

УКРАЇНСЬКИЙ ВУЗОЛ

ДОКУМЕНТАЛЬНО-ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ РОМАН-МОЗАЙКА

Видано Гадяцькою філією
Полтавської спілки видавців

МАХНОВЦІ

(23 листопада 1920—28 серпня 1921 року)

Гадяч
2000

Дмитренко-Думич Ю.М.
Дм 53 Український вузол: Війна з Росією. — Полтава:
Полтавський літератор, 2000 — с.
ISBN 966-7462-06-4

В романі:

• Історія кризи влади в Російській імперії в особах, спогадах та документах.

• Александр Керенський, Николай Романов, Михайло Родзянко, Владимир Ульянов, Лев Троцький, Георгій Львов, Лавр Корнілов у боротьбі за владу в Росії.

• Експансія більшовицького жовтневого перевороту в Україні.

• Україна від лютевої 1917 року кризи в Російській імперії до втрати державності в 1921 році.

• Володимир Винниченко, Михайло Грушевський, Микола Міхновський, Симон Петлюра, Нестор Махно, Микола Погодін, Василь Шахрай, Павло Скоропадський, Микола Скрипник, Володимир Затонський, Панас Жарко, Сергій Козюра, Павло Ткаченко, Марія Нікіфорова та інші в українській революції та війнах Росії з Україною.

• Володимир Овсієнко, Юрій Коцюбинський, Михайло Муравйов, Лев Троцький, Павло Дибенко, Андрій Полупанов, Николай Криленко, Віталій Примаков, Володимир Затонський — мейсони більшовизму на Вкраїні.

• Протибільшовицькі повстання в Україні та Росії в 1917-1921 роках.

ISBN 966-7462-06-4

© Дмитренко-Думич Ю.М., 2000.
© Полтавський літератор, 2000

ЗАСПІВ

Кінець листопада 1920 року посіяв в серцях і душах усіх патріотів України гіркий полін зневіри й відчаю. Кордони завойованої більшовицькими військами інтернаціоналістів та одуреними повітними комундари-жидчарами України залишили останній солдат регулярної армії ІР. Крім дисципліновано залишили потріпані інтернаціоналістами хайла Фрунзе, донцями Міронова та махновцями Семена Каретника Роської армії Врангеля, в добрі наміри якого не повірили ні яким, ні українці.

Генерал, вручивши в опустілому штабі армії почесні прапори корнійської, марківської та дроздовської дивізії, востаннє обійшов на крейсері «генерал Корнілов» порти кримського побережжя, авідки евакуюючися війська й, переконавшись, що ніхто з бажаючих емігрувати не лишився, приєднався до печальної ескадри білогвардійської еміграції тої хвилі.

І паніки, ні давки в портах, як це пізніше описували в своїх спогадах більшовики, не було. Доблесні «визволителі» увійшли в Севастополь лише на другий день після того, як «російська держава на воді» 5.693 чоловік, серед яких було майже 100 тисяч цивільних на 126 повнених шхерах відділила в напрямку до Константинополя. Красні, точніше 2-га Кішпа армія Міронова, добросовісно вирубували тисячі «відступаючих» і захопили 30 тисяч полонених, тих нещасливих, котрі повірили демогогічний обіцянки більшовицького головнокомандувача подарувати їм життя. Хто знає, можливо красній командарм і мав би своє слово, але така поблажливість до ворога розлютила Віра Леніна й він наказав йому бути безжалюдим. Та ще прислав у Біла Куца й Розалію Землячку, котрі й усталили свої імена безпрезентую розправую над колишніми білогвардійцями й «буржуазією». Більшовиків тепер в Україні не було противника з регулярною армією. І Російську армію й армію УНР вони вибили з території, котру

ББК 63

інтерпо називали Півднем Росії. І країні вирішили, що настав час виступити за союзників – повстанську армію селянського командарма Ісидора Махіна. Почалася так звана мала війна, за визначенням Фрунзе українським повстанством.

Але не лише махіонці знову схрестили шаблі з більшовицькими окупантами. По всій Україні залишилися невеликі, але чисельні повстанські загони, об'єднані на ідеї незалежної, вільної України. Їх було небагато, але вони мали намір виступити з повстанством УНР єдиною військовою державою. Центром повстанського руху знову став непокорений лодийний Яр.

Повстанцям, власне, вже фактично не було ніякої надії, окрім власних сил. Але вони сподівалися на відродження Української армії, яку намагався створити Петлюра в Польщі та на координацію повстанського руху штабом Юрія Тютюнника в Тирново, на відножжя Холодноярської козацької республіки. І як прикро, що сподівання не справдилися. Не знайшлося особистості, котра б об'єднала розрізнені повстанський рух в могутню силу, спроможну визволити Україну від північного окупанта. Натомість, привабливу й раціональну й об'єднання сил використали проти повстанства чекісти. Створили провокаційні «штаби» й «повстанські загони», вони виявляли противника, «групували» його сили довкруги провокаторів і знищували спочатку ватажків, отаманів, а згодом і рядових повстанців.

Чекісти провели проти повстанців безліч великих і малих операцій, тисячами засилали в їх ряди агентів-провокаторів, змушували співпрацю, шантажуючи винищенням рідних, амністованих чи заарештованих в бою отаманів і рядових бійців.

Я довго вагався, але виснавив такі за необхідності використати в цій книжці спогади, літературні записи спогадів чекістів про їх роботу в повстанських лавах, так, як вони були найширші, лише подекуди відраховуючи позбавивши запозиченості. Слід віддати належне Держжінському Петеру, Абану та іншим тодішнім керівникам підпільних ком. Вони знову використали як свій досвід підпільної боротьби проти такої охоранки так і її провокаційні методи. Їхні розвідники – Марія Фор-Ельза Грудзинка, Сергій Даниленко, Всеволод Верховський, Олександр Кобзев, Федір Мартинов, Яків Тумарин, Микола Крайченко, Ісаак Стор, Федір Фомін, Ілля Теншер, Костянтин Гордєєв, Вадим Рогович – інші принесли величезної шкоди українському повстанському руху. У їхніх записках і спогадах та літературні записи подвигів чекістів є певним упередженням, особливо – ідеологічним, все ж вони мій погляд дають певну картинку руйнування асердиним повстанством руху численними провокаторами та розвідниками. Саме ця обставина змусила мене на початку книги, котра, власне, мала б починатися под 23 листопада 1920 року пробити експеримент – що 1919 та 1920 року, не подальші події могли б видатися не деякі вмотивованими.

Численні амністії проголошені більшовиками, мали на меті лише моралізувати, виявити, обдурити противника й потім отримати можливість відступити й безжалюдно стратити всіх, хто повірив обіцянкам окупантів.

І все ж опір більшовицькому, жорстокому комуністичному режиму тернів козницької російської імперії був досить відчутним аж до 28 року. Ще влітку цього року в селі, де я народився, Глодосах на Євсєвградщині, діяло усеїрське підпілля, очолюване Дигасом і рещенком.

Україна в червні неупокореної була серед перших. Сотні, тисячі людей і малих повстань прокотилися неупокореною комуністичною перією в ці роки. Ми знаємо про найбільші та й то далеко не все. Чи вперше в романі показано роботу усеїрських підпільників Євсєвградського повстанського округу, який очолював амбітний і честолюбний Герасим Нестеренко (Оред) – учитель з Глодос. Вперше відносяться протоколи допитів у ППУ учасників руху опору з сіл Хмелове, Обозівка, Ередівка, Людино, Новомиколаївка, Нолесандрівка, Добровеличківка на Євсєвградщині. Звичайно ж документи писані й редактовані чекістами, показання вибиті тортурами, тому не варто засуджувати підпільників, а це були здебільшого селяни, селяни, за те, що вони називали прізвища своїх товаришів і мали мінімально можливу інформацію телеушиками. Але обов'язково хоча б назвати наразі несправедливо замовчувані, обмовлені на тих, хто в складних умовах більшовицького терору боровся за пантина за незалежність України.

Чекістські операції дев'ятнадцятого – двадцятого років проти українських повстанців і підпільників стали однією з причин неупокореної боротьби за визволення України від більшовицької окупації. Тодешній читач пробачить мені за надмірність цитування розмов чекістів і про чекістів та їхню руйнівну роботу. Я міг би, звісно, переказати коротко найголовніші відомі мені чини висвітлені в пресі та в спогадах фрагменти цієї боротьби, але мені здалося, що докладно-документальній обробці журналістів та літераторів вони ніяк не цікавлять. Та й для подальшої розповіді про повстанський рух таке детальне анатомування форм і методів роботи підруч. Фелікса Держжінського, котрий в 1920-1921 роках тримав Українським своїм безпосереднім контролем, як чин не найбільший на території більшовицької імперії терен збройного опору окупантам, має мені.

Чекістська агентура діяла в Україні досить ефективно й швидко, ніхто в усіх верствах населення. Довірливі повстанські ватажки, педагогіки та учителів та козницькі офіцери, на перших порах програвали японській розвідці таємну війну. Контролюючи армію УНР через її незалежність і орієнтацію на зовнішніх ворогів спочатку вия-

вилася в багатьох випадках безпорадною проти засідля агентури крапів, погражала в розкритті справжніх і надуманих заколотів.

Більшовицька ЧК використала надзвичайно ефективно ідеї п'єтартарського інтернаціоналізму, боротьби з буржуазією за всевітню ремону революції. До агентурної роботи схилили як з ідейних так меркантильних міркувань. Здобилим агентам добре платили. Не гравали шантажем і залякуванням, брали в заручники рідних і близьких людей агентів, не шкодували винагород, жорстоко розправлялися відступниками. Досвід підпільної роботи проти царату більшовицьки примножили досвідом і методами роботи досить дієвої у свій час пракаційної роботи охоранки.

Метод провокацій став одним з найдієвіших в роботі чекіст. Зводився він до того, що чекісти не лише тисячами засідляли се повстанців та підпільників своїх таємних агентів, а й самі почали сировати «підпільні організації» своїх політичних суперників, гурти довкруг фальшивих «отаманів», «центрів» справжніх борців за залежності України, виявляли їх зв'язки й винищували. І тільки ко розвідка селянського командарма Нестора Махна зуміла вистояти цією незрозумілою війною.

В період, який описано в «Махновцях», в Україні еди збройною силою, котра серйозно протистояла більшовикам, залишилася біля Революційної повстанської армії України (махновці). Тодушені підступними союзниками - красими, вони, нарешті, зрозуміли компромісу між повстанним селянством і окупантами бути не могло і боролася.

Проти селянської армії була кинута вся військова сила, випущена після так званої громадянської війни. Михайл Фрунзе називав цю війну - малою війною. Насправді ж це була чи не остання Велика визвольна війна українського селянства проти поневолення. Правда, ведася вона Нестором Махном не під національними гаслами з утопічних позицій тієї ж таки всевітньої революції. Недаремно Баріковське то на допомогу повстанцям Росії (Антонову), Дону, Кубані, Подгорщині і навіть Турції...

В Україні наприкінці двадцятого й протягом двадцять перших років діяло безліч повстанських загонів. Тільки за кордоном уряд зрозумів, нарешті, необхідність об'єднати ці сили. Така спроба була різних причин вона не увінчалася успіхом.

В попередніх книгах мною вже названі десятки імен героїв-повстанців українських гайдамак двадцятого століття. Майже всі загинули в першій боротьбі з окупантами. В наступній книзі - татніх гайдамаках», я розповім тобі, довготерпеливий читачу, передостанню хвилю збройного протистояння українського народу більшовицькій агресії.

Я давно вже переконався сам і намагатиму переконати тепер

тому, що ми, українці, не нація покінних рабів, як втокмачують нам ками всі ті, хто прагнув нас завоювати. Краї, наймужніші з нас, коли не схилили колін навіть перед наймогутнішими в нашій історії програми - російським більшовизмом та німецьким фашизмом.

Максим ДУМІЧ, 22 листопада 1920 року

Доповісниці Нестору Махнові про події, що відбувалися в Кришине, учасником яких йому довелося бути, Максим відпросився завізувати свою рану додому. Майже день Думіч витратив на підготовку поїздки. Махно велів спорядити для Максима тачанку з кулеметом і трьома кінями. Начальник штабу повстанської армії Віктор Бізюков дозволив супроводжувати пораненого трьома повстанцями-гладосцями роти охорони, які з такої нагоди отримали відпустки. Левко Завидов видав усім майже справжні документи про те, що вони — красармиїці й добре озброєні. Кожен мав по гвинтівці, шаблі, кинджалу, два револьвери й досить набоїв, щоб тримати кілька годин бієй. Друга на Махна Галина Кузьменко наготувала для матері, котра жила в Півному Броді, неподалік від Гладос та Хмельового, невеличку перед — скриньку з коштовностями та кілька сувоїв ситцю на плаття кофтинку. Власне, більше для супроводу подарунку для тещі, ніж охорони Думіча. Махно й спорядив з ним охорону.

— Одуриєш, як будеш повертатися, приведи до мене загім Митрофан Талька, він десь там у районі Гладос — Добровелічківка — Чорний ліс оперувати... Будемо збиратися до гурту — сказав Махно на прощальні вечірні перед від'їздом приятеля. — Відчуваю, тепер, коли добилю Врангеля й вийдеш за кордон унеерівців, будешовина візьмуться за нас...

На світанку 15 листопада тачанка Максима Думіча прогуркотіла притихлим, немов перед грозою, Гуляйполем і взяла курс на Праворежжя.

Маршрут вже був Максиму знайомий. Їхав додому не вперше. Оскільки махновці були ще офіційними співниками Красної армії, то вояків відкрито, та ще й мали надійні документи. Кілька перевірок це підтвердили.

Це була у Думіча найбезпечніша поїздка додому за останні чотири роки і йому думалося в дорозі, як добре було б вже повісити рушницю на стіні й взятися за мирну працю.

За кілька днів дісталися Гладос. Тут Максим відпустив супутників, попрощавшись розшукати Митрофана Талька та направити його до Хмельового.

Галина Думіч на цей час вже не боялася переслідувань і повернулася з сином з Гладос, де певний час переховувалася, додому, в Хмельове.

Степовою дорогою тачанка в'їхала в село, прокотилася вулицями через центр, супроводжувана зграйкою хлопчаків, які з вигуками: «Дядьку, покачайте!» облітали її. Думіч зупинився й набрав у тачанку мішечок злізлого, скільки влізло. Отак галазливою юрбою спустився до мосту через Кільтунку. Тут Думіч висадив дитей і, пригукотівши дерев'яним містком, за кілька хвилин в'їхав у рідну вулицю й зупинився біля в'їзду. Поки відчиняв дубові, темні ворота, зроблені батьком, і заводив на подвір'я коней, на вулиці почало темніти. З хати ніхто не виходив.

Думіч випріг коней, завів їх у сарай, кинув у ясла сіна. Те, що в хаті не подавалося жодних ознак життя, почало хвилювати Максима. Махно в зумовленому місці не було.

Думіч постукав у двері.

— Хто там? — почувся з сіней, ніби там уже чекали стуку. Так воно зрештою й було.

— Це я — Максим! Відчиняй!

Заскрипіли металеві засув і Галина кинулася в обійми чоловікові. Коли обнялися, розділювалися й Думіч, підхопив Капочку здоровою, пораненою рукою, заніс у хату й поставив дружину на долівку вже в одязі, освітлений кількома свічками, то помітив, що вона й досі тримає в руках револьвер.

— Це ти мене з браунінгом зустрічала? Галина зітхнула.

— До мене вже пробувала увірватися незвані гості. Тиждень тому, аж, на тачанці в двір залетіли. Коня забрали, овес в сарай й в хату розкидали... Я почала відстрілюватися, вони й відстали. Але пообцяли повернутися... Я думала — це вони... А це — ти... Боже, ти поранений!

— Нічого, поранення легке... Тільки заживає щось кепсько... Зате можливості побути трішки дома... — Ти надовго?

Сказав Нестор, поки не заживе плече... Тобі Галка привіт передає ось це. — Думіч витягнув з кишені невеличку коробочку з діалогівим кулоном і серезжками, що передала дружині Галина Кузьменко.

— А де сна? — запитав нетримаче.

Спати в сусідній кімнаті...

Можна подивитися?

А хіба я можу батькові забороняти дивитися на сина? — заперечила Капочка.

Зі свічкою в руках вона повела Думича в сусідню кімнату. Там, дерев'яному ліжечку, зробленому колись батьком ще для Максима, безтурботно спав малюк.

Боже, який він уже великий!... — прошепотів Максим.

І на тебе схожий, так само вже як ти бровки хмурить...

Обов'язково вийшли з кімнати.

Ти годилиш? Я зараз швиденько ясно зроблю... Добре курей та порося грабійники не забрали...

Батьа в нас ще є? Не зруйнували? А дрова? Тоді поки ти ввечерю займешся, я розтоплю баньку...

Думич лави сокиру й вийшов на подвір'я. Було же близько півночі. Вітер стих і над селом розкинувся темний синій дзвін неба, по краях підфарбований темними хмарами. Майже над головою зависла срібляста куля повного місяця. Довкрут якого мрійливо мерехтіли зорі. Вітру було, просякнуте запахом осіннього листя, сіна, свіжої соломи. Максим вдихнув його на повні груди й завіс на хвилину, вражений незвичною для нього вже тишею мирного села.

Ельза ГРУДМАН*

14 липня 1919 року:

«14 липня на кордоні з Фінляндією, в районі Білоострова, чехи затримали двох жителів Сестрорєцька — Самоїлова й Борового-Федотова. В них відібрали секретні донесення про озброєння 7-ї армії підпільної оборони Петрограда і Москви».

Зуміли розшифрувати псевдонім ВІК — під ним ховався інженер Штайнінгер, член партії кадетів, власник патентної контори «Фон Штайнінгер» керівник петербурзького відділення підпільної організації «Національний центр». Свідчення на допитах обох арештованих свідчили, підтверджували існування досі невідомої організації.

Отже, ВІК — Штайнінгер, — міркував Держинський, — ось знайома пам'ять. Гласний міський Думи. Очололю петербурзьке відділення. Значить, центр десь в іншому місті. Дужею, що в Москві.

Товариш Грудман проаналізувала заяви за останній період, сказав Сидокимов. — Можна зробити висновок, що в Москві білягодіями готується повстання...

Проту конкретніше, — зажадав Держинський.

У перехоплених донесеннях повідомляються в основному стратегічні дані, що стосуються Москви. Всі три затримані кур'єри йшли з інструкціями до Москви...

Що ж, логічно, — погодився Держинський. — Зв'яжіться з петербурзькими товаришами, нехай візьмуть Штайнінгера... Як Крашенинников?

Нім займається Грудман.

Покванте її...

Крашенинникова арештували у В'ятці. При собі мав велику суму грошей, очевидно, йшов від Колчака до Москви. На допитах він мовчав бо ж північ різні пісенні...

З Петербурга на запит телеграфували: на квартирі Штайнінгера вкриті копії листів до Юденича, підписані ВІКом, і друкарська машинка. В засідку попали колишній генерал Махов і барон Штромберг. Махов зібрався передати Штайнінгеру секретні дані про дислокацію, особливий склад і озброєння військової з'єднання. Штромберг через датського консула підтримував контакти з англійською розвідкою. З консульства розвідувальні матеріали телеграфом передавали за кордон, а також Денкіну, Юденичу, Колчаку...

А як же Крашенинников? Він спробував переправити через нагілля на волю записку: «Чи живі В. В. і Н. Н. Щ?»

Ельза тримала записку в руках і губилася в здогадках. Шукає казку, зв'язку? Тоді можна б передати записку за адресою, а будинок виступити під нагляд. А якщо це умовний сигнал про небезпеку? Не можна відкидати і того, що, можливо, Крашенинникова справді дуже цікавить, чи живі ті «В. В.» і «Н. Н. Щ». Від відповіді на це питання може залежати і головне — загрожувати Крашенинников на допитах чи ні.

Запискою адресою мешкав Шенкін, комерсант. Жив тихо, якщо рити, сусідям, гостей не любив, тому до нього рідко хто приходив. Макази фотознімки Крашенинникова. Упізнали, аякже, цей пан був така різні, цюправда, довго не затримувався, з годину...

А якщо спробувати перехитрити Крашенинникова? — подумала Ельза. План Сидокимову сподобався.

На допит Крашенинников прийшов, як завжди, неохоче.

Кому ви несли гроші? — почала Грудман.

Нікому. Всі мої...

Щаво, де ж взяли стільки?

Погрубував одного жиди, — посміхнувся. — Хіба що? Може, дізнався?

Щеніну запропонуйте, — спокійно відповіла. — Він погодиться.

Крашенинникова дивно забігали очі, обличчя вміло посміло і гинулося, мов у мерця.

* Тут і далі розповідь про Ельзу Грудман пишеться від імені дає книжкову Вадима Вітвінського.

«Товариш Ельза», з незначною редакторською правкою. >>

— До речі, ви не хотіли б побачитися? — наступала. — Він тут нас... Спасибі вам, підказали! Врахуємо...

— На пущку береге?! Нічого я не казав.

— Як же? А ось папірець на волю... І адресочок вказали.

Крашенинников че більше поданся, ажовк, як свіча. Захитався стільці от-от упаде.

«На сьогодні — годі!» — вирішила. Була швевена, тепер він до подумає, агажити, що йому вигідніше...

Наступного дня Крашенинников несподівано попросив тюремного фельдшера дістати йому грам ціннішого калію...

— Невже вам жити не хочеться? — пробувала вмовити Ельза.

— Краце вмерти, ніж так жити, — відповів глухим голосом.

Тюремний лікар, обстеживши Крашенинникова, знайшов його ніс по хворим. Звісно, ставку на нього вже не можна було робити. В ру лішилася остання ниточка: Щенкін.»

Марія ФОРТУС.*

Херсон, грудень 1919 року:

«В Херсоні уже вовсю хозяйничали денкінці, а в Николаеве губкома партії большевиков Серда спеціально формировав партізанський отряд для боротьби в тилу белых. Маша Фортус находилась в это время в Николаеве, куда в последний момент успела вывести секретный архив.

Жили они вместе с сестрой на квартире у своих родственников-полицейских. Ей поручили оформление документов для большевиков-полицейских. День и ночь корпела девушка над этой «канцелярщиной», используя всевозможные парские и белогвардейские бланки, имевшиеся в архиве ЧК. Надо было спешить: в любой момент могли нагрянуть белые.

Возвращаясь как-то домой поздними августовскими сумерками, Маша неожиданно заметила возле калитки домика Гейнриха знакомую поую фигуру. При приближении девушки долгожданный поспешно двинулся в противоположную сторону. У девушки взволнованно забило сердце. Вбегав в калитку, Маша буквально нырнула в Адель:

— Кто от нас только что вышел?

Фридман. Ты же его знаешь...

— В том-то и дело, что знаю. Чему понадобилось?

— Ничего. Встретил меня на Садовой, обрадовался, вызвался проводить домой. Все о тебе спрашивал...

Маша обеспокоенно опустила на стул. Худшее ее опасения

вердился. Фридман! От этого человека можно ожидать чего угодно. Формально он числился большевиком, но она-то чувствует, что это ласка. Все во Фридмане — и взгляд, и походка, и речи какие-то фальшивые, не внушающие доверия, да и деятельность его в Херсоне вызывает подозрение. То он утерял вдруг важные документы, то организовал отправку в плавни матросов, а те напоролась на засаду белых. Еще в Херсоне Маша поделилась своими опасениями с Минаевым, и чекист согласился с ее доводами. Лишь наступление денкинцев помешало объяснить подлинное лицо Фридмана. И вот теперь он в Николаеве. Интересно Машей, ее деятельностью. Нужно что-то предпринять.

На следующий день ни свет ни заря Маша побежала к Серде и обо всем ему рассказала.

— Что ж, опасения обоснованные, — член губкома на мгновение задумался. — Сделаем так: домой ты уже не вернешься, а работу с документами за тебя доведет другой товарищ.

— А мне что делать?

— Пойдешь с нашим отрядом. Завтра выступаем...

Отряд Серды не представлял собой крупного воинского подразделения. Однако его неожиданные и смелые удары доставляли белогвардейцам массу неприятностей под Новым Бугом, под Апостолово, на Днепре у Николаев.

Но вот отряд переправился на Левобережье, и тут его одна за другой стали преследовать неудачи. Сначала какая-то непонятная хворь за несколько дней скосила почти всех партизанских лошадей. Потом удали ранние морозы, а теплую одежду в отряде можно было сосчитать по пальцам. И, наконец, роковая осечка в Мелитополе...

На Мелитополь красноармейцы возлагали особые надежды. Серда знал пароль и адрес подпольной большевистской явочной квартиры. Правда, пароль трехмесячной давности, и в городе, где все это время присутствовали молодчики генерала Сазанова, много могло измениться. И все же командир надеялся на явку, как на единственную возможность пополнения оскудевших запасов продовольствия и боеприпасов получения теплой одежды.

Поздно вечером отряд подошел к Мелитополю. Стоял лютый дубровский мороз, встречный ветер гнал по дороге колючую поземку. род притаился где-то совсем рядом, хотя вокруг — ни одного огонька. Присутствие близкого жилья выдавали лишь запах дыма да прожженный собачий лай.

Остановились в небольшом перелеске между двух обледенелых и несенных снегом стогов сена.

— На явку пойдем втроем, — сказал командир своему заместителю. Я, Фортус и Нальпайко. Ждите здесь. Если к утру не вернемся, ходите к хутору, где ночевали в прошлый раз.

Холодная неприветливая погода способствовала благополучному

* Тут і далі про М. Фортус цю розповідь за життям С. Качкова. «Марія Фортус» Полігон 1976, зі значними скороченнями та правою упорядника.»

проникновенно посланцев отряда в притихший городок. Наливайко, революция работавший слесарем на местном ремонтном заводе, что ставило себя на темных мелитопольских улицах как рыба в воде.

Вот и Огородная. Второй дом от угла. За изгородью — журавли колодца. Здесь! Середа осторожно постучал в закрытые ставни. Тишина. Еще раз. Снова никакого ответа. Постучал сильнее. За дверью послышался кашель.

- Кто там?
- Тараньки копченой не возьмете?
- А сколько у вас?
- Да с пуд наберется...

Послышался шорох отодвигаемого засова.

— Проходите побыстрей — хату выхолодите!

Середа шагнул первый, и тут же Маша услышала крик. Но не успела она сообразить, что к чему, как на голову ей набросили какое-то кочерее одеяло.

Уже в арестантской камере Середа и Маша не спеша перебрали варианты провала. Как бы то ни было, а явля оказались проваленной, в хату засели — сладевцы, которые знали пароль и терпеливо поджидали «добычу».

— Учти, дочка, держаться до конца! — Федор Иванович крепко сжал руку девушки. — Не признаваться ни в чем. Просто постучал в первую, попавшуюся хату, надо было где-то переночевать. А о тараньках сказали просто так, чтобы охотнее пустили.

— Не поверят, — покачала головой Маша, — они ведь знали пароль! Наливайко сбегал.

— Не поверят — не надо. Это их дело. А наше — молчать!

И они молчали. Молчали десять долгих, мучительных дней. Молчали, несмотря на побои и издевательства. Молчали, не надеясь на спасение. А спасение неожиданно пришло. На рассвете одиннадцатого за окнами тюрьмы загремели выстрелы, послышался тонот копыт. Мелькнули вдруг февраль 1917 года, «Елисаветградка», революционная толпа, ломающая тюремные ворота.

Ворота действительно вскоре распахнулись, но только за ними зашли не солдаты революции, а слуги черного знамени — махновцы. Внезапным наскоком они выбили белых из Мелитополя, обложив селение города трехмиллионной контрибуцией. Не дожидаясь «освободителей», Федор Иванович и Маша как можно быстрее покинули тюремное здание. Вскоре им удалось встретиться с местным большевиком-подпольщиком Лионовым.

— Положение сложное, — ответил Лионов на просьбу Середы помощи. — У нас самих острая нехватка и оружия, и продовольствия. Вот если бы были деньги...

— А что если деньги будут? — спросила Маша, в голове у которой уже зародился какой-то план.

— Откуда?

— От батьки Махно!

— ?!

— Не удивляйтесь. Освободил же он нас из тюрьмы. Так пусть и здесь обеспечивает. Надо пойти к нему с поклоном, попросить на какое-нибудь благотворительное дело...

— А что, пожалуй, стоит! — одобрил Федор Иванович. — Я слышал, батька любит порой корчить из себя мецената. Можно попытаться... На следующий день у подъезда гостиницы, где обосновался Махно, появилась «учительская делегация». К немалому удивлению Маши, их беспретятственно пропустили.

Махно полулежал на огромной тахте, облокотившись на горку из бархатных подушек, а у ног его сидела молодая красивая женщина с черными волос вейло ароматом дорогих духов. Рядом стоял огромный лаковый стол, а на нем ящик, переполненный кредитками. Маша моментально оценила обстановку.

— Нестор Иванович, отец наш родной! — девушка сделала несколько шагов вперед.

— Не гневайтесь за бестактные речи. Но ведь идти нам больше не к кому. Учителя мы местные и пришли к вам, как к своему коллеге. Знаем, вы сами учитель, всегда стояли за просвещение народа. А теперь школы закрыты, дети разбрелись кто куда. Надо спасать цивилизацию!

— Сколько? — спросил «народный просветитель». И, не дожидаясь ответа, запустил руку в ящик с кредитками. Маша с Лионовым бросились собирать деньги, которые батька швырнул к ногам. Спасибо, батько! Век не забудем! Ученикам нашим о тебе расскажем, воспитаем их в духе анархии.

Пригоршня Махно оказалась вместительной. Шестьдесят тысяч денкинских «колокольчиков» и петлюровских карбованцев унесли с собой «благодарные учителя». Суммы этой хватило на то, чтобы мелитопольские подпольщики могли экипироваться, а Середа и Маша заехали в Саркисов, где уже всем распоряжалась своя, Советская власть, где шло формирование новых частей Красной армии.»

Евгений ВЕРХОВСКИЙ,
Одесса, травень 1920 року:

«Особлива група, яка повинна була їхати з Харкова до Києва, виру-

*«Тут і далі розділи про В. Верховського подаються з книги П. Коломійця, М. Яценюка «Переносна маша», Політвидав, 1986 рік — дещо скорочено та з деякими змінами унаслідок упередженості.»

пішла до Одеси: надійшла вказівка з Москви — допомогти місцевим чекістам ліквідувати організацію анархістів, сліди якої тягнулися за кордон. Так група Мартинова опинилася в місті біля моря.

Невдовзі з Харкова до Одеського губвєса прибув кур'єр і передав Мартинову конкретні вказівки. Ознайомившись із листом, відіслав на початку листопада Цунадакому України В. М. Машценем, Мартинов вказав до себе Олександра Кобозєва.

— На жаль, — сказав Федір Якович, — нам з тобою доведеться розлучитись. Машцев хоче, щоб ти поїхав у Придніз'я, в район, захоплений махновцями. Там вже діє Верховський. Ти знаєш його, Верховському треба негайно передати нове завдання Цунадакому: дізнатись, прибули до штаб-квартири Махна ностальгів Врангеля для переговорів чи ні. Це надзвичайно важливо. Наші розвідники з Криму повідомляють про Врангеля — мав намір послати до Махна своїх представників із пропозиціями. Розумієш, встановлення контакту Врангеля з Махом некрай небажане і небезпечне. Перекажи Верховському — треба збити усе, щоб дізнатись про зміст цих переговорів. Але це ще не все. Харкова повідомити по телеграфу — зв'язок з Верховським втрачений. Тобі потрібно залишитись там. Тому й вирішили послати саме тебе, ти краще, ніж інші, знаєш місцеві умови. Як поводитись серед анархістів ти знаєш. З легендою ускладнень не буде. Це завдання візьмуть себе місцеві товариші: у них там є варіанти. Машцев повідомив голозу Берднського та Олександрівського ЧК нарочито. По цьому вони і відслідкують і допоможуть. Головне — забезпечити Верховського від інших зв'язків. Словом, поруч із ним має бути подина, через яку в разі потреби можна буде терміново передати донесення. І ще одне — Харкова прийбиди Фелікс Едмундович Дзраківський.

Значить справи на Україні не дуже втішні, — відзначив Кобозєв. Так, становище ускладнюється. Білополяки руляться до Києва. Банди Махна у панному тилу. Не знаю, чи дійде «батько» згодом ірангівцями та білополяками, але фактично він — їхній союзник. Крім того, у багатьох попитів цвітє серед селянства, не кажучи про куркулів, підтримує Махна. Це також май на увазі.

Після зустрічі з головою ВЧК Мартинов приїхав до Одеси, де нього чекали члени особливої групи. Як йому повідомили, Олександр Кобозєв уже вирушив у район, де діяли махновські загони...

Микола ЄРМОЛЕНКО,*
гравень 1920 року:

«...На одеському вокзалі члени особливої групи Всеросійської

спеціальної комісії ніхто не чекав. Василь Миколайович Машцев, начальник Цунадакому України, ще раніш повідомив по телеграфу голову губвєса, що до нього прибудуть гості. Але поїзди тоді ходили з надзвичайним запізненням. Федір Мартинов не хотів даремно турбувати товаришів, змусувати їх до виснажливого чекання на вокзалі. Тому в телеграмі не було вказано дату прибуття.

Чекісти приїхали до Одеси вранці. Майже півтори доби вони не виходили з окремого купе. Потрібно було дотримуватись конспірації. А на пренні їх засліпило не по квітцевому тепле сонце. Шестеро чекістів нічим не відрізнялися від сотень чоловіків, які юрчили на площі перед довгою спорудою вокзалу, увінчаною скляним куполом. Одягнені вони були у ватаві піджаки та шинелі, взуті в стоптні чоботи.

Найіменю візника? — запитав Ткаченко.
І попросив його зупинитись біля губвєса? — усміхнувся Карна-

нов.
Проїдемося пішки, — запропонував Кобозєв, який уже був в Одесі. Подихаємо свіжим повітрям.

А далеко до центру? — запитав Мартинов.
— Не дуже, версти три...

Керівник особливої групи обвів поглядом своїх попутників. У декількох з плечима торбинки, інші тримали маленькі саморобні скриньки. Майстрові, дукають роботу...

— Пішли!
Місто відступало до вокзалу невеличкими неглибини особистими вагонами. Із швиді, де в голубому небі пливало сонце, будинки підрастали — до стіг-шести поверхів. Над ними стрімжи куполи та дзвіниці кількох церков. Дерев у дождж бульварів уже викинули ніжні листочки. Вітер шарпав захахи моря...

Вулицею до вокзалу плетув різноманітний люд. Вуха Мартинова отроху звикали до шуму одеситів — м'якої та трохи шиплячої. Голови чекістів несканно проходили поважні добродії в білих штанах, довгоногих піджаках та кашубах-камоте. Поважнішні крупі-каши безпритульні — всі страшенно обидрані, брудні, із смугастих матроських тілешках. У скверках гуртувались молоді чоловіки, стрункі, витягнуті. Досвідчене око відзначало в них колишніх офіцерів.

«Публіка надзвичайно строката, — подумав Мартинов. — Важко тут буде».

Зовсім недавно загони Червоної армії, подолавши запеклий опір білопольських військ, швидко вийшли. Частина 41-ї та 45-ї дивізії провали нове білогардійських укріплень на околицях. На вулицях стріляв. Ворон бився за кожен квартал. В Будинку офіцерського зібрання зрештє каміни доводилося брати по кілька разів. Кінна дивізія Корвєвського околицями пробилася до застав ішла зидит супротивників і оточила білогардійський бронейді.

*«Тут і далі — версії чекістів»

Приблизно на 14 годину за місцевим часом, 7 лютого 1920 року червоноармійські загони з допомогою робітничих дружин очистили Одесу від денікінських військ. Червоноармійці захопили в місті багатотонні трофеї: понад 100 гармат, 4 бронепоезди, 4 броньовані автомобілі, сотні тисяч артилерійських снарядів, склади із військовим спорядженням. До полону потрапили три білі генерали, понад двісті офіцерів, майже три тисячі ворожих солдатів.

Та чимало білогвардійців сховалося в аристократичних квартирах та на дахах, збудованих на березі моря. В Одесі меншало пошуку півмільйона чоловік. І переможеним силували загубитися в цьому величезному людському мурашнику.

Залізничники очистили від сміття, щебеню та каменів шість цехів Головної залізничних майстерень, територію станції Одеса-Товарна Одеса-Мала. Кипіла робота і в районі порту, пошкодженого бомбардуваннями з моря. А от до прибирання вулиць, ремонту трамвайних колій та обгороджувальних будівель черга ще не дійшла. До того ж, у місті бракувало пелерин, цегмети, палива, харчів. Адже після визволення Одеси минуло трохи більше ніж два місяці.

...Кобозев пригитарив Мартинюва за рукав і шепнув йому:

— Незабаром я вас наздожену...

І справді, хвилини за сім він приєднався до товаришів.

— Де ти був? Що побачив? — запитав його Мартинюв.

— Заходив на Привоз, — пояснив Кобозев. — Базар тут такий. Продають бичків, тарино, сало, хліб. Торгувала жвава. Приїхали селяни з навколишніх хуторів. Бачив навіть німецьких колоністів. Багато багатіший, ніж у Харкові. Але чині!.. Та що зробиш?

Після обіду Мартинюв зустрівся з головою Одеської губчека Максимом Авельовичем Дейчем. Інші члени особливої групи вже встигли перекусити в чекістській їдальні й пішли влаштовуватися у готель «Лондон».

— Я дуже радий, що ви приїхали, — сказав Дейч. — Ми одержали по телеграфу повідомлення з Харкова від Манцева. Ви навіть не уявляєте, як нам тут важко. В Одесі осіла білогвардійщина з усієї Росії. Торік тут господарювали англійські, французькі інтервенти. Любили майже чотирнадцять контррозвідок. Ми ще й досі не можемо розв'язати вузли, які позав'язувала американська військова місія на чолі особистим представником президента, колишнім військовим аташе в Петрограді підполковником Рінгтоном. А до її складу входили кадрові розвідники, які насаджували тут свою агентуру.

— Про це нам говорив Фелікс Едмундович Дзержінський, — важив Мартинюв.

Дейч потім пальцями правої руки повіки червоних від безсоння очей.

— Можна б довго і зновідати... Вигнали інтервентів, аж тут

Денікін. І знову майже на півроку. А скільки втрат! Ще торік на денікінський фронт пішла більша половина партійної організації. Повернулися, звичайно, не всі.

— Ми розуміємо, як вам важко, — сказав Мартинюв.

Голова губчека повік річ далі:

Не так просто знайти шпів надійних працівників. Наші кадрові робітники ще й досі на фронті. Випадкові люди, що примазалися до революції; є навіть у нас, у губчека. Украй потрібна допомога старших, освічених товаришів. Наскільки я зрозумів із телеграм Манцева, ви маєте чітке завдання й працюєте в тісній взаємодії з місцевими чекістами. Чим ми можемо вам допомогти?

— Так, Максим Авельовичу, — відповів Мартинюв. — Нашу групу послали з Москви на Україну для боротьби з анархізмом. Анархисти дають на Україні свою армію — загони Махна та інших «батьків» у Львові й на Лівобережжі. Анархістські теоретики марять про «третю революцію». Анархо-повстанці сьогодні розкладають, розхитують тил революційної армії. Хіба ж ми повинні сидіти склавши руки?

— У вас надзвичайно важливе завдання, — погодився Дейч. — В Одесі відкрився клуб легальних анархістів. Особливого клопоту ми з ними поки що не маємо. Є дані, що вони зв'язані з кримськими злочинцями. Але ми поки що не доконалися до суті. З кримськими злочинцями банди тероризують всю Одесу. Можливо, що очолюють їх анархисти. Ніліція, правду кажучи, ще не може з ними впоратися. Доводиться рятувати за це діло й нам. Нашим людям ніколи й вгору глянути. Підпільні організації виростають мов гриби.

— Насамперед нам потрібна початкова інформація, — сказав Мартинюв.

— Беріть усе, що у нас є, — кивнув Дейч. — Але попереджаю: раціоналізм тут надзвичайно важко. В робітничих кварталах бандити особливо не потикаються. Там своя самооборона. А в інших районах... Іноді це часу минуло після визволення Одеси від білогвардійців. Та трохи світлішає.

...Вони трохи помовчали. Розмову було закінчено. Мартинюв ще прохав Дейча:

— Чи не можна було б одержати список колишніх активних анархістів, які зараз працюють в советських установах?

Вже в готелі чекіст переніс на аркушку паперу. Списку був досить довгий. Мартинюв мурив брови. Анархисти пролізли деякі високі й відповідальні посади. І, звичайно, не всі вони, як то кажуть, перекувалися й усім серцем сприйняли ідеї Советської влади. Мартинюву не давали спокою свідчення одного старого анархіста, емігранта, недавно у Харкові. Той говорив, що чимало анархістів з Москви, Харкова, Києва подалися до Одеси. У них там є нібито якийсь

могутній покровитель, який допомагає їм знайти притулок і навіть одержати нові надійні документи. Така впливова людина повинна сидіти дуже високо. Ці зізнання, тривожний лист, що надійшов із Одеси, деякі інші оперативні дані й змусили особливу групу ВЧК вирушити до Одеси.

Наступного дня Мартинов побував у секретаря губпарткому Я. Б. Гамарника. Вони проговорили майже дві години. Чекист глибоко зрозумів політичну ситуацію в Одесі та губернії. Наприкінці Я. Гамарник сказав:

— Щодо засмічення союзу в місті... Ви маєте рацію. Губком уже схвалив рішення про перереєстрацію всіх членів партії, щоб очистити нашу організацію від кар'єристів та прихвильовиків. А далі поширимо чистку на всі заклади...

Пізно увечері в номері готелю «Лондон» Федір Мартинов дивався командирського планшета того листа, поклав його перед собою на стіл і ще раз перечитав.

З ДОКУМЕНТІВ

Лист в ЧК: травень 1920 року

«Шановний товаришу Манцев!

Я наважився потрубувати вас, бо не бачу іншої ради. Одного дня про наші клопоти я вже надіслав до губміліції, але відповіді так і одержав, хоча й минуло два тижні. То, може, ви допоможете нам.

Річ у тім, що в моего брата Георгія Олександровича Дядова, який, як ви знаєте, є поважним багатим людиною, недавно зробили трус. Прийшли четверо, назвали себе співробітниками міліції, пред'явили ордер на право обшуку й перевернули у квартирі все догори дном. Вони забирали всі наші фамільні коштовності, цінні книги, гарний посуд як «предкази» того, що мій брат вірою та правдою бущить служив Деніку. Брата попередили, що його незабаром викличуть до міліції, дали підписати якісь папірці.

Одне слово, моего брата пограбували, відібрали все, що він має чесною працею. Він боїться заявити про це в міліцію. А якщо зробили справжні міліціонери?.. Вважає, що про нього випадково згадали. Радіє, благас бога, щоб і не згадали.

Я ж абсолютно впевнений, що мій брат не винний. Він — лікар, має лікувати людей, незважаючи ні на класи, ні на ідеї. Тому й про вас поцікавитись, чи справді працівники міліції робили обшук на квартирі моего брата? Якщо так, то хай повернуть йому реквізовані речі, вони ж ніяк не можуть служити доказами його антисоветської діяльності. Якщо ж ні (в Одесі й таке може бути, а особисто схильності такої думки), то хай про це офіційно повідомлять брата, щоб він

потерпав і не думав про себе як про запліднюваного новою владою.

Оце і все, що я хочу. Я б не писав вам, якби не вірив у справедливість Советської влади. Пишу до Харкова, бо дуже недобрі чутки ходять про нашу міліцію.

P.S. Не подумайте, що я розраховую пожиттись реквізованими й повернутими коштовностями. Я живу окремо від брата. То його майно, не моє.

Виктор Олександрович Дядов, телеграфіст».

Наприкінці листа було зазначено адресу заявника: Борисоглібська, двадцять, квартира вісім. Цього листа запис до Цупнадкому один одержав, викликаний до Харкова Совнаркомом республіки, виступив у скриньку з заявою і скарг трудящих. Василь Манцев віддав його Мартинову, який було вирішено, що особлива чекистська група поїде до Одеси. І ось що було в цьому листі таке, що викликало в Мартінова прямо-таки різке відчуття тривоги...

Від довгих роздумів у чекиста заступилося у скронях. Боліли очі. Він похизав роздмухався й упав на ліжко. Холодно в кімнаті. Довелося поперх ковдри нахмути ще й шнур. Тільки перед ранком його боронив важкий сон.

Вранці Мартинов подзвонив голові губчека Дейчу й попросив приїхати на підмогу молодого хлопця, що добре знає місто. Своїх товаришів він вирішив сьогодні не чіпати. Хай вони хоч один день відпочинуть, посплять, погуляють по місту. До готелю невдовзі під'їхав старенький автомобіль «форда», з машини вистрибнув юнак, білявий, стрімкий, одягнений в студентську тужурку. Назвав себе Льоною, сказав, що його пристав Дейч. За хвилину вони вже мчали на тому ж таки «форді» на Борисоглібську. Мартинов ще сподівався застати Віктора вдовга вдома.

Вони перейшли двір, застигнутий між трьома високими кам'яницями, білякий і високий, мов колодаз. Льоня постукав у двері квартири 8. У ті часи двері просто на стукіт не відчиняли. Льоні довелося показати у підлогу своє чекистське посвідчення. Нарешті їх впустили. Ізвещувала жінка перелякано зирнула на двох чоловіків.

— Вам кого? — запитала жінка.

— Виктор Дядов удома? — запитав Мартинов.

— Виктор!!! Та вбили ж його позавчора. А вчора й поховали. Таке

хло... У Мартінова болісно стислося серце. Значить, вони заїзнилися.

Як це сталося?

— Як не бувас зарав в Одесі? Йде людина... І раптом її нема. Зайшли його вранці у дворі. Там, за брамою. У спині — ножові рани. І не діштов додому...

Жінка замовкла.

— Ми хотіли б оглянути його кімнату, — сказав Мартинов.

Треті двері зворуч...

Дядько жив у так званому прибутковому будинку. Домовласник спрощував його коліш, розраховуючи на багатих позиків — дрібних чиновників, братів, студентів, кравців, дрібних майстрів. У довший, зашарашений позламаними меблями коридор виходили дві величезні, зашарашані позламаними. Тхнуло кашневою капіталою й тхнуло. На кухні ядуче шипіли примуси.

Дядько жив біднучато. З кімнати ще не витравився запах свічового ладу. На етажерці, сілестей з лозі, стояли книги у досить овальних налітурках. Каша, стільці, тумбочка, стіл, шафа — старенькі й старі. На кашані гірко лежала білизна. Сюди, очевидно, мав вестись новий пожиток.

Мартинів кинув Любу:

— Переглянь книги!

Сам він пошарпався у тумбочці та шафі. Він знав, що шукав. То й бути паперів — позламаних, а то й зовсім позламаних на класи. Він їм особливо й не сподівався, що знайде його. Цього папіря біднучато. Віктор Дядько міг просто викинути у відро чи в корзину для сміття.

І раптом доля змінилася Мартиніву. Він такий зайнятий складає учнівські аркуші паперу. Той лежав у картонній коробці для різдвяних. Більше Мартинів тут ніщо не цікавило. Чекаючи залиши кімнату, обережно зачинивши за собою двері.

Та Мартинів не посівшав. Він наважання вибрав двері до однієї квартири й постукав. Чоловічий голос запросив його зайти. Невеличкий самі сиділа. Немолодий уже чоловік із похитливими скривленими таранками. За столом, похитливими головою, сидів дичини, дичини очима. Дебела жіночка, та сама, що впустила Мартинів, дим, жовкала у руках зашарашаного рушника.

— Ви вже знаєте, що ми з чеки. — сказав Мартинів і не раз показував. — Чи не допоможете ви нам... О котрій годині знаєте Дядько? Чи не помітили когось чужого на подвір'ї?

А діло таке, товаришу, що не дуже ми вам віримо, — раптом сльозини басом немолодий чоловік.

— Чому ж так?! — здивувався Мартинів. — Ми ж захищаємо владу, народи... Ви ж, з усього видно, не буржуї...

Чоловік похмуро буркнув:

Які люди — така й влада. Приходив тут учора один з міліції, жовтіли, як належить по закону. Ну, я й розповів, що бачив, він до мене прирешився: «Що ти вигадув!» Нікого із позламаних захотів слухати, кричав, що ми самі зарізали Віто.

— У сім'ї не без випродка... Прощайте, як вас по імені та по кові? Так, Іване Дмитровичу... Прийшла до нашої влади всячність. Нічого гріха таїти. Знімаю увесь той бруд. Тільки ж чакриби... А от що ви, виновитий Іване Дмитровичу, бачили позламаних?

Чечері?.. Дуже прошу розповісти.

Чоловік позлагіднишав, кашлянув у кулак:

— Кхе... Кхе... Десь об одинадцятій вчора повертався я додому. З роботи... Зараз увечері в Одесі люди не дуже потикаються. Я в майстерні працюю. Ніс із собою важкого гайкового ключа. Про який випадок. Побачив я на подвір'ї Бобира. Бандит такий у нас є, сеньєр. Виріс у нашому районі. Він сидів на лаві й на когось чекав. Як-от, думаю, коли б торохнув його ключем, то Віта лишився б живим. Бобира недавно арештувала міліція. Ми всі перехрестилися від щирої радості. А тепер, виявляється, він на волі. Випустили...

Вас на Приморському бульварі Мартинів поклав записки на гробині, вусами, сусіди Дядько. Потім обиди однією прізвиськом Бобира. Заховав записки до кишені й замешкався. Було шкода молодого Віто Дядько, який загинув невідомо чому. Вітм, Мартинів не виключав, що смерть Дядько як ніяк не пов'язан з тим листом. Але щось у такому-то принищенні го друкувало. Реч у тим, що у картонній коробці на квартирі загублого знайшов чорновик листа до Одеської губміліції. Віктор Дядько не шукав його просто так, а сховав на денці під іншими паперами.

Митрофан ТАЛЬКО,

Одеса, 23 листопада 1920 року

В двері постукали. Митрофан Талько схопився з-за столу, сім'я влягла, й взяв до рук кобур у мизеру та ремінь з шаблею. Відтоді як гласом розмістився загін красних під командуванням Зубицького, бандит махновського загону хоч і не залишив села, але все ж остерегався показуватися більшовикам на очі.

Батько й мати теж підвелися з-за столу. Митрофан жестом заспокоював підійшов до дверей. Став збоку. Кілька днів тому в Гладосах через застрелили курсанта елісаветградської школи красних старшини, дейкавши, що так йому відплатили за зраду батько й син Савченки. Він поперується в село, з війська Тютюнінника. Були там з кількома старшинами гласом загону Фоки Мелешка та Аврама Березника. За днів ти не захотіли. А першої ж ночі вдома їх видав красним земляхови. Відстрілюючись, Савченки втекли в недалекий хутір, де й курник приїхав у відпустку, молодший Савченко ніби то його застрелив. Це було, чи ні, Талько не знав. Але отримувати кулю через двері не досі. Тому, притулившись до одвірка, заштан:

— Хто там?

Дядьку Митрофане, це я, Василью! Вас Зубицький до себе кличе!

Чув хлопчачий голос.

— Що, прямо зараз?

— Зараз... Він у сільраді нас чекає. Казав, щоб ви не боялися. І дядько Іван з ним!

— Тривольський? А що він там робить?

— Сидять горілку п'ють з головою сільсовета...

Тільки посміхнувся.

— Добре, зараз приїду...

Від порогу зашльопали двором по болоті чоботи посильного.

Митрофан заспокоїв батьків, одягнувся, підперезався, нацепив лямпо, перекинув через плече ремінець маузера, сунув за халатку чорну браунінгу, в кишені взяв патронів.

Мати зі слізьми на очах спостерігала за зборами сна. —

Не обійтись, мамо, нічого вони мені там не зроблять. Та й там... А коли що, — скажете хлопцям моїм. Вони мене відб'ють.

Хвилину через двадцять Талько вже відчиняв двері сільради. В петі голови, прикрашеному газетним портретом Троцького на сідниці, сидів за столом, окутаний шкарговим димом троє підпалених чоловіків. Талько зупинився при порозі. Років тридцять, молодий чоловік у червоноармійській, зашнурованій наопаши шинелі, обличчям до дверей і помітив Митрофана першим.

— Так это ты Талько? — запитав весело.

Тривольський обнувся, підвівся й запросяв друга до столу. Ним у розгорнутій елізаветградській газеті грудилася сьєкта-туска й на третині вже порожній трилітровий бутиль самогону.

— Я, — сказав Митрофан, вносячиць на відкриті стілеч напів.

— А почему это ты от нас прячешься? Ведь махновцы сейчас в нашей армии... — посміхнувся Зубицький.

Талько зиркнув на Тривольського, обличчя друга було серйозно зосереджено напруженням. Очевидно, це він ініціював зустріч з делегатів Талька та його повстанців.

— Мне здесь Иван Петрович о тебе многое рассказал, и о том, как красным партизанским отрядом командовал, и как тебя Махно с революционного сбил... Ты ведь наш, браток, не робей. Пока я командир, тебя шито не тронет... Давай выйдем!

— А чего ж, винити можеш...

Талько бачив, Зубицький вже добряче під хмельком на відмі, майже тверезого Тривольського, котрий, наренити, підморгнув й посміхнувся.

— А за що винитимеш? — запитав Митрофан.

— Давай, браток, за победу мировой революции!

Гарний тост, гріх не винити... — Митрофан одним кивком стакан горілки в рот і потягнувся за огірком. Сусіди за столом побачили денця своїх склянок. Хвилину другу закупували.

— У меня к тебе предложение... Давай твой отряд возьмем и

делаю своим заместителем... А Петрович у нас комиссаром будет... Ладно?

Митрофан перестав хрумкотіти солоним огірком.

— Я розпустив свій загін. Частина з моїх бійців тепер у Єлизаветграді, частина в Новоукраїні... Решта — по домівках.

Тривольський зиркнув на друга, той говорив неправду.

Втім, почуте Зубицького не засмутило. Він знову потягся до стакана, помітив, що він порожній. Голова сільради вхопив бутиль і налив усім.

Випили за смерть світової буржуазії. Через хвилину красний командир звалився під стіл. Його вкляли спати тут же, в кабінеті, на дерев'яній тапчан. Голова сільради вирішив теж заночувати тут і вліз на диван. Тривольський з Тальком вийшли на вулицю.

Ніч видалася місячною, безвітряною. Човгали розгружено вулицею, перші могли поговорити.

— Годі тобі ховатися, — сказав Тривольський, — Зубицький тебе не знає. Живи спокійно... А навіщо ти йому про загін збрехав?..

Талько відповідати не вклався. Сьогодні в село у відпустку приїхав троє махновців. Вони передали наказ батька Махна разом з уламком, котрий прибув лікувати рану додому, збиратися під Гуляйполю. Але про це чомусь не хотілося говорити навіть найближчому другу та ще й більшовикові.

— Чим менше Зубицький про мене й моїх хлопців знатиме, тим краще.

— Можє й так... Зайдемо до мене? Посидимо в теплі... В мене й ночувати, — запропонував Іван. Талько погодився.

Іван ГРУНДМАН,
вдень серпня 1919 року:

«29 серпня Щепкіна арештували. При обшуку знайшли план операційної частини Червоної армії під Саратовом, зведення про нумерацію дивізій, детальну схему одного з укріплень.

В садку, в спеціально обладнаному тайнику — шкєні сплненого дерева зберігалися коробка з шрифтом, шифри, рецепти проявлення тайнопису, зброя. Речових доказів було більш ніж треба. Щепкін, зрозумів, що це і здогадувався, що його чекає.

Я все скажу, — придушено мовив. Пишіть... Олексій Сучков.

Преса...

— Коли, знявши пости, підійшли до дверей, побачили, що останнє відкрито було дуже бурхливим. Дзвони неспокійні голоси.

Отже, о шостій вечора...

А як не вдається?

— Не панікуйте. Паніка шкєдлива в такому ділі...

І все ж?

— Владу треба захопити хоч б на кілька годин... Це дуже важко! Заволодіти радіо і телеграфом, оновити фронт про кінець днянської влади... Викликати паніку... Ви знаєте, якою небезпечною була паніка...

Тим часом Елиза наказала оточити будинок, блокувати всі ходи. А в приміщенні розмови тривали.

— Треба почати виступи в Куницево, Вишняках і Волоколамці... продовжувати той же голос, — відтягти туди основні сили червоних, а потім підняти повстання в місті...

За розробленим планом Москву розбили на сектори по Садовому кільцю; на вулицях — барикади; з Садового кільця мали наступати в центр міста.

Двері раптово розчинилися, і до кімнати увірвалися озброєні солдати.

— Руки! Всім здати зброю!

Поперед з наганом стояла Елиза Грудман...

Погляд Сучкова виповнений ненавистю. Відчувала, як пік її...

— Грудман? — сухо запитав.

— Ми з вами не знайомі, Сучков...

— Хіба?

— Не пригадую, щоб зустрічалися...

— От-от... — затряс кистям палець той. — І ми шкодуємо, що не зустрілися раніше...

Дуже вже насупилися про вас...

Спочатку Елиза не розуміла іронії Сучкова. Допомогли лише на квартирі папери. Один із цих аркушків приніс їй наступний список. Це був список всіх співробітників Московської вадарної комісії, складений з абсолютною акуратністю на розграфірованому бланку. Навпроти деяких прізвищ стояли хрести. Панкратов і Гусаров були в тому списку, загинули тільки вчора.

А ми не знали, чийх рук сирала... — мовив Євдокимов.

Елиза німо дивилася в список. Проти її прізвища — чисто, хреста ще не було. «От чому жалкував Сучков...»

Микола ЄРМОЛЕНКО,
травень 1920 року:

«Увечері Мартинів сидів у розкішно мебльованій вітальні, а вона не сходя на маленьку кімнатку Віктора Дядова! На чорній інструкційній пластині з мореного дуба, стояли керамічні страусовими пір'янами. На стіні доклав великий годинник з червоним фуглярі. М'який килим на підлозі пригладував кроки. Одні сходи вели до квартири в самісінькому центрі Одеси, біля костюлу, нічим не була скромне помешкання вбитого позавчора телеграфіста Дядова. А між іншим, чекіст гостював у його старшого брата, лікаря Георгія Дядова.

Господар квартири, одягнений у зелену піжаму з гаптованими вилотами, барабаняв пучками пальців по сяючій поверхні полірованого столика. Його обличчя з м'якими, ніби розмитими рисами, втомлене, очі набридли.

— Чому, на вашу думку, загинув Віктор Олександрович? — запитав Мартинів.

— Я не знаю, — похитав головою Дядов-старший. — Нічого не знаю. У нас в Одесі всеке трапляється.

Мартинів ковзнув поглядом по важких керамічних чашках з різнобарвним пір'ям, схожим на листя достиглої кукурудзи, й ледь помітно усміхнувся. Він водночас іронічно всміхнувся. Лікар Дядов помітив цю усмішку й спалтахнувся:

— Ви сидите тут і порівнюєте... От, мовляв, двоє братів. Один живе на Першій в комірці, а другий розкошує, як кажуть у нас в Одесі, в шикарній квартирі. Я йому пропонував усе, що мав. Ви не знаєте, як я його любив. А він був гордий, незалежний. Нічого не брав. По правді, він не завжди розумів один одного... Дружина моя чомусь не могла його терпіти. Але гроші та протекція йому обійшлись не раз.

— Немає, на жаль, у вас брата, Георгію Олександровичу. Та хотілося б знати, чому він загинув.

Дядов-старший зітхнув, аж захлинувся, й похитав головою.

Георгію Олександровичу, — твердо сказав Мартинів. — Проніс відповіді на питання. У вас був обшук?

— Ні-ні, — пробелькотів лікар.

Зрозумійте, це дуже важливо...

А чому я повинен вам вірити? — рвучко знів голову лікар Дядов.

— Я працюю в чека, ми розслідуємо обставини загибелі вашого брата. Я ж говорив...

Мартинів знову дістав мандат.

— Ну то й що? — буркнув Дядов. — Мандат можна підробити. Я зараз нікому не вірю!

Чекіст сьогодні чув уже це «Не вірю!». Він ще раніш передбачив цю ситуацію. Поклав на стіл перед Дядовим фотографію.

Ви знаєте цю людину?

Дядов поправив пенселе:

Пострілійте! Знаю... Ліворуч Дзержинський, голова Всеросійської революційної комісії. Я читав ваші, вибачте, революційні газети. Там не друкували його фотографію.

А хто поруч із ним?

Згадуйте, ви... Так, згадувати немає.

Прочитайте, будь ласка, що написано на зворотному боці.

— Спасибі, мабуть, не треба.
— То робили у вас трус?
— Так, з місяць тому. Прийшли четверо. Одягнені хто як. Показали мандат, ордер на право обшуку. Перетрусили все. Забрали деякі речі, хорошу бронзу, порцеляну. Знайшли трохи грошей у французьких фунтах стерлінгів. Забрали, звичайно. Вимагали ще. Трус тривав не до ранку. Наказали затупити вікна ковдрами.
— А в чому вас звинувачували?
— Нібито я допомагав денікінським офіцерам. І за послуги контррозвідки мені платили гроші.
— Було таке?

— Брехня... Ніякої контррозвідки я не знаю. Я справді лікував офіцерів — не відмовлявся від гонорарів, в тому числі й у валюті моя професія. Маю я за щось жити.

— Ви бачили ордера? — швидко запитав Мартинов.
— Так, бачив, тримав його в руках, навіть вивчав.
— І що... він був справжній?
— Я не помітив жодних ознак підробки. Як належить: бланк надруковано, печатка, підписи. Я збираю книги, ну й розуміюся на шрифтах. Щоправда, в Одесі можуть підробити все, що хочуть.

— Чому ви нікого не повідомили, що у вас робили трус?
— А кого? — швидко здивувався Дядов-старший. — Міліцію? Звідти ж приходили... Губчека?.. Накликати на свою голову дихати парком?.. Так усі ж буржуї скаржаться, що з ними негечно виступають?..

— І вас попередили, що незабаром викличуть до міліції?
— Так... Зізнаюсь, що я з жахом чекав цього виклику. А з минулих днів за дивани, і я трохи заспокоївся. Благав господа бога, про мене не згадали.

— Ви говорили про трус братів?
— Зараз я пригадаю... Так! Ми з ним вряди-годи зустрічалися, хоча грошей він у мене не бере.

— І це одне запитання... Яке враження справили на вас труси робити трус?

— Річ у тім, що то цілком інтелігентні люди. Це видно з їхньої поведінки. Вони, наприклад, могли розрізнити порцеляну російських заводів. А це децю значить...

— Якщо вам не важко, то згадайте й опишіть їхні прикмети, цьому вважатимемо нашу розмову завершеною.

Та розмова не закінчилась навіть тоді, коли Мартинов показав папірець із описаним прикмет. Дядов-старший раптом згадав.
— Та не тільки ж мені доводилося вийти з цієї кімнати. Робили й в Зіберштейна. Це мій приятель, дуже відомий зубний лікар. Він по секрету сказав. Ми дружимо ще з гімназії. Довіряє мені. Приходять ті ж самі люди.

— І Зіберштейн також не звертався ні до міліції, ні до чека? — швидко запитав Мартинов.

— А навіщо? — здивувався Дядов-старший. — Своя шкіра дорожча. Він поскаржиться, а його за вухо та в тюрму.

— Він має також якісь гришки на душі?

— Ви, звичайно, знаєте, що зубним лікарям потрібне золото? Клієнтів у нього не бракує. Треба ж десь його діставати.

Мартинов позирнув на свого співрозмовника:

— Значить, Зіберштейн скуповував золото у денікінських офіцерів? Дядов-старший мовчав...

— Гаразд, відповідь не потрібна. Але вкажіть його адресу. Ви полегшите нам роботу. Обіцяю не бути надто доскіпливим у розмові з нашим другом.

Наступного дня до роботи приступили всі члени особливої групи. В супроводі молодих одеських чекістів вони гасали по місту. Кожен із них мав конкретне завдання. Увечері всі мали зустрітись в готелі.

А Мартинов тим часом блукав вулицями старої Одеси. Йому чомусь завжди краще думалося, коли він ходив. Біло-рожева Дерібасівська ще не стерла зі своїх стін бруду. На брушці чорніли впривидіння від вибухів висадки чимало віконних шибок. Але на вулицях було повнісінько людей. З-поміж окрайців розмов вухо чекіста вловлювало м'яке «акання» колишніх москвичів, тверду вимову корінних петроградців. Навесні 1920 року на Дерібасівській можна було зустріти кого завгодно — від брудного безпритульного в лахміттях до відомого картаря, справжнісінького денді, одягненого в вузькі картаті штани та синю візитку.

Чекіст обійшов оперний театр, обідраний, закіптюжений і все ж таки величний і прекрасний, опустився на Приморський бульвар. Постояв неподалік статуї Дюка Рішельє, розирнувся навсідич. У порту вже тепліло життя. Люди, мов мурашки, снували між причатими човнами пахло зелом: славнозвісний акації вже викинули листочки.

Мартинов не міг вирішити: варто чи не варто йти до начальника губерньської міліції Шахворостова?.. Звичайно, начальник губміліції міг би допомогти, розв'язати деякі сумніви. Він би допоміг впевнитися, що жодних незаконних обшуків із вилученням коштовностей працівники міліції не робили. Можна було б з'ясувати одразу, чи є в апараті губміліції люди з прикметами, описаними Дядовим-старшим. Адже саме цю личину співробітників міліції у місті діють досвідчені, навіть культурні злочинці. І хтось, врешті-решт, дістає для них ордери на обшук...

Ілля СТРУК, Київ,
6 травня 1920 року

Цього дня отаман Ілля Струк вноше входить у визволений від більшовиків не без його допомоги Київ. Цього разу в складі військових частин армії УНР разом з її союзниками поляками.

А перед цим струківці, на початку березня здійснили незлегкий марш від Вапнярки до Малина.

Збройно прориваючись через два румунських кордони вже 3 березня втілюючи заміри отамана Струка захопив у червоних Вапнярку, повстанці відпочили, поповнили запаси продовольства й рушили на ботарівку. Звідти — на Юрківку. Біля Вороновиці зустріли шеститисячний загін українських повстанців Євгена Ляховича. В лісі під Вороновицею простояли кілька днів. Струкові сподобався підчайдух Яенич, як той себе називав. Довідавшись, які муки довелося пережити Ляховичу (більшовики з живого зняли йому на обох ногах пасма з у вигляді лямпас), струківці проїнялися до молодого отамана симпатією. Струк запропонував Ляховичу приєднатися до нього, але він відмовився.

Струківці продовжили рейд на Сквиру, дорогою розгромивши ронуну Дзюнківського цукрозаводу й пограбувавши його. Поміж Жидівську греблю, отаман панав на Ходорку й рушив на Радомисль. Це містечко повстанці обстріляли з гармат, а потім захопили. Чимало більшовицький загін ганебно втік з Радомисля. Струківці визволили з'являючись багатьох повстанців загону отамана Дмитра Соколовського, котрі очікували страти.

Довідавшись, що в погоню за ним вирушило кілька каральних частин красних, Струк міняє напрямку руху й з'являється під Ізяславом. Біля Горностаїнівця його розвідка зустрічається з кінним відом українсько-польської армії.

З невеликим кавалерійським загonom Ілля Струк прибуває в Малин в штаб польської частини полковника Рибка. Довідавшись, що разом з українськими військами йдуть на Київ, Струк приєднується до цього походу. І 6 травня 1920 року його повстанці копяться біля Хрещатика в лавах визволителів міста від більшовиків.

Йосип САВИЦЬКИЙ,
Вінниця, червень 1920 року:

«...Перші подихи весни. Коли зійшов сніг, відкрилися річки, дірачки дахів, поламані паркани. З усіх усюд понаїжджали підлітки. Справжнім духом стали безпринциповість і жор-

До Вінниці прибув командований Центральним Комітетом КП(б)У Швафранський, старий мій знайомий, один з організаторів і керівників партійної організації в Миколаєві. Зустрілися ми як найближчі друзі. Швафранський очолює Вінницький раднарком і з головою поринає у роботу. Мало-помалу почала відроджуватись промисловість губернії, стали до ладу кустарні майстерні, які багато в чому допомагали в економічній інвентарі, виробництві речей побуттового ажитку. Відбудовувались цукрозаводи. Налаштовувалося ставовище і на залізничному транспорті.

У травні ми провели IV губернську партійну конференцію. Головою губернському М. П. Гаригородський зробив огляд партійно-політичної роботи, перших економічних зрушень. Багато говорилось про класову боротьбу на селі. Конференція прийняла ряд постанов, окрема про виїзд губернського партійного і радянського ажитку на партійну роботу в повіти.

Сотні верстива подорож по Поділля і я: виступав з повідомленнями на сільських сходках і на зборах колективізації; створював довірчеські губпартиком низові партійні організації.

Одного разу — це було в червні — повернувшись з червоного відрядження. Не асигні переступивши поріг губвійськоваго, як мені доповіли: до Вінниці прибув член Революційного Київського військового округу В. П. Затонський. Володимир Петрович, неспло зустрівавшись, сказав, що через кілька днів буде наказ командуючого айськами України і Криму Михайла Васильовича Фрунзе про час призначення й поїзти губвійськова Полтавщини.

До Вінниці прибув новий губвійськом Йосип Тимокійович Савицький, а секретарем Подільського губвійськоваго Г. Г. Тирелеч і начальником створюваної частини М. І. Простокіна виїхали до Полтави.

Попереду чекала відповідальна робота...

Александр ВЕРХОВСЬКИЙ,
про червень 1920 року:

«...Махновський штаб все ще перебував у Гуляйполі. Врангелівці на початку червня виступили з Криму, зав'язали бої у Таврії. Їх стримували частини Південного фронту, які час від часу переходили в контратаку і повертали раніше втрачені села й хутори.

Десь наприкінці першої декади червня Махно залишив Гуляйполе. Залишив рушили три кінні полки, кулеметна команда та ніхотний загін, посвідчений на селянській підводі. Гуляйполе та навколишній район мала охороняти махновська піхота та артилерія. Культосвітний штаб залишився у Гуляйполі. В останню мить Махно поспішав з дружиною і наказав їй не виїжджати з містечка.

Якось уранці Верховського зушнів незнайомий махновець. Мудувачніше придивився і впізнав Олександра Кобозева. Побачивши Верховського дуже зрадів. Вони познайомилися ще у Москві і знали один одного.

...Пізно увечері вони зустрілися. Верховський провів гостя до невеличкої кімнатки. Розмовляли пошепи. Кобозев спочатку стив:

— Можеш мене привітати: я — боєць полку Хохотин! Стою хутір під савіським Гуляйполем.

— Добре, що ти з'явився, — мовив Верховський. — У мене немає зв'язку. Що, якесь нове завдання?

— Та новим його назвати не можна, — відповів Кобозев. — Цеком має інформацію, що Врангель хоче вести з Махном переговори. Він навіть готував кур'єрів. Так що вони мають з'явитись у Гуляй, а може, вже й прибули...

— Але ж «батько» вирушив ще позавчора у рейд, — здивувався Верховський.

— Значить, вони чекатимуть на нього в Гуляйполі, — сказав Кобозев. — Ми повинні дізнатися, що хоче запропонувати Врангель «товаришам»? Чи не можуть вони взаємодіяти разом? Ти розумієш, наскільки важливо знати?

— Не треба мене переконувати, — мовив Верховський. — Але кур'єрів ще треба знайти.

— А то вже твій клопіт. Я — поки що рядовий боєць полку Хохотин...

...Верховський думав, як виконати це складне завдання. Де ж хоч б якусь інформацію? Барон нічого конкретного не знає. «Батько» тримає на відстані. І вважав Махно мало кому довіряє, крім Врангеля, могло б скомпроментувати його в очах махновців. Значить, про кур'єрів, якщо вони й прибули в Гуляй, знає дуже обмежене коло людей. А хто б це міг бути? Сам «батько» його дружина, ніхто інший виконуючий обов'язки начальника штабу Дмитренко, ад'ютант Махна Зінченко. От, напевно, і всі...

Треба якось йти на Зінченка — наразі вирішив Верховський. Махно залишив його у штабі не випадково. Він має контролювати виконуючого обов'язки начальника штабу Петренка та командирів полків. «Батько» йому довіряє. Якщо між Врангелем і Махном вже зав'язалося якесь листування, то про нього Зінченко повинен знати.

Вранці Верховський розмовляв з дружиною Махна. Куляшова робота на тоді вже вихула. Агітувати за анархізм у Гуляйполі не сенсу. Тому вона нудилася без звичайних клопотів.

— Галино Андріївно, — сказав Верховський, — нездаром ми можемо. Але хтось із нас не доживе до цього дня. І людство не

ме, чим і кому воно завдячує. То ж чи не краще було б уже зарізає собі спинади тих, хто був разом з Нестором Івановичем...

— Ви маєте рацію, — погодилася вона. — Але я веду щоденники Нестора Івановича тільки з літа минулого року. Що було раніше, ніде не записано. А люди це пам'ятають. Так з якого б ви хотіли почати? «Батько» у походи. Думаю, що ад'ютант Зінченко міг би дещо пригадати. Коли б ви сказали йому, що ці розповіді потрібні для історії.

Зінченко не особливо зрадів, почувши прохання Верховського. До нього втручався дружній Махна. Це подіяло. Вони проговорили із Зінченком до пізнього вечора. Шоправда, записав чекіст не так і багато — заздалека два аркуші в шкільному зошиті. Але віднині він міг будь-коли заходити до Зінченка.

Якось вранці він пішов у штаб, та Зінченка там не застав. Верховський вирішив йти до нього додому.

Зінченка у хаті не було. Його тітка розповіла:

— На світанку приїхав дід Марко і розбудив його. Небід подався до діда на хутір. Туди прибули якісь люди, дуже серйозні. Спокою чоловіку не дають...

Які ж то люди прибули? Ад'ютанта Махна не будитимуть без нагальної потреби на світанні. Значить, справа важлива. До того ж усі знали, що Зінченко виконував особливі доручення Махна.

— Далеко живе той дід Марко? — запитав Верховський. — Може, я схожу туди?..

— До Попової греблі не близько, треба їхати конем, — відповіла тітка. — Та краще не ходи туди, бо старий Марко дуже недобрій чоловік!

Верховський вийшов з хати. Він не знав, звичайно, де Попова гребля та хутір діда Марка. Заможних хуторів навколо Гуляйполя було чимало. До того ж така інформація могла виявитись і фальшивою.

Розшукувати когось незнайомого він не міг, це викликало б підозри. Можна було спитати тільки у Білани.

— Ти знаєш, Вікторе, — поспрашив він. — Я записую для дружини Махна спогади старих «батькових» соратників про вісімнадцятий рік. А Зінченко мені морочить голову. Важко з ним розмовляти. То йшли, то десь його нема. От і тепер поїхав до якогось діда Марка на Попову греблю. Чи не варто мені підскопити туди? Може і дід Марко щось розкаже.

Віктор Білан заперечливо похитав головою:

— Ти ще, Всеволоде, не в усюму розбираєшся. Хутір діда Марка — це парафія Левка Задова. Ти що, хочеш, щоб він тобою зацікавився?

— Це шкідливо до Зінченка. Про вісімнадцятий рік я знаю не менше, ніж ти. Якесь увечері поговоримо...

Верховський перевів розмову на іншу тему.

— Зінченко сьогодні поїхав на хутір діда Марка, що неподалік від

Попової греблі. Туди прибули якісь незнайомі люди. Я розпитав їх. Туди хутір діда Марка — одна з ланок махновської контррозвідки. Якщо Махно веде переговори з Врангелем, то тільки там, у свою контррозвідку. «Батько» не довіряє багатому в штабі і в військраді. Можна припустити, що то справді прибули гінці від Врангеля. Вони, мабуть, чекають Махна на тому хуторі.

Значить хутір діда Марка, Попова гребля... — замислився бозев. — Що ж, ризикуємо. Але то вже моя турбота. Ти тільки декілька днів не відлучайся з Гуляйполя. Тримайся ближче до друка Махна. Одне слово, будь обережний. А я тобі дам знати.

Зустрілися вони раніше, ніж передбачалося. Вночі хтось постукав у кімнату, де жив Верховський. За шибкою у нічній пітьмі він глядів обличчя Кобозова. Чекист, намагавшись не розбудити господарів, ввійшов на подвір'я. Вони сховалися в садку. Кобозов тихо розповів:

— Знайшли ми хутір діда Марка і почали спостерігати. Справді, хаті двох чужих чоловіків. Пізно ввечері вони вийшли на пічкур, біраколись по дну глибокого яру. Ми їх перехопили, але довго застосувати зброю.

— Ніхто не чув стрілянини? — запитав Верховський.

— Зараз у степу немає нікого. Махновські застави тільки на шляхах, що ведуть до Гуляйполя. У них ми знайшли деякі документи. Кобозов дістав два пакети. Один, склеєний із синього паперу, запечатано посередині та на рівках чотирма відбитками штабної печатки. На глязничій поверхні — чіткий напис: «Народному батьковому Івановичу Махну, головнокомандуючому селянською армією Війн. безперечно, зійтиш лист від барона Врангеля. Другий, товщиною був запечатаний. Верховський дістав з нього якісь папірці, переказав їм бути накази. В одному з них він прочитав тільки початок: «5 м. Севастополь. У разі переходу нашого в наступ ми на шляху досягнення заповітної мети — знищення комунізму — можемо у разі зіткнення з повстанськими частинами Махна, українськими військами та іншими протикомуністичними групами...

Наказую! Всім начальникам, під час зіткнення із вказаними протиповстанськими групами, узагальнувати свої дії з діями військ, маючи на увазі наше основне завдання — повалити комунізм і встановити російськомо народові відродити свою велику батьківщину.

«Врангелю хоче використати Махна», — подумав Верховський. Цей документ він прочитав до кінця: «Наказ правителя і головнокомандуючого збройними силами на півдні Росії. 20 травня 1920 року № 1 м. Севастополь».

Многу підписано закон про волості земства. Державна земля, ватні війни для господарського користування, що знаходяться в порядкуванні самих волостних земств, будуть передаватися господарям, які її обробляють.

Народові — земля і воля...

В будиннотві держави — землею і волею поставлений господар.

Хай благословить нас бог!»

Особистий лист барона Врангеля до «батька» Махна, перехоплений чекистами, було відправлено у Харків, до Цупинадкому України».

Євген ЧУГРАЙ,

23 листопада 1921 року

Того дня коли останній боєць армії УНР залишив батьківщину й ставився емігрантом на польську землю. Євген Чуграй був заарештований спецжандармською ЧК, як колишній білогвардійський офіцер. Зовсім випадково його впізнав на вулиці київський більшовик-підпільник, який в часи денікінської окупації бачив Чуграя в Києві у формі штаб-капітана.

Взяли Чуграя на квартирі, він не встиг навіть повідомити про це свого начальника — Якова Талька. Потрапив Євген в загальну камеру, набиту чоловіками призначеного віку — колишніми офіцерами, дезертирами-красноармійцями, заарештованими за якісь злочини і звичайними кримінальниками. Останній з'яву в камері Царського сипічка зустрів кепкуванцем.

— Ну що, штаб-капітан, вступився у красних? — ехидненько запитав його кримінальник на прозивсько М'ясник, здоровенний мокрушник, що нагадував у камері карним злочинцями. — Тут ми тобі й влаштуємо, і суд, і страту... Скільки ж нашого брата на той світ спровадили?

Полізеши — будеш не останнім! — відрубав Чуграй, швидко стукаючи панстріч М'ясникові, збив його з ніг і затиснув рукою горло. Довкрутив одразу почало зникати коло кримінальників. — Стояти! Це крок і йому кранти! — вигукнув Чуграй. Втрачати йому було нічого. З гіркого досвіду він знав, що в камерах правити найспівнішій. І якщо він піддається, йому не жити. Між тим кримінальники вирішили не залишати свого пахана й кинулись на виручку. Чуграй зрозумів, що М'ясника й почали душити. Він намагався втриматися на ногах і не впасти — інакше ногами заб'ють на смерть. Раптом злива ударів поринала, відкрившись з глухого захисту, до якого вже довелося віддатися, Чуграй помітив як кримінальників колошматять інші ув'язнені. Це колишні офіцери кинулись виручати Чуграя. Хтось потрапив гатити в двері.

В камеру вскочили чекисти.

— Принимати! — хтось з них вистрелив у стелю. Камера відразу зашумілася різким запахом пороху. Всі замерли. Й в цю мить хтось вилетів садовув Чуграя в сипу...

Ельза ГРУНДМАН, вересень 1919 року:

«24 вересня 1919 року Грундман була присутня на Московській міській конференції РКП(б). Секретар міському В. М. Загорському надав слово Ф. Е. Дзержинському.

— Робота ВЧК протягом останніх тижнів була дуже вдалою, сказав Фелікс Едмундович. — Ще при розкритті шінгунської змови отримали інформацію про підготовку невеликого закладу тут, у Москві. Потім в результаті поспільної роботи вдалося ліквідувати організацію, яку очолював знаменитий «Національний центр»...

Серед змовників, названих на слідстві Шенкіним та іншими арештантиними, був іносець — Поль Дюкс. Як з'ясувалося згодом, англійський розвідник.

Прибув Дюкс з Фінляндії восени 1918 року. Спершу маскувався соціалістом, кілька разів минав прикриття: спочатку виступав у чекіста, потім — червоноармійця. Слід сказати, добре володів російською.

За десять місяців перебування в Росії зумів сісти широкую радянську мережу, вона накрила не лише Петербург і Москву, а й Саратов, Пензу...

Змова об'єднувала кілька організацій і груп, серед них і учасники «Національного центру».

З мандатом Всесоюзної надзвичайної комісії і завданням допомогти у проведенні операції Ельза вийшла до Півдня.

Награнтні хоча б на якийсь-небудь слід довго не шастало. Довшило. Подозирні з особливого відділу ВЧК Балтфлоту: матроси Солоніцини — здалися підозрілими дії його командира Берга.

Уявляється, він доручив мені провести завтра через фронт немого... Хотів підбити на гриз. І кого — мене, балтійця! — обурює матрос.

— І що ви?

— Не поведу!

— А ви поведіть, — запропонувала Ельза.

— Як так можу і образитися, — зцінив зуби той.

— Ось послухайте... Зробимо так...

До нечора неподалік від передової нашивку виконали бланк. Переодягнулися в білогвардійську форму.

Опівночі з'явилися «гости».

— Син генерала Шидловського, — відрекомендувався незнайомець, що прийшов з Солоніцини. — Від капітана Берга...

— Як у місті? — спитав чекіст у формі штабс-капітана.

— Чекаємо сигналу...

— Дайте сигнал, — звернувся «капітан» до «поручника». Той ра-

відслонив ситцеву завісу, що відділяла дальній кут. На генеральсько-го синка дивилися звідти темні цівки...

Внесерність Шидловського-молодшого де й поділася. Один за одним ставали відомі помічники Поля Дюкса, завербовані ним. Кюрі, керівник підвілья, що мало з'язок з Юденичем. Лондквіст, колишній полковник генштабу, організатор групи змовників при штабі 7-ї армії, що захищала місто Петра Великого. Берг, офіцер царської армії. Петровська, есерка. Рейтер, начальник морської військової радіостанції...

Запізно з'явився лише за Дюкса. Він інтуїтивно відчув небезпеку і на початку вересня 1919 року втік за кордон...»

Микола ЄРМОЛЕНКО, Одеса, травень 1920 року:

«...І все ж таки щось стримувало Мартінова від цього візиту. Мабуть, він був би передчасним. Дядов-молодший загинув за дуже загадкових обставин. Чоловік спокійний, доброзичливий. Ворогів не мав. Грабунчик? Дурнища! Його вбили після того, як він напав на два листи — один, перший, до губійліції, другий — до Цупнадкому України. З Харкова піхто не міг повідомити про лист одеським бандитам.

А от перший лист до губійліції... Дядов-молодший таки відіслав його. Та чернетка, що її Мартінов знайшов на квартирі телеграфіста у короби для всяких дрібниць, міст а правки, скорочення, дописування. Людина не править так старanno свою писанину, якщо не має твердого наміру відіслати її. Наприкінці листа Дядов-молодший попереджав: якщо не одержить відповіді, то звернеться до вищої інстанції. Чи не виникла у деякого спокуса усунути цього небажаного свідка?

Мартінов не міг забути її розповідь арештованого в Харкові старого анархіста: повторював про себе його слова: «Наші люди звіден та Києва втікають до Одеси. Там є могутній покровитель. Хтось із наших обіймає високу посаду. Він допомагає їм знайти притулок і навіть дає нові документи».

І ще в історії, пов'язаній із загибеллю Дядова-молодшого, був один дивний момент. Сусіди казали, що телеграфіста вбив якийсь бандит «Бобир». А того ніби-то недавно арештувала міліція. Репом дуже швидко її несподівано для мешканців Пересипу він утік.

Пізно увечері члени особливого групи зібралися у номері Мартінова. Федір уважно вивчав рапорти. Якихось надзвичайних новин не було. Але нові дані локалізи ще кілька мазків на чисте полотно.

Кобозев зустрівся із зубним лікарем Зіберштейном. Розмова з ним була довга й важка. Нарешті лікар зізнався, що в нього теж був трус. Та ж сама четвірка, що й Дядова-старшого, забрала деякі коштовні речі

та одяг. Обіцяли викликати до міліції, але, дякуючи богу, ще й досі надумались.

Зібритейші визнає, що скуповував золоті дрібнички у денікінських офіцерів. Отже, невідомі знають, у кого робити трус. Свої жертви вибирають безомисливо. Зубний лікар водночас повідомив, що обидва кібибли і в денікін інших його клієнтів. Річ у тім, що між лікарями і їхніми давніми пацієнтами з часом налагоджуються приятельські стосунки. І ті бувають дуже відвертими зі своїми лікарями, довіряють більше, ніж навіть родичам.

Чекіст устиг побувати ще у двох жертв незаконних обшуків. Мат, підписаний Держжінським, справив належне враження. Бідолаха розгуборився. Не було сумнівів: трус робила та ж сама четвертка. Кожному випадку старший групи показував бездоганно оформлений ордер на нібито справжньому бланку з чітким відбитком печатки Одеської губміліції. Поводилися невідомі вично, але знали чимало про ромуцьких епізодів із недавньої біології своїх жертв, що стосувало зв'язків із денікінцями.

Ніхто з тих добродіїв, з якими перегулював Кобозев, не скарги до міліції, ні до губчека, ні до губнаркому. У кожного, як то казали, були маленькі гришки. Іх теж нахальцялися викликати незабаром міліції, а потім ніби забували...

Один із цих двох був модний в Одесі адвокат, інший — власник часописувальної фабрики. Обидва зашкенили, що трус у них робили люди, не одесити. Вимова не та. Одесит одесита завжди визнає.

Масштаби у тих жемітійонієрів широчезні, — відзначив Мартин. — А ще про скільки обшуків ми не знаємо!

Федір Мартинів уже не сумнівався, що під машкарою працює губміліції маскуються анархисти, що приїхали з Москви. Але «але» не дало йому спокою. Він не міг ні на мить забути про нічну смерть Дідова-молодшого, бездоганно оформлені ордери на пошуки, слова старого харківського анархиста Волєнського про можливість покровителя в Одесі.

Тягачко побував у районному відділенні № 5 на Пересині. Начальник відділення Хоменко, колишній боєць бригади Котовського, став сподобався. Вони одразу ж знайшли спільну мову. Тільки переглянувши книгу реєстрації арештованих, яку акуратно вели при створенні на Пересині міліцейського відділення.

Ось що розповів товариш Хоменко: «Так, вони справді арештували Бобиря, відомого на Пересині грабіжника, за яким водилися й інші справи. Пересин — чималий район, що прилягає до порту. Жителів моряки, військові, торгові, робітники тутешнього заводу, що виготовляє плуги та інші сільськогосподарські машини. А на околицях гніздяться мазанки під солом'яними стріхами. Там мешкають сапожники та перекунники краденого. Ну, звісно, не в кожній хаті. Але в

самогоні знайдеш тече до міста, а вночі сюди носять або возять крадене, знає вся Одеса.

Одразу ж після повідомлення Одеси Бобир з друзями пошарпали обзори із червоноармійською агунцією, що зупинився на один з вулиць Пересини. Довелося підняти на ноги всю районну міліцію та робітничі дружини, щоб розшукати грабіжників. Бобир взяв у самого водія самогонників під час облати. Разом із ним був білявий чоловічок, років під тридцять. Він назвав себе Ігорем Люським, запевняв, що випадково потрапив у цю мазанку на околиці Пересини. Але в полі піджака у нього було зашиті посвідчення за підписом денікінського начальника контррозвідки Гришина-Алмазова. Згідно з ним блондина насправді звали Дмитром Масловим. Спіробітник денікінської охорони в часі тимчасового ув'язнення. У підвалі тоді набирався чимало народу. Працівники міліції потроху відвідали зерно від половин. Одних відіслали у суд, інших — у губміліцію. Декого відіслали додому.»

Всеволод ВЕРХОВСЬКИЙ,
червень 1920 року:

«Майже три доби добирався Кобозев до Олександровська. Білополяни, 6 травня захопивши Київ, втілися до Одеси та Катеринослава. Врангелівська армія готувала наступ на північ.

До станиці Пологі Кобозеву допомогли доїхати товариші з Олександрівської ЧК. Вокзал був повністю зруйнований, але поїзди ходили, хоч, звісно, з великими запізненнями. Біля обгороджених стін вокзалу збиралася голодні, змучені люди, що чекали на випадковий поїзд.

Пізно увечері Кобозев уже сидів на квартирі голови транспортної чеківки Трофименка. Господар завісив вікно рідчиню. Ніхто з місцевих жителів не повинен знати, що до нього заїшов якийсь невідомий чоловік.

Трофименко відклав убик маддат чекіста, підписаний на прізвище Кобозев Мащеням, і усміхнувся:

— Документи у тебе дуже серйозні. Але я радий би देख їх сховати. Махновські контррозвідники звичайно обшукують. Проглядають одяг до останньої шитки, щоботи розпорожують по шув.

— То, може, залишити у себе? — запитав Кобозев.

— Теж небезпечно, — відповів Трофименко. — Ми ж увесь час у стітцях, бо поруч району, захоплені махновцями. Кіннота «батька» добу долає сто верст: Станцію Пологі вони стільки разів грабували, що брати тут вже нічого. Але махновці час від часу перерізають залізничну агунцію поїздів, що везуть боєприпаси для армії. Чекаємо нову атаку. Мені доповідали, що на станиці та у містечку бачили

якихось підозрілих людей. Затримати їх не вдалося. Загін невеликий, десь півсотні бійців. У чека — тільки двадцять чоловік.

— Значить, ти говориш, що Махно може нападати на станцію?

— Не виключаю такої можливості... Зараз він у Гуляйполі. Хлопці ходили на розвідку, кажуть, що махновці підліковують коней, ремонтують тачанки. Схоже, що готуються вирушити у рейд. От туди?.. У цьому їхній загін напад на Пологу. На шість, вони не можуть гармати. А то доведеться б нам кепсько. Нас було всього семеро...

— І вдалось відбитись? — запитав Кобозев.

— Так... Найна чека — в старому цегляному будинку, стіни товсті, двері товсті, оббиті залізом, дах, укритий черепицею. Мало бомб, один кулемет. Вони відійшли, забрали поранених і подалися геть.

— Гаразд! Але мені треба йти далі.

— Чим же тобі допомогти? Тут у Махна сильна розвідка. Почекай, коли ми зробимо так... Ти можеш зійти за дезертира. Ми тебе відпустимо у в'язницю. Там уже їх сидить декілька. Чудова буде компанія. Двох взяли у самих Пологах: гадаємо — махновські розвідники. Це буде там трохи, а потім втечеш із кимось. Головне, щоб був свідок. Може й одного з двох махновських розвідників відпустимо з тобою. Діло у тебе дуже важливе. Варто ризикнути. Так що їди на станцію, зараз будемо «перевіряти» документи.

Десь після опівночі Кобозев та ще кілька підозрілих привели до великого цегляного складу. Кімната, яка колись правила за комуністичну перетворена на «камеру». Двері, що вели до неї, — товсті, дубові, майже всюди оббиті металевими штифами. Свіжі дошки свідчили, зробили їх нещодавно. Кобозев та його попутники ступили в темряву. Ніч була місячна, через загартовані вікна з висадженими шпалами падало примарне світло. На шойно змаетрованих нарах лежали дві Хтось із них підняв голову і запитав хрипким голосом:

— Кого це ще принесло?

Йому відповіли:

— Тобі що, місяця шкода?! Посупись!..

Кобозев мовчки сів на краєчок широкої лави. У камері мало спав. У закутку блимав вогник цигарки. Йому страшенно захотіло курити. Але він не обзивався.

Одному із затриманих не сиділося на місці. Він запитав Кобозева:

— Що з нами буде? Ти не знаєш?

— Звідки... — відповів чекіст. — Я такий же, як і ти...

— А що можуть зробити з дезертирами? — сказав хтось.

— Та що загнодую.

— Не журиться, — обізвався у закутку, — «батько» близько ранку ще далеко!..

Проклинувся Кобозев від страшного гуркоту. Був уже ранок. Усі його сусіди тиснулися до вікна «камери». Здогадався одразу: збулося передчуття Трофименка. Напад махновців!

Кобозев підійшов до вікна. Було добре видно приміщення транспортної чека. Навколо будинку, за купами битої цегли та бочками, залегли повстанці. Вони стріляли у вікна з гвинтівок та короткоствольних карабінів.

Чекісти трималися. По тому, як рідко лунали їхні постріли, можна було зрозуміти: бережуть патрони. Кобозев бачив, як над лутками вікон швидко зводилися і зникали стовпи гвинтівков.

— Наші прийшли! — крикнув один із ув'язнених, дебелий чоловік років сорока. — Ламай двері!

Але двері було зачищено. Ув'язнені почали кричати. Їх почули. Махновці обрізками труб висадили двері. Всередину «камери» зайшло троє молодиків.

— Виходьте, люди добрі! — гукнув один із них. — Комісарів уже немає.

Махновський командир, кремезиний чоловіча у черкесці, не поспішав відпускати арештованих. Раптом він наказав:

— Арештанти!.. Шикуйтеся!

Недавні арештовані зійшлися до купи, потім впрівнялися у шеренгу. Вони не розуміли, що від них хочуть. Командир загону стояв на вприти, помахуючи замашним батіжком із ремінною китичкою на кінчику.

— Хто такі? — запитав він. — Комісари, чекісти серед вас є?

Ніхто не обзивався. Командир нахмурився:

— А дезертири?!

У відповідь — мовчання.

— Оце така вдячність!.. Ми врятували вас, своїх стільки поклали в Пологах. Що ж, давайте документи. А в кого їх немає... — він зробив багаторазову паузу. — То є тут дезертири?

Кілька молодих чоловіків, а серед них і Кобозев, виступили вперед. Махновець замішався:

— Гаразд! Те, що ви од червоних втекли, мені подобається. Але час який поспиний, ви ж без документів. Як не тут, то десь в іншому місці вас чекісти загребуть. Ідть краще на службу до «батька» Махна. Ми боремося за селянство, проти білих генералів і комісарів. Щоб у всіх була земля, був хліб і до хліба. Одежину, чоботи ми вам дамо. Пристате до нас?..

Так Кобозев став бійцем полку, яким командував махновець Хохотин. Йому дали гвинтівку, познайомили з командиром роти, молодим веселим парубком. Кобозев назвав себе Василем Рогожиним з-від Ростова, колишнім механіком пароплава. Ніяких документів у ньо-

го, зничайно, не було. Та і павіщо дезертиру червоноармійська кишка? Він її викинув у першу чергу!..»

Микола ЄРМОЛЕНКО,
червень 1920 року:

«Днів через три Василь Момчур зустрівся з Январом Крумницьким, начальником Особливого відділу дивізії Семеновим. Вони заговорили у невеличкій кімнатці при штабі, де приймав відвідувачів військовий чекіст.

— Пригланувся я до нього, — говорив Василь Момчур. — Сказав ніби нічого підозрюю. Ходять до нього наші думачі. Так не зрозуміло. Він дуже хитрий, грамотний, газети читає, децю й радить. Потім помітив я, що не з порожніми руками вони приходять, а з приносами. Він учора навантажив цілий віз харчами, накрив радю поїхав до свого вітряка.

— А точніше, — запитав Крумницький, — що він повіз?
— А що? — здивувався Василь Момчур. — Хліб, сало, шовковина...
— Тоді чому не приносили не до вітряка, а до нього додому? Дав гадеш?

— Тоді йому довелося би сидіти на вітряку, а не вдома, — відповів Василь Момчур. — А з села далеченько до млина.

— Служива думка, — зауважив Январ. — А що було далі?

— А сьогодні бачу... Збирається кудись він. Бере кося, а сам на розкопастіях. І обличчя дике, сердите. Я тоді й попросив спати. Мені меткий!

— А він зайвого не скаже? — затурбувався Семенов.
— Ніколи в світі! Моє виховання... Так-от, Вовченко ніби не косить. А від берега чомусь повернувся на поле, де трави немає. І піліз на вербу. Могила там у нас є між двома ланами. Так-от видряпався на неї, ще раз оглянувся на всі боки, сів на камінь і подлубався у землі...

— Далеко звіден та могила? — подивився Январ Крумницький.

— Та годинні за півтори добдемо. Тільки треба вночі, щоб не побачив.

...Небо вже всіяло низькі й пухлясті, мов джмелі, зорі, казали, пригнітаючись, на розкоп, що ніби зрізав верхівку старої могили. Старі люди в селі розповідали, що десь із п'ятдесят років місцевий поміщик наказав розкопати насип. Здається, там щось було. Але розкоп осипався, і земля нібито когось заваляла. Розкопачи, але розкоп осипався, і земля нібито когось заваляла. Розкопачи, але розкоп осипався, і земля нібито когось заваляла.

...Дорослі до неї не пускали. Навіть дітей не пускали.

Январ Крумницький запитав ліхтаря. І всі побачили в розкоп...

ня, розкидане майже правильним півколом. На краю дуги чорніло ребро викопаної в землю брили. Семенов сів на неї, і його рука несамовітно потягувалася до найближчої каменюки. Вона напрочуд легко виколупувалася із землі. Але під нею нічого не було. Тільки коли на землі поставили ліхтаря, то побачили в рудуватій глинні чітку довгасту заглибину з гострим кінцем.

— Тут лежав патрон, — відзначив Январ Крумницький. — Поставили «поштовою скринькою». Добре, Василю, що твій спід заліз на дерево. Ну, з дороги чи з поля не побачити, що робить Вовченко у розкопі. Вважаємо, що нам пощастило. Значить, «культурний господар» взяв повстанську пошту. У нього, мабуть, щось попросили. Тепер не можна прогнати того моменту, коли він почне виконувати завдання Нестеренка чи іншого отамана.»

Микола ЄРМОЛЕНКО,
червень 1920 року:

«...Январ Крумницький, начальник Особливого відділу дивізії Семенов та ще двоє чекістів зашпилюють бік Івана Вовченка на роздоріжжя за селом. «Культурний господар» саме повертає на півніць, що нестільки поїхав стери до далекого лісу. Хоча минула північ, але місяць стояв уночі. І було видно, як співаєтья в пісні, хоч голки збирай.

Семенов підійшов до воза.
Зустрілися, громаддянин Вовченко, — наказав він. — Куди ви та квашітесь? Вночі порядні люди сільте.

Вовченко зупинив своїх коней і склав руки на череві. Навіть при місячному світлі було видно, що його обличчя заціпеніло у болісній тривоці.

— А хто ви? — запитав тихо «культурний господар». — Чому це ви зашпилюєте чесного хлібороба? Хто вам дав таке право?

— Не видавайте із себе дурилка, — жорстко мовив Семенов. — Ви знаєте, хто ми.

— Що ви хочете? — безжизним голосом запитав Вовченко.

— Ви поїдете з нами на заставу. А там поговоримо, — вирішив Семенов. — І не надумайте втікати чи халатися за обріз.

Семенов. — І не надумайте втікати чи халатися за обріз.

Семенов. — І не надумайте втікати чи халатися за обріз.

Семенов. — І не надумайте втікати чи халатися за обріз.

Семенов. — І не надумайте втікати чи халатися за обріз.

Семенов. — І не надумайте втікати чи халатися за обріз.

Семенов. — І не надумайте втікати чи халатися за обріз.

Через кілька хвилин чекісти сіли за стіл навпроти зіпценого Вовченка.

— Так-от, громадянине Вовченко, — сказав Семенов. — На підвад вас ми знайшли харчі — хліб, сало, кишки, цибулю, кілька сузія самону. Куди ви це везли?

На базар, в Александрівськ, тихо відповів Вовченко.
— І коли б ви туди доїхали? Хліб уже б зачерствів. Та й зрозуміло, людина грамотна, знає про державну монополію на харчі. Вона, звичайно, тимчасова, бо ще не скінчилася війна. А ви порушли її.

— Хотів уторгувати, не знаю, як так сталося...
— А цинкові коробки із рушничими патронами? У нас же законні військовий час. Ви їх везли, нашим ворогам, повстанцям, знайдемо того, хто вкрав патрони на складі. І дізнаємося, як потрапили до вас. Це діло не так вже й складне. І от ще один стурпувати до вас. Це діло не так вже й складне.

Семенов кинув на стіл білий мішок із прорізами для очей та Вовченко мовчав. Крумниш почекав трохи, а потім мовив:

— Ми знали, що у повстанців є помічник із дуже заможних і нових в окрузі людей. Коли він з'явився у загонах, то одягав голову машкару. А в обличчя його знали тільки отамани. Та й всі. Рядові повстанці називають його посьбіника Мішочником. А ми мішочник. Дуже близько. Невже думали, що ми не шукатимемо чоловіка? І от бачите — знайшли!

Вовченко все ще похмуро мовчав. У світлі ліхтаря його обличчя було схоже на воскову маску.

— У нас є ще одна-однісенька можливість, єдиний шанс зберегти собі життя, — твердо сказав Семенов. — Розкажіть усе, що знаєте про їх іхали? Що зараз діється у Саксаганському лісі? Де вони? Нестеренко? Де повстанські застави? Що ви мали повідомити нам? З ким мали переговорювати віч-на-віч? І не гайте часу...

Вовченко все ще похмуро мовчав. У світлі ліхтаря його обличчя було схоже на воскову маску.

— У нас є ще одна-однісенька можливість, єдиний шанс зберегти собі життя, — твердо сказав Семенов. — Розкажіть усе, що знаєте про їх іхали? Що зараз діється у Саксаганському лісі? Де вони? Нестеренко? Де повстанські застави? Що ви мали повідомити нам? З ким мали переговорювати віч-на-віч? І не гайте часу...

Зінків, вересень 1920 року

Коли п'яні комісари виводили з двору його худобу, Крикницький безсило мовчав. Думки рвали душу. Ні, цього він більше не хотів за що не подарує. Мати 60 пар волів, 40 корів, 150 свиней, сотні десятин землі й залишитись злиднем під зиму? Нічого, не пошкодують. Ця продрозверстка боком не одному комісарівському де... І не зупиняє їх нічого. Хіба один продагін повстанців виліз на двір, підрахувають, відчисляють, і забирають...

У будинок її на подвір'ї всі притихли. Раніше хоч жінка гола

кидалась до грабіжників, заступала дорогу до коровника, хлівів, а тепер і вона мовчить.

Крикницький із серцем зачинив ворота, обвів поглядом порожнє подвір'я. Ще не так давно тут шодня кипіла робота, бігали в клопотах люди, а тепер — ніби пуста. Треба щось робити. І раптом озвалась думка: «Отаман! Ось хто може допомогти».

Кілька днів тому він спорядив йому хуру харчів, теличку не пожалів, двох свиней. І це не вперше. Селяни Ковалівської, Орданівської, Бірківської, Делківської волостей Зінківського повіту були надійною опорою для місцевих повстанських загонів Хрестового, Листопада, а піднедавна сюди зачавист і Левченко, який до того воював з більшовиками в Кобеляцькому повіті. Він мусить допомогти...

У двір зайшов син Крикницького — дебелій, довгорукий, у вишиваній зі синніх штаних, заправлених у блискучі хромові чоботи, предмет задропів — сільських парубків.

— Що там? — проидає кризь зуби батько.

— До центру зганяють худобу. На подвір'ї колишньої економі гуртуються... Відправлятимуть завтра. Мабуть, під охороною міліції-перів.

— Багато їх?

— Чоловік десять.

Крикницький присів на товстелезну дровитню під тинном. Замислився.

— Куди гнатимуть, не дізнався?

— А що там дізнаватися? В Полтаву, як завжди.

— Тоді ось що. Сідтай Вороного. Поїдеш до отамана Левченка.

Пам'ятаєш його?

— Це той офіцер з Кобеляк? На білому коні роз'їжджав?

— Авжеж. Він зараз десь у лісі, під Опішинею. Скажи туди. Знайді.

Розкажи все, що знаєш про продагін. Вони вже не один такий потрапили, може й на цей раз бог нам допоможе. Як добро не повернемо, то хоч за кринду нехай відплатять! — гнівно блиснув очима.

Син мовчки хитнув чубом, вшів з конюшні Вороного, вправно заїздав його й за мить сільською вулицею протунав перестук коня.

Максим ДУМЧИ, Хмельове, 24 листопада 1920 року

Вже під вечір наступного дня після повернення Максима Думча додому його навідав волосний воєнком з одним із командирів 61-го воєнського полку, що квартирував у селі. Думч нікого з них не знав, військові начальники були не місцеві. Обидва напідпитку. Думч трапився з сином, коли в світлицю ввалилися непрошені гості. Галиця забрала дитину й замірла тривожно з Михайликом на руках — візит

озброєних незнайомих чоловіків у цей час нічого доброго не віщує. Максим залишився сидіти на лаві, тільки зброєю потягнув ближче.

— Ты почему на учет не стал? — запитав замість привітання ком. — Давно приїбав на побитку?

— А ви хто такі? — запитав Думич неспривітно. — Чого владує в хату? — в руках він уже тримав браунінга.

— Ты, парень, поосторожніше с оружием... Здесь тебе не Гуляйполь. Я — волостной военком, а это — комиссар 61-го советского полка. Ты, говорят, от Махно прискакал, рапы заливывать?

Максим відчує, як закипає. Він вже зрозумів, що незваних гостей нього прислав давній його недруг Рябокін, бачив його стома, вранці в центрі села, коли йшли з Галинкою з базару.

— Поранения, я між іншим, на врангелівському фронті отримав службу в Красній армії. Документи показати?

— Покажи, голубок, покажи... А то у нас другие сведения имеются. О том, что ты служил у гетьмана и Махно...

Думич хмыкнув.

— А що я був начальником хмельської міліції, не говорив? Садте, коли вже приїшли... Галинко, наиди нам щось... підвечеряти.

— О, это другой разговор, — радісно потер руки комісар, коли вочевидь, був не проти випити.

— Пусть сначала документы покажет, — пробурчав военком, воячесь біля столу. — И браунинг спрячь. Нечего нас страшить. У целый полк тут стоит, не отобьешься, если брать будем. Видишь мирно зашли, по дороге...

Думич дістав документи, виготовлені в Гуляйполі службою Д. Задона. Папери були бездоганними. Втім, гостям вони були не дуже потрібними. Їм просто заохотилося випити, точніше — добавити. Думич зрозумів, коли Галина, вклавши Михайлика в ліжечко, прита на стіл бутілки горохової самогонки. Зиркнувши в папери, вони повернули їх Думичу.

— Тебе завтра надо ко мне явиться и стать на временный учет. Максим хитнув головою.

— Прииду.

Тим часом на столі з'явилася кавена кануєта, огірки, помідори, кілька прибраної вранці на базарі домашньої ковбаси, на плита парчало сало — хазяйка готувала яєшню.

Думич налив три стаканні горілки.

— Ну, що ж, давайте вип'ємо за знайомство.

Військових припрошувати дичі не довелося.

— Хорошая у вас здесь, в Украине, самогонка, — зітхнув ком. У нас, в Орловской губернии похуже будет... Ленятся очистить вас — как слеза. И с ног валит, крепкая... — мовив мрійливо.

Закусили, випили ще. Тут підіспіла яєшня.

Гості почувалися зовсім розкуто, познайомилися ремні, портупеї, зброю.

— Ты, Максим, нам вот что скажи, — прихилився до Думича комісар полку. — Ты всех здесь знаешь? Это же твое родное село?

— Ну, всех не всех, а многих знаю... Тільки я вже давно, ще до революції поїхав звідси.

— А кто такой Железняк, знаешь?

— Ні, Железняків у нас начебто не було... Може приїжджі які... А що він такий?

— Бандит это, говорят из местных. Бывший офицер. Он в конце сентября первый налет на наше село сделал, потом на Глудосы ушел. К нему в Хмельовом многие присоединились. И в Глудосах тоже. Но мы его поймали. Так ты точно его не знаешь?

— Не знаю.

Думич не брехав. Железняка він дійсно не знав. Як і те, що під цим псевдо воює з більшовицькими окупантами колишній вчитель, Юхим Коваленко. Він вчителював у Києві, де закінчив університет. Потім служив у армії офіцером, дослужився до капітана. Коли влада певний час належала петлюрівцям, Юхим Коваленко був призначений в рідне село воєнним комісаром. В 1919 році відступав з українською армією. Опинився аж в Кам'янці-Подільському. Там теж був військомом міста. На початку вересня 1920 року повернувся в окуповану вже більшовицькою Україну, в рідне село. Мав задання створити повстанський загін. На це в Коваленка пішло всього три тижні. Загін поповнили в основному хмельчани та глудосяни, жителі близьких до цих сіл хуторів.

24 вересня Юхим Коваленко, котрий взяв собі псевдонім Железняк, заганоу у сотню шабель захопив Хмельове, а через день — Глудоси. Одні розкавтрупували в Хмельовому, інші — в Злинці.

Своїм Коваленків Максим знав. Старий Іван Корнійович — до революції міліцій, не бідний господар, мав двох синів — Івана та Юхима та дочку Єфросину. Юхим закінчив у Глудосах учительську гімназію і поїхав вчитися в Київ, в університет. Старшого його брата — Івана, Думич зустрічав у Петрограді. Той служив там вахтером при музеї. Думич випадково зустрівся з ним, як тільки в березні року звільнили з в'язниці... Іван Коваленко повернувся в Хмельове в березні 1917 року, разом з братом служив в українській армії, потім, вже при більшовицях — писарем волонісному. При денікінцях переховувався в селі Димшино, де в нього була кохана, місцева вчителька. Перша дружина Івана Коваленка — Пелагея Садовська, яку він привіз в Петроград, втекла від нього з петлюрівським офіцером, при відступі армії УНР. Старший Коваленко в роки своєї молодості був закоханий в дівчату Думича, проходу їй не давав, але потім одружився на іншій — Меланії. Заєвся в 1917 році він захворів і помер. Про те, що його син — Юхим став повстанським отаманом, Думич не знав.

Між тим Юхим та Іван Коваленки були не єдиними борцями за національно-російською владою в Хмельному. Тому то й трималися вони в неупокореному селі цій пільзі.

Наш візит к тебе — предупредительный. Пойдеш в башу жону и сына расстреляем! — сказав, прощаючись з Думичем, 61-го полку. Тебя в селе не любят, ты это ути... Родители денщиками были, и ты не наш. Мы тебя предупредили...

Вирадивши неохотаних гостей Думич записався. Цього ранку після його не зачепили, а виступили? Поки Махно з красними може й залишатися в спокої... А потім? Швидше б закінчала рана... малось. Галина мовчала. Візит красних командирів і на неї став прикре враження. Вона хотіла сказати чоловікові, що захисту не шукати в ЧК, але не наважилась.

**Микола ЄРМОЛЕНКО,
Одеса, травень 1920 року:**

«Десять днів через три після облоги на західній околиці Переслава, начальника 5-го відділення міліції заїняли двоє: порученець начска губміліції Шахворостова та старший інспектор Губанов. Вони чинили йому скріплене печаткою та відписом Шахворостова розпаче негатию відіслати до юрени губміліції Бобира та Маслова поновити їх мали порученець начальника та старший інспектор нов. У кінці ресстрації арештованих зробили відповідну пошу Бобира та Маслова поведи до губміліції... Що сталося з ними з того начальника районної міліції Хоменко не знає. Поприроду, в чулки, що Бобира знову бачили на Переселі. Значить, він або з або ж був відлучений. Де він ховається — невідомо.

А яка думка товариша Хоменка про свого начальника Шахворостова? — запитав Мартинів.

Я не дуже розквітнував, — відповів Ткаченко. Обмовився, що начальник губміліції дуже грубий.

Карначов, новопитаних по шпичках, нічого цікавого не знав. Але одесити розмовляли про наскоки на квартири сусідів та закарколюванні сусудів. Про обшуки на квартирах відомих людей мова не заходила...

Одеські чекісти, включили тимчасово до особливої групи, поведи що конфіскованих контоиностей ювелірам та антикварам поки не пропонував. Значить, золотого й контоиностей потрапляють до дуже обережних і заважливих людей.

Мартинів записав до блокнота найголовніше з того, що розчистили. Було над чим пошарувати. Він відіслав товаришів на пошук, а сам погасив тоненьку свічку й ліг горіти на ліжку. Їм

в Одесі після півночі не дивили. Свічки й гас неймовірно подорожчали. В готелі «Лондон» постійним видавали одну свічку на добу.

Перед ранком він пошу за вікном якесь скрототіння. Звісно на потім відштовп до підвіконня. Мартинів побачив на тротуарі людей, які пошугалися біля старесних акацій. Пригнувся й помітив в їхніх рукавах шпички й сокири. І ранком пригадав, як бачив удвох тротуарів відрізали із курляків шовино розширеного дерева. Біля кожної гірки лежав напирець із вказаною ціною. Вугілля та дров у місті не доставали. Й одесити, хоч як любили різне місто, спитували свої уславлені акації. На Білінській, Ланжеронській, Канатній, Карантинській вулицях то тут, то там стирчали нескільки дерев, мов обламай зубці грєбниці.

В Одесі бракувало не тільки електронергії та палива. Не було й хліба. У багатьох сім'ях його заміняли макуха. Тільки розмочену у воді, її могли якось перестерти міцні дуби...

Мартинів загада вчорашню прогулянку до моря. На березі, дамбах, хвилерізах, причалах та пірсах на камінях, гальці, піску, дерев'яних опецьках сиділи люди, сотні чоловіків з вудками в руках. Декому відачею насмікали кілька десятків криворотих, колочих бичків.

Вранці Мартинів вирішив, що треба негайно зустрітись із головою Одеської губчека Максимом Авеліювичем Дейчем. Особлива група може не могла діяти без допомогі всього губерньського чекістського апарату. Але хотілось прийти до Дейча не з порожніми руками. «Хтось назвав Одесу великим селом», — сказав сам собі Мартинів і йому послав Ткаченка до начальника 5-го районного відділення міліції.

Ткаченко повернувся після обіду. Був він веселий, задоволений. Очевидно, щось цікаве приніс.

Так що? — запитав Мартинів.

У них камера для затриманих повнісінька. Чоловік із тридцять Хоменко по одному почав виклипати босиків. Ті крутили-крутили посто, але врешті один сказав, що бачив Бобира на Канатній. І ходять, мовляв, чулки, що він там живе з жимось ученим добурем на хороній квартирі з чистою білизною. Поцастило, кажуть, чоловікові. А потім він і інших патякнув на не...

А точної адреси той чоловік не знає?

Хтозна, — відповів Ткаченко. — Каже, що не знає. Канатна вулиця не вже щось. Заїмка є. Варто ризикнути. А бою нічого підозрілого. У губчека людей бракує. А звертатись до військового — командування немає підстав.

О четвертій годині дня Мартинів зустрівся з Дейчем. Вони розмовляли на самоті. Голова губчека уважно слухав розповідь Мартиніва. Судачки з усього, ця динна історія дуже зацікавила його.

Значить, ви вважаєте, що трусси робили не співробітниця міліції? Про те, що обшуки неспівомні, дайте говорити. Це, по суті, добре знає

кований грабіж. Відповідно до законів воєнного часу, учасники бойових дій, що завершуються вилученням кошових, та інші, хто вилучив майна, підлягають розстрілю.

Працівники міліції так ризикувати не наважались би, — мовив Мартинів. А раніше хтось посягає на життя...

Але ж вони робили труси у тих, хто мав нещасті руки, чини Деїч. Такі боїться міліції, чого, мов погано.

А рівні випадковості? Така, наприклад, як лист Дядова-молодшого?

Що ж, ми маємо рацію, — погодився Деїч. Труси — то ризикована справа. Особливо для тих, кого знає в обличчя бандит Деїч.

Раніше чи пізніше жертва зустрілась би зі своїм кривдником. І все ж така я не розумію, чому ви уникли розмови з командиром губліції Шахворостом? Ви могли б, по-перше, переконатися, що бандитів серед його працівників немає. По-друге, тільки з допомогою можна з'ясувати, як потрапили ордери на арешт у руки.

Мартинів ще раз висловив Деїчу свої сумніви. Той подумав, жив:

Кожний факт, взятий окремо, ще ні про що не свідчить. Скоріше, то його лист у міліцію пройшов не через одні руки. Спробуйте, хто — повільніше поведінка. Історія з тим Бобирем теж цікава.

Але ітекти по дорозі він міг і без чужої допомоги. Таке у нас буває. Слова ж павлого харківського анархіста про «можливість кривдителя» в Одесі дуже неконкретні. На такій основі можна, скажімо, довести й мене.

Я визнаю, що твердих доказів у мене немає, — мовив Мартинів. Але...

Постарайтеся, враз нахмурився Деїч. Я не визнаю, наші міліції все гаразд. Її апарат створювали панцирники, достатньо не пересірає ні. Бандитизм у місті розбухав, мов на дріб. Показово на Ланжеронії зафіксовано кілька наскоків на міліцію. Ми тільки що приїждо нещасті. З карими бандитизмом боротися й ми, чекісти. Проводимо спільні операції. Трапляються бандитів хтось попереджає. І вони вислідують із пастки. І заходять до суду таємниче звинувачують деякі арештовані. В міліцейській практиці страшенна пидтупина. Важко, звичайно, відірвати протисаботаж і шкідливість від лінії, страху, небажання працювати. Але ми когось губимо, чого више: у нашої міліції гнідяться ворони?

Ваша версія надзвичайно цікава.

Ви знали про таємничі труси у досить відомих громадах? Захитав Мартинів.

На жаль, ні... Але ми добре знаємо того другого чоловіка, що сидів разом із Бобирем у камері 5-го Пересіпського відділення міліції. То деїчівський контррозвідник Дмитро Маслов, співробітник Освагу. Він «ошквар» одеську інтелігенцію. Декого схилив до співробітництва з деїчівськими властями. Інших вербував на завдання контррозвідки. Дмитро Маслов, навіть, бачте, сховався на Пересіп, а не в центральних районах міста, де його знають майже всі.*

Труси роблять у людей так званих «вільних професій», — відзначив Мартинів. — У лікарів, адвокатів...

Може, й не випадково, — погодився Деїч. — Але у нас є свідок. Річ у тому, що, як ви з'ясували, Бобиря та Маслова конвоювали поручені Шахворостом та старшим інспектор Губанов. А... Губанова хочемо заарештувати на роботу до чека. Це бильовики, старі підлітки. От ми його запитасмо про щирість. А нашу розмову продовжимо пізніше, увечері...*

ЯКІВ ГАЛЬЧЕВСЬКИЙ.*

23 вересня 1920 року:

«...Після демобілізації з російської армії штабс-капітан Гальчевський знову став на вчительську стелю... з кінця 1917 р. він разом зі своєю дружиною познайомився з Брусеніновим, що попридік рідного села... Завдував школою. До гетьманського перевороту, тобто до кінця квітня 1918 р., був членом шкільної ради. Коли у листопаді 1918 р. Національний союз Винниченка та Петлюри проголосив повстання проти Гетьмана, Яків Гальчевський почав школу і на чолі Лівинської кукурії повстанців брав участь у протигетьманському повстанні. Аз ватажок у нього був Яків Шенєт... прапорщик із сусіднього села Вовчанча.

Протигетьманське повстання і арешчення Павла Скоропадського 14 грудня 1918 р. відкрили шкільній кукурії російській повені: Красна та Добровільна армії нестримним потоком почали залити Україну. Бильшовики підняли го-лоу по всій Україні, в тому числі і на Поділлі. Скориставшись хаосом на українській державі, неподдані союзники Царської більшовики інспірували підпис законотів — уже проти Царської, хоча, вони спровокували до анархічного хаосу подальших діянь старовинних Медведьова та Русанівців. Апаній Волінець і Яків Гальчевський отримали завдання погасити пожежу братовбивчого конфлікту, яку розпалили чужинці Мушлін і Лайнер. У другій половині грудня повстанське завдання було виконане. Керівники повстання, спів-

*Стаття і далі розділи про Якова Гальчевського підготували і написали Роман Ковалів та Олександр Савченко.

дублюювачі Муштин і Дайнер, згодом пригукувалися.

25 січня 1919 р. наказом штабу Холмсько-Галицького фронту «Літвинський курінь отамана Якова Воліницького, що перебував у Старому Тягиніві, переформуваний в 61-й Гайсинський ім. Симона Петлюри полк. До його складу ввійшли 1 літвинський повстанці Галицького фронту. Сам Яків був зачислений доволу сотником 1-ї (і єдиної) батареї, а мала на озброєнні лише дві гармати: 48-лінійну і гірську».

Яків Гальчевський взяв участь у безземлемому наступі Армії УНР. Підрозділи 61-го полку, в т. ч. 1-а батарея, практично весь час були на передовій. Можна згадати зокрема бої під Костоном, Немешом та Сарнамі. Після штурму за участю батареї сотника Гальчевського було відвоювано м. Сарни. Проти Червоної Армії відступили на Південь. В цей час 61-й полк відлягувався безпосередньо в селі Атанісєву — на початку штабу Вінницької групи армії Володимира Оєксіна.

4 квітня 61-й полк було включено до складу 19-ї дивізії поручника Г. Добрянського. 5 квітня йому наказано вирушити на Коростень-Резвіль. Полк десь застрягав, але 9 квітня разом з іншими частинами 19-ї дивізії прибув у район Коростень. Житомир, де знаходилася частина 19-ї дивізії, був у руках Червоної Армії. Учасник боїв проти більшовиків. Незабаром, зазнавши поразки, Звингелем, армія УНР почала відступати на захід. Воліницький отримав наказ прорватися з частиною козаків через фронт у бік Галичини і з'єднатися з повстанцями отамана Соколовського. У ніч на 23 квітня 1919 року прорвався — здійснений. Відтоді Яків Гальчевський очолює 61-й ім. Симона Петлюри полк. Під його командуванням полк він тяжко обороняв бої. Проти армії УНР відступила на захід Галичина. У травні 1919 р. Гальчевський прибув на станцію Бродів штабу Дієвої Армії. Від Симона Петлюри отримав завдання проведення контрнаступу 1-го Запорізького корпусу та Галицьких частин провести у зброї Красної армії — тиску диверсійних операцій. Гальчевський мав нищити ворожі комунікації та перешкодити советським інтендантам налагоджувати продовольче забезпечення Красної армії.

Невже час, коли Головний Отаман Херсонщини і Таврії Григорій Оголюєв свій Універсал, уявляючи заклик до повстання проти «жидів, євреїв, чужинців і комуністів Московської обжорки і тої жидівської «Ян Христа». Закликаючи Григор'я підтримати і на Півдні. За короткий час були звільнені Літин, Гайсин, Могилів, Брацлав, міста і містечка. Широкому характеру повстання сприяв і «ВІСНІК» від 15 квітня 1919 р. про запровадження в Україні повної вольчої диктатури.

Навчив 2-ї Красної армії Леговський зазначав, що навесні 1919 р. «Літвинському та Литвинському новітнім повстанням проходило «під гору» певні гасла: про виступання проти комуністичної влади, проти євреїв, за захист релігії і за «вільну радю» — без комуністів і з

цілим обмеженням євреїв». Селяни обурювались тим, що влада узурапувала кучкою «пройдисвітів, переважно євреїв», котрих ніхто не обирає і які нахабно оголошили себе селянською владою. Гасло повсталых було: «Проти комуні, за Радю, вільну від жидів-комісарів, за християнську віру». З Літвинщини повстання, одним з організаторів якого був Яків Гальчевський, перекинулося у Вінницький повіт. 21 травня повстанці увійшли до Вінниці. Українська збройна стихія буяла і на Брацлавщині — подільське село ніяк не бажало стати «красною деревнею».

Як представник Симона Петлюри Яків Гальчевський зустрівся з літвинським атаманом повстанців Яковом Шепелем. На якийсь час сотник затримався у шенетівському заїзді, допомагаючи йому отаману відконалавати бойову — вичуху козаків. Брав участь у боях. У одному з таких боїв, 22 червня, проти червоного комісара Аратова, Гальчевський був поранений в обличчя.

Авторитет доброго сотника, який завжди воював у першій лінії, швидко зростає серед козаків. Побачивши, що у Шепеля це викликає задоволення, Яків Гальчевський залишив шенетівців...

Влада на Поділлі весь час змінювалася. Так, наприклад, від травня до липня 1919 року отаман Воліницький вісім разів здобував Гайсин, а 16 червня навіть сівши у Гайсині селянський «Тад», який відновив у повіті владу Директорії, обравши склад повітової Ради з семидесяти членів...

Та російська орда знову і знову поверталася. В одне з нашеств Яків Гальчевський, приховавши свою принципову біографію, влаштувався інструктором «всесобучу» при Літвинському військовому комісаріаті. Повернувшись до служби він використав для створення запасів зброї, яку ховав у довірених людей на хуторах, або у лісі. Приєднався він і до людей: фактична сексотів та винищував тих, а ким у майбутньому можна було б співпрацювати. Коли його розшифрували, довелося перейти на легальне становище.

У серпні 1919 р., відступаючи з Поділля під тиском Української армії, червоні здійснили наліт на родинне обійстя Гальчевського. Не заставши Якова, літвинські євреї у злобі розстріляли його молодшого брата Федора. Жидівський комісар Уланський, що виконував наказу, кинув: «Не можете расстрелять старшого Гальчевского, — расстреляем младшего: это одна кровь». З того часу Якова опанувала відчайдушна жадоба помсти, «але помсти не до тих, хто безпосередньо брав участь у розстрілі і грабунку, а до цілої червоної зграї, яка опанувала Україну».

Після відступу армії УНР, Яків Гальчевський вирішив легалізуватися. Оскільки на Літвинщині його знали досить добре, він перебрался до сусіднього повіту і, як свідчить більшовицький документ, влаштувався в Літвинському комісаріаті «начальником загону» і, користуючись службовим становищем, «проводив масові розстріли співпрацівників».

15 вересня 1920 р. сталося «диво над Віслою»: поляки спільно з Стрілецькою дивізією Марка Бесаруча розгромили виснажену Першу армію і потисли її рештки на захід. Наприкінці вересня Красну армію відкинуто за лінію Дубно — Луцьк. Українські частини форсували Дніпро згодом і Збруч. Настрій повстання був чудовий — адже вони повернулися на Батьківщину та ще й зустріли перед собою ворога.

Третя Залізної дивізії Олександр Удовиченка «перейшла» 20 вересня 1920 року. 22 — 23 вересня Залізні були вже й у Дунаївці, Кам'янці-Подільського, Нової Ушиці, Юрко Тютюнника в районі Ярмолинців. Розвідка Тютюнника досягла лінії Деражнів — Гущів. Авангарди Загородського дійшли до Староконстятинівки, Лещівки. 22 вересня 2-й кінний полк зайняв Зінківці. Незабаром Кам'янці-Подільського увійшов 3-й полк. Його ованціоно вітали мешканці. 10-а бригада (начальник штабу — полковник Шрамченко) 23 вересня зайняла Вербу Муровану, а герої Валяряки, полковник Митрофанський вивозили Ярмолинці та Солобківці. За 6 днів було пройдено 100 км. рідної землі.»

Митрофан ТАЛЬКО,

Глодоси, 24 листопада 1920 року

Отримавши від красних певні гарантії, Талько жив удома. Пров особливий потреби будинок не зацікавив, і завжди був готовий втекти з хутори, при перших же ознаках небезпеки.

Десь від обід на вулиці, де жили Тальки з'явився одинокий вершник у накинutoму наопаши кожуху. В'їхав у двір, скочив з коня і прив'язував його біля конюшні. Коли чоловік у баранячій шкурі повернувся обличчям до вікна, Митрофан, котрий з тривогою розглядав одинокого гостя, спізнав у ньому Думича. Талько швидко підвір'я. Приятелі обнялися.

— Я знав, що ти прийдеш, хлопці казали, але думав, коли в тебе закине... А ти — ось? Щось трапилося? — Митрофан повів головою. Мати заметушилася біля столу, але Думич застеріг.

— Я несподовано, не годючий, нічого не треба.

Проїхав в холодну позовину, де нікого не було, сіли за стіл і поговорили навпроти одного.

— У вас тут теж полк красний стоїть? — запитав Думич.

— Стоїть...

— Тебе й твоїх хлопців не чінають?

— Мене не чінають, а хлопці їм на очі не лізуть... По хуторі поховалися. Красні туди ще не дістають...

— Нестор накликав нас з тобою в середині листопада прибути в Гуляйполе, з бійними звіщайно... Рейд планується.

— Проти кого?

— Батько відверто не говорив, але хлопці всі кажуть — проти красних. Ми ж союзники...

— Батько в цей союз не дуже вірить.

— І правильно робить... Згадай Крим... Фрунзе вже там нас під кулемети залюблив сунув перед своїх інтернаціоналістів... Тоді ми їм потрібні були... Та й тут селяни бунтують... Думаєш чого майже в кожному великому селі стоять війська? Боятися повстань... У Глодосі проти більшовиків активно діє унесерійське підділля... Це, в більшості своїй — колишні вчителі... Воно опирається на кілька повстанських загонів... Виходить, петлюрівці не змірилися з поразкою й тим, що їх притиснули до польського кордону... Заболотний, Железняк тут їх покусують. Кажуть наші землячки Герасім Нестеренко та Фока Мелешко повертаються від кордону додому. А в кожного з них ще з дев'ятнадцятого по доброму загону було...

— Звідки ти це все знаєш?

— Трипольський розповів. А він же з красними командирами являється, вони й виділялі.

— То що робитимемо?

— А що? Ось плече твоє закине, зберемо хлопців та й гайнемо до Батька... А то я тут як щур, в нору забиваю й висунутися боюсь... Не по мені це. Та ще й шпигли до воєнкома являться...

Думич піднявся.

— Тоді я поїхав додому. Як тільки в руці зможу тримати шаблю, тебе знайду. Через наших хлопців...

Митрофан провів гостя.

— Будь обережним, ходять чулки, що красні знову арештували нас, в Харкові, Одесі, Єлєвграді піли то пройшли арешти анархістів і колишніх махновців... Можуть і нас дістати... Я так цілочно чекаю... Застряг поїду десь на хуторі, до хлопців... Там безпечніше...

Думич зітхнув.

— Мені прикро, що жінку й сина розстріляли, як я десь подінусь... А ти як будеш їхати — переправ'я до нас чи в Пищанний Брід...

— Як знаєш, до кого...

— Може так і доведеться зробити... Ну, бувай.

Думич тяжко сів у сідло й поволі вїхав на вулицю. Зупинив коня й опирнувся. Митрофан Талько стояв біля дверей у накинutoму на плечі сіряку, без шапки. Він посміхався, але очі його були невеселіми.

Микола ЕРМОЛЕНКО,

Одеса, про травень 1920 року:

«...Але їхня зустріч відбулася не цього, а наступного вечора. Розпо-

підан уже Дейч, а Мартинів більше слухав. Новин було багато. Мартинів загадав той дуже прикрий епізод. Разом із порученцем начальника губернії він ініціював арештованих із Пересинського відділення № 5. Завдяки арештованим був величезний безтурботний. Коли піднімалися від порту, вони ішлися павтовки. Він, Губанов, як і належало, думав, а потім скінчив гвинтівку й прицілься. Богати швидко не може, не молодий, а стріляв дуже влучно. Поклав би обох, коли б задушилися. А порученець вихопив у нього гвинтівку з рук і закричав: «Живими треба брати! Зрозумійте!» А сам стоїть на арештованих тим часом курили у куці. І тільки тоді порученець підгонив побіг за ними. Потім він повернувся, так нікого й не спіймав. Але не потерпав. Мабути, не особливо поспішав. Добре, що обійшлося. Начальник губернії Шахворостов кричав дуже, але ніхто не покарав.

Дейч розпитував Губанова про поручення начальника губернії. Той розповів, що знав. Шахворостов привіз поручення із собою. Його райони у місті не бачив. Він пірний Шахворостову у начальника міліції, судячи з усього, довіряв йому. Увечері вони частенько випивали у кабінеті Шахворостова. Прізвище порученця Єгоров. Зовні він схожий на царського офіцера із родини до середини руки.

— Здається, ваші сумніви не безпідставні, — зробив висновок Дейч. — Але це клубок надзвичайно заплутаний. Ми навіть не знаємо, ховався Бобир та Мадлов. Вудіна Катяніна знала. В усьому, що за порученцем Єгоровим ми встановили нагляд. А ми спробуємо знайти Бобиря.

— У мене є одна думка, — раптом сказав Мартинів. — Мені менше, уважно вислухати.

Мартинів та Дейч утихли зайшли до кабінету начальника губернії Шахворостова. Секретар, паничка з рудим фарбованим волоссям, бачивши відвідувачів, звелася на погн. Мартинів, який поглядом по порученцю, стрункому, чорноволоку, що не відмовився від думки личила військовий форма. Той миттю вистригився й хотів піти за кабінетом. «Колонний офіцер», — вирішив Мартинів.

Начальник губернії Шахворостов — чоловік росій на сорок років, розкопувався, Голод, від якого страждали одесити, вистригився на ньому. Одягнений він був у новітньому шкряпці куртки, скріплені за козалою його поруху.

Чекіст раптом відчув якусь неприємність до Шахворостова. На його лобі, який був у того очі. Зиркнувши на нього, він з якоюсь жакою, недоброю настороженістю.

— Чим же я завдячую такому візитом? — спробував ухититися Шахворостов. — Голова губчечка мій би й викликати мене до тебе.

— А ми не-сусідському, — сказав Дейч. — До того ж, швидко

вашої допомоги. Але дозволяйте познайомити з гостем Федір Мартинів, чекіст із Москви. Має від Фелікса Едмундовича особливе завдання.

Мартинів морщив київську головою. Йому було незатишно у величезному, розкішно обставленому кабінеті. Чого тут тільки не було! Обабіч дверей стояли навісті пістолетів бронзові кувиди, реквізиції, очевидно, в якогось родовитого дворянина.

Якої ж допомоги чекає губчечка від міліції? — швидко запитав Шахворостов.

— Нам потрібні люди, щоб взяти участь в облаві, — відповів Дейч. — Скільки ви можете дати?

Шахворостов замислився:

— Дуже суцільно. Штати у нас не вкомплектовані. Найків же немає. Але дамо кілька. А де буде облава?

— Прочешмо вулицю Канатину.

Кого ж ви шукаєте?

— Деніська контррозвідка генерала Гриніна-Алмазова, як ви можете, лишіть і місті своїх агентів. На слід деякого з них ми вже потрапили. Маємо на прикметі підозрілі квартири. Переконані в тому, що ті люди вже працюють на барона Врангеля. Роздобути їх прикметі. Шахворостов важко сів у крісло. На скронях у нього набубуляли жемі.

Колі почнеться облава?

— Пізно вночі... Зберіть людей. Ми приїдемо з'являюся.

Роман КОВАЛЬ,
про кінець жовтня 1920 року:

«22 вересня у Ландкоруні відбулась зворушниця — для есентиментальних українських середнь — сцена: після молебни хор українських хлопців співав низку патріотичних пісень, серед них і «Пімо, хлопці, від зброї!» Це був не теоретичний заклик, а дійсний, бо хлопці, чорні від поту, сонні і пороху, вирушили на фронт. Успешності їм давала зисова підтримка українського селянства. Справді, подільсько-буковинський селянин вже не треба було пояснювати мету боротьби української армії, він добре її розумів, співчував, охоче агітувався до мобілізації, допомагав чим міг. До українського війська подільський селянин привів багато доброзичливості. В той же час було помітно, що селянин не вірив у силу Української армії, в її кінцеву перемогу.

Після успіхів у спільній Української армії, в її кінцеву перемогу, червоною Росією та її маріонеткою — «урядом УССР». Наслідком стало підписання 12 жовтня 1920 р. у Ризі прелімінарного «договору, який передбачав перемир'я з 18 жовтня. Перемир'я ставило Україну в над-

звичайно несприятливі стратегічне становище. Двадцятьтисяч українців майже без території (контролювало лише 5 – 6 повітів Одеської губернії) протистояло мільйонній Красній армії, опертій на величезні запасації з колосальними людськими та матеріально-технічними ресурсами. В розпорядженні ж армії УНР був лише один «індустріальний центр» – Дніпропетровськ.

Ризиковий договір підводив ризик під надіями українства: однієї ворог, який відняв штати союзника, ділив нашу землю з нашим союзником ворогом, який вбрався в одяг борця за соціальну справедливість.

Симон Петлюра на вимогу поляків видав самовбивчий наказ зупинити успішний наступ. Він чомусь зважив на волю тих, хто його закликав.

Україно-польський фронт із більшовиками завмер на лінії Умань – Хмільник – Дяківці – Багратівці – Бар. Армію УНР було втрачено можливість визволяти рідний край. А в тилу червоних продовжувало палахкотіти повстання; отамани Поділля і Київщини в надії самоз'єднання з Українською армією активізували повстанчу акцію. Так, І. Гальчевський на чолі повстанчого відділу у 220 багнетів нападів на червоноармійські відділи, знищував більшовицькі обози. В лісі між Михайлівки його козаків знищили революційний трибунал 8-ї кінної дивізії. В цьому бою загинуло біля двадцяти чекістів особливого відділу 8-ї дивізії.

Незабаром у дві засідки повстанців потрапили два всьотні п'яні полки Кінної армії Будьонного, які перед тим розграбували гуральню. Ці полки українсько-польського фронту перекидалися на боротьбу з Врангелем, і, скажімо, прямо, не потрапляючи в цьому бою «красним героям».

Повстанці вже лічили дні, коли фронт дійде до них. А фронт зник... Повстанців охопив розпач...

Не дочекавшись наступу Української армії, наприкінці втраченого 1920 р., зважаючи на перші заморозки, отамани почали розводити свої відділи. Те саме зробили Яків Гальчевський і Павло Сараца. Надії довідатися від офіційних представників штабу, чи буде наступ Української армії, Сараца разом з Яковом Гальчевським переїхав на фронт між Багратівцями і Дяківцями. В Стасьовому Майдані зустріли на Чорних Запорозьких полковника Дяченка. Петро Дяченко правив їх далі – до штабу 1-ї Запорозької дивізії генерала-хорунжого Гаврила Базильського, який очолював Ліву групу Армії УНР.

Герасим НЕСТЕРЕНКО, червень 1920 року:

«...Рано-вранці, коли сонце ледь-ледь піднялося над обрієм, повстав...

<< Тут і далі розповідь Орла-Нестеренка поділяється за нічтю П. Колосійки. М. С. Лепка «Діаманти генерала Ломоносовського» >>

кий загін колишнього вчителя з Глодос Герасима Нестеренка (Орла) налетів на село Степанівку. Кілька днів тому тут зупинилися невеличкий загін продармійців та взвод військ внутрішньої охорони. Розвідники отамана Нестеренка з'ясували, що червоних не так і багато. Озброєні вони слабше, мають тільки один кулемет. А десяток підвід уже були завантажені збіжжям. І отаман Нестеренко вирішив ризикнути...

Вершники вихором увірвалися на ще сонні вулиці села. Три тачанки, здійнявши хмару пилу, розвернулися на майдані, націлюючи тонкі жерда кулеметів на довгу білу хату, де містилася раніш церковноприходська школа. Розвідники доповіли отаманові, що в порожніх класах оселилися червоні із взводу внутрішньої охорони. Але в приміщенні порожньо. Вартові, мабуть, ще здалеку побачили лавину вершників, що мчали битим шляхом до села, й встигли підняти тривогу. Червоні ніби чекали нападу, бо напрочуд швидко запрягали коней. Їхній загін величезний із пастки...

Отаман сердився. Він послав через леваду до села кількох найвідчайдушніших хлопців, щоб ті тихцем зняли вартових. Але вони не виконали завдання, а, навпаки, встригли у перестрілку. Переслідувати вагу червоних Нестеренко не наважувався. Він не хотів даремно втрачати людей, зберігав сили для майбутнього.

Повстанці виносили із школи мішки зерна. Червоні встигли вивести хліб. У кімнати із загратованими вікнами, яка колись правила за комору для зберігання шкільного майна, сиділи полонені Червоні, втікаючи із села, забули про них.

Сезон не потякався на вулицю, не знаючи достеменно, яка ж то владі цього разу встановилася в Степанівці. За підслухуваними вікнами найближчих хат біліли чийсь обличчя. Реніза ненапувана худоба, гелотівні гуси. Та подекуди найсміливіші господарі вже рипіли дверима, смікали за шворки колодязних журавлів: довгий день, як завжди, починався з водою.

Повстанці збіли з дверей комори замок. Отаман Нестеренко, невисокий, кремезний чоловік в окулярах, крикнув у темну ціліну:

— Гей, хто там! Виходьте!

Першим із комори виїшов Онисим, заможний господар із Сухих Вод. Сил його був у загоні Нестеренка, а сам він не раз виконував завдання отамана.

Дядько Онисим та отаман Нестеренко обнялися й тричі поцілувалися.

А ти думав, дідю, що ми тебе залишимо, — усміхався отаман.

— Із комори виїшли ще двоє чоловіків середніх літ. Привели їх сюди білім продалогом, знайшовши в хлібах гній, перемішаний із добірною пшеницею. На них отаман Нестеренко не звернув ані найменшої уваги. А от третій п'яний викликав у нього інтерес. Це був молодий

чоловік років двадцяти шести — двадцяти восьми, одягнений у куртку змалальцьований піджачок та сірі штани, запроваджені в поганенні штани чоботи. Але цей непоказаний одяг сидів на ньому мов влитий, а худорлявому обличчю незнайомця змужилися блакитні очі. Над вустами глибоко чорніли вузькі вусики.

Хто це? — запитав стиха отаман Нестеренко у дядька Олексія.
— Та якийсь заїда... Схотили його червоні, коли він торгувався якимсь рибалкою, щоб той перевіз його на лівий берег. Того рибалку теж привели сюди, а потім відпустили. А цей у камері й словом обмовився. Сидів мов сич.

Отаман замислився, а потім покликвав незнайомця:

— Підійди сюди!

Незнайомець підступив ближче й шиб несамохіть клашнів закінчили стонанні чобіт.

— Хто ти?

— Чоловік, як усі, — сироквола відповів незнайомець.

— Та бачу, що не баба... Звідки?.. Куди йшов?.. Відповідай! Ми хлопці прятували тебе від червоних.

— Йшов до Кременчука, — байдуке відповів незнайомець. — Там мене рідня. Та от не пощастило...

Отаман ще раз зміряв очима струнку постать незнайомця. Підгукнув:

— Герасиме!

Один із повстанців, сорокарічний Герасим з Єлісаветграду, вийшов.

— Обшукай його! Заведи в школу!..

Через кілька хвилин Герасим приніс із класної кімнати складену вчетверо цупкий папірець.

— Ого! — сказав отаман. — Київський кадетський корпус. Ах, так... А оцінки які!.. Роговцев Вадим Андрійович. Цікавий чоловік.

...Після воєн розмовляли віч-на-віч у класній кімнаті церковно-школьської школи.

— Так що, Вадиме Андрійовичу, — запитав отаман, — давніше закінчили кадетський корпус? До яких же чинів встигли дослужитись? Були ж на царській війні?

— Коли не вас так цікавить, — усміхнувся Роговцев, — то ви безробітні із штабе-капітаном. Сидів три роки в окопах. Знаєте, що таке дуренькі боюта?

— Чув... Потім служив у Денікіна? Тільки відверто. До стани нас не поставило — часи не ті. От якби ви потрапили до моєї торік... Тоді золотогоношників я не бачив!

— Що ж, був і у Денікіна. Потім відступ, тиф. Лишився на фронті... ринській... Оце і все!

Тястете під Денікіна?

Я ще ніколи ні від кого не втікав! Відступав разом із армією. Так, їду до його превосходительства генерала Врангеля, щоб боротися за нашу ідею та велику Росію. У нас із вами спільний ворог — комісари. Сподіваюсь, що ви відпустите мене.

А я ще подумаю, — раптом сказав отаман Нестеренко. — Поки що у нас, ви маєте рацію, спільний ворог. І чубитися нам неможливо. Поїдете зі мною. А там подивимось!»

Микола ЄРМОЛЕНКО,
Одеса, про травень 1920 року:

...Цього вечора Мартинів не пішов до готелю, а залишився в гучбе. Разом з ним у невеличкій, наскрізь прокурений кімнатці сиділи Кобозів, Карпачов і Ткаченко. Черкеська операція вже почалася. Вона мала завершитися або успішно, або ж без жодних результатів. Але на це не зважали. Іншим шляхом до злочинців, що орудували в місті, прикриваючись міліцейськими орденами, довелося б їм незрівнянно довше.

А телефонна станція? — раптом запитав Кобозів. — Якщо він водночисто по телефону?

— Враховано, — відповів спокійно Мартинів. — На Канатний телефон не діє. Повшкоджено лінію. Денікінці, де тільки встигли, порвали дріт.

Стрілка на кишеньковому годиннику Мартиніва показувала половину на одинадцять. До кімнати ввійшли поспішні.

Виходьте, товариші! — гукнув він. — Машина чекає на підв'їзті. Черкеси закрюкували коридором до східних, що вели на чорний хід. У машині сидів начальник оперативного відділу губчека Лазарев. На задніх сидіннях могли вміститись тільки троє. Мартинів наказав лишитись у припиненні Карпачову.

А я ляжу на крило, — сказав Карпачов.

Гаразд! — махнув рукою Мартинів. — Їхати нам, сподіваюсь, бездоганно?

Близьенько, — відповів Лазарев. — Рукою подати. Як ви її гадали, десь о дев'ятій Шахворостов висликав свого порученця. Той хвилину за хвилину ввійшов із будинку губвідділу й подався у місто. За ними пішли й інші товариші. Порученця Егорон таки справді попрямував на Канатний. Хлопці тільки стежили за ним. Він, здається, нічого не помітив. Зупинився біля вісімнадцятого номеру, а потім метнувся у двір. Ми, зрозуміло, оточили будинок. Знаємо навіть, до якої квартири він зайшов. Товариші Дейч наказав затримати всіх, хто там зібрався. Діло, безсумнісно, дуже делікатне.

— Все зробили правильно, — кивнув Мартинів. — Гатти не маємо, було жодної хвилини.

...Біля під'їзду одного з будинків уже стояв вартовий. Піднявшись на четвертий поверх. Двері потрібної квартири ледь-ледь прочинили. На майданчику поміж східцями темно. Тільки у щілину падало світло газової лампи, що стояла, мабуть, у передній.

— Що там було? — запитав вартового начальник оперативного відділу губчека Лазарев. Стріляли?..

— Михайла поранили в груди! — відповів вартовий. — Вже віднесли до лікарні. А з тих ніхто не втік.

У величезній вітальні тремтіли немолоді вже чоловік і жінка, бачили перелякані, а червономим під сліз очима. Мартинів гостро позірнув на них. Під тим поглядом подружжя зіщулюлося. Чекист конячив поглядом по кімнатах, по дивану, по стільцях, по шафі. За склом — довізельні ряди видань класичної російської літератури. На стінах — фотографії в рамках: поклади російських чоловіків з дбайливо доглянутими вусами та бородами в оточенні безчислових юнаків, одягнених у гімназійні мундирчики. Мартинів зрозумів, що господар квартири — викладач гімназії.

— Де затримали? — запитав Мартинів.

...На дивані сиділи троє молодих людей. Двоє одеських чекістів стерегли їх з револьверами у руках. Мартинів підійшов до мішечка на столі, заставленого пляшками з коньяком, відкритими консервами, банками, тарілочками з тонко нарізаними лимонами. Біля підніжжя шафи лежали чизати валізи, набиті чоловічими сорочками, шкварками, краватками, фланелами. Затримані, судячи з усього, не особливо жалувалися. Перед тим, як залишити квартиру на Канатній, вони випили добре, а чаркою повеселитися.

І тільки тепер Мартинів уважно оглянув затриманих. Поручиста Шахворостова, блідий, мов золотий, нервово поспинкував тонкі вусики. Здоровий з маленькою головою, дивився поперед себе й когось за шпалерами, постромком жовтого черепашка. Третій арештований, чоловік років тридцяти з непоказним лицем і ріденьким волоссям, з християнськими спідтан і роздітан пальці рук. Ці двоє були грабіжники і вбиті Бобир та колишній співробітник денкіської контррозвідки Дмитро Маслов.

— Чому мене звідси не випускають? — раптом закричав, змінивши на поти, поручиста. Я зайшов до своїх давніх друзів. А ці незнайомі люди саме вечеряли. Запросили й мене...

Продовжіть вашу розмову від у губчека, — заупокоїв його Мартинів. Якщо ви не винні, то вас відпустять.

Він схилився й відняв з підлоги одну з валіз. Вона була на диво важка.

Чне зайшов?

Ніхто не відповів. Тоді чекист кинув валізу на стіл і почав відкривати

з цієї речі. Аж на самому дні лежала торбинка із цупкої чорної матерії. Мартинів, розвинувши шнуровану, зашкварив усередину три палії. Золото: каблучки, медальйони, сережки, браслети, царські десятики...

Поділіть про спокійну старість, Бобир? — сказав Мартинів.

Бандит обурився:

Не кідайте мені зайвого, товаришу начальник. Валіза не моя, а Маслова. Я ніку після гоління одекотонами не натраю. І взагалі нічого на мені немає. Що було за царя та Денкіна, то загуло. А за шпалери алади й нічого не накой.

— Гаразд! — махнув рукою Мартинів. — Доведеться зробити в квартирі трус. Пошукайте в будинку понятних: Арештованих негайно відвезіть до губчека.

У вітальні Мартинів зупинився біля господаря й сказав йому:

— Як же ви могли... Ви, викладач російської словесності... Знаєте, кого приїздили?.. Бандита, який недавно зарізав молодого чоловіка, можливо, вашого учня...

— А що я миг зробити? — мало не плакав старий. — Маслов мого сина, єдиного сина, обидував, завербував у білу контррозвідку. Мій син з'їзав у Криму. А я всім казав, що він пропав безвісти. Мені вірили, призначили навіть директором гімназії. А Маслов погрожував, обцяв розповісти...

Першим на допит Мартинів викликав Дмитра Маслова. Перед ним на столі лежала тонесенька чечка. Співробітники губчека добре востаралися на кількох аргументах був «послужний список» одного з агентів денкіської контррозвідки генерала Гришніна-Алмазова.

Він, Дмитро Михайлович Маслов, — білогвардійський контррозвідник, — мовив Мартинів. Губчека має досталь доказів. Знайшли ми фотографію, на якій ви позуєте у формі білого офіцера.

Дмитро Маслов мовчав. Обличчя в нього поблякло. Рідке волосся прилипло до тім'я.

— Доказів проти вас дуже багато, — говорив чекист. — Але мене не цікавить ваше минуле. Мені хочеться знати, що ви робили після того, як Червона армія визволила Одесу...

Арештований зівів головою. В його очах зажегся якісь вогник.

— Початок я знаю. Ви з Бобирем ховалися на околиці Пересіву, де й були арештовані. Кілька днів ви просиділи в камері 5-го відділення слідчої. Потім вас перевели до камери губвідділі. По дорозі втекли. Схоже на те, що втечу вам влаштували. А далі я нічого конкретного не знаю, але здогадуюсь про дещо...

— Невже здогадуєтесь? — криво усміхнувся Маслов.

— А чому ж... Інакше б ви тут не сиділи. Адже арештували вас не випадково. Ніякої об'язки не було. Хіба ви цього не розумієте?

— Як колишній контррозвідник, — раптом сказав Маслов, — я здогадуюсь, що хоче від мене губчека. Але що я маюму за це?

Чистосердечне зізнання, — відповів Мартинів. — І це ваш останній шанс.

Один-однісінький?..
Виходить, так. Але попереджаю. Я не член революційного трибуналу. Та я запишу до протоколу, що ви добровільно погодилися відповісти на наші запитання.

Один-однісінький шанс!.. От до чого я дожився! Запитуєте? Бачте, моя вас не цікавить?

Не цікавить... Хто вас витягнув із тюрми?

Та все той же... Якось наша нашка цяця... А сверху допону Бобир. Він із камери Пересіського міліцейського відділення згодився передати записку одному дружку. Той відповів: «Чекайте! За вас прийдуть!». І справді, прийшли. Один — порученець начальника губміліції Єгоров, другий — вже немолодий, з вусами. Про все було домовлено. Ми побили. Ніхто не стріляв і не гнався. Ми знайшли квартиру, адресу якої шукали на вухо Бобиреві порученець. Там сиділо четверо чоловіків. Були й я й інші... Бобирів друг. Та він, як то кажуть, не з тої опери. Вони мені сказали, що врятували мене від смерті, за це я їм мусу віддати. І матику, звичайно, свій гешефт. Що мені було робити? Я погодився.

А тепер дозвольте мені продовжити нашу розповідь, — каже Мартинів. — Від вас зажадали скласти список тих, хто співробітничав з денікінцями. Вони мали на увазі лікарів, адвокатів, інженерів, малярів, капітанів далекого плавання у відставці. Тобто те коло людей, яких ви добре знали. Це б пак! У денікінській контррозвідці ви безсумнісним чином помічалися.

Справді, ви не помиляєтесь...
Ви мали також визначити, які континувальності можна було взяти в тій чи тій квартирі...

І анову ви маєте рацію. Але мене ще розпитували, які саме люди мали ті люди з представниками денікінської влади. Ці дані могли знадобитись для шантажу.

Яке пражання справили на вас ті... клієнти? Ви ж колишній контррозвідник...

Це були не одесити. Вони приїхали до нас з Москви та Харкова. Анархісти піділля, старі «ексцити». Я служив в охорані ще за царської влади. В старі часи анархістів в Одесі не бракувало. Але ці були нові формации.

І як вони використовували ваші рекомендації? Адже ви були з ними, як у додому, «навідником».

Грабіж або шантаж. А найвидавніше й те, й інше разом.

Мартинів пожурав про себе, що анархісти насправді виявились зовсім хитрими, ніж гадав досвідчений білий контррозвідник. Вони знайшли спосіб, як можна тихо й безкарно грабувати свої жертви, лишавши

тієї...
— Де, на вашу думку, ховаються оті четверо анархістів піділля?
Я не знаю, — відповів Маслов. — Ми з Бобирем жили окремо від них.

Коло могло знову зникнути. Та Маслов згадав, що анархісти, відносно до одержаної від нього інформації, мають пограбувати квартиру маляра Шульмана. Звичайно, чекісти могли б там лишити засаду. Але в цьому не було потреби...

Мартинів викликав порученця Єгорова.

— Дмитро Маслов зізнався, — сказав він. — Думаю, що й Бобир не витримає язика за зубами. Ви ж захочете взяти все на себе. Хто нас посилає на Канатну?

— Шахворостов, — відповів після невеличкої паузи порученець начальника губміліції.

І що ви мали сказати Маслову?

— Щоб вони удвох із Бобирем зникли. Вночі мав бути обшук.

А за чім наказом ви відпустили Бобиря та Маслова? Пам'ятаєте? Ви з Губановим переводили тоді їх з камери для затриманих Пересіського відділення міліції до в'язниці губміліції. Губанов вважає, що ви навмисне заважали йому стріляти.

— Це теж був наказ Шахворостова.

Порученець начальника губміліції зізнався в тому, що підтримував зв'язок між Шахворостовим та анархістами піділля й виконував інші делікатні доручення. Він знав адреси не одної, а кількох квартир, де жили учасники анархістської групи, що прибули до Одеси через Харків із Москви. Шахворостов, сам колишній активний анархіст, що приховав своє минуле, передавав їм мандати на право обшуку, старанно, «з горня» знищував усі сліди цих рекавіцій. Так, прочитавши листа Дядова, в якому той погрожував звернутись до губпарком, Шахворостов наказав Бобирю негайно вбити його. Анархісти передавали начальнику губміліції частину здобичі.

Шахворостова арештували одеські чекісти. Водночас на конспіраційних квартирах було затримано членів кількох анархістських груп. Анархістське піділля в Одесі, що мало такого високого покровителя, після цього удару занепало.

Юрій ТЮТЮННИК,*
листопад 1920 року:

«...Після зливого походу 1919 — 1920 р. р. проривалися ми до

«...Тут і далі дружились спільно Ю. Тютюнника, написані ним після арешту, в редакції, здебільше, з чекістами. Простодіюється лише прагнення Ю. Т. Вигородити себе з приміщення інших діячів УНР, створіне якого таким було «замовлення редакторів від себе» або і їхня принада >>>

сту. І наділя Іяків Галічевський не раз демонстрував рідкісну готовність, якщо цього вимагало добро справи, — підпорядковуватись нижчому рангом.»

Герасим НЕСТЕРЕНКО (ОРЕЛ), літо 1920 року:

«Загин отамана Нестеренка налічував десь із триста вершників і піхотинців. Вершники брали участь у наскоку на село Степанівку, а піхотинці чекали на своїх товаришів у довгому яру, густо порослому дубом. Коли повстанці після обіду повернулися до табору, там уже напали багаття. Капітоварі поранилися біля казанів. На галляві, постеливши на траву, козухи та кімсаї попоши, лежали люди. Побачивши отамана, тільки кілька чоловік звелася на ноги. Інші ж навіть не поворухнулися.

Штаб-капітан Роговцев, що прибув до табору разом із Нестеренком, іронічно всміхнувся. Отамани розлютились, але зумів стримати себе. Така сказав Роговцеву:

— Цих людей треба вишколити і зробити з них загартованих і сильних борців за самостійну Україну. У мене тут є кілька молодих офіцерів. Але всі вони вступили на фронті, в окопах. Справжньої військової освіти ніхто не має. Тому ви мені її потрібні. Спочатку я хочу створити кулеметну команду. Подумайте про це. А поки що походите, прогудайтеся. Вас нагодують. Але табір залишити заборонено. Згодом?

— Гарраді! — байдужим голосом мовив капітан Роговцев. І сподівався, що ви пізніше відпустите мене до барона Врангеля?

Можливо, — кивнув головою отаман Нестеренко.

Капітан арозумів, що розмову закінчено. Він пішов до багача, на яким у казані влекотило якесь вариво. Отамани Нестеренко тим часом поклінали Герасима.

— Простеж за цим офіцерком, — сказав тихо. — Але так, щоб не помітив. Ти не вмієш. А коли щось не так... Скажеш мені. Яак схоже називати в'язнями, то стріляй без розмови.

Герасим умів довго й терпляче вистежувати підонічних. Він ходив по лісу, мов тень. Напучуючи свого помічника, отаман Нестеренко не зваж, що вичитати з капітаном Роговцевим. Можливо, для нього це доведеться підшукати гілку на дереві.

А капітан Роговцев, мабуть, не підозрював, які думки роятися в голові отамана Нестеренка. Він зі смаком поїв каші з салом, вибрав собі місечину позатишнішу, натрусив соломи й заснув. А неподалік від нього щем зіщулювся Герасим.

Давно вже зійшло сонце, а капітан Роговцев ще спав. Частіше кінців повстанців подалися на чолі з сотником Козирем до однієї сіль, щоб вирізати комітет незаможних селян і перехопити зброю.

МАХНОВЦІ

придармійшим хліб. Отамани Нестеренко повсюди мав свої «вуха» та «очі» й знав, що робиться в окрузі.

Герасим не втерів і побіг до отамана, який лишився в таборі.

— Спиш його благородіє, — поскаржився він. — А я маю біля нього сто вичити. Мухи кусають...

Розбудив й привів до мене, — наказав отаман.

Капітан Роговцев, вигрібаючи з волосся соломку, підійшов до отамана.

— Довгенько спите, Вадиме Андрійовичу. — іронічно всміхнувся отаман Нестеренко. — Так можете проспати своє щастя...

— А ви думаєте, що я в останні місяці хоч раз виспався досхочу?

пересмикнув плечима капітан Роговцев. — Оце вперше така нагода.

До того ж, не думаю, що тут для мене знайдеться справжнє діло.

Діло знайдеться, — відповів отаман. — І швидше, ніж ви сподіваєтесь.

А оскільки ви все ж боєвий офіцер, шукалі порою, то я дам вам ад'ютанта, цього чоловіка... Герасима. Він вам зіде на руки, коли треба, щобти почистити. Одне слово, буде при вас.

Загин Нестеренка довго таборився у Крученому яру і встиг обжити цю місечину. На чималій галляві навколо стояли вози. Для отамана та кількох старшин навіть вкопали землянки, перекрили їх віттям, а зверху обклали дерном. Кожен рій мав своє розташування. Повстанці завжди тримали зброю під рукою. А підходи до табору охороняли шартові, що вміли старанно замаскуватися. Тож перше враження капітана Роговцева, що в загони панув розгардіяш, було помилковим.

Після обіду в таборі з'явилися гості. Капітан Роговцев, що вмовився на пенську неподалік од землянки отамана Нестеренка, неувважно поглянув на них поглядом і заходився підбивати залізним бруском стопа-ний закладок чобота. А між тим ці гості заслуговували на більшу увагу. На підході їхало двоє: перший, що тримав віжки, мав на голові мішок з прорізними отворами для очей та рук, другий, що сидів за його спиною, одягнений в полотняні сорочку та штани й свиту з чужого плеча. У нього було старанно поголене обличчя з якимись дрібними, ніби стерпими рисами. Поруч ступав повстанець, тримаючи гвинтівку під пахвою, очевидно, шартовий.

Підхода зупинилися біля землянки отамана Нестеренка. Чоловік у кашкарі й той, другий, в полотняному одязі, стрибнули на землю. Й

на зустріч їм одразу ж вийшов отаман Нестеренко. Чоловікові в кашкарі він просто потиснув руку й щось сказав на вухо, а другого обняв і поцілував у щок.

Потім вони втрех спустилися до землянки.

Капітан Роговцев поклав собі на коліна іншого чобота й почав про-тискувати пальцями підметку. Діло не настільки захопило його, що він, дивлячись, забув про все на світі й не підвів голови. Так минула

попівденна година. Огямнися капітан Роговцев тілком тоді, коли хтось доторкнувся до його плеча.

— Що таке?

Герасим, світлілий, аж червоний, сказав:

— Пан отаман кличуть!

Вушпін чоботи, капітан Роговцев пішов до землянки. А звідти сам виходив чоловік у мішку, нап'ятому на голову. Не високий і не низький, не товстий і не худий. Мішок з довгими розрізами по боках для рук приховував його статуру мало не до половини. Капітан Роговцев відступив убік, а потім провів поглядом чоловіка в машинка...

Він стояв зовсім близьенько від входу до землянки. Чоловік у маскарі саме підбивав сіно під рядном. Кризь напівстудені повіки капітана побачив під бортиком воза шматочок жерсті з двома гострими кінцями. Коні з вигляду були не дуже стомлені.

Отаман Нестеренко та чоловік у полотняному одязі заговорили. Капітан Нестеренко, коли у землянку спустився капітан Роговцев. На ящику з патронів стояла недопита пляшка самогону. Отаман та його гість сиділи на кругляках, вкопаних у землю.

— Я тут дещо розповів про вас своєму давньому знайомому, — сказав отаман. — Він також воював у Польщі. Хотів би дещо пригадати. Вибачте, я заснуху вас на самоті.

Чоловік у полотняному одязі не назвав себе. І розмову він почав про Мазурські болота й фронт. Спершу почав розпитувати капітана Роговцева про його колишніх вихователів із Київського кадетського корпусу. Називав їх по імені та по батькові й цікавився, чи, бува, не переплутав. Капітан Роговцев терпляче відповідав і, траплялося, навіть поправляв співрозмовника. Чоловік у полотняному одязі кивав, поки жувався й уже доскіпувався, які предмети вивчав капітан Роговцев у корпусі. Відповідаючи він, здається, був задоволений.

Про Мазурські болота розмовляти недовго. Гість отамана Нестеренки запитав тільки, хто ж командував тією нещасною дивізією, що потрапила в оточення й втратила чи не три чверті свого складу. Згадав більше його цікавило, в якій частині денікінської армії служив капітан, в яких боях брав участь. І тут уже Роговцев не стримався:

— Про не знайомий людині, та ще й у цивільному, я не розповідаю!

— Заспокойтеся, капітане, — всміхнувся чоловік у полотняному одязі. — Я — підполковник! А що? Не схожий? Та й ви, мій юний друг, зараз більше нагадуєте протестаря, аніж бравого фронтового офіцера.

Капітан Роговцев зрадив:

— То у мене є шанс нарешті дістатися до своїх?

— Не поспішайте, капітане, поки що ви потрібні тут. Хто із наших офіцерів не мріяв зробити блискучу кар'єру? Якщо все складеться так, як має бути, то ви зможете командувати, ну, скажімо, полком там, по той бік фронту, вам довелося б піти рядовим в ударний царський загін.

Я міг би й рядовим, пане підполковнику...

— Як старший за званням наказую вам припинити цю непотрібну розмову... Розкажіть краще, в якому полку пластунської дивізії Добровольчої армії ви служили.

І поручик жодного разу не збився й не заплутався. Річ у тім, що чекістський агент розповідав підполковнику частину своєї власної біографії.

Підполковник нарешті кивнув головою й зівів на ноги, втякаючи на те, що розмову закінчено. Капітан Роговцев теж устав і виструнчився. Перед тим, як вийти із землянки отамана Нестеренки, він ще встиг помітити на ящику, що правив за стіл, гілзу від рушничного патрона. Поручек лежала витягнута куля й чорніла гірка виснаженого пороку.

...Вранці Герасим, котрий досить безтурботно проспав усю ніч, помітив, що капітан Роговцев зник. Під куцем жовтіла соломка. На сучку висів куций піджак. Швидкі очі Герасима заметалися, мов хорти. Він обійшов увесь табір: капітана ніхто не бачив. Вартові, що повернулися зі своїх постів, не помітили вночі нічого підозрюючого.

— Дідко узав би цього золотопогонника, — вилаявся Герасим. Він обившпорив усі нестрі навколо табору, але даремно. Хоч і не хотілося з'являтися із такою звісткою на очі отаману, але довелося йти. Нестеренко аж замахнувся на Герасима нагаєм, та стримався. Але обличчя його аж тіпалося від люті.

— Утік, шкура! А ти де був? Сказано ж: не спускай очей.

Але отаман мусив визнати якусь частку вини й за собою:

— Та й я накоїв дурниць... Лишив на розпід. Добре, коли він до Врангеля подався. А як по дорозі попадається? Але ж із ним говорив полковник Засидаський. І жодних сумнівів...

І саме в цю мить із куцій виїхав капітан Роговцев. Він замріяно усемався. У руках тримав старій номер журналу «Нива», котрий недавно як потрапив до бандитського табору.

Де ви були? — запитав отаман.

Гуляв по лісу, збирав гербарій, — відповів спокійно Роговцев. — Хотите побачити?

Отаман вирвав із рук капітана журнал, до половини пошматований на шматки. Між сторінками лежали листочки різних дерев. Капітан Роговцев підійшов ближче і почав поєнснатовати, називаючи кожне дерево, з якого він зірвав листочок. Спочатку по латині, а потім розмовною українською мовою. Отаман Нестеренко, колишній учитель з Глодос на Єлисаветградщині, сам теж колись збирав гербарій й укладав на латинській мові назви місцевої флори. І він був змушений визнати, що капітан Роговцев жодного разу не помилився.

— Давне захоплення для бойового офіцера, — нарешті спромігся він на слово.

Чому ж? — відповів капітан. — Я любив природознавство.

капітан Роговцев жодного разу не помилився.

— Дивне захоплення для бойового офіцера, — нарешті спробував він на слово.

— Чому ж? — відповів капітан. — Я любив природознавство. Щоправда, у кадетському корпусі його викладали надто стисло. Крім того, дав книжки, читав...

— Досить! — гримнув отаман Нестеренко. — Я забороняю вас виходити за межі табору. І жодних прогулянок до лісу й гербарію. Принаймні до мого повернення. Герасиме, простежте!

3 ДОКУМЕНТІВ

7 листопада 1920 року

3 повідомлень ЧК:

*...Черкаський уезд. 7 ноября на ст. Байбузы произошел бой между многочисленными бандами и советскими частями. Бой продолжался 2 часа, в результате зарублено большое количество бандитов. Ввиду того что многие бандиты засели в избых и продолжали оборонять село Байбузы, последнее частью сожжено. В районе Будинча банда оказала упорное сопротивление, селение обстреливается орудийным огнем. В бою под селом Байбузы убит помощник Голого — Товкач. В районе Стеблево, 25 верст северо-западнее Городища, советскими частями в плохом вооружения банда в 150 человек. В районе Мошногогорского монастыря... засела банда в 1300 чел. Банда был дан бой, в результате банда была выбита из селения, потеряв убитыми 150 человек. Банда была разделена на две партии, из которых одна отступила в Мошногогорский монастырь.

*Частями 11 дивизии, бойцами 293 кавполка, прибывшими в районный район (Мошны — Городище — Черкасы), банда Голого в течение (3 — 6 ноября) была разбита 6 ноября... Сам бандит Голый сарказм 17 бандитами в районе Мзеева».

Наступне повідомлення чекістів спростовує попереднє: широким масштабний бій продовжувався... За звіту Кременчуцької губернії від 7 листопада 1920 р. відомо, що на підмогу Голому прибули загони Кикотя, Марусі та Ярового, які зайняли села Байбузи та Будинча: «Банда Кикотя имеет в Будинцах и Мошнях около 300 человек, около 100 пехоты».

Незабаром підійшов й загін отамана Левченка...

Сергій ГОРГАЛО,

Велике Старосілля, вересень 1920 року:

буде перепереліши і втекли до лісу. Червоні заскочили до села і давали палити хати, застрелили діда Кундзіра, Ярему, Афоньку... Перестріли діда Сидоренка, питають: «А що то за частина тут проїжджала з рушницями та стрічками?» (Про загін отамана Голого). «А хіба ви не знаєте? То Україна замк за капана йде». Пройшли, призушилися, погелотили і повернулися, невідомо що задумали, коли бабах. Вистрелили і кіними потоптали, дід живучий був, кричав, але люди боялися ритувати...»

Герасим НЕСТЕРЕНКО (ОРЕЛ),
червень 1920 року:

«У селах повіту з'явилася комісія з гузового транспорту. Армійський уповноважений в полатаний гімнастерці, з жовтим обличчям хворого на сухоти ходив з подвір'я. Його супроводжували двоє з комітету неможливих селян.

Переписуючи коней, волів, вози, шлеї та інші речі, уповноважений коротко розповідав господарям, що Червона армія готується до наступу на фронті, тому й треба знати, скільки підвід може виставити те чи інше село. У бідняцьких господарствах волів малувато, а коней і погоріше. Та й худобина слабосила, виснажена. Уповноважений там не барився. А на обійстях заможних селян він затримувався довше. Зазирав у повітки, сарай, оглядав коней та волів, рахував шлеї, приглядався до возів. А на голову його тим часом сипалися прокляття. Селяни та їхні розгодовані дружини, не кричались, проклинали й Радянську владу, і всяких уповноважених та місцевих злидарів, які тільки й знають, що зазіхати на чуже добро. Чоловік із жовтим обличчям мовчав, зціпивши зуби, й невтомно переходив з обійстя на обійстя, відбиваючись від злих собак прикладом карабіна.

Іван Сидорович Вовченко уповноваженого не штовхав. Вів себе стримано й навіть ввічливо. Відчиняючи двері конюшні, Вовченко сказав:

— Ну як же? Влада має знати, скільки у хліборобів тягла. Чи ж довго чекати того наступу на фронті?

Як піршило командування, так і буде, — відповів уповноважений. — А вози у вас справні? Покажіть...

Уповноважений у повітку тільки ковзнув поглядом по невеличкому табору, на якому Іван Сидорович їздив до Катеринослава та інших міст. Віз оглянув пильніше, навіть зазирнув наспід...

Майте на увазі, сказав напам'яні, як буде потрібна допомога, покличемо. А звістку вам подасть комзема.

Вовченко кинув голову, усміхнувся й навіть провів уповноваженого до воріт. Його недаремно називали «культуризм господарем». Землі він нав не так багато, десь із десяти двадцять. Але господарював так уміло, що за паря став одним із найбільших у селі багатіїв. До того ж, Іван Сидорович позичив гроші на лихву й вважав себе мало не благодійником селянства. Збудував два вітряки на малоріччю.

Міровишківцям теж давало йому неабиякий зиск. До революції він випускав агрономічні журнали, запровадив у себе на полі правління сівозімні, привозив чужий селітру й «солін», як казали місцеві селяни, свою землю.

Івана Сидоровича в селі не любили. Він усіх повчав, а коли позичили гроші, то довго розпадівся про невідповідність та ім'яні збивати копійку до копійки.

Місцевий комісар не мав твердої думки щодо Івана Сидоровича Вовченка: ворог він чи нейтральний?.. Приследижко він Радницького влади не гудин, хліб їдав. Але подейкували, що двоє його синів служили в петлюрівській армії. А він сам до революції співпрацював з кількома майбутніми повстанськими атакачами, в тому числі й з одним Нестеренком.

Це було все, що знав про Івана Сидоровича Вовченка уповноважений Всеукраїнської національної комісії Январ Крушинин. Адамів він запропонував оглянути в селах повиту селянські вози. А він хотівся дізнатися про «культурного господаря» неспроста.

Василь Момчур, незнайомий, що жив поряд, обійшов до обійстя в Вовченком, в останній дні почав відсесувати собі нові одвірки. А дивом три ночі він навіть спав у повітві. Нещадно Василь Момчур хотів добровольцем у Червону армію, але його не взяли через скарги на світовій війні руку. Не було людини в селі, яку б більше виставляли місцеві селяни, ніж його. Іван Сидорович зустрічався із ним, завжди гдушно сміхався кімчанами вуст, натякуючи на два нуди хліба, які Момчуром у борг ще позитирі і ще й досі не повернуті.»

Владислав ВЕРСТЮК, про середину листопада 1920 року

«...По мірі того, як поразка Врангеля ставала очевидною, а червоні у Харкові залишилися безрезультатними, сумніви махновців зникли. І тепер ніхто, ні в середині листопада відбулося засідання РП армії разом з командою, на якому обговорювалося становище, як складалося. Після бурхливого обміну думками «всі згодилися в Нестор, що махновціні запрожує незначна кількість, якщо не будуть вони відповідні заходи до порятунку», читав у Тенер. Єдиним зобом до порятунку Нестор вважав прийняття пропозиції червоних командування про зайняття після врангелівської операції якоїсь певної бойової ділянки. Така постувка Радницької влади, — продовжував Тенер, — не означала нову відмову Махна від боротьби з Радницькою владою за ідею «вільного радницького ладу», але «батько» вважав, що доцільно вважати махновців необхідний трикільний червоношник».

В. Білан писав, що до середини листопада Реввійськрада і

армії «йшли чесним шляхом союзу з більшовіками». Головна увага приділялася фронту. Після закінчення фронтових дій ситуація змінилася, в армії впала дисципліна, без певної бойової задачі повстанці немогли було утримати в руках. Прагнучи не давати привід для порушення угоди, Махно категорично наказав не друкувати в армійській газеті «Путь к свободе», «воїнських» матеріалів і не робити випадів проти Радницької влади, слідкував за дисципліною. Однак конфлікти між махновцями і представниками державних установ з поодиноких фактів виходили у постійне явище. Високот сторін був обоманений. 13 листопада Рада повстанської армії вирішила звернутися через своїх представників у Харкові до Українського радницького уряду з заявою про репресії проти махновців, їх ув'язнення у олександрійській тюрмі, а також намагалася «довести до відома командування Південного фронту про те, що червоні командування на фронті недоброзичливо ставитися до командування РПА (махновців)». Такі факти суперечили духові угоди. Не менше екарт у центр надходило від місцевих державних і партійних органів. Олександрійській губпартком КП(б)У інформував про те, що у багатьох районах панує засилля махновців, відбуваються грабунки, свистірається шипство, засвідчено випадки збійності.

Після того, як у район почали стягуватися червоні частини, між ними і махновцями час від часу виникали дрібні конфлікти. Махновська повстанська маса надзвичайно сильно впливала на червоноармійців, їх закликали переходити до повстанців. До якогось часу, поки йшли бойові дії, Махно забороняв такі переходи, але пізніше робив вигляд, що не помічав їх. 23 листопада до махновців перейшло 17 маршевих ескадронів, які рухалися з Кавказу і Кубані на поповнення 2-ї Кінної армії. Підтвердження таких переходів знаходимо й у звітні Олександрійського губпарткому КП(б)У: «Махновці, що знаходилися в Полтавах, поставили собі завдання роздобувати і роздяти червоноармійців. Серед махновців знаходилися багато тих, що служили у Червоній армії. Махновські агітатори всюди ведуть агітацію серед червоноармійських частин про перехід з Червоної армії до Махна». Загалом моральний настрій червоних частин був невисоким, а вірогідність їх переходу на бік махновців цілком реальною.

Шагріта і без того гостру ситуацію невдала спроба чекістів проникнути у Гуляйполе і ліквідувати Махна та його оточення. У спеціально підготовленій для цього групі виявилися... махновські агенти (анархіст Мисирський та ще декілька чоловік). Коли під виглядом анархістів-універсалістів група приїхала до Гуляйполя, вона була схоплена і на допиті окремі її члени зізналися про характер своєї місії. До рук махновців потрапили також листівки, віддруковані політвідділом 42-ї Махна. Їх зміст не залишав жодних сумнівів: уряд готує розрив угоди і тим ввести в оману щодо дійсних задумів уряду і червоного

командування. Зустріч вилася у довгу розмову про державність, анархію, про революцію у Туреччині і автономію Гуляйполя. Мого нов, демонструючи ширість і доброзичливість, запевнив, що Москва згодна підписати «четвертий пункт» і що остаточне вирішення цих питань тепер залежить від Українського уряду, який на днях має вийти з уряду. Саме ці обставини й змусили Фрунзе негайно розпочати заплановану акцію.»

Юрій ПОТЮННИК, листопад 1920 року:

«Зціпивши зуби, я вийшов з Вінниці, сподіваючись, що хід подій у нас є в ту плутанину розуміння та прагнень, які купчилися під флагом УНР.

Поляки не погоджувалися, щоб ми мобілізували Поділля та невеличку частину Волині, відірвані різими формальними причинами. Так було, аж поки ми опинилися за Збручем укуті зі своїми синами. Тим часом самі поляки господарювали на Україні по своїх інтересах. Народові демократи не мали багато підстав нарікати на Пилсудського за похід на Україну. Пилсудський виявив неабиякі господарські здібності. Потяг за потягом шикотів з України, вивозячи цукор, вівсьну, абіжжя, худобу, коней і все інше, чим багата Україна.

Наші селяни, дивлячись на той рух, похитували головою і, не втрачаючи гумору, розшифровували польський напис на вагонах «РКР» — «Пилсудський купив Петлюру». Селяни уже мали досвід і вважали відповідне утримування від радикальних засобів при виявленні такої поведінки. Що правда, гумор часом був ядовитий.

Петлюра з військом, що за ним йшло, помагав потякам завойовувати Східну Галичину та Волинь, де українські селяни, українські робітники стогнали в ярмі польського поміщика та капіталіста. Там в Східній Галичині селяни поводитися з нами трохи інакше ніж в Поділлі. Вони саботували наші вимоги, а більше активні елементи тікали до Червоної армії, щоб допомогти їй бити поляків. Нас там ненавиділи, вважаючи за ворогів. Настрої селян мимо волі знаходилися відгук серед нас. Розуміється, що в війську не всі погоджувалися з політикою Петлюри, але не багато, порівнюючи, знаходилося серед нас, що рішилися поєднати з справою союзу з поляками, який вони вважали за протиприродний, або таких, які хоч би голосно заявили проти розтрощування національної честі і майна. Лише сподівалося, що цілком зашиїть фронт і прорвалася до Чехії та Польщі з 24 липня 1920 р. підкреслили розходження Армії з Петлюрою з політикою. В рапорті своєму я між іншим писав: «Що більше знакомий з керівниками української політики й війська, починаючи

МАХОВИЙ

1917 року і до цього часу, то більше я переконувався, що партійний фанатизм, низьке інтриганство, авантюризм, відсутність державного розуму і такту, нечесність у відношенні до своїх співробітників і одиозність, крадіжки державних грошей, гра на інстинктах толпи, безвілля, допущення низькі погромів, грабунків і авантюри, — все це було, все мало місце».

Приблизно такого ж змісту подав рапорта і командир N-ї дивізії. З приводу мого рапорта Петлюра в листі з того ж дня переконує мене, що... «відмовні явища нашого громадянства не є властиві тільки одному йому». «Тому, — пише він, — я не можу згодитися на Ваше прохання про демісії».

Я бачимо, сам Петлюра погоджується з моєю характеристикою його політики, але потішає себе, що «відмовні явища нашого громадянства не є властиві тільки йому одному» — українському громадянству. А я ж писав виставлено не про громадянство, а про «керівників війська та політики», тобто у першу чергу про самого Петлюру.

Після перемоги в подіях на фронті під Варшавою, коли стала очевидною невідання наступу Червоної армії, полякам уже не потрібна була Петлюра з війською допомогою. Чуже військо на власній території не є приємним. Його треба в будь-який спосіб ліквідувати. Але Пилсудський робить шляхетний жест. Він їде до Станіславова для побачення з Петлюрою і по-товариськи повідомляє, що польський уряд і народ не хочуть ескамувати ризикувати, посилавши польське військо на Україну. Тому він, Пилсудський, з військом за Збруч не їде. За те Петлюрі дасть всяку допомогу, особливо, військове майно та амуніцію. Та допомогу Петлюра одержить лише тоді, як укуті з військом прорветься на схід від Збруча.

У нас була дуже обмежена кількість амуніції, не згадуючи вже про військове майно. Отже, виходило, що ми повинні, прориваючись до Кам'янки, витрачати рештки амуніції, що в нас була, маючи обидянку Пилсудського про допомогу. Щоправда, Пилсудський натикав, що на випадок наших успіхів йому не тяжко буде схилити свій уряд на рішення про рух Польської армії на допомогу Петлюрі. Пилсудський обіцяв прийняти постать літара при умові, що Петлюра буде його джурою на Україні.»

Герасим НЕСТЕРЕНКО, серпень 1920 року

«А отаман Нестеренко тим часом їхав у м'якому купе літерного поїзда до Джанкова. З іншого боку вагонного столика сидів заступник начальника розвідки врангелівської армії полковник Мірзаєв. Вони вже про все перебалакали. Подковнику Мірзаєву набридли розважати гостя безпредметними розмовами, тому він мовчки пив чай.

Гість був задоволений зустріччю, яку йому влаштували врангелівці за лінійю фронту. Йому пощастило. Вночі переплив через Дніпро. Човен для нього пригнали в очерет. Один із місцевих жителів, зв'язаний з отаманом Бровово, провів його через пости червоних. Їх ніхто не помітив. Цю берегову ділянку охороняв нечисленний червоноармійський загін. І отаман Нестеренко та його провідник легко, не здійснивши галасу, пройшли поміж постамі.

А потім вони доволу спускалися до очеретів. Під поганами зачавкали вода. Незабаром захлюпало в чоботях. Раптом вони побачили вузький протоку, що зміїлася серед очеретів. А там у човні на отамана чечав перевізник. Нестеренко мовчки потиснула руку провідникові й сів на кормі. Човен довго петляв протокою, аж поки виплив на дніпровське плесо. Густі хмари оповили все небо. Але отаман встиг переправитися на лівий берег раніше, ніж почався ливневий дощ.

А на тому березі на отамана Нестеренка теж чекали. Він сів на паролі, і вартовий, що тримав його на прицілі, опустив гвинтівку. І потім випірихнув полковник Мірзаєв. А вже дощ вони пересиділи, а блондажі командира врангелівського полку.

...Поїзд постукував по розхитаних рейках. Приємно сидіти в чистому, затіненому купе й дивитися у вікно, як у старі, добрі, ще довісні часи. На п'ястці, полковник Мірзаєв був небагатослівний. Ніщо не завдавало думати про своє. Однозвичайний степовий пейзаж не відволікав од глядачів.

Коли переїздили через Перекоп, отаман Нестеренко мало не прискрикнув. Він побачив громади земляного валу, обсадженого по гробові камінням і обшитого колючим дротом. Люди, що повзали на вершинах, здавалися мурашками. Вал усе ще підсилювали, клали каміння, вкопували бетонні гнізда.

— Шедерв військової фортифікації, — усміхнувся полковник Мірзаєв. — Допомогають французькі інженери. А за Перекопом ще кілька укріплених позицій. Жодна армія не розгрізе такого горла.

— Ви припускаєте, що червоні прийдуть сюди? — швидко запитав отамана Нестеренко.

— Ні, значаїно, — відповів полковник Мірзаєв. — Але кожній армії потрібен міцний тил. Генерал Денікін наступав, мов несамовитий, на Москву, а опинився в Стамбулі. Генерал Врангель цієї помилки не повторить. Ми висадили два десанти на Тамані й Кубані. Там уже почалося повстання. Кинули туди досвідчених офіцерів. Вони із козаками формують нові полки й дивізії.

Отаман Нестеренко задоволено всміхнувся. Він не прогадав. Він теж світять полковничий погони. На це досить прозоро натякнув заступник начальника врангелівської розвідки Мірзаєв. Нестеренко був освіченою людиною, з відзнакою закінчив учительську семінарію в Мріяв про університет. Але батько, багатий глосодський селянин, вважав

ністдесяті десятині родючої степової землі, не пустив сина до Одеси. Бо вважав про те, «що студенти бунтують проти порядку й царя». І Нестеренко пішов учителювати, одружився з поповською дочкою. З ним були чималеньке - батьківське господарство та неабиякі тестені статки. Нестеренко чітко усвідомлював, що раніше чи пізніше комісарні все ще підберуть. Тому ще у 1918 році взяв до рук зброю й пішов боротися з більшовиками.

Воно, значаїно, було б краще, щоб влада належала хліборобам. Хай би на селі порядкували ті, хто має землю й худобу. Бо цар — то поміщицьке всевладдя. Та й Денікін тягнув за собою поміщиків. Тому отамани Тамані та Катеринославщини спочатку боролися і проти червоних, і проти білих, покладаючи невеликі надії на Пєтлюру.

Несамовиті пригадалися розмови на недавній зустрічі в Саксагайському лісі. Прибуло туди дев'ятеро отаманів. Спочатку розмовляли про те, що для повстанців настали важкі часи. Селяни в загони йдуть неохоче. А мобілізовані селянці втікають, хоч за дезертирство їм спадують батьківські хати. Бракує зброї та набоїв. У селах набирають сили комітети незаможних селян. До них горнеться біднота. Гуртом беруть за груди справних господарів. Червоні загнали аж за Львів полків і перекидають дедалі більше військ на правий берег Дніпра. Кілька повстанських загонів розгромалено дощенту. Отамани сидять у підвалах Катеринославської губчєки. І тоді слово попросив він, отаман Нестеренко:

— Панове, ми самі бачимо, що поодиначі нас розіб'ють. Коли ж зберемо сили до купи, то нас усіх разом накриють мокрим радном. У нас мало зброї... Дисципліна, правду кажучи, поганенька. Кожен чіпляється за свій хутір. Бракує справних бойових командирів. Дати так повоювати не можна. Ми втрачимо людей, загубимо справу...

— Я знаю, куди ти хилиш! — крикнув отаман Грізний. — Хоче вийдемо з біди, Спасибі, побачили ми Денікіна...

Довелося відновити й Грізному, й ще двом, щоб підтримали того:

— З червоними доведеться битися на смерть. З ними у нас згоди не буде. А от з Врангелем?.. Фронт од нас недалеко. Доки Врангель живий, доти ми живемо. А розіб'ють більшовики Врангеля, то візьмуться й за нас. Тільки дурень цього не розуміє. Врангель має зброю та досвідчених офіцерів. Давайте допоможемо йому, а він оддячить нам. Й за те, щоб попросити в нього зброю та офіцерів. У червоних же є служать воєначальники із колишніх кадроних, ще царських. Його тоді підтримає отаман Брова:

Чоловік діло каже. Без зброї нас передувать, мов коней. Давайте допоможемо Врангелю прорвати фронт. Ми ж у червоних в тилу. Знаємо їхні сили. До Москви ще ген як далеко. Хай Врангель піде, набереться сил. Тоді він дасть прохучана червоним. Хай діде до Росії. Вони воюватимуть, а ми тут перепочинемо. Не думай, що

Врангель отак легко впорається з червоними. Хто тоді стане господарем у Таврії та на Катеринославщині? Ми!..

І отамани, врешті-решт, вирішили: просити у генерала Врангеля зброю та кадрових офіцерів. Натомість пообіцяли йому всіляку допомогу. Погодитися навіть на те, щоб створити зведений загін і відарити з такої по червоних військах. Можливо, після цього білі прорвуть фронт.

...Поїзд прибув на станцію Джанкой. Отаман Нестеренко виліз з вагона: якийсь довгоелезний ешелон заступив вокзальну споруду.

— Можете вийти, — запропонував полковник Мірзаєв. — Залишиця до Сімферополя захарашена. Ми тут стоятимемо довго.

— Так у нас же поїзд літерний! — здивувався отаман Нестеренко. Та полковник Мірзаєв тільки стіву плечима.

Отаман Нестеренко з хвоста обійшов довгоелезний ешелон, що стояв на першій колії, ступив на перон. І тільки тепер він звернув увагу на незвичайний вантаж. Поглянув на відкриті платформи. Під брезентовими стояли якісь величезні машини, високі, округлі, схожі за формою на пароплави.

«Танки, — здогадався Нестеренко. — Як їх багато!» Він ніколи не бачив цих машин, але чув про них чимало. Знову зарадів: броньована армія змете червоний фронт. Так, він не помилився, зробивши ставку на генерала Врангеля.

А на вокзалі Нестеренку здалося, що він повернувся в минуле десяти років: отак на і'ять. По перону гуляли офіцери, одягнені в новісімих англійські френчі. У світлі ліхтарів виблискували золоті погони.

Отаман повернувся на вокзал, зайшов до залу чекання. Там сиділа «чиста публіка»: дами з баулами та величезними шкірними валізами, солідні чоловіки з царськими орденами на грудях. Нестеренко питався спочатку до буфету. Але там було повнісінько врангелівських офіцерів. І отаман повернувся до свого купе, де на нього вже чекав полковник Мірзаєв.

— Нам пошастіло, — сказав полковник. — Поїзд головнокомандуючого тільки що прибув на станцію Джанкой. Тож не донедесь до Севастополя. Головнокомандуючий прийме вас через годину.

Біля вагона головнокомандуючого, оббитого сталевими листами, стояли двоє чеченців з карабінами. Мірзаєв щось сказав їм, і вони впустили гостя. Так Нестеренко потрапив до кабінету генерала Врангеля.

Попід стінами стояли оббиті оксамитом диванчики. Посередній величезною брилою червоний масивний полірований стіл. За ним сидів сучорлявий, довголиций чоловік років сорока у розкішній, галюкованій сріблом черкесці.

Отаман Нестеренко думав, що генерал Врангель вийде з-за столу і подасть йому руку. Але він помилився. Господар суча кинув відповідь на привітання й показав на крісло, що стояло біля столу.

Отаман зрозумів, що барон не має наміру витрачати на нього багато часу.

— Мені передали валі пропозиції, — сказав генерал Врангель м'яким баритоном. — Вони цілком прийнятні для нас. Ми зацікавлені в співробітництві з вами. Що ви конкретно просите?

А хотів би спочатку обговорити політичні умови нашого союзу, — мовив отаман Нестеренко.

— Залишімо такі переговори на майбутнє, — всміхнувся генерал Врангель. — Не варто ділити шкіру ще не вбитого ведмедя. Політичну угоду укладемо потім. А зараз ближче до діла!

— Нам потрібна зброя: гвинтівки, кулемети, патрони. У нас немає достаточних командирів. Через те ми не можемо витримати біс з регулярними частинами червоних. Доводиться ховатися в ярах та лісах. Маючи зброю, ми могли б більше шкодити червоним.

— Зброю ми вам дамо, — відповів генерал Врангель. — Гвинтівков у нас більше ніж досить. Вистачає й патронів. Пошлемо офіцерів. Скільки ви маєте людей?

— Кілька тисяч...

У блакитних очах барона спалахнули вогники зацікавлення.

— Значить, плететься про дивізію? А яким же буде ваш внесок у нашу спільну справу?

— Ми допоможемо вам прорвати фронт. Удар з тилу по заздалегідь обраній ділянці оборони... Ну, а далі майбутнє покаже...

— Гарзда! — підбив підсумок розмові барон. — Ви одержите гвинтівки, патрони, кулемети і навіть гармати. Офіцерів доберемо таких, які вільно розмовляти українською мовою. Всі деталі операції по перекиданню нашої зброї та людей за лінію фронту до ваших ба... вибачте, загонів уточніть з полковником Мірзаєвим. А я затверджу спільний план.

Генерал Врангель звівся на ноги. І тільки тепер отаман Нестеренко побачив, який він високий. Зрозумів, що аудієнцію закінчено. Гонець із Салгирського лісу мовчки вклонився й пішов за полковником Мірзаєвим. Врангелівський розвідник був люб'язніший: він приваїмні доповіст отаманові спутитися з вагона на перон.

**Всеволод ВЕРХОВСЬКИЙ,
листопад 1920 року:**

«2 жовтня 1920 року командуючий Південним фронтом М. В. Фрунзе, член Реввійськради Бела Кун, С. І. Гусев та представник Українського Радяського уряду Я. А. Яковлев, з одного боку, та уповноважені Махнові В. Куріленко та Д. Попов, з іншого, підписали військову та політичну частину угоди. Махновські загони входили до складу зброй-

них сил Радянської республіки, «зберігаючи всередині себе встановлений розпорядок». Вони зобов'язувалися виконувати оперативні накази радянського військового командування. Махновці обіцяли відмовитись від збройної боротьби проти Радянської влади. У свою чергу Радянський уряд вирішив звільнити з-під варті і амністувати заарештованих махновців і анархістів.

9 жовтня В. І. Ленін у відповіді на нараді активі Московської організації РКП(б) прокоментував угоду з Махном, підкреслюючи, що вона дає Радянській владі тільки вигоди. «Пояснюється це тим», — сказав він, — що елементи, які групувалися навколо Махна, вже виходять на собі режим Врангеля і те, що він їм може дати, їх не задовольняє. Договір наш з Махном обставлений гарантіями, що проти нас він не піде. Тут створилася така ж картина, як з Денікіним і Колчаком: тільки вони зачепили інтереси куркулів і селянства взагалі, остальні почали переходити на нашу сторону».

Підписавши угоду з Радянською владою, Махно направив свою армію у тил військ генерала Врангеля.

26 жовтня 1920 року махновська армія визволила від Врангеля Гуляйполе. У Бердянському повіті війська Південного фронту вийшли на річку Берду. Врангелівці, залишивши станцію Полоти та Велика Токуняк, стягували свої розгромлені дивізії до Перекопу. Остаточне бастіонне білогвардійського руху залишився Кримський півострів. Шість років, 12 жовтня, у Ризі між СРСР та Україною та СРСР та Польщею, з одного боку, та білопанами з іншого, були заключені попередні умови мирного договору.

Війська Південного фронту готувалися до штурму Перекопу. Ліворуч мала форсувати Сиваш кінна група Каретникова, поспіда Махно на боротьбу з Врангелем. До її складу входили три кінні та два кулеметні полки. Штаб групи очолював гуляйпільський анархіст, колишній офіцер царської армії Гавриленко.

До Гуляйполя весь час прибували депеші від командуючого Південним фронтом М. В. Фрунзе. Він посилав Махну копії наказів, листів, повідомлень про бойові дії, інших важливих штабних документів. «Батько» та його найближче оточення знали все, що відбувається в районі перекопських укріплень. Махно розумів, що Врангель не втримається в Криму.

«Батько» гарячково шукав якогось виходу із замкнутого кола. Майже щодня він скликав засідання штабу. Оскільки частина його командувача влилася в кримську армію Каретникова, то в будинку колишнього земства барилось зовсім мало людей — Бідаш, Шуць, Марченко, Зінковський, Петренко, Тарновський, Куриленко, Кожин. Іноді були присутні друзі Махна.

Ще у жовтні більшість анархістських теоретиків, залишивши махновську армію, подалася до великих міст. Верховського призначили

секретарем штабу. Його тепер запропонували на кожне засідання верхівки махновської армії. Кандидатуру Верховського на цю посаду запропонували Бідаш, і Махно раптом підтримав його. Верховський помітив, що звичайно підозрілий Махно чомусь почав довіряти йому.

Чекісту доводилося вести протоколи довгих, плутаних і часом заплутаних розмов, редагувати підсумкові рішення, а також допомагати Махну, який за дорученням Махна писав накази. Той знову виконував обов'язки начальника штабу. Водночас Верховський працював у культосвітньому відділі армії, бо не хотів віддалятися від друзини Махна.

Побувавши на багатьох засіданнях махновського штабу, чекіст зміг зробити цікавий висновок, що анархо-махновщина аж ніяк не збиралася змерти природною, безболісною смертю, тобто визнати Советську владу і поступово розчинитися у новому суспільстві. Окрім трупів Каретникова «батько» мав ще кілька тисяч бійців. В околицях Гуляйполя було зосереджено п'ять кіннот — 500 шабель та піхотний полк — 400 багнетів. Вони мали кулеметні команди та тридцятьові гармати. Азовська група військ займала територію від Бердянська до Ногайська. Командував нею Удовиченко, селянин з Новоспасівки, прапорщик колишньої царської армії. Інші, дрібніші загони очолювали другорядними командирами, розсіялися по території Новомосковського повіту, на півдні Полтавської губернії та на сході Донбасу. Оголошували про похід проти Врангеля, Махно зумів поповнити лави свого поріділого війська. Частина селянських добровольців, які відколювалися від «армії», коли вона відтікала у північ по тилах Червоної армії, знову приєдналися до неї.

Із сіл Махна під час засідань штабу Верховський зрозумів, на що покладає надії «батько». Він хотів, аби Червона армія, розгромивши Врангеля, зазнала таких великих втрат, щоб опісля тривалий час не змогла вести активних бойових дій. Це було логічним продовженням давньої тактики «батька»: зберігаючи свої сили, стежити за боротьбою двох ворожих армій, добиватися їхнього взаємного виснаження, щоб потім використати це у своїх цілях.

Але не тільки поповнення своїх збройних сил обмежувалися дії Махна у степовому Лівобережжі України. На засіданнях штабу часто виступав начальник контррозвідки Задов. Він розповідав про підготовку анархістського повстання у тилу Червоної армії. «Батько», вникається, послав уже в села Полтавської, Катеринославської та Донецької губерній своїх агітаторів, які вербували до його загонів дезертирів. Шоправда, деякі агітатори часом були надто відвертими. Махну доносили, що отаман Брова, перевебований анархістами петлюрівцями, закликає на мітингу в одному з сіл Олександрівського повіту, «що батько пішов на згоду з червоними командирами, щоб їх обдурити». «Батько» страшенно розлютився, лаявся і випускав Задову:

— Де ти познаходив таких йолопів?! Що він там плеще язиком?

Дружина Махна, що прийшла на це засідання штабу, не втрималася від уїдливого зауваження:

— А воно так вийшло тому, що ти, «батьку», розіграв грамотних людей, які працювали в культурно-освітньому піддільі. Вони таких дурнів не робили.

Як зрозумів Верховський, грамотними людьми були харківські анархісти Волин, Барон, Рубан, Доліженко, Черкесєв та інші. Вони підбили повсталих стосуючись з Махном через його черговий перехід на бік Савинської влади, але ніяк не збиралися лишати «батька» напризволяще, не викресливши його з своїх планів. Через таємних кур'єрів зачалися і контррозвідки вони одержали запевнення Махна, що той не відійшов від основоположних ідей анархізму, в тому числі й від наміру завоювати територію для «безвладної держави».

Після підписання угоди з Махном у Харкові почали виходити детально анархістські газетки «Голос махновців» і «Набат». Один з номерів «Набату» привезли до Гуляйполя. Верховський прочитав передмову і звернув увагу на такі слова: «Товариші, ми всі поешмо бути готові до того моменту, коли наша бурхлива думка увіллється в бунт дії, який знищить владу пійманих, насильства, експлуатації з усіма спеціальними призначеннями для цього законами».

Полк Хохотів, де служив Олександр Кобозев, охороняв Гуляйполе з півдня. Верховський знайшов свого зв'язківця у невеличкій грешанській колонії. Хохотва у складі військово-політичної делегації махновців поїхав до Харкова. Без нього дисципліна у полку зовсім ослабла, там зустрілися з Кобозевим було неважко.

Верховський відгортав смушок на рукаві своєї бекеші, дістав скледений аркуш паперу, простягнув його Кобозеву:

— Тут дислокація махновського війська. Треба передати нашим.

Кобозев записався:

— Пішнічна лінія зв'язку, що веде до Харкова, діє справно. Але трохи далеко. Діло ж термінове. У Бердиську стоять частини Червоної армії та є хлосці з особливою відділу чи повітової чека. А вони вже зв'язуються з Манцевим чи Фрунзе.

Вони попрощалися. Події склалися так, що більше Верховський Кобозева не бачив.

**Герасим НЕСТЕРЕНКО,
серпень 1920 року:**

«За ніч повстанці подолали віддаль від Крученого яру до Сакаганського лісу. Йшли через степ-дід помітними стежками. Піднялися торохіти цуптцем, то присидуючись, то відбиваючись від колонії північців. А кіньота почмала вперед і незабаром розтанула в темряві».

Повстанці обходили села. Ще напередодні розвідники довели, що

вільно до Сакаганського лісу вільний. Червоноармійські частини не встигли застачити загін посеред чистого поля. Піхоту він підполковник Заславський. Він послав частину людей в головну заставу, щоб на випадок чого та прийняла перший удар на себе. Ліворуч і праворуч були бокові застави. Повстанці, що потрапили в охорону, брехали, бо їм доводилося ступати по то стерні, то по зарослій траві.

Капітан Роговцев крокував поруч із підполковником Заславським й висловував пряди-годи його доручення: то підгонив тих, хто відставав, то сідав на коня й мчав, щоб перевірити передову заставу.

Місяць висів майже посеред неба. М'якими хвилястими складочками степ слався аж до далекого обрїю. Ріденькі таї стояли по коліна в сріблястому тумані. Зрідка обивалися лічні птахи. І коли б не човгання степу ніг за спиною та не важке дихання зморених людей, то капітан Роговцев міг би вважати цей перехід романтичною прогулянкою.

Капітан Роговцев намагався триматися ближче до підполковника, відшукуючи в ньому свою опору. А за спиною в нього важко ступав Герасим, який уже, безперечно, сто разів прокляв доручення, дане йому отаманом Нестеренком. Він не міг почути, про що розмовляють підполковник та молодий офіцер, спробував підкрастися ближче, та пошастів штабу врангелівської армії двічі-тричі відігнав його владним помахом руки.

Сакаганський ліс зустрів їх ранковим пташиним щебетом. Трави на гализах виблискували мірадами росинок. Але у віття кленів, дубів, поробили, ліщини, грабів уже виледіла позолота із сухого ліття.

У лісі колона розсипалася на безладну юрму. І підполковник Заславський та капітан Роговцев нічого не могли вдіяти з цим розгартарджем. Повстанці вже не йшли, а плентались. І жодні прокльони не могли їх підняти. Нарешті загін зупинився на величезній круглій поляні. Але ця місцина була вже зайнята. Там блукали розсідлані коні, а люди безтурботно спали на шинелях, кожухах та в'язаних піджаках, підкладивши під голову сідала.

До підполковника Заславського підійшов високий стрункий чоловік у черкесці. На його тонкому смаглявому обличчі в доброзичливій усмішці мружилися зеленкуваті втомлені очі. Вони знали один одного, бо обличчя й навіть поцітувались.

— Отаман Брова, — відрекомендував чоловіка в черкесці підполковник Заславський.

— Капітан Роговцев...

— Мій заступник, — додав ще підполковник Заславський. Бойовий офіцер. Так, як і я, перебуває тут загін у відрядженні.

Отаман Брова простягнув руку й капітанові Роговцеву. З усього було видно, що він почував тут себе господарем. І справді, недовідка капітан Роговцев дізнався, що загін унтер-офіцера царської армії Михайла Брови лідирує в Сакаганському лісі.

— Вартіві доповіли мені, що ви наближаєтесь, — появився отаман Брова. — З того боку миг підійти тільки загін отамана Нестеренка. Я вирішив не будити своїх людей...

— Необережно, отамане, — буркнув підполковник Заславський. А хіба не могли підійти переодягнені червоні? Оскільки ж отаман Нестеренка поки що немає, то його загоном тимчасово командує...

— Це я знаю, — відповів отаман Брова. — Місце для нашого табору покажуть. Почесасмо, поки не прибудуть інші. Харчів у нас малує. Вірних людей ми попросили дещо привезти до Саксаганського. Вони знають паролі. Думаю, що протримаємося, поки надійде зиста того боку.

Загін отамана Нестеренка збудував нашивдкоруч свої курені в сусідній галізі. Капітан Роговцев миг уже вільно ходити навколо табору. Але завжди за ним, мов тінь, пливала кострубата постать Герасима. Підполковник Заславський не розлучався з отаманом Бровом. А тим часом до лісу прибували нові загони озброєних людей. Саксаганський ліс нагадував величезний мурашник. До річечки Саксагані опускалися череди кавоварів із відрами. І враз забракло харчів.

Та чекати довго не довелося. Підполковник Заславський після кількох днів трапези запросив капітана Роговцева на нараду до отамана Брови.

Але в земляниці отамана Брови нікого не було. Підполковник Заславський усміхнувся:

— На нараду повстанці зберуться увечері. Буде великий бакар. Але все вже вирішено. Тут командуємо ми, офіцери, повинні бути постаті генерала Врангеля. А каз, капітане, я хочу доручити надзвичайно важке завдання. Від того, як лиш його виконаєте, залежатиме доля кар'єри в армії барона Врангеля. Пам'ятаєте, я вам говорив про те, як ви можете одразу ж дотягнутися до підполковницьких погой? Але це цього завдання от у чому...

Підполковник розгорнув карту. Капітан Роговцев побачив річку Дніпра, висоти й низини, позначені пунктирними лініями, ліси, водолік, дороги й населені пункти. Карта була нова, ційно відрахована в Криму.

— Ось тут Башмачок, — підполковник окреслив довгим пальцем місцину на березі великої ріки. — Командування Червоної армії має в селі гарнізон. Він прикриває досить значний відрізок берега. Ми повинні атакувати й знищити цей гарнізон.

— З ким?

— Ви очолюєте звіденний загін... Постарасмося відібрати для найбільш здатних людей. Дехто з повстанців воював на синійой. Вони дусім робить ставку на них. Червоний гарнізон не досить численний. Ви матимете кількарізного перевагу в бійцях. Для вас не повинно бути патронів. Нарад має бути рантвий. До Башмачка — два перерви.

Йтимете вночі. Вдень відпочиватимете. Перед атакою дасте людям відпочити. Це завдання я покладаю на вас, бо ви бойовий офіцер, вас не треба вчити елементарним тактичним прийомам. Одне слово, там потрібна грамотна людина, що не раз водила солдатів в атаки, загартувала, була в бивальцях. Головне, щоб ви знищили гарнізон. Якщо ж атака зірветься... Цього не повинні бути. Але на війні як на війні... Нав'яжіть червоным ближній бій, не випускайте їх із Башмачка. Там добували наші розвідники. Ви ознайомітеся з їхніми звітами.

Останні слова Заславського насторожили капітана.

— Я виконаю наказ, — сказав він. — Але дозвольте відверто висловити свої сумніви.

— Що вас турбує?

— Я сумніваюсь в бєздатності повстанців. Їх можна підняти в атаку раз, можливо, вдруге... А атрете вони не підуть.

Підполковник помовчав, а потім сказав:

— А вас не повинно це цікавити. Ви ніколи не замислювались, чому не я, дворянин, підполковник ще генерального штабу, стовбичу в цьому лісі? Це добре. Ви розумієте, що таке субординація та військова таємниця. Вірю в те, що ви ладні віддати життя за білу ідею. Так от, скажу вам цілком конфіденційно. Про похід на Москву наших військ із Криму й Таврії поки що не може бути й мови. Нам бракує солдатів. Звідки їх взяти? Нам потрібні ці повстанці. Ми дамо їм патрони, командирів, запровадимо польовий суд і пошлемо на Москву. А для цього з лівого боку Дніпра суди переправляться наші люди — кидарі, досвідчені офіцери. Вони везуть зброю, патрони. Вони стануть у повстанців воєнспецами. Ви, напевне, зрозуміли, що напад на Башмачок дасть змогу їм подолати Дніпро, висадитися на правому березі й відійти у безпечне місце від ліній фронту. Ми зустрінемо їх, як належить. А тоді допоможемо вам, якщо ви загрузнете біля Башмачка. Треба заблокувати, зв'язати по руках і ногах гарнізон у Башмачку, щоб він не зрівняв переправу, не прийшов на допомогу червоноармійським постам.

— Я все зрозумів, — виструнчився капітан Роговцев. — Пишаюся тим, що ви вилили мені таке довір'я.

Вони ще проговорили цілкоміменше годину. Коли капітан Роговцев відійшов із землянки, обличчя в нього ніби заціпеніло в болісній гримасі. Герасим, що сидів біля землянки отамана Брови, ковзнув по ньому поглядом й задоволено-всміхнувся. Кілька останніх днів він уже не ходив слідом за капітаном мов тінь, хоч вташтовувався на ночівлю поблизу.

Капітан Роговцев повернувся до табору, коли хлопці отамана Нестеренка вже готували собі постіль із гілляччя, соломі та кожухів. Він зіграв білою березою, укритий шинелею й довго дивився широко розкритими очима в небо, на якому в одвічному хоріводі пливли зорі.

Сонце хилилося вже до обрію. Але було ще спекотно. І червоноармійці із невеличкою охороною, прилаштувалися на даху першого вагону, порозкибали гімнастерки й підставляли спідлі обличчя зустрічному вітру. На передньому вагоні між двома мішками з піском виднівся зелений ствол кулемета.

Мало хто знав, що пізній поїзд, окрім нафти. Він вирушив із Одеси вночі. На всіх проміжних станціях його пропускали, навіть притримували деякі ешелони з військовими спорядженням. У вагонах за шланговими дверима лежали лантухи з сіллю.

Пізнавши на одному із складів Одеського торгового порту й одразу ж повідомивши про це Совнарком України, що містився тоді в Харкові. Сіль мали розподілити на десятки, сотні тисяч пайків і віддати робітничим родинам у великих містах України та Росії. А нафта, завезена в Одесу ще антантівськими інтервентами, призначалась для виробництва бензину, якого так чекали бронедивізіони Червоної армії, що бігли на південь України та в Приазов'ї з врангелівськими військами.

Бійці охорони, добровольці з далекої Рязанської губернії, спростилися перемовлялися між собою.

— Що там на фронті? — запитав молодий білявий червоноармійський командир, колишнього слюсаря.

— Комісара треба було слухати, — відповів командир. — На задньому фронті наші підступали вже до Львова. Але врангелівці, тиснувши на XIII армію, йдуть на Донбас...

Обабіч залізничі стелілися вже скошені поля. Зеленими хвилями пагорби, порослі рідкими деревами. На відносколі з'являлися й зникали села. Над ними випростовували хрестати крила вітряки.

— Як гарно тут, — зітхнув молодий боець. — Ми в дорозі продовжуємося, а наші товариші проливають кров...

— Мовчи, не навроч, — нахмурився командир. — Нас же попереджають: між Знамянкою та Кременчуком дуже небезпечно. Бачи гасяють. Тут поблизу є якийсь Холодний Яр. Там вони й ховаються. Ти забув, що ведемо? Сіль!

Попереду випірнули жовті будівлі невеличкої станції Лікарів. Неподалік у долині стояло невеличке село, оточене густими садами. На пагорбі спроквола махав крилами вітряк.

Несподівано поїзд почав гасити швидкість.

— Що там сталося? Запекокоївся начальник охорони. — Чого ви гальмуєте?

Чорний від кіптяви кочегар вискочив із кабіни, видряпався на поріг і, хитаючись, пішов до першого вагону.

— Що трапилося? — крикнув командир охорони. — Чому зупиняємося?

— Колю перекирили, — прохрипів кочегар. — Повстанці! Така жасна палить!..

Командир став на мішки з піском. Далеко попереду, поміж двома пристанційними спорудами, він побачив загату із телеграфічних стовпів, впав та поїхав.

— Не зупиняйтесь! Може, проскочимо?

Поїзд зійде з рейок. У нас же цистерни з нафтою...

Ешелон, ешелон, лантухи хід, виповнів у проміжок між пішешми будинокками, неглиними складами, штабелями впав.

— До бою! — крикнув командир. — Відбиваємось до останнього патрона!..

Червоноармійці гарячково пересмикували затвори. З даху першого вагону відкрив кулемет. Але по поїзду вже перішци свинцевий град. Повстанці стріляли з нікон пристанційних споруд, із штабелів впав, а дохити найближчих хат. Вибухнула одна із цистерн. Полум'я охопило найближчі вагони. На привокзальній площі з'явилися підводи. Місцеві селяни кинулися грабувати поїзд...

Яків ГАЛЬЧЕВСЬКИЙ, 10 листопада 1920 року:

«...Овипночі 10 листопада більшовицькі прорвали ділянку фронту, яку тримала Призма групи Армії УНР. У складі північно-західного куреня 2-ї Запорізької бригади 4-ї Запорізької дивізії Яків Гальчевський взяв участь у бою проти 17-ї Башкирської бригади Красної армії. У різних боях нічних нападах на чолі диверсійних груп Гальчевський здобув для Північно-західного куреня чимало коней. У нічному бою під селом Галешиним Гальчевський разом з хорунжим Слободяником, прикриваючи свою частину, так довго стримував ворога, що вранці залишився у лапці червоних. Це був останній бій Якова Гальчевського у складі регулярних частин Армії УНР.»

Герасим НЕСТЕРЕНКО, серпень 1920 року:

«Отаман Нестеренко динився на правий берег Дніпра, припинивши у нічний вітряк. Поїзду нього важко дихав полковник Мірзасєв. Низький ліній берет геть увесь затягло туманом, тому плесо вже не відблискувало, а сіріло, неспомітно динячишся із громадами правого берега.

Гарна погода, — сказав тихий отаман Нестеренко. Якраз для нашого діла.

Чому немає сигналіз з того боку? — затурбувався полковник Мірзасєв. Ми ж передали, що готові до переправи.

У кишені отамана Нестеренка цокав годинник. Він тільки що доста-

вав його й дивився на циферблат, запаливши сірника під ногою. Покази нелі. Тоді годинник показував три години ночі. Минуло, може, п'ять хвилин.

І раптом на тому боці спалахнув вогник. Він поспівав трохи, а потім загас. Довгі спалахи чергувалися з короткими. Отаман Нестеренко рахував: усе гаразд!

— Пора! — сказав він.

Але полковник Мірзаєв не поспішав. Піднявши комір шинелі, він мовчки дивився на той берег.

— Ми гасмо час, — нетерпелився отаман Нестеренко. — Наші люди вже чекають.

Аж тут на лівий берег приплив відгомін далекого бою. Десять-тринадцять вибухів по течії, ніби вибухнули бомби. Полковник Мірзаєв заплескав очі й прислухався: так, він розумів далеке татакання кулеметів.

— Що ж, — вирішив він. — Мабути, і справді пора...

Вони спустилися з піщаного пагорба прямо до води. Біля коси протісав чималий пором. Від правого берега його затуляв довгий астрівець, зарослий верболозом. Отаман Нестеренко став на трап, оглянувшись і почекав полковника Мірзаєва. Врангелівський розвідник потягнув рукою отамана, а потім махнув рукою й щось сказав. Офіцери в довгих шинелях, що сиділи на піску, мовчки позовділися на ноги, замішували й, мало не зіштовхнувши Нестеренка у воду, вервечкою перешли трапом на пором. І тільки тоді полковник Мірзаєв підступив до отамана Нестеренка.

Про зв'язок ми домовилися, — сказав він. — Бажаю успіху!

Отаман Нестеренко останнім перейшов по хиткому трапу на пором. Командував переправою підполковник Лимар, родом із Новомистова Катеринославської губернії. Отаман Нестеренко знав його з дитинства.

Окрім офіцерів, на лівий берег пором віз п'ять польових гармат, обслуговують та багато ящиків із набоєм. Всі деталі переправи узгоджені й чекатимуть в умішеному місці. Патрони покладуть на вози. Гармати витягнуть добрі коні. Треба якомога далі відірватися від лінії фронту. Вони їх не переслідують. У них вистачить клопоту під Башмаком.

— Ми не сидимо тут на мілководді? — запитав підполковник Лимар.

— Все враховано, — відповів отаман Нестеренко. — Аж до берега глибоко. Випадажитись нам допоможуть. На берег від води веде коса. А далі — сто доріг...

Що ж, план переправи обговорено. Кожен із офіцерів знав, що робитиме, коли висадиться на протилежному березі.

Наближався правий берег. Над хвилями туману здіймалися темні кручі. Старіші осокори підступали ближче до води. Попереду були малі вогні, доносилися гамір людських голосів. І от хтось щосили замахнувся ліхтарем, вишукуючи вогненні змійки.

— Тримати курс на вогні! — наказав підполковник Лимар.

Вже можна було розгледіти темні постаті, що тупцювали на піщаній косі. І тоді підполковник Лимар скомандував тихіше:

— До бою! Кулеметникам — приціл! Приготуватися до будь-яких несподіванок!

Офіцери пересмикнули затворами й полагали на дощану палубу порому. Цівки кулеметів дивилися на вже зовсім близький берег. Серце в отамана Нестеренка стислось. Йому раптом забракло повітря.

— Пароль? — тихо прошепотів йому на вухо підполковник Лимар.

Вогнем коло спалахнуло поміж темних постатей. І отаман Нестеренко гукнув:

— Святий Георгій!

З берега відповіли:

— Більш ора!

Спазнуло багаття. Отаман впізнав серед юрми, що тупцювала біля самої води, підполковника Заславського. Біля нього стояв чоловік у машкарі. «Вовченко, — подумав отаман Нестеренко, — і тут не зняв мішки! А чому це він тут? Коні, в нього добрі коні...»

— Все гаразд! — сказав він підполковнику Лимару.

Пором зупинився. За командою підполковника Лимара офіцери стрибали у воду й брели до піщаної коси. Отаман Нестеренко, запаливши сірника, поглянув на годинник. Незабаром четверта.

Через кілька хвилин прогрімить чийсь голос: «Покласти зброю! Ви оточені!» Два чи три риболовецькі човни причалили до порому, і з них на палубу вистрибували червоноармійці.

Надвечір того ж таки дня уповноважений Цупнадкому України Ямар Крушинський та начальник Особливого відділу дивізії Семенов складали оперативне донесення до Харкова.

— Картина вже чітка, — відзначив Семенов. — Положені розповідати одне й теж. Перед атакою Роговцев скликав усіх повстанців і сказав їм, що червоний гарнізон у Башмачку готовий до відсічі, що нападати злінацька не вдасться, що вони підуть на кулемети, що їхні отамани продалися Врангелю, що вони мають віддати своє життя за те, щоб з-за Дніпра до них перепливали білі офіцери... І тоді хтось вистріляв йому в спину. Поряд із тілом Роговцева лежав ще якийсь шматок повстанця. Мабути, той... Повстанці не пішли в атаку. Вони повернулися до Саксаганського лісу.

— А він би міг послати їх на кулемети, — сумно усміхнувся Крушинський. — Поклав би їх, а сам уцілів. Яких людей ми втрачаємо...

— Що ж, випало все навпаки...

Й пропонував повідомити в Цупнадком, що зіграв роль «культурного господаря» Івана Сидоровича Вовченка начальник Особливого відділу дивізії Семенов.

— Навіщо? То вже дрібниці... Адже ми втратили з Роговцевим

зв'язок. У нас була одна-єдина можливість. І ми її використали. І на такі зуми попередити нас про напад на Башмачок та про місце переправі білогвардійських офіцерів. Повстанську колону на чолі з підполковником Заславським ми перехопили біля берега Дніпра, але частини повстанців, з ними й отаман Орел-Нестеренко, пробіглися у ліси. Звичайний загін Роговцева повстанські провідники провели іншою дорогою. Ти хоч знав його?..

— Правду кажучи, не дуже, — відповів Январ Крумниць. — Вони прислали нам на допомогу з Харкова. Прізвище своє він не змінив. Справді, служив у Денікіна, виправ од тифу, залишений напризволяще. Його наші підбратки, вилкували. І він сам попросився на службу в Червону армію. А потім наші товариші в Харкові запропонували взяти цю завдання. І він погодився...»

Юрій ПОПЮННИК, листопад 1920 року:

«...Петлюра скликав нараду вищого військового командування з м. Юзеполі над Дністром і поінформував зібрання про балачку з Пілсудським. Командування мусило рахуватися з фактами. Частини командування пропонувала прориватися на Поділля тільки тоді, як буде одержано амуніцію. Рішення ніякого не було прийнято. А через кілька днів частини одержали наказ рушити вперед за Збруч до Жмеринки.

Пілсудський виконує всі свої обіцянки окрім матеріальної допомоги. Натів більше того. Поляки затримали на правому березі Збруча частини нашого власного постачання. З початку ніби що зробили вони не тимчасово, а повніч і назавжди. Вони собі мучилися в Радзівилівці, загартуючи українські землі, на які поначало не мали ніякого іншого права. Навіть ж їх в такому разі здався військової сили, не вважала себе українською? І вони спокійністньо собі залишили нас на власну долю: мав зробив свою справу.

В той час до штабу Омельяновича-Павленка з'явився від фронтальної військової комісії з Варшави якийсь полковник і обіцяв піддати нас амуніцією. Лаяла поляки страшенно й навіть погрожував «пошчитися». Та від того нам і шрохи не легше було.

Залишені самотніми віч-на-віч із Червоною армією ми за декілька днів знову опинилися над Збручем. Треба було відходити на північ таку українську територію, яку ми своєю спілкою з поляками вважали за чужу.

Омельянович-Павленко скликав старших командирів а село Вошковице. Поддав інформації, що він склав словесну угоду з командуючим польською армією ген. Галером, згідно з якою ми повинні віддати

якій зброю зараз же, перейшовши Збруч. А все військово майно залишитися при нас. Само собою наряди нікого не могло відбуватися, бо розпорядився в думках напував страшенний. Ніхто не пропонував піддатися на ласку червоних, але й зброю віддавати полякам не хотілося.

Нарешті Омельянович-Павленко прийняв рішення перейти на правий берег Збруча, та коли б він ніколи і не прийняв такого рішення, то довелося б на другий день опинитися за Збручем, бо червоні частини напирали аж загато енергійно.

Я одержав завдання прикрити перехід через річку, утримуючи до 12 годин другого дня підлеглі мені частини, а після того відвести їх за Збруч.

О другий години другого дня останні частини залишили позицію і почали відходити до Збруча. Виходили на ший над Збручем проти села Токи, а повчав величезне пішло фір, що поривалися переїхати через місток без всякого ладу і черги. Безладдя досягло найвищого напалю. У ніколі було возів до 3000. Було ясно, що й до ночі вони не осміються перейти через місток, бо переправа ніхто не керував. Усякі хотіли переїхати першим, а в результаті переправа затрималася, вози замалили, часом перекидалися в річку. Я вважав, що ті вози й майно не варті були крові ні одної людини, — однак не було зважений, що поляки не заберуть осяго собі. А червоні йшли слідком. Мої частини одержали розпорядження повернути праворуч і перейти Збруч біля села Нова Гребля.

Течіло, коли відходила остання частина за Збруч. Були випадки, що люди змалювали свою зброю, або залишили її на лівому березі річки, не бажачи віддавати полякам. Військо відходило перед червоними за Збруч, боїлися піддатися їм, але й поляки несли до воно.

Чи то була така «мудра політика», чи справді Петлюра зі своїми міністрами сподіявся самотужки без поляків дійти до Києва, невідомо. Бо ніщо не давало підстав задати, що він збирється перебратися до Варшави, замість Києва.

Характерною рисою Петлюри є небажання брати на себе відповідальність за рішення, і ось чому перебуваючи на своїй і не своїй території він радиться, хоч жодні наради його ні до чого не зобов'язують. Ці наради скликає Петлюра виключно з метою, на випадок неспадчі, скільки відповідальність на всіх візних чи невізних дорадників.

Опираючись на Поділля і не одержуючи від Пілсудського обіцяної допомоги, Петлюра радіє: початку зі своїми міністрами в Кам'янці, а потім у штабі Омельяновича-Павленка відбувалися наради. Нарешті, йому заборонилися скликати всіх старших фронтальних командирів до міста Городка, від якого до фронту в той час було, верст до двох відстані. Командири дивізій не ризикнули залишити фронт і Петлюра примушений був сам їхати до міста Вошковице, а потім і до міста Ялтушкова.

Цікавістю була нарада в Ялтушківі. Пеншюра приїхав в останню мить автою одвох з Чобарівським, якого позовати, а часом і в очі міністра «Малюною Скрутином». Приїхав до грузового авто, повнісінько міністри. Міністри на чолі з Андрієм Лівницьким. То було перед останнім наступом Червоної армії, після котрого ми очікували на еміграції. Здавалося, що коли нараду скликало майже на фронті, то повинно розглядати справу, що безпосередньо торкається фронту. Так ні ж. Лівницький почав висувувати параграф за параграфом проекту «Закону про Раду Республіки». Потім обговорювали параграфи, кожного зокрема і гуртом. Так минув перший день. Цього другого дня приїли над дозволом «До українського народу й світові». На третій день узялися за питання про адміністрацію на Україні.

За модішніх учов, питання про адміністрацію справді було неважким для Пеншюри. Навіть на три повіти Поділля не висували повітових урядовців. За те кандидатів на міністри було стільки, що всієї Європи можна б наділити. А звичайних канцеляристів, реєстраторів і навіть повітових комісарів на три повіти не вистачало. На губернських можна було б відшукати, а на повітових ніхто не хотів йти. А Пеншюра малював рожеві перспективи захоплення Правобережжя і Лівобережжя з цілою сотнею повітів, які хотіли визволення. Радилися довго, нарешті постановили дати автономії всім, що боролися чи непогоджувалися з Пеншурою. Особливо пручався, як мусна погодитися. Особливо боявся Пеншюра повороту на Україну М. Грушевського, або Винниченка.

— Вони гірше від більшовиків! — викрикнув він.

Не знаю, чи справді тоді, всі, що були на нараді, мали переконання, що їм ніколи пощастить на цей раз заволодіти Україною, як не мали також, чи не були вони переконані в протилежному. Для мене був очевидний, що сподіванки на рух вперед не мають реальних підстав. Хіба що трапилося б чудо. Проте, коли я, на всякий випадок, запропонував виробити план відвоювання, то частина зібрання заперечила навіщо такого плану. Як потім виявилось, тікати можна і без плану.

Для характеристикни аналітичних відносин і настроїв, не виходить пригадати один факт, що трапився в час наради. В районі Ялтушків стояли частини, які підлягали мені. В самому Ялтушківі мав цукроварні розташовувалася штаб. Нарада відбувалася в наочності директора цукроварні. Для усіх учасників наради штабом були призначені окремі кімнати. Оскільки учасниками наради були також особи, коло кожного премешкання поставлено вартового з рушникою. Пеншуриним міністрам чомусь прийшло в голову, що Гютюванські заарештують, коли вони поляжуть спати. Вони з переляку збіглися в одній кімнаті, де й перебували до самого ранку. Другого дня я довідався про цей факт, але ніяк не міг зрозуміти причини скупчення «Уряду УНР» в одній кімнаті. Тільки багато пізніше аж у Тарнові

довідався, що Уряд сподівався свого заарештування з мого наказу. До такої сподіванки на мою думку не було абсолютно ніяких підстав, бо я і тоді і після аж до самого розриву з Пеншурою поводитися цілком коректно відносно людей, яких я вважав за своє правительством. Не будучи захоплений великою повагою індивідуально ці до одного з міністрів, а також і до всіх гуртом, все ж не маючи кращого правительств, я вважав за свій обов'язок користися і боронити цих міністрів. Ще й у Варшаві з початку 1922 р., сидючи зі мною у кав'ярні, де було призначено побачення Пеншуриним прем'єром Андрієм Лівницьким, я одержав од прем'єра цілком повариське запитання, чи б ми б такі заарештували нас тоді в Ялтушківі, на нараді, коли б ми не погоджувалися до всім, що ви пропонували...

Ех, коли б ми знав, що вони все виконуватимуть, чого ж вимагати!

Бачимо, нещастя можна було б запобігти.

— Зайди ви азіали, що я має арештувати Вас? — питаю.

— Хе, хе, хе, — хитренько усміхається «прем'єр», — а навіщо Ви, скажіть, наказали кінному полкові прибути до Ялтушкова?

Це вже, навіть, і для мене було загадкою.

— Та зрозумійте ж Ви, — відповідало, — що для заарештування такого правительств, яке боїться власного війська, досить мені було поставити одного джурю, або кухаря, а не скупчувати цілого полка.

Після того більш мені не кортіло бачитися з «прем'єром», що призначав відвідини в кав'ярнях і боїться арешту.

Та хоч і якісь безпорадники були міністри в Ялтушківі, проте з Кам'янця вчили вибратися за два дні. Ніхто з військових не бачив їх на схід від Збруча після Ялтушківської наради.

Остання евакуація загатою сильно захитала авторитет не тільки Пеншуриних міністрів, а й самого Головного. За виключенням одного Е. Архипенка решти міністрів уважали за доцільне не з'являтися ні до війська, аж поки останнього не обеззброїли полтаки. Навіть Галицький вважав за кінцеве по приїзді до Тарнова написати «отречення». Але, переконаність, що його ніхто не проситиме аналізувати «акт останньої історичної ваги», Пеншюра з власної ініціатиби подеревко «отречення».

Мабуть, Пилсудський не чекав такого блискавичного фіналу УНР. Про всякий випадок він «дозволив» одному з активніших «Пилсудських», докопавшись польської служби, Славинській, формуувати з окремих полків спеціальні загони для операції на Україні на власну відповідальність.

Коли б події пішли не таким швидким темпом, то напевно п. Славинський сарбнував би «збунтуватися» на зразок Желіговського, що в той час не поспівав захопити у лютності Вільно. Та переконавшись, що йому не допомогли, Славинк припинив свої формування і азіався розбродити свої вчорашні союзники.

Майже разом з нами відійшла за Збруч ще одна армія, було це Рурська демократическа армія, політичним вождем якої був Борис Савінков, а командовав нею цілком чорний монархіст генерал Петликин. Ця «армія» зовсім несподівано для нас опинилася поруч з нами, намагаючись «визволити» Україну. Потім виявилось, що Савінков мав якийсь договір з Петлюрою, а поляки спішно перестрапували на Україну отих чорносотенців, що маскувалися під прохристиянську, якою командував катеринославський поміщик, генерал Бобинько. Була вона ще в гіршому матеріальному стані від нас і поповнювала свої запаси все тим же українським цукром. На шістьма не довго догодо співробітничати з «русской армией», бо вона атекла на червоних частин при першій же зустрічі.

Військовий представник Петлюри в Варшаві — ген. Зелинський, десь здибав, посаду Яковлева, що мав під своєю командою щось кілька тисяч бійців. Яковлев не підлягав нікому політичному цензуру. Визнавав себе козаком і мріяв про утворення «всесоюзної держави від Дону і Тереку аж по самісінький Урал». З тим авантюристом генерал Зелинський від імені Петлюри підписав військовий договір, в якому між іншим було написано, що договороюються «з ціллю продовження боротьби проти більшовиків, що являється можливим, доцільним лише при об'єднанні... всіх демократичних державних формацій, заснованих на території колишньої Російської імперії». Далі: «у випадку зустрічі війська УНР з іншою силою, — окремі козацькі дивізії з її бажання буде дана можливість перейти цілу або частини до другої небільшовицької армії».

Цього «союзника» поляки теж перевезли на наше безголов'я і до Яковлева і його козаки грабували всіх у найнеможливіший спосіб. Війна для тих людей була засобом до збагачення.

Навіть приблизно не можна відгадати, яких би ще Петлюра для нас придбав союзників, коли б довелося довше воювати.»

Всеволод ВЕРХОВСЬКИЙ, листопад 1920 року:

«...Після розмови з Верховським Кобозев вирушив на хутір, де і господаря, ніби у приймах, жив чекістський зв'язовець. Але Кобозев пішов до хати. Згорні ще побачив, що ворота були зірвані, вибиті шибки у вікнах. Невже тут побували хлонці Задова? Як би там не було, Кобозев вирішив не ризикувати і повернувся до свого полку. Довідавшись про це, Верховський до Бердянська відвезе він сам.

Махновці байдикували. Навіть біля приміщення штабу не стояв жодного коня. Кобозев від'їзав чийогось коня і виїхав за околицю села

До Бердянська Кобозев скавав більше доби. У місті зупинилися обидві якоїсь частини Червоної армії. На базарній площі стояли вози з амуніцією, відкриті зеленим брезентом. У дерев'яних ящиках, складених акуратним штабелями, були, певно, артилерійські снаряди.

У командира червоноармійського патруля Кобозев запитав дорогу до штабу військової частини. Швидко знайшов на базарній площі великий будинок, біля ганку якого стояв боець з гвинтівкою.

Тут же містився і особливий відділ. За письмовим столом сидів чоловік тридцяти в накинутій на плечі шинелі. В кімнаті було досить прохолодно.

— Що у вас, товаришу? — запитав чоловік.

— Вибачте, з ким я говорю? — запитав Кобозев.

— Начальник особливого відділу Чеклінський, — відповів чоловік.

А ви хто? Не помилився адресою?

Кобозев усміхнувся:

— Ні, я іншою до вас.

Начальник особливого відділу із зацікавленістю подивився на Кобозева.

— Я — член особливої групи по боротьбі з анархо-бандитизмом при Цуммадкомі України, — сказав чекіст. — Пароль для зв'язку: «червона рука»...

— То ви Кобозев? — спитав Чеклінський, бо знав, що людина саме з цим призначенням мала такий пароль для зв'язку.

— Так, я Кобозев, — відповів чекіст і поклав перед начальником особливого відділу аркуш паперу, списаний дрібним почерком.

— Так це ж повна дислокація загонів Махна! — вигукнув Чеклінський, прочитавши текст. — Де ж ви взяли ці дані?

— У штабі Махна, — відповів Кобозев. — Але я був тільки кур'єром.

— Гаразд!... Розситувати не буду... Скажу тільки, що зараз ці дані для нас просто неоціненні. Штаб Південного фронту вже вимагає від нас інформацію про махновську армію. Мабуть так, доведеться нам із нею ехстремити клинчик.

— Мабуть, доведеться, — кивнув Кобозев.

— Красненько!

За мить з іншої кімнати вибігнув юнак років двадцяти.

— Ляоно, влантуй товариша!

...Олександр Сергійович Кобозев у свої двадцять п'ять років був уже бувалою людиною. У 1912-му подався із села на завод, де випивав на слесаря. У 1915 році його забрали на фронт. Був поранений у білоруських болятах. Коли лікували у тифовому госпіталі, зійшовся з білоруськими. У дев'ятнадцятому потрапив до Києва, вступив до загону Пастушанова, разом з моряками Дніпровської флотилії бився з повстанцями отаманів Струка, Соколовського, Зеленого. У серпні дев'ят-

наданого його запросили на роботу до Всеукраїнської національної комісії по боротьбі з контрреволюцією і послали у Москву в оперативний відділ міської надзвичайної комісії до Федора Яковича Мартинюка. Разом з Мартинюком та іншими членами особливого групу по боротьбі з анархо-бандитизмом повернувся на Україну...

Щулячеський від холоду в истончений готельний кімнати, Олександр Кобозев думав про те, що війна за Україну запершувється. Армія Махно на розсиплеться під ударами червоних військ. Початок нового, мирного життя буде неслетим. Вся республіка лежить у руїнах. Він пишався рпиротом з проханням про демобілізацію, влягнутись на роботу на залізничному вузлі, ремонтуватиме паровози. А потім попроситься на звичайну: дуже хочеться стати інженером.

Пізно увечері Кобозєва викликали до Чекліньського.

— По телефону я говорив з Маніцем. Тобі наказано поки що не вийти з Бердянська. Будеш допомагати нам. Повертатись до Малаї вже небезпечно. Ти надто довго був відсутній. А до відомого чоловіка повинють іншого зв'язківця. Але спершу ти повинен трохи відпочити.

— Ніколи відпочивати, — відмовився Кобозєв. — Махно от-от виступить.

Поселили його на квартиру до одного рибалки. На другий день з нього з'явився посиленний і особливого відділу і сказав:

— Вас викликає товариш Чекліньський!

У кабінеті начальника особливого відділу сиділи ще Леонід Красков та троє неідиомних Кобозєву чекістів. Кобозєв зрозумів: сталоось дуже важливе.

Чекліньський встав і трохи глузуватим голосом сказав:

— Командуючий Південним фронтом Фрунзе наказав армії Махно виступити на Кавказ, де ще точаться бої з рєнтками білої армії. Відповідно до нашої угоди з Махном, підписаної у жовтні, його загони і оперативному відношенні підпорядковані нашому командуванню. Вони повинні переформуватися і влитися в Червону армію. Про виконання наказу Махно має відповісти через три дні. Оце все, про що я хотів сказати товариші, повідомити:

— А якщо Махно відмовиться виконати наказ? — запитав один з незнайомих Кобозєву чекістів.

— Тоді ми знищимо його армію.

Всі змовчали.

— Невже з ним доведеться воювати? — нарешті обізався Леонід Красков.

— Що ви думаєте, Кобозєв? — запитав Чекліньський.

— Махно, набути, не виконає наказу, — відповів Кобозєв. — Це тільки моя думка. Наші товариші, якії зараз там, у Махна, твердо переконані у тому, що батько знову виступить проти Совєтської влади.

Чекліньський кивнув головою:

— Схоже на те... Отже, ми повинні посилити розвідку. Кожен з вас матиме окреме заддання.

Красков дстав з кишені годинник: стрілки показували вже на північ.

— Термін ультиматуму закінчується через дві доби, — сказав він. — Чекліньський провів чекістів і залишився у кабінеті сам. В іншій кімнаті вляштувалися на поїївлю Кобозєв та Красков. Вони ще почили, як начальник особливого відділу впливав на подір'я і посливав восьмого. Незабаром туніт київських коні порушив тишу осінньої ночі.

Десь після третього дня Чекліньський зібрав усіх чекістів у своєму кабінеті і повідомив:

Махно не виконав наказ. Навпаки, він збирає сили, щоб захопити Спєсьєвське, Павлоград, Гринине та Юзівку. З Маріуполя передали, що працівники відділення транспортного чека переходили таємний наказ Махна. Він хоче звести свої загони в ударні кулаки. Отже, почалося...

Місто готувалося до оборони: за робітничими околицями, з боку степу, до пізнього вечора копали окопи і маскували кулемети. Всім розповів губернський чека було наказано по прямому проводу: «Негайно провести обшуки і арештувати всіх махновців-анархістів різних напрямів. Про результати операції телеграфувати Цупнадекому. Операції не затягувати».

Ще до ранку чекісти заарештували у містах Лівобережної України та в Одесі, Катєринославі й Києві керівників анархістських організацій, тісно зв'язаних із махновщиною.

У Харкові було затримано майже весь склад секретаріату конфедерації «Набат» анархістів — Волина (Ейхєнбаума), Мрачного, Клівацького, Гутман, Когана, Рубана, Таратурського, Черєсєва, Долєнка, Олєницького. Водночас чекісти взяли під арешт і військово-політичну делегацію махновців, до складу якої входили члєни штабу командири Буданов і Хєхотєв, а також секретар штабу Понов. За активну участь у лівобєрєзьському заколоті він був оголошений поза законом ще у 1918 році, але позбавлений Совєтською владою у зв'язку з угодою Махна з урядом рєспубліки.

Майже три тисячєвний загін махновців, який очолювали Карєтєников та Гєвєрєленко, разом з військами Південного фронту вступили на територію Кримського півострова. Махновці почали вербувати до своїх лав дезєртирів, так званих «зелєних», що ховалися в горах.

В результаті вдало проведеної операції працівники особливого відділу б-ї армії арештували командири кримської групи махновської армії. Особливо відзначилися чекісти: колишній токар Мотєви-

«Тут і далі безпосередньо намагаються припинити своє відродження до повстання Махна»

ліхнівського заводу, що в Перемський губернії, Микола Михайлович Бистрий та в минулому ремісник, котівень Йосип Станіславович Кіберт. Ризикуючи життям, вони проникли до будинку, де містився штаб групи Каретинкова, захопили кулемет, роззброїли та арештували кількох махновських командирів, у тому числі й начальника штабу Гавриленка. З Криму вдалося вирватися тільки невеликому загону вояків.

Всього чекісти затримали в різних містах України близько чотирьохсот махновців та анархістів. Групу арештованих відвезли у Москву до ВЧК. Одинокість анархістів «набатиців» за постановою Центрального Виконавчого Комітету Рад Радянської України було виставлено за кордон. Загони Махна потрапили в оточення. Кільце стиснувалося. Карта дислокації махновських частин, яку Кобозев привіз із Гуляйполя, дала командуванню Південним фронтом змогу приймати безпомилкові рішення. Все говорило про те, що з махновщиною от-от буде поінвено.

І саме в цей час загинув Олександр Кобозев. 42-а дивізія, яка наступала у напрямку Гуляйполя, лівим своїм крилом зіткнулася з досить значним махновським загonom, що отаборився на хуторі. Махновці мали кулемети і чинили відчайдушний опір, сподіваючись, що їм допоможе «батько». Передові частини дивізії червоних пішли далі, а ватаги махновців з хутора повинні були дві роти. І тоді Кобозев перервав начальника особливого відділу Чекініського, що змoже схилити виставців до здачі у полон.

Він пов'язав на шалтвець білий рушник і пішов через поле до хутора. Припинивши, він запропонував махновцям здатися. Зчинивши неабиякий галас, і ранням одні з вояків унізили Кобозєва і вистріляли у нього з маузера...

Юрій ТЮТОННИК, кінець листопада 1920 року:

«...Омелянович-Павленко таки дійсно умишляв з генералом Галем, що у нас буде відібрано лише зброю. Та як тільки яка небудь частина переходила на правий берег Збруча і віддавала зброю ватажці, починався загрозливий грабунки. Навіть польське військово-міністерство андало наказ відібрати у нас лише зброю на військове майно. Проме місцеві «команданти» не куралися і власних репресій наших, часом досить нечесно збираючи одежу просто з нігців. Репресії і майно вони вважали за більш відповідне призначенню не по силі, а по самолюбству. Частини розпитували версію за десятих на двох від Збруча. В тім же селі була розташована невеличка польська частина. Поляки ще з вечора розпустили чутки, що червоні ватаги

пробують переправитися через Збруч, але їм майже ніхто не діяв проти. Ранням, коло другої години ночі по селу розлягаються окремі постріли. Потім почали стріляти досить часто. Розуміється, що серед деяких наших частин почалося замішання. З двох виїхало кілька військових фур і почали рухатися в різні сторони по вулицях. Із хат вискакували заспані люди і допитувалися один у одного: що воно за стрілянина? Вживши вартового частину, мені довелося пригрозити їм, щоб вони не стріляли позяки, щоб викликати напругу і покористуватися нашим майном. І вони таки захопили «здобичу» — три фури зі шкільною школою.

Другого дня мені було наказано скупити частини дивізії в районі Збаража. Частини рушили. До Збаража було послано квартир'єріа на чолі з Д. Під'їжджаючи до Збаража, дивуюся, чому ніхто з квартир'єріа не виїжджає стрічати частини.

При їзді до Збаража мене ранням атакує озброєна юрба, одягнена в форму польської армії, хапає коні за поводі, а з десяток рук простирається, щоб виняти мене з фаетона. Справа ніби то почала набирати небезпечної форми. Я рішив ужити радикальних заходів, щоб оборонитися від грабунку, поки підійдуть наші частини. Зірвавшись на ноги, кладу руку на кобуру револьвера і кричу:

— Геть!

Юрба не чекала такої поведінки, бо мментально розскачилася, приставивши навіть поводі з рук. Один з юрби опам'янавшись запитусь:

— А пан хто буде?

Я назвався. Певно вони чули вже до того моє прізвище, бо зараз же почали розходитися, поглядаючи на мої коні і напевно жалкуючи, що не довелося «здобути».

— Де у вас командатура міста, — запитую.

— Я, проше пані, за сто марок проведу до самого коменданта, — казався один ювір.

— А там по дорозі не спинятимуть?

— За сто марок ніхто не спинятиме, коли я з паном заїду.»

Микола ЄРМОЛЕНКО, про 30 серпня 1920 року:

«...30 серпня 1920 року бронелітучка Кременчуцької надзвичайної комісії прибула до станції Лікарівки. Розвідники повідомили, що постанції ще вночі залишили станцію і відійшли у бік Холодного Яру.

Голова Кременчуцької губчека Генріх Магон некавно йшов по нестачній вільності. Під ногами хрустала обгоріла сіль. Біля поїзничих вагонів метушилися робітники-залізничники.

Була стрілочниця якоюсь дивом уціліла. Біля неї стояв вартовий. Голо-

на губчика, показавши йому мандат, зайшов до кімнати. За столом сидів старший офіцер від утвореної на початку року Кременчуцької губернії Салтанивської звання капітана у званні. Він побачив Магона, зівів на ноги й спішив допомогти.

— Ремонтна бригада працює. Мої хлопці опитують мешканців Дніпра.

Хто перехопив ешелон? — запитав Магон.

— Ще не знаю... Хтось чужий. На отаманів Деркача чи Хмари...

— А хто вивозив сіль?

— Селяни із сусідніх сіл. Налетіла, мов круки. Цілі валки вивозили. Нагребли-стільки, скільки могли. Вони ж годують повстанців. А в наших розвинутоються.

Магон замислився на мить, а потім сказав:

— Найголовніше — відтягти голову петлюрівського бандинця у Холодному Яру. Підготовку операції товариш Манцев доручив мені.

...Опівночі бронедітучка губчика вирушила до Кременчука. Але міста не дійшла — зупинилася біля невеличкого роз'їзду...

СИМОН ПЕТЛЮРА, вересень 1920 року:

«...Збиралися по одному. Чорне металеве мереживо брами, кімнатні крокви у глибокому саді, три мармурових сходники. І широкі, оковані бронзою двері особняка відчинялися, пропускаючи чергового гостя.

У просторій вітальні, обставленій зручними шкіряними фотелями, прикрашених мисливськими трофеями, ставало чимраз тісніше. Точка жвава, невимовлена розмова. Клацали портсигари. Плив голубий кімнатний дим дорогих тютюнів.

Лише одній людині, яку присутні називали між собою Малюта, Скратовим, не сиділося спокійно. Малюта, він же подковник Чоботарьов — начальник контррозвідки — походжав по кімнаті, калюючи очима обмалював кожного, хто з'являвся. Час від часу він висипав саді котрогось із своїх референтів. Одряду ж до того наблизився, якесь тіні, щось нечутно доновідали і знову зникали в кущах.

Розмовляли тільки на військовій темі, хоча одягнені всі були у цивільне. Обговорювали переважно обстановку на фронтах.

Аж ось у вітальні з'явився неспокійний на зріст чоловік з розпущеного рудого волосся на голові. Широким жестом запросив усіх до свого Гості зайняв місця за довгим столом.

Через хвилину дві військові це одні: худорлявий, сутулий, з дивним аскетичним обличчям. Погляд — еділства, зачіска — на проліт. Довго тонку шию охоплював комір англійського френча з майстерно вишитим на лівому рукаві золотим тризубом.

Усі підвелися. Новоприхожий зайняв чільне місце. Внеси великий чорний футляр. З нього витягли і повісили великомасштабну карту Правобережжя України, помережану червоними і синіми лініями, кордонами, циточками. Дві сині найдовші стріли починалися десь від річки Мурафи і бігли до самого Дніпра.

Ніхто не оголосив, що слово надається головному отаманові Симону Васильовичу Петлюрі. Усі тут його добре знали.

Петлюра підвівся, взяв указку і торкнувся був карти, коли раптом щось пригадав і повернувся до столу.

— Доброді! Вже те, що я зібрав вас не в приміщенні генерально-го штабу, а в цьому особняку, який люб'язно надало нам командування польської армії, свідчить про особливу таємність сьогоднішньої ради. Крім вас — командирів дивізій, генералів і старших офіцерів генштабу армії УНР — тут присутні лише представники польської армії, з якою ми весь час взаємодіяли, і представник генерала Вейгана, тобто доблесного французької армії, яка подає нам таку велику допомогу в озброєнні і навчанні наших військ. Тому я переконаний, що план нашого наступу лишиться в недосяжній для ворога таємниці.

Доброді!

Петлюра сунув праву руку за борт френча (головному імпонував його зовнішня схожість з Керенським) і, підвищивши голос, наче він був не в кімнаті, а на великому майдані, казав далі:

— Доброді! Ви знаєте, що являє сьогодні наша сорокатисячна армія. Це добре навчені французькими інструкторами полки. А хто протистоїть нам? Чотирнадцята армія червоних. Головні сили більшовиків прикуті зараз до Криму, звідки ось-ось почне наступати Врангель. Червоні гарнізони на Правобережжі — невеликі, виснажені боями з поляками, з нами, із залишками армії генерала Денікіна, з загонами наших лісових братів. Отже, обстановка сприяє нам. Одинадцятим листопада ми починаємо наступ на широкому фронті від Могильова-Подільського до Вінниці. Головний напрям удару — Жмеринка. Роль цього залізничного вузла у перевезеннях для всього південного заходу України — величезна.

Головний отаман намалював картину виходу жовто-блакитних військ на фланги 14-ї армії червоних, її оточення й розгрому, збуджено говорив про об'єднання своїх головних сил із зеленими, про майбутній військовий парад у Києві на Софійській площі.

Завершуючи промову, Петлюра роз'яснив аудиторії, чому він зібрав її задовго до наступу.

— Попереду місяць підготовки. За цей час ви маєте закінчити мобілізацію, навчити поповнення, створити резерви...

Виходили з особняка вже десь опівночі. Та на вулицях Станіславського замість частини 6-ї польської армії, російськими й українськими емігрантами, представниками різноматних військових місій, було досить людно. Мало не на кожному перехресті світилися вогні кафе, ресторанів, продавали квіти і любов.»

3 ДОКУМЕНТИВ

Листопад 1920 року:

Повідомлення особливого відділу 14-ї армії:

«В порядке подавления кулацкого, бандитско-повстанческого движения в районе м. Печора Тульчинского уезда Подольской губернии. Особым отделением РАССТРЕЛЯНЫ как несправимые враги Рабоче-Крестьянской власти... следующие лица:

- 1) Лысый Кирилл Степанович, 19 лет.
- 2) Антонюк Дмитрий Саввович, 19 лет.
- 3) Целиш Иван Казимирович, 40 лет.
- 4) Подещкий Елизар Фоклевич, 43 лет.
- 5) Баран Домин Денисович, 50 лет.
- 6) Дворницкий Иосиф Ксенофонтович, 55 лет.
- 7) Погонец Павел Степанович, 50 лет.
- 8) Кисленко Никифор Фомович, 22 лет.
- 9) Кисленко Корней Симеонович, 27 лет.
- 10) Зинько Кузьма Иванович, 21 год.
- 11) Зинько Давид Иванович, 19 лет.
- 12) Маращук Трофим Константинович, 41 год.
- 13) Логвинович Александр Николаевич, 27 лет.
- 14) Логвинович Евгений Николаевич, 25 лет.
- 15) Коренький Филипп Емельянович, 21 год.
- 16) Белоуско Леонтий Матвеевич, 30 лет.
- 17) Филиппович Григорий Пантелеевич, 26 лет.
- 18) Кирилук Фома Устинович, 27 лет.
- 19) Батаглов Филимон Васильевич, 22 года.
- 20) Белоус Сергей Тимофеевич, 36 лет.
- 21) Кисленко Прокофий Корнеевич, 25 лет.
- 22) Пуцько Никифор Саввович, 36 лет.
- 23) Семенюк Лаурентий Алексеевич, 23 лет.
- 24) Баран Филип Петрович, 24 лет.
- 25) Шинючка Николай Филиппович, 50 лет.
- 26) Поух Тимофей Степанович, 24 лет.
- 27) Посвятенко Сергей Климентьевич, 27 лет.

Победоносная Рабоче-Крестьянская Красная Армия уничтожила на фронтах банды Врангеля в Петлюры. Особое отделение, охраняющее фронт, являясь органом Всероссийской Чрезвычайной

Комиссии по борьбе с контрреволюцией всех видов, уничтожит последнюю язву, мешающую перейти к мирному строительству — всех бандитов и укрывающих их. Особое отделение будет расстреливать, имущество их конфисковывать, а хаты сжигать.
Начальник Особ. отд. Г. Чернобыльский».

Микола ЄРОМЕНКО,
вересень 1920 року:

«...Одного вересневого дня 1920 року центральною вулицею Харкова йшов невисокий, худорлявий чоловік. Обличчя в нього було бліде, під очима — сині кола.

Харків тоді був столицею Советської України. На його вулицях панувало дожвавлення. Тротуарами пливли юрні люди. Чимало з них було одягнено у військову форму. Бруківкою мчали старі автомобілі та велосипедисти із пакетами. Скакали верховці.

Чоловік попрямував до великого п'ятиповерхового будинку, де містилося Центральне управління Надзвичайних комісій України. Вартовий уважно розглянув перепустку й впустив чоловіка до просторого вестибюля. Через кілька хвилин він уже розмовляв з головою управління Василем Миколайовичем Манцевим. Вони добре знали один одного, бо одразу ж по-братськи обнялися.

— То що, Федоре?.. Значить, відлісувався! Дуже радий! Куди ж тепер? — Куди поїдеш, — усміхнувся гість.

Василь Манцев на хвилину задумався. Федір Тимофійович Фомін в 1919 очолював Особливий відділ 1-ї та 3-ї армій, був заступником начальника Особливого відділу 12-ї армії, яка визволила Київ од денікінців. Під час однієї операції його поранили. І ось тепер після лікування в Москві він знову повернувся на Україну.

Манцев підійшов до шафи з різьбленими дверцятми, відчинив їх і достав із вухляди тоненьку чашку. Федір Фомін взяв її і прочитав на етикетці обкладинки: «Мотронинський монастир».

— Прочитай уважно ці документи, — звелів Манцев. — Зантра поговоримо...

Фомін усамітнівся у колишній двірницький й розгоряв чашку. Зверху лежав акурат паперу з чітким машиннописним відбитком. Деякі рядки були підкреслені червоною олівцем. Федір Фомін пробіг по них очима:

«Кременчуцька губернія
(із доповіді Кременчуцького наряду на засіданні виконкому 11 вересня 1920 р.)

На лінії Зиньківка — Бобринська становить серйозне. На перегові

Цибулєво — Фундуклівка розібрана колія, зруйновані мости. Послали поїзди для ремонту.

Банди Чигиринського району по чисельності не дуже великі, але організовані. Розбиті на курені Білозідський, Холодноярський і Іванярський. П'ять днів перебували банди в Чигирині. Здійснюються операції по очищенню Холодного Яру.

...У Чигиринському та Олександрійському повітах інше становище. Там діють петлюрівські організації. 28 серпня йшов ешелон із сім'єю нафтою з Одеси... на ст. Лікарівка ви був перехоплений бандитами.

Під аркушем лежала саморобна топографічна карта. Федір Фомін козачий фронтівий розвідник, розумів на топографічних позначках. Невеличке кружальце з хрестиком, безперечно, позначало Митрофанівський монастир. Навколо нього химерними мереживами складовані лінії, що вказували на рельєфні заглибини — яри й долини. На полі карті хтось олівцем дописав: «Холодний Яр — загальна довжина ярів близько двісті п'ятдесяті верст. Площа лісів — понад тридцять тисяч десятин».

Наступні повідомлення було зовсім коротке. «3 березня, Черкас. Розбито Коцурку, заарештовано в Суботіві. Трофеї — 200 волів з гороном, вінсом, широко, медикаментами». Федір Фомін поглянув на карту: село Суботів — біля південних околиць Холодноярського монастиря. На заході, ближче до Кам'янки, — ще одне кружальце з хрестиком. Під ним напис: «Онуфріївський монастир».

Фомін прочитав кілька розвідувальних зведень оперативного управління Південно-Західного фронту. Так, в околицях Холодного Яру, що лежав на межі між Київською та Кременчуцькою губерніями, була дуже неспокійно. Повсюди були повстанці. Ще дві інформації привернули його увагу. Перша була датована 1 серпня: «За двадцять верст на північний схід од Чигирини бандою чисельністю 50 бандитів було знищено 160 чоловік мобілізованих, яких мали намір відправити до Дніпру до Кременчука. Мобілізовані захоплені бандою й відвезені до Холодного Яру». Інше повідомлення було позначене 16 серпня: «Через село Мельниці, що на 5 верст на захід од села Медведівки, пройшла банда чисельністю 300 чоловік, з кулеметами й гарматами. Банда прямує до Холодного Яру...»

Наприкінці дня до кімнати, де працював Фомін, зайшов Махно.

— Ну, яка твоя думка? — запитав він.

— Схоже на те, що діє ціла повстанська дивізія. Штаб усеї загони безперечно, в Холодному Яру...

— Тепер ти зрозумів, в якій операції ми хочемо використати тебе?

— Так... Справа неспроста.

— А тепер про головне. Ми не можемо підійти для ліквідації повстанського штабу значних військових сил. Сил знаєш, що діється на фронтах. Маємо на увазі частину Московської бригади. Люди як бачиш загартовані. Потрібна не війська, а саме чекістська операція. Перемогти слід не числом, а вмінням. Ти пойдеш з групою товаришів до Кременчука. Про план операції доповіси мені.»

Всеслод ВЕРХОВСЬКИЙ,
23 листопада 1920 року:

«...Шойно Верховський повернувся до Гуляйполя, як містечко облетіла звістка: червоні взяли ітурмом Перекоп. Майже подвоєчас приїхали два кур'єри. Один від Каретнікова, командуючого махновською «групою», що через Сиваш прорвалася до Криму, другий — від головнокомандувача Південного фронту М. В. Фрунзе.

Махно скликав термінове засідання штабу. Та на ньому не ухвалили ніяких рішень...»

«Батько» вичікував. Нарешті надійшла звістка, що врангелівські війська повністю припинили опір. Але ще точилися бої у передгір'ях Кавказу, де не складала зброї біла армія Фостікова.

Вранці 23 листопада Махно знову зібрав засідання штабу. На нього були запрошені ті ж самі командирів, що й раніше. Прийшла також і дружина Махна. «Батько» був блідий мов полотно. Всі зрозуміли: сталося щось надзвичайне.

— Протоколу не вести! — раптом сказав Махно Верховському, який уже розгорнув товстий зошит у коленкорівій палітурці.

Недобре передумати прийняло Верховського. «Очевидно, сьогодні «батько» повідомить всіх про своє рішення», — подумав він. Це саме відчували і всі запрошені на нараду. У приміщенні було надзвичайно тихо.

Махно дивав із нагрудної кишені френча аркуш паперу і сказав:

— Командуючий Південним фронтом Фрунзе надіслав нам наказ. Відповідно до нього наша армія розформовується. Введуть комісарські порядки. Командирів одержуватимуть пафок і ні крихти більше. Після переформування ми вливаємось у 4-у більшовицьку армію і вирушаємо на Кавказський фронт. Відповідь маємо дати через три доби. Так що скажемо Фрунзе?

Ніхто не зронив ані слова. Голос Махна зірвався на крик:

Комісари забули, що ми для них зробили. Ми були кайзерівцями і гайдамаками, були Денікіни, були Врангелі...

Наше селянство нам не вибачить. Несторе Івановичу, — сказав Шувє, коли ми подмоємо світ за очі, аж на Кавказ, і залишимо його без захисту.

От-от! ухопився Махно за що репціку. Хто хоче стати червоним командиром, одержувати на день два сухарі й чотири дошки прасової кори, кланятися комісарам і підставляти голову під кулі заради Совєтської влади, хай зійде віннігастася. Ніхто його й пальцем не торкне. А морочити голову хлопцям, яких я підняв на боротьбу, не дозволю!

Махновські командири були тісно пов'язані зі своїм краєм. Тут, у жезлі, лежали їхні, закопані «про всякий випадок», скарби. На хуторах у вірних людей зберігалося майно. Кожен з них у думках бачив себе

сильним і багатим, справжнім господарем. Махновські командири чинили усвідомлявали, що їм не по дорозі за Советською владою.

Тільки Білаш спробував заперечити:

— Наш договір з Червоною армією підпорядковує нас в оперативному відношенні командуючому Південним фронтом. Так що наші Фрунзе має законну силу. Та я не закликаю його виконувати. Але і піднімати повстання проти Советської влади теж безглуздо, самовпевнені! Червона армія розбила Колчака, Денікіна, Врангеля, білополюхів. Ми не вистіймо проти неї, тільки даремно проливатимемо кров. Я пропоную розпустити армію. Хто хоче, хай їде на службу до червоних. Інші — по домівках. Колься же має скінчитися ця війна.

— Завжди ти виступаєш проти всіх, — обурився Махно. — Я ж казав всі, хто зі мною не погоджується, нехай йдуть... Ну, так як ти, Витко? — Я лишався, — сказав, сумно усміхнувшись, Білаш. — Мені вийти не дають...

Пізніше Верховський не раз пригадував цей епізод. Що було б, якщо Білаш тоді залишив штаб? За ним, можливо, військовий бий ще дехто з махновських командирів, які симпатизували Советській владі. Але Білаш не рішився. Хтозна, що стримало його: чи не вистачило мужності, чи були якісь інші мотиви. Невідомо.

Махно збуджено продовжував:

— Я вірив у вас!.. Радий, що ніхто не залишив мене у цей важкий момент. Виступати треба зараз, завтра буде пізно. Червона армія сидить у Криму, мов у мішку. Селяни нас підтримують. На Правобережжі ще б'ються петлорівці. Ми допоможемо їм. Висадимо у північній частині України. Повстанські загони йдуть під наш прапор!.. тоді побачимо!

«Батько» дістав із кишені якийсь папірець, поклав його перед собою.

— А зараз не будемо гаяти часу. Ми знову візьмемо Катеринослав, Олександрівськ, Мелітополь, Маріуполь, Бердянськ, Новомосковськ. Потім підемо на Київ. Петлора ще має сильну армію. Він ударить по білополюхах із заходу. Боротьба не скінчилася. Дядьки по селах шатраються. Ми червоних, бо боялися Денікіна та Врангеля. А тепер вони стають на наш бік. Конфедерація «Набат» об'єднує нам цілковиту допомогу.

Махно обвів приєднаних пильним поглядом і сказав твердо:

— Фрунзе, спасибі йому, дав нам три дні. Ми їх використаємо повністю. Я написав проєкт таємного наказу. Наші загони згрупується в районним ударом візьмуть Сімєльницьке, Павлоград, Тривісне, Юзівку. Так ми здобудемо оперативний простір і відріжемо Червону армію від її тилу. Не дамо конісарам вугілля і хліба. Група Каретникова йде до Криму так, як і зайшла туди, — через Сиваш...

«Батько» підвівся, дістав годинника і мовив урочисто:

— Завтра буде двадцять четверте листопада. Таким номером позначимо наказ. А двадцять сьомого по всій Україні почнеться

загальне анархістське повстання проти Советської влади. Це буде «третьою революцією»...

Десять черга годину Верховський заішов до Білаша. Стосунки між ними останнім часом були дружні, він міг прийти просто так, без діла, або поговорити.

Сідай! — кинув Білаш.

Він саме складав детальний текст наказу. Начальник штабу тримав у пам'яті всю дислокацію махновських загонів, знав кількість батальйонів, рот, кулеметів, тачанок, гармат, військового спорядження, прізвиська командирів аж до ротних і взводних. Як штабний працівник Білаш не мав собі рівного у махновському оточенні.

— Прочитай, — раптом мовив Білаш, простягаючи Верховському текст. — Чи немає помилок?

Чекіст виправив кілька помилок і повернув папір Білашу. На столі лежав чорновик якогось наказу. Придивившись, Верховський визнав руку Махна. Коли Білаш ввійшов, щоб віддати текст на передрук, Верховський сховив чорновик наказу і поставив на нього штабну печатку, яка лежала на столі. Через кілька хвилин Білаш повернувся. Вони разом ввійшли в приміщення штабу.

Верховський жалкував, що Кобозеву довелося самому ввійти з попереднім донесенням про розташування махновських загонів у Приазов'ї. Треба було терміново повідомити своїх про наміри «батька»... Значить, настала черга використати останнього зв'язкового, який міг лишити один раз впритулок із Гуляйполя і доставити чекістське доносення до найближчого пункту, де були органи Советської влади. Зараз, на думку Верховського, якраз і був той «особливий випадок».

Через дві години з Гуляйполя вийшов зв'язівець. Він із проєктом наказу № 24, написаний самим Махном, завірений штабною печаткою, та детальне доносення Верховського про найближчі плани Махна.

Микола СМОЛЕНКО,
всієї 11 вересня 1920 року:

«11 вересня 1920 року на станцію Кременчук прибув з Харкова спеціальний урядовий поїзд. Приїхав голова Центрального управління Надзвичайних комісій України Василь Манцев з досить численною групою чекістів та однією з найбільш дрібних частин Московської бригади військ внутрішньої охорони. Становище в прифронтовій Кременчуцькій губернії створювало більшовинський уряд. Треба було на місці розробити план операцій по ліквідації повстанства у цьому краї.

Нині же поїздом до Кременчука прибув і Федір Фомін. Василь Манцев підійшов до нього на пероні й сказав:

Ти ввійдеш до вечора. Керуватиме всіх відділів Кременчуцької

губчека запрошені на засідання губвиконкому. Так що пройдемо, якнайшвидше, поглянемо, поспішаймо, поспішаймо, поспішаймо!

Відчинилися на берсі Дніпра, Федір Фомін зайшов до приміщення селі. У коридорі він зустрів свою добру знайомку — чекістку Ельзу Грудишан.

— Ельзо! Заради мін. — І ти тут? Здрастуй!

О, Федоре! Відчуваюся пона. Та не ж чудово! Вилізла після поранення? Ти тут проїдемо чи залишишся?

— Та, мабуть, залишуся на якийсь час. А так титце в Одесу...

— Ще встигнеш! Тут теж вистачає роботи...

Фомін знав, що з кінця 1919 року Ельза Яківна Грудишан, дочка запорізького селянина, працювала в Особливому відділі Південно-Західного фронту. І вона, безсумнівно, знала, з якою метою до Кременчука прибули Харкова чекісти та підкріплі Московської бригади. Вони проговорили з годиною, але жоден із них так і не промовив слів: «Холодний Яр».

3 ДОКУМЕНТІВ

24 листопада 1920 року

3 інформація Кременчуцької ЧК:

«Александрійський уезд... На ст. Знаменка залетіла банда в складі с собою командира ескадрона кавалерійського полка 1-й Кавказької армії, вільного командира, 10 красноармійців, 59 коней, 78 сідел, 44 винтовки, 2400 патронів, 18 сабель, 1 «пагань», 1 патронну зброю, 5 чол. обмундированих та бібліотеку ескадрона в 48 академічних, а було увезено в лес».

Віктор БІЛАШ, Гуляйполе,

24 листопада 1920 року:

«...Характерно, що ще не совершены те преступления, в которых обвинят махновцев, а их уже называют бандитами».

Кроме того, в махновском районе уже было много красных войск, а нас уже давно беспокоило это.

23-го ноября Савонов, стоящий на ст. Подоли, перехватил четырех секретных агентов 42-й дивизии, а Клерфман, стоящий в М. Токмаке, трех агентов. Все они направлялись в Гуляйполе для слежки за командирами махновских руководителей. Часть их была снабжена листовками, политотдела 42-й дивизии: «Смерть махновцам», «Вперед на Махно и других», заготовленных ранее. Перехваченные агенты раскрыли секретные карты и были немедленно освобождены. На этом основании потребовали от правительства емигрантской комиссии и привлечение виновных к ответственности. К сожалению, телеграфная линия Харьков —

Гуляйполе, весьма часто прерывалась, видимо, по распоряжению Наркомвнделу. Харьков отвечал отрывочными фразами, создавая впечатление будто правительство согласно послать комиссию. Но в разговоре с махновцами вынужденная сдержанность, затянута злого. Мы поняли, что правительство нас опередило и готово идти на разрыв. Формирование части начали усиленно заниматься стрелковыми званностями.

24-го ноября в Гуляйполе прибыл Мартыненко, видимо, в разведку. Было заседание на квартире Махно и Куриленко. Говорили о государственности, власти и анархии, говорили о Турции и автономии гуляйпольщины. «Если наше Правительство будет настолько щедро, — говорил от Реввоенсовета Рыбкин, — и подпишет 4-й пункт, я полагаю, явится выступить в Турцию». Мартыненко уверал, что Москва согласна подписать и что окончательно разрешение этого вопроса зависит теперь от Украинского правительства, которое на днях это оформит». С Мартыненко я договорился обменяться английской батареей и, когда он, вместе с правительственным уполномоченным при нашем Совете т. Востышевым, отъезжал, выслал в Б. Токмак Сипилыного.

Напряженно работали разведка и контрразведка с обеих сторон. По чеккистской линии из Харькова в р-н Гуляйполя была откомандирована группа Мартынова, около 40 человек со специальным заданием — разложить махновщину изнутри, а в случае неудачи — террористическими актами снять отдельных ее руководителей. Среди махновцев, прибывших из Харькова, были и наши разведчики, руководимые анархистом и бывшим адъютантом Череняка и Шубы, Мирским. Они послали в штаб секретные сводки и события предупредительно раньше, чем они шлоше созрели.

Так в Гуляйполе приехал группа свыше 10 человек махновцев и обвинила себя анархо-универсалистами. Они должны были ликвидировать ответственных работников Совета. Между ними были и наши ребята, которые предупредили акт и самый критический момент.

24-го ноября на квартире у Махно отмечали какой-то праздник, к вечеру там собрались активисты махновщины. Сюда явились и махновцы с бомбами. Они были схвачены и на допросе сознались. По приговору комиссии антимахновских дел в ночь на 26-е 7 человек были расстреляны.»

3 ДОКУМЕНТІВ

Кінець листопада 1920 року

Відозва особливого відділу 14-ї армії більшовиків:

«ГРАЖДАНЕ!

Настал той час, когда контрреволюция вынуждена смириться перед лицом и грозой нашей доблестной Красной Армии и тем самым дать

нам возможность перейти к мирному строительству. Но нет, поминишей, которая уже разбита, есть еще и своя собственная, так называемая «внутренняя контрреволюция», которая всячески мешает нам строить жизнь на новых началах. Особенно не дремлет она на Украине, где разного рода некатели легкой наживы, а то и просто любители сильных ощущений, находят участки в деревне, главным образом среди кулаков. Делается это просто: подобный прохода тут же получает титул «батька» или «атамана», который вербует себе людей таких же, как он убежденный, т. е. попросту бандитов и затем, вооружившись винтовками, бомбами и проч. закопанными на всякий случай прихода какому-нибудь «батька», отправляется в поход, с лозунгом ли «самостийная Украина», или «бей жидов», «долгой коммунистов» — не имеет значения: ведь цель то у них одна, грабеж, убийства и насилие. Явление это стало обыденным, даже модным.

Особым отделом 14-й армии было открыто повстанческое бюро, вот на очередь пришлось поставить вопрос о ликвидации всех действующих банд и о создании таких условий, при которых всякая попытка к организации таковых была бы невозможна. Разрешение этой задачи взял на себя Особый отдел Всероссийской Чрезвычайной Комиссии при реввоенсовете 14-й армии.

Учитывая местные условия, а также психологию партизана-бандита, способного нападать из-за угла на беззащитных, скрывающегося только же. При встрече с регулярной частью, пришлось для более успешного выполнения данной задачи действовать несколькими путями: в районе Хмельницкого и Литвы, как раз в те места, где разного рода Шенеля, Степанюхины и другие отбросы общества до самого последнего времени продолжали встречать сочувствие среди местных крестьян, был послан отряд Особого отдела во главе с уполномоченным последнего заместителем Следственной части тов. Чернышальским под видом продолжения

Согласно заранее выработанного плана, отряд на следующий день начал как будто бы проявлять признаки разложения и в результате, надев маску, превратился в «повстанческо-противосоветский», каковы были вынуждены воззвания с предложением явиться на съезд всех кто сочувствует «нашему движению» (другими словами являться в органы Советской власти) для обсуждения вопросов, связанных с борьбой с коммуной, комиссарством и прочее, короче говоря, Советской властью рабочих и крестьян.

План оказался удачным и цель была достигнута: некоторые члены отряда своих представителей для обсуждения указанных выше вопросов самым проявив свою неблагодарность в смысле подчинения Советской власти: отдельные лица, большинство и вполне вооруженные, предлагая свои услуги в качестве агитаторов, а то и просто в качестве добровольно-партизана, давая ценный материал об остальных бандитах, местонахождении, количестве скрытого ими оружия и прочее.

Большая часть этих бандитов была поймана и расстреляна, имущество их конфисковано, а дома сожжены. Те из сел, которые прислали на съезд своих делегатов, которые скрывали у себя указанных бандитов, а также оружие, жестоко наказаны: на каждого из них наложен штраф с предупреждением, что при повторении подобных явлений в будущем будут приняты суровые меры.

Публикуемый ниже список бандитов, принимавших активное участие в банде Шенеля и Степанюхины и других, расстрелянных в порядке подавления бандитско-повстанческого движения в Литвинском и Хмельницком районах, является неподным, ввиду того, что по чисто техническим причинам, как например: расстрел бандитов, обнаруженных в лесах, не удалось установить фамилии последних.

1) Рыбенский Андрей, он же «Хмара» — адъютант Шенеля, житель села Ивчи, 2) Клишовой Варфоломей (Барто), жит. села Ивчи, 3) Желто Филимон, жит. с. Ивчи, 4) Харчук Никифор, 5) Добренский Никита, 6) Добренский Александр, 7) Богданов Тимофей, 8) Мовчан Петр, 9) Богдан Зод, 10) Шамай Иван, 11) Марчевский Владимир, священник, ответственный агитатор и организатор, жит. села Ивчи, 12) Ивандо Григорий, он же Огородников, жит. села Ивчи, 13) сторож Ивчинского леса, содержатель конспиративной квартиры скрывавшихся в селу бандитов, житель села Ивчи, 14) Крикун Тимофей, жит. с. Ивчи, 15) Лебедь Антон, жит. с. Клетница, 16) Голушко Афанасий, 17) Рыбак Артемий, 18) Лубчинский Артем, 19) Сунко Анисий, жит. с. Курилков, 20) Гисар Александр, 21) Левчук Озан, жит. с. Чешки, 22) Боданский Леонтий, жит. с. Войтовцы, 23) Ткачук Петр, жит. м. Старой Снявы, 24) Михальский Антон, жит. м. Старой Снявы, 25) Кулик Никита, учитель, один из ответственных руководителей Шерелевской банды, жит. с. Волячина, 27) Ищук Емельян, жит. с. Волячина, 28) Рогальский Гаврил, жит. с. Волячина, 29) Владыка Константин, заведующий отделом противосоветской пропаганды штаба Шенеля, жит. с. Порубы, 30) Басиско Илья, жит. с. Соколова, 31) Педзо Михаил, жит. с. Чудиновцы, 32) Шнайдер Фекла — она же Яковская Вера — личный секретарь Шенеля, жит. с. Чудиновцы, 33) Кривовон МIRON, жит. с. Думинек, 34) Голубь Григорий, жит. с. Думинек, 35) Геза Григорий, жит. с. Думинек, 36) Смышук Сильвестр, жит. с. Думинек, 37) Лилл Филимон, жит. с. Мытишцы, 38) Анискович Авдей, жит. с. Мытишцы, 39) Сорока Архин, один из видных организаторов повстанческих банд, жит. с. Мытишцы, 40) Сорока Андрей, жит. с. Мытишцы.

При ликвидации бандитско-повстанческого движения обнаружено два пелемета, 170 винтовок и много патронов, бомб, гранат и прочее. Доводя об этом до сведения населения Особый отдел призывает всех к энергичной борьбе с бандитизмом, к упорному и честному труду, к которому требует настоящий момент — одновременно предупреждая, что

при далішнійшій спробі появилися бандити, а винуваті будуть поспішно розстріляні, як активні та свідомі вороги Радянської Крестянської влади.

Начальник Особого Отделу І. Воронцов.

Руководитель операции — начальник следственной части Г. Черныш.

Микола ЄРМОЛЕНКО,
вересень 1920 року:

«...Однієї з темних вересневих ночей тихенько відчинилося велике Мотронинське монастирське. З нього вислизнула темна постать. Згинувши, вона пропливла уздовж побіленої стіни й розтанула в темних горіхових деревах. Через кілька хвилин невідомий вийшов на гребінь валу. Вигляд тямно: близькі дві невеличкі чаши озер. Глухо постукувало віття старих дубів.

Невідомий, лежачи на гребені валу, чогось чекав. Нарешті вийшли стежини, протоптані уздовж старезного земляного настипу, з'явилися темні людські постаті. То були чатові. Не розмовляючи й сторожко роззираючись, вони швидко пройшли по всій ділянці валу, а за ними невідомий, і зникли в темряві. Невідомий ще трохи полежа, а потім, намагаючись не шурхотіти м'якушкою сухою травою, скочився з валу...

Вузький серп місяця, що вигулькивав з-за хмар, кинув косий промінь на невідомого, коли той дістався до цвинтаря. Там він присів на землі, просунув руку під зотлілу колоду, щось дістав з-під неї й сказав на паузу...

Наступного дня на сонці, що росла обидві шляхи від Мельників до Мотронинського монастиря, з'явилися три свіжі зарубки сокирою. Цим шляхом ходило чимало народу. І ніхто, мабуть, не звернув уваги на ці білі рубки на шорсткій, темній корі однієї з сотень дерев, які з давнини дарували тінь перехожим.

А за два дні до цього в кабінеті начальника Особливого відділу Кременчуцької губернії відбулася нарада. У ній взяли участь Мельников, Фомін і Грудман.

За вікном стояла темна ніч. На столі холонув у склянках чай. До нього так ніхто й не доторкнувся. Течка з написом «Мотронинський монастир» ще більше розбухла. Папірці, що там лежали, ще не встигли піднігати. Тому чекісти могли брати й перерахувати окремі документи.

Фомін прочитав одне з останніх інформаційних зведень: «У Холодному Яру, що на 12 верст північніше від Кам'янки, розташована база банди Деркача. У його розпорядженні 300 багнетів, 6 кулеметів і 1

підвищеної гармати... Всього в Холодному Яру збралося до 1500 бандитів. На днях очікується прибуття банди Каліберди...»

Хто такий Степан Деркач? — запитав Фомін.

— Родом із Мельників, тобто майже з Холодного Яру, — відповів Магон. — Колишній офіцер, вислужився на імперіалістичній війні з радянськими. Неповога? нас також отаман Хмара — теж офіцер. Масмо дані, що й він прибув до Холодного Яру.

— А хто ж головний — Деркач чи Хмара?

— Боюся, що полковник Полозов. Вони виконують його накази. А в нього мета очевидна: розворушити тутешній край, відтягти якомога більше наших військ до Холодного Яру. Тому повстанці й виявляють таку активність на залізницях.

Полковник Полозов... Це прізвище назвав у таємно влаштованій розмові з одним із співробітників Особливого відділу Підвентно-Західного фронту чернець Мотронинського монастиря на ім'я Олексій. Розмовляли вони біля Медведівки. Чекіст дещо записав під час розмови, а вже в Кременучі виклав на папері і те, що запам'ятав.

— Дозвольте, товариші, ще раз ознайомитись із записом розмови, — попросив Фомін.

— Почтай, — кивнув головою Магон.

Федір Фомін узяв кілька сколотих аркушів паперу, підсунув до себе ближче газову лампу.

«Чернець Олексій:

— Я зустрівся з вами, щоб дещо повідомити... У Мотронинському монастирі моляться тільки про людське око. Під машкарною чепицею ховаються офіцери. Один із них перед вами...

— Ви справді чернець Олексій?

— Так, мене справді звали Олексій, прізвище — Туманов. Я з білої зорянської сім'ї. Закінчив кадетський корпус. Воював з німцями під час світової війни. А коли почалася революція, подався на південь у беларуську армію. Дійшов із нею майже до Орла, а потім, як ви знаєте, почали відступати...

— А як ви опинилися у Мотронинському монастирі?

— Я був у полку, яким командував граф Уваров. Ми відступали через Правобережну Україну до Одеси. Червоні наслідки з усіх боків. Ми зайшли в Холодний Яр. Переночували на території Мотронинського монастиря. Там порядкував єпископ Никодим, який ще раніше втік сюди чи то з Києва, чи то з Чернігова. Я тоді був хворий, ледве стояв на ногах. Граф Уваров наказав мені ліпити. Та й не тільки мені. Із самі чоловіки із тридцять, усі колишні кадрові офіцери. Владо несе себе чепицею, що знайшли притулок у Мотронинському монастирі нібито після того, як червоні зруйнували нашу святю обитель. Адже монастир — жіночий, там живе десь до сотні черниць. Намі, офіцерами, командує полковник Полозов. Він мені не особливо довіряє. Часом

до монастиря навідується отаман місцевого повстанців для переговорів, і вночі відчинено ворота. Іноді під валами монастиря розстрілюють захоплених у полон чекістів, червоноармійців.

— Як отамани перебувають у монастирі зараз?

— Ми прибули до монастиря, коли там ще сидів отаман Чуваши. Десь у квітні його вбили ваші чекісти, а може, червоноармійці. Тоді отаманів троє — Хмара, Деркач та Отаманенко. Хмара звався при штабі, а Деркач місцевий. Але майже на увазі: у монастирі — тільки штаб. Рядові повстанці зі старшинами розсіяні по навколишніх селах та хуторах. Черниці обходять сусідні села й збирають для них харчі. Вони знають, до кого можна звернутися, хто не відмовить. Кажуть, що у холодноярських лісах сидять кілька тисяч повстанців.

Отаманів, полковник Полозов, деякі наші офіцери збираються в селі в ігумені Мотрони. Гуляють до ранку. Сюди ж, до монастиря, уночі привозять награбоване. Всі комори набиті чужим майном. А уночі підземелля під монастирем ховають зброю — гвинтівки, кулемети, патрони. Кажуть, що в якомусь потаємному місці закопані навіть патрони. Тут же, в монастирі, заготовляють харчі для повстанців на зиму. Отаманів посиляють ад'ютантів до своїх загонів з наказами, щоб нападати на села, станції, обози. Іноді й самі беруть участь у нападах. А збирають вони сил не просто так: або йдуть на Черкаси, або на Київ. А збирають вони сил не просто так: або йдуть на Черкаси, або на Київ. А збирають вони сил не просто так: або йдуть на Черкаси, або на Київ. А збирають вони сил не просто так: або йдуть на Черкаси, або на Київ.

— Хто такий полковник Полозов?

— Він служив у денкінській контррозвідці. Тому, мабуть, граф Уваров і залишив його тут. Чоловік він дуже хитрий, обережний і розважливий. Я розмовив усе, що знав... А тепер хочу, щоб ви допомогли мені.

— Яка саме допомога вам потрібна? Ви ж можете залишити монастир і не повернутися!

— Ви їх не знаєте... тут навколо їхні люди. Вони мають своїх відбавачів у кожному селі. Та річ не в тім. Там є черниці Галя з Тарасівки. Я кохаю її. Не знаю, як воно стається. Не можу дити її. Вона жінка з бідняцької сім'ї. У батька — шестеро дочок. Вона чин не пачкалася. Пішла в монастир, бо не було чого їсти. А сама — красива жінка. Якщо ми втечемо, то її батьків закатують. Ігуменія Матрона дає їй на це буд...

— Ми допоможемо вам, але ж і ви не сидіть склавши руки. Можна рантково захопити монастир?

— Монастир оточений високими валами. У кількох місцях встановлено кулемети. Штаб охороняють десь до півсотні повстанців. На дзвони завжди чатують вартів. Удар дзвона — і всі вони напорогні. Десь з Мельників проглядається. Якщо побачать колону озброєних людей, то б'ють на сполох, ніби сповіщають про хрестовий хід. Єпископ Навро-

дін та ігуменія Мотрона виводять черниць з іконами, хоругвами та хрестами. Давні чують у Холодноярському лісі. Повстанці підійдуть на допомогу. А там же тисячі багнетів. Штабна охорона встигне зайняти позицію на гармат. Про таке я ніколи не чув...

Монастирю склад аркуші докупи й сказав:

Федір Фомін сказав, що того ченця Олексія до нас підіслали? Сказімо, — А ви не думайте, що того ченця Олексія до нас підіслали? Сказімо, отаман Деркач чи той же полковник Полозов. Хочуть нас заманити у пастку.

Голова губчека Магні задумливо потер чоло:

— Така можливість, звичайно, не виключена. Але те, що розповів Олексій, підтверджують й наші розвідники. І все ж треба посилити розвідку. І ще одне: жодних переговорів з Харковом по телеграфу. Майте вагомий підставити уважати: хтось із телеграфістів працює і на штаб Врангеля у Криму, і на Холодний Яр. Скористаємося телеграфом у Полтаві. Там, наскільки мені відомо, працюють товариші з Петрограда.

Микола ЄРМОЛЕНКО,
весень 1920 року:

«Пізно вночі чоловік років сорока п'яти повернувся до своєї кімнати. Взяв, то була монастирська кетя, але ніщо не нагадувало тут про служницю богу, окрім невеличкої ікони в закутку. Навіть ліжко було металеве з пружинним матрацом. Черничий одяг м'яко облягав кремезне напружене тіло. Та цей чоловік мало на нього зважав. У шафі вквіт мундир полковника, а в металевій шабатурці з емальованими медальйонами зберігалися колишні, ще царські ордени й медалі. Господар кімнати був впевнений, що невдовзі одягне мундира і начепить свої ордени.

Перебування у Мотронинському монастирі він вважав однією з найважливіших пригод у своєму житті. Прожив тут кілька місяців, відпочив. Настільки все-таки передбачливий був граф Уваров, коли залишив його в монастирі! Він прислужився тут генералові Врангелю неспаранно більше, ніж там, у Таврії, де командував бін полком.

Чоловік підійшов до вікна, відчинив фіранку. До кімнати увірвався струмінь повітря, густо настояного на запахах вересневого зела. У монастирському саду дозріли яблуна та груші. Перед ранком особливо пізно пахли осінні квіти.

У двері постукав.

— Зайдіть! Без церемоній...

На порозі став Деркач, один із місцевих отаманів.

— Нале Полозов, — сказав він, — наша розвідка повідомила важ-

ліві новини. До Медведівки та Голованівки вступили частини українських військ.

— Скільки їх?

— Небагато, десь чоловік із двісті піхотинців. І до сотні вершників.

— З такими силами ніхто не потягнеться у Холодний Яр, — вирішив полковник Полозов. Вони ж не божевільні...

— А чи не хочуть взяти нас у кільце?

— А де вони візьмуть стільки військ? На фронті у них не дуже. Поляки заворушилися... Генерал Врангелі тисне у Таврії.

Отаман Деркач теж був офіцером. Але до офіцерських чинів не дослужився на фронті світової війни, училищ і академій не закінчував. Тому завжди уважно прислуховувався до слів полковника Полозова, але намагався мати й власну думку.

— Тоді навіщо їм цей маневр? — не вгавав він. — Допустимо, що в ліс червоні з двомастами багнетів не потягнуться. Але й шлях із Холодного Яру вони нам не перекордять. Ніби навмисне підставляють собі під удар.

— Не підставляють, — стомлено всміхнувся полковник Полозов, — а сковують. Залізницею, очевидно, підуть поїзди із військовими снарядами. Нам'ятає станцію Лікарівку? Вони намагаються скувати на тому й виставили заслони на південних околицях Холодного Яру. Але звідти ми виходимо на залізницю Кременчук — Знам'янка. Іншого сенсу в їхніх діях я не бачу...

Полковник Полозов міг би ще навести переконливі докази на користь своєї версії. Річ у тім, що на телеграфі у Кременчуку працює один чоловік, завербований денікінською розвідкою. У Мотронинському монастирі, куди сходилося чимало різного люду, була одна із «інштових скриньок» розвідувальної мережі. І полковник Полозов не до неї доступ. Так-от: жодне із телеграфічних повідомлень, які би мішувалися Кременчуку та Харків, не свідчили про підготовку проти Холодного Яру якоїсь значної військової операції.

— Сьогодні неділя, — сказав отаман Деркач. — Поки тихо — віддаю бійцям.

— Але не запізнитесь на раду, — нагадав полковник Полозов.

— Та якось буде, — відмахнувся отаман Деркач.

Всеволод ВЕРХОВСЬКИЙ, листопад 1920 року:

«...Верховський та Барон через півтори доби приїхали в Харків. Більш цегляного будинку вокзалу зішли тільки вони удвох: їхні супутники, мовчазні й насторожені, непомітно, один по одному зникли на дорозі. І тільки тут Барон заговорив до Верховського:

— Задов та Білані далеченько... Цікаво, під чийо дудку тепер танцюватимеш?

— Тільки під свою, — усміхнувся Верховський. — Я не танцюю на чуже замовлення.

— І ти заперечуватимеш, що Левко Задов послав тебе слідкувати за мною?

— Ні, чому ж... Він просив мене інколи навідуватися до тебе. Але я просто його не послухався. Відмовити йому, ти сам розумієш, я не міг.

Барон кинув головою:

— Добре, що ти нічого не приховуєш. Думаю, що ми з тобою порозуміємось. На Гуляйполі поставимо хрест. Червона армія почне на Махна велику облогу, і цього разу він не вкрититься. То — політичний труп. А наша революція знову повертається до великих міст. Селяни виявлялися ненадійними союзниками. Все треба починати спочатку.

Але Верховському не довелося більш зустрітись з Бароном. На вокзалі вони попрощалися. Чекисту удалося, що хтось пішов услід за Бароном.

Верховський вийшов на привокзальну площу і повернувся на прилеглу до неї вулицю. Раніш вона називалася Олександрівською, а в грудні 1919 року їй дали ім'я більшовика Скорохода. Чекист поспішав на конспіративну квартиру, адресу якої вказав йому в Гуляйполі Задов. Не знав, хто там чекає на нього, не був упевнений, що вона не «провалена», але постукав у двері однієї з квартир обдертого, давно небіленого будинку. У передній кімнаті якесь шарудіння і хтось роздратовано спитав:

— Кого це ще несе?

— Кажуть, що ви можете пустити на квартиру бідного командирочка?

Голос по той бік дверей відповів:

— Торік наїмали. А зараз і самим тісно. Та коли вже нікуди йти, то на два дні вліштуємо.

— Мені потрібно чотири доби, — обумовленою фразою сказав Верховський.

Отак вони обмінялися пароллями. Чоловіку, який впустив Верховського у невеличку вітальню, було на вигляд років сорок п'ять — п'ятдесят.

— Марк Самійлович Річницький, — назвав себе господар. — До речі, це справжнє — ім'я, по батькові, прізвище. А ви відрекомендуйтеся як хочете. Дружина поїхала до брата в Орел. Так що ми самі.

Після спілкування, яким Марк Самійлович пригостив гостя (до речі, для тих часів він був розкішним), Річницький сказав:

— Ви приїхали сьогодні вранці і не знаєте останніх новин. Увесь секретаріат конфедерації «Набат» зарештували. Знайшли підпільну друкарню. Мало хто лишився на волі. Усю ніч тривали облоги.

— А як же...? — почав було Верховський і не докінчив.

— А як я?... Це ви хотіли запитати? Не мав честі близько знатись з

«набавціями». Я більше практик. Де багато галасу, там діла йдуть тільки з одним чоловіком підтримував зв'язки. Він — мій, а не ваш.

Верховський зрозумів, що Річицький виконував доручення Задова, як видно, не без прибутку для себе.

Щоб не викликати у господаря підозри, Верховський піду добу виходив із квартири, вдавав, що відсинається. Крадькома приглядався до Річицького: той, судячи з усього, був стрільний вовк, досвідчений обережний. Хоч як хотілося чекістові позачити Василя Манцева, він стримував себе. Розпочав потрібну розмову Верховський лише ввечері наступного дня:

— Я прийшов сюди не для того, щоб відпочивати. Мені довелося вживатись у радянську дієвість. Харків я трохи знаю, бував тут раніше. Але ситуація відтоді змінилася. Тому, будь ласка, розкажіть мені, що знаєте. Мене насамперед цікавить військово-комендантський режим: чи багато патрулів, де їх найбільше, як часто перевіряють документи, в якому районі? Хотілося б знати, як поводить себе невідомі міста: робітники, службовці, колишні чиновники, купці, дворяни.

Річицький уважно слухав, киваючи головою.

— Де краще зустрічатись з потрібними людьми? — продовжував Верховський. — Як працює транспорт? Одне слово, розкажіть усе, як на вашу думку, мені варто знати.

Видно було, що господарю сподобалося прохання Верховського. Він почав докладно розповідати, пояснювати, радити. Верховський перестав, просив уточнити деякі деталі. Річицький, врешті-решт, кинув сміхотливо до свого гостя й, провівши його до порога, сказав:

— Повертайтесь швидше. Я почастию вас справжнім часом доведуючийних записів.

Чекіст пішов спочатку на вокзал, а потім вулицею близько Скорохода. Верховський припускав, що за ним могли стежити. Пройшовши десь з півгодини по місту, переконавшись, що немає «хвостів», він знову ввійшов на привокзальну площу. Йому потрібен був телефон. У невеличкій пристанційній будівлі містився заправлений служби руху. Верховський вирішив туди зайти.

У кімнаті сидів молодий залізничник. На «буржуйні» в залізничній чайнік. На столі стояв телефон.

— Громадянині, сюди стороннім заходити не дозволено, — сказав сердито залізничник.

— Товаришу, мені треба терміново зателефонувати. А на столі телефон не працює. Дуже вас прошу.

Залізничник уважно подивився на нього і кинув: мода, дядю. Верховський швидко підняв трубку і напав номер телефону Василя Манцева.

— Манцев біля апарата!

— Здрастуйте, Василю Миколайовичу! Говорить Верховський.

МАХНОВЦІ

Харкові. Телефоную з вокзалу, від чергового по службі руху. Довго розмовляти не можу.

Розумію! — відповів Манцев. — Ви знаєте, де Петинська вулиця? Так от, тридцять четвертий номер, другий поверх, двері прямо — там усього одна квартира.

Верховський швидко знайшов потрібний будинок, піднявся на другий поверх і, хвилюючись, зупинився перед дверима конспіративної квартири. Нарешті він серед своїх! Зачекавши трохи, подзвонив. Двері відразу ж відчинилися. На порозі стояв Манцев. Вони мовчки обнялися.

У кімнати, куди Манцев провів Верховського, сиділи ще двоє чекістів. — Знайомиця, — сказав Василь Миколайович. — Це — Валерій Михайлович Горожанкін. Донедавна — уповноважений розвідувального відділу Миколаївської ЧК, тепер працюватиме у нас.

— А цей товариш, — Манцев повернувся у бік другого чекіста, — Захар Павлович Сонов, уповноважений по боротьбі з бандізмом Харківської губчека. Він підтримуватиме з тобою зв'язок, а в разі необхідності допоможе.

Манцев продовжував:

— Твоя робота у найближчому оточенні Махна була дуже важливою. Ти написав звіт. Грунтовно, детально, зупиняючись на характеристиках окремих махновських командирів. Але це лише на завтра. Я дуже радий, що ти у Харкові, що операція завершилась. А от Кобозева, шкода...

Як?! — ехонівся Верховський. — Сашко загинув?

Так, він разом з хлопцями з особливого відділу 42-ї дивізії розбивав махновський загін. Під час переговорів його вбили. Але твоє донесення він передав за призначенням. Ми його вручили особисто товаришеві Фрунзе.

Верховський мовчав, згадуючи зустрічі з Олександром Кобозевим. Почекавши трохи, Манцев порушив мовчання.

Як тобі вдалося впритись з Гуляйполля?

Левко Задов послав мене із завданням до Харкова.

З яким?

Мені наказано завітати, влаштуватись на роботу і чекати кур'єра від нього чи самого «батька». Крім того, Задов попросив постелити за Бароном та секретаріатом «Набату», не вступаючи з ними в контакт, проконтролювати, як вони витрачають махновські гроші. Я вже поселився у Марка Самійловича Річицького, який зв'язаний з махновською контррозвідкою.

Марк Самійлович Річицький? Нам щось відомо про нього? — Манцев повернувся до Сонова.

Ні! — відповів той. — Я про такого вперше чую.

Задов дав мені адреси ще двох явок, — сказав Верховський. —

Ельза Грундман була одягнена, як і прощани, в широку спідницю, легку полотняну кофтинку. На шії висів разок дешевого намиста. Невдало на неї не звертав уваги: у неділю до Мотрониського монастиря сходилися люди з десятків навколишніх сіл. А що їде сама, то це їй не обходило: відстала від гурту члн, навпаки, наздоганяє своїх.

З поміж дерев випирнули перші хати Мельників. Багато чого не чуєш: відстала від гурту члн, навпаки, наздоганяє своїх. Чекистка про це село. Звідси родом отаман Деркач, який ніби порозумівся з отаманом Холодному Яру. Але ж нещасті Олексій розповідає, що зараз у Холодному Яру. Але ж нещасті Олексій розповідає, що зараз у Холодному Яру. Але ж нещасті Олексій розповідає, що зараз у Холодному Яру. Але ж нещасті Олексій розповідає, що зараз у Холодному Яру.

Мельники — то брама до Холодного Яру. За селом — невеличкий хутір Кресельний. А від нього вже близьенько до монастиря. Там жуть, жуть, жуть. До невеличких сіл і хуторів, загублених у лісах, на яких летять чорні пташки, ведуть кривулясті лісові дороги, на яких летять чорні пташки, ведуть кривулясті лісові дороги, на яких летять чорні пташки.

Ельза Грундман з-під кардатої хустки, цинько насунутої на голову, розглядала мельниківські обійсті. Багатих замало, але й надто жалко. Теж не ясно. Хати то піднімалися на схили пагорбів, то спускалися до долини. На самісінькій маківці гори бовваніли кілька млинів. Було наддивоюжко мальовниче й ошатне.

Чекистка спустилася до найближчого колодязя й напилася води. Дерев'яного відра. Вода була кришталево чиста й холодна, аж зачепила в зубах...

Ніхто, здається, не звертав на неї уваги. У Кресельних вона побачила великий гурт жінок. Вони притомилися й відпочивали, сиділи у світу неділю. Чекистка й собі присіла поміж ними, випила натомлені ноги й відставила обличчя загіреному пранійському запаху...

Разом із жінками Ельза Грундман дісталася до монастиря. Але ніби відступив од валу, розріданого широкою неглибокою річкою. Якій же високий вал! На його гребені Ельза побачила двоє чоловіків у чернечому одязі, що сиділи, підібгавши ноги, біля невеличкого сина, вертоті порожній лангухом.

«Над брамою у них кулемет, — подумала чекистка. — А вони схожий на фортецю. З валу вони можуть прострілювати увесь оточений простір аж до лісу. Треба наблизити силу, щоб штурмом увійти в монастир. І скільки тоді воляже? Успіх операції залежить від швидкості й точності розрахунку й швидкості. Інакше біди затримаються, а їм у спину, з лісу, стрілятимуть повстанці, що казали допомогти».

На подвір'ї монастиря було повнісінько людей. Ельза Грундман оглянула дві церкви — цегляну, з одним куполом, та цегляну на кілька вершків вищу й красивішу. Правилася у цегляну церкву. На доріжці, посипаній пісочком, проликували жінки.

Монастир, судячи з усього, був багатий. Сила-силенна сарайчиків, хліпів і пташників тиснулася до північного краю валу. А ліворуч од цегляної церкви ріс старий густий вал, вищайкуваний червонобокими яблукими та жовтими достигаючими грушами. Над грушами та яблукими здіймалися верховіття волоських горіхів.

Поміж деревами сиділи дуже чоловіки, одягнені хто як — у полотняні сорочки й штани, у піджаки та військовий крою галіфе, у гімнастерки, мундири із зрізаними погонами. Вони нудьгували, не знаючи, куди себе подіти.

«Повстанська охорона, — вирішила Ельза Грундман. — Отамани та білі офіцери сидять у келіях. А цих змусили стовбичити на подвір'ї. А зброю вони тримають під рукою...»

Ельза Грундман зайшла до церкви. Службу правив єпископ Никодим, п'ятидесятирічний здоровий. Думки його витали десь далеко, він щось нерозбірливо гукняв собі під ніс. А хор на крилосі співав гарно. Голоси брніли тугою, глибоким жалем за іншим, радісним життям, де не гримить війна, не палять села й не летять кров, а живностістю до країв хазя материнського шастя.

Прощан з навколишніх сіл і черниц молилися окремо. Серед гурту черниць Ельза спробувала впізнати Галю. Звернула увагу на дивовижно вродливу дівчину в чорному вбранні, в хустці, пов'язаній по самісінькі брови. Це жорне образкування впрямую й не величезні сині очі. І вони виблискували, мов світлині чистої води, крізь нехотані довгі пухнасті вій.

Не дочекавшись закінчення служби, чекистка вийшла із церкви. Постояла трохи на паперті серед старих зеброчок, а потім повільно попрокрувала до цвинтаря. Зупинилася біля великого кам'яного хреста, під яким були похована одна з ігумень Мотрониського монастиря, що залила собі роки десять тому слави «святої угодниці». Добула похилого полотняного рушника й об'язала перехрестя.

В юрті жінок Ельза Грундман минула монастирську браму. Але відступила до полесця тільки тоді, коли дісталася до Кресельців.

3 ДОКУМЕНТИ ОФИЦИАЛЬНОЕ СООБЩЕНИЕ ЦУПЧРЕЗКОМА УКРАИНЫ ОБ ИЗМЕНЕ МАХНОВЦЕВ

Конец ноября 1920 г.

В начале октября штаб махновцев за подписью своих официальных представителей принял на себя обязательство не участвовать в вооруженных выступлениях против рабоче-крестьянской власти и не срывать советского аппарата.

Сверных же дней обнаружилось, что махновцы продолжают вести преступную подпольную борьбу против Советской власти. Несмотря на обязательство производить формирование отрядов лишь в тылу противника, махновцы стали рассылать по деревням Полтавской, Ека-

тернославської і Донецької губерній агітаторів, п'ятивдесять вимагати дезертирів в свої отряди. Тоді ж деякі з цих агітаторів, в том числі бандит Брова, в районі волості Поповська Васильківська і Александрівська заявляли на митингах, що «було Махно вшел в соглашение с красным командованием с целью обмана». Пробыв в тылу Врангеля всего лишь несколько часов, махновцы направили своих агитаторов на вербовку дезертиров в наши тылы.

Одновременно с этим официальные представители махновцев работали в городах беленой демогогической агитации, открыто признавая, как, например, Попов 12.XI в клубе анархистов в Харькове, к вооруженному свержению Советской власти.

После ликвидации Врангеля, Реввоенсовет Южфронта поставил перед армией Махно боевую задачу, для разрешения которой ей надлежало занять новый участок. Этот приказ, вопреки первому пункту соглашения, подчинявшему махновские отряды в оперативном отношении красному командованию, не был выполнен. Договор был уже нарушен открыто махновцами.

Несполнение боевого приказа сопровождалось другими изменческими действиями. Документально установлено, что в средних числах ноября Махно отдал приказ мелким бандитам, разбросанным в Гришинском районе, стянуть свои силы в Гуляй-поле для совместных действий. К этому же времени относится появление прокламаций и подписанных Махно и бандита Глуценко, призывающих всех поддерживающих мобилизации в Красную армию вступить в отряд Глуценко. Через несколько дней Махно отдал приказ о занятии «во что бы то ни стало» повстанцами района Гришино — Андреевка — Юзово. Ст. Андреевка согласно этому приказу, должна быть занята бандитом Шусем.

Подготавливая захват стратегических пунктов, махновцы стали открыто нападать на наши воинские части и учреждения. Зарегистрированы случаи убийств коммунистов и красного командного состава. Согласно плану махновского штаба восстание махновцев должно было быть поддержано заговорами в городах. В связи с этим группировка вокруг Попова, выступавшие раньше открыто на митингах махновцев, стали уходить в подполье.

Сигналом к восстанию должно было служить предъявление ультиматума реввоенсоветом махновской армии Советскому правительству «об автономии полных органов, организуемых в районе действий махновской армии» (протокол секретного заседания реввоенсовета махновской армии от 9.XI).

Центральное управление чрезвычайных комиссий, осведомленное о том, что планы махновского командования и анархистских верховных угрожают непосредственно рабоче-крестьянской власти, приняло меры к ликвидации заговора.

Произведенные обыски дали материал, освещающий преступную деятельность махновцев. Арестованы видные махновцы, в том числе: Попов, Будинков, Хохотва, Зинченко, Чарин и другие, а также анархисты: Волыни, Марк Мрачный, Давид Коган, Барон Старший, Цейлих и др. Следствие продолжается.

ЦГАОР УССР, ф. 2, оп. 1, 8. 732, лл. 96 97. Машинопись. Копия.

Микола ЄРМОЛЕНКО,
весень 1920 року:

«Федір Фомін ширі зрадів, побачивши Ельзу Грудман. Сонце хилилося вже до крайнеба. Чекист, сидючи на призьбі бідняцької хати, зирявся на рівні ноги, коли побачив жіночу постать у яскрій спідниці і срібній кофтині. Настав край напруженому чеканню й всліпким сумнівам, що допікали його. Він сам хотів іти в монастир, вдавши із себе прочанина...

Ельза Грудман переодяглася у коморі й зайшла до світлиці. Господарі лишили їх наодинок.

— Гора з плеч, — сказав Фомін. — Що в монастирі?

— Все так, як розповідав чернець Олексій... На валі, над брамою, кузмет. Охорона тиняється повід церквами й келіями. Отець Никодим правив службу в цегляній церкві. Вони почувують себе в цілком шитій безпечі. А сам монастир — справді фортеця. Вали високі й круті. Щоб взяти їх штурмом, треба мати людей втрое, а то й вчетверо більше, ніж ми маємо. До того ж, довелося б стріляти по «божій обителі». Уявляеш, який розголос пішов би по навколишніх селах! Отже, наш план — єдино реальний.

— Якихось ознак того, що вони готують засідку, ти не помітила?

— Ні, там усе спокійно... В церкві я, здається, бачила черницю Галю. Красуля!..

— А самого ченця Олексія?..

— Двох чи трьох замаскованих під ченців колишніх офіцерів я розпізнала. Маю досвід... Манери, постава, хода. У них на обличчі, як то кажуть, «зелена» нудьга. Вони навіть не пішли на службу, а тинялися подвір'ям, не знаючи, куди себе подіти. Полковник Полозов та отаман очевидно, сидять у келіях й не мозолять очі прочанам.

— Значить, план міняти поки що підстав немає, — вирішив Фомін. Чекистка сіла за стіл й на аркушіках паперу старанно намалювала план монастиря, позначивши кильце валів, браму, дві церкви — цегляну й дерев'яну, лях, цвинтар, сад, квітники. Поклала папірець перед Фоміном і сіла на дапу.

Фомін довго й уважно вивчав план.

— Найпильніше вони стережуть браму. Це й зрозуміло... Через вал

перелізи не так просто. Але ми повинні знати, де вони ще виставляють секрети. Скільки запитань...

Бійці у Головкинці цього дня відпочивали. Вони допомагали тим, чиї руки в вересні чимало всілякої роботи на обійсті, що потребує великої ідеї, що йдуть на врангелівський фронт, а сюди завітати нібито до перепочику. А коли залишати село — командири знають.

Небо над Головкинкою потемніло, висіялись перші зорі. Але селом відбою не дувало, і червоноармійці сиділи на колодах впереву, а сільськими парубками й дівчатами й розмовляли про всяку всячину.

Коли смеркло, до хатинки, де зупинились Фомін і Ельза Грушова, вбігла черниця Галя. Втім, вона уже не була схожа на черницю. По дорозі до своєї рідної Головкинки переодяглася, сховавши в ласі червону чуху одіж.

— Так, значить, ви товариші Фомін? — перепитала вона швидко. Здається, такі, як казав Олексій. Тож слухайте... Він звелів перемістити... Сьогодні увечері буде нарада повстанських отаманів. Прийдуть різні князів Холодного Яру, з-за Дніпра, з Єлісаветградщини. Вечір буде щедрим. Наша келарша видала силу-силенну найкращого пива. Олексій сказав, що кращої нагоди не буде. Коли отамани п'ють, то охоронці теж прикладаються до чарки. Сьогодні з Мельників у мого тир приходили бабки із самогоном. Продавали пляшки біля самонамі церкви. Отож буде гульня! А ще Олексій велів переказати в словах...

**Яків ТУМАРКІН,
22 листопада 1920 року:**

«Небувало ранішим морозам її заметілями тисяча дев'яносто двох років ніби підводив руку під трьохма роками громадянської війни та іноземних навал. Фінал цих буремних подій розгрався знову на тих квадратах карти, що демонструвалися на таємній раді у Станіславі. На тих квадратах, але не так, як задумали Петлюра та його союзники.

В основі їхнього плану лежала раптовість удару. Військо переселилося лише темними, безмісячними ночами. На маршах суворо зберігалося палити і розмовляти, навіть пошепки. Спеціальні розвідники вийшли під різними приводами затримували всіх австрійців. У населених пунктах, аж до хуторів, оголошено було комендантську годину. До кожного міста і села обходилися далеко. Контрозівники стежили, щоб козаків і стрільців не було в ті дні ніяких контактів з населенням.

Десятого листопада 1920 року всі приготування на західному фланзі Мурафи закінчилися. Через двадцять чотирі години добарі дивізії Петлюри, посилені білогвардійською офіцерією з армії денікінців,

генерала Перемікіна й оренбурзькими білокозаками, мали одним наміром, несподіваним ударом пробитися крізь червону оборону і, лишаючи за собою річки крові й заграви пожеж, ринути на Київ.

У цей же день, десятого листопада, по обіді, головний отаман зібрався з Казанця-Подільського, де стояв тепер його штаб, на Мурафу, щоб самому сказати напутнє слово війську перед рішучим босм.

Аж юганти доповідав, що автомобіль подано, коли вісником несподіваної біди вбів до кімнати Чоботарьов. Ще з порога видихнув улюблене, найчастіше вживане слово:

— Зрада! Кругом, батьку отамане, зрада! Не тільки в штабах — у кожній сотні зрадники! Більшовики нас випередили. Наступають. Військово бжежить до Збруча. Дозволь, батьку отамане, добре трускути деякого перед кордоном.

— Ну що?

— Вилучимо зрадників — і з кручі, під скоростріли. Таке місце знаю, куди й гайвороняни не долетять...

— З тебе й почати б, полковнику! Ти начальник контррозвідки, а не тільки зберти таємницю! Звідки червоні довідалися мало не про годину нашого наступу? Тебе питаю: хто зрадники?

— Скажу, батьку отамане, скажу, тільки дай повну владу на дві доби.

— Не дам! Момент невідходящий. Настрій військо — як зведений курок... Можуть і нас з тобою з кручі. Ось перейдемо Збруч — буде час розбиратися.

— Е-е-е, батьку отамане, близьенько лікоть, та не вкусни: там у нас і збрив не буде! Все передбачено. З Підсудським домовлено: в разі поразки військо наше переміститься в колишніх таборах для військовополонених, а навесні — новий похід.

— Невже правда? А не обдурять, ляхи?

— Нікому не вірши, навіть мені. Дивись, полковнику, багато береш на себе.

— Прощай, Симоне Васильовичу, захоплюся новою!

— Прощай. Зараз не до образ. Діла багато. Поїдеш у Тарнув. Там документуватиметься наш генштаб. Підготуй усе, доглянь. Перевір, щоб ніхто не пропихав. А ось список таборів, де буде інтерноване наше військо. Підшулай, аби звідкись ця в полки не просочилася. Дізнаються, відкидуть руки перед більшовиками.

Ліси отамани сперечалися, хто винний у поразці, шукали зрадників, остаточно домовлялися з Підсудським про місяць й умови розміщення, встановлюючи військо під ударами Червоної армії швидко відшукуючи на захід.

Мазанське, захищене й гоміливе в ті дні, мав ярмарок, пригородом Мазанське Волочеськ стало центром цього збітовисиса. Нале на наразі незобачив збиралося тут усе, що народилося за недовгий, але багатий

національною зрадою вік свій Центральна рада, гетьманство Павла Скоропадського, Директорія. Тишилися в картатому натовпі спиножовники, приведені на Україну окупантами з кайзерівської Німеччини, сірожупаники, що прийшли з Австрії з військами імператора Франца-Йозефа, якісь останні могиляни з так званих сердюцьких дивізій Скоропадського, групи «січових стрільців» з осадного корпусу Копановського та великого кольору шличники з останніх формувань Петлюри. Екзотичну картину поповнювали наруканні пов'язки кольорів російського монархічного прапора на шинелях денікінців та кошлаті пахази бандитів-козаків.

Вояки нишпорили по хатах, піячили по шинках і кав'ярнях, тупилися коло багать.

Біля одного вогнища сиділи четверо.

— Пішли, хлопці, до мосту, — запропонував товаришам козак у черній шапці з шилком, що звисав до самісінького пояса.

— Йди, йди, — насмішувато мовив другий. — Там тільки на тебе і чекають. Чоботарьовські хлопці вже давно ополонки на Збручі порубували. Відразу тобі і перепустку дадуть: зимувати з раками.

І вже без іронії додав:

— Наказано нам утримувати Волочиск до повної евакуації ешелонів, ебозів і людей на західний берег. А ти, наче немовля, що раптом шийцки захотіло: подавай йому міст, а то плакатиме.

— Знаємо ми ти ешелони, — втрутився третій, якого товариш перемішав Мамаліго. — Знаємо ми ти ешелони й обози. Нам кажуть, що в них військовоє майно, державний скарб, а насправді...

Мамаліга озирнувся на четвертого чорношляхника, який мовчав і тирив у долонях недокурки сигари, кинуті кимось із старших, щоб схити потерть у люльку. Той чіп недочув, чи не зацікавився розмовою.

Мамаліга продовжував сміливіше:

— Коли же штаб стоїть у Вінниці, вартували ми коло трьох вагонів. Сам командир полку щодночі заявлявся перевіряти цей пост. А потім дізнаємось, що у вагонах був цукор тестя нашого полковника. В продаж віз.

— Знову розп'ятуєш, Мамаліго. — не витримав власник ешелонів. — І нашо так, як ти, на той бік тягнуть?

— Як же «таким», Павуче?

— Національно неспівомимих. Що з того, що цукор. Не чужий же він москальський, а нашого-таки, українського крамаря.

— Виходить, я кров проливаю, вошею годую, щоб усім там крамарям ки з людей останню копійчину дерли? — розсердився Мамаліга.

— Он як ти заговорив, Мамаліго! Більшовицького духу де ти брався? Дивись, щоб і справді не годувати раків у Збручі!

— Не боюся тебе, душа глитайська! Ну, потягнеш ти мене до Мамаліги. Скуратова. Почнуть мене чоботарьовці допитувати, а я їм одне

скажу, що воюєш ти за «національну ідею» в золотих чобітках. Чоботарьовці ж до золота ласі.

— Як то в золотих? — зацікавився той, що кликав іти до мосту.

На власні очі бачив, як він у халави зашпав золоті червці, награвовані в Жмеринці.

То хай позичить мені на коня!

Усі озирнулись. Поруч стояв високий парубок у селянській світлі та смуглій шапці. В руках тримав гвинтівку без ремня, спираючись на неї, як на налізку.

— Хто такий? — насторожився відразу «Золоті чобітки».

— З резервістів я. Змобілізували нас, гвинтівки оце видали, а переодатки не встигли. От і воюю у власній амуніції та майже й на власних руках. Почув розмову вашу, підійшов. Звуть мене Василь. Прийдемо це кличуть. Був у селі ковалем, а тепер ось козакую. Тільки який з мене козак без коня. Можє, у вас, добрі люди, коні зайві є? От він позичить мені золота, а я вам його віддам за коня.

Той, кого дражнили Павуком, хотів був сказати щось гостре, та в цю мить повітря здригнулося від артилерійської канонади. Бив з усіх сторін петлюрівський бронепоезд, що разом із залишками «окремої кінної дивізії» Тютюнника й тими, кого пощастило нашкребти після розвалу фронту, було зосереджено для оборони Волочискського — останнього штабелі УНР.

Бій ставав все запеклішим. У басовиті ухання гармат виліталися дізельні черги, залпи й розрізнені постріли з гвинтівок, думки розпринирились. Деякий час стрільця чулася десь на схід від містечка, а потім почала видимо наближатися до центра.

Раптом усе стихло. Ненадовго. Тисячологоє «ура!» розпанахало тину. То насувалися на Волочиск полки бригади Котовського.

У п'яти кілометрах від містечка навштовхнулися котівці на коліях загорожі, влантовані на переносних рогатках та «бжанках». Наштовхнулися, але не парализували: розвідка своєчасно помітила перенону. Вершники залегли. Їх могла виручити артилерія. Залпи розметали б загорожі, наче іграшки. Та навіть зипки до всього гармаші бригади не встигли за скаженим темпом, яким йшло в цей день переслідування петлюрівців. Чекати в підхід артилеристів було довго і небезпечно: в артилерійській дусі перенону мав би ворог, який вів вогонь крутіншми казібрами з добре замаскованого бронепоезда.

Рішення команди бригади було єдино правильним в цих умовах: розташувати загорожі влучно. Коли саперні наближилися до дзоту, петлюрівці, розгубившись, їх вразила така сміливість: серед білого дня, на очах у противника різати дріт з таким снокомом, наче на власному горі!

Та розгубленість тривала недовго. Відкрив вогонь бронепоезд, жалібно закрилилися в повітрі кулі з розташованих за дзотом у шапках

кулеметів. Кров червоних героїв оросила рідну землю. Прикро випирати від остаточної перемоги, від омріяного миру, за яким вони з такою самопожертвою біглися, живих і тих, що загинули в цьому бою, відділяло тільки п'ять кілометрів.

Поранені побачили її, крилату ту перемогу, почули як сурми кликали їх товаришів в атаку, як жива лава кіншотників гарячим потоком прорвалася у ворота, пробіти мужністю саперів, і понеслася вперед. Навіть знялася снігова курява. І тому лише авангардові вершинки пішого було, як з музичних, покручених вулиць містечка гадюками виповзли кінні колонії петлюрівців. З ходу кинулися в контратаку. Заграли коні, зіткнулися в двобій шаблі. Сніг у багатьох місяцях зачорнів трупам, зачервонів кров'ю. Не витримала тютюникова гвардія, повернула коней до Збруча. Увірлялися котовці на плечах супротивників до Волочеська і, розшищаючи собі дорогу клинками, пробіглися до мосту.

— На кригу, жінки їх на кригу! — наказав командир 2-го полку котовців Микола Криворучко.

Слухавший команди 2-й полк рвонував до митниці, де відбувалася поштова переправа маси військ та обозів. І от тут сталося те, що можна назвати льодовим побойськом на Збручі. Побачивши поруч з собою червоних вершинків, весь цей мурашиний сполоннєв.

Кидуючи гармати, тачанки з кулеметами, коней, гвинтівки, зривалися себе шпелі, щоб легше було бігти, петлюрівці тисячним потопом висунали до річки. Тріск криги злився з криками потоплюючих. Тих, що намагався плисти, наздоганяли кулеметні черги.

Перший полк котовців зайняв залізничний міст. Ранком один із рововних машиністів, якого жовтоблakitники хотіли примусити вийти на захід великий состав, витажений цукром, пустив його під кутом. Залізничний рух було припинено. Міст перетворився на пастку для кінських і піших петлюрівців, які групами пробивалися сюди. Червоноескадрони, що сховалися в передпостовому укріпленні, забирали вогнем у полон. Їх вилнювали також по дворах, сараях, потребах. Але з основною останній бій громадянської війни на Україні скінчилися. Котів готовили площу містечка швидкоплин дові колонії полонених. Котів тягли вози, гармати. Призначений комендант містечка доповів йому, що серед трофеїв є бронепотяг.

Десять вісімнадцятих годин все стихло. Криворучко серцем відчував, що в пещищу що тишу, вдихався у тисячі вогників, що засяяли в хатах, і думав над тим, який незвичайний сьогодні вечір. Чи всі так сподіваються, як він, відчувають знаменність цих годин? Чи знають історію, що громадянська війна на Україні закінчилась не просто 22 листопада цього року, а саме о вісімнадцятій годині в такій тишині, засніжений вечір.

З цими думками в супроводі ординарія поспішав він у штаб, доповісти Котовському про деталі бойового дня.

Під'їждючи до будинку, де розмістився штаб, комполк повісив на

тут усе виглядало сьогодні не так, як завжди. Де б не розміщався штаб бригади, в ньому ніколи не світилися більше двох-трьох ламп. Робилися не звичайно, не тільки з економією гасу, а й для того, щоб приховати штабу не дуже відвідалися серед інших осель. А інші наче ілюмінацію влаштували.

Ще більше здивував комполку-2 внутрішній вигляд цієї установи. На столах стояли пляшки з напоями, тарілки з закусками.

— А ось і один з найхоробріших моїх помічників, — зустрів Криворучка випук Котовського, скоро тільки він переступив поріг.

З цими словами комбриг підвів його до польського полковника в новому, бездоганно пошитому мундирі, в начищених до блиску чоботях. Такий же вигляд мали інші офіцери — супутники полковника.

— Пил походу — прекрасна війна, — люб'язно сказав полковник, Котовський простяг у гостей пробачення за те, що його підлеглі не встигли після бою привести себе в парадний вигляд.

Але всі, і здатися, самі гості, зрозуміли, що не пробачення лише данина ввічливості, що по-справжньому слова комбрига звучать так: «як би ви не прибирались, а ми вас побили». Та що б не мав на думці Григорій Іванович, його поведінку з делегацією пісудчиків, що приїхав договоритися про нейтральну зону, міг би позаздрити і бувальший дипломат.

Уже через нігдинні після того, як були відкорковані пляшки, полковник щиро зазначив Котовського, що він давно не зустрічав такої світської людини і такого цікавого співрозмовника.

До речі, пан Котовський, — мовив полковник, — я маю до вас іскро приватного характеру. В одному з боїв ви відбили в нашого офіцера шаблю, зроблену прославленим майстром середньовіччя. Для вас вона має лише цінність військовий трофея. А в роду мого друга Потюцького цей клинок уже кілька віків є сімейною реліквією. Чи не погодитися б ви повернути шаблю моему приятелю, а ми людина дуже знатна і впливова, згодні вам компенсувати цей бойовий трофей десятьма тисячами золотих карбованців царської каси?

— Ні, пане полковнику, передайте вашому друтові, що в нашій країні є лише бойові слави, — відповів Котовський і перевів розмову на інші, офіційні реїки.

Десять годин до цієї гостинної господар, побачивши, що делегатам перш дозволу не добратися, наказав запрятати елегантні кресли, захоплені в сьогоднішньому бою, і відвезти гостей на західний берег.

Вестер МАХНО, Гуляйполе,
23 листопада 1920 року

Командування Південного фронту й більшовицький Центральний

комітет мав при повстанській армії свого представника — Мартиненка. Час від часу той від'їздив то в Харків, то до Києва, доповідаючи ситуацію своїм начальникам. Сам Мартиненко до повстанців ставився з повагою, але йому в штабі Махна особливо не довіряли.

Цього разу він, прибувши в Гуляйполе, попросив Махна терміново зібрати командирів. Зійшлися на квартирі в Махна.

Мартиненко почав адалека. Розповів про міжнародну ситуацію, про те, що настав час для перемоги всевітньої революції, про яку мріяли і анархісти, і комуністи. Вся Європа охоплена революційним поривом. Навіть в Турції розгорнувся визвольний рух під керівництвом Мустафи Кемалі (Ататюрка). Доповідь, правда не сказав, та, напевне він і не знав, що без винятків турецької революції, так само як і революції та перевороту в Росії стоїть одна й та ж людина. Ні, не Володимир Ленін, а його вчитель і шкільний друг, чий точніше — кулшовод одиату з псевдонімів якого — Ахмед Парвус. Коли вождь світового пролетаріату відчув смак влади й зрозумів, що ніякі вчителі йому тепер не потрібні, з німцями він за їхні послуги майже розрахувався, тоді Ленін спустив на Парвуса чекістів. Але докучивши конспіратор передбачав це й втік за кордон. Опинившись в Турції, він вирішив повторити революційний сценарій цього разу в Турції. Уважний довір до молодого політичного авантюриста Мустафи Кемалі підбив його на ті ж дії, що й у свій час Леніна, Лібкнехта, Бека Кітінгера.

В Турції не вистачає досвідченого воєначальника, організатора революційних мас, — продовжував Мартиненко наспіване йому Фрунзе, — такого, як ти, Несторе Івановичу...

Командування хоче, щоб ми виступили на допомогу турецьким революціонерам? — перебив оратор Ривкін. Чого ж вам уряд в підписує четвертий пункт угоди? Підписуйте і ми вирушимо в Турцію. Москва згодна підписати... Але вирішувати це остаточно в українському уряді... І він згодний підписати, дякую все вирішиться... буде, як слід, — завершив Мартиненко.

Махно йому не вірив. Розвідники Голікова подавали штабу досить іншу інформацію. Більшовики, схоже, збиралися взагалі розгромити військову спільку й мали наміри знищити повстанство. Кілька переланих таємних наказів командування це стверджували. А наміри створити повстанців з рідних місць в Турцію, може бути лише приманка. Як говорив Курilenko, нас хочуть витягти в степи й там перестріляти як куріпок. З іншого боку, якщо він відмовиться, махновці атакуватимуть у певних межах наказу командування й, щонайменше, — спробують розформувати або усунути його й штаб від командування. Це не було... Вони повторюють той же трюк, що й з отаманом Григор'єм Якимом, якого нібито відправляли на допомогу революціонерам в Угорщину, коли той відмовився, проголосили поза законом. Виходить Ленін і Фрунзе — це провокація. Треба буде розголосити все командирам. Не всі зрозуміли наміри Фрунзе...

Нестора палила образа. Він ніяк не міг зрозуміти, чому вже вкотре раз з ним так чинять більшовики. Адже він жодного разу не порушив ладних стосунків з ним угодою... Тримав фронт против кайзерівців, гетьманців, денікінців, Петлюри, Врангеля... А комуністи вже, прийнявши тричі його зраджували. А перед ним наплювали в пресі, перед народом...

Що скажуть командири? запитав уголос.

Командири говорили різне. Ривкін готовий був допомагати турецькій революції. Білаш схилявся до допомогти галичанам. Щусь закликав піти до рідних країн не йти. Курilenko й Петренко його підтримували...

— Добре, — обірвав дебати командиром. — Ми ще порадимось... Ти сьогодні хотів дістатися у Велику Михайлівку, — сказав Махно Мартиненку. — Бері тачанку, я розпорядився... А ми ще тут покумекаємо. Коли Мартиненко поїхав, повстанські командири ще довго, далеко за північ відіслали. Всі зрозуміли — нової війни з кращими не уникнути й від того були пригнічені. Адже окрім повстанців тепер у величезній більшовицької армії супротивників практично не залишилося.

Андрій ГУЛІЙ,
23 листопада 1920 року

Після визначної перемоги у Вознесенську Українська армія продовжила свій рейд. 22 квітня генерал Омельянович-Павленко послав дивізію Гулого під Анапійськ, де захищався в криві протибільшовицькі повстання Білий повсталого села Селіванівка, яке красні атакували броньовиками, козаків. Запорізької дивізії розбили карателів і врятували село від знищення.

Наступного дня красні кинули в бій свіжі сили, підтягли гармати. На допомогу дивізії Гулого підіслала Волинська дивізія і разом українським козакам знову вдалося добитися перемоги.

Тоді більшовики кинули проти козаків дивізію з міста Святотроїцька. Гулий, довідавшись про це, вирішив розбити її на марші. Двома фланговими ударами козаків розсередили ворога й винищили його.

Успішні бої проти більшовиків вели й інші частини армії УНР. Кавказька дивізія Юрія Тютюнника викинула красних з міста й залізничної станції Балта. При спробі більшовиків повернути собі цей важливий залізничний вузол, українці розбили ще одну військову частину противника.

В травні до складу Запорізької дивізії полковника Андрія Гулого ввійшли загони отаманів Орла (Нестеренка), Волинця й Трутенка. З-го травня дивізія розгорнула в Тульчині штаби трьох військових частин 144-ї армії більшовиків і здобула чималі трофеї.

Через три дні повстанці Гулого знову зустрілися з роз'їздями армії

УНР полковника Удовиченка. Об'єднана група розвернулася на південь, куди панічно відступали красні.

Літо й осінь дивізії Андрія Гудого провела в боях і походах. Розгромом 41-ї стрілецької дивізії красних відзначалася в наступі між Дніпром і Збручем. Відступувала разом з українсько-польськими збройними силами до Збруча.

В жовтні Андрія Гудого викликав у ставку Симон Петлюра. Він наказав полковнику з невеликим загonom вийти в тил красним й спробувати об'єднати розрізнені дії повстанців. Наступ більшовиків перешкодив здійсненню цього наказу. І лише 23 листопада, не бажаючи бути інтернованим, а 365 козаками при 50 кулеметах від села Ожигівки через Любар Андрій Гулий прорвався в тил красним, на Уманщині.

Владислав ВЕРСТЮК, про події 23 — 26 листопада 1920 року:

«...Зі сценарієм, за яким повинні були розвиватися події, Фрунзе 23 листопада телеграфно ознайомив Леніна і головкома. Командування Південним фронтом доповідає: «В ніч з 25 на 26 повинна розпочатися ліквідація залишків партизанщини. Одnocześnie з цією телеграмою мав вислатися підготовчий наказ. Взіятий до нього текст наказу комендарма повстанської армії буде переданий останньому ввечерю 23 листопада. Загальна робота починається раніше визначеного мною терміну... Думаю, що й за цих умов вона все ж таки повинна бути успішною. Всі інструкції начедагом мною дані особисто у Мелітополі і Сімферополі. Для того, щоб виключити підозри, начальнику тилу 4-ї армії наказав вжити ряд необхідних заходів».

Фрунзе розумів, що план оточення й розгрому махновських груп закінчиться успіхом лише в разі несподіваних і активних дій червоної частини. Але як переконати бійців у ворожості ставленні до них махновців, змусити вийти у бій проти союзників? По-перше, ретельно відібрався контингент частин, перевага надавалася тим, де було якомога менше українців, місцевого населення, яке досить легко піддавалося впливові махновців і, навпаки, важко сприймало відірвану від реальності життя агітацію політрафіканців. Частини, особовий склад яких мав зв'язки з селянством району, значно простіше було переконати в тому, що махновці — це бандити і захисники куркулів. До того ж населення на півдні України жило більш заможнo, ніж селяни центральних районів Росії, і це часто видавалося і сприймалося за ознаку куркульства, а вразливі контрреволюції. По-друге, щоб посилити ефект несподіванки у ворожості до махновців, задалегідь були надруковані спеціальні, згадані вище, листівки, які закликали до рішучої боротьби з повстанцями. Але командування червоних вирішило, що таких заходів

може виявитися недостатньо, бажано було створити конкретний серйозний прецедент, який би повністю розв'язав руки. Наприклад, невиконання командуванням повстанської армії наказу, як це було на початку року в Олександрівську. Чому б не запропонувати Махнові передислокуватися на Кавказ? Та довідавшись, що «батько» з метою збереження армії може погодитися на таку «пропозицію», вирішили діяти швидше. З'явилася ідея «підготовчого наказу», про який Фрунзе доповідав Леніну, а той, треба думати, задум схвалив. 24 листопада «підготовчий наказ» надійшов у війська.

Суть його і мету зрозуміти неважко. Весь особовий склад інформувалася про те, що 23 листопада РВР Південного фронту спеціальним наказом № 00149 — сім командуванням повстанської армії змущена була відзначити ганебну поведінку махновців, а також ряд грубих інцидентів з їх боку проти червоноармійців. Далі повністю наводився текст наказу № 00149/сш, в якому перераховувалися 8 випадків роззброєння, грабунків і навіть убивств червоних командирів і бійців, говорилося про те, що банди повстанців убивають радянських продірацівників, чим допомагають куркулям боротися проти пролетаріату, червоноармійців і бідноти. Згадувалася повстанська армія і в тому, що її командування відмовилося 20 листопада виконати наказ про передислокацію на Кавказ. «Все це змущує РВР Південного фронту, — велося далі, — поставити перед Реввійськбюро повстанської армії вимогу ліквідувати армію, впливові частини, що знаходяться у Криму, до складу 4-ї армії, а частини, зосереджені в районі Гуляйполя, — у Запону армію».

Певне читач вже зрозумів, що ніякого наказу РВР Південного фронту ні 23, ні 24 листопада до штабу махновців не надіслала (Фрунзе у телеграмі Леніну обіцяв зробити це лише 25 листопада увечері, за декілька годин до початку операції). В цей момент штаб обговорював питання про можливість виступу армії до Туреччини на допомогу лідерів турецької революції Мустафі Кемалю (певно, один з результатів перебування у Гуляйполі чекіста Мартінова). У віднесеному настрої з порота Таратута заявила, що привезла від червоного командування 100 млн карб. 500 шальб, 300 сідел, а найголовніше підтвердження того, що «четвертий пункт» буде підписано. Ефект від повідомлення був надзвичайно сильний. Відкинувши сумніви, махновці заходилися обговорювати проект «Загального положення про війні-ради», яке 25 листопада Ради революційних повстанців України (махновців) остаточно затвердили. Член Ради не зник, що чекісти вже були готові до арешту махновських представників у Харкові.

Гра з чекістами потрібна була для того, щоб створити формальний привід для ліквідації повстанської армії, а головне для того, щоб остаточно знівелювати у червоноармійців сумніви про те, що перед ними вже не союзники, а заохочувальники, які не виконують справедливих вимог і наказів командувального фронту і відступно розп'яляються з червоними бійцями.

Закінчивши цитувати наказ до командування повстанською армією Фрунзе одразу ж звернувся до червоноармійців, які мали брати участь у наступальній операції: «Ви бачите, яка мерзотна картина малюється бандистської сваволі та розгуляності відбувається у нашому районі. Махно і його штаб, пославши для очищення сусільня промишляв, мізерну групу своїх прихильників, вирішили з якоюсь особистістю війни з Врангелем захопитися боротьбою з транспортом і тільки цим погон нашого майна нові загони. Проводиться мобілізація селянства переважно куркульського, населення. З якою метою все це робиться, ставить риторичне запитання. Франзе, і зразу ж відповідає: «Видно, для боротьби з Червоною армією. Обов'язок червоноармійців — висікти махновську авантюру».

Командуючий повідомляє своїх бійців, що терпляче чекають 26 листопада відповіді на адресований повстанській армії наказ. А випадку, коли відповіді не надійде, а це цілком проігнорувати, червоні війська фронту, які покинули з Врангелем, заговорять з махновськими вояками іншою мовою, — запевняє Фрунзе. — Товариші червоноармійці, командири і комсари, будьте наготові і будь-які махновські роздавити сім'я куркульсько-анархістської авантюри». В записі про почуття мирно явно зраділо, і, забувши, що треба чекати на відповідь, Фрунзе по-військовому робунов: «З махновщиною треба покінчити за три дні. Всім частинам діяти сміливо, рішуче і без жалю. В найкоротший строк всі бандистські ватаги повинні бути знищені, а вся зброя зруйнована і знищена». Наказувалося прочитати цей наказ у всіх роз'їздах, ескадронах, батареях і командах.

25 листопада червоні частини зайняли вихідні позиції. Поблизу якого-небудь несподіваного ходу з боку махновського штабу, Фрунзе ввечері 25 листопада не став надіслати йому згаданий вище наказ. Натомість о 1-й годині 35 хвилин почі 26 листопада армії Південного фронту отримали наказ № 00181, в якому Фрунзе повідомив, що Махно не тільки не виконав поставлених йому умов, а й відкрито виступив проти Радянської влади та Червоної армії. Тому командування наказує вважати Махна і махновців ворогами. Всім частинам, які знаходяться в зоні зіткнення з махновськими загонами, ставилося за обов'язок розбити ватаги їх, а тих, хто виявляв опір, знищувати. Тепер вже не з'ясується, чи Фрунзе віддав наказ у такій чи якій формі порівняно з погрозами, які він давав махновцям у три заходи, але тим він сам з собою зіграв хитрий карт. Війська мелітопольської групи почали наступ на район Гуляйполя тільки зранку 26 листопада, а дії проти кримської групи командуючий наказав розпочати аж 27 листопада. Це певною мірою врятувало махновців від несподіваного удару. Нічню атакою червоні частини не ст. Пологів був розбитий піхотний полк Савонова, у Великому Токачів

червоні захопили артилерійську батарею махновців, а у Малій Токачівці оточили полк Клерфмана. Полк здався, а Клерфману з кіннотою вдалося пробитися до Гуляйполя, він і повідомив Махна про початок атак. Звичайно, махновці здогадувалися, що проти них ведеться підступна гра, але інформація була суперечлива, сам Махно боявся провокації. Проте ранком 26 листопада стало зрозуміло, що угоди з червоними більше не існує.

«На світанку 26 листопада Гуляйполе нагадувало Запорозьку Січ, бачовану ворогом. Вулиці були заповнені обозом... червоні війська повільно, але грізно, колонами підходили з усіх сторін, за п'ять верст розсипаючись у цеп, — згадував Білаш... З кожного хвилиноу кільце військ ставало міцнішим».

Поряд з військовими в операції по ліквідації махновців брали участь чекісти. В ніч на 25 листопада всі головні губчека отримали наказ під особистою відповідальністю провести обшуки і арешти всіх махновців-анархістів. Операція наказувалося не затягувати і про її результати доповідати в Цупнадзичком. В ході операції було арештовано 346 чоловік, з яких 40 відправлено у ВЧК. Серед арештованих були члени махновської делегації у Харкові Попов, Буданов, Хохотва, махновські командири Зінченко, Колісниченко, Кусенко і Седега, які знаходилися на лікуванні. До рук чекістів потрапив майже весь склад секретаріату анархістської конференції «Набат», в тому числі Волін, Барон, Марк Мрачний, Лія Готман та ін. Чекісти також ліквідували асоціації анархістів у Києві, Полтаві, Ромнах.

Близько 4 тис. полонених махновців у Малій Токачівці були одразу розстріляні кулеметним вогнем.»

Ясін ТУМАРКІН,
29 листопада 1920 року:

«...Вже добре розвіднілося, коли прийшов на берег Збруча і Криворучко. Після бурхливих подій учорашнього дня йому не спалося, потім ще раз оглянувши місце бою. На протилежному березі комполку ватаги групи петлюрівських старшин. Офіцери мовчки дивилися, як відземлю, за яку вони так хитро чиплялися і парод якої їх відкинув, як тільки гайчирку, вставало сонце нового дня. Криворучко пізнав серед них Тютюнника. Генерал-хорунжий теж вгадав, хто перед ним. Ажте їх ведення зустріч добре запамяталося обом: Миколі Криворучку відсутність жовто-блакитного генерала, Юркові Тютюннику зверхньою небезпечкою.

А сталося те над річкою Лядовою. З схилу старої козацької могили спостерігав Микола Миколайович, як ворожа кіннота, продирючись між чорними хмарками розривів наших снарядів, почала клусом відхо-

дити. Та чомусь раптом змінила свій намір: викинула білий прапорок.

Виходило — здаються. Аби краще розгледіти, що там коїться. Криворучко підніс до очей старий, потертий в походах «Цейс». Криво-
мешний танок спізнаючи легкого спігонату побачив він зовсім не те, що сподівався: передні шеренги петлюрівців стояли на місці, віддаючи
здібшаючи білий прапор, а задні, прикриваючись тією широкою, пере-
дній на західний берег. Лядової.

— От гаді підступні! — обурився комолуку. — білим прапором ви за-
затулюєте, щоб ми вогонь припинили, а самі... Сигналь, сурмач, знає!

Розлючений тим, що не відразу розгадав хитрість ворога, захоплений
шаленим ритмом атаки, Криворучко не жалів коня. Стиснутий острі-
ми догач, розсікаючи міцними грудьми повітря, летів попереду нього
якийсь вже вистиг розсипався широкою лавою по заборощеному сави-
стену. Ніщо, здавалося, вже не могло спинити цього урагану.

І раптом у тисячолітній стукіт конів об мерзлу землю знову впро-
сяв відногосний звук сурми. Вони вимагали неможливого: спинити на-
ступ. Наче крізь сон, сприйняв Криворучко цей сигнал. Озирнувшись
назад і побачив, що наперерзі йому мчить Котовський з ординарцем і
двома сурмачами.

Комбриг так різко зупинив коня, що той аж присів.

— Ти що, — загирим Котовський, збивши свій червоний каше-
далеко на потилицю, — ти що — на білий прапор в атаку? Він
адається хочуть, а ти на них наближаєшся. Ганьба!

— Товаришу комбриг, обман не, підступність! Форсуєть він, баче,
Лядову. Дозвольте взяти в'язи чоловік і розвідати справжню намір
противника.

— Розвідуй, — зразу заспокоївся комбриг. — Тільки не діз у вас
не розвідавши броду. Гарячий дуже. Думати вони здаються чи не
кидати потк в атаку, не знаючи намірів і чисельності ворога, не маючи
було. Там, за Лядовою, в них ще багато свіжих сил.

П'ятірка галомом подалася вперед. У ворожому таборі її зразу ви-
мітили. Від петлюрівського війська відділилося два десятка чер-
воношників з червоними шкандарів і пошкандарів назустріч.

До червоношників ще лишалася добра сотня кроків, коли Криво-
ручко розгледів серед них вершника, який виділявся генеральською
формою і дорогим конем арабської породи. По рудому волоському
вибивався з-під паха, підзав Криворучко генерал-хорунжий
Тютюнника — праву руку Симона Петлюри у військових справ.

Молодий генерал шукав бойової слави. В усякому разі, йому, ви-
дуже коротко похизуватися своєю хоробрістю. Він випередив на кілька
кроків своїх супротивників. Криворучко наказав товаришам сповіль-
нювати крок. Склавши долоні рупором, він закричав:

— Не мудруйте, пані доброді. Здавайтеся в полон. Все одно ви
кінець підходите!

Тютюнник, вихопив маузер і кілька разів вистрелив.

Хай так ведуть перетворення? Ще й в отаманах ходили, — докіль-
но відповіли на постріли Криворучко, не рухаючись з місця. — Хоч з
себе такий заборозняний козак і лицар, як з г... куля, я готовий битися з
кобром один на один. Виймай свою кривулю.

Супротивник Тютюнника захоплюючи, замстудився. Вже по тому, як
спокійно стояв біля Криворучко не а дідити. Невідомо, які поради давали
генералові з Криворучком не а дідити. Невідомо, які поради давали
петлюрівці своєму старшому, тільки генерал-хорунжий відповів і на
всі пропозиції Криворучка пострілами.

Та ти і стріляти ж не вмієш, — розпачався Криворучко, який ще
не встиг служити в 12-му уланському Білгородському полку царської
армії не раз забрав уєй призи за влучність. Ось диви, як треба.

Не встигавшись, комолуку-2 спинився, одним рухом зірвав із себе
сарафан і прицілювався. Тютюнник вистиг поставити араба дубин. Це ара-
бський вершникові життя. Нестайно до генерала підскакав хтось із
червоношників, доносивши виступати із стрімен, пересадив на свого
коня, і вся компанія подалася на західний берег.

Ковчак кинувся до вбитого скакуна. Він уже сконав. Мидуючись
по сухих, наче лютим коням з мармуру струнками погами, Криворуч-
ко виступив з лави і цинить коней, з жалем сказав:

Якого коня загубив. Гілляте хоч, хлонці, що там в кобурах.

Ковчак розкрив шкандарів, пригорочені до кинутого Тютюнником сідла,
серед інших предметів там лежали бритви. У срібній коробочці, з
показною генерал-хорунжого і дарчим напшом від французького
царя.

Незакріплені кисточки надають генерал-хорунжому з паризького сто-
лу, дукляри з лави і готові, розгладжують трофеї.

Жалість, що катюзи не допозають? позартував інший. —
Вонадсь дивились йому, він тебе «пожаліє». Бачив я під Проскуровом
них, червоношників, заготовлених з наладу полковника Чоботарьова.
Вонадсь їх, не й «пожаліє» до дерева прибили. Молдав, нас з
нами червоношників ми понаказали на калічухи, а в'язитикуні зірки
терали просто так, для забави. Хижий звір, і той рие людське тіло
поза гоголю. А ці, бач, для забави. Звідки така жорстокість?

Криворучко добре знав відців! Всю юність і молодість він проба-
рився. Жорстокість гитаний не один слід на його сніпці лишила.

За свої хутори вони з тебе не тільки насів наріжуть, а й горло
перерізують, кров по крапінні випустять...

Все не знову пройшло перед ним ясним зором Криворучка, коли він
повернувшись через Збруч генеральську руку, стиснуту в кулак.

Тютюнник загрозило помахав ним і прокричав:

Ми не повернемося!

Чи не за чужоземним дарунком, пане самостійнику, чи не за тою

бритвою? — шнуром зі східного берега.

Тютюнники сховалися за мазурер. Але стріляти не пасялися. Їх дівала, тепер нейтральна зона — перший мирний кордон сучасної України. »

Михайло ДОРОШЕНКО, листопад 1920 року:

«...Калінін оголосив амністію. Звичайно, ніхто з повстанців не пішов у щирість тої амністії, але між повстанцями було багато людей поволжових, що рятували свою шкуру і з революційним рухом не мали нічого спільного. Вони й шукали всякої нагоди піти на легальний громадський життя. Та й замірення на польському фронті промочило про те, що для повстанців настала загрозлива ситуація. То ж троєк амністії ми проклали і стелили шляхи для бонгузів, був на часі.

Для «пущей важкости» сам Калінін прибув у найближчу повстанську округу, щоб оголосити підступний декрет про амністію. Через Київ, Бобринську — Знаменку цей московський хижак дістався однією дню аж до села Дмитрівки, в деп'яти кілометрах від Знаменки. Тут був скликаний мітинг — мовчання всіх довколишніх сіл, на якому промовив Калінін.

Спочатку Калінін говорив про московських царів та їх неарії, котримали людей у злиднях, потім про совіаду і бод'яменісців, які, мовляв, дали селянам безплатно номінаційні землі, а через те дали хліба добробут. Але його, хліба того, бракує робітникам, червоні сохотили годолає і просять у нас хліба. То ж не відомте і дайте нам хліба! а притиском промовив Калінін.

— Пам'ятайте, що совєтська влада борється за наше краще життя. Але у наших лісах є досить несвідомих людей, що ставлять своєю своєю влади, перешкоджають роботі заготовку хліба і продукції харчування, бо роблять збройні напади на заготовчі відділи. От де тепер совєтська влада їде назустріч усім, хто опинився в такій самостійній — дезертирів та інших, що у несвідомості блукають у лісах. Щоб допомогти їм вернутися до праці у своєму господарстві, вернутися до своїх родин і життя нормальним, мирним життям, ЦК оголосив амністію для всіх таких, хто до 1 грудня 1920 р. перейде на становище мирного життя. Всім таким будуть видані документи про помилування! — промовив, поновивши Калінін.

Присутні мовчали. Якийсь комуніар подикував промовця за промислом аж у Дмитрівку та додав, що народ «сознає» потребу совіади, але назустріч їй ніхто не дає хліба...

А як хліба вже нема, тоді що? — почувся спійний і такий шпугливий селянин.

Але Калінін їх уже не слухав. Вояком Кучеренко закрив мітинг і сказав, розходіться до домів. Наказав, щоб усіх тих, які на мітингові не були, повідомили про те, що говорив Калінін.

Четка про амністію скоро докотилась і до повстанців. Дехто мав бажання повернутися додому. Скликали на збір усіх холодноярів і на якому поінформували їх про загальну ситуацію на фронтах і в містах.

Для нас, повстанців, настала різна небезпека, бо треба воювати з добре озброєною і чисельнішою армією, — інформували отамана Хмари присутніх повстанців.

Семи похилими голови, прислухалися холодноярці до слів свого отамана.

— Не знати, продовжував Хмара, — чи ми будемо далі спроможні втриматися білими відділами. А тому, хто бажав би використати нагоду армії, його поля, може йти і пристосовуватися до обставин, може про ній нагоди не буде хоч декому приховати своє минуле. Отже, хто бажав спробувати щастя в нещасті, щастя в амністії, виходьте наперед. — закінчив свою інформацію отаман Хмара.

Хоч майже ніхто не пішов у цю амністію, але хоч на короткий час, хоч у якийсь малій мірі сподівалися йти цілнику, з якої можна б почати робити більшу дірку виходу.

Чимала частина повстанців вийшла з рядів, а між ними й двос старшине Гор. Миронів та Дмитро Гачковський. Ряди повстанців поріділи.

Всі, що виходили з рядів, здавали зброю. Були пропозиції здаватись й із зброєю, для більшого доказу в щирості покляння, однак командувачка не погоджувалась на це, поймаючи: «воювали — мовляли — шпугами, а тепер їх вже викинути»... Саме в цей час вирішив задіяти лави повстанців поповнивши Яків Горбенко, добрий, досвідчений організатор, ладний промовець і щирий патріот... Прохання Якова Горбенка було узгоджено і П. Хмара прийняв на себе командування Цибудевським полком і переіменував його на Чорнодільський. Яків Горбенко подикував побратимам за бойову епіграфію та висловив жалю, що надії повстанців не завершилися успіхом.

Україна вільною ще не скоро буде, — журна говорив та зітхав він, — ще знову поновлює Москва, і за те, що ми робили спротив, що борилися за право вільно жити, москалі будуть мститись над нами і нашим народом. Переходитесь нам пощастить, мабуть, тільки декому, одніми. Наше ж повстання планувалось як допоміжний силза Армії УНР, частина повстанців мала діяти в зашліді ворога. Це і намагались ми здійснювати. Але поляки зрадили Урядові УНР... А самі ми вже не в силах витиснути московського окупанта з України. Не тільки Москва, але й Польща знеречують Україні право бути вільною державою. Але ціла Європа, навіть увесь світ мовби змовився проти нас. Україна змушена чекати ніщої, крайньої нагоди на своє визволення. А

поки що тримайтесь купи, братове, пробуйте вирватися за кордон, а далішої боротьби іншими методами, а я вже не здатний ні до чого, зовсім погано почуваю себе, мабуть скоро доведеться розпрощатися з білим світом. Широ жалю, що не мав шастя в лицарському бою, покласти свою голову на полі бою за Україну, як оце вертатися додому без перемоги над ворогом...»

Микола ЄРМОЛЕНКО,

Мотрич монастир, вересень 1920 року:

«Ще одна вереснева ніч 1920 року лягла на Мотричський монастир. Як і попередні ночі, починалася вона важко у туморі голого, скрипінні засувки, зойках переляканих черниць. До пізньої години скотилися вікна у будничках ігумені. Брязкали дверцята льоху. Між ризничими дверима будинку ігумені та цегляною горлошиною до пізньої години плавали присадкуваті чорні постаті старих черниць.

Далеко після півночі кілька чоловік вишшли із будинку ігумені і пошримували до келії. Народа закінчилася. І тоді келарша похвистувалася у великій світлиці. Невдовзі все нарешті стихло. Тільки наваляло довжелезних і високих валів ходили парами чатові та над брамою боронили зі сном кулеметники. На протилежному боці, за густим садом, теж картували люди отамана Деркача. А далі за валами, на хуторах і просто неба в куренях, спали кілька тисяч повстанців. І всі знали одне й те ж: якщо вдарять на сволох монастирські двори, то треба негайно поспішати на поміч своїм отаманам та новим «братів по зброї» — передягненим білим офіцерам.

І тоді з вікна келії на порожнє монастирське подвір'я вислизнула чорна тінь. На щербатий місяць наїшшла чорна хмара, і навіть найпідвищенішій вартувий не помітив би людську постать, яка, ховаючися за стовбурами дерев, невпинно, але невмітно скрадалася до цегляної брами. А повстанці, що залягли біля кулемета на самісімейській майданчиків не підозрюючи, вже дримали.

Ще не спінали перші півні, як загін особливого призначення в скелі ста двадцять шабел, минаючи Кресельці, зупинилися за якийсь кілометр од монастиря. Навчені коні не хропли. Щось хтось із них заїржав, на голови тваринам одягли торби з вінком. На кінтових покладалося завдання знешкодити охорону монастиря. А відокремлені 2-ї Московської бригади, що чимдуж поспішали до Холодного Яр, мали забезпечити остаточний успіх операції.

Кілька бійців із загону особливого призначення, передавши кілька повідомлень товаришам, виладувалися у ланцюжок і ринули до монастирської брами. Серед них був і Федір Фомін. Втіснених у тисні під сторічних дерев, добровольці без шуму підступили до просіки, що

МАХОВИЦІ

відокремлювала вал від густих заростей. Відкритий простір досить густо зарослий метрів із чотирьох.

Двоє чи троє бійців, добрих пластунів, поповзли до брами. Фомін, що лежав на самісімейному узліссі, ще раз переконався: до монастиря можна пристиупити тільки через браму. Вали з трьох боків ще захищали глибокі заболотисті озера та непрохідні хащі. Значить, план операції єдино правильний...

За мить мало вирішиться, що чекає на них — успіх чи невдача? І Фомін на власні очі побачив, як монастирський ворота відчинилися. Вони просто не були замкнені зсередини. Добровольці вже по той бок вали відправляються на майданку стародавнього земляного нащипу і от-от пошастують сонних кулеметників. Фомін зірвався на ноги й побіг до воріт. За ним попрямували всі келії. А лісовою дорогою летіли до монастиря кіннотники із загону особливого призначення. Десять у перших лавах скакали на вороному коні Ельза Грудман. А позаду на конях із кулеметом, котра неслась по розбитому кінному шляху, сиділа черниця Гая.

Федір Фомін одним із перших вибіг на подвір'я монастиря. Показав перед собою чинсь постать, що метулась до дзвіниці. Зрозумів: хтось із повстанців виліз!.. Зараз вдариць на сволох! Підняв руку, щоб вигукнути, і... опустив. Цей постріл був би передчасний.

Але до дзвіниці вскочили двоє чи навіть троє повстанців. Вони подерлися по дерев'яній драбині нагору, а внизу зачинені двері зривали і влетіли червоноармійці. Один із повстанців виліз на верхній майданчик. Почув, мон сніпний, мандати поперед себе в густій темряві. Але так його й не міг спіймати. Вірвовак, прив'язаний до вушок язиків двонів, манди. Повстанець став чобітими на поручень, простягнув руку до найближчого двону: хтось зняв язика! Наліг грудьми на поручень і вистрибнув нахліп, потім удруге, втретє. Та що ці постріли — комариний пісок! А голос великого двону Мотричського монастиря чути у таку пору кілометрів за десять — п'ятнадцять.

А тим часом на монастирському подвір'ї опинився весь загін особливого призначення. Кожен боєць діяв за планом. Фомін уже арештовував єпископа Никодима. Молодий чоловік із округлим черенцем, впертуху просяканий, одгав на себе ясу.

Келії, де почували повстанські отамани, були оточені. Червоноармійці виводили з широко відчинених дверей наїводягнених отаманів. На подвір'ї горіли смолоскипи. У трапезній засвітилися вікна: хтось із бійців знайшов там оберемок лойових свічок. Серед юрми арештованих Фомін побачив чоловіка років сорока п'яти з владним пещеним обличчям. Той встиг накинути на білу шияню сорочку офіцерський підштанчик з відворотними погонами. «Полковник Полозков», — здогадався Фомін.

Із будничка ігумені вишшла Ельза Грудман, на ганку відступила

убок її пропустила вперед сухоряву жінку в чорному одязі й насутирному на очі кантурі. Фомін підступив до чекістки, взяв її за руку й прошепотів:

— Її не можна до спільного гурту. Все ж такі ігумена! Відведи її до трапезної. Там поговоримо.

Знаю, швидко відповіла Ельза Грудман. Доведеться пожити вчепитися. Віткати надумала. Куди? Добре, що Галія замкнула її...

Ніхто із повстанців не спробував чинити опір. Чекісти застали їх зниклими. Із довгих келій, розбуджені пострілами та метушню, почали виходити чернці. Командир загону особливого призначення збрив із навколо себе й заходився пояснювати:

— Сестри, матінки, монастир ваш перетворився на контрреволюційне кубло. Тому Советська влада змушена була втрутитися. Всіх контрреволюціонерів ми заберемо із собою. А ви лишайтесь, живіть, молитесь богу. Ніхто вас і пальцем не зачепить...

На блідому небі вже почали гаснути зорі. На території монастиря вступала піхота — підрозділи 2-ї Московської бригади. Про всяк випадок на високих земляних пажах залягли чатові. Та наваряди «воєники» із Холодного Яру зваялися б штурмувати твердиню Мотронинського монастиря, щоб відібрати своїх верховодів. Чекісти із загону особливого призначення виносили із підвалів та льохів стайкові кулі, мети, гвинтівки, гранати, цинкові коробки із патронами. Зброю клали на постелі посеред подір'я рядна. Гора смертоносного металу здалі зростала. Під валом, неподалік од брами, сиділи арештовані, одягнені пильними охоронцями. Переодягнені офіцери, отамани, ад'ютинти й повстанці. Перерахували — понад сотня бранців. І ще один величкий успіх — захоплено величезний арсенал.

Вранці Фомін розмовляв у монастирському саду з ченцем Олексієм. — Спасибі, що допомогли нам, — сказав він. — Не сподівався, що й з усім впоратесь. Засув на воротах ви відчинили вночі. А коли встали зняти язички дзвонів?

— Вдень на дзвіничці чергують вартові, — відповів Олексій. — Звідалеко видно. А увечері, коли вже темно, вони лишайють пости. Так і шим і скористався.

— Що ж, тепер у вас шлях єдиний — до Червоної армії.

— Спочатку відвезу Галю до своїх батьків. Тут їй не можна лишатися. А там побачимо...

Частини 2-ї Московської бригади очищали від повстанців найближчу околицю Мотронинського монастиря. Двом отаманам — Деркачу й Хмарі — якісь дивом вдалося вислизнути з пастки. Отаман Деркач здався зі своїми людьми, лише влітку 1921 року.

25 вересня 1920 року штаб військ внутрішньої охорони Українського сектора повідомив: «Чигиринський повіт. На доповнення до допущених відомостей, в боях з бандою Хмари в районі Холодного Яру»

чисельність якої доходила до 900 чоловік, втрати супротивника досягали 300 чоловік вбитими й пораненими. Наші втрати — 3 вбитих. Отаман Хмара продовжує втримувати с. Булак (13 верст північніше Чигирина). Частини п-ської Московської бригади продовжують очищати Холодний Яр — Мотронинський монастир від бандитів. В цьому монастирі був штаб бандитів, там знайдено багато зброї, цукру й борошна...»

Владислав ВЕРСТЮК,
24 листопада 1920 року:

«Керівництво військовими діями проти повстанської армії було покладене на М. Фрунзе. Невдалий досвід ліквідації махновщини на початку 1920 р. змусив його ретельно й заздалегідь почати підготовку до операції. 17 листопада командуючий Південним фронтом видав наказ № 11106 ш, який на перший погляд стосувався лише передислокації військових з'єдинень з Криму, насправді ж мав на меті створення передумов до очищення двох розрізнених груп махновської армії. Відповідно до цього наказу повстанська армія підпорядковувалася в суверенній формі командувачу, тепер 4-ї армії, яка розташовувалася на території Криму. Група Каретникова — до 5 тис. бійців (за даними білорусів, повстанці втратили у боях за Крим до 6 тис. чоловік) — розташовувалася в районі Євпаторія — Саки. Сюди ж, до Євпаторії, Фрунзе наказав перекинути кінний корпус 4-ї армії.

2-а Кінна армія виводилася з Криму в район станції Полоні — Паркоєвський, що знаходилася поряд з Гуляйполем. У наказі відзначалося, що «остаточний район зосередження і місце основного штабу будуть визначені додатково». 1-а Кінна армія повинна була рухатися до Керчівського. Того ж дня Фрунзе підписав ще один наказ. Для того, щоб запобігти проникненню контрреволюційних елементів з Криму на територію України, наказувалося на кримських перешейках розмістити спеціальні загорджені загони з представниками особливих відділів. До пори до часу цей наказ був секретним, але пізніше, коли він був опублікований у збірнику «М. Фрунзе на фронтах громадянської війни», урядові збірники спеціальні уточнили, що командувачем має бути не лише розбитих врагів, але й махновські частини. У телеграмі головному 24 листопада Фрунзе конкретизує дії і вказує на «лишній строк». Так, 2-а Кінна армія повинна прибути у район Полоні — Паркоєвський 27 — 28 листопада і припинити участь у «лишній банді і розбросній населення». 4-а дивізія 1-ї Кінної армії з такою ж метою повинна була не пізніше 30 листопада зайняти район ст. Спільнінське. «42-га дивізія, Оксима Богучарська бригади та Інтербригада під загальним командуванням начштабу, — го-

ворилося у телеграмі, — матимуть завдання звільнити від банди район Пологи, Гуляйполе, Оріхове, Синельникове, Мечетна, Олександрівськ».

В операції по оточенню махновців мала взяти участь велика кількість військ. У Криму разом з кінним корпусом, який складався з трьох дивізій, блокувати повстанців мусили 30-а, 51-а та 52-га стрілецькі дивізії, в резерві трималася Латиська дивізія. Навколо району Гуляйполе — Мала Токумашка — Пологи — Воскресенка, де розташовувався штаб та знову сформовані махновські частини, було створено декілька оточень. Окрім 42-ї дивізії, Окремої Богучарської та Інтернаціональної бригад, у оточенні брали участь 3-я запасна та Заволзька кавалерійські бригади. 2-й кінний корпус, два полки внутрішньої охорони. Початок військових дій проти махновців Фрунзе планував на 29 — 30 листопада, але, як потім засвідчив сам, «під тиском з Харкова і самими обставинами» строки початку операції були прискорені. Під «тиском Харкова» Фрунзе розумів роботу V конференції КП(б)У, що так бурхливо обговорювала ставлення до Махна, а під «обставинами» — зміну поведінки махновців.

Євген ЧУГРАЙ, Єлісаветград, 24 листопада

Тяжко пораненого Чуграя помістили в тюрму в'язницю. І плачуть його, нарешті, розпнукав начальник міліції Яків Талько. Він кинувся побувати в начальника ЧК і добитися переведення Чуграя в лікарню у фортецю. Але Царського сищика після операції не могло було ще транспортувати. Талько — прислав до лікарні трьох махновців, що мали вартувати біля ліжка тяжкопораненого. Сам був поранений Чуграй не прийшов до свідомості... Помітивши, що Євген розмовляє новік, Талько здравів:

Ну, нарешті... З повернення з того світу, братику!
Чуграй відразу ж пригадав, що з ним трапилося. Його заарештували в камері була бійка й хтось пірнув його в спину ножем.
— Тепер все буде добре, — ніби читаючи його думки говорив Яков. Я все алагодив. Одужуй, браток... Це чортів рязанин постралів. Ти тепер ців ЧК в нас, от вони й гробуть всіх відряд... Тебе хтось з наших клієнтів і підставив під цей шумок... Та нічого, розбереться. За кілька днів перевеземо тебе у фортечну лікарню... Там тебе швидко на ноги поставлять...

Чуграй згадав, як він з пораненням уже лежав у фортечній лікарні лікаря з чудним призначенням і по батькові та чорним, волохатим розумом. Роман Зейлікович, здавалося його звали?

— Я залишу біля тебе цілодобову охорону, — продовжував Яков

Талько. — Це для захисту від кримінальників. Так що не турбуйся. Ніхто тебе тут не дістане...

— А й не хвилюйся особливо, — хотів було сказати Євген, але з горла пролунав лише якийсь хрип. Чуграй зрозумів — поранено легень. Це було кенсько, оскільки вже вдруге. Перший раз з легень видавали кулю, тепер ось — пожево поранення.

— Пірнув тебе шилом Хмистун, — розповідав далі Талько. — Сам знався. — Це він тобі з'явився за Валета.

Валет, один з приятелів Кості Обручки, був затриманий при участі Чуграя ще в січні 1917 року в Петрограді. Він пограбував був свого товарища, забрав його долю, коли довідався, що Обручку присудили до розстрілу. Але Костя Обручка потрапив під амністію за Керенського і в числі інших так званих пташенят Керенського, втік зі столиці. Повернувшись на батьківщину, в Петроград, де виявив, що Валет забрав зі собою його долю. Колишній приятель став смертельним ворогом. Він, обох їх вже не було на білому світі. Тому помста одного з підручників Валета була записаною.

Увійшла неседестра й почала готувати шпирци. Талько розпровався й побибів навідити товариша наступного дня.

Вийшовши з палати він наказав одному з міліціонерів, що чатував біля дверей, не спускати з Чуграя очей. І недремно. Кримінальники, довідавшись, що Царський сищик вижив, впростили допомогти таки йому відправитися на той світ.

Віктор БІЛАШ, 25 листопада 1920 року:

«...16-го лютого Совет выдал организаторам мандаты на право «собрания повстанцев-махновцев и переброски их на Крымский фронт», командировав их в родные районы и губернии Украины. Так Христо-мидет в Зеньковский уезд, Иванюк — в Конградский, Брова — в Новооскоковский, Колесниченко — в Изюмский, Сыроватский — в Бахмутский, Вдовиченко — в Мариупольский и Бердинский, Лонцов-Кочубей — в Павлоградский, Морозов — в Таганрогский и так далее. Нарядом с официальным скромным мандатом они получают секретное распоряжение, заключающееся в том, что отряды, так называемые марширующие, должны развернуться на «случай».

Но призывом во внимание, что крестьяне устали от войны, да к тому же середний начал утрачивать союз с батраком и, будучи обеспечен землей, не поддерживал бы махновщину против Совласти. Ему не важна была политическая борьба теперь, когда он за счет кулака улучшил свое материальное положение. Основная же опасность заключалась в другом. 42-я и 30-я дивизии неоднократно присылали к нам делегатов.

ураившая пять их под свое командование. 2-я Конная, по командармом Мироновым вела с нами переписку и была готова стать по первому сигналу. Занятая Спассерполь и Севастополь, конницы называли себя махновцами. 1-я Конная с 11-го ноября была подверглась обработке. Одна из боевых и устойчивых бригад в своем согласии подчиниться напелому распоряжению, и ее козиром Мов уверил, что за ним пойдет вся армия. И мы ему верили, ама, около 40 процентов кавалеристов — элементы из бывших поручиков Мамонтова и Шкуро. Вот, где была основная опасность! 1-я Конная, Конная, 30-я и 42-я стрелковые дивизии — основная сила на которую значить гарантия успеха в борьбе!

С Кансала во 2-ю Конную шли маршевые эскадроны, вооруженные саблями и винтовками, но без пулеметов и орудий. По распоряжению Миронова они тайли в Гуляйпольском районе, объявляя себя махновцами. Шесть маршевых эскадронов 23-го ноября в селе Березово влились в отряд Удовиченка. 11-ть маршевых эскадронов (бывшие поручики бывшие инквизиторы), арестован комиссаром, из Багана вернулись в Гуляйполе и по четыре сотни влились в наши полки: 2-й Клерфандина и 4-й Савонова, а остальные — в Особый полк Маскаленского. Если 25-го октября в Гуляйпольском районе оставалась незначительная сила (разбитые Донецким корпусом Морозов, веховский Клерфандина и Савонова), насчитывавшая до 2000 человек, 400 сабель, 30 пулеметов, 2 орудия и батальон телеграфной связи, то 23-мю ноября она выросла до 10000 человек, 3000 сабель, 200 пулеметов и 18 орудий. Крысиная группа, как мы знаем, насчитывала в Елизаветин до 3500 сабель, 500 пулеметов свыше 30 орудий. Измен поддержке 2-й и 1-й армий, 42-й и 30-й стрелковых дивизий, махновщина представляла угрожающую силу — ядро, за которым пошло большинство местного населения.

Так готовилась вооруженная сила во имя идеалов 4-го пункта (или помни одного махновского района), практических анархо-коммунистических идей, конкуренции махновского «социализма» с государственным «коммунизмом» Рыковского и Пятакова.

Подобные действия были и со стороны красного командования, и хородачно готовившегося к борьбе.

**Виктор БЛАШ, Гуляйполе,
25 листопада 1920 року:**

«25-го ноября культотделом Совета, под редакцией Аринкова, был отпечатан проект «О Воинском Совете».

По случаю присада Мирского и итарме, под вечер, было заседание Мирский говорил: «Красные ночью готовят налет, надо быть осторожным. Мартыненко не выскучает на Токмака наши орудия. Сильный десант. Но есть надежда на козирок 42-й дивизии т. Глазунова, он обещал

в случае чего, арестовать штаб 42-й дивизии и перейти на нашу сторону. В районе концентрируются красные войска: надо быть готовыми и скоро, ибо мы погоним этой же ночью». Махно возмущился, подскрепая и Мирскому из дивизии горючего и даже провианту. По Мирской из войск бегут и презаблестительно подат ее Махно. Мы начали читать:»

3 ДОКУМЕНТИВ

24 листопада 1920 року

«Приказ Аринкова Южного фронта конни Командарму Повстанческой тов. Махно 00153, ми ст. 1-го ноября 24 ноября 1920 г.

23 ноября Революционным военным советом Южного фронта отдан следующий приказ командованию так называемой Повстанческой армии махновцев. В связи с окончанием боевых действий против Врангеля, ввиду его уничтожения, Революционный военный совет Южного фронта считает излишней партизанской Повстанческой Армии автономной и предлагает Революционному Повстанческой армии немедленно приступить к работе по приращению партизанских повстанческих частей и нормализации военных союзов с Красной армией.

Существование Повстанческой Армии особой организацией более не выдвигается боевой обстановкой. Наоборот, существование наряду с частями Красной Армии отрядов с особой организацией и задачами приводит к совершенно недопустимым явлениям. За последнее время имели место следующие факты:

1. 12 ноября в с. Михайловке убиты и ранены догос 12 красноармейцев.

2. 16 ноября в с. Покотин ограблено несколько красноармейцев 124-й бригады, схвачены 30 оружием и артиллерией.

3. 17 ноября в с. Полотин банды под предводительством командира 2-го полка полка Махно расстреляли и пытались убить командира 376-го полка.

4. 21 ноября в с. Вербова ограблен и убит 3-го артиллерийского дивизии.

5. По донесению командира 373, 21 ноября в с. Гуляй-Поле командир 1-й Махновской армии отобрано у двух красноармейцев хозрасчет 373-го полка 15 тысяч пшеницы, 15 винтовок, несколько ручных гранат и т. д.

6. В районе в. Токмака убиты бандой канцелярии 9-й стрелковой дивизии, павшей командиром.

7. 7 ноября в с. Панаеве убиты 6 красноармейцев 2-й енисейской стрелковой дивизии.

8. В районе с. Жеребей ограблен отряд 23-й дивизии и произведен

налет на транспорты интеркавбригады. Ранен командир транспорта убито несколько красноармейцев.

В районе расположения банд повстанцев они убивают советских продработников, помогают тем самым кулакам бороться против продотрядов, красноармейцев и крестьянской бедноты. Кроме того, фронтальные части Повстанческой армии отказались 20 ноября выполнять боевой приказ фронта о движении на Канев. Различные группы и подразделения махновцев по всей Украине совершают грабежи и насилие над населением. Все это заставляет Революционный военный совет Южного фронта торопиться с ликвидацией партизанщины и беспорядка в районе фронта и поэтому он предлагает Реввоенсовету Повстанческой Армии: 1) все части бывшей Повстанческой Армии, находящиеся в Крыму, немедленно внести в состав 4-й армии, Реввоенсовету которой поручается их реформирование; 2) унраформ в Туль-поле реформировать, и бойцов влить в запасные части по указанию командарма Западной; 3) Реввоенсовету Повстанческой Армии принять меры к разъяснению бойцам необходимости проводимой меры.

Бойцы Южного фронта, из фактов, перечисленных в приказе, выведут, какою безобразная картина анархо-бандитского своячества и разнузданности воцарилась в нашем тылу. Махно и его штаб, вослед за очисткой советских против Врагеля ничтожную кучку своих приверженцев, предвосты и каких-то особых выхлзавших с остальными бандитами фронтонный тылу. Теперь эти виды рассасываются. Господи махновцы вместо войны с Врагелем банальней борьбы с транспортом и тылом нашей дивизии. Они снессно организуются и вооружаются на счет нашего имущества в новые отряды. С середины ноября на территории, захваченной бандитами, производится мобилизация крестьянского, главным образом кулацкого, населения. Помимо этого, усиленно ведется агитация среди многочисленных толи военнопленных беззастенчиво и целю привлечения их в свои отряды. Спрашивается, против кого производится эта подготовка, против Врагеля — но его уже нет, благодаря усилению наших красных бойцов. Нет нора — но он тоже уже не имеет последние дни с Булах-Будакшичем под ударом красных войск Западного и Юго-Западного фронтов. Совершенно очевидно, что вся работа делается в целях подготовки к борьбе с Красной Армией. Конечно, нужно совершенно потерять голову, чтобы серьезно думать о подобной борьбе, но главарям махновских налет, припавших к разграбке и своеволию, не до этих вопросов. Они чувствуют, что впереди в России наступает время ликвидации гражданской войны. Они чувствуют, что скоро шпаким молодым махновским и ли много тыловых будет обдывать свои делишки. И, чувствуя это, они готовы сейчас властью кулацких верхов деревень. Нам долг, товарищи, в самой прессе эту главную и вредную затею.

До 26 ноября я буду ждать ответа на вышеназванный приказ. В случае несотрудничия такового, что представляется наиболее вероятным в связи с поступившими за сегодняшний день донесениями о начавшихся выстуланиях махновских отрядов и ряде новых нападений на наши части, красные полки фронта, окончившие с Врагелем, договорят с махновскими молодцами другим языком.

Товарищи красноармейцы, командиры и комиссары, будьте наготове в любой момент раздавить змея, подготовляющегося кулацко-анархистской авантюрой.

С махновщиной надо покончить в три счета. Всеми частями действовать смело, решительно и беспощадно. В кратчайший срок все бандитские шайки должны быть уничтожены, а все оружие из рук кулаков изъято и сдано в государственные склады.

Уверен, что славные бойцы тех частей фронта, на долю которых падает выполнение данной задачи, вполне оправдают доверие республики.

Приказ прочесть во всех ротках, эскадронах, батареях и командах. Командующий Южным фронтом Фрунзе-Михайлов»

Виктор БЛАШ, Гуляйполе,
26 декабря 1920 року:

Вышепие этого приказа был равносильно самоуничтожению, а именно: его беспардонной и пропонирующей. Подход красных был бездумным и, надо думать, задуман в самом начале подписания отговора. Мы продолжали сомневаться в таком вероюмстве красных, с которыми вместе пролизи столько крош в советской борьбе против Врагеля, и усматривали в этом возможную провокацию.

Вдруг надподатели передали о том, что идет две сотни конницы. Ассамблея было прервано. Пулеметная штабная команда (20 пулем.) двинулась по улице, против итарма. Красный дивизион подошел, и красноармейцы, оглядываясь по сторонам, встали с коней. Командир итарма явился в штаб и сдержанно мне объяснил, что он же ищет неперити на службу к нам. Он даже назвался анархо-универсалом и просил отвести для солдат в Гуляйполе квартиры. В свою очередь, я сдержанно заявил, что этим можно нарушить договор, что не можем принять. Но он категорически настаивал, заявив, что красное командование этой итармо должно ввиду выпаст на махновцев. Для меня было совсем непонятно, как это все надо понимать. Но его чистосердечие идувало доверие: он рассказал то, что говорил и Мирской. Он заявил красным. Выйдя к своим, он начал оратировать, вспоминая все старые обиды. Красноармейцы с ним были согласны и также выступали с резкими против Советского правительства. Однако сомнения остались, итарм на-

приняті їх в доріжки Штарова, що в 7 верстах від сел Гуляй-поле, поєднані з ними секретними агентами.

Было далеко за полночь. Мы собрались на квартире Махно, где в два поворота — незаметности района и возможное наступление армии — Турцию на поддержку Кемали. Вдруг выдвигается Александр Косов, да ним несколько анархистов. «Вот нам деньги, — говорит он, — истребитель пусть будет, подишан!» Они только прибавили из Харькова получить от красного командования 100 млн. руб., 500 сабель, 100 пушек. Мы были в тугому недоумении. Почему правительство, готовя нападение, накануне посылает деньги, оружие и седла? В это время принесли телеграмму, переключенную из Харькова.

З ДОКУМЕНТІВ

26 листопада 1920 року

«Приказ

Армии Южного фронта № 00131, г. Харьков

1 час 35 мин. 26 ноября 1920 г.

Требования РВС Юга фронта, предъявленные 23 XI командующим Повстанческой Армией Махно, о расформировании партизанских отрядов, противостоящих бесчинствам, им не выполняются. Вслед за тем Махно отдал по наступил против Советской власти в Красной Армии, объявив мобилизацию в районе Гуляй-поля. Описанная мобилизация не была. В КСЗ и прочие приказанные действия нападением на отдельные отряды Красной Армии. (Повстанского организационного, если не считать индивидуальное, до чего вшито «расстреляны», нападения со стороны махновцев не было. В. Б.).

Ввиду указанного приказа:

- 1) Войскам фронта считать Махно и все его отряды прогнаны Советской республикой и Революцией.
 - 2) Командиром всех частей Красной Армии, имеющих соприкосновение с махновскими отрядами, таковые расформировать, оказавшим сопротивление — уничтожить.
 - 3) Всею территорией УССР в кратчайший срок очистить от остатков бандитских шайк и тем обеспечить возможность мирного строительства.
- Командующий армией Южного фронта Фрунзе.
Член Реввоенсовета С. Русецкий.
Начальник Штаба.

ЗИНЬКІВ,
пересень 1920 року

...Партизний шайбон з повітряного подорожнього. Якщо його більше не дати. П'ятидесяті мільйонери не, значить, не, а як

МАХНОВЦІ

сторони тисячі голів худоби гнали... До самої Полтави. А навіть у махновському загоні повстанців бійців, принаймні, вітрич більше. Та й з патронами біда... Хоча б відстасть було. А то навіть бою не тримати дого. Про це він щойно говорив. Його розуміють, співчують, а відомо, одна: людей немає, патронів теж. Доведеться виступити так. І шайбоні сі. Бо чим довше загін затримається у Зинькові, тим швидше довідаються про нього ті, кому не знаєт зовсім ні до чого. Пригадав попередження в повітряному: «Будьте швидше! Не виключено сироба відбити худобу. Селяни на все підуть!».

Через годину із Зинькова під охороною п'ятидесяти мільйонерів вийшло в напрямку Полтави велике стадо худоби...

А в цей час повстанці Криківського патрона в роз'їзд отамана Левченка. Унітавши сина одного зі своїх постачальників, його ватагу провели до отамана...

Повозі триного уляглась. Покинувши Шилівку, здійснивши на все село куряву, прогуркотили злітом через пересохлу річку Грунь. Ось ліворуч зашумілись Пилипівці, незабаром Ошніня. Дистатися б до неї, а там іже, адський, мозаки почуваються в безпеці. В сусідньому повіті зиньківські селяни не господарі, так далеко від своїх домівок напасти не відважаться...

Пронесло? — чи то запитав, чи то ствердив Паршин, коли вступили в Ошніню. Данило Кочерга зиркнув на нього з-під лоба.

Не кажи тої, поки не перескочили... Худобі треба дати відпочинку, шайбоні. Добре було б погодувати. Дорога ще небагата.

Командир погодився. Година перепочинку не завадить ні худобі, ні людям. Та й спека спаде.

Левце виступили дати зад худобі й розганувалися на відпочинку у привокзній школі, як на околиці Ошніні пролунали постріли, вони швидко наблизилися... Паршиний викинувся на вулицю. До центру жвавіше вертілися, прихвлюючи шайбоні. Зчинилась безладна стрільня на Повстанці! — арозумів командир гражданського загону.

Всі в школу! — загукав на мільйонерів, котрі почали швидко вискакувати з приміщення. Займаємо кругову оборону.

Коли вертілиць вискочили на майдан перед школою, їх зустрів залізний лап. Лапа відкотилася на безсечу віддаль.

— Тут вони голубчики! В школу засіли, — доновів Левченку ординар.

Взяти живими! — наказав той. — Смерть в бою для них надто жорстке покарання.

Почалася облога.

Хоча б худобу не розігнали — бідкався Паршин.

Не хвилюйся, во навіть готови примчати. Поки ми живі, а худобу нічого не трапляється. Думай краще, командире, як нам з цієї халени вибратися... Набої кіпчакються... — «втішай» Кочерга.

— Стріляти тільки навірняка! — наказав Царпінний. — Патрон беретти.

Ситуація склалася, здавалося, безвихідна. Він обійшов приміщення. Замислився. Потім підскочив до себе Данила Кочергу.

— Зробимо так. Знищимо стрілянина так, ніби збираємось втекти. Ти з сином тицєм причинивши вікну й вислизнеш з протилежної боку, вікну дуже мале, ледве можна протиснутись. Тому його й вильнують майже. Доберіться: один в Диканьку, другий — в південь села. За підмогою. Та квантєсь. Самі знаєте, як у нас з набоєм. Там, навропті вісна, тільки троє повстанців. Почнемо стрілянина. Собиємо їх зняти, а може, самі на виручку побіжать — пропрі закрива. Словом, дійте за обставинами...

Данило з сином Тимофієм таки вибратис на волю. Завдання виконали обидва. І коли вже патронів у невеличкого зілцеїського замку не залишилось, підоспіла підмога. З Диканьки примчав загін Федорченка, а сусіднього села — Івана Василєнка.

Відстрілюючись, повстанці відступили, полишивши на волі бач кілька вбитих. Худобу й селян встигли відігнати назад, до Знам'я, де вона розбрелася по господарях.

Вдруге забирати її більшовники деякий час остерігались.

Віктор БІЛАШ.

25 листопада 1920 року:

«...К началу боевых действий против красных во главе всей нашейской организации стоял Совет Революционных Повстанцев Украины. С лета 1920 года в него вошли: Махно, Бєлаш, Куріленко, Каретин, Калашников, затем екатеринославский анархист Марин и секретарь П. Рыбин. Председателем Совета был Н. Махно, товарищем председателя — В. Бєлаш.

Совет являлся высшим руководящим органом в военном и политическом отношениях. Он имел три отдела: 1-й — оперативный, 2-й — организационный, 3-й — культурно-просветительный.

Совету, или вернее его оперативному отделу, подчинялись все штабы и штамполка, все крупные операции, палеты, рейды и т. д. Вспомогательным оперативным отделом Совета, который состоял из В. Бєлаша и Н. Махно. Оперативный отдел Совета основывался на агентурных данных, поступающих от сочувствующего ему местного крестьянства, а также на показаниях пленных красноармейцев и перебежчиков, оперативно был составлен и расположен красных частей, разработаны различные тактические операции, сообразно с обстановкой.

Хотя оперативный отдел являлся частью Совета, он фактически был совершенно независимым от остального состава Совета, так как про-

дел все операции совершенно самостоятельно и не выносил свои планы на пленум Совета, как это делали отделы: организационный и культурно-просветительный.

Оперативный отдел Совета планы передавал, соблюдая централизацию, штабам, который в свою очередь давал дальнейшие указания и распоряжения штабам групп. Последние отдавали соответствующие приказания штабам полков. Но такой порядок практиковался только во время стратегических операций, которые не сопровождалась боями, то есть во время передвижений и перемещений из одного района в другой. Во время же боев и столкновений картина резко изменялась.

Совет или штаб всегда выделял уполномоченного, которому поручалось ведение операций по выработанному плану, с подчинением ему всех сил Повстанческой армии. Уполномоченный действовал, сообразуясь с внешними объективными условиями, на свой страх и риск. В большинстве случаев уполномоченным был сам Махно, иногда Бєлаш или Петренко.

В организационный отдел были избраны гг. Куріленко и Каретинков. Функции этого отдела были следующие: отдел на заседаниях с участием оперотдела, во времени вырабатывал штат групп, полков, рот, батальонов и взводов, а также был контролером в армии в административно-хозяйственном отношении. Выработанный штат и план внутренней организации армии организационным отделом выносился на обсуждение пленума Совета, после чего всесторонне обсуждался и утверждался заседанием Совета. Организационный отдел после утверждения планов Советом издавал письменное распоряжение штабам, и последний в своих приказах осведомлял полки.

После отдачи распоряжения по частям организационный отдел имел право в любое время контролировать все штабы и части армии; за невыполнение отданных распоряжений привлекать к ответственности по своему усмотрению, как-то: выговор, смещение на низшую должность и т. п. Кроме того, организационному отделу подчинялась комиссия противомаховицких дел, председателем которой был Василевский.

В задачу этой комиссии входило: несправедливости вести дела следствия и карать лиц другого лагеря, то есть антимаховицев. Все изытые в плен красноармейцы и командиры должны были пройти через эту комиссию, работавшую в тесном контакте с членами культпросвета.

Культурно-просветительный отдел Совета был совершенно самостоятельным в своих активных действиях. Члены этого отдела, или так называемые «духовные силы» старались как можно больше провести митингов, напечатать листовок, газет и т. п., придерживаясь анархических идей.

Председателем этого отдела был Марин, «набатовец», который работал в тесном контакте с другими отделами Совета. Все отделы имели свои штаты и сотрудников.

Штаб Повстанческой армии состоял из: командарма Махно, помощника — Белаши (он же начальник оперативного Совета по выборам). Кроме того, были члены штаба: Шусь, Дерменжи, Данилов, Зверев, Фролов, Кузьменко (брат Галины Андреевны, жены Махно) и адъютант Кашман.

Штаб Азовской группы состоял из командира Вдовиченко, нач. штаба Миронова и трех членов штаба. В состав группы входили: 1 кавполк — 500 сабель, 1 пехотный полк — 400 штыков. При полке пулеметные команды по 12 — 13 пулеметов и одна 3-двиговая полубатарея. В группе был отдельный отряд в два полка пехоты, до 120 штыков и 1 кавполк — 400 сабель.

Штаб Крымской группы состоял из командира Марченко, нач. штаба Тарановского (впоследствии начштаба), члены: Филь и еще два человека. Кроме того, имелись территориальные части самообороны — крестьяне, вооруженные винтовками и другим оружием, которые к разбегу не привлекались, а оставались в своих селах и деревнях, на охрану своего района. Было множество самостоятельных отрядов повстанческой организации, о существовании которых мы только предположили, но в данный период штаб повстанцев не ставил за цель создание крупных военных единиц.

Все это имелося на 25-е ноября — до начала военных действий.

9-ю кавдивизию повстанцы не атаковали, а, сойдясь с красными боями, стали драться и это был ответ на приказ Фрунзе. Дивизия в бой не вступила.

В доиссении красные потом напишут по этому поводу:

«Вследствие быстроты и неожиданности развернувшихся событий, неподготовленности, ввиду этого и в политическом отношении красноармейского состава начало было неудачным. Красноармейцы, не разбавившиеся в анархобандитских идеях... не проявили достаточной твердости и упорства в борьбе с тем, с кем они еще несколько дней шли рука об руку».

Крымская группа повстанцев двигалась западнее шоссе Симферополь — Перекоп колонной в три версты длиной. Ее преследовала 3-я кавалерийская дивизия. У селения Айбар в 23 часа 27-го ноября она была атакована повстанцами и вынуждена была ретироваться.

После боя 28-го ноября у деревни Воинка с частями 3-го кавкорпуса повстанцы вышли к ст. Юшунь, где встретились с 1-й стрелковой дивизией и, пройдя между озерами, вышли к Литовскому водохранилищу, имея целью выйти на Крым тем же путем, что и пошли в поход. Но в Сиваше оказалось много воды, что помешало переправиться через него вброд. Поэтому часть повстанцев решила переправляться через Сиваш вброд, а основная группа направилась к Перекопу.

В приказе от 27-го ноября Фрунзе писал:

«По доиссению командарма 6-й махновский отряд Каретникова

в составе пулеметного и конного полков проскочил через заградительную цепь наших войск и двигается в направлении Перекопа. Имеется основание предполагать, что не позднее завтрашнего дня отряды уйдутся выбирать из Крыма. Одним из наиболее вероятных направлений его дальнейшего движения является район Гудай-Поле...».

Группа же в 2 часа ночи 29-го ноября вышла к Перекопу, где, предъявив армейский пропуск и пароль, под видом 46-й красной дивизии сблизилась с заставой 1-й стрелковой дивизии, сбита ее и вышла на оперативный простор.

Хоту обратить внимание читателя, что красная пропаганда делает ударение на грабительских, пьяных и погромных качествах повстанцев.

Но, очевидно, Крымская группа махновцев мало чем отличалась от регулярных войск красных, раз прошла через порядки 6-й армии, не вызвав к себе подозрения «коврами, перинами, винными запасами, наложением женщин и т. п.».

Пройдя Перекопский вал и произведя короткий отдых юго-восточнее Перво-Константиновки, группа ночью прошла через Строгановку в северо-восточном направлении и за день, с незначительными боями, достигла района Агайман, где остановилась на ночевку, а утром 30-го атаковала в с. Нижние Серогозы кавполк сводной дивизии курсантов и выбила его из селения, освободила дорогу на северо-восток.

В справке оперативного отдела штаба Фрунзе говорилось:

«Из Крыма отряд Каретникова выходит в составе, примерно, 1000 сабель, 300 тачанок с пехотой и пулеметами, 4 орудий и после ряда мелких боев 1 декабря занимает Тимошевку, где забирает в плен 370-й полк 42-й дивизии».

Встретившись частями I Конармии после упорных боев, во время которых у противника отбивается 370-й полк, захватываются 4 орудия, почти весь обоз, до 200 пулеметов, 700 лошадей, 800 пленных и 17000 винтоватров и уничтожаются свыше 800 бандитов, отряд Каретникова двумя группами прорывается через жедорогу в одной версте севернее ст. Федоровка...».

Об обстановке и положении в Мелитопольском уезде в бюллетене ЦК КП(б)У говорилось следующее:

«...Особенно неблагоприятной по бандитизму является Балковская волость, где Ревком все время находится под ружьем. Всей волости ежедневно угрожают налеты бандитов с пламенем».

За ней следует Веселянская волость, где бродят группы бандитов, которые разоряют ревкомы. В некоторых пунктах волости милиция перебита бандитами. В с. Хитровке в конце декабря жизнь совершенно замерла, мужчины разбежались. Бандит Дубинин (махновец), нападший на волость, отличался своими жестокостями. Волость разорена, хлеба нет.

После того, как в районе Тимошевки и Веселого было расстре-

ляно 700 махновцев, прорвавшихся из Крыма под видом красноармейской дивизии и около 1000 было отогнано до Б. Токмака. Там частью уничтожены, частью рассеяны, отдельные спасшиеся бандиты укрывались на хуторах и притаились. Они бродят между селами и хуторами, но вооруженных налетов не совершают. Стихи с красноармейскими частями носят для них оборонительный характер...».

Что касается Крымской группы, то нехватка корма лошадям и перетомление бойцов, прошедших с боями за 5 дней около 300 верст, привели к тому, что группа к серьезному, маневренному бою была не способна.

На шум боя со всех сторон, перенасыщенного войсками противника, спешили красные войска: 4-й Кавдивизии 1-й Конармии, Сводной дивизии курсантов, 2-й Дондивизии, 42-й дивизии и другие.

Махновцы устали и лениво поворачивались в бою под Тимошенко. У красных был громадный перевес сил и отдохнувшие воюющие части, их не оставил даже пулеметный огонь обороняющихся.

Потеряв командование, бежавшие впереди, остатки группы на совершенно измученных лошадях пробивались в разные стороны, исповедая тактику рассредоточения и деления на мелкие отряды.

Особых приемов борьбы в это время не было, придерживались старых: Охрана — высылка застав, дозор. Распоряжения исходили от дежурного по гарнизону. Кроме того, штабом издал свою армейскую конную разведку, которая по приказу штаба шла разведку по главному магистралу, откуда ожидался поход красных частей. Разведка ходила на 10 — 15 верст и собирала сведения от местных крестьян.

На походе конная разведка шла впереди по назначенному в приказе маршруту и высылала передовой отряд в 1 — 8 своей численности, который в свою очередь делится на передовые и боковые дозоры. Боковые дозоры от дороги, по которой проходит армия, уходят на 4 — 5 верст, а ночью на 1 — 2 версты. Таким образом сведения дозоров и наблюдательных постов давали возможность, хотя и не полной, ориентировки. В бою охранение частей и обоза было разное. Во время боя вся дежурная разведка и контрразведка несли разведывательную службу, не вступая в бой, обеспечивая своими наблюдениями тыл и фланги обоза, высылая разведку на дальние горизонты и выполняя приказания штаба в этом направлении. Заставы по приказу штаба выставлялись самостоятельно каждой ночью, то есть полком в указанном штабом направлении, каждая застава имела своего начальника и его помощника, которые были в распоряжении дежурного по гарнизону и его двух помощников. Кроме того, в распоряжении дежурного по расположению поступала кавалерия дежурного полка, которую он, сообразуясь с постами, высылал по несколько кавалеристов (10 — 20 человек) в распоряжение каждого начальника заставы. Во время бо-

жданного похода красных частей дежурный по расположению выходил на позицию со своей частью и задерживал наступление до подхода отдыхающих частей Армии.

На походе дежурный по гарнизону со всеми помощниками и дежурной частью всегда составлял арьергард, прикрывающий хвост или тыл движущихся частей. Дежурный в последнем случае, пользуясь топографическими условиями, по возможности, задерживает наступавшую часть противника, обстреливая ее из пулеметов, спешиваясь и располагаясь цепью и тем дает возможность главным силам уйти вне досягаемости врагства.

Отдельные группы войск Армии и отряды неукоснительно руководствовались подобными принципами управления.»

3 ДОКУМЕНТИВ

27 листопада 1920 року

Директива арміям Південного фронту більшовиків:

«Ввиду отказа Махно виконати вимоги Реввоенсовета фронта о расформировании его частей и открытого вооруженного выступления против нас, части фронта с утра 26 ноября приступили к активным действиям против махновских банд.

Приказываю:

Первое. Борьбу вести всей решительностью и беспощадностью, ставя задачей полное истребление банд и уничтожение очагов бандитизма.

Второе. По занятых районах расположения махновских отрядов провести беспощадное разоружение всего населения.

Третье. В случае выхода каких-либо частей противника из-под нашего удара вести конными частями безостановочное преследование, не останавливаясь никакими границами и имея в виду полное уничтожение всех остатков плена.

Четвертое. Для окончательного восстановления порядка и создания органов революционной власти распоряжения соответствующих ревкомов по всех районах, захваченных бандитизмом, назначить следующие тыловые районы 4-й армии: р. Днепр, р. Плоская Окопирова, Славгород, Чаплино, Андреевка, р. Сухие Ялы, ст. Долья, Мезитополь — все включительно для 4-й армии. Р. Плоская Окопирова — Славгород включительно, Синельниково исключительно, Дмитровское, Петропавловка, ст. Чаплино — для фронтового отряда.

2-й Конной армии продолжить движение и сосредоточиться в районе Перекоп-Константиновка, Туркеновка, ст. Волновуха. Штаб 2-й Конной армии — Волновуха. В указанном районе немедленно приступить к ликвидации банд и разоружению населения....».

Яків ТУМАРКІН,
кінець листопада 1920 року:

«Крізь напіввідчинені дверята чавуної грубки, поставленої на середній лагоді, падало світло, виприваючи з темряви нижній царя. Пашажи спали або просто лежали. Лиш одні сиділи, влізко схиливши голову нагору. Це був Мамаліга. А втім, пізніше в цьому вчорашнього козака-чорношляхця було «пелетко». Верхній одяг він скинув на себе, форсуючи вилас крижани хвилі Збруча. Шанку загубив. Втримав, і життя, і киття, коли б не новий знайомий. Василь Праденко не тільки умудрився втримати Мамалігу, а й перебрався через річку в гвинтівкову і сухим тютюном. Навіть у панічній метушні він не забув перекласти його в шанку.

Ще мало не тиждень після переходу кордону негторівці приходили до пам'яті. В Підволочиську збиралися всі, кому понастило вратати.

Саме в ті дні Мамаліга потоварювався із своїм ритвинком. У нескінченних розмовах вони дізналися один про одного більше, ніж у звичайних обставинах військової служби можна було б довідатися за рік. Ніщо так не зближує людей, як разом пережити злигодні.

Розкажи, братику, який вітром тебе до цього воїнства занесло, попросив якое Праденко друга.

Мамаліга з удаваним обуренням відповів:

Ти дини! Гвинтівку без ремня носить, дай йому шаблю, власне коней! Нуха пообіцяє, а пасміюється говорити мені, ветеранові, таке «занесяло». Та ти знаєте ви, пане резервіст, що я під тризубом вже два нещільно воюю!

Бачу, пане добродію, бачу, що не тільки під тризубом служив, а ще й хвалюваного старшинку за командира мали. — в тон йому сказав Василь і додав: — Пробачайте, пане ветеране, розкажіть, будь ласка, коли саме і, за яких обставин ви зробили честь пану головному отаману, вступивши на службу до його війська.

Обидва розсміялися, бо в такому нишпоривому тоні любив говорити ти один із пашаручків, що складав списки втікачів.

Коли вже хочеш знати всю правду, — мовив Мамаліга, — ти подиви ти точно. Справді бо носило мене три роки розбурхали морем громадянської війни, наче тріску. Й сталося так через те, що народився рудий. Не смійся, друже! От «Золоті чобітки» (такщо вийшов небесне, напорожний він такий собі злилий з раками) пішов у свою стійливу, щоб розжитися. Шістдесят сім батькових десятин на Волині, здавалося йому замало. Мріяв заможніквати. А я, наче на дещо сказав тобі, потрапив до цього воїнства справді випадково. Мати моя Київщини. Зовсім молодого дівчиною заміж її мій дід до Києва і віддав у робітницю до якогось Титаренка власника невеличкого заводу

перкових стіноч. Отут ягодом і поспатався до неї дий батько, батрак з-над Сіверської, що саме кіпав солдатську службу в сиверному воєску. Побрався бідного, а податки неми куди. Згадав, що в Сіверській живе родич і займає пресвиство, на думку його одностельців, може виплатити гімназію. І що ж ти думав, молодий наче хто, доручив з нашим відом переїхав (так зливився їх в усякому разі виплату-благодійниц). Батька взяли до гімназії директором, мати пріста вчителю в директори та деяких учителів.

А скоро народився й я. Того ж дня оселилися під нашим дахом мами. Батько ніяк не міг примиритися з тим, що я рудий. Все докорив матері:

Що ж не вишодить, а чорнявий, ти мало не ціленик, а дитина в нас руда? Приданається, сина така, а ким ти там у Києві кохався? Чи не з Титаренком чомсь?

Кожний такий донин, особливо після чарки, закінчувався розпавом. Найбільше, коли підір, перешагло мені. І за те, що я відразу кидався боронити маму, і за те, що своєю появою на білий світ поспарив батьків. Братів моїх і сестер, хоч вони теж не були такі чорняві, як він сам, любив, а мене лише терив. Дбав тільки про одне: щоб я вижив. Іо ж крім про сна, який теж стане паном, як, приміром, директор гімназії.

За мого навчання платити не доводилося. Стараннями всіх родичів вдалося виконотати для мене одну з нечислених казенних стипендій. Вийшов я добре, закінчив гімназію.

От тільки з роками волосся так і не потемнішало, залишилося рудим. А хазяїнув ярюю мого батька одержувати довіденди від моєї виставки революція: багатим паном я не став.

Довелося піти а дому. Вирішив податися у Київ. Як я доїхав туди, не наголодувався в тому «багатому місті», воки знайомий тимчасову роботу на станції розповідати довго і нудно. Та даді все пішло наче в пригодницьких книжках. Читав ти коли-небудь, Василю, пригодницькі книжки?

Довелося, друже, довелося. До нас у село влітку приїдлив з батьками на дачу учень реального училища. То в нього яких тільки не було!

То ти грамотний?

Ажасе. Ковалі люди розумні, серйозні. Одне слово, сільський протестат.

Ти чим словом тут не дуже розкидався. Нам весь час втовкмачували, що: багатство — воно або від господи бога, або від того, що ти людина, ревно працював на своєму полі. Відність — це фронтів громадянської війни проходить, отже, не між багатими і бідними, а між українцями і москалями.

Як же так. Північчор? Дітишки і Врангелі — москалі, а паному

зав розстріляти захоплених раніше чекістів, а потім, зібравши свої війська у мішній кулак, повів їх у напрямку на Новоуспенівку. Відступивши з свого шляху кавполк Окремої Богучарської бригади, вони без втрат вийшли з оточення.

Попри всі намагання Фрунзе операція виявилася погано підготовленою, червоні частини слабо взаємодіяли між собою, не мали надійного зв'язку, а головне, не виявляли будь-якої ініціативи. Лише надвечір 26 Інтернаціональна кавбригада вступила до Гуляйполя, де вже не було махновців. Зранку 27 до села підійшли частини 42-ї дивізії і розпочали перестрілку з своїми ж. Непорозуміння швидко, правда, з'ясувалося, і 27 листопада всі частини, які брали участь у оточенні, зібралися у Гуляйполі, де й почали чекати нових вказівок. Відчуваючи, що припустився помилки Фрунзе 27 листопада надіслав військам нову директиву: «Боротьбу вести з усією рішучістю і нещадністю, ставлячи завданням повне викорінення банд і знищення осередків бан্ডитизму. При зайнятті районів розташування махновських загонів провести нещадне роззброєння всього населення. У випадку виходу будь-яких частин ворога з-під наших ударів вести кінними частинами переслідування без зупинки, не обмежуючись ніякими кордонами і маючи на увазі повне знищення всіх залишків ватаг».

Махно тим часом подався у напрямку Гришиного, навадивши йому знущатися 2-й кінний корпус. Як того не бажав переможець Врангеля Фрунзе, повторилася ситуація січня 1920 р. Махно виявився міцним горішком. Протягом тижня махновці перебували у Гришинському районі, проводили свої загоны у порядку, збираючи розпорошені місцеві сили повстанців. Вони досить спокійно відчували себе і адже діяли серед частин 2-го кінного корпусу, захопили у нього 2 батареї і розбили один полк.

Особливо нищівного удару від махновців зазнала Кіргинська кавбригада: 3 грудня серед дня махновська кавалерія оточила колонну Комар, де стояли киргизи. Повстанці діяли так швидко й зухвало, що червоноармійці, яких охопила загальна паніка, не змогли зробити жодного пострілу. Вся операція зайняла 20 – 30 хвилин, втечею змогли врятуватися не більше як 100 чоловік. Махновцям дісталася кінь артбатарея, 8 кулеметів, набої, обоз. Проте Махно, як правило, утримувався від активних наступальних форм боротьби. На засіданні Рад 28 листопада «батько» так сформулював стратегію моменту: тимчасово по можливості ухилитися від боїв, енергійно поповнювати армію, істотно повинити зв'язок з загоним Володиченка, а головне, чекати прибуття Кримської групи, її доля особливо турбувала Махна.

У Криму події розвивалися таким чином. Ще 20 листопада Каретников і Гавриленко були викликані у штаб Фрунзе, який перебував у Мелітополі. Вони довго козлялися (зв'язку з Гуляйполем не було), але все ж вирішили їхати, взявши з собою охорону. У Мелітополі їх арештували, а згодом розстріляли.

Командарм-4 стягував кльце червоних військ навколо Кримської групи, віддавши вирішальний удар на 27 листопада. Довідавшись про це, Фрунзе йому різко вичитував: «Мені незрозуміло, чому ви відкладете операцію на ранок 27 листопада... Наказую діяти з усією рішучістю і нещадністю. Всіх без винятку махновців, як тих, що добровільно здалися, так і тих, що захоплені у полон, арештовувати і передавати у розпорядження Особого відділу». На той час «особисти» набули досвід поводження з врангелівськими офіцерами і солдатами, які залишилися у Криму. Декілька євреїв було варварськи розстріляно.

27 листопада їм ультимативно запропонували розібратися. Припинити декількома дивізіями червоних до узбережжя Чорного моря, махновці вирішили не даватися. Це були кращі повстанські кадри, які дієсно, як справедливо зазначив Я. Яковлев, пройшли випробування вогнем і водою. Силою вогню кулеметних полків група прокладала собі шлях крізь кльце, червоні частини вели себе пасивно. Зустрішши 7-у кавдивізію 3-го кінного корпусу, махновці робили її, вийшовши до села Дзюма-Аблан. Звідси вони попрямували до шосе Симферополь – Перекоп. Командуючий 4-ю армією кинув їм на зустріч 7-у кавдивізію 3-го кінного корпусу та частини 52-ї дивізії. Однак ті не виявили особистого бажання до переслідування. Відбивши ряд атак 5-ї кавдивізії, махновці ввечері 27 листопада добралися до Армянського Базару. О 23-й годині 20 хвилин того ж дня Фрунзе направив військам наказ, в якому констатував, що махновським загону Каретникова вдалося пройти через загороджувальний цеп червоних військ. Він рухався у напрямку Перекопа, і були підстави думати, що не пізніше наступного дня він вийде з Криму, звідки фактично направиться до Гуляйпольського району. Командарму 1-ї Кінної Будівничої наказувалося виділити для переслідування Кримської групи махновців 4-у кінну дивізію.

Побожання Фрунзе виявилися нещадними. Махновці розділилися біля Армянського Базару на дві групи, одна вийшла з Криму через Сиваш, інша – через Перекоп. 28 листопада групи об'єдналися біля с. Стратанівки. Два дні знободилося повстанцям, щоб вирватися з кримської пастки на степовий простір, позаду було 130 перст безперервного маршу, який супроводжувався ар'єргардними боями. Армія зупинилася на короткий відпочинок у тих місцях, з яких менше місяця тому вирушала на Литовський півострів.

Похмуро кидали погляди в бік Гнилого моря білці та їх командири. Рій некухонь питань ні на хвилину не залишав селянські голови. Марш неможливо було зрозуміти, в ім'я чого шість тисяч їх товаришів жили на кримській рішні, якщо тепер махновці знову поза загоном. Загострене почуття небезпек гнало до рідного району, і ніхто

з повстанців не підозрював, що дійти туди більшість не судилося.

Начитилу 4-ї армії вирішив перекинути назустріч Кривській групі зведену дивізію курсантів, розташували її в тилах 42-у стрілецької дивізії, Інтернаціональну кавбригаду та 4-у кінну дивізію будионівців. Цим частинам доручалося зустріти маховців у районі сіл Мала Білоярка, Михайлівка, Орлянівка. Зранку 1-го грудня маховці зіткнулися біля с. Тимошівка з 370-м полком 42-ї дивізії. Полк був оточений і після незначного бою знятий у полон. Легкий успіх приспав пильності повстанцям, за п'ять останніх днів вони пройшли з боями 300 верст, були переворотлені і не готові до серйозного бою. Коли до Томашівки підійшли 124-а бригада 42-ї дивізії та дві кінні бригади будионівців, маховці вступили на південь до сіл Гавриківка та Меничкур. Переслідування продовжувалося. Побачивши, що потрапляють в оточення, маховці вирішили прийняти бій. Його результат виявився для них катастрофічним. З 3500 кавалеристів і 1500 тачанок з кулеметами з поля бою вдалося врятувати декільком сотням вершників та 25 тачанкам.

7 грудня в с. Старий Керменчук зібралася рада повстанської армії. Обговорювалися перспективи і нагальні завдання руху. Вирішили, що головне — за всяку ціну зберегти армію до весни, а найближчим часом зібрати воедино всі розпорознені по Україні маховські загони. Після закінчення ради почали збирати сільський мітинг, в цей час на вулицю калі з'явилася кавалькада вершників. Розвідка повідомила — це кримська група. Її з нетерпінням чекали, але зустріч виявилася сумною. «Батько» був вражений. «Вигляд розбитий, майже знищеною меншій кінноті сильною пригрозивши його», — писав П. Аршавин. Він мовчав, намагаючись вгамувати хвилювання».

З ДОКУМЕНТІВ

25 листопада 1920 року

ІЗ ПРОТОКОЛА ЗАСІДАННЯ ПРЕЗИДИУМА НИКОЛАЄВОГО ГУБКОМА КП(б)У

25 ноября 1920 г.

Слушали: 1. Доклад (председателя) президиума ЧК т. Альпова о состоянии губЧК и ее ближайших задачах.

Постановили: 1. Ходатайствовать перед ЦК КПУ, Цутырским о откомандировании т. Леонтия на Екатеринослав для работы в губЧК.

2. Президиуму губкома и предгубкома обратиться с циркулярным письмом по губернии о необходимости местным партийным организациям уделить должное внимание работе ЧК и, в частности, привлечению на чекистскую работу честных беспартийных рабоче-крестьянских элементов. Выпустить листовки к рабочим, крестьянам и красноармейцам от губкома, губисполкома и губЧК.

3. Ввиду несоответствия части сотрудников и необходимости обновления и очистки их состава выделить комиссию по пересмотру

МАХОВЦІ

состава сотрудников ЧК в губернской масштабе из представителей губернского и временной контрольной комиссии.

4. В связи с ликвидацией врагелевского фронта предложить губЧК обратить особое внимание на увеличивающуюся волну бандитизма, на работу в Днепровском уезде и на движение врагелевцев-военнопленных; предложить т. Альпову отнестись с особой осторожностью к вопросу о привлечении спесов на работу в губЧК.

5. Создать расширенное совещание ответственных работников, на котором составить доклад т. Альпова о задачах ЧК в связи с организацией строительства партии.

7. Отозвать т. Наумова из коллегии губЧК, ввести туда т. Воинова. т. Наумова назначить заместителем секретаря губисполкома.

З ДОКУМЕНТІВ

24 листопада 1920 року

ФРУНЗЕ головному
«Прошу сообщить, последуют ли с вашей стороны какие-либо указания в отношении изменения намеченной мной перегруппировки фронта. После некоторых изменений, вызванных обстановкой во фронтовом тылу, такая сейчас представляется в следующем виде:

Первое. 2-я Конная на марше в районе Пологи — Царсконстантиновка, куда прибывает 27 — 28 ноября; отсюда будет продолжать движение на Кавказ; в районе Пологи окажет содействие по уничтожению банд и разоружению населения.

Второе. 1-я Конная на марше в район Елизаветграда, Апостолово, Екатеринослав. 23 ноября имели дневку в районе Чаплинка, Черная Долина, Бастозарский. 4-я дивизия из этого района направлена в район Синельниково, куда должна прибыть не позднее 30 ноября. Здесь дивизия должна оказать содействие по уничтожению шпак и изъятию у населения оружия. Командарм 24 ноября прибывает в Екатеринослав...

42-я дивизия. Отдельная богучарская бригада и Интеркабригада под общим командованием начтыла имеет задачу очистить от бандитов район Пологи, Гуляй-Поле, Орехов, Синельниково, Мечетная, Александровск. Дивизия курсантов 26 ноября сосредотачивается в Мелитополе, где временно поступает в подчинение начтыла.

Командою Фрунзе».

Віктор БІЛАШ,
25 листопада 1920 року:

«Начались мелкие эксцессы с красными командирами, в виде жалоб на маховцев, что они переманивают к себе красноармейцев-одиночек,

что они укрывают дезертиров, уходящих с махновцами с пулеметами, что они, вообще, заносчивы. По существу, все это мелочь и не стоило ломать гроша. Но за такую мелочь виновные махновцы расстрелялись по приговору Комиссии антимахновских дел.

Так, в с. Малотокмачке один махновец обезоружил красного командира, потому, что ему понравился «Маузер» и впрочем, командир 2-го полка Клерфанд за это расстрелял его на месте, вместе с ним товарищ дошады и оружие потерявшему. В Большой Михайловке махновцы убили начальника снабжения какой-то дивизии, а с ним трех красноармейцев за то, что добровольно не сдали оружие и не вышли из штаба выехал Шушь и на месте расстрелял виновных махновцев. В Михайловке-Лукашове махновец комроты отряда Чалого, перешел к себе с 2-я пулеметами взвод красноармейцев, которые только перешли к нему, тем самым, обезоружив красную часть. Был скандал махновец комроты за это был расстрелян. Такие случаи были.

Что же касается массовых случаев нападения, то в этом отношении исключительно местные бандиты, неорганизованные крестьяне и перебежчики кадры белых армий. Мы же виновных строго преследовали и карали расстрелами, как контрреволюционеров и провокаторов, желающих сорвать наше соглашение с Соввластью в пользу Врангеля и Польши. И так было до последнего дня 25-го ноября.»

3 ДОКУМЕНТИВ

25 листопада 1920 року

3 наказу Маріупольського ВРК:

«Ввиду состоявшегося соглашения между Советской властью с одной стороны, и партизанскими отрядами Махно, с другой, в уезде махновцами устраиваются сходы и собрания, где, критикуя Советскую власть, ораторы предлагают не подчиняться государственным законам Республики, не выполнять продразверстку и не признавать власть Советов.

Такого рода агитация является недопустимой, потому, что контрреволюционеры, шпионы и другие слуги буржуазии от имени махновцев готовят подготовку против Советской власти восстание и хотят создать новый фронт.

Для правильного освещения вопроса о целях и задачах соглашения Советского правительства с Повстанческой Армией Махно и повстанцев, а также для управления приказывает соблюдать следующий порядок:

1). Никаких собраний без ведома волревкомов в волости, подрайонов и подрайоне и Отдела Управления в городе не допускать.

МАХНОВЦІ

2). Устроители митингов и собраний обязаны доводить каждый раз до сведения указанных выше учреждений с представлением списка официальных ораторов, выступающих от имени легальных партий. Остальные же ораторы берут слово в общем порядке и несут ответственность за свои речи самостоятельно.

3). На всех митингах обязаны присутствовать представители Советской власти для фиксирования заявлений о неправильных действиях агитаторов или уполномоченных Советской власти. С целью привлечения последних к ответственности за совершенные преступления, а также для привлечения ораторов к ответственности за ложь и клевету на советских и партийных работников, если таковая будет иметь место в выступлениях.

4). Всем инструкторам и членам Ревкома вменяется в обязанность разъяснять гражданам, что митинги и собрания, проводимые политическими партиями, даже коммунистической, не носят законодательный характер, а являются дискуссионно-агитационными, а невыполнение существующих постановлений и распоряжений Советской власти влечет за собой серьезную ответственность перед законом Республики.

Наблюдение за исполнением данного приказа возлагается на чрезвычайную комиссию и милицию».

3 ДОКУМЕНТИВ

26 листопада

3 Довесення особливого відділу 4-ї армії:

«Почты 4-й армии г. Грюнштейн немедленно по прибытии Подштадта сообщил Начдиву, что в городе находится махновский отряд силой от 60 до 100 сабель, служивший связью между штабом махновской армии в селе Гулий-Поле и так называемой Полевой его армией, действующей в Крыму, что мелитопольский гарнизон не опасается и что штаб тыла армии не чувствует себя в полной безопасности; на основании вышеизложенного начальником выставлял на ускорении прибытия головных частей дивизии в Мелитополь для ликвидации банды в ночь с 25 на 26 ноября. Начдив назначил для выполнения этой задачи 7-й стрелковый полк. Командиру полка было послано на автомобиле приказание не останавливать полк на ночлег в д. Дашинка, а продвинуть его к ночи в г. Мелитополь, совершив безостановочный 60-верстный марш, самому же командиру прибыть на автомобиле в Подштадт на полученном указании.

Ковалю на рассвете приезжает в Мелитополь, выясняет с представителями особого отдела силы и расположение банды (по сведениям особого отдела численность ее доходит до 400 сабель), разрабатывает план и в 8 часу 26-го ноября встречает свой подчиненный полк.

с которым окружает предместье Мелитополя. Песчаное, где, по сведениям особого отдела, находилась банда.

После окружения никаких результатов. По сведениям местных жителей банда еще утром 25 ноября ушла из Песчаного; напасть на ее следы удалось. На чем эта маленькая операция и кончилась.

Представитель особого отдела был искренне удивлен, узнав, что банды не было в Песчаном уже в тот момент, когда он впервые сообщил об этом Штабную сводной...

Всеволод ВЕРХОВСЬКИЙ, 26 листопада 1920 року:

«...Після того, як Червона армія оточила і розброяла кримські групи Каретникова, а чекісти заарештували керівників «Набату» у гудзівському оточенні Махна відчувалася сильна тривога.

26 листопада Верховський побачив, як до маховського штабу підїхали Барон і Тепер. Подумав: «Махно викликав Барона чи не за приїздом? Судячи з усього, зв'язок у них ще діє».

Через деякий час прийшов посланий і повідомив, що його викликав Задов до себе. Чекіст, не спішаючи, попрямував до хати, де містився маховський контррозвідка. Ще здалеку помітив там якесь пошекигання. Із уривків розмов Верховський зрозумів, що одержав повідомлення. Приніс його агент, застигнений у 42-у стрілку з димом. Подробиці ніхто не знав, але говорили про те, що кримська група поїхала з частинками Червоної армії.

Задов побував із «своїм чоловіком» у Махна, а потім зібрав усіх членів ревізійської. Верховського на засідання не пустили. Задов виїхав зі свого кабінету і сказав:

«Нарада буде в дуже вузькому колі. Я покликав тебе не для того. Мабути, час повертатися до Харкова. Тут тобі нічого робити. Задов Харковці сказалося тяжке становище. Треба допомогти нашим товаришам».

Верховський повернувся до кулуарів свого відділу. До нього заїхав харківський анархіст Тепер і Рибін. Рибін теж був «набатовим». Його іхав він в Гуляйполі в червні, швидко зрозумів, що той, хто бачив і чує речі, слухається «батька», тут живеться непогано, й вернувшись до свого від Барона. Відтоді він шпигував за всіма «набатовими» і ніколи не щодня ходив до начальника контррозвідки.

Рибін повідомив:

«Червоці отримали наказ розброяти і нашу, гуляйпільську групу. Добре, що Левко Задов мав свого чоловіка у 42-й дивізії. На допомогу прийшов повідомив, що вона наступатиме на Гуляйполі. На допомогу йдуть інші стрільці та кінні частини. Ми в мішку!

— То чому ж ми не рухаємось, а стоїмо на місці? — запитав Верховський. — Залишити треба Гуляйполі. Нас тут жменя!

— Застепись, Нестор Івановича ще сподівається, що кримська група зрозуміє через Сиваш і пробіватиметься сюди, — пояснив Рибін. — На півночі Бердяського повіту Удовиченко зібрав таку чималішу загін. «Батько» наказав йому йти до Гуляйполя. Якщо червоці подумують нас оточити, то він ударить їм у спину. «Батько» вважає, що боротьба тільки починається.

Верховський був переконаний у тому, що Махно не погодиться скласти зброю. Він розраховує з допомогою Удовиченка вирватись з оточення і вийти у тил Червоної армії.

Невеселі думки обсіли Верховського: «Значить, агент попередив маховську контррозвідку, що командування Червоної армії знає про наміри «батька» захопити Синельникове, Павлоград, Гриніне та Юзівку. Маховський штаб має тепер відстояти часу, щоб вислизнути з оточення. Значить, одним ударом покінчити з Махном не вдалося...

Люди Верховському дуже хотілося розрядити в Махна револьвер. Він вірив у те, що після «батькової» смерті його «армія» якщо і не розпадеться би, то принаймні ослабла б. Але здійснити свій намір він не зміг би. «Батько» не розлучався з численною охороною. Навколо нього були такі відчайдушні рубаки, що не встиг би він вихопити револьвер, як його б поклали на місці кулею чи шаблями.

Чекіст згадував один випадок. Якось у серпні Махно особисто допитував захопленого в полон кіннотника з 7-ї кавдивізії, якій «батько» ополучив «ворний терор». Кіннарище, зрозумівши, що його чекає неминуема смерть, вихопив у ад'ютанта командира одної з маховських груп Савинова, який стояв поруч, з-за пояса маузер. На мить всі завмерли. Але червоці кіннотник навіть не встиг звести руку, як його груди пробив кулею кулею...

Тим часом Рибін і Тепер склали тест листівки і покликали Верховського, щоб той прочитав його.

Щось голова останнім часом болить, — поскаржився чекіст. — Індж ах в очях темніє.

З чого б то? — здивувався Рибін. — Ти ж не п'єш. Інтелігента з тебе, класиш.

Верховський пробіг очима текст листівки. Він був довгий, і весь аж усе під «знаком» і окличних знаків. Пам'ять зафіксувала тільки окремі рядки тексту:

«Махному погляді капіталістичних кружів уже малюється нове життя з торблених сніпках трудивників...

Преклись, трудивник і притиченіш!

Невже ти забув потоки крові й сльози?

Невже ти забув кричану вуличну розправу, яку чинять «над бунтівними рабами»?

Він замислився:

— Ти повертаєшся до Харкова. Настав час попроситись. Можеш зустрітись ніколи. Я добра тобі зичу. Тому бажаю скоріше виїхати з цієї халепи.

Верховський заплятно похилився на Білаша.

Ти поки що нічого не знаєш, продовжував Білаш. Уявляй собі, я до тебе приїжджаю: не схожий ти на всіх цих — і «батьків» командирів, і баронових «набатівців». Щось у тобі є просте, людське. Немає жорстокості, ненависті до людей. Як тебе прибило до наших берега — не знаю.

— Ти знаєш, чому приїхав Барон? За грошима!.. Харківські інженери давали їм золото, гроші. Але чекісти розгромили анархістів. А теоретикам хочеться. Працювати вони не можуть, тільки балачки. «Батько» знову дав їм гроші. Левко запропонував послати у Харків Бароном і тебе. Дивно, але він чомусь тобі довіряє. Радажу тобі: йди по дорозі Барона. Іди куди хочеш. До Києва, до Москви. Не вірю, що тебе поставлять до стінки. На тобі немає крові. Але не спішай. Я думаю, що комісари оголосять про амністію всім махновцям, звичайно, рядовим. Розкажи про нас все, що знаєш. А ми в цей час будемо далеко звідси.

Верховський зрозумів, що саме в цю хвилину, хвилину найбільшої вартості Білаша, він може запитати у нього що загодно:

— А що ж ви робитимете? Навколо Гуляйполя стягуються війська.

— Червоні будуть тут через добу, — відповів Білаш. — Але нічого до нас надійде швидше. Дамо червоним білі. Але я скажу тобі правду, чому ми тут тунцюємо. Махно хоче взяти з собою своє золото. Він не відступатиме без «золотого мішка», бо розуміє — аристократи грошей розбіжняться...

Виктор Білаш розповів, що біля села Туркенівки Махно заховало золото. А тепер хоче його з собою забрати. «Батько» розуміє, що Гуляйполе доведеться віддати. З Бердяського повіту сюди послав сильний, оснащений кулеметами загін Удовиченка. Він чекає на нього, щоб зібрати всі сили в кулак і відступити на Юзівку та Гриньків.

— Де те золото? — здивувався Верховський. — Махно ж уже заховало золото біля Туркенівки і не знайшов.

— Махно дуже хитрий, — перебив його Білаш. — Він тоді не шукав ніякого золота. Просто йому треба було зробити так, щоб ніхто не міг сказати, що золото втрачено. Не забудь, що на той скарб точили зуби й інші командири. Крім Махна, про схованку знає його ад'ютант Лепетухов. А той мовчати не може...

— Ну, та бог із ним, з тим золотом! Але я не розумію, навіщо ти пробиваєшся на Донбас. Що він там візьметься?

— Ми будемо відступати в область війська Донського, а там на допомогу сидить чимало козаків, яким Советська влада не по душі. Ми ж

«Батько» вирішив нововати до кінця...

Верховський повернувся до культосвітнього відділу. Всі махновські пропагандисти позникали. Дружина Махна останні дні не виходила з хати, де вона жила з «батьком». Тож у кімнати не було нікого. Він сів за свій стіл і замислився. Від пропозиції повертатися до Харкова відмовитись було неможливо. Це був наказ. Значить, завтра, двадцять шостого листопада, його в Гуляйполі вже не буде. Він не зможе забезпечити здійснення операції по захопленню Білаша. І, судячи з усього, на чийсь штаб не залишить Гуляйполя, аж поки сюди не стягнуться всі махновські загони. А от планів Махна йому вдалося з'ясувати. «Армія» прориватиметься на схід, на Донбас, щоб потім вийти на північ області війська Донського. Як передати цю інформацію? Навряд чи хтось загляне у «поштово скриньку». Останній кур'єр, мабуть, не повернеться. І Верховський згадав про Федорченка.

Якось у Старобільську на початку вересня, ще до замірення Махна з Советською владою, Верховський побачив біля штабу групу людей. Серед них був начальник контррозвідки та його брат Данило. Чекіст зупинився і почав розглядати обшарпаних, обіраних людей різного віку.

— Що, знову червоних шпигунів спіймав? — запитав Верховський. Задав, не зрозумівши іронії, відповідь:

— Можете написати у своїй газеті, що прості люди, інтелігенти, навіть червоноармійці втікають до «армії» Нестора Івановича. Вони хочуть боротися не за Советську владу з її комісарами, а за наш безвладний україно-советський лад.

У цьому гурті були люди, які самі прийшли до Махна. Дехто хотів записатися у «батька», інші, переночпивши, податися далі — у Крым, до Врангеля. Кількох червоноармійців захопили у полон петлюрівські бандити. Вночі вони відбрали в охоронців зброю і вислизнули з пастки. Але тут їм знову не пощастило, бо натрапили на передову махновську заставу.

Один з бідолах привернув увагу Верховського. То був ще зовсім молодий хлопець. На лобі у нього набрякла велика гуля, під очима застали синці.

— Це — шпигун? — засміявся Верховський. — Та в нього ще милого на губах не обсохло...

Щепа! — сплюнув Задов. — Каже, що мобілізували. Служив червоном, тепер хай послужить і нам.

Настав Верховський кілька разів зустрічатись цього червоноармійця. Йому йому не вдалося, а посланих працювати на кухню. Втікати він, доки не знайшовся. Навколо Старобільська чергували махновські чекісти підійшов до хлопця і попросив допомогти віднести пакунок шпигу до культосвітнього відділу. По дорозі вони трохи поговорили.

Верховський дізнався, що прізвище юнака — Федорченко, родом він з Харківської губернії. Хлопець сподобався йому. На запитання, чи він не просить зброю, Федорченко відповів: «Я краще питиму воду і носитиму воду».

Це була смілива відповідь. І Верховський почав запрошувати Федорченка до культосвітнього відділу нібито для виконання доручень. Вони багато говорили на різні теми і поступово почали довіряти один одному.

Отже, Верховський вирішив ризикувати і послати з новим дорученням Степана Федорченка.

Вдома чекіст швидко написав на тоненькому цигарковому папері шифровку. Потім дістав свій револьвер, вийняв патрони і розрядив. Повкладав згорнуті трубочкою аркушки у гільзи, знову засунув револьвер у кишеню, повставив на місце кулі. Треба було поспішати. Йому показався Федорченко він побачив біля похідної кухні. Кивнув йому, щоб відійшов убік. Федорченко пішов за чекістом.

Вони зайшли до приміщення культосвітнього відділу. Там нікого не було.

Степане, — почав Верховський. — Ми вже з тобою багато про це говорили. Я знаю, що ти хочеш втікати від Махна. Чи не правда?

Федорченко кивнув головою і хотів щось сказати, але Верховський жестом зупинив його:

— Почекай! Так от, настав час попрощатись із «батьком». Я дам же тобі вибратись за Гуляйполя. Але це ще не все...

Верховський дістав револьвер і поклав його на стіл перед Федорченком.

— Ти візьмеш револьвер. У барабани — сім куль. Перші чотири патрони звичайні. А три інші з начинкою. Зустрінеш червоноармійський патруль і попросиш, щоб тебе відвели до особливого відділу. Там передаси ці патрони і скажеш, щоб розрядили. Зрозумів?

— Так!..

— Якщо трапиться якась несподіванка, то ти повинен вистрелити в сім патронів. Але цього не повинно бути. Зрозуміло?

— Гаразд. Але...

— У нас дуже мало часу. Сюди хтось може зайти. Не треба, щоб я бачили. Отже, слухай! Підеш увечері. Зараз рано емеркає...

Чекіст повідомив Федорченку пароль, розповідь, куди треба йти, щоб якомога швидше зустріти червоноармійські частини.

Увечері Верховський ще раз викликав до себе начальника контррозвідки. Він простягнув чекісту невеличкий папір і сказав:

— За цією адресою тебе візьмуть на квартиру. Там живе якийсь дідна. Тебе забезпечать документами. Грошей я трохи дам. Але зобов'язаний владштуватися на роботу. Можливо, навіть і воєнським.

МАХНОВЦІ

Для цього підготовлений добрий послужний список кошових козаків Червоної армії, виписаний, звичайно, на інше прізвище. Оце і все, що я хотів сказати. З тими горлопанами з «Набату» намагайся не зустрічатися. Хай вони не знають ні твого нового прізвища, ні місця роботи, ні адреси. Нам потрібен у Харкові добре закопсирований чоловік, якого ЧК не зможе виявити. Згодом ми приїдемо до тебе кур'єра з викликами.

На світанні Верховський з Бароном вийшли з Гуляйполя. Мережа махновської контррозвідки діяла. Разом з ними на північ вирушили троє агентів Задова. Барон не розмовляв з Верховським. Він вважав, що його колишньому помічникові начальник контррозвідки доручив стежити за ним. Вони їхали від хутора до хутора, ледь помітними степами дорогами і не зустріли червоноармійських патрулів. А ввечері, двадцять сьомого листопада війська Червоної армії під командуванням Грюнштейна вибили махновський загін з Гуляйполя. Почався завершальний етап розгрому махновської армії».

АВТОРСЬКИЙ КОМЕНТАР

Чекістські операції дев'ятнадцятого — двадцятого років проти українських повстанців і підпільників стали однією з причин неуспіху боротьби за визволення України від більшовицької окупації. Тому нехай читач пробачить мені за надмірність цитування у попередніх розділах книжки розповідей чекістів і про чекістів про їхню руйнівну роботу. Я міг би, звичайно, переказати коротко найголовніші відомі мені чи писані в літературі та спогадах фрагменти цієї боротьби, але мені здається, що в художньо-документальній обробці журналістів та літераторів вони сприймаються цікавіше. Та й для подальшої розповіді про повстанський рух таке детальне анатомування форм і механізмів надручниця Фелікса Дзержинського, котрий в 1919 — 1921 роках тримав Україну під своїм безпосереднім контролем, як чи не найбільшій на території більшовицької імперії терен збройного опору окупантам, має значення.

В діяльності чекістської агентура діяла в Україні досить ефективно й широко проникла в усі шерстини населення. Довірливі повстанські ватажки, переважно з учителів та колишніх офіцерів на перших порах програли через свою малочисельність і орієнтацію на зовнішніх ворогів спочатку повстанське і багатьох випадках безпорадною проти засилля агентури красної армії, в розкритті справжніх і надуманих залотів.

Більшовицька ЧК використала надзвичайно ефективно ідею пролетарського інтернаціоналізму, боротьби з буржуазією за всевітнє перемогу революції. До агентурної роботи схилили як з ідейних так і з матеріальних міркувань. Здобилим агентам добре платили. Не гробу-

вали шапгажем і залякуванням, брали в заручники рідних і близьких людей агентів, не шкодували винагород, жорстоко розправлялися з жидівськими родинами. Досвід підпільної роботи царату більшовиків промивали досвідом і методами роботи досить дієвої у свій час промислової роботи охоранки. Метод провокацій став одним з найефективніших засобів серед повстанців та підпільників своїх таємних агентів, а самі почали створювати «підпільні організації» своїх позитивних товаришів, гуртували довокруг фальшивих «отаманів», «центрів» справляючи бреші за неадекватності України, виявляли їх за зв'язки й винищували. Все це я намагатимусь показати в романі.

Нестор МАХНО, Гуляйполе, 26 листопада 1920 року

В цей час за сотні верст від Гуляйполя, котре потонуло в темряві, тривожно дрімало, в Криму красні блокували частини Сивої Каретникова. Хоч напад був несподіваний і вночі махновці відчайдушно боролися, вражені підступністю учорашнього союзника з його поручч проливати кров на Перекопі. Після тригодинного бою, в який загинула третина корпусу махновців, більшу частину живих полонили. Лише сотні повстанців вдалося вирватися з настику. Але командир Каретников і його начальник штабу Гавриленко потрапили в пазю.

Цієї ночі не спали й махновські командири в Гуляйполі. Вони знали, що довокруг містечка стягнуті чималі сили красних, але знали те, що вони нападуть, нікому не хотілося.

Махно ще сподівався перемагати на свій бік красноармійців, хоча дав до них своїх агітаторів, але вони не поверталися.

Лише тільки надворі почало сіяти, в штаб почали прибувати виступаючі. Красні наступали з усіх сторін. Незабаром це підтвердилось гарячим розклатом під Пологів. Махновці почали вискакувати з хат, аскакували з сідла. Тачанки почали вибиратися на околиці. Збивався докуча обоз.

На чолі трьох сотень верників Махно вийшов на околицю, вліз на Туркенивку, тут за димом розвідки красні підступили до Гуляйполя найближче. Перед ним Нестор наказав двом сотням йти на допомогу з флангу. Вони випередили загін Махна й красні побачили повстанців на флангах раніше.

Командир ескадрону красних помітив, що підірвався далеко від окопів і наказав зупинитися, виславши розвідку на фланги. Вони поділилися на дві частини: двого флангового загону махновців. Лише кільком верникам удалося втекти. Вони й доповіли комеску про махновців на флангах. Та скоро й сам командир побачив у вранній імлі верників з правою ескадрону. Остерігаючись оточення красні поділися зліз.

МАХНОВЦІ

Махно теж помітив противника. Його маневр управо він розцінив як спробу заманити повстанців у засідку й зупинив загін. Між тим красні парашунишались вліво наскочили на іншу флангову сотню махновців і були вночі обстріляні й почали відступати. Тепер Махно зробив у чому справа. Він гукнув ад'ютанта:

Вертай у село... Будемо пробігати тут, па Туркенивку. За нами хай піде в прорив кавалерія, потім тачанки й піхота. Кулеметним вогнем тримати фланги. В кінці обоз і артилерія. Штабна сотня нехай прикриве хвіст колонні. Пішов!

Вивесили якийсь час, махно атакував красних кавалеристів в лоб. Ні білі, ні красні ніколи не витримували шабельних атак махновців. Повстанці розірвали лави нападників навпіл. Вирубавши половину ескадрону, повстанці прорвали кілька оточення. За ними вихлюпнулися з Гуляйполя тачанки, відстрілюючись з кулеметів, вони не давали флангам красних заступитися. Піхота вискакувала на тачанки, вози. Коні тягли гармати... Не встав у прорив лише обоз. Махно бачив усе це з вигірку біля лісу.

Кидайте його до дідька! — кричав обозним. Але вони його не чули. Деякий час вони ще відстрілювались від красних, але піхоти проти кавалерії не витримали. Красні налетіли на обоз. Це було єдине, що вони захотіли. В цей час хвіст колонні повстанців втягнувся в ліс і зник з очей переслідувачів. Втім, зайняти обозом, ті їх і не переслідували.

Віктор БІЛАШ, Гуляйполе, 26 листопада 1920 року:

«...Что же происходит? Что это, сон или действительность? Застыл вопрос у всех присутствующих».

Это провокация Мартынова или его сотрудников, — сказал Махно, подходя к окну. — Не стоит на это обращать внимания!

Вдруг послышался далекий гул орудий и пулеметная стрельба. Первый разорвавшийся снаряд снял все сомнения и нам стало все таким привычным и ясным. В комнате засуетились: хватались за оружие, наскоро одевались. Капотада, точно раскаты грома, ударила все сильнее и сильнее, приближаясь к Гуляйполю со стороны Полог...

Продолжать кровопролитие никто не хотел. И красные и махновцы совместными усилиями сбросили в море последний олоут эксплуататоров. Войска так ждали мира, 7 лет боины и, наконец, нет врагов.

Так почему вновь заговорили орудия? В чем дело? Кто инициатор? Историки утверждают, что Махно провел мобилизацию и открыл военные действия против Советской власти.

Дайте разберемся вместе. К коммунизму и его идеалам стремились две группы людей. Но пути

и средства для достижения единой цели избрали разные. Здесь разделились на два лагеря: коммунистов-государственников и махновцев-анархистов.

Мы считали, что государство создавалось из насилия и только насилием одного класса над другим оно могло и может существовать. Проглаживали и загнивали свою идеологию в дискуссионном и лекционном порядке.

Зачем анархистам-коммунистам (махновцам) нужно было силой оружия повстанцев инапровергать большевиков с 5-миллионной регулярной армией солдат. Они подписали соглашение, которому верность и которое ревностно исполняли.

4-й пункт политического соглашения предоставил бы им район рабочего-крестьянского населения со своими волевыми органами самоуправления и политического самоуправления, их автономия и федеративную связь с государственными органами Советской власти.

Это был главнейший пункт соглашения, ради которого маршальцы пролили столько крови в борьбе с Врангелем.

Но могли ли коммунисты-государственники познать коммунизм, строить коммунизм по своему рецепту и подвергаться критике коммунистов?

Вот теперь, кажется, и расшифровывается смысл слов, что: «... вопрос о Махно обсуждался весьма серьезно в военных кругах и высказывалось, что ничего, кроме выигрыша, здесь ожидать нельзя...», сказано В. И. Лениным на совещании МК КП(б) еще 9 октября 1920 года.

26 октября Фрунзе дал командармам, Реввоенсоветам 6, 2 и 1-й армий «соответствующие директивы в отношении Махно...»

В разгар боев за Крым Фрунзе держал 42-ю дивизию в махновском районе «ввиду возможных осложнений с Гуляй-Подем».

Это и многое другое говорит о том, что заранее было спланировано использовать повстанцев как союзников в борьбе с Врангелем, а после дой их же и ликвидировать военной силой. И к этому готовили заранее.

О том, что борьба будет трудной, знали.

Поэтому против повстанцев выставили части 5-ти регулярных армий — 1-й и 2-й Конных, 4-й, 13-й и 6-й, войска внутренней стражи в главе с Р. О. Эйдеманов и прочие вооруженные отряды в составе. Всего это было более 350 тысяч личного состава с бронепоездами, орудиями, бронешинами, самолетами и т. д. Все это создавало впечатление «неограниченные возможности».

Утверждение историков, что повстанцам 23 ноября был вручен приказ Команджот от 23 ноября за № 00149 (ПШ), который повелевает повторен в приказе № 00155 (ПШ) от 24 ноября (о котором сказано выше), ложно. Этот документ достаточно убедительно опровергает телеграмма самого Фрунзе в адрес В. И. Ленина в следующем.

телеграмма понятно, что операция разработана гораздо раньше и сейчас только уточняются, с посвященными в нее лицами, детали.

В ней говорилось:

«№ 1339 (307) Ш 23 ноября 1920 г. Харьков.

В ночь с 25-го на 26-е должна начаться ликвидация остатков партизанщины. Одновременно с настоящей телеграммой мной высылаются подготовительный приказ. Включенный в него текст приказа командарму Понистанской будет передан последнему вечером 25 ноября (а не 23-го как утверждают «специалисты» — А. Б.).

В общем работа начинается раньше намеченного мной срока (29 — 30 ноября).

К этому времени я рассчитывал такую группировку сил, которая обеспечит бы сокрушительный удар, к сожалению, с одной стороны, под давлением из Харькова, с другой — самой обстановкой операции разлагается раньше. Полагаю, что и при этих условиях она все же должна оказаться успешной.

Все инструкции начотрядам мной даны лично в Мелитополе и Симеиновском. Для исключения подозрений начальнику тыла 4-й армии приказал принять ряд необходимых мер.

Команджот Фрунзе».

Значит планировалось приказ Повстанческой вручить вечером 25-го ноября, а не 23-го, и объявить повстанцев врагами уже в 1 час 35 мин. 26-го ноября 1920 года.

С какой же целью красное командование специально не дало повстанцам обсудить приказ, принять решение и дать ответ? Да упомянутый приказ повстанцам вообще не вручался.

Это был безмотивный террор.

Кроме того, упомянутый в телеграмме В. И. Ленину «подготовительный приказ», был ни что иное, как черновая заготовка для приказа с предварительным названием населенных пунктов, которых в данной местности вообще не существует, с перечислением безобразий, которые якобы имели место в этих пунктах, а потом в тексте уже настоящего приказа команджот названия населенных пунктов были заменены существующими.

По заключительному соглашению анархо-коммунистическим активистам дали возможность проявиться, обнаружиться и в это же время взяли их на учет и под контроль ЧК, а в ночь с 24 на 25 ноября (соответственно на 25-е) всем губчека было дано предписание:

«Ввиду нарушения договора немедленно под личную ответственность каждого произведите обыски и арестуйте всех махновцев-анархистов всех направлений, об исходе операции телеграфно донести в Цуп-Черном... Операции не затягивать».

Повстанцы же продолжали верить в порядочность своего союзника и к такому вероломству не готовились.

В результате действий ЧК был арестован почти весь секретариат харьковской конференции «Набат» в составе: Волдина, Давыда Коваленко, Барона старшего, Марка Мрачного, Дня Готмана, Цейлиха, Олени Гутты, Черкесеса, Доленки и других. Ликвидирована ассоциация студентов в Киеве, где были арестованы: Аккерман, Консе, Гофман и др. Проведены аресты и в других городах.

Арестовали дипломатических представителей повстанцев: старшину штаба Попова, членов штаба Буданова и Хохотву, адъютанта Мана Середу, командира 2-го кавалерийского полка Зинченко, командира отряда Колесниченко, командира пехотника Кусенко, Чарина и других. Было арестовано 346 человек, из них 40 отправлено в московский ВЧК.

Что касается Крымской группы нашей гвардии, то она не была убита или оставлена на произвол судьбы. Окруженная превосходящими красными войсками в г. Евпатории, и осознавая опасность, которую грозили ей красные, эта группа делала все, чтобы не поддаться на провокацию и не нарушить соглашения, не дать возможность большевикам обвинить махновцев в предательстве интересов пролетариата.

Это была наша бесчестность, которая лишней раз подтверждает, что мы военные действия против красных не планировали. Нам предлагалось, как было оговорено в соглашении, борьба идеологического характера.

Кроме того, политическое соглашение было подписано представителями правительства Украины.

Почему же Фрунзе присвоил себе право на этот договор, подписанный правительством? Кто дал ему полномочия на это?

Вот и получается, что повстанцев, мыло говоря, надули.

Мы считали, что порядочный человек и в противниках своих людей порядочных, а объявление повстанцев вне закона воспринимать как вину, а как беду. Покорность и смирение перед злом — это само в плен, в рабство. И нелегально приходят на память слова П. Кропоткина: «Опасность, которой подвергается Революция, когда над ней господствует выборное правительство, так очевидна, что не целая масса революционеров совершенно отказалась от этой идеи. Они понимают, что восставший народ не может путем выборов провозгласить правительство, которое не являлось бы представителем прошлого и не могло бы народу совершить тот грандиозный экономический, политический, нравственный переворот, который мы называем Социальной Революцией».

Та партия, которая свергнет правительство, захочет сама занять место. Она захватит власть в свои руки и будет действовать революционным путем. Она примет все необходимые меры, чтобы обеспечить успех повстанью, разрушить старые институты и организовать территорию.

Всем, кто не захочет признать ее власть, — гильотина; всем, будь они из народа или буржуазии, которые откажутся подчиниться ее приказам, изданным с целью регулировать ход революции — тоже гильотина.

Мы, анархисты, произнесли окончательный приговор над диктатурой, как одного лица, так и одной какой-нибудь партии, в сущности говоря, это одно и то же. Мы знаем, что одно лицо или группа не могут делать должного направления социальной революции. Мы знаем, что другое, какое бы ни была форма правления; диктатура, королевство или парламент. Мы знаем, что сила нашей партии заключается в следующей формуле: «Только свободная инициатива народа может создать что-либо ценное и прочное, а всякая власть стремится убить эту инициативу».

«Господи, — думал я, — если бы нам хоть немножко понимания, милосердия, сострадания, и как много бы мы все выиграли».

Виктор БИЛАН.

17 декабря 1920 року:

«На рассвете, 26-го ноября 1920 г. в момент выхода из печати «Политический о Вольном Совете», Гуляйполе напоминало Запорожскую Сечь, обитранную неприятелем. Улицы были загромождены обозами, пехотными торопками, крестьян-подводчиков, пулеметные тачанки летели на село, откуда слышалась стрельба и где рыскала разведка, выдвигая дозоры на возвышенности. Наскоро сформированная конница толпилась у обоза артиллерии, получая седла, сабли, присланные из Харькова — все готовилось к встречному бою. Правительственные красные войска медленно, но грозно, колоннами подходили со всех сторон, за ними верст рассыпаясь в цепи.

Пехотный полк Савонова и батальон телеграфной связи Дерменжи, будучи застигнуты врасплох красными войсками на ст. Пологи, спешно отступили на д. Шагарово. Сипливый, бежавший с Глазуновым из Б. Токмачки с русскими орудиями, прикрывал отступление полка, не имея обоза. Из Гуляйполя на встречу были высланы подводы, которые, обходя цепи, доставляли их в село.

Пехотный полк Клерфмана, стоящий в Малой Токмачке, ночью подвергся налету 42-й стрелковой дивизии красных. Не имея собственного обоза и достаточного охранения, он был окружен и без выстрела капитулировал. Клерфман с полковой конницей (три сотни) пробился через цепи и прибыл в Гуляйполе, по дороге опрокинув красный батальон курсантов. Он рассказывал: «Красные командиры из пулеметов выстреливали пленных, полк целиком погиб».

После мы узнали, что расстреляли около тысячи повстанцев, которые спрятались в крестьянских хатах, рассеялись.

Положение наше было убийственно-отчаянным. Со стороны Поллю подходила Петроградская бригада курсантов, с Полосе — 14-я пехотная, с Федоровки — Богучарская бригада, с Покровской — Инженерно-артиллерийская бригада и со стороны Успеновки — Инженерно-артиллерийская бригада. С каждой минутой кольцо войск становилось прочнее. К тому же, среди наших частей, а их было 1000 человек, 2000 штыков при 16-ти орудиях и 150-ти пулеметах, находились только один красный кавдивизион, самовольно прибывший из Шаговер, и национальная кавбригада и повела наступление, но была выбита с окраины. Вокруг населенного пункта разгорелись упорные бои. Несколько раз переходило из рук в руки. Обе стороны несли тяжелые потери. Однако кольцо сжималось, и мы, подавленные событиями, рыва договора и коварством красных, оставив в Гуляйполе склады оружия, потянулись на Успеновку. Подозрительному кавдивизиону дано было боевое задание — опрокинуть с пути части красной бригады.

В полутора верстах от села началась атака. Подозрительный дивизион бросился первым и проявил себя сверх ожидания. Командир, будучи охвачен с флангов, победил на Н. Успеновку, преследуя наших, с позволения сказать, армией. Первый бой, таким образом, был выигран. Кавбригада на измороженных лошадях была настигнута в Яниноле и почти целиком капитулировала.

Красная же пехота, заняв Гуляйполе, была отвлечена обысками в стовысяч оставшихся мужчин. Естественно, от нас она отстала в состоянии двухдневного перехода: Это дало возможность прийти в лагерь и реорганизовать части.

27-го ноября командую Фрунзе приказывал командарму: «Мы не поняли, почему вы отложили операцию на утро 27 ноября, тогда бы это следовало сделать согласно моему приказанию в ночь с 25 на 26 ноября. Начтыла приступил к операции с рассветом 26-го, и начал развивая действия, овладел к вечеру 26-го ноября М. Токмаком. Прологами и подошел вплотную к Гуляй-Полу. Приказываю действовать со всей решительностью и беспощадностью. Всех, без исключения махновцев как добровольно сдавшихся, так и захваченных в плен, арестовать и передать в распоряжение Особого отдела».

Анолінарій МАЦЕВИЧ, про кінець листопада 1920 року:

«П'ята конференція КП(б)У відбулася 17 — 22 листопада 1920

МАХНОВЦІ

Вона розробила заходи для боротьби з бандитизмом, що передбачали роззброєння куркульства, змінення військ внутрішньої служби, які повністю підлягали наркому внутрішніх справ республіки Миколі Олексійовичу Скрипнику, йому ж підлягали численні збройні загони комуністів — комітетів неможливих селян. Війська внутрішньої служби (ВНУС) поповнювалися обстріляними фронтовими частинами і просто фронтовиками.

5 грудня 1920 року Центральний Комітет КП(б)У прийняв постанову, в якій зазначалося: «Після ліквідації Врангеля визнати основною формою боротьби з бандитизмом, доручивши керівництво товаришу Фрунзе».

На Михайла Васильовича покладена відповідальність за бойові дії на знищення банд, а навести армію на повстанців, виманити їх, коли треба, із байраків та лісів, «населити» кожне кубло своїми людьми, щоб захопити живими ватажків, які наведуть на зв'язки та агентуру, це безпосереднє завдання для наркома внутрішніх справ. Почувався Скрипник певно, бо до цієї рішучої кампанії було прилучено чимало його давніх друзів і соратників, відомих радянських партійних державних і військових діячів: Ф. Е. Держинського, С. І. Гусева, К. Е. Ворошилова, В. Я. Чубаря, В. П. Затонського, Д. З. Мануйльського, Д. З. Лебедя, У. О. Аксентієвського. Йшлося про взаємодію всіх державних і господарських органів. Усі разом, що чимало повстанців опинилися в цих зграях завдяки розармії та злидням, знали, що селянські незадоволені загони — «воєнним комунізмом», тобто насильними ревізціями і просто грабунком, гвалтуванням та свавіллям, не викликала радості в хлібороба і продрозверстка. Пленум ЦК КП(б)У 23 листопада 1920 року вперше ввів посаду першого і другого секретарів Центрального Комітету; першим секретарем було обрано Вячеслава Михайловича Молотова (Скрябіна). Невдовзі відбувся лютий Пленум ЦК КП(б)У (24 лютого 1921 року) під керівництвом В. М. Молотова, в роботі його брали участь товариші Ф. Е. Держинський, М. О. Фрунзе, К. Е. Ворошилов та інші. Було заслухано доповідь командувача Збройними силами України і Криму М. В. Фрунзе, заступника голови Раднаркому України по боротьбі з бандитизмом М. О. Скрипника. І Пленум ЦК, і Всеукраїнська партійна нарада, а також республіканські губернські та повітові наради по боротьбі з бандитизмом визнали за необхідне об'єднати кращих комуністами чекістські загони — ось при яких імені Миколі Олексійовичу довелося очолити ці загони республіки. Поряд з воєнно-оперативними заходами Центральний Комітет ЦК і селянські й залучити до активної боротьби з куркульсько-націоналістичним бандитизмом комітети неможливих селян. Всеукраїнська партійна нарада запропонувала губкомам провести «якнайенергійнішу боротьбу з націоналізмом, антисемітизмом, анархомахновщиною і про-

ти опортуністичних партій, що створюють сприятливі умови для розвитку бандитизму». Відзначалась необхідність поліпшення платіжної роботи серед селянської молоді, залучення її до комсомолу. Високому Центральному Комітеті КП(б)У визнавав за необхідне провести аналіз осіб, що опинилися в бандах шляхом шантажу, провокації та змови.

Ще 29 вересня 1920 Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання про переговори з Махном, Реввійськраді Південно-Західного фронту Цупинадкому та Закорддіву доручено було визначити представника штабу Махна, дати підпільній організації, яка діяла там-таки при штабі інструкції сприяти тому, звертаючи основну увагу на посилення єдиної махновської дисципліни і революційної згуртованості, було змусити, щоб наші загони, не впливаючись у загони Махна, входили в них тільки за загальної потреби в оперативні контакти з його командиром. Сам Михайло Васильович з членами Реввійськради Белою Куном, І. С. Гуревичем, Я. А. Яковлевим як представником уряду України підписали про таку угоду, з боку Махна її підписали В. Куріленко й Л. Попов. Це сталося 29 жовтня 1920 року. Власне, цього дня махновські загони ввійшли до Збройних Сил нашої республіки.

Ясна річ, у загальнодержавному масштабі угода з Махном дала певний вплив. Ось як невдовзі (9 жовтня 1920 р.) Володимир Іванович прокоментував, що домовленість на нараді Московської організації РКП(б): «Пояснюється це тим, що елементи, які групувались навколо Махна, вже відчули на собі режим Врангеля, і те, що він їм може дати, їм не задовольняло. Договір наш з Махном обставлений гарантіями, що проти нас він не піде. Тут створилися такі ж картини, як з Денишином і Колчаком: як тільки вони зачепили інтереси куркуля і селянина, вони, ті почали переходити на наш бік».

— Це справжній бандит, Микола Олексійович, — пояснював Фрунзе Скрипников, — у нього нема ні на йоту порядності, нема нічого святого. Я сам шпилькував, щоб усі копії наказів, зведень, кожен документ одсилав акуратно в штаб «батька», щоб він знав, що діється з ним і його союзників! А «батьчко» разом зі своїм начальником штабу Захаровим шукав співників серед петлюрівців, налагоджувал зв'язки з ними, маном Бровово.

— Так, так. Далі я знаю, Михайле Васильовичу. Ваш наказ про розформування махновської армії був приводом для зради «батька» Махна. Як і ви, я розумію суть наказу: посягати на недисциплінованих, анархістські елементи з бойовими червоноармійцями, а він каже тільки цього й чекав, щоб порвати з нами...

— А в Криму? Він уявляє, що діялося в Криму, коли туди порвали військами Південного фронту ввійшло три тисячі махновців під проводом Каретинкова та Гавриленка з галасом: «Крим — наш, і все, що в Криму, — наше!» Тільки ми вгамувалися з махновцями, Микола Олексійович, як сталося таке, що й досі не можею отямитися. Коли Врангелю

МАХОВИ

наступати на Крим, кілька тисяч солдатів, юнкерів та офіцерів не захоплюючи їх за кордон, кинули зброю, я видав спеціальну відозву, що тим, хто залишиться, буде даровано життя. І тут виринула наша внутрішня махновщина: кілька днів за наказом Бела Куна і Розалії Землячки розкидали кулемети і падали ті бідологи, що повірили більшовикам в слова Михайла Фрунзе... Звірі. Я ледь не покінчив з собою, товариші! Жаж, Микола Олексійовичу!

— Гм... Уже в нинішньому, двадцяті першому році, Михайле Васильовичу, банди більше сотні разів нападали на продовольчі загони і не менше — на заводи і фабрики.

Державне лихо! Щодня напади на радянські установи, залізничні станції, телеграфні контори, грабують усе, що тільки можна! А на Подільщині петлюрівські отамани.

— Ось список відомих найкрупніших банд петлюрівського напрямку, Михайле Васильовичу. Це остр. Поділля, Київщина, Волинь і, як бачите, Подтащина. Петлюра сам із Подтащини...

Скрипник, побачившись, узяв телефонну трубку, а Фрунзе задумливо дивився довічка столу, вряда-годи зупиняючись перед картою, Микола Олексійович, спочатку тільки слухав, підтакуючи, а потім довго говорив — на дріт був Літвин-Подільської губернії, начальник місцевої ЧК Ян Янович Буїк — саме в розпалі була боротьба із бандою величезного Шенеля. Подільські чекісти йшли по теплих слідах банди, і Шенель таки потрапив у пастку — полюючи на Буїкіса, сам опинився. Санітарка доповіла чекістові, що в лікарні новий якийсь пацієнт «хворих» — у них ні ран, ні температури. Виявилось — Шенель молодички, маючи своїх людей серед лікарів, використав лікарню, як місце збору, щоб «накрити» чекістів та міліцію.

Тепер Буїк просив дозволу в наркомом, бо до Кам'яниці-Подільської в літвинів не може дозвонитися, щоб пробити стіну поребриної огорожі, щоб вийти з лікарні, і перенести туди шенельців, бо їм усім за наказом Буїкіса дали сильних снодійних пігулок.

Всімдесять вісім чоловік ізольовали чекісти, арештувавши обох лікарів.

БЕТОР БІЛАН.

2 листопада 1920 року:

«А 29-го лютого Мартыненко докладывал на заседании Екатеринославского губкома о своей последней поездке в «царство Махно». В заседании говорилось: «...Бывшее объединение с Махно, имело разрыв на фронте, чувствовалось, что в тылу все расстраивается, в этом отношении соединить нас с Махно имело свои хорошие стороны».

Затем союз с Махно произвел сдвиг в крестьянской массе. Косвенно как бы поняли необходимость тесного фронта всего трудового населения против Врангеля. Благодаря союзу Махно с нами, началось такое размежевание среди самих банд. Армия Махно состояла из 2-х частей: красной и национальной. В бою они великодушны, а в отношении к своим имели влияние на красные части. Махновцам был прочитан доклад Советской власти (более ответственным работникам). Всего было проведено два совещания, где удалось выяснить физиономию этой массы. Среди них много революционных элементов, борющихся с белыми. Григорьевым, но все они совершенно неразвитые. Если бы партизанские организации уделили много внимания на политическую работу среди них, то результаты были бы самые хорошие...

Т. Ворошилов, ссылаясь на разговор с Харьковом, сообщает следующее: приказ, данный Махно о том, чтобы разоружить банды, не был исполнен. Махно направился к Бердянску, с ним 300 сабель, все боевые способности ушли с ним. Крымские махновцы двигаются ему навстречу. Рассчитывая на эти силы, можно сказать, что через две недели можно ликвидировать махновцев.

Михайло ДОРОШЕНКО, листопад 1920 року:

«...Головний отаман Гонта відійшов на свою Звенигородчину, а Хмара і Загородній зішлись тут же, в Матіївці, на свою парадну, коли прибув і жвавий Юрко Горинця-Горський.

На нараді вирішили разом, спільними силами намагатися не пропустити на Захід, до Польщі або до Румунії. Хоч отаман Хмара мав бажання йти на Захід, але Загородній його штовхав, казачи:

— Якщо проїти всім не вдасться, то з останньої зупинки йти треба штабу Армії УНР своїх зв'язкових, маємо добрих хлопців з польськими мовленнями і вони підуть і розвідають та й принесуть нам усі відомості, що робиться в Польщі з нашим проводом та військом.

Довго не думали. Зробили реорганізацію частин, залишили добрий тигар зброї та амуніції отаманові Чорноті та й мерщій вийшли. Посідали, поки нема снігів, а тим часом зробилися відтинки і поміж Ніжчим Верещаками до села Соснівки, де перебував один з добрих хлопців, так званих «БеБє» (борьба с бандитизмом).

З Матіївки повернули до лісу і пройшли поміж селами Високого Ніжчима. Верещаками до села Соснівки, де перебував один з добрих хлопців, так званих «БеБє» (борьба с бандитизмом).

То ж Микола й заналівся бажанням аспірати трохи шую до «большевницької баланди».

Він просив отамана Хмари вдарили всіма силами до Півдня...

Хмара і Загородній не радили відхилитися від наміченого плану й йти, щоб йти наміченим шляхом усім разом.

— В такому разі, — сказав Кібець, — й ідьте, а я промаршую Чутон до й заїду до Цибунево, а потім вас незабаром дожену.

Отамани трохи нарікали на неслухняного Кібця, але й не дуже боролися, кажучи:

— Нехай вчинить свою волю, а як залишиться з головою, то дожене нас.

Вийшов з собою до сорока козаків і кудемета, Кібець на світанку маршував своєю дорогою.

Хмара і Загородній помаршували своїм шляхом через залізницю на Рубіжний Міст, звідти на Бовтнішку, де зробили перевірку, а далі до лісу Ужиського, в якому й спинилися, чекаючи Кібця. Хотіли довідатися про його та вислати, що з ним сталося...

Наступного дня Кібець явився до табору Хмари в Раєвському лісі. Йому назустріч вийшли отамани Хмара і Загородній. Кібець від задоволення аж сів, така була успішна його акція. А козаків його просто трікошували, кажучи: «Комуні такі впадли трохи перцю».

Микола БОНДАРЕНКО (отаман КІБЕЦЬ), листопад 1920 року:

«Свій відділ я зупинив в ліску Чутках, який близько від великого лісу Чута. Призначив місце, де має бути засідка, і наказав чекати мене, як мого повідомлення. Можливо, мені вдасться привести червоних під засідку. Коли до вечора не вернувся, то щоб далі не чекали, а доганяли мене. Це сказав я їм, щоб слідували пильно, можливо я буду їхати з червоним командиром попереду, поруч, то аби вважати на мій сигнал: я буду увесь час навівати та скидати з голови кашкета. Це я робитиму, щоб була не стріляти в мене, як відкриєте вогонь по ворогові.

Обов'язавши ці подробиці, наостанку додав:

— Про дальшу мою підготовку, про наступний хід нашого задуму я не повідомлю.

Ввечері цього розпорядження я взяв трьох сміливих козаків, ось вони йшли, переодягнувшись в червоноармійську, з п'ятикутною зіркою, будували уніформу, добре озброєні револьверами, шаблями і рушницями.

Вони забрали з собою гранат і рушницю. Для більшої певності я надів на них командирську планшкетку, приліпив комісарську борідку, і казав:

— Гей, кажу, хлопці, або голову збути, або слави здобути! За мною, хлопці!

І ось, чотири вискочило в степ... Об'їхали навколо села, а потім і в

село повернули. Тут нас зустрів ворожий роз'їзд із двох вершників.
— Где єсть ваш командір? — запитують, привітавшись. Вони мені відкозиряли і без жодної підозри довели до хати Лимаря, хоча я і сам краще знав село, ніж вони, бо тут виріє, але червоні про це знали.

Прийшовши до Лимаря, ми вдвох з Іваном ідемо до хати. Родичи трохи постояли коло хати і від'їхав. Тільки ми вступили до сіней, як нам на зустріч Вустя, Лимарова жінка. Як глянула на мене, зразу ж пізнала, і з переляку закач'їяла. Я вловив її погляд і приклав палець до своїх уст, подав знак, щоб мовчала. Вона вернулася у другу половину хати і більше не виходила — ні вона, ні її чоловік.

Ми сміливо зайшли в другу кімнату, де мешкав командир, а з нами разом ще один військовий, напевно його заступник чи помічник. Переступивши поріг як належить, ми козиринули і я відрапортував: — Командир енського ескадрона армії Будьонного Хлебов по приказу окрома товарища Троцького приїбл для боротьби з бандитизмом в етій ранах.

Командир встав, подав руку і ми чменно один одному потиснули.

— А где же ваша часть, товарищ Хлебов? — запитав командир.

— Мой ескадрон в Елисаветградке расположился, товарищ командир, — відповідаю ї, витягнувши з планшетки свої документи, подаю йому в стіл. Він не дуже дбайливо приглядався до документів, лише глянув на печатку і повернув мені назад.

— Очень хорошо, что приїбли, садитесь, будем друзьями, а теперь чем могу служить вам?

— Я с ординарцармії приїбл в Цибульов ознакоміться лично с местностью і познакоміться с вами, товарищ командир, чтобы договориться с савместном выступлений против банд Хмарі і Кобца, — відповідав йому.

— Очень хорошо, товарищ, очень приятно! Спасибо! — відповів командир.

— Местность здесь, видать, курортная, — почав я заговорювати йому зуби.

— Да, да, вероятно когда то была для отдыха, а теперь — очень опасна. Теперь, пожалуй, здесь можно очень скоро попасть на войну упокой, чем на курортный отдых.

— Да, — додав я, — но нам, будьонникам, не впервые с нашими врагом встречается на поле боя, не даром мы закалялись на фронте, а с етими групповыми бандами мы легко справимся, — кажу я йому думуючи.

Командир посміхався. Він був в доброму настрою і від моєї сляки більше підбадьорився.

— Не мешало бы нам савместно просхаты і посмотреть местность, — запропонував йому, — чтобы без потерь етій петлюровские остатки согнать в бараний рог. А для всякого случая возьмите с собой каких-нибудь два-три десятка.

— Да, да, конечно, я сейчас прикажу!

Наказ його був негайно виконаний. Він узяв з собою з півсотні вершників і ми з такою ескортою рушили на огляд місцевости...

Я з командиром попереду, за нами — вершники. Ідемо ми спокійно, оглядаючи селом Цибулевим, потім розглядаємо і робимо оцінки округи, обшукують заврагами. За селом поїхали дорогою через греблю на Червонольську в напрямі Веселого Кута. По одному боці дороги ліс і гори, а з другого — річка й болото. Доїхали до балки, тут засідка.

Я зняв кашкет з голови, потім надів на голову. Хотів повторити це умовлене гасло та вже не було потреби. З засідки, з ярка сипуло кулеметним і рушничним вогнем шквалом, такої сили, мов би це було пекло.

Вершники, що їхали за нами, рвонулись врозтіч.

Спалелений червоний командир розгублено кліпає і оглядається на всі боки, не розуміючи, що потрапив в пастку: — Что это такое, что нам делать? — з острахом питає.

— Отступать надо, в село. Там займьом оборону.

А його вершники вже й самі, як навіжені летіли до села, рятуючись від повстанчих куль, що свистіли за ними. Інші опинилися в болоті, деякі лежали на шляху і по ровах біля дороги.

Повертаючись до села, оборони вже не займали. Я побажав своєму «другу» командирові з пістоля вічного і спокійного відпочинку. Він зняв з коня край дороги. Гнатись даліше за большевицькими рештками не дозволив, бо між ними були й мобілізовані. Все закінчилось дуже добре, без школи і без втрат з нашого боку. А за добру роботу червоний командир залишив нам доброго коня... — жартував Кібець.

— Ну, що ж, тобі щастить, Миколо, на своему рахунку і боювому капіт маєш ще одну перемогу. Вітаємо з успіхом! — сказав Хмара і потім Миколі руку. Так само подав руку Запизняк та Завгородній.

Микола свого коня віддав Хмарі, а для себе залишив цюїно здобуту в червоного командира. Поклепав його по шиї, поглядив долонею і прощався.

— Добрий кінь, вишколений, і хоч на мене косить сердитим оком, але хаб і цукор бере, значить, будемо друзями, заприятелюємо.

Хоч ми й Завгороднім твій вчинок не виправдували, але роботу ти, Миколо, зробив знаменито. Хай комуна затямить, не забуває нас, — зробили висновок отамани Хмара і Завгородній.

З ДОКУМЕНТІВ

23 листопада 1920 року
З протоколу Совета революційних повстанців (махновців) № 7-

«Слушали: 1. Доклад тов. Белаша о дополнении членов штаба. 1. а)

Заседание признало необходимым расширить состав членов штаба, дополнив к членам штаба тт. Белаши и Шушу еще трех членов. Большинство голосов из присутствующих 21-го избраны нижеподписавшиеся тт.: Держенки — единогласно, т. Кузьменко — 11 за, 10 воздержались, т. Зверев — 10 за, 11 воздержались.

Примечание. Ввиду того, что тов. Зверев не получил большинства голосов из присутствующих, заседание постановило т. Зверева считать временным членом штаба.

2. Избрание начальника штаба. 2. Ввиду того, что тов. Гавриленко находится в Крыму, тов. Белаши заседание утверждает Начальником Штаба Рев. Повст. Армии Украины (махновцев), а тов. Гавриленко считать полевым начальником штаба.

3. Доизбрание членов Совета и утверждение тт. П. Рыбина и Мисан членами Совета. 3. Ввиду отсутствия членов Совета, заседание постановило доизбрать членов Совета. а) Утверждается т. Василевский членом совета, как кандидат. б) тов. Буеренко избирается в члены совета — 11 за, 1 против, 8 воздержалось. в) тт. Рыбин и Мисан утверждаются единогласно.

4. О дальнейших задачах Рев. Повстанч. Армии Украины (махновцев). 4. а) Временно по силе возможности уклоняться от боя и заниматься энергично организацией армии и объединения повстанческих отрядов, а также стараться связаться с отрядом тов. Вдовиченко. б) Организация армии и других заданий, связанных с армией, возлагается на штаб армии.

5. Конструирование следственной комиссии для разбора дел контрмахновского движения. 5. Вопрос снимается с обсуждения и переносится на очередное заседание совета.

6. Текущие дела. 6. а) Заседание выражает пожелания командному составу, чтобы каждая боевая часть выделила несколько артиллерийских лошадей и направила их в артиллерию в распоряжение заместителя артиллерии. б) Снабдить нехотные полки по два пулемета. в) Исполнить по частям излишек пулеметов сдать немедленно командиру пулеметного полка.

Председатель Совета.

Секретарь П. Рыбин.

На следующем заседании там же в с. Константиновке от 30 ноября 1920 г. в протокол № 3 — Р записали:

«Слушали: Постановили:

1. Конструирование комиссии для расследования дел контрмахновского движения. 1. В комиссию избраны тт. Василевский, Курташев и Галина Андреевна (Кузьменко — А. Б.)

2. Ассигновка денежных средств для Культотдела. 2. Выдать Культотделу 500000 руб. аванс.

Председатель Совета.

Секретарь П. Рыбин».

Работал и красное командование. В Москве, на заседании РВС Республики под председательством Троцкого трудилась над задачей военной власти на Украине.

3 ДОКУМЕНТЫ

29 листопада 1920 року

3 информаведения Кременчуцької ЧК:

«Александрійський уезд. В Знаменском районе ежедневно появляются бандиты, терроризирующие население и сограждан. Работать совершенно нет возможности, так как приходится прятаться очень часто, ввиду налетов... В селе Цыбулево во время проведения-выполнения разверстки бандитами изрублены 4 красноармейца. Из окон домов бандитов все время производилась стрельба.

Бандой кавалеристов в 70 чел. разобран путь и перерезан телеграфный провод. По-видимому, это сделала одна из шаек банды Кипчик».

Александр НЕСВИЦКИЙ, Полтава,

30 листопада 1920 року:

28 ноября / 11 декабря

В сегодняшнем № «Известий» помещен список 32 человек, расстрелянных по приговору ЧК за контрреволюцию, участие в «повстанцах», а отрядах Петлюры С. Арестованы заведующий педагогическим отд. Иван Осипович Карбаненко (украинец), заведующая складом Рымбавовская, жена Демочки, Мисан Александр Макарович, заведующий музеем Ф. Николова.

30 ноября / 13 декабря

Хлеба нет. Едим хлеб из ячной муки. Издан приказ губфинотдела о том, что подлежат конфискации монеты платиновые, золотые и серебряные, независимо от количества их, а также золото и платина в слитках и в сыром виде, процентные и дивидендные бумаги, кроме тех, которым на основании особых постановлений присвоено обращение наравне с денежными знаками; наличные денежные знаки в случае признания народным судом факта приобретения их для спекулятивных целей. Разрешается: 1) золотые и платиновые изделия весом не свыше 18 золотников, в общей сложности на одно лицо, изделия из серебра, весом в общей сложности на одно лицо не свыше 3-х фунтов, 3 караты и другие драгоценные камни не свыше в общей сложности 3 каратов и жемчуг не свыше 5 золотников на одно лицо. Излишки сверх указанных норм подлежат реквизиции, к изделиям из золота,

серебра і платини не относятся предмети, где главные существительные части состоят не из благородных металлов, а последние составляют лишь не существенную принадлежность (напр. часы золоте, очки в золотой оправе и т. п.). Всеякие суммы наличных денежных средств, хранящиеся у частных лиц и превышающие в общей сложности двадцатикратную минимальную тарифную ставку местности на одно лицо (независимо от образцов денег), подлежат аресту и принудительному внесению на текущие счета владельцев в государственные кассы.

ХРОНІКА ПОДІЙ:

23 листопада 1920 року

— у Харкові відбувся Пленум ЦК КП(б) України, який обрав Викбюро ЦК КП(б)У першим секретар В. Молотов, члени — Х. Раковський, Г. Петровський, В. Чубар, Д. Мануйльський;

— загін отамана Гуляго-Гуленка об'явився боями на Тарашанщині;

— в селі Берестове в махновський загін Вдовиченка ввійшло 11 маршових ескадронів червоних з кубанців за розпорядженням командира другого кіншого корпусу Міронова;

— на станції Пологів перехоплено секретних агентів 42-ї дивізії, які направлялися в Гуляйполе для стеження за махновськими керівниками;

— Кримська бригада махновців отримала наказ про влітти її в склад 4-ї армії;

— загальні збори командирів-махновців Кримської бригади відбулися підкоритися штабу 6-ї армії, згідно з угодою, за якою вони підпорядковувалися в мирний час Гуляйполю;

— розгром загонів Булах Булаховича;

— в Гуляйполі відбулося засідання штабу армії Махна, на якому обговорювався наказ Фрунзе про влітти в 4-у армію більшовиків;

— у Вельбівці повстанці розграбували винокурний і цукровий заводи, роздавали цукор і вино селянам;

— з Гадяча у Вельбівку вистали каратиний загін, який провів арешти ні в чому не винних селян, взяв 12 заручників;

24 листопада 1920 року

— в Гуляйполі прибув представник ЦК і командування більшовиків Південного фронту при Повстанській армії Мартиненко;

— відбулося засідання махновського Реввосисовета, на якому Мартиненко схилив махновців до виступу на Турцію;

— в Гуляйполі під виглядом анархістів прибула група чекістів на командуванням Мартиненка з заданням нести серед махновців агітаційну роботу;

— на квартирі в Махна була вечірка, на якій зібралися близько «боку» люди, мартиновці мали намір закидати квартиру бомбами, як були схоплені охороною;

— Фрунзе видав наказ про необхідність «покінчити з махновщиною»;

— командира Кримської групи махновців Семена Каретникова та виступаючого Петра Гавриленка викликали в штаб Фрунзе в Мелітополь;

— Каретникова, Гавриленка та повстанців, що їхали з ними в госпіталь, заарештовано;

— аночі махновський штаб обговорював можливість виступу армії до Туреччини на допомогу лідеру турецької революції Мустафі Кемалю, на яке схилив повстанців представник червоного командування в Гуляйполі — Матинов;

— в ніч на 25 листопада чекісти розпочали операцію по арештах махновців-анархістів усіх напрямків у Харкові, Києві та по Україні;

— аночі з Харкова в Гуляйполе повернулася Ольга Таратута, член махновської делегації на переговорах з більшовниками, вона заявила, що прийшла від червоного командування сто мільйонів карбованців, 500 шабел, 300 сідел;

— про напад отамана Кібця (Миколи Бондаренка) на Знаменку її розправу його з командиром ескадрону кавполка Кінної армії Будьонного повідомляла агентура в Кременчуцьку ЧК;

25 листопада 1920 року

— в Гуляйполі прибув Мирський, який повідомив, що червоні готують напад на Гуляйполе;

— заарештовані секретаріат «Набату» в Харкові (Волін, Давід Колос, Барон-старший, Марко Мрачний, Лія Готман, Ольга Таратута, Цейліх, Дозенко, Черкес та інші);

— заарештовано 346 махновських командирів та анархістів, 40 з них відправлено в Москву;

— в ніч на 26 листопада кримська група махновців була оточена в районі Євпаторії червоними військами з ультиматумом роззброїтися;

— Марченко й Гавриленко провели нараду командирів кримської групи й відхилили ультиматум й почали готуватися до прориву в Гуляйполе;

— за тиждень більшовикам здалося близько трьох сотень повстанців з загону Христового (майже всі вони були розстріляні);

— в Йорданівській волості Зінківського повіту за агентурними донесеннями більшовицьких секретних співробітників ЧК діяли повстанці отамана Левченка (200 бійців) та отаманши Марусі 960 кавалеристів, 4 тачанки);

26 листопада 1920 року

— після допиту в контррозвідці Махно було розстріляно 7 чекістів, схилених в Гуляйполі під виглядом харківських анархістів;

— Фрунзе видав наказ про проголошення Махна і всіх його загонів ворогами Совєтської влади;

— Гуляйполе блокувало червоні війська;

- отаман Попудренко та начальник штабу отамана Голого — Коломєць з кількома повстанцями адаліся добровільно чекістам в Черкасах;
- повстанці отамана Хмари перебувають в 7 верстах від Іван-города;
- махновці виїхали з Гуляйполя в напрямку Успенівки;
- в півтори версти від Гуляйполя на махновців налетіла червова кавбригада, але повстанці розгромили її й пішли аж до Великої Ялісони;
- в штаб Махна приїхали Барон і Теннер (чекіст-агент);

27 листопада 1920 року

- Фрунзе вилаяв командуючого 4-ю армією Володимира Лазарєва за те, що він розпочав наступ на Гуляйполе не 25 листопада вночі, а лише 27;
- Фрунзе наказав розстріляти заарештованих Каретнікова, Гавриленка та махновців, що були з ними;
- кримська група махновців пробилася через розташування 7-ї дивізії червоних і з боями почала прориватися з Криму;

28 листопада 1920 року

- група Семена Каретнікова підійшла до Сивашу й спробувала перейти його, але води було дуже багато й махновці зупинилися;
- кримська група махновців розділилася, частина рушила через Сиваш вбрід, частина — на Перекоп;

29 листопада 1920 року

- на засіданні Єкатеринославського губкому Мартиненко доповідав про результати останньої поїздки до Махна;
- в Константиновці засідав Совет революційних повстанців (махновців);
- в 2 години ночі махновці (1000 абетль, 300 тачанок з піхотою і кулеметами та 4 гармати) виїхали на Перекоп й під виглядом 46-ї червоної дивізії виїхали з Криму;
- начальник штабу отамана Голого — Коломєць адался білгородським чекістам повідомити в пресі, що розгромили «банду Голого»;
- за оперативними даними чекістів в Бобрівській, Андріївській, Великобудинській, Борівській, Русановській, Капустинській, Берестовській, Липоводолінській волостях оперують повстанські загони отаманів Ковалєва та Голобородька;
- агента ЧК повідомила про перебування на території Йорданської, Заїченської, Тарасівської, Опошніанської, Грунської, Куземської, Вельчинської волостей Зіньківського повіту загонів отаманів Левченка (150 кавалеристів) та Марусі (до 100).

Юрій ГОРЛІС,
грудень 1920 року:

«...Мороз ночами тріщав. Перепадав сніжок, хоч не залежував

МАХНОВЦІ

не. У трьох різних частинах лісу кипіла робота над будовою зимових осел. Ще до того, як сотні довідалися, де мають копати землянки, Петренко розпустив усіх, хто мав змогу зимувати у власній хаті. В першу чергу тих хлопців із дальніх сіл, що про них не знали, де вони могли вернутися до хати без шкоди для себе й родини. Залишилися «бурлаки» та місцеві «запряжені» лісовики, що для них ліс став уже хатою. Залишалося чотириста п'ятдесят піших і сорок кращих коноточків на кращих конях.

Ті, що залишилися, знали лісовий звичай: переступивши поріг зимової землянки — не можеш до весни з власної волі залишити її й піти додому. На печі знайдуть тебе товариші з лісу і всадять в коло кулю, лише за те, що знаєш місце, де зимують лісовики, і колектив не неволєю можеш зрадити його ворогові. Так само знало лісовий «звичай» і населення довколишніх сіл, від старого до малорозумнішого: знати місце, де знаходяться землянки, приходити туди — може лише той, кому отаман доручить. Зимувеш у хаті, хоч би ти був і активний повстанець — не лізь зимою в гуцулину лісу, щоб, не витягнувши, не побачити диму з зимової оселі лісовиків. Побачиш, зауважить не варт, а не зауважити не може, — за кілька хвилин останній раз глянеш на ліс і небо. Уб'ють тебе, жалючий, товариші-лісовики, бо так велить неписаний закон боротьби, суворий голос батька-ліса, що бере під свою опіку життя тих, що для них не існує жє хата і родинний стіл. Не скажеш, що не знав «звичаю», бо у заходьорських селах знає його кожний, як знає, що в неділю треба йти до церкви, а не в ліс по дрова.

Рубати дерево для господарських потреб можна було лише на визначених для того ділянках ліса, недалеко, але і не близько села. Край лісу від села, перші дерева мали почесний обов'язок першими ховати від ока ворога селян, як виникне потреба утекти із села. За дерево, рубане де-будь, аби ближче хаті, ще покійник отаман Чучушак визначав кару: двадцять шомполів на голе тіло. І не було випадку, щоб щось заборону порушив...

Побудовою нашої оселі кермував наш Петренко, що дві зими перезимував у лісах.

На визначеній ним чотирьохкутній площі, хлопці прорубували кругом корчі пласт замерзлої землі, підкопували його разом з корчем і відносили набік. Коли площа була очищена від корчів, копалася глибока яма і прохід у неї із східцями. На дні ями залишалася попід стіну декілька лежанка для спання. Долівка, лежанка і стіни обкладалися цілком молодими березами. Із принесених з монастиря цеглин вимуровувалася піч із залізною плитою. Плити довелося «позичити» з монастирських кухонь, бо й так черниць було вже небагато — усіх не

потребували. Із монастирських же будівель принесли двері, що їх вже столярні переробляли на менші, та скла на «вікна».

Як землянка в долині була вже готова, по виконаному замовленню накладали стелю з грубих беріз. Потім засинали землею, а зверху скріпили на своє місце вирізані корчі. Скріплюються розморожені темні водою «шви», настипається на своє місце поживкле листя і... лише для проходу каже: що під землею є «хата». Та її коло входу стоїть по боках корчі, пристроєні з землею на дошках, щоб, відходячи, не було наглухо «замкнута хата».

Пропущений у корч хатині робився з таким приладом наверху, що і видно його збоку не було, і дим, щоб стелілися по корчах, не чинив. Одна шибка замість вікна, вставлялася у двері й брали світло з дріт виходу.

Землянок у нашому таборі було виконано чотири для людей, на яких ми мешканців кожної, і одна для, а трьома виходили, що могли вийти цілісний коней. Усі землянки були сполучені між собою підземним ходом. Виходи із землянок зроблені так, щоб, виставивши на них мети, можна було стріляти у корчі «на всі чотири сторони світа».

**Александр НЕСВИЦКИЙ, Полтава,
1 грудня 1920 року:**

27 ноября

«Собранный в Полтаве Украинский полк избунтовался и начал идти на фронт. На усмирение его командированы курские и полтавские школы. В г. Полтаве объявлено осадное положение. В окрестностях города появилось много отрядов повстанцев. Мобилизация производится по ночам, прибывают в Полтаву мобилизованные солдаты.

Бывший член Полтавского окружного суда Константин Матвеевич Кротович купил лошадей и телегу, занимается ремеслом подмастерья. Преподаватель немецкого языка 2-й мужской гимназии Келлер ходит шить и колоть дрова, преподаватель Углицкого — известковый преподаватель В. В. Лобачевский с женой служит в столовой, директор 1-й мужской гимназии служит в отделе по распределению в тюрьмы.

1 декабря

В нашей квартире, в комнате, занимаемой вдовой писателя И. Потрескина и ее дочерью с шучкой, был обыск. Что забрали — не знаю. Старуху увели в ЧК, дочь находится в концентрационном лагере, что на Шведской Могиле. Никакой политической люди эти женщины не занимались.

Под Перешиною был бой с повстанцами. Несмотря на то, что расстреляны от Полтавы до 40 верст, слышны были оружейные выстрелы; говорят, что в окрестностях — отряды маховцев.»

3 ДОКУМЕНТИВ

1 грудня 1920 року

Наказ № 1 начальника штабу 4-ї армії більшовицької Росії:
«Могучим ударом Красной Армии разбит и уничтожен барон Врангель».

Грудищеся Украины могли бы, наконец, приступить к мирному труду, хозяйственному строительству, но на пути к мирной трудовой жизни встали бандитские шайки Махно, терроризирующие мирное население и разрушающие органы Советской власти.

Пьяные бандиты, разнузданные громы и разбойники продолжают предательскую гнусную работу.

Они разрушают народное хозяйство, убивают бойцов Красной Армии, вырезают мирных жителей, губят и без того небогатое хозяйство республики.

Несмотря на заключенный договор с Советской властью, Махно отказался выполнить приказ Революционного Военного Совета Юго-Западного фронта о расформировании своих частей и слиянии их с частями Красной Армии, но поднял вооруженную борьбу против Советской власти.

Кровавая рука рабочих и крестьян в последний раз обрушится на банды и беспощадно истребит их раз и навсегда.

В боях в районе Гуляй-Поля уничтожены главные силы Махно, но и теперь преследование остатков шайек продолжается.

Проводится тщательная очистка районов от оставшихся бандитов.

В связи с этим:

1. Уезд Мелитопольский, Бердянский, Александровский и Мариупольский объявляют на осадном положении.

2. Появление на улице или выезд из города, села или деревни позже 24 часов воспрещается.

3. Лица, захваченные после указанного времени без надлежащего разрешения, будут немедленно расстреливаться без суда и следствия.

4. Уличенные в укрытии и оказании помощи маховцам подлежат немедленному расстрелу.

5. Нарушение приказов по тыловому району 4-й армии будет караться расстрелом.

6. Разбиты сего приказываю:

1. Всем близким о месте пребывания маховцев, под страхом расстрела доносить об этом ближайшему начальнику воинской части.

2. Немедленно выдавать всех маховцев, состоящих или бывших в отрядах Махно.

3. Сдати негайно зброю, вне зависимости от того имеются ли на него удостоверения или разрешения.

4. Сдати негайно кавалерийское снаряжение, седла...
Начальник тылового района IV-й армии Грюнштейн...

Максим ДУМЧИ, Хмельове,
1 грудня 1920 року

В ніч на 2 грудня у вікно хатини Думичів хтось обережно постукав. Тихо вивільнившись з обіймів дружини, Максим, не запалюючи каганця, напівомачки вдягнувся, взяв до рук зброю й вийшов у сніг. Стів був обережний, значить прийшов хтось зі своїх, подумалося Думичу. Але він помилився. На порозі тушовався секретар волинського Івана Коваленка. Думич випустив його до хати нічого не питаючи, розумів, о третій годині ночі чоловік безпричинно турбувати не буде.

Пройшли у світлицю. Думич хотів було запалити каганця, але Коваленко застеріг:

— Не треба... Не дай бог хто-небудь помітить, — говорив пошепки, щоб не розбудити дружину й сина господаря.

— А що трапилось?

Коваленко сів на широку лаву, розстібнув козушок: в хаті було тепло.

— Це не трапилось, але може трапитися. Тікати тобі треба з села.

— Це ж чого?

— Учереї із Злинки прислали телефонограму воєнному й командру 61-го полку... Я її реєстрував. Мені телефоніст чи задури, чи думи не дав, ніби не звернувши увагу, що секретна... Вона довга, це наказ начальника тилу 4-ї армії, але зміст такий: негайно треба заарештувати всіх махновців, як тих, хто зараз, як оце ти, в «батька» служив, так і тих, хто колись у нього служив... Наші командири не кваліфікують правду. Сьогодні вранці будуть складені списки, колишніх махновців у нас мабуть з сотню набереться, а вже наступної ночі почнуться арешти... Так що часу в тебе обмаль...

— А чого це ти раптом вирішив мене попередити? — запитав Максим. У Думичів з Коваленками стосунки були особливі. Селом ходили навіть плітки, що Максим — незаконний син Івана Коваленка, батька нічного гостя.

— Мене брат прислав... Він знає, що ти в Хмельовому, валях хлосці багаті в нас і в Глодосах, знає, що ти в Махна порушником був і мислиш хлосці вплив... Переговори з ними... Ти ж поранений, куди тобі в зону до Махна добиратися. Давай з хлосцями в загі до Юхимів. Переженуть по наших квартирах у дальніх хуторах. А далі буде видно... Залиши

— поведеш своїх до «батька», захочеш — залишитесь у брата... Він казав, що весною буде всеукраїнське повстання... Погуляємо...

Думич замислився. На такий випадок у нього був свій план. Махновці теж мали в довкружних селах і хуторах свої зимівники. Можна було переховатися в Петроострівських хуторах, чи під Піщаним бродом або в Тішківському лісі. Можна податися під Добровеличківку, де збирався зликувати бійці загону Митрофана Талька... А переховуватися з повстанцями отамана Железняка? Для Думича це була несподівана пропозиція. Він розумів, Юхим Коваленко, а Максим вже знав, хто приховується під псевдо махновців, як мають підтримати головні сили армії УНР, що живують в Польщі. І сотня-друга гартованих у махновських походах земляків йому ніяк не була б лишня... Але з хмельчан він знав усього декілька колишніх махновських «синків». Чому ж тоді Іван говорить про майже сотню? Швидше за все ціну просто набирав...

— Дякую, що попередив... Я твій боржник... Подумаю, що робити... Мені ж треба десь жінку з сином прилаштувати. А як мені брата твого знайти, як надумаю?

— Дуже просто... В Хмельовому його зв'язкові Галка Гуржос, Карпо Спичицький... Ну і я ж в курсі справи...

Вязиці, підвішений до сволака увісні схлипнув Михайлик. Схопився на ноги Галина, запалила свічку. Помітила за столом одягнених чоловіків, тихо зойкнула.

— Ой! Хто тут, Максиме?

Коваленко підвівся.

— Я вже йду.

Думич провів гостя через сінні, потім руку.

— Ще раз дякую, що попередив. Я відтанцюю.

Іван Коваленко нічого не відказав і за мить ніби розчинився в холявій темряві грудневої ночі.

Віктор БІЛАН,
2 грудня 1920 року:

«Ожидая данных глубокой разведки и контрразведки, мы пережидали судьбу нашей крымской группы и всех повстанческих отрядов на Украине, стремились ближайшие отряды собрать в один кулак. К тому же в Гришинском районе крупных войсковых частей было немного, да и те поведением не походили на военных, остерегались появляться. Лишь иногда были бои местного значения, обыкновенно оканчивавшиеся артиллерийской перестрелкой.

А вообще было всякое.

В ответ на занятие Гуляйполя красными Махно издал приказ, в котором, в частности, говорилось: «Отдельная Интернациональная казачья бригада, состоящая из бусурманов и москалей, с невиданной дерзостью напала 26 ноября сего года на Гуляй-Поле... И противники войском народно-революционной армии громадный урон...

Приказываю избегать столкновений с нею... Командиров, командиров и бусурманов в плен не брать...»

И вот разведка доложила, что появилась бригада «бусурманов».

Михаил РИБАКОВ,

2 grudnia 1920 року:

«...Штаб группы сначала был в Синельникове, потом перешел на ст. Межевая — Чаплино. В состав группы входили: Сводная Запорожская отд. бригада, Киргизская отд. бригада, 19-я бригада «Внуес», отряд Покуса (два полка «Внуес»), бронесилы и некоторые другие части. Намавшие район Синельниково — Павлодар — Гришино — ст. Дн. Видя такую разбросанность, связи между частями не было да и со штабом связь была ненадежной, что конечно отражалось на своевременности ориентировки и ее достоверности в смысле взаимной проверки. Быстрота же переброски махновских отрядов и стремительность их движения при полной враждебности населения по отношению красноваровых частей еще более увеличивало остроту недостатка связи. С самого начала операций, то есть выдвижений частей к ст. Синельниково, пришлось идти вслепую по незнакомой местности, зная лишь, что мы знаем, — кольцо окружения махновских отрядов, но где, именно в данный момент, они находятся точно не знали ни штаб, ни мы — строевые части. Идея оперативного окружения не могла быть осуществлена уже в

одному тому, что физические почти невозможно было связать части и захватить ими, сжимая в кольцо повстанцев, быстро с изумительной ловкостью и гибкостью ускользавших из этого кольца. Если бы окружение и удалось, то неодинаковый качественно состав красноваровых частей, в особенности, слабый состав, обещал махновцам легкость его прорыва даже при незначительной смелости и силе.

Стратегическое окружение было более целесообразным, зато требовало и больших сил, а значит громадности и тяжести востанов, к чему также не могли служить гарантией уничтожения повстанцев в ближайшее время. Махновцы при своей чрезвычайной приспособленности, легкости, громадным связям с местным населением и прекрасному знакомству с местностью могли в любой момент рассеяться по всем ближайшим пунктам, рассыпаться по всему району окружения, разбросавшись небольшими кучками вплоть до одиночек за его черту, чтобы затем

МАХНОВЦЫ

собраться в компактной массе для налетов, скажем, хотя бы в северной части Палтинского или в районе Старобельск — Беловодск или Тенгисского леса Изюм-Славянского района.

Однако идея окружения повстанцев подложена высшим командованием в основу операции против Махно. Части передвигались, сосредоточивались и вновь разсыпались в каком-либо районе предполагаемого окружения, люди и лошади выматывались, а Махно разгуливал в этом районе, как ему хотелось, нацеливался и вдруг делал, где нужно было по его соображениям, стремительный наскок, брал какую-либо базу или полк в плен, отнимал обозы, патроны, орудия и т. п. и выскакивал из кольца на простор. Не потрепанный и ослабленный, но, наоборот, усиленный и вновь снабженный всеми видами боевого довольствия — оружием, патронами, снаряжением, обозом и людьми, «гулял» он после таких набегов с высоко поднятой головой, твердо убежденный в своем превосходстве — моральном и материальном, он еще сильнее врастал своими корнями победителя и освободителя в гущу украинского повстанчества. Так было в районе Верхн. Токмака — Пологи — Конские Раздоры — Мариуполь — Бердянск. Он выкатился оттуда и очутился в районе Воиноваха — Доля — Ново-Михайловка — Константиновка между речками Катлачь и Волчьей.

К кому же отряды Махно в это время еще не все были и шли к назначенным им пунктам с разных сторон. Отряд Бровы шел из Павлодарского района через Синельниково и Гуляйполе, отряд Лебеда из Изюм-Славянского через ст. Демурино на Б. Янисоль до линии р. Мокрый Язы к верховьям р. Гайчулы; из Крыма махновские отряды направлялись в направлении к Гуляйполю, из Бердянского района они стремились также на север, можно было ожидать налетов со стороны махновцев тех; которые уже были в окружении, хотя бы и стратегическом, и тех, которые шли на соединение с окруженными, это, конечно, тем более ослабляло и делало нецелесообразной осуществление идеи окружения. Весь район Екатеринослав — Синельниково — Гришино — Доля — Мариуполь — Бердянск — Мелитополь был насыщен отрядами различной величины и разных качеств, шпионы и разведчики повстанцев-махновцев были в каждом селе, в каждом хуторе, шныряли всюду и везде, то под видом ищущих, то красноармейцев, ищущих свои части, или рабочих с шахт, покупающих на уголь хлеб, то расквашенные дощечки, даже бывших коммунистов, обиженных женщин — вдов и махновцев всегда располагал самыми точными, тщательно проверенными сведениями о всех красноармейских частях, их передвижениях, группировках и различных даже моральных свойствах.

26 ноября из штаба сев. группы было получено приказание очистить район южнее Синельниково от повстанцев. Задача была возложена на

здную Заволжскую и Киргизскую бригады, объединенные под общим командованием.

По сведениям отряд Бровы, силой около 400 чел., расположившись в Григорьевке (Крипов Рог), что 60 в. ю.-вост. ст. Симельниково. Рота эскадрона Заволжских гусар и 2 эскадрона киргиз, которые отступили в результате... ноль: повстанцы выскочили из Григорьевки приблизительно, за час до прихода нашей кавалерии, относительно которой нужно сказать, что она была не на высоте своего положения. Комсостав был слаб, вял, совершенно неинициативен и не обладал ни чьм никаким опытом партизанской войны на Украине. Красноармейцы же были мало сбиты и втянуты в, благодаря влившимся недавно пополнениям, представляли в большей части сырой, не закаленный состав. Неудача григорьевской операции объясняется еще тем, что командиры отряда по своей крайней осторожности, граничащей с неуверенностью, жал отряд версты за три от Григорьевки, выслал один взвод в качестве разведки, что отчасти подхлестнуло повстанцев к стремительному наступлению из села, и они ушли, таким образом, безнаказанно преследуемые нашей кавалерией.

Дня через три после этого гусарский полк Заволжской Сводной бригады был выброшен в Гаврилівку, что 12 вер. южнее ст. Демурин, по сведениям нашей разведки группировались части отрядов Бровы и Лебеде. Гусары въехали в село вечером с мерами предосторожности двумя дорогами, хотя крестьяне, попавшие им навстречу, все в один голос заявляли, что в селе нет никаких солдат: «Нема нікого». Наша колонна продвинулась к самой церкви, со всех сторон открылась ружейная (точнее из «обрезов» или «кусачков», как называют на Украине обрезные винтовки — специфическое оружие повстанцев и пулеметная стрельба. Члены повстанцев оказались с флангов — по дворам и затоп, в доб были пулеметы из-за плетней и заборов, усаженных черешнями, и в сумерках не было заметно. Гусары в панике выкатились из села, потеряв часть обоза, несколько пулеметов и около двух десятков убитых, ранеными и пропавшими без вести. Когда за селом они быстро привели себя в порядок и в боевом строю снова повели наступление на Гаврилівку, в ней уже никого не было, и до утра разведка не обнаруживала повстанцев где-либо в окрестностях на 15 вер. от одного повстанца Гаврилівка была занята вторично без единого выстрела. Повстанцы же, в последствие выяснилось, балками, без дорог, прошли на рысях в юго-запад, в направлении на Большую Михайловку (Дибровский лес).

Чтобы, хотя до некоторой степени осуществить идею окружения командованию, за недостатком сил, приходилось добывать бригады в окрестностях, растягивая их частями по значительному кругу, в сущности наносился растопыриванными пальцами, тогда, как Махно в пущах своего налета действовал компактными массами...

Точных сведений о Махно, о Брове и о Лебеде не было; связи с другими частями Красной армии также: когда, где, сколько, что делает — вопросы казались праздными и совершенно открытыми. Все было благополучно «На Шипке» все спокойно...

Юрий ТЮТЮННИК, грудень 1920 року:

«...Проїздив Омелянович-Павленко щось до двох тижнів. Скрізь йому співчували, а французи, за виразом самого Омеляновича-Павленка, навіть «цикавилися» нами. Та реальних наслідків поїздки не дала за виключенням хіба Петлюрино істерики, під час якої Петлюра написав своє «отрешчення»-заяву до міжпартійної наради в Тарнової. Петлюра чомусь сподівався, що Ом.-Павленкові поведеться французів. А коли останньому не повелось, то Петлюра став вимагати від нового «правильництва» на чолі з В. Прокоповичем, що заступив місце Андрія Лівницького, усунення Ом.-Павленка.

Деяким нашим частинам доводилося перебувати в Тарнопольському повіті місяць до двох. Нарешті, нас обібравши вкрай, посадовили в потяги і поїхали на захід. Спочатку все ніби-то гаразд було: їдемо собі. Поминули Золочів, Красне, Львів, Перемішль, Ярослав і так доїхали до Ржевова. Тут сталася пригода. На станції наші люди мали обідати. Але командир станції, бажаючи хоч чим-небудь нашкодити «гайдамакам», — польські патріоти так називають всіх українців, — наказав дати лише двадцять хвилин часу на обід цілому ешелону. Мене і команданта обступили люди, поносяючи, що за двадцять хвилин часу вони не встигнуть навіть одержати обіда. Командант категорично заявив:

«Через двадцять хвилин потяг піде.
Мені не подобався такий лаконічний тон, бо до того не було ніяких підстав.

— Забрати речі з вагонів і обідати, віддаю розпорядження, — а потім нехай собі їде: для нас подадуть другого, коли треба буде.

Люди пішли обідати. Потяг простояв більше 3 годин, а потім рушив... тільки не на захід, а на схід. Нас повернули знову на Тернопільщину, де ми просиділи ще днів з 10.

Обідаючи до останку нещасних галицьких селян, бо поляки майже повністю перестали харчувати нас, люди доходили до розпачу. Не бачучи галичани, а деякі збиралися в гуртки, забирали поховану ними від поляків зброю і пішли добувати їжу на Україну. Поляки не перешкодили.

Після таких митарств нас перевезли до Вадовець, за Краковом, і посадовили в табори.

ками тех, кто под маской друзей рабочего класса старался искоренить единство пролетариата и не дать финским коммунистам возможности возродить пролетарское движение в Финляндии.

Тайные белогвардейцы, выдавая себя за правоверных коммунистов, проникли в ряды находившихся в России финских рабочих и коммунистов, выставляя против финского ЦК самые вздорные обвинения, обвиняли испытанных борцов революции в том, что они якобы состоят на службе в охранном отделении Финляндии, что они якобы являются агентами Антанты. Под флагом оппозиции, к которому ЦК они на деле разлагали финскую организацию и прилагали усилия к тому, чтобы во что бы то ни стало опорочить т.л. финских коммунистов. Не было лжи и клеветы, перед которой останавливались эти агенты и слуги буржуазии и контрреволюции.

Несмотря на очевидную вздорность всех выдвигаемых против финского ЦК обвинений, следственная комиссия при ВЧК сочла необходимым опросить целый ряд лиц, указанных членами оппозиции, и как следовало ожидать, все обвинения оказались злойств. клеветой, не имеющей за собой и тени действительности.

А между тем циничная клевета делала свое дело; белогвардейцы и их агенты, стараясь оставаться в тени, доказывали, что много истин, кроме убийства не осталось, что кровавая расправа — единственный путь для очищения финской партии от нежелательных для оппозиции членов партии. Подготовив таким образом почву, шпионы и провокаторы стали искать исполнителей своего плана. И естественно, что не остановились на группе молодых членов партии, не прошедших через политическую школу, недостаточно опытных в житейском отношении, поэтому легко поддающихся провокации. Этим объясняется, что среди убитых были люди, в личном отношении вполне безупречные. — Палло Хеглунд, Палто и некоторые другие. Насколько перечисленные были бы молодцы в партийном отношении, это видно хотя бы из того, что все они, будучи членами комитета оппозиции, вместе с тем не считали нужным испросить у руководящих кругов оппозиции приписки им, согласно на террористический акт или хотя бы узнать принципиальное отношение комитета к такому акту.

Весьма показательно также и то обстоятельство, что спустя несколько дней после убийства сами убийцы признали, что убийство было ошибкой, причем некоторые из них говорили, что нужно было действовать в ЦК РКП. Один из них, Хеглунд, заявил на допросе, что благодаря убийству революции все же нанесен вред, и белогвардейцы и догучат известное основание для агитации против коммунистов. А догучат — Нюланд Сало показал: «Я признаю, что мы допустили ошибку — не исчерпавши всех средств и не обратившись в ЦК партии, не исчерпавши всех средств и не обратившись в ЦК партии коммунистов. Но

этим убийством принесена большая невзгода и ущерб делу революции, что я об этом сожалею, причем я полагаю, что я недостаточно разбираюсь в политике. Я допускаю, что, возможно, среди нас были еще товарищи, подобно мне, плохо разбирающиеся в политике».

Кроме активных деятелей оппозиции и самих убийц, резко отрицательное отношение к убийству выражали и многие другие привлеченные к делу видные представители той же оппозиции.

В деле имеются определенные указания на то, что еще в 1918 г. пришло в Россию несколько лиц с целью организации убийства членов финского красного правительства, в составе коего были некоторые, избранные впоследствии в состав финского ЦК. Прибывшие лица в течение двух с лишним лет вели свою подготовительную работу, пытались внести разложение в среду финских коммунистов и создать группу лиц, способных привести в исполнение их отвратительный план. Одной из виднейших фигур среди этих подстрекателей является Войто (он же Виктор) Элоранто, который появился в Петербургской губернии вскоре после поражения пролетарской революции в Финляндии. Среди большинства эмигрировавших в Россию финских коммунистов, состоящих почти сплошь из рабочих, Войто Элоранто, как журналист и неоднократно в качестве социал-демократа избравшийся депутатом в сейм, пользовался большим влиянием и популярностью. Следует при этом заметить, что почти никому не была известна роль В. Элоранто во время революции 1905 — 1906 гг. Знали лишь одно, что в этот период Элоранто имел какое-то отношение к организованной тогда финской Красной гвардии. В время следствия выяснилось, что Элоранто состоял одним из ближайших помощников начальники финской Красной гвардии Кокка, что, несмотря на самые тщательные розыски Кокка по всей России, не предпринимались никаких розысков его помощника Элоранто, что, хотя финский политик было известно о том, что несколько месяцев спустя после Сяаббергского восстания Элоранто из Финляндии ездил в Лондон на свидание с Кокком, однако Элоранто не подвергался никаким преследованиям. И только в то время, когда финская буржуазия всячески старалась доказать свою готовность расправиться беспощаднейшим образом со всеми финнами, имевшими отношение к революции, что и было официально засвидетельствовано генерал-губернатором Финляндии Герардом в его периодическом донесении царю Николаю. Вскоре после этого Элоранто избирается депутатом сейма, он входит в социал-демократическую фракцию, он редактирует социал-демократическую газету. Если раньше по отношению к нему, что сейм неоднократно распускался за свою оппозиционность и что к крайней оппозиции принадлежал в числе прочих и Элоранто, то становится странным, как буржуазия могла безразлично к его сотрудничеству с последним. Через несколько лет Элоранто из социал-демократического депутата превращается в довольно крупного

фермера, у которого вместе 400 голов свиней и у которого в хозяйстве работает до 20 человек рабочих.

Вследствие близости Элоранто к «оппозиции» он на другой же день после совершения убийства был подвергнут аресту, причем при обыске у него обнаружено письмо, в котором он, высказывая по поводу убийства сожаление, старается установить свою неискренность к нему, хотя, казалось бы, человеку несправедливо не надо чем-то оправдываться. Это обстоятельство, а затем и выяснившееся из следствия весьма подозрительное в политическом отношении поведение Элоранто заставили следствие обратить особенно серьезное внимание на роль Элоранто в настоящем деле. В отличие от непосредственных участников террористического акта, открыто признавшихся в своем участии, Войто Элоранто при всех допросах отрицал какое-либо участие в убийстве, заявлял, что он не знал о предполагаемом убийстве и что он вообще не раз высказывался против того, чтобы путем убийства разрешить партийные разногласия. Уже одно последнее заявление было подозрительно, так как не может прийти в голову никому мысль быть против такого образа действий, если о нем не было и речи.

Следствием установлено, что все участники убийства в день совершения убийства находились на квартире Элоранто, где и было принято решение осуществить их преступный план. Сам Элоранто в это время находился у себя на квартире, но только в свое оправдание указывал, что находился все время на кухне и потому не мог знать, о чем шла речь на указанном совещании. Но все эти объяснения Элоранто оказались ложными, когда, согласно показаниям друга самого Элоранто, Полякова, выяснилось, что именно в часы, указанные самим Элоранто, он, Элоранто, ни разу не заходил в кухню, а, наоборот, был с финнами, обсуждая план убийства членов финского ЦК. Таким образом, стало ясно, что Войто Элоранто знал о предполагаемом убийстве, принимал участие в обсуждении и решении этого вопроса и после совещания удалялся из дома с мыслью об одном — замести свои следы, ввести в заблуждение авторитетнейшие органы Советской власти и коммунистической партии. Характер деятельности Элоранто выяснился окончательно, когда следствием было задержано письмо, предназначенное для рабочих, находящихся в самой Финляндии. В этом письме, составленном из совершившихся фактов совершения убийства, говорится об убийстве как о совершившемся факте и объясняются причины этого убийства, причем еще раз повторяется все те клеветнические выпады против членов финского ЦК, о которых говорилось выше. Расколов находившийся в России финский партизанский отряд, белогвардейцы хотели тем же самым проделать и в Финляндии. Само собой понятно, что этим они сослужили бы финской буржуазии плохую службу. По обоснованию содержания письма, построенного на лжи, повторенно мыслей, неоднократно высказываемых Элоранто в его заявлениях, по общему литературному стилю и по отдельным характеристическим

выражений нетрудно было убедиться, что письмо это было составлено не кем иным, как самим Элоранто.

Имеющиеся в письмах подписи Элоранто и Басси были сделаны не им самим, а Туаманеном, сознавшимся в этом. Следствием было установлено, что Туаманен находился в прямых отношениях с финскими белогвардейцами, от которых он снабжался паспортами для получения возможности перехода из России в Финляндию, через Туаманена и подобных ему лиц держалась связь с финской белогвардейщиной, а для отвода глаз эти господа занимались контрабандой в нашу пользу.

Помимо этих данных в следственном производстве имеются свидетельские показания о том, что в первых числах августа, т. е. недели за 3—4 до убийства, на заседании одного из белогвардейских кружков в Финляндии настойчиво говорилось о необходимости расправиться с членами финского ЦК.

В настоящее время следствие самым тщательным образом выясняет роль каждого из обвиняемых в отдельности. Соответствующие материалы будут опубликованы своевременно.

Председатель ВЧК Ф. Дзержинский

Иван ТРИВОЛЬСКИЙ, Глодоси,
4 грудня 1920 року

Повертаючись із сільвинконкому, майже в самому центрі села, Іван Тривольський ніс в ніс літкнувся з Миколою Мелешком. Як і Іван, він лускав від пропалашного вітру в колух, ішов, загуплюючи козиром, боком, тому й налетів на Тривольського, котрий теж приділяв більше уваги тому, як заховати від морозу ніс, ніж дивинися на дорогу. Обидва зупинилися, ухилили одне одного. Мелешко отямився перший і шмигнув мимом.

Тривольський подався далі. Іван Мелешко був рідним братом Фоки Мелешки, командира повстанського загону української орієнтації з яким у півднядогому доводилося зустрічатися зброю партизанам загону Талды. Як Тривольський був комісаром. Взимку 1917 року, при першій спробі більшовиків захопити владу, Микола Мелешко служив рядовим бійцем у загоні більшовика Василя Нестеренка. Коли красні ітекли з містечка, він залишився вдома. Був заарештований уневіривими, відправлений в Марково, два тижні перебував під слідством. Але оскільки до красних був симпатизував, то його відпустили додому. При німцях переслідувався гетьманськими «бандювцями» і «петлюрівцями». У загоні брата — Фоки Мелешки брав участь в боях проти кайзерівців під Єлісаветградом. Що було з ним далі, Тривольський не знав. А доля попокидала меншого Мелешка. З загonom Мелешки Вербицького воював проти більшовиків, коли вони вдруге пробували загарбати Україну. Захворів на тиф і з відступуючими частинами

армії УНР опинився в Румунії. Відликувавшись, перейшов кордон і повернувся додому. Під Володимирським його знову мобілізували в загін ополчення Коцура, котрий воював на боці кращих. У нього служив артилеристом Василь Чучупак з Холодного Яру в Чигиринському повіті. Повстанці 1919 року Коцур послав Миколу Мелешка в Компаніївку, щоб відіграти зв'язок з отаманом Сіркою. Але замість Компаніївки, щоб не потрапити в Глодоси. Дорогою знову підхоплює тиф.

У травні 1920 року, коли в селі знову з великим загонем з'являються в складі армії УНР Фока Мелешко, Микола разом з ним коюк проїхав більшовиків на російсько-польському фронті. З поляками й виступили його брати Мелешка спочатку до Могильова, потім Фока перетнув кордон, а Микола повертається підпільно в село.

Особливу увагою Гривольський зустріч з Миколою Мелешком надав. В ті дні чимало козаків вояків з розгромленої на кордоні Польщею армії УНР поверталися додому. В селах більшовики не завжди почували себе господарями тому на перших порах козаків своїх ворогів не переслідували. Але так було недовго.

З ДОКУМЕНТІВ

5 грудня 1920 року:

«ПРИКАЗ № — 5
ПО ПОВСТАНЧЕСКОЙ ЗАПОРОВЖСКОЙ ГРУППЕ ВОЙСК
УКРАИНЫ ИМЕНИ БАТЬКИ МАХНО на 5-е декабря 1920 года»

— 1 Дежурним по штабу назначается тов. Божко.
Дежурным по расположению войсковой группы назначается тов. Быковец.

— 2 Дежурной ротой назначается 2-я рота от 1-го пехотного полка. Дежурным кавалерийского полка назначается на экстренный вызов 1-я эскадрон.

— 3 Всем командирам полков, ротам, взводам, а также в отдельных частях приказываю, чтобы не было беспорядка и чтобы каждый повстанец вел себя честно и благородно.

— 4 Всем командирам полков, ротам, взводам, а также в отдельных частях смотрю за порядком всех повстанцев, на которых неоднократно доносятся жалобы о грабежах мирных жителей, а также на разоружение мирных жителей.

— 5 Всем командирам полков, а также эскадронам смотрю строго-настрого за передвижением их частей, наблюдать порядок и дисциплину каждой кавалерийской части в отдельности, как это повторяется и куда надумает, туда и едет.

— 6 Всем командирам полков, рот, эскадронов и отдельных частей

МАХОВЦІ

приказываю штабам группы вести все свои роты, команды, эскадроны и полки в таком порядке, чтобы всякий командир мог руководить верными ему частями, и все бойцы могли видеть своих непосредственных командиров.

— 7 Командиру 1-го кавалерийского полка предлагаю сейчас же с полковником настоящего параграфа выслать 8 человек, как штабными кавалеристами, разведчиками в штабный взвод.

— 8 Приказываю всем повстанцам при встрече с красными частями и отобранными из плен не заниматься карманной вырубкой, а вести себя перед красноармейцами честно и не снимать с них золотых колец, так как это все недопустимо и является позором для социальной революции.

— 9 Приказываю всем командирам полков, эскадронами и ротами и всем повстанцам команды при отобрании у красноармейцев денег или вещей немедленно предоставлять в штаб группы, но не оставлять у себя. За невыполнение этого виновные будут привлекаться к суду военного трибунала и присекаться вплоть до расстрела.

— 10 Командиром пехотного повстанческого полка назначается тов. Быковец, которому вменяется в обязанность немедленно принять полк и довести о принятии его.

— 11 Всем командирам как-то: кавалерийского, пехотного, начальнику хозяйственной части, коменданту, начальнику пулеметной команды — представить точный список наличия лошадей, людей, а также сбруи, таранки и бричек.

— 12 Прочтите этот приказ во всех полках, эскадронах, ротах, командах по всей повстанческой группе.

Командир группы Скоменский.
Начальник штаба Тарасенко.
С подлинным верно адъютант Божко.»
На следующий день вновь:

Михайл РИБАКОВ,
5 грудня 1920 року:

«3-го декабря Кирбригада с утра выстроилась в Комарь для движения на Богатырь. Вся улица была занята колонной, сторожевые заставы были уже сняты, авангард стоял на окраине села, и комбриг со штабом, находясь в голове колонны, ожидал вытязания хвоста. Колонна в 8 ч., по расчётам, выпала на долю красноармейцев.

В момент такого выжидания, без всяких мер охраны и разведки, артиллерийский огонь. Комарь расположен на берегу реки: с северной, восточной и юго-восточной стороны его окаймляют неболь-

шие горные увалы, за которыми и скрывалась махновская группа в 1, 1/2, 3 вер. от самого села. Минут через 10 после обстрела махновская кавалерия бросилась в атаку, имея впереди пулеметы на тачанках с расстрелом вперед, вправо, влево. Около 10 пулеметов влетели карьером в улицу, на которой вытянулась колонна, расстреливая в упор сидящих на лошадях и подводах красноармейцев. За пулеметами скакали кавалеристы, которые довершили работу пулеметов шапками. Комарь был охвачен полукольцом махновской кавалерией, поэтому выбраться из села было почти невозможно. Все это было произведено среди бела дня так быстро и неожиданно, что киргизы в панике не произвели ни одного выстрела, ни один из командиров не попытался установить хоть какой-нибудь порядок, чтобы дать отпор; и командир, и джигиты, красноармейцы бросились врассыпную, преимущественно спасаясь к реке, единственной стороне села, незаметной махновцам и не обстреливаемой ими. Получился затор, и в казие-шубу 20 — 30 минут Кирбригады не существовало. Успели выскочить человек сто с 2 — 3 пулеметами, остальное досталось махновцам, то есть: конная батарея целиком, 8 пулеметов на тачанках, все патроны, обоз и т. д. Загреблено было до 150 человек (махновцы рубили без пощады, стоял красноармейцев в кучки, трупы страшно изуродованы), около 200 было раздето донага и загнано в один большой дом под замок, часть взята быками с собой.

В это время к Комарю подходил из Ново-Павловки батальон стрелков, но верст за 5 — 6 до села встретил бегущих наострою оренхо джигитов, от которых не мог добиться никакого толку, кроме слов «махая Махно», которая зарубила всю бригаду. Разведка донесла, что действительно махновцы заняли Комарь, что их очень много, бригада перебита и т. д. Командир не решился двигаться и наступление толкал же, надеясь на свои силы, но махновцы уже заметили нехоту. Снегирь сортировав имущество Кирбригады и пленных, они также стремительно выкатились из Комаря по направлению Янисоль. Впоследствии оказалось, что разведчики-махновцы ночевали в Комаре вместе с Кирбригадой и ночью с возами выехали из села и предприняли свои частные набеги в Богатыре. На заре они подошли к Комарю и, пользуясь отсутствием разведки и охранения, ударили в лоб Кирбригады.

Здесь был сам «батько» Махно с отрядом до 4000 чел. при 8 орудиях. К вечеру 4 и 5 XII стали возвращаться пленные Кирбригады и махновцев из Б. Янисоль и др. мест. По их словам, их в это время прибыло до 50 человек, атаку на Комарь делала так называемая 2-я группа махновцев-повстанцев, состоящая из 3-х кавалтозов, одного сапёрного, командантского эскадрона, сотня «батько» Махно (4000 чел. сотня), 2-х батарей и отдела снабжения. Всего от 3500 до 4000 чел. Пехотный полк состоит большей частью из дезертиров-украинцев, из артиллерии, семипалатинши и др. елибрыки. Пехотный полк считается менее надежным боевым элементом. Вооружены все хорошо, кроме

патронов, сахару, вольто, есть спирт и самогонка, патронов много, пулеметов до 25 шт., настрояние превосходное. Где находится 1-я группа — неизвестно, однако махновцы, по их словам, ожидают в скором времени соединения с ней, а также и с группой уже прорвавшейся из Крыма к Гуляй-Полю. Сейчас 2-я группа движется к Гуляй-Полю на соединение, прежде всего с пулеметными полками. Отрядов Бровы и Лебеди пока у них нет, но они также скоро сольются в громадную единицу «постоянскую» Украинскую армию махновцев»...

В этот же день на Комарь стали выходить партии бывших в плену у Махно красноармейцев 125-й бригады, потрепанной им в районе Гуляй-Поля. По их словам, бригада была почти разгромлена — взято махновцами 2 орудия, почти весь обоз, пленных до 2000 чел., пулеметы и т. д.

Получалось впечатление, что Махно ясюду и везде бьет, что нет ему отпора, что он неуловим и, следовательно, борьба с ним нашими силами невозможна. Разгром Кирбригады, помимо всего, совершенно деморализовал дух бойцов, они потеряли абсолютно веру в свои силы, а свое уныние и страх перед лихой рубкой «повстанцев» подавали их настолько, что они оказались неспособными выехать в разведку днем на одну версту от села на ровной местности. Такое настроение передавалось и другим кавалеристам...

Михайло ДОРОШЕНКО,

грудень 1920 року:

«...Надходила друга повстанська зима».

Земляки в скритих місцях лісу Юліан Лядора викликали і замаскувані, по й самі повстанці часто блудили. Землянок було досить для людей і коней.

Болшєвники... в підлісі села, як і в лісі, не входили і повстанців не турбували. Тож, щоб не маринувати часу, повстанці зробили реорганізацію своїх сил, бо після амініції ряди їх змаліли.

Команду війсьни частинами й надалі доручено Соловію, Залізнику та Вусенкові. Кіннота залишилась під командою Хмарі та Кібуя. Було додано до Ново-Архангельських та Голованівських лісів. Туди пішли і піхота мала вирушити...

Прийшлиши в Краснослізі, повстанці зустрілись там з відділом Загороднього. Сюди згодом прийшли й холодноярці — Чорнота зі своїм молодим старшиною, прозваним Горлиця та інші. Горлиця був малого росту, але на диво жвавий вояк, він крутився на всі боки, як їжак та про все турбувався. Повстанці тут краще обмундировані, бо

отаман Завгородний захопив частину більшовицького обозу з новими шинелями, шоломами та і. ін.

...Що робити далі?..

Один реальний вихід може тепер бути — пробиватись до своїх у Польщу, з'єднатися з армією УНР. Полковник Хмара не погоджувався на це і радив ще подождати. Однак, більшість бажала йти на Запад.

3 ДОКУМЕНТИВ

5 грудня 1920 року

НАКАЗ ФРУНЗЕ:

«...5 декабря 1920 г. г. Харьков.

Южному фронту поставлена задача в кратчайший срок окончательно ликвидировать махновщину, дабы можно было приступить к советскому строительству и проведению продовольственной кампании.

Я решил концентрическим наступлением с северо-запада, севера и востока прижать остатки махновских отрядов к Азовскому морю и беспощадно уничтожить.

Приказываю:

Третье. Командарму 1-й Конной продолжать ликвидацию бандитизма в районе армии на правом берегу Днепра. 4-й кавдивизии в ближайший к Новомосковску району другим частям Конной армии срочно ликвидировать все повстанческие отряды и банды в Новомосковском и Павлоградском районах. Во исполнение этой задачи широко охватить указанный район с севера и юго-востока, концентрическим наступлением прижать банды к Днепру и уничтожить...

Шестое. В частичных столкновениях с махновцами до вечера 10 декабря действовать так, чтобы отнюдь не удалять их от Гуляйпольского района: необходимо, чтобы к этому времени возможно больше махновских отрядов оказалось внутри нашего кольца.

Седьмое. 11 декабря всем частям быть готовыми начать концентрическое наступление для самого беспощадного истребления махновщины. Для этого нужна группировка наших частей в несколько линий, шахматном порядке, дабы не могли больше иметь места случаи прорыва отдельных махновских отрядов. При суживании кольца изменить расположение, при наступлении увеличить глубину группировки наших частей путем образования резервов...

Девятое. Обращаю внимание командармов и начальников групп на необходимость быстрых и решительных действий и, считаясь с огромной государственной важностью возложенной на нас задачи, проявляю всю энергию для успешного ее разрешения.

Командож и член РВС М. Фрунзе.»

МАХНОВЦІ

Віктор БІЛАШ, Великий Янісоль.

5 грудня 1920 року:

«Мы же 5-го декабря 1920 г. находились в с. Б. Янисоль, там же приняли решение направить войска для взятия Гуляйполя, где пополнятся боеприпасами и людьми, поддержать повстанческие районы морально, а ВРСовету Повстанческой (махновцев) находиться в с. Федоровке, ждать Крымскую группу и подхода повстанцев после операции в Гуляйполе, а затем провести реорганизацию в войсках.

На рассвете 6-го декабря после сильной артподготовки повстанцы атаковали Гуляйполе, в котором находились полки 42-й дивизии. 373-й полк после упорного четырехчасового боя был почти весь истреблен или пленен. Тяжелые потери понес и 374-й полк. За день боев 125-я бригада, в которую входили эти полки, потеряла 1400 человек. В бою участвовали бронепоезда красных. Бой продолжался до 4-х часов дня.

Что касается Крымской группы, то до 10-го ноября с ней существовала достаточно прочная связь при помощи конных курьеров, полевой почты, а также секретных сотрудников, которых посылали с пакетами.

После 10-го ноября наша полевая связь прекратила свое существование из-за отдаленности, разрушения ее совластью, а частично была отозвана ввиду начавшейся телеграфной связи. Числа 16-го прервалась и телеграфная связь.

Крымская группа Совета Революционных Повстанцев Украины (махновцев) несла гарнизонную службу в г. Евпатории и его окрестностях, а то числе и по берегу Черного моря.

3-го ноября штабу Крымской группы был вручен приказ командж Фрунзе № 00149 пш, в котором, в частности, говорилось: «...Все части бывшей повстанческой армии, находящиеся в Крыму, немедленно ввести в состав 4-й армии. Революционному, которой поручается их перереформирование...». На что общее собрание командиров и штаба группы ответило отказом, мотивировав его тем, что в мирное время группа подчиняется штабу в Гуляйполе и что этим приказом нарушается пункт 1-й военного соглашения.

В ответ на это 24-го ноября в штаб командж, находящийся в г. Мелитополь, были вызваны ком. группы С. Каретников и нач. штаба П. Гариленко. Они долго колебались, а потом решили ехать, приняв меры предосторожности и оставив вместо себя гг. Марченко и Тарановского.

По прибытию в г. Мелитополь они были арестованы вместе с ранеными: командирами Осепенко и Вильгельмом, а также другими повстанцами, ехавшими на лечение в Гуляйполе. Несколько дней спустя они были расстреляны при активном участии командования Сводной дивизии курсантов.

В это же время, 25-го ноября, Подештадив красной сводной курейной прибыл в г. Мелитополь, где находился в то время штаб тыла 4-й армии, в опосредованное которого дивизия переходила.

Вночі на 26-е листопада Кримська група в районі Євпаториї була оточена красними військами, дороги також були перекриті військами. Повстанцям-махновцям було объявлено ультиматум з вимогами сложити зброю — війська займали боевіє позиції.

Тоді же було совещання командирів і штабів, на якому ультиматум красних був отвергнут, як оскорбителный, і були избрані: А. С. Марченко — вместо арестованного С. Каретинникова, а Тараванский — вместо П. Гавриленко. Повстанцы готовились к прорыву и глубокому рейду из Крыма на соединение с Азовской группой и главным штабом.

Рассылав пулеметы по линии обороны, повстанцы, дабы красным доизмил показать силу сопротивления, дали в воздух салют из всех пулеметов. Красные войска были деморализованы и по фронту прорыва не оказав сопротивления, сдались в плен.

Только здесь прочитав приказы Фрунзе, повстанцы оценили свое положение. Но выбор был сделан.

Остатки пленных у города, крымская группа форсированным маршем поднимается к Перекопу, чтобы выйти на простор.

В справке Оперотдела штаба командующего всеми вооруженными силами на Украине Фрунзе говорилось:

«Синишних», в ответ на наше предложение о сдаче оружия, с повстанцами, занимавшихся махновцами на берегу Черного моря, отряд Каретинных около 4 часов 27 ноября пошел на север и днем того же числа пробрался через расположение 7 казачьих у Н. Деся, захватив в плен большую часть 2 кабарги. Продолжая движение на север, махновцы провели ряд боев в течение дня и вечера 28 ноября, во время которых ими захвачена часть 153-й бригады 52-й дивизии и батальон 4-го кавказского полка...»

Пилип ХМАРА, Мотронин монастир,

5 грудня 1920 року

Після невдачої спроби пробитися на захід, дуже багато військ вступили красні на шляху до тодішнього до кордону, і кілька виступили в бою з кіншотниками Будьонного. Хмара повернувся Чорнольський полк, поширивши і порідивши, але нескорений, до річних сіл. До хмарини приїздили двадцять домінь-будьонівців. На кількох тачанках, а також на двох, цвітінцями повернулися в річне село.

Основу загону Пилипа Хмари в цей час складали земляки з Пилипа: Іван Магилеско, Данило Москаленко, Семен Мостовий, брати Антон і Марко Павловські, Григорій Семенов, Дмитро Сербенко, Іван Турчинський, Юхим Хмилінський, брати Тихін і Микола Хмиліньки, Антон Пашенко, Прохір Шкура, Іван Загітайко, Олександр Сіденко, Юрій Сіденко, Прохір Деркач, Юліан Дядюра, Григорій Коцур, Мотрон Мотрончар з синами Іваном, Кириллом, Марком та Михайлом, жінка-розвідниця — Пелагея Боркова, Варвара Таранівка та сотні інших селян.

впротів усіляко підтримували Пилипа Хмару не лише зі зброєю в руках, матеріально, але й морально. Брати Пилипа в загоні не були, але принципі, як розвідники, були розстріляні чекістами. Тільки сестра Марія не схвалювала війни брата проти більшовиків. Але, скоріш за все, її просто довели до такої позиції карателі, що не давали спокою родині повстанського отамана. Кілька разів вони напали Хмарівку кутки, де жила численна родина Хмари, але хата отамана, розвалюха в тернику, ніколи не приваблювала карателів і тому вціліла.

Найближчим побратимом отамана Хмари були: Григорій Коцур, ровесник Пилипа, з яким він разом приєднався на службу в царську армію і пройшов фронтами імперіалістичної війни; Микола Бондаренко (отаман Кібець), підхорунжий Михайло Дорошенко, Юліан Дядюра, котрий мав талант, вміння і бажання вбудувати в Чорному, Мотроні лісових лісах такі зимівники, де гайдамаки двадцятих років перебували калітими морозів, відчайдушний Мартин Мочар з синами, Терещенко, батько і син Токовенки, сотник Дмитращенко.

Отаман був не без почуття гумору. На одній з тачанок велів написати: «Бій білих, поки не покрасніють, бій красних — поки не побіліють». Махновцям так сподобався цей лозунг, що вони записали його на свої тачанки.

Незважаючи на свій невисокий зріст, Пилип Хмара відзначався силою. Ще в імперіалістичну війну навчився водити шаблемою однакою, то правою, що лівою рукою. В кавалерійських атаках нерідко рубав двома руками, наводючи жак на противника. Маючи отаман і свою партизанську тактику. Перед тим, як налетіти на якусь частину чи каральний загін пів ґрунтовну розвідку, швиляв, з ким має справу — з досвідченими воїнами чи рекрутованими настиг більшовниками. Відповідно і бував тактику бою — від прямого лобового і флангових ударів сілоти, на чолі якої летів на своєму вороному, розмахуючи шаблями в обох руках, до хитрих засідок на лісових дорогах та кулеметних пастках.

Отаман Хмара, на відміну від багатьох повстанських ватажків, ніколи не змушував селян ні одягати, ні годувати його куринь чи полк. Вважав за краще відбити все це у противників. Намагання більшовиків у пресі, відзовах, виступах агітаторів подати його гайдамаків, як бандітів і грабників, на території, де він діяв, успіху не мали. Селяни знали, хто їх насправді безжалюбно й нахабно грабує.

Біля Мотронинського монастиря Чорнольський полк отамана Хмари, котрий за кількістю бійців був, швидше вже курінем, ніж полком, вийшов просто на красних. Часу для роздумів не було і Пилип Хмара розпочав бій. Правда, він вистів таку частину повстанців захищати в засідці з кількома кулеметами. Очолити кавалерістів, отаман почав хрипаву рубку. Красні наступали зі ступа на ліс густим ланцюгом, заминаючи оточення. Хмарівці вилетіли з лісу й врубалися в даву

наступаючих. Піхоті проти кавалерії опиратися тяжко. Карателі не витримали й кинулися до рятівного лісу, що даленів праворуч. На те розраховував отаман. По красних вдарили з засідки кулемети. Вийшли карателі надіслали в повіт повідомлення, що «банда Хмари повернулася».

3 ДОКУМЕНТІВ

5 грудня 1920 року

ІЗ ПРОТОКОЛА ЗАСЕДАННЯ ПОЛІТБЮРО ЦК КП(б)У

Слушали: 2. Сообщение тов. Фрунзе о поездке в Москву.

Постановили: Доклад тов. Фрунзе об организации военного аппарата при Уполномоченном Реввоенсовета республики принять к сведению.

После ликвидации Врангеля признать основной ударной работой борьбу с бандитизмом, поручить руководство тов. Фрунзе. При тов. Фрунзе устроить совещание в составе секретаря ЦК, председателя Цупрезкома, Наркомпрода, Наркомвнудел, Затонского, Яковлева и Коспора. Этой комиссии поручить ознакомиться со всеми существующими инструкциями и положениями по борьбе с бандитизмом и на ближайшем заседании Политбюро представить план организации политической стороны этой борьбы и план согласования деятельности военных, советских и партийных учреждений.

Уполномоченным ЦК по проведению всей политической кампании, связанной с ликвидацией бандитизма, наметить: для Правобережья — тов. Затонского, для Левобережья в район действия 4-й армии — тов. Яковлева. Проект для комиссии поручить выработать тт. Затонскому и Яковлеву.

В отношении т. Яковлева просить ЦК РКП оставить на 2-3 недели на Украине в связи с возложенным на него заданием.

Секретарь ЦК КП(б)У В. Молотов.

Митрофан ТАЛЬКО,
5 грудня 1920 року

Про настушні арешти махновців Талько повідомив, призначив з Хмельового Думисем, Пилип Бабич. Митрофан чекати приходу чекістів не став і того ж вечора зник з Глодос і дав команду повстанцям свого загону збиратися в дорогу до Гуляйполя. Збір було призначено на одному з хуторів у двадцяти верстах від Добровеличківки на 6 грудня. З півсотні повстанців на хутір прибуло двадцять два бійці.

Де інші? — запитав Талько роївових.

МАХНОВЦІ

— Більє спідниць пригрілися...
— Кажуть, що навоювалися...
— Сподіваються на амністію...
— На весну прибудуть...
— Коней красні позабирали, нічим їхати...
— Дорогою дожнуть...
Митрофан вирішив роївових не збирати, а поставити завдання всім повстанцям.

— На цій базі будемо ще два дні. Почекаємо хмельівчан, піщанобродців, злишчан, петроострівців. Потім вирушаємо в рейд. Кіншевінський пункт — Пареконстантинівка... «Батько» буде там після 10 грудня. Цього року прийняти рішення на зиму армію не розпускати. Хто відчуває, що не зможе зиму протриматися в сідлі — не тримаю, можете повертатися під спідницю. Нам тютюхті ні до чого. Всім іншим — обмундируватися, нам дозволено відкрити тайник в Розсоховатському лісі, там є зимовий одяг, продукти; зброя і набої. Скільки в нас тачанок?

— Три...

— Мало, всіх треба посадити на тачанки. Коней візьмемо в Диміно, там наших півсотні коней селянам роздано було на зберігання. Сашко, поїдеш відбереш ще для семи тачанок, — наказав Діордії. — Сам на всі постави кулемети, я перевірю.

— Митрофано, може замість тачанок сани візьмемо... Ти ж бачиш на погоду: морозець, сніжок... А кулемети й на саних добре пасують. Ми б саночки дерев'яні поробимо, крутинимуться на ньому в усі боки, — сказав Діордія.

Талько на мить задумався...

— Добре, нехай будуть сани. Тоді й ці три тачанки поміняй у селян. Та задіком тільки, по доброму... Тільки спочатку змотайтесь же тачанками в Диміно, привезіть все, що треба сюди... Та валянки, не забудьте...

Віктор БІЛАН,

5 грудня 1920 року:

«...По прибытии в село шторм в своем предписании указывает час, где нужно выставить заставы, сборный пункт, назначает дежурного по расположению и армейский сигнал. Тревожный сигнал — по три ударами удара в церковный колокол, а спокойный — по одному ударами удара».

В случае неожиданного подхода красных частей и невозможности шторму известить части о выступлении, дежурный по расположению с разрешения шторма дает тревожный сигнал, тогда все части спешат на сборный пункт, где командарм или шторм отдает дальнейшее распоря-

жения письменно или словесно. Если же выезд спокойный, то часть указанное время являются на сборный пункт и, получая приказ, направляются в путь.

Походное движение армии было разное. В большинстве случаев впереди идет разведка, штарм, один кавполк при одном орудии и пулеметном батальоне, составляющие авангард, затем идут кавчасти, батальон, орудия, пулеметный полк; общий (состоящий из обоза всех частей) обоз под руководством коменданта штарма и коменданта частей, затем лазарет и дежурная часть, то есть артергард.

При подходе красных дехотных частей к месту расположения армии повстанцев под руководством назначенного лица или самого Матуса разворачивается, в большинстве случаев всером, отгибая фланги вражеских частей, и если топографические условия допускают скрытый подход, ударяют лавой или тучей в тыл или фланг, высывая часть своего состава на обозы противника. Причем это делают основные силы, пред назначенные для главного удара; выставила против фронта перед редкую конную цепь или, так называемые кучки, сабелы по 10 — 20 человек, задача которых удерживать за собой занятую позицию и приковывать к себе внимание вехоты противника, обеспечивая успех главного тачанного или флангового удара.

В бою с кавалерийскими частями повстанцы вели совсем иной вид боя. Здесь быстрота и натиск решали все. Махновцы действовали на манер казачьих войск. Командиры махновских частей для достижения поставленных целей жертвовали сами своей жизнью, увлекая за собой бойцов.

В бою с конницей противника повстанцы группировали экзотические и взводные колонны, стараясь выдвинуть из своей части небольшие группы, которые кучками нападали и резали фронт красных, сосредоточив главный удар точно в лоб красной коннице.

Во время атаки в конном строю старались принять на себя первую атаку красной конницы и, в зависимости от обстоятельств, кроме клинков, применяли и личное огнестрельное оружие, звук выстрела пугал лошадей красноварейцев и они рвались в стороны.

В других случаях в первые ряды атакующих повстанцев выдвигали пулеметчики — «люшности» на лошадях, которые сбивали атаку противника, заставляя его останавливаться и бежать назад в стороны, и тем предоставляя широкую инициативу повстанцам в преследовании побитой с атаки кавалерии противника.

Успешно применялся прием инициации встречной атаки в конном строю, где за кавалеристами-повстанцами следовали пулеметные тачанки. При сближении с противником кавалерия повстанцев расступалась вправо и влево, а атакующий противник попадал под убийственный огонь пулеметов.

Использовалась тактика вовлечения войск противника в длительные

преследования по местности, где не было ни лошадей, ни фуража. Измученные безуспешным преследованием части противника останавливались на отдых, и тут повстанцы наносили удар. Или увлекали преследователей в удобные балки, которые становились для них ловушками. Для преследователей использовались засады и т. п.

Кроме быстроты и натиска, использовали все доступные способы и боевые средства с целью посеять в рядах противника панику и потом решать вопрос ударом.

Во время рейдов иногда приходилось делать переходы в 80 — 100 верст в сутки, которые были возможны благодаря замене уставших лошадей на свежих.

При разработке маршрута определялись деревни, лежащие на пути движения, в которые заранее выслаивались разведчики и квартирьеры. Эти разведчики через сочувствующее население подготавливали все необходимое. И когда повстанцы приближались к такому населенному месту, то там уже держали наготове тачанки с лошадьми, продовольствием и фуражом. В зависимости от обстоятельств, такая замена происходила без остановки движения.

Наши боевые успехи противник приписывал офицерам, якобы находящимся в рядах повстанцев. Но ни руководителей, ни даже бойцов, офицеров старой армии не было. Были повстанцы, произведенные в офицеры во время Керенского за боевые отличия, из конх руководители были следующие: Петренко, Тарановский и Вдовиченко — прапорщики, Гавриленко — штабс-капитан. Кроме этих офицеров, вышедших из крестьянских низов, других офицеров в армии никогда не было.

Способы добычи средств войны были разные. Был и такой, о котором говорил в своем докладе председателю Совпаркома Украины Раковский: «Мы имеем, например, сведения, что в сентябре, когда Махно находился в Лембурской губернии, он снабжался из Луганского патронного завода.»

ЮРИЙ СТЕПОВИЙ, рунь 1920 року:

«Розмовили вночі по хуторах гвинтівки, кулемети, амуніції й заклади у надійних людей по столах, стайнях, льохах. За два-три дні все було зроблено так чисто, що навіть такі важкі речі, як тачанки, теж вивозили у скритах соломі. Усі дані про військове добро, зашифровані, зібрані із собою Блакитний, а коню — Вовгура.

Дорога розпорядилася і шили кожон своїм напрямком до наступної весни. Показу димилася дні славних боїв і героїчних перемог Степовиків. Кирілася дорога в невідоме майбутнє, поїмне небезпек і важких трагедій, як для їхнього отамана Блакитного, так і для найближчих його бойових друзів: Вовгури, Лютого, Гибіди, Федорченка й інших.»

Михайло ДОРОШЕНКО,
грудень 1920 року:

«З Красносельців вирушили в напрямку Немирів-Брацлав, переїждючи Буг нижче Троостиця. Ночували в малих, глухих селах, але порони нас виявили і почали за нами слідкувати...»

Так дійшли до Красного.

Тут, під селом, біля дороги, є історична пам'ятка — могила славногісного полковника Нечая. Щоб вшанувати пам'ять легендарного воїна, наші командири під'їхали до цієї великої могили славного борця за волю України. І тут, несподівано, біля цієї могили, прийшло до нас ішення дальшої долі повстанського руху.

За могилою лежав чоловік, сховавшись від находячого війська. Він запит, хто він, та що тут робить, сказав, що він тутешній селянин, а йде в сусіднє село до сестри.

Та по довгій розмові, коли він упевнився, що ми повстанці, він признався, що був в Армії УНР, а тепер втік із Польщі, бо полки підняли мир із більшовіками, та й розбрели всю Армію УНР, інтерв'ювали і посадили в табори, обведені колючими дротами. Він не склав сидіти в таборі і втік з надією вернутися до своїх рідних...

Сумну тишу порушив голос полковника Хмари:

— Дорогі побратими! Ви тільки що чули, що полки з військом Армії УНР зробили. То ж хіба нашою метою є йти з вільної волі з польську неволю? Хто куди, братове, а я їду назад. Краще повертатися рідній Українській Землі, ніж у польському полоні.

— Хто за те, — звернувся Хмара до повстанців, — щоб повертатися, прошу піднести шаблі вгору.

Тих, які хотіли продовжувати марш на Захід, було зазедве 10 — 15 осіб. До них Хмара співчутливо промовив:

— Якщо маєте тверду волю і переконання, що вам там буде краще, рятувати своє життя — нехай вас Бог благословить, а ми бажаємо вам усього доброго!..

Після цього всі вирішили вертатися назад... Ті, що думали йти в Польщу, роздумали і приєдналися до більшості...»

3 ДОКУМЕНТІВ

6 грудня 1920 року:

«ПРИКАЗ № — 6 ПО ПОВСТАНЧЕСКОЙ ЗАПОРОЖСКОЙ ГРУППЕ ВОЙСК УКРАИНЫ ИМЕНИ БАТЬКИ МАХНО І ВІСІ ДЕКАБРЯ 1920 ГОДА.

— 1 Дежурним по штабу групи назначается тов. Подольский по расположению войск назначается тов. Чернышев.

МАХИВНИ

— 2 Дежурным на экстренный вызов назначается 1-й эскадрон; сехотного полка назначается на экстренный вызов 2-я рота.

— 3 Заведующим культпросветом при группе назначается тов. Жук, которому вменяется в обязанности приступить к своим обязанностям.

— 4 Всем командирам полков выслать в штаб группы всех специалистов, умеющих обращаться с боевыми казачьими, а также другими различными видами, а также и специалистов, занимающихся по канцелярской части, на писарей.

— 5 Предлагая начальнику хозяйственной части смотреть строго за своим обозом, а также за лошадьми, так как доносятся слухи, что брички меняются на самогон, а также и лошади деваются неизвестно где, а потому всем повстанцам стыд и позор носить революционное звание повстанцев, а начальнику хозяйственной части отвечать за все по военному революционному времени.

— 6 Всем командирам полков прочесть этот приказ во всех ротах, эскадронах.

Командир группы Скомский.

Начальник штаба Тарасенко.

С подлинным верно адыютант Божко.»

Юхим КОВАЛЕНКО, Хмельовк,
6 грудня 1920 року

На зиму отаман Железняк розпустив бійців свого загону по домівках. Були це переважно жителі сіл Хмельового, Новомиколаївки, Злики, Ракошовацьки, Гладос, Петроострова, Копацька, Ердєлівки та довжурних сіл. Сам Юхим Коваленко вирішив перебути зиму в Білій долині, біля села Хмельового. Ще у вересні повстанці під керівництвом досвідченого фронтовика Микити Коркача, побудували в гущавині чотири блядажі за всіма правилами військового фортифікаційного будівництва, просторі, теплі. Стіни з кругляка обшили дошками, та завісили килимами, поставили двоповерхові нарі, армійські похідні «буржуйки», вивішили димоходи в тернові хащі.

Блядажів було чотири. В одному разом з Коваленком мали намір перебувати його ад'ютант — Семен Харченко, та ще два повстанці, котрим було вжити. Другий було обладнано під своєрідний штаб і склад для зберігання зброї та набоїв. Цей блядаж був впритий на пагорбі, зверху було й інше, мав на чотирьох боків бійничий, хоч в умовах густого лісу це було й мало ефективно, але, в ньому можна було відстрілюватися дозволу. В третьому, просторому, стояли шестеро коней і зберігався для них фураж. Четвертий був призначений для повстанців і загалом містився високо в бійні, але стояв порожнім. Всі блядажі були з'єднані між собою накритими з горі окопами в повний зріст. Кожен мав вихід

метрів за двадцять в різні боки лісу, в гущавину. До кожного з них виходив у землянки можна було дістатися лише, перебираючись з гілля на дерева, щоб не лишати на снігу слідів з різних місць від лісових стежок та дороги, що веде через ліс з Хмельового в Розсоховатку. Визначити повстанцям було заборонено без особливої на те необхідності турбувати зимівник. Для зв'язку існували інші способи. Селами та коли в Білій долині все літо, до пізньої осені стояли табором десанти два диверсії з Красної армії, що підтримали повстання отамана Непора Серветника (Григор'єва). Тому Юхим з трьома товаришами не почуватися в безпеці. Мали зимівник й вдалості харків. Наприклад, жовтня загін Железняка на залізничній станції Капустині виїхав з Красних цілій ешелон з продуктами, який вони гнали з України в Петроград. Консервами, в'яленою рибою та житними сухарями тоді настільки не лише повстанці, а й жителі довкружних сіл. А ще серед продуктів був цукор, борошно, крупи й навіть мед. Словом, голод загону Железняка не загрожував кілька місяців. І запас на зиму зробили.

Візят брата в зимівник був нечислований і Юхимма стривожив.

— Щось трапилося?

— Думай, забути, не приїде... Я його, як ти й проси, попередив про можливий арешт. Він тож ж дия підняв усіх своїх і попереди газосіан. Всі вони зникли. Видно десь збираються до купи...

— Так дізнайтеся де! Нам би ці махновські рубакі аж ніяк не заважали... А так — шукай вітра в полі... Невже вони подадуться в Білий-Поле?

— Цілком можливо... Митрофан Талько, ти ж його знаєш, він у нас командиром... Теж десь з Глодос зник... Ні в нас, ні в Глодосах, бандити не заарештували жодного колишнього махновця... Всі ладно... Ось у кого організація... В одну ніч всіх попередили — й зникли...

— Так учіться...

Брати ще довго сиділи в землянці, диміли самокрутками. Проводили юни Івана Юхим наказав:

— Сиди більше не ходи... Коли що треба, рідий з Карпом Сивим, він у мене в полку хмельницькою сотнею командує. А він знає як мене знайти. Ну, в крайньому разі Гали Гуржос можеш переконатися, що треба...

З ДОКУМЕНТІВ

Грудень 1920 року

ІЗ ДОКЛАДА НАЧАЛЬНИКА ГУБМІЛІЦІЇ ДОНБАСА
БОЄВИХ ДІЙСТВИХ СВОДНОГО ОТРЯДА МІЛІЦІЇ
Декабрь 1920 г.

МАХНОВЦІ

20 ноября 1920 г. приказом по губмилиции за № 1/6 для окончательного уничтожения бродячих шаек бандитов, для поддержания Старобельского уезда в вооруженной силе, для восстановления общественной тишины и спокойствия; для проведения правильной работы на местах исполкомов и для необходимого проведения государственной разнарядки, для очистки вредного элемента, мешающего строительству существующей власти, и поимки кишащих там дезертиров, для борьбы с наемниками, явно вредными. Советской власти, и для быстрой ликвидации таких сформирован сводный отряд милиционеров под командованием помощников начальника уездной милиции Луганска товарища Шуленко, численностью 466 штыков при 30 саблях.

1 декабря 1920 г. отряд при полной боевой готовности прибыл в город Старобельск, где вступил в оперативное подчинение начальника боевого участка Старобельского уезда. В течение двух месяцев отряд беспрестанно и без отдыха вел энергичную и неустанную борьбу с бандитскими шаками и дезертирами, разгуживающими кучками и в одиночку по Старобельскому уезду, представляющему в силу своего географического положения, окруженному лесами и степями, лучший уголок для темных элементов и всех мастей и родов разбойников.

За исключением мелких стычек и поимок дезертиров, отряд имел 10 крупных боев с организованными шаками и бандитами, действующими в партизанском духе налетным и внезапным образом.

Боевой состав банд — исключительно кавалерия с пулеметами на лошадках. Лошадки бандитов заслуживают внимания. Каждый вождь банды имеет определенный свой упрямер, т. е. село или деревню, которые в известное время и нужный момент снабжают своего главаря всем необходимым: лошадьми, повозками, упряжью, винтовками, продовольствием и т. п. Так, например, бандит-Солодов имеет упрямер село Ново-Бельскую, Каменюка — Петропавловку и Литвинювку, Пархоменко — Саенко — Марковский — Половодский район и т. д.

Идеями подкладки различны: бандит Келесников, увещанный георгиевскими крестами и поселившийся в каждом селе церковь, где ставит пасквильные свечки, идет «за веру царя и отечество», бандит Белог (Винник) с тенденциями петлюровца-самостийника; бандит Каменюка кричит «бей жидов и коммунистов», Солодов-Быстров — просто любит чужую собственности. Большинство действующих шаек преридевают чужие грабительские цели. Коллективный и боевой состав банд дезертиров и кучками, которые сидят за рядом засели в соучастниках родного рода бандитам.

В результате боев с бандитами отряд понес следующие потери: убиты 4 милиционера и 5 лошадей, ранено человека и 24 человека отравлены и захвачены заболелые; взяты трофеи: два пулемета (Льюис и Мак-

малига зрозумів у чому справа, трохи згодом, коли побачив п'яного браму і огорожу з колючого дроту. Біля воріт стояли вартівні з тими івками. У дворі за великим плацом, які бувають коло казарми, чорніли довгі одноповерхові будини. Тямяно світилися вікна.

Сотня, в яку входив тепер Ничипір, ще довго стояла на плацу, чекаючи «своїх черг». Десь аж на спіднику її перешикували по дас в разі повелі до одної з будов за плацом. Це був згиначійсінський барак. Вздох стін тяглися двоповерхові нари. У ніс вдарило дуком гілля дерева.

Всі мовчки, не роздягаючись, бо в бараці температура була та сама, що й на вулиці, приєднали відпочивати. Сиділи, напхали й тільки очима питали один одного: «Що ж це, хлопці? Цим баракам навіть до військових казарм далеко. А нам же обіцяли відпочинок...» Виключено голосно своє незадоволення боялись. У дорозі стало відомо: в Паладочиську озброєна команда чоботарювців арештувала кількох солдатів, які змовилися сховатися на стайні; а потім перейти кордон і відійти на ласку Совєтської влади.

Вдома однак брала своє. Полягали спати. Мамалізі приєхалося не він, гостює в діда. Тільки не добре, яка пора року. Намало все бачаче сніг сховав під себе і хати, і дерева, і людей. Та коли дід придишиться, так то зовсім і не сніг, а біла піна квітучих садів.

Ничипір кидається в білі хвилі, розгрібає руками зашнурі нежесті і так допитує до стайні.

Забігається на горіщі й падає обличчям у запарне сніг. Там же так: на дворі щитуть сади, а в стайні мороз дере шкіру, навіщо раптом. У сніг її то ніяк не згорієшся. Ничипір хоче, як у дитинстві, підтягти котина до самого підборіддя. Теслице баче. Але з цю хвилину хтось починає бити залізом об залізо коло самого вуса. Чи не Василь, був, б'є молотком? Він же коваль. Розпихає й біг, пошкитиє. Та пошки наче свинцем налігті, такі важкі. Криві сон ваче, як хтось шарпає його за плече.

Через сніг розплющує очі й бачить: сотня вже всі на ногах, шкується в центрі барака, а за вікнами хтось продовжує катати в пелюку.

Перед сотнею виходить її новий командир. Пояснює, як жити далі. О своїм підбійом. Потім умишання. Де? Нюки що надворі, сонце. Рукомийників немає. Взагалі багато чого не вистає до поранення казарми. І ніхто не дасть. Розраховувати можна лише на себе, на власні сили й вміння. Виходити за браму табору категорично забороняється. Кожний випадок порушення цього наказу розглядатиметься як дезертирство. Пізніше, можливо, її дозволятиметься, але поки що раз у раз не спеціальною перешукою.

Де ж ми: у в'язниці чи на гаїтвахті? — голосно свить хтось. — За запитання без дозволу — доба кар'єри, — свідать сотня.

Щоб іншим було зрозуміло, відповім. Ми в таборі для інтернованих. Він десьте Ланкут. КУ таких самих таборів живуть зараз інші вояки. Командує нами, як і раніше, головний отаман Симон Петлюра. Ми оселяємося в таборах, щоб не розפורшувати наших сил. Прийде весна — ми повернемося на велику Україну...

Так у старих таборах для військовополонісних, що збереглися в Ланкуті з часів світової війни, з'явилися нові поселення.

Мамаліга, тримаючи в руках казанок з юшкою, поволі походжав між польовими кухнями, до яких тяглися довгі черги. Зрадів, побачивши хазека сиву смуглу шапку і кремезну постать Василя.

Зажди, Василь, разом побідаємо. Чи не збереглося у тебе якоїсь чарки?

— Сводився дід на обід, та без вечері спати дід, — посміхнувся Пряденко. — Нащо тобі, козаче, чарка, коли й закусити нема чим.

А це що? — помахав Мамаліга. — Тут он і м'ясо плаває...

Покусітьте його, те м'ясо...

Ничипір відповів ложкою кусень, підніс до рота, й обличчя його скринилося від огиди. Лише тепер він помітив, що від юшки тхне.

Почастувати?

Отже і я сказав би: не хвати день до вечора. — Говорив це, мергаючись до Мамаліги, чоловік років двадцяти п'яти, одягнений у стареньке цивільне пальто, запах солдата царської армії і брезентової оботи захисного кольору. «Видно, через Збруч його червоні, як і мене, в п'ятах перепл'являти», — подумав Ничипір. Але незнайомець все ж вимовив йому сподобався. Одяг сидів на ньому ладненько. Туго затягнуті ширинні пояс підкреслював тонку талію, атлетично розвинуті плечі і груди. З-під чорних брів дивилися великі карі очі.

Знайомся, — представив чорнобривого Василя. — Мій сусід по морі, Петро Гальчеський. Родом з Поділля.

Радий познайомитися. В якому ви, хлопці, бараці? Чотиринадцятому? А в шістнадцятому. Заходьте ввечері. Поговоримо. Може, вдасться якось разом поселитися.

Добра була б компанія, — погодився Василь з Петром.

У перший день перебування в таборі зайняті не було. Інтерновані працювали на новому місці. Мешканці шістнадцятого барака додали десь цегли та глини. Поставили грубку. Вона страшно диміла. Сидів у цей час припідлігті гості з чотиринадцятого. Василь послушав, як хукав та й заснував рукава. При світлі каганців склав грубку наново. Навіщо, аж затріщало.

Нам би такого хазяїновитого в барак, — кинув хтось з підстар...

Не динерчую, — погодився Пряденко. — Тільки беріть уже й доб...

показав він на Петра. — Ми наймаємося лише в парі.

З жарту вийшло діло. Сотник шістнадцятого барака сказав своєму колезі з чотирнадцятого, що випадково зустрівся з двома земляками, яких хоче взяти до своєї сотні, а на заміну може віддати двох інших. Через писарчуків усе й зробили.

Тепер троє товаришів жили на нарах поруч. Табірне життя ще більше зміцнювало їхню дружбу.

Віктор БІЛАШ, Старий Керменчик, 6 грудня 1920 року:

«...Шестого декабря в селі Старий Керменчик (Старокошівський) засідав Совет. Єдиногласно було прийнято рішення: об'єднати розброєнні сили повстанчества, сохранив их до весни. Зима, по кліматическим условиям, считалась неблагоприятной, отчего повстанцы сидели по домам.

После заседания Совета собрался многотрудный митинг. В это время на горизонте появилась долгожданная колонна верховых в тачанках. Два разведчика скакали к нам в село.

— Идет Крымская группа! — пронеслось в толпе. Крымская группа — основная гвардейская сила армии, отсюда узнав, что она вышла из Крыма, ждал ее с нетерпением.

Так, колонной, под ликование всех присутствовавших, они вошли в село.

Из всей Крымской группы уцелели 25 пулеметных тачанок и около двух с половиной сот всадников во главе с Марченком и Тарониском. Только они прибыли в армию и остались в строю. Остальные погибли, а частично рассеялись по селам и хуторам, спасаясь от красных. В какое было разочарование и уныние, когда Марченко рассказал подробности и итог боевой истории Крымской группы, на которую мы надеялись. Все, от радového бойца до командира, почувствовали себя на краю гибели. Но, прошедший красный отряд привел нас в боевое состояние. Повстанцам пришлось бой, в результате которого красный отряд был разбит наголову.

После боя войска вийшли на с. Федорівку (Чубарівка), в якій продовжили засідання Совету, где обговорили создающуюся обстановку и линию поведения.

3 ДОКУМЕНТІВ

6 грудня 1920 року

«Протокол № 9 — р
засідання Совету Революційного Повстанчества України

(Махновцев) от 6-го декабря 1920 г. с. Федоровка.

Слушали:

1. Доклад Махно об организации военных частей.

Постановили:

1. а) Ввиду объединения некоторых повстанческих отрядов, Совет постановил предложить тов. Марченко взять на себя командование казачьей группой, а тов. Петренко — пехотной группой.

б) Тов. Клерфона привлечь к контрольно-организационной работе с правом присутствовать на заседаниях Совета.

Председатель Совета:

Секретарь П. Рыбин».

3 ДОКУМЕНТІВ

7 грудня 1920 року:

Постановление Совета Народных Комиссаров УССР и Командующего всеми вооруженными силами Украины т. Фрунзе

Для объединения и руководства работой советских и военных органов в деле борьбы с бандитизмом, систематического содействия установлению нормального советского аппарата организуются политсекции в местностях, наиболее охваченных бандитизмом, как органы Совета Народных Комиссаров Украины и командования вооруженными силами Украины.

Немедленно организуются политсекция в районе Александровской губернии, Мариупольского уезда и Гришинского района Донецкой губернии и Павлоградского уезда Екатеринославской губернии. Начальником политсекции назначается член Реввоенсовета IV армии, уполномоченный Совнаркомом УССР и командования всеми военными силами Украины т. Яковлев.

В районе Киевского военного округа объединение деятельности всех органов в борьбе с бандитизмом возлагается на т. Затонского, которому поручается, сообразуясь с местными условиями, объявлять ударными те или иные районы, где под его руководством будет наиболее интенсивно проводиться борьба с бандитизмом. В пределах указанных районов т. Затонскому предоставляются все права начальника политсекции.

Юрій ПОПОННИК,
грудень 1920 року

«...Осередковичів-Павленків політики дали для користування пога-

непийкний салон-вагон, у якому він і їздив увесь час од табору до табору, аж поки не спинився в Тарнові.

Першими часами Петлюра зовсім не з'являвся до таборів, авторитет його значно впав, особливо після занадто поспішної «евакуації» з М'янця.

Ще коли ми відходили за Збруч, од нас відокремився Гулай і невеликим загonom продерся на Київщину. Там його здобав Котвицький зі своєю бригадою і, поганийши трохи, наразі зликувався з іншим загін. Ніхто із нас не знав справжньої долі Гулая. Та невідомо звідки пішли чутки, що Гулай має величезний успіх, що став Червоною армією в Україні майже катастрофічний і що по ній Україна підняла повстання під гаслом: «УНР на чолі з головним отаманом Петлюрою».

Згодом у таборі з'явилися «посланці від повстанців із України», мали на руках мандати, підписані Петлюрою. «Посланці» агітували те, щоб Петлюра був «на чолі», бо так хоче український народ.

Петлюра рятував свого авторитета, відлучив із себе широку демократію. Особливо врадило його те, що ніхто не просив відмовитися од свого «отречення». В першу чергу взявся він за організацію «парламенту Рад Республіки»; його зовсім не обходило, що той парламент не міг бути за собою ніяких мов, окрім урядовців різних канцелярій, що емігрували до Тарнова. З різних «державних» елементів було зліплено «Рад Республіки». До складу останньої увійшли і представники земств України, які давно на Україні скасовано, і представники кооперативів, які при собі вивезли з України гроші, і представники найрадикальніших партій з програмами і без програмів. Для засідань новоствореного «парламенту» влаштовано залу, в тому ж готелі «Бристол», де містилися і вся Петлюршина держава. До того часу, поки проходило залу, «посли» компонували свої декларації, вичікуючи хронічного дозволу, «посли» компонували свої декларації, вичікуючи хронічного дозволу.

Польська адміністрація в Тарнові зразу ж досить прихильно поставилася до урядування в «Бристолі». Польська поліція одне по одному видавала паспорти, що видавалися теж у «Бристолі». Певно місцеві адміністрація мала відповідні директиви центру.

**Євген ЧУГРАЙ, Єлисаветград,
8 грудня 1920 року**

Чуграй прокинувся серед ночі від якогось недоброго перестути. Він ворухнувся. Лежав на боку, рука під подушкою інстинктивно вхопила за рукоятку браунінга, тихцем залишеного йому Яковом Гальком при випадку. Ліжка його в палаті стояло в кутку, протидержало від стін двома вікнами, одне з них було розчищене й у білому місячному світлі піднімав зовнішню стіну білим відбитим відбитим, Євген побачив уже в темряві

від себе темний силует озброєного револьвером чоловіка. Сон відразу ж випустив. Чуграй зі своїх обіймів. Наміри незнайомця не залишали сумнівів. Зупинившись, він повільно почав піднімати руку зі зброєю.

Євген вихопив з під подушки браунінг і вистрелив не прицілюючись. Громова пестріла здивила лікарняну тишу. Нічний гість, ніби переморозився надвоє й, склавшись грудьми до колін, упав між ліжками. Він ще встиг зробити постріл, але прийшовся він вже в підлогу. У палаті різко запахло порохом.

У дверях ніби вітріє здивований охоронець. Кинувся до ліжка Чуграй, в темряві перечинився через тіло незнамого гостя й загуркотів на підлогу. Хтось з хворих, розбуджених стрільбиною, запалив свічку. Пройг другий охоронець з коридору.

Чуграй захопив револьвер під подушку й тільки тепер відчув, як поливає тіло напруга й страх.

— З вами все в порядку? — навис над ліжком охоронець. — Як він сюди потрапив?

— Все добре... — видихнув поранений Царський сичик. — Він у ліжку вліз. Зачинить... Холодно... Біжні на вулицю, там має ще хтось бити... Під вікнами. Поквантеє, бо-тече.

Чуграй не помічався. Як тільки один з охоронців взявся зачиняти навіс, в нього вистрелив знадвору. В палату поспішалося скло з вікна й влізло морозним повітрям. Хворі понакривалися ковдрами з головою.

— Свічки потушіть! — гукнув Чуграй. Він зрозумів, що стріляють знову по силуету у вікні. В палаті знову стало темно. Один з охоронців відчинив розбите вже вікно й вистрибнув у двір. З темряви шархнув постріл, другий.

— Стій! — загупотів по мерзлій землі чоботи міліціонера. У відкриті пролунало ще два постріли.

У хлюпця залишився в стволі один патрон, який стріляв з револьвера, подумалося чомусь Чуграю. Але переслідування нічого не дало.

**Виктор БІЛАШ,
грудень 1920 року:**

«Увеличив скорость движения, повстанцы прошли хутор Гусева, южнее села Меширич, продвигались на с. Попоселки и дальше на с. Крейцево, что в 20 верстах юго-западнее Гуляйполя, где и расположились на отдых».

Совершения методы борьбы с повстанчеством большевики прилагали к выводу, что занятие того или иного пункта, ранее занятого повстанцами, считалось уже за крупный успех. Вообще военные действия во время периода можно уподобить борьбе льва с тучей комаров; удар льва либо рассеивал тучу без особого вреда для нее, либо приходился впустую, а туча собиралась в другом месте. Постепенно начало

создаваться представление, что кроме очистки тех или иных районов от повстанцев, необходимо еще обеспечить эти районы за собой. Но какими силами и с какой целью?

Так постепенно родилась идея оккупации, как мера соответствующей и закрепляющей достигнутые успехи...»

Так ознаменовались первые сражения махновцев с Красной армией после Врангеля. Так махновцы имели успех и частичное поражение.

Но где же попутчики повстанцев: Миронов, Маслаков и 30-я дивизия. Что с ними? От Маслакова прибыла агентура, которая сообщила: бригада готова на выступление, однако Маслаков пока что ждет момента. Он вербует командиров других дивизий, надеясь склонить их на свою сторону. Ему обещают. Но так как 1-я Конная армия сейчас разбросана по Таврии и району Екатеринослава, то ему не удается установить связи, это и есть причина задержки. С 30-й дивизией дело обстоит хуже. Агентура сообщила, что более активные сторонники выступления арестованы еще до взятия Крыма. Не место завлади коммунисты. Все же, как только она соприкоснется с махновцами, без боя перейдет на их сторону. От Миронова агентура не возмущалась и судьбу ее шторм не знала. Это заставило снарядить к Миронову начштаба бывши. 2-го Азовского корпуса, а ныне начальника Азовской группы Вдовиченко, который отбыл по назначению.

Так надежда на восстание в Красных армиях рушилась, и махновщина была предоставлена собственным силам.

Вопрос устранения повстанчества на Украине, важнейшем производственном, индустриальном и металлургическом районе, имел огромное значение для большевиков. Как отмечалось в постановлении Совета Труда и Обороне от 6 декабря 1920 г., подписанном В. И. Лениным, «...ликвидация Украины от бандитизма и, тем самым, обеспечение в ней устойчивого советского режима является вопросом жизни и смерти для Советской Украины и вопросом исключительной важности для всей Советской Федерации и ее международного положения, а сама борьба с бандитизмом представляет большую и самостоятельную стратегическую задачу...»

Для того, чтобы ускорить и облегчить ликвидацию повстанчества на Украине, пленум ЦК РКП(б) 7 декабря 1920 г. принял специальное постановление. Оно известно под названием «Политические директивы ЦК РКП(б) Центральному Комитету КП(б) Украины».

В целях полной ликвидации всех проявлений политического повстанчества на Украине ЦК КП(б) рекомендовал: 1) уничтожить до конца силу действующих банд; 2) разоружить кулачество; 3) всемерно укрепить аппарат Советской власти на местах.»

3 ДОКУМЕНТИВ 8 грудня 1920 року:

ІЗ ПРОТОКОЛА ЗАСІДАННЯ ПОЛІТБЮРО ЦК КП(б)У

8 декабря 1920 г.

Слушали: 1. Проект инструкции по борьбе с бандитизмом.

Постановили: 1. Проект утвердить.

Слушали: 2. О кампании борьбы с бандитизмом.

Постановили: 2. Обратиться ко всем организациям с циркулярным письмом, в котором:

- 1) информировать о начавшейся кампании по борьбе с бандитизмом;
- 2) дать тезисы и
- 3) указать на необходимость вести широкую печатную и устную пропаганду.

Поручить тт. Яковлеву и Затонскому написать в 24 часа проект этого письма. ВУШК обратиться с воззванием к населению. Воззвание поручается написать тов. Мануйльскому. Всю предсезонную кампанию провести под лозунгом борьбы с бандитизмом во имя мирного труда и хозяйственного строительства.

Слушали: 12. О мобилизации комнезамов на тов. Яковлева.

Постановили: 12. По Донбасу число комнезамов ограничить 100 человеками.

Секретарь ЦК КП Украины

Молотов

1 По решению Политбюро ЦК КП(б)У от 13 декабря 1920 г. после отъезда Я. А. Яковлева вместо него зав. политсекцией Левобережья был назначен В. П. Антонов — нарком внутренних дел УССР.

2 Описан текст, касающийся восстановления деятельности Чрезвычайной санитарной комиссии при СНК УССР.

3 Молотов (Скрябин) Вячеслав Михайлович родился в 1880 г., член партии с 1906 г. С 1918 г. — на руководящей партийной и советской работе: секретарь ЦК КП(б)У, секретарь ЦК РКП(б), в 1930 — 1941 гг. — Председатель СНК ССР, с 1939 г. — нарком, а затем — министр иностранных дел СССР, первый заместитель Председателя Совета Министров СССР. В июне 1957 г. за антипартийную деятельность был выведен из состава ЦК КПСС.

Владислав ВЕРСТОК, про грудень 1920 року

«Вже на початку грудня стало цілком зрозумілим, що ліквідувати повстанську армію не вдалося. Незважаючи на окремі втрати, вона зберегла своє основне ядро, яке швидко поповнювалося дрібними повстанськими загонами. По суті, ретельно підготовлена операція червоного командування закінчилася провалом, не допомогли ні перевага в силах, ні вухальність першого удару.

Фрунзе терміново викликали в Москву. Невідомо, в якій формі від

нього вимагати пояснень. Він брав участь у засіданні РВРР, у такому ж особисті зустрічі з Леніним, який, без сумніву, був однією з ініціаторів військової операції проти махновців. В історичній літературі відзначено, що вождь революції детально вивчав хід боротьби з махновцями і давав «цінні поради щодо дальшої організації її розгрому». В результаті поїздки до Москви Фрунзе отримав нові повноваження. 3 грудня його призначають командуючим всіма збройними силами на Україні і зберігають за ним посаду командуючого Південним фронтом. 6 грудня постановою Ради Праці та Оборони, яку підписав Ленін, оголошувалося, що «звільнення України від бандитизму» є «важким життя і смерті для Радянської України». У зв'язку з цим Фрунзе додатково підпорядковується всі військ. внутрішньої служби, розташовані на території УСРР.

Повернувшись на Україну, командуючий з подвоєною енергією задієвся виправляти становище, що склалося. 5 грудня він надіслав підлеглим командиром директиву, якою повідомляв, що вирішив «концентраційним наступом» з північного заходу, півночі і сходу притиснути залишки махновських загонів до Азовського моря і нещадно знищити. Протягом червоної війни, як і попередній, являв зразок «кабінетної стратегії». Він розроблявся, як у таких випадках іронізували військові, поза простором і часом, ініціативі словників, абсолютно не враховуючи характер протиставлення. Можливо, в даному випадку більшовики стали жертвою своїх ідеологічних переконань у тому, що мають справу з відірваною від народу жорстокою купкою бандитів. Так чи інакше, але наступні події довели, що з глибокого аналізу, зі реалістичних висновків з ходу попередніх операцій ніхто з командувачів Червоної армії зробити не зміг. Виникають сумніви, щодо цінності порад, одержаних Фрунзе від Леніна.

Як і наприкінці листопада, стратегічні зусилля нового плану спрямовуються на оточення повстанської армії. Поки червоні війська діяли підпорядкування, устанавлювали нові управлінські зв'язки, займали відведені їм вихідні позиції, махновці відпочили. 9 грудня у с. Федорівці Махно запропонував командуючому складу реорганізувати дроздів, розділивши її на піхоту та кавалерію. Піхоту очолює Петренко, кавалерію — Марченко. Після об'єднання з залишками Кримської групи Махно вирішив тимчасово залишити район Гуляйполе, перемістившись червоними військами. «Батюка» казав Бердянським поїти, де махновці стабільно користувалися симпатіями селянства і де на той час перебував Вдовиченко з повстанським загonom в декілька тисяч бійців.

Завдавши відсутніх ударів по червоних частинах у Барекотівщині та Попівці, махновці стрімко просуваються на південь. 11 грудня в Новоєнасівці вони об'єднуються з Вдовиченком. 12 грудня повстанська армія, яка вросла до 8,5 тис. піхотинців та кіншотинців, нахвалюючи бою захоплює Бердянськ.

Довідавшись про це, червоне командування почало терміново стягу-

вати війська навколо Бердянська. Створювалися надзвичайно сприятливі умови для реалізації плану Фрунзе. Проти повстанців були кинуті велетенські військові з'єднання, два (2-й та 3-й) кінних корпуси, декілька стрілецьких дивізій, окремі кавалерійські бригади.

До операції по ліквідації махновців в кінці 1920 — на початку 1921 р. було залучено 2, 3 частини Червоної армії, що брали участь у розгромі Врангеля, чисельність бійців та командирів яких складала 53,5 тис. чоловік. Це в 10, а іноді й більше разів перевищувало кількість повстанської армії.

Повітряний рух махновців на південь, Фрунзе 10 грудня віддав наказ виконувати попереднє завдання, тобто «оточити і повністю знищити повстанство», при цьому зупинити кідме оточення до 12 грудня. 13 передбачалося перейти в загальний наступ з тим, щоб за три дні «в полісі наступу до Азовського узбережжя не повинно залишитися жодного бандита». У наказі детально розписувалося, на які рубежі і коли повинні вийти та чи інші частини, які частини повинні скласти першу, а які — другу лінію оточення, передбачалося про підготовку спеціальних загонів для знищення тих махновців, які залишаться або сховаться у тилу. Частини, які зупиняться з мотом, виказати своє завдання виконавшим лише після повного знищення його, попереджало командуючий. 11 грудня окремі розпорядження отримують командуючий 1-ю Кінною армією та командир 2-го кінного корпусу. Здавалося б, цього разу махновцям не вискочити з «мішка», в якій вони так легко довели себе посадженим. Та треба було знати Махна. Ще жодне оточення не принесло його противникові успіху. Так трапилося і цього разу.

Махновці лише на декілька годин затрималися в Бердянську (сьогодні величезним містом достатньо, щоб розгромити всі радянські і більшовицькі устанави), 12 грудня вони повертаються у Новоспасівку, а 13 вночі займають с. Ізяславку. Саме тут 14 грудня розігрався відчайдушний бій. Незважаючи на те, що село було піддане сильному артилерійському обстрілу, махновці без вагалих зусиль відбили розвирати кідме, яке так наполегливо створювалося Фрунзе і на яке він покладав особливі надії. Розгромивши одну з бригад 6-ї дивізії, розігнали червону кінноту, махновці вийшли на оперативний простір. Чергову нещадку головною С. С. Каменев охрестив «андріївським сирокітом». Фрунзе всі причини поразки звів до злочинної недбалості сторожових охорони декількох частин, з якої скористався Махно і прорвався на південь концентрованою військ, яка була навколо Андріївки, дії сторожової охорони не вбачив, чи не вважав за можливе торкатися командуючий.

16 грудня біля с. Федорівки червоне командування робить ще одну спробу оточити повстанців. Атака червоноармійців застала махновців несподівано, але вони зуміли організувати оборону, провели ряд атак.

Після багатогодинного бою повстанці відступили на Великий Явотин Богатир. Червиним дісталися 8 гармат, декілька кулеметів, частина обмундирування та чорний прапорець з написом «Прийнятий на штурм». Фрунзе наказав подати операцію поблизу Федорівки як «серйозну поразку повстанців, яка повністю лішила їх ніхоти. Найближче майбутнє показало, що це було далеко не так, а пізніше військові оцінювали операцію як невдачу. Здається, після бою біля Федорівки Фрунзе зрозумів, що в довітовому оточенні Махна йому не лікувати. Він почав шукати нові способи боротьби. До цього його підштовпувало відсутнє волею Леніна негативним результатом листопадових та грудневих боїв. В кінці грудня Ленін роздратовано телеграфує заступнику голови РВРР Е. Скілянському: «Треба щоденно у хвіст і в гриву гнати (і б'яти і драти) головкомів і Фрунзе, щоб добили і піймали Антонова і Махна».

3 ДОКУМЕНТИВ

8 грудня 1920 року

З «КРАТКОЇ ІНСТРУКЦІЇ ПО БОРЬБІ С БАНДИТИЗМОМ НА УКРАЇНІ»:

«Ліквідація бандитизму і створення устійливої Советської влади на Україні являється в даний момент основною бойовою задачею советських, гражданских, военных и партийных организаций на Украине.

1. Для борьбы с бандитизмом необходимо прежде всего, вооруженная сила в виде солидных дисциплинированных воинских частей, способных внушить страх и уважение, привыкшим к бесконечной смене властей и питающим их мелкобуржуазной стихии...

18. Приказы о сдаче всего оружия, как правило, цели не достигают.

20. Не следует думать, что в одну операцию можно выжать все оружие. При назначении количества, подлежащего выдаче, не разрываться и указывать действительно возможное к выполнению, по требованию доводить до конца, не останавливаясь перед расстрелом казней и обеспечение заложников.

21. Если оружие в указанном числе все же не будет выдано в полной мере, можно заменить контрибуцией оружием и другими видами контрибуций, например, лошадей, корову или свинью, за не сданною винтовку, ударяя по карману, опять-таки, наиболее зажиточную часть населения.

В случае обнаружения при обыске оружия, не сданного при подобной операции, независимо от того, выполнен ли наряд на вытребование, виновных в сокрытии расстреливать...

26. В случаях надобности в районах и местностях, наиболее охваченных бандитизмом или освобожденных от банд и востанний, по казенным очагам бандитского движения, на местное население возлагается ответственность под круговой порукой кулацких слоев за казнь бы то ни было волнение или выступление против Советской власти...

наказание на отдельных красноармейцев или агентов Советской власти, а также за малейшее зло, причиненное представителями местных советских властей в борьбе с бандитами и кулаками.

27. В случаях взятые из кулацких слоев заложники или определенная часть связанных круговой порукой кулаков платятся голодом за гибель агентов Советской власти или лиц, стоящих под ее знаменем. Точно так же, те же зажиточные слои несут ответственность за несвоевременное предупреждение о появлении в их районе банд, уход банды, части их односельчан или в случае, если в их селе скрывается тот или иной заведомый бандит или просто подозрительные лица без определенных занятий, особенно, не местного происхождения.

28. В случае явно выраженной враждебности населения в какой-либо местности, укрывательство или упорной выдачи бандитов и повстанцев, на местное кулацкое население могут налагаться те или иные меры, такими могут быть: А) контрибуция продуктами и продовольствием; Б) контрибуция скотом; В) контрибуция предметами обмундирования (белье, теплая одежда, сапоги, подушки, одеяла и т. п.); Г) производство выселения и изъятия семейств главарей и зачинщиков востанств с конфискацией всего их имущества и передача последнего бедноте; Д) в крайних случаях уничтожение (поджог или разрушение домов заведомых бандитов и главарей), но ни в коем случае не сжигание или уничтожение артиллерией вне боя всего селения или отдельных кварталов...

31. Все полученное от контрибуций, поскольку оно не распределяется между наиболее беднейшим населением, подлежит строгому учету и списку: обмундирование и снаряжение — в отдел дивизии, в крайнем случае, полка, продовольствие — особенно скоропортящиеся продукты, могут быть сданы в отдел снабжения действующей части, с обязательным зачислением по приказу.

32. Независимо от того было ли предварительное предупреждение и возложение ответственности на кулаков за безопасность советских агентов (особенно представителей организационной бедноты (местных членов комсомолов)), следует жестоко расправляться с кулаком в каждом случае покушения на жизнь этих проводников Советской власти в глухой деревне.

33. Кулаки и бандиты должны на опыте убедиться, что агенты Советской власти и организованная беднота находится под защитой всего аппарата Советской власти и трогать их невыгодно...

40. Не мешает воспользоваться и услугами наиболее дальновидной части атаманов, хотя бы авантюристов, понимающих безнадежность дальнейшей борьбы с крепническим советским аппаратом и готовых целыми прощения прежних грехов...

50. Вся эта агитация словом и делом должна немедленно быть организованно закрепляться созданием комитетов неземных дел, которые объявляются везде и всюду под особым покровительством Советской власти, так что жизнь каждого члена комманды фактически гарантируется, по меньшей мере, десятком кулаков голод.

51. Только при наличии твердой опоры в селе в лице комманды, противопоставивших себя всей остальной зажиточной массе, и прежде всего, кулацкой, Советская власть не только сможет быть в готовности на случай готовящегося выступления банд, но сможет приступать к искоренению бандитизма в целом.

52. Вместе с тем, только всемерное расселение деревни даст возможность на Украине создать на местах более или менее прочный и работоспособный советский аппарат, являющийся в свою очередь необходимым условием для сведения к минимуму бандитизма и повстанчества.

53. Таким образом, борьба с бандитами, бандитизмом должна проводиться организационным укреплением достигаемых результатов так, чтобы за прошедшим и районе военным кулаком не оставались комманды и нормально функционирующие советские и партийные органы.

Христиан РАКОВСЬКИЙ, грудень 1920 року:

«...Мы бросили лозунг — «Бедняк, бери коня кулака, забирай его оружие и иди против банд!» И этот клич был услышан на Правобережье и на Левобережье; в особенности, в этом отношении отличался Полтавская губерния.

По этому пути нужно идти и дальше — нужно усилить, организовать и вооружить комманды неземных. Красная армия должна быть для них опорой. Во всех местах, где действуют бандитские гнезда, должны быть красноармейские гарнизоны. Реввоенсовет Республики постановил, что дислокация Красной армии на Украине должна идти по карте бандитских гнезд. Но нам не хватило бы и миллионной армии, если бы не нужно было для каждой деревни давать отряд — мы должны эти отряды создавать в самой деревне, они должны создаваться из крестьян. Создание такой революции самообороны есть первое условие успешной борьбы с бандитизмом».

3 ДОКУМЕНТИВ

10 грудня 1920 року

По последним данным, Махно, разделившись на несколько отрядов 6—7 декабря из района с. Керманчик оттянулся на юг в район

Червоностанівка, намереваясь, по-видимому, объединить действующие здесь самостоятельные банды.

Приказываю:

Первое. Выполняя прежнюю задачу окружения полного истребления бандитов, действующим группам сузить кольцо охвата и не позднее вечера 12 декабря прочно занять линию...

Второе. С утра 13 декабря всеми силами перейти в общее наступление, беспрерывно уничтожая все шайки. К 16 декабря в полосу наступления до Азовского побережья не должно остаться ни одного бандита.

Третье. Наступление вести согласно, плечом к плечу с соседом, не оставляя промежутков без огневой связи. Уничтожая подлинность противника, иметь в тылу достаточные резервы и по мере продвижения увеличивать боевой порядок в глубину. Ни в коем случае не занимать линейного построения сплошной слабой цепью.

Четвертое. Тщательно организовать связь и по фронту и в глубину. Разведку вести непрерывно, широко используя все имеющиеся авиационные средства.

Пятое. По мере продвижения частей пройденные районы самым тщательным образом контролировать специально выделенными тыловыми отрядами и уничтожать всех оставшихся и укрывавшихся бандитов.

Шестое. С уходом частей 4-й армии и 2-го конкорпуса с линии Марфополе — Новопетриковка на юг, северной группы, оставляя фронтовой резерв, занять район Туркеновка, С. Керманчик, Новопетровка, Красноселька, образовав вторую линию загражденных с севера. Тщательно очистить указанный район от остатков шайк и быть готовым при необходимости, по усмотрению командгруппы, ударить в любом направлении по шайкам противника...

Восьмое. Командарму 1-й Конной не позднее 16 декабря закончить ликвидацию бандитов в районе Новомосковска и Константинограда...»

Фрунзе.»

3 газети «Известий» (Єлісаветград), 10 грудня 1920 року

Деревенские кулаки и их сынки — бандиты мстят неземным крестьянам за ипотечные палатки в пользу рабоче-крестьянской Армии.

Неземные селяне должны быть бдительнее и плотнее организоваться вокруг своих комитетов неземных селин, чтобы иметь возможность дать действенный отпор бандам и защитить своих работников от кулаков.

Председатель комитета неземных селян села Тарасовка Губовский востановил Єлісаветградского уезда после работы, 29 ноября, по сбору палатки в пользу Красной армии присел отдохнуть, а рядом с ним

прислає його 12-літню дочку. Бандит, наниятый кулаками, виступив на винтовки хотів вивести з ряду незможних селян самого делового і енергичного работника. Но рука бандита ошпіблась, пуля прошила обидві руки т. Тарана і ранила 12-літню дочку, оставив в живих т. Тарана, лишь на время отняв его от работы.

Тов. Таран в 400-полковом запасном госпитале.

Максим ДУМІЧ, Митрофан ТАЛЬКО,

11 грудня 1920 року

Загин Митрофана Талька складався з сотні бійців — козичних махновців з довкружних біля Глодос сіл — Хмельового, Розсоловатки, Димного, Запасних, Козакової балки та Пиданого броду й Добровеселивки, яких вдалося попередити про можливі арешти. Двадцять сорок коней з яких було запряжено по трое коней. В конях — чотири — п'ять бійців, одягнених у кожухи й козачі папахи, при револьверах, шаблях, підперезаних патронташами. На задніхках сорок чорних кулеметів.

Спочатку мали намір добиратися в район дії батька Мазу під виглядом красноармійської частини. Але блаженські шинельники в грудневій дні, а особливо ночі, не зігравали. Й Талько дав команду віддаватися тепліше. Одягу й набоїв мали вдосталь. Семера сорок складала обоз, в якому було все — від набоїв до солонини.

Перші дні їхали без пригод. Великі й малі села минали, почувалися глухих хуторів.

Думчик їхав у третій сорок разом з Тальком та начальником штабу загону — Миколою Дюрдіною. Настріє у командирів, яких і всіх бійців був невеселим. Повстанці зникли вже воювати з весни до осені, а вимку відсиджуватися по домівках, тепер окупанти таку милість у них відібрали.

— Ні, ви тільки посиджайте! — порушив рівномірний тупий хити в снігу та скрип полозів сорок Дюрдіна. Вже майже година він вичаїв відібрану напередодні в одного з красних командирів, котрого анули в хуторі, гостював у батьків, інструкцію по боротьбі з бандитизмом у Україні... «Не меншеє використовувати усіх і усіх найбільше дальновидних осіб, а також, хоча б авантюристів, пошукующих безнадійно дальновидної боротьби з «революційним» апаратом і готовий ціною услуг советской власти в борьбе с пераказавшимися врагами заслужити прощенье прегрешень...» Це ж вони на зрадчу підбивають тих, хто за свою шкуру готові трепгати, як прищечі!

— А ти чому дивуєшся? — пробурчав Митрофан Талько. — В усіх війнах найбільших поразок зазнавали саме через зрадчу... Заради грошей ходився хтось, хто думав, що ціною зради збереже своє шкере щастя... Та, як правило, їх переможці теж не щадили... Так мені Владислав

МАХНОВИЦЬ

Вони колись розтоковували. Любити він бесідувати на історичну тему...

З милою в одній камері робітник-революціонер сидів — Аршипутинський в розмову Думчик. Учителя Махна, між іншим, коли той самоосвітою у в'язниці займався. Він теж любив нам різні історії розповідати. Так він повторював чийсь слова, що не треба боятися ворога, бо він так відомо, що він ворог, і може тебе бити... Боятися треба друзів, бо вони тебе добре знають і як стануть ворогами, то від них паче не втечеш...

— До чого ти це? — стрепенувся Талько. — Хочеш сказати, що нікому довірятися не слід?

Саме так...

Неправильно це, мовив Дюрдіна. Ось у мене був друг — Сосна. Ми з ним з флоту нероздільні. Скільки разів він мене від смерті рятував! І я його виручав не раз. То що я повинен і йому не вірити? Дурниш! Друг він і є друг... І ніколи тебе не зрадить... А ще я любі...

Начштабу договорили не встиг. Попереду бабахнув постріл, потім ще і ще... Передні сорок пригальмували й розвернулися кулеметами вперед.

Красні! — гукнув хтось.

Розгорталися вилетом! — наказав Талько. По його команді сорок, розвертаючись кулеметами вперед вилізнулися півколом, займаючи оборону. Тепер і Максим уже побачив противника. В сотні метрів, по дорозі дорого рухалася кіннота красних силою в ескадрон. Глодоси не знали, що це починала виконуватися директива окупаційної влади про розміщення в «очагах бандитизма» військових частин, наділених функціями карателів. Спроба створити загони більшовицької самооборони провалилася, й тепер у більшість великих сіл і містечок в районах повстанського руху мали стати на пості окупаційної війська. Один з таких загонів і мали розміститися в Софіївці під яку війшов і сам Талько.

Красні, як і махновці зустріли з противником серед засніженого поля не сподівалися. Комеск кілька хвилин розглядав десяток сорок з кулеметами, що невідомо звідки з'явилися перед ними. Після кількох пострілів у їхній бік вони замкнули в ста метрах від ескадрону на відстані з засніженого лісодку. Піяких ворожих загонів на цій території не повинно бути. Хіба що махновці? Ніякого вранаро... Кулемети на сапях... Такого же молодому командир ескадрону, вчорашньому випускникові Тамбовської школи красних командирів бачити не доводилося. І він вирішив атакувати. Рухався було нерозумним. Кіннотою на кулемети? Але комеск мав, що перед ним якась селянська банда... А з бандитів які небезпечну атаку ескадрону так точно не витримують... Побіжить, нехай заці подем...

Митрофан Татюко бачив, як ескадрон почав розвертатися в лаву з арозумів, що красні зараз кинуться в атаку.

— Приготуватися до бою... — наказав. — Тачанки, тьху, чорт, сини — в два ряди, без команди не стріляти... Радом шось — збір в лаву верстах на захід від Софіївки, в гайку...

Між тим червона кавалерія з гиком, вимахуючи оголеніші шаблами наближалася. Підступивши противника на п'ятдесят кроків, Татюко взявся за гашетку.

Перша ж кулеметна черга викосила десятків три вершників. Точніше — коней. Татюко занизив принцип і куди потрапляли в круп коня, ті падали, моторошно ржали, ламали ноги вершникам, тим, хто не встиг висмикнути їх зі стремен.

— Вище бері! — крикнув Дюрдін Митрофанові.

— Та-та-та-та... — озвалось ще з десяток кулеметів першої лави махновців. Наштовкнувшись на стіну вогню лави атакуючої кінноти зникла. Передні вершники спробували осадити коней, адіблювали їх, прогалися повернути на фланг. Але задня лави не давала їм це зробити.

Розстрілявши по стрічці передня лави махновських саней розтасувалась на два боки, віддаючи простір другій, готовій до бою, її займала місце позаду неї. Мали змогу перезарядити кулемети її знову були готові до бою. Друге віяло саней відкрило вогонь і остаточно розсіяло кавалерію красних. Попереду було поле вкрите трунами коней і вершників. Коні моторошно ржали, поранених кричали й матюкались. Коні без вершників змчали геть. Хтось біг, хтось повз подав від кулеметів пекла.

Татюко наказав припинити вогонь. Тепер би вислати кавалерію з шаблами й добити противника. Але кавалерії в Митрофана не було. І особливого бажання добивати красних теж.

Двадцять сім саней, поминувши поле недавнього бою, через кілька хвилин зникли за горизонтом.

Командир розбитого ескадрону сівши просто на землі, здох раптом з під круша мертвого коня, тримався за прострілену ногу й безбожно матюкався. Тільки через три години докрут нього збралося чоловік тридцять виділених інших тепер кавалеристів.

— Кто ж это нас так? — ні до кого не звертаючись, запитує коней.

Та хто же... Махновці, напевне...

И вынес же нас на них черт...

3 ДОКУМЕНТИВ

12 грудня 1920 року:

СВІДКА О БОРЬБЕ С БАНДИТИЗМОМ В СТАРОБЕЛЬСЬКОМУ РАЙОНЕ

МАХНОВЦІ

С 6 по 12 декабря 1920 г.

1. В с. слоб. Бончукова Алексеевской волости имеется банда в 10 человек — пешие, вооруженные винтовками.

2. В с. Воеводской пойманы 4 бандита, из конх три при попытке бежать — расстреляны милицией 8 подрайона 7 декабря с. г.

3. В 8 подрайоне, около границы Воронежской губернии, милицией пойманы вооруженная банда в 12 человек, из конх 10 расстреляны при попытке бежать и 2 бежали.

4. В 6 подрайоне поймано 10 человек бандитов, из конх 4 бежали и 6 захвачены при милиции 6 подрайона. 9.XII.20 г.

5. Около с. Ново-Астрахань в ночь на 10 декабря банда в три вооруженных кавалериста ограбила гр. Кравченко, забрав 10000 р. денег и одежду.

6. Банды шайка Терехова, количество которой не выяснено, была убита с. Голодаево и Литвиновки, коей убито 4 красноармейца и 2 милиционера 1 подрайона.

В районе Белоусовки и Литвиновки оперирует шайка Савина-Парменко, все кавалеристы, численностью до 10 человек, хорошо вооруженные. Последней сделаны нападения на хутора и разграблены до 15 семейств граждан, у которых забрано все имущество.

8. Банды Терехова и Каменюки оперируют в районе с. Литвиновка, Белоусовки, Волкоданово-Богданово.

10. В 2 верстах от ст. Чертково 9 декабря с. г. замечена банда 100 кавалеристов и много тачанок, под чьим предводительством не выяснено.

Бастор БЕЛАН;

12 грудня 1920 року:

«Повстанці же во исполненіе постановлення Совета РПАУ (махновцев) движутся в Бердянский район на соединении с отрядом Вдовиченко. На рассвете 10-го декабря они бросаются в атаку на стоявшие в с. Пареконстантиновке (Куйбышево) маршевую кавбригаду 2-го коннопухса (бывшая 2-я Конармия), в состав которой входило много пушечей. Часть ее перешла на махновскую сторону, несколько человек — комсостав погубило, а большая часть бригады в паннике вблизи Токмак...»

Тогда же повстанцами был захвачен сборный обоз конармии, большое количество обмундирования, патронов и первый эскадрон, убиты в районе Гайчур бандой ограблен обоз 337 полка.

10 декабря в станице Новоспасовской повстанческая группа Вдо-

бердянском мешке. Однако, в действительности, получилось другое. В 24 часа 11 декабря связь с Ново-Спасовкой была прервана, и Бердянский получил окончательное уведомление Вдовиченко: «Иду на Вышнюю Зинаиду Махно, который делает налеты преимущественно на рассвете и никогда не остается ночевать в местах налета, бердянские коммунисты принялись за последнюю подготовку: заминчали опорные пункты, стронили баррикады, делали перегруппировки и подвозили патроны».

Около 6-ти часов 12 декабря раздались первые выстрелы, сняты были пашни, заставы, и Махно ворвался в город, одновременно ведя огонь с 3-х сторон, распространяясь по окраинам. Главные силы Махно с восточного спуска шли по Воронцовской улице на площадь и по Итальянской — в направлении ЧК, где и столкнулись с первым опорным пунктом на почте. Одновременно с первым пунктом банда продвинулась дальше к ЧК и вступила в бой со вторым пунктом, расположенным в этом учреждении.

Бой длился очень недолго. Как с почты, так и с ЧК бойцы вышли на площадь и соединились там с бойцами 3-го пункта Упродкома, который был оставлен без боя, и составили наскоро отряд, которому пришлось обороняться с двух сторон от наступающего противника. Махновцы, заняв указанные пункты, шли по пятам на площадь, а другая колонна махновцев, шедшая на Бердянск другой дорогой, спускалась по склонам восточному спуску и тоже вошла в соприкосновение с отрядами.

Здесь бой принял ожесточенную форму. Махновцы бросились в атаку, отряд отбил ее. Повторно — опять отбил, и так несколько раз. До тех пор, пока с флангов не изменилась кавалерия. Прорыв тут оказал маленькую помощь — батареи снесенной кавалерии, которая пестером почему-то не ушла. Кавалерия сначала бросилась на батарею, перебила прислугу и затем — врезалась в отряд, который к этому времени был прижат к предместью «Лизик». Началась рубка и бой прикладами. Бойцы бились отчаянно, но к 9-ти часам отряда уже не было, на его месте лежало до 80-ти изуродованных трупов. Спаслось очень немногие.

Так закончился бой на западной окраине Бердянска, и Махно спокойно расположил свои силы на площади....»

3 ДОКУМЕНТІВ

13 грудня 1920 року:

ЦИРКУЛЯРНОЕ ПИСЬМО ЦК КП(б)У ВСЕМ ГУБКОМАМ
ПАРТИИ О ПРИНЯТИИ МЕР ПО ЛИКВИДАЦИИ МАХНОВЩИ-
НЫ И БАНДИТИЗМА
Винница, губпартикому КПУ

МАХНОВЩИ

В конце ноября ЦК признал необходимым ликвидировать соглашение с Махно ввиду невыполнения условий заключенного с ним военного и политического соглашения (разъяснения присылаются в тезисах о ликвидации махновщины). Командованием фронта был отдан приказ открыть по всей линии решительную военную борьбу с махновщиной. Одновременно Цупрезком принял меры к ликвидации махновских и примыкающих к ним анархистских групп в Харьков и других местах. В настоящее время ЦК признал необходимым переход к полной ликвидации бандитизма вообще на Украине (разъяснение в особом циркулярном письме ЦК и практические меры в особой инструкции). Вместе с тем ЦК постановил для закрепления военной ликвидации бандитизма путем немедленного восстановления советского и партийного аппарата создать политсекцию при Реввоенсовете 4-й армии в махновском районе и, где это нужно, создавать политсекции на Правобережье. Необходимо немедленно привести все организации в полную готовность для наступления на бандитизм по всему фронту под лозунгом ликвидации бандитизма до съезда Советов Украины. Тезисы, письмо и инструкции высылаются.

Секретарь ЦК КПУ Молотов.

Александр НЕСВИЦКИЙ, Полтава,
14 грудня 1920 року:

«Советское правительство объявляет эсеров группы Санникова, как и Чернова, белогвардейцев национального и тактического центра, офицеров-прашеденцев заложниками. В случае покушения на вождей советской власти России ответственные единомышленники организаторов покушений будут беспощадно истребляться.

Сыновья мои ходили на рубку дров в лес в Диканьку (за порубленными 2 сажня дается им 1 сажень дров без перевозки). Когда ходили они в эту деревню, то дрова для себя получали, а когда ходили на рубку в Диканьку дров, то они рубили, но за них условную половину так и не получили. Снегулыкул их даровым трудом! И, конечно, без наказания, и без всяких последствий.»

Марія ФОРТУС, Новоукраїнка,
грудень 1920 року:

«Во внутренних областях республики было неспокойно — кулацкие отряды, бандитские шайки.
На Украине особенно много хлопот в это время доставлял Советской власти «батько» Махно. Тактика махновцев отличалась быстротой

передвиження і — випадністю налетів, глибокими рейдами і резкими змінами маршрутів рушень. Тому спосібності, з однієї сторони, висока подвижність отрядів, состоящих в основном из кавказцев и тачанок, а с другой, — обилие тайных баз, созданных в тылу советских войск.

Для того, чтобы, как можно быстрее, покончить с неуловимым Махино, нужно было применить против него его же тактику: на быстроту ответить быстротой, не внезапностью — внезапностью. В этом деле армия надеялась на помощь чекистов, которые должны были проникнуть в наиболее промахиовские села, выявить связи бандитов, своевременно извещать красное командование о всех сосредоточениях и передвижениях махиновцев.

Маша Фортус в то время работала в Елисаветградской ЧК, занимая одновременно три должности — ответственного секретаря, заведующую экономическим и помощника начальника секретарей разведки. Добравшись с Серёдой до Харькова, а затем, пройдя с частями Красной армии чуть ли не через всю Украину, она, наконец, снова очутилась в Херсоне. Но осознать ее перевел в Николаев, а оттуда — в Елисаветград (ныне Кировоград).

Неизвестно, как бы сложилась дальнейшая судьба девушки, если бы не событие, происшедшее в самом конце 1920 года. В Елисаветграде состоялось секретное совещание чекистов и представителей воинов частей, борющихся с махиновцами. Речь шла о создании в районе базирования Махино широкой сети разведывательных групп, которые собирали бы для Красной армии сведения о передвижениях бандитов.

Когда все вопросы были обсуждены, а разведывательные группы в основном, назначены, Маша вдруг не удержалась, поднялась с места.

— Пошлите меня. Я лично знакома с Махино, видела многих из ее окружения. Все это сможет пригодиться. С доводами чекистки оказалась, и спустя неделю «мехестра из Кривого Рога» оказалась за спиной Пятихатки, куда очень часто наведывались махиновцы. В связи с тем, что пути в «родной» Кривой Рог были отрезаны, Маша устроилась санитаркой на эвакуационке при железнодорожной станции. Ухаживая за тремя тифозными больными, она на обрывках их разговоров узнавала, что имеет дело с бандитами. Поэтому, когда за больными откуда-то пришла подвода, Маша, не раздумывая, вынула из их сопровождения и попала в Новоукраинку, где ее принял в свой отряд один из подполковников «батяки» — Петриченко, прозванный за свой хищный вид Шукля.

Несколько дней колесила Маша вместе с отрядом Шукля в прощальном Знаменка — Бобринец — Долинка. Маленькая «санитарка» ничего не упускала из своего поля зрения: ни тайных складов продовольствия и оружия махиновцев, ни хат, где они оставались скрываться, ни пунктов смены лошадей. В подавляющем большинстве случаев опорными базами бандитов являлись глухие кулацкие хутора.

Нестор МАХНО, Андріївка,
14 грудня 1920 року

Розгром Киргизької кавбригади значно підняв бойовий дух повстанців. Отримавши в своє розпорядження артилерію, Махино вирішив вибити красних з Гуляйполя, зайнятого частинами 42-ї дивізії. Спочатку повстанці провели потужну артилерійську, а потім атакували містечко. Бій тривав майже весь світловий день, після шестигдинного опору, втративши півтори тисячі вбитими, 373-й та 374-й полки красних відступили.

Махино в їхав у Гуляйполе під розгорнутим червоним прапором. Наступного дня в штаб прийшов розвідник. Він повідомив, що з Криму приїздила кіннота під командуванням Олексія Марченка та Якова Тарановського й прямує до Гуляйполя. Махино не став чекати, йому втерпілося зустріти своїх товаришів на об'єднання з якими покладав надії армії, й штарм вирушив назустріч.

Був холодний зимовий вечір. Дув пронизливий вітер. Але повстанці на околиці Кременчука цього адавалося не помічали.

Виядзали Кримського корпусу пригнітив усіх. Замість очікуваної апаментної півторатисячної кінноти до села наближався триотенний кавзагін. Втомлені коні, майже всі вершинки змучені й поранені. Марченко не втримався, щоб похмуро не пожартувати.

— Кінний корпус повернувся після звільнення Криму від Врангеля... З шабельними та кульовими подяками більшовиків.

Скискали мітинг. Марченко став на тачанці під поривами холодної втру.

— Після того, як ми відмовилися роззброїтись за наказом Фрунзе, ми оточили зводна дивізія тамбовських курсантів, ескадрони 7-ї кавказької, інші частини... Повторили наказ. Тоді ми шмальонули по них з двохсот кулеметів і пробіли собі коридор до Сивашу... Думали, кінні з Криму так же, як у нього увійшли. Але форсувати Гішле море не вдалося... Вода піднялася. Тоді ми повернули на Перекоп і армія заслони красних прорубалися в Таврію... За п'ять днів безперервних боїв ми втратили всім сотень убитими й стільки ж потрапили в полон. Всіх їх красні білі Томашівки розстріляли... Довелося кінноті спочатку артилерію, потім — коней...

Слухаючи Марченка, Махино кусав губи й нервував, адже це він був ініціатором посылки корпусу в Крим. Заголосили жінки. Дехто з них прощався до Батька.

— Де мій син? Куди ти його послав!

— Це Махино в усьому винен!

— Сам відсидів в Гуляйполі, а хлопців на смерть послав!

Натови гудів. Махно мовчав. Та й що він міг сказати?
 ...Об'єднавшись з Кримською групою, Махно призначив Олександра Марченка командувати кавалерією, а Петра Петренка (Платона) — піхотою і вирішив залучити перенацілені красними районні та дільничі. 12 грудня, попередивши про свій прихід красних телеграфною «Іду на ви», Махно після жорстокого бою взяв Бердянськ, виврубавши багато чекістів і курсантів. Найбільше старался маршківців, вони мстилися за своїх товаришів, знищених підступно в Криму.

13 грудня махновці зайняли Андріївку. На цей час у Махна були три полки піхоти, три полки піхоти й кулеметний полк, майже чотири тисячі бійців. Всі були надзвичайно втомленими після дводенних боїв, тому Махно наказав усім відпочивати, оскільки зранку думав про життя руху.

За ніч красні підтягнули до Андріївки частини Зведеної дивізії курсантів, 2-ї Донської дивізії, 42-ї стрілкової дивізії, 3-ї кінної кавалерії, ініціативною й запальною кавбригади і навіть кілька броньованих артилерійських батареї. Сили красних принаймні вчетверо перевищили повстанські.

Вислухавши невтішні новини розвідки Махно вирішив піти хитрістю. Він сформував кілька невеличких загонів добровольців і виставив їх на околицях села. Наказавши кулеметним і піхотним вогнем стримувати противника. Всі інші свої сили Махно демонстративно почав стягувати в північній частині села, ніби готуючись до прориву. Розвідка красних так і доповіла своїм командирам.

Командування 42-ї дивізії почало готуватися відбити атаку махновців. До місця орієнтовного прориву красні перевели 126 кавбригаду, щоб поставити фланг, полишивши на ньому потрібні в боях решти 124 кавбригади. Махновська розвідка повідомляла про це Махна.

Не встигла ще 124-а кавалерійська бригада розсоєредитися по місцях, як махновці за декілька хвилин зім'яли її й впрямілися з оточенням. Дві групи кавалеристів відділилися від основних сил і пройшлися тилом красних, там, де їх найменше чекали. Зниклася паника. Махновців уже й слід вистиг, а стрільняши ще довго не вихудали. Красні частини воювали між собою.

...Головнокомандувачі красних С. С. Каменев згодом назвали цю операцію проти Махна «андріївським конфузом».

З ДОКУМЕНТІВ 14 грудня 1920 року

МОТИВИРОВАННОЕ ЗАКЛЮЧЕНИЕ О НЕОБХОДИМОСТИ
СОЗДАНИЯ ОСОБОГО ОТДЕЛА ЦУПЧРЕЗКОМА УКРАИНЫ

Не раніше 14 декабря 1920 г.

Совнарком и командующий вооруженными силами Украины и Особый отдел Южного и Западного фронтов доводят до сведения т. Дзержинского в ВЧК мотивы, которыми они руководствовались, принимая на заседании от 14 декабря решение о необходимости образования центрального для Украины Особого отдела, находящегося в полной связи с главным командованием и Совнаркомом Украины, т. е. Особого отдела при Центральном управлении чрезвычайных комиссий Украины, которому должны быть подчинены все органы особых отделов, расположенные на территории Украины, и связь которых с Особым отделом ВЧК устанавливается через этот центральный Особый отдел Украины.

Мотивы эти следующие:

1) создание на Украине главного командования, которому подчиняются все вооруженные силы, расположенные на территории Украины; 2) то, что одной из важнейших задач особых отделов на Украине является борьба с бандитизмом, что требует, безусловно, централизованного руководства, учреждения, связанного с правительственными органами Украины и

3) то, что непосредственное подчинение ВЧК разрывает живую связь и нарушает тесный контакт в работе между Особым отделом и ЧК на Украине.

Ввиду обо всем этом до Вашего сведения и прилагая при этом копию постановления совещания от 14 декабря, мы думаем, что наши изложенные соображения по вопросу найдете совершенно достаточными и дадите соответствующие директивы в этом направлении Машневу.

Предсовнаркома Украины (подпись)

Главкомандующий вооруженными силами Украины (подпись)

Начальник Центрального управления чрезвычайных комиссий Украины и Особого отдела Южзапфронта (подпись)

ЦПАОР УССР, ф. 2, оп. 1, л. 672, л. 6. Машиннопись. Незаверенная.

Майор БІЛІШ. Бердянськ,
14 грудня 1920 року:

«Следствие востановцев намеревалось в городе размножить листовку «Черная смерть большевиков», отпечатанную в штабной полевой типографии. На рабочие разбегались по домам, и типография была пуста, листовки было некому. Задерживаться в городе штаб не решился, ввиду концентрации красных войск у с. Андреевки в округе. Собственно, в городе не было нужды. Маневр удался, нужно было возвращаться и

продолжать развивать операцию по выходу из окружения.

В 14 час. повстанцы начали спокойный выход из города и уже к 20 часам спокойно отдыхал в Новоспасовке.

А вот в справке оперативного отдела штаба Фрунзе наглядно показано, как можно фальсифицировать факты и поражение выдать за победу. В ней говорится:

«...13 декабря 2-й конкорпус выбивает противника из Бердинска, отбив батарею, захватив знамя азовской группы махновцев и изрубив до 500 махновцев, и вынуждает противника к отходу в северо-западном направлении. 14 декабря Махно загоняется в Андреевку, где и окружается нашими частями...»

К этому времени повстанцы насчитывали в своих рядах свыше 3500 сабель, 500 штыков, 16 орудий и около 500 пулеметов. Под вечер 13-го декабря, ставя своей целью разбить группу красных войск, выделенную командованием для ликвидации махновщины, повстанцы вышли по старой дороге к северу. Ночью заняли с. Андреевку, вокруг которого были сконцентрированы красные войска. Ночь прошла напряженно.

Наступило раннее туманное утро 14-го декабря. Со всех сторон в село летели снаряды, поражае обоз и хаты. Затем части 42-й дивизии перешли в атаку с северо-востока, Сводная дивизия курсантов с северо-запада и запада, части 2-й стрелковой дивизии бросились с юга, с востока подходили части 2-го конкорпуса.

В операции под Андреевкой со стороны красных принимала участие также 2-я Дондивизия, 3-я Киевская бригада курсантов, 5-я, 7-я и 8-я кавдивизии, Ингеркавбригада и другие части.

Положение повстанцев оказалось тяжелым. Но опыт и ответственность момента мобилизовали решительность и способность.

Минуты — и пулеметный полк, сосредоточивший огонь на участке полверсты, превратил красных в бегство. Бригада 42-й дивизии успела отбегать полверсты за село, где канитулировала перед конницей.

Таким же путем была взята и пленен и наступающая с юга 4-я бригада 2-й Донской дивизии.

В результате красные были разбиты, отступив от села и оставив плену две бригады. Армия махновцев снова втянулась в Андреевку, где стояла до вечера, подсчитывая трофеи и отдыхая, особенно в коннице кавалерия.

Вечером красные дивизии вновь окружили село и начали обстрел орудий и пулеметов.»

3 ДОКУМЕНТИВ

14 грудня 1920 року

Із зведення інформаційно-інструкторського підділду Народно-

Кавказу та внутрішніх справах УРСР про стан в Єлісаветградському повіті

14 грудня 1920 р.

[...] Через село Устинівку пройшла банда в 80 чоловік на 20 табунах. В селах Владимирської волості озброєними бандитами ведеться агітація проти розверстки. Близ Карлівки, северо-западніс Єлисаветграда, разбита банда в 200 чоловік піхоти і кавалерії с 3 пулеметами [...]

Едуард МІХАРЄВСЬКІЙ, с. Андріївка,
14 грудня 1920 року

«14 декабря в дер. Андреевке Бердинского уезда произошло событие, представляющее собой убедительное доказательство того, что успех Махно, его популярность и неухлобность в движениях надо объяснять не столько личными качествами «батьки» — сколько соображениями иного порядка, а именно: особенностями партизанской тактики, совершенством боевых аппаратов Красной армии и тем глубоким безразличием и апатией, с которыми действующие войсковые части исполняют возложенные на них поручения.

Андреевская история, сделавшая впоследствии предметом расследования трибунала, представляет большой интерес как в смысле соотношения враждующих сторон, так и в отношении итогов, предпринятых красным командованием в целях войны Махно, следовательно со стороны — стратегической. Финал же этой истории еще раз доказал, что подавляющий перевес в людском составе и технических средствах не обуславливает победы вообще, и победы над партизанами, в частности.

Застреленный Махно, и ранее обождавший Махно, теперь окончательно убедился в тех предположениях, что никакое оружие не страшно...

14 декабря 1920 года в деревне Андреевка при счастливейших обстоятельствах представился великодушный случай раз и навсегда покончить с популярнейшим вождем украинских бандитов...

Командующий 4-й армией оперприказами за №№ 31, 32, 33 дал всем участвующим в операции детальнейшую ориентировку в поимке Махно. Дополнив эти приказы многочисленными приказами, в каждой части. Незадолго поэтому, что в руководящих командах 4-й армии были твердо убеждены в том, что при создавшейся обстановке Махно и его партизанская армия обречены были на каниту-

ляцию. Вместо решительной схватки Андреевку, противник ничем не проявляя своих намерений и, держась пассивно, вводил в заблужде-

наши разведывательные органы. Таким образом, ночь на 13-е декабря, да и самый день в расположении частей прошли спокойно. Понимая, что без боя, даже без соприкосновения с противником, занимать указанные им пункты, с каждым шагом вперед стущая цепь окружения. Только к ночи 13-го декабря выяснилось, что части противника, занимавшие Бердянск, в полдень 13-го покинули его и потянулись на север в район Новоспасковской...

В то время, когда наши части совершили заключительные этапы своего наступательного движения, в стане врага вполне осознана была грозящая ему опасность. Махно и Вдовиченко, создавшие, как результат своего движения, довольно внушительный бронированный кулак, решив ударить в южном направлении — именно в северном, положили в основание успеха суворовский принцип — быстроту и натиск. В полдень 13 декабря, как говорилось выше, ими оставлен был Бердянск, а 3 — 4 часа спустя главные силы Махно перекочевали в ст. Новоспасковскую. Но в этой последней Махно задержался ровно настолько, сколько требовалось, чтобы обеспечить необходимые распоряжения, обеспечивающие дальнейшее движение. С этой целью в Новоспаскове им был выделен арьергард и боковые отряды, которые играли роль завес и должны были скрывать движение основных частей, так называемой партизанской армии. Приняв, таким образом, ряд предупредительных мер, Махно вечером 13 декабря быстро двинулся на север — в Андреевку.

Этот отлив махновцев из Бердянского района через Новоспасковскую в северном направлении не был нами своевременно замечен, почему и предполагалось до самого утра 14 декабря, что операция по окружению и уничтожению махновцев будет протекать в районе ст. Новоспасковской. Ясно не представляя себе, в каком именно месте должна произойти развязка, все, впрочем, считали совершенно очевидным, что решительная схватка не за горами и до момента остается всего несколько часов. Поэтому Командующий 4-й армией оперприказанием за № 0147 в 2 часа 30 мин. 14 декабря приказывает отдалать распоряжение, которым вносится в боевой порядок все необходимые изменения, а именно, дивизии 3 конного корпуса разведывательными флангами действующих пехотных дивизий. Таким образом, был внесен последний корректив в расположение частей, а истечение срока нахождения ядра повстанцев еще не было установлено...

Посмотрим теперь, как протекала операция на участке 42 стрелковой дивизии, принявшей на себя первые удары махновцев в Андреевском сражении.

В 2 часа 126-я бригада вступила в бой с махновцами, наступавшими от Андреевки на линию хут. Дубовик и хут. без названия, что в 6 верстах восточнее хут. Дубовик. Для поддержки 126-й бригады из села Берестовое выступила 125-я бригада, а из Берестового — церковки для удара по Андреевке с северо-востока была брошена

3-я закиавбригада. 124-я бригада занимала линию Алексеевка — Лашеве — Бельманка, поддерживала 126 бригаду, будучи готова в случае нужды немедленно влиться в ее цепь. Ожесточенный бой длился в течение 5-ти часов. Около 8 часов противник, подтянувшись в Андреевку главные силы своей конницы, усилил наступление, стараясь прорваться на северо-запад, однако части 42 стрелковой дивизии отбили стремительные атаки противника и при поддержке 9 кавдивизии сами перешли в контратаку. Первая бригада 9 кавдивизии брошена была со стороны д. Поповка и вторая бригада — со стороны Салтычь. Махновцы не выдержали контратаки, и বেশ их хлынули назад в Андреевку. Под давлением наших частей с севера, северо-запада и северо-востока противник бросился на юг, но там его встретили штыки 2-й бригады курсантов, прочно занявшей южную оконечность деревни; тогда махновцы устремились снова на север и, сгруппировавшись в центре села, упорно оборонялись до наступления темноты.

Непробав, таким образом, путем последовательных атак прочность окружения, Махно убедился, что единственным возможным для него в настоящее время остается прорыв на север, так как части 1-й и 2-й бригад курсантов, занявшие западную и южную окраины деревни, наглухо зажали все выходы из нее. Но прежде чем предпринять последнюю решительную атаку, Махно решил путем демонстративных движений показать бдительность окруживших его частей. С этой целью по наступлении после неудачных атак северо-запада и юга перед вечером 14 декабря стали стигиваться на юго-восток деревни, и передовые отряды демонстративно даже вышли из нее, направляясь на юго-восток. Новое движение противника было замечено начдивом 42, который сразу же за чистую монету и решил, что наступил наиболее удобный момент для смены измученной 126 бригады резервной 124 бригадой, свежие части которой должны были совершать в погоне за противником форсированный марш на юго-восток. Но если начдив 42 следил за Махно, то последний еще более внимательно наблюдал за противником и путем, очевидно, агентурных сведений узнал, что предстояла смена частей 42 стрелковой дивизии. С наступлением темноты произошло и сама смена бригад. Предполагая, что новая бригада недостаточно прочно укрепились на новых позициях, Махно, едва только последние ряды ее заняли указанные им участки, свернув свою базу в единый ударный кулак, обрушил ее на части 124 бригады, так и устремился вслед уходящим полкам 126-й бригады. Повернув их в ланку, противник сделал свое дело и, вырвавшись из зацепки, ринулся на дер. Поповку, где в то время расположена была 2 бригада 9 кавдивизии, смял ее и форсированным маршем двинулся дальше на северо-запад на Конские Раздоры...

Яків ТУМАРКІН,
грудень 1920 року:

«...У таборі, під видном тюремної обстановки, поганого харчування, безперспективності, швидко зростає незадоволення козаків старшинами. Кількох з найбільш ненависних рядових накрили в темних кутках усяким шматтям і страшно побили. Розслідування, проведені чоботарьовцями та карними органами Польщі, не дало нібито ніяких наслідків. Але після цього кілька козаків зникло. Їхні командири удавали, ніби дуже цим стурбовані. А серед рядових ширяться ідеї тривожної чутки. Твердили, що цих козаків заарештували і призначено розстріляють, якщо будуть нові акції проти старшин. Висловлювали припущення, що козаків уже страчено. На думку про це заводилося пантова поява безземельних могол на табірному кладовищі. В усіх разів таємниче зникнення людей справляло на всіх гнітюче враження. Старшини вчорашні ходили по табору тільки групами, рано замикались у своїх кімнатах. Козаки теж стали триматися компаніями.

Одні з них склалися навколо Василя Прияденка, якось стихійно з'явившись цього дужого, розсудливого хлопця своїм ватажком.

Після розпави над старшинами в таборі з'явився електрика. Світло, однак, лампи так тьмяно, що читати було важко. Та й читав того, як не наилакав. Табірна «бібліотека» перебувала під наїсуровнішою пеклою командування. Тут були номери миршавого журналістика, що його видавала місцева адміністрація, та кілька десятків книжок, приставлено доброзичливими білоемігрантами з Відня, Риги, Берліна.

Табірний журналістик публікував твори спогадів генералів, у яких вони розбирали свої нещади походи на Україну з німцями, австрійцями, білополяками, французями, денікінцями і твердили, що могли б легко розбити Червону армію, якби... Оцих «якби» передчувалося надзвичайно багато.

Василь, Ничипір, Петро та ще кілька козаків з їхньої компанії уклали голосних читок, які провадили культурно-освітні референти і добре робили. Бо, як показало життя пізніше, завданням цих культуртрегерів була не стільки освіта, скільки вивчення настроїв. І ні, хто піддавався на провокацію, він з референтами щиро бесіди заводити за це дорого, дехто навіть життям.

Василь та його товариші любили збиратися ввечері у своєму «клубі» на горішніх нарах, поспівати, послухати всяку бувальщину. Особливо популярність як оповідач здобув у мешканців вістнадцятого барана Петро Гальчинський. Свої розповіді, завжди цікаві і трохи жаргізми, Петро щедро пересипав розповідями, приказками.

— А хочете, хлопці, — мовив він якось, — розповім вам, як іхав до куми, а потрапив до Хоми?

— Давай, Петре, розповідай.

Гальчинський вмонісив зручніше, скрутив цигарку й почав:

— Жив у нашому селі дядько. Звали його Онупрій Калістратович. Мав він і земельку, і лісу чимало. У трьох селах понад великим ляхом зади тримав. За війну аж розпих від грошей. Після Лютневої революції записався Онупрій Калістратович у партію українських есерів.

Рознеслася якось по селу чутка; що Онупрія Калістратовича викликали якось аж до Києва на якийсь там конгрес. Ну, він — людина комерційна, нібито вирішив поїхати до столиці сало. Та мішків із п'ять борошна. Між ділом на базарі обернутися: Тим більше; був у нього такий мандат, що ніхто не мав права й зернини відібрати. Шукав тільки Калістратович двох хлопців, щоб і навантажити, і з вагона зняти, і охороняти добро його.

Некого думаючи, попростував я до нього в крамничко. Присажник каже:

— Хазий пішов обідати. І коли, хлопче, є в тебе якісь до нього просяби, негайно біжи. Впливай той момент, коли він по обіді, перед тим як поспати, на ганку сидить. Проси і будь певний — прохання твоє буде задоволене.

Пробіг я, дивлюсь, мій Калістратович і справді сидить на ганку.

Привітався я до нього, виклав свою просябу. Онупрій Калістратович дивляється на мене, довго мовчить, а тоді мовлять:

— Брехня все це, хлопче. Власне, до Києва, я таки збираюсь, але в справх виключно політичних. Везти туди якесь провольство і не думаю. Це хтось із тебе пожартував. Але не знав той жартівник, яку даєш добру раду. Політика на те й політика, щоб ділові служити. Підшукай, Петре, собі надійного товариша. Тебе я знаю добре. Батько твій, хоч і бідна людина, а чужого не візьме. І ти, знаю, такий. Колиш хотів попросити твого батька, щоб віддав тебе в найми. Лаштуйся, хлопче, в дорогу.

Мати тільки почула — плаче, батько відмовляє їхати. Це, каже, такий чоловік, що і з вареної крашанки курку висидить.

А я одне: поїду та й поїду. Хотілося Київ подивитися.

До столиці ми таки добралися, все продали, та ще й по такій ціні, що Калістратович, побоюючись, аби в нього не вкрали гроші, навіть на конгрес перестав ходити і нас нікуди не пускав.

Набридло це мені, і коли одного разу по обіді Онупрій Калістратович приїг, я вийшов і подавав розкладати Київ.

Іду собі вулицею, яка звється Фундуклівською. Коло одного великого будинку грає військовий оркестр. Гарні дівчата співають. «Чи ти пропав — двічі не вмирати». Вхід до того приміщення розвішаний прапорами, військовими картинками. На одній на весь зріст маршюга. На такому коні, в такому жупані, що мене аж завидки

взяли. Стою, милуюся тим козаком. А тут хор якраз закінчив співати. Дівчата з веселим сміхом розсипалися в юрбі. Одна до мене.

— От кому жупан і шабля були б до лица. Чому це ти, хлопча, з війську не служиши?

З цими словами бере мене за руку та й веде до приміщення, де сидять кілька старшин.

— От, пане полковнику, — каже дівчина, звертаючись до одного з них, — хлопець, який, здається мені, хоче поміняти свій сіряк на маляновий жупан. Поговоріть з ним.

Полковники, жупани, гарні дівчата... Розгубився я остаточно. А старшина підходить тим часом до столу, дістає такий папір з тризубом угорі, з печаткою і підписом головного отамана внизу і питає:

— Багато у вас, Петре Гальчевський, земельки?

Цікавенька розмова зав'язується в нас.

— Особисто в мене нема зовсім. У батька три з половиною десятини.

При одному коні і п'ятьох дітях це, кажу, не господарювання. Мука саме!

— А хочете, добродію Гальчинський, мати ще сім десятин?

— Ще б пак! Тільки хто ж дасть?

— Я.

— Нема в мене грошей, нічим за ту земельку платити.

— Ми її вам так віддамо, задарма.

Ну, нарешті здогадуюсь я, пан полковник жартує. Кепкує з мене, мужика. Недарма ж на «ні» звертається. Та не на такого наскоки! Не дамся в дури пошити. І сам на жарти гаразд.

Давайте, — посміхаючись і підставляю обидві жмені.

Полковник уже не посміхається, а підкреслено урочисто простягає мені виряснений папір з тризубом угорі, великою печаткою і підписом головного отамана внизу.

— Це що?

Універсал на одержання семи десятин землі.

Зараз?

Ні, коли відслужите у війську.

Поки що не удостоюся.

Дасте згоду — ми вас запишемо, навіть до кінноти. І земля ваша.

Негайно!

Ви, добродію Гальчинський, нас за дури в маєте. Якщо нехай дади нам сім десятин, то вас і канцуком на фронт не впишуть. Ой повоємю! більшовиків, одержуйте своє поле і хазіюйте на здорів'я!

Землю дасте в оренду, чи як?

У повну власність!

І пацатком можна передати?

Хоч би й продати!

Бачу, пан полковник уже й сердитися починає. Взяв я той універсал, з дурного розуму на якомусь іншому папері розписався, що добровільно вступаю до війська...

— Так ти багатий тепер, — уїдливо мовив Василь.

— Ще б пак! Орю одним місцем нарі. Вже й спідніх нема, не тільки землі.

Весь «клуб» тривожно озирнувся. Нікого, крім своїх, поблизу начебто не було.

А туди, поняття «свої» теж весь час змінювалося. До Василевої групи приєднувались все нові й нові люди. Тількино почнуть друзі на довідлі жардати минуле, заглядати в майбутнє, як обов'язково підійде хтось із сусідів: жостко поцітати, словом перекинутися. Розмова ставала загальною.

Віктор БІЛАШ, Чубарінка,

15 грудня 1920 року:

«В результате прорыва четвертая часть 126 бригады была изрублена повстанцами, а 1265 бойцов попали в плен. То же самое произошло со 2-й бригадой 9-й кавдивизии.

Красными же «...в результате операции по д. Андревке было захвачено 500 голов скота, 50 лошадей и отбито 1000 пленных красноармейцев, разоруженной махновцами 4 бригады 2 дивизии...».

Повстанцы же в это время с боем заняли с. Конские Раздоры, где были сосредоточены обозы 2-го разряда 42-й, 5-й, 7-й, 9-й и других красных дивизий. Все они попали к махновцам, а спустя некоторое время были рождены крестьянам.

15-го декабря армия заняла с. Федоровку (Чубаревку Пологовского района), где расположились на отдых и ночевку.»

3 ДОКУМЕНТІВ

15 грудня 1920 року

Фрунзе — Троцькому:

«Прорыв на север главных сил Махно, окруженных выдвинутой нашими войсками в д. Андреевка, удался исключительно благодаря преступному отношению к сторожевой службе бригад 42-й стрелковой и 9-й кавалерийской дивизий. Проявленная в исключительно ответственный боевой момент небрежность не может быть оправдана ни туманом, ни усталостью частей. Все жертвы и доблесть других частей в дневном бою свелась к нулю.

Верный успех и полная ликвидация Махно были преступно со-

ривания частями, забывшими свои обязанности в боевой обстановке. Приказавшую РВСовету 4-й армии немедленно произвести следствие расследование всех обстоятельств провала противника стремился для этого особую комиссию. Всех начальников, независимо от их действенного положения, и их помощников, виновных в непринятии соответствующих мер и халатном отношении к своим обязанностям, арестовал Ревтрибунал.

Ревтрибунал и Особому отделу фронта предлагается срочно командировать своих представителей в комиссию по расследованию данного случая. Результаты расследования комиссии срочно довести.

Командиром Укр. М. Фрунзе. Член Реввоенсовета С. Гусев.

**Михаил РИБАКОВ, Федорівка,
15 грудня 1920 року:**

«...Точных сведений о противнике не было. Штаб молчал. Команды разведки уходили до 30 вр. от места расположения частей в поисках существенного не давали, если не считать мелких провокационных действий в чью-ли не 100000 армии Махно, оперирующей теперь в кот. от Гуляй-Поля у Черного моря. 15 XII в Керменчуков полковник отряд Покуса и, согласно опер. приказам сев. группы — Заволжская, водно-киргизская, 19-я Виус и Богучарская бригады вместе с отрядом Покуса были объединены под одним командованием. Тогда же было получено сведение, что Махно окружен красноармейскими частями в районе Поповка Андреевка, поэтому нашим частям предлагалось выдвинуться как можно ближе к фронту Воскресенка — Гайвор. Темрюк, составил вторую линию окружения в помощь первой для окончательного уничтожения банд. В 18 часов бригады выступили из Керменчука на ст. Приют, где от нашей разведки были получены сведения, что Махно сегодня занял с. Федоровку (23 вр. юго-вост. Гуляй-Поля) и сейчас находится там. Это сведение, совершенно неожиданное, оперировало как задачу, возложенную на нас, так и самый приказ о передвижении. Во-вторых, стало ясно, что окружение снова потерпело крах, что Махно прорвал его безаказно, как и раньше. Ввиду того, что наши уже начали движение во исполнение приказа сев. группы, но еще не смогли далеко уйти, решено было подтягивание противника, выполнение этого приказа и вопреки ему повести наступление на Федоровку. Можно было собрать в Федоровке все бригады, кроме 19, которая маршировала из Петровское на кол. Кайсардорф. По сведениям разведки, у Махно должно было быть в районе Федоровки от 5000 до 7000 чел. при 100 с лишним пулеметах и 12 — 15 орудиях.

Мы же рассчитывали на 4500 шт. и около 1000 сабель при таком же, приблизительно, количестве орудий и незначительном пулеметов, не принимая во внимание 19-ю бригаду. Учитывая обыкновенное преувеличение сил противника нашими разведчиками и тем более местным населением, мы с достаточной достоверностью полагали количественное превосходство на своей стороне. Правда, часть наших боевых единиц была уже и тем самым деморализована и известной мере, по с другой стороны, уклониться от боя сейчас, дать бандам прорваться на север, где мы знали, частей Красной армии нет, было невозможно, командование поэтому решило повести немедленно наступление на Федоровку, атакуя ее с востока и сев.-востока. Заволжской и Киргизской бригадами, с северо-запада и запада Богучарской, имевшей 1 полк (одна казачья), отряд Покуса оставить в резерве, а 19-й бригадой, если она успеет, запереть банду с юга. Командование полагало захватить банду и захватить огневое кольцо для уничтожения или, в крайнем случае, вынудить эксперимент предлагаемой операции, не дав им уйти на север, опровергнуть их снова на юг от Федоровки на красноармейские части, составившие первую линию окружения района Поповка — Андреевка. Какие именно части на юге, где они сейчас, а что делают в данное время, — не было известно, так как связи у группы ни с кем не было. Было лишь известно о том, что богучарцы сейчас в движении из Марфонов — сев. колонии Межирич, отряд Покуса в Святодунове, а 19-я бригада в районе Пов. Каракуба. Для координации действий ком. группы лично направился в район богучарцев и отряд Покуса, приказав были своевременно разосланы всем, и группы Заволжской и Киргизской бригад двинуться из Приюта на Федоровку через кол. Блюменфельд. Таким образом, опытный стратегический окружения был сдан в архив, и на сцену выступило тактическое окружение.

Вот за 6 — 8 от кол. Блюменфельд, что в 7 вер. сев.-вост. Федоровки, наши войска в западном направлении отбесили орудийных выстрелов, но наша стрельба заглушилась, благодаря сильному сев.-вост. ветру. После выяснилось, что часть махновцев, заняв Федоровку, хотела расположиться в кол. Межирич, где это полагалось с казачеством богучарцев. Завязался бой, результаты которого махновцы отбили снова в Федоровке, а богучарцы заняли кол. Межирич и расположились там на ночлег...

Как раз в момент преследования в Федоровке подполз 30-й казачий полк (бронепанцирами (его-то жидароны и были обстреляны нашей артиллерией), шедший из Конские Раздоры за Махно. Он продолжал преследование...

Эта неудачная операция — неудачная лишь благодаря совершенной неопытности ее, показала: 1) трудности окружения Махно с ча-

стями мало обученными и мало воспитанными в политическом и боевом отношении; 2) превосходство хорошей пехоты над кавалерией, атакующей первую в конном строю и 3) необходимость изменения способов борьбы с Махно...»

3 ДОКУМЕНТИВ

16 грудня 1920 року:

Оперативне зведення Донгубинконкому:

*...Юзовський район.

16 декабря в село Старомихайловку прибыли части 3-й Богучарской бригады и Комарини, отсутствующие под давлением махновских банд. Обозы не прибыли в Юзовку 18 декабря, во главе с начальником команды, который сообщил, что село Андреевка, что 45 верст к западу от Юзовки, занято противником.

Одна группа противника двинулась на Солнцево, что 15 верст северо-восточней Андреевки, а другая движется к Максимильяновке, что 15 верст юго-восточнее Андреевки.

Численность групп не выяснена.

От остальных районов сведений не поступало.

По сообщению штабшта в Донецкой губернии находятся банды Трошева — Старобельский район; Каменюки и Антонович — Луганский район. Донецкий губвоенкомзескар — Кричевцов».

3 ДОКУМЕНТИВ

16 грудня 1920 року:

Объявление Роменского уездного исполкома

От исполнительного комитета Роменского уезда.

В ноябре и декабре в Роменском уезде усилилась деятельность террористических отрядов. Деятельность их проявляется в систематическом терроре против советских работников. И раньше наблюдались случаи убийств отдельных работников. Например, убийство члена комземажко хутора Артемьевых т. Белоусовича, старшего милиционера Перекопской волости т. Стиснуна. Однако теперь террор в отношении советских работников перешел в систему. Так, в ночь с 13 на 14 декабря бандитами убиты старший милиционер Хоружевской волости т. Забоника, младший милиционер т. Ф. Лавина и третий — неизвестный человек. В 12 часов дня 4 декабря захвачены бандой заручены в х. Великом Коропнической волости председатель комземаж т. Скоропись, председатель комземажко т. Молодиз и секретарь комземаж т. А. Молодиз. 12 декабря на с. Чеберяки Глинской волости

МАХНОВИ

банды Волка и зверски замучила 6 красноармейцев, конного милиционера и 2 пропагандиста (между ними тт. Воронины, Понаковский и др.). В тот же день был разбит в х. Грузком Бобринской волости председатель волостного исполкома т. Савела. В прошлом месяце, 20 ноября, на Перекопской волости исполком пытался банды, сожгла здание исполкома и зарубила 8 человек: секретаря исполкома т. И. Д. Олейника, старшего милиционера т. Кривокуба, младших милиционеров тт. Бескоровайного и Руденко, члена исполкома т. Бутуряна, дежурного волостного т. Ищенко, заведующего мельницей т. П. Боймана и случайного посетителя гр-на А. Дидька.

Для ликвидации бандитизма — дитища озверелых кулаков — исполнительный комитет вынужден принять чрезвычайные меры.

Только одной борьбы военной силой недостаточно, чтобы ликвидировать бандитизм, дать возможность советскому работнику — неграмотному крестьянину — спокойно работать на пользу бедноте. Поэтому исполнительный комитет считает необходимым в ответ на террор кулаков ответить красным террором против кулаков — врагов бедноты, сторонников Врангеля, Петлюры и Пилсудского.

На убийство в с. Чеберяках мы ответили расстрелом трех кулаков, помогавших бандитам: Войтенко, Рыбенского и Янцулы. Кроме того, за террор и за нападения в Перекопской, Багмановской и Глинской волостях расстреляны в ночь с 15 на 16 августа 6 заложников из концентрационного лагеря: Носенко П., Ищенко Иван, Ковбаса Олекса (Багмановской волости), Скоромен Протас (Перекопской волости), Волнянский Павел (Глинской волости), Тележенко Семен (Андреевской вол., Гадячского уезда). В концентрационном лагере сидит еще много заложников.

Уездный исполком доводит до общего сведения, что за каждое убийство советского работника, неграмотника, красноармейца, которое произойдет после объявления этого сообщения, исполком ответит расстрелом десяти заложников.

Филиал госархива Сумской обл. в Ромнях, ф. 224, оп. 1, д. 6, л. 102-103. Перевод с украинского.

Сиген ЧУГРАЙ, Єлісавстряд,
17 грудня 1920 року

Після замку на Чуграй в лікарні Яків Талко добувся, щоб Сиген долучився на квартиру під охороною. У вбитому в лікарні нападнику впізнали промисловця Василя Клешино, за яким давно вже пошукала міліція. Начал обшук, щоб ЧК закрило справу Чуграя, офіційно поручившись за нього. Чекісти відлучили колишнього штаб-капітана неохоче.

— Він — контра... Від нас все одно не втіче. — Сказав начальник

єлисаветградських чекістів, недавно приставили з Миколаєва. — Всі офіцери — вороги революції. І ти, Якове, даремно його покриваєш.

— Він — професіонал. На його рахунок — сотні розкритих кримінальних справ. Він взяв Валета, Обручку... Ну шльопнеш ти його, а хто мені бандитів дошлите? Ти чи що? — опирався Талько.

І чекісти віддали Царського сищика міліції на поруки.

Талько найняв найкращих лікарів, щоб вони поставили товариша на ноги. Сказав просто й переконливо:

— Не поставите за місяць мені його на ноги, — здам в ЧК, як контр.

Лікарі старалися. Всі ліки, потрібні пораненому, Талько доставляв на першу вимогу. Й справи у Чуграя пішли на поправку.

17 грудня він вперше певниєно встав з гвинтівкою. Поцікавився Білья під'яду нудьгував красноармієць з гвинтівкою. Поцікавився сищика у вікні помахав йому рукою. Але Чуграя помітив не лише він. З вікна квартири навпроти за ним спостерігали кримінальники.

— Прочунав, нарешті, — сказав один з них своєму напарнику, митівши у вікні Царського сищика. — Давай, бігом сюди!

Але напарник не встиг. Поки він підбіг з гвинтівкою до вікна, Чуграй відійшов у глибину кімнати...

— Ет, упустили... — бідкався Штиблет. — Вічно ти мнє охашив.

— Не шли, — втішив його Вітька Карабін. — Раз став ходити, ще не раз підставиться... Не зводь з вікна очей.

**Василь ФЕДОРІВ,
грудень 1920 року:**

«У грудні 1920 року на об'єднаному засіданні Подільського губерму партії було обрано делегацію на VIII Всеросійській з'їзд Рад. числі делегатів був і я. Важко передати радість, що охопила мене. Просто не вірилося, що за яких-небудь два-три дні я буду у Москві побачу Володимира Ілліча Леніна.

Зима того року була жестокою. Обмерзли дерева, спохмуріли будинки. Вулиці в кучуругах снігу. Та ми швидко звикли до морозу і вже зранку поспішали до Великого театру, де відбувався з'їзд. З'їзду призначено на 12 годину, але біля під'яду зібралось багато людей. Нарешті вічничилися двері. Наша делегація увійшла першою.

З'їзд відкрив Михайло Іванович Калінін. Кілька хвилин після виборів президії, секретаріату й мандатної комісії. Я не відривався від ду від Володимира Ілліча, який передляк якесь паперу, що кувон

«Слово надається Володимиру Іллічу Леніну!» — нарешті проголосив Михайло Іванович.

Ілліч стояв на трибуні, трохи нахиливши голову, потім почав свою промову. Говорив він так, що дух захоплювало. Ми дивились на яскраво освітлену карту Росії, зачувши про голод і розруху, про те, що вся Москва лишилась без електроенергії через те, що необхідно було дати світло суди, в зал.

Володимир Ілліч наводив приклади, казав цифри... Він говорив про закінчення громадянської війни, про економічні труднощі, які переживає перша в історії людства Країна Рад, стинявся на питаннях класової боротьби, на завданнях, що стоять перед органами влади і партійними організаціями. Володимир Ілліч говорив, що наша революція через те залишила всі інші революції далеко за собою, що вона підняла через Радянську владу до активної участі у державному будівництві десятки мільйонів осіб, які раніше лишались незахаресованими у цьому будівництві.

«Тепер перед нами поставили нові господарські завдання, — підкреслював В. І. Ленін, — це створення єдиного господарського плану, перерганізації основ економіки Росії, самих основ дрібного селянського господарства». В. І. Ленін казував, що для того, щоб перемогти на господарському фронті, нам треба мати велику кількість робітників. Ми повинні зробити всіх селян активними членами суспільства. «Треба добитися, — говорив Володимир Ілліч, — щоб усі зрозуміли, що нам наважати Росії, що ми, робітничі і селянські маси, своєю діяльністю, своєю суворогою трудовою дисципліною, тільки ми можемо перетворити старі економічні умови існування і провести в життя великий господарський план. Поза цим порятунку нема».

Особливу увагу звернув В. І. Ленін на питання електрифікації країни. Він казував, що без плану електрифікації до дійсного будівництва ми перейти не можемо. Тільки тоді, коли під проясловість, сільське господарство і транспорт буде підведена технічна база сучасної великої проясловості, тільки тоді ми переможемо остаточно. «Є один засіб, — говорив Володимир Ілліч, — перевести господарство країни, в тому числі й землеробство, на нову технічну базу, на технічну базу сучасного великого виробництва. Такою базою є тільки електрика». Але, підкреслив В. І. Ленін, треба пам'ятати, що провести електрифікацію не можна, коли у нас є неписьменні. Нам потрібні культурні, свідоми, освічені трудящі; треба, щоб більшість селян виразно уявляла собі ті завдання, що стоять перед нами. «Треба добитися того, щоб кожна будівка, кожна електрична станція перетворилася в огнище освіти, і вся Росія вкривлась густою сіткою електричних естанцій і потужних електричних устаткування, то наше комуністичне господарське будівництво стане зразком для грядущої соціалістичної Європи і Азії».

МАХНОВЦІ
Максим ДУМІЧ,
18 грудня 1920 року

Ніколи не забуду, як Ілліч, на хвилину замислившись, зробив крок уперед і сказав: «Комунізм — це є Радянська влада, плюс електрифікація всієї країни». В єдиному пориві весь зал встав і довго аплодував.

Потім виступив Гліб Максиміліанович Крижановський. Він, як голова комісії ГОЕЛРО, докладно розповів про цей план. Гліб Максиміліанович доповідав, що план розрахований на 10 — 15 років, тоді ще реалістичніші діпировські пороги, а за планом мало розбудувати будинків, найбільшою на той час в Європі ГЕС загальною потужністю 1750 тисяч кіловат, планувалося розширити і реконструювати існуючі електростанції і спорудити нові (20 теплових і 10 гідроелектричних).

Скільки бльшовицького держання і сміливості було вкладено в план ГОЕЛРО! Адже йшлося і про турбіни, які тоді Росія не виготовляла, і про кадри будівельників, інженерів, про матеріали для спорудження електричних центрів... Тільки геніальний Ленін міг переконати, що такий план — це мрія.

...У неопаленій великій кімнаті збиралася група вішчан — делегатів з'їзду. До пізньої ночі ми обмінювалися думками. І ось хтось із делегатів сказав — давайте запросимо Леніна до нас. Ця пропозиція викликала суперечки, мовляв, у Ілліча стільки справ, буде він марнувати час на якусь делегацію з української провінції. Але, як кажуть, попитка — не збиток. Вирішили все ж таки спробувати запросити Володимира Ілліча. Доручили цю справу мені.

Всю ніч я не спав. Думав, як краще виконати доручення товаришів.

Наступного дня, після довгих вагань, вирішив звернутися до Леніна особисто. Ось і перерва. Я пригиснувся на сцену, очима шукаючи Леніна. Він якраз стояв, оточений членами президії. Я звернувся до товариша Слукідас: допоможіть. Він підвів мене до високого чоловіка з чорною бородою (то був керуючий справами Раднарком В. Д. Бонч-Бруєвич).

— Ви хочіть, товаришу?

Я пояснив.

— Гарно, щоє зробимо. Ходіть.

В цю хвилину ми побачили В. І. Леніна, що йшов нам назустріч. Бонч-Бруєвич виклав йому мою просьбу.

Володимир Ілліч прийняв мене зі мною і сів, коли ми хочемо повернутися до нього. Я від несподіванки розгубився — як і міг вибачитися за зустрічі. Бачачи мою нерішучість, Ленін сказав, що може прийти й час зустрічі, о, поспішай годі.

Радості моєї не було меж.

Загін Талька дістався в зумовлене місце на кілька днів пізніше зумовленого строку. Як на ало після Софіївки раз по раз наштабував-ся на красних. Після коротких сутичок відхилятися від маршруту й в результаті — опізнися.

Старий дід-з'яковий на хуторі довго вивчав простягнуту Митрофаном хустинку з вишиванням візерунком-паролем штабу повстанської армії. Такі зовні нічим не примітні хустинки вигадав замість посвідчень Левко Голік. Вони не привертали увагу, але візерунки на них і навіть копії шиток, якими вони були вишиті, мали своє призначення, відоме небагатьом. З хустинки Талька з'яковий довідувався, що перед ним командир окремого повстанського загону, прирівняного до сотні. Йому він право довідуватися про тайники зброї, обмундирування та продуктів, а також знати вузлові пункти збору повстанських сил під час рейду армії.

— Опізнися ти синку на п'ять днів... Звідси рейдує? — запитав дід.

— З Херсонщини...

— А від Піщаного Броду, Бузівки це далеко?

— Ні, поруч зовсім...

— От, якби ти зі своїми хлопцями вирушив на п'ять днів пізніше, ти б Батька там зустрів... У рейді він по Київщині й в Піщаному Броді буде... Орієнтовно десь після двадцять п'ятого. Якщо бог допомагатиме, 28 травня буде під Новоукраїною...

— Не в Глодосах часом?

— І в Глодосах теж...

— Так ми ж з Глодос рейдуємо! Як би ж знати...

Дід дістав з кишені люльку, постукав нею об стіл і став набивати її тютюном.

— Де Батько буде завтра, знає, тільки мабуть він сам... А мені Голік дав для вас вузлові станції — запам'ятавай: Бачмачка, Новопокровка, Василівка, Новоукраїна, Путачівка... Збір в Ставчині...

— А звідки ти про Піщаний Брід знаєш і Глодоси?

З'яковий задимив люлькою.

Я родом з Козакової балки... А тут, на хуторі, землю купив перед революцією самою... Жінка моя в сімнадцятому померла... Тепер бобилюю... В козаків не гокує, а передати добрим людям потрібні слова ще хатні. І при ділі... Та ти накажи хлопцям впрягти коней, переночують тут в мене, відпочинуть. У нас хутір тихий, але все що вам треба є... І коні, і люди...

Талька вишивав з хати на подвір'я й дав команду впрягти коней та потягтися до ночі.

Хутір справді був ідеальним місцем для перепочинку повстанців. У

трьох стайних можна було розмістити майже дві сотні коней. Два величезні сараї й клуня могли цілком зійти за казарми. В лісі неподалік стояло десяток стіжків сіна та союми.

Командири та Максим Думич розквартирувалися в одній з шести просторих кімнат господаря хутора. Прізвище в діла було козацьке — Вирванди, хутір називався Дубками, бо садив тут по поселенні обабіч Вирванди дубками. Окрім центральної господи на хуторі було ще три молодих дубками. Всі садиби й жили в них два брати та сестра господаря. Всі — однієї немолоді, доживали вік.

Господар наповів піч і махновці мали змогу нарешті в теплі відігріватися після багатьох бань за гостинним столом.

— Що будемо робити? — запитав Думич Талька. — Повертаємося чи встигнемо?

— За десять днів? Встигнути встигнемо, якщо красні не будуть палитись під погані... Сюди ми скільки днів добирались?

— Сім...
— Скільки раз на красних напивались?
— Разів п'ять...
— Отож... Дев'ять бійців загинуло... Десяток поранено... Втратив сім коней... А ми ж від боїв ухилилися... — вкличався в розмову Дюрдіца. Й непогані хлопці, всі фронтовики...
— Стефановичу, — звернувся Максим до господаря. — А куди Статинці Батько рейдуватиме?

— Не знаю, синку, мені тільки те відомо, що я вам переказав.
— І чого його до нас понесло? — задумливо мовив Талька. — У нас же там Будюшиний маєток, красні козаки в Єлісаветграді базуються. І саму панцу більшовиків Батько поліз...
— А його там ніхто якраз і не чекає... — сказав Талька.

Доброче підвечерявши, почали вкладалися спати. Вперше за тиждень у нормальних умовах, теплій хаті.

— Ти пости вистави? — запитав Дюрдіца Талька. — Сходи, перш ніж не понапивався хлопці, а то нас тут як тхір курей в курнику собою передувать.

Начальник штабу мовчки вступив у валянки, накинув кожух і пішов й вишов на вулицю.

Була місячна морозна ніч. Незвична лісова тиша вколювала хутір. Десь далеко в селі гавтавали собаки. Дюрдіца вдихнув на повні груди чисте холодне повітря й пішов виконувати наказ командира.

Віктор БІЛАШ,
хутір Левицький, 19 грудня 1920 року:

«Провадившись через вторе кільце оточення і ослабив в бою...

их преследователей, повстанцы продвигались на еврейскую колонию Ново-Златополь, — с. Большая Янисоль (Великая Новоселка).

17-го декабря на нас со всех сторон набросилась красная конница. Махновцы у колонии Ново-Златополь, мы ушли на с. Большая Янисоль и дальше на с. Константинополь — с. Андреевку, которые и заняли.

Следом за нами двигались красные части, подкрепленные тремя бронемашинами, батареями и пулеметами. По общему количеству бойцов армия махновцев уступала красным дивизиям, примерно, в десять раз.

Село Константинополь и район были, буквально, насыщены красными частями: махновцы зашли в западню.

Здесь был 4-часовой бой, в результате которого бронемашини изранили до 40 процентов лошадей. На счастье, красная конница не предпринимала атаки, и махновцы свободно оставили село и рекою ушли на юго-восток на с. Константиновку в сопровождении 3-го конкорпуса Каширяна. Здесь их встретила пехота, которая, отступив на близкий горизонт, обстреливала из орудий, не давая покоя.

Ввиду израсходования снарядов, штармом были взорваны четыре орудия, после чего вышли на с. Павловку. Но и здесь нас встретила пехота и кавалерия, устроившая прочную позицию. И махновцы, не принимая боя, покинули по маршруту с. Петровское — с. Новая Каракуба (Красная Поляна), преследуемые конницей и бронемашинными.

18-го декабря махновцы, подменив лошадей и оторвавшись от преследования 3-го конкорпуса, через с. Новая Каракуба вышли на линию, знаменитого прорыва из окружения.

Продвигаясь в направлении с. Крепцево у хутора Самуиленков, нам встретился обоз 2-го разряда артезиона и Петроградской бригады Сводной дивизии курсантов, которые были атакованы и взяты в плен. Не принимая боя, мы продолжали движение на запад и 19-го декабря подшли к х. Левучаю, в котором оказался запытавшийся здесь штаб 2-й Петроградской бригады Сводной дивизии курсантов, охраняемый командантской ротой. С незначительным сопротивлением штаб капитулировал, и лично Махно и Шумем захваченные командиры были допрошены, им предъявили обвинения в убийстве командиров повстанческой Красной группы С. Кареникова, начштаба группы П. Гавриленко, раненых командиров и бойцов, которых курсанты расстреляли в г. Мелитополье. В том, что курсантами проводились карательные меры в с. Андреевке, после ухода из него махновцев 14-го декабря и т. д.

Комбриг Мартынов, военкомбриг Дгебуадзе, штаббриг Матвеев и командир ВУЗ Крыма Семенов были казнены. Из командантской роты никто не пострадал.

Повстанцы продолжали расширять операцию по выходу из окружения, двигаясь в юго-западном направлении.»

співнит своєю тактикою відділити тило від голови й серця; він широко оповідає амішністю красноармійцям і беспощадну расправу з командирами і командирами. Серед своїх же бондирів он вичислює піднятий дух і обещиває себе успех в своєобразній моральної підготовці бойца перед боем: шашкетом, безпачивними грабешками.

Махно отлично учитыває значення лічного обмани підкоманди, не задумувався, бросает на веси воєнного равновесия востедний резерв — самого себя. На всех рискованных положеньях он лично выдвигает свои войска. Также отлично он учитывает и все элементы обстановки. 18—19 декабря 1920 года, когда вьюга и морозы, казались, делали невозможным какое-либо операции, когда в двух шагах люди не могли различить человека от дощиди, именно в эту ночь Махно делает безпримерный 80-перестный переход, и как коршун налетает на штаб Петроградской бригады. Каждый куштик, буторок, опражен — все учтено, все извещено им. Разведка, связь и охранение отлично налажены и его армия. Он отлично знает не только наши слабые части, но и отлично учитывает уделный все командиров.

Ударом на Бердинск он разнотал спешивую кавбригаду; прорывшись из Андреевки, он наносит удар частям наиболее слабой IV дивизии, которая получает в нашей армии название «отдел снабжения Махна», у Токмака настигает наши маршевые кавкадроны и бьет смело и отчетливо, ибо отлично учитывает качества комбрига, называющего 3-верстную карту 3-доймовкой.

Не вдало Махно и в организации походного движения и своего тыла. Быстроту разворачивания глубины колонны, движениею обхода в черере ряда компактной массой, окруженной кольком кавалерии. Маршманевры его поразительны по быстроте и смелости. В организации тыла Махно удивительно метко уловил суворовские заветы: «Идешь в бой — умивай войска, оворожай посты, снимай коммуникации». Тыла у Махна нет, все его органы снабжения там, где он. Принцип самоснабжения обещивает ему в каждом пункте все необходимое. Демонстрирует он лихо, просто и определенно: «Ударь право, уходи влево, — бьет на Бердинск, а уходит на Гуляй-Поле».

На одном месте более дня и в ночи не остается, чтобы не быть основательно окруженным. В случае неудачи отходит врасширину. Прорывается из Крыма мелкими партиями в разных пунктах, а точка сбора одна, Гуляй-Поле. Как образцовый партизан, не обременяет себя лишним, и под Андреевкою бросает нам 1200 красноармійцев Н-ой дивизии. Также решительно раздвигается он со своими хвостами — обходями и в нужную минуту бросает эту приманку нашей кавалерии, а сам тем временем, уходит быстро и далеко.

Партизан Махно поистине отчаянный и предприимчивый. Первый раз Махно дает себя окружить у Бердинске и тем заставляет стянуть к югу наши войска: добыча заманчива, перегруппировка является энергично.

но Махно находит, что еще недостаточно отступил наши войска к югу, и у Андреевки, дает еще раз окружить себя. Здесь, когда стягиваются почти все наши части и когда он удостоверается, что путь на север очищен — законченным ударом вырывается из кольца, оставив наши войска в недоумении у разбитого корыта. Через несколько дней он уже переправляется у Александровск через Днестр, а через неделю — другую уже маневрирует у Белгорода.

А мы часто забывали основные истины военой науки и за это терпели неудачи...

Нестор МАХНО.
20 грудия 1920 року

Фрунзе не приховував роздратування й гніву. Мало того, що його відставили гошопомандука Казинева, так і голова Совнаркому Владимир Ленин, которого він обожнював, відверто глузував з його спроб ліквідувати Махна. Конфронтом вже остерігався підходити до телеграфа, очікуючи черговий розгром, шипінний телефонограми з Кремля після перемоги під Андріївкою. Він уже змістив кількох командирів, кількох відстав під трибунал, але ситуація не підірвалася. Паренті удача возмужалася красном.

Близь села Федорівки дві кавдивізії більшовиків нав'язали такі махновці бій вже на третій день після Андріївського конфузу. Чисельна перевага, свій сил, а також втомта новостанців дали красним перевагу. Махновці бій прийняли, але довго не могли прорвати оточення, втративши багато піхотинців. Тоді Махно зібрав у єдиний кулак п'ятнадцять тачанок і, закартавши кавалерію, привернув піхоту та закарет, атакував кавалерію красних. Та не витримала кулеметного наступу і почала розбігатись. Повстанці знову привернулися з кінця. Втім, це не перешкодило їх командирам доповісти про черговий розгром «банди Махна» в штаб фронту.

До хутора Ленінського махновці підійшли під вечір. Махно виставив вперед піхоту розвідку. Не очікуючи зустріти тут красних роз'їзду вступив на хутір. Махновці не знали, що вранці в хуторі розташувався штаб 2-ї Петроградської бригади зведеної дивізії курсантів. Охороняли штаб — комедантська рота.

Красні командири розмістилися в одній з селянських хат, обід з самопалом, до якого росіяни були засі, зтягнувшись аж до вечора, всі понапшались.

При з'яві махновської розвідки комедантська рота опору не чинила. Всі швидко склали зброю під поги коням роз'їзду. Красноармійці, очевидно, не дуже любили своє командування, бо з радістю показали хату де пиячили штабисти з комбригом Мартиниовим.

Коли Махно з основними силами вступили в хутір, п'яних красних

командирів уже обеззброїли.

Після короткого допиту виявилось, що до рук повстанців потрапили командування карателів, яке винесло смертний вирок захоплених в Криму махновських командирів — Семену Каретнику (Каретникову) та Петру Гавриленку (Гаврюша). Курсант розповів, що обидва вели себе достойно, а Каретников перед смертю подарував своїм розстріляним золотий портсигар. Викуривши останню цигарку він кинув його під ноги шерензі білців, які його розстрілювали. Слухаючи це, Махно наденів від гніву.

Ще не прохмеліло до кінця комбрига Мартинова та його суботильників — начштаба бригада Матвєєва, воскома Дзегубадзе та родовного інспектора воєнних навчальних закладів Криму Семенова розгніваний Махно наказав повісити на підходящій гілці перед строків їхніх білців.

— Ваші командири підступно захопили в полон і розстріляли наших бойових командирів Каретникова та Гавриленка — людей надзвичайної відваги й мужності. За це ми їх зараз повісимо. Вони незастойної смерті від кулі чи шаблі й загинуть як злочинці... І тільки прийняти смерть від кулі чи шаблі й загинуть як злочинці... І тільки прийняти смерть від кулі чи шаблі й загинуть як злочинці...

— Ви, — звернувся Махно до шеренги, — лише сліпе знаряддя в руках цих п'ятих-катів. Тому ми відпускаємо вас на всі чотири сторони... Забирайтеся геть з моїх очей, поки не передумаю...

Увечері Махно провів засідання штабу і командири армії були вирішено тимчасово залишити рідні місця й зробити рейд по південним районам України. До цього спонукала як перенасиченість Європейською каральними військами, так і те, що в губернії після провадження через неї Кінної армії Будьонного практично не лишилося продовольства, ні коней, ні фуражу.

Через Крейцено п'ятитисячна армія Батька, пройшовши Воздвиженку, долиною річки Верхня Терса ввійшла до села Заливне, звідти подальше на Варварівку, де розгоріли кавдивізіон красних і опинилися на березі Дніпра.

Розпочався черговий п'ятисотверстовий рейд повстанської армії Євдокимського Батька.

Семьон БУДЬОННИЙ, кінець грудня 1920 року:

«...Протягом десяти днів війська Південного фронту під командуванням Фрунзе розгромили багатотисячну регулярну армію Врангеля з її тужини озброєнням, а тут ті ж частини фронту не можуть справитися з якоюсь бандитською шабкою. Нам соромно дивитися один одному в очі, а трудом підходимо до телеграфного апарата, коли вислікає командування. Часом здавалося, що ось-ось і Махно буде спійманий, але замість

рекордних рапортів доводилося відправляти нові невтішні донесення про новий прорив, про сотні вбитих і поранених красноармійців, захоплених махновцями кулеметах, гвинтівках, боєприпасах...»

Дмитро СОЛОВЕЙ, Полтава, грудень 1920 року:

«Подано тут реєстр тільки тих загиблих у загадані роки, яких я знав особисто або яких знали мої друзі.

1. Від денікінців у 1919 році
1. Заливний Андрій з Опішні, студент Харківського Університету, років 25, зазолотий у бою.
2. Стецька Яків Миколайович з Нових Санжарів, кооператор, років 35 — 40, помер у дорозі, коли, вивравшись з в'язниці, вертався додому.
1. Від більшовиків
3. Островський Омелько, артист, режисер і письменник, років 35 — 40, розстріляний.
4. Лежків Дмитро Миколайович, інструктор кооперації, забитий убивством, начальником Шишацької міліції Федором Чубом.
5. Гаврилко Михайло, скульптор, років 35 — 40, розстріляний.
6. Грудницький (чи Грудинський) Олександр із Золотоноші, письменник, років 30 — 35, розстріляний.
7. Нікітський Стенан, артист, режисер, років 50, розстріляний.
8. Гарашенко Андрій Андрійович, кооператор, років 50, розстріляний.
9. Савар Антін Павлович, вчитель, років 30, розстріляний.
10. Приймів Іван з Галичини, директор Полтавської гімназії
11. Ів. Котляревського, років 60, помер від тифу у в'язниці.
11. Чубук Ольга Іванівна, років 35, розстріляна.
12. Коцькова Галія, студентка з Кубані, років 25, розстріляна.
13. Оснач, працівник Повіт. Відділу Освіт, років 25, розстріляний.
14. Левченко, вчитель школи, років 30, розстріляний.
15. Демченко Олексій (чи Сергій) Петрович, вчитель, років 25, розстріляний.
16. Панасенко Дем'ян Миколайович, службовець ПССТ, років 30 — 35, розстріляний.
17. Вояк, отаман, років 30, розстріляний.
18. Курочка, отаман з-під Божкового, розстріляний.
19. Твердохліб Іван, розстріляний.
20. Мазиров Григор, службовець Союзбанку, років 35, помер від тифу в'язниці.
21. Лойко Сергій, розстріляний.
22. Юр'їн-Пеконь Віктор, помер у в'язниці.

Потоком крові закінчився на Полтаві грудень 1920 рік. Але це не був

кінці! Це був лише один з етапів того хресного шляху на Голгофу, яким йшла тоді не тільки Полтавщина, а й ціла Україна. Шляху, який не пройдено і по сей день...».

**Євген ЧУГРАЙ, Єлісавстрод,
21 грудня 1920 року**

Кілька днів після першої спроби встати Чуграй з ліжка не підводився. Почувався не зовсім до цього готовим. Яків Талько з'являвся на квартирі пізно вночі, перекидався кількома словами з приятелем і падав знесилений в ліжко, іноді навіть не роздягаючись. Роботи в міліції було багато, людей не вистачало. Чуграй товаришів співчував, йому вже й самому добряче обридло валятися в постелі й він мріяв про час, коли знову візьметься за улюблену справу.

Того дня ранок видався сонячний. Тільки ще спав, Чуграй прокинувся раніше й гортав газети, принесені Яковом напередодні, коли разом помітив на стіні дві плями сонячного зайчика, за мить він зник. Хвилину через п'ятнадцять з'явився знову. І так кілька разів. Ніби хто думкою наводив зеркала у вікно квартири... А якщо це не длюстєрко, шпунтєр, а просто думка.

Яків тим часом умився на кухні, грюкаючи умивальником. Коли він зайшов до кімнати, Чуграй змусив його присісти поруч і зачекати... За кілька хвилин на протилежній від вікна стіні знову промайнув сонячний зайчик.

- Бачив? — запитав Чуграй.
- Що?
- Подвійний сонячний зайчик на стіні.
- Ну бачив...
- Він з'являється час від часу вже разів шість...
- То й що?
- Я думаю за квартирую хтось спостерігає в бінокль. З будинку ж даху навпроти. Ти б перевірив.

Тільки викликав кількох оперативників. Деякий час спостерігав з будинком. Нарешті в одному з вікон зблиснулі скельця.

Міліціонерів зустріли негостинно. В перестрілці обидва спостерігачи застрелені. Ще одна спроба вбити Царського сищика завершилася провалом.

**Яків ГАЛЬЧЕВСЬКИЙ,
Гута Літинська, 22 грудня 1920 року:**

«...Більшовиків у селі не було.

Відпочивши з дороги, Яків зайшов до свого шкільного товариша Олексія. Місіюри, колишнього студента другого курсу Кам'янець-Подільського

го університету. Вирішили відновити навчання.

До Кам'янець-Подільського прибули наприкінці листопада 1920 року. В університеті застали багато змін: комуністи переіменували навчальний процес, зокрема, правничий факультет, на якому на початку року вчився Яків, перейменували на факультет соціальних наук. «Викладали нові професори, бо більшість старих разом з ректором Іваном Огієнком втіхали за Збруч». Деякі професорії та студенти були заарештовані.

Гальчевський (з револьвером у кишені) почав відвідувати лекції.

Коли комісар університету видав наказ усім студентам-офіцерам не пізніше 15 грудня 1920 р. з'явитися до комендатури. Яків стривожився, оскільки в університетській канцелярії були документи, які свідчили, що він колишній штабс-капітан царської армії. А це могло стати підставою для обвинувачення у контрреволюції. А тут ще й Олексій Місіюра приніс вістку, що про Якова розпитував син століяра з с. Майдану, Кавун, тепер начальник Кам'янець-Подільської ЧК.

Тієї ж ночі обережний Гальчевський, не забираючи своїх речей та книжок, залишив Кам'янець-Подільський. Як завжди, мав при собі «нерозлучного приятеля» — револьвера.

Близько 20-го грудня 1920 р. дійшов до рідного села — Гуті Літинської. Додому зайшов так, щоб ніхто не бачив. Мама — Мотря Іванівна звичайно ж, зраділа, але в той же час і стривожилася, адже з Літини вже приїжджали чекісти і допитувалися, чи не знає вона, де знаходиться її син. Залишатися вдома було небезпечно.

Попрошавшись з матір'ю, Яків забрав раніше заховані ручні гранати та подався до дружини у Брусенів. Але інстинкт і тут нагадував про обережність: Гальчевський добре знав, скільки козаків і старшин загинуло через свою любов до жінки. Тому невдовзі молода дружина, яка так зраділа поверненню чоловіка, знову залишилася на самоті зі своїми невеселими думками.

Ще з грудня 1920 року окупанти почали посилувати гарнізони у Києві, Чернігові, Полтаві і Харкові. Це саме стосувалося й низки населених пунктів Київщини та Поділля, зокрема Жмеринки, до якої перекинули 18-у совєтську дивізію. Совєтська влада почала активно формувати «особые отряды», в які відбирався особливо агресивний елемент з 48-ї, 57-ї, 64-ї, 81-ї піхотної дивізій. Чисельність кожного із спеціальних загонів коливалась від 600 до 1500 червоноармійців, а на озброєнні вони мали по 5 — 10 кулеметів та 2 — 3 гармати. На боротьбу з повстанством кинули 4-ї, 6-ї і 8-ї полки Кінної армії Будьонного.»

Роберт ЭДЕЙМАН,

про грудень 1920 року:

«...Предприятное в декабре частями 4-й и 2-й Конной армии в Харьковском военном округе стратегическое окружение Махно в Гуляй-польском районе завершилось вернее — почти завершилось, тактически окружением его основного ядра; и все же Махно выходит из этого окружения почти нерасторопным, во всяком случае, значительно менее разстроенным, чем целый ряд наших частей...».

Іван СТРЕЛЬБИЦЬКИЙ,
Федорівка, грудень 1920 року:

«...Борьба с бандитизмом становилась все ожесточеннее. В ней уже участвовало с нашей стороны не менее шести кавалерийских и шести пехотных дивизий. Действия противника теперь носили иной характер. Махно уже не стремился создавать крупные соединения, в пятнадцать тысяч бандитов. Ныне Махно объединил конницу в пятнадцать тысяч бандитов и пехоту на повозках с большим количеством пулеметов. Захватывая артиллерию у красных, атаман приносил ее в пулеметов. Захватывая артиллерию у красных, атаман приносил ее в пулеметов. Захватывая артиллерию у красных, атаман приносил ее в пулеметов. Командиры батарей и артиллеристы у него были в резерве.

Этой группой, как кулаком, Махно наносил удары по небольшим гарнизонам. Когда район его действий окружали красноармейские части, он, пользуясь отличной разведкой, прорывался через заслоны пехоты, стойких или обескровленных частей Красной армии. Если же пробиться не удавалось, он распускал своих бандитов по деревням, а сам с небольшой группой атаманов и «волчьей сотней» ловким маневром проскакивал через наши войска...

Пришлось и нашему командованию несколько менять тактику действий. Новое заключалось в том, что район, в котором появлялся основной банды во главе с Махно, окружался на значительном удалении. Затем, приближаясь к центру, сужали кольцо пехотной и кавалерийскими дивизиями, а также бронепоездами. Внутри кольца входили кавалерийские соединения и начинались бои. При такой системе противнику было трудно прорваться через наши заслоны, и он нес большие потери.

Наша высокоманевренная Интеркавалбригада обычно действовала в кольцо вместе с кавалерийскими дивизиями. Ясно, что банды, действуя в окружении диаметром в 200 — 250 верст, смело маневрировала в результате нападала, когда представлялась такая возможность.

По приказу Каширина наша бригада двумя колоннами решительно двинулась на Федоровку. По данным разведки, в селе не было ни противника, ни наших. Холодно. Сильный ветер поднимал с земли черную пыль и сухой снег, выпавший накануне. Глаза застилала слезами

пелена. Усталые лошади с трудом тянули пушки и пулеметные тачанки. Легшее нашей небольшой колонны шли главные силы бригады. А справа к селу Федоровки должна была подходить бригада 3-й Кубанской казачьей дивизии. Когда до села оставалось не более десяти километров, справа послышался перестук колес. Сквозь мглу мы разглядели очертания легкой то колонны, двигающейся в противоположном направлении. Командир эскадронов Габор решил, что это наши соседи сблизь с пути, и с тремя венграмми помчался туда...

Слева, далеко впереди, раздались пулеметные очереди. Я сразу определил:

«Это наши главные силы с кем-то вступили в бой».

Значит, в Федоровке противник, да еще с тяжелой гаубичной батареей! — быстро проговорил Куд.

Ветер ослабевал, улучшилась видимость. Вдали показалось село и скучившийся оттуда наш разезд. Командир его, Габич, четко доложил:

«В Федоровке стреляет захваченная махновцами тяжелая батарея! На окраине села небольшие группы бандитов строчат из пулеметов по разездам и нашим главным силам.

Раздался взрыв тяжелого снаряда...

Вскоре наша бригада сняла охранение махновцев на окраине села и захватила тяжелую гаубичную батарею.

Что же случилось? Банда Махно, около трех тысяч конников, трижды пыталась вырваться из окружения. Получив сведения о маршруте нашей бригады, бандиты совершили марш в село Федоровка. Прихватив с собой тяжелую гаубичную батарею какой-то пехотной дивизии, махновцы инсценировали оборону села. Пользуясь плохой видимостью, они прошли мимо нас в обратном направлении и выскочили из кольца...».

Василь ФЕДОРІВ,
кінець грудня 1920 року:

«З великим нетерпінням чекали ми Леніна. Ми дуже хвилювалися: а що, коли Леніна затримують невідкладні справи? Четвертій на восьмому, половина восьмої — повільно мінав час. Встановили чергування біля будинку духовної семінарії на Садово-Каретній. Цей будинок був перетворений у третій будинок Рад (так тоді звалися готелі, що належали ЦВК РСФРР) — вже мало не восьма.

— Можеш, ти щось наплутав, Василю? — питає Сехватов. Відшаруємося в засніжену вулицю — нікого. Почався поземок, стало ще холодніше. З центру міста лише приглушений шум, а тут лиш пошесті завірюхи.

Та от до воріт під'їжджає автомобіль. Відчиняються дверцята, і на поріг виходить невисока на зріст людина, озирася. Так і є — це

Володимир Ілліч.

— Ви що, на холоді чекали? — питає він.

Ведемо дорогого гостя в будинок. Володимир Ілліч привітався. Роздагатися ми йому не запропонували, бо було холодно. В. І. Ленін сів біля столу; оглянув присутніх. Простий, звичайний, з усім хитрим очина, від погляду яких повіває тепло.

Розмову почав Володимир Ілліч. Він розпитував про життя на селі. Ми спочатку ніяковіли, а потім почали й самі питати про все, що нас цікавило. Спочатку Ілліч детально відповідав на наші запитання, а потім почав розповідати про майбутнє життя на селі, про електрифікацію і механізацію сільського господарства.

Сиділи, мов зачаровані. Боялись пропустити хоч одне слово. А він говорив про море дешевої енергії, яка полегшить працю селянина. Це звучало захоплююче і в той же час здавалося схожим на казку.

Наприкінці бесіди всі підвелися з місць, щільно обступили Ілліча. Один з селян з хвилюванням снітав:

«А якщо оратимуть трактори, що тоді буде робити я зі своїм кіньми?»

Ілліч засміявся, а потім відповів:

— Запевню вас, усім роботи вистачить.

Ми розпрощалися з Іллічем і провели його на вулицю.

В цей вечір ми довго не могли спати, говорили про Леніна, про його мудрість і простоту. Ілліч пробув у нас години півтори, а здавалося, що час минув дуже швидко. Диним почуттям наповнилась душа: ось зовсім нещодавно за отрим столу сидів і розмовляв з нами простою мовою вождя партії, глава уряду, всесвітньо відома людина. Що не слово, то правда — ясна і велика; що не порада, то, здається, вона всіх нас стосується.

Володимир Ілліч одверто говорив про труднощі. Він не приховував правди — всюди руїни, на деякі райони країни насувається голод, ще багато людей, які не мають роботи, не всі, далеко не всі школи працюють. Ще шкодить недобите бандитське охвістя, діє й іноземна агентура. Буржуазна преса не припиняє наклепів на молодого Радянську Росію. Погано з продовольством, вугіллям, холодно в будинках, не вистає електрики — навіть у столиці...

Але в кожному слові Володимира Ілліча звучала впевненість у тому, що наш народ здолає всі труднощі і побудує нову прекрасну державу.

Одного з наступних днів у перерві між засіданнями я стояв у фойє театру з делегатами-жінками. Серед них була й Надія Костянтинівна Кругляська. До нас відійшов Володимир Ілліч.

Він сказав, звертаючись до Надії Костянтинівни:

— Ти знаєш, зустрічався я з подільською делегацією з України, то один селянин снітав, чи буде йому що робити, коли буде багато торів. Цікаве питання, чи не так?»

Віталій ДОМБРОВСЬКИЙ, Севастополь,

грудень 1920 року

В грудні Федора Фоміна призначили начальником особливого відділу ВЧК морських сил Чорного та Азовського морів. Свою роботу він розпочав з вивчення захоплених у листопаді 1920 року документів врангелівської контррозвідки.

Серед інших документів увагу Фоміна привернув лист генералу Врангелю підписаний знайомим ще по Одесі прізвищем — Домбровський. Чи не той самий же Домбровський, що був комендантом в Одесі? Особист уважно прочитав документ.

Автор листа, заарештований врангелівською контррозвідкою, як агент більшовицької, розповідав Врангелю свою історію. Він, професійний контррозвідник, у чині поручника особисто генералом Денікіним був направлений розвідником до більшовиків. За свою роботу відзначений нагородами, підвищений у званні. Все це може ствердити генерал Денікін, до якого розвідник і просив звернутися Врангеля. Тут же була копія запиту начальника врангелівської контррозвідки в штаб Денікіна в Париж. Про те де і на яких посадах штабе-капітан служив у Красній армії, він не писав. Але Фомін був упевнений, що це той самий, одеський його знайомий.

Він наказав розшукати справу Домбровського.

Виявилося, що той служив у військово-польовому суді в Севастополі й був заарештований за донесеннями втікачів від советів з Єкатеринослава та Одеси, які визнавали в ньому військового більшовицького коменданта цих міст. Тепер вже у особиста сумніву не було, він дійсно натрапив на слід офіцера розвідки білих.

Фомін робить запити по советських воєнних штабах, в'язницях Криму в надії довідатися, де ж подівався Домбровський. Вдається довідатися, що якийсь Волков працював у Севастополі головою комісії по звільненні політичних в'язнів, згодом — командантом Севастополя й був упізнаний знову ж таки одеситами та екатеринославлянами, як Домбровський, комендант Одеси, котрий при білих служив у військово-польовому суді під прізвищем Волков.

Особливий відділ 46-ї дивізії красних заарештовує в свою чергу білогвардійського контррозвідника.

З документів розслідування Фомін побачив, як Домбровський зміло виправдовувався й доводив начальнику особливого відділу свою невинуватість. Він дійсно служив у білих, але за завданням красних. І його відпустили! Та це й призначили порученцем до коменданта Севастопольської фортеці Анатолія Баранова, того, що в сімнадцятому піднімав з товаришем робітників заводу Ельворті на революцію в степовому Єлсаветграді. Фомін не вірив своїй удачі. З якоюсь дріб'язковою нагоди він приїждить у Севастопольську фортецю й намагався не потрапити на очі порученцю Баранова, упізнає штабе-капітана.

Арешт Домбровського, котрий після того, як його випустили з тюрми, вів себе тихо й непомітно, було доручено двом надійним чекістам. Коли один з них пред'явив офіцеру ордер на арешт і той упізнав на ньому підпис Фомина, він зненацька вирвав револьвер і вистрелив собі в серце. Однак куля пройшла мимо, не зачепивши життєво важливих органів. Через три тижні Фомін вже зміг допитати офіцера-розвідника. Чи той зрозумів, що виплатитися цього разу йому не вдасться, але Домбровський-Волков відповідав на всі запитання більш-менш відверто. Його розстріляли за збиство помічника коменданта Одеси — Матіаша та за роботу в розвідці білих на валах Севастопольської фортеці.

З ДОКУМЕНТІВ

Грудень 1920 року

Лист отаману КОВАЛЯ командіру карального загону червоних СОБОЛЕВУ

«Т. Командіру Соболеву
Завіщо борються партизани, чого вони домагаються, накладаючи го-
ловами в боротьбі з вами і взагалі з комуністичною владою...
Це повинно бути відомим для Вас, а коли не відомо, то можу сказати.
Ми, повстанці України, а зокрема я, бореюся за самостійну українську
радянську владу.

Коли тільки прийшли в Україну російські совєтські війська, про-
няючи Денікіна геть за межі України, то я також і більшість із мого
товариства, котре лічилося й зараз лічиться в моєму отряді. Пішли в
ряди червоних військ і щиро працювали по затвердженню радянської
влади.

Тоді ми, українці, гадали, що спільними силами з російськими со-
вєтськими військами виженемо Денікіна з України, розсіємо чорні дари
контрреволюції і здобудемо Радянську Україну на федеративних на-
чалах з совєтською Росією, надавши широку автономію для українського
народу.

Програма партії боротьбистів-комуністів цілкоміт відповідала моїм
прагненням. Ми, боротьбисти, небагато просили в центрального уряду
мати свою українську Червону армію і свій політичний центр. І тільки.

Але Центральний уряд, в який завжди входили росіяни і євреї, й я
було жодного українця, не дав нам, українцям, 34-місячному на-
селенню, цієї автономії й наказав партії боротьбистів зложитися з ком-
ністами-більшовиками.

Поміркувавши з таким рішенням я не міг і одверто зі своїми однодум-
цями виступити на боротьбу з комуністичним урядом в Україні.

Довгий час я мріяв, що ми, українці, ще зможемо як-небудь мирно
шляхом порозумітися з російським урядом. Але згодом переконався, що

тільки шаблею та кулею ми, українці, здобудемо для себе права на вільне
життя. Тільки спільно зможемо позбутися від жидівського і російського
ярма.

Ітак, боротьба з вами, насильниками, гнобителями українського люду
до кінця, до перемоги. Або ви, другі пані над нашим потом, (перших панів
ми зігнали загальними силами і назвали вас, других панів) або ж ми
вільний український народ з армією вільного козацтва на своїй рідній,
українській землі, розлитій кров'ю і потом нашого люду.

Але все таки яка б не була тяжка і жорстока боротьба, ми, люди обох
ворожих таборів, не повинні тірять гуманності. Треба бути людьми, а не
звірами.

Скажу за себе. Почуття гуманності ніколи не покидало мене, і не
виступаючих активно, не вівших боротьбу з повстанцями, я не карав.
Навіть достойних кари часто прощав, відпускаючи на слово честі.

Правда, були випадки вбивств лівими невинних, але це творилося
воля моїми плечима, дякуючи присутності того бандитського елементу
від якого не позбавлена жодна армія світу.

Прохаю Вас, товаришу командірі, як начальника отряду по ліквідації
повстанства у Гадяцькому повіті (котрого Вам ніколи не ліквіду-
вати), бути гуманним до положених Вами моїх козаків і всіх парти-
зан, пам'ятаючи те, що велика кількість із них робила повстання
проти гетьмана, боролась з Денікіним і взагалі служили в Червоній
армії.

Крім цього я хочу порозумітися з вами в слідуючому:

1) Зараз же відпустіть всіх заарештованих Вами повстанців Гадяцько-
го повіту;

2) З сьогоднішнього дня залишіть переслідування мого отряду,
випускайте геть звідси, із Ціпків і взагалі з Гадяцького повіту.

Коли зазначене мною буде виконане Вами, і припиняю всяке руйну-
вання апарату Вашого правління з нового, 1921 року.

Порукою в цьому є мое для Вас слово честі.

Коваль.»

Александр НЕСВІЦКИЙ, Полтава,
23 грудня 1920 року:

22 декабря
Арестованы преподаватели 1 мужской гимназии Гр. Ив. Чудаков,
инженер Гейбут-Гейбович (родной брат жены врача М. В. Яценевича).

23 декабря
Опубликован список 19 человек расстрелянных 16 декабря по при-
говору ЧК за спекуляцию, контрреволюцию, злостное дезертирство, бан-
дитизм и т. п. Под Булановым было какое-то боевое столкновение — в

Полтаву привезени убитые, которых хоронили с музыкой. Вблизи М. Перещепини появились «повстанцы».

Расстреляны: член Союз-банка Андрей Герашенко, актер Нинковский, бывший офицер Насветов Влад. Александрович, Лойко.

Владислав ВЕРСТЮК,

про 24 грудня 1920 року:

«...Розрив Радянської влади з повстанською армією поставив махновців у катастрофічне становище. Шок від несподіваного і підступного нападу Червоної армії, якій у перших боях був головним підкріпником інституту самозбереження і змушував виключно до військових дій, почав поступатися місцем роздумам про можливості перспективи і сумнівам щодо них. В перших боях вдалося уникнути повного розгрому, але всі — від рядового повстанця до «батька» — добре розуміли, що протистояти регулярним частинам, зосередженим у такій великій кількості, махновці довго не зможуть і рано чи пізно поразка неминуха. До того ж після розгрому Врангеля повстанська армія не мала ні чіткої військової, ні політичної мети. Повстанці, як і червоноармійці, були переморені і прагнули повернутися до рідних осель, що були поруч. Втомі і зневірі у можливість успішної протидії червоним штовхали багатьох з них до припинення боротьби. Жевріла надія пережити духу годину на глухих степових кутках, а там видно буде. Біднота, а її в армії було немало, розраховувала на поблажливе ставлення Радянської влади, яка політикою комітетів незаможних селян адобула серед цієї верстви селянства чимало прихильників.

Армійські підрозділи помітно зменшувалися. «На світанку 19 грудня армія (махновців) виїшла з с. Крейшце в північному напрямі. Досягнувши С. Залізне, вона являла жалюгідну купку, приблизно в 5000 шабел і багнетів, — писав В. Білаш. — Останні розбіглися по домівках, забіраючи з собою зброю, ведучи коней, розкрадаючи армійське майно».

Все це змусило штаб і Раду армії терміново шукати вихід з становища, що склалося. Махно вирішив, що прийняти дезертирство і односторонньо вивести махновців з-під удару частин Червоної армії зможе новий рейд. Він же допоможе зміцнити єдність армії і дозволить поновити її повільно повстанськими кадрами. Щоб відірватися від переслідувачів, Махно повів армію у напрямку, де її менше всього сподівалися зустріти, а саме, на Катеринославщину — місце розташування 1-ї Кінної армії. Маневр виявився вдалим, повстанці пройшли повз будиноківців непоміченими. 24 грудня вони переправляються по льоду на правий берег Дніпра і беруть курс на північ через Херсонщину на Київщину. Шлях армії лежить місцевостями, якими вона відступала у серпні — пересні 1919 р.

під натиском денікінців. Махновці проходять знайомі їм Верблужку, Новоукраїнку, Пиданий Брід, Добровеличківку й чимало інших сіл.»

З ДОКУМЕНТІВ

25 грудня 1920 року

Повідомлення про сформування Маловисківським комітетом незаможних селян загону добровольців у Червону Армію

26 грудня 1920 р.

Маловисковським комітетом незаможних селян сформований отряд добровольців. Лошади для добровольців взяті у кулаков.

(Ізвестія) (Елісаветград), № 278, 26 грудня 1920 р.

З ДОКУМЕНТІВ

28 грудня 1920 року

ПОСТАНОВЛЕНИЕ СНК УССР И КОМАНДУЮЩЕГО ВСЕМИ ВООРУЖЕННЫМИ СИЛАМИ УКРАИНЫ О РАЗДЕЛЕНИИ УКРАИНЫ НА ВОЕННЫЕ ОКРУГИ ДЛЯ БОРЬБЫ С БАНДИТИЗМОМ 28 декабря 1920 г.

В целях использования для борьбы с бандитизмом освободившихся от внешнего фронта полевых войск и в связи с реорганизацией войск ВНУС Совпарком и командующий всеми вооруженными силами на Украине, в изменение и дополнение ранее последовавших постановлений об управлении тылами по борьбе с бандитизмом, постановляют:

1. Всю территорию Украины для борьбы с бандитизмом разделить на следующие основные силы, положив в основу их административное деление и уезды:

Харьковская губ., Кременчугская губ., Полтавская губ., Довенская губ.

Екатеринославская губ.

Крым и Александровская губ.

Киеская губ., Подольская губ., Волынская губ., Черниговская губ.

Одесская губ., Херсонская губ.

Харьковский военный округ

1-я Конная армия

4-я армия

Киеский военный округ

6-я армия

2. В каждой губернии распоряжением соответствующего командующего округом или армией назначить начальника губернского участка, а в уездах — начальников уездных, на коих возлагается ответственность за

революционный порядок на территории подведомственного ему тыла

Начальники пунктов губернских и уездных участков, по усмотрению соответствующего командующего, могут быть назначаемы как старшие помощники начальников частей, выделенных для борьбы с бандитизмом и несения внутренней службы, так и губернные и уездные войсковые начальники, если начальником участка тыла является старший войсковой начальник, то соответствующий воинский назначается его помощником по участку.

3. Для достижения полной согласованности действий всех военных органов гражданской власти при начальниках губернских участков со-
здаются постоянные совещания, в состав коих помимо начальников
участка входят: предгубисполкома, предгубека, предпродкомгуб и губ-
военком. Если начальник участка не ниже начальника, то он является
председателем постоянного совещания, в противном случае председа-
телем является предгубисполкома.

Аналогичные совещания создаются и при начальниках уездных управ тыла.

4. Постановления, выработанные губернским совещанием, обязательны для всех органов власти в губернии.

3. Постоянные совещания обязаны собираться не реже одного раза в неделю, имея целью: а) взаимное осведомление по делам внутреннего фронта; б) оказание полного содействия по борьбе с бандитизмом; в) контрольно-оценочными выступлениями, с отдачей в этом направлении распоряжений подчиненным им ведомствам; г) представление за истекший период исчерпывающих докладов по вопросу о бандитских выступлениях, мероприятиях, принимаемых соответствующими учреждениями по борьбе с последними, о политической советской работе, развиваемой как советскими, так и партийными организациями, о ходе производственных работ в связи с развитием бандитизма и контрреволюционных выступлений и об исполнении соответствующими органами заданий, поставленных на предыдущих совещаниях.

6. Губернские совещания несут полностью ответственность за слаженность организационно-политической работы с проводимыми военными операциями; следят за тем, чтобы при всех выделенных отрядах находились соответствующие уполномоченные партийных организаций и власти, дабы одновременно с уничтожением живой силы белых устанавливался твердый революционный порядок.

устанавливался твердый революционный курс
за председателя Совета Народных Комиссаров
Владимиром
Командующий всеми вооруженными силами на Украине
Фрунзе
Секретарь СНК
Ахматов
г. Харьков, 28. XII. 1920 г.

СУ УССР, 1920, ст. 602.

Для координации мероприятий по борьбе с бандитизмом на Украине 24 января 1921 г. при командующем всеми вооруженными силами Украины в Крыму М. В. Фрунзе и под его председательством (заместитель — Р. П. Эйдман) было образовано постоянное совещание по борьбе с бандитизмом. Через 25 дней, 19 февраля 1921 г., оно было упразднено. Вместо него такое же совещание было создано при СНК УССР. В состав его, кроме председателя Совнаркома, входили М. В. Фрунзе, С. И. Гусев (от УкрПУРА), М. К. Владимиров и С. В. Косиор (от Наркомпрода), Ф. Э. Дзержинский, В. Н. Машев и Е. Г. Евдокимов (как заместитель Дзержинского) — от Цучрезкома и др.

Юрій ГОРЛІС,
грудень 1920 року:

«...Десь за тиждень до Різдва, друга наша розвідниця — Ліда, вернувшись із Кам'янки, оповіла цікану новину. До Кам'янки прибула із Києва група із двох десятків матросів. До них прилучилися два десятків хлопців, що служили вже у ЧК і створили спеціальну ударну групу по боротьбі з «політичним бандізмом». Ходять обвішані бомбами і дзбосю, як панцерники; хлопці все здоровіші. Начальник групи москаль-матрос, ходить з псом «вовком». Ревкомішки оповідали Лідіним знайомим, що той псе, вишколений ще німцями на фронті розвідник, допоміг матросам не одну «банду» зліквідувати. Матроси насміхались зі страхів чекістів та міліціонерів перед Холодним Яром і обіцяють «погледнути», що то за страховидло таке. Заявляють, що вповодять «бандитів» «на рати» — по одному та по пачці.

За два дні до Різдва, нова «ударна група» з'явилася на таманках у Мельниківх. Сорок кілька чоловік при шести ручних кулеметах. Як на початок досить відважно. Закоmandaвали знести на чотирі вози печеного хліба, сала, яєць. Мельничани дали, що вимагали без спротиву. Ударники нікого не зачіпали, Розпитували про «банду» в Холодному Яру, спробували завербувати кількох селян на агентів, щоб за добре винагородження доносили їм до Кам'янки відомості про «бандитів», і від'їхали обминаючи ліс. Щодня тепер з'являвся у Мельниківх хтось незнайомий, щось купувати або продавати. «Незнайомих» з наказу Петренка не зачіпали. Хлопці Галайд бачили одного «незнайомого» у лісі під Грушівкою. Простежили за ним здалека, як розглядав сліди у лісі, а потім пішов дорогою до Мотриного монастиря. Цього можна було вже припиняти, та Петренко, порадившись з Чорнотом, наказав: — Не займайся, пропусти до Мельників! Купивши у Мельниківх меду «на кутю», переночував і другого дня пошкандидав назад через ліс на Кам'янку, не бачивши в очі «бандита» і стежений на кожному кроці «бандитськими»

очина.

Був у нас привабливий план зустрінути свят-вечір в хатах. Вибіралося на кутю до Мельників і.я. Рапа вже затягнулася, гарячка зникла — була зрідка невелика — куля в боці пригадувалася лише ласкавим пам'яті, як звичайна колька.

Отаман план той змінив. Свят-вечір — добра нагода для «ударників» пошукати у селах розпороснених по хатах, святкуючих лісьників.

Свят-вечір зустрічаєм під землею. Але по господарськи. В кути землянки стояв «дідуха», Дід Гарман аварив відро куті і поставив його «на покути» в сіно. Як стемніло — помілилися, заколюдували. Дід обділив усіх кутею, приговорюючи шутдерлі чигиринські свят-вечірні побажання. Потім — нема що — взялися за вечерю: картоплю смажену з кусинками сала. Наші харчеві запаси — пошту не передбачали. Зрештою, дід, архірейським тоном «розгрішив», хоч сам не їв ні кулішу на обід, ні вечері.

— Ви ще молоді — вам Бог простить. А я можу день самою кутею прожити.

По вечері нікому не хотілося спати. Ходили і повід землею, і над землею «в гості» із землянки в землянку, колядували, оповідали один одному, як коли хто свят-вечір проводив. Бурляки обмінювалися чигиринськими оповіданнями про різдвяні звичаї своїх місцевостей. В кожному із тих твердих сердець, закованих в панцир суворих запавісіх лісів і боротьби, ожили того вечора спогади про теплий родинний кут, про близьких, що сиділи десь за свят-вечірнім столом агадують синів і братів, що зарилися під землею в холодоярськом лісі.

Коло десятої прибула хатка, що «ударники» вскопили на хуторі і, оглянувшись кільканадцять хв, поїхали через Мельники на Медведівку. Може будуть вертатися через Мельники — можна підловити. Петренко махнув рукою.

— Хай розузнаваються. Попадуть ще нам буденного дня.

Коло півночі, пбк у землянку задиханий вартовий:

— Вовки!

— Що! що! — поспішалося а лежанки.

— Вовки! Із півтора десятка, та голодні видно — просто на нас полізли.

Якби для ілюстрації, крізь відчинені двері донеслося а проходу до нас понуре вгтія.

— Я одному по зубам прикладом дав, — кричав у прохід а повернувшись «Дайсон», що був другим вартовим, — хотів, сини, на груди скопити!

Вартові пам'ятали наказ не стріляти в жодному випадку. При наблизженні ворога — треба тихо сповістити земляники. А стріляючи по вояках — не тільки свій табір сполошили б, а й другі табори, що могли почути стріли.

Дід взяв свою рушницю.

— Давно сірих братчиків у нашому лісі не було. Мать із Чорного, або й ще адалша забігли. А шапки та рукавиці добрячі а їх шкури.

— Підждить, дідю, — одізвався Петренко, — стріляти не будем. Повинуть та й побжати дальше, а робити переполох на цілих лісів із-за дурного посяга годі...

За хвилину прибігли другі вартові із-за стайні.

— Вовки! На рушниці лізуть.

Петренко посплав підземним ходом козака до Василенка, щоб забрав обі стійки а протилежного боку в проходи до землянок. Поки сірі вовки витмутили на нашому терені, самі будуть нас сторожити від наблизження червоних вовків.

Непрошені гості завили вже у корчах, поблизу землянок. Взвнявши на всякий випадок карабінки, виходимо із Петренком і Андриєм на землянки. Поміж корчами поблискували паристі вогники новачих очей, що повільно посувалися до підземної стайні. Зачули сірі коней. Зачули й коні ворога, тривожно заіржали. Глухе іржання а-під землі підбавляло чотириніх партизанів: жадбно завили, тині і вогники посунули скоріше, голосно ляскаючи щелепами. Якийсь, видно, старий вовчило, виткнувся на виду нам поляну між корчами коло першого проходу до стайні і голосно ляскаючи зубами, витягнувши струнку хвіст, потягнувся ногою за ногою до проходу. Затримавшись на хвилину, поліз в прохід. Кілька тинів розсілися півколом на снігу перед проходом. Коло дальших проходів чутио теж вгтія і ляскання щелеп. Хоч двері у проходах до стайні були замкнені жердею, Андрий сходить до землянки і, на всякий випадок, посплає козаки повід землею до стайні. Сходжу і я — не оплачувалося мерзнути. Якийсь «фільозоф», лежачи на лежанці, повчає товариша, що брав рушницю йти до стайні.

— Як буде добиватися — то ти двері відхили. Вовк завжди хвостом наперед лізе, а ти його за хвіст десьима й прищип.

— А тож — одізвався дід — припини, Петре, припини. Господарка — хвалити Господа, а поганого рябка на припині не маємо...

Зійшов до землянки і Петренко, виславши в прохід вартових.

— І де вони у чорта взялися, саме на Різдво? — Клапотався хтось із аинотків.

Дід підніс у вогні дров, щоб нагріти вихолоджену землянку.

— Ге — де взялися! Як будемо отут сало підсмажувати та запаші укувати — так не то тобі вовки а цілого світу збжжаться, а й лямі із Галиції прибжжать.

Отого б, дідю, уніматти та коло хліва прищипи — що? — одізвався хтось а крута.

Припиняти! Дурно один! Та ти знаєш, що таке лев? — лев цілого світа на один лок ковтає. А тобою, от тільки перекусив би, як нес мухою.

Прийшов козак із стайні, сказав, що вперто добираються до дверей. В одному місці драпають землю над стайнею.

Петренко закомандував «атаку». Чоловік двадцять, вискочивши із землянок, з гулюканням і свистами, відігнали вовків від стайні. Відскочивши даліше в корчі, сірі завели пекельний концерт.

Чорнота, лежачи на лежанці, приклав до рота руки й протяжно зашпів, як правдивий вовк. Зіскочивши раптово з лежанки, ляпнув себе рукою по чолі.

— Добра думка! Отамане! Наше вороняче крикання забагато хлопців у хатах знає. Можуть і ударики довідатися. Робимо нове гасло!

Приклав до уст руки:

— А-у-у-у-у!.. Ну — ти, — кивнув до першого з краю кіннотчика, — виш!

Козак приклав руки:

— А-у-у-у-у!

— Ну — ти!

— А-у-у-у-у!

Завів третій, десятний...

Одні вилі краще, другі гірше, та з усіх «диригент» був незадоволений. Найгірше пішла наука мельничаншів Климів, що мав добрий тенор і співав колись у церковному хорі. Чорнота драгунався.

— Ну — ще раз!

— А-а-а-й-у!

— Та не «а-а-у!»*, дурино чортів, — так улітку лінійний пес позіхав, а не вовк зимою вше! А-у-у-у-у!

— А-а-у-у! — Зле!

— Що ж ти, Клим, — встрай у науку дід, — у церкві «іже херувим»* хіба так швидко, а дуриного вовка не втиснеш...

Клим відсипав.

— У церкві, дід, що іншого. Там високо — розанас іде... А тут що? Руку підніс — і вже стеля, — немає де голосу розгулятися.

— А ти, сучий сину, хотів би у церкві вовком зашпівти — щоб розанас понів кулол гуляв!

— Не перешкоджайте, дід, — перебив Андрій, — ну ти... ти... ти...

— А-у-у-у! А-а-у-у-у!

— Не годиться! Ось слухайте добре, як треба виш!

Розшавнув навістіж двері. Вовки завили і сольно, і гуртом. — Чувте! Зрозумійте своїми дубовими головами, що нік вше не того, що нічого йому* робити! Мороз за хвіст тисне, жерти хочеться! Усе те в голосі вкладає. Ну — Клим!

— А-а-у-у-у!

— Щоб ти дуснув! Та слухай же, дубино, як той вше!

Дід не втерпів.

— А ти б, Андрію, скочив та вшпівав ім одного на дяка — може скоріше перебіють ніж від тебе.

Землянка вибухнула реготом. Андрій хвилювався.

— Ну чого іржшиш один з другим! Діду! Будете перешкоджати — нажену до другої землянки. Ну, починаєм. Давай ти, Юрко.

Прикладаю до рота руки.

— А-у-у-у-у!

— Добре. Тільки жадности, жадности більше у голос вкладай! Бо ж так і дурний баран не повірить, що то голодний вовк вис. Ну — давай ти! Та! А ну всі разом!

— А-у-у-у-у!

— Та перестаньте там виш, або хоч двері замкніть, — кричав вартовий з проходу. — ті чорти знову підлазять — думають, певно, що їх брати вже коні деруть!

Вовки знову наблизилися до стайні. Три пари світляків ляскали зубами у кількадесяти кроках від вартових в проходы.

Голод — не мама... Але ж бо й спати вже пора. Треба якось позбутися сірих «приятелів». Дід розділив жмуть солоних з «дідуха», зашавлюючи сухі соснові гілляки з долівки і цілою землянкою пішли в наступ. Пилі сірих братчиків далеко в ліс, аж перестали «отигатися» і побігли геть.

Другого дня довідалися, що вовки, підранок, роздерли на хуторі пса і теленку. Дід заневирав, що цієї ночі знову прийдуть до нас в гостину. На всякий випадок Петренко сповістив другі табори, що як буде вночі стрілянина — то по вовках. Як би що іншого трапилось — то буде кинуті дві бомби.

«Ударники» вночі на Мельнички не верталися — поїхали з Медведівки на Головкинку. У Медведівці піймали двох хлопців із зброєю. Забрали до Кам'янки.

Андрій удень ходив по землянках і вчив хлопців виш.

Увечері сірі гості з'явилися коло табору скоріше, ніж ми їх сподівалися. Прийшли з іншого боку, від яру, і повишиш з ніягодини — полізли гурном до стайні. Та цього разу вже їм не пощастило. Ранком, шість вовків цілоруч сушилися на морозі, розтягнуті на корчах. А коло затягнутого у яр вовчого стерва, застрілив Чорнота з Бугаєм другої ночі, ще й три дні.

Вовки до табору більше не приходили, хоч у лісі були й давали про себе знати на хуторах.*

З ДОКУМЕНТІВ

ПОСТАНОВЛЕНИЕ СНК УССР О ЗАРПЕЩЕНИИ ВЫЕЗДА БУРЖУАЗИИ ИЗ ПРЕДЕЛОВ РЕСПУБЛИКИ

28 декабря 1920 г.

Совет Народных Комиссаров постановил:

Ввиду усиливающегося передвижения буржуазии и контрреволюционных элементов, бежавших из Крыма, перебирающихся через границы Румынии для организации новых выступлений против Советской республики:

1. Воспретить выезд частным лицам, не командированным советскими учреждениями в пределы 50-верстной полосы, прилегающей к границам Румынии.

2. Целесообразно провести борьбу с незаконным пересадом границ прилегающих к территории Советской Украины государств.

Зам. председателя Совета Народных Комиссаров
Магунский
Управляющий делами Совнаркома
Сологуб
Секретарь Совнаркома
Ахматов
СУ УССР, 1920, ст. 600.

Александр НЕСВИЦКИЙ, Полтава,
28 грудня 1920 року:

28 декабря
Приказ, чтобы каждый домохозяин, имеющий электрическое освещение и счетчик, представил по одной электрической лампочке (стоимость 800 руб.), иначе у него будет прекращена подача освещения. Арестован истребитель Павленковской церкви священник Михаил Филиппов и служилый в суде Всеволод Дябло.

Был обыск в монастыре у архиепископа Парфения.
Арестованный студент ИНО Скірта, бежал из ЧК, был пойман и убит.

Віктор БІЛАН,
про грудень 1920 року:

«Не желая иметь политических союзников, не желая достичь своего политическим путем, большевики сели впрямую расслоения крестьян, создавая образ врага в напавших на них, целясь им ярлык на бедняков, мелкобуржуазных, контрреволюционеров и т. п., и для борьбы

ними ждали на Украину несметное количество регулярных войск, войск ЧК, спецслужб, бюрократов от власти и т. д. с широкими полномочиями.

Все находящиеся на Украине войска были озадачены созданием и поддержкой большевистской власти на селе, а так как текущую политику военного коммунизма мало кто понимал, но настойчиво отвергали, то пришлось большевикам в поисках социальной опоры для борьбы за власть на селе искать способ расслоения политической единой общины изнутри, бросив лозунг раскулачивания, то есть безвозмездного, поощряемого и разрешенного сверху, присвоения чужого имущества. Решение было принято — и это не ошибка, а закономерность. Ставка была сделана не на инициативного, самостоятельного, думающего труженика, а на элемент послушный, не интересующийся прошлым, не склонный к анализу происходящего, ни в чем не сомневающийся.

Войска приступили расслаивать село с помощью бедняков, создавая им льготные условия и вовлекая их в комитеты незнакомых крестьян (КНС) и свои советы, которыми и передавалась власть с многими обязательствами.

Такие представители власти, в основном, поддерживали свой авторитет не работой и учебой, особенностью вести хозяйство, а только командованием в тесной связи с карательными органами. Самы они объясняли свой командный стиль несознательностью населения, наличием контрреволюционных настроений у односельчан.

Брошенный большевиками лозунг «опоры на бедноту», на неустойчивый, а порой и прямо деклассированный элемент крестьянства, рассматривался повстанцами как авантюра, а заявление В. И. Ленина что: «...пока не будет, которому теперь 15 лет и которое через 10 — 20 лет будет жить в коммунистическом обществе...» и заятым на вооружение красными активистами села, вызвало недоумение и породило массу насмешек.

Такие представители власти делали все, чтобы не дать выхода политической активности трудовых масс крестьянства и в случае проявления таковой, рассматривали ее, как фактор кулацкой активности.

Но тем не менее продрозверстка отнимала у крестьян не только личности, но и лишала крестьян стимулов к увеличению производства, и привела к сокращению посевных площадей. Газета «Беднота» в связи с этим писала:

«Крестьянское земледелие постепенно превращается в самодельское хозяйство. Крестьяне-производители исчезают, вместо них появляются просто едоки. Едок производит ровно столько, сколько нужно ему самому...»

В 1920 г., неурожайном на Украине, продрозверстка была главным способом получения продовольствия. Происшедшее в середине года Всероссийское продовольственное совещание в специальной резолюции «Разверстка как метод государственной заготовки» отметило: «Вся наша заготовительная работа должна быть настроена на обязательности сдачи

излишков всех сельскохозяйственных продуктов в распоряжение государства в порядке государственной повинности. Заготовка важнейших продуктов на основе купли-продажи, или так называемого самотеса, должны быть совершенно исключены...».

Там же подчеркивалось, что разверстка должна охватить все виды сельскохозяйственной продукции.

Насильственное отбирание у крестьян плодов их труда породило уверенность у многих ответственных парторботников, что при дальнейшем совершенствовании разверстки и вся политика военного коммунизма могут стать основополагающими в социалистическом строительстве.

Во все же было твердое стремление: сей для себя, не более, все равно отберут. Очевидно поэтому зажиточного крестьянина превратили в политического козла отпущения и под маркой кулака боролись с ним, как с враждебным классом, хотя не было однозначного толкования, кто же такой «кулак», однако боролись с ним большевики довольно активно. Повстанцы считали, что большевиков не поддерживало большинство, как они заявляли, иначе зачем было столько войск и такие жесткие меры против махновцев.

В это время повстанцы насчитывали в своих рядах 10 — 15 тысяч бойцов и сабель. Если же учесть и крупные отряды, не рейдировавшие с основным ядром, а находившихся в базовых районах, то численность повстанцев-махновцев составляла 15 — 20 тыс. бойцов. В своем единстве это была конница и пулеметчики на тачанках. Единая солидная, но, принимая во внимание частые бои в районах, насыщенных красными армиями, она заметно таяла. Кроме того, бойцы были так утомлены, так падали духом, что, не будучи красными террора, готовы были разойтись по домам. В армии их удерживала уже не столько идея борьбы с Совластью, а несправедливость власти, репрессии и боязнь ЧК. И не будь этого, махновщина на другой день после врангелищины прекратила бы свое существование. Битвацкая группа, ранее верившая в махновский «социализм», ныне почти вся ушла из махновщины и начала объединяться в комбеды. Остальные крестьянские группы (бедняки, сердяки и кулаки), всегда искавшие в махновщине защиты, также были разочарованы. Кроме того, кадровые повстанцы, видя свое бессилие и сомневаясь в сказанных идеалах анархии, роптали на Совет и штарм. Они, убедившись в несостоятельности Совета и штарма, попытались их волю, хотя бы защитить семьи от террора красных, начали покидать махновщину.

Как цельный военно-политический организм, махновщина заметно стала утрачивать свое значение на Екатеринославщине. Это сказалось рядом примеров.

На рассвете 20-го декабря повстанцы вышли из д. Крейцево в северном направлении и через с. Воздвиженку по долине реки Верхняя Терса достигли с. Заливное. Армия состояла, примерно, из 5000 сабель и шты-

ков. Многие разбежались по домам, унесли оружие, уведя лошадей, расхитив армейское имущество. По этому вопросу было заседание Совета, штарма и комсостава. Было решено временно выйти из Екатеринославщины для поисков союзников и продовольственной базы, так как врангелевские, советские войска, подразверстка — выбрали у населения все возможное, да и террор красных диктовал условия.

Кроме того, основная политическая цель рейда ставилась прежняя — проповедь идеалов третьей Социальной революции.

Отвечая взаимностью к властическим государственным организациям, которые ставили целью физическое уничтожение политических конкурентов и создающие для этого соответствующие органы, повстанцы, естественно, стремились разрушить эти органы — своих гробовщиков. Поэтому намечается рейд через расположение 1-й Конармии и дальше на Херсонщину и Киевщину, где должны были быть старые махновские отряды.»

Комментарий Владислава ВЕРСТЮКА про грудень 1920 року:

«Чому ж Червоної армії, яка в першій половині листопада блискуче розгромила армію Врангеля, приховану у Криму за прекрасними природними і фортифікаційними укріпленнями, не вдалося здолати чисельно меншу і набагато гірше озброєну повстанську армію?

Кидуються у вічі декілька причин. По-перше, хибність обраної стратегії, спривоженої на оточення повстанців переважачими силами. Воєна, як вже говорилося вище, була надуманою, не враховувала ні реальні можливості своїх військ, ні справжню силу ворога і не відповідала характеру «малої війни».

По-друге, бої з махновцями продемонстрували низьку боєздатність червоних частин, пасивність і прагнення ухилитися при можливості від бою. Не випадково майже у кожному з своїх наказів Фрунзе звертав увагу на необхідність «швидких і рішучих дій», підкреслював «державну важливість покладеного на нас завдання». Не випадково він призначав так багато «вишідливості» при розробці «підготовчого наказу». І всупереч всьому армія виявилася психологічно не готовою до операції по знищенню махновців. Тому були свої пояснення. Волею тою ж Фрунзе повстанська армія за період боротьби з Врангелем побудувала у оперативному зв'язку з більшістю червоних армій, білці яких, якщо не прямо, то через накази, добре засвоїли, що махновці — союзники. Блохер, посилаючи свою дивізію на штурм переконських укріплень, вважав за потрібне наголосити, що разом з червоноармійцями у боях беруть участь і повстанці Махна. Не раз повстанці виручали у боях червоноармійські частини, і це не могло одразу забуватися.

— Так от що, товаришу! Може зустрієте яку банду — то верніться і дайте нам знати. Ми вас добре іннагородимо. Ми вдосвіта виступимо уманським шляхом. Як би що — можете наїхати відводу її догнати нас. Ми заплатимо. Як дасте нам знати про якусь, хоч би і псевдоло банду, ми вам пару коней дамо, — хто знає, чи свої вже відшукате.

— Ви, товаришко, теж свободні.

Катря вийшла з дядьком і раділася щось із ним на дорозі. Вони разом пішли. Дорога ж бо у обох одна й та сама була.

Наїхалися на Хмару, щоб негайно бороду зловити. Дядько, безперечно, був розвідником «Верингори». Побойовалися за Катрю, щоб хтось із звідунів протипанка не визнав її. Та Хмара заспокоює. В івній одязі, зовсім іншане виглядає. Та її обережно завжди була.

Катря вернулася опівною. Зробила соцідного гуса потиши. Дядько, у селі де стояв «загін Верингори» відразу від неї піднівся. Випросявсь почути до хати, з якої хворець у козках до «Верингори» записався. Радів, не підкачуваючи, що «козаківати» буде добу зо два, поки відведе «Верингору» далше від хати. Одержав вже коня і зброю. Випадково знав напрямом: раніше руху загону, бо сам «батько» розвідував його про села, що були по дорозі. Із розмови у хаті довідався про напрямом і Катря. Ніхто її у селі не запізнав, хоч ходила поглянути, — видно «дядько» поінформував звання «батька». По вечері її розмови у хаті, де мала почувати, пішла піти на узвозіст і явилось «козаком» побачення, і вінсникнулася городани на полі.

Розкладася на столі Хмарину «десятиверстку» і починав ворозити, як краще «батька Верингору» на сілце вихопити. У селі неспручно. Мав це час засідати робити, тим більше, що йтиму загін через ліс над річкою Гвишля Тикавом. Аби тільки вдалося оточити, битися ж із «сволі» напевно не буде.

Винишася далеко почливо «петлюриців» і світанком захоувався двома широкими лавами у лісі обабіч дороги, що лею мав прохадити загін «батька Верингори».

Тачанки з кулеметами станули даліше на дорозі, за заворотом, щоб не було їх видно.

Стояли години зо дві. Тиснув гарний морозець. Перемерзли і хворці і коні. А «батька» не чути.

Коням дав, що мали зникнути дальню дорогу командувати ми удали із Хмарою. Кінцями, що мали замкнути відворот — Чорнота із Загориді.

Почали вже сумніватися, чи піде цією дорогою.

На дорозі почувся хід коней, запряжених у сані. Хто їде — з-понад дерев адалеканівцями. Свинити — діло тачанок. Там, значайно, свинити, а що мій кінець лави був найближчий до тачанок — прибіг до мене зв'язок.

Дядько, що був учорі в штабі затримав. З ним, за візника, другий теж не місцевий.

Добре. Зв'язати обох.

Вже ан'язні. Просить, щоб до командира, або посномка їх відвести. Іду до тачанок. Дядько сидить на санях із зв'язаними руками і погані. Штурків хворці не жалували, — з наказу Хмари кожний козак мав із собою метрів зо два. Вчорашній «знайомий» усміхнувся до мене і заговорив зовсім інтелігентно.

Товариш ад'ютант! То маленьке непорозуміння.

Що непорозуміння?! Що ти шигує з банди Верингори?! Я ще учора це знав! Де банди?!

Повторюю, що це непорозуміння. Я не маю права говорити вам того, що скаже вам сам Верингори; бо він такий Верингори — як ви Хмара. Я і цього не мав права вам сказати, та коли так склалося, що ви на нас засіли — то треба запобігти, щоб не було жертв. Пропу нас — не стріляйте, як загін надійде. Переговорить з начальником. Звідти стріляти не будуть. Найкраще — пошліть мене, я йому все висношу.

На дорозі почувся хід других саней. Кулеметчики побігли з наготовленими рушницями до завороту. «Знайомий», усміхнувся:

Це теж наші. Без зброї. Загін надійде приблизно за годину.

Зв'язали ще двох «немісцевих». Ще є час. Іду до Хмари, а з ним разом до Чорноти і Загоридіного. Пораднівшись, знімаєся. Отожувати і атакувати — все таки, в кінцішані, може хтось утекти в ліс. Краще, як загін «батька» в'їде між наші лави, я піду із «дядьком» на переговори до «Верингори» і запропоную до вияснення справи, здати зброю.

Вернувшись, наказую зв'язати «знайомого» і відвожу його набік.

Кажіть просто — чому ми маєм не стріляти по банді? Тільки не беріть на жодні «фокуси» — бо утекти ні вам, ні тим, вже не адасться. Сивог кіноточників стоїть з обох боків у лісі, а з будиновцями — жарті погані.

Я вам скажу. Тільки прощу вас не згадувати про те начальникові. Тільки ви маєте право те говорити, нам заборонено під страхом розстрілу. Ми — ніяка банда, тільки особливий загін Вучека по боротьбі з бандитизмом. Жувани, пранор — то тільки маскарада, припанка на бандитів.

Роблю заклопотану йину.

Ну, бачте, може воно і так, але нас вислав штаб дивізії зліквідувати власне банду Верингори.

То непорозуміння.

Можливо. Зараз я поговорю з композка.

Відвожу «дядька» до тачанки. За кілька хвилин вертаюся.

Справа така. Підете зі мною назустріч нашому начальникові, поинити йому справу і скажемо, щоб загін склав зброю. Відведемо нас до штабу дивізії — хай там роблять, що хотять. На себе брати відновдальності не хочемо.

Та хай вже й так. Кажу, тільки аби без жертв обійшлося. Бо і нас

за те не похвалити.

— Чи закінчилися вперед роз'їзди?

— Переказано ні. Пощо? Чотири агенти ще вчора вперед поїхали. І ми вперед поїхали. А двічі стільки агентів тил та боки охороняє. Додає задоволено агент — мовляв — бач як у нас добре поставлено.

За погодиш у лісі почулися пісні кінноті «Ой гук мати гук». Тільки ки наготовили кулемети. Як загін наблизився, виходжу з агентами до завороту дороги. Вглядавши нас, начальник синими відділ і від'їхав до нас з незадоволеною мінною.

Синтак:

— Що сталося, Лисий?

Агент рухнув бровами і руками.

— Сталося непорозуміння, товаришу начальник. Будьмонової приїхав нас за банду, ну і... приїждили. Тепер ми оточені — сімсот кіннотців у лісі. Кажуть, щоб ми здали зброю, до вилучення.

«Вернигора» глумив по лісу.

— Як оточені?

Прикладав руку до шийки:

— Так і є — оточені. Прощу переконатися.

Закладав в рот палич і носивав в не умовний синт. Начальник вилупився і зліз з коня.

— Чи не можна без комедій? Ви хто такий?

Витягаю документ.

— Ад'ютант 84-го кавалер.

— До ста чортів! Та ви ж у Криму недавно були!

Були. Тепер вся 11-а дивізія виїхала на Махна і звідси йде.

— Так от що, товаришу. Як бачу — то мій агент нас має показати.

Поясню. Не потребуєте титнути свідч. червоноармійців, щоб потім по потрібні іменами плескати. Ось мій документ. Я уповноважений ВУЧЕКА — Азов. Можете переглянути — і можемо собі порозуміти.

— кожний в свою дорогу.

— Покич деревинам виткнулися перші кіннотці наших зав.

Загін заворушився. Начальник першого глумив на своїх.

— А чорт! Я й забув! Сенька! Саринь на кічку! Рає, дє!

За коротку хвилину двадцять добровольців з останньої сотні

були обеззброєні і пов'язані. Начальник крикнув своїм злізти з коней

стояти спокійно.

— Це я сказав пов'язати бандитів, що пристали до мене. Отже, по

рини ад'ютант, ви зробили дурницю. Та провадо. Де командир полку

справ. Махна їхняє.

Документ... Що документ?! У Махна он кожний бандит має

кумент, що він чекіст.

Азов нахмурився.

Числяться з словами, товаришу! Це вам нічого не каже? — ткнув пальцем у якусь формулку із літер і цифр на ріжку посвідчення.

Ні. Не каже.

Ну, значайно, до Криму хіба вам не вислали і мене, ідіоті, не повідомляли про вас, щоб порозумітися.

Ну, коротше, як ми із цього положення вийдемо?

Здавайте зброю, відведем вас до штабу дивізії, — якщо ви дійсно чекісти, а не бандити — там вас відпустять. Я відповісти за вас не хочу, приказ маю. — і його виконую.

А де штаб?

Хмара назвав село.

— Але ж вчора там не було ніякого штабу! Про вас то я вже знав.

Штаб сьогодні мав туди перейти.

Але поспридіжте, товаришу комполка, що ви без потреби нас розшифруєте і напевно будете за це покарані.

Я маю наказ. Прощу сказати відділові, щоб здали зброю, бо наждаку роззброїти єлюю.

Наша твиз нас тільки оточила відділ і тримала рушницю наготові.

Азов дав наказ скласти зброю.

Поки наші хлопці злізали з коней, відбирали зброю і обшукували чекістів — швидко Азова, як він, росіянин з прізвиськом, так промови у селях по «хаслях» висладало.

То вас нічого не обходить. Я для вас Азов — і тільки. У мене всі хлопці, — додав по хвилині, — по українськи говорять. Тут, товаришу, синий «цвіт»! З цілої України ВУЧЕКА найвірніших комуністів позбирає. Матроси... Шахтарі...

Чекісти вже були роззброєні. Хмара попросив у Азова зброю. Зняв пояску шийку, витягнув із-за зеленого широкого пояса поперх жуна на махер. Витягнув із кишені бравінг.

Хмара крикнув до хлопців, щоб пов'язали всім руки. Азов скинів:

Пощо?! Що ви думаєте нас шийки гнати, чи що?!

Ні. На коні нас висадимо. Ви арештовані — прощу підпорядкуватися! Руки назад!

Спробував було сперечатися, та побачивши під носом дула револьвера дав зв'язати руки.

— Ви ще позкажете... — Просичав багровий від злості.

Можливо, буркнув Андрій, стягаючи руки агентів, що «вів перетворити».

— Ну, готово! Вивести набік добровольців і розв'язати їм руки! — крикнув уже по-українському.

Азов зник.

То ж бандити!

Для кого бандити — для нас свої.

Що за дурні жарти?!

Значайно собі партзаванські жарти. Маємо честь представитися «банді» Вернигора: Хмара... Загородній... Чорнота... Залізник... Дав

но за тобою, подюсюмо... Але ж і пошився ти сьогодні в дурні.

Козачина зареготалася. Алов глянув по обличчях і, нарешті зрозумів, зблід. Потім закинув назад голову й істерично зареготався.

Добровольці розгублено розглядалися, не переваривши ще в головах, що діється. Як віддали їм зброю і повесили, що їх чекало — раділи як діти.

При загоні чекістів було дві тачанки з кулеметами і два вози з добровольців. На одному возі були й інструменти, що ними потім заковували вбитих хлюпців.

В кобурі Алова були грубі записники, де були позанотовані всі, що жили, «петлюрівські контрреволюціонери» із сіл, що в них «батько Вернигора» — «Петлюрі дорого промовував».

Зв'язаних по парі чекістів повели лісом до ріки. Прорубали три ослонки в льоду. Роздягнули, не розв'язуючи, шаблями та кінджалами жупани й широкі штани.

По одному підводили до ополонка і, розрубавши шаблем череп, вешкали під лід. Останнім шуснув у Гнилий Тикач — «батько Вернигора».

У лісі розклали вогнища й спалили на них жупани, шаравари і шапки. Прапор зняли із списа і заховали на тачанці. Придається: із кишень Алова переманили в мою «ад'ютанську» сумку штани та картонку печатка: «Всєукраїнська чрезвычайная комиссия. Особая группа по борьбе с политическим бандитизмом». Теж пригодиться.»

Андрій ГУЛІЙ, кінець грудня 1920 року

Вже на початку грудня повстанці Андрія Гулого приєднали до себе загони отаманів Грізла, Цвітковського та Дерещука. Полковник Гулог став командуючим повстанцями Уманщини, Звенигородщини й Тарнопанщини. Тепер під його началом було майже чотири тисячі бійців.

На одному місці не засиджувалися. Постійно вели бої проти картих проти них регулярних військ краших. Це були частини Кіровоградської, Будинової, бригади Котовського, 45 та 47 піхотні советські дивізії.

В середині грудня штаб полковника Гулого відшукав зв'язаний з Варшави. Новини він приніс невтішні. Розповів, що армію УНР позвали інтернувати, нерешетив на відкриття фронту до наступної весни воєни.

Наказано перейти поки що до партизанських методів війни.

Гулого такі новини вразили. Він видав наказ про припинення формування повстанської армії, розділив бійців на невеликі мобільні загони. Деморалізовані повстанці потяглися по рідних місцях. Два загони отаманів Сірка й Чеховича різними маршрутами пірнули пробирати

Гулий вирушив до кордону в супроводі трьох сотень козаків отамана Сірка. Мали намір біля Христинівки, південніше Гайсина вийти до Кам'янки й дістатися в район Рибини. Там перейти кордон.

Похід для полковника почався невдало. Під Христинівкою повстанці потрапили під удар червоного полку й був фактично розгромлений. В бою брата Андрія Гулого вже висте поранило. Як його не умовляли отаман Сірко продовжити рейд, Гулий, аби не бути для повстанців обузою, залишився лікуватися на хуторі під Христинівкою.

Юхим КОВАЛЕНКО, Хмельове, кінець грудня 1920 року

Чепуренька садiba Пильницьких білою птахою причепилася на околиці села, край злиського шляху, другою від краю. Далі — поле, вигрібок і знову поля. На середині шляху невеличке село, трохи більше хутора — Запашка, а далі — до Злишки, знову поля, помережені лісосмугами.

У грудні темніє рано і Василь Пильницький, тридцятичотирирічний шатен, середнього зросту чоловік, колишній військовий комісар Хмельовської волості, попоравшись по господарству, мав коней, корову, дві свині, було біля чого походити, та по вечерявши, збирався вже вкладатися спати, як спочатку у вікно, потім у двері, хтось обережно постукав.

Дружина Василя Савича залякла біля мисника з тарілкою і рушником в руках. Вечірні й нічні візити, як правило, нічого доброго не значили.

Пильницький вийшов у сні.

— Хто там?

— Відчини, Василью, це я... почувся жіночий голос. Він був знайомий, але Пильницький не зміг відразу пригадати, кому належить. Він відсунув засув, потягнув на себе двері. В грудні йому відразу відкинувся ствол гвинтівки.

— Не бійся, це — я.

Пильницький цього голосу не сплутав би ні з чим. На порозі стояв Юхим Коваленко — отаман Железняк. Поруч з ним тендітна постать учительки Ганни Гуржос.

Пильницькому пригадалася перша зустріч його з отаманом. Було це у першій 1920 року, він звільнився з посади военкома, бо пристали нового, й сидів удома, не працюючи. Господарював. Днів через двадцять по тому серед дня до нього зайшов тодішній начальник хмельовської міліції Голованів і поклонився з собою. Куди — не сказав, лише погрозливо натякнув, що буде гірше.

Началь привів його на вигін біля церкви до гурту чоловіків. Їх було семеро. Всі озброєні, при шаблях, з револьверами. З поміж них Пильницький упізнав лише Юхима Коваленка — колишнього вчителя хмел-

пської школи, потім поспішає при нетриваннях, якого кілька днів: тим він бачив у центрі села у військовій формі красивого командира.

— Ось, панове, прийій нам комісара! — сказав Голонів.

— Що ж це ти, Василю, совсам прислужуєш, допомагаєш біляшовцям Україну завоювати... — сказав Копаленко.

А він, пане отамане, за тридцять сребриників продаєш.

— Шляхонство зрадника на місті.

— Небось в питанні вже наклали, комісар?

— Та вони ж йому ногою під зад відразу дали, як тільки жиди

знайшли на комісарську посаду.

— Від своїх відбився, чужі прогнали...

— Вітайтесь, панове! — обізвав кинин товаришів Коваленко.

Послухасмо, що він нам скаже... Так ти совсам добровільно служивши за плату яку?

Пильненський зблід і почав виправдовуватися, що робить, мовляв, це усі... Влада є влада, а він людина законослухини, влади підкоряється.

Як і інші в селі.

— Це не стали на коліна, — заперечив Юхим. — Ми ж боремося.

— Не висталили не босмося, бо на своїй землі. І задарма її віддати в обривомість... А тобі соромно мало б бути. Розумний, грамотний чоловік, а обривомість прислужуєш... Вітім, даю тобі наказ... Будеш виконувати наші доручення — не літатимемо. А відривомість, чи донесеш на кого з наших, пиний на себе.

Розквітання Пильненського про обстановку в селі, хто чий діла і займається, отаман відпустив його, називав з Василя чесне слово, що він буде виконувати всі доручення підлітків.

— Вони будуть не складні. Від мене люди приходитимуть, їх треба буде звести з нами скажуть, передати інформацію. Так що не біжить.

— Сідо ми тебе не кличемо, хоробрості тобі бракує...

Все це загалом пройшло до сідби Коваленка. Він відступив від порогу, запровадив отамана зі сущицею пройти в хату. Але Коваленко відмовився.

— Ні, ми не в гості. До тебе прохання. Сходи до моїх, подивись, чи немає в хаті кого чужих. Якщо все чисто, батькові скажеш, щоб знову

Галкою відчинив. І відійшов.

Городами втрех пройшла до сідби Коваленка. Пильненський почав у вікно, називав. Мати Юхима впустила його в хату.

— У нас нікого чужих немає, — запитав пошепки Василь.

— Нікого... А чого це ти шепечеш? — здивувався дід Данило.

— Там, у дворі, ваш Юхим у гості прийшов.

Коваленка зрадло виїхнула в двір і за хвилину повернулася з сном і Ганною Туржов.

— Можеш йти, — шався отаман Пильненському. — Та тримай як з

зубами...

ХРОНІКА ПОДІЙ: 1 грудня 1920 року

загін Карстнікова займає Тимошівку, де забирає в полон 370-й полк 42-ї дивізії червоних;

Христовий з невеликим загonom (до сотні бійців) перебуває в Равнині;

— невеличкий загін отамана Гоголя з'явився в районі Мліва.

2 грудня 1920 року

— голова Гадичського виконкому Мусієнко доповів у Полтаву про обстановку: Бобринська, Великобудинська, Андриївська, Русанівська, Боржиська, Канутиїнська, Берестовська, Личоводолинська волості охоплені повстаннями отаманів Ковалія й Голуборобика;

— у Зінківському повіті охоплені селянськими повстаннями Пирдінська, Заїчеська, Тарасівська, Оношівська, Груньська, Куземська, Величеська волості під керівництвом Леженя й Марути;

— загін Христового переходиться в Грунівській і Куземській волостях.

3 грудня 1920 року

Михайло Фрунзе призначив командувачем всіма збройними силами України й Криму;

— Фрунзе приїхав з Москви до Харкова;

— червоні віданортували про ліквідацію совєтських військами головних сил Махна в Україні;

— в Кременчуку з 15 жовтня по 3 грудня ЧК, очолювана Твердохлебовим, розстріляла 81-го повстанця, засуджено 22 й знаходилося під вартою 258, було проведено 735 арештів, заведено 643 справи, організовано 504 операції та створено концтабір на 300 місць.

5 грудня 1920 року

— ЦК КП(б)У визначило основною ударною роботою боротьбу з повстанським рухом;

штаб Махна перебував у Великому Янісолі;

— Фрунзе видає ще один наказ про ліквідацію махновщини, кинувши проти неї 1-у Кінну армію.

6 грудня 1920 року

— махновці атакували Гуляйполе й захопили село, загинуло 1400 червоноармійців 125 бригади 42 дивізії червоних;

— в селі Старий Кременчик засідає РВС махновців, на якому приймається рішення об'єднати розрізнені сили повстанства, зберегти їх до весни;

— в Старий Кременчик увійшли залишки Кримської групи на чолі з Марченком та Таріовським (220 верників, 25 тачанок);

— сідом за Кримською групою спішив загін червоних, який махновці розбили й вирушили на Федорівку.

31 грудня 1920 року

— махновці отаборилися в селі Тяльняці неподалік Тяльного, й надалі їх рухалися будиновці, а назустріч з Київщини частини 12-ї совєтської армії, — за даними більшовиків у Полтавській губернії протягом 1920 року вилучено властями 14 666 дезертирів, 34 781 здався добровільно, всього зареєстровано 56 781 ухилення від служби в Красній армії, підправлено в інтрафронт частини 3 951 й розстріляно 36.

**Ілля СТРУК,
січень 1922 року:**

«22 грудня ми розпочали похід на Київ, а 23 грудня по ст. ст. ми були вже в Києві... Пробудили біля шести суток і під напором більшовиків змушені були відступити, прямуючи на Васильків...»

Під Ходоркою більшовики, зіскупивши великі свіжі сили, переторгували нам шлях, і ми після впертих боїв примушені були круто повернути на Черніобиль, куди прийшли в кінці січня 1921 р. До останніх чисел лютого робили переходи з місця на місце, заїмаючи такі пункти: Наровля, Мозирського повіту, Мозир, Овруч, Васильків, Сквир, Чигирин, Макарів, Брусилів, Остер, Козелець, Комарин Мінської губернії.

Це був час, коли у більшовиків не було фронту і їх сили були кинуті на внутрішній фронт, якого вони боялися більше як зовнішнього.

Зиму 1920 — 1921 років миг на повстанні втримати, ведучи безперервні вперті бої з ворогом, тільки той, хто розпочав боротьбу з більшовиками з 1917 р. і для кого ідея була дорожчою від життя.

Ми своїм повстанням доказали всьому світові, що більшовики не є виконавцями волі українського народу, а є окупантами, яким повстали поставили фронт внутрішній, більший чим вони коли мали взагалі.

Для того, щоб було легше вести боротьбу, знову була організована цілком конспіративна організація під назвою «Чорна маса» для знищення більшовицьких провідників і треба признатися, що ця організація зробила великі послуги і була дуже популярною. Вона мала свої авто, підроблені документи і гроші в різній валюті. Не одні сотні більшовицьких провідників вона «перетранспортувала» з Києва і інших міст до нас у ліси, де вони знайшли належний суд і заслужену кару.»

3 ДОКУМЕНТИВ

2 січня 1921 року

*Повідомлення
2 січня 1921 року в Ново-Україні хоронили оперативного зведеного Карпушника, який загинув від рук бандитів.*

Начальник Є. ісповітницької ЧК АРБРАМОВ

**Віктор БІЛАШ, с.
Бузівка, 2 січня 1921 року**

«Попавши на комітетно антимахновських дел административные лица (председатели, члены Советов, милиция, комнезеды) в основном основывались на под ареста по мотивам «службы и силу необходимости». Херсонщина и Киевщина считались антибольшевистскими и население, принимая участие в Советском строительстве, сочувствовало и помогало махновщине. Кстати, в это время произошло событие, которое хоть как-то «уязвливало» нахождение и ведение боевых действий на Украине войсками РСФСР. 28-го декабря 1920 года РСФСР и УССР вступили между собой в военный и хозяйственный союз. Договор подписали: со стороны РСФСР — Ленин и Чичерин, со стороны УССР — Раковский.

Мы же, продолжая рейд южнее г. Станицы Киевской губернии, вклинились в расположение корпуса Червонных казаков Приймакова. Фактически первое знаменательное сражение с 8-й дивизией Червонных казаков произошло в селе Бузівка, в результате которого махновцы имели успех.

Продолжая рейд в дилгались на запад, повстанцы 2-го января вновь имели бой с 8-й дивизией Червонных казаков.

**Ілля ДУБІНСЬКИЙ, Пугачовка,
січень 1921 року:**

«...Вооруженная борьба с махновской армией была не из легких. Наличие в ее рядах закаленного долготелетней партизанской войной боевого ядра, а также активная поддержка кулачества укрепляли махновцев. Борьба усложнялась еще и тем, что махновцы добивались большой неуверенности за счет постоянных реквизиций лошадей у крестьян. Реакция, совершенно неожиданные изменения маршрутов давали возможность бандитам уходить от преследования и появляться там, где их меньше всего ожидали. Большое количество пулеметных тачанок — этого грозного оружия гражданской войны — обесценивало махновцам возможность оказывать сильное сопротивление...»

Надо сказать правду — махновцы в бою не представляли собой стада баранов. Это был крепкий противник, отважный и вероломный...»

«...В поле впереди Пугачевки сошлись два стана — один под красными, другой под черными знаменами...»

Под командой начдива Демичева полки червонных казаков, сверкая клинками и оглушая противника дружным «ура», по зову голосистых

труб, как на инспекторском смотре, бросаются в атаку, а махновцы с четкостью, свойственной частям регулярной армии, поворачивают, начинают маневрировать, обходят фланги. Тогда, опасаясь за свой тыл, обрывают атаку Червоние казаки...

В этом бою 2-й полк один из лучших в Червонном козацестве потерял не только ценную «зброю». Смертью храбрых пали многие бойцы...

Перед схваткой с анархистами среди небольшой части отсталых казаков появились нездоровые разговоры: «Зачем мы воюем с Махно? И он же бьется за свободу». Как выяснилось потом, махновцы-березенковцы прислали тайное письмо землякам, которых было немало во 2-м полку, с предложением не рубить друг друга в бою, но при одном условии: казаки должны связать впереди махновцам или же приковать командира полка, большевика Потапенко...

От 2-го полка, получив боевое задание, ушло вперед подразделение Соколов. Вскоре сотник, стремившийся вступить в соприкосновение с противником, заметил группу всадников. Возглавлял ее усатый канак-арист в мохнатой бурке. Ближоруким, в очках, Соколов послалка вперед с рапортом. Стоял густой туман. Сотник сквозь очки видел только коммандирские пальчато-матовые усы всадника, точно такие, как у Потапенко.

Осадил вон, Соколов усел лишь расширить рот, как усам — это был знаменитый махновский головорез Шусь — по-молодецки гаркнул: «Заров командир!» Соколов все еще, приняв махновцев за Потапенко, поддал ему руку. Шусь, изво всеи силы потянул на себя всадника, стащил его с седла, после чего разрядил в него маузер.

Казаки — свидетели вероломного убийства — бросились догонять махновцев, но Шусь уже был далеко...»

Фока МЕЛЕШКО, Караказелево, 2 січня 1921 року

Після розгрому красними армії УНР біля річки Збруч невеликий загін глососян під командуванням Фоки Мелешки пройшов тижнем більшовицькі і відстав до рідин місць наприкінці грудня 1920 року.

На хуторі Караказелево повстанці кілька днів відпочивали, привели себе в порядок, розконсервувалися закладені за кращих часів бою з одягом, зброєю, а головне — з набоями. Розвідка в Глосдах показала, що з'являтися в селі було небезпечно. По перше, в селі квартирували досить велика військова частина росіян та так званих інтернаціоналістів, а по-друге чекісти з допомогою місцевих перекидників активно вишуквали і заарештовували колишніх вояків армії УНР та повстанців. Того про повернення в рідне село командирів загону та колишніх офіцерів, їх повернулося з Мелешком чотирнадцять, мови не було. Порадниками вирішили все ж на зиму загін розпустити, з тим, щоб у квітні зібратися знову й продовжувати боротьбу з окупантами.

Дем'яні Берещенко, один з помічників Мелешки, котрий повернувся в Глосоди ще в травні 1920 року й до приходу загону красних Зубицького жин у селі не ховаючись, правда будучи завжди при зброї, а тепер переховувався теж на хуторі, роздав рядовим бійцям документи про їхню демобілізацію чи відпустки з Красної армії. Благо під Шаргородом розпрошили волиньськомат і мали досить бланків та печатки. Бійцям порадили вертати в Глосоди не всім разом, а поодиночі, в різний час. Хто мав деє родичів в інших селах, отримав пораду перебути зиму краще в них. Коней роздали селянам.

Офіцери, що залишилися, вирішили злизувати групи по три — п'ять чоловік на хуторах та по глухих селах Глосодської, Хмелівської, Злипської та Копанської волостей. Дехто вирішив розшукувати загони отаманів Загоринського та Гризла, які продовжували боротьбу й влизку.

Караказелево, Коккока балка, Вершинка, Фурманівка, Перлівка, Мар'яніполь та кілька довкружних хуторів були обрані Фокою Мелешком та Дем'яном Берещенком, щоб переховуватися. В цих невеликих селах залишилися в утєснєнніх надії люди, переважно це були вчителі, сільська інтелігенція, патріотично настроєні селяни, сім'ї колишніх офіцерів... Ще не закінчили й не зарепресовані чекісти, ці люди спокійно ставилися до повстанців і всіляко їх підтримували.

І все ж Мелешко аживав усіх можливих засобів застороги. Більше трьох днів вони з Дем'яном ніде на початку не затримувалися. Якщо перші ніч, гостювали в когось в будинку, то наступну вже поза ним — на сіножаті, в клуні, стайні чи іншому якомусь місці. Було важко й образливо ховатися на своїй власній землі від ворога. Іноді Фотію хотілося просто загинути в сутінці з ворогом, забравши з собою на той світ якомога більше окупантів. Він постійно, ідень і вночі мав при собі гранату для останнього, як сумно жартував, ферсерперку... Берещенко таких імприн командира не роздлив. Він знавав, що загинути ніколи не вірно, але кинути долю не варт. Обом не пришлося, що український народ змислиться з окупацією. Не вперше ж більшовики встановлювали штиком свою владу, змітав же їх з української землі священний гнів українського селянина... Вірнішою офіцерам, що на весну Генеральний штаб головного отамана, як і було обичаю, зуміє об'єднати знову довержово-блакитного прапора українських патріотів і відношиться Українська держава...

Іноді потрапляли до рук більшовицькі газети. Красні називали повстанців бандитами, писали про них усілякі вигадки. Думалося, неже жні писанні хтось вірить? Ось же воно, ставлення селян до повстанців. І обертуться, і нагдоють, а на початку цуєтять... І в кожній хаті стільки про ставлення комісарів, комбіндівців, продрозгонівців наслухається, що рука сама до шаблі тягнеться.

Цієї ночі Мелешко й Берещенко ночували у лія'якового, батька одного з офіцерів армії УНР, в хуторі Караказерево. Під ранок з Глосод

прискакала верхи племінника господаря, сімнадцятирічна дівчина з розкішною солом'яною кольору косою, в кожуху її пошарпані хустки. Відігравшись з морозу, Настя розповіла, що в Глодосі цього вечора відбувся загін чекістів і почав арешти. Першим заарештували Олександра Савченка...

Меленко добре знав сім'ю Савченків. Якраз Олександр мав до повстанців найменше відношення. Зате батько його та старший брат були активними воювачами.

— Забрали вашого брата, Фотію Даниловичу, — сказала Настя Меленку.

— Миколу? Як? Де? в Глодосах? Як він там опинився?

— Батько казали, що його мабуть хтось з Трипільських видав. Вони там з москалями являються... І мене до вас послали, попередити, що чекісти можуть вас по хуторах шукати...

Розповідаючи про все дівчину, Меленко з Берещенком замишляли хутір. Вирішили податися в Розсоховатку, під хмелівський ліс. І вчасно. Під вечір в хутір увійшов каральний загін чекістів. Вони обшукали всі садиби хуторян, але нікого з повстанців не виявили...

3 ДОКУМЕНТІВ

3 січня 1921 року:

З протоколу допиту особливим народним слідчим Черкаського окрестрибуналу обвинуваченого І. А. Косьмича.

«...В комісаріаті застав Харитон Старов... і вступив до мого в Потемляхінському в численній разговор, во время которого предложил мне познакомиться с программой организации Холодного Яра. Я, будучи украинцем, заинтересовался знанием мысли организации и ее функций. Придя в Мельники уже после захода солнца, мы зашли в сельскую школу, где Старов оставил меня одного для ночлега, а сам ушел спать к священнику. На другой день и еще спал, как вошел ко мне Старов и разбудил меня. Спустился некоторое время к нам зашли три незнакомых... я узнал, что один из них был Чуцунак — представителем организации Холодного Яра, другой Левченко — семинарист Черкаской организации Холодного Яра, третий — мальчик лет 16, который о своем незнакомом мне не рассказывал. Поговорив с Чуцунаком несколько минут о своем незнакомом мне, он вручил нам несколько информации... Он сказал, что есть мы не распространяем врученных информации, но мы познакомимся перед Яром своей жизнью и всем достигнем своим...»

Я уехал в Черкасы, взяв с собой информацию, а по одному экземпляру от трех родов я оставил дома на столе, как исторический материал. Прибыв в Черкасы, я узнал, что поручено распространить инфор-

мацию, но при мысли, что это может послужить во вред Советской власти, именно той власти, которой я сочувствую и в защиту которой я всегда и везде выступал... я порешил их не распространять и на углу Старицкой и Парадной улиц я бросил их во двор, согласившись с тем, что и лучше буду убит и мои родители будут лишены всего достояния, нежели делить Советской власти. Это через распространение холодинской литературы...»

Михайло ДОРОШЕНКО.

3 січня 1921 року:

«Назувався вечір, навколо повільно сутеніло. Ворожа група доброї кількості вершників та до двадцяти підвід з військовим напштажем рухалась джанди маршем. Спереду яхал і атакувати вершників, потім транспорт. Замкнули колоною всі інші вершники. Ми припустили, що це маршук якийсь спецчастини. Незабаром колона наблизилась дорогою до лісу, до того місця, де Кібець у році зі своїми козакми зробив засідку. Передніх Кібець перенутив без перешкоди, виждав доки вся валка спочатку до кінця була у полі його зору.

Вогонь! — раптом дав команду.

В одну мить гримнуз руйнівний залп, закотили кулемети...

Передні вершники рвонули вперед, в транспорті створилась колотня. Мертві й поранені коні перешкодили руху... Задні вершники пробували ткати валид, дехто здійняв оборону, зіскочивши з коня, ховались за напштам по той бік дороги.

У запалі боротьби Кібець не помітив, що ворог заліз за горбком. Зі своїм відділом він вискочив із засідки і в нестримному запалі кинувся нахолопати ворога.

Та не судилося догнати.

Червоні з укриття відкрили вогонь по вершниках...

Тільки несправдливої хвилини порожа кулі виривали з повстанських ряд найхоробрішого й найсміливішого лицаря — Миколу Степановича Бондарюка — Кібець. Упав з коня мертвим, але шаблі із своїх міцних та відважних рук не випустив.»

3 ДОКУМЕНТІВ

3 січня 1921 року:

З протоколу допиту особливим народним слідчим Черкаського окрестрибуналу обвинуваченого М. Ф. Потемляхіна.

«...Зішле і в комісаріат лекто жит. с. Вергунов Харитон Старов... Я, Косьмича і Старов о чом-то розговорились і Старов спросил, какой ваш

результат наступления на Холодный Яр в отряде тов. Самойленко... Я ему ничего не ответил. Между прочим, Старов сказал, что он учителем в районе Холодного Яра в Мельниках, хорошо знает о состоянии такого, как об организации украинского направления, предложил мне и Косышине отправиться в Мельники для ознакомления... Я, как украинец по месту рождения, заинтересовался о состоянии Холодного Яра, но знала себя, как военкома, как преданника Советской власти и видя, что можно узнать полезное о состоянии Холодного Яра для Соввласти... для вида согласился... Косышину прибыл в Вергуны, встретил меня, сказал, что был в Мельниках, где Старов познакомил его с Чучупакой, и тогда он соби-рался уходить, Чучупака вручил ему несколько информации и поручил расквитаться по населению г. Черкассы. Косышину сказал, что в глазах Чучупака невозможно было отказать и он извля. Тогда и спросил Косышину, сделает ли он это или нет. Он дал честное слово, что эти информации уничтожит...»

Виктор БАЛАН,
с. Бучки, 3 сичня 1921 року:

«В районе сс. Стадница, Лукановка Киевской губ. были поручены агентурные сведения, что в районе Ольховца махновцев ожидают повстанческие отряды. Было решено идти на соединение. Для этого надо было спуститься на юго-восток через село Бучки, которое казаки проходили.

Червоные казаки, получив подкрепление, шли за нами на расстоянии видности в село Бучки, изредка обстреливая из артиллерии. Но всякий раз как мы переходили в наступление, свертывали фронт и уходили в степь, изматывая себя и противника. Наконец игра надоела. Махновцы дали повод, но казаки не отступали. Подъезжая к с. Бучки, мы зашли в стрелковую цепь, раскинувшуюся правее на возвышенном берегу реки. Вдруг навстречу из села выходит кавалькада верховых с красным знаменем. За ней в глубине улицы появилась масса всадников. Махновцы оторопели.

— Какой части? — спросил Марченко.

— А вы кто такие будете? — вопросом на вопрос ответил здоровый детина.

— Мы 8-я червоноказачья дивизия, — ответил Марченко.

— А мы 14-я. Я командир Пархоменко.

По сигналу Марченко конники, находящиеся во главе красной колонны, были мгновенно обезоружены. Это были красивые командиры, из которых возглавлялся разгром повстанства: командующий группой войск А. Богенгард, военком Г. Беляков, военкомдив Д. Сушкин, команд 14-й А. Пархоменко, начштаба 14-й В. Мурзин, начсвязи дивизии Сергей и другие.

Оказывается, махновцы попали в кольцо. С Екатеринославщины их

преследовали кавчасти 1-й Конармии: 6-я, 11-я и 14-я кавдивизии и особая бригада штатная. Подкормив лошадей, они выходили из села Бучки в погоню за махновцами, которые сами пришли к ним на изморенных лошадях. Был короткотечный бой.

Пулеметный полк, рассыпавшись цепью, ураганным огнем обстреливал улицы, и красные конники растерялись, сменялись и частью застыли на мосте. Поднимая руки, а частью бросились из села к востоку. Успевшие выбежать в степь, соединились с червоными казаками, перестроились, заняли позиции, блокировали все выходы из села и перешли в атаку. Установив на возвышенностях пулеметы и орудия, они открыли ураганный огонь. Дорога, ведущая из села на юг через единственный деревянный мостик, также была под охраной красной конницы. Но, видя перед собой опасность, тарнт делется незнаком. Махновцы бросились на мост, сбили части красной 6-й дивизии и вышли из села. Однако, пройдя две версты, навались на нехоток. В результате боя махновцы, отбросив нехотку, вышли на простор.

Так ознаменовалось боевое крещение дикой буденновской конницы третьего января 1921 г. в селе Бучки.

Бой выиграли буденновцы и казаки, ибо мостик, под тяжестью скопившихся подвод, рухнул, преградив махновским обозам дорогу. Махновцы потеряли 6 орудий, 40 пулеметов, заарет и весь обоз.

Понурив головы, на совершенно изморенных лошадях, они двинулись через сс. Бузовку — Юстин-город — Харьковку — Иваньки в район Ольховца (10 верст юго-западнее г. Звенигородка), на соединение с повстанцами. И какое было разочарование, когда узнали, что небольшая группа местных нестеровцев, руководимая Мартыновским, просит выдать ей оружие, знаке которого давно истощился. Махновцы повернули на с. Чижовку — Лисанку, разыскивая более крупные отряды повстанцев. Но их не было, если не считать небольших скрывающихся групп и одиночек. К последним неудачам присовокупилась неизмеренная голодещина. Лошади окончательно подбились, а подковать их было негде. Это усугубило саморазложение.

В районе Корсуна артиллерийская верхушка Василий и Влаз Шаровские, Сипильный, Карпенко и некоторые другие дезертировали.

Пройдя по маршруту сс. Лисанька — Почапница — Комаровка — Сидоровка — Бвены — Ольховец — Ивановка, махновцы 6-го января достигли с. Межиричи, что в 12 верстах юго-западнее г. Капеля. Армия, вместо бывших 5000 человек, насчитывала всего около 3000, при двухстах пулеметах почти без патронов, при 6-ти орудиях.

В селе Межиричи в штат явились петлюровские атаманы: Поноренко, Родченко, Рамчакский и Струк, умоляя снабдить оружием. Но штат и просьбе отказал. Численность их отрядов не превышала несколько сот человек.

Значительных отрядов, таких как отряды Ващенко, Канненка, Рябонова и Калюжного, посланных сюда в 1919 г., не было. Их место заняли мелкие отряды, которые не способны были вести борьбу даже с милитаристскими местными силами. Махновщина не желала их союза, что и подтвердилось на общем собрании конспиратива 6-го января 1921 г. в с. Межирич. Было решено навести Полтавщину, особенно группу Христового, с которым прервалась связь 26.11.1920 г. И армия без патронов и снарядов 7-го января 1921 г. в 7-и верстах южнее г. Канева переходит реку Днепр на левый берег, предварительно засыпав путь по льду соломой и соблюдая дистанцию, и 8-го занимает с. Песчаное.

Чтобы скрыть истинное направление движения главных сил, повстанцы, как и всегда, на Мехедовки отправили отдельный отряд на сс. Овсяники — Лазорки, а главными силами двинулись на Оржица — Хорол.

Юрій ПОТЮНИК, січень 1921 року:

«До Петлюри прийшов новий звязковий старшина від Нілсудського, що був до того при Петлюрі. Одне слово, життя ніби-то виходило в нормальній шорі, і Петлюрина держава надовго і всерйоз улаштувалась в Тарноу.

Тим часом, Петлюра скликає до Тарнова генеральський з'їзд. В своїй інформації Петлюра ніколи не скуповував, та на сей раз він сам собі посадив. Поляки на весну 1921 року збиралися вийти проти більшовиків. Більшовики, мовляв, переконалися у своїй помилці і підшукують кому б його владу віддати. Антанта от-от визнає Україну, розуміється тільки на чолі з Петлюрою: і багато, багато розжових перспектив стелилося з петлюринського язика.

З'їзд більше реально уявляв собі обстановку, ніж Петлюра. Він прийшов до висновку, що єдиною рятуючою силою на Україні є український народ, а не хто інший. І знову Петлюра інформувал про повстання на Україні і, для доказу, вказував на факт прибуття повстанців з України, та перерахував рапорт від Бесарабенка, Голуба та інших отаманів, що нібито перебували на Україні. Малюнок еспанді робив не аби-яке враження: сидить собі якийсь там отаман на Україні, захопивши повит чи навіть цілу губернію, і посилає рапорта: «приходь, батьку Петлюро, сідай на коня і просто до Києва, бо тільки на чолі з тобою, батьку, житиме Україна».

Я піддав гострій критиці найвищу шорі в отаманів, яких я так добре знав. Коли за нашим тодішнім переконанням мала рацію боротьба, то треба було для неї пошукати реальнішої бази, ніж Бесарабенка та Голуба.

В. Пашенко навіть подав пропозицію організувати повстанче міністерство. Петлюра погодився на утворення «спеціального органу» для організації повстань, котрий підлягав би безпосередньо йому. Взагалі, Петлюра погоджувався на нас, але ніякось і повстанцями хотів керувати безпосередньо сам. Не маючи ні військового довіду, ні хлесту, він зовсім не піддався до ролі, яку на себе прийняв і за яку так заплятно тримався. Він готовий зруйнувати все і все знищити во ім'я однієї ідеї, яку він дійсно ісповідує: «на чолі з головним отаманом Петлюрою».

З'їзд висунув мою кандидатуру на керівника «спеціального органу», що мав організувати повстання на Україні. У більшості було переконання, що мені доведеться в найбільшій мірі відхилити вплив Петлюри на дальніший розвиток подій на Україні. Петлюра мусив погодитися на мою кандидатуру.

Таким способом при самому висуненні моєї кандидатури уже передбачалося боротьбу. Мали стрітись два погляди, виключаючих один одного. Петлюрина Україна на чолі з Петлюрою і мій — Українська республіка хоч би її Радянська. Що до особи С. Петлюри, то я оцінював його, як людину, неабияк керувати боротьбою, хоч іноді він виявляв просто артистичну здібність утримуватися в ролі хоч би й фактичної влади. На мою думку, вождь повинен прагнути відповідалості, а не уникати від неї, як то робив Петлюра.

На тому ж генеральському з'їзді було затверджено положення про нову Військову Рату, завданням якої було реорганізувати цю військову справу в Петлюрі. * <<Нагадую читачу, що ці спогади Ю. Потюника редагувавсь у ЧК її шпальси, насамперед, для більшовиків.>>

Михайло ДОРОШЕНКО, Надлак, 4 січня 1920 року:

«...Кібець держав шалі затіє так, що довелося розгінати по одному місцеві наліць».

Повстання славного воїна на відводу Пархоменка, повстанці перед ситавком відсталися в Надлак. Миколу знесли в школу, замовили труну з місцевих теслярів.

Микола Кібець лежав у сестриній домовині, серед просторої шкільної зали, гарно убраний, готовий в далеку останню дорогу.

Також відходили на вічний спочинок, не здобувши полі України...

На обід з'їзла сурма і на димний жалібно залунав самітний дзвін. На дзвін збиралося повстанське товариство і багато місцевих людей, які віддали останню довгану безстрашному воїнові Миколі Степановичу Бондаренку. Кібець. Козаки пройшли біля труни і віддали востанній погляд поборотому.

Серед місцевого більшовицького активу знайшлися такі, що не зоріє-

тувалися в події, яка відбулася тут. Прийнявши повстанців за червоноармійців, вони хотіли перекопати організаторів похорону не хоронити з попом та хрестами, та ще й біля церкви. Але відповідей для них — було дуже-коротко... Того ж дня, тільки без священників, хоронили їх... і похороню.

Із школи винесли Миколу на подвір'я... Підняли домовину на сарнах отамани Хмара і Завгородній. Старшини Залізняк й Верингора (автор цих спогадів) та два інших її понесли до могили...

Отаман Хмара стояв спереду, в почесній варті, через його плече йшла Миколина кобура. В почесній варті були: отаман Завгородній, старшини Залізняк і Верингора, та два найближчих земляки Миколи.

Козі священник закінчив відправку, запанувала надзвичайна тиша. Тоді отаман Хмара виступив з прощальним словом:

— Більше року тому мені вперше довелося познайомитися з цією славною, відважною, тепер уже легендарною людиною — Миколою Бондаренком. На початку серпня 1920 року, коли почалося повстання, він більше як із сотнею вершників приєднався до повстання. Я на нього дивився із застереченням, просто приглядався і до його зовнішності, і до його хитромудрої поведінки... Гадав я, що це такий собі хитрун, а може бути й підступник. Але згодом переконався, що дуже помилявся. Виявив, що це хитрун, а дійсний патріот своєї Батьківщини, не обманець, а кришталевої чистоти людина, в якій щире серце, чиста козацького роду, роду чесного та відважного, в якого з покоління в покоління плекалась любов до Батьківщини...

Мало тепер रहे наша окрадена земля таких синів, як Микола. Здобийши воює, непересічний приятель в небезпеці... Він завжди перебував, і всебічно обмірковував свої дії... І завжди нападав. Перою, як не силою зброї, то хитрістю і спиртом... Його несподівані напади, швидкість дій наводили страх на ворога і кидали в паніку всіх ворожих загони. Недарма дали вони йому прізвисько — Кібець, бо він, як грим серед ясного неба, несподівано з'являвся, хтось звідкіль і зробивши спустошення, нагло зникав. І перед ним не раз тікали в паніці не лише малі загони, а й цілі будівельні частини.

Після зведення порохуників з Владимирським ескадром за завдання наших побратимів та за замочування в тяжких мукх роду Кібець сказав: «Дякую тобі Господи, що намічений план я виконав, тепер я готовий на всі чотири вітри. Тепер легше буде мені померти»...

Важко нам, вірний друже Миколо, з тобою розлучатися. Хто ж це буде розповідати так, як ти розповідав про нашу історичну бунтарську про козаків-запорожців, про Мамая і його могилу, про кіш Дорошів, про розкидані по полю могили...

Тяжко нам тебе прощати і залишати в Надлаку, проте твоє короче, але змістове життя завжди буде прикладом для всіх нас. Дух твої

бойовий, ливарський залишиться з нами на все життя. Ти помер славною смертю воїна і за це тобі СЛАВА і вічна пам'ять!

Отаман Хмара став на струнку, віддав салют, пітиг з Миколиної кобури червону китайку і накрив небіжчиків очі. Після цього козаки прощались з востаннє з своїм побратимом — отаманом Кібець.

Групу закрили. Продувала команда. Всі козаки виступились. Жовто-блакитний прапор схилився над могилою.

Домовину тихо спускали в могилу. Останній воєнний салют — трикратний рушничний залп...

Болісно загуркотіла падаюча в яму земля, прикриваючи соснову домовину.

Біля церкви в Надлаку впростила свіжа могила, над якою зависочі дубовий хрест.

Наніс зроблений доломом на хресті сумно сповідає живих про лихора Кібець, який спочиває сном праведника.

Під написом дата: 1896 — 1921 >>

Митрофан ТАЛЬКО,
Димове, 5 січня 1921 року

Другий тиждень загін Митрофана Талька розшукував головний загін махновців на Київщині та Херсонщині. Штарм з охороною піби крізь землю провалитися. Майже всюди глосодияи опіючовалися на дещо. За якимсь та наглядачі за базами розводили руками.

Був Батько, позавчора поїхали...

Тоді Талько, порадившись з командирами, вирішив вертатися в рідні місця. Оскільки сподівалися, що Нестор навідає таксі Пичанний Брід, де у дружини зализнилася мати.

В Димово повстанці натрапили на весілля. Красних у селі не було. Думич навідав свого приятеля — Гапу, котрий допомагав йому в скрутну хвилину зализниги Хмельове, й будучи хранителем махновської бази, постійно приїняв глосодияи. Він же привів до себе нареченого — Івана Коваленка, і той запросив командирів повстанців на весілля, на якому вже третій день гуляло все село.

Талько з товаришами на весілля прийшли, подарували молодим трьох коней з сіними й три дні простояли в селі.

На весіллі Думич з Тальком зустріли Юхим Коваленка — отамана Железняка, рідного брата нареченого. Він з кількома командирами свого загону гостював у брата.

Сиділи за столом поруч, тому Юхим не втримався, щоб не поговорити з Думичем.

Тобі Іван мою пропозицію передавав?

— Передав і попередив про можливі арешти... За це йому від нас

корпусу іншими частинами, ні про налагодження зв'язку з штабами, ні про відповідну матеріальну частину, покликану забезпечити мобільність нового з'єднання. «... Як тільки корпус рушив з-під Полтави, він лишився зв'язку з штабком і з сусідніми військами, — писав один з командирів корпусу. — Всі червоноармійські частини, які до цього часу неслися за ним, Махна або виставлялися на його шляху, залишалися позаду і ніякого впливу на наступну операцію не мали. Місцерозташування інших частин було невідоме, якщо не рахувати «априорно», так би мовити, інформації про те, що у кожному населеному пункті, місті, посаді чи фабрично-заводському центрі повинно бути щось із військової збройної сили. Штаб не дав точних орієнтирів і не надавав корпусу технічних засобів зв'язку». Все це не могло не відбитися на діяльності корпусу».

Євген ЧУГРАЙ, Єлісавград.
7 січня 1921 року

Хоч Євген вже вставав з постелі й ніг ходити, Яків Талько заборонив йому виходити з квартири й навіть наближатися до вікна. Ще свідками в пам'яті були недавні події, коли вдалося знешкодити найближчим убивцям, котрі влаштували спостережний пункт в одній з квартир будинку навпроти...

Нудячись від безділля, Чуграй приставив до начальника міліції, але той тримав його в курсі кримінальних справ відділення. Особливо його зацікавила справа «чекістів». Група кримінальників, користуючись невдоволенням до роздобутих мандатами чекістів, займалася пограбуваннями квартир небагатих, заможних ще міщан, а також совєтських начальників невисокого рангу...

Сценарій бандити розробили примітивний, але ефективний і повторили його з різними варіаціями не менше десяти разів. А може й більше. Всі потерпілі заявляли про пограбування. Діяти кримінальники так. Вночі, в час коли проводили свої операції й сиранили чекісти, вони вламувалися в квартиру, робили обшук і забирали з собою господаря «в ЧК». Якщо обшук був результативним і задоволенням бандитів, вони просто на околиці міста випускали з дріжок чи карети «заарештованого». Якщо ж з першого разу нічого не виходило, приходили ще раз у квартиру арештанта, якого десь утримували в підвалі. Натякали родичам, що можуть відпустити заарештованого під заклад і навіть оформити відповідні документи та видавати квитанції. Затриманого — відпускали. Коли ж арештант, ні його родичів не йшли на пошуки, його або вбивали...

Чуграй уважно вивчив усі матеріали про «чекістів». Намагався зрозуміти закономірність у виборі ними жертв. Щоб передбачити наступні спроби влаштувати бандитам засідку. Пробирав виявити якусь...

закономірність, вловити почерк злочинців. І це йому після довгих роздумів вдалося. Він поділився своїми думками з Тальком. Яків з радістю погодився на пропонувану Чуграєм операцію. Йому дуже хотілося випередити чекістів. Адже новопризначений начальник Єлісавградської ЧК Абрамом теж покликав за лжечекістами.

3 ДОКУМЕНТІВ

8 січня 1921 року

ПРИКАЗ ВЧК О КАРАТЕЛЬНОЙ ПОЛИТИКЕ ОРГАНОВ ЧК 8 января 1921 г.

О карательной политике органов ЧК

Внешних фронтов нет. Опасность буржуазного переворота отпала. Острый период гражданской войны закончился, но он оставил тяжелое наследие — переполненные тюрьмы, где сидят главным образом рабочие и крестьяне, не буржуи. Надо кончить с этим наследием, разгрузить тюрьмы и зорко смотреть, чтобы в них попадали только те, кто действительно опасен Советской власти. При фронтовой обстановке даже мелкая спекуляция на базаре или переход через фронт могли бы представлять опасность для Красной армии, но сейчас же подобные дела нужно ликвидировать.

На будущее время с бандитами и злыми рецидивистами разговаривать будет короткий, но держат в тюрьме толпы крестьян и рабочих, попавших туда за мелкие кражи или спекуляцию, — недопустимо. Массовая спекуляция опасна, но она отмирает медленно, постепенно, но зато верно, благодаря солидарности экономических мер Советской власти. Правда, поднялась высоко волна хищений, в них повинны и многие рабочие; но если заставить провинившегося рабочего вместо тюрьмы работать на своем же заводе под ответственностью остальных рабочих, то такое пребывание на всем честном народе, который будет ждать: украдет Сидоров или Петров еще раз, оштрафует он опять завод или станет настоящим сознательным товарищем, — такой порядок будет действовать гораздо сильнее и целесообразнее, чем спешное вод с заведением и судом. Рабочая среда сумеет выправить слабых, малосознательных товарищей, а тюрьма их окончательно искалечит. Должен орган ЧК должен быть: «Тюрьма для буржуазии, товарищеское воздействие для рабочих и крестьян».

Разгрузить тюрьмы — работа более простая, труднее предупредить их новое переполнение. Между тем Советская власть и слыхом крепка, и слыхом бедна, чтобы строить новые лагеря для случайных людей, против которых нет никаких улик и которых держат сейчас в заключении без никакого смысла.

Что нам угрожает на контрреволюционном фронте? Антантовский

шпионаж, террористические акты и подпольная организация правых экстремистов: последние стремятся использовать неурожай и голод в деревнях, раздуть и объединить восстания кулаков.

Конечно, открытые восстания должны подавляться беспощадно, бандитские шайки подлежат уничтожению, но борьба с подпольными организациями экстремистов, подготавливающих восстания или террористические акты, ловля политических или экономических шпионов требует тонких приемов работы, внутреннего осведомления и т. д. Старыми методами, массовыми арестами и репрессиями, вполне понятными в боевой обстановке, при изменившемся положении ЧК будет только лить воду на контрреволюционную мельницу, увеличивая массу недовольных. Всех недоброзительных, которые могут принять участие в антиправительственной борьбе, беспартийных офицеров или лиц правоэкстремского, мажорского или тому подобного толка нужно держать на учете, выяснять, проверять. Это гигантская информационная работа, которая должна вылиться на первый план, — напильник же подследственных тюрьмы арестованным не подозрению — нельзя.

Грубые признаки различия на своего или не своего по классовому признаку — кулак, бывший офицер, дворянин и прочее — можно было применять, когда Советская власть была слаба, когда Ленин поддался Орлу, но уже в 20 году, во время польского наступления, когда большая часть активных буржуазных элементов бежала по ту сторону фронта, такие приемы давали мало результатов. Надо знать, что делает такой-то, инжирек, бывший офицер или помещик, чтобы его арест имел смысл: иначе шпионы, террористы и подпольные разглагольщики восстаний будут гулять на свободе, а тюрьмы будут полны людьми, занимающими безобидной воркопотей против Советской власти.

Такое же положение на экономическом фронте, гораздо более опасное, чем фронт контрреволюционный. Еще во время дела «Национального центра» ВЧК нацупала стремление буржуазных верхов сорвать экономическую политику Советской власти. Трестификация промышленности с одной стороны, и заботаж распределительного аппарата, с другой, таков был план торгово-промышленной группы «Национального центра», чтобы обеспечить господство крупного капитала в России в случае успеха белогвардейского оружия и иностранной интервенции. Сейчас русской буржуазии не до широких задач, она подавлена нашими победой, национальные и прочие центры уничтожены (хотя за границей всечески стараются создать объединение всех антибольшевистских партий), но иностранная буржуазия жива, и она решила убить большевиков, если не дубьем, так рублем.

Ее оружие — ивения торговля: развратить наши заграничные ивения процентными пятаками, выкачать как можно скорее золотой и сирьеной запас, искупить Советской власти всякую дрянность вместо паровозов, машин, запасных частей, прочих элементов восстановления производства.

и через полтора года Советская власть очутится перед экономической пропастью. Если наряду с миссиями разных мелких, а может быть и крупных держав удастся наводить РСФСР иностранными приемщиками русских товаров, которые будут прекрасными экономическими шпионами и в то же время свяжут воедино рыхлую массу спецов, то верхи наших служащих могут сыграть роль «песка, насыпанного в коммунистическую машину». Иностранный капитал поднимает дирижерскую палочку, песок посыпается, и машина останавливается.

Но эту опасность технической контрреволюции, руководимый иностранным капиталом, нельзя предотвратить грубыми, случайными ударами чекистского молота. Надо, чтобы он пришелся по руке злодея, а не по самой машине: надо знать шпиновника, подозревать — мало. Здесь нужно иметь в руках точные улики, конкретные данные, которые опять-таки можно получить лишь хорошей информацией, иначе против органов ЧК раздадутся вопли, что они мешают экономическому возрождению РСФСР своими произвольными арестами и задержанным спекулянтам придется выпуститься; но если нам удастся поставить борьбу с техническими контрреволюционерами на новые рельсы, то само собой поймать, что расправа с поймавшими, уличенными саботажниками должна быть беспощадна. Для таких буржуазных преступников должен быть установлен особый, суровый тюремный режим так, чтобы другим не повадно было.

Борьба на экономическом фронте опасна еще тем, что для ЧК будет много соблазнов применять здесь старые массовые методы при борьбе с буржуазией: в наших хозяйственных органах Дело стоит так: помещик как класс исчез, буржуазия деклассировалась, из политического издательства она превратилась в нуль, и вместо экономического господства ей осталась лакейское мародерство. Но так как все буржуазные элементы бросились на советскую службу, то они играют там громадную роль. Например: фабрики национализированы, но в заводоуправлениях сидят бывшие владельцы и зачастую малосознательные рабочие, даже заводные иногда идут рука об руку с фабрикантами против интересов производства в целом. Частное хозяйство в промышленности и торговле уничтожено, все орудия производства принадлежат государству, но государство воплощается в людях, а сплошь в рядах в советских учреждениях на трех-четырех сознательных коммунистов приходится сотни буржуазных служащих, промыванных капиталистической психологией, действующей по стародавним заветам: «дело не волк, в лес не убежит» или «дери кизну-матушку, как сидорову козу». Эти дрянные слуги рабоче-крестьянской власти — являются только слугами, а не господами, но благодаря своей массе, своей верности хищническим инстинктам, даже действуя без всякого сговора или плана, они просто силой инерции могут погубить все попытки коммунистов восстановить производство.

И вот у работников ЧК может быть большой соблазн браться за работу, которая принадлежит только партии и профсоюзам; только они

один могут преодолеть эту инертную массу и поднять производительность труда. Зато борьба со злостными действиями советских служащих, раз она принимает форму должностных или уголовных преступлений, всецело лежит на органах ЧК. Но и здесь не следует «растекаться по древу», — всех воров и спекулянтов не выловить при самой лучшей информации. Надо ловить спекулянтские и воровские организации, надо быть спекуляцией и хищением в голову. Ни один крупный преступник, особенно занимающий видное положение, не должен избежать каторы, и раз такого буржуа поймали, осудили — держать его надо крепко. Никаких освобождений на поруки таких спецов не должно быть, для них и предназначена советская тюрьма.

Во исполнение сего ВЧК предлагает:

1. Произвести обследование мест заключения и пересмотреть дела на предмет выявления осужденных рабочих и крестьян:

а) поднять вопрос перед местными звонками и профсоюзами о возбуждении последних ходатайства о досрочном освобождении на поруки и под свое наблюдение осужденных рабочих и крестьян;

б) внести в обязанность ответственным работникам ЧК регулярно посещать места заключения и посредством личной беседы с арестованными рабочими и крестьянами выяснять мотивы проступков и возможность возбуждения ходатайства о применении досрочного освобождения;

в) поднять вопрос перед парткомами о регулярном посещении мест заключения и ведения бесед, особое внимание уделить арестованным рабочим и крестьянам.

2. Сугубое внимание обратить на дела поделственных рабочих и крестьян, рассматривая последних не как классовых наших врагов, а как совершивших проступки в силу социальных условий переходного периода от капитализма к социалистическому строю;

а) дела рабочих и крестьян должны рассматриваться в первую очередь и должны быть закончены в кратчайший срок с возможно более широким применением отпуска на поруки и подписки о невыезде;

б) ни один рабочий и крестьянин не должен быть арестован, если не основательных данных о серьезности его проступка и возможности сокрытия следов преступления и побега;

в) соблюдать в отношении как арестованных рабочих и крестьян, так и в отношении посещаемых их родных и знакомых возможно большую доступность и вежливость, отвечая срочно и мотивированно на все изложения, разрешая свидания и т. п.;

г) уголовный элемент отпускать на поруки с крайней осторожностью, избегая освобождения рецидивистов.

3. В целях отгнания отличия рабочего и крестьянина от враждебным по классу буржуазии — в отношении последней репрессии усилить:

а) освобождать на поруки лиц буржуазного класса лишь в крайних

случаях, проверив незаменимость их как специалистов в работе учреждений.

4) досрочное освобождение к буржуазии не применять.

4) Принять меры к изоляции в местах заключения буржуазии от арестованных рабочих и крестьян.

5) Создать для буржуазии особые концентрационные лагеря.

С получением настоящего приказа все органы ЧК, согласно вышеизложенным постановлениям, должны в корне изменить свою карательную политику по отношению к рабочим и крестьянам. Ни один рабочий и крестьянин за мелкую спекуляцию и уголовное преступление не должен числиться за органами ЧК. Настоящий приказ относится исключительно к осужденным и последственным, числящимся за ЧК, особым отделам, РТЧК, и должен быть проведен в жизнь в кратчайший, не более одного месяца, срок с обязательным упоминанием в ежемесячных докладах о результатах применения настоящего приказа и о принятых мерах во исполнение его.

Председатель ВЧК

Ф. Держинский

Журн. «Исторический архив», 1958, № 1, стр. 13 — 16.

3 ДОКУМЕНТИВ

3 наказу по Полтавський губерніський бойовий дільниця

9 січня 1921 року

«По повідомленню штадива 11, к 24 часам 8 января банда Махно численностью 2000 — 3000 сабель после боя в с. Песчаное, что 15 верст северо-западнее Золотоноши, отошла в восточном направлении... через хут. Мацуковка, что 5 верст восточнее с. Песчаное, и повернула в северо-восточном направлении на хут. Сеньковцы, что в 6 верстах северо-восточнее Мацуковки, и остановилась в м. Драбов, что 30 верст северо-восточнее Золотоноши...»

Объявлено на восточном направлении гарнизон Переяслав, Пирятин, Лубны и Миргород...»

Александр НЕСВИЦКИЙ, Полтава,

9 січня 1921 року:

«Предвидялось народное выступление в Санкт-Петербурге под предводительством священника Ганюка 9 января 1905 года. Ганюк был священником духовной церкви и Полтаве. Основан, он поступил в С.-Петербургскую Духовную Академию, по окончании ее был священником в С.-Петербурге.»

Василь ВЕРИГА,

9 січня 1921 року:

«...21 квітня 1920 р. довготисячий переговорів С. Петлюри з польськими увінчалися успіхом, і представники Української Народної Республіки та Польщі підписали в Варшаві договір, відомий під назвою Варшавського договору 1920 р. Згідно з цим договором, Польща визнавала право України на самостійне державне існування й позбавила країнами налягуватися призначити зносини. Договір від імені Головної Директорії та Головного Отамана Військ УНР Симона Петлюри підписав його уповноважений і керівник закордонних справ уряду УНР Андрій Лівницький, а від імені польського уряду – керівник польського Міністерства закордонних справ Ян Домбський. Цим договором Польща визнала «Директорію Незалежної Української Народної Республіки на чолі з Головним Отаманом п. Симоном Петлюрою за верховну владу УНР», але тільки на території Правобережної України поміж ріками Дністром на північ та Прип'яттю на півночі, на схід від річки Збруч аж до середньої течії Дніпра, тобто на теренах, які були межам Польщі аж до її другого розбору в 1793 р. Взаєм за те Петлюра зрікався всіхляких претензій до Галичини та Західної Волині, які в той час уже були під польською окупацією.

Одночасно з Варшавським договором була підписана також польсько-українська військова конвенція 24 квітня 1920 р., що разом становили інтегральну цілість і були спрямовані проти bolshevikiv Росії. Вслід за тим розпочалася польсько-совєтська війна. Незважаючи на те, що ці домовленості не передбачали одностороннього замирення, поляки зрадили свого союзника Петлюру, в жовтні 1920 р. пішли і bolshevikami на перемір'я і підняли свої війська з теренів, визначених у договорі. Українська армія ще більше місяця успішно продовжувала боротьбу з Совєтською Росією за визволення України, але, не маючи ніякої матеріальної підтримки зовні, 21 листопада 1920 р. була змуслена відступити на терени, окуповані Польщею, і так скінчили зброєю. Поляки інтернували близько 30000 воїнків-українців і посадили їх до кількох таборів у кордоні Польщі. Погані житлові умови, браку належної медичної обслуги, а головне — недоїдання спричинили асфальт смертності серед вояцтва та постійні втечі з табору. «Після листопадової катастрофи 1920 р. серед українців, що опинилися на європейській території, панували безпорядність і безнадійність... писав політичний діяч УНР Ісаак Мазепа. — Всі шукали винних у тому, що сталося» [18, 67]. Але такий стан довго існувати не міг. І тому заходами українських збройних сил та української Національної Ради за участю представників від українців в Австрії відбулися 4 січня 1921 р. у Відні установчі збори Української Національної Ради за участю представників від європейських та Наддніпрянської України, з Галичини й Кубані. Головою Ради обрано Сергія Шелухіна, заступниками голови — генерала Олександра Гривака та галицького політика Романа Перфецького, а секретарем — Михайла Залізняка, відомого діяча за Союзу Визволення України. Орган Рада

САХНОВИЦІ

повністю соборницька як за своїм складом, так і за напрямками своєї діяльності.

На терені Польщі опинилися також і Головний Отаман Симон Петлюра зі своїм урядом та інтернованим військом. Довідавшись про створення Всеукраїнської Національної Ради у Відні, Петлюра вже 9-го січня 1921 р. підписав указаний через голову міністрів «Закон про Раду Республіки», з чим він зв'язував резою внутрішній партійний непорозуміння. Рада Республіки мала бути «тимчасовим зверхнім органом народної влади, якому належить повнота влади». Вона мала складатися з 67 членів, «депутатів уповноважених представників політичних партій і громадсько-політичних організацій України, що почали свою діяльність до 1-го липня 1919 р. Так майже рівночасно постало два органи об'єднання українських національних сил на еміграції — «Всеукраїнська Національна Рада» у Відні і «Рада Республіки» у Тарнові.»

3 ДОКУМЕНТІВ

Начальник 8-ї дивізії ВСУ — комбригу-22, м. Полтава

10 січня 1921 року:

41. Банды Махно 9 января, перейдя железную дорогу Гребенка – Золотошань в районе Мезедовка, что 23 версты северо-восточнее Золотошань, под напором частей 7-й и 11-й дивизий двинулись в северо-восточном направлении и к 18 часам разъезды банды достигли Овсюки что 25 верст южнее Пирятина – ст. Лазорки. По не вполне проверенным сведениям, главные силы Махно подходят в район Лазорки.

2. Приказываю козбригу 22 т. Самойлову, учитывая специфическую особенность марша демонстративно глубоким озарением флагов — аршиять все меры энергичной и сильной разведки к выяснению направления движения главных сил Махно. Иметь возможность трех путей: первый на север в общем направлении через железную дорогу Гребенка — Лубны, второй — на Лубны или немного южнее и третий на Дороти.

Юрій ГОРЛІС,
10 січня 1921 року:

«...На третій день Різдва були солідна завірюха. Ранком хлопці другої сотні почули сім револьверних стріли недалеко Холодного Яру. Сивен Чучукака пішов з козаками розвідати, що сталося. На лісовій доріжці, що веде на Мельниківські хутори, побачили тичини вовків, що випирали над трупом. Відігнали їх. По рештках одяжі, розпізнали «недоброго», що приходив перед Різдвом купувати мед у Мельників. Мед при собі мінус з бляшаними банками і пачку різних грошей. Документи годі було перелічити, бо розкидані в криві. Біля розмараного

то «незнайомого» лежав пагін з вистріляними набоями, були й записки побіж, що не мав їх вже часу закласти. Один вовк був убитий стрілкою просто в панцир, пара, утікаючи, лишила за собою кров'яні слід.

«Ударники» мали відважного розвідника, та відважними були й вистріляні холодою рясні «копррозвідники». Між банкіотами царськими, соцієтськими, українськими гринями мав «незнайомий» потапати на сніжні панцери, що в лінаху притримували його повстанцями мали б удоволенити, що він значимий собі спекулянт-сібно, цукром, медом...

Револьвер... ну та ж і спекулянт згнітати зброю. А ніг йому і пригрозити. Наприклад, у лісі, при небажанні дусеріч з двома-трьох «бандитами»... Начальник групи чекістів та й сам «незнайомий», що приїхав відносно з ними із Києва, мали добрі помисли, але добре оброблені для боротьби з повстанцями в інших місцевостях, не пристосовані до особливих умов Холодного Яру. Роботу вони вважали чекістів значимі, на наш розумок. Ми б ще були не спинилися; подивити б якийсь час із Мельників через «незнайомих» до Кам'янка відомості підтвердили в вигідному для нас характері, та... сірі не підлягали інструкціям Петренка.

Вранці «незнайомих» до Мельників принесли. Ударна група з'явилася ще раз і побідавши повід лісом цілий день, більше не подалася. Ліда побувала у Кам'янці й оповідала, що ударників там нема вже кілька днів, куди зникли — ніхто не знає.

Наступного тижня морози тріснули. Коротка відліта померзла ліс, кинувши на білий килим снігу плями голої землі. Вовки з нашою лісу несли, побігли десь у другий. Можна ходити по лісу не залишаючи сліду — стало спокійніше.

Нестор МАХНО, Полтавщина, 10 січня 1921 року

Наприкінці двадцятого року командуванню російських окупаційних військ в Україні стало прозрозло, що виконати розпорядження про ліквідацію махновців вони не змогли. Самого автора операції проти повстанської армії Михайла Фрунзе викликали в Москву. Протягом проведеної кампанії він доповідав спочатку особисто Володимиру Леніну, потім виправдовувався на засіданні Реввоенсовета Росії. Вимагав особливих повноважень у завоюванні, але нескорений ще країні. Йому не дали. Звернувши на Фрунзе посаду командуючого українськими (сібирським) фронтом, в Москві його призначили командуючим всіма збройними силами України, ще раз показуючи маріонетковому більшовицькому керівництву в Харкові, хто справжній господар в окупаційній Україні.

Фрунзе розробив новий план розгрому Махна. Директивно він закликав до концентрованого наступу з північного заходу, півного і сходо-

протистояння заглибів махновських загонів до Азовського моря і непадіння їх винищення. Але гарно цей задум виглядав лише на штабній карті у вигляді червоних та чорних стрілок. До того ж більшовицькі помітливо вказали, що мають справу з невеликими силами невірних у бойовому відношенні повстанців. Хоч Фрунзе вже мав нагоду переконатися у бойових діях махновців у Криму.

Максим махновці, перепочивши, віддалися до реорганізації повстанської армії. В селі Федорівці 9 грудня Махно розділив армію на піхотну й кавалерію під командуванням надійних і випробуваних командирів Петренка і Марченка. Оскільки в район Гуляйполя почали стягуватися красні війська, повстанці, розгромивши вчорашнього зрадничого союзника під Цареконстантинівкою та Попівкою вирішили на підв'язку чим відразу перекреслили всі стратегічні задуми Фрунзе про оточення й притиснення до Азовського моря. В Новоспасівці до армії приєднався загін Вдовиченка, а через день дев'ятитисячна армія Нестора Махна як господарює в Бердянську.

Фрунзе вирішив, що настала сприятлива нагода замкнути Махна в Бердянську. Він кинув від міста два кінних корпуси, кілька дивізій, кавалерійських бригад і навіть бронемашини. Більшовицький командир не полишав надії притиснути повстанців до моря. Однак махновці не затрималися, а повернулися у Новоспасівку. І лише через день під Андріївкою проривається на оперативний простір. І лише 16 грудня в тій же так Федорівці красні наздоганяють повстанців. Ті удари не чекали, але бій прийняли й кілька годин завзято оборонялись, потім відступили на Великий Янісоль та Богатир і знову вислизнули з оточення.

Довідавшись про нещадні спроби Фрунзе розгромити повстанців, Ленін наказав заступнику Троцького Євфраїму Склявському «щоденно в хвіст і гриву бити і бити, і брати головками і Фрунзе, щоб добили і піймали Антонова і Махна».

Наступний удар в синю вчорашнього союзника, якого махновці ніколи не зраджували, вірогідність урядів Леніна й Раковського, нещадність Красної армії пошукав повстанців. Вивівши десять тисяч бійців з оточення, Махно розумів, що армію може врятувати тільки постійний маневр. Варіаном було здійснити ще один, цього разу зимовий рейд. Довго сперечалися про маршрут. Вирішили йти туди, де їх найменше чекають.

Наприкінці грудня повстанська армія пройшла непомітно тилами 1-ї Кінної армії, переправилася через Дніпро й вирушила через Херсонщину на Кіровоград, певним чином повторивши маршрут серпня — вересня 1919 року, коли рейдували тисями денікінців. Ще тоді по цьому маршруту велися закладені кінні та продовольчі бази, тайники зі зброєю та набоєм.

Повстанці знову побували у Верблюжці, Кампанівці, Новоукраїні,

Рівному, Глодосях, Злішці, Хмельовому, Пицаному Броді, скрізь лікаючи павши органи совєтської влади та погромивши місцеві гарнізони... Ін переслідували будьонівців, а під Києва проти повстанців кинули частину 12-ї армії. Особливою активністю виділялися 8-а кавдивізія Віталія Примакова, 14-а Олександра Пархоменка, та 17-а Григорія Котовського. Щоб не потрапити під удар, махновці весь час зайняті сподіваннями чиним маневруванн. І ще ж третього січня вони буквально зіткнулися біля села Бузівки з штабом Пархоменка. Повстанці не розгубилися і позначили красною козмика-14 та його штабників. Вів себе у полоці усталили комдині красних не крашым чиним. І зовсім не так, як про це буде пізніше описано в книжках більшовицьких істориків та письменників. Він дав детальні свідчення махновському штабу, просив Батька зберегти йому життя, обіцяв служити в повстанській армії, як давно вже зробив це його брат — один з махновських командирів. Махно йому не повірив і наказав розстріляти разом з усім штабом.

В наступній суєтній з краснимі біля села Бучки махновці втратили практично весь обоз, 40 кулеметних тачанок і майже тисячу полонених.

Рейд не виправдав сподівань Батьки відірватися від переслідувачів, поповнити сили за рахунок повстанців Київщини й Херсонщини. На шляху їм зустрічалися чимало загонів, але відірватися від рідних місць їм не хотіли, до армії не приєднувались і просили, здебільшого зброю та набою. Порядка в боях армія 6 січня опинилася під Києвом, в селі Межиріччя. На цей час в строю нараховувалося кілька тисяч бійців, кілька сотень кулеметних тачанок і всього шість гармат.

Махно зібрав Реввійськраду армії. Вирішили залишити негостинне правобережжя й перебратися на Полтавину, де, сподівалися махновці, швидко великі повстанські загони Хрестового та Бутецького.

Під Золотоношою шлях повстанцям перешли дивізії Примакова та Котовського. Крім них на Полтавщині Махна чекали кілька кавдивізія частин внутрішніх військ, сюди ж прямував корпус 1-ї Київської бригади курсантів з Полтави, три бронепойди...

Порятунков повстанців був у високій швидкості пересування та доредбачуванні маневровості. Зібравши всі свої загони в один кулак, Махно рушив на схід до Полтави. Бойи уникали, на базисах мінялися поповнювали запаси продовольства та зброї. Через три дні рейдовий до повстанської армії приєднались п'ять тисяч повстанців, переважно універсальної орієнтації. В той час коли махновці рухалися на Полтаву, кавдивізія красних Котовського простояла кілька днів у селі Дудівці, а знаючи куди йти.

З ДОКУМЕНТІВ

7 січня 1921 року

З бюлетеня ЦК КП(б)У:

Мелитопольський уезд більше других постраждав от военных действий. Так как войны здесь обоими сторонами велась на тачанках, то результатом этого явилась почти полная гибель транспорта. Белыми войсками у крестьян ограблено до 60 процентов лошадей и повозок. В некоторых волостях взяты почти все имеющиеся лошади. Так, в Белозерской волости угнано около 2000 лошадей и около 800 тачанок, в Васильевской вол. — из 1300 лошадей осталось около 50, в Графог-Киселевской вол. — свыше 900 лошадей. Из оставшейся небольшой части перевозочных средств половину реквизируют махновцы, а остальное — красные. В некоторых волостях количество здоровых, годных лошадей исчисляется всего десятком — двумя. Кроме того, войсками, главным образом, белыми уничтожено много рогатого скота, птицы, свиней. Уничтожен не только рабочий и мясной, но и высокого качества племенной скот. Такое положение вещей ставит этот богатейший уезд в крайне печальное положение. О сельском хозяйстве, до принятия экстренных мер, не приходится говорить. Обработка земли весной почти не предвидается, подготовки к весенним работам также никакой не ведется. Полн могут остаться незаезженными. Не следует забывать, что Мелитопольский уезд — всегда обих Советских республик, особенно в видах приворочения Довещького бассейна.

На беспартийній рабоче-крестьянській конференції в г. Мелитополь до докладів о мест нынелась крайне безотрадная картина состояния уезда. Конференция выяснила, что угнанные в Крым лошади от недостатка корма падают там в огромном количестве. В самом же уезде существует чума, уничтожающая остатки скота. Конференция выделила особую многоотделенную делегацию для возбуждения перед Южфронтом хозяйства о возвращении всех угнанных лошадей и присылке ветеринарной помощи. Делегация до настоящего времени путешествует по всем инстанциям.

В целом ряде волостей посевная площадь сократилась до 30 процентов, в других — урожай оказался слабым, до 20 пудов с десятины. Весь уезд в течение значительного времени кормил войска белых, махновские и красные. Белье, кроме того, вывозили много хлеба в Крым! Красноармейские части кормятся местными запасами и по настоящее время. В счет разверстки они берут местами по 2 пуда с десятины...»

— та й втомився. Сядь коло мене, вانه отамане, — поминай дід Петренко, — вислухай мою долю — синам перескажеш.

Дід довго говорив отаманові, дів синові, про хатні й господарні справи, не забуваючи павіть дрібниць, потім знову ліг втомлений на лежанку. Щось невчутно шепотів зблідлим устами, може молитву, може щось пригадував. Лежав довго, вже й не менючучи. Бере дідову руку і ніжно жмиче. Бився рідко й слабо, зедве помітно. Старе серце повільно вичувало службу. Дід глинув на мене і став важко відводити, виповідало службу. Помагаю йому. Обняв нас урочисто поглядом.

Висповідатись би. Тайни Святиї прийняти, та не доживу вже, щоб увечері до села. Скажете синам, щоб мене коло старої, на тому місці, по собі приготували. А ви, дітки, хто живий буде, а Україна дожде — прийдіть до мене — молебні відравайте. Думав сам дідку — та Господи воля.

Дід завжди відсанув.

Може скрикнув когось, сиверним словом обзивав. То не по злобі, а Прокіть...

Бог прости! — сумно загомоніла землянка.

А тепер вийдіть, дітки, на часок — на самоті хочу Богові рахувати.

Виходячи з останніми, бачу, як дід, важко зсунувшись з лежанки, став на коліна, смертний грудям і руками на край лежанки.

Як зачинився вхідом до землянки, дід лежав мертвий на дошці. Серце замовкло під час молитви.

Покласти дїда на клин на лежанку, скласти руки, засвітили в голіву, дойшовши каганець. Клим на тодіс читав з пам'яті заупокійні молитви. Натиснулося козаків з других землянок. Холодновірці стояли повні, жартівливим дідом Гармашем. У земляниці повила суними крижаними жартівливим дідом Гармашем. У земляниці повила суними крижаними жартівливим дідом Гармашем. У земляниці повила суними крижаними жартівливим дідом Гармашем.

Вночі тіло дїда відставили до сина у село. Тієї ж ночі, край несучих хуторів, були вбиті три козаки другої сотні, що ходили вночі на хутор харчами. Були вбиті в короткому бою кількома роззвиненими кудяками, на обличчя одного відбили слід собачих зубів.

Ходило за харчами вісім хлопців. П'ять утекло й оповили, що старий йшли на хутори двома групами: трок попереду — останній вару-демо кроків за ними. Як виїшли, вже з дією, а перша група мислила що вони в крутичій тернині на полі, вискочили із нього кількадесять чоловіків крижаних: «Стій! Руки до гори!» Хлопці почали стріляти і втікали до Триох, що були ближче, вбили, останні втекли у ліс і втекли. Різко чекістами вискочили із засідки з гарняним великий пєс. Чекісти постріляли роззвиненими кудями, що вибухали вдаряючись до дверей.

Ударники засідають на нас понад лісом, як на зайців. Хтозна, чи матроси мають потрібний досвід, але з ними лопатівці, що в лісовому житті орієнтуються добре.

Удень робимо «перевірку» по хуторах і лісничівках, чи не було ударників. Ні вчора, ні вночі, ні ранком — ніхто чекістів не бачив.

З ДОКУМЕНТІВ

13 січня 1921 року

З оперзведення штаб 8-ї стрілкової дивізії ВНС:

«# 220, оп. г. Полтава.

Части 3-ї запасної кавбригади, с 24 часов 12 января, войдя в соприкосновение с бандой Махно, отбросили ее из района Белоцерковки на Остапье, где имели с ней бой на рассвете 13 января. Утром 13 января банды, преследуемая запасной кавбригадой, бежала на Решетилковку, где имела бой с Завальской бригадой, и около 14 часов прорвалась через железнодорожную на участке Решетилковка — Сагайдак в составе 500 сабель и двинулась на Песчаное, 13 верст севернее ст. Решетилковка. Зап. кавбригада преследует банду по пятам. Из района Мачехи, 10 верст юго-западнее Полтавы, срочно перебрасывается в Диканьку 3-я Киевская бригада курсантов с активной задачей. Линия Сагайдак — Решетилковка усиливается высылкой бронепоездов. Гарнизоны Гадяча и Зенькова приносятся в полную готовность. Только что получены сведения о прибытии в Конград неизвестной кавдивизии...».

Виктор БІЛАШ,

Новоуспенівка, 13 січня 1921 року:

«На Совете РПУ (махновцев) речь шла о перспективах армии, переговоров о подполье, считая махновщину «затухающим вулканом». Как вдруг на западе появилась неизвестная кавалерия. Она двинулась отсюда. Совет, не приняв бой, вышел на юг и, перейдя железную дорогу у ст. Мезовой, остановился в с. Новопавловске. Вскоре колонна человек в 200 подошла к селу. Лошади наши были намерены до такой степени, что выскочить в степь мы не рискнули. К счастью, это оказался отряд Каленюка и семерки. Мы облегченно вздохнули, но вновь тревога. С севера движется кавколонна до 700 сабель. Но и на этот раз нам помогло: подходили Брова и Маслаков.

Выяснилось, что в конце января 1921 г. в районе Новомосковска на сторону Бровы перешел комбриг 1-й бригады 4-й дивизии 2-й Коннармалей Маслаков. Они составили коалиционный штаб группы повстанческих войск (махновцев): Маслаков — комгруппы, Брова — начштаба. В

результате боїв нехота Броня була растеряна, а конница Маслакова сохранилась. Узнав о нашем появлении, они пришли на соединение. На какое было распоряжение. Совета, когда Броня и Маслаков попросили выдать им мандат на право формирования Кавказской Пограничной армии, предоставили Кавказ в их зону влияния. На этом особенно настаивал Маслаков, обещая собрать местные казачьи силы, надеясь переставить на свою сторону части 2-й и 1-й Коннармий. Совет долго колебался, но все же дал на то свое согласие.

Неожиданно подошел 3-й корпус красных, составленный на 5-й, 7-й и 9-й кавдивизий, вооруженный за наше отсутствие добровольцами из плененных махновцев. Махновцы против махновцев — великая идея! Махновцы, кровью истекающие в рядах 3-го корпуса свою «шкуру», нанесли тигров. Они бросались в атаку на село и чуть было не захватили штаб и тыла. Но Маслаков и Каленик спасают положение, заставляя штаб и тыла. Дибровки, в котором концентрировалась нехотая 42-й дивизии с 4-ми орудиями.

Числа 13-го февраля, на рассвете, со стороны Новопазловки вновь подошел 3-й корпус. Но, будучи встречен сильным орудийным и пулеметным огнем в самом селе, не приняв атаки, победил обратно. Маслаков нежного увлекся преследованием и проиграл на 30 км назад свои лошади. Корпус этим воспользовался и снова перешел в наступление. Но был отброшен от села. Так противники мерзлись силами свыше 10 часов, отогнали бой вничью. Ночью разошлись: корпус отступил в Новопазловку, махновцы шли на Новоуспеновку.

Нестор МАХНО, Хорол, 14 січня 1921 року

Під Хоролом махновці знову потрапили в струге становище. Шлях там перешли високий залізничний дах. На флангах у повстанців навішала крапва сімності. З тилу доганяли зведений загін Котонського. Ось-ось він виткнеться на горизонті.

— Тут неподалік залізничний переїзд. — доповідає розвідник. — Але бачу, що крутяться бронепоезди. Більше переїздити не вийде, ми — в німці.

Махно зібрав біля своєї тачанки штабівців і командирів.

— Що будемо робити?

Хтось радив прийняти бій, хтось — прориватися впоперек залізницю до наступного переїзду, хтось — обрушитися на Котонського й повернутися назад.

— В мене є інша ідея. — сказав начальник контррозвідки. — Ходити через десять верствіає в і до переїзду, за мною. Я спробую з командиром домовитися...

З документами командира впоперек 84-го полку 14-ї кавдивізії, що десь

лися махновцям при розгромі штабної вахли Пархоменка, контррозвідники поклали до бронепоезда. Пред'явили напері у командира бронепоезда сумніви не-нікшались. Та вони й були справжні.

Між тим на полі перед переїздом з'явилися махновці, далі, приблизно за пересту — котовці.

«Коммуністи 84» показали командира бронепоезда в бій махновців.

— Це — наша дивізія. А то — махновці наблизяться. Наші коні виборять, бою не підтримують. Наші начини просив прикрити нас, поки ми пройдемо. За переїздом станемо. Ось-ось сюди червоні козаки вийдуть, а за махновцями — котовці гоняться. Тут ми їх і вб'ємо, наразі... Давай, браток!

Бронепоезд вийшов на ударну позицію й відкрив вогонь по котовцях усіх гармат. Махновці, перебравшись через залізницю, зникли.

З виступу ПАРХОМЕНКА на засіданні Штабну про січень 1921 року:

«После того, как я ушел от вас, не желая союза с красными, я подвинулся в Богучарский уезд. Ко мне притирались элементы, недовольные большевиками. К 10-му ноября 20-го года моя группа насчитывала до 8000 иттыков и сабель. С нею я продвинулся под Воронеж, объединяя недовольных в полки. Крестьяне, сами хотя не восставали, но охотно нас поддерживали. В Кирсановском уезде с августа 20-го года начали агрессивные дико-жестокие отряды. Особенно отличился Антонов. И я решил с ним соединиться. Оставил в районе Новохаперска отряд казаков, сам ушел в Кирсановский уезд. Числа 20-го декабря 20-го года я перешел жел. дорогу у ст. Новоулья. Села двух уездов Тамбовщины: Кирсановского и Моршанского, начали восставать. Моя группа насчитывала свыше 12000 иттыков и сабель. Антонов с отрядом в 3000 иттыков не замедлил ко мне явиться. Начали говорить о союзе. Но, так как он со своей партии выдвигал доминирующее иттыков и союзу трудового крестьянства, не желая принять наши, то мы решили остаться независимой организацией. Не договорившись по политическому вопросу, я решил заключить с ним военный союз. Распределил военную сферу, Антонов остался на Тамбовщине, а я повернул обратно, в Воронежскую губернию. Советский режим возмущал крестьян, и вся южная часть Воронежской губернии заколыхалась. Крестьяне, особенно зажиточный слой, были активны. Им понравился мой лозунг: «право на продукты своего труда», и они нас поддерживали. К 20-му января моя группа выросла до 40000 человек. Рост повстанческого движения достиг своего апогея и не было красной части, которая мешала бы его развитию. Но, вот начали появляться бронепоезда и красные толковые части. В результате двухдневных боёв моя группа начала таять, восстание ослабевать. Местные

Віктор БІЛАШ,
13 січня 1921 року:

Пройдя с. Песчаное, повстанці зустріли 8-ю дивізію червоних казаків, переброснену з Києвини по желдорозі та вивантажену між с. Гребенка і г. Золотоноша. На казаків, в обов'язки яких входило неуступне преследування повстанців, не особливо надіслали, а на наступний день — осталися позади на відстані сучасного переходу.

Достигнувши с. Оржиці, повстанці двинулися на схід до г. Хорол, де знову потрапили в оточення.

Вийдя з оточення, ми привели боеві частини в порядок.

Повстанцька Армія в цей період складалася не тільки з головного, описаного ядра військ. Її окремішні відділи та окремі безіменні, змінюючи себе повстанцькими, під знаменем «Третьої Соціальної Революції» діяли на Лівобережній Україні досить активно. І незважаючи на загиблих красних військ, підтримувані населенням, вели боеві дії.

Ілля ДУБІНСЬКИЙ,
Хорол, 13 січня 1921 року:

«...Вскоре махновська чорна рать попала в «мешок». Тщательно задушманная ловушка була підготовлена для неї недалеко від Хоролу. Путь банди пригрожала крута насада залізної дороги. Переїздити через неї можна було тільки у переїзді, вблизи якого курсували бронепоезди.

С двох сторін охоплювала ворога радянська конница. Разьезды 14-ї буденівської дивізії напугали основні сили махновців. Приближаючи до бою сводний отряд Котовського. Казалося, що тепер уже безшабашніе головорезы батьки не устоять против натиска червоних казаків і буденівців, стремившихся отомстить за своих любимых Пархоменко и Карачаева.

Очутившись в безвыходном, казалось бы, положении, Махно предпринял коварный маневр. В его штабе нашлось удостоверение на имя командира взвода 84-го полка 14-й дивізії. С этим документом, давши ординарец батьки помчался к бронепоезду. Предъявив документ, подвел командира к амбразуре. Показав на приближавшихся махновцев.

— Это наши. А ты... — повел он пальцем в сторону буденівців — махновцев. Коні наши вымотаны, к атаке не способны. Так что являю просит ударить ураганом... пока пройдем. За переїздом ставим будем ждать Червоних казаків...

Простодушный командир бронепоезда попался на махновский трюк.

І на сей раз анархо-бандити вийшли з ретельно підготовленої для них западни...

3 ДОКУМЕНТИ

13 січня 1921 року

З наказу ФРУНЗЕ — Донецькій трудовій:

№ 060 сек 193, оп. г. Харків.

Цельный ряд экспедицій, підприємств в районах Старобільська і Славянська, против банд Каменюка і Колесникова, проведенних без достаточной энергии и связности, не дали конечных результатов. Неоднократно рассылаемые и несшие потери банды все же успели сорганизоваться вновь. По последним сведениям, банда Каменюка была в районе Шурово — Ямполь (северо-восточнее г. Славянська), банда Колесникова занимала район Золотой Колодез — Степановка, к северу от с. Гришино.

С передачей в наше подчинение частей Сводной бригады ВКУС (бывшей 7-й дивізії ВКУС) командиром Украины приказал принять самые энергичные и настойчивые меры к полному уничтожению указанных банд...»

З ПОВІДОМЛЕННЯ АЛЕКСАНДРОВСКОЇ ЧК:

«Губернської чрезвычайної комісії при содействии отрядов Красной Армии поймано и расстреляно 35 бандитов-махновцев. Между ними — целый ряд известных на юге атаманов, головорезов, наводивших панику на население...»

Юрій ГОРЛІС,
січень 1921 року:

Наступної ночі загинув козак третьої сотні, що йшов з товаришем у зв'язок до Петренка. Галайда хотів сповістити, що до гришківської цукроварні приїхав продовольчий комісар під охороною кам'янського караульного батальйону. Перевів контроль книг і магазинів, а на ранок замовлено підводи, щоб вивезти більшу кількість цукру. Грушківчани заступали через Галайду, чи випустити червоних з цукром, чи вночі напасити.

Почувши у лісі стрілянину й вибухи бомби і не дивлячись на сподіваний час повороту зв'язків, Галайда на власну руку передав грушківчанам, щоб червоних не зачіпали. Задиратися тепер з ними у самій Грушківці не було б дуже мудро, тим більш, що село можна обстрілювати з гармат бронепотягів із залізниць.

Віктор БІЛАШ,
Курська губернія, 17 січня 1921 року:

«...Мы же продолжали рейд и с целью дезориентации главного направления движения из с. Белоцерковки отправили отряд на с. Осташе. Сам же двинулся на с. Песчаное.

15-го января армия повстанцев заняла село Бирки, где присоединил к себе крупный отряд Христового.

Из с. Бирки один отряд с целью демонстрации был отправлен на запад на с. Савинцы в сторону г. Миргорода, а главные силы, продолжая рейд, двинулись на север, на с. Лютеня — Веприк — Липовая Долина район г. Путняля, где должен быть отряд Шубы. Дальше путь проходил через г. Недригайлов — сс. Олышана — Терны — Вырны, 20-го января достигли с. Речки (15 верст восточнее г. Белополье), но отряда Шубы не встретили.

Продолжая движение, армия повстанцев вошла в Курскую губернию. Достигнув села Курасовки, отряд получил более достоверные сведения об антоновщине. Между прочим, уместно заметить, вернувшись назад, в село Бучки, где начдив 14-й Пархоменко, поняв, что встретился с махновцами, кроме того, что дал сведения о красных частях, просил Марченка и Махно сохранили ему жизнь». Он говорил, что имеет тесную связь с антоновщиной. Извлекая из кармана письмо, он рассказал, что его брат Пархоменко — анархист и находясь в рядах антоновщины, что он и себя считает последователем анархизма. Но в сложной обстановке бр. А. Пархоменко и командир штаба 14-й дивизии вторых, при отступлении были расстреляны. И после Махно жалел, говоря: «Пархоменку можно было бы и простить убийство дедушки Макуты».

Действительно, Пархоменко (наш командир и саботажник, дезертировавший с частью от нас в октябре 20-го года, не ждая союза с Советовством), являлся братом начдива 14-й. Он письменно упрямил его перейти на сторону повстанцев-махновцев или антоновцев. Но жалел, будучи коммунистом, конечно, не слушал брата, да и не верил, чтобы он мог когда-либо изменить компартии. Он героически руководил Екатеринославским участком по подавлению Григорьева и также, безбедно захвачен махновцами врасплох, самоотверженно дрался бы с ними в с. Бучки.

Воюя в Курскую губернию, повстанцы, зетко вдохнувши, так как большевистских войск здесь было несравненно меньше, чем на Украине, что дало возможность спокойно находиться на становищах, привести себя в порядок, отдохнуть».

17 січня 1921 року

З довідки оперативного штаба Фрунзе:

«...В бою у деревні Бирки приведено в негодність 2 орудия противника, которые куда-то выдвинуты скрыты...

По пути много политработников, представителей власти, комсостав и в некоторых случаях и красноармейцев. По пути Махно менял укреплений комсостав...

Бойды насчитывают до 1500 человек при пулеметах, сильно утомлена. Орудий нет. Отмечается тяготение противника к конводам и комхозам с целью добычи свежего консостав и продовольствия...».

Владислав ВЕРСТЮК,
про середину січня 1921 року:

«Вже 13 січня він виступив з Полтави до Решетилівки, куди, за даними розвідки, направлялася армія Махна. Як часто траплялося, інформація випадала неточною, махновці пройшли не через с. Решетилівку, а через однобічну залізничну станцію, що знаходилася за 12 верст нижче. Довелося організувати переслідування.

14 січня наперед махновці отаборилися в с. Бирки, яке знаходилося за 60 верст на північ від Решетилівки. 15 січня зранку до села підійшли авансари червоних військ. Неожачно Нестерович дещо розпоронив свої частини Махно ним відразу скористався, давши командуванню варту добрий урок. За допомогою сильного артилерійського вогню та флангових ударів махновці змусили дві червоні бригади до панічного відступу, переслідували їх на відстані 25 верст, а вогні знову повернулися до Бирки. Наступного дня біля с. Лютецької Будини вони розбили стрілецький батальйон 65-го полку військ внутрішньої служби, 16 — 17 січня махновці займали с. Веприк. В цьому районі на схід від Гадяча вони сподіялися на зустріч з Хрестовим і Бутовським. Та з'ясувалося, що це в кінці листопада обидва отамани були розгромлені. Засідання командного складу вирішило рухатися на північний схід у район Путняля, де, можливо, діяв загін Шуби, а згодом — шукати союзу з Антоновим, який підняв повстання на Тамбовщині. Так махновці втягнулися в черговий рейд, маршрут якого проліг по території Полтавської, Чернігівської, Курської, Воронежської, Харківської губерній, Обл. Війська Донського, а завершився в Гуляйпільському районі в середині лютого. Протягом 24 діб на віддалі близько 1500 верст їх переслідував «летючий корпус» Нестеровича. За цей час відбулося 27 боїв, деякі з них були особливо жорстокими, супроводжувалися значними втратами з обох сторін. Так, 19 січня біля с. Терни махновці втратили близько 350 чоловік

пройти територіями Полтавської, Чернігівської, Курської, Воронезької, Харківської губерній та областями Війська Донського...

Венрик зашмигнув рано-вранці вісімнадцятого січня. Порядісний побіглий латин Микофана Талыка прикривав армію з лівого флангу.

Александр НЕСВИЦКИЙ.
Полтава, 20 січня 1921 року:

«В местной газете от 2 февраля, № 21, опубликован список 34 человек, расстрелянных по приговору ЧК, в числе их: кузнец Арон Лев, 41 год;

Эльман Сандрович Александров, 50 лет;

Посиф Самойлович Шапиро, 27 лет, за дачу взятку, священник Зеньковский уезд, с. Груши; Андрей Семенович Кудик, 49 лет, за организацию «хлеборобов-собственников»; остальные расстреляны за бандитизм, убийство красноармейцев, злостное дезертирство. Со 2 февраля часовая стрелька переведена вперед на 1 час, т. е. всего на 2 часа.»

Юрій ГОРЛІС,
січень 1921 року:

«...Ніч минула спокійно. Ранком довідуємося, що ударила група во-бувала вночі у Мотришню монастирі. Не турбуючи черниць, що ліжили стекаючи за ними із засліплених вікон, оглянули всі закутки у монастирі. Монастирському старому неспі, що підняв було тривогу; вони розвідали по короткій боротьбі перекресили карі і заспокоїли навіки. Трун чекіст з дороги зник. Крім товаришів ніхто його забрати не міг.

Чорнота з Бугасем прийшли під вечір. Розвідка вдалася надоволу. Ніч пересиділи на дубах, поблизу вбитого матроса. Видрапалися на всі три допоміж бугасового армана, що з ним не розлучався. Під ранню чекісти надійшли зі сном повнад дорогою, де ми минулої ночі засиділи. обережно оглянувши не довкола, забрали вбитого товариша. Зібрали і північ намірили за ними. Коло лісничівки на Буді схиля ударились відділилися і заспокоїли на лісничівку. Нікого не турбуючи, лише пустили на лісничівку «рибка» спойого вонка, що скупив його карк, а тоді забрали із курника кілька курей і прилучилися до своєї.

Андрій з Бугасем досягли трупів аж до гористих корчів між двома шем Буді і Скавирини Яром.

Там насе дубили їх сід. Простір ярубу у тій хвилястій місцевості доволі великий, місце, щоб захопити земліну добре, та її криничок лісових бже до-долька. Для нас той лісовий ліс був великим і повним, продале, прилягали до кам'янської дороги. Але ж чекістам власне цього й трі-

Наші розвідники пролежали день на найвищому шпилі, нісисто оглядаючи місцевість, чи не з'явиться десь над корчми димок із землянки, чи не покажеться де постати ударишки по доріжці до кринички, або й так, по своїй потребі. Не зауважили нічого. На що ніч мали досить практичний план: якщо алали на лісничівці курей — значить занас харчів у них скінчився. Сьогодні ввечора підуть полями до Кам'янки, під ранок вернутись із харчами. Вхопивши їх на око на полях, можна прослідити до кринички. Засідати на них краді лісу нема сенсу, бо знищити всіх не вда-ється. Хлопці відпочин, можуть прооратися, втекти, все що завгодно. Краде-же вислідити криничку і напасти на неї серед дня, як спатимуть. Щоб лише була так положено, щоб можна було близько підсунутися, не заува-женими партою і песом.

Попівночі Чорнота із Бугасем знову пішли «нохати». Вернулися перед полуднем веселі й задоволені. Все вдалося найкраще. Пустили чекістів, що снітанком вже верталися з клужками із Кам'янки, в корчі, і по свіжко — снідах пішли за ними, аж виглядні в гуцулів партового, що над проходом до землянки годував пса кусками ковбаси й сученої риби. Відказувалиш непоміченими, Андрій з Бугасем відійшли на близький горб, розглянулися добре в місцевості й до дві години пригляда-лися до місця, де в корчах ховалася землянка. Чекісти, певно, вірять, що ми не здогадуємося, що вони замешкали з нами по сусідству. Вартовий сидить лише один в ямі проходку, покладаючись цілком на очі й слух пса. Вітреть, що обдурить чужиність чотиринного розвідника, повинне з доброго боку. Можна підійти ярком корчми під саму землянку й зата-кувати вхід поки ще ударишки неспіють вискочити на поверхню.

Нема по гачки часу. Збірка. Побігли кінні зв'язки до Чучунаки й Галайди, щоб всти свої відділи на снітанку з нами у лісі за Будодо. Звернувшись на уможовленому місці, розділися ролі. Петренко відібрав «в'язця дозволити... «ударити групу», що під його командою мали напасти на саму землянку. Коженні ми на поєси дві-три ручні гранати. Оста-тні, під командою усіх трьох сотників, пішли, щоб адалека замкнути кри й виходу довкола та землянки на випадок, якщо чекістам таєм вдалося прооратися.

З Чорнотого й Бугасем попереді, пішла наша група підкрадатися яр-ком корчми до кринички чекістів. На завороті одного ярка, Андрій обер-нувся і прихитив до уст руку. Знак передався по ланцюжку козликів. Козки стали нечутними. Бугай піднявся на схил і поліз рачки в корчі. За кілька довгих хвилин з'явився назад над схилом і дав знак рукою. Смиємося тихо на схил і рачкуємо за Бугасем в другий яр. За одним із заворотів того яру, в порослому густими корчми заглиблений, ховався насе ворог. Як обсерлю Чорнота ще давшіше, можна підлізти непомітно на ялах тридцять кроків до виходу землянки. Хіба несе відбіжить від партового і зауважить скоріше. Щоб занохав, чи зачув адалеку

На четвертий день дежав ослаблений і гірко зітхав. На п'ятий — «чекіст» переперисився і почав їсти. До тижня — дозволяв уже собі пса мав найбільше «акцій». Лігши біля буди «чекіст» уважно придивився своїм мудрим очима, як козаків виводили із землянки коней. Зітхав, немаче пригадуючи собі щось давнє із свого собачого довгого життя. Може фронт світової війни, німецьке військо, що було першим господарем і учителем в неслетковому задоволенні, допомагати двома глупим зирям у їх боротьбі за існування. Може ту першу червову частину, що довівши в свої руки чотиринного борця за могутність німецької імперії, зробила його борцем червоного московського імперіалізму. Може намагався розв'язати своєю неясною логікою, чому люди стріляють і гатять бомбами один в другого — чи тому, що різні цапах мають? Чи став борцем за волю України — «воик» певно не здогадувався, тільки менш вже насторожував вуха її тривожно гарчав, як підходив хто-сь з лісу до табору.

Сонячного ранку, як х-тонці чистили і поїли на дворі коней, Чорнога зробив маленький «досвід». Побратим добре володів німецькою мовою. Станувши осторожні за «чекістами», виставив одно за одним німецькі імені. Нес-відіривався час до часу від коней, обертався і поглядав на Андрія, але без особливого зацікавлення. Викликавши кілька десятків «імен», Андрій розвів руками й «занімецьки», до «чекіста».

— Або ти забув вже, як являти тебе, товаришу, або я...

Почувши слово «камарад», нес-зірвався й здивовано устанився очима Андрія. Перервавши речення, Андрій ще раз «камараду». «Чекіст» розвівся до нього з ширше голосно зацікавився.

Ага-а! Ти тебе «камарадом» звали! — німечки да тебе Андрій.

— Мій любий камараде! Мій мудрий камараде! цестивши «чекіста». Нес-станувши переднім ланам на груди побратима, радісно скакути намагався «поцілувати» в обличчя. У «воиків» прокинувся привабливий німець.

Хроцисто оголосили по землянках, що падне псові ім'я — «чекіст» анулюється. Приверасться йому давнє ім'я «Камарад».

На ніч брав добрий мороз. Забралі «Камарада» до землянки й сирстилися з ланцюга. Обнюхав уважно кожного козакра, всі кути в землянці й ліг коло дверей. Та тільки зм'яна варті відхилила двері, щоду позіж логам й втішено заскакували зник в корчах.

Петренко громив на Бугаю, що тому забавнулося розитися із червським псом. Краще було пристрелити відразу. Тепер побачить Кам'янки й ще, чого доброго, приведе колись червову частину.

Бугай «не давався».

— Не журіться, пане отамане! Що йому Кам'янка? Те, що й поки, яким із Києва приїхав. Побіг старих господарів віддати. Побачити, що й сліду по них немає, та й прибіжить назад. Нес — не чоловік. Тоді

МАХНОВЦІ

вишлати від нього, щоб отак — раз-два — того, кому служив — арешт.

Перед пілнічною «Камарад» тихо заскріп у двері землянки. Чорнога встав і вивустив його. Увійшов і лігши коло ніг винувато замахав хвостом. Андрій відшунув порізаний на обмотування ніг килим і постелив під стіною. «Камарад» покріпю ліг і поклавив голову на лани, зітхнувши.

Годинами предвечення три на дванадцять. Стала одягатися зм'яна варті. Бугай натягнув на вуха лисачу шапку, рукавиці, взяв рушницю і показав рукою «Камарада», що швидко стежив очима за його рухами.

«Камарад!» «Кум гир», брате, на варту!

«Камарад» послухливо встав і пішов за Бугаєм на стійку.

По зітхнувши «сусід», дні й ночі збівали спокійно.

Червоно не з'явилися. Видно «товариші» постановили замечати відповідного часу на порахунок а Холодним Яром. В большевицьких газетах, що їх час-до-часу приносили розвідники, червона влада якійсь час форсувала кліч: «Вей і все — на Врангеля! Добити кримську гидуру контрреволюції!» Потім з'явилися грубим друком повідомлення, що «гидра» — вже в Чорному морі... ЧК «очичує» Крим від репнок «білих банд». Не можна сказати, щоб нас це тишло. Поки був ще «Крим», поки ще хоч москалі між собою біглися — все ж більше надії для нас було.

Добігли чутки, що перемогли під Кримом червоним допомогли: прирда і... Махно. Замерзало Гиле море — Сиваш, що рідко якого року замерзав, а не дало змогу червоним адарти на заді білого фронту, обшунувши укріплений, неперстунний Перекоп. Може б і не шило червоним так гладко, якби не служливий землячок Махно. Партизанський «битько», що мав у себе чимало сиваських рибалок, показав як та суди переходити треба, як, вистидуючи очерету і дошок, перевести по тонкому льоду гармати й кінноту. До того, сам із своїм відчайдушним лангонам першій вірився на тілі білих і наробиш там каші.

Слідом за повідомленнями про перемогу з'явилися у червоних газетах нова сенсация: «Зрада бандита Махна! Захопивши велику кількість бойових припасів, банди Махна прорвалися через Перекоп і пішли на Україну. В погоню вислали дві дивізії червоної кінноті».

Холоднотарці у землянках «політнували», розв'язували, кожний по своїйому, пекучі питання застрябного дня і нудували без «роботи».

Євген ЧУГРАЙ,
Євасвєтград, 20 січня 1921 року

За пікном на теплі хурдєлиця, протяжко занавів вітер. Вікно квартири, яку наймали Яків Талько з Чуграв мороз розмалював чудернацькими квітами-візерунками. В кімнаті було тепло. Завдяки встановлєній

си переховуватися на хуторі у бандитів. З тих пір батько з сніпом шпани у банду й три рази наїхали на Глодош, де грабували й убивали більшовицьких активістів.

— Я в цих надпоях участі не брав, бо переховувався в той час на хуторі у вишнях або в березі, тому що мати мене просила, щоб я не йшов у банду, бо нікому було робити діла!..

З ДОКУМЕНТІВ 23 січня 1921 року:

З наказу ФРУНЗЕ (з Харкова):

«Отряд Махно, преследуемый нашими войсками на протяжении сорока тысяч километров, заметно ослаб в своем качественном и количественном составе. Показания пленных и перебежчиков говорят о большом недостатке вооружения и огнетрассов. Задача войск, преследующих Махно, состоит в том, чтобы окончательно покончить с главным повстанцем Украины...»

Юрій ГОРЛІС, січень 1921 року:

«...Розлігшись на лежанці, розмовляю з Петренком і Андрієм. Кричимо на весь рот, щоб перекинути шум поноудієного «концерту» з лежанці.

«Перестужений» вже патефон хрипло виіграв московську «Раду», а під той «аккомпанемент» півсотки горлянок співають українські пісні, — кожен своєї...

До землянки увійшов наш «алхемик», що мовчав у іншій. Хлопці перестали співати і, піднявши голови, наставили вуха. Може що нового скаже...

«Алхемик» поздоровкався і підійшов до загінблення, що було вбито пане у стіні побіля дверей. В ньому лежало кілограмів із сорок вибухових матеріалів.

Вигинувши з підпону грудку піроксиліну без «обшивки», «алхемик» уважно оглянув, обмивав і понохав її.

— Що — може скіс? — зауважив хтось із бурлацьких «філософів».

«Алхемик» підійшов і сіп-коло нас.

— З вибуховим матеріалом — зле. Стіни холодні, у землянці холодно, витворюється вогкість. Піроксилін розбухати почав... вогкість, хімічний процес, і від землянки й сліду не залишиться.

— Чорт її бери, землянку, — другу викопавмо, — аби нас не жогло!

— зауважив філософ.

Отаман крикнув на хлопців і почав нараджуватися з піротехніком

у розмову змішався Чорнота.

Хлопці залежються, коні застоюються, піроксилін псується. Побіду я, отамане. А по дорозі й піроксилін десь зуживо, щоб дурно не пропав.

— Гі. Одидай Загороднього за залізницею. Хмара теж десь там обертається.

Юрко теж зі мною. — Кинув Чорнота в мій бік.

З свого боку натискаю на отамана і дістаю дозвіл.

Кинотички весело заворушилися і почали оглядати зброю.

Увечері тридцятьма верхівцями шіхали з Холодноярського лісу в напрямку залізниці. Запас вибухових матеріалів був розміщений у кобурах коло сідел.

Між десятою і одинадцятою, три залізничні містки на лінії Кам'яна — Олександрівка вилетіли в повітря.

Ранком ми були вже в таборі отамана Загороднього, у лісі коло Радумівських хуторів. Загін Загороднього виглядав досить пікантно. Всі хлопці в будьоновських рогатих шапках з великими червоними пір'яч, у нових шинелях з червоним поперечним на грудях.

Свертий на кулеметну тачанку, стояв шовковий червоний прапор. На одній стороні напис: «84 кавполку — от комуністическі і комсомольскі організації г. Бердичева».

Загін захопив на залізничні потяг із будьоновським обмундированням. Півтисяч нових комплектів вивезли до лісу. Загородній поставив за яком до Хмари, щоб той віз сюди чорнолісців обмундировувати.

Та Чорноліський полк пішов у дальший рейд, доведеться піджидати доки зв'язок знайде. Доведеться стояти у лісі, бо вивозити щину здобити з села небезпечно. Шкода, щоб не пропала.

Постановили з Чорнотом, що будемо ділитися з Загороднім його «долю», ми стояти цілими днями на морозі у лісі — річ не дуже приємна. Добре це, що можна накинути на себе й на коней хоч і по п'ять шинелів.

На третій день селянин з хутора приніс звістку, що до села, кілометрах у восьми від лісу, прибув комісар з «уїродком» та кільканадцять прозеріозноармійців і деруть разв'оротку.

Рішавмо, що я і Загородній, взявши двадцять п'ять хлопців та одну тачанку з кулеметом, поїдемо і дамо «продкомцям» чосу під виглядом справжніх будьоновців.

Холодноярці, що мали їхати зо мною, передвинулися. Я теж обернувся у будьоновця, поклавши до того у кишеню документи покійного «отамана» 84-го кавполку. Між тими документами була й грамота ВІЩКу про «Красного Знамені» за бої на польському фронті. Комак Загороднього, що відправився ад'ютанта на той смт, приніс мені і сам орден.

Вихали з лісу. Їдемо великим шляхом. Снігу майже немає. Дорога добре вичащена.

КОРИ ДМИТРЕНКО-ДУМНИ

Кілометрів через три, коли ми вже мали звертати на бічну дорогу, зауважимо на шляху відкрите авто, що їхало нам назустріч.

Загорілий весело потер руки.

— Якесь начальство Бог нам в руки пхав. Може сам голова повіт-ного ревікому!

Поглясно хлюпну, що коли спинимо те авто, щоб поїти, щоб приду-хачоси до розмови, оточили його і по даному Загоріднім знаку, насте-вили рушійні між очі тим, що будуть в авто. В першу чергу тре-бує уважати на шофера. Петракувати в москвський мові буду я, бо чини-уватити на шофера. Загоріднього відразу зраджував його національ-на, русинський акцент. Загорідньо авто спинилося, як шофер ста-

Не встигли ми ще дати знак, щоб авто спинилося, як шофер ста-

зменшив хід і спинив віз.

Під такедаємо. На шофері кентурова доха. В авто явлю два «за-родів» у розкішних дорожніх футрах, відно не з аби якого великого-кого плеча.

Один із них піднявся.

— Краща часть?

Третій ескадрон 84-го кавполка.

— Слухайте, товариші, — загворив «товариш» у хутрі москвсько-мовою з легким жидівським акцентом, — чи тут дорога безпечна? На-

казали, що тут бандити. Нам треба на Кременчук.

Роблю здивовані очі.

— Ви відважуєтесь так безпечно їхати! Тут бандитів до чорта! Ми от виїхали на операції проти Загоріднього. А там дальше оперує аша-банди Хмарин. Вчора, кілометрів з десять звиділось, по цій самій дорозі відбита наш обоз.

Обличчя «товариша» скривилося. Він мовчів нерушливуся з другим. Тим часом хлюпні оточили його. Тримали рушійні зачеплені ремінь з шпінні з шківністю прислухувалися розмові.

«Товариш» потер рукою чоло.

— От що, товариші! Ви нас відправидите до свого штабу, а та-чим, дадуть охорону дальше. Ми не будемо розвивати сильного ха-

ви поспієте за нами.

— Не можемо. Виконуємо бойовий наказ і мусимо їхати своєю до-рою.

Тордо здивнув бронами і ласкаво посміхнувся.

— Виконаєте якнайкраще свій обов'язок перед пролетарським ре-

жавою й урядом. Я — голова великого гудЧК Вільгуде-Соколов-а це товариш голова губревкому Козіцький. Ми із Вінниці, ведемо до Вільгуде-матеріал до Харкова. І взагалі маємо поважні справи до Вільгуде-кого ЧК і НК компартії. Розумієте?

Коли я почув, з ким розмовляю, у мене від радості аж під сире-залюкотало. Певне те саме відчув і Загорідній, бо не витримавши зана-махнув рукою. Десяток рушійних усталися «товаришам» в очі.

Шофер пірнув у авто і десь із-під керівниці виставилася лише задня частина його тіла. Той, що розмовляв зо мною, збід і збентежено підняв голову ревікому, зробивши жакшино-розумичну міну, підніс праву руку і — стрілив собі в скроню з маленького бравіння, що його, як вщину, тримав у руках.

Забривши в стіх зброю, садившись за ашаного предубиска на тапчанку, мертвого «губревкома» пересаджуємо до витягнутого і посадженого за керівницю шофера, а на їх місці сидісно утлюх із Загоріднім. Ре-мисли спертуюємо в плечі шофера.

Надповнивши на «продкомів», вертаємося на хутір під лісом. Дал-ше їхати шестисотковим «Пирсом» було годі.

Зновимо з авто до хути скрину з паперами та велику бляну скрину з золотими перстечками, брязготетями, годинниками. Деякі речі з дорозити камишам. То їхало до Харкова добро розстріляних «буржуїв». Крім того, було в авто вісім стійких домових конфігтур, зягичаю, не чистістими погондями варених, та копик із тистечками, цукерками, печеніми курми чи качками. Будю відлінадашть пляшок старого вина з гербами графа Грохольського. Товариші-пролетарі розумілися на речах.

Забираємо до хути і голову гудЧК. На його обличчя вже не було й сліду того наполюсикованого виразу, з якими розмовляв зо мною на шляху. Був прибитий, неспасаний, марний.

Перегляну його особисті документи: посвідчення, що т. Вільгуде-Соколов є членом колегії Вільгуде-Соколов ЧК у Москві. Наказ, підписаний Держжінським, щоб Вільгуде-Соколов негайно виїхав на посаду голови Красноярської гудЧК, в очисненій від армії Колчака Сибірі. Наблизий, безперечно, в історії світу кат, висловлював у тому накізці вір, що Соколов, що його він знає, як «доброго працівника» і організа-тора — виправдє його довірі я і очиснений Сибір від «контрреволюції».

Вартішному білету у шовковій червоній обкладинці, було зазначено, що т. Вільгуде-Соколов є членом компартії з 1917 р. В білеті дежав рішучею зложений власноручний лист Леніна. В ньому Ленін хвалів голову Красноярської гудЧК за «класову чуйність і стійкість», дякував за «самовіддану роботу» по ліквідації «контрреволюції» у Сибірі; даль-ше писав човим надію, що незабаром товариш Вільгуде займе станови-ще голови Вєлатійської ЧК у своїй батьківщині — Лавії...

Окремо лежало декілька листів від Держжінського, у яких старший кат писав молодшому. «Благородствєнная грамота» від ВШКА. Дип-лом на «почесну зброю» від Всеросійської ЧК. Знову наказ Держжінсь-кого «Червоної армії очисити Україну». Як людина, що має досвід в очисненні пофронтових місцевостей від внутрішньої контрреволюції, не-виправдєте надії, які я на вас покладаю».

Так товариш Вільгуде-Соколов став головою ЧК прифронтового

довірили возити себе якомусь мобілізованому «буржуїнові». Переплутав з Чорнотовою Загороднього, що мусить то бути той, який чинився заслужив довір'я у ЧК. Для святого спокую краще послати його в село за головою гудчак. Та Загородній уперся. Приваблював його перспектива поїздки авто, а між партизанами, як на гріх не було шофера. І він, зрештою, відмовився поїхати з ними.

Позовені були українці, мав тільки службу поспілку на призначенні Спасибенко. Приставили до нього добру опіку, щоб не втік. Загородній, порозмовлявши з ним, «обіцяє» нам, що зробить із нього доброго партизана. Андрій «пророкує» Загородньому, що Спасибенко хоч і гарно називається, завезе його кудись «нід дурного дагу».

До зіраного у відрах кулішу, того дня мали «писанки додатки» до «спокійї душ» Козіцького і Візьгуде, щоб легло їм на тому світі тиско їй, спожити і куліш з конфітурами, і вино із тистечками.

Разом із кіннотниками та кулеметчиками Загороднього була частина сотка. Розділилися на дві частини. Щонай одна почувала у дії друга в селі.*

Максим ДУМИЧ,
25 січня 1921 року

Махновці вимоталися в боях. Думичу песь яєс був з Махном, випував своє доручення й знову повертає до штабу. Таких помічників, дорученців, ад'ютантів, Нестор мав декілька. Час від часу він відправляв їх назад, в частини, або призначав когось з них на посади заступників командирів. На їх місце приходили нові люди. Максим розумів, що без себе Махно виховує — так би мовити резерв майбутніх командирів. Роби Махно кілька разів пропозиції й Думичу: «Але той, пам'ятаючи те, як склалося потрапили, відмовлявся.

Максим думав, що чекісти про нього забули або ж залишили в стороні. Але він помилявся. Щодня групи таємних агентів ЧК вилася повстанську армію в складі 19 кавалерійського полку, який приєднав Махно козирин 4-ї кавалерійської дивізії армії Маслаков. Проте ніхто з близьких до штабу й самого Батька підступився не зумів.

Під час перебування в Берлінському резидентстві чекістів у поштово-армій отримав у досить різкій формі наказ свого командувача ліквідацію махінових розвідки в найкоротші строки. До цього розвідники махінових підключили й «законсервованого агента» Максима Дзюмича. Але резидент не квапився цього робити. Він не міг повірити в те, що один з порученців Махіна, людина, котра сиділа з ним у в'язниці й рятувала Батька — теж чекіст. Але нагляд за Дзюмичем асистентка

Резидент знав Петром Гостевим, він служив кулеметником у
гаді Маслакова. З часом він укомплектував унісекіпіаж тачанки
ми товаришами. Перестріляти махновський штаб було вирішено

тому з боїн. З кулемета, але для цього очікували сприятливий випадок.
Лейб трапився.

Тачанка Гостева потрапила в групу флангового прикриття штабу з шістьма тачанками. Чекісти перебували вночі від Махна набагато ближче віддалі постріду. Однак роботи своєю чорну справу не поспішали. Знаючи, всі загинуть. Вирішено було розстріляти тачанку Махна в ході бою. Там більше, що бої тепер були майже щоденні.

Махношів знову зазімали. Розвідка була невтішною. З усіх боків частини крестів. Шілки між шови нема. Але Махно піхід таки знайшов. Він наказав відлаштувати новостанції у колоду, всередину якої заховав сотню з ручними кулеметами «Гюїс» й розгорнути над нею червоні прапори.

— По моїй команді співаємо «Інтернаціонал». Коли зблизимось з противником — відкриваємо вогонь з револьверів, рушниць і ручних кулеметів. І — в прорив.

Красні зустріли махновців, приймаючи за своїх, теж співом «Інтернаціоналу». Обрушений на них вогонь був повною несподіванкою. Зчинилася паніка й махновці вирвалися з оточення.

Під час прориву тачанка Гостева опинилася поруч з штабною, в якій ішов Махно. Дупич з кількома ординарцями, ад'ютантами й порученцями скавав поруч, прикриваючи Батька. Раптом прямо перед собою, по лівому фланзі він помітив, як крутнулася тачанка й її ошкрявнивши шів'ю кулемета просто на них, почала поруч.

«Ти що, дуріє!» — закричав хтось з ординарців, — куди преш? Найприємніша ситуація оцінів Дунця. Він позитив як притік за кулею, який щитком повстанців. А його напарник тримав у руках бомбу, розстрілював з його колочним поглядом, Максим все зрозумів. Часу для роздумів не було. «Жени!» — крикнув їдководу. — Рятуйте Батька! — в дивби коня, кинувшись його просто під ку метею, лівою рукою віхопичив гранату, кинув її в тачанку. Черга перерізала коня двічі і він рушив, відкидаючи собі себе. Максима. Тільки чудом він встиг вихопити з чому справа, кинулася до чекістів, але в що мить вибухнула в їхній тачанці граната.

Все це відбулося так швидко, що ніхто нічого не зрозумів. Кавалери неслися мимом, Думич намагався встати з убитого, закривавленою кия. Тачанка з покатісними, сплітаною кров'ю чекістами та пораненими оскотками гранати перетягали кіними помчала далі.

— Але все це побачив Махно.

— Стій!

...Сти! — гукнув іздовому. — Випалюй з колонії, там Думича порозумієш, треба забрати! —

Тачанка Махна вилетілася з потоку і повернулася до обочини, де стояв Думич. Він вже вилізав з стремени й сидів похнюпившись на окропленому коня. Мимо нестися вершини.

Круто развернувшись била Думича, тачанка загнулась...

«Давай сюда!» — гукнул Махно.

Живий, подумалось Мамешиной. Души руки товарища втащили брата в тачанку. И вона понеслася по полю надогнанной головою колони.

3 ДОКУМЕНТИВ

25 січня 1921 року

Протокол засідання Єлисаветградського повітового революційного комітету разом із завідуючими відділами і членами колегій відділів з участю голови ВУЦВК Г. І. Петровського

28 січня 1921 р.

Слушали: т. Петровський пропонує делати доклади заведуючим відділами в кратком виде, представляючи лишь требования властей и указывая на дефекты отделов, тормозящие их работу и связь с губернской центром. В заключение приветствует данное заседание от Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета.

Т. Стрельков, в лице т. Петровского, приветствует Всеукраинский Центральный Исполнительный Комитет.

Доклад ревкома. Со дня восстановления Советской власти партии пришлось сконцентрировать все свои силы. Было обращено внимание на установление Советской власти в уезде, на борьбу с бандитизмом, наводящий уезд с Александрийского уезда и Кременчугской губернии. Волею неслась борьба с этими бандитами только в октябре месяце отчасти удалось искоренить бандитизм. Уездным комом реорганизован в ревком. По организации волостных ревкомов, волостных и сельских комизамаков ревком понел успешную работу. Также проводилась довольно успешно продразверстка и заготовка топлива. В настоящее время хлебная разверстка выполняется на 50%; фуражная — на 35%, мясная — на 85%.

В декабре месяце прошла банда Махно, которая разрушила часть работы уезда, теперь работа в уезде почти что налажена.

В городе чувствуется кризис в дровах, так как место заготовки дров кишит бандитами, а посему наши мельницы, круподерки, маслобойные заводы стоят.

Теперь о работе в городе. Национализированы все крупные фабрики, заводы и мельницы. Упомянутый работает очень слабо. Для того чтобы более интенсивно работать, Елисаветградский уезд надо разделить на 3 уезда, независимо будет ли губернией Елисаветград или какой-нибудь другой город. Необходимо выделить елисаветградскую провинциальность в самостоятельную — районную. Сейчас у нас наблюдается нужда в житах и мясе, гарнизон не получает уже целых полторы недели таковых продуктов.

Доклад заведующего Отделом управления. В октябре реорганизован

МАХНОЩИ

ны органы Советской власти в уезде, а также был реорганизован сам Отдел управления. Работа Отдела управления в таком большом уезде, как Елисаветградский (43 волости и 3 заштатных города) сводится к тому, чтобы принимать приезжающих из уезда за разного рода объяснений и справкам. По территориальному вопросу была создана комиссия, и измененный план уезда отослан в центр. Для организации власти на местах посылались в уезд самые ответственные работники уездкома, так как инструкторов в Отделе управления не было. Но работа в уезде протекала очень слабо, так как налеты банд не давали возможности планомерно и плодотворно работать. В настоящее время в уезде имеется 43 волострекома, организовано комизамаков 380, объединяющих всего 58000 человек. Связь города с отдельными уездами в среднем бывает в сутки 26 раз, ежедневно меняющаяся. Связи с губернией почти нет, так как провода все время заняты 10-й дивизией.

Уездных съездов было: волкомизамаков — 28 августа, присутствовали 127 человек; конференция секретарей и председателей комизамаков и т. д.

В отражении банд комизамаки и милиция принимали самое активное участие. Уездная милиция состоит из 1000 человек, городская милиция — из 200 человек, которая стоит более на высоте, чем уездная. Арестованные в лагере преимущественно из местных осужденных. Задолженность Отдела управления волостреком и волкомизамакам выражается в 70.000.000 руб. за 1920 год. Убитых членов комизамаков в уезде более 70 человек. Инструкторов в Отделе управления 11.

Тов. Петровский предлагает дать списки погибших комизамаков для увековечения их памяти ВУЦВК и списки пострадавших и храбрых для награждения.

Доклад уездотдела. Вся работа уездотдела сводилась исключительно к обеспечению озимого клина. Всего засеяно в Елисаветградском уезде до 10 августа 134.000 дес. Большое количество удалось засеять благодаря нажиму ревкома. Были злоупотребления в области обеспечения, но незначительные. Виды на урожай следующие: по сведениям агрономов погибло озимого посева 25%, все остальные 75% — хороши. Зерпаша на зябь произведена вся, в северных волостях уезда работа производится под наблюдением ответственных партийных товарищей у посева.

О бронировке семян. Ход ее и отношение продорганов к бронировке семян очень тормозится с самой осени, так как посев сохранился, согласно декрету. Нам нужно было забронировать 20% или 25%, но удалось и то с большим трудностями только 10%. Вина в этом губисполкома, который имеет таких членов коллегии от продкомгуба, как т. Торг, который не знал, что есть яровая пшеница и смешал ее с озимой. Вот чем объясняется тот печальный результат гибели 25%. По декрету комизамаков должно отпускатся 10%, которые представляют посевной мате-

пнал. Необходимо теперь забронировать огородные семена, за исключением капустных, которые уезмотдел имеет.

Мертвого инвентаря в Елисаветградском уезде переизбыток, но только очень крупного, бывшего помещичьего, очень тяжелого, которого крестьянские лошади не поднимают и он весь нуждается в ремонте. Что касается мелкого инвентаря, то и таковом большой недостаток. Бездельному крестьянству роздано 120 сеялок и около 300 плугов, остальные сданы на прокатные станции, которые имеются в 345 пунктах. Ремонтных мастерских 49, 2 из них — центральные. Отремонтировано до 1 декабря 3500 шт., преимущественно уборочные машины. Тормозится дело из-за отсутствия угля и железа.

Относительно шорного дела, которое хотят отобрать и передать в уезд, я просил бы не отбирать, так как мы тогда не сможем ничего сделать. Сохолов по уезду 30, из них почти ни один не работает, так как банды не дают работать. Стучных пунктов нет, так как стучонники находятся в городе, ибо их в уезде разрушают банды. При инспектор-капеллерии имеется около 40 племенных жеребцов, которые должны быть переданы уезмотделу, но инспектор их не передает.

Тов. Петровский заявляет, что он переговорил с членом реввоенкомата. Первой конной армией тов. Ворошиловым и вопрос с питанием племенных жеребцов будет разрешен.

Доклад увоенпродкома. Самой главной причиной плохой постановки продовольственной работы являлась частая смена предвоенпродкомов, то, что заготовительный аппарат, разбросанный по уезду, заготовлял продукты домашним образом. Наблюдалось также среди них влечение к преступлению. Заготовки велась кустарным способом управлением Первой конной и опродкомом XIV армии. Руководящих уездных губпродкомов не было, а если и поступали, то разноречивые губпродкомы и губраспреда, часто одно другому противоречали. Частая смена руководителей губпродкомов тех или иных отделов тормозит работу. В настоящее время ураспред наладил свою работу. Выполнить производственный план в количестве 6.000.000 пуд., т. е. 36 пудов в каждой десятины, в то время как урожай в 1920 году средним числом с десятины составлял 27 пудов, почти невозможно. Выполнено производств. план 50%, скота — 95%, овцев — 28%, свиней — 48%, масличных семян — 28%, сена — 40%, соломы — 39%. Удовлетворение рабочих сахаром и жирами не нормальное. В феврале месяц дано 1.200 пайонов для погрузки зерна центру, не считая с налицем такового на семенных пунктах и с цифрой в размере, что нельзя будет выполнять и в течение 2 месяцев. Полное отсутствие наряда на масло вызывает много неприятностей. Гарнизон и рабочие удовлетворены продовольствием уже в течение 2 недель, что составляет весьма тяжелое положение. Фабрикантов уезд не получает совершенно, как-то: сахар, табак, мыло, стирки и пр. хозяйственных машин 164, а производствен ремонт военного характера и ремонт главсахара. Производ-

тельность второй группы за 6-месяцев: мельничных подстав 11 шт., соломорезок 35 шт., остальных 33 шт. Произведен ремонт мельничных подстав 56 шт., маслособойных 12, разных крупных заказов 34. Третья группа — это кустарные мастерские, исполняющие исключительно ремонтные, ковку лошадей и починку крестьянских и воинских подвод. Весь тормоз в работе — это отсутствие угля и железа.

Химическая промышленность вся стоит из-за отсутствия сырья. Махорочных фабрик имеется 1, на которой насчитывается 1.500 пуд. сырья, но по распоряжению главтабака она закрыта, сырье должно быть отправлено в центр. Это явление ненормальное, при нашем транспорте возить куда-то сырье в то время, когда можно переработать его на месте.

Тов. Петровский останавливает докладчика ввиду позднего времени и заявляет, что для него видна необходимость выделения елисаветградской промышленности в самостоятельную промышленную единицу.

После перерыва слушали доклад уездвоенкома и политического отдела 10-й стрелковой бригады о том, что размеры обмундировочного довольствия уездвоенкоматов урезаны и демобилизованные красноармейцы, бывшие жители Елисаветградского уезда, в большинстве случаев являются в уездвоенкомат в самом плачевном состоянии: босые, голые и обрванные, но помочь им уездвоенкомат не может потому, что военного довольствия уездвоенкомат не имеет. Уездвоенкомат обращает внимание тов. Петровского, что такая картина происходит в настоящее время на всей Украине, так как демобилизованные красноармейцы по прибытии на родину являются непосредственно, в порядке вещей, в уездвоенкомат и требуют удовлетворения своих нужд. В пример уездвоенкомат приводит следующее: комиссия «Недели помощи фронту» кое-то уделяла военкомату, разумеется, для раздачи красноармейцам нуждающимся, но провести в жизнь уездвоенкомат это не представлялось возможным ввиду того, что Херсонский губвоенком на законном основании распорядился о высылке вещей уездвоенкоматом в отдел снабжения губвоенкомата, что также срочно выполнить не представляется возможным ввиду отказа железной дороги дать наряд на вагон.

Тов. Петровский предложил уездвоенкомату все вещи, находящиеся в отделе снабжения, передать комиссии помощи раненому красноармейцу, которая распределит их совместно с уездвоенкоматом, причем, вещи дать комитету немедленно.

Слушали заявление тов. Абрамова о разрешении взять взаимнообразно с Малиновского сахарного завода 200.000 пуд. дров ввиду крайне критического положения, так как могут остановиться мельницы и гарни-занные хлебозапасники, что может повлечь за собой волнение в гарнизоне.

Принимая во внимание крайне критическое положение города Елисаветграда в смысле топлива, постановили разрешить взять взаимнообразно на Малиновском сахарном заводе 200.000 пуд. дров с условием возврата

того количества дров заново, что поручается исключительно до возобновления новых работ завода.

Председатель ВУЩК ПЕТРОВСКИЙ.

Предревкома СТРЕЛКОВ.

Секретарь СОСНА.

ДАКО, ф. 1575, оп. 1, спр. 30, арк. 122 129. Оригинал.

Йосип САВИЦЬКИЙ,
Вінниця, січень 1921 року:

... Ешелон повільно просувався на південь, і в делегатів було багато часу на спогляди, обмін думками, враженнями. Про що б мова не йшла, ми згадували з'їзд і зустрічі з Володимиром Іллічем.

...Засіяний снігом, припорошений снігом, несливий вогник — в зимове низьке небо. Почали зрідка зазирає несливий вогник — в світлі димів каганців. Ми ж почули на з'їзді про грандіозний план електрифікації Радянської держави. Думалося тоді: нелегкий треба пройти шлях, щоб замість дідівських каганців засіяло сонце електрики. Ще багато доведеться подолати труднощів, щоб настав час нового здійснення ленинських планів.

Ще по дорозі з Москви делегати готувалися до виступів перед населенням Вінниччини, тогочасної Подолії. Учасники з'їзду мали розповісти про рішення VIII з'їзду Рад і особливо — про історичний план ГОЕЛРО.

Мені довелося зробити першу доповідь на засіданні губревкому з участю членів губраднаргоспу, працівників земельного, фінансового та інших управлінь і відомств. В залі збиралося чимало людей. Учасники цього розширеного засідання з великим інтересом вислухали розповідь про хід роботи з'їзду, про зустріч В. І. Леніна з нашою подільською делегацією.

Ленинська ідея соціалістичної електрифікації викликала живі обговорення, вона будила розуми, примушувала дивитися далеко вперед.

Громадянська війна закінчилася, і перед губвійськоматом поставили нові завдання. Треба було планувувати демобілізованих воїнів, розмішувати військові частини, зокрема XIV армії. Наші військові частини були мобілізовані для роботи в лісах, в місті не вистачало людей. Губревком призначив мене — по сумісництву — головою губернского паливного комітету.

Доводилося скрутно: білий погано одягнений, зима, люта, мало транспорту — тузового і залізничного. Ще важче було налагодити роботу на державному, Лєтчицькому та інших торфопроцарах — здалося, мабуть, дати їм хоч мізерний продовольчий пайок, а у нас на склади порожньо.

Юрій ГОРЛІС,
січень 1921 року:

«Під ранок ті, що вернулися із села, привезли звістку, що Хмара з повним натовпом у кільканадцять кілометрів від нас. Можливо, що зв'язок Загороднього, який пішов з іншим бік чорнолісців, не зустрінувся.

Загородній заявив, що їде до Хмари сам, авто. Припрошує і мене. Засіли в Чорноту «на хазяйстві», сама з десятком козаків і шофером на талячці їдемо на хутір, де було заховане авто. Викотили його з лужин, розігріли мотор. Сизий «Пірс» повичкав і загуків рівненько. Замісу бензину було ще на парусот кілометрів. На дверях авто — червоні зірки і літери: Ч. К. На радіаторі червоний прапорець і знову: Ч. К. Шофер спокійний, жартує. Ми теж жартуємо і обцяємо йому п'ять куль в потилицю, якщо авто в дорозі без потреби зіпсується, чи буде їхати не туди і не так, як ми хочемо.

Сізо нас п'ятеро — усі, звичайно, в будоновських уніформах. Одягнули і шоферові ротуку шапку із червоною зіркою. Козак із ручним кулеметом сів наперед, поруч шофера. Поїхали.

За кілька кілометрів до потрібного нам села зустріли в полі дівчину. Загородній торкнув шофера: — Стой! Обернувся за дівчиною! Підожди!

Машина стала. На дорозі, тримаючи руки в кишенях свити, стояла й — під лобом приглядалася до нас Катря, що була у Чорноліському полку з «отамана Маруся».

— Катря! Чи подіє це не виступив із села?

Розізнавши нас, Катря заєхнялася.

— Хай нам чорт! Я вже хотіла вас бомбою почастувати, — думала жекіти, аренгувати будуть.

— Я ж до вас у зв'язок вибралася. — Привіталися Катря із Загороднім.

Села, оглядаючи машину.

— Де не ви такого панського вока купили?

— Учора на ярмарку. Чи мій зв'язок: вас зустрінувся?

— Ні. Не було нікого. Та й ні дивно — ми все в руху були. Цікаво, звідки поїхали. Та хай вже Хмара сам оповість.

Під селом Катря висіла і пішла вперед. Треба було заждати, щоб чорнолісці, були, кудями нас не почастували.

Назустріч нам вїхав роз'їзд чорнолісців. За кілька хвилин були вже у їх штабі.

Хмара, довідавшись, що може в розумівському лісі передягнути весь полк, в будонівській одягноті, зрадів.

— Ну, тепер ті голубинки від мене не втечуть.

— Кого ти там половив — щось Катря згадувала.

Хмара поклав руку на плече Загородньому.

— Ох і лис був — дорогий! За Миргородом снується я його з очей. Я ж оце за тобою убіг забіг, щоб із двох боків його поганяти.

— Та кажи ділом, не байкою.

Чорноліський полковник споважнів і розклав на столі мапу.

— Пшиов-я ото з полком перетис під Звенигородку. Кажуть мені в одному селі, що полковоро петлюрщин там похували. Невеликий загін чоловік із сімдесяти, та хлопці все — орли.

Шанки із великими, червоні штани широка, жувані сніп. Пратор жовто-блакитний, а на ньому золотом вишито: «Хай живе самостійна, вільна Україна!» Отаман сход збрив, промову гарну виголосив; закликав, щоб вступали добровольцями до його загону, боронити нещасну Україну від кавказько-жидівської комуні. Називав себе батько Верингора. Відомо, що роздав, самим Петлюрою відданий. Вступило із села до загону дві йтинадцять хлопців-добровольців. Мав загін шістнадцять запасових коней з сідлами — троє добровольців, поки що, на тачанках присіли.

— Вислухав я те все. Що — думаю — за диха година?! Тут, чоловік крутяться — не знає яку шкуру натягнути, щоб менш уваги на себе звертати, а то — знайшлось сімдесяти-лишарів — червоні штани та пратор виставили, відозви роздають.

Хмара пшикнув із кишені задрюкований листок. Переглядає, те, будь-що-будь, оригінальну агітку. Головний отаман Петлюра закликає, щоб український народ, щоб підтримав його в боротьбі за незалежність, щоб слухав наказів отамана Верингора, що його він вислав на організацію повстання.

Стиль і мова відозви нагадували, і то сильно, відозви й «маніфести», що їх, минулим роками, майстрували без кінця наші «фахівці» зі справ «ненеки України».

Хмара сховав відозву:

— Думаю — може й справді щось є — треба б зв'язатися. Знову ж — так мені то все не по душі, сам не знаю чому. Повів я полк уезд в «батьком» Верингорову. Розіслав збудув, — намацав його недалеко Умані. Тільки я з полком до села — ого! — Нема вже! Звіяв. Усе оповідають мені ту саму історію. Знову двадцятькілля добровольців вступило. Знову шістнадцять на запасових коней сіли — реєта, те часом, на вози... Тут мене, як молотком в голову: а де ж поділися ті, що під Звенигородку добровольцями пішли?! А ще ж певно і по дорозі червоних шитанях та шістнадцять осідланих коней в запасі...

Пшиов я за ними стежити. Обійшов поза Умань і на Ново-Миргородку звернув. Наблизитися не дасть. Бачу — знає де обертаються. — розіслав ку добру. мають. Разів із п'ять, або й шість добровольців по дорозі приймали, а все шістнадцять сидів відзних. Аж коло Іванівки вступили ми шло з мішка.

Довідемося на лісничівні — шов раненько загін «батька» через

Вночі сніжок припорошив сівяни, — бачу, в одному місці — звернули з дороги у ліс. Веду полк слідом. В зрубі у корчах там ті стояли, знову до шляху вернулись. Тачанки на доріжжя, у лісі залишилися. Ламаю собі голову — за яким чортом звертали?! Кажу хлопцям перешукати добре корчі — може де трупи покинуті. Трупи не знайшли, а на місці підозріле паткнулися: нагребено на купу листя, снігу. Розгребли землю свіжокопану. Розкопали — двадцять два трупи... Роздігнені до гола, обличчя дрібно посічені, щоб розпізнати ніхто не міг. Яким все відразу стало. Покинув я коло Миргороду багати за шми — треба, думаю, щось мудрого викомбинувати, не варто без пуття вилякувати із наших околиць. А тут він із будиновками наче з неба впали. Побачимо, кому що більше до лиця: чи чекістові — козацькі штани, чи нашому братові — червона зірка...

**Александр НЕСВИЦКИЙ, Полтава,
29 грудня 1920 року:**

18-31 декабря

По случаю дня «Нового года» занятий в советских учреждениях завтра не будет. Командант разрешил жителям ночью с 31 декабря по 1 января ходить по городу.

Часть здания присутственных мест, где помещались казначейство, контрольные палата и др., занята под лазарет для тифозных (больных).

11 января

В номере местной газеты от 6 января напечатан список 31 человека расстрелянных: из них 24 за бандитизм в районе Малой Перещепины.

**Марія ФОРТУС,
січень 1921 року:**

«В начале 1921 года отряд Шукли оказался в районе Пятихаток. Маша мучительно подыскала повод, чтобы на станции отстать от отряда: нужно было через «почтальона» передать в Елисаветград накопленные сведения. На помощь девушке пришел сам Петриченко.

— Слушай, голуба. Оставайся-ка ты на своем эвакупункте. Завтра мы переправимся на Леобережье, предстоит длинный и трудный рейд. Бабы нам станут помехой. Здесь ты окажешься полезнее: наблюдая внимательно за всем происходящим, особенно за железнодорожными эшелонами. Вернешься — доложитесь...

Отряд ушел, а девушка осталась «выполнять» задание Шукли. Уже через день с одним из составов в Пятихатки прибыл паровоз ОВ-1413, машинист которого являлся связником. Он и отъез в Елисаветград

даниску, в которой подробно сообщалось о махновских базах, о пути следования отряда Шукки и о том, что Маше поручена роль бандитского резидента. Через несколько дней тот же машинист привез ответное поручение Шукки чекистам нарку, Маша будет снабжаться специальной дезинформацией, которую она должна подсовывать махновцам.

Педели две сестры морозным январским утром за окнами опатовука слышались топот копыт. Прозвучало несколько выстрелов, взметнулся и затих вдали душераздирающий женский крик. Через несколько минут в палату, просунув мохнатую голову какой-то пестро одетый человек, с силой упиравшийся пулеметными лентами и пистолетом, человек, с силой упиравшийся, он шепнул ей на ухо:

— Поторопись, красота, Шукка вызывает...
Петриченко Маша рыскала на станции, в зале ожидания. Он сидел на горе из каких-то тюков и чемоданов, очевидно, только что прибывших у застигнутых врасплох пассажиров. Тут же расположилось в нескольких его прибранных.

А ну, голуба, докладывай все по порядку!

Поняв голос до шепота и недоверчиво покосившись на пылях махновцев, Маша принялась выкладывать Шукке специально подготовленную для него чекистами дезинформацию. Такие-то красивые часы проследовали через станцию, видела много орудий на платформах, в соседнем районе развернута активную деятельность продотряда.

Шукке сведения понравились.

Молодец, голуба, ничего, что баба. Время зря не растрепала. Самому батьке доложу о твоих заслугах.

Батьке? А где он сейчас?

Пока далеко, но скоро свидимся. Главные силы батьки тайно стягиваются к Гуляй-Полю, через день-другой и мы туда двинемся. А башки собираются дойти нас где-то на Донбасс. Хе-хе...

Неосторожное откровение полупьяного Шукки являлось для некоторых бешеной находкой. Теперь бы поскорее сообщить об услышанном в Елисаветрад. Как раз сегодня должен ехать «почтальон». Маша нетерпеливо переставляла с ноги на ногу в ожидании разрешения выйти. Но уйти ей так и не удалось. С треском распахнулась дверь в сопровождении двух телохранителей в зал влетела эдакая современная амазонка. Вид у нее был довольно юншительный: в руке — выгнутая пистолетная рукоятка, в поясе — маузер и гранаты, через пышущее злобой лицо — тонкий шрам, проступавший, несмотря на солидные малярные наслоения, в углублении плоские серпы.

Серпы! Маша уже где-то видела их. Но где же? Среди драгоценностей херсонских толстосумов такие вроде не попадались. И вдруг ей вспомнилась: Медитоволь, штаб-квартира Махно! Сомнений нет: перенесла та самая девица, что тогда полудержала у ног Нестора Ивановича. Только вид у нее сейчас куда воинственнее!

Маша не ошиблась. Это и в самом деле была правая рука атамана, его первая сподвижница Галина Кузьменко, выполнявшая на сей раз карательные функции. Заняться о незыблемости своего тыла, «батько» учредил в банде целый институт контрразведки. Возглавляла его специальная комиссия во главе с Левой Задовым. Членом этой комиссии являлась и Галина, и собачей преданности которой Махно ни капельки не сомневался. «Отец анархизм» наделил комиссию неограниченными правами: ей отдавались командиры всех отрядов, она могла вешать и убивать без суда и следствия.

Колочими немигающими глазами бандитская Фемида уставилась на Машу. Чувствовалось, она что-то напоминает. Неужели вспомнил? Ведь прошло больше года. Но Кузьменко вспомнила.

— Кто такая, как сюда попала?

— Медсестра я, с прошлого года на станции работаю.

Ого! Уже медсестра! — оскандилась карательница. — Дарно ли забросила учительство? Ах денег Нестора Ивановича не хватило?

Маша поняла, что попала, и Кузьменко тотчас это подметила.

— Повесить!

— Позволь, позволь, Галина Андреевна! — неожиданно заступился за девушку Петриченко. — Да у этой голубы заслуги перед отрядом.

— Заслуги, говоришь? Что ж, петля отменяется: расстрелять!

Холодный порывистый ветер легко проникнул сквозь многочисленные щели шкрина, гонял из угла в угол гнилую солому, испрошенно забирал под одежду. Но Маша не чувствовала стужи. До холода ли, если на рассвете расстрел. От махновцев добра и пощады не жди, особенно если заподозрен в их предательстве. Нет, страха девушка не испытывала.

И совесть ее чиста: задание партии выполняла добросовестно, на дороге не проронила ни слова, никого не выдали. Но очень обидно, что так рано все кончилось, что слишком рано придется расстаться с жизнью.

Еще не забрезжил рассвет, когда на улице слышались громкие выстрелы. Заскрипел снег под тяжелыми сапогами, злое злое злое.

— А ну, сволочи, вылезай поживее!

— Мужайтесь, товарищи! — крикнула Маша, обращаясь к оставшимся жертвам кузьменковского прощайства, и смело шагнула навстречу палачам.

За селом, на опушке реденького лесочка, всех одиннадцать выстроили в одну шеренгу. Пьяный старшой заорал:

— Кому жизнь дорога — жайтесь, просите пощады!

Таких не нашлось.

Грянул залп. Ослепительная вспышка, и за нею... крошечная тьма.

Мария качнулась, замерла на мгновение и камнем рухнула на другие окровавленные тела.

3 ДОКУМЕНТИВ

Січень 1921 року

Листівка отамана ГОЛОГО
«Брати козаки».

Огляньтеся кругом: що зробилось за час цього неспірного болю-виза? Де те все, що вони вам обіцяють? Ні... не ждять од них нічого, бо вони і самі не мають, що обіцяють, а пообіщайте ви їм свяченого жожа.

Годі терпіть од неспірних, настане весна. Поспіють жінки. Гостріть ножі, зубіть серпи, майтуйте коні та ідіть, вистрігайте жидівські голови...

Голій».

Нестор МАХНО,
Пугачівка, 2 січня 1921 року

Новий 1921 рік махновці зустрічали в бою. Ненадалік Умані, між селами Тальне й Маньківка здивилися серед поля дві кіпці дани — повстанці й красні козаки Віталія Примакова. Рубалися на шаблах. Всю ніч. У махновців майже не було пабоїв. Тому вони вимушені були пав'язати красних рубку. В цьому вони були майстерніші красних. Але примаківців було в кілька разів більше. Захованіші піхотинці і тачанки в середину махновців крок за кроком прорубувалися крізь дани червоних. Ті раз по раз хвилями накопчувалися й відступали, змишючи один одного. Шаблем довго не помагали.

Під ранок Махно перестав наступати й різко відійшов у бік Бузівки. Втрати його були мінімальні й не радувало, Батько вкотре переконувався в шабелювнню бою рідко яка красна кавалерія може протидіяти повстанцям. Турбувало тільки одне — на снігу було чітко видно напрям настуру повстанців.

Цим слідом і почали переслідувати їх примаківці. Залишений Махном заслін час від часу кулеметним вогнем гасив запах красної кінноти, але не надовго.

Під Пугачівкою основні сили махновців наптовхнулися на 8-му кавалерійську дивізію корпусу красних козаків, якою командував М. А. Демічев. Красні, забачивши повстанців, дружно кинулися в шабелювнню атак. Махно кинув по кілька сотень верхівців на обхід красних флангів. Головні сили вимті виставили наперед кулеметні тачанки, а шабелювнню вогонь. Передні дани наступаючих зм'ялись. Тачанки розгасилися на фланги й у прорив пішла махновська кавалерія. 2-й червоний полк, що потрапив під шабелювнню удар був зм'ятий і його частини кинулися виблжками пайтьокки.

Тим часом Федір Щусь виводив на лівий фланг атаки своїх кавалеристів. У переліску на нього наптовхнулася сотня красних Соколова, що ухилилася від шабелювнню атаки махновців.

Соколов був короткозорим, носив окуляри, на морозі вони запітіли. Командир красних прийняв махновців за своїх. Як і примаківські козакки, махновці були в бурках. Подумавши, що перед ним командир полку Потапов, Соколов під'їхав до Щуса. Той мав такі ж вуши, як і Потапенко, що ще більше вівело сотника воману. Зупинившись перед махновцями, Соколов хотів доповісти комполку про ситуацію на полі бою. Але Щусь вперевдн його.

Здорово, командирі! — весело сказав він і простягнув Соколову руку для привітання. Все ще вважючи, що перед ним Потапов, той потиснув махновцю руку. Щусь ривком стягнув Соколова з сідла й з лівої руки розрядив у нього маузер. Красні козаки, побачивши це, все зрозуміли й кинулися протічі. Махновці їх не переслідували.

Нестор МАХНО,
Межиріччя, 6 січня 1921 року

Затісесь штабу. 14-ї дивізії оздобила красних. Вони кинули проти Махно всі наявні сили. Діяти стали розумніше, намагалися вгадати напрям руху повстанської армії й виставляти на шляху заслони. Іноді це красним пдалося.

В селі Бучки на орієнтовному напрямку руху повстанської колонії, їх чекали три кавалерійські та піхотна бригада Кінармії. Позаду наслідали примаківці. Обходити село не було часу і Махно вирішив прориватися з боєм.

Батько виставив наперед кулеметний полк. Під його вогнем піхота противника стала розбігатися з села в степ, частина здалася. Полішавши полк спинами красних з піднятими руками, махновці влетіли в село. «Полонені» за селом зустріли примаківців і приєдналися до них. Красні, вибів з села, разом з примаківцями оточили його. На пагорбах вони встановили гармати й почали обстріл. З села на південь вела єдина дорога, через луганський дерев'яний місток. Він теж потрапив під перекресний вогонь. До того ж за селом вихід на нібого прікріпали частини 6-ї кавалерії будьовинців. Але вибору у махновців не було. Махно, коргів в часі особливій небезпеки пів за собою повстанців, і цього разу був попереду. За ним в атакі ринулися кавалеристи. В короткій сутичці красних зм'яли й вишшли до містка. Кавалерія й піхота повстанців переправилися благополучно, а під першим же підводним обозу дерев'яний місток проломився. Весь обоз, шість гармат, всі брички і лазарет дістався красним.

Але на цьому біді повстанців не закінчилися. Через дві версти вони

400

налетів на ще один стрічковий полк красних. Махию заливши прогнати його своєю піхотою, а сам з кавалерією подався в Межиріччя, тут по-
вставши на деякий час зупинився.

Почалася страшна гроза. Коні ковзались, ранилися, губили підкову. Втретє свою невдачу.

Під вечір 6 січня в Межиріччя приїхала група чернігівців. Це були унієрсітетські отамани Пономаренко, Струк, Равчинський, Родченко з його роною. Вони прийшли в Батяга боєприпаси для своїх повстанців.

Вони сподівалися отримати в Батиска боєприпаси для своїх військових загонів. Але Махно нічим їм допомогти не зміг. У цього самого й цих загонів. Але Махно нічим їм допомогти не зміг. У цього самого й цих загонів. Але Махно нічим їм допомогти не зміг. У цього самого й цих загонів.

Костянтин ДЯХОВИЧ,
Полтава, 13 січня 1921 року

Уповноважений полтавської губернії ЧК по нагляду за постачанням картонним столярно-башкетним матеріалом, безпідставно вбивши на вулиці Хвильовича з тридцятьма Тенер, був розстріляний про державарозвідницької організації РСДРП(м), з якою Хвильович, лідер Костянтин Ляхович виступив на пленарному засіданні міськради.

В подвійній галужі мовники вимагають розширення виборчого права в Раді, забезпечення вільного голосування і свободи агітації друкованого та усного слова... Пропонують заборонити викладання в Раді за політичні переконання... Лисуватися комітети незможливі в даний час. Мовники вимагають від намерів. Та це ж явна контрпропаганда.

Начальник ЧК відірвав голову від наперів. Та це ж явна контр-

Це ніяк не в змозгоді?
Так. Ви послухайте далі... Винні вимагають виборності суду, реєстрації й передачу всіх справ з ЧК... обраним всіма суд...

МАХОВИЦІ Залишили відмовитися від терору, припинити беззудні розправи й, як сказав Ляхович, — варварського інституту заручників та адміністративних штрафів. Хочуть відмінити смертну кару й заборонити нам, ЧК, вести слідство й виконувати вирoki...

— І що, ніхто не зупинив цього базіку? Всі слухали, що контру, почесніший бука?

— Слухали, Тяхович, як і його тесть — Короленко, в місті користу-

— Я читав тут матеріали, скарги на мого попередника. То може це Королівка думки озвучує?

— Не зовсім. Діхович — протігик, лідер меншовиків. Короленко в політику намагався не втручатися. Він, так би мовити, бореться за справедливість взагалі. Колись захищав сенія від царського правосуддя, тепер — від нашого... А зять його, той оперує політичними категоріями. Ось посприхайте далі. Я зачитаю просто вітримки з декларації.

«Показані всі партійні установи і осередки будь-яких прав державного керівництва, а членів партії — будь-яких привілеїв...
Спростити бюрократичний апарат шляхом місцевих самоврядуван-

Широке зацікавлення самовизначення і, в особливості, надання північноритного самоуправління Україні, козацьким областям і Сибіру...»

— А чий там при царю, паненне, у виспіль бун... Темер послухайте, що менішкші пропонують чи навіть виматають робити в економіці. Це ж пряма дорога в капіталізм!

«Відмова від явного і прихованого насадження сільськогосподарських козун. Закріплення за селянами землі, що фактично перебуває у їх володінні...

Сідкування загороджувальних загонів, відновлення приватної торгівлі товарами першої необхідності, зокрема продуктами харчування...

Допущення приватного капіталу у велику промисловість для зде-
шевлення виробництва.

Поступова передача дрібної промисловості кооперативам або старим власникам чи новим підприємцям за умови, що вони відновлять або організують виробництво...

Відмова від призначень та іншого втручання у внутрішнє життя кооперативу.

Підвищення тарифів заробітної плати в державних підприємствах і встановлення мінімуму плати для приватних підприємств. >>>

Начальник ЧК мовчав. Призначений на цю посаду недавно, він ще не встиг розібратися ні в політичному, ні в економічному житті міста. Але почуте тихло, на його думку, контрольною людою. І дивно, що такі промови дують на засіданнях міської ради... Треба придивитися до цих мейшювчків.

— У нас на цього Ляховича, комітет РСДРП (а) щось є?

— Аякже.

Уповноважений зробив крок уперед і поклав на стіл дві папки.

— Добре... Йди... і очей не спускай з цих горлопанів!

Коли підслівали шийшов, нахилився ЧК розгорила папку з нашкою «К. І. Ляховича» і став гортати папери... Хто ж він такий, лідер місцевих збройовців?

Народився 6 серпня 1886 року в Острозі на Волині... Значить, йому

тридцять п'ять років... Батько був гласним Хорольського повітового

земства, потім орендував млини, дядько був управляючим економією в

Політгах Миргородського повіту... Ясно... З сім'ї небідної. В 1905 —

Політгах Миргородського повіту... Ясно... З сім'ї небідної. В 1905 —

Політгах Миргородського повіту... Ясно... З сім'ї небідної. В 1905 —

Політгах Миргородського повіту... Ясно... З сім'ї небідної. В 1905 —

Політгах Миргородського повіту... Ясно... З сім'ї небідної. В 1905 —

Політгах Миргородського повіту... Ясно... З сім'ї небідної. В 1905 —

Політгах Миргородського повіту... Ясно... З сім'ї небідної. В 1905 —

Політгах Миргородського повіту... Ясно... З сім'ї небідної. В 1905 —

Політгах Миргородського повіту... Ясно... З сім'ї небідної. В 1905 —

Політгах Миргородського повіту... Ясно... З сім'ї небідної. В 1905 —

Політгах Миргородського повіту... Ясно... З сім'ї небідної. В 1905 —

Політгах Миргородського повіту... Ясно... З сім'ї небідної. В 1905 —

Політгах Миргородського повіту... Ясно... З сім'ї небідної. В 1905 —

Політгах Миргородського повіту... Ясно... З сім'ї небідної. В 1905 —

Політгах Миргородського повіту... Ясно... З сім'ї небідної. В 1905 —

Політгах Миргородського повіту... Ясно... З сім'ї небідної. В 1905 —

Політгах Миргородського повіту... Ясно... З сім'ї небідної. В 1905 —

Політгах Миргородського повіту... Ясно... З сім'ї небідної. В 1905 —

Політгах Миргородського повіту... Ясно... З сім'ї небідної. В 1905 —

Політгах Миргородського повіту... Ясно... З сім'ї небідної. В 1905 —

Політгах Миргородського повіту... Ясно... З сім'ї небідної. В 1905 —

Політгах Миргородського повіту... Ясно... З сім'ї небідної. В 1905 —

Політгах Миргородського повіту... Ясно... З сім'ї небідної. В 1905 —

Політгах Миргородського повіту... Ясно... З сім'ї небідної. В 1905 —

Політгах Миргородського повіту... Ясно... З сім'ї небідної. В 1905 —

Політгах Миргородського повіту... Ясно... З сім'ї небідної. В 1905 —

Політгах Миргородського повіту... Ясно... З сім'ї небідної. В 1905 —

Політгах Миргородського повіту... Ясно... З сім'ї небідної. В 1905 —

Політгах Миргородського повіту... Ясно... З сім'ї небідної. В 1905 —

Політгах Миргородського повіту... Ясно... З сім'ї небідної. В 1905 —

Політгах Миргородського повіту... Ясно... З сім'ї небідної. В 1905 —

В цій місцевості випадково натрапили на загін якогось Вернігори. Він видавав себе за прихильника «петлюрівців» та бунтував людей до повстання проти червоних та, провокуючи людей, говорив навіть, що виконує доручення самого Головного Отамана Симона Петлюри. Вернігору роз'їжджав по селах, скликав збори і на них агітував вступати до його загону, бо він воює за визволення України від червоної Москви. При цьому, щоб здобути довіру, він вдавався до найогидніших лайок на комуністичну владу, проклинав Червону армію і все разом напаша чужим і ворожим Українському Народові.

На горі бідних, довірливих людей, його підступно-провокаційні слова зворушували патріотичні почуття не в одного широго українця, і найкращий цвіт села вступав до загону цього провокатора, не помічаючи в цьому, дубового, для себе кроку. Жили бо вони не довше, як до наступної ночі, а тоді всіх їх у лісі розстрілювали й закопували, а сліди злочину замаскували від людського ока.

Одного разу на нараді старших повстанців, полковник Хмара повідомив, що загін Вернігори — це спеціальний загін ЧК, який недавно zorganizований в місті Зінов'євському найзаклепаних негідників, карних злочинців і головорізів. Треба за ним слідкувати і при нагоді ліквідувати, бо він провокатор і робить людям багато лиха, — суворим і наказувачим голосом зауважив Хмара.

Тут же постановлено поділити загін повстанців на два відділи і переслідувати Вернігору двома напрямками. Полковник Хмара пішов із своїм відділом на Виску, а Чорнота і Зангородний — в напрямку Ново-Миргороду.

Незабаром повстанці натрапили на сліди кривавої роботи Вернігори, було виявлено братню могилу розстріляних ним людей. За наказом полковника Хмари зроблено в лісі засідку на хижаків, якім мав суди повернутися з новими жертвами. Так і сталося. Вернігору прибув із своїм загonom та повоприставими людьми до нього і привів нові жертви до розстрілу.

В одну мить загін Хмари оточив Вернігору з усіх боків, наставивши зброю:

— Стій! Хто ви такі, складайте зброю, бо всіх розстріляємо! — наказав Хмара.

— Ви що, не бачите хто ми такі? Та ж ми спецчастина! — люто відповів Вернігора.

— Ми також спецчастина і наказуємо скласти зброю, бо всіх тут розстріляємо.

Для Вернігори це була велика несподіванка. Він і не думав, що це може бути повстанський загін... Його воєня почали кидати зброю.

Всімдесят рушниць, два станкових кулемети «Максіма», два легких, рушниц «Людас», сто рушниць гранат, тридцять наганів з набоями. Цей зброї повстанцям дуже потрібно було. Коли самого Вернігору зв'язали, він став кричати не своїм голосом:

— Ми попали в руки бандитів! Пропали тепер ми всі!

Хмара, посміхаючись, спокійно відповів:

— Не хвилюйтесь, товариші! Ми не бандити, а будиновцівська частина, уповноважена по боротьбі з бандитизмом.

Тут же в лісі було болото, а серед нього невелике озерце, ще покрите льодом. В цьому озері й наїхали собі належну нагороду чекісти разом з Вернігоровою. Запилилися вони будувати комуністичне царство в цьому озері. Довірливих хлопців, після попередження, відпустили додому.

З ДОКУМЕНТІВ

29 січня 1921 року:

Постановленіє Совета Народных Комиссаров

Бандитизм, являясь военной опорой кулачества и контрреволюции, представляет величайшее препятствие для строительства Советской власти на Украине.

Бандитизм мешает сельской бедноте взять в свои руки власть, мешает продовольственным заготовкам, срывает правильное железнодорожное и телеграфное сообщение, делает невозможным восстановление нормальной экономической жизни и правильное функционирование советских органов.

Бандитские выступления помогают империалистическим хищникам в их борьбе за низложение Советской власти. Империалистические государства дают на своей территории приют преследуемым Красной Армией и отрядами коммуняков убого-кулацким шайкам, а их военным и политическим дикам оказывают всяческую поддержку. Таким образом, кулацкие банды открывают двери Украины для иностранного капитала и этнического нашествия.

Учитывая опасность, которую представляет для рабоче-крестьянской власти на Украине бандитизм, подлежащий разрушению измученной многолетней войной, обожранной мировыми хищниками и обманутой страны, Совет Народных Комиссаров УССР постановляет:

1. Фронт войны с бандитизмом объявить фронтом такой же государственной важности, каким был фронт по борьбе с белогвардейско-генеральным и каким является фронт по борьбе с хозяйственной разорой, призвав все трудящиеся массы Украины к беспощадной борьбе с кулаческо-помещичьим бандитизмом.

Роман КОВАЛЬ,

про кінець січня 1921 року:

«1 січня 1921 р. Революційно-військова рада Росії вислала Михайлові Фрунзе директиву «Про організацію боротьби з бандитизмом на Україні». В ній наказувалося розробити нову дислокацію військ в Україні відповідно до «виявленихся очагов бандитизма», створити постійну раду з представників «ЦІККа». Народного комісаріату продовольства, Народного комісаріату внутрішніх справ, начальників всіх ЧК, особливих відділів і політвідділу фронту. Ця директива стала яскравим свідченням, що буквально всі сили були кинуті на придушення повстанського руху. Надіслали директиву Сєвєрській, Камєнсь-Дєбєдєв, Дєрєв'янській.

Советська влада своїми грабунками, насильям, мобілізаціями сприяла Якову Гальчевському та іншим отаманам агітувати було нестерко. Червоні діяли у стилі золотоординців: гвалтували жінок і дітям, забивали все, що хотіли, падали тих, хто не виявляв радості з приводу жахливих збиткувань. Скарги було марно, більше того, скарги не наражали на небезпеку бути позаранам знову. Щоб виправдати перед начальством мародерство, командир частин оголошували села, які віддавалися спонтанно, «петлюрівським». Жорстокістю відрізнялися всі: і діти, і чуваші, і татари, і башкири, і китайці, і євреї. Зрозуміло, першими серед них тримали росіян.

Не дивно, що селяни вказали більшовицьку владу сатанинською. Мав рацію Микола Михновський, який ще в 1900 р. застерігав український народ, що панування «москвинського пролетаріату» над українським народом буде безмірно важчим і жорстокішим, ніж панування «москвинської буржуазії».

Навіть якщо якась частина і не падала села, все одно постій червоного війська цуретворилося на некто: годувати масу людей і коней під страхом розстрілу — невесела справа.

Окупанти походилися зухвало. Насміхалися над місцевими традиціями, падали «Просвіти», руйнували церкви, інші пам'ятки архітектури. У Могилеві-Подільському, наприклад, солдати 295-го полку Красної армії поклали стафіло гранітним та мармуровим плитам з православного шпиталю. Розганяли святиці зображення, вечори, присвячені пам'яті Тараса Шевченка. Часто не рахувалися навіть з сільською «совєтською».

Не дивно, що селяни у листах до рідних, насильно мобілізованих у Красну армію, висіли: «Комуністи деруть шкіру з нас. Чути, що буде війна народна, і дай, Боже, війни».

1 народна війна почала зближувати. У січні 1921 р. у Липовицькому повіті розпочав повстання акцію отамани Король, Чуприна, Зубівський та Мельник. Ще з минулого року літній Гайсінський на чолі свого полку отаман Лихо-Дорошенко. 24 січня 1921 р. згідно з наказом Го-

ловного Отамана Армії УНР командування над 144-ю Надбужанською повстанською дивізією обійняв отаман Хмиря-Годанківський.

На початку лютого спалахнуло широке повстання у Придніпров'ї. Гасло повстанців: «За Радянську владу без комуни і комуністів!». Конкретною іскрою стала, як здався ворог, «петлюровська агітація в селянське розверстної курей; янц, закриттям маслобоя, мельниць і палацинницем дезертиров». Чесети визнавали, що національний склад повстанців — виключно українців, а серед соціальних груп «мелкіе кулаки, середняки і пессознателіе бедняки», тобто повстання було поголовним у Ямпільському повіті гайдамаків очолювали підпоришці. Лозан та замкозко господарі Барський, Мельник, Фортуна та Гречківський.

Штаб 12-ї червоної дивізії повідомляв, що у Могилівському повіті нараховується 5000 повстанців, а у Ямпільському — 12 тисяч. Тим часом повстанці зайняли с. Тростянець та м. Яругу. Розгнішані так «совістські» та обезброєні близько ста червоноармійці, селяни розстріляли кількох ардівців. Окупаційна влада була розгнішана в Суботині, Оленівці, Мершині, Іванівці та Бонданівці.

«Контрреволюційний рух» охопив села Ямпільського повіту: Пороги, Добрянку, Миронівку, Білу, Цесинівку, Петрушівку, Гальжобівку, Садки, Булатівку, Буну, Микільське, Бабинівку, Суботинку й Михайлівку, а також Могилівського повіту Шендерівку, Грушківку, Любимівку, Вилки-Яружівку, села Могилівського повіту Шендерівку, Грушківку, Любимівку, Вилки-Яружівку, Садківку і Коси. Поголовна триохтисячного загону отамана Лозана була озброєна револьверами та бомбами, інші — пістолетами і сокирами. Мали свою канцелярію — 500 вершників, але більшість з них була без сідел та зброї.

Внаслідок успіху повстанців окупанти почали термінову евакуацію своїх установ з Могилівки-Подільської. Навіть нейтральні села, що не приєдналися до повстання, стріляли услід червоним частинам. І хоча 11 лютого силами 35-ї та 70-ї бригад Червоної армії селянам було завдано поразки, але відійти вже виступали весте, і разом з природою проходила повстанський рух.

З ДОКУМЕНТІВ

31 січня 1921 року

Постановлення Совета Народных Комиссаров РСФСР
На основании и в развитие постановления Совнаркома РСФСР о порядке несобщи трудовой повинности, опубликованного в «Известиях» ВЦИК от 5 февраля 1920 г., и постановления Совнаркома РСФСР о борьбе с трудовым дезертиризмом от 4 мая 1920 г., Совет Народных Комиссаров постановляет:

1. Трудовым дезертиризмом является:

а) уклонение от учета или регистрации, установленных органами объявляющими или проводящими трудовые повинности;

б) сокрытие своей специальности всеми подлежащими учету лицами, хотя бы и состоящими уже на другой работе или службе;

в) уклонение от явки для назначения на работу лиц, призванных в порядке трудовой мобилизации, а также назначенных на работу органами управления уполномоченного НКТ, Всеукраинкомтруда и Украинского бюро учета технических сил;

г) всякое уклонение от трудовой повинности, как-то: путем подлога документов, занятия фиктивных должностей, фиктивных командировок, симуляции болезни и т. п.;

д) неявка на работу без уважительных причин;

е) уклонение от явки в органы учета и распределения рабочей силы после увольнения с работы или со службы;

ж) самостоятельное оставление работы или службы.

2. Борьба с трудовым дезертиризмом и всеми видами укрывательства, пособничества и подстрекательства к дезертирству возлагается на Всеукраинкомтруд и его местные органы при прямом участии профессиональных союзов, рабоче-крестьянской инспекции, отделов принудительных работ НКВД, Цупчрезкома, органов военного ведомства по борьбе с трудовым дезертиризмом, главного управления рабоче-крестьянской милиции и их местных органов; названные учреждения, в этой части своей работы, в постере и на местах обязаны руководствоваться инструкциями комтрудов и давать им регулярные сводки о своей работе в этой области.

3. Комтрудам предоставляется право подвергать труддесертиров и укрывателей:

а) аресту до 2 недель;

б) передавать в штрафные трудовые части на срок до шести месяцев и в случае злостного труддесертирства — передавать суду реентрибунала.

Примечание. Права комтрудов ограничиваются наложением ареста до одной недели без права передавать в штрафные трудовые части.

СУ УССР, 1921 г., № 2, ст. 44.

Александр Несвицкий,
Полтава, 31 січня 1921 року:

«Говорят о предстоящих повальных обысках в Полтаве, так как председатель губисполкома Порайко недоволен результатом сборов на Донбассе, а буржуазия много еще продает вещей на толчке. Продает, чтобы иметь хоть что-нибудь на прожарки».

Михайло ДОРОШЕНКО,
січень 1921 року:

«Чим далі, тим більше комуністи почали вдаватись до сильніших засобів для ліквідації повстанських загонів.

З цією метою Олександрійський воєнком організував Владимирівський ескадрон по боротьбі з «бандитизмом». Ескадрон цей було розташований на пости по близьких до лісів селах. До ескадрону вербували місцевих людей, які знали в лісах усі входи й виходи.

Командиром ескадрону, склад якого доходив до 250-х осіб, був якийсь Грешнік, а політкомісаром Яша Големба, жид. Іздали вони по селах, складали збори, винищували на всіх видних місцях оголошення про амністію та гарантували всім поворотцям недоторчаність.

— Але грім і блескає на тих, кого зловимо із зброєю в руках? Бо помилкування не буде, бо вважатимуть тих найблжотішими порогамми совєтської влади, — загрожував комісар.

Тепер повстанці не мали великої сили і наступальних акцій не проводили, обмежувались несподіваними наскоками на місця з малою охороною. Там вони карали більшовицьких провідників, перешкоджали перевезенню всяких людей, що приєднувалися до комуністичної влади.

Одного разу розбіглися в Цибулево театральну виставу, яка відбувалась в клубі. Хата згорілася з середини, там були поранені Онуфрій Іванченко і А. Го...

Після цього в село приїхала частина Владимирівського ескадрону на розвідку, але наступили безстрашні Кібець і червоні розбіглися, як курча, заливши одного вбитого та двох поранених. В далішній операції ескадрон уже не ділився на малі відділи, а діяв усією силою.

Щоб повстанці не нудували в бездіяльності, Хмара дав наказ прочистити східні від лісу Чуги села від продовольчих агентів, які були дуже енергійні у «вишквці» від селян хліба. Перейшли Левикву, Марзавку і зайшли в Косівку. В Косівці оточили і розбавили прибулих мобілізованих курських та рязанських робітників, що «вишквували» в селян хліб. Тут повстанці робітників вигнали до Московщини, а їхніх командирів комунірів до суду...

Таку прочистку сіл від чужих зайдів повстанці проводили всюду, а потім зайшли на заготівельні більшовицькі загопи. Навідувались в діст. Зізнаменки, щоб і там напалохати ворога, який грабував Україну...

ХРОНІКА ПОДІЙ:

Січень 1921 року

— в бою, якому було захоплена штабна вадка дивізії Кінної армії з убитим красний командир Олександр Пархоменко, загинув в атаці атаман Микола Бондаренко (Кібець);

МАХНОВЦІ

1 січня 1921 року

— повстанці вийшли на село Перевоз Рашівської волості;

2 січня 1921 року

— махновці зіткнулися з 8-ю кавдивізією Дюмівського корпусу Прина-кова під Пугачівкою;

3 січня 1921 року

— біля села Бузика махновці полонили командира 14-ї дивізії Олександр Пархоменка зі штабом;
— після допиту командування 14-ї дивізії махновці розстріляли;

4 січня 1921 року

— біля села Бучки махновці потрапили в оточення красних, в бою втратили практично весь обоз, сорок тачанок з кулеметами й майже тисячу білих полонених;

6 січня 1921 року

— врятавшись зі значними втратами з оточення махновці зайняли село Межиріччя під Києвом;
— на засіданні штабу повстанці вирішили перейти на Полтавщину на з'єднання з загонами Христового та Бучовецького;

7 січня 1921 року

— біля Канева махновці по льоду перейшли Дніпро й опинилися в Золотоніському повіті;
— каральна група 17-ї дивізії красних зупинилася в містечку Лукм'я, де простояли кілька днів, не знаючи, де розшукувати Махна;

8 січня 1921 року

— повстанська армія Нестора Махна повернулася в бік Полтави, до неї приєднався перший повстанський загін полтавчан;
— комуністичний завод губінської самооборони заарештував повстанців Гната Штиха, Федора Пораду та Никифора Сорочу з загону отамана Гната Панасенка;

9 січня 1921 року

— черкеси повідомили про «розсіяння» ними в Зинківському повіті повстанських загонів Мандика (35 бійців), Турчина (20) і про дії загонів Христового, Кундія, Антоценка, Мосюка, Товчія і Бєя;
— в Полтаву з Росії для боротьби з повстанцями прибула 7 Владимирська дивізія (начальник штабу — Яковлев);

11 січня 1921 року

— махновці пройшли без зупинки станцію Решетилівку;
— про з'яву махновців донесли більшовицькому командуванню в Полтаву;

13 січня 1921 року

— в Полтаві на Решетилівку вирушив Летючий корпус атаман Несторівича, спеціально створений для ліквідації Махна;

14 січня 1921 року

— Махно зупинився в Бірках;

15 січня 1921 року

- отаман Орлик (Федір Артеменко) зайняв Кладівське;
- авангард корпусу карателів Нестеронича підійшов і оточив Бірок;
- махновці розбили красних і відігнали їх на 25 верст від Бірок;

16 січня 1921 року

- біля села Лютенськ Будинця махновці розбили стрілецький батальйон 65-го полку ВОХРа;
- махновці зайняли Вєрник, де сподівались зустріти Христового й Бутовецького;

17 січня 1921 року

- штаб Махна вирішив рухатися на північний схід, в район Путяти, де призначити до себе загін отмана Шуби;
- прийняте рішення про новий рейд Полтавською, Чернігівською, Курською, Воронезькою, Харківською губерніями на Дон;

19 січня 1921 року

- біля села Торин махновці в бій з Летючим корпусом Нестеронича втратили 350 бійців убитими, 170 — пораненими, 50 повстанців потрапили в полон і були порубані красними;

20 січня 1921 року

- в ніч на 21 січня повстанці напали на Бірки й спалили волосне ком.

21 січня 1921 року

- отаман Трохим Голіш (Бабенко) знову зібрав невеликий загін повстанців;

24 січня 1921 року

- командир Нестеронич звернувся до Фрунзе з проханням дозволити бійцям відпочити, оскільки вони протягом 24 днів на відстані 1500 верст провели 29 бій з махновцями й «дуже втомилися»;
- Фрунзе заборонив Летючому корпусу перепочинок і пообіцяв допомогти на лінії Куп'янськ — Біловодськ частинами 2-ї кавдивізії, але для цього наказав відійти Махна на південь, де «організуються зустрічні частини»;

27 січня 1921 року

- на бік махновців до загону Брови перейшли в районі Новокосівська бригада будівельників на чолі з командиром Масляковим.

31 січня 1921 року

- в Росії в районі Усть-Ішиму на межі Тобольського і Тарасово повітів почалося західно-сибірське протибандитське повстання селян.

3 ДОКУМЕНТИ**1 лютого 1921 року****Постановление Совета Народных Комиссаров**

Развитие бандитизма в значительной мере объясняется отсутствием

должной настойчивости со стороны местных советских и партийных органов в борьбе с бандитизмом.

До сих пор наблюдается, что во многих местах борьба с бандитизмом продолжается вестись почти исключительно одними военными мерами, проводящими лишь к уничтожению живой активной силы бандитизма, но отходя не устраняющими коренных причин его возникновения. Между тем, наступившая в связи с ликвидацией внешних фронтов военная передышка должна быть использована для самой решительной борьбы с бандитизмом. Поэтому «постоянное совещание при командующем всеми вооруженными силами на Украине» предлагает всем губсовещаниям принять самые решительные меры к наиболее интенсивному ведению этой борьбы, подвергнув, в первую очередь, одновременно с ударным военным воздействием усиленной политической обработке районы, проявившие себя постоянными очагами возникновения и формирования бандитских отрядов.

Так как до сих пор продолжают иметь место случаи, подчеркивающие полное недопонимание отдельными войсковыми частями характера происходящей борьбы, то на губернские совещания возлагается наблюдение за тем, чтобы войсковые части, выделяемые для борьбы с бандитизмом, были в достаточной мере инструктированы, строго руководствуясь в своей работе инструкцией Совнаркома УССР и ЦК КП (6)У от 8 декабря 1920 г.

Помимо указанных этой инструкцией практических мероприятий надлежит принять к руководству следующее:

а) усиление и улучшение (в первую очередь, в наиболее бандитских районах) сельской и волостной милиции и постановку в ней на надлежащую высоту политической работы, имея в виду, что от состояния сельской милиции в значительной мере зависит успех борьбы с бандитизмом местного значения;

б) для разложения кулацко-бандитских ячеек, путем извлечения из их среды отдельных главварей, а также тех участников, которые вовлечены туда обманом вследствие своей малосознательности, — по возможности использовать (под контролем особых органов и особых отделов) добровольно явившихся и раскаявшихся атаманов и бандитов.

О всех случаях добровольного перехода на сторону Советской власти широко оповещать местное население (с согласия ЧК и особых отделов);

в) и действительно на укрывающихся бандитов привлекать местное население, объявляя прощение вины всем рядовым участникам банды при условии их добровольной явки, сдачи ими оружия и выдачи главварей. Эту меру применять лишь в районах, достаточно насыщенных войсками;

г) во всех наиболее бандитских районах усилить аппараты работы органов ЧК и особых отделов;

д) пособников и укрывателей бандитов, а также всех тех, кто снабжает

еся привласнювати його до відповідальності за провісне дезертирство, маючи на несе рукою і по приказанню влидів по вторій кавподе.

Тисячним бременем для крестян, где располагались красные часты, было содержание этих войск. Так, например, если взять только 1-ю Конную армию, то ей на 34385 человек и столько же лошадей требовалось для суточного довольствия минимум 17 тонн хлеба, 21 тонну мяса и около 25 тонн сена для прочего. Централизованное снабжение почти прекратилось. Армия была на «подножном корму», что, как наказание за непокорность, тысячным бременем ложилось на селения, где проходили или дислоцировались войска.

Юрій ГОР.ПІС, лютий 1921 року:

«Переходимо Тисач у нічний шляхами йдемо у споєн. Треба одинути в червоно уніформу добровольців, що пішли до «батька Верингори» з мірками про життя і наваріри, — треба завоювати війни сідати своїми хлопцями. Поповнення по дорозі не приймали і свогою армією обличчя не зарадковали. Зрідка траплявся випадок, що на станції з'являлося до нас нара-кілька хлопців, що мали бажання на охотника в червоній шиноті послужити. Та ми за прикладом Алоша не йшли, просто нагаляли їх в залузі із штабу. Зрештою, можна було і помічати: могли хлопці на охотника йти, щоб потім з конями і зброєю утікати до лісу».

Зрідка зникав з поверхні землі якийсь представник червоної влади, що неfortunно потрапив під руки на дорозі, або таємний агент ЧК, що приходив до штабу із доноском на «бандитів», або міліціонер, що застерігав підшукувати, у політику» носив вострелі. Вибравих у селі сільрад та комісариів — не давали. Були — бо мусили бути, а розбратили хто із вибраних душею із Лениним, а хто із Петлюрою — забивали то морки».

У великому селі поблизу Умані — не пригадую як називалося — стали на відпочинок по сусідству а 135 полком червоної влади. Недавно прибав із польського фронту і стояв гарнізоном у цукроварні, щоб охоронити її від повстанців. Мав коло чотирьохсот червоноармійців і два кулемети.

Район був неспокойний, часто траплялися у селах випадки кровної «непорозуміння» з червоними, та полк умиротворювати її розбавляло село, чомусь не спіннявся.

Стелю у центрі села, — штаб примістився в школі. На бланкеті з бойової групи ВУЧКів пішли до комполка 135 записку, щоб негайно прибав із военкомом до нашого штабу для устіплення співпраці в операції

проти петлюрівської банди Хмари, що з'явилася в околицях. Підписую Алош, ставлю в рядку тисну «формулу». Повів записку до червоного штабу сам один «Дайшов».

За чверть години командир полку і военком, в супроводі двох червоноармійців прийшли верхи до школи.

В кімнаті учителями, що сама втекла від «будьонівців» у село, відразу розбавили червоне начальство. Военкома зв'язали, затисли йому рот і заклали в козиринні. — командира берем на допит. Довіднуємося, що він зобов'язаний москві-офіцер, про те тільки й мріяв, щоб звільнитися й поїхав додому. Полк на польському фронті був розбитий, поповнився недавно добобільшовицями українцями. Червоноармійський склад не певний, не ховалися із своїми симпатіями до повстанців. Кому нісін тільки й с, що военком та два ротні політруки. Зробили вже відповідні донесення, щоб потім «перечислити».

Словом честь гарантуємо командирові життя, якщо допоможе без бою розбити полк. В такому випадку матиме запланований розстріл від своїх, але погоджується взяти від нас добрі документи на чуже прізвище й поїхати на чотирі витри. Документи вшукують йому серед запису забраного у «батька Верингори».

Командир пише записку до свого поміщика, що залишився в цукроварні. Наказує негайно привести полк на плонцу коло школи. Виділяє записку одним із червоноармійців, що стояли з кінцями під школою.

За півгодини полк вишкочиваний перед школою. Наші «будьонівці», між з цікавістю зобралися й оточили гуртмач червоної шеренги.

Перішник командира полку, що зайшов доложити про виконання наказу, ліпав зв'язаний до военкома. Викликали по одному ротних командирів та політруків, пов'язали і поклали ридочком у козиринні. Виходимо в супроводі командира полку на ганок школи — «приймати парад». Хмара суворого глуму в червоних шеренгах, поглин по москвіському команду.

Струнко! По порядку чисел — розлітись! Червоноармійці посуваю нерішчливі і знову виструнчилися.

Покласти рушії!

Із вишкоченим в обличчях, червоноармійці покладали рушії на землю.

Обернись! Обернулись.

Всім кроків — кроком руш!

Шеренги відійшли після кроків і станути. Наші хлопці позбирали і віднесли на бик зброю. Хмара наказує червоноармійцям забрати в цукроварні свої речі й розійтись по домах — мовляв, такий маніфест від Троцького прийшов. Червоноармійці приривувати до нього не треба. Селіне дивовижно приривалися до «демобілізації» та побачивши, що военком і двох політруків зарубали шаблями біля ганку школи,

стали зголюватися по відбрані у червоних рушниці. Роздачі собою реніту поехали із собою й роздачі в дальніх селах. Командирів вивели із села й загнали кожного в інший бік.

Поблизь Кантонівки довдалися, що поки нас не було, сталася велика історія. Найбільш зіпсувала вона настрої Загородньому, мабуть, делала моральна відповідність за те, що сталося. Він сказав, як дитя шоферів Спасибенко й захищав його на хуторі від ошуканих своїх людей. Наказав, що правда, стеретти, але й криваво думкою, що розмова із шофером повірив йому, що то своя людина, до ЧК вони повинні по своїй волі, до більшовицької відноситься й душі повинні. Повірили у це по «солодких» розмовах і хлопці, що мали стерегти шофера. А якщо «своє» людина — то не будеш за ним по-істаті рушницю ходити. Припустився, що занедужав важко, а вночі вранці пару днів привіз із Кам'янки відділ «честі» та міліціонерів. Забороняв в'їзди авто, господаря застрелили, застрелили ще кількох, що не встигли утекти, спалили хутір. Шукали за трупами Кошчицького Соколова, та не знайшли. Пропала також і частина одягу хлопців будиновських одностроїв, що були захопані на тому хуторі.

Загородній тогочас був застрелений. Та прихилився з фактом, який був, що в майбутньому ніколи вже перекладати не покаже, що він знає навіть Шевченко, не тільки Спасибенко.

Поки Хмара поповнював полк у селах понад Чорним лісом, зачався у Холодному Яру. Там все по старому, за нами не дивились, благословили. Петренко гуляти далі. Про історію з авто вже знала була холодноярська розвідка у Кам'янці, як триумфально вертали честі, воловучи за авто вбитих «бандитів». Спасибенко у Кам'янці «герой дія». Гримав Петренко у записці, що не відставили авто від Яру до Холодного Яру. Шоферів між холодноярцями є деякий розум, можна було авто колись до Кам'янки увести і серед дня набити «сміху».

Обмислюючи будиновськими рішеннями «новобранців», виступили Херсонщину. Проходимо підходом, що ним минулого року везли Зінченка, зв'язаних, до сілостельської ЧК. Відшукали далі в розвідку трьох холодноярців, розстріляних тоді при шляху. Заспівали хлопці «Заповіт».

Нестор МАХНО, Курасовка, 4 лютого 1921 року

На початку лютого 1921 року махновці, відірвавшись від переслідування, опинилися в Курській губернії. Тут вони мали можливість почати, військ противника на російській території було набагато менше. Зупинившись в селі Курасівка Махно розслав в усі боки розвідку.

метою довідатися якомога більше про селянське повстання під проводом Антонова, що спалахнуло в серпні 1920 року. Армія тим часом привела себе і коней в порядок.

На початок 1921 року антоновці мали чотири досить потужні військові угруповування. В районі Рамзи-Іжаківно, на південь від Кіровоно, села де почалося повстання, оперувала основна група під командуванням Антонова. На північ від Тамбова діяли загони Селянського, біля села Ресаківка — загін Томакова, в районі Жердяєвка — загін Богутарського. На північ від лютого дев'ятитисячна армія Антонова захопила Базанівський і Сердобський повіти Саратовської губернії. Повстання поширилася на Пензенську, Воронежську, Курську і Тамбовську губернії. За даними більшовиків у лютому кількість повстанців, що брала участь у боротьбі з більшовиками була під вісімнадцять тисяч чоловік. Але ці дані явно занижені.

Махновська розвідка перехопила повідомлення начальника політичного Тамбовських військ красних А. І. Жабина, в якому він повідомляв ЦК РКП(б) про чисельність загонів Антонова, їх більшовики нарахували 10 курних і кілька десятків дрібніших, загальною чисельністю 16050 чоловік.

Антоновці були повинні господарями Кіровоно, Тамбовського, Борисоглебського, Козловського, Моршанінського, Уманського й Липецького повітів. З Саратовської губернії до Антонова пробивався великий повстанський загін Погова. Щоб виступити навесні спільно проти красних від своїх загонів на Тамбовщину Іван Колесніков, колишній унтер-офіцер з села Стара Калитва Воронежської губернії.

Дертнувшись з Красної армії Колесніков зібрав під своїм командуванням більше п'яти тисяч повстанців, організував їх у дивізію з чотирьох кавалерійських полків, мав кулемети, батарею з кількох гармат. З осені 1920 року він неодноразово переходив кордони Тамбовської губернії, налагодив зв'язок з Антоновим. Мав намір виступити спільно з ним весною 1921 року, як Богутарська дивізія.

Якби антоновці об'єдналися з махновцями Красна армія отримала б дуже сильного суперника. Але Антонов не пішов на контакт з чужаками. Він самовпевнено вважав, що сам справитися з більшовиками. Зі свого боку Махно теж не дуже хотів об'єднання. Невідомо, які висновки для себе він зробив, вивчивши донесення розвідки про антоновщину, але зближуватися з ватажком російських повстанців селяни Батько чинити не став. Можливо Антонов нагадав йому Григор'єва, коли той відірвався у нього командування армією. Хто знає. В котрий раз нагадки повстанців не змогли домогтися, узгодити свої дії проти спільного ворога. Знову переважили амбіції й недалекості. Махно й Антонов не використали шансу об'єднання збройних сил українських і російських селян-повстанців...

Відпочинувши, махновська армія пройшла швидким маршем Тамбовську

губернію, наводичи жах на малочисельні залоги красних в селах і містечках, поповнили свої запаси продовольством, замінили коней і повернули на батьківщину, в рідні нідевні степи.

3 ДОКУМЕНТІВ

4 лютого 1921 року

З НАКАЗУ ФРУНЗЕ

...г. Харьков, 4 февраля 1921 г.

В районе Ровенских Махно, усилившись за счет Волаха, 1 февраля перешел в отчаянную контратаку против частей корпуса т. Нестеренко, но, несмотря на свои подкрепления, был разбит и бежал на Белозукку и Каменку. Упорные бои под Каменкой и Морозовкой 2 — 3 февраля также кончились поражением и бегством Махно. Таким образом, вся тяжесть боев легла опять исключительно на отряд т. Нестеренки. Действия 9 кавдивизии были до крайности вялы — отряд бандитов в 200 сабель безнаказанно уходит от двух кавбригад, с первых шагов вся дивизия остается вне района боевых действий и оттягивается на Старобельск. Недопустимость подобной боевой работы ставлю на вид начальву 9 кавалерийской.

Отряд т. Ивлева также не сделал ничего и сразу ж потерял связь даже со своими частями...

3 ДОКУМЕНТІВ

6 лютого 1921 року

ЛЕНИН — СКЛЯНСЬКОМУ:

«Т. Склянський!

Прилагаю еще одно «предупреждение».

Наше военное командование позорно провалилось, выпустил Махно (несмотря на пятикратный перевес сил и строгие приказы поймать), и теперь еще более позорно проваливается, не умея раздвинуть горстку бандитов. Скажите мне краткий доклад Главкома (с краткой схемой размещения банд и войск) о том, что делается.

Как используется вообще надежная конница?

— бронепоезда? (Рационально ли они размещены?)

Не курсируют ли зря, отнимая хлеб?

— броневіки?

— аэропланы?

Как и сколько их используется?

И хлеб и дрова, все гибнет из-за банд, а мы имеем миллионную армию.

Надо подтянуть Главкома изю всех сил.

Ленин».

Василь ФЕДОРІВ,
лютий 1921 року:

...Ешелон повільно просувався на південь, і в делегатів було багато часу на спогляди, обмови думками, враженнями. Про що б мова не заходила, ми зустріли а'тад і зустріли з Володимиром Іллічем.

Заспані снігом, припорошені снігом. В'ється з хатинки сніжний димок у зимове низьке небо. Ночами зрідка замигає неспівзвучний вогник — то світить древній каганець. Ми ж почули на а'таді про грандіозний план електрифікації Радянської держави. Думалося тоді: нелегкий треба пройти шлях, щоб замість дідівських каганців засіяло сонце електрики. Ще багато доведеться подолати труднощів, щоб настав час повного здійснення ленінських планів.

Ще по дорозі з Москви делегати готувалися до виступів перед населенням Вінниччини, тогочасної Подолії. Учасники а'таду мали розповідати про рішення VIII а'таду Рад і особливо — про історичний план ГОЕЛРО.

Мені довелося зробити першу доповідь на засіданні губревкому з участю членів губраднаргоспу, працівників земельного, фінансового та інших управлінь і відомств. В залі зібралося чимало людей. Учасники цього розширеного засідання з великим інтересом вислухали розповідь про хід роботи а'таду, про зустріч В. І. Леніна з нашою подільською делегацією.

Ленінська ідея соціалістичної електрифікації викликала жваве обговорення, вона будила розуми, примушувала дивитися далеко вперед.

Громадянська війна закінчилася, і перед губвійськоматом постали нові завдання. Треба було влаштовувати демобілізованих воїнів, розквартирувати військові частини, зокрема XIV армії. Наші військові частини були мобілізовані для роботи в лісах, в місті не вистачало палива. Губревком призначив мене — по сумісництву — головою губернского пального комітету.

Доводилося скрутно: білий погано одягнений, зима люта, мало транспорту — грузового і залізничного. Ще важче було налагодити роботу на Державно-Летичинському та інших торфорозробках — люди вимагали дати їм хоч мізерний продовольчий пайок, а у нас на складах порожньо.

Становище в губернії було тривожне. На дорогах орудували банди. Особливо небезпечними вважалися Знаменський і Кременчуцький повіти. Траплялись наскоки на наші установи і вбивства радянських працівників. Так, голова губревкомов. Козницький та голова губчека тов. Соколов загинули в нерівній сутичці з бандитами недалеко від села Кам'янка Чигиринського повіту. Незважаючи на величезні труднощі, український народ продовжував творити роботу по відбудові народного господарства. Велику увагу цьому питанню приділяли Комуністична партія і уряд Радянської держави.

Пам'ятаю, 7-го лютого 1921 року мені подивилися, щоб я негайно прибув до губревкому на екстрене засідання. Заходжу в зал — засідання от-от має початися. На трибуну виходить невисокий чоловік, одягнений по-військово. Це був наш всеукраїнський староста, голова ВУЦВК Григорій Іванович Петровський.

Разом з ним на параді прибули командуючий XIV-армією І. П. Уборевич та член Реввійськради В. П. Затонський. Йшлося про становище в Подільській губернії. Обговорювалось питання: про роботу партійних та радянських органів, про добір кадрів, боротьбу за повну ліквідацію респітків банд, про нашіш, налагодження торгівлі тощо. Г. І. Петровський говорив, що головних ворогів ми розгромили, але імперіалісти не припинили з'ясування Радянської держави, тому ні на одну хвилину не можна забувати про змищення «оборондистів» Червоної армії. Від військової інтервенції імперіалісти перейшли до економічного тиску.

— Куди не кнеш оком, — говорив Григорій Іванович, — всюди рубіж, розруха, труднощі. Але на Україні міцна партійна організація, яка налічує 75 тис. комуністів, що співпрацює на робітничий клас, середняк і бідніше селянство. Нашим головним завданням, — зазначив Петровський, — є мобілізація всіх сил на розв'язання невідкладних господарських проблем, відбудова промисловості і сільського господарства.

Після наради Григорій Іванович виїхав у повіті Поділля, щоб по-знайомитися з становищем на місцях. Всеукраїнського старосту теж зустрічали в Кам'янці-Подільському, Проскуріві, в Летичеві, Літві та інших повітових містах. Побував він і в багатьох селах. Бесіди Григорія Івановича з робітниками і селянами проходили в несприятливих обставинах, він ясно і аргументно викладав свою думку щодо завдань, що стояли перед Радянською державою.

Коли Г. І. Петровський повернувся до Вінниці, знову була скликана нарада активу губернії. Григорій Іванович з тривогою говорив про те, що на селі підводять голову буржуа, з яким треба повести рішучу боротьбу.

В призначення губревкому до всеукраїнського старости приходили делегати і окремі відвідувачі. Люди знали, що Григорій Іванович завжди знайде час, щоб вислухати і дати слушний пораду, в чомусь допомогти.

За кілька днів перебування у нас Г. І. Петровський докладно ознайомився з обстановкою в губернії і дав цінні поради щодо налагодження її господарства.

Євген ЧУГРАЙ, Єлісавєтград,

6 лютого 1921 року

Яків Тально сидів біля ліжка Чуграя і радісно розповідав:

Ми все зробили так, як ти говорив. І таки дочекалися. Вчора вночі вони на нас вилетіли... Під'їхали на двох бричках, не кричачись. Шестеро їх було. Всі в шкрявках, картузи з зірочками... Чекисти, словом. Почувалось безсумно, але двох своїх при фаєтонах залишили... Як тільки вони в будинок зайшли, ми стрімових пов'язали й за лямі в будинок. Одна група з верхнього поверху спустилася, друга — знизу вихід заблокувала. Взяли їх, коли вони заручинка виводили з квартири. Відстрілювалися, бандюги. Двох наших поранили... Тоді ми їх розстріляли.

— Вєх?

— Вєх.

— Це ни даремно... Живими треба було брати, живими.

— Візьмеш їх... У кожного по два револьвери.

Чуграй зітхнув.

— Поспішили... Ех, мені б треба було там бути...

Тально засміявся:

— Ще наважешся, одужуй...

З протоколу допиту в ЧК Григорія БЕРЕЩЕНКА

8 лютого 1921 року

«...Мій син Дем'ян в 1918 році поступив у Вільне козацьке й з того часу його адала не було до травня 1920 року. З травня він постійно жив у Глодосах і ніхто його не зацікав. Він постійно ходив з револьвером і була в нього гайнілка. Жив він у тому ж будинку в Глодосах, що і я, тільки через сніг.

У нього часто збирались якісь молоді люди. Що вони робили, я не знаю, бо син мене в свою квартиру не допускав.

Син мій завжди одень ходив по своєму саду, що робив вночі я про не не знаю.

Коли в Глодоси прибув загін Зубицького, син кудись пішов, а мене затримали.

Пам'ятаю, глодоської міліції і мої сусіди можуть підтвердити, що аз бандиці нічого спільного не маю.

Запитання:

Чому ви не заявили в міліцію, що ваш син бандит?

Відповідь:

Я не знав, тому що боявся, щоб він мене не убив, він мені погрожував. Я думаю, що хтось другий заявить, він ходив вільно, його асі бачили...»

Віктор БІЛАШ,
Барвінкове, 9 лютого 1921 року:

«Числа 6-го февраля 1921 года армия повстанцев вышла на юго-восток, стремясь пройти в район Миллерово, чтоб присоединить отряд Фомина и Калашева. Она благополучно проходила с. Александровск, Ново-Александровку, Ровенки, Осиповку и занимает Марковку. Завтра красные кавчасти ее атакуют и; парасходовав боеприпасы, вместо присоединения своих отрядов, повстанцы бежали через Беловодск, Шугинку, Астрахань, ст. Кабанье, Шандригатов, южнее г. Изюма, ст. Барвенково в свой район, то есть в Гуляйпольщину. Отряд Фомина, стоявший к тому времени в районе станции Усть-Белокалитвинской и группа Калашева, рейдирующая в районе станции Усть-Медведицкой, не могла спасти армию. Она таяла с каждым днем, таяла наглядно от распыления, усталости и саморазложения.»

3 ДОКУМЕНТІВ

9 лютого 1921 року

3 доповіді Головкама Реввоєсисовета Росії:

«# 702 / оп, г. Москва, 9 февраля 1921 г.

...Байда Махно до вихода ее из района Гуляй-Поле пользовалась полным сочувствием местного населения, которое и снабжало и конспектило ее. Будучи вытеснен в конце декабря 1920 года из указанной местности, он в течение января и начале февраля преследовал в Припорожской Украине и через Полтавскую, Харьковскую, Курскую и Воронежскую губернии перешел в район Луганска, откуда стремился в Изюм, а, может быть, и вновь к своей основной базе — Гуляй-Полю. В время следования банды далеко не везде встречала сочувствие местного населения, и из большой организованной силы превратилась в кучку бандитов, насильничавшую попутно местное население. По последним данным, сила ее определяется в 1500 бойцов при незначительном количестве пулеметов и четырех орудиях.

Для борьбы с Махно в период его пребывания в районе Гуляй-Поля были привлечены полковые войска крупными войсковыми соединениями в последующий же период при непрерывной переброске Махно из одного района в другой были использованы все части, расположенные в ближайшем удалении от пути следования бандита, и созданы специальные маневренные или летучие отряды, обладающие особой подвижностью, преимущественно конные, со стрелками, посаженными на подводах для непрерывного преследования. Широко были использованы бронепоезда с целью преградить доступ Махно в тот или иной район. В настоящее время против Махно действуют 2-я и 9-я кавдивизии, до

МАХНОВЦІ

стрелковые бригады, всего около 3000 сабель и 1500 пистолетов. Кроме того, составлена группа бронепоездов, которая перебрасывается в зависимость от направления движения бандита...

По заявлению РВС Конной армии, копия коего приложена к сему докладу, борьба с бандитизмом, является резко отличной от борьбы на внешнем фронте, отразилась неблагоприятно на общем состоянии конницы и является главным препятствием к укреплению мощи Конной армии.

Против Махно действует, находясь на линии Белгород — Купянск — Миллерово, 6 бронепоездов. В Тамбовском районе стянуты 3 бронепоезда и 5 бронелетучек...

3 ДОКУМЕНТІВ

10 лютого 1921 року

3 протоколу допиту Миколи Даниловича МЕЛЕШКА:

«На початку революції, взимку 1917 року, коли в Глодосах була советська влада, я чотири місяці служив у місцевому загоні, командиром якого був Василь Нестерецько.

При відступі совладів я залишився дома, був заарештований військами козаків й відправлений в Марково, де й сидів два тижні, після чого мене відпустили й я знаходився в Глодосах до прибуття німців.

При німцях я перебував у Новоківші, тому що всі мене знали, як більшовиком, а німці більшовиків переслідували.

При відступі німців я разом з Іваном та Василем Скрипками й іншими жителями містечка Глодоси брав участь в розбросанні німців й бився з ними біля Єлєсвіттарду близько місяця.

Після бою з німцями мене хотіли передати в загін петлюрівського отамана Вербицького, але й дезертував. Дорогою додому мене заарештували й затримали петлюрці, я захворів тифом і був відправлений петлюрівською армією на лікування в Румунію, де я пробув у лазареті 4 місяці.

Літом 1919 року, повертаючись з Румунії на батьківщину, біля Володимирки я потрапив у загін Коцура, де служив артилеристом до різддя 1919 року. З загonom Коцура брав участь в боях проти банд Чучупаки, який утримував Холодний Яр, а потім в боях проти Денікина в Чигиринському повіті Київської губернії. Коцур в цей час був прихильником советської влади і його війська вважалися красними.

Отаман Голій в той час зі своєю бандою наступав разом з красними на Денікина, але я в Гоголо не служив, бо після того, як Голій прибув у Чигирин, я пішов додому.

Коцур посилав мене з двома бійцями з листом в Компанієвску до отамана Сірка, але не дійшов до Сірка, бо в дорозі було багато денікинців,

местной губчека, о приписании летучим армейским отрядам по десяти человек — разведчиков».

Юрій ГОРЛІС,
літній 1921 року:

«...Одного дня довідався, що в недалекому селі над Інгулом згорів

орстку продовольча комісія із Єлісаветраду. Почув там, Ребімо перехід і як тільки стемніло комісія сиділа вже пов'язана в сел'ярські. Як і звичайно у продовольчих справах — переважно жидів. Ані в голову їм не прийшло боронитися або втікати від «буржуйців». Навіаки, комісар при нашому в'їзді до села мучо стиснув руку Хмари й мені, пообіцяв дати півся для коней та салта і щець для «червоноармійців». Ну, а ми за те можемо здерти завтра с села, що належиться бо... чортіві хахлі страшно несвідомі й не хочуть стисати дати, як він шмагає. Вже і арештував і шомполів декому касан всипати не помогає. Показували у зерно і кажуть, що нема. А людей, що притиснути добре село, у нього замало. Всього п'ятнадцять продирів та начальник місцевої міліції. Та з того — мало користі, — собі характерний, не хоче ні кричати, ні бити.

Вислухавши з коня комісарову мову, кажу йому, щоб негайно збрало сел'ярські всю комісію, бо за нами банда Хмари гониться — бідний у цьому селі білі давати. Комісар пустив душу в п'ятки і погнав продирів, що був при ньому, збирати своїх. Надикана комісія як сніг збігалася до сел'ярські, ну, а розкобрати й пов'язати всіх було для Зернового на пару хвилин роботи.

Поставили коней, їдемо із Хмарово до сел'ярські. Господар, що ми чорношкаркого поволоника з минулих рейдів, відпривадує нас.

— Там, каже полковнику, із туди харизматичний нашого волюнтаризма начальник міліції арештували. Так той... Його б можна відпустити. Свій — українець, добрий чоловік ага.

Махаю рукою.

— Знаєм ми тих «своих»? Минулого року помічували ми там «свого» начміка? — так він потім віддячився.

Та як упаксте. А тільки, напівраду шкода. Добрий чоловік. Ді хлопців строгий, а що для чесних селян — нікому кричати не робить їм і вступався часом, от хочби перед отими живодерами.

Коло сел'ярські юрба сел'ян, переважно жінок. Поприходили з кини та рогаками, хочуть комісією бити за кривди, що їм чинили. Хмаровихня у якоїсь цокотухи рогака і погнав ним юрбу від сел'ярські.

— Кини до хати, одна з другим, як не хочеш, проб тоді й згоріти спалити!

Оздоблена юрба забувала, що за пів хвилини гину село може страшно відокружувати. Донести влади, що самі селяне з комісією розпривалилися, знайдеться хтось у селі напешо. Ми комісією арештували, ми з нею і «порядок зробимо». Самі за те перед червоними відповідасмо, а нам розкобати влади України — не сватати.

Комісія «засідала» у сел'ярські на давках потім стінами. Зерно сидів кременний чоловічина у шинелі із міліцейським петлицями. Глянувши в обличчя починав пригадувати собі, де а його бачив. Ну, безперечно десь із них дустрівся, але, де, коли? Підходжу до нього.

— Ви начальник міліції?

— Так. Я начальник волинської волостної міліції.

Почувши підпис присягнути баритон, усміхаюся до нього. Перед очима відокружувати «буржуйців» у Володимирівці, до якої винесли мене і Зиньшечка, зі своїх дрюток, а поробившими прикладом обличчями і тілом. Цей самий баритон ласкаво питає: «Може ви, хлопці, істи хочете?» Не істи хотілося — сирата мучила. Не дозволяла варту розв'язати рук, — став начальник міліції на коліна і напоїв мене і Гната класним молоком із гладушка, — сам прише його із села... Як і тоді — ворохнулося в прудих почутті теплої адриності.

Ви мене не упізнаєте?

Начмік зіймаючи. Упізнати, звичайно, не міг. Бачив мене раз у темряві, а до того так «розрахованого» червоноармійським кольорам, що і рідко мав не підвалю б. Бідотага намагався розгадати на моєму обличчі, що криється для нього за моїм запитанням: але чи добре? Поприти заперечуюче головою.

А пригадуєте, весною везли червона кінвота двох повстанців через Волинську. Почували у вашій «холодній». Молока класного ви їм приносили.

Начмік відверто усміхнувся.

Невже то були ви?

Так. Один був й.

А що з тим другим?

Загинув.

Я правду сказати, думав, що обидва в дорозі померли. А скажіть правду. Що ви до нього зробите? Вб'єте?

— А як ви думаєте?

Скажу вам правду. Поки з вами не розмовляв — то був певний, що віді разом з очирів, — кинув бороною на комісію, — а Інгул під під. Бо ж так уже ведеться. Тепер сам не знаю, що думати.

Ви показували тоді начальникові варті партбилет. Ви комуніст?

Був колись ширим комуністом. Тепер, от так тільки, по старій нап'яті — член партії. Я шахтар з Донбасу, а ми майже усі були комуністами. Потім побачив а, що не те то все, за що ми боролися. Не може дивитися на ті всі несправедливості. Вб'єте мене тепер — не зробите совітській владі шкоди, а собі користі.

Видвожу пабик Хмару.

— Подаруйте мені цього начальника, — хочу йому за класне мовлення подарувати.

— Про мене... Дарув!

Загородній, приїждивши, вєвно, Спасибєнта — запротестував. Та Андру мене підтримав.

— Голосує — за. Мене й селяне за нього просили. Тільки не забувай, що як їх поб'єм, а його пустимо, — дово не цугнитиметься: розстріляй ЧК — скажуть, що зв'язок з бандитами має.

Розмовляю ще окремо з начальком, що сам знає, що як відпустимо ми то ЧК не помилує. Даю йому підходящі документи на інші призначення троїні на дорож. Виводимо усіх «арештованих» разом із села. До селом, над річкою, передігнав начебта у цивільний плаці і шапку. Дорож тут розминалися: начальник міліції йшов до залізничці, щоб крадіжками від'їхати на Кавказ; продовольча комісія направлялася в Ігулу — раби під льодом ловити.»

13 лютого 1921 року

Зі зведень ЧК:

«В Ілєтєний Ташлик виїхав загін кавалерії з двома кулеметами під командуванням т. Ільїта — уповноваженого політбюро для придушення анархії, що виникла серед керівних органів і місцевих комуністів.»

Пьотр КРОПОТКІН про революцію, владу і партії:

«...Опасность, которой подвергается революция, когда над ней господствует выборное правительство, так очевидна, что целая школа революционеров совершенно отказалась от этой идеи.

Они понимают, что восставший народ не может путем выборов возглавить правительство, которое не являлось бы представителем пролетариата и не несло народу совершить тот грандиозный экономический, политический и нравственный переворот, который мы называем социальной революцией.

Та партия, которая свергнет правительство, захочет сама занять его место.

Она захватит власть в свои руки и будет действовать революционным путем. Она примет все необходимые меры, чтобы обеспечить успех восстания, разрушить старые институты и организует защиту территории.

Всем, кто не захочет признать ее власть — гильйотина. Все Будет из народа или буржуазии, которые откажутся подчиняться ее приказам изданным с целью регулировать ход революции — тоже гильйотина!

Мы, анархисты, произнесли окончательный приговор над диктатурой: как одного лица, так и одной какой-либо партии, в сущности говоря, одно и то же.

Мы знаем, что одно лицо или одна группа не могут дать должного направления социальной революции.

Мы знаем, что революция и правительство — несовместимы; что одно должно убить другое, какова бы ни была форма правления: диктатура, королевство или парламент.

Мы знаем, что наша сила заключается в следующей формуле:

«Только свободная инициатива масс может создать что-либо ценное и прочное, а всякая власть стремится убить эту инициативу.»

Ілля ДУБІНСЬКИЙ, 13 лютого 1921 року:

«Одержавши відомості про появу Махна на Білоцерківщині, де вони повинні були з'єднатися з петлюрівською бандою «Чорного Ворона». Примаків направив їм назустріч 8-у кавдивізію Діомидова з районоу. Тількино, а 17-у дивізію Котовського з Тараці.

Захоплені в долон махновці повідомили про кількість анархо-куркульських сил. В авангардному загоні Петренка бандити мали три полки кінноти, в головних силах — чотири полки головоріза Фоми і в ар'єргарді Удавченка — один полк. Крім цього, Махно мав артилерійську батарею і полк кулеметних тачанок. В банді нараховувалося 3000 шабель і 138 кулеметів.

Починаючи з 31 грудня 1920 року, червоні козаки, обмежуючись окремими сутичками, відтісняли банду до Дніпра. Перший великий бій з махновцями відбувся 2 січня в районі Пугачівки. Розгорнувшись по-близькому на фронті в 3 — 4 кілометри, радянська кіннота пішла в атаку. Почався запеклий рукопашний бій, який тривав до темряви. І хоча у махновців було вдвоє більше кулеметів, 4 січня вони почали панічний втеку до Дніпра і в другій половині січня біля Канева переправилися на Лівобережжя.

Зі розпорядженням Примаків для переслідування махновців з частин корпусу був створений з'юничий загін під командуванням Котовського, який і гнав махновську банду від Канева до Сум. Успішною була боротьба і проти інших банд. 13 лютого біля хутора Хлинок, недалеко від Фастова, козаки розсіяли банду отамана Багатиренка, які нараховували 100 шабель. Перед цим 4-й полк знищив банду Цветкова, яка мала 120 шабель при чотирьох кулеметах.»

Ілля ТРИВОЛЬСЬКИЙ, Головний, 14 лютого 1921 року

Відподі як Митрофан Талько зник з села, Тривольський почувався

самотньо. Попри все він любив свого друга й сумував без нього. Болісно переживав, що той вирішив воювати проти більшовицької влади і подієся до Махна. Будучи комуністом, Іван все ж не міг помічати, що теорія соціалізму дуже різнилась від кривавої його практики. Селяни Тривольський не міг не бачити, що партія до якої він вступив у нині Тривольський не міг не бачити, що партія до якої він вступив у нині Петрограді в сімнадцятому році, сьогодні веде справжню війну проти його народу.

Навдивившись Україну військами, більшовики буквально виснажували з неї хліб, цукор, продукти... Їхня поведінка мало чим різнилась від поведінки кайзерівців проти яких вони з Митрофаном воювали у вісімнадцятому.

Навіть денікінці не робили того, що дозволяють тепер творити з селянами більшовики. Прикро було це усвідомлювати. Але служба в продромії багато чого розкривала перед Іваном.

Але на відміну від запального, прямилоїного Талька, Тривольський не міг відкрито стати на боротьбу проти влади. Бо сам був більшовиком. Водночас не хотівся йому й тіти на службу до своїх однопартійників. Кинувся було господарювати в комуні, так не дали. Спалили ж свої селяни... Заважали повстанці...

Попередивши Митрофана про можливий арешт, Тривольський став на підозрі в красного командувача полку, що таборився в Глодосах. Але зустрічатися з командиром не перестав. В основному за чарком. Політичних розмов вони не вели, зате дружно напивалися при першій же нагоді.

Кілька разів приїздив у Глодоси молодший брат Митрофана — Ява. Він служив начальником міліцейського відділу в Єлісаветграді. Найменший Талько — Кузьма працював у Совєті, там же в місті, у комунальному відділі. Обидва кликали Тривольського в місто. Але Іван відмовлявся.

Коли в грудні махновці пройшли рейдом через волость, вярбували красний гарнізон у Новоукраїні, Тривольський переховувався на хуторі й чекав, що Талько об'явиться зі своїми хлопцями в Глодосах, як Митрофан так і не з'явився... Чи може він повів партизан не до Махна? І даремно язиками плешуть у Глодосах?

**Юрій ГОРЛІС,
Велика Виска, лютий 1921 року**

«...Тієї ночі робимо перехід аж під самий Єлісаветград. Рано злітківувати чоту Єлісаветградської кінної школи червоних командирів, що випхали на тактичні випрани. Курсанти прийняли нас, звичайно, як своїх і, розминаючись із нами на шляху, навіть не здукалили, як показує під наші шаблі. Спалили собі виструнчившись у сідлах, щоб показати «будовишчам», які вони молодші.

Зробивши з вісімдесять кілометрів походу, стаєм відпочивати у Великій Висці. Місцеві совєтська власть радо нас вітала. Не зачіпали її, намітили лише пару шкідливих типів, щоб «арештувати» їх при виході.

Увечері довідемося, що в недалекому селі заночував якийсь відділ. Мало людей — багато кулеметів. Видіють себе за «ударною групу» ЧК, але Хмара звідом, що приїхав у відомість, каже, що то щось «підозріле». Чи, була, не партизани...

Після у розвідку Катря і, не забарившись, вернулася підводою. З нею приїхали стенові повстанські атакажи — Терещенко і Копач. Терещенко — невисокий огрядний чоловічина, з великою чорною бородою — сердито привітався з Хмарию, з яким давно знався. Копач — інтелігентний дівчачий повстанець, що стратив свій відділ в нещасливих боях з червоними. Дніпровський партизанський загін. Власне, врангелівський тільки «з походування». Командувач ним колишній старшина «співкушанин» — поручник Баранів, потаємно, мобілізований Денікіним. Крім нього у відділі двадцять один чоловік, на семи таврицьких тачанках: тринадцять українців — рибалок з Озінського побережжя, вісім українців — кубанців. Озброєння відділу: автоматичні револьвери, переважно «кольти», бомби і... чотирнадцять новеньких англійських кулеметів, з великим запасом набоїв. До кожного кулемета майже п'ятдесят кружків — тобто по дві й півтисячки куль. Відділ зформувалася у врангелівській армії за ініціативою Бараніва, ніби то із завданням шпартити червоне запліт понад Дніпром. В дійсності Баранов мав досить божественний план: вискочити з Криму і з цим неспешним гуртком прорідитися через цілу Україну до українського війська. Заспокоєний в час підготовки побідним червоним наступом, не відступив разом із Врангелем у глибокий Крим. Прорвався вночі крізь червоні й махновські частини і пішов на Україну тим самим шляхом, що вони наступали, а через Сиваш. Командувач дивізії Гінзлого моря його рибалки знали і дитинство, знали куди і як йти, щоб люду не заламати.

Терещенко і Копач зустрілися з Баранівим вже поцевіч Дніпра на Запоріжжі. Прилучилися до нього, щоб разом до Збруча мандрувати. Із Запоріжжя мусіли вирушити як скоріше, бо там товчється, як Марко по пелі, батько Махно. Того ж 1-го кінною армією Будьонного, перескочив по льоду Дніпро і одного туманного дня — прізався несподівано для свого себе в колонні 2-ї кінної армії Жлоби, що йшли до Дніпра загоріти Махнові шлях на Правобережжя. Розгнівав ту армію так, що тижде потім збиралася. Перемішавшись на шляхах, противники розминулися. Махно втратив свої гармати і обоз, що мусили триматися шляхів, ланцюговість захопив гармати і обоз 2-ї кінної армії. Тепер виробляє у степах понад Дніпром такі «маневри», що червона кіннота ганяється за ним кругами, як пєс за власним хвостом.

Зустрічі з нами Терещенко і Копач раділи; приїхали із наміром

об'єднати Бараніва з нами. Хмара заклопотано чухав потилицю.
— Та воно не погано. Чотирнадцять «з'ювісів»... Нусти таку пачку військ, так вона той полк у п'ять секунд висіє. А чи ти певний, — звернувшись до Терещенка, — що то не фортель якийсь більшешансний а так Дніпровим загonom?

Не сумнівайся. Вони ж при нас, по дорозі, не один десяток червоних на той світ відправили. Кінну групу чекістів разом з кінням у селі висісти з кулеметів.

Конач залишається в нашому штабі, а ми з Чоріотою, в супроводі Терещенка, ідемо «у святі» до Бараніва.

Баранів — чисто виполнений «джентельмен» в англійському офіцерському однострою без відзнак. Поривісті, легко перові рухи, гострі очі, міцно записнуті уста. Вигідувалося в цьому призначенні і врожене не уміння командувати.

На наш «будьоновскі» поглядав недовірно. Порозмовлявши з нами і вислухавши заповнення Терещенка, хвилинку думав.

— Добре. Ви залишаєтесь тут, як заложники, а я з Терещенком їду до вашого штабу; подивлюся й порозмовляю сам.

Поки одгався, зайнята розмова про Махна. Андрій «дипломатично» питає, чому він утікав з району його операцій. — можна було приєднатися.

Баранів презирливо стиснув губи.

— Я з тією сволочю не хотів і не хочу мати діла. А треба прижити, що він червоним сильно поміг. Я Врангелю не ворог, могли собі дати чортів і забрати, але... трішки пізніше.

Одягнувши поверх англійського убрання звичайну московську шпелю, елегантно попрощався і виїшов.

Чуємо, як за вікном різким тоном наказує своєму заступникові приготувати кулемети і до його повороту його близько не підпускати і з ким в жодні переговори не вдаватися. Дніпровий загін й усі тачанки стояли в двох великих господарствах. Коней із тачанок не випарали, набойки і кулемети з них не здіймали. Половина загону вартувала, друга відпочивала. Чорнота, зустрівшись із земниками-кубанцями, мав неперепані теми для розмов. Я волів тим часом поспати на лавці. Баранів вернувся під ранок і привіз записку від Хмари, щоб ми вже до полку не їхали, бо він рано йтиме через село де ми були.

Приєднавши до себе групу Бараніва, обминаємо Єлісавград і йдемо даліше в степ.

В німецькій колонії Старий Дандінг, атискували великий промисловий загін, що обдирав колонію і приїняли на захоплення від Єлісавградом курсантські коні два десятків охотників — молодих німців. Певніше, ніж брати поповнення у незайнятих українських селах. Навіть козаки розмовляли, звичайно, українською мовою і мали добру розповідь ненавидіти червоних москалів, без межі і краю.

Ідемо даліше вознесенським трактом, Хмарі забагнулося зробити рейд від Чорного лісу — до Чорного моря.

Рух затруднювала ковка ожеледка, що по відлізі відкрила дороги й обминала з ніг коней. Треба було перековувати на гостро значну частину коней, що не були надійно «вдутьі». Фабричного шияка-ухиля та гострого гашпа до підкови годі було дістати хоч би й на пагу золота. Треба було вибирати в русі великі села і містечка, де було більше коней і поступово перековувати, починаючи від роблення шияків.

ЗІ ЗВЕДЕНЬ ЧК, 14 лютого 1921 року

Містом Єлісавград бродять чутки про розкриті підпільну організацію, яку очолював Добровольський, який нібито не виїхав, а ЧК обфарикувало справу.

Винищено збройний напад шістьма бандитами на хуторі Коробчинської волості, забрано багато речей і 3 мільйони грошей.

З ДОКУМЕНТІВ

14 лютого 1921 року

З доповідної інструктора КУЛАКОВА в Александровський губернський ВРК:

«С. Гуляй-Поле 14 февраля 1921 г.
8 февраля с. г. в Гуляй-Поле прибыл 30-й Кавалерийский полк 30-й Кавдивизии. 10 февраля получил сводку, что Махно прорывается в Гуляй-Поле, за ним следует 7-я Кавдивизия и Интернациональная Кавбригада. 13 февраля посылались оружейная стрельба. Все были готовы к бою, к вечеру того же числа прибыл 162-й пехотный полк.
Махно прорвался на Успеновку и не останавливаясь пошел на Туркеновку. В Туркеновке остановился на ночь, поймал наших агентов, из которых 8 зарубили, 2-х раздел и пустил. Отпущенные товарищи и крестьяне сообщают о его составе, что у него имеется около 3000 кавалерии, 2 орудия, патронов нет, лошади измучены, бросили по дороге в Туркеновку пулемет.

До выезда из Туркеновки требовали зерна у крестьян, но крестьяне отвечали, что у них не имеется зерна. Они ругают крестьян, выражаясь, что для служения коммунистам. Далее они говорили крестьянам, что немцы уже заняли город Баранович, а вы дадите хлеб и скот коммунистам. В Гуляй-Поле ему не пришлось прорваться.
14 февраля войска все выехали. После этого было сообщено, что Махно попал на ст. Федоровку и разбился на две группы. По некоторым сообщениям Махно, они опять соединились и отправились на

Цареконстантиновку і в 9 верстах від Цареконстантиновки він був убитий».

Віктор БІЛАШ,

Новоспасівка, 14 лютого 1921 року:

«14-го фєвраля, проходя на юг через с. Туркєновку, у самїй Федєрєвці встєрєтлї краєвий пєхотний полк. В началє боя он рєшил капітулїровать. Но, когдє махновцї началї отбїрать лошадей і оружіє, полк воспротївилєся. Открыл огонь, он пробївалєся из окружєнія, на полє строя карє. Потєрял до 50 чєловєк ранєными і убитыми, махновцї оставлїлї полк, самї вїзылї на юг, в Новоспасовку, гдєлєсь встєрєтлї поддержку мєстного населєнія».

Ітак, знаменитий зимній рейд раєстїялїсє в 2000 вєрст, прїєдєлєных є 20-го дєкабрю 1920 г. до 15-є фєвраля 1921 г., знаменїталєся ослаблєнїєм махновцїны, калє дїшєнїя. Вмєсто укрупнєнїя армії в активноїй поддержки со сторони мєстных сил на Єкатєрінославщинє, Хєрсонщинє, Кїєвщинє, Полтавщинє, Чернігівщинє, Курськє, Воронєжщинє, Донбассє і Харькєвщинє она распылїалєся, дробїлєся на массєннєе групкї. В Ізюмскєм раїонє комплїта Сыроватскїй в комєтїні Колєсєнчєнко, охвачїтї до 300 сабєл, ушлї в Тєплїнскїй зєт, а дубїнєцєм удалєся є трудом посулами удержать в Старобєльщинє, зїнуз лїх в Гулівїнолїщїну».

Роман КОВАЛЬ,
лютий 1921 року:

«У лютому в Кїєві інженєр Наконєчнїй ініціовал створєнїє Центрального українського повстанського комітєту: Цупком остаточно оформїлєся у бєрєзні 1921 року. До його складу увїшлїлї єспїроботнїк губєрнєсїтї Чєнтїлє (голова), єспїроботнїк райєспїлки Махїнє (уповноважєнїй внутрїшнїх справ), єспїроботнїк народної освїтї Грудєнїскїй (уповноважєнїй вїєськовїх справ), єспїроботнїк Кїєвського губєрнєского вїєськового комісарїату Комар і єспїроботнїк райєспїлки Андрух. Наконєчнїй став уповноважєнїєм закордоннїх справ. Укрупнєнїєм у справах зв'язків з перифєрією вїзначєно Давчєвський. Мєтою Цупкому було організувати всєукраїнськє мєрєжє повстанських комітєтїв, об'єднати довкола нїх зброїнїй форматїї, вєстї агїтацію, пропаганду та аїтацію. Кїнєвою мєтою була організація всєукраїнського повстання, якє мав оголосїтї Партизанськє-повстанськїй штаб Тарнонї».

Активїзувалїсє і чєкїстї, які вжє не одїн раз встїглї відїздувати

началїству про «унїчтожєнїє бандїтїзма» в Подільськїй губєрнїї. 20 бєрєзня було затвєрджєно план боротьбї з повстанським рухом і створєно особлївї групї, на які покладєно обов'язок організувати якнайвїсшїрє мєрєжє «освєдомлєтєлєй».

Окупантї роздїлїлї Подільськє губєрнїю на трї оперативнї раїони: лєвоє а роєсїнєнїям дїлїзїй Красної армії: Проскурїнськїй, Вїнницькїй та Ольгопольськїй. Безпосєрєднє керувалї боротьбою протї партизань «уєдєсовєнїя». Члєвами їх, окрім ішнїх, булї начальнїкї дїлїзїй та «особотдєлєнїй».

Оєкїткї боротьбї з повстанством влїяхом вїсїтїя вїєськової силї не давалї потрібнїх рєзулїтатїв. Подільськє губєрнєськє ЧК впрїшлїта вкїлїтї ішнїй спосїб звїкнїчїй «бандїтїзм» проголошєну у бєрєзні 1921 року 5-м Всєукраїнським з'їздом Рад «амїністїю». Самє так у звітї Подільського губєрнєского вїснєкому за 1920 — 1921 роки оцїнюєтьсє розрєкламованїє амїністїя, яка нїбїто малє свїдчїтї про «гуманїстїю» совєтської владї.

«Амїністїя» справдї посїялє серед частинї повстанцїв ємїнні у допїтностї продовжєнїя боротьбї. Слабодухї, які піддїлїсє на «амїністїю», відразу не лїшувалїсє, їхня обїзанїсть вїкорїстовувалєся для боротьбї протї кошишнїх побратїмїв. Але, вопрї всї зусїлїя окупантїв, повстанський рух на Поділї шпрївєся і несамовїто вїбухав.

Активно творїлїсє українськї підпільнї організації, в тому числї в совєтських органах та Красній армії. Понаїмєншє з початку 1921 р. на Поділї дїялї підпільна організація, в якїй головну роль відїгравалї совєтські працівнїкї, а самє: голова Вїнницького повітового ревкому Іван Петрунь, Гайєсїнськїй повітовїй вїєськовїй комісар Сєлїщєнїй, завідуючїй інструкторським віддїлом віддїлу управлїння Подільського губєрнєского ревкому (заступнїк начальнїка віддїлу управлїння Подільського губєрнєского ревкому) Шаулко, заступнїк завідуючого губїнїату Порайко, голова Кам'янєського «совнарєспу» Радчєнко та їн. В основному не булї кошишнї старшїнї української армії. Петрунь підтрїмував зв'язок з українськими підпільниками Гайєсїна, Шаулко — з підпільнїм Жємернїкї і Кам'янцє. Поручнїк Чорнїй працював у Гайєсїнському вїєськовому постачаннї повітового вїснєкому та вїєськовому комісарїату і вкорїстовував свою посаду для поповнєнїя повстанських арсеналїв та кїньского складу. В Дєклєрацїї підпільної організації зазначєлєся, що вона стоїть на засадах Самостїїнїй України. Серєд нїїх є лїшїтї дїктатуру протєтарїату та всї каральнї органї. Називалї сєбє партїїїнїми соціалїстами. Підтрїмувалї зв'язкї з отаманом Лїхом, Гїноєво-Плахотнїком і кошишнїм осавулом отамана Воїннїя Го-
голюєнє».

З ДОКУМЕНТІВ

14 лютого 1921 року:

Обвинувальний акт вищої сесії Кременчуцького губернського трибуналу в справі І. А. Космичина, І. М. Левченка, У. В. Кирилїної (Уварової) та М. Ф. Потеляхіна.

«1. В серпні місяці 1920 року, во время оперирования повстанческих банд в Чигиринском уезде под предводительством Чучушана и других, гр. с. Вергуны Черкасского уезда Иван Андреевич Космичин, будучи мобилизован Советской властью для работы в Вергунском Военкоме, используя свое служебное положение, агитировал Вергунского повстанца Михаила Потеляхина о восстании против Советской власти и переходе на сторону банд и способствовал через агента банд Старова к установлению связи Потеляхина с представителем банд Чучушаной, которым были вручены Космичина прокламации о провозглашении повстанцев. Часть этих прокламаций были Космичином передана военкомом Потеляхину, а часть разбросана с целью распространения на Суворовской улице Г. Черкасса».

2. Гражданин с. Мельники Иван Мефодиевич Левченко, будучи уполномоченным, на организацию конспирации, используя свое служебное положение, агитировал против Советской власти, инспирировал банд и способствовал захвату бандитами скота, принадлежавшего додворянам Советской власти, позначивши главаря банд Чучушану с помощью для использования последнего против Советской власти и вывел Чучушану для передачи Уваровой в Черкассах письма для распространения таковых между повстанцами Черкасского и Каневского уездов. Тот же Левченко в период тригворенщины был осведомителем банд Григорьевых и Деркача, давал приют у себя на квартире бандам Уваровым во главе с сыном Уваровым.

Гражданин г. Черкасса Удита Васильевна Кириллина, жена Уварова бывшего главаря банд Григорьевых, выходила с ним в штаб в Халандином Яру, а затем, проживая в г. Черкассах, поддерживала связь с бандами и способствовала их операциям.

4. Гражданин с. Дахновки Михаил Потеляхин, будучи на ответственном советском посту военкомом Вергунской волости, в течение дв. Советской власти время решил вступить в переговоры с бандой с целью затем разоружить милицию и открыто перейти на сторону банд при содействии Космичина и Старова, для вооруженной борьбы с Советской властью и последнего не привел к исполнению благодаря своему принятым политическим мерам.

На основании вышесказанного гражданин с. Вергуны Черкасского уезда Иван Андреевич Космичин, 25 лет, гражданин с. Мельники Чигиринского уезда Иван Мефодиевич Левченко, 20 лет, гражданин

г. Черкасса Удита Васильевна Кириллина, она же Уварова, 49 лет, и гражданин с. Дахновки Черкасского уезда Михаил Федорович Потеляхин, 21 год, преданы суду выездной сессии Кременчуцкого губернского трибунала по обвинению в контрреволюции, а Левченко и Потеляхин, кроме того, за примазаніе к Соввласти».

Юрій ГОРЛІС, Рівне,
лютий 1921 року:

«Підвочовуши в Рівному довідуємося вночі, що в недалекому Куті почують загони «батька» Махна. Розбужена Катря поїхала покласти, і як стара знайома «батька», порозмовляти з ним про наше «будівництво», щоб махновці нам «за спасіби» чого не дали.

Ще Катря була, певно, вполюванні дороги, як до нас прийшли махновський роз'їзд: дванадцять кінних і одна тачанка з кулеметом. Спокійно підїхали до нашої застави і попросили віднести їх до штабу. На вимогу дали не вагуючись зброю, залишили коло застави тачанку. У штабі зовсім не вважали нашим будівельським виглядом і начальник роз'їзду давши з місяця, що він посланий самим батьком, щоб зв'язатися. Показав посвідку. Штаби і печатка: «І-а українська повстанча армія імені батька Махна». Чому не батькова, лише «імені батька» — було таємницею того, що укладав текст, а може й самого батька.

Хвири питає, як вони так відважно до нас прийшли, не зважаючи уваги на наш червоний вигляд.

Начальник роз'їзду усміхнувся.

— Ми не до Кута не діїшли, а вже знали, що тут стоїте, та хто такі. У нас двічоти — розвідники — метки. Якби не ми, а дійсно будівельці тут стояли, так ми почунали б не в Куті, а тут, — а будівельцям — духом пра землі уже була б. Ми їх давнього вже поперед себе небачили — не за нами бігають.

У нас і свої будівельці с. — тільки правдиві. Цілий полк донців від Будівельного до батька перейшов. Тепер рубують червоних, аж драгити зати.

Пригледіюся до махновців. Звичайні собі, добрі хлопці — катеринівцями, одягнені на козацьку «моду». Нічого «анархістичного» в них не було, німігненько, дзветься, з ідеї шаркізму вони й не тямля. Говорили про селянську революцію, селянську самостійну Україну і пішли в пашину зорю свого батька, як не кожний чернець у Бога.

Катря вернулася від ранок. Розмовляла з Махном — передавав, щоб дитрималися у Рівному, — ранком буде переходити — хочє порозмовляти.

Перед полуднем почали зупинятися в Рівному махновські відділи. Пригледіюся до цієї, будь-що-будь, поважної сили. Кіннота — хваци

хлопці на добрих конях, сотні тачанок з кулеметами, гарматами — по косяку коней-звірів у кожній. Пратори чорні й жовто-блакитні, — останні, як говорили, Махнова дружина — Гандзя Кузьменко — свідомо українська, відділи сама пошила й повизивала. На національному прапорі написані: «Хай живе селянська революція» — на чорному: «Да здравствует анархия, смерти узурпаторам!» Чорт розбере, що це «протрени». Більше махновців у широких кашубах шараварах, стіпають укаш-каша пісень.

Проїхав полк махновських будьоновців у рогатих шапках з червоною зіркою. Вгладивши наші «будьоновки», донці махають руками: «Здорово братишки! Даймо Ростов!»

Сам Махнов прийхав у критій кареті, запряженій чотирма кіньми, залічував на походи, не знаю котру там з ряду, рану. У каретах же, — де їх тільки «батько» вивдав? — їздили й інші ранені й хворі махновці.

Була неділя, і якесь свято — народ саме входив із церкви, аж зустрілася коло неї карета з Махном. Спрацюєш на костур і підтримуєш під руку дружиною, «батько» піснє і на очах юрбан селян-богомольців, віддав земний поклін перед церквою. Потім казан собі заклакати церковного старосту і вшнйавши з кишені жменню золотих а'яті, десятирублєвок, виспав їх у пригорці старости.

— На святий храм від раба божого Нестора... Хай батюшка помолиться за усіх нашої селянської зброї.

Староста — сніпий дідуха, із сльозами в очах поцілував рамено «вождя селянської армії». Хрестився й їздивши навколо баби.

Стримуючи нечесті усмішки, приглядаємося зблизку до тієї комедиї. Анархист «батько», бо анархист, не признає анархія ні Бога, ні церкви, та «раб Божий Нестор» знає по чому бублики в Одесі, знає на якій стріч українському дядькові заграти...

Представляється «батькові» і отримує запрошення прийти до штабу, — затривчається Махно у Рівному дошче, матиє тут засідання воєнного суду.

За підмогою, ми у'ятерюх сиділи в хаті, де примістився штаб Махна і розмовляли з «батьком». Не було з нами Копача, що як старий приятель Махнової дружини, що знав її ще з Печаного Броду, розмовляв з нею в другій хаті, не було і Бараніва, що не бажав собі з Махном розмовляти і руки йому подавати.

При розмові розглядаю уважно легендарного «батька». Невисокий ариєт, «шестина» чупринка, обголене землісте обличчя — вичучене й хворобливе, як у сучітників. Непоконана постать, — лише в запаліх очей поблискувало «нось», що робило його божинцем махновської орди, що давало йому, необмежене право деспотично розпоряджатися життям і смертю всіх разом і кожного підвального зокрема. В розмові «батько» чувся певно, може аж занадто певно, але те «занадто» не виглядало гротесково. Вичувалося, що цілий Махно це клубок розшарпаних нерви.

загнуданих мідною волею. Тридцятилітній «вождь селянської армії», що його «академіями» було дванадцять років царської каторги, про справи бої і походи говорив до речі, тоном фахівця. Зате в політиці митав горюх з капустякою. Гасла і думки, що їх висувала сама стихія українського села, перемінював із гаслами й думками теоретичного анархизму, запозиченими, очевидно, у «золотоустих» стовпів російської партії анархистів — Вєліка, Аришнова, Барона та інших. Вилікані більшовіками з москвовського Олонку, вони знайшли собі неспокійний притулок у революційно-воєнній раді «наполеона» українських степів.

— Селяни тепер, батюку, війська мають? — недискретно запитав Чорнота.

«Батько» питання не признав.

— Під Кримом мав білих двадцять тисяч. Частину червоної розбейли та розстріляли. А то розбіглися по хатах, поки знову покляну. Отут, двома містами біде може три тисячі. А ви що, може приєднатися хочете? Непотрібно. Я й шук розжену в різних напрямках. Тепер об'єднуватися в білийі групи неможна. Розбі'ють. Треба шарпати червоних всюди, невинними відділами, — не давати їм ніде спокую. До мене ось Махно іх по позв доводив. Будували по червоному перебіг. Так я його тілях десь під Києвом, за Дніпро виведу і пошлю на Дон повстання робити.

Говорив це тоном, як би казав: «Ось виведу хлопця за ворота і пошлю до степу за шнїрсами!»

Вибач, Батьку, за питання, — одізвався Хмара, — чому ти з червоними москалями проти білих об'єднуваєшся?

— А мені що? У мене засада бити білих, поки почервоніють, а червоних поки побіліють!

Хмара усміхнувся.

— Та то ми вже чули. А все такі летіше було б червоних бити, як би під Кримом фронт ще був.

Наполевати мені на фронт! Ті дурні у Кремлі головою у вогонь самі лізуть. Ще рік такої політики і — будемо мати уніт сто, тисячу селянських фронтів! В Україні, Росії, на Дону — всюди! Селянська революція, — право кожного народу, міста, села на улаштування собі життя по своїй владобі. Мусить перемогти! А Врангеля треба було зарання підіксти, щоб положежия не використав. Червона армія з Врангелем охоче була битися, а подивився — як то буде на фронті з батьками і братами! Чи не поспіляються на наш бік полки!

— Вірши, батюку, в перемогі селянської революції?

— Вірю.

В цьому короткому «вір'ю» була дійсно тверда віра. Хто знає, як би «найбільший дурень» у Кремлі не змінив був круто того року внутрішньої червоної політики, чи не здійснилося б «батькове» віщування про тисячу внутрішніх фронтів. Якійсь штабовець доложив, що далека роз-

відка доносить про наближення будьонівців. «Батько» зневажливо махнув рукою.

— Весієм. Босими нігами ще довго слізгатися будуть. Голота... Коні не має чим перекувати, а у мене всі коні на сніпських гвинтах.

— А де ж ти, батьку, береш? — зацікавився Хмара.

— А ти, певно, теж ухилиш на походи у ковалів робити? Всі ви крижухи злизово думаете. У мене кожний козак ще з літа на дві гострі перекоки нерухомих запас возив. Та ще у прангелівських складах англійських підков, ухилив та гвинтів набрав. Я тепер подку будьонівця, як корона на буди. Я сто перстов за добу увійду, а він їх три-шкарбас. Коні підбиваються, не догидася їх козачина — на селян спустася. мінус коней у сетах, — а що той селянський кінь, хоч би й найкращий, варт, як він до сідла і походу не при звичаний? У мене, не догидася коня — голову відрубав!

Правда руда батька — чорноморський матрос Щусь, нагадав Махню, що суди з полків чекають.

— Кожні хай увійдуть. А ви, — звернувся до нас, — підждіть кілька хвилин, умовимося ще куди вирушати.

Хмара зацікавився було, що хоче до моря прогукятися. Махню хвилювалося:

— Та ж звідти облава на мене йде! Як перескочити через дві днів — гуляй! Підждіть — у мене суд скорий. Сидайте за той стіл.

Увійшли чотири представники з частин до воєнного суду. Мали судити фуражирів з кулеметного полку за те, що він, видані йому за гроші на купівлю віна і харчів для козаків, пропив і під'явлює породажам веселим молодцям. Актів жадних не шисалося. Голова сам Махню.

Варта введе підсудного — гарного поставного хлопця у бекеві. Обличчя вже має списане нагайкою, видно «батько» вже з ним «розіграв».

Махню він «явля» поглядом в нього як яструб в курча.

— Де гроші товариські?! Пропив?! —

— Помилуй, батьку! Затягнення на мене зайшло...

— Я тобі довіряю?! Товариство тобі довіряло?! — Пошол во!

Варта вивела підсудного.

— А може б так, батьку, прочухати шомполами — та-й хай би вже та було. Хлопце боївий, заслужений, — це нам припадсться — неслим одізвався один із суддів.

Махню ударив до столу долонею:

— Розстрілять!

— Ну то — розстрілять... одізналося чотири дунів за столом. Суд був скінчений. За хвилину на городі бухнуло два постріли. Присяди виконаний.

Умовляємося з Махном, що вийдем із Рівного в одному напрямку, а потім він йде в напрямку Києва, а ми на Умань, відтягаючи на себе частину будьонівців.

За кілька хвилин вже гунали червоні гармати, що обстрілювали махновські роз'їзди. Виступаєм всі. Прикривати відворот, підбити можливі напад дотинковий червоної кінноти — злишастися в лави, на полях за Рівним, із шівтораста тачанок, кожну запряжену трійкою добрих коней. Була це може п'ята частина кулеметного полку. Я залюбувався маневруванням тачанок на полях. Та ж кіннота, щине... замість коня — три коні, міцною бричкою; замість їзди з шаблем і рушницею — три коні зі станковим кулеметом. Шівтораста кулеметів — сімдесят п'ять тисяч куль на хвилину... Хай тут кіннота «вкусить» на відкритих полях. Український степовий «бандит» Махню, перший показав полководцям модерних армій, що кулеметна частина може бути окремою тактичною одиницею.

Веді вємося від махновців на очах будьонівських роз'їздів на обрії. Ще до вечора ув'язалося за лави два будьонівських полки по п'ятсот — шістьсот шабелі козаків, з дивізіоном, легкою артилерією на додаток. Ув'язалися і вже не покидалися. Другого дня довідаємося, що один із тих полків, як на сміх, саме був 84-й полк, що під його прапором ми партизували, а документами його ад'ютанта я послуговувався.

За Глодосами дотав він нас у відкритій степовій місцевості серед дня. Коні, видно, мав кращі від інших полків і хоч не в силі був нас вести, але й не відставав, не спускав нас з очей.

Можна було б і дати йому бій, лише той бій для нас був бездієвий, невартий жертв, а як би підосіли до будьонівців ще й другий полк — міг би для нас але скінчитися.

Ситуацію роз'язав Баранів. Зсидив в руху чотирнадцять своїх «жовтків» із запасними кружками в торбах і заліз із ними за високою, порослою сухими бур'янами межею обабіч дороги. Покинувши Баранів, їдем рясно далі. Будьонівці адогнали нас теж колоною. Задивлені за нами, пошол під вогонь чотирнадцять кулеметів з віддаль кількадесять кроків. Перший ескадрон поліг майже весь. Злякавшись такої потопи, полк повернувся і дав драпака. Затримуємося і поспіаєм тачанки за «Діюстами». Баранів привіз із собою ще й раненого будьонівця. Той опонів, що червоні приймають нас за донців будьонівців, що переїхали на бік Махня. Даний приказ — щоб там не було, повертаєм устрем в напрямку Голованівська. Відпочинили перед ранком пару годин, знову мінусем напрямком. Та поноудні будьонівці — оба полки разом знову вже наслідні нам на хвіст. Перемучили коней, дають нам їм відпочити. Удень знову перегонні, гошмося й наступної ночі.

Так, з короткими перервами, кілька днів і ночей. Беремо наразі на повсякденну тактику і останніми сил робимо за добу майже стокилометровий загальноплановий перехід. Від нові наганнячі загубили наш слід».

Йосип САВИЦЬКИЙ, Вінниця, лютий 1920 року:

«... Становище в губернії було тривожне. На дорогах орудували повстанці. Особливо небезпечними вважалися Знам'янський і Кременчуцький повіти. Траплялись наскоки на наші установи і об'єкти радянських працівників: так, голова губерновому тов. Кошицький та його вуйлуба тов. Соколов загинули в першій сутичці з повстанцями недалеко від села Кам'яниці Чигиринського повіту.

Пам'ятаю, 7-го лютого 1921 року мені подавонили, щоб я негайно прибув до губерновому на екстренне засідання. Заходжу в зал і одразу бачу, що засідання от-от має початися. На трибуну виходить невисокий чоловік, одягнений по-військовому. Це був голова ВУЦВКУ Григорій Іванович Петровський.

Разом з ним на нараду прибули командуючий XIV армією І. П. Уборевич та член Реввійскара В. П. Затонський. Йшлося про становище в Подільській губернії. Обговорювались питання: про роботу партійних і радянських органів, про добір кадрів, боротьбу за нову зброю, про банд, про паливо, налагодження торгівлі тощо. Г. І. Петровський говорив, що головних ворогів ми розгромаили, але імперіалісти не припинилися з існуванням Радянської держави, тому ні на одну хвилину не можна забувати про змищення обороноздатності Червоної армії. Відносини імперіалістів перейшли до економічного тиску.

— Куди не кинеш очок, — говорив Григорій Іванович, — всюди розруха, труднощі. Але на Україні міцна партійна організація, яка влітку 75 тис. комуністів, що спираються на партійний клас, серед яких бідняки не винятково. Нашим головним завданням, — закінчив Петровський, — є мобілізація всіх сил на розв'язання невідкладних господарських проблем, відбудова промисловості і сільського господарства.

Після наради Григорій Іванович виїхав у повіти Поділля, щоб знайомитися з становищем на місцях.

Всукраїнського старосту теж зустрічали в Кам'янці-Подільській, Проскуріві, в Летичеві, Літні та інших повітових містах. Побували в багатьох селах.

Коли Г. І. Петровський повернувся до Вінниці, знову була скликана нарада активу губернії. Григорій Іванович з тривогою говорив про те, що на селі підводять голову куркуль, з яким треба повести боротьбу».

Нестор МАХНО, Берестове, 16 лютого 1921 року

Спроба з'єднатися під Милеровим з загонами Фоміна й Каменюки не вдалась. В Маринівці красні атакували махновців і ті змушені були відійти через Біловодськ, Шулятивку, Кабаняче та станцію Барнішине в Гуляйнівський район. Але красні вже чекали Махна в районі Гуляйнової. Вони встигли підійти до села 2-у й 9-у кавалерійські дивізії та інші бронейовиди. Махно ужилися від бою й, перейшовши за різню, були станції Межева, зупинився в Новопавлівці. Тут до нього приєднався загін Каленіш. Броні й Машама.

11 лютого 3-й кавкорпус красних наздогнав махновців біля Дібрівки. В його складі було три кавалерійські дивізії, сформовані з амністованих махновців. Довдавшись про це, Махно спробував повернути собі втрачені соратників. Але ті зустріли його з'яву на передовій вогнем.

Розлючений Махно наказав відкрити по зрадниках індивідуальний кулеметний вогонь, потім в шабелній атаці красних вигнали з Дібрівки й гнали кілька перес.

Серед трофеїв дістались кілька гармат. З них повстанці стали відстрілюватися від переслідувачів.

Через день 3-й корпус знову наздогнав махновців. Гарматним і кулеметним вогнем Махно зупинив його атаку. Майже десять годин тривав бій. Вночі противники розійшлися. Махновці рушили у бік Новоусєнінськ, красні відступили в Новопавлівку.

Повинувши Гайчур, Цареконстантинівку, Білоцерківку інтвортисичний загін Махна зупинився в Берестовому. Тут вирішили перепочити. Та не довелося. Переслідувачі атакували село. Розділившись на дві групи Махна й Куріленко вивели кавалерію з під удару. Але обидва поранених врятувати не вдалося. Поранені й хворі махновці почили під шістьма рубль 3-го кавкорпусу.

В Фрунзі стали махновці розгромити дивізіон красних. Серед полонених ввійшло чимало колишніх махновців. Тридцятьох з них зарубали на місці. Махно розмахував закривавленою шаблею і кричав, що вирубає всіх зрадників.

Душич ледве встигхирив Батюка, відтягнувши його від полонених.

Вони ж безбройні. Несторе, вгамуйте!

Решта полонених молила про пощаду й клялася вірою й правдою слугувати Махну.

Забрирайсь геть, — наказав їм, заспокоївшись Махно. — Ви ті люди, які можете, що руки догори дерти та зраджувати...

Юрій ГОРЛІС,
лютий 1921 року:

«...Відпочиваємо в селах на межі Уманщини й Поділля. Хочемо створити правдиве обличчя і для святого спокою не заминаємо пам'яті чекістів, що є в руках діалі. Та одного дня такі не втерпили. Співали, якось село над Ятранню, як сам приїхав у гості до нашого дідка районний уповно- жеваний ЧК. Працівники московні — дідка нарастали. Проти самогону хотілося йому вийти з «доблестивим будовою». Може був би собі сини і поїхав даліше — так захотілося йому, похвалитися, як то він майстерно з «бандитами» петлюренівськими розправляється.

— У мене, брате, — москвичів він обняв Хмари, — нема, щоб банди не признався, що тільки схочу.

— А що, б'єш?

Бити — це дурниця! Не кожному биттям ізнє роз'яжеш. У мене в ЧК — тьох. Зовсім теплий тьох. Я в ньому тримав — ха-ха-ха! — значайну величезну стару свиню — у куриця забрав. Жерти її не даючого. Так раз на три-чотири дні катало м'яса якину, щоб не здох. Розумієш чому м'яса? — Ось сдухай. Як попадається в руки якині банди, не хоче признаватися. Я його увечері туди... до свині... А вона завжди біже зовсім — розумієш? Бандит думає — ха-ха-ха! — хтозна яки зна. Розумієш? Зовсім темно! Як вона його погірше там по кутках, як одне за йому — ха-ха-ха! — пальці та ліпки — кричить: «Забери мене, ідеп — все, що хочете сказати!» Правда — донко — та?

Або — у повитовій ЧК, та її вводи — стріляють. На кожного банди-малі, дураки неукоті. Шум роблять. Кроки, можна напалюють... Воно це?! У мене в місцевих ніхто ще вистріла в ЧК не чув! А бандити б'ють, б'ють, без кінця!

— Що ж ти їх рикеш, чи вийшли?

— А ось — дивись! Власний винахід!

Чекіст витягнув із-за халати патічок, щось пібн «юрок» до в'язки свині. Потім вийняв із кишені силітений з тоненьких реміньки шнур із зв'язаними разом кіментами.

— Бачиш? — От тобі цілий інструмент! Ані шуму, ані кроку! Ось заложив — шпурчок на шню... — Чекіст одгнув собі через голову шпурчок. — Заклав сюди патічок... Покрутиш тільки разів — і шпурчок вийде!

Хмара, що уважно слухав — встав.

— А ну-ну, чекай, як то робиться — хочу добре придивитися.

— Ну, кажу ж тобі — отак! Сюди закладається, а отак перекуряєш.

Хмара взяв у свої руки патічок і легенько закручував петлю на шню. Потім крутив із силою раз, другий, третій...

Чекіст хохотав руками за шню, захрипів, посміївся, відплив язик і з хрустом горлячки та позвонків висмикнув духа.

Потримавши якише час для певності, полковник вустин патічок і похмілюється.

— Дивно добрий спосіб... ні шуму, ні крику...

Знявши «інструмент», заховавши упоноване під ліжко й закінчивши з другою хато чекіста, що поганяв коні у брідці, що везо упоноване, він приїхав і той підійшов без шуму і крові на лоні Априама. Потім обидва тихо вирули під лід Ятрані, а на брідку поставили кулемет.

Може хто бачив, як несла в мішках труни і шкарди їх в'язолонку, може який тайний чекіст увивав коні і брідку свого начальника, — але зникнення упонованого розмислювало нас і знову стягнуло на наш полк червону кінноту, тим разом вже «котовиш».

Знову почалися виснажуючі нічні переходи, знову нерухочі нападні і сутички. Кілька разів обстрілювали нас із лісів місцеві повстанці, та ми уникали контакту з ними.

З ГАЗЕТИ «Всероссийская кочегарка», 17 лютого 1921 року:

«...Бандити в значительном числе под предводительством банды Махно появились у нас в губернии в начале февраля. — 2000 конных (в том числе пулеметный полк), 3-дюймовые орудия.

Имел целью похищения своих разбитых рядов кулянкин элементом, Махно направился по наболенным местам: появившись в северовосточной части Старобельского уезда, прошел по восточной части, вышел на Донец, затем, минуя Лиман, вышел на переднюю, а оттуда по северной части Гришинского уезда направился в Гуляй-Поле.

Части Красной армии было нанесено Махно несколько ударов в Старобельском уезде, в Писаревском районе и на границе с Изюмским уездом.

Среди махновцев громадное количество раненых, которых Махно таскает за собой, и это усугубляет общее состояние разложения его банд. Больные и раненные махновцы не имеют никакого ухода. Достаточно сказать, что обязанность «старшего врача» банды исполняет санитар. Махно стремится разгрузиться от больных, так как большинство на них грузились... Настроение главнейшей шайки раздвоенное, они отлично сознают близость своего конца и по словам жены Махно продолжают борьбу против Советской власти только потому, что выхода все равно нет.

К 10 февраля Махно был изгнан из пределов Донецкой губернии. Оторвавшись от него, отдельные банды рассеялись и поодиночке распадались среди крестьянства...

Меря боротьби проти Махно будуть успішні тільки тоді, коли саме кріпакство сознательно поїдет на решительную борьбу с бандитами...

3 ДОКУМЕНТИВ

17 лютого 1921 року

Листівка отамана БОЛОГО:

«Козаки...

Час лютий настає. До зброї, настає весна. Коли ви маєте ще трошки гайдамацької крові — пора до діла.

Що робитися нашкодо нас? Що робити з вами наші зацікавлені майми? Як їзд вами заносяться.

Брати. Жиди вами правлять. А на ножі пора встати, славу свою добувати.

Наша країна, наша воля.

1921 року 17 лютого.

Голші...

Максим ДУМІЧ,

17 лютого 1921 року

Думичу пощастило. Здибавши коня перед кулеметою з якого хотів розстріляти Махна, він не отримав жодної подряпини. Черга проїхала кріпак коня. Падаючи, Максим встиг швидко вилетіти праву ногу зі стремена й знову не прикипав його. Відбувся кількама сантиметрами геть зверху поверхню землі боком, потрапив під сідлом, та зчепив ребро долою правини на яку обшарався при падінні.

В наду бою, мабуть ніхто, крім Махна та його дружини й не зрозуміли, що трапилося. Спочатку Думич думав, Батько теж не втратив нічого. Але він помилявся.

Коли після прориву зупинилися нарізні на початку в якомусь горі, Махно запросив Максима на вечерю. Як правило з Батьком зустрілися нацистабу та кілька найближчих до нього командирів: Чубенко, Куріленко, Петренко, Каретник, Білан... Бо, заодно за столом вирішували й більш важливі справи...

Галина замінила Думичу перел'язку на руш, яку напівдорозі втрачено була ще годі, в тачанці, коли підібрали Максима.

Зібралися командири. Всі були втомлені, неспокійні. Випили по чашці, влязлися до екаженої на салі картоплі та кашених домодорік.

Наша контррозвідка роздаблалася... ні до кого не звернувшись, сказав серед загальної тиші Махно — Мене сьогодні ледве...

туди не розстріляти в тачанці... Максим втрутався, підставивши під чергу й коня й в тачанку гринату... Поранені коні шмикали те, що залишилося від терористів і тачанку в степ... Я посилав Матросенка розшукати коней і тачанку... Коней він знайшов, і передок від тачанки, який вони позолотили — А що з ними, у що в них був — невідомо...

Якщо правота розірвалася в тачанці — навіряд чи хто ці тачанки залишився, — сказав Вдовиченко.

Скільки їх там було? — запитав Куріленко. — Може хтось тільки поранений... Знайти б і допитати.

Левко чим займається... — сказав Махно. — Я не про те... Ми втрачаємо підданість. То тут то там натикаємося на засідки, засідки... Гребуться кінні тайники, розганяють кінні дено... Дійшло до того, що до мене з кулемета «спів» шмаляють... Словом, здається мені, в нас забилася стелю... Тому я вказую підключити на їх розшук всю контррозвідку — від армійської до заводної. Я впевнений, що чекісти позаспалити до нас своїх агентів... А ми — роздаблалася.

З бою не виходимо, — похмуро сказав Куріленко. — Часу немає захищатися контррозвідкою... Все драпаємо й драпаємо...

Махно схотівся з-за столу.

— І будуть нас драгати, поки більшовицьких агентів не повирубуємо... Коли не так було, щоб наші маршрути, бази ставали відомі ворогові? Неже ми не бачимо зради!

— Чого ти, Батьку, переляк, — сказав Вдовиченко. — Скільки наших тенер з краєзнавцями? Навіть окремі командирів... А вони могли ходохуватися про наш тил...

Думич вечеряв і мовчки дослухався до розмови командирів, не розуміючи, навіщо Нестор його сюди запросив. На знак вдячності чарку палити, чи що? На його ніхто не звертав уваги.

— Я думаю... — заспокоївшись сказав Махно, — що в моїй сотні є парашини, вівця... Тому доручаю Думичу набрати нову сотню охорони... Переріж кожного.

Думича таке рішення Махна здивувало. Він не помічав раніше в Нестора страху за свою персону. Той, здавалося, нічого не боявся. В критичні моменти бою, навіть поранений сидів у сідло й вів за собою повстанців. Першим втрутався в лави ворога. Звичайно, махновці берегли Батька, як могли прикривали й захищали в бою. Та хіба нашкоджено Нестора втримав. Він завжди сам ліз у пекло. Йому й далеко було, не менше десяти раз був поранений. Тяжко — в ноги. Швидкодібавши дошку. На обличчі шабельний шрам. Охорона Батька, загалом показала свою надійність. Правда, зараз це була вже не сотня, а мовляв сорок бійців... При чому це були адебільного випробувані не раз люди з близького оточення Батька, які не раз вже довели йому свою надійність... І аміновати їх, на погляд Максима, не було жодної потреби.

Нби читаючи думки Максима, Махно додав:

куючи з коней, всі розглядали його, як найбільшу в світі рідкість. Рогоубийний хлопець не міг, певно, перевертати в своїй голові, чого «босхонівці» так тішаться, побачивши дурний гудзик відрізаний від власної прищипки за відсутністю іншого — до штанів. Виста про гудзик штанів передавалася з уст до уст по колоні. Під'їжджали галузки цього із дальших чот і трійок.

Холодноярський бурлака Худолія, полтавець, від'їхавши призначено не до гудзика, а до обличчя його власника.

— Як би морда тришки грубіша була — чисто мій товариш з Києва. Гордієнка полку? А може то ти Грицько — тільки скуд?

Грицько закривав очима, потім вчепився в Худолія, стягнув його з сідла й розперієв в його обіймах. Розговорились, Грицько унімав ще одного «козаків» й старшину з інших частин, що разом з гордієнкою були на фронті. Переконавшись, що ми не червоні, радні нам не мешай нім йому. Заморозили бідного Грицька — розкладаючи при розмові утумо колючу його гудзик — направляє свою неадекватність. Запідвався в кобурах чарка міцного самогону — вігрітис, — знайшов сито, хліб. Дріжачи від зворушення, Грицько заїдав чарку і гогод, а ми стояли біля нього і кожний лаявся в душі запитати його про те, що нас мучило. Нарешті Терещенко, що нервово кувондів свою велику червону бороду, відважился.

— Слухай по, козаче... Ти давно з війська?

— Як з Ланцюта втік — третій підряд.

— Ну... і як там наше військо? Що поробляє?

— Серця у нас здохли, замерзли...

— Ну, та інтерноване... У таборів.

— Гмм... Інтерноване — кажеш. Що ж то за мудре слово таке? Уміжнароднене — тобто — чи що?

— Ну, в таборів. За дротами. Вроді, як би полонені, а тільки не полонені — а інтерновані.

Терещенко замотав цисно бороду на палець.

— Т-т-так... Ну, а гудзик отож у тебе — від урядової військаної уніформи — ні?

— Та гудзики носять. І відзнаки носять. Тільки зброю забрали. Довкола зіткнули. Терещенко смиснув цисно бороду, аж захрипів.

— Ну, а коні — як?

— І коні забрали.

Партизани тривожно зашепотіли. Терещенко задавав бороду обурення.

— Ну, а як же, на весну готовитись щось — ні?

— Та... говорили старшини у таборі, що весною повстанці будуть розбігтись. Тоді й нас на Україну відпустять, віддадуть нашу зброю. Мені не хотілося дожидати. Дурилка за дротами чіпляється. Утік, щоб повстанців приєднатися. У таборів — кожний про те тільки й мріє.

Стоїмо коло Грицька задумані, з спорожнілими серцями. Сумні пошми перекидали на влиху з уст до уст, із чоти в чоту...

Терещенко розпушив п'ятьцми бороду.

— П'яне старшини! Звесь полк піверутом до могили!

Шлях вліз на верх до хреста. Як полк, в густих лавках оточив піверутом Нечесну могилу. Терещенко коротко з'ясував положення. Скінчивши — пізніє руку.

— Хто за тим, щоб ти за Збруч, здати коней та зброю і відпочивати за дотам — руку з шаблем до гори!

Партизани понуро поичали, схилившись у сідлах. Ласкаво потривали по інших чотирингох бойових товаришів.

— Хто за тим, щоб вертатися і — поки наша сила — бити ворога? Дави хворувалися. Блиснули на сонці клінки шабелі. Всі до одного.

Терещенко обернувся до Хмари.

— Паєш полковнику! Віддаю назад у твої руки полк. Мені дозволяю, по дачному, тачанками керувати.

З місяця повертає на Схід. Грицько, поки що, на тачанку примостили. За Крестим розігнали енесеседи на чотирі вітри червоної полк, що збувалися нас, намагався догнати. Зарубали із півсоти «котівців». Поховали нас «скуру руку» при дорозі дев'ять своїх збитих і рушили далі. Грицько передигнувся, озброївся і сів на коня. Лише гудзик від його старих штанів в відрізані і сховав до своїх адьютантської торби. — в Холодному Яру показати...

ЮРІЙ ПОТЮННИК, лютий 1921 року:

«...Я вже збирався виїжджати з Варшави, як раптом до мене заходить Тимченко, якого я знав за особистого ворога Петлюри. Тимченко був знаменитий лише тим, що в чистому полі серед білого дня капітулював і добре озброєною і беззатною українською «сірокупанною» дивізією перед поляками 1919 року. За всіма попередженнями про конспірацію Тимченко повідомив, що зі мною хотять бачитися «люди, — які нікуть багато зробити в нашій справі», що є то українські патріоти і що побачення з ними мене ні до чого не зобов'язує. Прізвиська деякого з них він обіцяв сказати мені лише, коли я погоджусь на побачення. Чому, думаю мені не підійти та не подивитися, що поїло там за патріоти? Я дав слово. Тимченко назвав Хененка, Хрохольського та Подгурського, але тут же зазначив, що Хененко є не цілком відповідною особою, за те Хрохольський та Подгурський є «цілком наші люди»... Особисто я не був знайомий ні з одним із названих «патріотів». Знав тільки, що Хененко колишній великий землевласник і сахарозаводчик; був господарем

гетьмана Скоропадського чимсь подібним до міністра гетьманського двору.

Учепері я познайомився з «патріотами». Вони обіцяли паволоку шкатулки і крадькома поглядати на мене. Опріч Грохольського та Ханенка були тут брати Подгурські, Хорват і ще декілька чоловік.

Хорват і один з Подгурських почали своєрідне інтер'ю зі мною. Потім, багато говорили про свої видання в Європі й особливі в Польщі.

А все ж були то надзвичайно оригінальні типи. Для них нібито і не було революції. По їхньому надбався значущий грабунок їхніх діб, а тому «во ім'я вищої справедливості» все повинно бути їм повернено і селянство має бути покараним. Мене цікавили не так їх принципи «вищої справедливості», як самий спосіб покарання українського селянства, якого гадали вжити оті архієпископоти. Виявлялося, що до того неможливих реальних можливостей, бо Антанта, за виразом Хорвата, «вельми сволот». Надії на інтервенцію розпалася. Але віра в свою правоту творить надію. І пані Хорвати вважали за найбільш доцільне почекати поки більшовики самі розбіжаться, а народ, похитуючись го зони, приїде просити «своїх панів» повернутися на Україну.

— Ми тут будемо сидіти. Сидітимемо і поглядатимемо на схід, де замість залізниць, радіо, аеропланів, — будуть ходити валькани чумака та на великих шляхах гулятимуть розбійники, побираючи подати з усякого, хто йде і хто їде. Отоді і попросить нас: Ратуйте! — з патосом говорив Подгурський.

Найрозумнішим з них все ж був Ханенко, що нібито зважав на факт революції, не любив згадувати про «вищу справедливість», а лише застерігав, що можна реально відібрати від селян та робітників із того, що вони здобули за революції.

Решта «патріотів» робили враження маяків. Розуміється, що свої наміри Ханенко маскував «державними інтересами».

Пізніше ця група «патріотів» стала осередком «союзу хліборобів України», що заснувався у Варшаві. В тому союзі переважали польські елементи. Вони таки справді мали добрі зв'язки з польськими державниками, бо коли треба було дістати візу на в'їзд до Польщі, або відкупити, або погодити якусь іншу справу, то через «хліборобів» це можна було швидко зробити, ніж з наказу самого Пілсудського.

Врешті і «хлібороби» обіцяли мені баче співчуття зі свого боку. Я не перні у щирість їхніх обіцянок, бо коли б узяти всерйоз їхні застереження, то мені ще тоді нічого не залишилося б робити, окрім негайного виходу в Радницькі Держави для відчужити себе в розпорядження хоча б і не Української, але Революційної влади.

Повів же нас Зедінський до гостиниці «Брюль». Там сидів Борис Саніков. За своїм штабом. Але ж то такі дійсні ворог України! Як значимий у таких випадках, він дуже гарно говорив та не договорювався. Всі питання принципового характеру на його думку повинні вирішувати

не то і «установчих зборах, не то і «свободно обраних советах». Він мріяв про «третю Росію», що має простятися від Карелії до Кабула, від Дунаю до Камчатки. Борис Саніков доповідав його брат Віктор, — суцільна хвороба. Там же кривиться капітан Ресслер і ще інші.

Саніков певно мав досить сердечні відносини з польськими генштабом, тому що при нас разів кілька з'являвся туди по телефону. Мали єнгу ман з польським генштабом. Борис Саніков цікавився більше всього питанням всіх протибільшовицьких сил.

Я поставив питання про територіальне розмежування сфер діяльності Борис Саніков узявши способами намагався домішати це «несвоєчасне і дражливое» питання: та, напевні, принципово погодився на мою пропозицію, яка виходила з того, що на Україні робимо лише ми — II-II Штаб. Роз'яснивши, записуючи один одного у великій приязні.

Навантажившись усіма записками про співчуття та допомогу, я вирушив до Тарнона. А по дорозі трапилося знову маленьке опазія, що характерне — тодішні настрої деяких інших офіцерів польської армії. Сиджу я собі в переділ першої класи. Згодом до переділу вступає польський генерал і, зирнувши у мій бік, сідає коло вікна. Сидимо і мовчимо. Приходять кондуктор проприти білети. Подас генерал військовий документ подорожі. Такі ж документи подію і я. Генерал звертає увагу на мій документ. А тут неспаче навіміне кондуктор тік-се йому документ. На документі помічено: «начальна команда військ польських». Пенно генерал рішав, що має справу з незнайомою особою, хоч я і відгукнутий був у швидкий костюм.

— Генерал-підпоручик, рекомендується.

— Генерал-майор Поліков, — відповів російською мовою.

Генерал також починає по-російськи:

— Дозвольте знати, пан є російським?

— Так, російським з армії ген. Перемізіна.

Вичнається балачка. В результаті виявляється, що ми бодай не старі знайомі обидва служили у першому сибірському корпусі. Згадуємо боі проти німців. Далі загворили на політичні теми.

Я віддав Санікову (всі з армії Перемізіна знали Санікова). Генерал спочатку обережно, а потім сміливіше почав нарікати на Пілсудського. Тяжко зітхнувши, він усе ж таки згадав за «минуле життя».

Відносини між нами стали ніби і зовсім дружніми.

Раптом на одній зі станцій входить до нашого переділу польський полковник. Привітавшись з генералом, він глянув на мене і:

— Пане генерале! Вибачайте! Не пізнав вас у ширльному.

А потім звертаючись до польського генерала каже:

— Пан генерал не знає? То є... і називає моє ім'я і прізвище.

Хвилину замислююся. Потім і поспію, що їджу інкогніто по документах польського генерального штабу, а тому ніяк не міг поводитися інакше. Та вже балачка не була такою дитинною, як до того.

В Таранові треба було все організувати спочатку. Та було прийнято не питання, на якому місці загальної схемі, хоч би і Петлюриною думкою поставити П.-П. Штаб. До якого ж міністерства, чи до цивільного, треба було його присутності. Чому ж він мав окремо висвітлювати? Інакше виглядає справа, коли всі гуртом знаходяться між небом і землею, а інакше виглядає вона, коли хтось окремо починає тиснути. Багато Петлюра мав «державних апаратів» і до одного з них мів предікати і П.-П. Штаб. Так думав як пропонував узяти оперативний відділ Генштабу (який уже він там не був) і використати його для виступаючих. Однаково, тому відділові не було чого робити. Та Петлюра мас тенденцію побільшувати кількість центральних інституцій до безмежності. В результаті 19 міністерств і ні одного повітового комітету, навіть тоді, як Петлюра перебував на Україні. Подавши відповідну доповідь, а вирушив до Львова. В доповіді мені Петлюра додав Кузьмиченського, якого уважав за дуже вірного особисто йому людину.

У Львів я прийшов з листом від Чарницького до майора Фльорек, на прапорі у штабі шостої польської армії. Треба відмітити, що і у всіх зв. «підсудки» була подвійна підлеглість — одна по чисто військовій лінії, а друга по лінії «Польської організації військової» (П. О. В.), головним підпоручником якої у Львові був майор Фльорек.

У Львові бачився з командиром 6-ї польської армії — ген. Галером його начальником штабу, Стаховичем. Вони, видно, мали уже відомості розпорядження з Варшави, тому з ними не довелося багато говорити. Технічний контакт з нами повинен був тримати майор Фльорек, а саме «доручено це зверху», як сказав Галер. Розуміється, що збоку останнього, а також і всіх його співробітників, не було затримки в напрямку зв'язу з Україною.

З Фльорекем уговорився про техніку.

Я не надавав значення об'янкам, знаючи, що поляки ніколи й не виконували. Та мені хотіло, щоб вони, принаймні, не перешкоджали нашій роботі, чого швидко сподівався, ніж допомогли.

Тоді ж при штабі 6-ї польської армії залишено Кузьмиченського, який повинен був у першу чергу заснувати становий пункт у Львові і перенести пункти на кордоні.

Віктор БІЛАН,

Заливне, 17 лютого 1921 року:

«...Пройдя села Гайчул, Цареконстантиновку і Белоцерковку 16-го лютого, повстанці опинилися в селі Берестове. Их сила становила 1500 шабель і 50 пудметов. Устаннє от боев и переходов, до беспречно успели. Лишь в штабе да на заставах чувствовалась жидовщина».

Брова с Маслаковим упрощивали і вимагали видати сечас им пропуск на Кавказ. Махно долго колебался, а потом махнул рукой. Был подписан мандат на право организации Кавказской Повстанческой Армии (маховицев) и вручен. Маслакову и Брове. Но не успели они выйти из штаба, как на удлинных поднялся бой: 3-й кавкорпус был здесь. Со своей сотней первый выбежал за село Махно с Курпентком. Следом вышли «Кавказская армия» Маслакова. Все тяжесть удара вынесли раненые и обозные, не успевшие вскочить на подводы: они остались в плену. За селом к Маслакову присоединились кубанцы, отряд Пархоменко и армейская конная разведка (100 шабель) Кочубей-Топцова, общей численностью до 1100 человек.

Теряя бойцов, штаб убегал на Новоспасовку, чтобы заменить лошадей. Надо было думать о спасении. Неумолимый 3-й корпус продолжал наступать, охватывая одиночек и группы. В Новоспасовку пошли до 200 повстанцев, а вышли около 100: остальные расплылись. Штаб окончательно решил уйти в подполье. Раненый Вдовиченко с Матросенко и Галиной Кузьменко остались в Новоспасовке. Штаб и Совет, окруженные кучерами и писарями — элемент слабый в боевом отношении — вышли из Новоспасовки в район Заливное. Все были в отчаянии.

Поднимаясь к северу от ст. Новоспасовки, штаб нателел на батарею, стоявшую в селе Стародубовке. Четыре орудия были отобраны, прислуга обезоружена. Подойдя к с. Захарьевке, где стоял пехотный полк 30-й дивизии, штаб открыл ураганный огонь. Полк бежал за село, а штаб, раскородавав снаряды, сняв замки и оставив орудия в поле, ушел на Розовку.

В немецкой колонии Фридрихстадт он обезоруживает кавдивизию 3-го корпуса, вынуженный преследовать Маслакова. Здесь Махно лично учинил расправу пленным: тридцать человек старых маховицев, перешедших на сторону 3-го корпуса, было изрублено. Он кричал: «Все наши предатели получат по заслугам!» Остальные пленные, видя жестокость боясь, со слезами на глазах, молили пощады, обещая верой и правдой служить маховицам. Но их оставили в колонии невредимыми, а штаб, подобрав себя строевыми лошадьми, пудметами и боеприпасами, вышел на Розовку.

Здесь к штабу присоединились повстанцы, отставшие от Маслакова. Проходя селения и станции: Святотроїцькое, Кременчик, Новоуспенковку и Рождественскую; к нему присоединялись новые элементы, скрывавшиеся от красных. И, когда штаб достиг района Заливное, он уже перестал мечтать о подполье, вокруг него организовалось ядро в 300 шабель, 20 пудметов при достаточном количестве боеприпасов. С такой единичей уходить в подполье было стыдно.»

Юрій ГОРЛІС, лютий 1921 року:

«...Будь перейшли по льоду, вище попередньої переправи і вийшли на Таращанину, щоб уникнути зустрічі із знайомими вже червоноarmi частинцями. Перевтомлені й обізнані перемелюючи шаблями все червоне, що попадалося під руки по дорозі.

На Таращанині натрапили на мале село, так щасливо полегше на лісах далеко від великих доріг, що ні за світової війни, ні за громадянської — не бачило ще в своїх хатах війська. В тому, забутому Богом советською властю селі, дозволяли собі неможливіші «люксус» відпочинку цілу добу. Та другого дня вже гукали по селі гармати «червоної», такі відшукати наш слід. Йдемо, відбиваючись, на Черкащину.

По дорозі, відчувшись вже від «червонців», що погналися за якимось іншим партизанським згоном, розганяєм червону піхоту, що обступила велике село Медин. У Медині була міцна повстанська організація щось на зразок холодноярських сіл. Захоплюєм без коней і упряжі дві вкопані під селом гармати, що цілу добу вже обстрілювала село. Медиканці Медина добре озброєні, оточили село окопами, колючим дротом, перевернутими до гори зубами борони і не вступали до села «совєтської власті».

Гармати стріляли запальними стрільницями і поважна частина села вже була спалена. Та медичні — правдиве гніздо роздратованих шершів. Видобувають рештки майна з-під згарни, переносять його до уцілих хат зносять під спалену церкву убитих, але піддаються червоном не й думи не мають... Усі мужичини, навіть кілька жінок і дівчат — зрушніші Нарікають на сусідів села, що обіцяли виступити проти червоних і акаються. Мала мединська «січ» досить гарматних пілбів, зложених між ними артилеристами-царського ще війська, по фаховому, в бліндажі. Мала і одну гармату з потонаним замком, до якого бракувало частини, а інші і пружини з ударником. Стріляли закладаючи у замок грубі цвяхи. Б'ючи по ньому молотком на довгому держаку. Село мало кілька в'язниць старини різних родів зброї, між ними сапера і гарматників. Боронилися по фаховому, чого не можна було сказати про двадцять катодінний наступ двох полків червоної піхоти. Кільканадцять полків, між ними й одного командира, що їх медичні захопили під нічного вшаду із села, не вбивали, тримали у двох хатах, як «запасніків».

Відзем завзятим оборонцям села захоплені червоної кулемети і гармати. Зтягнувши їх до села, медичні влянули на майбутнє ще веселіше. Селі панувала чутка, що Петлюра з військом — зайняв уже Вінницю. На Черкащині вже не спішилися. Місцевість знайома, лісиста, в одне ліс пірнув — в другому виріс. На початку-третьому тижня від землі курсу із Заходу на Схід — були ми вже у своїх холодноярських зсмілянках. Хмара повів чорнолісців до Чорного лісу.

В зсмілянках було все по старому. Лише килими ще більш потемніли та хлюпці ще більш бородами пообросли.

Гриць, що пішов з нами до Холодного Яру, та його, невіданий ще старим войскам українського війська, гудзик з державним гербом — були «героями» у таборі. Грищеві наш табір подобався більш ніж будь-яким іншим. Радів, що стрінув нас по дорозі, хоч, як признався, ще в думках мріяв, щоб добратися до Холодного Яру.

Правдива вістка про українську армію впала чорною тіною на обличчя холодноярців. Гасла надія на визволення із Заходу, треба на власні руки і голови надію покладати.

Оповідаєм із Чорнотою Петренкові про нашу зустріч з «батьком» Махном. Петренко мав уже відомості про його дальший рух. Коло Канева Махно переправився через Дніпро на Лівобережжя. Лід для переправи тачанок і гармат був непевний. Закупили махновці у селі солону, дошки, ворота, двері від клунь. Вірніше, забрали не питаючи господарів згодн, але заплатили за все по-княжому. Застелили лід соломою, а поверх неї дошок наклали. Як тачанка чи гармата в їжджає на лід, то зміжувалися вдари гостро підкованих коней, та й вага на ширший простір льоду розкладалася. Як перейшли усі, задній загін вже під обстрілом червоних гармат — підкалив переправу. Згоріла солома з дошками, «згорів» і лід.

Будовиці почали переправлятися вище махновської переправи. Частині кінноти перейшли швидко, та провалилася під лід батарея гармат з кіннотами. Ну, а Дніпро в тому місці глибокий — шість будьоновців, одного одному на голову треба ставити, щоб з два на поверхню випливали... Побоялися дальше переправлятися, пішли у Черкаси на міст, бо у Каневі — ще Зелений спалив... Поки обходили, Махно вже десь до Дубен доходив, — потім на Миргород завернув.

Розбив свіжу будьонівську дивізію, що перетинала йому дорогу, скінув із залізничі під Сагайдаком два бронепотяги, що вийшли закрити шлях на Полтаву. Поки бронепотяги обстрілювали колони Махна, полк махновців донців-будьоновців «сховався під їх прикриття». Підбрав «батько» пішов дальше понад залізницею до бронепотягів і вистріляв їх обслугу. Потім завернув понад залізницею на Харків, наробив паніки у Харкові і пішов десь на Чернігівщину. Маслака з донцями відправив на Дон — дозавську революцію робити.»

Митрофан ТАЛЬКО,
22 лютого 1921 року

Поріділи в боях загін Митрофана-Талька прикривав лазарет. Власне, більшість саней з свого загону голодоси давно вже передали для пора-

вених та хворих, яких махновцям все частіше доводилося возити з собою. Якщо раніше селяни співчували й охоче залишали хворих і вивених постанців у себе до одужання, то цього року ситуація змінилася. Совєтська влада репресіями проти співчуваючого повстанцям масовим заручництвом, введенням кругової поруки, коли за перехоєм на повстанців чи допомогу йому розстрілювалися всі чоловіки дорослі хатки — господарі найближчих садів, коли гніздами контрреволюції — господарі найближчих садів, мирні жителі яких виселялися за межі України, садби або ж спалювалися чи надавалися переселенцям, здебільшого чомусь європейським та російським сім'ям, так залякала селян, що вони стали відмовляти своїм оборонцям у прихистку, допомозі.

Під час якого в лютий дні спокійного переходу Максим Думан під'їхав до саян Талька.

— Посунься, я біля тебе погріюся, — сказав Митрофану.

Прив'язавши коня до саян, забрався в сіно поруч з Тальком і Діординою. Митрофан накинув на плечі Максимові ще одного козла-грибця.

Сніг весело рипів під саянами. З неба повільно й рідко падали сніжинки, розгортаючи на парячих крутах коней.

То що земляки, як гастрій, до спідниць ще не тягнє?

— А тебе вже тягне?

— До спідниць, відверто кажучи, не дуже... А от сина побачити страшно хочеться...

— Що там біля командування чути? Довго ми ще гаситимемо степи й перелісками?

— До повної перемоги світової революції, — а'схидив Думан.

— Ти от, Максиме, мені скажи, — втрутився в розмову Діордина, — що поно дабі буде? Втримаються більшовики при владі, чи ні? Або крім нас тепер з ними ніхто не може...

— А я що — пророк? Звідки мені знати...

— Так ти ж там до штабу й самого Батька близько... Що вони там думают?

Максим зітхнув. Що він міг сказати землякам?

— А з чого ти взяв, що ми одні з більшовиками воюємо? Ми недавно на Тамбовщині були... Там Антонов три губернії вже у своїх руках відвоював... Колесников у Воронежській порадкує... А жиди, що до нас у Межиріччя уперськські отамани приходили... Вони казали, що динше набой не вистачає, а в кожного під командуванням по двісті чоловік при потреби може бути... Ви не знаєте, а я з хлопцями з охорони Антонова при Струка говорив. Так той мені розказував, що в Іллі Струка — цілком й він з нею п'ять разів Київ брав! Узявши?

— Брав-брав та й не взяв, — буркнув Талько...

— Взят. І утримував кілька днів... А ще струкині казали, що жиди, що в Польщі, створено Повстанський штаб і він координує боротьбу...

унерських партієвців. А вони, казали мені, в кожному повіті вже є... Чого ж ми їх не зустрічаємо?

— Ти ж знаєш. Батько з петлюрівцями об'єднуватися не захотів...

— І ари... Якщо в них дійсно така сила, то чого б раптом не дуніли більшовиків?

Батько каже, що Петлюра хоче в Україні створити буржуазний уряд...

— Дурини... Петлюра — соціаліст, він як і більшовики — проти буржуї й капіталістів... Це Скоропадський хотів відродити буржуазну республіку...

— Про мене — всяка влада для народу — ало, — сказав Талько, — А особливий коли не самодержавство чи диктатура однієї партії...

— Це ж чого? — зацікавився Максим.

— А того, що хто б не приходив до влади, всяк нам намагастися на свою сістину... Взяти того ж Леніна... Буржуїв скинув, сам на престол сівся й далай грабувати Україну ще гірше ніж Микола-кривавий чи кайзерівці... Та ще й патякає про світову революцію... Це щоб ще й інші країни, пограбувати... А в Росії — бачили як селяни живуть? Та в нас найбільшій селянин порівняно з ними — багатий.

— Кудиш — дедачі. Бачив їхні хати? З дерева зрубані. І все. Ні обоканні, ні обоканені... А в середині хоч би дошкими оббиті... А двори? Навіть ліни динки поставити... Ні саду, ні городу путнього... — перебив Діордина.

— Біда не в цьому, — вів далі Талько. — Справа в тому, що влада — не може бути народною...

— Це ж чому?

— Ну самі подивіться... Скинув народ царя. Прийшли до влади більшовики... Хто в російському Совнаркомі? Одні вихідці з буржуїв...

Жодного робітника... Але навіть якщо б і всі робітники були, то вони до чого прагнутьимуть? Збагатитися, керувати іншими, тобто — самим стати тими ж буржуями та капіталістами... І стануть, можете мені повірити...

— Влада людину розбещує... А тримається влада на чому? На насильстві! Вона змушує всіх інших, в першу чергу простий народ виконувати придумані нею закони чи, як у більшовиків — декрети. А хто не хоче — того до стінки... От і вся революція. Так що Махно правду казав — влада — ало...

Василь ВЕРИГА.

21 лютого 1921 року:

«Тим часом продовжувалися переговори між совєтською, російсько-українською делегацією з одного боку та польською з другого у справі мирного договору. Остаточню той договір підписали представники Ро-

сійської СФСР й Української Советської Соціалістичної Республіки (УСРСР), як союзних держав, та Польщі 18 березня 1921 р. в столиці Латвії — Ризі. Цей договір став відомим під назвою Ризького договору 1921 р., і він формально закінчив польсько-советську війну. Влада тим-часовий сойм ратифікував той договір 15 квітня 1921 р. і тимчасово змінювало політичну ситуацію на Сході Європи, а зокрема іштаніа боротьби за самостійну українську державу.

Згідно з Ризьким договором, вся Західна Україна залишалася під пануванням Польщі. Новий кордон поміж Польщею та Українською ССР устійнено менш-більш по лінії, узгодженій посольством С. Петлюри на чолі з Андрієм Лівницьким у квітні 1920 р. Так беззастовно закінчився союз Петлюри з Польщею, яка безцеремонно забула про Варшавський договір і шінала советський уряд на чолі з болгариним Христіаном Раковським, ставшишиком Москви. Але шінання східних кордонів Польщі, усталених Ризьким договором, державами, уповноваженими Версальським договором до їх устійнення, натрапило на поважний спротив, і внаслідок того викликало протидію майже всіх груп російської еміграції, які відстоювали ідею незалежності Росії. З іншого ж боку проти Ризького договору протестували і уряд Західно-Української Народної Республіки, який тоді перебував у Відні, тому що він санкціонував окупацію Польщею Галичини.

Шеф штабу II Відділу Польського Війська Ігнатій Матушевський пропонував використати групу російського політичного діяча Бориса Савинкова, який арезигнував з ідеї незалежності Російської імперії, але боровся проти большевицького режиму. Тому Матушевський уважав, що Польща повинна підтримувати пропагандистську і пресову акцію Савинкова, його заходи в колах Антанті та його конспіративну працю в Советській Росії.

Разом з тим він пропонував «залити в Польщі групу ген. Тютюнника й використувати її як розвідний, а в разі потреби також і як диверсійний орган. Це уможливить українцям утримувати контакт з Советською Україною», писав Матушевський, — і поширювати національно-українські впливи, як протидію совітам, з одного боку, та великоросійським зазіханням з іншого й, очевидно, західноукраїнським впливом уряду Петрушевича.

Тим часом по Україні бунтували московські «чрезвычайки» та відділи т. зв. «продовольчої армії», які забирали в українського селянина останній фунт зерна, щоб рятувати від голоду російське робітничество остеоу большевицької влади. У відповідь на це Україна залпала воєнним протидіахеньським повстанням. Майже кожного дня з України приходили звістки, що український селянин, переконавшись в облузності жорстоко-большевицької пропаганди, все більше відвертається від Москви і виступає проти її влади в Україні. Згідно з повідомленням Михайла Фрунзе, головнокомандуючого большевицькими збройними силами в У-

країні, на Першому Всеукраїнському з'їзді комітетів незалежних селян у жовтні 1920 р., в Україні парохувалося понад 50 загонів партизанів, загальною кількістю до 40000 людей. В цей час боротьби українського народу проти советської влади була більш жорстокою, ніж в інших частинах колишньої Російської імперії. З Катеринослава, наприклад, 24 лютого 1921 р. повідомляли советський «український» уряд у Харкові, що в частині губерній советська влада існувала тільки формально, бо в дійсності там панували повстання. Знову ж у звіті про політичний стан Донецької губернії на початку 1921 р. відзначалося, що «в переважній частині Старобільського, Гришинського та Слов'янського повітів, внаслідок бан-дитського розбою, не існувала ніякої політичної влади».

Юрій СТЕПОВИЙ, лютий 1921 року:

«Була люта зима 1921 року. Снігу намело до самих стріх. По селах повно будівництва. Врангелівський фронт ліквідовано. Трибунали по селах судили «бандитів», закладників за зв'язки з «ворогом». Газети розповсюдили на всі голоси про величезні успіхи Красної армії, про повну ліквідацію «бандитизму» і фронтів...

Дні за двома, місяці за місяцями проходили одноманітно, невелико для Благитного. Він майже щодня, а найбільше щотретьої ночі мірив Херсонські та Катеринославські простори, міняючи місце свого перебування...

Сексоти, ласі на поживу, ретельно нюхали по селах і хуторах, розшукуючи Благитного, тому небезпечно довго засиджуватися на одному місці, а треба якнайчастіше міняти місце.

Були ночі страшних завірюх, ожеледні, дощів і непролазного болота Херсонських чорноземів, а він, Благитний, не зупинюючись ні перед чим, переходив по 25 — 30 кілометрів за ніч...

Навколо Благитного близькими і знайомими, щоб залишив усе і виїхав за кордон (а тоді ще такі можливості були), залишалися голосом володаря пустелі. Він дуже гнівався, коли хтось заводив подібні розмови.

Благитний у таких випадках завжди агадував євангельські слова Христа: «Воюючи мечем — від меча загинеш».

— Не хочу помирати в ліжку...»

З ДОКУМЕНТІВ

ГОЛОВНИЙ ОТАМАН Тасмю
ВІЙСЬК
Української Нар. Республіки

23 лютого 1921 року

ПОСВІДЧЕННЯ

23 лютого 1921 р.

Ч. 08 310

Тарнів

Явитель цього – генерал-хорунжий Тютюнник Юрко, командирський до міст Варшави і Львова в справах принципного і практичного роз'яснення, в порозумінні з відповідними органами Польської влади та іншими при посередництві Нач. Укр. Військово-Ліквідаційної Комісії у Респ. Поеполітій Польській, генерал-поручника Зелінського, зв'язаних з викладеними на нього завданням питання.

«Петлюра».

Начальник В.-Пох. канцелярії Виговський.

Юрій ТЮТЮННИК, кінець лютого 1921 року:

«...Петлюра підписав мені доручення, на підставі якого я мигітати до Варшави і Львова для погодження взаємних між представниками польської влади і Партизанським штабом, як вирішено назвати спеціальний орган, призначений для організації протирадянського руху на Україні».

До речі, для конспірації Петлюрина військова місія у Варшаві безпосередньо на Українську Військово-Ліквідаційну Комісію у Респ. Поеполітій Польській. Комісія продовжувала виконувати ті самі завдання, що й місія.

З тим напером і приїхав я до Варшави. В моє завдання входило вирішити питання і про матеріальну базу для будучої роботи. В цей напрямку, як і в усіх, мої уповноваження формально були завжди візані тим, що в документі помічено: «при посередництві... генерал-поручника Зелінського». Як я вже згадував, Зелінський був військовим представником у Варшаві. Йому Петлюра дуже довіряв.

Приїхавши до Варшави, я зустрівся в «Готелі-Польському», де мешкала і військова місія Зелінського. Сам Зелінський мешкав не в «Готелі-Польському», а на окремому мешканні. Місія займала цілий поверх великого будинку і напевно витрачала чималі гроші на своє утримання.

На другий день зранку до місії приїхав Зелінський, і я мав нагоду познайомитися з однією із найдовірених осіб Петлюри. Зелінський типовий старий російський генерал, гладкий ледяний ласун і зовсім не робить враження розумної людини, хоч інтриган досить спритний. Дожився я на оцього «начальника місії» і думав: >>

— З такими представниками далеко не заїдеш. Але він не страшний Петлюрі, бо ні до чого не здатний. >>

На другий же день після мого приїзду до Варшави приїхав і Гулий, що через Румунію перебрався до Польщі. Від Гулого ми одержали інформації про його рейд на Київщину. Оновідав також Гулий про подвиги.

Зелінський вирішив використати наше прибуття до Варшави і намовив нас піти учасниками до клубу, де збиралося товариство емігрантів різних національностей, які стояли на ґрунті боротьби з Радянською владою.

В польському генштабі довідалися про наш приїзд до Варшави. Це до польної мрії було передчасно і зіпсувало настрої Зелінському, бо він уже зробив розпорядження своїм помічником Бондарівському написати меморандум французам, починаючи поляків.

Мене в Києві не дуже турбувало те, що Петлюра обмежив ініціативу, доручивши зноситися з усіма лише через посередництво Зелінського. Великих надій на всякі допомоги з боку французів чи поляків я не мав, залишаючись першим основний своїй лінії, що, врешті, рішучою силою на Україні є маса. А з масами я сподівався зв'язатися без посередників. Поїхав до Варшави на вимогу Петлюри, який вважав недопустимим по відношенню до польських провадження будь-якої акції без відомості польського генштабу. А поляки досить ревниві були і зовсім не подобалося їм, що ми збирасмося звернутися до французів.

Увечері Зелінський запровадив мене та Гулого до клубу емігрантів. Коли ми увійшли до помешкання клубу, що займав декілька поганацьких кімнат, представник Грузинської еміграції якраз робив доклад про захоплення Груї Червоною армією. Він закінчив спільними силами боротися проти «нацизму».

Меморандума до Ніселя — начальника військової місії (французької) у Варшаві — компонував Бондарівський, великий спец в справах меморандумів. Він так само любив гроші, як старий Зелінський жінок.

Польки вживали заходів, щоб Нісель не прийняв мене як до того вже було — транжира з Петлюрою. До нас, нібито випадково, зазвичай офіцер з другого відділу польського генштабу — капітан Чарноцький, і почав намовляти звернутися до начальника польського генштабу. Чарноцький, незвичайний миршавенький чоловік, але хитрий як сам сатана. Зелінський погодився звернутися і до начальника польського генштабу, а Чарноцький почав збиратися до Ніселя, бо той уже через капітана Левінського повідомив, що чекає нас.

До помешкання французької місії зовсім близько, але Зелінський сидів в авто і через хвилину ми під'їхали. Поза всім, місія, чи то пак «генерал» Зелінського мала декілька авто, незважаючи на те, що інтернаціоналі в таборах і на півночі конину і тинули від туберкульозу в периферійних бараках.

В першій миті не довелось. Зараз же по приїзді Нісель прийняв мене. Говорив він досить добре російською мовою. Робив враження людини розумної. Він перечитав нашого меморандума. Він розглянув

і націю, а потім обережно почав натякати на байраність погодження російськими монархістами, яке в перспективі, він гадає, може забезпечити Україні «федерацию з небільшовицькою Росією». Нарешті, він сказав, що поїде нашого меморандума до Парижу і, як «друг України», додасть відповідних висновків, а поки що порадиш працювати з польськими. Виявилося, що перед тим, як говорити з нами, Ніссель, порадиш значальником польського генштабу — генералом Развадовським.

Були ми і в генерала Развадовського. Останній прийняв нас в повелі канцелярії польського генштабу, у власному кабінеті. З бачачок мені стало ясно, що генерал Развадовський цілком поділяє думки Пілсудського про виконання Ризького договору. Развадовський запевнив, що відносно війни припинено лише для того, щоб краще підготуватися до воєнній боротьби з більшовиками, та що після формального замирення Цейсманської обсервації польське правительство більше дозволить фактичною підтримкою від Польського правительства дуже облезливі люди ніж до того. Развадовський робив пражання дуже облезливі люди. Він просто пухом етедів, балакаючи, м'яко етедів. Він і не гадав про війну українців. А зараз живим усіх заходів, щоб допомогти нам. Після цього він погоджувався до всім, про що «дипломатично» торочили Зелінський, який для більшого, пражання навіть царського «генерала» українського жупана. Зброї і всякого військового значення на українського жупана. Зброї і всякого військового значення обійняв Развадовський відсутність у великій кількості. Технічні питання казав припинити канцелярії Чарноцькому.

Я умовився з Чарноцьким, що до мене в Тарнів буде присланий генштабу офісера, який і буде посередником між мною і рішеннями польської влади на місцях. А приймаючи на увагу, що на місцях польської влади стоїть штаб VI Польської армії, я поїхав до Києва проти України стоїть штаб VI Польської армії, я поїхав до Києва, щоб умовитися на місці про техніку руху кордону на Україну.

Владислав ВЕРСТЮК, про 24 лютого 1921 року:

«... Керівники партійних і радянських органів на Україні повинні додаткових заходів до ліквідації махновщини. В січні при командуючому збройними силами України та Криму було виставлено на Постійній нараді по боротьбі з бандитизмом. У лютому було прийнято рішення надати їй більший високого статусу, підпорядкувавши безпосередньо голові уряду.

13 лютого Політбюро ЦК КП(б)У доручило Фрунзе спеціальних частин для боротьби з бандитизмом.

24 лютого відбулося об'єднане засідання пленуму ЦК КП(б)У та Постійної наради по боротьбі з бандитизмом при РНК України. Х. Раковський, серед присутніх були відомі партійні

дівчак дівчак Я. Гомарник, Ф. Державський, С. Євдокимов, В. Затонський, Ф. Коп, С. Косіор, Д. Лебідь, Д. Мануїльський, Г. Петровський, М. Сергійчук, М. Фрунзе, В. Чубар.

На засіданні виступив Фрунзе з розгорнутою доповіддю, було розглянуто деякі конкретні питання, пов'язані з активізацією боротьби проти повстанства. Серед них відігравало рішення про створення особливих частин укомплектування батальйонів ЧК і залучення чекістів до військових дій. З одного боку, це означало укорочення методів збройної боротьби, а з іншого — пленум висловився за посилення політичної роботи і навіть проведення спеціальної політичної кампанії проти бандитизму. Особливо акцентовано про рішення оголосити постанову про амністію через V Всесукарїнський з'їзд Рад, щоб надати цьому факту особливого звучання. Рішення про амністію замінювало важливі зрушення в оцінці характеру повстанства як соціального явища. Воно свідчило, що в урядових колах зріє переконання в безперспективності боротьби з повстанством лише збройними методами.»

Євген ЧУГРАЙ, Єлісаветград, 25 лютого 1921 року

Буракуна весело гуротила посеред кімнати, випромінюючи тепло. Вчора Яков Тальмак прийшов два місяці кукурудяних качанів з якоюсь приналежністю трухлявості. Виявилося, вони чудово горять і дають багато жару. Тільки в квартирі похму стало тепліше.

Чуграй вже досить бадьоро пересувався кімнатою. Навіть сам взявся сьогодні під вечір, очікуючи повернення з роботи Тальма, розкочити пічку. Яків, як завжди затримувався допізна. Коли він прийшов, Чуграй вже почав було дрімати.

Вставай, лежебоко! — почув голос Якова. Той стояв посеред кімнати, тримаючи в одній руці авоську з пляшками, в іншій якусь картонну коробку.

У нас сьогодні королівська печеря! — гудів Тальма. Ми одного буржуа експропріювали... Тут у мене такі деликатеси, що їзм, граф, чи то пан, і не смієш...

Яків почав викладати на стіл анімак копченого окісту, шинговане сало, ковбасу, копчену червону рибу, баночки з червоною та красною ікрою, лимони, ананас та ще якісь продукти. В пляшках було французьке та іспанське червоні колекційні вина.

Чуграй встав з ліжка, одягнувся й сів до столу. Звідкіль це все?

Кажу ж тобі — буржуа трухлявості... Професор якийсь... А син його — спекулянт проклятий, ошмів всім торгує... З Миколаєва возить —

Владислав ВЕРСТЮК,
про лютий 1921 року:

«Втрати махновців були вражаючими. В середині лютого, коли вони вступили на територію Гуляницького району, в їх рядах залишилося не більше як 500 першаків. Армія зберегла лише 10 кулеметів і невелику кількість артилерії. Підводячи в спеціальній статті підсумок дій «детского корпусу» Нестеренка проти махновців, один з командирів корпусу М. Рибаків так визначив його результат: «Корпус вийшов у хвіст повстанської армії і був її у хвіст, але голова завжди виходила з-під удару і вийшла остаточно. Ні разу не піддалася вогню противника у залізній клітці чи приперта його до стінки... Корпус вийшов на банди, думав її, але в нього не вистачало сил для взяття першого хваткою противника; він не міг розвинути такої маневреної гнучкості, яка була у Махна. Він розчленував її, розпорошував, але знову-таки замикався».

Аналізуючи причини таких наслідків, Рибаків дійшов висновку, що головному відповідальності за них несе не командування корпусу, а його командування, яке протягом тисячоверстного рейду повстанців не змогло выставити їм надійного застосу, організувати комбінований зустрічний удар.

Відзначимо, що до подібного висновку прийшов і Ленін. Він страшенно роздратований невдалим діями армії проти повстанців загальні махновців зокрема. 6 лютого вождь накликає заступника голови РВРР Е. Складяському два записки «попередження», в яких демонструє незадоволення головнокомандуючим С. Каменевим. Ленін називає його відважним на записку саратовського губвоенкома безглуздою і подекуди безумною відважністю. І не тоді, коли треба не відступувати, а захищати бандитизм, не вгаває Ленін. Записок за офіцерами подібного характеру відношені до осіб такого рангу, як головнокомандуючий, ми знаємо. Ленін не так вже й багатий. Що ж змусило його забути елементарну витримку і такт? Здогадатися нескладно: катастрофічне зростання витратів повстанського руху. Для Леніна цей рух залишається бандитизмом, диспропорційною куркульством. І всі невдачі у боротьбі з цим явищем він був схильний пояснювати невеликими силами армії. «Наше військове командування ганебно провально, випустивши Махна (незважаючи на гігантську перевагу сил і суворі накази підляти), і тепер не може ганебно провалюється, не вміючи розвинути жовнецьких бандитів», — каже Ленін Складяському. — Запам'ятайте мені коротку доповідь головнокомандуючого схемою розміщення банд і військ! про те, що робиться.

Як використовується цілком надійна кіньота?

— броньовіди? Чи розподілені вони розміщені? Чи не курсують по-пустому, відхиляючи хліб?

— броньовики?

— аероплани?

Як і скільки їх використовується?

Іх 166, і дрова все гіне через банди, а ми маємо мільйонну армію. Треба підняти голошок із усієї сили».

В останньому Ленін мав цілковиту рацію. На початку 1921 р. відбувся повний розрив економічних стосунків між містом і селом. Якщо місто намагалося привати хліб з селянських рук силою продажів, селяни відповідали таким же чином, захоплюючи заводи, залізничні станції, а то й цілі міста, усуваючи залізничну колію та ліній зв'язку, винищуючи представників державного апарату, особливо продпродирів. Повстанство утруднювало, а часом робило просто неможливою роботу багатьох державних установ — Рад, міліції, громадських організацій, насамперед КНС, партійних осередків. За першу половину 1921 р. від рук бандитів, як повідомляв зведення, на Україні загинуло близько 1,5 тис. чоловік, в тому числі 645 військовослужбовців, понад 100 радянських працівників, 56 продгетів, 108 міліціонерів, 108 членів Рад та КНС. Це далеко не повна статистика, хоча не хотілося б створювати враження про масовий терор повстанців, в тому числі і махновців. Цілком вірною здається думка, висловлена істориком В. Волковським: «Акцитування на кривавих злочинах і гандалізм махновців, а подекуди і їх перебільшення зумовили той факт, що у багатьох історичних і художніх працях Махно незмінно асоціюється з кривавим монстром. Створюється враження, що в роки громадянської війни та іншої воєнної інтервенції найбільше злочинів вчинили махновці. Хоча на їх совісті багато жертв, однак масових погромів вони не чинили, не брали заложників тощо».

Лейба БРОНШТЕЙН (Троцький), Москва,
28 лютого 1921 року

Советська влада переживала глибоку економічну й політичну кризу. Розпочали її ще навесні минулого 1920 року, селянські повстання в Україні, на Тамбовщині, в Сибіру... Потім невдоволення охопило великі промислові центри. Робітникам не вистачало продовольства, зачинилися заводи й фабрики. Голодна й холодна зима ще більше обіздала робітників і селян, вони познали розуміти, що більшовики їх просто нахабно одурили, захопивши владу, бо неспроможні утримати країну від економічного розрухи. Невдоволення Совпарком, невеличкою групою людей, що ховалися від свого народу, як раніше від кримінальної поліції, підкачує — вигаданими приписаними Ленін, Троцький, Зинов'єв, Каменев, Складяський та іншим ставало все більшим.

Столиця більшовицької Росії мед... в... годували, даля уряд в довгих, з ночі длаштуваних чергах за мізерними порціями хліба, жорстко регламентованими хлібними картками... Як в лютому сімнадцятого, на

Сидячи на поваленому дереві у лісі об'їжджуємо положення. Що знали ми — знав уже і Деркач. Та знав децю більше. Бачося на Херсонщині з старшиною — за'язком із-за кордону. Є там голубий повстанський штаб — їде підготовка на весну. Старшина той описує і дає розкази про зацікавлення закордону українською справою, про підтримку інших держав... Деркач відносився до того старшиною, хоч усім хотілося в не врізати.

— Треба когось поїзати, за'язанися, роздизитися; як — там, отамани, як у нас...

Гляну на мене.

— Поїдеш ти, Юрко. Тебе у війську ще не забули, та й скорше зорістатимешся як там, і до чого. Чого можеш сподіватися — чого ти. Тільки не барися. Щоб у каїни аерушні... Візьми із собою соціальні грошей, а для загини — трохи золота. Документи в порядку собі зберігай. Щоб їхати напевняк — і вернутися напевно.

В тому ж будиновському однострою, з яким ж документами з юманти 84-го полка, вибираюся вночі з Цайної на Знам'яну і встигаю до якогось військового ешелону, що йшов на Єлісаветград.

ХРОНІКА ПОДІЙ: 4 лютого 1921 року

— в селі Стрільцеві на схід від Біловодська корпус Нестерова, з якому після переслідування Махна лишилося 260 шабель (було 1100), 940 багетів (було 1800) замінили частини 2-ї кавдивізії;

6 лютого 1921 року

— повстанська армія Махна направилася в район Миллерова, сподіючись зустріти там загони Фоміна й Каменева;

— в Тюмені заарештовано керівника підготовки збройного повстання проти більшовиків Лобанова, виступ намічався на 11 лютого;

7 лютого 1921 року

— ображений оцінкою його дій проти Махна, що її дав Ленін, Михайло Фрунзе дав розпачливу телефонограму в Кремль: «Особливо образлива така оцінка з вашого боку. Бандитизм зараз їде на спад»;

10 лютого 1921 року

— в Новопавлівці Махно скликав нараду командирів, на якій обговорювали, що робити далі;

— до Махна приєднався Двохсторонній загін Каленика та восьмистотний зведений загін Брови та Масдакова;

11 лютого 1921 року

— біля Дібрівки махновці наздогнали 3-й кавкорпус красних, лозиний добровольцями з полонених махновців;

МАХНОВЦІ

— Махно ввійшов на передову, щоб повернути колишніх товаришів по зброї в свою армію, але ті обстріляли Батька й кинулися в атаку на своїх недавніх однополчан;

— махновці перейшли в контратаку й вибили корпус красних з Дібрівки;

12 лютого 1921 року

— під Дібрівкою махновцям здався піхотиний полк 42-ї піхотної дивізії;

13 лютого 1921 року

— маріонеткове політбюро ЦК КП(б) України доручило Фрунзе сформулювати спеціальні частини «для боротьби з бандитизмом», тобто з селянським повстанським рухом;

— до Дібрівки знову підійшли частини 3-го корпусу красних, білі тривав більше десяти годин, красні відступили в Новопавлівку, вночі махновці залишили Дібрівку й рушили на Успенівку;

15 лютого 1921 року

— загін отамана Орлика (Артеменка) об'явився в Бородинці;

20 грудня 1920 року:

16 лютого 1921 року

— махновці провели успішний бій проти карателів;

— випушши Гаїчур, Царекостянтинівку, й Білоцерковку махновці (1500 шабель) зупинилися в селі Берестове;

— вночі на повстанців напав 3-й кавкорпус красних, двома групами Махно й Куріленко вивели повстанців з бою;

— красні втрубили хворих та поранених махновців і їхній обоз;

17 лютого 1921 року

— Отаман Голіш випустив відозву до земляків з закликом «волю добувати»;

— махновці вели десятигодинний бій з карателями неподалік Берестова;

18 лютого 1921 року

— більшовики розгромли Голішманівське угруповання повстанців Західного Сибіру;

19 лютого 1921 року

— махновці атакують 124 бригаду 42-ї дивізії красних і захоплюють в полон комбрига Блюмберга, комісара Трифонова і комісarlo Михайло-ва, всіх розстріляли;

20 лютого 1921 року

— в ніч на 20 лютого махновці зупинилися на відпочинок в Берестові;

— 3-й кавкорпус красних зненацька напав на махновців уночі;

- витратили об'язок пораненим заступити знаменця повстанців, хоча кохали з селі й розділилися на дві частини;
- кубани Маслакова вирішили пробиватися в рідні краї;
- трохи більше двох сотень повстанців залишилися з Махном;
- Тобольське захопили повстанці й утримували його до 8 квітня;

22 лютого 1921 року

- в Новосіпівці половина повстанців розходиться по домівках до весни;

23 лютого 1921 року

- Махно з сотнею бійців, що залишилися при ньому, в козачих Фідріхсталя обеззброює дивізіон красних, до цього приєднується до сотні повстанців;

24 лютого 1921 року

- відбулося об'єднане засідання пленуму ЦК КП(б)У з членами постійної наради по боротьбі з бандинізмом при Совнаркому УСРС, на якому Фрунзе доповідав, як він буде організовувати боротьбу з українським повстанством;
- махновці нападують на 42 дивізію красних, розташовану у селі Залізному, роззброюють кілька тисяч карателів, дві сотні з них переходять до Махна;
- повстанців атакує 3-й кінний корпус будьонівців;
- в бою з красними гине член махновського штабу Колтаз;

25 лютого 1921 року

- Махно вирішує рейдом через Таврію йти на Правобережжя, залишивши ряд невеликих загонів на чолі з Куріленком, Калеником та Малахевським у Маріупольській, Юзівській та Гришинській повіті;
- у Харкові починає п'ятій Всеукраїнський з'їзд советів;
- ліві есери висунули лозунг «решительного преодолення буржуазно-шпєтської диктатури»;

26 лютого 1921 року

- до Махна приєднується сотня Павловського, що переховувалася в дніпровських плавнях;
- моряки корабля «Севастополь» з Кронштадта послали в Петроград делегацію, щоб висунути причини «визволення на фабриках і заводах»;

№ 135 / ш. 1 марта. 22 час. 15 мин.

Совершенно секретно

По прямому проводу (шифром).

Из Петрограда, Смольного, № 20 108 1. 3 20. 34 вне очереди.

В Петрограде все еще неопределенно и на окраине тревожно.

случає востання Кронштадта питерские моряки ненадежны. Наши первые силы — 3 тысячи курсантов и 2 тысячи коммунаров. Военный совет просит немедленно двинуть сюда четыре эскадрона московских и тверских курсантов и держать наготове курсантскую пехоту.

№ 655 1 марта 1921 г. Г. ЗИНОВЬЕВ

ТРОЦЬКИЙ Політвідділу Балтфлоту:

«Немедленно обрисуйте создавшуюся обстановку, какая именно помощь вам нужна? Считаете ли полезным приезд т. Дыбенко и нескольких партийных слушателей генштаба?»

Заступник начальника Політвідділу Балтфлоту Н. А. СТЕПАНОВ
Д. Д. ТРОЦЬКОМУ:

«В Петербурге спокойно. Штиссбазе и 187-й бригаде тоже. В Кронштадте на двух кораблях приняты меры, выехали т. Калинин и т. Кузнецов (командир Балтийского флота. — Авт.). Подробно шифровкой. Временно от присылки политработников воздержитесь. Завтра положение выясним и сообщим дополнительно».

№ 23. 1 марта.

Совершенно секретно

По прямому проводу

Т. Батису, начальнику политического отдела Балтфлота

В заграничной печати за последнее время непрерывно повторяются сообщения о заговорах и востаньях в Кронштадте и Балтфлоте. Весь прошлый опыт говорит, что такого рода слухи предшествуют действительным событиям, так как центры заговоров находятся за границей, и в иностранную печать сведения поступают из эмигрантских белогвардейских кругов о подготовляющихся покушениях. Так было, например, с Никшиным Новгородом и много раз раньше. Необходимо тщательно обсудить этот вопрос со всеми компетентными органами и принять все необходимые предупредительные меры.

Предреввоенсовета ТРОЦЬКИЙ

Яків ГАЛЬЧЕВСЬКИЙ,
березень 1921 рік:

«...Гальчевський, маючи чималий військовий досвід, виробив своєрідні засади організації повстанчого руху. «Навчені досвідом, — писав він, — ми

знали, що повстанці мусять діяти кінно, щоб несподівано нападати і знищати. Лише в цей спосіб можна було в тодішніх умовах охопити своєю діяльністю більшість просторів краю. Та цього, щоб їдти і битись, ще мало. Треба було концентровано поінформувати організацію сили на місцях з подвійною метою:

а) щоб усюди мати своїх організаційних есматників, якими стало можна користуватися;

б) щоб тією організаційною силою можна було при загальному революційному русі або виступові закордонної сили проти комунізму зайняти широкій потяг боротьби.

Організація на місцях повинна бути конспіративна. Підставою для цієї конспірації у мій повстанчій діяльності були такі.

Перший спосіб. Є один курінний на волості, значайно бувший військовий, старшина або підстаршина. Він підбирає собі чотирьох сотенних і чотирьох заступників. Сотенні підписували собі таке ж число чотених, а ті у свою чергу — стільки ж роївових. Роївові по селах творили рій по 9 — 12 душ. Не вільно було називати поіменно ані курінного, ані 9 — 12 душ. Не вільно було називати поіменно ані курінного, ані чотених. Рій знав свого роївового і більше нікого. На випадок зради деконспірувалося лише один рій, бо роївові між собою не зналися. Коли на місцях бракувало зброї, ми надендали здобуту у більшовиків зброю курінному отаманові.

Другий спосіб. Курінний отаман знав лише своїх сотенних, які між собою не зналися. Сотенний знав свого курінного і всіх людей своєї сотні, але його повстанці не знали ні чотених, ні роївових, ні своїх товаришів. На випадок деконспірації когось небезпека загрожувала пероринням. На випадок деконспірації когось небезпека загрожувала пероринням. На випадок деконспірації когось небезпека загрожувала пероринням. На випадок деконспірації когось небезпека загрожувала пероринням.

Вживали ми ще третій «ланцюговий» спосіб, який, однак, був досить важко контролювати.

Понад цією організацією «пасинного» характеру мала діяти організована сила на конях, добре озброєна і вимуштрувана. Люди повинні були добре підібрані, відважні, випрані стрільці з вершишки. Важко у нас була не кількість, лише якість. У нашій розмовній мові ця друга організація називалася «активною». Щоб усунути небезпеку швидкої ліквідації більшовиками такого одного відділу, ще на початку 1921 року планував я створити у будучині якомога більше кінних загонів і для координації боротьби підпорядкувати організовані вже відділи іншим повстанчим командам. Для нападу на більшу ворожу групу чи об'єкт відділи з'єднували під сильною командою. На початку організаційної роботи керувати відділами легше керувати, ніж більше, що всі організаційні і технічні справи вживання та переходу з місця на місце мусять бути захищені перед очима советських агентів.

Як військовий, Гальчеський від самого початку організував ефективну розвідку та контррозвідку. Його поінформованість вражала навіть близьких товаришів. Він завжди знав, що і де відбувається, бо скрізь ми

своїх інформаторів: на залізницях і телеграфі, в ревкомах і «комбедах», навіть у військових частинах та ЧК. Особливу увагу він надавав шкідливості і знищенню «секретних співробітників ЧК». «Знаючи жидівську зрадничість», Гальчеський ним користувався. Він не шкодував винагород для місцевого єврейського населення. І євреї сирани збирали для нього інформацію. Розуміння особливої ваги розвідки і контррозвідки оберігало життя отаману та його козакам.»

З ДОКУМЕНТІВ

З ДОНЕСЕНЬ ЧК

1 березня 1921 року

«Новоукраїнське політбюро повідомляє, що за одержаним повідомленням від начальника гарнізону банди Махна вийшла з Умані й тримає напрямом на Голту. Чисельність банди 1000 чоловік при 4-х гарматах.

В Єлісаветграді утворився штаб оборони міста в зв'язку зі з'явою на території Николаєвської губернії банд Махна».

Степан ПЕТРИЧЕНКО,

Коридітатт, 1 березня 1921 року

Першого березня на якорній площі Коридітатта вирувало людське море. Матроси зіткнулися. День тому, 28 лютого на зборах екіпажу лінійної «Петропавловск», на якому з'їздили чимало українців, старшин шкар, вояків з 1914 року, підтачані Степан Петриченко зачитав, складену разом з товаришами резолюцію з головними вимогами морів. Не так давно, Петриченко, як і чимало його товаришів, побували у відпустках, в різних місцях. Те, що вони там побачили, настільки вражало, що морські поважилися бунтувати, як проти, ага, ага, кепських, напівголящих улов служби, так і проти безчестя більшовиків на материкові.

В різних селах та хуторах безчинствували Совети, комбед, проджитови, ЧК... Тому матроси вирішили, що це не ті совети, за які вони боролися в революцію і жовтневий переворот сімнадцятого. Совети треба перевернути. Однопартійність породила диктатуру й насильство насамперед над селянством. А під безконтрольністю пріли здебільшого селянські чуби.

Вони були такі: негали перешибори советов таємним голосуванням, свобода слова для соціалістических партій; надання селянам права розпоряджатися землею, так, як вони бажають; свобода торгівлі; дозвіл на хуторіне виробництво; відміна політвідділів і комуністичних бойових загонів; політична амністія.

Виступ коридітаттів проти більшовицької влади не був чимось стик-

іншим і несподіваним. Заворушення почалися ще з січня і по всій країні, що стогнала під серпом і молотом. На початок 1921 року голодували не тільки в російських містах, голод дістав своєю кастявою рукою десятки тисяч, потрабовані продаючими села. Зуничилися шахти, став тривалий порт. Реальний жах голоду здибав на масові страйки пролетаріат великих міст Росії й, насамперед, Петрограді. Причини були:

З січня губим Петрограді швидко вкоротилися порції пшеничного хліба. 20 січня урізаються й ці мізерні стограмові пайки.

В середині лютого в столиці закриваються 93 підприємства й підприємства подача електроенергії. 24 лютого робітники закритих заводів вийшли на протиправну демонстрацію. Місто нагадувало передсмертну людину. Проти страйкуючих Ленін послав кривих курсантів. Було введено комендантський час, заборонено мітинги й збори. Більшовики думали, ніж у свій час цар та Тимчасовий уряд. ЧК розпочало масові арешти в місті 25 лютого. Кронштадтські матроси бували в Петрограді, розділяти настрої робітників. Представник Кронштадту Гавський виступив на пленумі Петросовету з промовою на захист страйкуючих робітників...

Майже 27 тисяч військовослужбовців Кронштадта з тривогою очікували за подіями в столиці. 1 березня в мітинговий на центральній площі острова крім командирів та комісарів фортеці брали участь більшовицький комісар Балтійського флоту Н. Н. Кузьмін та «Всеросійський староста» М. І. Калінін. Пояснення вождів моряки слухати не хотіли. Калініна перебивали вигриками з першого ж мовленого ним: «Товариш»

— Ситий голодному не товариш!

— Тепло тобі, Михайлі Іванові, і одири у тебе справний... А нашім бездотам вже третій строк минув. Не гріють!

— Чим яким тріпати, краще б жрату привезли...

Випускайте заарештованих робітників, бо прип'ємо, як в совєтському, братишкі на берег, вони птичками звільняться!

Мітинг закінчився наміром скликати наступного дня для прийняття рішень. Делегатських зборів. Весь вечір і ніч у військових частин на кораблях проходили вибори делегатів. А другого березня збори делегатів обрали Штаб повстання на чолі з полтавчанином Степаном Петренком. Моряки заарештували голову Кронштадтського совєту П. Д. Васильєва і комісара Балтфлоту Н. Н. Кузьміна. З 1116 осіб мушкетерів фортеці під арешт потрапили 327. Їх просто замкнули в караульну стражу. Комуністи Особливого відділу, політвідділу, трибуналу

же сто п'ятдесят чоловік, озброєні, з кулеметами й набоями вийшли через Цитадельні ворота саними й направилися в Оранієнбаум. Кронштадські повстанці крові проливати не бажали. Вони поставили політичні й економічні вимоги перед урядом Леніна й чекали на них відповіді.

Громадянська війна, жовтневий переворот їх так нічому й не навчив. Повстанці ніяк не могли зрозуміти — з будь-яким впливом інкомісари, навісному непокорою більшовики, як гідні послідовники французької революційної вакханалії борються за відсутності гільйотини іншими, доступними їм видами відтігання голів. Перше, що вони зробили, це заарештували в Петрограді сім'ї кронштадців і почали готуватися до артилерійського обстрілу та штурму фортеці.

3 ДОКУМЕНТІВ

2 березня 1921 року:

ПРАВИТЕЛЬСТВЕННОЕ СООБЩЕНИЕ О БЕЛОГВАРДЕЙСКОМ ЗАВОРЕ В КРОНШТАДТЕ

Уже 13 февраля 1921 г. в парижской газете «Утро» появилась телеграмма из Гельсингформа от 11 февраля о том, что будто бы в Кронштадте произошло восстание моряков против Советской власти. Французская контрразведка только несколько опередила события. Через несколько дней после указанного срока действительно начались события, ожидавшиеся и несомненно подготовлявшиеся французской контрразведкой. В Кронштадте и Петрограде появились белогвардейские листки. Во время арестов задержаны заведомые шпионы. В то же время правые эсеры начали усиленную агитацию среди рабочих, пользуясь трудным продовольственным и топливным положением. 28 февраля в Кронштадте начались волнения на корабле «Петропавловск». Была принята черносотенно-эсеровская резолюция. 1 марта волнения на «Петропавловске» продолжались. На общем собрании вновь была принята та же резолюция. 2 марта с утра уже открыто появилась на сцену группа бывшего генерала Козловского (начальник артиллерии), бывший генерал Козловский с 3 офицерами, фамилии коих еще не установлены, открыто выступили в роли мятежников. Под их руководством были арестованы комиссар Балтфлота т. Кузьмин, председатель Кронштадтского совєта т. Васильев и ряд других должностных лиц. Таким образом, описав последние события, объяснил вполне. За спиной эсеров и на этой раз стоял царский генерал.

Ввиду всего этого Совет Труда и Обороня постановляет: 1) бывшего генерала Козловского и его сподвижников объявить вне закона, 2) город Петроград и Петроградскую губ. объявить на осадном

положенням; 3) всю повноту влади в Петроградському укріпленому районі передати комітету оборони г. Петрограда.

Председатель Совета Труда и Оборона
В. Ульянов (Ленін)

«Известия ВЦИК» № 47(1190), 3 марта 1921 г.

Лейба БРОНШТЕЙН,
Москва, 2 березня 1921 року

Троцький наказав командуючому Петроградського воєнного округу Д. Н. Апрову та комісару Балтфлоту Н. Н. Кузьміна доповісти про події в Кронштадті кожні дванадцять годин. Але, сходе на Шанхайський та Петроградський воєнних базках події в Кронштадті не сповідали так пачиною, як це робив Петросовет на чолі з Зинов'євим. Державні повирисли для роз'яснювальної роботи політпрацівників «загартувати товаришів Генштабу». Спроба М. І. Калініна вгадувати пристрасті успіхом не увінчалася. Його кронштадтці не слухали й оспарювали. Бо оратор замість конкретних відомостей на конкретні запитання почав робити декларативні заяви. Зрозумівши це як неспроможність органів більшовицької влади вирішити наболілі проблеми, кронштадтські учасники 1 березня створили свій Тимчасовий ревком матросів, красноармійців та робочих фортеці. Один з перших його рішень був про комісарів Балтфлоту і голови Кронштадтського совєта. Окрім решень було створено штаб оборони фортеці, який очолював підполковник С. Н. Солонько, і Військовий совєт до якого увійшли досвідчені офіцери генерал А. Н. Козловський та контр-адмірал С. Н. Дитерів.

Програма кронштадтців не дуже відрізнялася від вимог петроградських робітників і вимагала скінчення 10 березня безпартійної контр-революції робітників, красноармійців і матросів Петрограду, Кронштадта та Петроградської губернії. Повстали вимоги негайних переобрання совєтов, свободи слова і друку, звільнення політичних і'з'янів, ліквідації політичних, урівнювання пайків тощо...

У вивушений підписи Тимчасового ревкому говорилося про те, що «...коммунистическая партия, правящая страной, оторвалась от народа, оказалась не в силах вывести ее из состояния общей разорухи. Своими возмещениями, которые в последнее время проходились в Петрограде, Москве и которые достаточно ярко указали на то, что партия потеряла доверие рабочих масс она не считалась. Не считалась и с теми требованиями, которые предъявляли рабочие. Она считает их проявлениями контр-революции». У зверсінні кронштадтців, піби передбачаючи подальші перебіги подій, закликали до мирного вирішення економічних і політичних проблем, не допустивши пролїттри кроні.

Але лідери більшовицької найменшу критику свого уряду сприймали через прихід гвинтівки. Не були оригінальними й оцінки кронштадтських подій ні Зинов'єв, ні Калінін, ні Троцький, ні Ленін... Захислившись думками на постанях козінних генералів та офіцерів, вони нахабно й дмагогічно поспішили оголосити кронштадтські події контрреволюційними, білогвардійськими, дрібнобуржуазними. Леніні не хотіли чути про робітників, ні красноармійців, ні матросів, котрі, якщо розібратися, відного заколоту й не чинили, а лише вимагали від уряду хоч якогось уваги до їхнього безправного політичного та кризового економічного становища в країні більшовицьких совєтов...

Троцькому теж було вигідно подати рух кронштадтців як контрреволюційний. Він мав намір жорстоко придушити «заколот», дати урок «контрреволюційним» Петрограду й Москві.

Треба зазначити, що навіть на флоті подіям у Кронштадті давалися різні оцінки. Команди кораблів «Урал», «Орфей», «Победитель» та деяких інших, поірили дмагогіч більшовицької перхівки про білогвардійську суть кронштадтських виступів проти совєтов. Деякі екіпажі дотримувалися нейтралітету.

Командуючій морськими силами Росії контр-адмірал А. В. Немітин вказав припинити зворушення у фортеці не економічні, а політичні причини й закресив — тривала на флоті прихильність Троцького в дискусії з Зинов'євим (фактично — Ленін) з питань професійного руху (зімаєнта дискусія про професіалізм).

Другого березня Комітет оборони Петрограду, який очолював Г. Зинов'єв, наказав блокувати Кронштадт силами 187-ї стрілецької бригади, Петроградських командних курсів та полком 31-ї стрілецької дивізії.

5 березня поїзд Троцького виїхав з Москви в Петроград.

3 ДОКУМЕНТІВ

2 березня 1921 року:

«Предреввоенсовета т. Троцкому
2 марта. 3 час. 30 мин.

Мы теперь убеждены, что события в Кронштадте есть начало восстания. Предлагаем, что уже с утра события станут быстро развиваться. Нужна помощь от вас.
ЗИНОВЬЕВ, КАЛИНИН, ЛАШЕВИЧ»

Владислав ВЕРСТЮК,
про березень 1921 року:

«...Тим часом Махно, повернувшись до Гуляйполя, одразу ж отримав

губернії, разом з Кримом, у квітні 1921 р. діяло 464 місцеві та мілітарні повстанські загони, кількісний склад яких становив 20 – 30 чоловік у малих загонах та 450 – 500 чоловік – у великих (18, 9). Але всі ці акції всі ці різні отамани не координували, і більшість із них діяла тільки на Заході, де опинилися українські уряд, чекаючи від нього допомоги військовиків та дисципліни.

Такий стан в Україні змінився надії Головного Отамана С. Петлюки і певного уряду УНР, на можливість успішного завершення повстанської боротьби з більшовизмом в Україні. Було ясно, що українське повстання побудується більшовицького дурману і ставало до боротьби з Москвою. Знала про це також і польська розвідка, яка мала прекрасну ситуацію в Правобережній Україні.»

3 ДОКУМЕНТІВ

3 березня 1921 року:

СООБЩЕНИЕ ГАЗЕТЫ «ИЗВЕСТИЯ» О ПОДЛИННЫХ ПОДПИСАНИЯХ КРОНДИТДСКОГО МЯТЕЖА

История всех белогвардейских восстаний в Советской России, устроенных шпионами Антанты, показала, что каждому из таких восстаний предшествовала подготовка в иностранной печати общественного мнения за границей к белогвардейским выступлениям в России, которая изображалась как выступления русских народных масс против «большевистского истребления и т. д.» Эти ложные сообщения всегда жили верным провокационным, что заграничные буржуазные агенты усиленно готовятся к устройству заговоров, взрывов и т. д.

Так было и на этот раз. Во французской буржуазной газете «Матин» («Утро») от 13 февраля (заметьте, тринадцатого февраля) помещена телеграмма на Гельсингфорс следующего содержания: «Из Петрограда сообщают, что вследствие недавнего бунта матросов в Кронштадте белогвардейские военные власти приняли целый ряд мер для того, чтобы изолировать Кронштадт и запретить доступ в Кронштадт морским и морским Кронштадтского гарнизона. снабжение Кронштадта прекращено вплоть до особого распоряжения. Сотни матросов направлены в Москву, но всея вероятности, для расстрела». Так писала французская газета 13 февраля. Между тем на самом деле указывает напечатанное выше правительственное сообщение, сообщенное Кронштадте началось 28 (двадцать восьмого) февраля.

Таким образом, французская буржуазная газета за 15 дней до события в Кронштадте уже сообщила о нем, как будто оно уже было и то не в 1921 г., а 13 февраля. Из этого ясно видно, что мятеж в Кронштадте был задуман из Парижа.

Кронштадт – ключ к Петрограду. Его крепость защищает Питер от нападения с моря. Понятно, почему именно сюда направила французская контрразведка свои удары.

Конечно, дело не обстоит без эсеров, руководимых из того же Парижа (ведь Чернов то сидит в Париже), а как только эсеры подготовили почву, сейчас же из-за сцены показался настоящий их хозяин – царский генерал. История с Колчаком, мечтающим к власти на сцене эсеров, повторяется.

На годзе в ховодзе пытаються спекулянуть все враги трудящихся, как бы они себя ни называли, от черносотенцев до эсеров, от царских генералов и до меньшевиков включительно.

Мы ни минуты не сомневаемся в том, что этот генералско-эсеровский бунт будет раздавлен так же, как был в 1919 г. раздавлен мятеж на Кронской Горке.

Не сомневаемся мы и в том, что генерала Козловского и всех его сподвижников, которые, прежде чем показать свои волчьи зубы, прикрывались овечьей шкурой, что всех их постигнет та же участь, что и покойного Колчака.

Но момент надо признать очень серьезным. Шпионская сеть Антанты, естественно, раскинута не только в одном Кронштадте.

Рабочие и красноармейцы, разрывайте эту сеть, выдавливайте шпионов, шпешунов и провокаторов. Нужны хладнокровие, выдержка, бдительность, сплоченность.

Помните, что из временных, хотя бы и тяжелых продовольственных и жилищных затруднений мы выйдем напряженным, дружным трудом, а путем безумных выступлений, которые могут еще более увеличить голод и сыграть на руку заклятым врагам трудящихся.

Александр НЕСВИЦКИЙ, Полтава,
4 березня 1921 року:

1 марта

Арестован Я. А. Игнатенко, заведующий архивом окружного суда.

Закладка памятника Т. Г. Шевченко в Петровском парке против музея (бывшей губернской земской управы).

Арестован Константин Иванович Ляхович, зять писателя В. Г. Короленко.

3 ДОКУМЕНТИВ

№ 29. 5 марта (Поезд Троцкого)
По прямому проводу (шифром).

Передом и лучшему в Петрограде принял бы более определенно характер, если бы не Кронштадт. В отношении Кронштадта до сих пор не было никакого плана. Не было даже агентурной разведки, исключая на такую возможность ее организации. Теперь установленными практическими организационными отношениями, выработанными простейшим планом действий. Только овладение Кронштадтом покончит с политическим кризисом в Петрограде. Военный округ и флот необходимо реорганизовать, установив военный режим и строгое централизованное подчинение.

Предреввоенсовета ТРОЦКИЙ
3 ДОКУМЕНТИВ

Березень 1921 року

3 ДОНЕСЕННЯ НАЧАЛЬНИКА ОСОБЛИВОГО ВІДДІЛУ КРИМІНАЛЬНОГО ВІЙСЬКОВОГО ОКРУГУ ПІАНОВА:

«Продолжительное существование Струка объясняется тем, что детское освещение банды внутри посредством секретного сотрудничества до сих пор не удавалось, ибо Струк весьма осторожный и умный бандит, принимает к себе в банду только тех лиц, которых невозможно выследить... Зная через своих осведомителей, что для его уничтожения приняты самые решительные меры, Струк окружил себя только теми преданнейшими бандитами, через которых он отдает свои распоряжения остальным бандитам, раскатым на отдельные мелкие отряды... Шпионский помощник крестьян — поставлен Струком «великолетним»...»

Піанов свідчить, що Струк суворо карав кримінальні елементи, потрапляючи в якіс; водночас наражав на чорнолі частини. Та й лави Струка вплив-продзавін, який прибув для проведення «продзаві верстки».

Політична платформа Ілька Струка — за свідченням Іванова такою: «Геть жидів і кацанів! Хай живе повстання!».)

3 ДОКУМЕНТИВ

5 березня 1921 року

№ 28. 5 марта. 13 час. 20 мин.

Совершенно секретно

Телеграмма Командующему 7-й армией

Копии: командреввоенсовета, штабесен. т. Шаповалову, т. Немитцу.
Ввиду восстания в Кронштадте ПРИКАЗЫВАЮ:

1. Восстановить 7-ю армию, подчинив ее непосредственно Главнокомандующему.
2. Временное командование 7-й армией возложить на г. Тухачевского с оставлением в должности командиром.
3. Вр. командарму 7-й т. Тухачевскому подчинить во всех отношениях все войска Петрограда, командующего войсками Петрограда в командующего Балтфлотом.
4. Командующего войсками Петрограда т. Аврова одновременно назначить командантом Петроградского района.
5. Командующим Балтфлотом назначить т. Кожанова, а начальником штаба Балтфлота назначить военмора т. Кукеля.
6. Врид командарма 7-й т. Тухачевского назначить членом Комитета обороны г. Петрограда вместо т. Аврова.
7. Топ. Тухачевскому сформировать оперативную часть штаба. Во всем оставшемся вести управление и снабжение армии через командующего войсками Петрограда.
8. Врид командарму 7-й в кратчайший срок подавить восстание в Кронштадте.
9. 5 марта предупредить Кронштадт, что если в течение 24 часов восстание не будет прекращено, то будут открыты военные действия.
10. Принять группировку сил, вполне обеспечивающую успех операции, если бы таковая развилась в более широком масштабе.
11. Все авиационные силы и средства, сосредоточиваемые в 7-й армии, подчинить непосредственно Главнокомандующему т. Сергееву, который в этом отношении подчиняется командарму 7-й.

Предреввоенсовета Республики ТРОЦКИЙ

Главком КАМЕНЕВ

5 марта 1921 года. НР 28. Наштабесен ЛЕБЕДЕВ

Георгій ЖУКОВ, Вязова Пошта,
5 березня 1921 року

Не дивлячись на те, що Ленін вимагав від командування більшовицьких збройних сил диві на тиждень, найдетальнішого звіту про боротьбу з українським та російським повстанством, розгромити махнонів та антоновців не вдалося.

Якщо в січні Крива армія, кинута на Тамбовщину, провела дві крупномасштабні операції проти антоновців, то в лютому — вже нічим. Одна з них під селом Богуславське ледве не увінчалася успіхом. Тритисячна армія Антонова з трудом виїхала з під удару й перешла в Пензенську губернію. Але тут вона не мала такої підтримки, як на Тамбовщині, й

вимушена була повернутись. В березні шеститисячне військо Антоновича в боях під Тамбовим втратило майже третину бійців, але все ж зуміло вирватися з оточення.

14-а Окрема кавалерійська бригада Котовського, перекинута з України під командуванням Тухачевського, виконувала каральні функції поблизу станції Жердівка. Розгосередившись поєздкирою красні прибічники місцевості в повстаннях «бандитів».

Ескадрон під командуванням Георгія Жукова — майбутнього маршала, зіткнувся з повстанцями під селом В'язовая Почта. У антоновичів було півтори тисячі шабел і вони сміливо кинулися в атаку на карателів, ескадрон яких перепиняв їм шлях. Але Жуков зумів організувати глуху оборону. Патронів у красних, на відміну від повстанців, вистачало. Кілька разів антоновичі лавою накочувалися на жуковців, їх відстрілювали. Зрештою, повстанцям не набридло й вони обійшли ескадрон. Це не завадило Жукову доповісти про семигодинній успішній бій з «бандитами» та їх розгром. За ці подвиги в каральній ескадрі проти свого народу молодий Жуков отримав свій перший орден Червоного Знамені. І дуже ним гордився.

Лейба БРОНШТЕЙН, Петроград, 5 березня 1921 року

В Петроград поїзд Троцького прибув 5 березня в кінці дня. З ним приїхали головнокомандуючий збройними силами Росії С. С. Камєв, начальник Польового штабу РВСР П. П. Лебедев і командуючий Західним фронтом М. Н. Тухачевський.

Автомобіль з приїжджими під посиленою охороною промчав Петроградом і зупинився в дворі Штабу Петроградського воєнного округу. В штабі голову реввоенсовета республіки чекали перелякані члени Комітету оборони Петрограду. Вони добре знали, що приїзд Троцького нічого доброго їм не принесе. Несподівано Лев Давидович вилізав по телефоні командуючого округом Д. Н. Аврора за проявлену нерішучість, і тепер той очікував від з'яви в Петрограді Троцького нових неприємностей.

— Товариші! — відразу ж сказав Троцький після того, як привітався до петроградців. — Мені доручено Центральним комітетом відновити владу й порядок у Петрограді й Кронштадті, і я виконаю це завдання, не зупиняючись ні перед якими жертвами. Для розгрому заколотників відновлюється 7-а армія на чолі з Михайлом Миколасовичем Тухачевським. Операцію вимагаю провести в найкоротші строки, до початку роботи з'їзду нашої партії... Які будуть запитання.

Запитань ні в кого не було.

Цього ж дня в Кронштадт було доставлено ультиматум за підписом совєтських воєначальників.

МАХНОВЦІ З ДОКУМЕНТІВ

5 березня 1921 року:

5 марта. 14 час. г. Петроград
К гарнизону и населению Кронштадта и мятежных фортów
Рабоче-крестьянское Правительство ПОСТАНОВИЛО: вернуть немедленно Кронштадт и мятежные суда в распоряжение Советской Республики.

Посему ПРИКАЗЫВАЮ:

Всем поднявшим руку против социалистического отечества немедленно сложить оружие.

Упорствоющих вооружить и передать в руки советских властей. Арестованных комиссаров и других представителей власти немедленно освободить.

Только безусловное сдаться могут рассчитывать на милость Советской Республики.

Одновременно мною отдается распоряжение подготовить все для разгрома мятежа и мятежников вооруженною рукою.

Ответственность за бедствия, которые при этом обрушатся на мирное население, ляжет целиком на головы белогвардейских мятежников.

Настоящее предупреждение является последним.

Председатель Революционного военного совета Республики
ТРОЦКИЙ

Главком С. КАМЕНЕВ

Командарм 7-й А ТУХАЧЕВСКИЙ

Наштагсеп ЛЕБЕДЕВ

Іван СТРЕЛЬБИЦЬКИЙ, Новопавлівка, 6 березня 1921 року:

«...От осенней красоты Северной Тавры, ее необозримых широких степей не осталось и следа. Январь — сичень. Это название января полностью оправдало себя в 1921 году. То льет проливной дождь, то задует ледяной северной ветер, да такой силы, что валит человека с ног. Непогоды сечет и пронизывает людей в степи до костей. То в одном, то в другом районе появляется банда. Захватывает собранный по продовольствие хлеб, зверски расправляется с активистами и сочувствующими Советской власти. Атаман Махно рассылает директивы, в которых призывает расстрелять с коммунистами еще до весны. Всю зиму не стихает их борьба с Советской властью, с Красной армией...

Январь двадцать первого года прошел в непрерывных боях и походах... Севераль на Украине не зря называют Лютым. Его лютость мы почувствовали с первого дня. Еще с ночи поднялась метель, переходящая в

вьюгу. Огромные массы снега под действием ураганного ветра переносились на большие расстояния, наваливались в оврагах. Ветры, унося снег, оголили твердую, как камень, прозрачную черную землю. Февраль всегда труден для крестьянина Северной Таврии: на сажах не пролежишь, а на полях — застрелишь.

В этот год зима не обещала людям ничего хорошего. Падородные степи были оголены и обожжены двадцатиградусными морозами. Местные старожилы поначинали голодом, говорили: «Быть беде! Такая же зима была двадцать лет назад, и тогда был недород и голод». Их предсказания сбылись.

А бой продолжался. Больше всего доставалось крестьянам в предгорьях. Местные крестьяне, вооружаясь припрятанными обрезом, ружьями гранатами, по ночам нападали на обозы с инвентарем, зверски расправлялись с красноармейцами.

Махно стремился развернуть массовую войну против Советов. Теперь его отряд часто не принимал духа — трех тысяч, но зато был насыщен до предела пулеметами и духи всегда располагал одной-двумя батареями. В других губерниях тоже действовали такие же отряды, входившие в его подчинение. Значительно увеличилось число голов «ночных» повстанцев. В длинные зимние ночи такой отряд из 30—50 человек нападал на железнодорожный полустанок. Повстанцы поджигали вагоны с инвентарем и преследовали активистов Советской власти.

Наша разведка в те времена не успевала со всем справиться. Почти в каждом селе были комсомольцы, комсомольцы и подполье. Но не всегда нам удавалось своевременно получить информацию.

Как-то, после непрерывного преследования повстанцев, наша бригада остановилась на отдых в одном селе...

Едва выпалились и отдохнули интернационалисты, как местный учитель предложил устроить танцевальный вечер. Нам это предложение понравилось...

— И у нас есть силы! — похвастался учитель. — Одна Оксана вот так, что заслушаешься!

Задолго до начала в большой помещичий амбар, приспособленный под клуб, собрались очень много народу. Тут были и местные ребята и хлопцы. Пришли и наши бойцы.

Вначале концерт не клеился. Три красновские лампы дымили и плохо освещали подиумы. Трудно было далеко сидищим рассмотреть артистов. Но вон на сцену вышла местная красавица. Девушке было не больше двадцати. Украинская вышитая кофта, красная юбка, фартук, отороченный вышивкой, на голове красивый веночек с множеством разноцветных лент. Оксана начала петь. Наступила тишина. Каждый бокс даже качивал. У Оксаны был сильный низкий голос, хорошо поставленный. Под аккомпанемент гитары девушка спела три песни и ушла за сцену.

Поднялся страшный рев. Только изредка можно было расслышать выкрики: «Браво!», «Оксана!» Я с удивлением смотрел на интернационалистов, которые давно не проявляли так бурно своего восторга. На «бис» Оксана исполнила несколько романсов в украинских песен.

Потом начались танцы, и, как водилось в те времена, продолжались они до утра. А за стенами клуба вала пурга, и каждый из нас понимал, что это веселье скоро кончится, и мы снова отправимся в поход.

Нам отдых продолжался три дня. За это время мы кое-что узнали об Оксане. Она была к тому же и отличной плясуней. Дедухов успел ее разузнать и рассказал нам: она дочь зажиточного крестьянина, окончила гимназию в Александровске, а гитарист — ее родственник, прапорщик, ныне инвалид. На четвертый день концерт был сорван. В самый разгар пения раздался сигнал трубы...

Сбор затнулся. Была тихая лунная ночь. Я уже собирался сесть на коня, как вдруг примчался Крячко с разведчиками. Вместе с ними пришла охранная или тачанка с закутанными в платки седоками. Крячко успел мне шепнуть:

— Шпионов захватили!...

По пути Крячко рассказывал мне.

— Еще за полчаса до сигнала «Тревога» в направлении нашего будущего движения были высланы разъезды по трем дорогам. Заметив уже после сигнала в поле скачущую пару коней с тачанкой, я выстрелил, чтобы остановить беглецов, но те еще быстрее погнали коней. На выстрел примчались разведчики другого нашего разъезда и перехватили «шпионов». Да, ясно, кто-то торопился предупредить махновцев ближайшего села о выходе бригады в поход.

Войдя в освещенную комнату штаба, я был поражен. У стола сидела Оксана, а рядом — ее аккомпаниатор. На них были те же костюмы, в которых они совсем недавно выступали на сцене. На полу лежали их шубы и платки. Начальник штаба бригады Тарасов доказывал комиссару Андрееву, что это настоящие шпионы и что они торопились предупредить Махно о нашем выступлении в поход.

— Почему вы не остановились, когда нам кричали «Стойте» и когда дали выстрел? — спросил комиссар.

— Потому что мы испугались, — медленно подбирая слова, отвечал гитарист.

Я девушка, и с какой стати должна останавливаться по грубому окрику? Да еще ночью! — выпылающе вторила ему девушка.

Странно вы ведете себя! — сказал им комиссар. — Пусть это останется на вашей совести.

— Но, как говорят, не пойман — не вор... Комсомольцы и проводники швели бригаду кратчайшим путем к большому селу Новониколаевка (с. Партизаны Генгичевского района Херсонской обл.).

Юрій ГОРЛІС,
засновані 1921 року;

«Іду за кордон, роблячи чималих «зак»», бо аж через Полтаву Київ. В руках чую заступку записку від Деркача до своїх людей. Слідкуєш у чергових військових установах у Полтаві, а другому записуєш посвідку Холодного Яру для «закордонку»».

До Полтави ніяк не стережусь контролю ЧК, бо до документації жодної не маю свіжої посвідки чого і куди їду. З Полтави

чужого свободизму. Маю вже акт військової лікарської комісії, що представляє «хворих андроидологів», ухвалила мені шість тижнів відпустки для поправлення здоров'я після війни. Маю посвід «хворих андроидологів», що «товариш Дрозд - ад'ютант 84-квіткової 1-ї конної армії» - перебував, аписаний із шпиталю, в команді, я на основі постанови лікарської комісії їде на шість тижнів на поправлення здоров'я, додому в... село над сачих Збруччю. Хоч комісія і не буу, ви документи буи «правдні», заведні навіи ресери. Могу сі тию чекітку показувати, аби лише з будуюицим з мні сачою діалізі не зіткнуиути.

3' Гребинці перекладає. Саджу два дні й ані мряхти не можна
потіти вчепитися. — де тільки можна вчепитися, вже на попередній
стації цілу хвилю вчепитися. Сиділо й кілька будівельників, що їх
доброго у командировку до Бердичева. Довідавшись заздалегідь, що
один із 14-ї дивізії, беру їх «під свою опіку». За п'ятихвилин чекати.
Виколо маю звернутися, щоб наші сістми не може нічого порадити.
Сонки народу сидять на станції вижми і атакують поїзди. Одні
нам намагаються за ці союські тисячі роздобує ковбаси, хліба
сало. Може просто відпродати те, що чекати у «спекуляції»
підприємств. Сам отини й поїзти з нами. За годину отини із телеграфі
квітими і відкрити мене на бік.

Товариш козачишр. За тригодини прийде пом'як «особливого призначення». Як вас тутди не можу ачисити, бо вони на дверях кожної хати свою варину мають. Не снувають нікого... але я тобі скажу секретну... Вся «особливість» того пом'як у тому, що ми їдимо інсектуючих жінки на сосяки аста із київської губернії губчма. Я їм а тям крикнути у вагоні — то мене затира аж неча на службівськ і силою змушайся у вагон. Там не деа'ять, а чорт знає чийсь ключок може азіти. Сосюти, їдінть розлалишися інсектуюти, а першому аозокі нема де своїха прохати. Якби дєри були замкнуті — то на ось ключ вагонний.

Понде матикуються і списають рішучі.

очетинився на буфери, вилізти на дах. З кожних дверей вагонів

Звістка про те, що в Крондиядді проти більшовиків виступили дорослі на чолі з Степаном Петриченком, дійшла на Тамбовщину дуже швидко. Штаб військ-Антонова, аби підтримати виступ моряків, видав наказ про «одночасний і повсюдний виступ всіх сіл Союзу трудящих селянства». В більшість сіл повіту роз'їхалися агітатори повстання. Вони розповідали селянам про події в Крондиядді. Дехто видавлив бажання діїти й говорив про те, що матроси захопили Петроград і розпочали протибільшовицьке повстання в Москві.

ЦК партії сервіс теж намагався використати повстанців, щоб швидко розбити і зупинити антирадянські заворушення в Москві та Петрограді для того, щоб скинути більшовицьку диктатуру. На початку березня в Тамбовській губернії прибули всієї представницької єврейського центру. Вони були надіслані з наказом заборонити антирадянські заворушення. Євсірам вдалося об'єднати з групою Антонова два великі повстанські загони під командуванням Копельмана та Селянського, котрі дотепер діяли кожен самостійно.

від час бою поводитися «хоробро, як і подобає синам України». Отаман писавши видно, що й надалі кохання не втратили, «скіляти ворога і дити». Так, власне, і сталося: того ж таки дня козаків Хмари заховали на залізничній станції Зятківці ешелон з кінами, а 8 березня несподівано наскоком увірвалися до повітового міста Брацлава і почали громити систему установа, міську міліцію, реліж., ЧК, поштово контору, судниця панери, забрали печатки та бланки. Звільнили позитивних в'язнів та залізничників на майдані всім порубаних трупів залізничників і чекістів, вихали у Гравіні, де розгромили поліційником.

3 ДОКУМЕНТИВ

6 березня 1921 року:

6 марта (14 час. 30 мин.).

Радио Временного Революционного Комитета

Всем... Всем... Всем...

Товарищи рабочие, красноармейцы и матросы! Мы здесь в Кроундтаде отично знаем, как вы, наши полуголодные дети и жены страдаете под гнетом диктатуры коммунистов.

Мы свергли с себя коммунистический Совет, и Временный Революционный Комитет на днях приступает к проведению выборов нового Совета, который, свободно избранный, будет отражать волю всего своего трудового населения и гарнизона, а не кучки безумцев-коммунистов.

Дело наше правое: мы стоим за власть Советов, а не партий, за свободное избранное правительство трудящихся. Подтасовывание, захваченные коммунистической партией Советы всегда были глухи ко всем нашим требованиям и нуждам, и мы в ответ получали лишь расстрелы.

Сейчас, когда пришел предел терпению трудящихся, нам хотят закрыть рот подкачки: распоряжением Зиновьева в Петроградской губернии снимаются захватительные отряды. Москва ассигнует десять миллионов (рублей) кредитом на закупку продовольствия и предметов первой необходимости. Но мы знаем, что эти подкачки не купят петровский пролетариат, и мы через головы коммунистов протягиваем им руку братской помощи из революционного Кроундтада.

Товарищи! Вас не только обманывают, но умышленно затемняют правду, прибегая к подлой клевете.

Товарищи, не поддайтесь!

В Кроундтаде вся власть находится в руках только революционных матросов, красноармейцев и рабочих, а не белогвардейцев с каким-то генералом Козловским во главе, как уверяет нас клеветническое радио из Москвы.

Не медлите, товарищи, присоединяйтесь, вступите в проиную организацию, требуйте пропусков в Кроундтаде наших беспартийных представителей, только они скажут нам всю правду и рассеют провокационные слухи о финляндском хлебе и происках Антанты.

Да здравствует революционный пролетариат и крестьянство!

Да здравствует власть свободно избранных Советов!

Временный Революционный Комитет Кроундтада 6 марта 1921 г. радиостанция линиярия «Петропавловск»

Виктор БІЛІШ,
7 березня 1921 року:

«6-го марта ночью повстанцы хатали с. Айгман. Бойцы рэды были отожены и уже расходились по хатам, как на улицах затрещали пулеметы, и... махновцы снова драпают! Прискрылись темной, всецелой, тапирской ночью, они выпли в поле и потянулись к Мелитополю. Южнее с. Иванюки под утро остановились на хуторах и ахнули. Над ними парил джордан, бросаю бомбы. Со штармом осталось не более-трехсот бойцов при десяти пулеметах: остальные ночью растерялись.

Фома Кошкин с Тарановским в 45-ю пулеметами от с. Айгман оторвались к Днепру. Остатки в Таврии для поисков отставших штарм не находил возможным, ибо красными частями он был охвачен со всех сторон. С севера от Нововоронцовки и до Хортицы по Днепру были располжены буденновцы, с Крыма — 13-я армия, с запада — 6-я и с востока, кроме скудности по железнодорожникам Александровск — Сальково бронепоездов и автомашин, стояли некоторые кавалерийские полки, батальоны ВВУС, 30-я и 42-я (успешная опривитесь после Заливное) стрелковые дивизии. Кроме того, кавалерийская и 3-я стрелковая дивизии неуставно преследовали штарм в центре. Было решено с Таврии выйти на Екатеринославщину.

Оставив в районе с. Иванюки с отрядом в 100 человек при одном пулемете Глазунова для собиранья распылившихся повстанцев, штарм продвигается на восток. Ночью 7-го марта проходит железнодорожу между станциями Акимовка — Рыково, делает неудачный налет на концлагерь в с. Ново-Павловке (Партизаны) и достигает с. Ефремовки (Охримовка), что на западном берегу лимана Молочный. Надежда пройти лиман по льду не оправдалась, ибо он никогда не замерзает и настолько широк и глубокий, что был недоступен к форсированию.

Именно в этом уголке Украины произошел описанный красным комитетом случай практической деятельности агентурной разведки повстанцев. Это не были профессионалы или штатные разведчики. Это были представители народа, которым свобода была дороже и ближе, чем даже диктатура пролетариата, которая ничего определенного хорошего для крестьян на ближайшее будущее не предусматривала.»

Лев БРОНШТЕЙН,

Петроград, 8 березня 1921 року

Кронштадтці ультиматум Троцького проігнорували. Натомість їхня радіостанція передала звернення свого Тимчасового революційного комітету до робітників, солдатів і матросів Росії. Повстанці не вірили в те, що більшовики кинуть проти них війська, вони сводилися, що солдати й матроси Петрограду не будуть стріляти у своїх. А тим часом Тухачевський збирав сили для придушення «заколоту». Він теж не вірив у те, що петроградські моряки будуть штурмувати бунтівну фортецю. Тому наступного ж дня віддав команду відправити «незайнятих» батальйонів в Одесу та Маріуполь. Моряків відінали по тривожі й беззбройних вантажиків в шведови, які гуркотили під охороною на Піндені...

Троцький викликав Тухачевського до себе у вагон в ніч на 7 березня. Він був офіційним і суворим.

Що вже зроблено для штурму?

— Я сформував дві групи військ: Північну й Південну, почав доповідати Тухачевський. — Першу очолює Євген Сергійович Казанський... й задання — атакувати форт номер чотири. Це північні ворота фортеці. Південна група Олександра Ігнатовича Седякіна буде наступати від Орієнбаума... В резерві маю бригаду курсантів...

На коли призначено штурм? Матимете підтримку авіації?

— Почнемо завтра о шостій ранку з артилерії... А штурм — в п'ятні наступного дня. Авіатори цілий день будуть обстрілювати й бомбити заколотників. Намагатимемося якнайбільше їх деморалізувати...

Головний удар, як я зрозумів, нанесите південна група? Ви зумієте поставити її в напрямку, де найменше фортів і артилерії противника?

Звичайно. Це — найкоротший напрямок, він, сводиться, дасть нам можливість в найкоротший строк і з найменшими втратами досягти мети.

На ранок почалися заметілі. Артилерія красивих била по форту, але авіація в дальотах не могла взяти участь. Не видно було й результатів обстрілу. І все ж наступного ранку Тухачевський кинув війська на припорошений снігом лід. Снігопад і завірюха не припинилися. Красні в білих маскувальних халатах ступили на лід Фінляндської затоки. Але кронштадтцями командували досвідчені військові. Вони передбачили напрямок головного удару Тухачевського й зосередили на цьому напрямку артилерійські вогні. Кілька атак захисників в сніговій іллі. А під час третьої атаки дві третини 561 стрілкового полку, сформованого в Криму з полонених врангелівців та махновців організовано перейшли на бік повстанців. Перед цим вони перестріляли майже цілий полк красивих курсантів, які й наступав за ним.

Всклику на лід дві третини атакуючих, Тухачевський наказав припинити штурм.

З фінської газети «КАРЬЯЛА»,
8 березня 1921 року:

«На всьому цьому видно, що за етим повстанням кроється не тільки козацький бунт, по направлення меншевиків і соц.-революціонерів політическа помилка к освобождению. Если так обстоит дело, то вся эта история получит более широкую поддержку, чем это вначале казалось. Тогда действительно раздастся похоронный звон большевистской власти. Да уже и время освободиться человечеству от кошмара и выйти из этого ада».

З ДОКУМЕНТІВ

8 березня 1921 року:

З листівки Петербургського комітету РСФРП(н):

«В поисках за козлом отпущения большевики сделали нашу партию (меньшевиков) излюбленным предметом своей лживой и клеветнической агитации... подчеркивалось в листовке. — Меньшевики содействуют интервенции, меньшевики подстрекают крестьян к восстаниям, меньшевики вызвали забастовки в Питере и восстание в Кронштадте. Так всю ночь и день слышат казенные перья, что всех сил стараюсь «погрифать» своим господам и «честно» заслужить наек.

А вслед за этим разбойничьи пера приходят уже настоящие разбойники из Чремычаики, врываются по ночам в квартиры членов нашей партии и сочувствующих нам рабочих, перепорачивают все вверх дном и арестуют всех, кого ни пожелают. За последние дни арестованы десятки наших товарищей, в том числе гг. Дан, Ройзман, Каменский, Назарьев, Чертов и др.

И не наша вина, если на единодушное требование петербургских и московских рабочих изменить политику власти ответили за арестами рабочих делегатов, а на резолюции кронштадтских морячков и гарнизона о свободных переизборах Советов — залпами из тяжелых орудий».

З ЛИСТІВКИ ПАРТІЇ ЕСЕРІВ:

«Товарищи, посмотрите, что делают герои-матросы Кронштадта. Они поставили эту власть, они ее и свергли и помогают нам свергнуть кровавого комиссара-державцев: хотя и поздно, но они исправляют свою

ошибку перед родиной и революцией. Что же нам делать, товарищи? Нам нужно, не колеблясь, поддержать храбрых мориков всеми нашими силами и средствами. Только тогда может наступить настоящая жизнь, когда это воровское правительство будет свергнуто, другого выхода нет».

Мария ФОРТУС,

Елисаветград, березень 1921 року:

«Не суждено было Маше Фортус умереть зимой двадцать первого. Большая медная пуговица, в которую попалла пуля, несколько ослабила удар, а махновцы не потрудились проверить трупы. Разбухшие востребованные крестьяне после ухода повстанцев обшарили на месте казны подожиную девушку и на подводе отвезли ее в Елисаветградскую больницу».

Больница, расположенная на самой окраине города, находилась в то время в жалком состоянии. Здание потрескалось, многие окна забыты досками и фанерой, медикаментов — в обрез, топлива — тоже мало. А больные — как сельдей в бочке: кровати стоят друг к другу вплотную не только в палатах, но и в холодных коридорах.

Маша, правда, ничего этого не знала. Несколько дней она лежала без сознания на носилках в длинном больничном коридоре. Жизнь ее теплилась в девушке, и никто из врачей не мог поручиться за исход слишком опасной была рана в легком, слишком много потеряно крови.

Но молодой организм победил: на третий сутки сознание вернулось. Маша очнулась ночью и первое, что услышала, была немецкая речь. Где она? Опять немцы? Но ведь оккупанты давно покинули Украину. Может, дурной сон? Осторожно приоткрыла глаза. Узкий, как траншея, коридор. Подумал. Две фигуры в белом. Мужчина и женщина. Это они говорят по-немецки. Девушка попыталась приподняться и вскрикнула от острой боли в груди. Разговор по-немецки немедленно оборвался. Белые фигуры, точно привидения, молча скрылись за поворотом коридора.

На следующее утро у Маши, к которой сознание вернулось окончательно, состоялся разговор с одной из санитарок. От нее она узнала, где и сколько времени находится, куда ранена. Няня сообщила, что приходили какие-то люди спрашивать о состоянии ее здоровья, интересовались, когда ее смогут выписать.

— А почему у вас говорят по-немецки? — спросила Маша.

— По-немецки? Это, наверное, тебе приснилось.

Маша и сама уже была готова согласиться с предположением санитарки, как вдруг в коридоре показавшийся высокий мужчина в белом халате. Надменный взгляд, седая бородка клином. Он самый, тот, что ранее

Кто это? — спросила Маша, когда мужчина в халате пошел в какую-то дверь.

Николай Николаевич, наш главный врач. Очень хороший хирург!

А ты женщина?

— Какая?

Ну, в пенсне, с белыми нудеками...

Санитарка задумалась.

У нас такой нет. Хотя постой. Это, наверное, сестра Николай Николаевича, она иногда приезжает к брату. Та действительно в пенсне и с нудеками.

С того момента в Маше снова проснулось чекистство. Сестра и ночной визит — странно? И почему они говорили по-немецки? Не для того ли, чтобы их никто не сумел понять? Здесь наверняка что-то неладно! Но с выходом торжества не стоит. Надо наблюдать. Благо у нее удобная позиция: путь в кабинет главврача ведет через этот коридор.

Для через два Маша проснулась ночью от чужих-то тяжелых шагов. Привидения несли, она неожиданно увидела даму в пенсне. За ней гуськом между кроватей пробиралось трое здоровенных мужчин с явно военной выправкой. Вскоре вся цепочка исчезла за дверями кабинета главного врача.

Ночной визит вскоре повторился. Дама в пенсне опять сопровождала мужчину, но только не тех, что в первый раз, а новых.

Когда в постерее Машу приехали навестить чекисты, она поделилась своими впечатлениями с начальником отдела Владимирским. Опытный контрразведчик похвалил девушку за бдительность и сказал, что главврач давно уже находится на подозрении и теперь самый раз заняться его делом.

Здоровье девушки, между тем, быстро улучшалось. Ей разрешили встать, совершать небольшие значительные прогулки по коридору. Маша была убеждена, что решающую роль в ее поправке сыграли, как это ни парадоксально, ее наблюдения за главврачом. Они помогли отвлечься от грустных мыслей. Так или иначе, но только к тому дню, когда к больнице подъехала оперативная группа ЧК, Маша уже могла окантисить коллегу товарища.

В качестве поощрения ее и еще одного больного пригласили в кабинет главврача. Заложив руки за спину, Николай Николаевич периню воздел на уста и угол по огромной, усталой переделке ковром комнате. Маша немного пригнула, сколько бы здесь разместилось косяк с больными.

Покалуй, больше, чем их в коридоре.

Удлинное полнителе Советов, — ни к кому не обращаясь, бубнил главный врач. Старается, ночей не досыпает — и вот благодарности! Я не пророк, но загляну вперед: так вы отлучаете от себя всю интеллигенцию.

Интеллигенция интеллигенции рознь, — заметил Владимирский.

— Я имею в виду честную интеллигентную, ту, что искренне сотрудничает с Советской властью.

— Эта не отступится, можете не беспокоиться!

Начался обыск. Поиски в письменном столе, шкафах, диване не дали ничего существенного. Сказали конер, осмотрели пол. Ничего. Тогда Владимирский пригласил выстукивать стены. Главы врач исторически и с беспокойством наблюдал за всеми движениями Владимирского. Маше вспомнилась детская игра в «горячее» и «холодное». По мере того, как контрастежник исторически продвигался вдоль стен, выражение лица хирурга непрерывно менялось. Стоило Владимирскому остановиться или изменить направление поиска, как тотчас же соответствующая перемена происходила и во внешности хозяйки кабинета.

Так и есть, в одной из стен обнаружен тайник! Он сразу пролился на почтуче вышитые дамы в ясные. Оказывается, главврач и эта дама (в самом деле никакая не сестра Николай Николаевича, а богатая датская баронесса) занималась тайной переправкой белогвардейских офицеров в армию Пилсудского. В польской армии, как выяснилось за ширмой, хранившихся в тайнике, служил и сын хирурга.

Ну, что ж, гражданин честный интеллигент, — Владимирский посмотрел на главврача, нервно теребившего свою истиннобурную бородку, — передавайте дела заместителю. Вестись создался разговор придется продолжать в ЧК.

Продолжение разговора оказалось весьма плодотворным. Николай Николаевич признался, что на днях охотнее приедет очень важного представителя из-за рубежа.

— Соберайся, Машенька, — сказал Владимирский, снова приехав болящему. — Начнется крупная игра, и тебе и ней отведена солидная роль.

— Я же еще слаба...

— Все учтено. Ни ходить, ни ездить тебе не придется. В основном домашняя работа. Короче, станешь хозяйкой трехкомнатной квартиры, женой преуспевающего немца.

— Кто же мой муж?

— Не беспокойся. Он на сцене не появится: длительная командировка за товаром. Зато будет квартирант — важная птица! За ним и нужно приемотривать. Ясно?

— Короче, мне отводится роль хозяйки авочной квартиры?

— Умница, — засмеялся Владимирский.

Квартиру, в которую ее поселили, Маша чуть прозвала «санаторием». И в самом деле здесь имелось все для личного отдыха женщины: просторные комнаты, мягкая мебель, книги, кухня, кабинет, отказ разлучной сяды. Кроме всяческих удобств, новое жилище давало еще одно преимущество, что находилось почти рядом со зданием ЧК, и через стену с квартирой ее председателя. — О замке. В этой

чексты представлял потайную дверь, которую со своей стороны Маша заперла ковром. На окна «санатория» на всякий случай навесила решетки, а чтобы их не было заметно, прикрыли ставни.

Пока младым Штиль (так теперь звали девушку) создавала уют в своем гнездышке, Владимирский почти безвыходно торчал в пашковском прокуренном кабинете на припозе. Именно сюда, по словам главврача, «заставляло поздравлять посланца «союзников».

Он появился в ночь под воскресенье. Высокий, статный, надменным властным взглядом он с порога придирчиво осмотрел помещение и, очевидно, убедившись в полной безопасности, решительно шагнул внутрь. Спустился несколько минут за столики к незнакомцу подошел Владимирский.

— Вы, с думайно, не из Нижнего Повгорода?

Почвой гости пристально, словно пытаясь заглянуть в душу, посмотрел на Владимирского.

— Нет, из Саратова. Но в Нижнем тоже бывал...

— Вот-вот, то-то я где-то видел ваше обличье.

Обмен паролками состоялся. Теперь можно перейти и к деловому разговору. Выждал, когда не в меру любопытный официант удалился в противоположный угол, Владимирский шепнул:

— Мы ждем вас третий сутки. Николай Николаевич сейчас в Киеве, на съезде хирургов. Но дело от этого не страдает. Каждый знает и выполняет свои функции.

— Мне важно встретиться с представителями.

Владимирский уже приоткрыл рот, чтобы спросить, с какими, но вовремя спохватился: подобная неосведомленность могла показаться подозрительной.

— Что ж, — сказал чекст, — для этого у вас будут все условия. Квартира подобрана отличная. Три комнаты, хозяйки — преуспевающий немка — и длительный отъезд, дома одна жена, ярая противница Советской власти. На нее можно вполне положиться.

— Адрес?

— Соборный, 6. Должен, однако, предупредить: квартира рядом с ЧК. Вас не пугает такое соседство? Нам кажется, что так даже выдешнее: никто не станет искать у себя под носом.

— Пожалуй, резонно.

— В таком случае нечего заспаниваться...

Приезжему, назвавшемуся Александром Ильичем, квартира понравилась. Внимательно осмотрев комнаты, он прошел в кухню, в ванную. Ильич в доме удобств подняла акция мадам Штиль еще выше.

— Об одном хочу предупредить вас сразу, — выбрала подходящий момент Маша. — Она я круглоусточно держу с закрытыми ставнями. Таков нрав мужка. Знаете, в городе масса бандитов, а у нас товар...

Для меня это не играет никакой роли, — небрежно ответил Алек-

правда ж. Тримі він виступав суїльно з більшовиками... Проти тайзерівців, петлюрівців, денікінців, гетьманців, Врангеля... Дяка була одна — його проголошували бандитом і починали війну на вивчення повстанства... Крапчих командирів повбивали... Таку армію знекровили... Все... Більше він краси не пірить... Ех, забитися б десь на хутір... В гонду хату й не думати ні про що... Вірши написати, щоденник до порядку довести... Хоч Галина й наміхасться над його титом до пера, а вона таки є... Петько Лютій он пірні лише. А Іван Нетребельний яку пісню написав... «Розпирягайте, хлопці коні, та лягайте спочинать...» Ці рядки міг написати тільки повстанець, котрий цінує коротку хвилину перепочинок... Немає в пісні слів про війну, а є мрія про відпочинок, змичає людське щастя... Але ж і він децю може... Махно замучував уніглого пісню, яку почув у Старобільську, коли лежав поранений.

Гей, ти батьку мій, степ широкій,
Поговори ще зі мною,
Про молоді буїні роки,
Що пішли за водою...
Ой ви зорі, зорі ясні, вечірняя згуба,
Вже мені мов дати не мала,
Бо мені молодому на згуба,
Опаде порона біла...
Ой ви ночі, шітєнні, безокі,
Бо не бачу тепер — куди йду,
Із дитячих ніт самотності,
Вже таким й проведу...
Де ж тепер ви, брати мої милі,
Сніг гірних вам ніхто не втер,
Я стою наче дуб край могил,
А навкрут тільки хмари та вітер.

Несторови ці «пісні» подобалася... Галина ж її розкритикувала. Почала рахувати склади та звіряти наголоси... Словом, дала зрозуміти, що автору грамоти не вистачає, щоб писати вірні... Звісно ж не вистачає... Як і йому, зрештою. Сяка така школа, потім тюремні університети... А книжки він любить... Власне, вони ж з Галиною в бібліотеці познайомилися... Вона шкільною бібліотекою завідувала, а він прийшов у рідку годину вільну, щось взяти почитати... Там її вперше й побачив. Сподобалася. Він тоді розпитав про нову вчительку й подругу, Фаню Гаєнко — подругу Порфирія Каретника... Та, багато чого цікавого розповіла.

Виявилось, про Галину — сина донька відставного жандарма Кузьмака з Пидного Броду... Вродивий був тесть. При першій зустрічі жодне слово поблизь... А хитрув через нього, Нестора... Красні розстріляли, як псів

Махно... Феня розповіла, що Галина через якесь там нерозділене юнацьке кохання в монахию поділася, але з монастиря втекла з якоюсь офіцером... Але його рідня не прийняла її. Потім навчання у Добропольській учительській гімназії. Тут з нею Файна й познайомилася і підбила, щоб разом у Гуляйполі приїхала. Тут і вчителювали...

На відвізку від Насті та Тасі, Галина була з характером, в рейдах не ремствувала й намагалася бути в походах поруч з Нестором. І до політичної, чи точніше культурницької роботи в цей час була. Театр організувала, і сесі ставила. Навіть писала їх сама з гуляйпольськими вчителями. І в розидку шкільна не раз. Словом — допомагала йому в усьому... Повстанці її стали знати матишкою. Знову сплинула на пам'ять жандармського-жартівливого шеня Петі Лютого:

Так ми ж їх поріжемо,
Так ми ж їх поб'ємо,
Останніх командирів
У плен заберемо...
Ура! Ура! Ударим сміло по прагам,
За батьку Галину,
За Матуса за Махна.

Якось Галина сказала, що буде з ним тепер до кінця. І він її пірить. До того ж страшенно ревнує. Вона гарна, струнка, висока. Й слабість має чомусь до офіцерів. Якось обмовилася, що хотіла вийти заміж за генерала.

А ти і виїхала, віджартувався тоді Махно. — Я і є генерал, армію командую... Скільки раз мені Денікін, Шкуро, Врангель генеральські погоні пропонували...

— Ну й взяв би...

Від них — ніколи! Я них генералів і без погонів драгиму у хвіст і тримаю!

Але до званих і посад Нестор все ж ставився з повагою. Пригадалось, як образливо було, коли красні спочатку призначили його командиром дивізії, а не ж генеральська посада, а потім відійняли свій наказ...

Несторе, — ливав його з солодкого полону спогадів голос Махно. Думай... Ми вперлися в лиман... Куди далі?

Останнім часом Махно сам вибирав маршрути, не завжди довіряючи навіть своїм штабистам. Йому здавалося, що в штабі засів шпигун, який видає красиві наміри руху і вони втрачаються на шляху повстанців засідки.

Перевірте, чи можна перейти льодом, — наказав Махно.

3 ДОКУМЕНТИВ

9 березня 1921 року

Зі стенограми телефонічної розмови ТРОЦЬКОГО І ТУХАЧЕВСЬКОГО:
Троцький: Михайл Николаєвич, Ви же гарантували успіх, а несподівано вийшло паршивий. Как это понимать?

Тухачевский: Товарищи предвоенносовета, я гарантирую, что вы не потерите ни одного человека. Причина неудачи в недостатке средств, нужны дополнительные финансы. Финансы работали недружно. Я издал приказ, чтобы все средства направлялись на фронт. Сестра Яковлевича Корфа. Он опытный военный, знает, что нужно для победы над немцами.

Троцкий: Что конкретно требуется для усиления армии? — спросил Троцкий.

Тухачевский: Крайне необходимы тяжелая артиллерия и снаряды большой мощности для разрушения фронтов, а также фугасные бомбы для боеспособности с удивительными газами.

Троцкий: Хорошо. Я отдаю распоряжение Главному, к которому относятся все вопросы, связанным с укреплением армии. Кроме того, у меня имеются сведения, что старые матросы в Кронштадте могут выступить против матежников. Поэтому надо локализовать передвижение последних по крепости и городу. Для чего вести систематический огонь из тяжелых орудий. Каменеву я уже об этом сказал. Желательно, чтобы на этот раз не произошло осадки.

Тухачевский: Осечки не будет. Обещаю твердо.

Віктор БІЛАШ,

Елісєєвка, 9 березня 1921 року:

«...Штарм повстанчої армії в цей час був повністю зосереджений на півдні, проходив на південь, в село Горелое (Азовське), що на березі Азовського моря, між Лиманом Молочним і Утлюгським лиманом. В ту ж ніч він не встигав вийти на берег, який залишався тільки за ним».

Повстанці, тріпотіючи своїми «судинами», коли на ранок 8-го березня штарм вийшов на південь, але досягнувши 10 кілометрів півдня і 22 верст півночі, між морем і лиманом Молочним. Все було тихо і спокійно. Впереді виділялося село Степанівка. Завтра в груді прийдуть, а якщо він зайнято красними? Вдруг над головою прожужкало аероплан. Він сипав бомбами. Но, не почувши от нас, він почав метати бомби, зриваючись то правіше в море, то ліше в озеро. На щастя в с. Степанівці красних не було. «Армія» налічувала (200 чоловік) на установках топацьких при 9-ти пулеметах своїми підкорюючи топацьких, замінив повністю негодних. Продовжуючи в Ново-Константиновку, там і закінчував.

9-го березня, на ранок, севернее було замечено ожесточенное движение красных войск и автобронепоезда, везущих в грязь. Со стороны Владимировки подходила кавбригада. Надо было прорываться. И когда красная кавбригада, преследуемая махновцами, по грязной дороге бежала на с. Владимировку, теряя пулеметы и обоз. Она была распылена. Продвигаясь к северу, ночью усталые махновцы подошли к с. Антонин, занятой бригадой 30-й дивизии. В результате боя, потеряли до 20 раненых и убитых, до 50 рассеявшихся, штарм вышел на Михайловку. Одновременно село занималось с запада махновцами, а с востока — красными.

МАХНОВЦІ

Білаш: Більше паника: махновці ушли на Елісєєвку, а північ — на ст. Нельманку».

3 ДОКУМЕНТИВ

10 березня 1921 року:

«Совершенно секретно
Членам Политбюро ЦК
Кронштадтом можно овладеть только до оттепели. Как только закончатся свободные для плавания, установится связь Кронштадта с материком. В то же время остров станет недоступным для нас».

Надежды на сдачу из-за отсутствия продовольствия совершенно несомнительны, так как для открытия плавания продовольствия у повстанцев хватит. Кроме того, они сейчас уже кое-что получают из Финляндии (есть данные о прибытии восьми подвод).

Тухачевский только что сообщил по телефону, что в Петрограде начались оттепели. Нужно во что бы то ни стало ликвидировать Кронштадт в течение ближайших дней. Это может быть достигнуто только путем мобилизации значительного числа коммунистов и ответственных работников в Петрограде.

Нужны решительные меры. Опасность, что ни партия, ни члены ЦК не отдадут себе достаточно отчет в чрезвычайной остроте кронштадтского вопроса».

ТРОЦКИЙ»

3 ДОКУМЕНТИВ

11 березня 1921 року

3 ДОНЕСЕНЬ ЧК

Банда Загородного в кількості 22 вершників 5 березня пройшла по Владимировському, Грузинському, Сентовському і Великовиківському волостям, а ввечері вербувала молодь в банду, агітувала проти совєтської влади. Банди розташувалися в Ставицях Чигиринського повіту. В бою з бандою було поранено 3-х бандитів, відбито тачанку й двоє коней і дві банди. Встановлено, що базою концентрації банди є Нерубайський ліс і близько до нього села.

Банда в 50 шабель налетіла на Сентовську волость, розгромила военний, поклали всі наперки.

На Федюварі убитий красноармієць 56-ї бригади 466-го полку 52-ї дивізії Василь Бондарен.

Борис КОЗЕЛЬСКИЙ,
березень 1921 року:

«Новостанський штаб генерала Тютюнника — у м. Тарноні, поставивши усю запальну роботу на Україні перенести на рейки суворой й точної організованості. Загальний план був от який: уся територія України розбивається на п'ять повстанських груп. Кожна група має від чотирьох до п'яти районів; райони ж поділено на підрайони. Всіх командирів груп призначає сам штаб із найкваліфікованіших повстанських діячів. Командирів призначають начальників повстанських районів почасті з місцевих отаманів, а часті з приїжджих з Польщі офіцерів. Начальником району підлягають всі загони, що перебувають у його районі, та всі запальні організації, що там існують. Командири груп здійснюють загальне керівництво районами, мають зв'язок із штабом Тютюнника, передають туди повідомлення й одержують відповідні накази.

Центральний повстанський штаб мав за своє задання домогтися строгої централізації... всієї... повстанської роботи.

Петлюрівські керівники кола бачили головну причину невдачі попередніх спроб скинути своєму владу через повстання в тім, що не було ні організовані й не мала єдиного центрального керівництва.

Повалення совєтської влади мислили так: на Україні повстанські загони й підпільні організації мусять розвинути максимальну діяльність охопити всю країну полум'ям повстання, яке треба починати разом і часом повстанського штабу. Одночасно польське командування мусить довести з таборів петлюрівської інтерновані частини, провести їх до кордону й зосередити у двох пунктах...

Крім цього, поляки зобов'язалися передавати в розпорядження Петлюри всіх українців із різних білогвардійських армій, а так само дозвіл і кубанців із ірангелівського війська.

Силу обох груп мали довести до 25 тисяч чоловік. На момент відомлення спеціального виступу проти совєтського уряду перша група в чолі з генералом Безручком мусіла була рушити на Київ, а друга в чолі з генералом Удовиченком — на Одесу. Тютюнник на чолі кінноти з двома арміями, усуваючи всі перешкоди на шляху, швидко мусив пробитися до Холмського Яру й зробити його центром усієї повстанської діяльності».

З ДОКУМЕНТІВ

13 березня 1921 року:

«13 марта, 15 час. 24 мин.

г. Сестрорецк. Совершенно секретно

Инструкция нацзаграна по очистке форта от мятежников

МАХНОНИИ

1. Весь отряд при начале боя (должен) иметь: большую часть, предназначенную для чистки фортот от мятежников, держать в психодом пункте при штабе начальника Левого боевого участка в Каушилово; меньшую часть держать на линии Горская — Раздельная.

2. Все дезертиров и наймиков расстреливать на месте. За допустительность дезертирства, наместную провозачет отвечает наместный отряд.

3. Часть отряда, предназначенную для очистки фортот, немедленно при взятии форта бросить на форт НР 6 и 4, где расстрелять всех мятежников. Пленных быть не должно. Если и окажутся пленные, то направлять их под конвоем на станцию Лахта.

При наступлении наших частей на г. Кройдингадт немедленно бросить отряд в город, где руководствоваться вышеуказанным, не допуская, чтобы наши части расходились по домам, вступали в разговоры с мятежниками и т.п. разбегались.

4. Весь лагерьотряд обеспечить патронами и ручными гранатами.

5. Держать постоянную связь с начальниками Левого боевого участка в ямю. Я буду выходиться на мышке, что на опушке леса, в 1 версте восточнее Каушилово у дороги на Кошную Лахту.

6. Во время артиллерийской отряд держать в руках и заминательства в его рядах не допускать.

Команды группы КАЗАНСКИЙ

Воеком ВЕГЕР

Начальник штаба ТУРЧАН»

Марія ФОРТУС, Єлісаветград,
березень 1921 року:

«...На пятый день пребывания в Елісаветграді квартирант «мадам Шпаль» вернулся из города явно обеспокоенным. Ни слова не говоря, он принялся укладывать чемодан.

— Уже уезжаете?

— Приходите. Заметил за собой «хвост».

— Но тогда лучше дожидаться темноты.

А разве еще не смерается? — Александр Ильич быстро подошел к окну из окон и приоткрыл ставню.

Заметив решетку, он разволновался еще больше.

— Да у нас тут настоящая мышеловка. Надо спешить. Где ключ?

— Сейчас принесу. — Мама пошла в свою комнату.

Притворив за собой дверь, она приподняла ковер и вынула через дверь условный сигнал. Затем вернулась к гостю. Вместе вышли в коридор.

Давно, как давно, не хотел слушаться хозяйку.

Давай я! — Александр Ильич чуть не вырвал ключ из Машинных

Двері отворилися, в квартиру, дуже збитий поблагодарити гостеприимну хазяйку, швидко вискокнула на вулицю.

«Услышав ли сигнал? Успели ли?» — поволавлась девушка. Но гости не дрезали. Только завернул непрошенный гость за угол, как прозвучала команда: «Руки вверх!» Прямо перед собой он увидел два пистолетных дула.

3 ДОКУМЕНТІВ

13 березня 1921 року:

3 НАКАЗУ ШТАБУ МАХНОВЦІВ

«В данное время при известных боевых операциях Красной армии наша Революционная Повстанческая Армия Украины (Махновцы) для сохранения живой силы, кроме отдельных самостоятельных командиров: Т. Кожина, Лысенко и Забудько, не считая групп, которые находились в Революционной Повстанческой Армии Махно при штабе армии, рассматривается. Общая задача боевых групп: 1) разрушать тыл Красной Армии и ее институты власти и производства; 2) разрушать линии ж.д. для времени летнего сезона; 3) разрушать железные дороги, причем оружие в удобных местах должно быть сохранено; 4) стараться увеличить число бойцов в группах и их боевостановки; 5) ни в коем случае не допускать в отряды лиц, способствующих бандитизму, которые подрывают авторитет махновцев; 6) стараться сохранить сильные группы до известного времени; 7) каждый командир ответственный за верность ему группы.

Командир — батько Махно. Начштаба Бедан».

Митрофан ТАЛЬКО. 13 березня 1921 року

Махновці практично не виходили з боїв. Їх лави то рідко до самої другої піввідданих Батькові війни, то зростали до кілків піввідданих. Загині голодосян зменшилися до півсотні, але від голодосців сім Махно віддавав. Шлях невідомого наступу на Гуляйполе, підвела розвідка, не пішли, що містечко окупував лише один кавалерійський полк. Тоді, махновці, потрапивши під шаблі того ж такт 3-го кавалерійського, відійшли на південь від нього. Голодосці, що прикривали відхід, втратили в цих боях майже половину загону. Однак після встановлення на відновлення повстанської армії і махновці знову на відродження не втрачали.

Тяжко поранений Батько, кулеметна черга, що пройшла по ньому,

МАХНОВЦІ

серія минулого року, довго не давала можливості сісти в сідло. Несподівано на тачанці, на весну нарешті одужав і в бій під селом Комар. Невдовзі вимчав перед синами перші. Але його знову поранили. Тепер — не рах.

Тільки бачив, як Махно підходив з коня Левко Зинківський, уклав у лаву, що синилися поруч, і мився з бою. Ноне поранення Батька деморалізували виднуло на махновців, хотів крикнув, що його вбили. Повстанці зупинилися натиск червоної кавалерії, даючи можливість своїм патронам стримувати натиск червоної кавалерії, даючи можливість своїм відірватися від погоні. Коли в них залишилися лише шаблі, вони ще кілька хвилин пробували боронитися. Сміливці постріляли з револьверів і вже мертвих шаткували шаблями.

Відступили до Максимівлявки. Тут Білос розділив армію на три групи, які роз'їхалися в різні боки. Голодосян розділили. Частина — три десяти бійців на чолі Тальком, потрапили в групу Петра Петренка, при якій залишався штаб. Решта в загоні Ганжі мала завдання прорватися в Таврію на зустріч з кінною групою Федора Кожина. Максим Думич залишився біля пораненого Махно.

Василь ВЕРНІГА, про березень 1921 року:

«...Незважаючи на підписання договору в Ризі, а також на обмін дипломатичними посольствами, відносини між Польщею та Совєтською Росією все ще були дуже напружені. Ці обставини намагалися використати Головини. Отаман С. Петлюра й почав робити нові заходи у справі організації протибільшовицького походу в Україну. У зв'язку з тим позали переговори із російським політичним діячем Борисом Савінковим, що стояв на чолі Російського Евакуаційного Комітету, який також планував похід на Білорусь і Росію, вважаючи, що більшовицьку владу в Росії та Білорусі можна було б сильними силами повалити. На користь такого походу промовляли ще й політичні та економічні обставини. Бо Москва, запровадивши політику «воєнного комунізму», якою практично легалізувала грабіж у селян їх харчових продуктів т. зв. «продразворткою», настроїла все селянство проти себе. В Україну, наприклад, Москва прислала, крім Червоної Армії, також ще т. зв. «червоно-чорну армію», озброєні відділи якої ходили по селах від хати до хати й забирали ніби то «лишки» харчових продуктів. В дієвості ж забирали все, що потрапило під руки, й писали на німні, до Росії, не зважаючи уяги на те, чи той селянин матиме чим прогодувати свою родину.

Нагляд за виконанням планів «продразвортки» виконував не хто інший, а така сама ЧК на чолі з єврейським Федором Дар'яковим.

Притому варто підкреслити, що 1920 рік був дуже посушливий, значно відбилися на економічному стані Росії й України, зокрема Півдня. Врожай України дав тільки 300 мільйонів пудів, що становило закладне чверть довоєнного збору. Але в Москві швидко інше, й тому призначили Україні доставити «державі», тобто Росії, 160 мільйонів пудів хліба та інших харчових продуктів. В той же час Україну мали вже на своєму утриманні також окупаційну совєтську Червону армію та совєтську адміністрацію.

1921 рік виявився ще більш посушливим, зокрема у південних степових губерніях, і, подібно як на Поволжі, населенню загрожувало голод. Не зважаючи на той жалюгідний стан українського селянина, Москва наказала на Україну 117 мільйонів пудів «продражорства». Наказано до того, «українському» урядові було наказано організувати допомогу Поволжю та прийняти мільйони біженців, а зокрема дітей, з голодних районів Росії. В Україну сунали десятки тисяч голодних людей з центральної Росії і з Поволжя, зниклися грабуники. Над селом і містом панували ідень і вночі неспокій і тривога, все під «давом», «соборайсь» і «пашод» або «селевуді» тут же, на місці за спротиву власті.

Така політика Москви стосовно нібито «селянської» Української Совєтської Республіки повністю виявила дієві наміри більшовицької Москви супроти українського селянина, який, хоч-не-хоч, був змушений організувати самооборону у формі протибільшовицького повстання. Це було основною причиною, чому багато молодих і здатних поєти збрало людей тисяли до вій і приставили до різних повстанських загонів, щоб бити ворога. Це була їхня боротьба, яка повстанці не знала. Бо виступили не рахувавши з людським життям і, грабуючи українського селянина, вбивали за найближчий спротив. Так само повстанці відлучили всім комуністам, які їм потрапили до рук, і для них не було пощади. Згідно з совєтськими джерелами, в Вознесенському повіті Одещини повстанці знищили всіх сільських комуністів.

З ДОНЕСЕНЬ ЧК

13 березня 1921 року Вовсім Петроградської волості повідомив, що на питання селян, хто вони такі, банда Зангородного витяг з під полі — петлюрівська банда й сказала: «Ось хто ми такі». Побачили бити жінок і комуністів й через два тижні скинути совєтську владу. Новокраїнське політбюро повідомляло, що в селі Зинка духовство поширило чуток про обновилення ікони в хаті одного коваля. Будівельники ставили зборище. Збрали з них 40 тисяч рублів. Політбюро заарештувало власника ікони.

13 березня банда Зангородного в 30 чоловік при 2-х кулеметах вий-

шла в Костянку, Мартинівку, Пачево, розгромила волостинихом й місницю. На картках бандитів красні зірочки й красні прапори.

Юрій ГОРЛІС,
березень 1921 року:

«Ше два тижні митарств і наразі я у головному повстанчо-партизанському штабі.

За змову їхав ще підвільний дядько — повстанець з Полтавщини та якийсь підпорітний «батько» Вернудуб із Чернігівщини. З дядька годі без підкобуть слово про повстанчі справи. Вернудуб оповідав по дорозі неготовлені речі про велич повстанчого руху на Чернігівщині: багаточисельні відділи... сотні кулеметів... десятки гармат... Словом: «червоні вже у мішку — тільки заїзяті»...

Дядько сховався від грізного отамана Вернудуба і як той вийшов на хвильку з переділу — нахилився до мого духа.

— Він такий повстанчий отаман, як я американський цар. Як не чекає — то просто боєць якийсь. Я з ним наказ не поїду — хоч би там що.

Прийшли тільки розвіло. Ідемо голодному вулицею. Й, маючи золоті в'язки, задалегідь змінив свою будівельницьку одіж на не звертаюче на себе уяві вбрання. Дядько був у полтавському кожусі і баранячій шапці. Вернудуб у єдинострою студента київського університету, лише без шкільнички.

Коло готель «Бристоль» спинив нас якийсь панок.

Ви з України? Так, уряд України тут, в Бристоль. Заходьте.

Ми до повстанчого штабу.

— То прошу дуже — я вас заведу. Самі по адресу може не пощаде-ть.

Розшукують як скоро вже повстанці Україну очистять, веде нас Пашка на вхід до якогось ресторану.

Тут. Вхід через ресторан. До побачення — у Києві.

Усуджливши, чи то господар, чи кельнер ввічливо уклонився. Поінформували нас, що панове, «які мають тут повстанче бюро» — ще сюди. В недалекому димку мешкає один із офіцерів, що вже виходив на двор. Розглядаюся.

Гон... Вхід через ресторан. Досить мудро, бо як хтось заходить не знати чи до ресторану, чи до штабу. Але й досить глибоко, бо як хтось захоче дивитися — то сиде собі в ресторані й буде бачити хто до штабу заходить.

Міні дорожні товариші йдуть оглядати місто. Я їду стукати до двору, що вже виходив.

Двері відчиняє молодий старшина в англійській шинелі.

Ви заїждіть?

Я з Холодного Яру.

Мок поважаний! Заходьте. Я називаюся поручиком П.

Сідайте. Оповідайте, що там в Холодному Яру? Скоро вже вистає Київ, добудуть? Правду скажіть, вже осточортіло сидіти у тій Європі.

Кімната була завішана військовими мапами України. Ветеранів застелені килимами пологата з начертаннями на них мапами місцевості. Поручик жує їм в одну велику ману.

— Я ще, знаєте, не спав сьогодні — цілу ніч крестив. Пальна робота. Так ви кажете — з Холодного Яру? Це — Чигиринщина. О, промову, тискав пальцем в одну із полотняних, — це ваш район...

Туди за отамана районного Кузьменко піде. Можете знаєте його?

Пі, не знаю. Він не чигиринський?

А, ні-ні! Він із... — назвав поручик місцевість звідки постане майбутній отаман Холодного Яру і задоволено усміхнувся.

— Ми тепер зовсім нову систему впроваджуємо у повстанчу роботу. Досить уже тієї безвідповідальної безпильової отаманії! Генерал призначив уже своїх певних людей, що переймуть владу в усіх районах. Бачите, показав на полотнянки, — Україна розбита на двадцять шість районів, в кожному піде наш отаман. Це я цілу ніч крестив на полотні до кожного отамана мапу його району, щоб, бачи, за володіння не поспорилися.

Поручик тискав пальцем у мапці районів і називав прізвиська.

— Сюди той піде; сюди той, — в цей район — той... Все певно зроблю люди.

Я сидів коло стола, як би мене хто макогоном по голові тархити хотілося кричати: Чоловіче! Нашо ти мені не говориш?! Звідси ти знаєш хто я?! Що я тобі сказав — з Холодного Яру?! А може я з ВУЧЕКА?! Ти ти ж тискаєш пальцем у життя тисяч, десятків тисяч людей!!!

Заресструвався у начальника штабу — полковника Отмарштейна. Обережно впитав, що треба, пригнітувся до посвідки і підписів. Скажи написати звіт і визначити годину прийняття у генерала Тютюнника.

Пополудні я сидів за столом Тютюнника, що кімнат читати мій зап. Вернидуб був уже прийнятий поперед мене і Тютюнник накрив дискером по верхню сторінку його звіту, щоб я часом не прочитав чогось. Не здогадувався, певно, що Вернидуб давав мені читати його в ресторані цілий, щоб я сказав, чи добре написаний. Скінчивши читати, генерал пригніду глянцув мені в очі.

— Так ви кажете, що з Холодного Яру. А я кажу — що сумніваєтеся шовму.

— А чому, пане генерале?

— Бо відомості про стан, які ви отут подаєте, не сходяться з тими відомостями, які я маю вже і то від певних людей.

Якщо вони не сходяться з моїми — то дозволю собі посумнівати в їх правдивості.

МАХИНОЦІ

Генерал нахмурився.

— Ви подаєте, що нема зовсім гармат. А я маю точні відомості, що є. І кулеметів втричі більше ніж ви подаєте! І людей змобілізованих адесятеро більше! І влада отамана Холодного Яру не звузилася в останній час, як ви пишете, до найближчих сіл — а поширилася на довколишні повіти! І штаб — не у якійсь там дурній землянці — а в Мотршиному монастирі! Так, мій пане! Ви думаєте, що ми нічого не знаємо? — Ми знаємо все що діється в усіх закутках України. Скажіть краще, хто вас послав з такими відомостями і в якій цілі?

— Треба про це було питати, пане генерале, того, хто вам там ті відомості давав. Мене послав сюди штаб Холодного Яру і я, як його доведи, знаю що він має та куди його влада сягає. А послали мене, щоб спитатися — чи буде якісь збройний удар із Заходу, чи не буде. Як не буде — повстання будуть червоними здумени. Битися Холодний Яр буде до останнього, але лобом мура не розбі'єш. Штаб хоче знати, чого можна сподіватися, щоб відповідно пристосувати свою працю до подій. На його відповідальності — доля сіл і тисяч селян.

Тютюнник усміхнувся іронічно до Отмарштейна, що за сусіднім столом прислухався задумую до розмови.

— Ви чуєте, пане полковнику?

Отмарштейн мовчав.

— Пане генерале! Розумію вас чому ви усміхаєтеся. Вам хочеться почути, що повстанці ось-ось вже в Україні владу захоплять. Вам хочеться вірити і ви вірите таким пісенітцям як оті, що написав вам Вернидуб, так, як ми доведімо вірши, що Українська армія за Збручем переформовується, поповняється і переозброюється.

Генерал хвилю думав.

— Ви у якій дивізії в армії були?

— У Запорізькій.

Пойдете до дивізії до табору. До Холодного Яру не потребуєте вертатися, бо туди інший чоловік має цими днями піти. Ми тепер перебудуємо всю повстанчу працю і напевно не буде так але, як ви кажете.

Знаю. Розбиті на двадцять шість районів і до Холодного Яру піде Кузьменко.

Генерал збентежено глянув на Отмарштейна, потім на мене.

— Як скажу то говорив — це справи не поправлять. А хочу вам ще сказати, що з призначення незнаю там чоловіка на отамана — нічого не вийде. В кращому випадку його приймають у свої ряди, щоб позначитися, що він вартий, — в гіршому повість на дереві, як підписано червоними провокатора. Посвідка з нашим відписом Деркачеві чи Петренко нічого не скаже, як і оця моя посвідка з їх підписами — вам. Там більше буде для них підозріло, що я не вернувся, а прийде він. Щоб не загину даремно чоловік, та щоб там не думали, що я понав чекістам в руки, я напишу і залишу вам записку до Деркача. А ви тому хто буде ата — дайте її.

Тютюнник чухав чого і дивився на Отмарштеїна.

— Добре. На всякий випадок напишіть. Полюючись дасть вам прохвост документи до табору. Ви трохи маєте на дорогу?

Маю.

Генерал протягнув руку.

Будьте! Прощу вибачити за різкість. Відомості дійсно потрібні, а ми мусимо бути обережними. Ми це перепишемо. Якщо мені треба буде людей для повстанчої роботи, а будете мати охоту — візьмем вас з табору вилітучу.

Отмарштеїн випроваджував мене, щоб закінчити дядька-полтавця. Тепло стиснув руку.

Загляньте коло шостої. Підем десь собі — я хочу з вами окремих доповідей порозмовляти.

За столом ресторану сидів Вернидуб і їдав печеню. Припрохав сісти коло нього.

— Будь ласка.

— Вам генерал щось дав? — Мені ось... — показав з кишені пачку банківців. — Ви коли на Україну назад підете? Не казав генерал? Мені сказав, що за три дні. Завтра поведе мене представити сизому Петлюрі.

З ДОКУМЕНТІВ

5 березня 1921 року:

«В Бердянском районе крестьяне открыто выражали недовольство Советским режимом. Особые нарекания были на продразверстку и жестокость красноармейцев, которые и лишили махновцев резервной и продовольственной баз. Такие села как: Софиевка, Новоселовка, Некозювка, Андреевка, Белоцерковка, Гайчул и Федоровка подверглись разоружению повстанцев, доходившей к тому времени до 600 бойцов про 2 пулеметов».

В с. Федоровке был захвачен эскадрон 9-й дивизии. Пленные передали, что Гуляйполе охраняется одним казачьим, в котором слышно недовольство красноармейцев на своих командиров. Штаб реинформирован. «Махноград» — Гуляйполе. 13-го марта махновцы ворвались в село, сняв заставы. Но, будучи охвачены 3-м корпусом, стоящим в боевой готовности тут же — в селе, побежали на посток, терпя бойцов, пулеметы. На протяжении 75 верст 3-й корпус шел по пятам, охвачив обоз, пулеметы, раненых. Только вечером, пройдя Туркеновку, в с. Большая Михайловке штаб укрылся за рекой Волчьей, закрыв проходы мостами через единственную мост.

14-го, на рассвете, оставив Большую Михайловку, повстанцы зашли в Комарь. Сюда не замедлил подойти и 3-й корпус. Махновцы вступили

бой, но в результате бежали на Константинополь и Максимильяновку. Будучи тяжело ранен в ногу 28-го августа 1920 г., Махно только сейчас кое-как оправился. Во время боя он сел в седло и выехал на позицию. Его коня ранили. Подхваченный охраной на тачанку, он ушел с передовой, бой был проигран. Этим закончился второй Тапирический рейд в 950 верст.

Зная хорошо тактику красного командования по отношению махновского руководства — заморить преследованием, штаб делит армию на три группы в один десяток, чтобы распылиться и замаскировать присутствие штаба и раненого Махно.

Отношение повстанцев к штабу и командирам особенно резко выразилось сейчас. Им дано было на выбор переходить в любую группу. При группе Петренка должен был оставаться штаб и Совет. Остальные, кто-то группа Забудьки с начальствующим Щусем идет в Дибровский район; группа Гонжи, пройдя в Юзовский район и соединившись с отрядом Маскалевского, выходят в распоряжение контргруппы Ф. Кожина и Тарановского, отбившихся в последних боях на Таврии и обязанных прайти в этот район; отряд В. Лысенко движется к Гуляйполю. После разбита оказалось, что к Забудько пошло 200 человек, к Гонже — 300, к Лысенко — 50 и к Петренко — 100 человек. Таким образом, оставаясь при группе Петренка, штаб был окружен снова кучерами и писарями; самоотверженных бойцов было мало.»

Роман КОВАЛЬ,

про події березня 1921 року:

«10 березня коло села Скабенців, що недалеко Ладикина, Хмари розбили відділ 24-ї Самарської дивізії. Ця башкирська дивізія вела нещадну боротьбу проти повстанців та населення, яке підтримувало народних месників. Не в одного козака затерпіла рука від несамовитой рубки».

11 березня 170 першій відділ отамана Лиха заїхав у містечко Гранів. На скарб мешканців були розпущені сім'яка рада і комендант та обрано комітет української влади, до якого увійшов і повстанець Микита Міхаськів. Селяни знову відчули подих української влади, тому з особливою повагою ставилися до своїх захисників. Так, в с. Кузьмичах, що в 12 км від Гайсина, з нагоди приїзду отамана Хмарі навіть поставили п'єсу «Степовий гість».

В ніч на 11 березня в с. Мітлицях козакам Лиха довелося застрелити жінку, яку віддали мешканцям товаришів-повстанців та їхні родини.

13 березня ніші козаків-хмарівців у бою коло с. Бджіліної змусили «плати» смертю героїв всім окупантам. А в с. Степашках того ж дня 5 кашкаретів Хмарі зібравли схід і закликали селян до повстання проти «жидів, іспанів і китайців». В цей же день дивізія увійшла у Теплик. Під

час короткого бою за містечко зарубано 8 «красних героїв». Інші розігналися. Наступного дня в Наказі № 8 Хмара висловив широкі поради «панам козакам» за те, що чимно поводились з населенням і що «не були ніяких позорящих наше Вільне Козацтво випадків». Отаман радив, щоб безпідставно, адже самовільні ревізії (навіть у містечковому населенні), яке загало вороже ставилося до визвольних змагань українського народу) розкладали дієві частини. На цих мав право накладати контрибуції лише отаман. На села контрибуції не накладались, хіба що у випадкових випадках.

В ніч на 14 березня відзначився 2-й помічник командира 144-ї Ташк. Платонюк, який закінчивши в с. Шуру-Мітлінську Києдзької волості, знищив червоноармійців військомату. Вісім трупів було кинуто в колодязь.

14 березня до 144-ї Надбужанської дивізії приєднались загони отаманів Цуприка і Темної Ночі. Наступного дня коло с. Будя отаман Лихо вступив у бій із частинами 215-го червоного полку.

16 березня його відділи за підтримки козаків Хмарі заїняли Наказ і Верхній Ташлик Теплицької, а також Серебряну та Середню Тернівецької волостей. «Союзників» в цих селах прийняли ізнування. В Каміньцях було оголошено мобілізацію молоді від 18 до 30 років. 20 березня Лихо заїняв Велику Стратівку Тростянської волості, а 21 березня налетів на Жоріще. Хмара ж у цей день погубив «на вистегу владу» Немірова. Розбивши окупаційні установи, він взяв у полон 12 червоноармійців.»

Владислав ВЕРСПЮК, Комар, про 14 березня 1921 року

«6 березня махновці знаходилися біля с. Агайман. Загін розіслав на декілька частин. З Махном і штабом залишилися до 100 осіб, решта пішла з Хомою Кожиним і Тарановським. Потрапивши під чергові удари червоних частин, махновці змушені були відступити на схід і південь. Так вони опинилися у с. Єфреміїві на західному березі оз. Могольного. Переправавшись по льоду на східний берег озера вони не змогли. Це була настига, адже з заходу озера відгороджувала Утілузький лиман, з півдня — берег Лозоського моря. І пізніше підходили червоної війська. Вони були несли, що тепер від махновців від них нікуди не дітися. Та цього разу Махну одразу було очевидно, що він не зможе вийти з води. Він скористався вузькою піщаною косою, яка розділяла море і озеро, і про існування якої червоне командування не здогадувалося. Коса мала в довжину 22 версти, а в ширину — лише 10 сажень, пройшовши по ній, махновці 8 березня опинилися в с. Степанівці, залишивши далеко позаду переслідуючів.

У Бердирівці поштові записи повстанців знову выросли до 600 білців. У с. Федорівці полонені червоноармійці повідомили їм, що в Гуляй-Носі створили лише один казатерійський полк, серед якого зріє недовго. То ж було взято курс на Гуляйполе. Та коли махновці направилися в село без попереднього розвідки, там виявився у поштові бойовій частинності 3-й хтіний корпус. Протримав 75 верст червоної переслідували махновців, відбивши у них обоз і кулемет. 14 березня розігрався новий бій біля с. Комар. Він закінчився поразкою повстанців і новим складним пораненням Махна. Деяко пізніше про те, як це відбулося і що було далі, Махно писав: «У одній знервезуванні по віддазі контррозвідки в був опитний проінзаний білвоинський кулемет в стегно через стіну книжки навішані і опав з сідала. Це стало причиною нашого відступу, тому що хтось по недосвідченості крикнув по фронту «Бачте, бачте!»»

12 верст мене несли, не перед'явучи, на кулеметній тачанці і я зосім був стік кров'ю. Не маючи змоги спертися на ногу, зосім не сідавши, я лежав непришорним під охороною і доглядом Леова Зиньківського. Це було 14 березня. В ніч проти 15 березня біля мене сиділи всі командири групи, члени штабу армії на чолі з Білашем і просили підписати наказ розіслати по сто, по 200 білців до Куршівки, до Кожина та інших, хто самостійно керував повстаннями у певних районах. Наказ цей мав метою відправити мене з особливим полком у північній район на час, доки я підлікуюся і сяду у сідала. Наказ підписав».

Александр НЕСВІЦКИЙ, Полтава, 14 березня 1921 року:

«11 24 марта
Со вчерашнего дня часовая стрелка выдвинута еще на 1 час (т. е. уже на 3 часа).

Заболел В. Г. Короленко (склероз сердца). Выписали из Харькова на конизмун профессора. Интересные цены: стальные перья № 86 — по 200 руб. за штуку. Мазь для сапог и ботинок — 3000 руб. за коробку. Понизка резиновых кабот — 2500 руб., 1 фунт мяса — 1000 руб., пуд расной муки — 25000 руб., десяток яиц — 2500 руб., лист писчей бумаги — 100 руб.

14 27 марта
ЧК ликвидирована. При губисполкоме образован «Отдел Особого назначения», который и производит обыск и следствие. Обыски должны производиться при представителях «Особого отдела», «опрокдмарма», не принаудает и наказаниям, а все следственные дела должны передавать в трибунал. Посмотрим, что будет: «что было — бачили, что будет — бачим».

Максим ДУМІЧ,
15 березня 1921 року

В бою під селом Кюмар Митрофан Талька поранили в плече. Його лежав на санях за кулеметом, стримуючи разом зі своїми земляками фантастичну атаку красної кавалерії. Іздовгий і трудом стримувати коней. Це один момент бою, йому це не віддалося й сани розвернуло боком до фронту. В цю мить хлоп'я з красноармійців утиснув плече Тальки рукою карабіна. Водночас убивши пізника. Пострілом Митрофана вбило жінку карабіна. Водночас убивши пізника. Пострілом Митрофана вбило жінку карабіна. Водночас убивши пізника. Пострілом Митрофана вбило жінку карабіна.

Поранення тяжке, лічило кінцю... говорив він Дюрані.
Треба йому відлежати. Кістки зростаються довго... Вітм, у його плечі, це якийсь місяць-другий. Але потрібен кваліфікований нагляд... Я роздроблю кістку, це беру... Хірург досвідчений не може тільки зробити...

Коли Дюрані розмовив про все Думичу, той став шукати виходу з ситуації. Допоміг Лево Зинковський.

Ми того приїхали разом з цим самим командиром призначеного військової госпіталь... до красних. Тут неподалік від курсу, до якого пішли... Я його пригледів давно...

Як до красних? — це розумів Максім.

А дуже просто. В мене знаєш скільки документів красних командирів з штабу Духоніна?

Ну то й що?

А те, що ми робимо наших командирів... красних командирів, а документи, звичайно, й призначеному їх в більшовицький госпіталь до лесех... Куменасів?

А як же вони туди потраплять?

Ти й поведеш...

Через кілька годин з села в напрямку найближчої залізничної станції вирушили на всіх возів з красноармійцями й пораненими. Максим Думич документами начальника загарту 1-го кавалерійського Особливого кавалерійського батальйону Митрофана Тальку на передньому возі. Всі — поранені, більшість поранених Митрофана Тальку на передньому возі. Всі — поранені, більшість поранених Митрофана Тальку на передньому возі. Всі — поранені, більшість поранених Митрофана Тальку на передньому возі.

Підіймається, а потім динься, сам вирішуй. Хочеш — нас розішлють. Я при Батьку буду, мені дороги додому немає, прозаметуть... Хочеш вертайся додому, як герой війни з Врангелем, красний командир... В той досад розкаже, що коли вертався з Криму, до Махна не пішов, а поїхав до Особливого кавалерійського батальйону... В бою з махновцями поранений... А там буде... Батько говорить, як одужає, бо його в тому бою знову поранено, на весну — літо знову армію збере... Захочеш — нас знайдеш...

Митрофан лежав мовчки, відчувуючи різною кожно вибоїну на розсудливий весняний доріж... Майбутнє зараз видавалося йому якимсь неможливим і несподіваним. Шкода було розлучатися з друзями. Невідомо чи часто в госпіталі... Нестримно хотілося додому в Глодоси, побачити батьків, братів, кохану дівчину. Все це разом наважалося на пораненого й сиротини сирітати в думках і цілках.

В госпіталі прийняли поранених без прикладу. Думич отримав документ «для штабу» про те, що всім командирів Особливої кавалерійської госпіталі доставили, поприкрашає з Митрофаном і понов обоз назад...

Звідси поїхав Талько не кілька хвилин бачив невеличку вагу під'їзду, що віддалялася, аж поки вона не розчинилася у вечірній імлі. Поїзд вирушив, ешелон проїхався з гуркотом судна й госпіталі на колесах рушив. Восьмеро тяжкопоранених махновських командирів їхали в невідоме завтра.

3 ДОКУМЕНТИВ

15 березня 1921 року:

№ 0414. 15 марта. 23 час. 45 мин.

ПРИКАЗЫВАЮ:

В ночь с 16 на 17 марта стремительным штурмом овладеть крепостью Крондитадт.

При этом:

1. Артиллерийский огонь открыть в 14 час. 16 марта и продолжать его до вечера.

2. Движение колонн начать: Северной группе — в 3 часа и Южной группе — в 4 часа 17 марта.

3. Северной группе атаковать северо-западную часть города, Южной — северо-восточную и юго-западную часть города.

4. Группам ограничиться занятием лишь наиболее препятствующих движению фронтов.

5. Командующему Южной группой назначить общего начальника по руководству войсками в уличных боях Крондитадта.

6. Командующему Южной группой принять меры к своевременному овладению северо-западной частью острова Котлин.

7. Соблюсти полную точность и стремительность движения колонн.

8. О результатах получения сего и о распоряжениях довести. Командиры 7-й ТУХАЧЕВСКИЙ

Наштары 7-й ПЕРЕМЫТОВ

ТРОЦКИЙ — ЛЕНИНУ

№ 36с. 15 марта. (Поезд Троцкого)

«Ввиду того, что в городе бродят самые чудовищные слухи о Крондитадте»

штате, необходимо дать в газеты какое-либо сообщение по поводу положенных дел. Может быть, наименее связывающей нас формой было бы напечатание в газетах того интервью, какое я дал третьего дня для английских и американских газет. Прошу немедленно сообщить, не встретите ли возражений.

ТРОЦКИЙ.

3 ДОКУМЕНТОВ

15 березня 1921 року:

З телефонної розмови Главкома Росії С. С. Каменева з Головою РРСС — Л. Д. Троцьким:

Здравствуйте, Лев Давидович! Сегодня командующий 7-й армией доложил, что обстановка в войсках сложилась скверная. Части 79-й бригады, кроме 236-го полка, отказались выйти на позицию и стали митинговать. Курсанты окружили митингующих, обезоружили и арестовали.

Какие меры приняты для наведения порядка в бригаде?

Сейчас, по докладу Тухачевского, действуют трибунал и особый отдел. Чистка и расправа будет жестокая.

Сергей Сергеевич, надо шире использовать заградительные отряды. Всех дезертиров и паникеров расстрелять на месте. Есть ли сведения о положении в Кронштадте?

Да. В Кронштадте между рабочими и моряками идет разделение. Рабочие взяли на себя внутреннюю охрану города.

Надо принять все меры к тому, чтобы помочь этому разложению и ускорить штурм.

Многу приказано командарму более активно использовать артиллерию, — сказал Каменев, — но ей мешает туман. Тяжелая артиллерия запыливает с подходом. Операция, по согласованию с Тухачевским, отложена на сутки.

Согласен. Есть ли еще вопросы? Если нет, то до свидания.

Вопросов больше не имею. До свидания.

Віктор БІЛАН,

Павлівка, 16 березня 1921 року:

«...15-го марта группы разошлись. 16-го, находясь при группе Петров ка, Совет и штатм остановились в с. Павловском. Чувствовалась изнурительная усталость. Вдруг, на рассвете, налетели 9-я кавдивизия... И мы убежали, да так, как никогда. Не задерживаясь в селениях: через Карасовку, Святоотропичку, Богатовку, Белоцерковку пробежали 120 верст.»

вечеру достигнув с. Стародубовки. Но, так как и здесь была кавалерия красных, то она отбросила группу к Мангушу. Лошади изменяли своим словам, которые спасались, как умели. С трудом одолели в этот день еще 50 верст, и в 10 часов ночи заняли Деревенские хутора, что в 7 верстах северо-восточнее Урауфа, в надежде заменить лошадей. Но тишины их не было!»

3 газети «ПРАВДА»,
16 березня 1921 року

Интер'ю з головою Реввосисовста Росії Л. Д. ТРОЦЬКИМ:

— Господин Троцкий, как Вы оцениваете кронштадтские события, с точки зрения одного из корреспондентов. — Не связано ли их начало с предстоящим подписанием мира с Польшей и торгового соглашения с Великобританией?

— Совпадение кронштадтского мятежа с моментом предстоящего подписания мира с Польшей и торгового соглашения с Англией, — отвечал Лев Давидович, — разумеется, не является случайностью. Слишком большие силы, не столь многочисленные, но политически могущественные, не только во Франции и русской эмиграции, но и в Польше, и в Англии, заинтересованы в том, чтобы сорвать мирный договор и торговое соглашение.

Вам, вероятно, известно, что в ряде иностранных газет, в том числе и в «Матэн», сообщение о посещении в Кронштадте появилось еще в середине февраля, то есть в то время, когда Кронштадт был совершенно спокоен. Чем это объясняется? Очень просто. Центры контрреволюционных заговоров находятся за границей. Между этими русскими эмигрантскими центрами и известными группировками европейского империализма и европейской прессы имеется самая тесная связь; разумеется, отнюдь не платонического характера. Русские контрреволюционные организаторы общаются одновременно устроить мятеж, а нетерпеливая буржуазия и биржевая печать уже пишет об этом как о факте.

На основании сообщения «Матэн» я послал предупреждение в Петроград своим морским сотрудникам, причем сослался на то, что в прошлом году в заграничной печати появилось совершенно неожиданное для нас сообщение о перепороте в Нижнем Новгороде и об обжаловании там правительства Чернова — Спиридоновой, и, действительно, приблизительно через месяц после появления этого известия в Нижнем произошла попытка переворота.

Таким образом, империалистическая печать не только сообщает о России — и притом вполне сознательно — огромное количество небывших, но и притом от времени к времени с известной точностью предсказывает различные попытки переворота в определенных пунктах Советской России.

Газетные агенты империализма «преследуют» и «преследуют» агентов

Почему для восстания был выбран Кройдингадт, а не какой-либо другой город?

Кронштадт был выбран как пункт, наиболее удобный в Европе и Петербурге. Так как при нынешнем международном положении Республики Балтийский флот не мог играть сколько-нибудь активной роли, то он неизбежно оседел и в смысле личного состава. Огромное число революционных моряков, сыгравших крупную роль в Октябрьской революции 1917 года, переведено за истекший период в другие области работы. Выбывшие были заменены в значительной мере случайными элементами, среди которых было довольно много латышских, эстонских и финских моряков, относящихся к своей службе так к временным и в большинстве безучастных к революционной борьбе. Это значитно и в большинстве облегчило организаторам заговора их работу. Они использовали частный конфликт, раздувая его рамки так, что для части моряков уже не было отступления. При насильственной гарнизона и населения, которые не успели даже разобраться в том, что происходит, мятежники завладели могущественной артиллерией крепости и двух кораблей.

Сообщение о перенороте в Петрограде, как и о бомбардировке Петрограда из Кронштадта, являются изобретением вымысла. Петроград столь же недосягаем для контрреволюционного перенорота, как и для кронштадтской артиллерии.

— Чем же объясняется, господин Троцкий, задержка с ликвидацией посещения, и кто руководит им?

— Если ликвидация кронштадтского мятежа несколько затянута, — отвечает Троицкий, — то это объясняется тем, что при проводимых операциях нам приходилось и приходится не только бороться с изначальными жертвами мятежа, но и вешески наказать мирное население и не участвовавший в мятеже гарнизон Кронштадта. Наши потери от кронштадтского артиллерии совершенно ничтожны.

Я забыл упомянуть, что открытыми организаторами были также и эсеры, но из-за их сущности сейчас же выдвинулись более серьезные контрреволюционные генералы, связи от которых ведут к Финляндии и Эстонии к империалистическим центрам. Должны эсеры (или меньшевистки) способны создать правительство в России, чтобы иметь во внутреннем и международном положении страны министра Пукина. Историческое назначение эсеров и меньшевистки состоит в том, чтобы пытаться посадить в седло русскую контрреволюцию в качестве агента мирового империализма.

До тех пор пока Россия окружена буржуазными странами, у нас имеются могущественные клики, не останавливающиеся ни чем для нанесения ударов рабочей республике, — события, под-

не раз в будущем.

У нас нет оснований сомневаться в том, что рабочая революция справится со всеми этими покушениями, как справлялась с ними до сих пор.

Александр НЕСВИЦКИЙ,
Полтава, 16 березня 1921 року:

Раздаются под огороды участки в 25 квадратных сажень на каждого желающего.

В газете «Известия» от 14 марта помещен список расстрелянных по приговору ЧК. Судя по всему, ЧК остается по-прежнему при всех своих правах на имущество и самую жизнь города.

В Полтаве учреждены и существуют Красные курсы для подготовки офицеров Красной армии. Насколько плохой там контингент, можно судить по тому, что у преподавателя математики В. П. Омеляновича-Павленко курсанты украли золотые часы, золотую булавку и другие золотые вещи и скрылись. На днях опять была погрузка и по поводу ее арестованы 6 конюхер-курсантов.

Бывший товарищ прокурора, полтавский тюремный инспектор Михаил Ильич Муштафин (муж артистки Кировой) служит суфлером в театре. А затем занимается продажей колбасы на вокзале ЮЖД. Семья Муштафиных — наши соседи по квартире и хорошие наши знакомые.»

3 ДОКУМЕНТІВ

17 березня 1921 року:

Рапорт начальника милиции Гриппинского уезда Донецкой губернии
губернии Донбасса
17 марта 1921 г.

«Допущу до Вашего сведения, что 11 марта с. г. было получено донесение начальники 2-го района о появлении в хуторе Шидловском Сергеевской волости банды в количестве 25 человек под командой бандита Глузского. Для ликвидации таковой мною был послан конный резерв иеронимие мышицын, который под командой начальники 2-го района т. Сычкова выехал для ликвидации бандитов. Энергичными действиями, 9 бандитов истреблено, 7 бандитов взято в плен, а также взлито бандитов 8 лошадей, 100 штук гранат ручных и от пулемета ручка. Взяты в плен бандиты доставлены в г. Гришино. От бандитов получены сведения, которые дают важные материалы для дальнейшей ликвидации

найки бандитов. При проході по с. Гринино п'яних бандитів на одному з них була привязана доска з чорним прапором, на якому було написано «Отряд Глуценко».

Щастлив Вам донести, товарищ начальник, что вернейшая миссия стоит строго на страже Рабоче-Крестьянской власти и своими действиями ведет усиленную борьбу с бандитами. Главным руководителем борьбы с бандитизмом является начальник 2-го района т. Сычков.»

Костянтин ЛЯХОВИЧ,
Полтава, 17 березня 1921 року

Чекісти провели арешти членів полтавської організації РСДРП(б) протягом тижня... Найпершим взяли Ляховича. Просто вдома у Володимир Королєнка з ліжка. Хворого.

Володимир Галaktionович в цей час вдома не було. Коли повернувся, домашні розповіли йому про прихід чекістів. Узнати, де лежав хворий зять, все було перевернуто вверх дном. Королєнку стало важко з сиреною. Весь вечір і всю ніч біля письменника копотілися різні вранці, незважаючи на їх заперечення він подався в ЧК.

Його там не прийняли, але заяву, в якій Володимир Галaktionович просив з огляду на хворобу, звільнити К. І. Ляховича від домашнього арешту, взяли.

Ніхто не збирався її задовольняти. Заяву просто підняли в справу. Ляховича кинули в загальну камеру, де вже на цей час порядком тиф.

Між тим В. Г. Королєнко дав телеграму Раковському, потім надіслав йому листа, підбадьючи збільшення зятя. Письменик не міг з'ясувати, чи полтавські чекісти всього насього виконували директиву з Кривого рігів про арешти «активних членів угодівських партій». А ініціативних дій йшла безпосередньо від Леніна.

Віктор БІЛАШ,
17 березня 1921 року:

«Штарм решил проникнуть в Новоспасовку. К 10 часам 17-го марта он подходил уже к селу, как вдруг, навстречу вылетает конница. В ряды пронеслось: «Это свои... группа Кирилленко!» Но какое было разочарование, когда по ним открыли огонь. На взморокших лошадях мы бежали на Стародубовку. Но против села Николаевки красные настигли нас было до 700 сабель, а нас до 70 человек. В пулеметных тачанках лошади совершенно пали. Пять люлейстов, под командой Михаила из с. Черныговки, выпускают последние патроны, умирают под сабельными ударами».

несколько задержав преследование. Наше положение было безнадежно. Махно сел на подпущеную лошадей и скакал вперед. Оставшаяся на бидарисе

режиссер телега на двух тысячных колесах — я был уже первым в концы. В пяти саженях от меня шла рубка. На счастье, в ногах лежала армейская каска. Захватывая кини денег (бумажки, золото, серебро), бросал в кавалеристов. Это их соблазнило. Один за другим они стали отставать, сходя с коней, собирать монету. Пользуясь этим, мы уходили дальше.

Так мы откупились и, понурив головы, шли напрямик полем. А под вечер, доменив лошадей в селе Тетрюке и обернувшись роту красноармейцев, двинулись в укромное место, то есть в подполье. Избегая крупных селений и останавливаясь на отдых в укромных хуторах, вскоре мы довели след и остановились в немецкой колонии № 2, что неподалеку от села Заливное Александровского уезда.»

Олександр ГРУДНИЦЬКИЙ,
18 березня 1921 року

Весною доля вкотре випитовхнула Олександра Грудницького на гребні боротьби з більшовицьким режимом України. На цей час він знову успішно поєднував детальну роботу на більшовиків і підпільну проти них же.

Після провату весною 1919 року Київського Центрукревкуму, Олександр Грудницький деякий час працював при штабі отамана Григор'єва. Коли повстання кошила 6-ї совєтської дивізії терміно поразку, він приєднав до Бобелях до партизанського з'єднання боротьбістів К. Матіяша, О. Лисовика і Я. Огія, став членом Української комуністичної партії (боротьбістів) про створення якої давно вже мріяв. Ідея українського більшовизму міню воділа Грудницьким.

У листопаді 1919 року в складі невеликого повстанського загону О. Лисовика Олександр Грудницький під Катеринославом, прорвавшись за дніпроську лінію фронту опинився в розтануваній повстанській армії Нестора Махна.

В Гуляйполі він зустрівся з анархо-комуністичним Батьком і почав переконувати того в необхідності утворення на базі махновців Української червоної армії. Завданням цієї армії Грудницький бачив визволення України від білих та красних окупантів. Батько досить проходило поставився до цієї ідеї, відповівши, що Українська повстанська армія вже створена.

Діяльний полтавчанина обурило, що українська селянська армія до цього часу не має української газети. Він добився в Махна згоди на видання в Катеринославі першої махновської газети «Шлях до волі» її редактором. Водночас він почав випускати в місті її газету УКП «Боротьба».

Коли білих прогнали з Катеринослава, Одесь Грудницький, на той час член губерньського парткому боротьбистів, повернувся в місто разом з більшовицями й став працювати начальником літературного відділу губкому, відомий він як «Боротьби».

Коли боротьбисти «випли» до лав більшовицької Компартії, Грудницький залишався в місті, який віддав етілий сил і часу. Й переїждить до Харкова. Разом з колишнім головою Укрвостанкому Юрієм Мазуренком його амністовує харківський уряд Крісті Раковського, про що свідчає Совнаркомом повідомлення у пресі.

Грудницький вступає до КП(б)У й відночас налагоджує зв'язки з універсальним відділенням, не втрачаючи контактів з повстанськими загнами. Він переїздить до Києва й планується на роботу в Київську ЧК. Його безпосереднім начальником стає колишній полковник Царського Капустянський, один з керівників червоних партзанеписаних загонів на території Полтавщини. Обидва добре знають один одного, бо тільки саме Капустянський відзначився у придушенні повстанського руху восени 1920 року на Полтавщині, який організував Грудницький.

На початку 1921 року в Києві Грудницького розіслав представник уряду УНР у Польщі, посланець Симона Петлюри Федір Наконечний. Петлюру, який теж дає, ще до революції, знав Грудницького, який вів в оману чекістська служба Одеса. Наконечний мав доручення від Головного отамана для полковників Івана Чепілка та Вернигора (це цим псевдо приховувався Грудницький).

18 березня 1921 року в Києві на таємній зустрічі українських підпільників було створено Центральний повстанський комітет України (ЦУПКО). Очолив його полковник Іван Чепілко. Членами стали Іван Чепілко, Максим, Даньський і Грудницький (Вернигора). Прізвище Наконечний, Махна, Даньський і Грудницький у військових справах ЦУПКО Одеса було призначено уповноваженим у військових справах ЦУПКО. Перед тим він був командуючим Північною групою повстанських військ. Пізніше на цій посаді його змінив Юліан Мордашечин.

У Київській ЧК при утворенні ЦУПКО стало відомо через донесення від секретних агентів, що працюють у Варшавському штабі Симона Петлюри.

Владислав ВЕРСТЮК, про середину березня 1921 року:

«Середина березня 1921 р. стала одним з найдраматичніших моментів в історії махновщини. В нерівних, кровопролитних боєвих сутичках десятки і сотні повстанців. Знекровлених і втрачених фізично і психологічно загін Махна стояв перед фактом повного розбиття. Рішення про поділ його на декілька дрібних частин з наступним їх розпорошенням було єдиним шляхом до порятунку залишених

командного складу та бойового ядра повстанства. Поранений Махно, який швидко згоді розійтися з смертю, добре розумів безвихідь становища, але не втрачав надії на продовження боротьби. Підписуючи наказ про розпуск повстанської армії, він ставить завдання бойовим групам: 1. Руїнувати тил Червоної армії, його інститути наслідства та спадку. 2. Руїнувати лінійні закінчення від час літнього сезону. 3. Розбити частини червоні частини і зберігати зброю. 4. Намагатися збільшити (збільшити) бойові сили та їх безсмертність. 5. Ні в якому разі не допускати в загони осіб, що сприяють бандитизму і тим підтримують авторитет махновців. 6. Намагатися зберегти окремі групи до певного часу. 7. Кожен командир відповідальний за довірену йому групу».

На світанку 16 березня, розділившись на чотири групи, махновці розійшлися в різні сторони, щоб таким чином спробувати відірватися від переслідування. Штаб армії з пораненим Махном знаходився при селі Петрівка, яка нараховувала лише 100 білців. Щоб позбутися ворога, махновцям довелося протягом 13 днів пройти фантастичну відстань у 180 верст, есугувшись від Гужайполя до берега Азовського моря. Та наступного дня біля Новосісівки махновці знову залетіли на порожню каналію, яку спочатку прийняли за групу Куріленка. Сили були вичерпані, червоні мали п'яти-шестикратну перевагу. Вирватися із-під їх удару вдалося завдяки самопожертві п'яти молодих повстанців, які, добровільно прикривши себе на смерть, кулеметним вогнем деякий час стримували наступ червоних. Це й дало змогу Махнові із заіншими групами відірватися від ворога.

З Бердичівського повіту «батько» знову повертається до Олександрівського, де в одній з німецьких колоній поблизу с. Залізного знайшов притулок 20 березня 1921 р. Протягом місяця він не піддавався про себе, лікував рану, заходився над складанням «Декларації махновців», а коли цієї декларації не знайшли підтримки серед членів штабу, закінчується у сьб, взявся за вірші.

З відходом Махна від бойових дій активність повстанського руху на території Олександрівської та Катеринославої губерній спала.

Павло ДИБЕНКО, Крондитадт, 18 березня 1921 року

Поки в Крондитадті мітингували, в Петрограді й на берегах Фінського залував більшовицький, блокувавши бунтівну фортецю, готувалися її штурмувати. Стривожений повстанцями моряків Ленін кинув проти них своїх найвірніших соратників. Проблема Крондитадту займалася Троцьким та іншими, головком Камєєв, Воронілов, Федько, Тухачевський, Дибенко та інші. На бунтівний острів тільки за 7 та 8 березня впадо більше п'яти тисяч солдатів.

Самовпевнений Троцький розпочав штурм Кронштадта восьмью березня. Він вважав, що повстанці здадуться після перших же артилерійських залпів. Але красиві війська, кинуті на лід, не проявили потрібного воєнного ентузіазму в боях проти «своїх же британців». Паралелі з фортеці, льодові проломи на шляху атакуючих, ніде не створювали їх наступальний імпульс. За великим рахунком, острів Колонтай і фортеця були неприступними. Але повстанці матроси на чолі з Степаном Петриченком не хотіли програти і кроку своїх же, як вони вважали, товаришів. Та й особливий вини за собою кронштадтці не бачили і прагнули вирішити конфлікт мирно. Вони не розуміли, що більшовики вирішували подібні проблеми єдиним способом — знищують політичних опонентів.

Красні, відкотившись знову на берег, почали ретельніше готуватися до наступного атаків. В Петрограді провели мобілізацію комуністів. Йшли штурмуючих Ленін вали три сотні делегатів Х з'їзду партії більшовиків. Ці нові сили мали захищати білий, які співчували повстанцям і не хотіли проти них воювати. Одним з найактивніших картелів був Павло Дибенко. Хитрий Ленін дуже хотів, щоб бунт матросів подивили б самі «революційні» моряки. Тому кандидатура колишнього матроса-міністра підходила тут ідеально.

17 березня Павла Дибенка призначають командиром Зведеної дивізії карателів, задіяних в штурмі. Він піднісє кілька звершень до «братшек», в яких пропонує видати «защитників-контрреволюционерів». З головином «защитником» — земляком з України, полтавлянином Степаном Петриченком, видним, активним учасником зlotової революції і жовтвеного перевороту він знайомий по службі ще з 1914 року.

До виходу на кронштадтський лід проти своїх же моряків довго добряче покідала першого більшовицького військово-морського міністра, наркомом морських сил.

Значимий же Ленін і члени Тимчасового совєтського уряду, як шов в перні дні по жовтвеному перевороту скромно себе називали, знали, що матрос Дибенко не мав ні здібностей, ні освіти, для такої посади. Але він був в умовах анархо-матросської вакханалії свій в овірітих від вседозволеності й вишніх погромів моряків, мів з ними ладити, не вважався. Він кудалею й кудалею утверджував своє право командувати. Рука в Дибенку була по ділі в ікро. Матроси з «Императора Павла» кудалею розбивали голови офіцерів, різали їх іхніми же кортиками, живими списами під лід. Нарком Дибенко верхи й в санях катався по встеленому замерзлимим трупами загнаних і вбитих «британками» офіцерів вулицями Гельсінгфорсу. А колишній членів Тимчасового уряду А. Шинкарьова та Ф. Кошкина п'яна матросия в ліварі підняла на штурм. В листопаді грудні жителі Петрограда, Гельсінгфорсу тремтіли від жаху злине від однієї думки потрапити на очі п'яним «британкам». Тільки в грудні дибенківці винищили в Петрограді без усякого суду й

слідства понад сімсот морських офіцерів та «буржуїв»... Для цього, власне, й потрібен був Ленін Дибенко. А командував флотом приставлений Троцьким до нарком-матроса колишній капітан першого рангу широкого флоту...

Слід зазначити, що більшовицьку кар'єру Павлу Дибенку донамагала робити його громадянська дружина Александра Колонтай. Коли вони познайомилися, їм було вже сорок п'ять років. Красивий матрос, мабуть, був останнім коханням, як здаючої ескальтованої жінки. Вона познайомилася з ним у квітні 1917 року, коли як агітатор-більшовик піднялася на борт корабля на згому він служив. Павло був на 17 років молодший своєї коханки, потім — світської дружини.

Після другої невдалої спроби більшовиків захопити владу в липні 1917 року, Колонтай і Дибенко потрапили до однієї в'язниці, в серпні їх обох випустили від заслуд, і тоді, на конспіративній квартирі, Шурочка познайомила свого кохання з Леніном. Колонтай була для Дибенка справжньою знахідкою. І коханка, і покровительниця, й наставниця у революційній кар'єрі. Колонтай була одією з наближених Леніна, членом більшовицького ЦК, нарком і колишня коханка іншого нарком А. Шинкарьова. Позиція її у більшовицькій верхівці була дуже міцна. Вона вчила українського матроса, щоб він намагався бути весь час на очах керівної верхівки, тримався її. Ще одна таємниця мійно едвала Леніна з Колонтай. Вона була організатором транспортування німецьких грошей в Росію й підтримувала зв'язок з Германським генеральним штабом. Коли інформація про використання більшовиками німецьких грошей виплила на поверхню, Ленін саме Шурочку Колонтай зробив членом слідчої комісії ЦК, яка розслідувала цю справу.

Свого листопада, під час «штурму» Зимового палацу, Дибенко через Колонтай отримав від Леніна над секретне завдання — відлучити в Міністерстві юстиції кримінальну справу про німецькі гроші для партії більшовиків. Нізміше Ленін і Колонтай знищили документи німецьких і австрійських банків, які могли викрити аферу комуністів з Генштабом кайзерів.

Внесений на гребінь більшовицької влади, Дибенко швидко втратив почуття міри, перестав тверезо оцінювати свої вчинки й нерідко переступав межу дозволеного. Окрім усього він ще й страшенно пив і час від часу учиняв п'яні дебоші. Але одне діло — п'яний матрос, а зовсім інше — нарком з практично необхідною владою.

Постать Дибенка — «рослого, жгучого бронею, с золотий цешью на груді, похогого на содержателя банка», за словами зі щоденника Зинаїди Гімуєв, була ідеальною для безвідмовного виконання, позбавленого якихось моральних гальм. Посту Ленін і використовував його то для розгону Установчих зборів... Знаменита фраза Анатолія Желєзнякова про втоту караулу — просто примітивна казочка. В дійсності матрос-

ми, які розігнали з наказу Леніна Установчі збори, командував Дибенко. Останні слова матросів-анархістів Железнякова були такі: «Комісар Дибенко вимагав, щоб присутні залишили зал», а не про якусь там потім каравул. При цьому бравний париком порушив наказ Леніна про розгон Установчих зборів по закінченню засідання, не давши навіть черговою промовою договорити.

Зрештою, дуже скоро Дибін став навіть сам остерігатися самозахопного, беззаконного, двадцятихвістичного Наполеона з України. Партизна еліта, незалежною на всі дзвонили Шурочка Колонтай його не сприймала за свого. Хитрий Троцький приставив наглядати за Дибенком його друга-суперника по революційній кар'єрі та коханця ще одного красеня-балетника Федора Роско-ніковця... Ставши заступником Дибенка «друг» таємно задриняв його «кар'єрі й добросовісності» писав на його донос, звинувачуючи в безробітному ниятті, сплюванні матросів...

При першій же нагоді Ленін і Троцький спланили бравого балетика з Півдня. В лютому 1918 року його на чолі загону моряків було перешмукнуто під Нарву проти німців. Нарком послав з матом начальнича оборонної дільниці генерал-лейтенанта Дмитрія Пареского, коли той намагався ставити йому бойове завдання і сказав, що буде воювати самостійно. Але п'яні братишки ганебно втекли з під Ямбурга при першій же атаці противника. Потім матроси відмовилися контактувати ворога й, драгнувшись на 120 верст від лінії фронту, захопивши кілька цистерн зі спиртом, як трофеї. 6 березня 1918 року загін було обеззброєно, а героя Дибенка за злему Нарві, невідкормлену командувачню бойовою дільницею, розжалували в пияцтво і бойовий обставини злило з посади наркомфлотом і виключено з партії. На цей час і Александра Колонтай не змогла допомогти коханому. За виступ проти Брестського миру її теж Ленін прогав з наркомів і швів з членів ЦК.

16 березня 1918 року на Четвертому з'їзді советов, який вивів Брестський мир і віддав Україну на розтерзання німцям, Колонтай позбавили всіх постів, а над Дибенком Троцький вимагав революційного суду, показового процесу... і розстрілу за дезертирство.

Дибенко після з'їзду закликав «братішек» виступити проти рішення з'їзду і проти призначення Троцького наркомом поземних і морських справ. В Москві запало бунтом моряків.

Рішучість проявив Держжинський. 17 березня він заарештував колишнього наркома за злину і грихі й підбурювання матросів та анархістів до заколоту. Бравого матрося чекісти побили, злинули в підвал Кремля кілька днів не давали їсти й обидяли розстріляти. Свідство у справ Павла Дибенка під Ніколай Кризенко.

Шурочка Колонтай кидалася рятувати коханого. Вона побувала у Леніна, Троцького, Кризенка, просила допомоги в Крупської.

— А хто ви будете для заарештованого? — схидивав Кризенко.

Щоб врятувати коханого, Колонтай, котра проповідувала відмову

хання, виласкала шлюби «буржуазним пережитком». Шурочка вміщує в газеті повідомлення, що взяла з Дибенком перший совєтський громадянський шлюб.

Оскільки Павло був під арештом, вона його не питала про згоду, її шлюб був фактичним, без реєстрації. Але за порадою Надії Крупської генер Шурочка могла кинути коханого на поруки, під чесне слово, що він не зникне з Москви до суду й буде приходити на допити. З такою проханням Колонтай прийшла до Кризенка, він погодився, але його «переконань» ультиматум матросів у якому вона обидяла розпочати терор проти більшовицьких лідерів, якщо їхнього батажка не вивести з підвалів ЧК. До того ж матроси Балтійського флоту відмовилися виконувати накази наркома Троцького, поки вони не будуть звільнені підписом Дибенка. Лист про звільнення Дибенка в Москву направили й моряки Чорноморського флоту. З фронту, з України, від загону анархіста Анатолія Железняка теж прийшов ультиматум з вимогою вивести негайно колишнього наркома. Звільнити свого командира вимагали й північні петроградських матросів його загону охорони, що не залишили розжалуваного у всіх постів свого батажка й квартирували в готелі «Лоскутний». Про все це доповів Держжинський Леніну. Той зрозумів, що арешт Дибенка може спровокувати в Москві бунт матросів та анархістів і наказав звільнити опального Павлушу.

Дибенко вивестили на поруки Колонтай 25 березня. Матроси зустріли його біля Кремля й потягли в ресторан, відзначити перемогу. Через кілька днів Дибенко, не попередивши навіть дружину, втік з Москви. Колонтай, остерігаючись арешту, теж втекла з Москви в Петроград під захист анархістів-матросів.

Загін Дибенка став безцистинувати, займався ексцеси. Уряд Леніна звернувся до Дибенка й Колонтай з пропозицією здатися владі. У відповідь Дибенко погрожував: «Невідомо ще хто кого буде арештовувати...» «Опониціонера» прийняли самарські лінії есерів, що не визнавали Брестського миру. В Самарі евакуувалися з України анархісти та максималісти. Тут же опинилися моряки-чорноморці після втрати Одеси й Севастополя. Всі вони об'єдналися на ґрунті несприйняття підписаного Леніном мирного договору з німцями. По з'яві в Самарі Дибенка, мітинг моряків виніс рішення не видавати його більшовикам. Незабаром до Павлуші пробралася й Шурочка. Два колишні ленінські наркоми всі кінці телеграмми, в яких пояснював свій арешт, боязко уряд, що він виступить з розкриттям історії німецьких грошей і зловживання новою владою контами, які дисталися більшовикам від Тимчасового уряду. Колишній нарком-матрос вимагав, щоб Совнарком відчитався, куди поділися в березні 1918 року... 90 тонн золота й стверджував, що його Ленін передав Німеччині.

У газеті «Путь анархії» 3 липня 1918 року Колонтай і Дибенко дру-

кують лист, в якому виступають проти червоного терору, смертної кари, називають більшовицькі могилами революції. Самара ось-ось стає не центром нового протибільшовицького повстання й очолити його має Дибенко. Не тривожить Троцького, Леніна...

Дзержинський за дорученням Леніна приїздить в Самару тасмачно спробувати ЧКЮ, котрий зустрічається з Колонтай і передає умови, на яких омане подружжя може повернутися в Москву. Ленін обіцяє Колонтай недоторчаність, а Дибенку «народний суд».

Колонтай вмовляє Дибенка повернутися в Москву. «Бунт» паркету був явно паперовим. Він залишає соратників у Самарі, які готують повстання, й тасмачно від'їждить з дружиною в Москву. Власне, це — арада. Розпочає 18 травня 1918 року протибільшовицьке повстання було потоплене в крові.

А 11 травня Дибенко приїшов у Кремль на суд партійної еліти. Було досягнуто компромісу. Дибенко обіцяв мовчати про німецькі гроші та інші маленькі тасмачні революції й дав слово не захищати більше політикою. Більшовицький суд подарував йому життя, але в партії Дибенка не поновили.

На суді Дибенко зачитував написані Колонтай промови, в яких «розмірковував» про завоювання життєвого перевороту й про можливість наркомати мати власну думку, незгоду з більшовістською. З залу суду Дибенка матроси винесли на руках. Через деякий час після численних п'янок і матросів винесли на руках. Через деякий час після численних п'янок і матросів винесли на руках. Через деякий час після численних п'янок і матросів винесли на руках.

Щоб якось зайняти колишнього наркомата, Ленін направляє його під призначенням Алексея Воронова в Одесу для підпільної роботи. Однак Павлущин так за два тижні й не виїшов ні на кого з підпільників і самовільно подався в Крим, де його впізнали й заарештували через десять днів перебування в Криму.

Щурочка Колонтай упроніє Леніна обійняти невільного, але коханого Павлущина на полонених німецьких офіцерів. У вересні 1918 року «герой» з'являється в п'яній матросії. Його направляють в «нейтральну зону» поблизу кумира п'яної матросії. Його направляють в «нейтральну зону» поблизу кумира п'яної матросії. Його направляють в «нейтральну зону» поблизу кумира п'яної матросії.

Тому він наказав Агітонову-Овсієнку знову стати тільки Агітоновим. Постанови командувача Дибенка й рекомендації Мурашова підписувати не міг. В Україні Дибенко відзначився подвигами проти мирного населення, закріпивши за собою славу безжалюгідного, підступного карателя. Він смовільно захоплює Крим, відкривши білим шлях на Донбас, формує

нову Кримську армію, створює Кримську соціалістичну совєтську республіку, запропонував формально очолити її брата Леніна — Дмитра Ульянову, в дійсності ставши кримським диктатором. Встановивши в Криму напівбандитський режим з жорстоким терором, Дибенко знав лише один вид переконання — розстріл. Свою дружину — Щурочку Колонтай, він призначив начальником політуправління Кримської армії, в дійсності зробивши царинею Крима. Але цим же тримала недогоду — бравий матрос почав спати з молоденькою секретаркою своєї дружини й Колонтай вкотре залишає «чоловіка». В кінці червня 1919 року дибенківщина в Криму закінчується повним розгромом і втечею прія з'явив в Криму єдиного козацького полку білих.

Але Дибенко воювати в огні не горить і у воді не тоне. Йому доручають формувати стрілецьку дивізію. Дрананувши з під Херсону, вона намагається в Ніколасі, де Дибенко намагається, як і в Криму, встановити свою диктатуру. Чекісти його заарештовують за грабежі й дебоші. Йому загрожують розстріл. Але надходить наказ з Петрограду й його звільняють, позбавивши знову всіх посад. У вересні 1919 року Дибенко з'являється в Москві й виступає в Академії Червоної армії. Через місяць він уже командир 37-ї дивізії. Тут потрапляє під трибунал за розстріл сотні червоноармійців. Але знову знаходиться захисником.

В березні 1920 року піби в намішці Троцький призначає Дибенка командувати кавказькою кавалерійською дивізією, потім — 2-ю кавалерійською піхотного фронту. За дев'ятьнадцять днів бравий матрос представляє дивізію під розгром генералу Барбовичу... Навдачу команда повертається вчитися в академію. Саме тут і знаходиться його, коли знадобилася постать матроса — карателя матросів. Разом з іншими командирами-академіками, Павло Дибенко організовує під командуванням Тухачевського штурм Кронштадта...

Павлу виправдовує довіру совєтського уряду. Він особисто санітарував після взяття фортеці більше тисяч смертних випроків. Це — третина всіх, винесених кронштадцям. За криваві заслуги Дибенко призначають комендантом Кронштадта...

ЯКІВ ГАЛЬЧЕВСЬКИЙ, 18 березня 1921 року:

«...Почалася тяжка праця. Кожну ніч Гальчевський вирушав у дорогу. Обійшов Літиський, Винницький та Летичівський повіти. Випускав товаришів по зброї, які зі зрозумілих причин переховувалися від більшовицького. Перекопував їх продовжувати боротьбу, організовував, давав завдання, наполягав, щоб вони не сиділи, а також рухались.

Гальчевському було легко працювати — його в околиці знало чимало людей. Але багатьох товаришів Яків не знаходив: хтось минулий

рик полив на полі боти, комусь скоротив віку тих, дехто під час мінуволорічних настаній, української армії пішов до регулярних військ, комусь мотобатівши біляношники. Інші, намагалися врятуватися від ЧК, випали на Либерецьку. Хтось ховався на хуторах.

Щоб зареєструвати людей до весни, Гальчевський наказав не байдужати одиницям, а ходити групами по 3 — 5 чоловік у новому озброєнні. Сам же Гальчевський ще в середині січня 1921 р. працював під охороною двох озброєних до зубів повстанців. — Василь Сенилова з села Сахнів (Миротана) Лиха з Брацлавщини. «Мали за той час чимало небезпечних пригод. Це одного сексота чи шпигуна ЧК вконали чортам у луби, а самі завжди виходили цілком».

19 березня у Рівні Україна отримала страшний удар: колишні соціалісти — поляки підписали з росіянами та їхніми «українськими» маріонетками — урядом т. зв. УСССР — Ризький мирний договір. Цей договір розділив Україну на дві частини — по річці Збруч. Якін Гальчевський так оцінив наслідки цього страшного для України документа: «Говорять про «геніяльність» Пілеудського... А чому він не передбачив пізнішої катастрофи своєї держави і не створив під своїм політичним впливом українсько-білоруського буферу між Польщею й Росією? Відпадає Литва, але її місце «заняли» Україна (свідомо чи не свідомо — інша річ) в особах своїх тодішніх репрезентантів. Ідея Ягайлів була близька до здійснення, її неслих перенос не було».

Чи України на тому виграли б, чи прогнала? Мені здається, що Україну в замаскованій федерації з Польщею чекала би така сама політична доля, як УСССР від Москвою...

Чи удержалася б Україна на поверхні політичного життя, коли б постала як УНР? Це були б передчасні «рози», бо політична концепція з опертим одним на Москву, а других — на Варшаву під вікні фальшища».

Якін Гальчевський був переконаний, що Україна мала більше шансів знаходитися, коли б знаходилася під одним окупантом... Але і в умовах окупації України арміями кількох держав боротьбу не можна було припинити.»

Лев ТРОЦЬКИЙ, Петроград, 18 березня 1921 року

До повторного штурму красні підготувалися краще. На 16 березня вони стягнули на береги Фінської затоки майже 25 тисяч бійців, 138 гармат, чотири бронепотяги, броневі автомобілі. Фортецю бомбили сорочі літаків. Але чисельною переваги над «заколотниками» досягти не вдалося. Сили були практично рівні. У кронштадці було більше гармат — 289, але їм дошкуляла авіація. Майже 27 тисяч оборонців фортеці

мали єдиної думки: старші за строками служби матроси, котрі мали авторитет, в більшості своїй воювати проти красних же не хотіли. Молоді же вирішили стояти на смерті, але таких було мало. Досягнувши єдності, кронштадці були б непереможними. Але єдності не було. Твердо вирішили оборонятися й колишні махновці та врангелівці, розуміючи, що їм на помилування годі сподіватися.

Але й в армії Тухачевського не все було гаразд. Особливої охоти літти на лід під вогонь фортечної артилерії не було ні в кого. Красні віддали до репресій серед своїх. Вони вилучували й розстрілювали дезертирів, почали використовувати стимуляцію до наступу у вигляді загороджувальних загонів, котрі зустрічали своїх же відступаючих — вогнем.

Після потужної артилерійської кононади підійшли на півтори версти до фортеці й тільки тоді були помічені. Значно частина курсантів, що наступала в перших лавах, була відразу ж вкошена артилерійським, кулеметним і рушничним вогнем. По трупах красні все ж увірвалися в перший форт.

До полудня 18 березня фортеця була взята.

За даними красних вони втратили при штурмі 518 бійців, пораненими 2748, 99 контуженими й 867 пішли під лід... Але ці дані явно занижені. Повстанці втратили більше тисячі вбитими й двоє тисяч пораненими, дві з половиною тисячі оборонців фортеці — здалися. Майже всі вони будуть розстріляні. Вісім тисяч кронштадців разом з мирним населенням та катаяками повстання льодем пішли у Фінляндію.

Нід вечір 18 травня головою Каменев доповів Троцькому про розгром повстання.

— Тухачевський, з яким ми щойно говорили по телефону, сказав, що його гастролі тут закінчилися й просить дозволу відбутися на Західний фронт.

— Що, закінчилися? — перепитав Троцький.

— Гастролі...

— Безперечно, Михайло Миколаєвич зіграв тут, в Кронштадті першу скрипку... Привітайте його й дозвольте відбутися на попереднє місце служби...

Троцький поклав трубку й підійшов до вікна. Вечірній Петроград здався припинив. Йому ще належало додивитися гастролі кривавого голови Реввосисоста...

3 ДОКУМЕНТІВ

20 березня 1921 року:

№ 43. 20 марта. Секретно

Необходимо в первую голову решительное обновление руководящего

ідеологічного складу Балтфлота. Ін-т. Кузьмич, ін-т. Батис, совершенно скомпрометированные событиями по флоте, которых они не предвидели, в последующие затем арестом их, не могут нести никакой ответственности в Балтфлоте.

Прому надійнуть підходящих кандидатів и, по возможности, из числа работников, которые совершенно не были замешаны во внутренней борьбе в Балтфлоте и в то же время отличались бы твердостью и имели бы необходимой партийный авторитет.

ТРОЦКИЙ

Євген ЧУГРАЙ.
Єлісаветград, 20 березня 1921 року

В Єлісаветградській міліції поки Чуграй валився в ліжку стався зміни. Новий начальник ЧК Леон Абрамов дав справі білогвардійського штабу-капітана Чуграя новий поворот. Його зацікавило, чому не когось офіцерника так наполегливо захищає начальник міліції Чекісти завели справу на Якова Талька. Допоміг їм, можливо й не збавившись робити нічого поганого, командант міста Дмитро Божор. Коли знайомилися з новим начальником ЧК, на чоловічий вечір, він розповів Абрамову про сім'ю своїх земляків з Глодос — Тальків. І обізвався, що старший брат Якова, Митрофан, з сотнею глодосин подався, за чутками до Махна. Достовірної інформації про це в Єлісаветграді не мали, але чутки так ходили.

Абрамов і останні вивідки в Глодоси. Тому вдалося довідатися, що діловий Митрофан Талько з кількома десятками глодоських парубків в повстанській армії Махна брав участь у розгромі Врангеля, був врангеліст, лікувався вдома, але де перебував зараз — невідомо. Ще влітку минулого року він разом з іншими глодосинами, що воювали в Криму, зник з села.

Подався такти до Махна, подумав Абрамов. І добився, щоб брата махновця — Якова Талька так зв'язали з посади начальника міліції, оскільки він не може виконувати свої службові обов'язки й боротися з бандитизмом, бо його рідний брат: скоріше всього сам бандит. Ні, як Яків був старим більшовиком, а Митрофан — командиром красних партизанів, Абрамова це зупинило.

Новим начальником міліції призначили Івана Крипака. Яків болісно переживав своє звільнення. Чуграй як мій заспокоював товариша. Обоє підчували, що цим все не закінчиться. Чекісти провели повальні арешти в місті та новітні колоніальні офіцери царської армії, петлюрівців, гетьманців, анархістів і вважали за серія, яких у Єлісаветграді було чимало.

Повітону ЧК змінили чекістами з Николаєва та Одеси. Новий за

чальник відіду по боротьбі з бандитизмом Микола Кралченко натрапив на свій усервіського підділля в місті. Питочка від нього тягнулася в Глодоси, Хмельове, Коміанівку... Якова Талька зацікавили в зв'язку з ним. Тим більше, що один з керівників петлюрівського підділля був глодоський учитель Герасим Нестеренко — отаман Орел. Арешти родичів та ітайомих колоніальних петлюрівців, проведені в Хмельовому, Глодосах, Ердєлішці, Новомиколаївці, з сід підділля не вивели... Але чекісти продовжували закидати сіті...

Першим зорієнтувався в ситуації Чуграй.
— Вони знову візьмуться за мене, а потім приймуть тобто укривательство депітського офіцера — сказав якось Тальку під час вечери. — Треба забиратися з міста... В усякому разі — мені...

Василь ВЕРИГА,
про березень 1921 року:

«Внаслідок переговорів Петлюри з поляками в березні 1921 р., за ідеєю Головного Отамана, створено при Головній Команді Військ УНР в Тарнові Партизансько-Повстанський штаб для виготовлення плану походу в Україну... Начальником цього штабу призначено полковника генерального штабу Олександра Кузьмича, а керівництво підготовкою і командування майбутньою Повстанською Армією передав Головній Отаману генерал-хорунжому Юркові Тютюнникові».

Генерал Ю. Тютюнник, талановитий полководець партизанів, 1891 р. народжений, родом із села Будища на Сумщині, прапорщик царської армії. Но лютневій революції в 1917 р. він вивів себе як добрий український військовий діяч, брав участь у т. зв. українізації частин російської армії й організував Перший Сівернопольський полк імені гетьмана Петра Дорошенка, брав участь у Військових з'їздах і був членом Центральної Ради. Він був також співорганізатором Звенигородського коши Вільного Козацтва. В протигетьманському повстанні був начальником Київського революційного комітету. В лютому 1919 р., вже за Директорії, Ю. Тютюнник приєднався до відомого повстанського загону отамана Матвія Григорієва, в якому виявився добрим начальником штабу. Після загибелі Григорієва й ліквідації його загону в травні 1919 р. Тютюнник з частиною його повстанців перейшов до армії УНР. З них було створено 12-ту Партизанську дивізію, що разом з Київською дивізією становила Київську групу армії УНР під його ж командуванням. З розвитком українсько-російського фронту Тютюнник пішов у Зимова похід 1919 — 1920 рр., під час якого відзначився як помічник командарма генерала Михайла Омеляновича-Павленка. На чолі Київської Стрілецької дивізії воював аж до осені 1920 р. За свої заслуги був підвищений до рангу генерала.

селянства «воєнним комунізмом». На початку 1921 р. повстання виїхало за межі Тамбовщини, охопило ряд повітів Воронезької губернії, в армії Антонова нараховувалося близько 50 тис. бійців. В кінці березня 1921 р. почалися «штабу РСЧА донісень, що розсіяні антоновці «загрозили життю нашої держави та інтересам Республіки».

Повстання на Тамбовщині значно перевершило за масштабом виступ селянства Західного Сибіру. Причиною його знову ж таки стала продовольства. Щоб забезпечити її виконання, треба було використувати армію, широко застосовуючи сарматську політику, експлуатуючи колективний експлуатувач, беручи десятки заложників. Повстання почалося у Вишньому повіті, а поширювалося на територію від Уралу до Омська. У повстанську Народну армію об'єдналося до 100 тис. селян, ним були взяті Тобольськ, Петропавлівськ, Обдорськ, Березово, Тюмень - Тобольськ, Ішим, Курган, Ядугоринськ, перервано рух по залізничних магістралях Омськ - Тюмень та Омськ - Челябинськ.

Повстанські виступи охопили Дон і Кубань. В одній із інформацій, яка весною 1921 р. надійшла до ЦК РКП(б), говорилось, що на Кубань «формувався цілий повстанський армія». В Білорусії у січні 1921 р., за даними штабу РСЧА, діяло 10 тис. повстанців і 8 тис. дезертирів. Рухомі дрібних повстанських загонів тілювали на сотні. Кожен з названих виступів кваліфікувався як куркульсько-селянський, а командування Красної армії докладало максимум зусиль до їх ліквідації.

До кінця лютого Ленін поділяв таку точку зору, але все глибше замислювався над соціальною природою явища. В промові на зборі партійного активу Москви 24 лютого він як характерне явище внутрішнього, становивши відзначив зростання бандитузму і куркульсько-повстання, які тісно пов'язані з підірваною діяльністю селян і за кордону. Цей зв'язок він вбачав у тому, що повстання відбуваються в районах, де «ми беремо хліб». Одночасно зі старими звинуваченнями в промові продовжує твердження: «Ми прийшли до висновків, що в задоволення загальної характеру». В останній перед X з'їздом РКП(б) публічний промові на засіданні пленуму Московської Ради Ленін, звернувши питання про «куркульські повстання», їх природу, як і раніше, пояснював тим, що на селі є верстви, які не хочуть змириться ні з продовольською, ні з податком, але одночасно говорив про ряд доцільних партійно і владною помилках.

Минуло лише десять днів. 8 березня відкрився X з'їзд РКП(б). Запроголошено діяльність ЦК РКП(б) вживати за аналізу кризової ситуації, що склалася в країні: «Ми виявляємося втягнутими у внутрішню війну, новий вид її, як можна об'єднати словом: «бандитузм». Цього разу він не намагався вкотре знову вже відповідальність перекласти на плечі куркулів. На з'їзді Ленін кожного разу не давав до цього політичного жупелу, він мову про дрібнобуржуазну контрреволюцію, дрібнобуржуазну анархічну стихію, яка виводить гасла вільної торгівлі, а політику

до політичних висновків, які випливали з розглянутого явища, зазначив: «стосується робітничого класу і селянства «не ті, що ми думаємо».

Докладніший політик, Ленін зрозумів, що й далі розгрізувати не один раз бачу протигот громадянської війни карту «куркулів» ринимати неминучу втрату влади. Остаточно схилив його до необхідності нового політичного курсу, поступок селянству, зміни продрозверстки продовольством збройний виступ моряків Кроуштада.

Драматизм ситуації, що склалася навесні 1921 р., і вихід, знайдений Леніном, досить точно визначила резолюція I-ї Всеукраїнської наради ЦКП(б) про продоводаток і комнезам. В ній відверто говорилось, що після закінчення громадянської війни партія звалася за «здійснення економічних заходів комуністичного будівництва», але це, в свою чергу, викликало невпевненість дрібних власників. Цей опір «комуністичному перетворенню старих суспільних відносин» загрожував розривом селянської контрреволюції.

«Перед пролетарською партією стояла двоякого роду можливість: або, не чекаючи допомоги західноєвропейського пролетаріату, в обстановці тимчасової міжнародної ізоляційності російської революції піти на відкриті громадянську війну з масою селянства (визначено мовою. — В. В.) і повстати неся тягар російської революції на плечі ізольовано ослаблого, фізично виснаженого, знекровленого трирічною війною російського пролетаріату, або, цінюючи на економічні поступки селянству, зміцнити зв'язок угоди з широким масою Радянської влади».

...НЕП і впродовж «воєнної комунізму» базувалися не на умоглядних теоретичних побудовах, а на випробуваннях і відслідкованих еволюційних розвитках людства економічних категорій, в першу чергу, вільній конкуренції товарності виробництва, товарно-грошових відносинах, виникненні різних форм власності. Саме НЕП створив міцну економічну основу для відновлення порушених зв'язків між містом і селом, дозволив ліквідувати антирадянські настрої на селі, а врешті решт і повстанський рух.

Однак все це не було одноразовим актом, вимагало певного часу і відповідних зусиль. Часом можна прочитати, що X з'їзд РКП(б) проголосив нову економічну політику. Це не зовсім так. НЕП як політика набув своїх основних рис і почав здійснюватися лише в другій половині 1921 р. Що ж стосується X з'їзду, то він лише зробив перші кроки у напрямі до цієї політики. В жодному з його документів НЕП не згадується. Потрібен був перехідний період, який би дозволив перехорити реалізацію «воєнного комунізму».

З промови Леніна на X з'їзді, з підготовчих матеріалів до них можна зробити висновок, що і для цього цей перехід був непростим. Треба було розлучитися з багатьма ортодоксальними теоретичними поняттями, внісеними в марксизм. Селяни вимагають свободи торгівлі, але така свобода, за переконанням Леніна, неминуче призведе до білогвардій-

принци — перемога капіталу. Він відкреслює у повіті ЦК, що цю політичну побесіду «ми повинні усвідомлювати ясно». Відповідно до теорії пролетаріату повинен зайнятися переведенням дрібних селянських господарств до суспільної праці. Це теоретично безсумнівно, відкреслює Ленін, але практично невідомо, до чого це часу, воки селянин реально не зрозуміє, переняв великого господаря. Так окреслюється коло суспільних суперечностей, з якого Ленін шукає вихід. Говорачи про заміну розверстки податком, він знову повертається до проблем свободи торгівлі.

З іншого боку, ясно, що без поступок селянству зберегти владу в руках пролетаріату не вдасться. Але чи вдасться її зберегти, відновивши свободу торгівлі? Питання і сумніви, вони мучать кождя, адже відомі стійкі сили, широта війни, створена господаря і політична система «диктатури пролетаріату». Немінуча альтернатива: або зберегти вірність теорії, або рятувати революцію, на вівтар якої складено мільйони жертв. «Попередня наша програма була теоретично правильна, але практично неспроможна», — вирішує Ленін і зрештою схильється до висновку, що «диктатуру пролетаріату» можна зберегти і при певній свободі селянського господарства — все буде залежати від уміння витримати міру. В плані промови про заміну розверстки податком він сформулював на думку стисло і відкрито: «Є ще цілий ряд можливих переходів. Можливо зробити «віршовку» більш вільною, не розриваючи її, «відпустити» «полегше».

На з'біді вирішили далі ніж на свободу місцевого обороту мотузку не відпускати, та й то не в усіх місцях одночасно.

Особливо болюче відбувався перехід до НЕПу на Україні.

Яків ГАЛЬЧЕВСЬКИЙ, Бруселів, березень 1921 року:

«...Осередком свого штабу Гальчевський вибрав село Бруселів, навколо якого росли густі ліси. Завдяки свідомій інтелігенції Бруселів, який нараховував близько трьох з половиною тисяч мешканців, не мав прихильності до більшовиків. Ті ж кілька перевертників, які симпатизували комуні, сиділи мовчки, навіть не намагалися доносити на Гальчевського, бо вже не раз чули, як у сусідніх селах з невідомої руки гинув той чи інший сектор.

У цей час більшовики оголосили мобілізацію. Такому ж від неї, чином юнаків пішло до лісу. Багато ж із тих, хто став рекрутом, «не могли знести, коли москалі і жиди над ними знущалися, насміхалися та вказували до найгірших робіт». Тому, прихоплюючи зброю, вони тікали з Красної армії. Зрозуміло, що більшовицькі відділи почали іншпорити по селах і хуторах — вишукували дезертирів. Ті ж у свою чергу влаштовували засідки. Так, у березні 1921 р. почалися збройні сутички

між жидками та втікачами з Красної армії, основу яких складали юнаки з Бруселів, Слобідських Хуторів, Грузького Майдану та інших сіл. Сотник Гальчевський доволі швидко розгукнув новосімейних партизанів. У групі зі Слобідських Хуторів було дванадцять козаків, озброєних ружьем, кулеметом, кірасами та револьверами. З них Яків Гальчевський добре знав Грабарчука, Трону та Петра Швеця.

Онисько Грабарчук, «21-літній хлопчина середнього зросту, з яким виразно обличчя, незвичайно відкритий і з продріжними прикметами «продинака», був лідером групи. Сотник відіслав його у сторону і розпитував про все, що вже сталося, що вони здумували робити і хто такі реуга хлопців». Онисько розповів, що вони вже тиждень перебувають у лісі. Сам він «дезертирував» з Особливого загону дивізії «Червоного козацтва». За цей час змінив кілька сутичок із червономи, зловив чотирьох агентів Винницької та Литинської ЧК. «Оскільки докази були проти них, Грабарчук наказав усіх тих агентів постріляти». Навприкінці Онисько поінформував, що до них прибув сам Шенель, якому він, Грабарчук, передив командування. Зараз Шенель з одним козаком пішов на хутор.

У момент, коли Онисько отримував інструкції, до табору підійшло двоє озброєних людей: козак із Грузького Майдану і той, хто називався Шенелем. Грабарчук позитивноим прибутих з «паном сотником». Один з них, представившись, стиха промовив: «Шенель».

Гальчевський вирішив відразу з'ясувати справу.

То ви кажете, що ви Шенель? Викликаний запитав він.

Так, я Шенель з Волячана Литинського повіту...

Брехун! Ось тут зо мною два козаки, що, як і я, добре знають Шенеля. Скажіть, звернувся Гальчевський до Селянока, — чи це Шенель?

Це брехун, наше сотнику, а не Шенель, — відповів той.

А може, агент ЧК, — додав Мiron Лиха.

Я — Шенель, але не той, про якого ви думаєте, а його двоюрідний брат, і ховавсь тому, що мене хочуть чекісти арештувати, продовжував захищатися вишуканий.

Було видно, що напружок крутить. Грабарчук і його козаки стояли поруч. З виразу їхніх облич було видно: вони вірять розпитувані, що їх так легко обкрутили доволі пальця. Коли наляканий «Шенель» застиг на іншу пісню, і став переконувати, що він насправді з Брацлавщини, Гальчевський звернувся до брата Лиха. Задавши декілька питань, Мiron швидко згадав «Шенеля» на слівцях і кинув отаману:

— Цей пан, як не дихне, так і брехне. Не був він ніколи на Брацлавщині.

Гальчевський наказав козакам обеззброїти та зв'язати руки с'мозванцю.

— А тепер пошкочить його.

Козаки вийли «поскотати». Через короткий час псевдо-«Шенель» визнав, що він агент Винницької ЧК.

552

Юрій ДМИТРИЙ-ДУМЧИ

Чому досі не віддав козаків? Чекав, коли їх збереться більше.
Після допиту козаків повісили провокатора.
Не був він перший, не буде і останній, — поначалью вимовив
Галинський».

3 ДОКУМЕНТІВ

24 березня 1921 року

Витяг з інформаційного зведення таємно-інформаційного відділу при
РНК УРСР від 24 березня 1921 року

«Чигиринський уезд. Ідет преследование банды Загороднего, Кавказе-
рийский отряд выслан для ликвидации банды, настиг в районе ст. Кап-
тоновка. Бандиты не приныма боя бежали в сев. вост. направлении.
Наш отряд продолжал преследование. Численность банды Загороднего
300 каза теристов.

19 марта Загородний произвел налет на ст. Сердюковку; обезоружил
двух красноармейцев, испортил телеграфный и телефонный аппараты, пу-
стил паровоз на вагоны, стоявшие на 279 версте. 21 марта последовал
второй налет бандитов на эту же станцию, во время которого бандиты
отрабили 4-х евреев и несколько пассажиров. В сев.-зап. части Чиги-
ринского уезда 17 марта был обезоружен отряд банды Хмары. Высланный
отрядом банда разогнана и рассеялась в одиночном порядке по окрест-
ным деревням».

••• «БРАТИ-СЕЛЯНЕ ТА БАТЬКИ НАШІ!»

До Вас звертаємось ми, козакі 144-ї Повстанської Надбужанської Дивізії,
з щирим проханням допомогти нам, хто чим може: кінями, сідлами, зброєю
та іншим.

Кожний селянин, котрого кацапсько-жидівський табір обібрав до се-
рочки, котрий вирвався тогди із ЧЕКИ, всі ми зараз об'єдналися і з-
абросили в руках боремось за працю, гонимо за рідної хати неспрохаша
гостей: сілих жидівців, пархатих жидів та кацапів-запозитників.

Грабуючи у нас хліб, скотину, одіж та інше майно, вони обіцяють
словами дати нам предмети першої необхідності, як то: крім, гас, сірники
і інше, лише перепома в тім говорять, що в ших на дорозі відбирають, як
вони кажуть, «бандити». Цікаво у них запитати: а як то вони відправ-
ляють усе награблене у нас до Кацапщини, і ніякі бандити у них не відби-
рають?

Селяне, браття та батьки наші, продріть очі від сну, розберіться, що
робиться і де правда. Поскидайте оті подерті козунини, що ціду змуча-
лих ховачиши, гріяли, пхалили воиной, одити їх якусь легшу одязину, бері-
коня, рушницю та набой, вирушайте з ночі до війська.

МАХНО

Надїємось, що, хто розуміє ситуацію в хроні та моралі, той буде з нами.
Геть жидівців! Геть жидів! Геть кацапів! Хай живе війська війська
України!»

Серій ДАНИЛЕНКО (Карін),
Єлісаветград, березень 1921 року:

«У вишкільній метушні я помітив його здалека. І захоплювався. Не
відразу, якось зрозумів, чим це винистало: формально опіка ЧК над
Терешком Шостак на цей момент не потрібна. Він був політичним
директором, але помилувавши і мав повне право перебувати на воли. Що
ж тоді розпрощало мене? Ага, його одні. Цей старий мій знайомий був
одити у форму командира Червоної армії. Трансформація шапки з
шпиком і тризубом — кокардою в кинікет з п'ятикутною зіркою й породи-
ла триную.

Я вчився в Єлісаветградському громадському, комерційному училищі.
Шостак був учнем реального училища. Зустрічався ми зрідка в ви-
шкільній місцевій «Просвіті», яке правило за клуб. При ньому діяв
драмгурток.

Революція поставила нас з Терешком по різні боки барикад. Мене
повела на бронепоезд «Смерть белым!», і я, неслетко розпрощавшись з
зрією вчтивця в Київському політехнічному інституті, став згодом співро-
ботником Єлісаветградської ЧК. Шостак очинився у ворожих завах.
Служив він під різними прапорами — триколірним денікінським, жо-
вто-блакитним петлюрівським. Брав участь у повстанні у Плетеному
Тризубку на Єлісаветградщині. Та, тримаючи свого часу відносивсь пер-
ед революційним трибуналом, він зумів прикинутися темним, неспів-
несним обивателем, який забулдував у лабіринтах численних партій та
політичних груп. Його помилували під чесне слово. Про все це я знав
з архівних матеріалів нашої ЧК. І от знову бачу його при зброї, з
пагоном на поясі. Що це — справжня зміна від чий маскування? В
усякому разі така метаморфоза зацікавила мене. Підійшов. Привітав-
ся. Моя студентська форма не здивувала Терешка. Я завжди тягнувся
до знань, а про мою роботу в ЧК він не знав. І от стоїмо на брудному
єлісаветградському вокзалі серед сотень мішечників, стомлених пасажирів,
що тижнями сплять на підлозі, чекаючи випадкового поїзда. Наша
розмова точілась повільно. Промаячимо один одного словами й очима.

- Чий не в Києві вчився?
- Вгадав. У політехнічному.
- Світ спираді тиший, — усміхався мій співрозмовник. — І я ж
тепер киянин. Служу в Другій Школі червоних старшин.
- А перша ж де?
- Хіба не знаєш? У Харкові. Наша ж — кївська — в Кадетському

гаю. Завіташ би. Показав би до добрих хлопців. А то б і довелось до нас. Я ж до Слісін страда прийди курянтів набирати...

Вдячний за запрошення. Тільки якщо мені братися за зброю. Громадянська війна скінчилася. Тепер більше інженери потрібні.

Вирад обличчя Теренку різко змінився.

Інженери... На який би б. інженером інженери? Ти бачив он там на станції поразали паровози? Подивись на що заплановану відлогу, на вибиті шибки. Це насувається розруха, здиґання і занушення. На-мус хам. Інженери червоном потрібні будуть хіба для того, щоб смитина споруджувати. Зброя ж це останнього слова не сказала. Є порох у порохівничих тих, хто не примирився з такою дійсністю.

— Я, Теренку, в усіх збройній боротьби з білопономками вже не вірю. Не відважся засудити. Раді в Ізясній, а тепер немає таких донців рук, які могли б досягнути до їх горішки. Хто тільки не пробував. Вільсепон-друшій, француз, англійці, японці, білопономки, білопоми і ще несть їх числа. А ти хочеш кудись отих «добрих хлопців», а японці бажали мене пошайовити, Радєнську владу скинути. Не хвилюйся, друже. Підемо по лонну — повернемо стрижнем.

— Он як! Може, й ти вже у колбаси внісеш? Ще передумави, Сергійо. І щоб не відкати собі шлехи до нас, — відкати на знак старої дружби мого прохання. За час канікул ти, мабуть, добре перейшов знову в місце життя. Чи не міг би мені скласти список військових частин та їх адреси?

— Ого! Нащо це тобі?

— Набиратиму ж курянтів. Побуваю в тих частинах. Може, і серед червоноармійців знайдуться бажави.

На кінчику мого вуса вже була гостра відповідь. Але тоді зв'язок з Теренком обірвався б. Допустити цього не можна було. Переді мною стояв явний ворог, особливо небезпечний тим, що служив в одному з найважливіших закладів Червоної армії. Хто стоїть за ним? Скільки їх, тих «добрих хлопців»? Як вони зв'язані зі своїм центром?

І я, перешипиши свої пошайовання, але, керуючись, як тоді говорив, «революційною доцільністю», дав себе «узнати» і твердо пообідав Шостаку:

— Чекай у гості...

З ДОКУМЕНТІВ

Відозва повстанців отамана Хмари (Годзківського)

«БРАТИ-СЕЛЯНЕ!

Ви, слава Богу, за останній рік добре роздивилися, що таке комуна.

бачите, як вони дають нам землю (через тиждень розверстка), волю (поширешайш) та братерство (себе, товариші всі будемо).

Наполе селяне. Просніться, подивіться, що навкруги нас робиться. За що нас називають, зніщувати? За що гоняться за нашими синами? За що кидують нас у в'язниці? За що? Та за те, що наші сини не хочуть єрзати жидом та кацанам, та за те, що люблять правду.

Наполе селяне, не рятуйте: просніться і йдіть допомогати нам, допомогати, чим можете. Знищуйте нехристів-жидів та кацанів, знищуйте сілських комуністів-допомічників... Давайте нам допомогу, і ми допоможемо вам зблизити від наших комун і тоді будем ми вільні українці.

ГЕТЬ ЖИДІВ! ГЕТЬ КОМУНІ! ХАЙ ЖИВУТЬ ВІЛЬНІ СЕЛЯНЕ!
ХАЙ ЖИВЕ ВІЛЬНА УКРАЇНА!

Ілля ДУБІНСЬКИЙ,
березень 1921 року:

«В 1921 році по всій країні прокотилася хвиля заколотів. Їх організували в Кропиватці, в Тамбовській і Воронежській губерніях, на Поволжі і в Сибіру, в Середній Азії. Активізувало контрреволюційну діяльність і духовенство. На Україні виник ряд підпільних організацій — БУД («Братство української державності»); «Всеукраїнський повстанком», «Українська військова організація» та інші, які ставили своєю метою повалення Совєтської влади.

Петлюра переправив на Поділля і Волинь багато своїх агентів — отаманів повстанських загонів. За даними командуючого збройними силами України М. В. Фрунзе, у березні 1921 року на території республіки діяло до 40 тисяч повстанців.

Вони нападали на невеликі міста, залізничні станції, села, руйнували й палили державні підприємства, ешелони з продовольством і озброєнням, вбивали комуністів, представників Совєтської влади, незалежних і червоноармійців. В своїй діяльності вони спиралися на численне і економічно злиде українське селянство, одержували також велику допомогу ззовні. Тому повстанство на Україні являло собою особливо серйозну небезпеку; його ліквідація була одним з найважливіших завдань совєтської влади.

Після боротьби проти повстанців займали значне місце в діяльності ЦК КП(б)У і українського совєтського уряду. На боротьбу з повстанцями були послані виробовані війська — 1-а Кінна армія і 1-й Київський корпус Червоного козакства.

В період розгону армії петлюрівців повстанство особливо процвітало на віддаленій від фронту Київщині. Численні загопи Соколовського, Пайтзовського, Грізла, Сука-Сущенка, Щуки, Багатиренка, Сороки,

Білявського, Нечитайла і багатьох інших тероризували владу губернії. Для боротьби з ними на Київщині втрутився корпус Примакова (8-й 17-а кавалерій).

Тепер 17-ю кавалерійською дивізією (2-ю червонокозачкою) командує В. Микуський командує Г. І. Котовський, який розмовляв з своїм штабом в Тараці. Стара, перевірена в бою «бригада Котовського» уійшла до складу 17-ї дивізії як її 1-а голая бригада. Штаб 8-ї дивізії з штаб корпусу, стояли в Білій Церкві.

Відділення частину сил для охорони заводів та конвоювання обіймає піхоту і хлібком, полки проводили систематичну боротьбу з повстанцями в південно-східній частині України. Тільки в березні 1921 року на Україні було здійснено 87 операцій, в процесі яких було вбито й захоплено в полон 97 отаманів і понад 9 тисяч рідових повстанців.

В розгромі повстанства найактивнішу участь брали партійні і комсомольські організації України та комітети незалежного селянства. Комітети і комсомольські ставовили кінця спеціально сформованих з повстанців загонів для боротьби з повстанцями. Достить сказати, що лише в травні по серпні 1921 року партійною організацією України на зовнішній частині, які боролися проти повстанців, було мобілізовано 1110 чоловіків.

Максим ДУМІЧ, 25 березня 1921 року

В глухому хуторі, де душився штаб армії з пораненим Батюком. Максим Думіч спочатку нудився. Після кількох днів шалених боїв вимушене безділля швидко обридло. Здавалося тоді, в рейдах і боях лише й мрії було про бою, домашній борець, теплу чисту постіль, хатину хатинку... Але ось воно все це... Та ні, знову чогось так не вистачає козацькій душі.

Максим ніс собі писав у товстий зошит, обиданий подвигами. Штабісти аналізували свої помилки в рейдах, намагалися узагальнити досвід боїв і розробляли маршрути майбутніх рейдів з урахуванням помилки і накладок минулих походів. Час від часу Білав посилу хутора повстанців з дорученням організувати загони, кінні дено, бачили. Всі хоч і переховувалися в підвіллі, але ніби то були при ділі. Дуже зайнявся охороною. Виставив три цілих постів, наладив чергування, час від часу перевіряв, як хлопці несли службу.

Зв'язок з зовнішнім світом штабу армії налагоджувався спочатку односторонній. З штабу йшли з певними завданнями надійні люди. В хутір же не пропускали нікого, переходяючи зв'язкових на далеку підступах до міста перебування Батюка з найближчим оточенням.

Дружину з подругою Фанею Ганенко Льова Зінківський під вогнем

дом біженець прилаштував теж в глухому хуторі. Навіть його господар, в якого жили жінки, не знав хто вони. Йому велено було видавати їх за своїх дочок.

По хуторах переховувалися й цілий ряд махновських командирів.

Розвідка красних не дремала. Якось чиним про те, що махновці переховуються по хуторах, стало відомо командуванню карателів. В своїх вантажних Сибіро-південно-кавказької, Полтавської, Херсонської губерній стали дислокувати спеціальні каральні загони, орієнтовані на затримання атакаєв повстанської армії.

Роман КОВАЛЬ, про події 22 — 25 березня 1921 року:

«22 березня передовий загін кінноти Хмари залетів у містечко Печерів. Звідси козак-агитатор роз'їхався по ближніх і дальніх селах. Мета: оголошення дати повстання проти совєтської влади. Напередодні виступу Лихо оголосив день 23 березня навчальним. У Будівельському лісі у маневрах та стройових заняттях взяло участь близько шестистот кавалеристів.

24 березня у бою за с. Соболевку козаки Лиха знищили трьох червоноармійців, а 25 березня триста його козаків, озброєних чотирма кулеметами «Міксин», коло с. Побірок вступили в бій з експедиційним загonom 216-го полку, який взявся було їх переслідувати. Червоні, несподіваним вогнем із засідки зметені і відкинуті на вихідні позиції. Під вечір до них підійшло підкріплення, і на ранок вони знову спробували атакувати позиції повстанців. Але марно: козаки Лиха тутим кулеметним та ручним вогнем відбили у ворога бажання наступати.

25 березня загін Андрія Цимбалюка у 60 повстанців, який сформували невідомі Столиного, Журавлівки, Грищенків, Кошків, Жабокрича, Луки, Жабокричків, Кобилівки, Юрківки, Сільничі та інших сіл, здійснили наліт на частину 213-го полку, що перебував у районі Печер.»

Коментар Владислава ВЕРСТЮКА:

«3 25 лютого по 3 березня 1921 р. у Харкові працював V Всеукраїнський з'їзд Рад. На його адресу надійшла вітальна телеграма Леніна, в якій він шкодував, що ніяк не вибереться на Україну. Вождем бажав з'їзду успіхів у зміцненні влади і відновленні народного господарства, але жодним словом не натякнув на можливі зміни політичного курсу. Тож делегати з'їзду дружно голосували за збереження продовольствених єдино правильного шляху вирішення продовольчої проблеми. Після X з'їзду РКП(б) надзвичайна сесія ВУЦВК прийняла рішення «Про

заміну продрозверстки натуральним податком», але на відміну від Росії продподаток запроваджувався в Україні не з весни, а з осені (з нового врожаю). А поки що продовольчим органом було вказано надолучувати збір зерна за розверсткою, яка на той час була виконана на 40%. Лише після рішення уряд України орієнтує у постачанні хліба — відправляти до Москви 40 — 60 вагонів продовольства щоденно. Виконати таку розверстку можна було лише надзвичайними заходами. Переді мною інструкція до продовольчої роботи, розроблена у Катеринославі.

«Необхідно якомога швидше знищити куркулі, допомогти незаможній організуватися, стати на ноги... Необхідно за рахунок куркулів забезпечити незаможника і допомогти робітнику міста.

...Незалежно від 100% розверстки у куркулів відлучаються всі надлишки продовольчої лишки, залишається лише норма.

...Уповноважені п'ятихатники і десятихатники вибираються з числа найбільших заможних господарів у селі — вони ж є відповідальними особами за проведення продовольчої розверстки всіма господарствами, уповноваженими яких вони є. Невиконання розверстки тягне за собою арешт уповноваженого як заложника.

...До виконання востаннє 70% хлібної розверстки ніякі заяви про неможливість виконання розверстки не уваги приймаються і впливу на обстеження не допускаються. Робота тут ведеться заходами впливу на куркулів: взяттям заложників та ін. Злісних судити на місці.

...У всю роботу необхідно як можливо ширше втягувати незаможника... і навіть прагнути до перекладення всієї ініціативи на незаможника. Раз ступивши на цей шлях, незаможник остаточно порве зв'язки з куркулем, чим загострить класову боротьбу в селі».

Читаючи цю інструкцію, ловив себе на думці, що вона спрямована не стільки на заготівлю зерна, скільки на те, щоб роздавити його виробника, створити прецедент до боротьби між селянством. Тут особливих надій, як видно з документа, покладалися на комнезам. У квітні 1921 р. вони були оголошені ВУЦВК «організаціями державного значення», їм наділялися широкими повноваженнями, включаючи контроль за всіма сферами сільського життя, право на конфіскацію, використання зброї, переселення куркулів у хати бідноти і навпаки. За КНС зберігалася від 10 до 25% зібраного у селі хліба, окрім того, вони отримували цілий рік пільг за рахунок своїх більш заможних односельців. Таким чином, у них створювалася досить агресивна соціальна група, яка звикала жити не за рахунок виробництва і праці, а за рахунок перерозподілу продукції, жорстоко реманенту заможної частини, «експропріація куркулів» стала її головним засобом до існування. У 1921 р. така діяльність КНС цілком влаштовувала партійні і радянські органи, які надавали комнезамам великої підтримки і активно використовували їх як провідників своєї політики. Зростаюча і ненависть повстанців до незаможних, членів КНС чи не найчастіше

ставали жертвами повстанських розправ. З свого боку, незаможники з кінця 1920 р. брали активну участь у боротьбі з повстанством, ними було створено декілька сот загонів самооборони, а також спеціальні кіннотні загони.

У березні 1921 р. на Україні проводився «продовольчий місяць». На відлучування хліба з села були кинуті партійні і радянські керівники, продовольчі і військові загони, комнезми. В підсумку протягом місяця в Росію було відправлено понад 1,1 млн пудів хліба, що майже в 10 разів перевищувало кількість хліба відправленого у січні. В квітні, коли тиск на село послабився, кількість зібраного для Росії хліба впала до 132 тис. пудів. 7 травня 1921 р. Політбюро ЦК РКП(б) знову вказало ЦК КП(б)У на необхідність дотримуватися норми постачання, у відповідь на що уряд республіки оголосив черговий продовольчий місяць. На яких засадах він проводився, можна зрозуміти з телеграми Раковського, розісланій у усіх губерній України. В ній говорилося, що за дорученням ЦК РКП(б) постачання продовольством Москви і Петрограда стає основним завданням КП(б)У. Для цього пропонувалося створити щоденно двічурну нараду, до складу якої повинні були увійти голова губвиконкому, секретар губпарткому, головні опродкомгубу та губсека, а також старший військовий начальник на території губернії. «П'ятиріч» надавалися широкі повноваження у використанні партійного та радянського апарату для продроботи і покладалося завдання «всіма засобами сприяти: 1) прискоренню (збору) продрозверстки; 2) прискоренню товарообмінних операцій; 3) прискоренню вантаження (продовольства)». Знову цифра вивезеного на північ хліба пішла вгору. Травень дав 522 тис. пудів, а червень — 728 тис., загалом за вісім місяців 1921 р. до Росії було відправлено 3,9 млн пудів хліба.»

Андрей КАЗАКОВ,
про березень-1921 року:

«Осенью 1920 года и весной 1921 года бандитизм и крестьянские восстания возникают, развиваются и принимают угрожающие размеры на территории РСФСР, на Украине (возникшие еще ранее), в Тамбовской губ., в Белоруссии, Сибири, Туркестане, Закавказье и Северном Кавказе. Весной же этого года мы переживаем «Кронштадт»...

Надо признать, что все повинности, налагаемые государством на крестьянство, были действительно тяжелыми. В особенности тяжелой была продразверстка в 1920 г., в связи с недородом для подорванного крестьянского хозяйства.

Основные тенденции развития аграрных отношений привели к преобладанию классовых антагонизмов в деревне, к формации по существу класса мелкой буржуазии, роль и значение которого в производстве

усвідомлювалось по мере освоєння сільського господарства от заанізности промышленности.

Наростання мелкобуржуазних тенденцій крестіянства шло паралельно іліи, вернее, обслуговувалося процессом соціальної і економічної інтеграції іі. натуралізації сільського господарства.

Диктатура пролетаріата прежде всего виражалась в своєї собственой «самоорганізації і організації» крестіянства.

Пролетаріат не мог не применіть насилья по отношению к крестіянству і его анархическому, индивидуалистическому, мелкобуржуазному хозяйству.

Крестіянство зірніється з этой диктатурой пролетаріата не во имя лучшего коммунизма, в это оно не верило, а во имя борьбы за землю.

Военный союз пролетаріата і крестіянства вышел победителем в борьбе с помещиками і капиталистами к концу 1920 г. Затем крестіянство почувствовало себя в безопасности, успокоилось за свою землю, і союз рабочих і крестіян затрещал по всем швам. Для крестіянства чужды были идеалы коммунизма, для него еще не созрели предпосылки экономические, чтобы пойти по дальнейшему пути с рабочим классом.

Равновесие между классами, установившееся в период «военного коммунизма» должно было скалиться і сказались с неотразимой силой. Союз не только дал трещину, но і распадался.

Распад прошехид болезненно, с социальными потрясениями, в ряде крестіянских восстаний і бандитизма, прокатившихся волною осенью 1920 г. і весной 1921 г.

Этот напор мелкобуржуазной стихии порвать железное кольцо пролетарской диктатуры, грозил нечисленными опасностями всем завоеванем Октябрьской революцией. Под ногами пролетаріата чувствовалось колебание почвы от сотрясения враждебных сил.

Вырастал призрак новой гражданской войны, войны двух бывших союзников — пролетаріата і крестіянства.

Бандитизм, крестіянские восстания і борьбы с ними есть иі что иное, как новая форма выражения борьбы классов, новая форма гражданской войны между бывшими союзниками».

Юрій ГОРЛІС,
березень 1921 року:

«...Іду до міста. Коло «Біснотію» зустрічаю кошового Каліа нець-Подільського комісара Красовського, з яким познайомився в 1919 році у губернiального комісара Подiлля — Стенури. Пригадуєся часи, як з п'ятьдесятьма козаками іі Кам'яниці виважали косячий орди зольшевиченого московського вiйська. Запрошують іі на пиво або каву.

Не маю часу, приятелю, — на засiдання Ради Республiки спішуся. Дуже важкий справа сьогодні на порядку. Цікаві міжпартиїні і міждiфiкційні дебати будуть...

Знаю добре Красовського, щоб не помітивши насмішливої іронії з якого говіри.

А що саме?

Земельна реформа, приятелю. Як земля селянам на Україні поділяти — з відкинути чи без відкину... Бувають! Бо без мене поділять...

Останній заглиблю до полковника Омишаринського. Пішли з ним до Кат'ярні, сіли в куніку даліше від людей.

Розповідає мене уважно про всі дiбачини з повстанчого життя і руху. Мучив його питання, на які не вмію і не можу відповісти. Чому штаб Холодного Яру не вірний і можливість переселити над більшовицькими силами внутрішніх сил України, без збройного удару із Заходу? Чому сказко об'єднати всі повстанчі відділи під одною зєстпаралізоване командування? Чому величезні повстанчі сили України не можна перетворити в національну армію, що захопила би владу в Україні і оборонила би її від червоної Москви?

Чому? Не знаю чому. Оповідую свої враження пробного між повстанцями і повстанцями. Останній враження з далеких рейдів по Україні.

Чи ж я знаю чому, як відкинути сiдочинні повстанчі райони, повстання можна викликати лише люди, як червоні приїжджають дерни «разоворітнику»? Чому вони не обдiрвають всієї України відразу, лише пiзноволі, частини — це і без відповідей яєне.

Чи я можу знати чому українські селяни готовий боротися на життя і смерть з ворогом, лише... під своїм селом — найдаліше під своїм повстанчим містом? Даліше — то вже «не його діло...» То вже діло Пензюри з армією, а існування і силу яких він сяємо вірний. Який не те переконання — може і легше було зробити із повстанців національну вiйсько. Може і здійснюється, якщо збудеться «вирозкопання» «батяка» Махна, що ще рік такої внутрішньої політики більшовицькі — і всі «союзная федерация» зустрінуться в суцільній внутрішній фронті. Паралізує кiсьсь підфiдфiдженіювана зрiя. Українське село, гомове збройно боронити свої стiхiя, — для всієї України дождає визволителі із Заходу...

Продiаючись пізно уосері, полковник «пiзнiає» мене, що як захочу вернутися до Холодного Яру — то він пізніше мені не залагодить. Паралізує генерал і слухати не хоче, щоб я пішов поперед них людей, що їх він послав до Холодного Яру, або разом із ними.

Чи то, наші полковники, тільки тому, що мої відомості про Холодний Яр не сходяться з ними, що їх штаб уже має, чи може і тому, що в Холодному Яру мої відомості про «Захід» можуть не зiйтися з ними, що їх принесуть виступи туди штабом люди? Опарітій сучно усміхнувся.

— Можливо, що і те друге відіграє певну роль.

Змислюючи додає:

Я працюю прикраси часно і з своїми сваями. Обстоюю думку, що «пача» мусить знати голу правду, як є справа світові. Коли ж білявисько обстоює, що там треба «духу додавати». Розмова з апчи дає те ж саме нові докази, що моя думка ближча до правди. Не знаю чи можливо.

При прощанні ухвалюється, що прийдуть запарити кота полудня і одержать документи до вибору.

Повернувшись у дешевому тилі. Другого дня ранком їду на ринок купити пару-другу білизни, поприбних до вибору одябіння. Біля одинокі склепу зустрічаю дядька-попавця. Знаю дядька зустрічі.

— Ото сам Бог мені вас посилав! Ви по їхньому денесетесь. А я і турешини жидів розбалакаєте не можу, не те, щоб поваритися як слід. Хочу децю купити додому.

Їду а дядьком по склепах. Купив ремінь на три пари дитячих та на пару жіночих черешків, собі пришив, кілька метрів ситцю на блузу та спіднички, поки до сінчара, садивничий ніж, пару підшмивків, брусок м'яса, гострити. Складаючи куплене у мішок, а язцем оглядаю крає у склепах.

— Ех і є ж тут усього? Чого хоч! А на що не глянь — все б припадося. Дали мені трохи дитячих грошей на харч. Та що харч? Купив хліба — гіркий кланешний — та й день пережив.

Ще й дві п'ятки золоті із дому зашиті маю. Можна б чимало накупити... Та дай Бог хоч із цим живому за Дніпро добратися.

— Коли назад виїжджаєте?

Дядько схован очі.

— Та хтозна! Тільки, мати, за півтора.

Бреше дядько. Поїде сьогодні — завтра. Його представили в Петлюри не поведуть. Замало гармат і кулеметів має...

Ну, як там? Договорилися до чогось путнього у штабі?

Повстанець байдуже махнув рукою.

— От тільки час даремно прогав! Краще б був сіяння доглянув — погода он яка стоїть — золото! А так що! Ну побачився, значить, поговорили. Ми на них надію покладемо, а вони на нас. Говорив де-небудь генерал. Та я потім в інтернаті з хлопцями із табору розмовив. Що воно не так. Не сходиться... Прощайте!»

Роман КОВАЛЬ,

про події 27 — 29 березня 1921 року:

«27 березня коло козацького села Четвертинки Ладизинської волості відбувся бій лицарів отамана Хмари з 105-м червоним полком. У червні 1652 р. тут над річкою Буг, в урочищі Батіг, що на околиці Четвертинки, Богдан Хмельницький завдав нищівної поразки польським

му гетьману Мартину Кашинському. Батіг увійшов у польську свідомість як символ страшної катастрофи. І ось тепер у цій місцевості, осяяній великою перемогою великого Богдана, знову точився бій за волю України — цього разу з російським ордою...

28 березня інший народний ватажок — отаман 145-го Гайсенського пішого-кінного полку. Підкова на чолі відділу з 60 кавалеристів як господар заїхав у с. Мотушчу, що коло Соболинок. Роззброївши міліцію та замикаючи всі справи виконкомом, повстанці розквели Наказ № 3 гайсенського отамана про проголошення мобілізації чоловіків до 50 років, а колишніх офіцерів — до 60-літнього віку.

28 березня стався прикра, але закономірна подія: отаман Лихо, який завжди ковався у першій лінії, був поранений в обидві руки у бою коло рідної Четвертинки. Поіри не він продовжував командувати Надбужанським полком.

29 березня сотня кінних та півних козаків Хмари заїхала до с. Холодків, що в 10 км від Тульчина. Розбивши у приміщенні повиконкому шафи та телефонний апарат, козакі приспелюдно спалили на базарній площі всі справи, а також блекотні комуністичні листівки, газети і брошури. В цей же день дивізіон Хмари силою в 400 козаків прийняв бій з 72-ю червоною бригадою.

Станом на 30 березня сотні дивізії діяли в районі Кобилівки, Ірсів, Мухівця, Сокильця, Печери і Шанкова. До 144-ї Надбужанської приєднався загін Жежик-Босіяка (Штефановича) та ітікачі з Красної армії, що діяли в районі Печери. Приєдналися і відділи Чорної Хмари (300 шабель, 200 багнетів, 14 кулеметів). Долучився до дивізії і отаман Чуприна на чолі 80 кінних козаків.

Повстання ширилося і ставало всенародним. Місцевість, де закривалися повстанці, оголошувалась територією Української Народної Республіки.

Митрофан ТАЛЬКО,

Бердянськ, кінець березня 1921 року

Госпіталь на колесах красних мав свою базу в Бердянську. Туди й доставили тяжкопоранених. Через два дні якийсь хірург-єврей зробив Митрофану операцію, склавши з кісточок йому ключицю.

— Ти не лівай? — запитав при першому поопераційному обході Митрофана. — Це добре... Думаю, кістка зростеться, але шаблею цією рукою вже сильно не помахаш, командире... та, власне, й махати вже ніде... Війна закінчилася...

А що Махна вже ввіймали? — запитав Талько.

— Ні... Вбили його, читав я в газеті. А повстанці його розбігли по домівках. Здиються сотнями... Амністія ж їм ввійшла.

Почуте стривожало селянщину. Жаль Батька, якщо не прощає. Він, як хотілося вірити. Хіба вперше більшовики повідомляють про смерть Пестера? А він, немов той Фенікс, знову з'являється... А зниклість він тепер не дуже вірить... Було плак... Обдурять більшовики махновців, ой обдурять.

Яків ГАЛЬЧЕВСЬКИЙ, Кипоровий Яр, 1 квітня 1921 року:

«Яків Гальчевський вирушив у надбужанські села повідомити турки козаків, які перебували на нелегальному становищі, про збір біля Уладівки в пещі Кипорового Яру. На збірку, призначену на 1 – 3 квітня, мали прийти лише ті, хто мав зброю і змушений був переховуватися в пещі».

Щоб відвернути увагу більшовиків від наради в Кипоровому Яру, запланували в останні дні березня провести засідку на трасі Хмільник – Липи. Перед тим у районі Хмільника козаків мали застрелити казачі сексотів.

Тим часом разом із своїми вірними охоронцями Сенюком та Швцем сотник Гальчевський побував у заповненому червоними частинками Балині, де «сідали» шумовини пазю верх над порядними господарями». В цьому селі жив корчмар Хаїм Бург – батько літнього чекіста Уласького, який у рові під жидівським цвинтарем, на відставі, що «це одна кров», розстріляв брата отамана – Федора, свідомого юнака. Чи знав корчмар, що месники так близько?

Сенюк хотів зайти у гості до корчмаря і почастивати його свинцем, гостинцем, але Гальчевський не дозволив, бо вважав, що особисті ворогів у нього немає. Він і його друзі є месниками за всі кривди українському народові. Не міг, зрештою, він поводитися на рідних рибників, хоч то були і «одна кров»...

Сотник довідався, що у Брусівці вже другий день стоїть невідомий загін дивізії і кімних. Реквізичії та арешти не проводять. Багато з них розмовляють українською. Однігні різноманітні. Заходили до всіх інтелігентів: священника, учителя і учителя. У Марусі Гальчевської питали, чи не знає вона, де її чоловік. Орієнтацію загону виділили присутність великої кількості воєновичих синів Аврама. Приїжд чекіста став, очевидно, ревізією Ониса Гриварчука на трасі Хмільник – Липи. А може, вже щось пронохали й про Гальчевського?

— Не всі люди певні, — був переконаний Яків. — Часами найкращіший чоловік ні з того ні з цього раджує. Ця приречена дуже розвинена в українській істці. Ми, українці, люди крайностей: маємо безліч героїв, одиниць, а в той самий час є багато інертних, а ще більше тих, що будуть поборювати своїх братів за допомогою чужих сил за вигоди в обійми, що їх ворог дає чи має дати з нашої ж кишечі.

Йдучи краєм лісу у напрямку Слободи, Гальчевський та його побратими Василь Сенюк і Петро Швец «заховувалися, як нічні п'яни: без нісесту, без розмов, один спереду, а два за ним». Лісом підійшли до яру. Вогонь побачили з віддалі дванадцяти кроків. «Місце вибране добре», — надумав сотник.

Коло вогню дрімали козаків у військових плащах. Один з козаків тихесенько відсиджував.

За Сибіром сонце сходить.

Хаяні, не знімайте,

Ви на мене, Кармелюка,

Всю націю майте...

Таги відпочити на арізнаних соснових гілках і Гальчевський з вірними друзями.

Ранком 1-го квітня 1921 року відбулася нарада. Першим слово взяв Гальчевський. Коротко розмовивши про політичну ситуацію, він окреслив нову тактику боротьби:

— Коли ходитимемо одинцем, хоч як крути не верти, а загинемо від чекістських куль. Якщо не будемо пошукувати, ширі друзі й у турті, всі беззастовно погинемо. Хто раз підняв зброю проти жидокомуні, тому пограти до них немає. Ми вже всі пролізли чимало московсько-жидівської крові. Ця кров пролілася і буде далі литися ріками не тому, що нам запрокує якісь агент чи «сексот», або озброєний жидомуні і москалями червоноарійсь. Ми боремося за волю всіх наших братів і сестер, за нашу землю, за Україну. Може, ми, прешті-решті, покладаємо свої голови, але назіять кривавих змагань залишаться по нас для тих, що будуть боротися після нас. Хай хоч одну тисячу ворогів, що з холодної війни обсяг нашу землю, за підтримки відоманих на наших тілі жидів, ми підірвемо на тій самій світ. Тоді вороги боятимуся. Невадитимуть. І погублятимуться жидомуні. Вас тутка є тринадцять осіб, а нас три, то разом вже шістнадцять. Озброєні всі добре. В цих днях буде нас ще стільки, а може й більше. На початок шістьох наших добрих сил... Я маю військовий та життєвий досвід, якого вам бракує. Думую, що ніхто з нас не буде проти, коли з сьогоднішнім днем візьмо провід над вами, чи так?

Козаків в один голос відповіли:

— Присяжмо, пане сотнику, командувати нами. Присяжмо й обичаємо вас послух та вірність.

По черзі повстанці отримали псевдо — використовувати їх зменшувало небезпеку для родин повстанців, адже хтось із новоприбулих міг з часом зачепитися, піддатися на «заміщення» і, рятуючи своє життя, зрадити іррадіальні призначення повстанців.

Василь Сенюк, який прибрав собі псевдо Харко, порадившись з козакими, встав і звернувся:

— Козаки! Я з паном сотником був не в одній перепалці. Ми у складі регулярної української армії були ворога, а потім на повстанні,

коли очікувати приходу нашої армії. Ного не йме порожка шабля виступи. Як орел із хмар, снаряд вій на ворогів. До чого це я кажу? Пасажир військового поїзда отамана Орлово. Чи згода, хлопці?

Згода, згода. Добре, хай так буде! — випустили козаки.
— Отак 1 квітня 1921 р. за старим козацьким звичаєм Яків Галичеський отримав нове ім'я.

Подякувавши отаману вишеним козакам питання безпеки:

Треба бути адекватно від родини, любові дітей і знайомих. Ходити понайменніше удвох. Треба історичне придбати совієтські уніформи, готуючись до війни, завжди передвигатися в них. Одягнення повинно бути добре і перепиране. Кожний мусить мати кріс, один-два револьвери, дві-три рушниці гранати, киндакал або шаблю. Киндакал і шаблю особисто доречно тоді, коли ворога треба утихомирити без стріли і гасуку. Повинно навіть між своїм козаками оповідати про те, де ми були, що робили, чи думасмо робити. Вдень нас не повинні бачити. Слід наладити розвідку, бо треба знати, куди і коли прийдуть совієтські військові чи агенти. До зраджених, які з огляду на бонусуату, майно і достаток заробітчан, ласки у комуністів, мусимо бути неважливими. Коли б в Україні було багато людей, одурманених комуністами, то чужинці у нас були б не панували.

Наприкінці пароди отаман повідомив товариство, що самозваність, яка називалася Шенелем, виявився агентом Військової ЧК і «вже скорочив на гілзній, чепачуючи труби архангела».

В наступні дні Яків Галичеський продовжував прищеплювати повстанцям ідеї підстави боротьби з засади повстанчо-партизанської тактики. Це повинні вій і психологічного боку епіриси:

Ми сидим своєю таємничістю, дібраним елементом, нежарним південно-кавказьким, винористаним поці, вигані погоди, безпосередньо білих русками і скорим зливанням, настановили отаман. Нам одна дорога, з ворогів, що хотів би нас зійти, двадцять доріг до нас. І коли ворог знайде нас, то ми можемо зібратися, аніжати, гублячи слід, або зібратися, дати промухати і відійти. Ми не боронимо терену боротьби. Здобувши містечко, місто чи станцію, нам не треба втримувати їх. Ми повинні лише живи силу. Заложити правильники по повній службі класової армії, мусимо діяти не так, як воли казку. Найчастіше діяти мусимо від покровом поці малими гуртами, атакуючи важливі об'єкти: штаб, телеграфні централь, карту, касарни, чесьнячайску, міліцію, всеобуч, револьверні установи, за допомогою яких більшовики тримають у ярмі Україну. До приватних поміщиків повстанець, щоб не розгорушуватись, не повинен заходити тільки на виразний наказ можна зайти додому, щоб вилучити з нього якусь важку більшовицьку рибку, чи до в'язниці, щоб вилучити політичних в'язнів. Кримінальників зашнати під замком, як тварин, що їх кожна влада мусить зашнати. Акції у штабах ЧК, ревкомів і інших важких установ треба обов'язково забирати, бо воли є найкращим джерелом інформації про ворога, зрадників і патріотів. Військове

брати, але в мирі. Чого не можна забрати, необхідно знищити. Перед відходом налити військовий об'єкти: погонь воли має свою психологічну силу і силу, та її повинні свої і вороги довго ще оглядатимуть зграйця, з острахом згадуючи про ти, що таку помсту когуні заводили...»

Сергій ДАНИЛЕНКО,
Єлісаветград, квітень 1921 року:

«Моїм безпосереднім начальником був уповноважений по боротьбі з бандитизмом Микола Васильович Кравченко. Він спочатку відряджував на мою розповідь не так, як мені хотілося, і відверто кажучи, у його відповіді продували місничий мотиви.

Важливу інформацію здобув ти, Сергію. Давай передаю її в губчека.

В душі я не дуже картая його за це. Бо «контриків», як любив говорити Микола Васильович, вистачало і в повіті. Надійшли навіть відомості, що найбільша націоналістична організація — ЦУПКОМ (Центральний український повстанський комітет) — пристигнув свої цуцальні й до нашого міста та навколишніх сіл, зв'язується з місцевими повстанцями. Мало не приходив від селян надходили скарги, що повстанці, формуючи кавалерійські групи, крадуть по селах коней. Ми готували розвідрейди у місті, де відкривали існування повстанців. Одне слово, в повіті Кравченка була своя логіка.

Доповісти в губчека не встигли. Ніби відчувши, як він тут потрібний, заїграв до Єлісаветграда член колегії Миколаївської губчека Валерій Михайлович Горожанин. Ознайомившись з моїм донесенням, сказав Миколі Васильовичу:

Ми з тобою не удільні кияки. І за межами Єлісаветградського повіту — Радянська влада. Нам, чекістам, бути там, де сьогодні постає найбільша і найгіршіша небезпека. До речі, є всі підстави гадати, що киявська група тез зв'язана з ЦУПКОМом. Гарантую: хрещений батько у них колестинський — Півсудський з Петлюрою, а хресна матінка проживає в Парижі й кличуть її «Сюрте генераль». Можливі й інші покровителі. Петлюрщини продутьте тепер, здобувте на нашому терені розвідки і в Бухаресті, й у Відні, і в Белграді — всім, хто може щось покласти в їхню записку протягнути за подачкою руку.

Голова Миколаївської губчека Альов від згоди на мого відрядження до Києва.»

3 ДОКУМЕНТІВ

2 квітня 1921 року:

Витяг з інформаційного зведення таємно-інформаційного відділу при Раді Народних Комісарів УРСР від 2 квітня 1921 р.

«Чигиринський уезд». В районі Холодного Яра найбільше бандитських місць уезд... формується банда під командою бывшего офіцера Черного... город 28 03 підвергалась налету неизвестной банды в 30 кавалеристов. После налета бандиты скрылись. 29 марта в этом районе... разведкой было установлено присутствие банды Загородного в 150 кавалеристов».

Юрій ПОТЮННИК, квітень 1921 року:

«...Само собою, що і Петлюра повинен був якусь компенсацію дати Шелецькому за протекторат останнього. Тоді якраз поляки збиралися «повставати» на Гориньшій Шлезьку і набирали добровольців по всій Польщі для тої авантюри. Петлюра запропонував і свої послуги, розуміється не для того, щоб самому особисто воювати з німцями. Він дозволив інтернованим воїнам своєї армії допомогти полякам «визволити» Гориньшій Шлезьку. Поляки використали той дохід по своєму. Різноманітними способами вони примусили бідуючих людей у ганебній ролі.

Раз, їдучи кудись час бешкетує на Гориньшій Шлезьку по заціпені, зустрічає на Краківському вокзалі декілька козаків з Вадовницького табору. В одного перев'язана рука, в другого на голові намотано, той же міліції... Привітаюся і питаю:

- Що це з вами, хлопці?
- Та ми ж повстанці... на Шлезьку повставали.
- Проти кого? — питаю.

— А дідько його знає проти кого. І німців били, і поляків, і жидів! Всіх, що не хотіли повставати, били. Кого наказано було, того й били!

— Та що ж ви подуріли чи що? кажу, — й не було вам чого робити? На бісового батька здалось вам воювати оце з німцями то жодні ті люди, нічого злого вам не загоділи!

— Авжеж, що не загоділи... Та що ми мали робити, коли повстав? Довб'є були повстали б, як би ми не пішли в «добровольці». А так — до з половинною доларів на день та ще й возять тебе, як папа своїми асирійцями, — усміхаючись, пояснив мені козак.

Голод та терор зробили своє. Люди, яким до живих нечепок донесло війна у себе дома, пішли бити ненавистних польських робітників та селян, що не хотіли повставати сами проти себе. А «добровольці» погнали до списків польських патріотів. А польська дипломатія інформувала сві про «стихійне повстання» на Шлезьку. Ксьондан на «Ясній Гурі» в Ченстохові та й по всій Польщі господа хвалили, що допоміг таво «повстанню» та покарав «невірних швабів». Отакі трапляються випадки на світі білому та ще й в центрі культурної Європи.»

3 ДОКУМЕНТИ 2 квітня 1921 року:

«О ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ МИЛИЦИИ С ОРГАНАМИ ЧК В БОРЬБЕ С БАНДИТИЗМОМ

Инструкция

1.

В целях широкого использования всех ресурсов республики, могущих оказать органам ЧК помощь в борьбе с мелким бандитизмом, и наиболее полного объединения руководства этой борьбой, каковая возложена на органы ЧК, устанавливаются нижеследующие правила взаимоотношений милиции с органами ЧК, ибо эта борьба в свою очередь лежит и на обязанности милиции.

2.

Начальникам губернской, уездной, районной и подрайонной милиции, волостным, старшим и сельским милиционерам при поступлении сведений по бандитизму надлежит немедленно передавать таковые начальнику подрайона, а последний начальнику района, который уже немедленно доносит в ближайшие органы ЧК и по инстанции, продолжая тем временем принимать дальнейшие меры к точному выяснению и проверке сведений.

3.

Все операции по ликвидации мелкого бандитизма, в смысле выемки и ареста как отдельных бандитов, так и более крупных бандитских соединений, надлежит производить обязательно с ведома и под руководством местных органов ЧК.

Примечание. Правила 2, 3 не распространяются на случаи, когда дальность расстояния, обстановка и недостаток времени не позволяют своевременно поставить в известность местный орган ЧК. Управлению милиции в таких случаях это надлежит сделать при первой возможности. Результат же совершенной без ведома ЧК операции со всеми материалами направлять в ближайший орган ЧК в том же порядке, который предусмотрен в п. 2.

4.

Милиция по требованию органов ЧК, ведущих борьбу с бандитизмом, должна предоставлять в их распоряжение имеющуюся в милиции свободную вооруженную силу для ликвидации бандитизма, каковая в продолжении всей операции подчиняется представителю ЧК, руководящему операцией. В исключительных случаях, когда обстановка требует больших сил, снимается все возможное.

5.

Органы ЧК, ведущие борьбу с бандитизмом, при производстве операций ставят в известность соответствующих начальников милиции о при-

нимаемых мерах в целях установления контакта и во избежание возможных произволов и недоразумений.

6.

В случае производства операции по ликвидации мелкого бандитизма милицией без ведома органов ЧК по причинам, указанным в примечании к 2, 3, и если во время развития операции боевые средства милиции окажутся недостаточными, ЧК предоставляет необходимые реальные силы и высылает к начальнику, ведущему операцию, своего уполномоченного для разведывательно-следственной работы.

7.

Чрезвычайным комитетом предоставляется право дачи оперативных заданий по борьбе с мелким бандитизмом начальникам соответствующих уездных милиций, которые и выполняют данные задания посредством своих конных отрядов под руководством своих начальников.»

ЦГАОР УССР, ф. 6, оп. 1, д. 424, л. 5.

3 ДОКУМЕНТИВ

4 квітня 1921 року:

№ 55, сек. 4 апреля. Совершенно секретно.

Почтотелеграмма № 55

В Политбюро ЦК РКП

К протоколу.

По поводу заявления т. Зиновьева.

Политической работой в Балтфлоте руководил помощник командующего флота по политической части т. Кузьмин, член Петроградского Комитета. Работа велась совершенно помимо Пура и военного ведомства. Собрания созывались по указанию ЦК помимо Балтфлота. Созыв собраний коммунистов-моряков ЦК поручал не начальнику Балтфлота, а отделу морских дел по своему усмотрению. Отрицать это, значит отрицать факты, получившие слишком громкую известность.

О том, что Петроградская военная и военно-морская партийная работа была совершенно растворена в общепартийной работе и что не было лица и аппарата внутри военного ведомства, которые непосредственно несли бы ответственность за эту работу, я докладывал на партийном съезде дважды. Это не встретило ни чего опровержения или возражения. Наоборот, все делегаты, вернувшиеся из Петрограда и участвовавшие в прениях по поводу «кронштадтских событий», высказывались самым отрицательным образом по поводу постановки работы в Петроградском округе и в Балтфлоте. Ввиду тенденции растворения военно-политической работы в общепартийной (тенденция, особенно ярко обнаруживавшаяся в Петрограде) тт. Гусев и Фрунзе внесли предложение относительно сохранения самостоятельности военно-по-

литического аппарата. Это предложение было в комиссии принято единогласно и подтверждено Съездом (речь идет о X съезде большевистской партии. — Авт.).

На совещании военных делегатов Съезда принято почти единогласно постановление о том, что, в случае расхождения между полпредом и местной партиорганизацией по вопросу, затрагивающему работу в армии, последнее слово остается за соответственным политотделом впрямь до рассмотрения вопроса вышней инстанцией. Инструкция, которую получают новые работники в Петрограде (об этой инструкции говорит т. Зиновьев), будет целиком опираться на решение Партсъезда.

ТРОЦКИЙ

Яків ТУМАРКІН,
квітень 1921 року:

«Табірні дні були схожі один на один, як близнята. «А далі що?» — питали себе інтерновані. Особливо ті, хто потрапив сюди випадково. Відповіді не знаходили. Принаймні в таборі ніхто не знав її.

Табірний щоденник з гучною назвою «Наша зоря» не встигав повідомляти про зміни в складі тарнучеського «уряду». Що ж до козаків, то їм «Нова зоря» радить: «Терпіння, горде терпіння, що ні перед чим не викликається, ні в кого не просить, не жebraє...»

...Квітневого ранку прийшов прикажчик з розташованого неподалік од табору маєтку Потоцького. Ланцетський замок графа славився своїми оранжереями орхідей. Екзотичні квіти, що їх ввозили до Варшави і навіть до Парижа, давали аристократичному сімейству чималі гроші. Але, крім орхідей, були, звичайно, і поля, і корови. Крім постійних батраків, доводилося наймати і тимчасових. Серед них і воїни з табору інтернованих. Командування одержувало комісійні від графського економа, а козаки охоче йшли на роботу, щоб якусь копійчину здобути та кілька годин перебути поза ґратами. Нічипір, Василь і Петро зголосилися одним з перших, хоч робота мала бути нелегка: оранка.

Команду батраків повів батрашина. Дорога пролягала через узвишшя, звідки видно було далекі околиці. Скільки сягало око, розетилися то чорні, то смарагдові клони призяйокових ланів, а за ними картаті сальніські латки. Он біжить аж пінить талого сніговою водою Віслок, щоб трохи далі кинути свою бистроплинну хвилю в обійми Сану. Ліси на обрії з чорно-синих стали уже зеленими.

Не зовсім така, як удома, бідніша на барви, а все ж весна. Так тягне додому, що хоч дав'ячи тобі очі — все одно знайдеш його — любий річний дім.

Мамаліга крадькома, з-під брів, дивиться на обличчя хлопців, які стоять поруч, наче хоче прочитати їхні думки: А втім, чи треба читати?

Він і так знає: у кожного думка зараз не тільки про домішку, а й про шлях до неї.

— Затримайся ми, хлопці, — подає голос підстаршина.

І вони йдуть далі, поспішають. У замку люблять точний лік робочою часови. Та сьогодні економ задоволений. Люди працюють так, ніби обробляють власне поле.

Прямію тримати чепіги плуга і глибоко вдихати пахощі весняної землі.

Обід після табірної варива здається дуже смачним. Дівчата рознісать свіжу криничну воду й наливають кожному з жартом, з веселим усмішкою.

Сонце вже сховалося за Саном, коли їх знову вишкілювали коло замкової брами, щоб вести додому. Дівчата подали кожному поїсти квартиру молока і кусень пшеничного хліба. Таких розкошів козаків не бачили вже з листопада відколи перейшли Збручу.

Не було тут лише Приденка. Ще ранком, коли розподіляли роботу, Василь попросився до кузні.

— Лагодити плуги вмієш?

— І з плугом, і з молотаркою впораюсь, і коня підкую, — запевняв Приденко. Дуже вже скучив він за тим звичним з дитинства повітрям, в якому знаймалися гострі захапи вугілля й залізної окалини; за веселим дзеньканням молотків, які піднімали басовитим кувалдам.

— Марисю, підведи хлопця до кузні. Не гаєся лиш, бігцем назад!

— А я, навілани, не поспішати му розлучитися з вами, — позартував Василь, побічавши струнку, як тополя, з очима-водоносками і золотавою косого провідницію.

— Ви й там, у себе, всім дівчатам таке казали?

— В кого ж ти, дівчино, навчилися так добре українською мовою говорити?

— У бабусі. Вона була родом з Херсонщини. Дід колись батракував там і завіз бабусю аж сюди. Ну, а як воно ніби там у вас, на Україні? Чули люди від пана економа, що коли ви з табірних туди повернетесь, знову володітиме наш граф своїми маєтками по той бік Збруча.

— Брехня то! Хіба ж наші селяни віддідуть! Що з воза впало — те пропало. Наш народ кров'ю платив, щоб панів адихатися...

Василь говорив запально, та Марися, ніби не помічаючи цього, спокійно вела далі:

— Наш економ брехати не стане. Та й у газетах про це написано. У варшавських газетах.

— Дістань мені, Марисенко, таку газету.

— Нащо?

— Принеси газету, і я тебе за це поцілую.

— Дуже потрібні мені ваші поцілуки! Мабуть, газета потрібна панові для політики, а я політикою не займаюсь. За це можуть з замку

вишкати ще й до поліції віддати. Інша справа, якби панові газета потрібна була до потону...

Та вона ж тільки на цигарки й потрібна мені. Неси газету, а я тебе за це наперед поцілую.

Василь хотів обняти дівчину, та вона довго вислизнула з його рук, відбігла і вже здається показала наліцям.

Он серед тої купи дерев — кузня. А я побігла.

І ось тепер, увечері, вона прийшла казати, що табірники вже додому йдуть. Принесли нігтелка молока і кусень хліба, загорнутий в папер.

Він одразу зрозумів у ту саму. Попросив:

Прочитай, я ж польської не знаю.

Знайдеться в таборі хтось грамотніший за мене...

Марисю, і в нас є своя поліція, ще її люта!

Скажете, знайшли в замку. Тут дехто шпигує. Мені час. А огі панів вже вишкілювали. Ідуть здорові!

Вже підходячи до табору, він сунув руки в кишені свити: чи не загубив, бач, подарунка. Здивувався, намацавши не один, а два навери. Якось уривковим внутрішнім почуттям підказало: зараз не шиймай! Що там? Виліз на побачення? Але ж він обдуртий, брудний і жасні.

Василь насилу дивався, коли підстаршина розніс їм по бараках. Відійшов подали від свого, шістнадцятого, чиркув запальничкою, зробленою з гілляки шатрона. Посвітлю. На папірці був надрукований текст. Листівка! Вона починалася словом «КОЗАКИ!».

Невже Марися?..

Нічого не скажеш навіть Мамалізі й Гальчинському, Приденко ліг спати.

Ранком мали знову йти до замку. Та їх чомусь не пустили. Старшини зустрілися по табору із заклопотаними обличчями. Козаків нічого не говорили, хоч кожен помічав: щось сталося.

Скориставшись вільною хвилиною, Василь підвів Ничипора й Петра в хатиний-куточок. Розповів товаришам учорашню пригоду. Подав Мамалізі листівку.

Прочитай.

У листівці було написано, що здійснюється мрія народу — створено Українську Радиську державу, де господарями стали робітники й селяни. Їм належить тепер усе, в тому числі земля. «Повертайтеся, козаків, на рідну землю, — писалося в ній. — Вона чекає наших працюючих рук. Тому, хто дасть слово не піднімати більше зброю проти трудового народу, проти влади Рад, оголошується амністія».

Ти певний, що цей папірець поклада тобі в кишеню Марися, а не якийсь-небудь провокатор? — спитав Ничипір. — Пригадай! Це дуже важливо.

Так мені здається...

На всяк випадок, — порадив Мамаліга, — давайте сховаємо її.

Піаніне подумав, що робити далі. А хлопцям можна переповісти своїми словами. Звідки знаємо про аністество? Коли працювали в залу, якийсь чоловік сказав: А ми за що кинули — за те й продали. Хай чоботарювці довільно чутку за хвіст.

У нас це ж і газета є. Теж ховати будемо? — нагадав Василь.

Ничирні заперечли:

— Для чого? Марися права — це видання відкриті, продається у Варшаві в кожному киоску. Тут є один козак родом з Станіславщини. Знає польську, як ми свою рідну мову. Він і прочитас.

— А не продасть? — вилетів сумнів Петро.

— Думаю, що ні.

— Прийди його, Ничире, сюди ніби випадково, — порадив Василь.

— Попробуй мене потягнути. Я тобі простягну кісета разом з газетою. Щоб він побачив. А далі видно буде.

Так і зробили.

О-о-о, «Варшавське слово»! — здригн станіславці. Давісман не тримав у руках польських газет.

— Може, якийсь дочитай, — попросив Мамалига, загидуючи через його плече в газету.

«Варшавське слово» повідомляло, у зв'язку із запитаннями в себе, на яких підставах уряд і після замірення в більшовицями продовжує витрачати гроші на утримання недобитків петлюрівської армії, міністр фінансів примушений був роз'яснити, що в договорі, укладеному між урядом Польського та урядом Петлюри, є пункт, який рідше не оголошувалися, щоб уникнути зайвих причетств більшовицької пропаганди. Пункт цей говорить: «Вся земля, яка належить польським землевласникам на Україні, є недоторкованою. Нікі аграрні реформи чи закони, проведені чи прийняті урядом УНР, на ці землі не поширюються».

І щоб остаточно зашистити пильовий кола буржуазної Польщі в тому, що позачки Петлюри принесуть дивиденди, «Варшавське слово» друкувало таку інформацію з Парижа: «На запитання представника французького комерційного та фінансового агентства, яким буде ставлення України до боргів царської Росії, граф Тішкевич, офіційний представник Петлюри в Парижі, заявив:

— Уряд Петлюри вважає своїм обов'язком виплатити третю частину всіх царських боргів, що припадають на долю Росії. Крім того, наш уряд знайде за потрібне відновити всі іноземні концесії на Україні, бо без допомоги капіталу своїх союзників Україна не зможе відновити свого господарства».

Крук кроків очей не відірвав, — оцінив повідомлення «Варшавське слово» Приденко.

Почали жваво обговорювати щойно почуте, коли пролунав сигнал загального збору. Весь особовий склад табору збирали дуже рідко: особливо урочистих випадках. Усі четверо бігцем кинулися на план

Тоді Ничир і товаришами зайняли свої місця в строю, як почули голю начальника табірної гарнізону.

Доброді старшини й козаків! Радійте! Завтра до нас приїдуть найдорожчий усім нам гість — наш головний отаман. На відзначення цієї події буде проведено шкільковий парад. Знаю, що ми не зможемо бланкетувати на цьому ні зброєю, ні амуніцією. Так порадуємо батька нашого бездорістю духу, дисципліною, твердістю пірво в майбутні перемоги. На парад одягні найкраще! Приністи всі гудзакі! Ноголітися!

Наскільки наближення гарнізону доповнило в бараках сотинки. Радили, зокрема, не пред'являти головному шкільков претензій на якісь харчування, відсутність обмундирування, погане житло. Однаково отаман домогтися не зміг, а такі претензії він розцінив як недостатньо національну свідомість.

Трое друзів, як і всі, лягли того вечора спати узагалі пізніше відбою. Готувалися до завтрашнього парад.

Як повинні будуть наші воїни перед очі отаманські — побачить тоді головний, що дійська в нього — не перенесати, не перелічити, — покартував як завжди Петро.

3 ДОКУМЕНТИВ

4 квітня 1921 року

Начальник Чигиринської міліції — начальника Кременчуцької губерньської міліції:

«Вночі на 4 апреля в с. Любомирку явилась банда в 60 человек, захватила в селі 100 пудов испоконне с соборной развески 100 пудов ячменя и 5 пудов рыжее и скрылась в лес, причем арестовала председателя коммун, которого намерена была расстрелять, но при уходе отпустила».

Получив сведения, что главные силы банд направились в лес между селами Матвеево и Цветной, наши войска 4 апреля прибыли в с. Матвеево. Вночь на 5 апреля, когда наши войска находились на отдыхе, на них было совершено нападение банд большой численности, которые вступили в стрел. сражение, а также, благодаря содействию местного населения, банды появились в селе среди наших войск; с бандитами завязался бой, продолжавшийся 2 — 3 часа, в результате которого убито наших 9 красноармейцев и 6 лошадей и взято бандитами 18 лошадей с седлами... Бандиты своих убитых моментально подбрасали и уносили в лес, и с наступлением дня банды отступила. По частным сведениям, убито бандитов 14. В этой бою Податским эскадрон был отдал бандитам пленный «Максим» с тачанкой и лошадьми, но милиционерами которого резерва отбит уже в то время, когда бандиты перетаскивали его через канаву в лес.»

Виникну в сім'яду Іван Тривольський не одиницею. Йому, як по-висту, сітськеє начаство, допирало й часто дало рішні доручення. А цього разу його в будищу сім'яди чекали несподівана зустріч...

Біля сім'яди Іван помітив з півості перинників у шкрянках. Часті, зродили Тривольський. В кабінеті голови сім'яди окрім нього самого сиділо двоє незнайомих чоловіків у шкрянках, перехресно портученні, при зброї, з лірочисами на шкрянках чорних кашкетів.

Знайомен, Іване, — сказав Жабський. — Це товариші з Єлісаві граду. Хочуть з тобою поговорити.

Ви, товариш, більшови?

— З сім'ядного року, в Петрограді в дні жовтневого перевороту вступив до партії, — з гордістю сказав Тривольський.

— Вот і отлично, — сказав молодий за віком чекіст-спрей. — Моя фамилия Иванов.

Тривольський з трудом стримав сміх. З чекіста був такий Иванов, а з нього Іванов.

— Я командир отряда особого назначения Николаевской ЧК. Ви, товариш, знаєте, что бандит Махно снова предал Красную армию и поднял мятеж... Ми его разбили, но он, падая, распустил своей войско в три полка. Мы знаем, что во многих селах і нашего уезда у него есть свои люди. Не зря же он — тридцять здесь останавливался... Свидетельства, которые свои приволил, мы уже взяли... Но он молчит. Вы — честный, добрый человек, кто сочувствовал Махно, кто у него служил... Помоги нам обследовать этих врагов Советской власти...

Тривольський такої пропозиції не чекав. Відразу ж подумав, чи сказав Жабський чекістові про Тальку, про те, що вони дружили? Зрозумів, що голову сім'яди. Погляду той не відводив. Може й не сказав?

— І ще що нас цікавить людина Якова Талька... Ви его знаете?

— Знаю... Це честний більшовик. Він воював проти кайзерівців, проти денікінців... Тепер у Єлісаві начальником міліції...

— Это мы знаем... А как вы думаете, не мог он быть связан с врагами?

Наприклад з атаманом Мелешко ілі Железняком?

— Не думаю... Мелешко — петлюривець. Ми й проти нього воювали...

— Співали ми, как вы тут воевали... — подав голос другий чекіст. Жили себе мирно, тихо... В одной часті села партизаны, в другой — петлюровцы... Никто никого не трогал... Борцы, тоже мы...

— А где сейчас командир нашего отряда Митрофаній Талька? хинтав «Іванов».

Іван відповів не відразу.

— Я точно не знаю... Чув, що в боях з Врангелем був поранений

А минулої зими десь поїхав... Мені не говорив...
— А у нас есть сведения, что ваш друг і бывший командир удрал к Махно...

Тривольський зітхнув.

Не знаю, мені про це нічого не відомо... А що Яків каже, він же повинен знати, де брат? Ви з Яковом говорили?

— Ми знаем с кем і когда нам надо говорить... А вот то, что вы оказываетесь нам помочь — плохо, товарищ Тривольский. Очень плохо...

— Але я дійсно не знаю де Талька! Ми з ним посварилися й він мені про свої наміри нічого не говорив... Ми взагалі після його повернення з Криму з ним не розмовляли...

— Ладно, ладно, что вы волнуетесь... Может вы і правду говорите... А кто еще с наших земляков у Махно служил?... Ведь штаб его трижды в Глодосах останавливался і каждый раз с ним уходили добровольцы...

Ви не могли этого не знать...

— Коли Махно був у селі, ми, як красні партизани, переховувалися на хуторах... Тому я не знаю, що робилося в селі... Одного разу я з Новоукраїни привів у Глодоси загін наших, казав їм, що в селі махновці, але вони мені не повірили...

— Вот-вот, это тоже интересный случай. Так это вы, оказывается, подставили отряд под сабля махновцев? — пожувавнився старший з чекістів.

— Нічого я не підставляв. Мені просто не повірили, що в Глодосах з'явилися махновці. Та можна ж командира розпитати...

— Распросим. Обязательно распросим... А пока подем с нами.

— Вы мене жареністете?

Іванов переступив з напарником.

— Ну, пока, до выяснения обстоятельств, скажем так — задерживаем.

Яків ГАЛЬЧЕВСЬКИЙ,
Кипорів Яр, 6 квітня 1921 року:

«Чи не головним принципом отамана було ніколи не перебувати на одному місці більше, ніж один день. Ніколи він і не приводив козаків на місце колишнього постою. Постійні переходи не лише утруднювали чекістам пошуки, але й сприяли тому, що козаки досконало вивчали ліси.

З Кипорового Яру далеко не відходили — чекали поновлення. З якого проблем не було: її відстасть постачали селяни Слобідки. Наразді 5 квітня, удосвіта, прибув цілий відділ людей Гальчевського а-нід Хмільника. Стало веселіше. Хлопці швидко зжилися і побраталися.

Ліс почавши по-змовницьки шумів, у таборі час від часу зривалася приглушена козацька пісня «вітер ніс в Україну вістку про те, що ще не вмерла волячка слава синів її».

Хоч термін збору війниш, Гальчевський вирішив зачекати ще кілька днів. І справді, 6 квітня прибуло тринадцять повстанців з Дяківки, Літинки та Сахнів. Таким чином, загін Орла зріс до сорока чоловік. Тепер треба було їх всіх зложувати і вивчити на добрих терористів.

Навечір 6 квітня Яків Гальчевський зібрав своє лісове воїнство. Спершу проінформовав тих, хто приїхав пізніше, що від першого квітня очолив загін, який має назву «Повстанчий відділ отамана Орла». Королі розповіли козачку про ситуацію в окрузі:

— У Вінниці, Літині, Летичеві і Хмільнику стоять гарнізонами великі кінноти «Червоного козацтва». Відділ чета 3 квітня вийшов із Бруцелова у напрямку Вінниці через збільшовичені Яцьківці та Пеньківку. По селах нашого повіту роз'їжджає відділ Літинської ЧК в силі 60 осіб, вилучає залишки шевелівців та арештовує українську інтелігенцію. В самому Літині — дві сотні піхоти тамбовських кацанів, які збирають «продплатог». Годови ревкомів і ЧК в Літині та Хмільнику за підтримки з Вінниці організують шпигунів для боротьби з нами. Під цю пору всюди вештається повно агентів. Їх треба вилучувати та нещадно ліквідувати. В цій справі допоможуть організації на місцях, які запрошують агентів та видаватимуть до наших рук. Наголошую: для нас особливо небезпечні зрадники зі своїх, а також приїжджний елемент, який мандрує селами під виглядом крамарів, ревізників тощо. Вони сидять за селянами і доносять владі про все, що діється на селі. Перед повстанним виступом мусимо очистити терен від сексотів. Коли переб'ємо їх, совітській владі важче буде знайти нових. Маю вже листи з приписом сексотів двох повітів — Літинського та Летичівського. В них — 52 особи.

Отаман вирішив відкласти ширшу акцію на 8 — 9 днів, а за цей час навчити новобранців «що і як робити».

— Організації на місцях пасивного характеру будемо ширити у безконечність, бо вони — головний наш резерв, сила та джерело поповнень, — продовжував отаман. — У слухиний час сидю ударно на червоних головах. Важливо найістотніше зберігати тайни. Я всім козакам вірю, але відомо, що на вогні і камінь часами тріскає, тому загальні козаки знайте лише, що їм треба.

Окремо отаман заупинився на питаннях, де не слід проводити бой:

— Обзрослим повстанцям ворог віде не старший, однак прикро мати супічку в хаті чи біля хаті людей, які переходують повстанців, годують їх. Зрозуміло, що потім червоні катуватимуть селян, зруйнують їхнє господарство, конфіскують майно. Супічка з ворогом у дісі не шкодить нікому, крім повстанців або верховних — залежно від того, хто лише воює. Повстанець мусить завжди діяти так, щоб ніколи не дати себе заскочити, а тому треба чимало стриму, обережності, сміливості, доброї зброї і вміння користуватися нею. Отже, у вільний час слід активно опановувати науку володіння зброєю. Треба постійно вивчати місцевість.

вміти використовувати її особливості та знати, де знаходиться ворог, раніше, ніж той довідається, де ми. Головне ж — повстанець не сміє марнувати стрілу: кожний стріл мусить давати жертву — убитого чи раненого.

Наприкінці Орел запитав, хто слухав у війську. Відгукнулося двадцять чоловік. На жаль, серед повстанців не виявилось жодного — окрім Гальчевського — старшина військового часу, зате було п'ять колишніх підстаршин царської армії та двоє підстаршин української армії.»

3 ДОКУМЕНТІВ

7 квітня 1921 року

З міліцейських зведень Чигирина:

«7 апреля утром банда численностью до 200 кавалеристов при нескольких пулеметах, в форме красных войск с подложными документами прибыла в м. Медведовку, где благодаря маскировке и предъявленным подложным документам подошла к помещению районной милиции, напала на последнюю и после непродолжительного боя часть милиционеров разбежалась, а часть побито и ранено... По докладу милиционеров эвакуированных, насчитывается убитых 11 человек и ранено два милиционера... Кроме того, этой же бандой убиты председатели Медведовского волкоземаца Строгашкин, Никита и граждане Котлик, Корешкин и Емельян Колода... Имущество, дела и часть оружия милиции забрано бандитами. После всего вышеописанного банда направилась в с. Мельники на Холодный Яр, пробыв в Медведовке часа три...»

По агентурным сведениям, появившихся в Чигиринском уезде банд насчитывается до 2000 человек, из них большая половина кавалеристов: банды эти разделились на большие 4 группы, а последние делятся на небольшие кучки, командуют большими группами Хмара, Ильченко, Терещенко, Водяный, Кибен, Кириченко и Загородний. При налете на Медведовку бандитами командовали одетые в матросскую одежду псевдовольные себя Водяным и Загородним, а руководили известные бандиты: Ильченко из х. Чыпровки, Семен Чучупака, Алексей Чучупака, Гребенюк, Никита Токовенко и Александр Проценко из с. Мельников, Щерба из с. Боровицы и Яков Синещицкий из м. Медведовки.

Цель этих банд не вступать в открытые бои с нашими войсками там, где последние составляют большие отряды, а исключительно нападать на отряды из нескольких человек, милицию, волостные и сельские исполкомы и комнезамы и всех советских работников и сотрудников, избивая и убивая таковых, дабы этим терроризировать всех служащих и беднейшее селянство, и корне подорвать налаженный аппарат работ соввласти и поднять восстание против пролетарской власти...»

Дмитро СОЛОВЕЙ,
Харків, квітень 1921 року:

«На Великдень року 1921 я ще сидів у Харківській в'язниці. Величезну більшість полтавчан, що лишинили живи,десь змибути у лютому випустили на волю. Я лишинив серед чужих.

Одного разу до нашої камери піхнули новака. Він був росіянин, бравий хлопець років 20 типу «маминих синків», в уніформі з галіфе. Згодом, коли ми розбалакалися, він назвав себе ад'ютантом коменданта міста Харкова. Заїшла якась мова про розстріли на Губернаторській. І він, людина добре обізнана, розповів, що трупи вивозили на тому ж автомобілі, що ним возили хліб для арештантів.

— Вивезуть за місто трупи, обмиють авто від крові з допомогою шлангу, а тоді — по хліб.

Тут він, майже іншим, згадав про «скандал»: одного разу розстріляли на Губернаторській так багато, що кров з двору, де вантажили трупи, потекла на вулицю, а по крутому схилу Губернаторської — струмком униз до річки.»

З ДОКУМЕНТУ

Листівка отамана ГОЛОГО:

«Добродій селяни!»

Настає час, в котрий ви повинні пірсу́нутись, бо вже такого часу не повинно бути ніколи. Це настанула послідня хвили́на нашого життя і смері, в котрому ми до́лжні (по)рішати це тяжке кацапське та жидівське ярмо, якого ми вже не в силах носити, та чи повинно так бути, селяни, я не знаю, але на ваш погляд, як ви все це терпите і даєте все те, що вони потребують, та хіба сидіть це все віддати, хіба вони вам хоть що-небудь допомогли, може, вони дали вам хоч трьохкопійчанний запоть. Не ждьте, не дадуть.

Просимо вас, брати мої, пийтайте їх, де вони це все дібають. Як пороса та та телята, мі, кожухи, свитки та ту сорочку посліди́ю, що вони ваяли у нещасних єврит, а вони кажуть, що все це бідноти. Та ні, бідноти теж його не бачить.

Так що ваша кацапська гни́ла кров потече великою річкою. Аж тоді ми будем панувати на своїй Україні, як не буде у нас ні кацапів, ні жидів.

Геть, зрадники, з України, нема вам тут міста.

Смерть кацапам і жидам.

Да здравствует самостійна незалежна Україна.

Горе тому, хто стане обіжати крест'ян. Крест'яне, к оружю.

На Черкащині отаман повстанців — Голшій».

Квітень 1921 року:

6 квітня 1921 року:

Витяг з інформаційного зведення № 9 Центрального Управління Надзвичайної комісії від 6 квітня 1921 р.

«В районі Холодного Яра Чигиринського уезда происходит группировка бандитов. К бандитам присоединяются дезертиры. Вблизи деревни Цветная банда Хмары в 200 сабель атаковала небольшой красноармейский отряд. Отряд вступил с бандой в бой, после которого осту-пил. В бою зарублено 32 красноармейца. Бандитизм в районе с каж-дым днем усиливается. Бандиты убивают членов комбесамов, мешают лесным разработкам...»

Яків ВОДЯНИЙ,
квітень 1921 року

«...Ми стояли табором у лісі на високому горбі з версту або півтори на схід від Мотронівського жіночого монастиря. Це було досить глухе і незане місце, і тому ми на німому простояли поверх двох тижнів, коли загально беручи, повстанці своїм табором довго на однім місці ніколи не застигивались, аби червоної не могли відразу несподівано напасти.

В той час, на весні 1921 року, готовився окружній повстанський з'їзд, і тому до холодноярських повстанців прибули делегати з Полтавщини від отамана Марує: вона сама не могла залишити свого загону і прислала свого начальника штабу та ще одного старшину.

Чекали ще на делегатів з Херсонщини та Катеринославщини.

В ту пору у недале́кім від лісу селі Мельників саме відбувався храмовий празник. Старшина і козаки від нічого робити порозходились на празник, а в таборі залишилась тільки невеличка сторожа.

Нас зібралось до яких 20 старшин — всі озброєні в крієн та іншу зброю.

До кого іти? Дехто має у селі знайомих, але більшість були тут чужі, і тому після короткої наради рішили не розбивати турту та іти до нейтральної особи. Пішли всі до священника.

Зі страху перед червоними і нами нас прийняли та погодували, і ми подякували за прийняття, й розбились на малі групи, розійшлись по селянських клунях та заночували на свіжому сні. На другий день раненько господарі клуні — в котрій ми спали, привесли нам умітись, а на снідання — молока та білих паланиць.

Ми умілись, посиділи та, подякувавши, пішли у ліс до нашого табору. Підходимо до свого табору, чуємо стоїн та крики огласку людей і хлюпання нагаїв.

Хутко входимо до табору: крик і стоїн не вгадає, а нагаї свистять по

зодній частині тіла — двох людей, лежачих на траві, розділених до сорочок та зв'язаних.

— Ох!.. Братні!.. Ох, пощадіте!.. Ми такі же люди, як і ви. Ох-х-х! Браті!..

— А пригнівайтеся, сучі сини, чого до нас забрели?! — і наскі даля продовжують висити по спинах людей.

— Стій! За що катуєш людей?! — гукнув я на козаків.
Екзакція припинилась. Незнайомі з пов'язаними заду руками втихли та позадиллись.

До мене підійшов старший віком козак Охрим і оповів, — що вчора, увечері, коли він був на храмовім празнику в селі Мельників, його привели знайомі селяни, що ще з ранку по селу тиняться яєць для певдомі чужі хлопці та розпитують у людей, де перебувають у Холодному Яру повстанці, скільки їх там, де стоять табори, чи багато мають кінноту та як є у них кулемети і гармати.

Селяни показали йому хату, де саме під той час ці хлопці перебували, — він пішов туди з кількома місцевими парубками й при їхній допомозі обшукавши — арештували їх, — крім їх документів та грошей, привели нічого більше не знайдено. Коли він їх сюди до табору, то мусив їх позв'язувати назад руки аби поноси не втекли.

Заложників звіт про арешт чужинців, Охрим був переконаний, що не були большевицькі агенти, а тому, що вони не хотіли признатись, й робили відповідний допит.

Справу невідомих осібників перебрав зараз же до себе старший розвідник.

Із їх документів видно, що це демобілізовані червоноармійці розвезли Полтавщини — значить українці: по акценту й вимові один з них справді був полтавець років 24, зате другий — типічний москаль, ще не досить українізований, років 24.

На допиті вони зізнали, що є робітниками — один із них текстильщик, а другий металіст по фаху, — служили по мобілізації в Червоній армії, а тепер демобілізовані; прийшли з війська додому, бо фабрики стоять покиннені, а вдома теж роботи немає де дістати і голод змусив їх іти шукати заробітку.

І ось вони вдвох рішили піти на польові роботи в Херсонщину й по дорозі заблудили. Ішли через село Жаботин — перейшли ліс і опинились у Мельниках. Про повстанців у Холодному Яру вони не чули і не знали, та не сподівались, що тут їх спіткає така біда. — Вони теж можуть пристати до повстанців, коли їх приймуть, бо ж все одно вони без роботи.

При дальнім же допиті виявилось, що вони не знають правильного розкладу та назв сіл тої околиці, з котрої вони наче б походять. На запит, — які села лежать близькі їхнього села, — вони почали плутатись й називали села, котрих зовсім не було близько їхнього напевно

села. Натомість вони перечисляли всі ті села на Полтавщині, де відбулось повстання, а потім грасували карні експедиції большевицької чрезвычайки; про що нам вияснили делегати з Полтавщини, а поза тим їх брехливі твердження провірив начальник розвідки за малою.

Отже було очевидним, що це підслани большевицькі розвідники. З їх способу говорення й розмови було видно, що вони хоч і були собі значайними робітниками, але позітно була в них комуністична обтеканість та «шлюфовка» школи «агітпросвету». Але признатись вони ніяк не хотіли, — особливо удавав першого та «щирого» — москаль.

Не було ради: готовились знов до екзакцій.

Та й рішуче спротивився такому допитові й відвівши на бік начальника розвідки, — порадив йому стимулювати розстріл одного з них, — упертого москаля, в надії, що другий українець зі страху за життя мусить признатись.

Рішили спробувати.

Повпердинши двох козаків, котрі мали «розстрілювати», в чім справи, — запропонували старшому москалеві написати лист — останню волю своїм близьким, коли він їх має, — бо поведуть його туди, звідки вже встане на стражнім Суді Вожді. Цей — завагався, зблід... занервувався... На очах виступили сльози і врешті запанувавши над собою, зрезігновано сказав заманою українською мовою.

— Не мзю родичів, не маю близьких! Ведіте мене, куди знаєте...

Два козака вивели його з табору і повели на долину.

Хвилина тиші. Потім:

— Пар! Пар! — почулися стріли.

Цей другий, що зіставався, — здригнувся, зблід, і почав плакати, просився й кластися, що він невинуватий.

Повинний допит, усвоєння, обидники дарувати життя нічого не могли, і йому запропонували написати своє останнє «прощай» до своїх близьких.

Вагався... І відмовився.

Він стояв зі зв'язаними заду руками без втіш. Чекав.

До табору ввійшов один із тих двох, що відвели москаля й зголосив:

— Пане отамане, там тож уже розстріляли! Микита залишився закопувати.

— Прикажете ще цього відвести?

Той здригнувся й насторожився.

— Відведіть його до товариша! — зарядив начальник розвідки.

— Слухаєм! Двох козаків стало позад нього з наладованими крісами на поготові.

— Ходім! — обізвався один з них до нього.

Рухились.

І, враз! Він раптом скочив і несамовито побіг...

— Цок! Цок! — почулося від курків невістрізених крісів. — Осіч-

— Стій!.. Стій!.. — закричали і побігли два козаків.
В таборі заворушилось, захвилювалось...
— Здобити і привезти сюди живим! — наказав я.
До двадцяти козаків з криками хутко побігли у ліс.
А він, паньоганий, виснажений, роздищений, в одній сорочці, зі зв'язаними руками біг і біг за життям...
— Стій! Стій! Стій! гуло по лісу. А згодом:
— Пар! Пар! Пар!
Чекасмо.
В таборі чути обурення, прокльони та погрози на утібача.
— Заспокойтеся, панове! Кожний з вас на його місці, може так само зробив би. Він хоче жити і рятує своє життя, — зауважив я.
А тим часом приїхав таємного першого москаля.
До нього приступив начальник розвідки. — Почалися усвідомлення та погрози ескадри.
Не минуло і чверть години, як прибігли двоє козаків та захопили:
— Утібача зловили! Ведуть сюди.
Під сильною партою привели його цобитого, окровавленого. З голів його текла кров...
Перед собою він бачив тенер тільки смерть. Але він хотів жити і ринувся...
— Торини!.. Братівці!.. Не мучте!.. Даруйте життя... Я приляжусь! Я все розкажу... Всею правду скажу, тільки не бийте!.. — почав він.
Його покладали, женокоти!.. Слухаємо...
Поруч з ним поодаля сидить той другий — москаль.
— Нас поклав начальник харківського воєнного округу товариш Дудин в район Холодного Яру є целью ісследовать налічіє повстанческих сил — ашмовин він зараз.
А той, другий, дивлячись уперто гіпнозулюючим поглядом на свого товариша «зрадника», вимовляв з притиском кожне слово.
— Ч-т-о-т-и-г-о-в-о-р-і-ш, с-у-м-а-ш-е-д-ш-і-й!.. Ч-т-о-т-и-д-е-л-а-ш, т-а-б-у-м-ш-і-й!
Я стежу уважно очима за москалем.
А він, звернувши увагу на мій гострий погляд і подаючи з себе дурня, продовжує:
— Ги-ти-ги!.. Товариш! Та разже ви не відіте, що он сумашедший! Ги-ти-ги!.. Єй Богу, он сумашедший!..
— Бачимо, бачимо, хлопче! Тільки ти мовчи, коли тебе не шпатель відповиш я йому.
Він, адемакований, безнадійно похилив голову на груди.
А тим часом його товариш оповідав про їх задуму та каявся в своїх гріхах перед своєю Батьківщиною.
Чимало інших такса, як вони, начальник харківського воєнного округу вислав в різні напрямки, до різних повстанських гнізд.

На запит, чи вони є партійні? Так! Вони скінчили комуністичні курси агітації та пропаганди. Їм дали фальшиві документи, а грошей двадцять тисяч і маршрут вони дістали від черкаського воєнкома — той їм поради як пробратись до села Мельників і т. д.
За шире призначення йому дозволили одягнутись і розв'язати руки.
Свідство закінчилось.
Сирова для нас стала яснаю. Нам цікавилися у Харкові.
Отже, не було виключене, що нас захотять «ліквідувати» й по можливості скоро.
Ми знали, що крім них агентів з Харкова, не мину завтра має прийти до Мотрониського монастиря і вписатись на «послушенство» свіжа «черниця».
Про це наш начальник розвідки довідався безпосередньо від чекарського ЧК, де на той час ми мали своїх людей.
Дові харківських агентів була вирішена. Той другий, упертий москаль, мав бути роастрітаний, про що їх обох повідомили.
Цьому, що припався, оголосили, що йому дарують життя, але деякий час над ним буде слабенька варта, бо йому ще не цілком довіряють.
Тим часом його вирішено ліквідувати несподівано, бо випустити було годі.
Нараз хутко вбігає до табору вартовий козак з-під монастиря, де ми постійно тримали в куцах замасковану варту. Тихенько, аби ніхто не почув, про щось повідомляє сотника Петрака.
Той підходить до мене й передає, — що шойно до монастиря в'їхало до трьох сот большевицької кінноти. Що робити?
На той час у нашому таборі було не більше 60 — 70 козаків.
Рішено зараз же перенести табір на круту гору над Великоднім Озером, — не доручено зробити десятком козакам, а решта мала зараз же йти заатакувати несподівано большевиків у монастирі.
Рівночасно всі вирушили з табору, — маленька група понесла частину речей до нового табору, а півсотні козаків і старшин в повному бойовому порядку посунули в напрямі монастиря.
Ішли скоро, бо боялись, аби червоні звідтіля не втекли.
Підійшли під монастир і зупинились в хащах. Послали розвідку. Ого!.. Большевики п'ять минут тому, як від'їхали в невідомому напрямку, навіть з коней не злазили. Незадоволені та помучені скорим маршем, ми по-пільно вернули до нашого нового табору.
Полоненісх агентів увесь час водили з собою, бо не могли стріляти, аби не видати себе ворогом.
Аж по дорозі до табору над Великоднім Озером їх у лісі «погубле-

З ДОКУМЕНТІВ

8 квітня 1921 року

З відозви холодноярських повстанців до червоноармійців:

«Товарищи красноармейцы!

Пора уже проснуться и сбросить ярмо коммунизма. Неужели же что можно будет грабить бедного честного труженика, и без того еще царской войной ограбленного. Подумайте, товарищи, кто из ваших семейств еще неограбленным остался? Грабят всех, говорят, это для проведения идеи коммунизма. Коммунисты кричат, что они грабят куркулей, помещиков, а какие же из нас куркули, если у нас ни кусочка земли и во дворе хоть шаром покати. За наше национальное чувство, за честный труд называют нас «бандитами». Когда грабят, то кричат, что раздают бедным, на самом деле все разбирают коммунисты по карманам...»

Мы, гайдамаки Холодноярского округа, борющиеся за освобождение украинского народа, а также пресекающие в корне бандитизм, профсоюзональный, предлагаем вам бросить оружие и идти домой, или переходить в наши ряды и общими силами сбросить ярмо коммунизма. Долгой жовтково-диктаторов. При добровольном переходе в наши ряды за службу в рядах коммунистов не наказываем и не убиваем, а принимаем как раскаявшихся своих братьев. Да здравствует поднявшийся оружием против врага трудового народа, грабителя-коммуниста.

Активний гурток гайдамаков Холодного Яру.»

Яків ТУМАРКІН,
квітень 1921 року:

«...Вередний квітень порадував учасників торжества теплою сонячною днинною. Підрозділи вишинувалися на плаці. Оркестру не було. Інструменти під час збручанської катастрофи врятувати не пощастило. Натомість співав табірний хор.

Як тільки Петлюра в супроводі військового міністра генерала Овдьянкова-Павленка і голови військової місії у Варшаві генерала Зеліньського з'явився на плаці, хор зустрів його пісню «Гей ти, батьку отамане!»

Почався парад. Головний не відводив очей від шеренг, які перед ним проходили. Він дивився не на строївову шпичку. Чимало гіркоти знав йому зовнішній вигляд війська. Невже за шпичку можна так обдертися? А він ще хотів запросити на парад військових аташе Франції, Англії, Америки, акредитованих у Варшаві. Хай би потім доповили своїм урядом, а ті уряди — може рішучіше розв'язали б гаманці. І раптом така гавка! Якесь злидарі, а не козаки: наполовину у цивільному, наполовину у військовому.

МАХНОВЦІ

Петлюра кинув шось гостре генералам, які його супроводили. Ті — начальників гарнізону. Начальник виправдовувався:

— У кожного тільки те, що на ньому. Доводиться і службу в цьому нести, і батракувати в замку. Всю зиму спали в одязі. Через голодування і безперспективність опустели люди і морально, перестали дбати про свою зовнішність.

Головного отамана відповідь не задовольнила. Білде довге обличчя його пішло плямами.

Парад не вдався. Настрій у начальства був зіпсований, особливо після того, коли «славу» прокричали мляво, невлад.

Ввечері всіх зібрали до табірному клубу. Головний висловив побажання шире поговорити з козаками.

— Панове, браття вояки! Звертаюсь до вашого розуму та серця, до розуму та серця людей, які до посліднього часу були тверді, а тепер похитнулися в своїй твердості. Я знаю чому...

Він прислухався до нашітувань різних шпичунів і ворожих агентів, що їх підслухавши заклікав ворог, більше, ніж до голосу старшин, яких я, повстанці над нами. Все це спричиняє пошесть, гіршу за тиф і холеру, — дезертирство.

Європа за нас, проти більшовиків, хоч уряди європейських країн не завжди показують це одверто, бо бояться червоних. Прощайте, не бойтесь, а просто не хочуть давати привід для виступу своїм червоним. Коротше кажучи, уже найближчим часом ми почнемо діяти. Надходить зброя, нам обіцяна серйозна фінансова допомога...

Відповідаючи ще на якісь запитання, Петлюра в супроводі генералів і кількох старшин поїхав з табору. В Ланцютському замку Потоцького на них чекав щедро накріплений стіл. Офіційно Петлюру та його друзів запрошував погостювати в своїх володіннях сам граф. Про це говорила довга і надзвичайно вичіпна телеграма з Варшави, вручена головному ще ранком. Причину такої уваги одного з найзнатніших і найбагатших польських аристократів до підпального отамана, Петлюра зрозумів пізніше, вже в замку, де на нього чекали кілька офіцерів-підсудківців.

Декого з них він знав особисто, а решту відрікомендував йому полковник Кузьмичинський — постійний представник Повстанського штабу при «двуїці» — 2-му відділі генштабу підсудківців. «Двуїка» займалася розвідкою, головним чином проти Країни Рад. Особливо активно була розвідка 6-ї армії. Штаб її дислокувався у Львові, а частини стояли гарнізонами в населених пунктах над Збручем і Дністром.

Ще більше здивувався Петлюра, коли в широко розкритих дверях сусіднього покою з'явився любитель ефектів начальник Повстанського генерал-хорунжий Юрко Тютюпанк.

Глава уряду тривожно озирнувся: саме так уявляв він ту хвилину, коли Тютюпанк, який і не приховував того, що рветься до влади, під якийсь привід заарештує його, а себе проголосить головним отаманом. На об-

личей Чоботарова він теж прочитав підозріння. Трохи заспокоїлася, лише прикутість підкудників. Хоча він розумів, що їм, власне, все одно: Петлюра чи Тютюнник. Спостережливий Тютюнник помітив, що ефект несподіванки трохи згаснувся. Підійшов до Петлюри і тихо довопив:

«Цю невеличку нараду попросили скликати наші друзі. А щоб вони збереглися в таємниці, вирішено було згорнути наші дружини в Ланцюг. Граф охоче надав для цього свій замок. Сподіваюся, що разом ЧК ні про що не дізнається».

— Прощу до столу, — запропонував представник «двійки» з Варшави. Тут зібралися всі свої. Ніхто не зайде. Все відомо на стіл. Можливо, посидати корисне за приємним. Зрештою, нашого перебування тут ніхто не обмежує. Почуйте себе, панове, як вдома. Зайня чарку, текі швидко не заждати. Вона лише засвідчить перед замковою челядою, що ми справді приїхали сюди розмазатися.

Тим часом у таборі аж гуло від суперечок.

«Розговорилися про «годового Симона» і на горішніх нарадах шестнадцятого барика».

Звідки він узявся й чому став годинним? Може, ти, Ничипіре, жидів зашпугав хтось.

Бачив отак близько, як сьогодні, багато разів, а знову небагато. Не пишуть чомусь про його минуле. Чувач, правда, дещо, коли ото в Києві вартували по різних штабах та установах. Одного разу якийсь повстанець пан (як з'ясувалося потім, не був політичний міністр закордонних справ при Павлі Скоропадському) розповідав іншому такому ж повстанцю панові, як на початку першої світової війни потрапив до Москви й тут гостював у «годового Симона». Петлюра був службовцем — чи то бухгалтером, чи то якийсь рекламний агентом страхового товариства «Росси́я». А у вільний час пописував театральні замітки до різних газет. В тисяча дев'ясот п'ятнадцятому році наш нинішній батько отаман працював у царській цензурі: перевіряв солдатські листи. Ще пізніше — в інтендантстві. Ніколи не командував бодай ротом і солдатської нагоди не проходив.

Василь уже давно смикав Ничипора за рукав, нагадуючи про безрешість.

Полягали того вечора пізно. А коли прокинулись, Ничипора не було. Не став він у стрій на вранішню перевірку. Не з'явився на обід. Не прийшов і почувати. Відрапортували сотинкові. Той — начальник табірної гарнізону. Вислали до міста патруль. Не знайшли і слід Ничипорового.

Ходили кілька разів Василь з Петром на табірний цвинтар. Але цвинтар — могилок без написів не помітили.

— Може, він на велику Україну подався, — висловив здогад Петро.

Василь не поділяв такої думки.

— Ничипір — хлопець компанійський. Без нас не втік би.»

Із СТРУК,
квітень 1921 року:

«В квітні було розпочато загальне повстання, коли повстанці Київщини сполучилися з повстанцями Чернігівщини і Подільщини і стали великою загрозою проти Києва. Власиво Київ був оточений повстанцями майже зі всіх боків».

«В цій акції брали участь, крім мене: 1) з боку Чернігівщини повстанці під проводом генерала-хоруґового Сокари-Яхонтова, якіні заступили небажачка повстанського отамана Романицю, забитого більшовицькими в селі Ярославка, Бобринської волості Козельського повіту на Чернігівщині, 10 грудня 1920 р.; 2) повстанці Подільщини під проводом Отамана Шуби, що йшов з Кременчука; 3) повстанці Поділля під проводом Отамана Лиха, який наступав з боку Білої Церкви; 4) повстанці Отамана Марує, що наступали з боку Єписавтрада».

Оточивши Київ зі всіх боків, ми вже заняли Деміївку, Поділ і Печерськ».

Київ, власиво, майже був нами захоплений. Але з боку Бахмача підійшли величезні сили більшовицьких військ, що були перекинуті з Москви у складі дев'яти дивізій, і ми примушені були залишити зайняті пункти і розійтися по своїх районах, а Повстанці Округи перетворили в повстанчі відділи.

Сила, яка прийшла, не могла зліквідувати нас і Раковський впрохав од Троцького більшої сили. До приходу більшої сили, більшовицькі оголосили для повстанців амністію, при чому зазначили, що вони миряться з нами і запрошують до спільної праці по утворенню Держави Соціалістичної. Власне амністія очистила, як мій, так і інші загони, що боролися в 1917 р. від нечужого і шкідливого елемента.»

З ДОКУМЕНТІВ

9 квітня 1921 року:

З протоколу засідання Чигиринської повітової наради по боротьбі з бандитизмом:

«Слушали: доклад начуєдгыла — усадвоенкома тов. Турусова о положенні уезда...

Чигиринський уезд представляет собой убежище для различных банд... Пребывание этих банд есть Медведовский район, в коем расположен Холодный Яр... Бандиты при своих гнусных налетах пользуются красными знаменами и формой буденновцев, а также советскими коммунистическими значками, чем и объясняются в большинстве случаев жертвы со стороны красноармейцев и сотрудников, принимающих бандитов за советские красные части».

Постановили:

...поручить уездначтылу — уездвоенному срочно выработать особый знак, отличающий советские красные части от бандитов, общий народ и отличающийся особой связью между оперирующими по борьбе с бандитизмом красными частями.

Издать приказ к населению о взятии из мест, где будут убиты красноармейцы, сотрудники, заложников по 10 человек за каждого убитого...

Мария ФОРТУС, квнтень 1921 року:

«...Одесса встретила Машу бесенным гоном птиц, цветением каштанов и легким морским ветерком. После тихого Енисаветграда впервые шумному и светловому казались улицы черноморской столицы. С утра до вечера они гудели, как улей. Возбужденная пестрая толпа непрерывно сновала взад-вперед по Дерибасовской, Пушкинской, Промысловому бульвару. Еще оживленнее было в традиционно торговых районах города.

Перевод в Одессу явился для Маши неожиданностью. Начальство проявило чуткость: море, свежий воздух, фрукты — все это должно подкрепить детский организм, подорванный тяжелым ранением. За, если бы Маша и те, кто ее послал, хоть чуточку догадывались, что ожидает девушку в Одессе!

Разгар июля вызвал оживление экономической жизни. Предприниматели делами многому поощряли сотни различных ресторанов, баров, кафе.

Весь этот поток непрерывно фильтровался чекистами. Между рубешку они не трогали, а деловых погруппились, чьи валютные операции наносили явный ущерб интересам еще не окрепшего Советского государства, старались не упустить. Но волки, попав в западню, тотчас же прикидывались ягнцами, и от сотрудников ЧК требовалось немало победительности, чтобы уличить прага, сорвать с хищника оравую шкуру. Однажды Маша участвовала в задержании двух крупных валютчиков, которые встретились для передачи друг другу очень дорогих бриллиантов. Чекисты знали точно, что драгоценные камни находятся у кого-то из задержанных, однако самый тщательный обыск ничего не дал. И тогда Маша посоветовала обратиться за помощью к рентгенологу: бриллианты обнаружилась.

Не всегда, однако, операции одесских чекистов имели такую коварную конопку. Встречались дела куда посерьезнее. Для Маши таким делом явилась история с Ф. Ф. Красновским. Федор Федорович, бывший офицер, штабс-капитан царской армии, сам предлагал свои услуги чекистам. Конечно, особенно доверять бывшему офицеру не

МАХНОВЦЫ

следовало, но ЧК требовались люди, которые могли бы беспристрастно и в среде затаннившихся офицеров, узнавать их мысли, настроения, планы. Вот почему предложение Красновского после некоторого колебания приняли.

Вначале новый сотрудник ЧК проявил себя с самой лучшей стороны: сообщил много ценных и правдивых сведений. Но вот как-то Красновского вместе с другим чекистом, старым большевиком, послали в командировку в Херсон. По возвращении спутник Красновского сообщил, что Федор Федорович вел себя в Херсоне весьма подозрительно, все время уединялся, встречался с неизвестными. Решено было взять бывшего офицера под особое наблюдение.

Наблюдение за домом Красновского укрепило первые подозрения: на квартиру к нему часто приходили какие-то люди, в том числе женщины. К сожалению, о характере этих встреч можно было лишь строить догадки.

— По-моему, надо проникнуть к Красновскому на квартиру, — предложил Маша начальнику оперотдела.

— Легко сказать! Как ты себе это представляешь?

— А так: подобрать ключ, войти в его отсутствие и устроиться где-либо в укромном местечке.

— А если он обнаружит?

— Риск, конечно, есть. Но нам ли к этому привыкать?

— Ты права, дочка! А кто согласится пойти? Ведь все знают крутой нрав Красновского: поймает — живым не выпустит. Тем более, если он, действительно, праг.

Маша смело взглянула в глаза начальнику.

— Не так страшен черт, как его малюют! Разрешите мне? — Тебе? — брови старого чекиста удивленно приподнялись. — Да ты от одной раны еще как следует не очухалась.

Я вполне адекватна, а идти надо именно мне. Во-первых, я однажды заходила к Красновскому, так сказать, знаю местность, а во-вторых, я маленькая, мне удобнее спрятаться.

На следующий день Маша уже заняла относительно удобную позицию в квартире Красновского на Воронцовской. Она притаялась за диваном, стоявшим в углу второй, большой комнаты, в то время как Красновского с еще одним сотрудником послали с заданием в порт.

Поздно вечером в замке парадного щелкнул ключ. Послышался голос — мужской и женский. Красновский пришел не один. Но с кем? Стараясь не дышать, Маша вся превратилась в слух. Диалог невидимых собеседников начался с невинных разговоров о погоде, а затем перешел к страстным амурным объяснениям.

Из дальнейшего разговора Маша безошибочно определила: поздней гостией Красновского является актриса Марсова, жена известного профессора, либерала и любимца студентов. Она, как видно, не разделяла

симпатий воспитанников своего мужа и отдавала предпочтение менее либеральному, но более молодому и напористому Красновскому.

Флирт затихнул, и Маша уже сожалела, что придумала эту засаду. Никто из Красновский не враг — просто пошляк и повеса. Конечно же, это не делает чести сотруднику ЧК, но и не может служить основанием для привлечения его к ответственности.

Наконец любовники стали прощаться. Марсова затормозилась дверью. Она хоть и не боится старческого ворчания мужа, но бесконечные прищипывания ее раздражают. И вдруг неожиданно разговор принял другую окраску.

— В этом пакете сведения для Булак-Булаховича, те самые, что он просил на прошлой неделе. Надо переправить без промедления.

Маша замерла. Булак-Булахович — бывший генерал, окопавшийся в Румынии и там собирающий силы для нового нападения на Советскую Россию! Так вот оно что! Значит тайный роман Красновского с актрисой ни более ни менее, как сопутствующий фактор в описанной политической игре. Сомнений нет: в ЧК пробралась чужой.

Хозяин и гостя двинулись к выходу. Хлопнула дверь. Все стихло. Пора бы и Маше. У нее спой ключ. Но далеко ли ушел Красновский? Вряд ли он станет провожать актрису до ее дома. Скорее всего дойдет до угла и вернется. Перекинула Маша никак не удерживалась. И она осталась в засаде, только перевернула полу, размяла онемевшие ноги.

Предположение оказалось верным. Не прошло и трех минут, как Красновский вернулся. Тяжелыми шагами уставшего человека он вошел в комнату и с ходу плюхнулся на тот самый диван, за которым пряталась Маша. От резкого движения старые пружины надсадно застонали, а откуда-то из давно надломленного диванного чрева вырвался ударник прямо в лицо девушке: стружка вековой пыли и опилок.

Маша чихнула. Вскочив, как ужаленный, Красновский резким движением так рванул диван, что спинка отлетела в сторону. Его глаза встретились с настороженными глазами девушки.

— Ты? Ух, гадука!

Маша рванула пистолет. Но Красновский на какую-то долю секунды опередил. Один за другим прогремели два выстрела. Девушка рухнула в пыльный угол.

Только теперь Федор Федорович сообразил, что он наделал. Без ели труп Фортусе найдут в его квартире или даже где-то рядом, ведь ли у него останется хоть один шанс на спасение. Бежать? Но тогда прощай дело, ради которого он столько времени размышлял из себя чекиста. Нет, работа в ЧК сейчас необходима больше, чем когда бы ни было. Что же делать? А что, если отвезти девочку в больницу, выдать за самоубийцу? Рискованно, но, пожалуй, единственный выход.

Вскочив за угол, Красновский повелительным жестом остановил запоздалого похитителя. С безучастной девушкой на руках он помчал в городскую больницу. Заставшая сестра долго не могла отпереть дверь привозного покоя.

Скорее! Черт бы нас там побрал! — зорил ночной посетитель. Дверь, наконец, отворилась. Сконфуженная своей неповоротливостью сестра не стала соблюдать формальностей: не потребовала от привозного документа. Человек так расстроен: шутка ли, жена из ревности ехидного документа. Глупенькая-глупенькая, такая молодая, красная — и вот на тебе! Сестра побежала за доктором. Когда же она вернется вместе с врачом, расстроенного мужа и след простыл. Ну да бог с ним, придется потом. Сейчас надо спасать человека!

Утром в больницу возвоили.

Сзади говорит инженер Кривокоп. Ночью я привез к вам жену, которая пыталась застрелиться. Бога ради, скажите, как ее самочувствие? Я буквально места не нахожу!

— Увы, — в голосе дежурного хирурга зазвучали нотки участия, — положение вашей супруги безнадежно: две сквозные раны в легком, к тому же потеряно много крови. Вряд ли достигнет до вечера...

Врачу показавшись, что в трубке послышался вздох облегчения. «Наверное, с горя ничего не разобрал!» — подумал хирург.

Приехал профессор Щеголев. Осмотрев Машину рану, грозно свдвинул брови.

— Кто сказал — самоубийство? Это самое настоящее убийство, батеньки мои! Посмотрите на расположение входных и выходных отверстий. Входные: гораздо выше. Так в себя не стреляют. Сообщите милиции!

Коментар Вячеслава ВЕРСТЮКА:

«...V Всеукраїнський з'їзд Рад прийняв закон про закріплення землі в 9-річне користування селянських господарств. Закон мав покласти край нескінченним перерозподілам землі, які в 1917 р. повторювалися майже щорічно, і сприяти підвищенню продуктивності землеробства. Але одночасно законом стимулювалася проголошена ще у 1912 р. IV з'їздом Рад практика конфіскації у куркулів лишків землі. Спеціальна інструкція, видана для впровадження закону, заборонила закріплювати землю там, де КНС не провели вилучення її лишків. У 1920 — 1921 рр. практика вилучення лишків досить часто перетворювалася в процес часткової або її повної експропріації заможної верхівки села. Перший масовий «похід на куркулів» восени 1920 р. був організований в Одеській губернії. За нею прийшла черга Катеринославської, Полтавської, Харківської, Миколаївської губерній. В Полтавській губернії

Служив до демобілізації поручником у корпусі генерала Скоропадського. Активно сприяв українізації корпусу.

При Директорії був призначений начальником штабу Фастівського згодом — Козятинського гарнізону, отримав знання полковника. Також захворів на тиф і був відправлений додому на лікування. В Бучі його застала денікінська окупація. Служив у комендантській роті, куди був мобілізований. Але, аспіруючись на хворобу, випросився у відставку.

В грудні, коли в село приїшли красні, земляки видали їм петлюрівців і денікінців, довелося втікати в ліс. Там зустрів таких же як сам дезертирів і вигнанців, згуртував їх у повстанський загін й на початку 1919 року розпочав на Київщині активні бойові дії проти красних окупантів. Оперував у районах Бородянщини, Ворзеля, Бучі, Кладівного, Тетерева, Васильянура, в районі Гостомеля, Радомисля, Фастова, Ісканова та Чорнобола. Провадив себе як розумний і вмілий конспіратор. Мало хто з повстанців знав його справжнє прізвище. В загін аби кого не брав. Людей переправляв, добирав, розвідку, контррозвідку. Мобілізація час від часу проводив, але присіклили й ретельно добирав кожного бійця. Помічником у Федора був Яків Хоменко (сотник Смутенко), унтер-офіцер з села Луб'янок Гостомельської волості. Мав загін і свій розстрільний, комендантський извод, який очолював Антон Рубка, подиби безкалыва до ворогів, котрий любив повторювати: «В боротьбі — жалі, то жаліва, а жаліва — небезпечна забавка. Сьогодні ми його пожаліємо. А завтра він приведе карателів».

Отаман нікому не довіряв, напрямки рейду, місце початку заходів визначав сам і тримав у таємниці. З розвідниками найчастіше зустрічався сам, і у загоні ніхто й не здогадувався, що на них працюють, складають вчителька Марія Ковриженко з села Загалівки чи Галина Лучак, багаторічно працювала у адміністрації Південно-Західної залізниці.

Загін зібрав невеликий, мобільний, босадатний. Начальником штабу призначив Гонту (псевдонім), начальником контррозвідки — Карбонна, Вестюно 1921 року розбив його на п'ять бойових груп, які очолювали надійні соратники Кречет, Аджубко (псевдонім), Зигмунд (псевдонім), Карбонна та Шатило. Всі вони діяли в цей час і випускали відозви від його Орлика, чим добряче поплутали чекістів.

**Сергій ДАНИЛЕНКО,
Київ, квітень 1921 року:**

«...Начальні мої кроки у Києві були до Шостака. Жив він поруч місцем служби. Вже в перше відвідання застав у нього гадасту коменданку. На столі стояла недомита судія сидуватого самогону. Моя поведінка викликала цікавість. Видно, звикли, що доступ сюди мають лише спеціалісти. Тільки Терешко широким помахом руки запросив сісти поруч. Перш ніж вваючи загальну розмову, відрекомендував:

Мій земляк і старий приятель Карін. А може, й корисна для нас людина».

Троє з гостей назвали себе. Найбільше зацікавило мене прізвище Андрух. Воно вже зустрічалося мені серед імен, які давно цікавили органи ЧК. Наскільки я зрозумів, трохи зникнувши до компанії, розмова точилася навколо опублікованої в пресі ноті Радянського уряду, в якій була вимога до більшовиків розпустити, як це передбачено Ризьким мирним договором, антирадянські емігрантські організації, що вели підіривну роботу, а керівників цих організацій вислати за межі країни. Говорилися про це за столом з неприхованою тривогою. Мені впало в око, що, апликну на столі й багато порожніх у кутку — тільки реквізит. Всі були абсолютно тверезі і явно зібралися на конспіративну зустріч. При мені поспішли ще з годину, випили по келиху і розійшлися. Терешко відразу до мене:

- Обіцяв привіз?
- Вже й не пам'ятаю, що обіцяв. Я до тебе просто по-дружньому.
- Не будь бовгузом, Сергію. Не прикидайся дуринком. Невже немає в тобі й краплі національної свідомості?
- Про що ти?
- Хіба забув? Я про список військових частин.
- А-а, так і сказавши. Я таки дещо занотував. Тільки не буде тобі списочка.
- Чому?

Тому, що, відверто кажучи, ненадійні ви люди. Зрадив був, зустрівши тебе в Єлісаветграді. Подумав: от до кого можна пристати. А ви навіть конспіруватись не вмієте. Лягаєте якимось. У вашій розмові про Радянську нугу я вловив велику тривогу і співчуття до петлюрівців. А хлопці ж і уявлення не мають про те, хто я такий.

— Не поспішався, виходить, і в тобі, Сергію! Ти так наші! З радістю прийдемо тебе до гурту. Доповидай, що привіз. Потім же поговоримо.

Помічанини по кишнях, я витяг саморобну маленьку записну книжку й почав перелічувати все, що дали мені в ЧК для дезінформації ворожої розвідки. Шостака слухав і нахвальновав мене. Все виглядало дуже вірогідно. Коли я скінчив, він схвальноно мовив:

— Тепер ми з тобою одним мотузком зв'язані. Коли б ЧК дізналася про твою послугу нам, поставили б тебе до стінки. Бо те, що ти зробив, — антирадянське шпигунство. Отже, вірю тобі повністю. Ти сказав, ніби ми могли конспіратори. Ще раз помітився, друже. Проти кожного, хто тільки по сиду за їм столом, ми з тобою шмаркачі. А вони у бувальчих бували. Надто довго розповідати про всіх. Згодом сам дізнаєшся. Скажу про Андруха. Він найбільший друг до Євгена Коновальця. Колиш був австрійським офіцером. Потім командував у обложеному корпусі Коновальця полком українських Січових стрільців. І сюди прибув за особистим його дорученням. Інші теж, як то кажуть, бачили світ.

Розбазікавшись, Терешко розповів багато важливого і цікавого. Так і дізнався про підлітлу організацію в Київській школі червоних стрільців. Вона називалась УВОСС (Українська воєськова організація студентів і вчителів). І, як відомо, мені розповіли пізніше, підтримувала через Андруха зв'язок з ЦУПКОМом.

...Київська ЧК ліквідувала ЦУПКОМ.

Александр НЕСВИЦКИЙ,
Полтава, 13 квітня 1921 року:

«19 марта 2 апреля

Обыски продолжают своим порядком по-прежнему. Сегодня был обыск в доме Антонины Спиридоновны Сенько-Савойской (вдова моего двоюродного брата Леонтия Лукача). Обыск продолжался довольно долго. Когда я пришел домой по окончании приезда больных в больницу, мне сказали, что у Сенько-Савойских идет обыск, причем нашли в сарае целый ящик осколков от разорвавшихся пущенных снарядов, которые собирали...

13 26 апреля

Слух, что под Диканькою идет бой. В городе идут обыски и реквизиции: берут мебель, экипажи, сбрют и разные другие вещи.»

Євген ЧУГРАЙ,
Єлісавєтград, 14 квітня 1921 року

Остерігаючись повторного арешту, Чуграй змінив квартиру. Щоб не з міста він ще не мав досить сил, тому заховався на околиці, в районі, що звався Кушівка, знайшовши прихисток у самотнього старика Федота — колишнього робітника-ливарника заводу Єльворті, котрий дозволяв свій вік у ошатному будиночку.

Господареві Євген назвався пораненим красноармійським командиром, якому потрібен спокій і відпочинок, щоб прийти в себе після поранення й лікування. Заплативши на місяць наперед за квартиру й харчування, Євген отримав у своє розпорядження ошатну кімнату з меблями.

— Я не хочу, щоб мене турбували, — сказав господареві Чуграй, — тому ви про мене нікому не розповідайте...
— А кому мені розповідати... Я ніде не бувую... Хіба що на базарі.
— От-от... На базарі якраз про мене розповідати й не бажано.
— Та ви не хвилюйтеся, пане офіцере, я вас не видам нікому.
— Звідки ви взяли, що я офіцер? — дивувався Чуграй.

— А ви на свої долоні подивіться і на мої... Та й випранка у нас, офіцерська... Але я не збираюся вас видавати чекістам... Сам їх терпіти не можу...

— Це ж чого? Ви ж робітник?

— Робітник... Я до жовтневого перевороту на заводі заробляв більше, ніж поліцейський пристав. Мене поважали... Мав своє господарство... У мене земля отут було п'ять гектарів... А ці голопузі прийшли до кладки й все забрали... Лишили двадцять соток... З роботи довелося йти, бо перестали платити... Син мій — в чотирнадцятому році загинув. Унітером був, артилеристом. Жінка померла в шістнадцятому. Один я залишився, мов перст... І нічого хорошего відада ця мені не дала... Землю забрала, й хату хотіли відібрати, як куркульську... та не зміг, бо я ж такі робітник... Але нерви поєсували та по ЧК поєтати... Так що не бійся, я тебе їм не продам, хто б ти не був...

Так Чуграй став переховуватися на Кушівці, вибираючись сил для повернення на батьківщину в Петроград. Адже тепер його тут, в Україні вже нічого не затримувало.

Яків Талько за порадою Чуграя теж зник з міста. З міліції його звільнили. Він подався в містечко Рівне, до родичів. Сподівався перебити хмурні там часи.

Яків ГАЛЬЧЕВСЬКИЙ,
15 квітня 1921 року:

«7 квітня під с. Камніогіркою провели реорганізацію: отаман сформував три відділи, які на перспективу назвали сотнями. Кожна з них пархувувала по дванадцять козаків. Командантами перших двох сотень Орел призначив Ониська Грабарчука і Васеля Сензюка. Третю очолював Мирон Ліхо з Хмільницької волості. Сензюк і Ліхо були підстаршинами. Грабарчук військового звання не мав, але «міг за пояє заткнути не одного підстаршину».

Навчання продовжувалось до 15 квітня. За цей час зловили лише кількох агентів, яких після допитів повісили. Щоб не залишити слідів, закопали їх. Одного хирляка, щоб не рити могилу, змусили залізи до ліскої норі, яку розширили шаблями, і там застрелили, як борсука.

Настав час рішучих дій. Переговоривши по черзі з командантами «сотень», Орел вислав їх зі своїми відділами на два тижні у рідні райони. Кожному дав листок з прізвищем осіб, яких необхідно знищити. Наголосив, що «з дому повишених повстанців не мають права нічого брати». Сам залишився при сотні Ониська Грабарчука.

Вже в середині квітня козаки Орла збурили весь повіт: чи не в кожному селі місцевий сексорт або безслідно зник, або загойдався на

квітисному штірі. Відділи червоних, що приїжджали з Літви на пошуки виваних, потрапляли у засідки. Мільйонери не висушувались на виступі, підлежували побити по хитах. Вражень селяни розділи. У не не страшно, відлежували побити по хитах. Мій: населення поіпривавалих секетів від жаху-терила шіра. Мій: населення поіпривавалих секетів від жаху-терила шіра. Мій: населення поіпривавалих секетів від жаху-терила шіра.

[illegible]

«Эти бандочки, — писал Голова Поддубской, — отличаются от городских, — проявляют довольно большую активность, являются в свой день в новом месте». На думку чекістів, повстанці наконці дійшли до нового місця.

Голова Подільської військової прокуратури під час роз'яснювальної роботи і розширення мережі Інформації у поліції Таргоровський і червоно комок Віталій Приказков, акції тех. підтр. цієї документи, особливо наголошувати на необхідності «провадити таке в суттєвості діяння бандадизма». Більшовики робили висновок, «бандадизм, по всій ймовірності, не прекратился, не уменьшился, а принимает новые формы, требующие от нас всех особой бдительности».

[illegible]

На початку квітня об'єднаний загін Хмари і Забожних вилучив 1000 шабле і 180 багнетів. Незабаром до них приєднався загонном отаман Коваленко. В ніч на 14 квітня отамани Забожних і Кошовий навели порядок у Чечельську, а 18-го — у Жабокричів.

[illegible]

З доповідної записки начальника Чигиринської повітової міліції, начальника Кременчуцької губернської міліції:

«Оставшиеся с прошлого года не ликвидированные кучки контрреволюционных банд Амары, Ильичева, Дерягина, Загороднего и др., оперирующие в местностях, прилегающих к лесам... с наступлением теплого времени, приблизительно с 15 минувшего марта подняли свои головы для восстания против совласти, стали организовываться, претворяя на свою сторону лиц из преступного элемента (бывших уголовных преступников и бандитов) и латентных дезертиров, преимущественно из кулацкого элемента и вооружаясь оружием, по всей вероятности, находившимся скрываемым в лесах... На себя обращает внимание то, что все бандиты — казакшеры, превосходно одеты и вооружены, что ясно доказывает, что бандитов содержит враги Совласти, которыми в селениях является жлобачный класс, угнетающий середняков и бедняков, последние образуют из себя темную (непросвещенную) массу, верят всевозможным контрреволюционным агитациям и провокациям кулаков и спекулянтов и все-то состоит под влиянием последних... Банды начали нападать на милицию, советских служащих, волостные и сельские инспекторы и другие советские организации, благодаря чему планомерная работа... превращена и милиция приступила к операциям по борьбе с бандитизмом, но ввиду малочисленности ее и недостаточного количества оружия и патронов к нему она в некоторых местах приняла оборонительную позицию».

Оперированные бандиты за период с 15 минувшего марта совершили следующие налеты и ограбления:

18 марта в 9 часов вечера сделан налет бандой Загороднего численностью до 25 калачистов на село Розлину Златоустовской волости, где избиты бандой родственники советских служащих...

19 марта, днем, со стороны Черкасского уезда, появилась банда численностью до 40 человек, неизвестно под чьей командой, в с. Куликовке Мезоводской волости, где, разогнав сельский исполком и козинецм с прикаранием больше на службу не являться и не исполнять распоряжения соввласти, направился в Холодный Яр.

19 марта через с. Дубинцы также прошла неизвестная банда в числе 10 человек, направившаяся в лес по направлению Холодного Яру. Были получены сведения, что в это время в Холодном Яру сгруппировалась банда до 100 чел., вооруженная винтовками и 2 пулеметами «Максим».

... человек сделан наем на контору лесной разработки при с. Камыша-
новке Оситнянской волости, где убит агент заградительного отряда
ст. Бобринская т. Баранский и ограблено около полтора миллиона ле-
н.

20 марта, между селами Яничем и Цветной, наш экспедиционный отряд, в котором участвовали чины милиции и члены парткома, наступал на оперированную там банду, с которой был бой, в результате которого благодаря нераспределительности командира Поттавского кавалерийского эскадрона Тимохина, который впоследствии оказался изменником, ушел к бандитам, ранен начальник милиции Медведовского района Христинич и отданы бандитам пулемет «Максим» с тачанкой, лошадиная упряжка.

20 марта бандой Загороднего был совершен налет на железнодорожную станцию Сердюковку Черкасского уезда (на границе Чигиринского уезда), где убито 4 красноармейца и забраны телеграфные и телефонные аппараты...

23 марта банда Загороднего прибыла в с. Межігорку, куда начальником милиции Златопольского района ночью был выслан специальный экспедиционный отряд, которым банда была захвачена и в результате боя нашими убито 3 бандитов и взято 11 лошадей...

29 марта в с. Яновке Трипесекской волости на находившихся там красноармейцев Медведовского райпродекома началось 8 бандитов-кавалеристов и убили 7 красноармейцев, из бандитов убит 1...

2 апреля со стороны Черкасского уезда, прибыли в Холодный Яр банды Водино, Кириченко и Киби, передвинувшись якобы с потавской стороны... Численность этих банд до 700 человек, в том числе около 200 кавалеристов...

Вечером 2 апреля в с. Ивковцы Медведовской волости вступила банда Хмары численностью 39 кавалеристов и, обняв их там одного красноармейца, находившегося дома в отпуску по болезни, убила его.

Утром 3 апреля вышеуказанная банда Хмары под видом красной войск с красным флагом и в форме кавалерии Буденного из с. Ивковец выступила и через поле в лес направилась в с. Мельники. По прибытии в с. Мельники два бандита (очевидно отаманы) зашли в церковь, приблизившись и в 12 часов дня вся банда выехала через с. Головкинку. По прибытии в с. Головкинку банда окружила сельский сход, избива председателей волостного комитета и комнезема, уничтожила канцелярские дела волостного исполкома...

Роман КОВАЛЬ,
про події 16 — 21 квітня:

«15 — 16 квітня в лісі Соснівку, неподалік с. Богданівки, що у 19 км від Тульчина, відбулася нарада отаманів командного складу 184-ї Надбужанської повстанської дивізії. На неї прибув і знаменитий отаман Заболотний. А вже 18 квітня в лісі коло Четвертинівки відбувся повстанський з'їзд. В ньому взяло участь, як зазначали чекісти, «11 бан

МАХНОВЦІ

дипських старшин». Постановили в один загін не об'єднуватися, діяльність перенести до Гайсинського, Липовецького та Ямпільського повітів, одночасно діяти в різних місцях...

21 квітня Лихо завітало до м. Бузівки Київської губернії, а 25 квітня вже був на Уманщині. 26 квітня козаки Хмари налетіли на робітничий батальйон. Забрали 20 коней, 15 гвинтівок. У полон здалися 10 червоноармійців та вояк.

30 квітня об'єднаний відділ отаманів Хмари, Лиха та Комариника сплюгло в 700 шабел, 800 багнетів та 12 кулеметів від с. Полонки, що в 20 км від Гайетина, перекинувшись в ліс коло с. Рахнів-Польових. 1 травня вони вже були коло с. Соколен, що недалеко м. Печери. Мета: напад на ешелон, який мав везти спійманих «десертирів» із Красної армії, і звільнення їх. Планувалося долучити звільнених арештантів-«десертирів» до повстанського війська...

Караван експедиції містечкової голоти разом з повітовими «ревтройками» захопили села: Одна з них заскочила до Попової Греблі. Мародерство комуністів переросло у вакханалію. Підпалювали хати, жарари зборювали селянам гасити їх. По тих, хто кидався виводити коней чи худобу з повіток, стріляли. Всього згоріло 534 будинки. У вогні загинуло двоє дітей і один селянин похилого віку. Зрозуміло, що все чоловіче населення Попової Греблі після цього пішло у партизани. 2 травня 1921 року отамани Балто-Ольгоніського повстанського загону Заболотний разом з головою Повстанської дивізії Ради Задекою звернулися з листом «Да Баттського рейкому і парткому», в якому «жидівсько-зłodійська влада» попереджувалася, що у випадку повторення подібного акту вандалізму, як 15 квітня у Поповій Греблі, Українська дієва повстанська рада оголосить «суворий терор всім сім'ям як партійних робітників, також і всім сім'ям червоноармійців».

Якщо у березні та першій половині квітня відділ Орла був пішым (неповоротки коней важко прогнати), то тепер, коли настав час рішучих дій, постало завдання посадити відділ на коней. Але, як на зло, чи не всі кінноти з повітових центрів сконцентрувалися у Вінниці.

Почали повертатися зв'язкові. Один з них, що прибув із Летичівщини, не знаючи нічого про завдання відділу Сензюка, розповів Орлу, що в їхньому районі хтось щочоті вішає сексотів, а коли з Летичева на обласну виїхали чекісти, то на хуторах під м. Деражню потрапили у засідку. Як наслідок, втратили 10 забитими й пораненими.

Почали доходити чутки і про терористичну діяльність козаків Мирови Лиха під Хмільщом. Більшовики думали, що це знову об'явився отаман Шенель. «Комуну збивало з пантелику те, що рівночасно на великому просторі кількох подільських повітів з'явилися повстанці... Секісти їх, вони не знали, й це тим більше їх лютило та лякало».

Червоні не знали, що у «проводі повстанчої акції» стоїть Яків Гальчевський, тому й дружину та матір отамана місцеве влада не зачіпала.

Отаман часто вислав підводою групи з чотирьох чоловік на якийсь терористичний акт. Іноді вночі сам брав кілька козаків і заходив до знайомих Брусленів та до своєї дружини — місцевої вчительки Марусі Шуматій-Гальчевської. Під час однієї з коротких зустрічей Яків повідомив дружину, що відтепер буватиме у неї рідко, «бо вже не один козак загинув через те, що його тягнуло до жінки». Дружина сама мусить собі дати раду.

«В умовах тодішньої дійсності не було часу ані змоги сидіти при жінці, — наважав отаман. — Це були залізні часи для української молоді. Боротьба за волю України, почуття помсти за кривди народу були сильніші від родинного життя».

Ще в 1920 р. Яків пропонував Марусі виїхати з Поділля до батька на Херсонщину, та не було надійних документів і грошей на дорогу. Та й Маруся не хотіла Якова «лишити самого».

До неї тепер час від часу заходили чекісти чи місцеві міліціонери, питаючи про чоловіка. Відповідала завжди спокійно: «Пішов із армією Петлюри. Де тепер, не знаю». На цьому поки й кінчалося. Чекісти не арештували Марію, бо знали: рано чи пізно Яків Гальчевський знайде до неї, а отже, у них з'явиться шанс його заарештувати.»

Андрій ГУЛІЙ,
квітень 1921 року

Одужавши після поранення, Андрій Гулій з документами «пораненого бандитами» лісничого, разом з повстанцем Олександром Новохатським підводою вирушив слідом за отаманом Сирим, до кордону з Румунією. Хоч був уже початок січня, Дністер ще не скуло кригою, щоб можна було по льоду перебратися на інший берег. «Лісничий» ліг в лікарню в селі Слободзеї, напарник пристав на квартиру до селянської сім'ї. Два тижні чекали поки морози зроблять свою справу й лід на річці зможе втримати людину.

На протилежному боці річки їх затримали румунські прикордонники. Гулій назвав себе й попросив зв'язатися з місцією УНР в Бухаресті. Його кілька днів перевіряли й звільнили.

Гулій подався в Бухарест, де його прийняли в Генеральному штабі Збройних сил Румунії. Полковник знав, що між Польщею та Румунією діяла угода про сприяння Українській Народній Республіці.

Румунські військові, особливо розвідка, цікавилися справами в Україні. Гулій вгамував їхню цікавість й почав роботу над створенням Румунії Повстанського українського штабу, який мав намір замаскувати під Інформаційне пресове бюро. Він активно вів переговори про це з генералами Дельвігом, Амзю та Горським з Генштабу збройних сил Румунії.

Довідавшись про те, що полковник Гулій за кордоном, Симон Петлюра викликав його до себе в Тарнопо. Дорогою отаман заїхав до Варшавського штабу Юрія Тютюнника. Це було вже в квітні 1921 року. В штабі він зустрів своїх соратників генералів Михайла Омеляновича-Павленка, Застіського, Тютюнника.

В штабі генерал-хорунжий Тютюнник знайомить Андрія Гулого з планом повстання проти більшовиків в Україні. За ним вся Україна була поділена на п'ять округів, кожен з яких ділився на райони, а ті в свою чергу на сотні дільниць. Дві округи зіткнулися на Прапобережжі, три — на лівому березі Дніпра. Ліній між ними прогнала до Рибини: Ванявирі, Христинівка, Бобринська, Черкаси. Тютюнник сказав Гулому, що Петлюра хоче закінчити його командуючим Південного (першим) округом. До неї входилимуть Одеський повстанський район на чолі з Пилипшиком, Балтійський (отаман Задорожний), Євстафопольський (Орел-Нестеренко), Олександрівський (отаман Деркач) та Скверінохладський (отаман Гнибда)... Всі отамани добре знайомі Гулому по спільній боротьбі.

Звіт полковника Андрія Гулого про рейд тизани червоних справираження на членів Ради міністрів, яка його засуджала. Петлюра присвоїв Гулому звання генерал-хорунжого й підтвердив його призначення командувачем Південним повстанським округом України.

Недовзі Південна повстанська округа генерала Гулого відновила боротьбу проти більшовиків. Вона активно почала діяти на території Одеського, Гирсенівського, Анапійського, Вознесенського, Миколаївського, Херсонського, Верхньодніпровського, Експерінохладського, Євстафопольського та Брандівського повітів.

Загальне повстання в окрузі Гулій призначив на 1 травня. Почати його мали в Євстафополі й Олександрії.

Костянтин ЛЯХОВИЧ,
Полтава, 17 квітня 1921 року

Полтавських мешковиків заарештували протягом тижня з 16 по 21 березня. Підставою послужила телеграма Києва, що дублювала московську про «арешти активних членів угодливих партій». На дель арешту лідер полтавських мешковиків був хворий, але це не стало чекістам на заваді. Тестя Ляховича письменник Володимир Королєнко добрався аж до голови Цупирезкому В. В. Мищеня. Тоді телеграмою запитав полтавських підлеглих, у чому зинувачуються заарештовані Ляховичі Криківська, злипаєння яких добивався Королєнко. З Полтави надійшла в Київ відписка — мовляв, арешти проводяться відповідно вказівки телеграм...

Поки тривала перепишка, Ляхович захворів у з'являючи ще й на тиф.

Вияксованого його принесли 9 квітня в будинок тостя. Зусилля лікарів виявилися марними. За тиждень Костянтин Ляхович помер.

Ховали його 17 квітня. В похоронах взяли участь більше двадцяти тисяч жителів міста, переважно — робітники. З Харкова прибула група меншовиків на чолі з Сандомирським. Похорони під виглядом дингуванням розпорядника процесії працівника губернської ради профспілок Владовського переросли в мітинг. Над натовпом майорів прапор РСДРП, лозунги... «Вічна пам'ять борцям, що боролися проти смертної кари, за революцію, соціалізм!» — можна було прочитати на одному з них. «Свободу в'язням — боріям за свободу!», «Ганьба вам, тирані!» — тріпотіли чорні літери на кумачовому полотні.

Сандомирський у своєму виступі дуже тепло й схвально говорив про колег по партії. Наприкінці заклинав полтавців боротися за звільнення інших політичних в'язнів. Адже в застінках ЧК томилася інші члени РСДРП(м).

Під натиском громадського обурення губернський партком розпорядився випустити частину заарештованих. Але лідерів організації невідно вивезли до Харкова.

27 січня вже харківський слідчий виніс вирок про ув'язнення в концтаборах та політизоляторі Гольдберга, Ходоса, Володарського, Карлінського, Курбатова, Силенчука, Могилевського... Інших, як «неактивних членів партії» — звільнили.

Зі смертю Костянтина Ляховича та ув'язненням його соратників у Полтаві фактично припинилася діяльність досить авторитетна й впливова до цього організації РСДРП(м).

Полтавські чекісти рапортували: «Зі смертю гр. Ляховича Полтавську організацію можна вважати обезголовленою за винятком гр. Гольдберга, Силенчука, Карлінського і Курбатова, переважна більшість членів полтавської організації РСДРП за своїм політичним вихованням і практичним застосуванням меншовицьких ідей не становить собою серйозної сили. Вони занадто молоді і «політично істеричні», щоб у процесі своєї діяльності не дискредитувати свою партію».

Більшовики, як у Полтаві, так і в усіх окупованих і підкореній Україні більше не приховували, що ділитися владою не збираються підтримувати ком. Навіть з есерами та меншовиками, котрі були найближчими колегами по духу... Було покладено ще один камінь у фундамент Великого терору проти народу і його політичних лідерів усіх мастей.

**Марія ФОРТУС, Одеса,
квітень 1921 року:**

«...Двоє суток Шеголев і його колеги самоотверженно боролися за життя девушки. Двоє суток она не приходила в сознание. А когда во

третьи открыла глаза, увидела возле постели товарищей из ЧК. Попыталась улыбнуться, но сил не хватало и для этого.

Спокойно, спокойно, Машенька. Не двигайся, не разговаривай. Все будет хорошо. Это он тебя, Федор?

Маша сделала утвердительный знак веками.

Между тем Красновский, уверенный в гибели Фортус, и не помышлял о победе. Наоборот, он развернул бурную деятельность, предложил председателю свой план одной важной операции. Когда же его арестовали, он все начисто отрицал. Убили Фортус? А он тут при чем? Ведь им не поручали общего задания. Видели Машу на его улице? Мало ли кто ходит по улице! Улицы, улицы где?

Так продолжалось с месяц, пока врачи, наконец, не разрешили повезти Машу на очную ставку с предателем.

Красновский сидел спиной к дверям и не заметил, как в комнату бесшумно вошла Маша.

— Так вы не убивали Фортус? — спросил следователь.

— Сколько можно спрашивать, — раздраженно ответил арестованный. — Я же русским языком говорил, что в тот день даже не видел ее.

— Обернитесь!

Красновский медленно, не понимая, в чем дело, повернул голову. Не сдержав возгласа удивления и отчаяния, он вскочил со стула:

— Жива! О проклятье!

...Вслед за Красновским арестовали Марсову и еще до полусотни активных членов петлюровской подпольной организации. Все они предстали перед революционным трибуналом, который вынес им суровый приговор.

**Василь ВЕРИГА,
про травень 1921 року:**

«У квітні 1921 р. Партизансько-Повстанчий штаб на чолі з генералом Юрком Тютюшином вийшов з Тарнова до Львова з дорученням — підготувати там плани організації повстанської армії. Штаб розміщувався на Підзамчі, в будинку Другого відділу Команди Корпусної округи. У народі будинок називали «на Кисельках». Була це Львівська Експозитура II Відділу Генерального штабу Польського Війська (тобто розвідка). Сталося це, очевидно, за згодою польської розвідки, бо ж, як стверджують документи того часу, «сам шеф Львівської Експозитури II Відділу майор Фльорек просив свого зверхника, шефа II Відділу Генерального штабу Польського Війська у Варшаві, підполковника Ігнація Матушевського, щоб українському Повстанчому штабові дати якнайбільшу допомогу, бойовий виряд, обмундирування та харчі. Одночасно

майор Фльорек просив дозволу поінформувати штаб Тютюнника, що в разі нещасного походу учасників його знайдуть опіку і гостинність в терені Польщі. Отже, все те діялося за порозумінням і згодою польських військових властей.

Основним завданням Головного Повстанчого штабу у Львові було організувати Українську Повстанчу Армію з добровольців з поміж інтернованих воєнків української армії УНР; скоординувати повстанські рухи в Україні, щоб звести всіх отаманів під одну команду і підготувати всенароднє повстання. Гаслом до такого повстання мав бути «рейд» Української Повстанчої Армії в Україну. Першим і безпосереднім завданням Повстанчої армії було погасити нерейти польсько-совєтський та румунсько-совєтський кордон і, з'явившись несподівано на українській території, підняти загальне повстання.

У скорому часі тут уже працював український планувально-розвідний центр, у якому було до 30 співробітників, де під керівництвом підполковника Отмарингайна розроблялися плани походів в Україну, що повинні були відбутися не пізніше ранньої осені. «Тут були фахівці з усіх галузей: стояли вони на чолі управління, відділів, відділень, секцій та підсекцій». Здавалося, що все було в найкращому порядку та що фахівці у свої відділах виконують своє завдання бездоганно. Українська розвідка працювала на повну потужність і у своїй діяльності, очевидно, піддала польській, яка була теж дуже добре поінформована про дійсний стан в Україні через своїх власних розвідників.

Сотник Дмитро Герчанівський у своїх спогадах під назвою «Випутти окупанта» твердить, що польки погоджувалися озброїти чотирі дивізії української армії й армії Російського Евакуаційного Комітету (Самкова) та пропустити їх в Україну в «случайний час».

Для успішного переведення цього завдання треба було дістати згоду підтримку цілої української спільноти, незалежно від ідеологічних чи партійних переконань. Беручи це до уваги, генерал Тютюнник переконував не лише з лідерами соціалістичних партій, але також і з лідерами правих партій, як от хлібороби-демократи та соціалісти-самостійники, яким він навіть запропонував співробітництво. Це у свою чергу викликало незадоволення в соціалістичних колах, які, незважаючи на всі помилки, зроблені в недалекому минулому, все ще думали про себе, що тільки вони покликані будувати Україну, очевидно, тільки соціалісти. Цей почин Тютюнника насторожив також і Петлюру, з яким він у першій стадії організації Повстанчого штабу узгоджував усі найважливіші рішення і який став підозрювати, що Тютюнник хоче відсепаруватися від нього. Передбачаючи таку можливість, Петлюра, на всякий випадок, 15 квітня 1921 р. послав в Україну «своїх людей»: полковника Карпенка Яворського і, як начальника його штабу, підполковника Воїня-Горбаченка зі своєї охорони для організації повстання в Правобережній Україні.

Згідно з деякими повідомленнями, Андрій Макаренко, Опавас

риєвський та Федір Швещ, члени Директорії УНР, які перебували тоді в Австрії, вислали з Відня, через Румунію, на Херсонщину свого організатора повстання, поручника Бондарука. З цього видно, що замість взаємного довіря й координації дій починався новий розгاردіаш. Інтереси партії ставилися вище всенародних інтересів.»

З ДОКУМЕНТІВ

Квітень 1921 року

З донесення акту ЧК:

«Сподвижник Струка — Бридихин Федот Терентьевич, крестянин 50-ти, великорос, крупный кулак Горностапольской волости. До революции Бридихин был членом Союза Русского Народа... Второй сподвижник — Залца, который во время ранения Струка командовал его бандой и орудовал в Волынской губернии, поддерживал деятельную связь с Савинковым. Как видно, эти обстоятельства дали повод к тому, что Главный Повстанческий Украинский комитет относится к Струку с некоторым недоверием, считая его приверженцем Савинкова, и при назначении командующим Северным Повстанческим фронтом Мордалевича, советует последнему обратить внимание на политическую окраску Струка и прибрать его к своим рукам. Как видно, для этой цели в банду вливается целый ряд агитаторов для выправления политической линии банды».

З телеграми отамана СТРУКА Горностапольському виконкому:

«Дивуюсь, що воєвки поодивались в очеву шкуру, були жидівські прихвості, а тепер стали українцями. Скинте шкуру, одніть наприклад селянина, і тоді скажіть йому, що Ви є борці, а не баламутники народу. Коли скинете і приступайте до праці, тоді дайте мені знати. Партизан Струк».

Федір АРТЕМЕНКО (Орлик).

15 квітня 1921 року

Отаман Орлик сидів на так званій Смоловій колоді в Тетейському лісі, місці де він зустрічався з розвідниками й зв'язковими й читав листа від отамана Юлія Мордалевича. Посилений від нього неподалік, притримуючи за вуздечку коня.

«Оскільки наша група стоїть на платформі УНР, — писав Мордалевич, — і хоче працювати в контакті з вищими інстанціями і штабом, вона, безумовно, мусять визнати свою залежність від штабу Північного фронту. А тому пропоную вам, прилучитися до мене й взяти команду

над центральною групою північного повстанського фронту... Федір Артеменко замишлявся. З одного боку його безперечно радувало, що штаб армії УНР прагне об'єднати її нашілти боротьбу окремих отаманів у русло загальноукраїнської протидії польовій боротьбі. З іншого — його хочуть підпорядкувати іншому отаману, хоч доторжувати що прикрийсть у обгортку нового призначення командуючого групою...

Навіть взимку 1921 року, на відміну від більшовицьких отаманів Орлика-Артеменко не розпустив бійців по домінках, а продовжував боротьбу. Рейдував, час від часу турбуючи окупантів. 15 січня звільнив від більшовицької Кладівське, через тиждень пішов на Гостомель, ще за тиждень — осадив Бороднян, за два дні — плантував перенізок у Бучі. Весною активність повстанців зростає ще більше. Окремі групи отамана Орлика налітають на Верезь, Тетерів, станцію Тубинську, грабують залізничні вантажники, Радомини, Гостомель, розквартировують продовольство та розкидають каретею.

Окупанти з усіх сил намагалися приборкати отамана Орлика. Частини пробували засилити в його ділянку секретних агентів, але безуспішно. Тих викрикнули й розстріляли.

В ніч на 15 квітня 1921 року загін Командуючого об'єднаннями силами повстанців північної Київської групи отамана Орлика вибив загін кулаків з Городенки і тиждень утримував містечко...

Роман КОВАЛЬ, про Єлісаветрад, квітень 1921 року:

«...В один з квітневих днів 1921 року в Єлісаветрадзі з'явився незвичайний підпільник і повстанець Степовий дивизії, а також арадник Кравченко, який сириня розпорозу Катеринівського Пономарю і Козьма, затібелі Костя Блакитного. Приїхав він з групою чекістів. Грав роль запланованого Гулого-Гуленка. Мета приїзду — віддати місяць підпільній організації, членів якої пішов особисто, зокрема, Андрія та Надійку Бардашевих. Ті ж у свою чергу знали Кравченка як товариша Степового Блакитного. Звичайно ж, вони повірили йому.

Але не повірив Григорій Яковенко — він відчув шкідливість, що перешкодило чекістам.

Іх було двоє. Один високий, у військовій бекені, дуже вже чистий Кравченко. Другий — низенький, міцної будови, в пальто залізничника — представився як Цибро.

Кравченко, забивши до кімнати, назвав царя Гулого-Гуленка: «Я мліна».

Яковенко відчув небезпеку і зробив вигляд, що не розуміє.

— Що ви сказали? — перепитав він.

МАХНОВІЦІ

Кравченко повторив царя.

Яковенко потис плечима, подивився на нього очима, повинив здивування і заштан:

Чим можу служити? Говоріть прямо. Я вас не розумію.

Кравченко роздумав, повернувся до Надії Бардашевої, яка й привела його на зустріч з Яковенком:

— Це та людина, про яку Ви говорили?

Надіяка зрозуміла, що Яковенко з якоїсь причини не хоче відкриватися і твердо сказав: «Ні».

Тоді провокатор заштан:

— Чи можна йому говорити?

Надіяка знову викрутилась:

— Дещо можна, а дещо ні.

Тоді Кравченко розповів, що приїхав з товаришем з Катеринослава у справах української організації і хотів би бачити Івана Бардашева чи Яковенка.

Кравченко назвався ад'ютантом д-ра Гелєва і розповів про його смерть.

А ось звідки ти знаєш царя? — блиснула здогадка у Яковенка.

Незважаючи на смерть доктора Гелєва, виголосив провокатор, його справа не помере. Я її продовжу.

Кравченко намагався присоромити Григорія:

— Соромно, що Ви, молода людина, не працюєте в організації.

Яковенко спокійно відповів, що він працює «в совітській» і йому обійшло незабаром підвищення, так що у нього немає причин бути незадоволеним владою.

Розмова була вичерпана.

Яковенко очима показав Надіїці, щоб закінчилась.

Він поділився з нею підозрами. Але Надійка переконувала Яковенка, що він помиляється:

— Кравченко — товариш Степового. Можете спитати у його батька, у дядька Петра, у Андрія, у Івана, у Павла Бесараба, врені. Вони воявали разом...

Яковенко, хоч її аргументи були достатньо серйозними, довірився так своєму відчуттю. А Надійка... Надійка звинуватила Яковенка, який щиро симпатизував їй, як жінці, що він боягуз. Тому що не захотів розкритися перед провокатором Кравченком.

Важко провести межу, де починається баягузство і де закінчується обережність, — розсудливо відповів Григорій і пішов на квартиру до Андрія Івановича Бардашина, щоб попередити його про небезпеку, яка навієла над ним і його родиною.

Але і Андрій Іванович, як і Надійка, не послухали досвідченого підпільника.

Переконаність Андрія Івановича і Надійки частково похитнули впе-

пеність. Яковенка. І він зробив ризикований хід: несподівано наскоком на квартиру, де зупинились чекісти.

Вони якраз спали і Григорій їх «взяв голими руками».

Він сказав, що справді є Яковенком, але оскільки підозрює, що вони провокатори, не хотів розкриватися перед ними. І поки він не переконається в протилежному, з ними на контакт більше не вийде.

Яковенко пішов так же несподівано, як і прийшов.

Розгублені чекісти — а їх було троє, третій вдавав з себе представника «Донського казачества» — не знали як їм поступити. І Яковенко вислизнув їм з рук.

Яковенко переночував на іншій квартирі. Ніч пройшла неспокійно. Він весь час пертався думкою до своїх зустрічей — і все більше переконувався, що почуття його не підвели. Яковенка охопив жах за долю Надіїки, Андрія Івановича, інших товаришів.

Переживання були небезпідставними: побачивши, що їх розшифровано, чекісти в цю ж ніч провели арешти Єлісаветградського підпілля, а на квартирі Бардашевних зробили засідку, чекаючи на прихід Гулого-Гусенка.

Вранці, хоч надворі було прохолодно, Яковенко залишив на квартирі, де почував, улюблену шубу — по якій його визнавали здала — і пішов до хати Башлика — українського підпільника, на квартирі якого він всю зиму 1921 р. перебував. Ще здала побачив, що біля хати стоїть група жінок і обговорює якусь надзвичайну подію. Яковенка все зрозумів. Не змінюючи напрямку, пішов у поле. Яковенко звертає увагу, що сусідський хлопчик, який стояв на розі свого будинку, впамят його і теж направився в поле.

Тримуючись один від одного на віддалі, вони довго йшли паралельним курсом.

Дійшовши до Злодійської балки, зіійшлися.

Хлопчик схильовано розповідав про арешти, що були проведені дві ночі в Єлісаветграді, і що на квартирі у Башлика на нього, Яковенка, чекають агенти.

Яковенко подякував хлопчика за інформацію, стримано похвалив правильні дії і... наказав йти з ним.

Підпільник не хотів відпускати хлопця додому, бо агенти могли помітити тривалу відсутність хлопця і взяти під пережресний допит: де був? з якою метою? хто був з тобою? Хлопчина міг би зацугтатися і врятувати розповіді в-якому напрямку пішов «дядя».

Разом прийшли до Ставцел, де перебувалися члени Холодирського повстанського Дітяря, Наливайко і Отаманенко, але нікого не знайшов. Тоді пішли у-Кримки, де знайшли Наливайка. Йому першою припало Яковенко звістку про арешт Єлісаветградського підпілля, зокрема, його батька і сестри.

Наливайко, який і раніше не довіряв Яковенку як «врангелівському

офісеру», здогадувався, що, оскільки врятувався лише Григорій Яковенко, саме він, Яковенко, винний у арештах. І накинувся на Григорія, як на провокатора, з обвинуваченнями та погрозами.

Яковенко опинився у непростій ситуації: за ним полювала ЧК, а свої не приймали.»

З ДОКУМЕНТІВ

16 квітня 1921 року

З доповідної записки начальника Чигиринської повітової міліції начальника Кременчуцької губернської міліції:

«Оставшись с прошлого года неликвидированными кучки контрреволюционных банд Хмары, Ильченко, Деркача, Загороднего и других оперированных в местностях, прилегающих к лесам... с наступлением теплого времени, приблизительно с 15 минувшего марта подняли свои головы для восстания против соввласти, стали организовываться, привлекая на свою сторону лиц из преступного элемента (бывших уголовных преступников и бандитов) и злостных дезертиров, преимущественно из кулацкого элемента и вооружаются оружием, по всей вероятности, находящимся спрятанным в лесах... На себя обращает внимание то, что все бандиты-кавалеристы, превосходно одеты и вооружены, что ясно доказывает, что бандитов содержат враги Соввласти; которыми в селе-ние является зажиточный класс, угнетающий середняков и бедняков, последние изображают из себя темную (непроявленную) массу, верят всевозможным контрреволюционным агитациям и провокациям кулаков и спекулянтов и всецело состоят под влиянием последних... Бандиты начали нападать на милицию, советских служащих, волостные и сельские исполкомы и другие советские организации, благодаря чему планомерная работа прервана и милиция приступила к операциям по борьбе с бандитизмом, но ввиду малочисленности ее и недостающего количества оружия и патронов к нему она в некоторых местах приняла оборонительную позицию.

Осерирующими бандами за период с 15 минувшего марта совершены следующие налеты и ограбления:

15 марта в 9 часов вечера сделан налет бандой Загороднего численностью до 25 кавалеристов на с. Розливу Златопольской волости, где убиты бандой родственники советских служащих.

19 марта, днем, со стороны Черкасского уезда, появилась банда численностью до 40 человек, неизвестно под чьей командой, в с. Куликовке Медведовской волости, где разогнал сельский исполком и комбазг с приложением больше на службу не являться и не исполнять распоряжений Соввласти, направилась в Холодный Яр.

19 марта через с. Лубенцы также прошла известная банда в числе 10

человек, направившаяся в лес по направлению Холодного Яра. Были получены сведения, что в это время в Холодном Яру сгруппировалась банда до 100 человек, вооруженная пистолетами и двумя пулеметами «Максим».

19 марта в 10 часов утра бандой Загороднего численностью 30—35 человек сделан налет на контору лесной разработки при с. Каптаново Оситинской волости, где убит агент заградительного отряда ст. Вохринская т. Баранский и ограблено около полтора миллиона денег.

20 марта между селами Яничем и Цветной наш экспедиционный отряд, в котором участвовали члены милиции и члены партизана, наступая на оперировавшую там банду, с которой был бой, в результате которого благодаря нераспорядительности командира Полтавского кавалерийского эскадрона Тимохина, который впоследствии оказался изменником, ушел к бандитам, ранен начальник милиции Медведовского района т. Христиан и отаманы бандитам пулемет «Максим» с танковой, лошадей и 9 летками.

20 марта бандой Загороднего был совершен налет на железнодорожную станцию Сердюковку Черкасского уезда (на границе Чигиринского уезда), где убит 1 красноармеец и забраны телеграфные и телефонные аппараты...

23 марта банда Загороднего прибыла в с. Междигорку, куда начальником милиции Златопольского района ночью был выслан сводный экспедиционный отряд, которым банда была захвачена и в результате боя нашими убито 5 бандитов и взято 11 лошадей...

29 марта в с. Яновке Триплетской волости на находившихся там партизанских Медведовского райпродкома напали 8 бандитов-кавалеристов и убили 7 красноармейцев, из бандитов убит один...

2 апреля со стороны Черкасского уезда, прибыли в Холодный Яр банда Водяного, Кириченко и Кибия, передвинувшиеся якобы с полтавской стороны... Численность этих банд до 700 человек, в том числе около 200 кавалеристов...

Вечером 2 апреля в с. Ивковцы Медведовской волости вступила банда Хмары численностью 39 кавалеристов и обстреляли там одного красноармейца, находившегося дома в отпуске по болезни, убили его.

Утром 3 апреля вышеуказанная банда Хмары под видом красных войск с красным флагом и в форме кавалерии Буденного из с. Яновки выступила и через поле и лес направилась в с. Мельники. По прибытии в с. Мельники банда (очевидно отаманы) зашла в церковь, прорвавшись и в 12 часов дня вся банда вышла в с. Головкинку. По прибытии в село Головкинку банда вооружилась сельский сход, побоясь председателя волостного комитета и конезама, уничтожила канцелярские дела волостного исполкома.

В ночь на 4 апреля в с. Любомирку явилась банда в 60 кавалеристов, забрав в сельском исполкоме с собранной разверстки 100 пудов ячменя

и 5 пудов ржи и скрывалась в лес, причем арестовала председателя конезама, которого намеревалась расстрелять, но при отходе отпустила.

Получив сведения, что главные силы банд направилась в лес между селами Матисевкой и Цветной, наши войска 4 апреля прибывали в с. Матисевку. В ночь на 5 апреля, когда наши войска находились на отдыхе, на них было совершенно нападение банд большой численности, которые наступали с трех сторон, а также, благодаря содействию местного населения, банды появились в селе среди наших войск, с бандами завязались бой, продолжавшийся 2—3 часа, в результате которого убито наших 9 красноармейцев и 6 лошадей и взято бандитами 18 лошадей с седлами... Бандиты своих убитых моментально подбিরали и уносили в лес, а с наступлением дня банда отступила. По частным сведениям убито бандитов 14. В этом бою полтавским эскадронным был отдан бандитам пулемет «Максим» с танковой и лошадей, но милиционеры конного резерва отбили удачу и то оружие, когда бандиты перетаскивали его через лесную тропу.

7 апреля утром банда численностью до 200 кавалеристов при нескольких пулеметах, в форме красных войск с подложными документами прибыла в с. Медведовку, где благодаря маскировке предельным подложным документам подошла к помещению районной милиции, нашла на последнюю и после непродолжительного боя часть милиционеров разбежалась, а часть убито и ранено... По докладу милиционеров задержавшихся, насчитывается убитых 2 человека и ранено 2 милиционера... Кроме того, этой же бандой убиты председатель Медведовского волостного комитета Строганский Никита и граждане Котлик, Корещий и Емельян Колота... Имущество, деньги и часть оружия милиции забрана бандитами. После всего вышеописанного банда направилась в село Мельники на Холодный Яр, пробыв в Медведовке часа три...

По агентурным сведениям, появившихся в чигиринском уезде банда насчитывается до 2000 человек, из них большая половина кавалеристов банды распределены на большие 4 группы, а последние десятки на небольшие кучки, командуют большими группами Хмара, Ильченко, Водяной, Кибия, Кириченко и Загородний. При налете на Медведовку бандитами командовали: одетые в матросскую одежду именованные себя Водяным и Загородним, а руководили известные бандиты: Ильченко и т. х. Чирюпан, Семен Чумушан, Алексей Чумушан, Гребенков, Никита Токешко и Александр Прошенко из с. Медведовки.

Цель этих банд не вступать в открытые бои с нашими войсками там, где последние составляют из себя большие отряды, а исключительно нападать на отряды из нескольких человек, милицию, волостные и сельские исполкомы и конезамы и всех советских работников и сотрудников, ограбляя и убивая таковых, дабы этим терроризировать всех служащих и беднейшее население, в корне подорвать налаженный аппарат

работ Соввласти и поднять восстание против пролетарской власти...

**Яків ОРЛИК (Кошовий), Баланівка,
18 квітня 1921 року**

Пізно увечері поштовою дорогою з боку Жабокриччя у Баланівку повільно тягнулася колона верхівців у дві сотні шабел та два десятки підвід обою. В кінці валки четверо коней тягли за собою легковий автомобіль. Кавалеристи були зодягнені в новеньку красномаринську форму. Під їхніми до сльотради, розинукали голову й той розминув і за ночівлю.

Вранці, забравши з собою дев'ятеро совєтських активістів, «красні» це були повстанці отамана Орлика, спокійно залишили село. Під Баланівським лісом пононених порубали...

На той час отаман Орлик готував підняти протибільшовицьке повстання на терені Балтського та Ольгопільського повітів. День виступи визначили 1 червня. Повстанці мали намір підтримати німецькі частини й загін отамана Заболотного. Готових виступити зі зброєю проти більшовиків у двох повітах було кілька тисяч, згодом красні назвали цифру шість тисяч.

Напередодні, 14 квітня силами в 250 кавалеристів та 200 піхотинців Орлик вночі захопив повітовий центр Чечельник, спалив документи вольничкомі, в міліції, розігнав охорону цукрового заводу.

Навтізі вимку, в січні, лютому об'єднаний загін Кошового (Орлика) Заболотного не давав спокою окупантам, діючи на території Гайсинського та Ольгопільського повітів.

В березні загін вже мав 800 верхівців і дві сотні піхотинців й оселився у Балтському повіті. Мали 16 тачанок з кулеметами. Але такий великий сили загін стало незручно, й Кошовий розділив загін на п'ять груп. Стало легше уникати переслідування кинуті проти Орлика 12-ї дивізії Червоної армії.

Загін Кошовий будував по типу полку армії УНР. Штаб складався з бойових, досвідчених офіцерів-українців. Мали піхотні частини, санітарію, кулеметний взвод, санітарну частину, політично-агітаційний відділ, службу постачання...

Отаман Орлик безстрашно нападав на красні гарнізони. Тільки в березні він не раз вибивав більшовиків з Чечельника, Деміївки, Чечельницького.

В Ольгополі містився штаб направленої для розгрому отамана Орлика 12-ї більшовицької дивізії. Містечко кишило карателями. Але ж не знаходило Орлику вранці 1 квітня захоплене місто й звільнити з'явилася майже сотня повстанців, захоплених красними раніше. В бою загинуло 12 товаришів Гева, якому було доручено особисто ліквідувати «банду Кошового».

21 квітня 1921 року:

Витяг з доповідної записки уповноваженого Чигиринського райпарткому Кременчуцького губкому КП(б)У, 21 квітня 1921 р.

Продагента приїжджав не один, а з озброєною силою і тут же делал подеситинишу разверстку, т. е. обложение, не разбираясь — бедник, кулак, а три пуда с десятины давай. Были случаи, бедняки продавали все свое последнее, покупали хлеб и отдавали в разверстку. Так же разверстка выполнялась на скот. Комнезамы же стояли в стороне, на них опоры не было, а с них брали наравне с кулаками и, хуже всего, кулаки бедняков сагитировали против Соввласти...

Борьба с бандитизмом ведется совершенно бессистемно... Части, приспавленные вместе с начальником гарнизона, менялись на каждой неделе, а то и в неделю два раза. Причем замечено, что, какие бы части ни были, ни один из них не оставлял хорошего впечатления, а, наоборот, своими поступками и действиями дискредитировала власть. Например, в каждой в районе, каждое село стоило, что отбираются вещи, как-то белье, обмундирование, полотенца, сало, обувь и прочее...

Работа райпарткома до сих пор сводилась все к нулю... Были даже такие случаи, что политработник проводит беседу с селянами, а в этот момент из воинских частей производится селянина допрос и его публично бьют плеткой...

Все вышеописанное говорит, каково может быть настроение селян. Селяне, видя такое действие, называют их советскими и ругают советскую власть, все абсолютно селяне против советской власти, даже хуже в некоторых местах наблюдаются, как то: Цветная, Фундуклевка и ряд других сел поддерживают бандитов. Имеется масса заявлений и доносов преданных товарищей, что готовится поголовное восстание...

Уполномоченный райпарткомом для сдачи доклада от Чигиринского района

А. Петухов.

**Митрофан ТАЛЬКО,
Бердисьск, 20 квітня 1921 року**

Після повстання заживало. Закутій в гіпсові лати Талько вважався тепер ходячим хворим і в ліжку не залежувався. Бродив цілени днями літучою територією госпітально в який красні перетворили колишній санаторій, спускався до моря, нерідко виходив у місто. Він написав додому листа й з дня на день очікував відповіді з Глодос. В листі Митрофана пригримувалася версія, що він — командир взводу в Першій кінній армії Будяного, поранений в бою з махновцями й лікується.

Відповідь брату написав Кузьма. Він же повідомив, що «брат Яков мав неприємності по службі й пропав». А ще написав про приїзд в село карального загону чекістів, арешт Тривольського та ще кількох земляків, що були в армії Махна. Чекісти були в них дома й розпитували про нього, де він подівся.

Тільки написав братові листа, в якому, допускаючи, що лист може потрапити й чекістам до рук, заспокоював його, обіцяв після госпіталю повернутися додому, писав, що ніяких гріхів за собою перед совітами не бачить. У Махна він був тоді, коли махонці служили в Красній армії після поранення — повернувся у свій полк, який влізли в Кінгу армію. Тому невідомо чого хотіли чекісти. Він — двічі поранений красний командир і як повернутися, то розбереться з тими тильними красими, що морочать голову. Турбувався за Якова, розпитував, що ж сталося.

Як і думав Митрофан, про листи його стало відомо чекістам в агенту на Новоукраїнській пошті. Їх прочитали. Послали запит у Бердичівську ЧК. Ті переписали документ Таліка й не виявили нічого підозрілого. Про всяк випадок направили запит в полк Особливої дивізії в Київ. Таліка Митрофана, дивлячись на повстанцями вже в дзержинській губернії. Лист десь загубився дорогою. Повторного запису в Сісавстряду не попустило й Таліка ніхто не чіпав. Через два тижні йому мали зняти гіпс з плеча...

З ДОКУМЕНТІВ

21 квітня 1921 року

З доповідної записки уповноваженого Чигиринського райпаркому Кременчуцького губкому КП(б)У:

«...Продагента приїзжав не один, а в озброєній силі і тут він делал подвешитишу разверстку, т. е. обложение, не разбираясь — бандит, кулак, а три пуда с десятины давав. Были случаи, бедняки продавали все свое последнее, покупали хлеб и отдавали в разверстку, так и разверстка выполнялась на скот. Комиссионеры стояли в стороне, на опору не было, с них брали наравне с кулаками, и, хуже всего, кулаки бедняков сажитировали проти Соввласти...»

Борьба с бандитизмом ведется совершенно бессистемно... Части присылаемые вместе с начальником гарнизона, менялись на каждом деле, а то и в неделю два раза. Причем замечено, что, какие бы части были, ни одна из них не оставляла хорошего впечатления, а наоборот, своими поступками и действиями дискредитировала власть. Напрямую в район, каждое село стонало, что отбираются вещи и деньги, тельно части выезжали лишь только забрать в село вещей, как-то боеприпасов, полотна, сало, обувь и прочее...

Работа райпаркома до сих пор сводилась вся к нулю... Были до

таким случаям, что политработник проводит беседу с селянами, а в этот момент из воинских частей производится селянина допрос и его публично бьют плеткой...

Все описанное говорит, каково может быть настроение селян. Селяне, видя такие действия, называют их советскими и ругают советскую власть, все абсолютно селяне против советской власти, даже хуже в некоторых местах наблюдается, как-то: Цветная, Фундуклеевка и ряд других сел поддерживают бандитов. Имеется масса заявлений и доведених преданных товарищей, что готовится поголовное восстание...

Уполномоченный райпраткомом для сдачи доклада от Чигиринского района

А. Петухов.

Василь ВЕРИГА,
про квітень 1921 року:

«...Але і більшовики не мали наміру залишити Україну». Позбувшись усіх відкритих фронтів, Москві кинули всі свої сили на ліквідацію повстанських рухів в Україні. В квітні 1921 р. зреорганізовано московську систему різних «чрезвычайних комісій», які скорочено називали «чека», і створено одну т. зв. Всеукраїнську Надзвичайну комісію для боротьби з контрреволюцією і спекуляцією. Ця, як її звали, «всеукраїнська чека», була нічим іншим як тільки відділом московської чеки, очолюваної Феліксом Дзержинським. Незважаючи на те, що чека була «українською», її очолювали чужинці: В. Н. Манцев, голова, та Ю. Г. Садонімов та Н. А. Роставець.

Крім того, V з'їзд Рад України проголосив амністію для повстанців, яка також внесла замирення у повстанські ряди, бо частина повстанців дала приймати себе на цей гачок, повіривши советським запевненням. Знову ж таки, згідно з советськими даними, «протягом місяця після оголошення амністії у відповідні советські органи з'явилось за каяттям 27 отаманів і 3 794 рядові бандити», тобто повстанці. Завдяки цим зорозуміло б більшовикам удалося до деякої міри зупинити поширення повстанського руху. Але весною вони знову почали втрачати ініціативу в боротьбі з повстанцями, активність яких зростала з кожним днем. Тому-то для координації дій воєнних та цивільних властей у травні 1921 р. більшовики створили спеціальний орган — «Всеукраїнську Нарadu по боротьбі з бандитизмом» при командуючому збройними силами в Україні, керівником якої було призначено М. В. Фрунзе.

Так виглядала ситуація по обидва боки кордону навісні 1921 р. Але скоро вона почала змінюватися — і в Україні під більшовиками, і в Польщі. 16 квітня 1921 р. Християн Раковський, що був головою Ради Народних Комісарів, а також народним комісаром зовнішніх справ

України, звернувся до польського уряду з окремою нотою, в якій закликав його у невиконанні другого пункту Ризького договору, який Польща, Україна і Росія зобов'язувалися не втручатися у внутрішні справи одна одної.

«Український совєтський уряд з прикриттям мусить ствердити, що з боку Польської Республіки не вжито належних заходів, щоб дотриматися згаданої статті договору...», писав Раковський. В очевидному запереченні духові тієї статті на території Польщі, в Тарнові, існує офіційно дислокаційний пункт організації, що називає себе «українською народною республікою». Вона має свій кабінет міністрів, свій імпровізований парламент, який називає себе «українська рада республіки» і відбуває регулярно свої засідання. Із Тарнова по телеграфу, по його польський уряд віддав у розпорядження тієї змовницької організації, званої «українське пресове бюро», розповсюджуються щотижневий, щоденний і брехливий телеграм на адресу українського совєтського уряду, який дислокується в Бердичіві, а також і мир з Польщею. Невеселий українська преса підготувала чергові звіти про діяльність того дипломатичного уряду, без території і війська, який існує тільки завдяки підтримці польських властей» (переклад мій В. В.).

Тут партія підірвала міти, що обидві ноти ми поміж обома урядами навіяв двома мовами: польською писати по-польськи, а «український» уряд по-російськи.

Це дарма і в Петлюра, який все це плетив надії на повстання в Україні з надбавничимого пагубництва. Мавши інформацію про повстанський рух в Україні, він почав масові доповіді ймовірно, що ці справи дадуть перетворити з пописами. Розуміючи безсилість історичного повстанського руху, в січні 1921 р. при Головно-Команді військ УНР засновано «Партизансько-Повстанський штаб» завданням якого було підготувати загальне повстання в Україні проти окупаційного московсько-бolshevikського режиму.

Справу координації Петлюра доручив відомому військовому діячеві-хорунжому Юркові Тютюнникові, досвідченому партизанові, який все ще підтримував контакти з повстанцями і мав серед них певний авторитет.

Кость ПЕСТУШКО,
29 квітня 1921 року

Про те, що загальноукраїнське повстання переноситься з 1 травня на 1 червня Кость Благитиний-Степовий довідався від знайомих в Холодній на одній з конспіративних точок. Це був старий селянин околиці села Очкалового. Тоді отаман наказав перенести збір степовиків своєї дивізії, що на цей час ще була розсунута по домівках

двадцять шість травня. Сам вирішив навідатися в рідне село. Нестримно хотілося побачитися з коханою дівчиною. Отаман же був зовсім молодим ще чоловіком.

Яксь Черевик (отаман Лютий) вирішив піти з другом. І хоч приїшли вони в село швидко, сусід Пастернаків, до дочки яких ходив Кость, його помітив і унівав. Як же було не впізнати, коли це був у недавньому однієї з товаришів — Крайченко. Тільки тепер він працював на чекістів.

На ранок каральний загін чекістів оточив село. Вони давно полювали за Степовим, були впевнені — рано чи пізно той навідається у рідне село. Й не помилилися. В селі постійно стояв червоноармійський загін і навідувалися чекісти. Командир чекістів отримав наказ взяти отамана живим. Тому карателі оточили хату, в якій після побачення з дівчиною, ночував Степовий з другом. Видала нападників собака.

Вона розбудила повстанців, погналися за це. Один з чекістів на його кинувся дворовий Рубко, зніс шаблюкою йому голову. Крайченко показав їй став пересунути колінних повстанців дратися.

Благитиний з Лютим почали відстрілюватися. Й поки нападники не оголошили, проклали собі шлях гранатами й вирвалися на вулицю, звідси на вулицю. Там отамани, які домовилися кинулися в різні сторони.

Благитиний досить вправно відірвався від погоні й біг вулицею в бок, де про всяк випадок ще вчора залишили коней.

З провтулю просто перед ним вихопився на вулицю, поспішно надягаючи шпильку, якийсь зовсім ще жовторотий червоноармійський селянин було в нього нагана. Та помітивши, як той перелякався, не вистрелив, а пробіг мимо. Це коштувало йому життя.

Оговтавшись, червоноармієць вистріляв утікачу з гвинтівки в спину. Куля потрапила отаману в хребет. Бігти більше він не міг. Вже лежачи вистрелив собі в груди.

Наблизі чекісти й потягли смертельно пораненого ватажка Степовий дивили в закарет. Намагалися врятувати йому життя лікарі. Тим часом Лютий, відстрілюючись, вискочив на околицю села й зник.

Останні слова, почути чекістами й лікарями зі зболевших нуст молодого отамана були: «Випрашу за Україну»...

3 газети «Коммунист», Харків,
29 квітня 1921 року

НЕДОБИТИЙ ВРАГ

Тот перелом в настроєнні крестьянства, который произошёл в благоприятную для Советской власти сторону на почве издания законов о распределении земель и замене продразверстки продналогом, должен быть использован нами для полного уничтожения бандитизма.

Бандитизм на Україні так же, як і в інших частинах нашої федерації, являється політичним. Это своеобразная форма борьбы мелкобуржуазной стихии с Советской властью. Бандитизм возмущался и вдохновлялся кулачеством, союзными с ним силами деревенской интеллигенции, связанной с кулачеством, но реальною силу бандитизму, боевой энергии для бесчисленных шагов часто давало среднее и даже бедное крестьянство, недополучающее нашей продовольственной политикой, злоупотребляющей властью на местах.

5-й Всеукраинский съезд Советов опубликовал амнистию (секрет ВУЦИКА продлил ее) участникам бандитских выступлений, которые явятся добровольно и сдадут свое оружие до 15 мая. Эти акты имеют виду и бандитов, убедившихся в ошибочности борьбы с Советской властью, и кулаков, понявших бесполезность и безнадежность борьбы.

Совпадение амнистии и продление ее в связи с последними политическими мероприятиями Советской власти по отношению к крестьянству придает им огромное принципиальное значение. Те слои крестьянства, которые подняли оружие против Советской власти, не будучи согласными с ее политикой, теперь, когда эта политика изменилась, приобретают возможность исправить свои ошибки и свои преступления.

Амнистия дала значительные результаты. Каждый день газеты перепечатывают о добровольной явке бандитов, сдаче ими оружия. Зато несомненно сдвинулись и настроения той среды, которая окружает бандитов. Если это настроение изменяется, бандитизм теряет сочувствие, ему не остается ничего другого, как сдаваться на казнь.

Однако далеко не все бандитские шайки сдались. Там есть законные кулаки, убежденные петлюровцы и белогвардейцы, которые решают продолжать борьбу во что бы то ни стало. Там есть окончательно выбитые на колени мирной жизни элементы, для которых бандитизм превратился в профессию, которых Советская власть не привлечет к себе для общения с землей...

С этими бандитами мы должны кончать быстро и решительно. С нас достаточно нечисленного преда, нанесенного разбойничьими контрреволюционными шайками Украине, достаточно брошенных под откос домов, разграбленного имущества, сожженных складов, замученных и разтерзанных наших лучших товарищей.

Советская власть умеет миловать, прощать прошлые преступления, она не разучилась еще беспощадно карать тех упорствующих безумцев, которые пропускают данные им последние сроки.

Для них у нас остается последнее средство — огонь и железо. Они будут пулены в ход, либо полное уничтожение бандитизма является необходимым условием восстановления промышленности, сельского хозяйства, транспорта, возвращения нашей страны к мирной и свободной жизни.

Александр НЕСВИЦКИЙ,
Полтава, 29 квітня 1921 року:

«27 апреля / 10 мая
Слух, что донские казаки остановили Буденного и идут домой на Дон.

29 апреля / 13 мая
Приезжал Раковский и говорил речь на митинге в Корпусном саду о необходимости реквизиции хлеба для Красной армии, Красной Москвы и Донбасса, на что нужно до 13000 000 пудов хлеба. Говорил о политическом положении, между прочим, о возможности выступления против нас Румынии, с которой намерен идти и Петлюра.»

Юрій ПОПОННИК,
квітень 1921 року:

«...Становище було б трохи комічним, коли б воно не мало в собі певних елементів трагізму. Я намагався не мати безосереднього стикну з Петлюрою і виявив за найбільш відповідні піднягати безосередньому або першому квартирмістру, або начальникові Генштабу. Вагали я не міг собі Повстанського Партизанського Штабу інакше, як лише в складі генштабу, — незалежно від якості останнього.

Генштаб не хотів мати справи з такими небезпечними речами, як повстання, щоб не втратити свого авторитету на випадок невдач. Зате Петлюра дуже хотів, щоб Повстанський Партизанський Штаб підлягав йому безосередньо. Кому я хотів підлягати, той мене не хотів, а кому я не хотів безосередньо підлягати, той як раз хотів мене мати і підлягати. Хоч від усіх окремо працюй!

В першу чергу оголосив я одверту війну «таранівським повстанцям». А поволати було з ким. «Немов сарна, лежали воїни покомом по всіх коридорах і залах гостиниці «Бристоль», де розташовувався Петлюриний держав. До того були то не так собі аби-які повстанці, були то «представники нас» — так вони говорили.

В останньому запевняє усіх і Петлюра. А всі гуртом і зокрема звали себе отаманами.

Пі отамани були дуже спиритним народом. Більшість з них ніколи і ні проти кого не повставали. Для прикладу варто взяти найпопулярніших отаманів, що терлися того часу коло Петлюри.

Був такий отаман Голуб. Колись він дійсно зробив бешкет на Брацлавщині і тим собі «добув слави». Він ще і в початку 1921 року писав довжелезні доклади та звіти Петлюрі ніби то з Брацлавщини. До одного докладу додав навіть чудесно розроблені схеми. Повідомляв, що має дуже великі бої, розуміється, раз-у-раз успішні, що і надалі буде триматися, хоч йому і «тяжко». Він просив і Петлюру рушати на Україну,

«бо весь народ хоче, щоб жили УНР на чолі з Вами, пане Голово Отамане». А на кінці всього просив грошей. Ще нагадував Петлюру, щоб той не вірив фахівцям бо і народ їх не любить, та й він, Голуб, і козаками буде підлягати тільки безпосередньо «Головному отаману».

Петлюра передав мені Голубового доклада і звіти і тут же сказав: — Бачите. Чекають. Усі чекають. І дають дуже цінні вказівки, що дають організації Повстанського Партизанського Штабу. — він повинен підлягати безпосередньо мені.

Я скептично поставився до всього, що писав Голуб і навіть до його «вірноподданіческих» почувань. Через два тижні приблизно мені довелося виявити, що Голуб і не збирався їхати на Брацлавщину. Сам собі він в Збаражському повіті. Іноді продирався через кордон полюючи з метою грабунку. Пограбував кілька прикордонних цукроварень і повернувся проповідати награбоване. Я вимагав од Петлюри, щоб він дозволив мені, будь-якими засобами, забрати Голуба од кордону. Петлюра не погоджувався, та мені допоміг сам Голуб. Він, бачачи в іншій, вчинив бишкет уже на Збаражщині. Поляки його заарештували і після того «славний отаман» Голуб зник із обрію.

Найнахабніша і найпідліша отаманська компанія збиралася у районі Рівне. На чолі тої компанії стояли: Басарабенко, Шербанюк, Трепак. Вони працювали на зв'язку з Рівненською поліцією і розвідничим відділом штабу VI Польської армії, і розвідничим відділом штабу «війська». Нещасні люди було оте «військо». Вони були шкотовими рабами «батьків-отаманів». Через отаманів лише могли вони дістати короткотерміновий документ на право перебування в Рівненському повіті, через отаманів і годували їх поляки. На випадок непослуху, мандати забирали по польській тюрмі, били, вивчали і наразити або судити «за бильшовизм», або забирали до «табору смерті». Траплялися випадки, що неслухливий просто зникав — його «винюдили в розход».

Отамани жили непогано. Винювали собі потроху, мали по дві, по три жінки.

Розуміється, що й отамани повинні були віддячуватися полякам, вони віддячували. Вони робили наскоки через кордон, і, повернувшись назад, ділилися здобичкою зі своїми покровителями — поліцейськими польськими офіцерами. З польських офіцерів особливо підтримували отаманів поручник Шанкевич та Глязер.

Між іншим для сторонньої людини не буде зрозумілим — чому зв'язках з отаманами та і взагалі в цілій роботі, яка провадилася перерз через переговори і договором у Рівні, фігурують майже виключно поручники, рідше капітани, а ще рідше старше начальство. Таке явище не було випадковим. Робилося те по певній системі з наказу, що виходив од самого Пилсудського. Вживаючи такої системи, центр, не вникав до якого конфлікту на кордоні, міг скласти формальну відповідь на отих самих поручників; а з поручника багато не візьмеш. По-

звичайно, переводили у такому випадку в якусь частину на захід. Усі ті поручники були завзятими «полсудчиками» і в деякій мірі пригадували Петлюриних отаманів, бо визнавали над собою владу лише «команданта Пилсудського».

З Рівненською компанією отаманів було тяжче управитися ніж із Голубом. Вони міцно засіли там. Ходатаєм їхнім перед Петлюрою був Григорович-Барський. А той умів напастись! Читаючи «послання» тих отаманів, дивувався — як може людина так щиро, так чистосердечно брехати; можливо, що, вренучи цілий свій вік, вони вважали брехнею те, що значайна людина уважає за правду. А збоку художнього ті «послання» теж заслуговують уваги. Висновки у всіх однакові: «Хай живе Україна тільки на чолі з тобою, пане головний отамане Петлюро!» і... давай гроші! Григорович-Барський — старий приятель Петлюри, і Петлюра йому довіряв. Був він таки добрий провідник і видурював у всіх, що можна,»

Роман КОВАЛЬ, про Єлісаветград,
квітень 1921 року:

«Що робити? Де дітися?

В таких випадках завжди виручав Ліс.

І Яковенко з хлопцем пішли до Кримського лісу.

Місцеві пастухи сказали їм, що десь неподалік розташований загін гайдамаків.

І, спираючись, незабаром, коло озера, Яковенко здивувався з двома лісовиками, які пройшли по воду. Ці хлопці й привели їх до загону старшини Захарова, що дислокувався в районі Ставидел і Кривого Роз'їзду 25 козаків.

Незабаром у розташуванні з'явився отаман Нестеренко-Орел. Він теж не повірив Яковенку і наказав Захарову слідкувати за «неблагодійцями».

Яковенко тяжко переживав недовіру. Постійний нагляд за ним, смерть матері, про яку він взнав напередодні втечі з Єлісаветграду, посприяли неспокійній напругі. З'явилися думки про самогубство.

З того часу Яковенко затаїв глибоку образу на Нестеренку-Орла. Розраділи його член Холодноярського повстанком Олександр Федоренко Таран, який був при загоні отамана Захарова. Таран, вже зведений чоловік, нелегко переносив лісове життя. Він недолюблював Нестеренку і, очевидно, з цієї причини не сприймав його підозр стосовно Яковенка.

Між тим, в минулому (1920 р.) Холодноярського повстанкомувалили лише 4 члени: Дігтяр, Отаманенко, Наливайко і Таран. Холодноярський повстанком, як стверджував Яковенко, не мав ніякого зв'язку з Всеукраїнським Повстанком, хоч і не раз Голова Холодно-

ярського повстанку Дігтяр намагався встановити з ним зв'язок. У 1921 р. до Повстанку ввели нових членів: Нестеренка-Орла, Бондарчука, Задляжиса, Захарова.

З метою зв'язати Окружний повстанський з'їзд колишній член Центральної Ради Логви Панченко створив у Холодному Яру ініціативну групу.

Окружний з'їзд не відбувся — не всі приїхали. Тоді його оголосили районним з'їздом. На цьому з'їзді «Водний дав липаса Бондарчуку», який у травні 1921 р. вбив отамана Терещенка.

Отамана Нестеренка — помічника Гулого — на з'їзді визнали керівником Першої Холодноярської Округи.

Але був ще один претендент на цю посаду — Бондарчук (інші називали його Бондаруком). Обоє твердили, що є представниками УНР.

Знаючи, що Бондарчук здатний на екстремні дії, Нестеренко призначив зустріч з ним з особливою охороною. Зустріч відбулася в Шитинському лісі і «була зовсім дружньою». Після розмови вітали його оголошені «нараду, на яку запросили старшин та інтелігенцію».

«Довго на нараді представники доводили один одному про своє бачення представництва, але тяжко було нараді розібратися, оскільки Нестеренка, ні у Бондарука мандатів про їхнє представництво не було, вони обоє твердили, що мандати ними заховані».

Було вирішено, що на Окружний з'їзд обидва повинні прийти з підтвердженням повноважень.

Після наради Нестеренко і Яковенко поїхали до Холодного Яру. Провідник проти їх у табір, де розмістилися два загони: кінний і піший. Загибав Пилипа Хмарі і піший загін в 150 чоловік отамана Петренка.

На пропозицію Орла була проведена об'єднана нарада, на якій прийнято рішення не пізніше, як через 2 тижні, провести Окружний з'їзд, якому перевірять повноваження представників УНР, вибрати відповідний Окружний Повстанком.

На нараді був присутній інженер Шептун, який у квітні 1921 р. (це видно, наприкінці місяця) прийшов до Холодного Яру з Катеринославоїщини. Він працював разом з доктором Гелевим (Гелієвим). Інженер Шептун вніс на нараді, що причиною арештів Єлисаветградських підпільників є провал Катеринославоїської організації — отже, з Якимом підозри були офіційно зняті.

Нестеренко і Яковенко подалися в Кам'янський ліс до Голоти. Холодноярського Повстанку Івана Дігтяра, який поділився радянською звісткою — нарешті встановлений контакт з Всеукраїнським Повстанком, котрий працює в контакті з Урядом УНР.»

Віктор БІЛАШ.
30 квітня 1921 року:

«... Тем временем, красное командование, потеряв наш след, набросилось в Бердянском и Мариупольском уездах на Куриленко, а в Юзовском — на Москаленского и Кожина, прибывшего из Таврии. В результате боев эти группы объединились между собой и, образовав ядро из 600 сабель при 100 тачанках, при пулеметах, под командованием Ф. Щуся, Ф. Кожина и В. Куриленко по указанию штаба РПУ (махновцев) вышли в рейд на Черниговщину».

18 апреля группа заняла г. Константинополь и через Полавицу достигла пределов Черниговщины. 28 апреля, разгромив Нежинский отряд красных, повстанцы заняли с. Дорогинку (22 верст. юго-восточнее г. Нежина).

30 апреля у ст. Заворичи повстанцы капитулировали поезд с русско-украинско-польской конницей, проводившей демаркацию советско-польской границы. В нее входили видные советские и партийные работники, а польскую делегацию возглавлял, якобы, князь Львов. Комиссия была поспешно расстреляна, а имущество обращено в собственность группы. 1-го мая повстанцы атаковали местечко Носовку (22 версты юго-западнее г. Нежин).

В Таврической губернии действовал Глазунов, собравшийся вокруг себя местные повстанческие силы. К концу апреля он рассчитывал в отряде до 1000 штыков и сабель. Но, имея перед собой сильные части Красной армии, вскоре его отряд растаял, а часть спешила к нам в Подолье.

Примерно, к этому времени в Изюмском уезде действовал Общій со своим Крымским кавполком, оторвавшимся от армии в с. Корочы и вехотный отряд Савонова. Возле Ставьянска оперировали отряды: Сыроватского (Сербовца) и Колесниченко. К 20-у апреля все эти отряды и полки в своих рядах имели до 2000 штыков и сабель при соответствующем количестве пулеметов. В Старобельском уезде действовала группа (до 1000 сабель и штыков) Каменева, в Миллеровском районе — отряд (до 500 сабель) Фомина, в Богучарском уезде отряд (300 сабель) Ивана Пархоменко. На Ставропольщине действовала «Кавказская повстанческая армия (махновцев)» Маслакова, достигшая к концу апреля до 5000 сабель и штыков. На Херсонщине действовал отряд (до 200 штыков) Павловского, который без вести пропал, а его место заняли повстанцы Сини и Черный Ворон. На Полтавщине оперировал отряд Иванюка, общей численностью до 500 штыков и сабель. В Гришином районе формировался Забудько и Каленик, а в Павлоградском уезде — «семерка» — общей численностью до 700 штыков и сабель. Значительными силами располагали распыленные по Украине, Дону и Северному

Кавказу — такіе отряды махновцев, как Каменюка, Матвиенко, Терехов, Иванов, Саенка, Бровы, Маруси, Петраша, Блохи, Зайцева, Буданова, Пархоменка, Маскаленского, Колесниченко, Лонцова-Кочубея, а также множество мелких отрядов. Эти рассеянные отряды (полки, батальоны, роты и т. д.) не реидируют — лишь с основным ядром армии, а находящиеся в базовых районах, являясь для нас базами пополнения и идеологической борьбы.

Таким образом, к концу апреля махновское движение представляло воинскую силу, примерно в 15000 тыков и сабель. Пользуясь, до некоторой степени, сохранившимся аппаратом контрразведки Оперативного Отдела, Совет задавал тем рассыленным единицам: они из подполья руководят операциями.

Военные действия не прекращались ни на один день. Отлично видно, что весна приносит расцвет повстанческих сил, Совет отсиживался, выжидал момент.

Он настал. Одухотворенный весной, Кропивняцким энтузиазом, антиповиной, активным действием пестрорыбных формирований, всеобщим недовольством и брожением, а отчасти ростом своих сил, Совет (махновцев) решил объединить некоторые части. С этой целью он дал распоряжение, заключавшееся, примерно, в следующем: группы Шех, Курilenko и Кожина к 25-му мая с Чиринговщины должны прибыть в Курilenko и Кожина к 10-му мая прибывают в район с. Залужное, где также поступают в непосредственное подчинение штарма.

**Максим ДУМІЧ,
30 квітня 1921 року**

У квітні повстанський рух в Україні почав зростати. Штаб повстанчої армії вирішив, що настав час об'єднати розрізані групи махновців розгромити, нарешті, більшовицьких окупантів. Біляшу владі переказати. Батяка в необхідності координувати весняне повстання з підпільними групами та загонами повстанців усеїрешті. Було навіть вирішено спробувати ще раз координувати свої дії з Антоном. До нього штарм направив загі Івана Пархоменка, котрий має уже досвід спільної боротьби проти більшовиків з тамбовськими селянами минулого літа.

Біляш відправив загі Колесника на пошуки кавказької групи Маскаленка.

Думич бачив, як знову загорівся Махно ідеєю об'єднати до купи себе всі повстанські загони України. Він ще вирішив, що повстанці мають вирвати рідну землю з під чобіт окупантів.

Гастет, які потрапляли на хутір, де переховувався штаб, расказували про «бандитизм». Імена отаманів Орла, Орлика, Залужного, Хмарі, Кібія, Струка, Железняга та інших баталіонів повстанців входили зі шпальт газет. Більшовики, самі того не бажаючи, показували публікаціями про «рогрозом» тих чи інших «банд», що воюють вони не з бандитами, а з українським народом.

І все ж багато чого в повстанські борні на весну 1921 року змінилось. Більшовикам вдалося зломити селянство, залити його репресіями, розстрілами заручників, знесенням з землі цілих хуторів. Маною глибоку недовіру до нової, жорстокої влади, селяни почали боятися підтримувати своїх захисників-повстанців. ЧК наводила містечка і села своєю агресією. Хто співробітничав з окупантами добровільно, хто — зі страху, хто — зі волею обставин. Але переховуватися повстанцям було все складніше.

Втім, а тим махновці відступили пізніше, поки ж що вони чекали весни з оптимізмом, і, з першого погляду, квітень двадцять першого виправдовував їхні сподівання. Приходив зв'язковий від групи Кожина, Сиротенко, Маскаленка, Курilenko, Шех, Каменюка, Матвиенка, Брови, Саенки, Буданова.

Штарм прийняв рішення зібратися в Кобеляцькому районі в єдиний з'їзд і інтрузувати Харків, потім — Київ. Паразельно нанести більшовицьким удари на Камізі, на Дову і Воронезькій губернії... Початок рогрозому більшовиків в Україну штарм планував на початок червня 1921 року.

З ДОКУМЕНТІВ

Про кінець квітня 1921 року

З доповідної записки начальника Чигиринської міліції начальнику Кременчуцької губернської міліції
20 травня 1921 р.

С марта месяца сего года в Чигиринском уезде вновь поднято контрповстанческое выступление против соввласти главарями еще провозглашенными банд Хмарой, Деркачом, Ильиченко и Загороднего... Большая часть уезда, а именно часть сел и деревень следующих волостей: Цветнянской, Суботинской, Подорожанской, Шабельницкой, Бороничской, Медведовской, Головановской, Трилесской, Александровской, Ставицкой, Телепнянской, Остияжской, Златонольской и Лебединской обсады оперирующими бандами, быстро передвигнувшись с места на место; вся планомерная работа на местах милиции, исполкомов и комизмазов дезорганизована, мирное население и служащие терроризированы. Штабы вышеследующих бандитов-отаманов помещаются в лесах: Хмары и Терещенко при с. Цветной Чигиринского уезда, Маржаново и Нерубайках Александровского уезда; Деркача в Холодном Яру при с. Мельниках Медведовской волости... и Загороднего — то в районе Ставицкой волости, то в лесу между Лебедином и Камптановкой.

17 апреля между м. Медведовкой и с. Голозовкой банда Хмари и Деркача «пастига» просяжанинх позитработників Чигиринського району підбурює т. т. Рашна и Кошевого, на конях Рашна зарубали чотирьох кошевого привели в Медведовку и на площаді среди местечка повисили...

Вночі на 18 апреля банда Хмари и Деркача численностью до 150 кавалеристов сделала налет на с. Голозовку, где произошло разгром и уничтожение всех дел в архива волостного пещонома, забрала пудов 300 армян, собраних в разшерстку, и вывесила печатный приказ, что имущество всех лиц, которые будут продолжать служить в совласти, будет конфисковано. После всего учиненного банда направила в Холодний Яр.

25 апреля в с. Висних Веревках Трилесской волости, когда на сельском собрании обсуждался вопрос об отобрании у кулаков земли, пышней у них сверх нормы, на леса повисла банда, пависенная, оцещенная, кулаками, и распотала собрание, захватили с собой одного пещома волостного селенства Шевченко.

28 апреля в с. Красносельке Станинської волости банда забрала 100 пудов армян, собраних в разшерстку, 10 мешков пущих, а также уничтожила все бумаги, дела и пещот сельского пещонома.

Вночі на 29 апреля в с. Уланово Остиянської волости под видом красных войск пошла банда до 300 человек кавалерии и пещоты, уничтожила дела и книги сельского пещонома и, ограбив у председате сельпещоты пещоты, 25 пудов армян и 5 пудов пещенины, 29 апреля выехала в лес...

Михайло ДОРОШЕНКО,
квітень 1921 року:

«...Кінець порадив отаману Хмарі, щоб той дав наказ зробити пещоті інакції напад на село Дмитрівку. Повстанці добре знали розташування ворожого війська в селі, вони знали всі ходи й виходи, навіть стежки й доріжки усього села Дмитрівки.

Однієї ночі, на світанку, отаман Хмара з групою кішоті і з тачанкою та двома «макешами» переїхали вулицю, що простяглася понад лугоном до мосту. На цій вулиці жили майже одні Іванови. Головна дорога проходила через міст, селце Шапово на станцію Знаменку. З вулиці переїхали на огороди і зробили засідку. Кінець з своїм відділом кішоті з другого боку села, щоб підняти червону кішоту та спровокувати її до погоні. Він, піднявши тривогу, буде тікати дорогою, що веде через міст, де в засідці, чатував на порога отаман Хмара.

При в'їзді в село Кінець зіткнувся з червоними паршиками з трьох осіб. Зайці їх впізнали, чи не свої, повстанці зняли їх з коней меткими пострілами. Почувши стрільницю, червоні військ в Дмитрівці заворушилися. Кінець з своїм загonom зчинив стрільницю й галопом подався по дорозі через міст в напрямку Знаменки, а за ним в погоню летіла з усіх сил родючота червона кішота. Після умовного кізцевого пострілу, отаман Хмара відкрив із засідки ураганний вогонь по ворожій кішоті.

Видеті меткими кулями, падали коні й вершники; деякі зіскакували з коней і загинали на ровах, городах та за пасищами доріг. Повстанці без жодних втрат відійшли спокійно до лісу Чуті.

Добре замаскували наші сховища. Того часу в цій окрузі було чимало війська Будючоту, то повстанці передбачали, що комуна може зробити наступ на ліс Чуті. Проїшли його майже від початку аж до самого кінця (до Залозної), але нічого не виявили, ні одного сховища.

Повстанці, пробувши кілька днів у Чорному лісі, повернулися назад до Чуті, де було все спокійно. Комуна ж навсильно думала, що «банди» Хмари зли за дурь да лево, то в цій окрузі на деякий час встав повний спокій.

Яків ГАЛЬЧЕВСЬКИЙ,
30 квітня 1921 року:

«Постав кінець квітня. До Брусенова серед білого дня повагом зайшли невідомий загін. Одновременно в село на двох волах в'їхала міліція. Неоднораз обстрілювали міліціонерів, побили їх та пустили з миром. Відлучили й пачатинику коммуїста. Орел був здивований: на Поділлі коммуїстів і коїсарів повстанці ніколи живими не відлучали. «Кілька мордатів чи нагайок по палачах міліціонерів — ще не доказ повстанчої діяльності», — подумав він.

Дізнавши з «пещотної організації» Гальчевського доповіли: невідомі діяляють, що с повстанцями з Київщини і приїхали нагайкувати зв'язок з пещотними партисками. Отаман їхній називався Пугачем. Їх 50 кішот, стільки ж на підводах. Поводяться безтурботно. І все це серед білого дня, у пещотному районі...

Орел напружено розмірковував, намагався зблизити, чи то справді київські повстанці, чи під їхньою маскою працюють чекісти.

Учасірі незнайомі виїхали з села у напрямку величезного лісу, що оточував Каміньогірку. Гальчевський ніяк не міг збагнути, що коїться — невідомий загін діяв зовсім не так, як належало: справжні повстанці завжди перебували в лісі, а на ніч перебазувалися на хутори чи в села. Щоб розібратися, Орел вистав до їхнього табору досвідченого розвідника Мандука й 17-літнього брата Петра Швечи. Над ранок козак повернувся і доповів:

Стоять у лісі біля капанської осади й гріються при пожезі. Старшини стоять по хатах капанів.

— До капанів їх потягуємо! — чи то здивувався, чи то обурився отаман. Ну, нехай стоять. Признаватись до них не будемо.

Приблизно о 8-й ранку з Бруселенова прибіг інформатор Гальченко: «Кіньовиди, що через його село відсвіта в напрямку Камніогірська, проїхало на возах 200 — 250 шхотинців з кількома кулеметами та 15 кіньми. Ситуація не білий запугується. Сузір'я перервала серія пострілів із боку Камніогірки».

Поки бігли, бій закінчився. Раптом голосна московська мова, скрипіння возів. Отаман дав команду зайти в кущах над шляхом.

Так, це тамбовці з Літня, які по селах викачували хліб. Попереду близько двадцяти кіньми. Ідуть без заборонення. Між ними Орел у леді, полоненого зі зв'язаними за спину руками. Глинув на своїх: «Зажать, привідніться, і тільки потім їм світяться в очі».

Ворог уже піднявся, здається, занепокоєно.

Ось перестіли вози. На кожному з них по чотирьох — шість заборед. Та по дві дзвінкі обличчя: вузькі очі, шліми, що шпекують і обличчя. Ідуть швидко, отже, перемогли.

Кожен з козаків уже вибрав собі жертву. Замість думати про війну тамбовці голосно говорять про «шамонку», яка їх чекала в Літні.

Перша жертва — за отаманом. Він уже вибрав собі рудого і жорсткого канц'югу. Сухий постріл переріє у рудиничу канцюгу. Йшло гався перекричати ручний кулемет Оніська Грабарчука. Тепер грає за якусь мить вони остаточно пригнотили ще нещадно безтурботних тамбовців. Зайди розліталися навсередині разом із землею.

Отаман відчув, як зашкелює у нього серце: жаль було селян-погонових, вони разом з більшовиками намагалися врятуватися від оскідів.

На дорозі крик, зойки, стоїти, іркання переляканих коней... Білішакі, лісочники з возів, мчади до рідкого лісу. Дехто з утікачів, хоч дуже поспішав, але на ходу все ж прихотував сталеного гостинця, клапучи життя, привади до святої української землі.

Канц'юги тікали подем до Бруселенова. Орел піднявся на постріл зріст.

— Коли їм аж так спішно, — посміхнувся він, — ми не заперечуємо. Потім писав козакам не поїснати і марно не стріляти. Може, коней треба було нагадувати про це, але не брати Оніська — лісничу. У того, що не стріляв, то смерть. А сам Оніський поставив зручно на розі кулемета і, щось піднімаючи собі під ніс, зосереджено піддавав стріляючи.

Кулемет Оніська ще трохи скарливо погарчав і, недовольний, що його не дістає рухомих мішеней, замовк. Грабарчук, закінчивши його та іже, поповів попрямував до гурту козаків, що збиралися навколо отамана.

Ось так «чортюва дожинна» козаки Орла без особливих труднощів

розділили дві сотні тамбовців, змивши таким чином ганьбу поразки кіншів. Підійшли до капанського присілка. Отаман запитав одного з жителів, куди поділися повстанці? Той мовчки показав рукою у південно-східному напрямку.

— Чи ти часом свого язика не з'їв? Із погрозою запитав Орел. Може тобі його хтось відрізав? Якщо ні, то ми зараз виправимо цю помилку. Вану ж капанську осаду відент вирижемо і спалимо, а на руїнах поставимо хреста на остерогу.

Погрозі швидко переконали москаля. Він враз заговорив. Почав «ленстат», що він і його сусіди не винні... Врешті, розпорів про деталі бою з кіншів.

Через годину пошуків почули голосну розмову. Сторожко зупинився. Орел боявся незрозуміння, коли його козаків, озброєних і майже всі в совєтських будовніках, раптом з'являється перед кіншівськими повстанцями. Навчені вже тамбовцями, кіншів, навесню, вчинили би стрілянину. Тоді він швидко на перемови Мандицю, який за Директорії був співробітником української контррозвідки.

Через кілька хвилин повстанці обох відділів уже з цікавістю оглядали один одного. Кіншів, пригнотені поразкою і розширенням свого відділу, відразу повеселішали. А козаки Орла, певні себе, входили в роль господарів.

Отаман Пугач розповів, що прибув сюди в надії налагодити співпрацю з подільськими повстанцями, про діяльність яких уже чути й по той бік Бугу. Кіншів, майже всі з Бердичівщини, звикли до степу. Ліс для них — новина. Не дивно, що почуваються в ньому неспешно. До того ж, повстанці хтось зрадив, підвірили більшовиків під саме місце їхнього табору. Поранених і вбитих повстанців не мали, але втратили нестобіру. Та й більшість із них розбіглися. В бою захоплено в полон почальника штабу поручника Красоту. Орел збагнув тепер, кого він бачив за'язаним серед кіншівських більшовиків.

Знайдуться кіншівські отамани Пугача зашкелює шістьдять, а з лісовіти інших — ледве сім. Тих, що втекли, сказав Пугач, не варто збирати, бо вони, напевно, попрямують через Буг до Бердичівського повіту.

Орел запропонував вирішити в район Кіншівського Яру, де можна було без проблем нагадувати людей і коней. Нісця відпочинку треба буде думати, як звільнити поручника Красоту. Повстанча солідарність — важливий чинник боротьби.

Всередині 30 хвилин у веселій розмові за смачною вечерєю. Знайшлося й по кілька чарок спирту для хлопців. Гурт розрісся: разом з кіншівськими було вже 52 повстанці.

Тим часом Орел у довірених людей замовив шість підвод. Козаків відпочивали, забавлялися, не знаючи, що отаман вже прийняв рішення про перший напад на повітове місто Літня. Мета — визволення поручика Красоти. Сил було цілком достатньо, щоб виконати задум.

Олена НЕСІНА,
29 квітня 1921 року:

«...Останні дні життя Отамана Костя Блакитного відомі з розповідей його сестри Віри та брата Федора. Деталі оповідей трохи різні, але самі події в основному ті самі.

Тут останні дні Блакитного записані на основі спогадів його сестри Віри, моєї матері. Віра була набагато старша, ніж брат Федір, а тому деталі в її пам'яті закарбувались ясніше, ніж у нього, та її знала вона більше, ніж він.

Родина Віри з 1918 до 1923 рр. жила в невеличкому селі Очкалово (тепер Зелений Яр), що в семи кілометрах від великої вузлової станції П'ятихатки. Старша сестра і зять Отамана Блакитного учителювали в місцевій школі, а через те, що в ті роки селяни вчителювати не могли, вели невеличку господарку, якої як-так вистачало на життя.

Де перебував Кость після того, як розпустив Динівку, вони, очевидно, добре й самі не знали. Одначе в ніч на 21 квітня 1921 р. з німецької колонії, яка була розташована за два кілометри від Очкалового, приїхав Кость. Виявилося, що німецькі колоністи деяких члів його пересували, але хтось доне їм бандитів і його мусили були привести до сестри.

Край села стояв старий, похилий вітряний млин, який належав роду зятя отамана. Ним ніхто вже не користувався. В цьому млині й ховався Кость, в хаті було небезпечно. В цей же час звідкись з'явився його з'язкова Віра Бабенко. Її перевдягли в бабину одежу і вона відом старечого ходю (мала 17 років) пішла до млина. Ніхто не знав про що говорив Отаман Блакитний зі своєю вірною з'язковою. Відомо тільки те, що Кость вирішив пробиратись на Захід, але перед тим хотів дістатись до свого села (від Очкалової до Ганнівки було 25 км) поорішатись з батьками і своєю нареченою, дочкою землевласника Пастернака.

Рішення відвідати село стало для нього фатальним.

В його рідному селі, близький співучасник повстань видав Кость більшовикам. Більшовики оточили село. Кость пробував тікати, але був поранений і впав. Коли його оточили більшовики, до нього підійшов той, що зрадив:

— Костю! Чи ти мене впізнаєш? — запитав Крайченко.
— Впізнаю, зраднику! — відповів Отаман, — прощу, добий мене.
Почувся постріл.

— Вмираю за Неньку-Україну, — це були останні слова Отамана. Це сталося 29-го квітня 1921 року.

Три дні не дозволяли його поховати. На четвертий день його батько Юрко Семенович Пестушко, пішов до комісара просити дозволу поховати сина.

— Хорошого же ти сінка востпал, — з насмішкою промовив комісар. — Я певен, що ваші батьки також не знають, де ви є і що робите, — похмуро відповів батько.

Комісар дозволив поховати Костя, але на другий день його відкопали і повели до Кривого Рогу. Батько також поїхав. Труну в Кривому Розі відкрили, труп Отамана сфотографували, а потім дозволили батькові забрати сина і вже вдруге могли Костя не чіпати.

Пізніше ходили чутки, що люди бачили фотографії Костя Блакитного в Музеях Революції в Кривому Розі і Харкові, як ворога Революції. Ніхто з родичів не їздив, щоб це перевірити.»

З ДОКУМЕНТІВ

Відома отамана Гогого до селян:

«Добрий селяни, настає час, в котрий ви повинні-проснутись, бо вже такого часу не повинно бути ніколи. Це наступила послідня хвилинка вашого життя і смерті, в котору ми должин рішити це тяжке кацанське та жидівське ярмо, якого ми вже не в силах носити, та чи повинно так бути, селяни, я не знаю, як на ваш вигляд, як ви все це терпите і даєте все те, що вони требують, та хіба слід це віддати, хіба вони вам хоть що-небудь допомогли, може, вони вам дали хоч трюхкопійчанний запоть, не жаль, не дадуть. Просимо вас, брати мої, пийте їх, де вони це все дівають. Як поросята та телята, хліб, кожущки, свитки та ту сорочку поспидно, що вони взяли у нещасних спирт, а вони кажуть, що все це бідноти. Та ні, біднота теж його не бачить. Так що наша кацанська гнила кров потече великою річкою, аж тоді ми будем панувати на своїй Вкраїні, як не буде у нас ні кацанів, ні жидів.

Геть, зрадники, з України, нема вам тут міста.

Смерть кацанам і жидам.

Да здравствует самостійна незалежна Україна. Горе тому, хто становить обидати крестьян. Крестьяне, к оружию.

На Черкащині отаман повстанців — Голій.»

Іван ТРИВОЛЬСЬКИЙ, Єлісаветград,
початок травня 1921 року

Чекісти привезли заарештованих Тривольських і в Єлісаветград і смудили у видурішню в'язницю ЧК. В камері було повно народу. Дехто сидів уже більше місяця, деякого взяли днями. Всі заарештовані обступили новачка. Почали розпитувати, як там, на волі... Іван розповідав, що

Про нього ніби забули й довго не викликали на допит. На це були причини, слідчий мав вести справу глосдовський, хмелівський, каральним загоном проводив арешти:

Умови утримання в'язнів були жахливими. Велика скученість людей, бруд, загальне повітря. Холодно. Ні ліжок, ні нар. Спати всі мали на бетонній підлозі, на яку кинули колись трохи соломки, яка перетворювалася майже на тирсу. За природними потребами виводили двічі на день. Багато хто, особливо старших і ятдесяти років, а були й такі арештанти, не витримували. Тому в камері постійно стояв запах аміаку. Одні одні сніжне тьмяне, заграбоване вконець практично не пропускало в камеру світла. Їсти давали двічі на день. Якесь баланду, кашу й кін'ятон.

Серед арештантів перепадали колишні офіцери та солдати денікінської, петлюрівської армії, варті Скоропадського, було кілька анархістів «Конфедератів Набат», махновців, а ще — дезертири, заручники...

Трипольський, сидючи на підлозі й, закутавшись у шинель, добре відпочивав після в'язниці, намагався зрозуміти, за що його заарештували. Він знав, страждає за війни того самого, хвалюваного командиром арештантів, якого добряче потрібав під Глосдами Махно. Аби променити своє життя за розгром ескадрону, той раптом подав усе зовсім не так, як було діло. Написав, що глосдовський одурив його, сказавши, ніби то яка перебуває невеличка банда, й заневи ескадрон у засідку. В доповідних прозвінці, окрім Трипольського та Якова Талька, не підписав. Рапорт потрапив у ЧК, але звернули на нього увагу тільки тоді, коли Абрамов узявся «виводити на чисту воду» начальника міліції Якова Талька. Як ніби то думали, хтось сунув рапорт-донес в особисту справу начальника. За нього й зачепилися. А тут ще виявилось, що брат Якова Махна служив... Словом, справи завертілися. Правда, українські чекісти не тільки вчинили напрати звинувачення з нічого. Їх активно й активно ливили чимось націлені в Україну кілька тисяч російських, польських, чехів, австрійських та націоналістичних чекістів. Були серед полонених навіть американці та китайці.

Напакувавши нові камери заарештованих, чекісти почали «реконструювати» їхні «справи». Викликали, нарешті, на допит й Якова Трипольського.

**Яків ГАЛЬЧЕВСЬКИЙ,
Літин, 1 травня 1921 року:**

«Я зробив дурницю. Нам треба було вскопити всім разом до кімнати. Видно, один мій голос не зробив враження. Козаки ж, між якими були більше киянців, видно, розгубилися. Все робиться тепер блискавично»

Чотири стріли вартових із рушниць дивом у мене не поцілили. Одна куля потрапила у брову козака-киянця, що стояв за мною. Я зміг зникнути за дверима і тієї ж миті кидав до кімнати ручну гранату. Чую, як вона котиться. Мені здається, що граната не вибухнула, тому кидав ще одну, французьку. На цей раз вибух затряс цілим будинком. Знову забігаємо до середини, але — тепер уже всі разом. Починається бійка більшовиків із революверами. Фактично не бійка, а масакра, бо ми вбиємо тих, хто залишився цілий по вибухах гранат. Свічку електричним ліхтарем, бо в кімнаті темно... Знадвору падають стріли по наших вікнах. Кажу козакам східатися, щоб не попали в котрого. Бачу ще живого комуніста, що лежить на підлозі.

— Где арестованний повстанець? — питаю з дулом револьвера перед його очима.

— Здесь, в комсариате, — відповідає.

Біжимо його шукати. В коридорі налітає на мене якась панночка, видно, жидівка, й питає:

В чем дело, товарищ Р-Р-ин? Р-Р-аді Бога, спасіте меня!

— Навіть вони! кричу їй у перелякане лице й віднімаю геть.

А стріли за вікном стають щораз гучніші.

Входимо до однієї кімнати. В куточку бовваніє якась постать на підлозі.

— Хто тут?

— Це я. Красота! Нехай живуть повстанці!

Підбігаю, перетисаю кинджалом пуга на ногах і руках полоненого старшого й складаю йому в руку здобутого нагана й кажу, щоб біг за нами, бо не знаю, хто знадвору стріляє по вікнах будинку.

Козаки забрали пістолі від забитих більшовиків і рушницю з набоями від вартових.

Вибігаємо.

Бачу, що Грабарчук зі своїми козаками атакує ручними гранатами партер будинку комсариату. Як виявилось, там почувало 120 червоноармійців з охоронного батальйону. Коли вони почули стріли, збудилися і хотіли вийти у двір. Пугач і Грабарчук обстріляли вікна, опісля кинули кілька гранат. Охоронники полигали на підлозі, і ніхто з них більше не показував носа надвір.

У ставні біля комсариату осідали ми 12 верхових коней. Козаки привели ще 8 коней.

Тут трапився прикрий випадок: козак із Київщини зустрів біля заїзду свого-таки козака.

— Хто йде? Більшевик?

— Більшевик, — відповів той, у кого зашпугували.

Тоді козак стріляв і важко поранив товариша. Ранений в чоло і цей, прострелений лівим плечем, — це поки що всі наші втрати.

Треба залишати місто. Весакуємо на коня. Вертається козак Мандзюк і повідомляє, що в часі стрілянини тамбонці почали вибігати з хат. Він

їх обстріляв, і вони в близькій втекли до села Мінусинців. Ще Мандюк не скінчив, аж тут надбігав якийсь боляшевик у довгій шинелі. В його руках рушниця з багнетом. Він кричить:

— Таваріці, в чом діло, где ваш командир?
Драбуга повернувся до мене задом. Підношу свою рушницю і «пригладжую» червоного людою по голові. Падає, мов підрізаний стовп. Пристрілюю його, з коня.

Боротьба з окупантом мусить бути жорстокою...»

Яков ТУМАРКІН,
травень 1921 року:

«...Коли вони вибралися з озерець, за їхніми спинами вже падали зорі. Золотими смисами сонце притиснуло туман до самої землі. Федір Наконечний побачив перед собою зут, залитий талогою водою. Де-небудь діймалися зелені, кидимий трави.

— Давайте гроші! З хвилин на хвилину надійдесть прикордонник. Ви ж самі просили перевести нас у такому місці, де з ними можна стрітися.

Наконечний зняв окуляри, вінчав і таємно складає три золотих парубка, кого «карування» і віддав контрабандистові, що його підрадянці зчорніли провідника через кордон.

Контрабандист зник. А за хвилину дві-три хвилини з тих же місць, тільки дещо правніше, вінчав двох в конфедератках: капіталістів.

Не чекаючи навіть команди, порушник кордону сам підняв руки і руху почав вимушено, як відомо промову:

— Панове, проше о шпитулку по літічнем...
У відповідь обидва закладисти затворили гвинтівки. Капіталіст жестом указав на стежку й махнув рукою — «вперед!».

На заставі Наконечний змінив тактику. З червоном офіцером, з якого його привели, щоб скласти протокол затримання, він сиробом говорив тоном наказу:

— Негайно зв'язать мене в урядом УНР або з штабом головноотамана Петлюри!

Та чи то офіцери, до якого він звертався, вже доводилося бачити таких нелюдських, чи то згодовин пан поручник і поспішав на спадок, в усьому разі, він зібрався й пішов, наказавши віднести затриманого до камери.

На допит викликали аж увечері. Постіпався значайні запитання з перешов кордон, за яких обставин, чи перешів, скільки і яким грошом заплатив, чи лишалося ще золото? Парешті про мету переходу: до чого і за чим ішов. Дуже цікавилися пісудчик життям на східному березі

Збруча, дислокацією військових частин, режимом охорони радянського кордону.

Коли цілісність офіцерів, які вели допит, була задоволена, у розмову з їхнього дозволу вступив чоловік у цивільному костюмі, який весь час сидів мовчки.

— Розкажіть про себе? Почніть з дитинства! І не пробуйте брехати! Все одно перевіримо!

Півдняк сказав не українською мовою. Перекладач негайно перетлумачував кожне слово на польську для панів офіцерів. Наконечний здогадався, що перед ним людина, зв'язана з тими, кого він шукав. Але розпитувати не наважився. Почав викладати все, як на сповіді. З такими подробицями, які здалися зайвими навіть цивільному. І той запитаннями весь час скеровував розповідь у потрібне йому русло.

— Якраз сьогодні, — він затримався, — мені минуло тридцять сім. Спеціально обрав нинішню дату для переходу кордону, щоб відзначити день свого народження серед друзів. А потрапив за ґрати. Ніколи не сподівався, що союзники нашого голодного отамана так поставляться до одного з його найкращіших прихильників.

У голосі Наконечного забрнуло гіркота.

— В серед друзів, як і сподівалися, — заспокоював його цивільний. Давайте до діла: Все залежить від вашої щирості. Отже, пане Наконечний, почнемо з ваших батьків, їх майнового стану, переконань.

У допитуваного аж просвітліло обличчя. О, за батьків йому червоніти не доводиться. В рідному селі їх знають усі. Люди зельми поважні. Вісімдесят сім десятин землі. А хто не був на млині Юхима Наконечного? За п'ятдесят верст люди їздять. Бо то всім млинам млини. Паровий. А кому треба напрокат віялку, молотарку, а то й просто доброго плуга, темі садібу Наконечних не минають.

— Тепер про сина. А який син у таких порядних батьків? Давайте про себе, — сказав цивільний і глянув на офіцерів. Старший з них сувально похитав головою.

— Про себе я ніг би розповісти не маю. Та, бачу, пані поспішають...

— Не мудруйте, Наконечний! Менше зеліть про млин ваших батьків, більше про себе! Ми вже знаємо, що вашим батькам з нами по дорозі. Ну, а вам? Бувають же й винятки з правил. Нам достеменно відомо, що вас перекинули сюди більшовики. З яким задіянням? Кажіть правду, бо в нас є такі засоби переконання, що й мертві починають говорити. Отже, про себе, без брехні!

— Їй-богу, кажу чистісіньку правду. Ось вам хрест святий. Невже я для того ризикував, переходячи кордон, щоб вислуховувати тепер погрози. А ще твердите, що я серед друзів...

Федір Юхимович мало не плакав.

— Це я жартома. Невже вам бракує почуття гумору? Який же ви після цього українець? Давайте й справді переведемо розмову на серйозні реїки. Беріть на знак моєї до вас приязні...

Цивільний подав Наконечному портретар, і той третячними пальцями виколодував з нього цигарку. Хтось з офіцерів протягнув запальничку. Димит тривав. Поручник кордону розповідав свою біографію. Кожна деталь її, наче штрих олівця в досвідчених руках, доповнювала його портрет.

Тринадцятирічного хлопчика, який описував у сільській школі арифметику, писав її арифметиком, батько посадив за свою товсту, зявляючись конторську книгу, в якій старий віндік боржникам. У ній записано багато, мало не пісєда. Але виявлялося, що Федя слабо засвоїв у шкільних курсах арифметики розділ «Проценти». Юхим Наконечний найняв спеціального вчителя. Він хоче мати власну контору, як у поважних крамарів. А це недорого коштувало. Та хай же вчиться Федь. Принаймні своєму не треба платити.

Та Федір і сам хитрун. Знає, що в батька й копійки не лишилося. А напхало стільки спокусу...

Хочу сам заробити гроці, хочу їсти свій хліб, — категорично заявив бабачий Федь, повернувшись якось з Кам'яця-Подільського. Взяттій мене десь у місті на таку роботу, де, крім платні від хазяїна, а мав би щось і від тих, хто до нього звертається, ну там, копійки, працює ти...

Виставив своє кредо, Федір став ближче до дверей. Він чекав на батька, доброго ділака, а то й напозичення багатом. Але старший Наконечний ципро зрадів.

Молодць ти в мене, синку! Будеть-таки з тебе люди. І хочеш потрібний ти мені самому, відшукай тебе шукати наєсть. Знайдеш (а невені, що знайдеш) — добре. А не понаєсть — в тебе дін, жєж, бабачий.

Другого дня запряг старий вінділних коней, насажав багарами повозку на бричку добре поросі, пару гусей діажечу мєду. І поїхали вони з Кам'яця. Батько надвечір повернувся додому, а молодший Наконечний лишився шисарем у судового пристава.

Минав час, а з ним просувався вперед Федір. У відомому канцелярстві, дягачісному у добре пошитий костюм з золотим зашпокожком з брєжєми, шєврових черевичах, модний на той час тирольці ніхто не помічав. Він вже того Федя, що заріхав колись на купецькі пріяники. Тепер, коли він усіма правдами й неправдами пробився в канцелярію Київського губернського управління на невеличку, але прибуткову посаду, працює самі до нього, зашисили її іменували не інакше, як Федором Юхимовичем.

Упившись, він нахвалявся, що не боїться ні грому, ні блискавки. А під час війни, коли його одностіткі гинули в Мадурських болотах, окопах на Стоході, на карпатських перевалах, Федь прекрасно попросив себе в інтендантстві Осовецької фортеці. Ще й поповнив тут свій арсенал.

Коли Лютнева революція народила Центральну Раду, колишній член «Союзу русского народа» оголосив себе «національно свідомим» українцем. Потім перекінувся до Денікіна, покуптував казачин у Махна. Наприкінці громадянської війни Федір Наконечний опинився в Бердичівську на посаді управителя кооперативної крамниці.

О! Ви, бачу, людина була, — іронічно зауважив цивільний.

Наконечний схаменився, що в зналі підвертості розмови дещо зайве. Але тут же знайшов пояснення своїм політичним зрадам і падінням. Можливо, не так просто було малочисленному селянському синої розібратися в плутанині громадянської війни. Але пізніше... О, пізніше він став нехорошим бійцем національної ідеї. На шлях істини його поставила партія боротьбистів, від імені якої він, власне, очолював кооперативний магазин. Ну, а від боротьбистів до Петлюри було не так уже й далеко — один крок. І він зробив його, заснувавши нині в Катеринославі підпільну націоналістичну організацію, яка орієнтується на голубного отамана Кордов першійсний діяч середнього літєжу з Петлюрового його урядом і штабом. Тепер потрібні інструції.

Кого ви маєте по старих літєжах з нашим рухом? — снітан цивільний.

Найкраще, Литвинського. Не землі, і мій політичний вчитель. Певенути призначено одного із керівників петлюрівської розвідки, троє, що вели димит, незарпнувшись.

Добре, — сказав цивільний. — Ми надамо вам змогу зустрітися з нашим земляком. І якщо він ручиться за вас, уважайте: на порозі тридцяти поштового року життя вам понаєстало.

Увечі Наконечного перевезли в камеру в якусь хату край села. Під її завішанийською стріхою приховане досить затинний, як на сільські умови, готель з п'яти чи шести невеличких кімнат. Наконечного провели в номер третій. У кімнаті ліжко, невеличкий стіл з газовою лампою над абажуром, два стільці, емальований таз і глек з водою. На стіні — літографічний портрет маршала Нізєдєського при всіх регаліях.

Хазяїнував у готелі мовчазний старій. Він прісмі кодинсьому в'язеві кусьєм ковбєс, хліба, клєшєнєх овїрєкї, чєрку горїлєк. Все це мовчєк, без єдиноєго єлєкє. На жєдєє а зашисань Федєра Юхимєвичє не відпєчєє.

Олєсь ГРУДИНЬСЬКИЙ,
гравєнь 1921 року

У квітні 1921 року голові Київського ЧК Яків Лифшиць і начальники відділу Капустянський довідалися, що член ЦУПКОМУ полковник Бернгогєр і євєкїст Грудиньський одиє й та є особє. Великого здивування не в них не викликало. Вони вирішили відстежити його зв'язки й

використати в грі проти уповноваженого ЦУПКому у військових справах полковника Юлія Мордашевича, загін якого відчутно турбував більшовицьких мажоритів.

На цей час ЦУПКом призначив Олесь Грудницький делегатом у військових справах на Лівобережжя України. З Варшави від уряду УНР він отримав відновного мандата, підписаного Петлюрою та Тютюнником.

За дорученням Петлюри «полковник Вернігора» об'їздив кілька повстанських загонів з метою узгодити їхні дії під час весняного повстання проти більшовиків, яке планував ЦУПКом.

Зустрівся він і з Юліаном Мордашевцем. Пізніше той згадував: «Грудницький! — простигуючи руску для стискання, підрекломедував мені високий броней в панівнійській формі захисного кольору з хромових чобітьок. Я відразу звернув увагу на його неспівзвучну шпиринку. Ні, подумався мені, не офіцер. Звернув увагу на деяку шпиринку Грудницького, що виходила з нього літературно чи інтелектуально з провинних інтелегентів».

Цісно, від полтавця Івана Малистренка, який зустрівся з Грудницьким в липні 1919 року в Київських дивізіях по шістому десятку років: «...Ми розговорилися. Не був аніменитий пізніше Грудницький!.. Він був офіцером. Вигадкав надзвичайно дивомовно, по військовому бойово-театрально».

Післяриси Грудницький був такий офіцером і мав тимчасовий військовий досвід, досвіджений до штаб-капітана. В армії УНР мав звання полковника. І це дає хочіть стати генералом, але не судилося.

Кропив'янецький вирішив використати розшифрованого петлюриш Грудницького для того, щоб заманити в насіву полковника Мордашевця. В перших числах травня він наказав Олесю поїхати червоноармійським батальйоном, що був розквартирований на залізничній станції Борзна на промісках до міста загону Мордашевця. Як і розмовляв чекісти, Грудницький попередив полковника про загрозу. Повстанський чекіст, врятувавши з оточення. Більшовицькі розуміли чутливі про те, що місцерозташування загону підлягає заарештованні напередодні повстання Мордашевця. Кохловський.

Вовенськ переїжджуючи містку, Олесь Грудницький, повернувшись Мордашевця про небезпеку, несподівано «чирк з Києва. Через нещасний випадок він з'явився в Полтаві під прізвиськом «Склянка» Кулик... і заступив на роботу в залізничному кооперативі, продовжуючи підпільну роботу проти більшовиків».

**Юрій ТЮТЮННИК,
травень 1921 року:**

«... Я вимагав у Петлюри, щоби до всіма отаманами і взагалі повстансь-

цями він зносився виключно через Повстанський Партизанський Штаб, який так само і залишився сепаратною установою, що підлягала безпосередньо Петлюрі. Як згадував, Петлюра пручався. Мені довелося «виступити по цьому питанню проти Петлюри майже всім тарнівським емігрантом і навіть деяких Петлюриних міністрів. Тоді Петлюра формально погодився зі мною. За якийсь тиждень коридори «Бристоль» біли заставлені від «повстанців», які розійшлися, хто куди, пославши на них «кордону всіх мешканців несли».

Рівненська компанія, до певної міри сама заснилася. «Післядички», довгомагати отаманам, використовувати їх і для деневого здобутку різних документів розвідного характеру. Та розвідочиним матеріалами цікавився не один поляк. Француз платили за документи франками. А післямє марка раз-у-раз чимно хиталася перед франком. Сталося так і на лівій раї. Отаманам подобалися франки, і вони почали воліти частину «продукції» і франці французам. Це виявилось і «післядички» франки виступили з отаманами, хотіли не віддати. Останні мусили розпорозитися.

Безарешенько та Григорович-Барський помімо всього все ж роздобули у Петлюри записки на «ліній виступи України». Зроблено це було цілком легально від Повстанського Партизанського Штабу. Та і яка тут роль безпечного штабу, коли головний отаман бачить нестиглі, мислю збоку своїх дітей маленьких батальйон-отаманчиків. То ж іща стухія, так би мовити, своєрідна їдіння. Хіба ж можна вкласти стухію в якусь там систему?

Були це отамани іншого типу, так наприклад Воловись, які рішав призначити політику на власну руку і заснували «організаційний штаб Всеукраїнського Національного Союзу» з прогмамою об'єднати все населення без рієнції партій, погасити та соціального подолання. Воловись безпосередньо підписав умуно про співідання з Борисом Савином. Був це Тимченко, мав контакт із монархістами, давав, розуміється, за гроші, різні інформації Польському генштабові і окремо французам.

Окремо від решти отаманів перебував на Волині Яворський (Карп). Він одержав наказ від Повстанського Партизанського Штабу вирушити на Україну і виконати його. Карпів одержав зброю у Рівненських «післядички» і з невеличким загоним продерся на Київщину.

До Штабу для зв'язку було надіслано від польського генштабу поручника Глязера. Він приніс військовий «документи по дорожці». Ті документи з нимого Штабу піддаються людям, що їхали на Україну. Документи мали силу тільки до Львова. У Львові люди одержували нові документи і гроші для проїзду на Україну. Взагалі справи руху по залізницях до кордону і перехід через кордон було добре поставлено. При потреби, підбуваючим на Україну видавано зброю, гранат тощо. Все видавалося у Львові зі штабу тощої польської армії. Швидко

Глязер почав запроваджувати свою політику в Тарнові. Після декількох акцій він шахматніше заговорив з мною про різні внутрішні незгодності Петлюровської держави.

Знаєте що, — каже мені раз Глязер: — ми рішили зробити так, щоб іду військовому спираю передати вам, а Петлюра нехай собі залишає свою голову Директорії...

Була то значимісінська провокація.

Хто саме отой «ми»? — питаю.

Глязер мовчить.

Ви, поручик Глязер, «рішили», чи може чоловіка з двадцятьма інших поручиків?...

Так і не відповів мені Глязер. Але «ніхусдинки» народ не гордий. Глязер зачинився і на ділі зв'язковим при Штабові.

Роман КОВАЛЬ.

про події 2 — 4 травня 1921 року:

«... Під час нострою Орел довго розмовляв з Пугачем. «Був це мовляв на ринку 27. — загадував Гальчевський, — «принципи, продисциплінований, будований. Родуком не гринив, балакати з доміною демагогою не переканчив, хоч і не все говорив, як мені здавалося, правду. Захоплювався з гідністю». Справжнє його прізвисько було Григорій Кравченко. Інтерв'ював, що у царській армії дослужився до штабс-капітана. Крім поборовався свого отамана, але не був ні з нього прихильником, «не віддавав ні його морального авторитету».

Звертала увагу на себе амбітність та хвороблива хвалькуватість бердичівського отамана: Так, він беззастовідно заявляв, що у нього було 15000 добре озброєних козаків. Коли б, мовляв, із Поділля була хоча б половина цієї кількості, то можна було розпочати широке повстання. Орел зауважив:

Кілька тисяч повстанців знайшлося би також і в нас, але недорозумний розум повстанця на ширшу мірку не матиме успіху з багатьма причинами. По-перше, не маємо підтримки ззовні; по-друге, не бачу великої еліти: старшин та інтелігентів; по-третє, селянська маса нам симпатична, але запала її солом'яний; швидко зачухається, та ще швидше заспокоюється.

Пугач розкрикував Гальчевського за «надто неспокійні погляди» і запросив їхати з ним на Київщину, щоб особисто переконатися, що він не Пугач-Кравченко, правду говорить. Орел погодився, оскільки відчував, що на Литви краще було на деякий час зникнути зі своєї округи. Там знайомство з іншим тереном і його дахінцями у майбутньому могло знадобитися. Пугач зрадив.

Відпочинувши, вирушили на Купорівний Яр. Їхали повз Дяківку, Медведівку. Надвечір на тракті під Кожуховом зустріли прохорова

безсвітличі обеззброєні. Комісара, не гаючиш, розстріляли при дорозі. Перед тим як відпустити полонених, кожному влили по 50 нагаві. Під ударами москалі перещали дикими голосами.

Перед світанком отаборились у Купорівному Ярі.

Синдівали зустрітися з відділами Хариса-Селюка і Митрона Лиха, але ті не поспішали до небезпечного району, адже після нападу на Литви отаман Пугач весь час підганяв до від'їзду на Бердичівщину. Але в дорозі подорож коні повинні рушати нагодованими. Тому Орел вивів п'ятнадцятьох козаків до Камініогірки по хліб та овес. Селян було попереджено, що «Камініогірка піде вночі з димом; якщо про нас довідаються большевики».

Було вирішено тієї ж ночі виїхати на Київщину: Домовились, що на тому березі Бугу Орел, як отаман меншого відділу, переходить під команду Пугача-Кравченка.

Проблема підпорядкування для українців одна з найбільш чужих. Українські відділки шир, але коли справа доходить до підпорядкування когось... Вокочив з ворогом, українське будув своє державу, а от ставлення до побратима руйнує у такими жертвами відвоюванню.

«Ми, українці, — розкрікував Яків Гальчевський, — охоче підлягаємо командирам-чужинцям чи українцям в чужій службі, але у своїй армії чи адміністрації майже кожному українцеві здається, що він один правдолюбивший, а його зверхники — дурні, злоді, зрадники. Не визнають авторитету свого, підрикають його на кожному кроці. Накази і розпорядження критикують... Чи не тому ми досі не маємо держави?.. Треба певного вироблення і внутрішньої дисципліни, щоб навчитися підпорядковуватися. Хто має підлягати, той уміє й наказувати. Чому невизнання авторитету іншого має такий масовий характер? Це правда: в нашій країні кожному вкопе повсюдності. Вчорашній раб, ставши паном, не хоче розуміти загальних цілей, а кермується виключно своїм егоізмом і зарозумілістю. Там, де від покотів виноси державний інстинкт, їснюють і твердо зобов'язують державні інстинкти, поняття збірності і праці одиниці для загалу, народу, держави. Там такого, як у нас, шкідливого явища, самозрозуміло, нема».

Сам Яків Гальчевський не один раз доводив, що здатний віддати команду, коли бачив, що цього вимагає добро справи.

Орел мав одну делькатну проблему: з одного боку, козаку, тим більше отаману, не личило возитися з жінкою, а з іншого — як можна дружині захищати напризволяще? Після нападу на Литви большевики вже наближались, як сказав Орел, «почнути нею шахувати мою повстанчу діяльність». Тому отаман вирішив забрати дружину з собою.

Через Буг перейшли в містечку Янові, оскільки іншого мосту через Буг близько не було. Міст перейшли вночі за всіма правилами військової тактики. На київському березі команду перебрав отаман Пугач. Він

відразу скликав невеличку раду зі своїми козаками. Це не сподобалося Гальчевському, адже «народ на партизанщині нема. Добре чи зле, але має рінати отаман, бо це він і є».

Доїхали до запляничного шляху Жмеринка — Київ. Коли перейшли без пригоди. Оминувши з північного сходу станцію Калинівку, стали на постій у лісі.

Після сидіння рушили далі. Гальчевського здивувала небажистість Пугача. Як отаман, він був зобов'язаний забезпечити належну охорону маршової колонії — з боків, тилу та її голови. Чого ж він не зробив цього?

Орел коректно підказав йому. Помилку було виправлено. Але відносно лісовиків Гальчевського, які не звикли до відкритих степових долин, пошукували себе але.

Побоюючись за долю відділу, Гальчевський напружено придирлявся до місцевості. Справді, якщо знапацять з'являвся кілька частин більшовиків, то певним повстанцям довелося би приймати нерівний бій. У жовтні, як сходили коїти, від ворожої шаблі не сховалися.

Надвечір заїхали у с. Сопни Самгородської волості. Козаків розмістили по хатах. У хаті дика збиралося чимало молоді й інтелігентів. Після вечері господар відсилав отамана Орла у сторону до населеного гурту сільської інтелігенції. Разом зі своїми товаришами він запропонував Гальчевському очолити об'єднаний загін.

Пугач не нахилився, — сказав господар, — він занепацять у цілий відділ, ніхто йому не вірить і під його команду не піде. Ми ж повстанчий комітет, визначили Пугача отаманом, а тепер відбракуємо його командування.

Може, хтось би і зрадив такої пропозиції, але не Гальчевський — противник демократії під час воєнних дій. Ледь стримуючи обурення, він хотів відповісти членам повстанкому:

Наполе, я гість вашого отамана. До того ж я добровільно й підпорядковувався, бо не знаю тутешнього терену і людей. По-друге, я женусь за говорами командування. По-третє, кожний отаман добрий, стави мені мене добрих помічників. Таким помічником буду я. Зрештою, стави командантом, паробити би і собі шкоди. Бо стану ворогом Пугача і його прихильників, а він їх мусить мати. Врешті, останнє: я не люблю призначення і усунення отамана через повстанчий комітет. З моментом, коли отаман обійняв військову владу, повстанчий комітет є допоміжним органом, тобто мусить виконувати накази отамана. То не гаразд, коли повстанчий комітет члн кількох його членів змінюються отаманом, як рибачи. Я прихильник диктаторських методів у командуванні і ваш виступ трактую, як «чорну раду».

Дик і його абентежени одиодумчі мовчки відійшли.

На другий день у Сопни отаман Пугач оголосив мобілізацію. По родини козаків мали виправдання перед більшовиками, мобілізація водилася ніби «примусово».

За тиждень мали вже 50 кіннотників і 300 піших козаків.

Але які не були козаки? — дивувався Орел. Це просто хлопці, що їх зеленій розум і невідомість небезпеки спонукали показувати. Бракувало їм морально-національної підготовки, володіння зброєю та її самого озброєння.

Гальчевський зауважив Пугачу, що ці «братія» розлетяться врозтіч при першому бою.

Вн, пане сотнику, — відповів той, — помиляєтесь. Я цих людей знаю. Буду побільшувати свій відділ до кількох тисяч, а потім зроблю загальне повстання і тайда на Київ!

Безпідставні мрії бердичівського отамана не на жарт стривожили Орла. Вони свідчили про неадекватність сприйняття Пугачем ситуації, переоцінку себе і своїх сил.

Розвідки доброї Пугач не мав. Не мав він і контррозвідки: довкола відносно невідомі ворожі агенти. Навіть селянам було очевидно, що у Вішніні та Бердичеві не забули про повстанців. І справді, одного дня в околиці села, в якому дивовили повстанці, випурили кілька червоних кавалеристів. Замість того, щоб законспірувати, Пугач наказав гнатися за ними. Це було настільки безглуздо, що рядові козаки почали ремствувати. Замість дурний команді червоні виявили повстанців. А їм цього й треба було.

Ворожих розвідників так і не наздогнали, зате помітили кількох озброєних людей, які ремонтували ушкоджену телеграфну лінію. Вирішили зірвати злість за невдачу погоню на них. Вершинки Грабарчука невідомою налетіли на робітників. В короткому бою шістьох зарубали, але один втік. В цій атаці повстанці втратили козака Семена.

Наступного дня всім селом його ховали. Не встигли ще розійтися з цвинтаря, як приблизло кілька переляканих селян і сповістили, що до шкідливої околиці села наближається ворожий відділ. Як Гальчевський попросив Пугача, щоб той дозволив керувати боєм. Пугач погодився.

Вийшовши на край села, Орел у бінокль намагався розгледіти колону, яка рухалася повз село на Самгородок. Потім через вістового наказав пішим козакам залягти між будинками в розстрілю, підпустити більшовицьку валку на віддаль 100 — 150 кроків і лише тоді синхронно по них вогнем. Сам з кіннотою сховався у долині біля шляху. Козаки в очікуванні бою тримали шаблі наголо. Дехто напаштував маленькі кавалерійські рушничі. Коні нерувалися, сторожко поводити вухами, чуючи іржання більшовицьких жеребців, що наближалися.

Від села гримнуло кілька салів. Заклекотів кулемет.

Із засідки випали, наче буря. Орел, який летів попереду, тільки тепер побачив, що ворожої кінноти вдвоє більше. Але це вже не могло спинити. Теплий травневий вітер збуджує тріпав чорні і червоні штики. Ворог не витримав мовчазної люті атаки і, не приймаючи бою,

почав завертати. Рубати кінноту, яка тікала, справжня насолода і пінгвінчик.

Кулеметник, побачивши, що отаман на чолі відділу вірзасті у білошвицьку масу, припинив стрілянину. Пригнувшись до лук сидел, Орел і кілька козаків кинулись за тачанкою, на якій з пістолета приречено відстрілювався більшовик у гостровержній будівлі.

Червоні тікали, скільки кінч витягли. Піхота чіплялася за стремени, намагалися, скочивши на коня, врятуватися від козацької шаблі. Та де там! Поле за селом густо вкрилося трупами, як снопами. Ужасно було добрий.

Тачанка потрапила у рив. «Один скок конем: мах! Червоний, очевидно, якийсь кавказець, покотився з тачанки на землю. Чого шукає у нашій буні України?»

Козаки вже перегнали багатьох утікачів. Довелось затримати півно.

Поїхали назустріч розгубленим червоноармійцям, вигукуючи: «Московські!», «Здавайтеся, товарищі!». Багато хто відкинув руки, а Грабарчук і його запальні хлопці не звертали на це уваги і продовжували немовщо рубати. Гальчевський у різкій формі наказав припинити рубку. Козаки виправдовувались, що це помста за козаків Семена.

Така помста без мого відомі! Хлопці, відрубав Орел.

До села повернулися переможцями. Позаду — вже боєі — плендввх полонені. Серед бойових трофеїв — чотири кулемети, тачанка, понад двадцять коней, чимало рушниць та багато набоїв до них. До них ж 50 душ вигнали з «білошвицького тіла».

З нашого боку втрат не було. Лише один козак був легко поранений у руку.

Здобути двох десятків коней дало можливість збільшити повстанську кінноту до 75 шабел.

Рідість від преноги була великою. До повстанців почала масово з'являтися сільська молодь. А дівчата просто не знаходили собі місця. Та її подільці не могли не звернути на них уваги: місцеві дівчата справді були надзвичайно гарні — одна від одної краша.

Того вечора повстанці Орла мало описували своїми кінч. Ця охотою робили місцеві хлопчати. Під спів солонейки не одні подільські козак призабув свою дівчину, яка чекала там, за Бугом.

Штаб об'єднаного загону стояв у хаті місцевого священика. Невечері Пугач поважно походжав світлицею і либи сам до себе в глибокому розмірковував: «Так, тепер я отаман Київщини, Волод і Поділья». Котрийсь із його козаків торкнув листом Орла та іронічно посміхнувся, мовляв, чуєте, які небезпечні гне? Всі знали, що він був організований Орлом. Нетреплячий Пугач навряд чи підпустив червоних під засідку, напевно, необережними діями дав їм можливість приготуватися до бою. А в позиційному бою червоні, мажважкі кулемети, «допомогли би своїй піхоті влізти до села, запалили

одне, друге господарства, і повстанці мусили б утікати з села, залишаючи собі жаді місцевих людей та їхні прокляття.

Так воно є: шпирі, реальні селянські душі дивляться конкретно: «Коли бієте большевників, які в нас усе забирають, то ми раді, коли ж ви прокляте біі, тоді на нашу, мовляв, голову спронаджуєте всі нещастя з ростридами, насильствами й пожежами, то будьте й ви трічі прокляті!»

Зайшла розмова про долю полонених, яких, перев'язавши, замкнули до холодної. Пугач висловився за їхнє звільнення.

— На мою думку, їх треба допитати, а потім всіх розстріляти, — заперечив Орел. — Большевики не поминали б нас.

Звільненням полонених ми досягнемо дві мети, — не слухаючи, промовив задивлений у своє «величчє майбутнє» Пугач. — По-перше: червоні здадуться, як повстанці гуманно ставляться до большевників навіть рани їм перев'язують. По-друге: червоноармійці у наступних боях не боїтись піддаватися, якщо знаймуть, що повстанці відпускають полонених.

Орел намагався втримати Пугача від необачного кроку.

Думки, пане отамане, слухні, — сказав він, — але тоді треба було відпускати полонених ще в полі. Але ж ці були вже в селі і бачили, як селяни необачно добре до нас ставилися. Боюсь, що випущені нами москалі і жидки незабаром прийдуть більшою силою і в жакливі способи помстяться над селом.

Та дивний гуманізм вже не відпустив зі своїх лабет самозакоханого отамана Пугача: надвечір він наказав звільнити полонених. Дивно, чому не й хлібину на дорогу не дав...»

Владислав ВЕРСТЮК,
про весну 1921 року:

«Поки йшов пошук політичних і економічних методів врегулювання стосунків з селом, збройна боротьба з антирадянськими виступами не припинялася ціл на хвилину. Вона — характерна риса політики весни — літа 1921 р. Залитий кров'ю виступ моряків Крондів виступу селянства Західного Сибіру. Армія відбиває антонівщину.

Під керівництвом М. Тухачевського, призначеного командуючим військами Тамбовської губернії, зосереджено 45 тис. піхотинців і кіншотників, на озброєнні яких знаходилися близько 500 кулеметів, 60 гармат, бронемашини та аероплани. Ідеологія масового терору і неприховуваної агресивності пронизує накази і директиви командуючого. «Операції проти бандитів повинні вестися з неогрішною методичністю, — доводив до підлеглих Тухачевського, — оскільки бандитизм лише тоді буде зламаній морально, коли сам характер придушення буде вселяти до себе повагу своєю послідовністю і жорстокою наполегливістю».

На практиці це означало фізичне знищення повстанств. Не знаючи помилити колосальну невідповідність між втратами воюючих сторін. Точніше — між даними красивих і повстанців. (Більшовики, як завжди, — безсоромно брехали у далах. Ю. Д.-Д.) Якщо у Червоній армії виступали як правило, обчислювалися одиницями вбитих або поранених у бою, то повстанці залишали на полі бою десятки, а часто і сотні вбитих. Оскільки вибірково статистика по бригаді Котовського, який за часту у втратушні антонівщині був нагороджений почесною революційною зброєю — золотим шаблем і орденом Червоного Прапора. 7 травня 1921 р. *банди* бригади зарубали у одному з боїв 116 повстанців, 22 травня — 700. 13 червня — 200 і стільки ж — 20 липня. Про що це говорить? Про неіснуючі бої чи політику терору у відношенні до повстанців?

Також ж послідовністю і наполегливістю відзначалася боротьба з повстанством на Україні. Втративши на деякий час з поля зору саме Махна, червоне командування намагалося остаточно ліквідувати розрізнені махновські загони. Командуючий Харківським військовим округом Р. Ейдеман у одному з наказів у кінці березня відзначив, що повстанська армія Махна в основному розбита і знищена у Гуляйському районі, а рештки повстанців змушені «розділитися на окремі банди і переховуватися до пори до часу від переслідування наших частин». Ейдеман говорить, що вони намагаються передислокуватися на північ і створювати загрозу для Донбасу, у зв'язку з чим він ставив військам округу завдання: «З повним напруженням сил і енергії продовжувати винищення бандитських залицівок і ліквідацію розбіглих осередків». В поінтах і районах найбільшого поширення повстанства командуючий округом наказує провести «ударні місії по боротьбі з бандитизмом», забезпечити такі повіті і райони крутими військовими з'єднаннями, рухливими загонами «достатньої сили, які мали би мету невідступно переслідування і повне знищення банд». Особливу увагу Ейдеман наказує звертати не лише на рухоми загони, а й на так звані осередки бандитизму.

Ейдеман був одним з керівників боротьби з повстанством на Україні. Аналіз набутого досвіду у боротьбі з повстанством дозволив виявити цілий ряд закономірностей у поведінці повстанців. Своєю чергою він виклав у брошурах «Борьба с кулацким повстанчеством и бандитизмом» и «Очаги атаманищины и бандитизма». Ейдеман вважав, що окремі села, а то й волості являють собою окремі пункти повстанських загонів. Оскільки такий погляд на повстанство дещо розходився з твердженнями про «куркульський характер бандитського повстанських загонів», Ейдеман поспіє до очевидного суперечливості впливом куркульства на односельців: «Якщо взяти до уваги силу і вплив на українське село іншого села і його вплив, він реально бачив тісний зв'язок повстанства з селом. Ще бачив

відверто про це свідчили інформаційні матеріали військових. У короткій загальній характеристиці «бандитизму», підготовленій у штабі Харківського військового округу в середині квітня 1921 р., бандитизм поділяється на дві форми: активну і пасивну. До першої відносяться всі рухоми повстанські загони. А от друга визначається так: «Пасивні банди являють собою іншим разом цілу волость, а іноді і декілька волостей, населення яких по-військовому розбите на полки — курені. Села і хутори мають виконком та інші радянські установи; маскуючи таким чином антирадянські настрої. Але ні один закон, ні один наказ Радянської республіки у життя не проводяться». Отже, боротьбу часто доводилося вести з селами і хуторами, а то й волостями. Не випадково читаємо у Ейдемана: «Ні один загін, направлений для боротьби з бандитизмом, не виконав поставленого йому завдання, якщо одночасно із знищенням живої сили бандитизму не буде застосовуватися руйнування його соціальних і політичних баз». Правда, восною 1921 р. вже не вживався метод кругової поруки села, а вже намагалися при змові використовувати бідноту як свою опору, тому кругова порука застосовувалася до заможної частини села. Зміна політичного курсу відбувалася на каральній політиці. Вона вже не носила огólnого характеру, її намагаються поставити в певні рамки, обмежити нормами. Згадаємо хоча б «Інструкцію про заложників», яку 2 квітня 1921 р. затвердив своїм підписами Х. Раковський та М. Фрунзе.

Заложників можна було брати лише у місцевостях, оголошених «ударними по бандитизму», до того ж лише після того, як населення будуть поставлені ультимативні вимоги, а воно їх не виконає. Інструкція вказувала на необхідність брати заложників переважно з куркулів, але до заложників могли потрапити родичі бандитів, а також особи, «заздозрені у співучасті та співчутті бандитам і повстанцям». (Ще були тільки дозволити заявлені пазіри, популізм. «Інструкція» насправді не винуватилася, заперечувалася тасмними директивами. Більшовики просто маскувалися «під демократів. Ю. Д.-Д.).

Спроби регламентувати каральну політику відбилися і на постанові РНК УСРР від 19 квітня про урегулювання діяльності надзвичайних трибун. Як і раніше, на «трибуні» покладалася «безпосередня розправа з бандитами», зберігалася право розстрілу, але вони могли створюватися лише в частинах, які брали участь у боротьбі з бандитизмом і лише на час виконання загальною оперативного завдання. У кожному окремому випадку створення «трибун» тепер санкціонувався губерньською особливим нарадою по боротьбі з бандитизмом, на губерньські наради покладалася контроль за діяльністю «трибун». Постанова РНК УСРР відзначала, що ніяких інших органів, крім «трибун», з подібними правами ні в якому випадку, ні військовими створювати не можна. Однак не варто переоцінювати нормативність урядових документів, це були лише перші кроки до правового регулювання каральної політики. Вони не ставили

ще дві сотні тамбовців. Разом із совєтськими урядовцями в місті було до 100 озброєних чоловік. Перебираючи командування над об'єднаним загном, Орел із жахом згадує про свої відділи, відіслані в районі Летичева й Хмільника.

План був такий: нерезидантні телефонні сполучення з Вінницею, Хмільником та Летичевом, непомітно увійти до Літина: в місті діяти окремими ударними групами чисельністю по 10 чоловік: кожна — під свою керівництво Орел, другою — Грабарчук, третьою — Швець. Чергову групу вестиме Мандачук. П'ята, кішня, резервна — під командою отамана Пугача. Кожна група дістане окреме завдання. Головне: увійти до Літина без жодного пострілу. Щоб це досягнути, треба обійти місто з північного заходу.

Непомітно проминувши життєвий будинок новітнього арешту, що розташований біля польової дороги на Багириний, козаки зіскочили з воза. Тільки тут їх проінформували про завдання.

Вже поїзду покручені вулички передмістя. Підійшли до невеличкої річки Згар. Ніні пройшли через доволі широку кладку, а кінь Пугача — вброд. Врешті вимандрували на Миколаївську вулицю. Звідси до ревкому і військкомату вже рукою подати.

Місто дивало, що цинить. Насправді воно з бовзякою радістю зустрічало повстанців. Принишкіли вулиці дихали з якоюсь особливою теплотою. Повна тиша. Навіть собаки не гавкали. Навпроти повстанців чекає будинок гімназії, а далі праворуч покірно очікувала своєї долі пошта. Вікна темні — не заглянеш. Орел на чолі бойків вже на з'їздох. Хвилина — і сонні телефоністи знерухомлені лежать на підлозі.

Одесько вже порядку в будинку ЧК. Петро Швець перевіряє ревком, а Мандачук поспішає до казарм, де розташувався продквіт. Із зацікавлення нікого в ревкомі, Швець побіг обзброювати міліціонерів. Орел наблизився до військового комісаріату.

— Стой, хто йдеш?! — стривожено гукнув вартовий, що стояв коло входу.
— Своє. Не узнаєш? — тарах, што лі? — отаман впевнено підійшов до вартового і несподівано приставив до його грудзей револьвер. Потім без слів зняв з його плеча кріс.

Червоноармієць як заворожений видав зброю.
— Какої сьогодні у нас пропуск? — прошепотів Орел.
— Ві-ві-вінтовка, — перелякано скрикнув губи постовий.
— Падни голову вгору! — стиха кинув отаман, дивлячись в очі розгубленого ворога.

Той слухинно витягнув шню. В ту ж мить Орел коротким разом вбив йому в горлянку кинджал. Ворог без стогону повалився на землю.

Отаман помітив біля комісаріату коня, який ще парував, — видно, кілька хвилин тому хтось приїхав до військового комісаріату і кинув козакові, що стояв поруч:

— Цей кінь мій!

У передпокої нікого не було. Гальчевський рвучко відчинив двері і вискочив до чималого кімнати, де колись проходили засідання «С'єзда м'яких судей». За широким столом, на якому горіла лампа під кльованим сиділо кілька більшовицьких командирів.

Руки вгору! — вигукував Орел.

Більшовики підхопились. Хтось підніс руки, але інші — за револьверами. Вартовий, що стояв на підвищенні за шпакетками, почав складатися до стрілу. А три більшовики, що дрімали на лавці в кутку, схопились і спростися вистріляли.»

Євген ЧУТРАЙ, Єлісаветград,
гравень 1921 року

З нової квартири Чутрай майже не виходив. Просив господаря, щоб той приносить йому всі газети, які тільки можна було купити в місті. Але перші більшовицьких «Известий» в Єлісаветграді бистіше нічого не виходило. Лиши одним з перших своїх розпоряджень заборонити газети опозиційних партій.

Місцеві газетирі писали про наради, мітинги, боротьбу з політичним бандитизмом. Вперше зустрічав цей термін в якійсь статті, здається Троцького, Чутрай довго не міг втямити, що ж це таке. Найбільше таке означення підходило до самих більшовиків. Адже саме вони, прикриваючись демократичними лозунгами, по суті займалися грабежами більшовицького населення Росії та завоюваних країн. Комуністи ж ліпили кримінальні ярлики — «бандити», що означає, власне, озброєнні грабіжники, всім своїм політичним опонентам, хто зі зброєю відстоював свої інтереси...

А в Україні ж не йдеться лише про політичних опонентів... В що державу більшовицькі прийшли, як завоювальники... А тепер, який цинізм, називають тих, хто чинить опір окупантам, бандитами... Та ще й намагаються будь-що підвести під цю війну з цілим народом політичну платформу...

Дивувало Чутрай і те, що більшовицька преса, зазубни подавала чисельність «банд». А вона буде часто сягати кількох тисяч... А «банда Мухомова» з якою вже четвертий рік і третю війну не можуть справитися навіть в рідні часи нараховувала більш ста тисяч бійців... Нічого собі «банда»... Та вона чин не більша, ніж була Біла армія у Денікіна чи Врангеля; не кажучи вже про Корнілова, Колчака чи Юденича... Власне, навіть йому, як сторонньому спостерігачеві й то зрозуміло, що тут, на багатовраждавній українській землі йде війна окупанта з корінним населенням.

Чутрай краще знав історію України, але за час перебування тут, він наслуходився розповідей і про козаччину. Запам'ятав січ, гетьманів, отаманів Сірка, Кармелюка... Цього було досить, аби він, петроградський

— Сотник Лукашевич.
Віплівно поцікавився:
— Виспавсь?

— Так, дуже відпочив! Тільки я не розумію цієї раптової зміни. То мене знову вчухали у тому, що є таємний агент більшовиків, то тиснуть на руку, наче старому знайомому.

— Я ж говорив вам, — розпачався в посмішці Лукашевич, — що ви порозі тридцять восьмого року життя вам почне шастати. Ми вже два знаєте паном землевиком по вас. Ви чекає нового приїзду. Вірніше, щось. Поїдемо разом. Але ніхто не повинен знати, приїжди в цьому селі, що затриманий польськими прикордонниками Федір Наконечний перетворився в і в'язня на гості. Тому ми перевели вас у готель. Тут ви тримаєте свою жінку і дітей. Вечірнім побаченням відіємо до Станіслава.

— Певче мій земляк така щиплива людина, що його слово, навіть як відетай, може так змінити ставлення до в'язня?

— На це запитання зможе відповісти у своєму відвертістю. Пан Литвицький — товариш міністра внутрішніх справ УНР. Отже, як ви самі розумієте, дві людини з десятком службачим наших союзнаків.

— Десять надвечір, коли вони приїдуть? вже похмелялися після шаста до того сидіння, найшов «господар» готелю. Приїде майже новий костюм, демісезонне пальто, цигарет.

Наконечний сів у свій селянський костюм. Покушався перекусити.

У темряві готель зашпорили двоє по-міському вбранні панів з валізами і стежкою виїхали на дорогу за селом. Тут чекала на них бреша. Вони підїхали до першої станції саме в хвилину, як підходив поїзд до Станіслава.

До Лукашевича наблизився якийсь чоловік. На ходу передав картки. Вони Наконечний з Лукашевичем прибули до Станіслава. На цей раз вони зустрілися в сиринському готелі. Тільки під чужими прізвищами.

— Нащо весь цей маскаррад? Адже господарі тут — наші друзі? Чи не можна принаймні без остигдих мей усні? — чортыхався Наконечний.

— Ні, не можна! На вас чекає особливе задання. А тут повно червоних шпигунів. Федоре Юхимовичу, я переконався, що ви людина свого часу розповіли нам: за трьома небезпечними дезертирами з числа великих інтерв'юваних ми поїдемо вже тиждень. Вони весь час крутилися в цьому районі, шукаючи можливості перейти на той бік. І дуже хотілося б, щоб вони бачили вас. Отже, конспірація, конспірація і ще раз конспірація!

Вдень Лукашевич не дозволив Наконечному навіть вийти з номеру. Сам збігав до кращини за швом.

У номері вже світилось, коли постукала покоївка:

— Пана Пшибицького до телефону!

На це прізвиську відгукнувся Лукашевич. За кілька хвилин повернувся збуджений:

— Вай земляк чекає на нас!

Вони вийшли на головну вулицю. Потім пірнули в темряву іншої й залунами ввійшли до особняка, оточеного живою стеною. Того самого, де рік тому відбувалося таємне засідання петлюрівського генштабу перед катастрофою на Мурафії й Збручі.

Лукашевич якось по-особливому постукав у хвіртку. Тихенько скандуючи слово — пропуск, Литвицький сам зустрів їх біля дверей особняка і повів до свого службового кабінету.

З першого запитання, поставленого Литвицьким, Лукашевич дорозумів, чому начальство так зацікавилася скромною особою поручникового рангу і наказало привести його до себе.

— Моїх бачив, Федоре?

— Спеціально ніхто. Лиша, звичайно, не вили. Самі розумієте...

Начебто розмова про родину Литвицького, яка не встигла евакууватися з Києва при отечі петлюрівців. Лукашевич відчув, що зайвий, і попросив дозволу зачекати у вітальні, доки знадобиться. Литвицький однією такою дозволу дав.

Коли поговорили про Київ, про родинні справи, заступник міністра, припинив голос і підкреслюючи цим, що розмова має характер суто конфіденційний, сказав:

— Сотник Лукашевич — один з наших постійних представників при польських розвідці. Точніше, він підлеглий полковника Кузьмиського, прикомандированого до Другого відділення штабу шостої польської армії. Штаб цієї дислокується у Львові. Через Кузьмиського ми підтримуємо зв'язок з другим відділом генштабу в Варшаві, так званою «двійкою». Тобі ж доведеться мати справу з цими панамі, і тому раджу знайти з ними приятельські стосунки. Від них великою мірою залежатиме безпека твого повернення на той бік і даліш зв'язки через кордон.

Не знаю, чи транзитом нам це нагода поговорити сам на сам. Тому слухай уважно, що скажу. Насамперед, про особисте. Другині — привіт. Передай, де я. Може, випадє нагода щасливо переправити її через кордон, зроби це! В разі потреби — подай матеріальну допомогу. На перший випадок хоча б оцими речами...

Литвицький відкрив шухляду свого письмового столу, вийняв з неї пакуночок і, якось неохоче випускаючи його з рук, пояснив:

— Тут два золотих годинники і три обручки... Старий військовий трофей... передай. У моїй вдячності будь певний. Найближчими днями я дозволю тобі аудієнції у Тютюнника. Будеш призначений на високий пост.

— Спасибі! А чи не можна побачитися з головним отаманом?

Відповідаючи, Литвинський знизав голос до шепоту:

— Ти дивись старимі чупленими, мій друже! Петлюра — вже перетворився в старика. Формально він стоїть ще на чолі уряду й військ. Фактично авторитет його дорівнює нулю. Вся сила у генерал-хорунжого Юрка Тютюнника. Нещодавно довелося мені обідати з полковником Думенком. Це людина дуже близька до Тютюнника. В його штабі очолює відділ, який після нашої перемоги на Україні буде розпоряджатися у департаменті жандармерії. Так от, цей Думенко розбажарився, «виставляючи» тільки прибережну велику Україну до своїх рук, ми навіть членів цього тариуського уряду будемо пропускати через Збруч з його Тютюнника». Тримайся, друже, за Тютюнника! Це я кажу людині, якої залежить доля моїх рідних у Києві. Зрозумів?

— Ще б пак!

— Тільки про такі речі ані пари з уст не цей бік кордону. По той бік — можна! Особливо довіреним особам. Тим більше, що черговий похід на схід очолює генерал-хорунжий Тютюнник. Не знаєш ти, в якій раді: чи то начальника головного повстанського штабу, чи то вже в розі головного отамана. »

Петро ФІЛОНЕНКО, 3 травня 1921 року

...Отаман подикував сотникові Оксену Ярошуку за доставку писем з Польщі й наказав йому відпочивати. Сотник два дні спав кона й як дуже втомлений вигляд. Залишившись у штабний земляничний оди, Петро Філоненко акуратно розкрив пакет, протис в збиту з березових стовбурів лаву під каганець й почав читати.

«До дана сотника П. Філоненка, — було написано чітким гарним почерком, в якому Петро відразу ж впізнав руку генерал-хорунжого Юрія Тютюнника, з яким довелося бачитися й служити йому в армійській розвідці минулого року. — Наказую Вам організувати 9-й повстанський район, у склад якого входять повіти: Новоград-Волинський, Чернухівський, Житомирський, Радомисльський і Мозирський, стати на чолі його, якийнайкраще налагодити зв'язки, провадити агітаційну працю на селянством для загального повстання. Командуючий Повстанською армією УНР генерал-хорунжий Ю. Тютюнник...»

...Двадцятичотирирічний отаман Петро Філоненко родом був з можливої селянської сім'ї, що володіла 36 десятинами землі в селі Ємеліччин Звягельського повіту. Підлітком наповнів, щоб батько відіслав його вчитися в господарську школу в Радомисль. З школи повернувшись добровольцем на фронті першої світової війни. Потрапив у кавалерію, яку школу в Самарі й потім два роки провів у сідлі на фронті. Після революції підстаршина Філоненко служив в Дикій (чеченській) дивізії

генерала Корнілова. Під час походу корніловців на Петроград, він дезертирує й втікає в різні місця, якими якраз проходили чеченці-корніловці.

В неспокійній вісімнадцятій для захисту села від дезертирів та грабників, Петро створює загін самооборони, роззброює з ним частини, що залишилися фронті. При гетьмані Скоропадському Філоненко служив в командатурі Новоград-Волинського.

В січні 1919 року в місто вдерся Таращанський полк красних. Петро був хворий на тиф і перебував у лікарні. Красноармійці, серед яких були більшість робітників і селян з Київщини, проявили пещувану жорстокість. В пошуках «петлюровських бандитів» вони штурмували кошти хворих. Лікарі й медсестри ледь вмовили карателів зупинитися. Таращанці наказали перевезти хворих козаків до п'яниці. Філоненко та ті, хто ще міг ходити, втекли з лікарні.

У Ємелічині, до підвизань, Петро разом з такими ж як і сам фронтівцями — братами Ярошуками на базі загону самооборони створює повстанський загін й починає війну проти більшовицьких окупантів в районі Шенетівки — Коростеня — Овруча — Новоград-Волинського.

Весною 1919 року загін Петра Філоненка, реорганізований в сотню, влиняється в повстанську бригаду отамана Дмитра Соколовського. Після загибелі Дмитра, бригаду очолює його молодша сестра — Маруся Соколовська. Сотник Філоненко деякий час підпорядковується їй. Невдовзі з штабу Дієвої армії вони отримують наказ розділитися й кожну утримувати свою територію. Соколовська оперує на Житомирщині, Філоненко під Новоград-Волинським, підпорядковується командуючій армії УНР.

В березні 1919 року Філоненко потрапляє до рук більшовиків. В штабі пластуницької бригади красних у містечку Лугина його катували, козакачились винищити, де переховуються повстанці. Побитого, голого й жахливого його замкнули, кинувши безпам'ятного на підлогу, в якомусь сарі. На ранок мали розстріляти.

Отримавши, Петро знайшов у собі сили розв'язатися й видавшиши його, виліз назовні. Ніч була темна й морозна, але безпачка. Філоненко в'їздив кілометрів біг голіш і босоні до лісу, потім кілька кілометрів до сторожків лісника, котрий співчував повстанцям і відіграв утікача. Перебувши в лісника два тижні, поки заживли рани, Філоненко повернувся до своєї сотні й продовжує боротьбу.

В боюх дев'ятнадцятого року Петра кілька разів поранено. Він отримав око й від шабельного удару постраждала права рука. Однак і після такого мужній патріот продовжує боротьбу з окупантами. Він учасник Зимового походу генерала Омеляновича-Павленка. Чимало козацьких загонів зберіг розвідник Філоненко.

По закінченні рейду, в Польщу Філоненко не їде, повертається на Волинь й працює в розвідницькому відділі Дієвої армії. Багато разів

з цинніми відомостями переходить кордон, зустрічається з Юрієм Тютюнником, виконуює його завдання. Скалічений, він не падає духом і з прийняття боротьби.

Генерал-хорунжий Тютюнник не бачить іншої кандидатури для організатора 9-ї Волинської повстанської групи, ніж Петро Філоненко, й наділяє його цими повноваженнями.

Дмитро СОЛОВЕЙ,
гравень 1920 року:

«...Розстріли відбувалися систематично по п'ятorkах та п'ятницях. За час перебування там нашої групи, взятої на допит, розстріляно було 82, 113, 143, 176, себто 514 осіб.

Під час розстрілу 143 загинула група Андрія Андрійовича Гарашенка, а в тому числі Ольга Іванівна. Звичайно ввечора приїждило авто, починали працювати мотор, сильно гуркотучи. Працював аж до кінця розстрілу. Потім на це авто наклали розстріляних і вивозили, казали, під Баварію, щоб законати там де-у ліску.

Разом з групою Гарашенка загинув і повстанський отаман — Курочка. Коли його виспикали на розстріл, він почав ззуватися. Тишкін (вище де жок, він же — нач. станції «Смерть») дуже розхвилювався й закричав: — Ступай босой!

Та Курочка спокійно відповів: — Живий чобіт не віддам! Стягайте з мертвого. Взувся, вклонився собратям по камері й промовив: — Як залишиться хто живий, то перекажіть на Божково, що отаман Курочку сьогодні розстріляли.

І спокійною ходою пішов на розстріл. Вартові в коридорі були з голошмиві його вмінням панувати над собою. Мимоволі згадуються рядки з «Проклятих років» Ю. Клема, який також побував у пазурах ПТУ:

Ми добре знали смертницький зигчай...
Задумна ніч у мрачному підвалі.
Знаєцька крик: «Виходь і все скдай».
За подорож у край, де «ність печалі».
Ти одяг катові лишав «на чай».
В потилицю мов грим.
А потім клали.
Поважно всіх пакуючи до куп.

З мистецьким хистом труп на мокрий труп.
— А в другій камері староста-повстанець, прізвиське якого я забув, реєстр в'язнів своєї камери і кожного викликаного викрестового по стру живих («засуджених») не ізолювали, вони сиділи з іншими в камері.

кого не знали навіть, що їх засуджено до страти, аж до самого моменту виклику). І от раптом викликають його, старосту.

Тоді він викреслив себе, гукнув: — Вийміть хтось реєстр! — і пішов на розстріл.

Один з групи Андр. Гарашенка — Сергій Лойко — був сірожуланником. Днів зо два він був викликуваний до слідчого і довго щось там писав. Прийшовши після останнього виклику до слідчого, він заявив: — Ну, я себе оббили! Слідчий гарантував мені, що найближчим часом піду на волю.

В камері сидів тоді колишній білий офіцер з Белгороду. Підійшовши до Лойки, він схвильовано почав умовляти його, щоб той виконав його прохання. Сергій пообіцяв. Тоді офіцер зняв з пальця перстень, дав Сергієві й попросив, щоб той передав його дружині, яка залишилася з малим сином без засобів до життя.

Сергій заприсягався, що розшукає його дружину й доручення виконає. Офіцер заспокоївся.

Почалася «шлюпка» (так у в'язниці називали розстріл). І от незабаром покликали і розстріляли офіцера. Але... через кілька хвилин викликали та розстріляли й самого Сергія...»

Яків ТУМАРКІН,
гравень 1921 року:

«Литвинський додержав слова... За кілька днів після їхньої розмови Нахичеваного викликали до Тарнува. Тютюнник прийняв перебіжчика великим доброзичливо.

— Чув про вас, як про людину надійну, енергійну й ділову. Мені розповідали також, що ви створили в Катеринославі підпільну організацію, яка чекає наших інструкцій. Багато членів вона об'єднує? — Дякують три, пане генерале, але, сподіваюсь, їх буде згодом більше.

— Хто вони? — Переважно службовці. Є два вчителі і навіть один інженер. М-м-м, малувато. Нам потрібні сотні, тисячі, десятки тисяч, — казав Тютюнник. — Так, десятки тисяч повстанців, добре озброєних і не загнаних. Але службовці — теж непогано. Адже поруч з повстанським бунтом я хочу призначити уповноваженням цивільної влади на Катеринославі. Згодні?

— А що це, пробачте, за посада? З чим її можна порівняти в колишній адміністрації, скажімо, царських часів? — Я думаю, з посадою губернатора, — сказав він згодом.

— А чи не можна прирівняти її до посади генерал-губернатора, — сказав він згодом.

пооб мені підлягало і військо, в даному разі загони повстанців? Задумайте, значайно, що я пінуся до влади. Просто насамперед організувати повстанські загони, а для цього потрібні повноваження.

— У вашій вимозі є сенс. Добре, надамо вам і ці повноваження. Тютюнник натиснув кнопку дзвоника. Зайшов ад'ютант. Начальник штабу наказав:

— Підготуйте мандат добродієві м-м-м... Яке псевдо ви собі обрали?

— Дністер!
Хай так! Підготуйте мандат панові Дністру, що він є уповноваженим цивільної адміністрації УНР і що йому також доручається організація повстанських загонів, об'єднання їх під своїм командуванням для передачі в дальньому під час головного штабу партизанського руху.

Позаякшивши тільки-но спеченого генерал-губернатора в дуже загальній формі з планами повстання, начальник головного штабу потиснув йому руку, побажав успіху і пообіцяв надіслати спеціалістів для військового навчання повстанців.

За якийсь півгодини ад'ютант вручив Наконечному чверть армійного полотна, на якому були написані його повноваження. Вони складалися підписами Петлюри й Тютюнника та великою печаткою з трибозом. Мандат мав номер 202.

Пан Дністер переріс документ і замислився над номером 202. Добре це чи погано? З одного боку, виходить, що їх там немало за петлюрівських емісарів. І це начебто добре. А з другого боку, так номер означає, що він досить далеко від тої верхньої сходинки, про яку говорив Литвинський. А може, думалося далі, всіх емісарів з повноваженнями ЧК вже повилловляла і така сама доля чекає на майбутнє.

Взагалі від розмови з Тютюнником зникло якесь подвійне життя: радість за свою поєзду і разом з тим відчуття нереальності. Невже цей рудий генерал всерйоз думав, що набере тисячі повстанців. Завіщо їм хотіти від народу? Чим озброїти? Тільки в глушці емісарських кабінетів, у глибокій відірваності від України, вірність якійсь ідеї про повстання проти Радянської влади, вірність якійсь довірі. За яким же лихом зліти знову? Чи властиво вдруге врятувати шкуру?

А тім, чи може, чи має право він, Федір Юхимович Наконечний, примиритися з втратою всього батьківського господарства, із загубленням своїх мрій про розкішний власний будинок у Києві, про шестизначний рахунок у банку, з надією мати все те, що мали багаті, та терешчині чим, на його думку, міг би з часом володіти й він. Але не прийшла до влади клита готота. ІК, він боротиметься до останньої краплі крові, він нестерпимим горлянкис. Треба відвоювати собі на допомогу союзників, на те, що знайдеться, нарешті, і собі самому.

батька як між більшовицьку. І в цій боротьбі він не буде забувати про себе. Хай мандат у нього номер двісті два. Він проб'ється на сходинку номер один — першу згори.

З цих роздумів його виліз голос сотника Лукашівича:
— Подорожуйте вас, пане Дністер, з високим призначенням! Не забувайте про успішних друзів.

— Звідки ви вже про це довідалися?
— Знати все — моя професія!

Пригадуючи поради Литвинського про необхідність підтримувати добрі стосунки з представниками розвідки, Наконечний запропонував:
— Зачекайте, зараз одержу гроші і хильцемо.

Власне кажучи, я на вас і так чекаю. Звичайно, зовсім не для того, щоб хильцнути, хоча й від окошоті не відмовляюсь. Але гроші ви одержите лише у полковника Кузьмиського, до якого ми зараз і відбудемо.

— В штабі шостої армії?

— О, ні, вже знаєте, де працює полковник Кузьмиський! Звідки обізнаність? — надійшла черга здивуватися сотникові.

— Знати все нині і моя спеціальність, колего, — мовив Наконечний. Вони потиснули один одному руки.

З полковником Кузьмиським, до якого обоє дісталися наступного дня, розмова була дуже коротка. Полковник вручив Наконечному кілька десятків тисяч карбованців царських паперовими гривнами, які ще ходили на чорних біржах, дав трохи радянських і кілька золотих монет, заперечивши, що витратити їх можна лише в особливо важливих випадках.

Після цього підлітного адміністратора прийняв начальник другого відділення штабу армії капітан Ковальський.

Це був молодий, високий, статний блондин з ясно-сірими очима, заляканий в елегантний мундир і лакові чоботи з вузькими високими каблуками. Граючись стеком, який лежав на робочому столі, капітан довго мовчав розглядаючи Наконечного холодною і шльмишим поглядом. Потім заговорив чистотою російською мовою без будь-якого акценту:

— Ваше псевдо у Кузьмиського Дністер. Яким воно буде в нас?

— Помітнішим, що його співрозмовник вагастися, додав:

— Нас ви інформуватимете за підписом «Хлоп».

Капітан виїхав з папки заготовленого заздалегідь папірця і прощався Наконечному:

— Підпишіть!

— А як не захочу?

Тоді ми повідомимо ЧК, хто такий Дністер.

Я не відмовляюсь, поспішив дати згоду Наконечний. — Тільки ви за це матимете?

Не залежатиме від цінності вашої інформації. Торгуватись не будемо. Поки що ось вам накунок. Тут п'ятдесят пар фільденерських

Заступником командуючого Тухачевського Троцький поставив свого брата П. П. Уборевича. Начальником штабу Тухачевський призначив С. С. Какуріна. Той вилетів у Східного на посади командувача військ Західного фронту. Заступником командувача призначили І. В. Тюленіна. П. А. Павлова, на чолі окремої кавалерійської бригади за рекомендацією Фрунзе поставили Григорія Котовського. Московським та орловським піхотним командиром курсів Катюхін організував табірні збори. На Тамбовщині прибуло сім тисяч вояків.

В Тамбов Тухачевський прибув 6 травня. В нього були військові пошани й політичні пошанування. Окрім Троцького він нікого не піддався й любов'язаний був щоденно інформувати його про ситуацію в губернії.

Повний командуючий розгорнув бурхливу діяльність. Кілька днів чинив район бойових дій і тактики повстанців. І постійно вимагав від підпорядкованих. В губернії зібрався вже майже сорок тисяч оптимістично настроєних шабелів, одинадцять артилерійських бригад, сім бронепоездів, двадцять броньовиків і чотири дивізійних загонів. Окруту розбавляла величезна кількість бойових частин. Штаби й підрозділи розмістилися в Кіровограді, Новограді-Волинському, Козлові, Борисоглобському, Морянському та Ізяславині. Крім регулярних частин Червоної армії проти селян Тамбовщини кинули три полки Московської дивізії ЧК, автобронезагонів ВЧК й безліч дрібніших загонів. Якби Александр Антонов міг уявити що силу, йому бачилися чим гордіться. Проти його невеличких, слабо озброєних селянських загонів кинули більшовицькі кіндзали в сотні разів переважаючи за чисельністю. Селянські загони виступили проти червоної армії. Повстанські загони виступили проти червоної армії. Повстанські загони виступили проти червоної армії. Повстанські загони виступили проти червоної армії.

[illegible]

Більшовики були круті на розирай. Масові арешти, розстріли різних і заручників, спалювання чи артазеріфський розстріл і т.д. стало звичайним явищем. Але ширша зміни удар проти повстанців Тухачевського готував на кінець травня.

МАХНОВИЦІ

Заставля, що ми заклали – слугами різних паразитів і Запорізького Січово – нема нічого спільного... А між іншим, розглядаючи ціленику різних «залинків», написаних безграмотною рукою таке ж запорізького пароплату Бабенко, я бачу напис: «Гайдамацька січ. Го-...» Ця людина мейкає на Черкащині, з десятком буйних офіцерів і бандитів, грабує населення, забиває незможних, млінию.

Яке ж відношення се має до Запорізької Січі?

Хіба тільки те, що запорожці (гайдамаки) теж різали. Але ж вони різали польських, турецьких та татарських панів, магнатів, ханів.

Ну що зрозуміло було б, коли б ця людина назвала буфет Дніпрянського пароплаву січчю: там такей Голий, пристудюючи панам, увічливо їй адакаючи, одержував за свої низькі поклонні гроші і починав себе докати гарно, точнісінько як запорожці в січі, але ж у цим разі буфет називався теж було б назвати не гайдамацькою січчю, а тільки лакейсь-

Тепер же Голий, після кожного грабунку або вбивства, тікає до лісу на другий день, боячись бути зловленим десятихатниками, зупиняється злих верст за тридцять, двадцять.

А «сич» теж бігає за злодієм?

Даремно лакеї пишуть своїми кривавими, смердючими руками, ря-

Народ се розуміє і вам не вдасться задурити його назвою великої
Української фортеці.

Банкруцтво бандитизму

Восени минулого року бандит Ґолній вів боротьбу з селянською бідністю під гаслом: «Влада Українським селянам!»

Гут він «хихикав» (?) селян загально і пішов тільки проти «чу-
мачів», коли ж незможне селянство Черкащини повело з Голим рішучу
боротьбу і з допомогою червоноармійців цілком знищило його банду,
то цей злодій змінив гасло: «Влада українським добродіям!» Геть ком-
мунізм!

Тут бандит Голий хотів і не щалком виявляв себе, але вже одверто сказав про своє відношення до бідноти, він уже одверто стає на бік тільки куркуля. Він, правда, ще боїться сказати прямо: «Влада куркулям» і веде цю боротьбу під гасло «Геть комунізм».

Та дарога. Надія на куркулів зникла. Більш, ніж півроку Голішів шлявся ай-яй-яй Чернишанин, закликаючи «добродіїв» до боротьби, а «доб-

Але бандит Годині

...жизнучий...

...канталестам — ось мета бандита Голого.

3 кременчуцької газети «Незаможник»,
7 травня 1921 року

* Дакелі і Запорозька Січ.

мала також підійти від Києва і затаксувати його з боку Деміян. Організатори повстання розраховували, що на цей час їхні збройні сили повинні налічувати не менш як 200000 багнетів і шabelь і мати в розпорядженні 300 скорострільів та 11 легких гармат. Однак із невідомих причин цих планів нічого не вийшло.

Незважаючи на невдачі, Головині Отаман Петлюра не вважав програмою, і після тривалих переговорів поляки погодилися допомогти організації ще одного походу в Україну з надією, що він спричинить повстання, яке змете російсько-більшовицький режим. Головині вимагало належної організації і сприяння для неї перемовин. У зв'язку з цим представники уряду, чи, вірніше кажучи, II Відділу Генерального штабу Польського Війська: а) погодилися на організацію Головного Повстанського штабу у Львові; б) зобов'язалися постачати необхідні засоби для штабу і його станиць, через які переходили б посланці в Україну; в) дозволити використовувати ітернованих старшин і козаків як посланців в Україну; г) видавати документи на безплатний переїзд залізницею для службовців штабу. Одночасно поляки погодилися випустити 2000 ітернованих старшин і козаків, які по добровільній основі захочуть повернутися в Україну, щоб продовжити боротьбу з більшовицями, а також забезпечити їх відповідним військовим впрядом: одягом, приладдям і принаймні легкою вогнепальною зброєю та засобами пересування. При цьому браалося до уваги ще й те, що ця військова формація має бути здатною до швидких рухів та маневрування, щоб могла відирати і швидко відірватися від переважаючих сил ворога. Лише за таких передумов повстанська армія була б спроможна ефективно виконати поставлене перед нею завдання.

Польські політики кола знали про слабкість совєтської влади в Україні завдяки своїй власній розвідці. На польську розвідку працювали переважно польські ксьондзи, вчителі римо-католики, бо навіть римо-католики селяни. Крім того, були платні професійні розвідники Української розвідки, що її утримував уряд УНР, а очолював полк Михайло Чеботарів, також підлягала польській розвідці. Полк Чеботарів був довіреною особою Гол. Отамана С. Петлюри та його охоронцем. Із жовтв, український розвідницький апарат не виконував належної роботи, дених на нього обов'язків.

Згідно з твердженнями поляків, з совєтського боку були організовані постійні нападні диверсійних банд на прикордонні місцевості, проти чого поляки протестували перед совєтським урядом. Отже, порозуміння мирний договір, в польсько-совєтських відносинах не все без гаряда, і тому деякі польські кола вважали, що, так чи інакше, польською і Совєтською Росією ще такі дії до збройного конфлікту. Отже, бажання українців йти в Україну з метою підняти повстання повстання зовсім не суперечило польським інтересам. Цим, власне, можна пояснити, чому поляки погоджувалися дати українцям зброю (не

відно, ту, яку вони у них відібрали, а не свою) і неофіційно дозволяли перехід польсько-совєтського кордону.»

Митрофан ТАЛЬКО, Бердянськ,
9 травня 1921 року

На здивування літарів плечева кістка у Тальма зростає порівняно швидко. За десять днів мали б вже знімати гіпс. Митрофан уже добре освоївся і в похитав і навіть у місті, куди виїхався при першій же нагоді.

Власне, Талькові подобалося бувати не стільки в місті, скільки біля моря. Стеновища манто морське безмежне, котре простягалося до горизонту, який незрозуміла сила морського простору. Він часто бродив берегом, піднімав відшліфовану морськими хвилями гальку, роздивлявся чудернацькі візерунки застиглої вулканічної лави... Дивувався, як швидко біднуть радіуси кольорів, варто лише вискохнути від морської води камінцеві. Навіть камінь тьмяне, вихоплений зі своєї берегової стіхи вічних приливів і відливів. А що вже говорити про людину, відірвану від домівки, рідних, друзів, звичної обстановки...

Митрофан вже вирішив: після одужання повернутися в Глодоси, перебудити якийсь час вдома, відпочити... Втомився від майже щоденних запеклих бойових сутичок, в яких провів майже всю зиму. Документи в нього, схоже, надійні. Перевірку першу витримали... І якщо з земників ніхто не продасть, то можна буде спробувати розпочати нове життя, звичайнісінького селянина... Адаже як у нього ще молодий. Якщо його ніхто в селі не чинитиме, житиме собі тихоенько. Одружиться... Які дівчата вондиростали вже. Он Талько старший, а й то одружиться на молодесенькій дівчині... Правда, після нещасливого випадку, коли поранив свою найближчу дружину, необережно поцілувавшись з револьвером. Вилікували Ганну, але ото вона втратила... І нічого, живуть...

Чомусь все частіше згадував Митрофан тепер свою землячку Сою Лібес. Гарна дівчина, личко ніби намальоване... Цікаво, як вона тепер діє свого ставитиметься? Де вона тепер? Востанок бачилися в Єлісавєтграді, вона була санітаркою в комуністичному батальйоні... В сімнадцять літ, в 1919 році вона стала більшовицькою... Чомусь пригадалося, як на початку дев'ятинадцятого, в комуни, яку створили глодосани в колишньому маєтку поміщика Ковальова в Юрці, приїхали з Єлісавєтграду дві дівчини-комуністки — Женя Попова і Соля Лібес, хотіли працювати в першій комуни. Дівчата не тільки працювали... Влітку того ж дев'ятинадцятого були бійницями Глодоського партизанського загону, разом з його частиною влізли в бокх проти Григор'єва в Комуністичний Єлісавєтградський батальйон. Тут вліт і Митрофана її Софія розійнялися... При дівчатках, роздавала бра: — Яків Талько, Соля Лібес була в підпіллі, переходувала шрифти підпільної друкарні.

розміщеної в будинку, де жила подруга — Жєня Понов, розмовляючи з нею. Коли в Єлісаветград увійшла Кінармія Будьонного, разом, подружжям Жєнею Понов, Вірою Маринич пішли добровольцями. Згодом вчилися в Москві на медсестру і служила в санітарії 14-ї армії. Де зараз — невідомо. У свій час Таліза був видним чарубком у своїй чверті села верховодив. Дівчата за ним злізли. Але він пригладив лише до Софіїнки... Здається, не так давно це й було, якось кілька років тому... А скільки змін сталося в його житті з сімнадцятих років Армія, світова війна, революція, жовтневий переворот, громадянська війна... Піби то все й покладу, а майбутнє несеши... Ось і Бердичівщина прокотилася хвиля арентів махновців, офіцерів усіх армій... Білорусики виявилися злопам'ятним й мстивим... Як то воно складається його доля по війні, яка, схоже, підходить таки до кінця... Росія приїхала в Україну здоровенну окупаційну армію. А хто їй протистоїть? Великі повстанські загони уперників та махновців... Кажуть, є ще підійшли протибілоруси... В усікому випадку, більшовики вельми друкують в газетах про його розгром чекістами... Ех, чергорнула б мене все минуле, як сторінку в книжці, й розпочати життя, мирне життя знову... Одружився б з Софочкою... Господарювати на землі... Чи б не колись так?

**Яків ТУМАРКІН, Київ,
травень 1921 року:**

«...У Києві буяла весна. Перша мирна весна після громадянської війни. Розгорнула великі біло-рожеві бруньки на каштанах, прикрасила їх ніжно-зеленими різьбленими гілками та білими сніжками. Умил теплим дощам, відкрилися блискучим, наче полакованим листям тополя. З палісадників і дворів долівав аромат бузку і квітучих садів.

На вулиці війшов заклопотаний ранок. Трамвай пронизливо дзвінкам прокладав собі дорогу серед фур, візників, тачок і пішоходів. Люди були вбрані одноманітно: переважав одяг з мішкового, сірого русини або домотканого льняного полотна. Чимало ще дошукують військове. Хто виступував по палітах тротуарів дерев'яним взуттям, на званих колодках, а хто, напашки, ступав зовсім безшумно в паресених туфлях з підшвою із звичайницького шпигату.

На цьому фоні Наконечний, що тільки-но прибув до Києва, віддає своїм добрячим чорним костюмом — трійкою. Листе розгошовишиш в правій руці ніби прилучав його до маси. Та, видно, не дуже. Бо коли на Думській площі він став вприватися з череповинного трамвайного вагона, хтось кинув: «Куди пнешся, буржуяка недорізанні!» Килим

схвальної реакції свідчили, що так думає не тільки власник потривоженного мотозла.

Затишню Софіїнською вулицею Наконечний дістався до Михайлівського провулка. Перехожих тут майже не було. І Наконечному здалося, ніби з усіх вікон високих будинків підозріло дивляться сотні очей. Ніхто не розшукуючи, він пішов далі, спідлоба розглядаючи номер будинків. Ось і сирій і ятисверховий, про який йому розповідали ще в Станиці-тані. Захотілось якнайшвидше сховатися в темному під'їзді. Та він примусив себе не поспішати, йти впевненим кроком людини, якій тут нічого не загрожує. Лише на другому поверсі Наконечний спинився, все добре знайомо. Лише на другому поверсі Наконечний спинився, інтер'єр хусткою світліше обличчя, пройшовши грєбінцем по розкуйовдженій шевелюрі і піднявся ще на два поверхи вище, до дверей з позначкою № 9. Подвоини: раз — коротко, двічі — довго. За дверима почувся крок, і хтось басом поцікавився: кого треба?

— Тут в'яжуть рукавички?

— А вища у вас є? — запитали по той бік порога.

— Прива!

Двері безшумно відчинилися. На порозі стояв товстун у синіх штанах, чужою піддаку й кашкеті поштового чиновника царських часів. Тільки без кокарди.

— Заходьте, будьте гостем, — запропонував господар. І відрекомендувався: — Засць, Тодось Федорович!

Федір Юхимович Дністер, — назвав себе Наконечний.

І щоб одразу підкреслити важливість своєї особи і свою вищість у підпільній ієрархії, сказав тоном наказу:

Пароль треба змінити! Це ж безглуздо — пидворі цїтє бузак, а ми з вами дїпаємо язиками про якісь там рукавички. Тільки дурень не здогадається, що обмінюємось умовними словами.

Згоден, пароль зїстарїт. Та не від мене залежить його зміна, — виправдовувався товстун. І ехїдно додав: — Вони там взагалі відірвані від життя. Вас от, бачу, одягли і не по сезону, і не по моді. Нїні в нас модя на мішкового. Доведеться внести поправку у ваш костюм.

Нїчого іншого, на жалї, з собою не маю!

Можна придбати, аби гроші. Дали ж вам якусь валюту?

В очях Тодоса Федоровича Наконечний прочитав таку покладистість, що мимоволі потягся до кишені. Та відповів ніби байдуже:

Нї, грошей не дали. Ось тільки крам... фїльдєперсові панчохи. Їх можна буде з вашого допомогою придбати?

Чому б ні! Повернеться з базару дружина, ми їй і доручимо реалїзувати панчохи серед знайомих. На товщукі нести небезпечно. За контрабанду ЧК карає суворо.

Товстун аж захрип від стриманого хвилювання. Наконечний не здивувався такій покладистості. В рідному домі і серед губернських чиновників зустрічав він і більш зажерливих. Але думав про те, що халупа

привласнити собі більшу частину виручених за панчохи грошей. Тому він перапрохотом, мовив:

— Продати треба якнайдорожче. Гроші за крам асигновани на роботу підпілля. А ціни вони там знають.

— А воно вже є, те підпілля? — подивився товсту.

— Вам краще знати. Ви ж княгиня, а моя парфія — Катеринославщина.

— Як-то, а хіба ви, пане Дністер, не до нас призначені? Хто ж там очолюватиме київську адміністрацію? Невже в Тарнуві ще не знають, що пан Замковий, який прибув перед вами, вже підмела ЧК?

— А звідки це вам відомо, пане Засць?

— Замковий зупинився на явочній квартирі, яку тримали зніжні оми. Його разом з господарями вивели через тиждень після приїзду. Видно, стежали від самого кордону.

Таке повідомлення, за спостереженнями господаря, аж ніяк не підняло настрою гостя. Тому Засць, ніби пробачаючись, додав:

— Неприємна повинна, але знати її вам треба. Будьте обережні. Та і мене не заваліть. Оскільки мені відомо, моя квартира — єдина тепер у Києві явка для прибулих з-за кордону.

Коли Засць пішов на службу, а його дружина дуже охоче вирушила продивити панчохи, Наконечний, зручно примостившись на каналі, віддав ся аналізу становина. Роздуми привели його до несподіваного висновку: залишитися в Києві. Очолити тут майбутню підпілля організацію... А чому, власне, тільки місцеву? Хіба в нього не вистачить хисту стати на чолі всеукраїнського підпілля? Чим він гірший за Пеклера, про якого Литвинський прямо говорив, як про неукла, хворого на свою величність!.. Правда, мандат обмежує його повноваження Катеринославщиною. Та переможців не судить. Панам з Тарнува, підірваного життя, погано обізнаним із становищем на Україні, він зможе легко довести, що тут, на місці, потрібний якийсь координуючий центр. І він його створить. Який саме, вірніше під якою назвою? Видно буде.

Після обіду з пияком мінного перука, купленого на перші надходження під контрабанди, Наконечний по-дружньому обив Тодося Федоренка.

— Досвід підказує мені: ви людина, гідна довіри. Тому лише тому підірвилося перед вами до кінця. Катеринославська місія — справа держави. Основне доручення головного отамана полягає в організації українського повстанського комітету. Ви допоможете мені в цьому?

— Що маю робити?

— Показуйте мене з людьми, гідними стати поруч з нами в такій свідкій справі.

— Такі люди є. Я вас з ними познайомлю. А яку роль ви відіграєте мені?

Посада майбутнього міністра поит і телеграфу нас вдавтухав. Звичайно. Я ж за спеціальністю телеграфіст. Досконало знаю цю справу.

— Ну, от і добре. Домовимося відразу, що вже із завтрашнього дня ви будете повідомляти мене про всі цікаві телеграми, які надходять до Києва або йдуть звідси. Я маю на увазі, звичайно, не особисті. Та про це ми ще поговоримо. А тепер поговоримо до майбутніх знайомств. Де, ви думаєте, миг би я зустрівся з рекомендованими вами панями. Не тут, звичайно. Нікому не розповідайте навіть, що я зупинився у вас. І про вашу участь в організації нікому з них без мого дозволу не розповідайте. Цього вимагають інтереси конспірації.

— Розумію і підкоряюсь, пане Дністер. Я познайомлю вас з деякими нашими однодумцями в такому місці, де вони часто бувають, а головне, крім них, тиняються сотні людей. Що ж чекістів, то вони туди навряд чи заглядають. Їм це заборонено, як безбожникам.

— Назвіть цей рай на більшовицькій землі!

— Софія! Софійський собор!

— Згоден! Але насамперед мушу легалізуватися.

— Це важче, ніж у час, коли влада мало не щомісяця змінювалася. Та коли є хоч які-небудь документи, особливо диплом про закінчення якого-небудь закладу, — легалізуватися можна. Спеціалісти, або, як кажуть вони, спеці, починають входити в моду.

— Диплома немає. Є довідка, що керував маєтком поміщика Кефали на Херсонщині.

— Можна подивитися?

Наконечний подав Зайцеві документ, писаний на глянсовому білому папері. Це був рекомендаційний лист Кефали іншому Дідичеві. Херсонський поміщик дуже вихваляв молодого і здібного агронома пана Михайла Івановича Волобуєва, якого, на жаль, мусив відпустити за його власним бажанням, і дуже радив своєму приятелеві взяти Волобуєва на якусь посаду, де той миг би застосувати свої знання та агрономічний хист...

— Сфабриковано «двуійкою»? — діловито подивився Засць.

— Помилкається! Справжній документ, виданий одному носу знайомому п'ять років тому.

— Папірець надійний. Та як подивляться в радянській установі на рекомендацію поміщика...

— Ви ж самі твердите, що спеці потрібні. До того ж знайдіть таку установу, де не дуже приглядатимуться.

Засць посидів, схиливши голову на руки. Походив з кутка в кутку. Нарешті яснув себе долонею по лобі:

— Пам'ятай коротка стала... Є така людина. Хороша людина, щиро наша. Одну тільки слабіну має...

— Яку саме?

— Полюбляє закордонний крам.

— Докладніше?

— Якщо у вас знайдеться ще з п'ять пар панчіх, — вважайте себе на

служби в радянській установі. За спеціальністю. Ще й з великими перспективами.

— Якими?

— Ви одержите посвідчення, яке дасть вам змогу пересуватися по всій губернії. А на роботу ходити не треба. Правда, і жалувати не їтиме.

— Можу я побачитися з тим чоловіком?

— Ні, цього я вам не раджу. Насамперед конспірація. Просто дайте мені папачоха, а я вам — посвідчення.

— Ох, папе Засіве, дякуєш, я зроблю повелу, похитавши цю пост мистецтв новит і телеграфу. Міністерство торгівлі підійшло б вам куди більше.

Телеграфист удав, ніби образився. Та контрабанду все таки знав. Через два дні приїзє службове посвідчення видане «Всеплем сільськогосподарським комітетом» на ім'я агронома М. І. Волобуєва. Власно цю посвідчення доводилося роз'їжджати по всій губернії для запобігання деякій та організації наукових сільськогосподарських лабораторій. Посвідчення мало підписи, круглу печатку і великий штамп у кутку з пазовою та адресною комітету: Великоволинського вулиця, № 21.

Аж ось тепер, — сказав Тодось Федорович, урочисто вручаючи посвідку своєму постояльцеві, — ви повноправний житель Києва. Як старійший сине і тому, звичайно ж чоловік вірний — можете ходити на Софійський собор, на подвір'я якого щодня відбуваються живі дискусії між «тихоновцями», «обновленнями» та «автокефальниками». Втручатися не раджу. Зустрічаються, особливо між «тихоновцями» та «фанатиками», які можуть обійтися з вами, м'яко кажучи, необережно. А у нас же справи державні.»

Для СТРУК, 10 травня 1921 року:

«Щоб показати більшовикам і всьому світові, що сиринжон повстання ще живуть і продовжують боротьбу, я в травні 1921 р. пішов зі своїм загonom до Дніпра і погуляв так, як колись гуляв запорожець.

2-го травня ми зустріли дев'ять пароплавів між Межиріччям і Півнем, біля села Толокуші, із яких п'ять затопили, забравши майно, а решту з мирними «пасажирами» відпустили на Київ, Черніобіль, Мозир і Копель. Тим людям ми видали свої переноски і коли пароплави відходили, то вони кричали: «Слава Україні!».

Зустріли ми більшовицькі пароплави так: я насадував піхоті спину по залізці, а сам з кінофото стояв на березі і звертався до пароплава, що планди повз нас, щоб під'їхали до берега і стійно пересувалися по ньому. Тим людям ми видали свої переноски і коли пароплави відходили, то вони кричали: «Слава Україні!».

Лати місце для кінноти, тоді оточувала їх на березі моя піхота. Крім дев'яти пароплавів, ми затопили ще багато барж, чим переторгодили Дніпро. Більшовицькі ми потопили біля 1500 чоловік, про це знав лише старий Дніпро. Пам'ятні будуть ті дні тим, що їхали на пароплавах...

Після ванної гулянки на Дніпрі підійшла величезна сила більшовицька — а Києва курєнти, а Чернігова багато піхоти і кінноти, також поновилися на Дніпрі пароплави-броньовані і почали обстрілювати те місце берега, де ми зустріли пароплави. Але ми в цей час були вже далеко від Дніпра...

За такої похли до Дніпра на Раді старшин і козаків ухвалили виробити на своєму прапорі такий напис: «Молоде Запоріжжя на Дніпрі не покорюється честі старих запорожців».

Десь-то травня ми затопили на річці Прип'яті ще два пароплави біля с. Шаповалів, забрали з пароплавів багато хліба і цукру і роздали селянам околиць сіль. Ми знову надали клоноту Раковському, який мав до того часу писав до Москви, що вже зліквідував повстанців, а тепер знову прохає у Троцького допомоги, поглиблюючись на те: українські повстанці загрожують і Росії.»

З ДОКУМЕНТІВ

Про 12 травня 1921 року

З доповіді в губміліцію:

«Вночі на 1 мая в с. Явором Каменської волости невідомими бандитами убиті отпавившіся домою на праздник Пасхи начальник Каменської арестного дома Губаненко, а також захвачені несколько красноармейцев, прибывших домою...»

12 мая банды Хмары или же Деркача в 50 кавалеристов проследовали в с. Высиних Верещак через села Антоновку, Тридеса, Яновку и Голышовку на с. Мельники к Холодному Яру. По дороге ограбили шарпирь семейств красноармейцев и служащих, уничтожили дела и бумаги Тридесского волостного исполкома и после по селам по своей дороге выставили приказы, чтобы служащие в 10-дневный срок присоединились к ним, а также объявили мобилизацию мужчин...

Объявлена амнистия для бандитов, несмотря на широкое оповещение таковой, мало произвела впечатление на бандитов, последние добровольно явились в уездноею только шесть человек, из которых часть участвовала в банде Хмары.»

Юрій ТЮТОННИК,
травень 1921 року:

«Об'єктивні умови сприяли мені щодо знищення отаманів. Петлю-

ра казали ніколи не витримувати фронтальної атаки на нього. Показати перед ним питання рубла, можна сподіватися, що він формально дасть відповідь. Але ніколи не треба забувати, що Петлюра не має мети несприятелю йому справу провалити, атакуючи її з тилу або збоку підкопувати. Так він поводить і на мис призначення, не маючи жодного виходу. Він і сам хотів, щоб на Україні повстали. Ще й як хотів! Та хотів знати нових штабів, які щось би мали робити.

Найбільше соромило роботу Штабу те, що Петлюра був зайнятий Радою Республіки та ще Омелянович-Павленко дописав йому. Вже на тижніні парламенту. Потім більше тижня вибирали його. Вже на тижніні до два утворювали парламентарний кабінет. Парламентаризм'єр В. Прокопівич, оголосив декларцію, суть якої зводилася до висновку: анархія винила походить від анархії зверху, від голови.

Петлюра цілком спокійно зачинився на будучину своєї держави, спокійно, коли почалися переговори поляків з більшовиками, які були задоволені. Та потім йому довелося побачитися у Варшаві зі своїм Пискудським, і той заперечив Петлюру в своїй дружбі та допомозі. Оскільки факти ствердили заперечення Пискудського, щоб-то, оскільки поляки фактично ігнорували те, що творилося в Ризі та допомагали Петлюрі, а татиний перестав журитися та досить сміливо зміявся з «ризькою справою», як він звав переговори, що впроваджено їх в Ризі, та які власне він прихотили до білих. Не дуже зажурився Петлюра і тоді, коли бачив підписано Ризького договору та послано його на ратифікацію.

Головним референтом у Пискудського по українському питанню був Юзефський, що одночасно перебував і незмінним товаришем закордонних справ у Петлюрі. Йому підняли всі «пісудські» справи, які практично в напрямку закривання від польської волли України. Чоловік же Петлюра одержував усі субвенції від поляків. До самого ратифікації Ризького договору Петлюра зі своїми міністрами урядом у Тарнові цілком одиерто. В Тарнові, власне, перебували тільки міністри «Державних апаратів», а решта урядовців знаходилася в Ченстохові. З матеріальної сторони ті, що сиділи в Тарнові не так уже бідували, були й такі, що гуляли на всі заставки. В Ченстохові жилися прости. Та потроху наростала опозиція.

В міру того, як наближався термін ратифікації Ризького договору, поляки почали потроху тиснути на Петлюру. Та не тиснення так було своєрідним: поляки мусили вимагати скасування всього, що несподівалося було Петлюрі, і в першу чергу «Ради Республіки», яка хоч нічого не робила, але говорила багато. Все було хоч і в мінімалі, проте не у порядних людей: інтервенції, законопроєкти, з першим, другим і третім читанням їх, клопотами довір'я, чи недовір'я і таке інше. Були й інші парламентаризму.

Потім Петлюра утворив непарламентарний кабінет на чолі з Пискудським: фактичним керівником цього нового кабінету став Пискудський.

Завданням Пидпичукового кабінету було замаскувати діяльність проти Радянської України після ратифікації Ризького договору. На практиці це виглядало дуже просто: Пидпичук наказав на блянках усіх установ не відкрити міста, в якому та установа перебуває, а писати «місто невідоме». А в хаті, де до того засідала Рада Республіки, почали відбуватися концерти українських пісень. Поляки охоче ходили слухати спів.

По суті нічого не змінилось в житті Петлюриної держави в зв'язку з ратифікацією. Юзефський переконував, що ратифікація власне є дурницею, але треба назовні дещо змінити. У деякого з емігрантів виникла думка про перенесення Петлюриного гнізда десь до іншої держави. Поляки ж уживали всіх заходів, щоб і надалі залишити Петлюру в Польщі.

Опір «Сина України», що друкувався в друкарні польського міністерства війни, у Варшаві почали виходити «Українська Трибуна», яку вже видали субвенцію поляки.

В Тарнові не переставали друкувати протирадянську літературу для пересилки на Україну. Ця література цілими десятками пудів транспортувалася поляками до Львова, звідкіль вже і розсілялося до кордону для перекидки на Україну.

На роботі Штабу ратифікація договору теж не відбилася зовсім, та робота розвивалася, набирала певного темпу і ширшого розмаху. Один Кузьмичевський вже не справлявся з роботою у Львові. Йому було послано Штабом декілька старшин для допомоги.

Штаб повинен був посилати звіти про свою роботу Петлюрі, його генеральному штабові і Польському Генеральному штабові, що і робив регулярно. Розуміється, що за таких умов, в яких працював П.-П. Штаб не могла бути дотримана належна конспірація. В результаті Радянське правительство послало полякам першу ноту, вимагаючи припинення роботи Штабу.

З ДОКУМЕНТІВ

15 травня 1921 року

Повстанська записка

ХО ТАКІ ПОВСТАНЦІ І ЗА ВІЩО ВОНИ БОРЮТЬСЯ

«Комуністи дивуються, через віщо повстає трудовий народ проти робітничо-селянської влади? А воно нічого дивного й немає, бо трудящий однаковий, хто б їх не грабував, чи то царський жандарм, чи червоноармієць; однаковісний трудящому болить, як його б'ють; чи червоноармієць чи червоною нагайкою; однаковісний трудящому, як і його хату спалюють; чи червоною, чи чорною — однаковісний їй немає. Трудящим однаково, чи їх за слово розстріляв царський жандарм, чи червоноармієць червоною комунар.

Трудові маси однаковісний будуть боротися проти царського уря-

ду, ти і проти радянсько-комуністичного, коли він буде таке робити, не царський. Комуністи годують трудящих, провинившихся проти радянської влади, амністиями, (помилуваннями), а хто повірив і прийшов, те порозятить. Тільки цього не буде, трудящі, котрі боролась за волю, за працю — за право трудящихся, як би хотіли грабувати і знущатися за собою, так, як комуністи, то давно б уже були комісарами без усякої амністії.

Для нас, повстанців, особих амністій не треба, ми вимагаємо від радянської влади здійснення тих лозунгів, котрі кинуті були комуністами на початку радянської влади, скасування смертної кари, припинення війни, воля слова та друку, вільне користування своїм власним трудом. Це лозунги складані самими комуністами, а трудящим масам цього тільки треба при всякій владі. Ми повстанці, вимагали від радянської влади несповніщати проголошені три роки тому назад лозунги: робітничо-селянська влада, якщо вона дійсно стоїть на сторожі прав трудящих, то не повинна боятись тих же трудящих. Чи є хоть один чесний трудящий, котрий став проти здійснення цих святих лозунгів відміни смертної кари, припинення війни, воля слова та друку, вільного користування власним трудом.

Ми, повстанці, підняли зброю за здійснення цих лозунгів, а нас же називають бандами, нехай всі трудящі самі скажуть, хто за ці лозунги боровся і бореться. Отже, якщо комуністи є дійсно захисники прав трудящих, то не повинні боятись трудящих мас. Щоб уникнути кровопролиття та руйни, негайно провести в життя давно оголошені лозунги, а коли ні, то воїни є зрадники трудового люду, і проти них трудящих та руйна краю є тільки миша комуністів, і всі трудящі повинні підняти зброю проти зрадників трудового люду за свої природні права.

Хто за здійснення цих лозунгів, той за трудовий народ, хто проти здійснення, той є зрадник трудового народу.

ХАЙ ЖИВЕ ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ, ЗАХИСНИЦЯ ПРАВ ТРУДЯЩИХСЯ!

Повстанці Холодноярської округи.

15 травня 1921 року».

Пьотр СЕРГЕЕВ, травень 1921 року:

«...Махно, як протинник, отличался большим своеобразием в отношении, подобно большинству атаманов, он прочно базировался на относительно-ограниченный район, вполне подчинивший его абсолютной воле; с другой стороны, вооруженная банда Махно и по своей воле, и под нажимом преследования совершала грабидные походы по всей территории — границы, весьма похожие на рейды конницы. В своем районе, юго-восточной части Екатеринославщины, с юго-востока и с юго-запада (иногда и с юго-запада) — краснорезейцами «Махновцы»

банда отчисляла почти полной неуловимостью: здесь она пользовалась налаженной агентурной разведкой, имела склады оружия, могла изменить свой состав, то пополняясь за счет сочувствующего кулачества, то частично или полностью рассыпаясь среди населения.

В рейдах положение Махно оказывалось более затруднительным, но и тут он умел найти отдельные населенные пункты, даже небольшие районы, обеспечившие ему столь необходимую в партизанской войне разведывательную помощь населения.

Появление «батько» Махно в том или другом районе несло с собой освобождение кулачества от всех налогов и повинностей, так как неизменно сопровождалось самым жестоким и поголовным истреблением всего низового советского аппарата. Под анархическим лозунгом безвластия Махно насаждал фактическую диктатуру кулачества.

При такой структуре и тактике махновщины, ее нельзя было разбить одним оружием. Нужно было скомбинировать рядом политических мер кулацкое кулачество, служившее для Махно прочной материальной и идейной базой; однако, никакая политика не могла прочно удержаться в украинском селе, пока не был разбит вооруженный актив махновщины, ее своеобразный ударно-маневренный кулак, возглавляемый самим Махно.

В 1919 — 20 гг. и до половины 1921 года нам не удалось разбить вооруженную силу махновщины. Искусный, как партизан, Махно, уклоняясь от боя с крупными силами, совершая точечные переходы в 100 и более верст (благодаря заеме коней у населения), рассыпаясь и применяя целый ряд партизанских уловок, умел ускользать из-под удара целых дивизий, проходил сквозь барьеры бронепоездов на железных дорогах, тотчас по выходе из боя с нашими частями, оказывался у них в тылу и громил штабы и обозы. Иногда нам удавалось наносить банде отдельные тяжелые поражения, изгонять ее из определенных районов, временно загибать ее в подполье, но активный кадр Махно, оставаясь (собою), с большим количеством пулеметов на тачанках, иногда с артиллерией.

Весною 1921 года банда Махно вынуждена была прибегнуть к обычному приему временной «демобилизации», путем распыления. Время от времени в различных районах появлялись отдельные ее отколки — группы махновцев, и как бы с целью разведки пытались продолжать свою разгромную работу. К концу июня сам Махно, объединив около 600 саратовской губернии и направился в свой очередной рейд на Полтавщину.

Оставивши 1921 года (окончание войны с белопольщиками, насыщение территории Украины войсками, укрепление всего советского аппарата) не позволяла все же с уверенностью сказать, что почва для деятельности Махно совершенно утеряна: как раз в Полтавской губернии, куда

стремился Махно, производилась продовольственные заготовки, и на основании предположение о намерении Махно сорвать их и тем самым для себя новую жизненную базу в лице новых сторонников.

Волюе понятие, что в таких условиях вопрос скорейшей ликвидации банды получил актуальное значение.»

3 ДОКУМЕНТИВ

16 травня 1921 року

Докладная записка уполномоченных Смелянского отряда самообороны в СНК УССР:

«Уже около трех месяцев, как на Украине вообще и в частности в м. Смеле Черкаского уезда существуют отряды самообороны, организованные центральными органами УССР.

За этот короткий период своего существования отряды самообороны сумели доказать, что они действительно стоят на страже интересов рабоче-крестьянского мирного строительства и также отвечают своим назначению в отношении борьбы с бандитизмом, что видно из тех фактов, которые имели место в жизни как нашего отряда, так и отрядов других местностей. За весьма краткое существование нашей самообороны несколько раз нам удалось задержать и передать в соответствующие органы власти разведки крупных банд, а также отдельных бандитов, терроризировавших наш уезд в течение последних двух лет, которые кишат вокруг Смеля, как центра сахарной промышленности и железнодорожного узла Бобринская — Смела.

Все это делается с такой преданностью и самоотверженностью, что того умело (в смысле знакомства с местными условиями) поставило, что у бандитов сложилось впечатление о непобедимости самообороны, так, например, наш отряд при 85 винтовках и нескольких гранатах с угрозой крупным трем бандам (Хмара, Загородний и Годый), держит их разбросанными по всему уезду и не дает им возможности соединиться, ибо для этого они должны пройти мимо нашего местечка.

Но такое положение при нашем ограниченном вооружении долго продолжаться не может и близок тот день, когда бандам, хорошо организованым, с хорошо налаженной связью с местным кулачеством, будет известно наше истинное положение и тогда плохой конец будет нашему району вообще и еврейскому трудовому населению, в частности.

Для того, чтобы предотвратить эту катастрофу, которая нам на самом деле и чувствительнее, нам остается только хорошо вооружиться. Без тем самым, возможно даже без кровопролития, удастся покончить с бандитизмом, ибо, не имея почвы для разгула, грабежа и разбойничьих нападений на местечки, они перенесут свою анархию на деревню и тем самым озлобляют и восстанавливают против себя те элементы крестьян-

МАХНОВЦІ

ства, которые раньше относились к ним сочувственно и всячески поддерживали их; будучи же изгнанными из деревни, они умрут со своей естественной смертью.

Для этой цели нами составлена докладная записка на имя ХВО, которая прошла уже все инстанции управления Всеобуча как наших прямых начальников с резолюциями, благоприятными для этого вопроса, только со стороны начальника Всеобуча мы встретили задержку из-за образованной реорганизации Всеобуча, а между тем этот вопрос не терпит отлагательства ни одной минуты.

Принимая во внимание все вышеизложенное, мы обращаемся к вам с просьбой, рассмотреть об удовлетворении нашего ходатайства по мотивам, изложенным как в этой, так и в прилагаемой при сем докладной записке на имя командующего ХВО.»

Александр НЕСВИЦКИЙ, Полтава,
16 травня 1921 року:

«15 мая

Благодарю «новую психиатрическую больницу бывшего Губернского земства, помещающуюся в 3-х специально для нее устроенных двухэтажных корпусах, выводит из города и помещают на так называемый «психиатрической колонии» или «колонии душевнобольных». Туда же перемещается и весь врачебный персонал.

Полковник артиллерии Колесников принял сан диакона, чтобы получить священство и приход.

16 мая

Военные курсанты отправлены из Полтавы в Константиноград против повстанцев. Говорят, что там махновцы. Среди курсантов есть раненые и убитые. Повстанцами заняты Мачехи, Супруновка и окрестные села. Из Полтавы поехали туда войска. В городе тревожное настроение. Говорят, что под Мачехами много раненых и убитых; объявление повстанцев объясняют подготовленным к наступлению Петлюры с полками. Так ли это?

Повстанцы заняли Чутово (имение Дурново), власти бежали.»

Максим ДУМИЧ, Попове,
16 травня 1921 року

Довідавшись, що в одному з хуторів чекисти захопили одного з загрозливих повстанських командирів Тимофія Вдовиченка і відправили

його до Александрівської в'язниці, під впливом Семена Каретника, який дивився на Махно з симпатіями, виступили проти нього. Махно загорівся помилувати Тимофія з жорстокою виставкою рушницю на Александрівську.

Під ставцями Попова махновці навмисно хулилися на кавалерію, виступаючи бригадою красивих. Зустріч для обох загонів була несподіваною, але нові жорісти виступали перемінно.

Думич невідлучно перебував при Батькові. Той ще не дуже зміцнів після чергового поранення пересуванням на тачанці, лише зрідка, на обідній порі, пересідав на коня, щоб відіхнути своєю пошкодженою постою постою виступати у них висвітленість у своїх силах. І цього разу Махно сидів у сідло, виходив наблизо до перемінно кинувся настріч красній кавалерії. Думич та ще кілька охоронців з батькової сотні мчали поруч.

Красні не стріляли, епістериґали, як мчить до них невелика група перемінників на чолі з якимось командиром в бурі. У них і думач було, що це махновці.

Між тим п'ять сотень повстанців ринулися за своїм командиром, гуркотіли неспівомовно дорогою, що почала підніхатися, п'ятдесят тачанок. Обох відновлений загін ще не мав. Якщо не рахувати за такого кількості тачанок з медсестрами та дружинами командирів.

Махновці буквально врубалися в лану красивих. Зиньковський відразу зарубав командира, Махно — комісара.

— Зброю на землю! — кричав Зиньковський. — Порубаємо на часту!

Думич не вистиг ні з ким зменшитися, кавбригада кинула на землю гвинтівки й шаблі й синувалася.

— Не вбивайте, ми здаємось...

Після сотні красивих кавалеристів перейшли до Махна й виступили до тисячі вершників при чотирьох кулеметних виринув атакувати Александрівську, де тодішній у в'язниці Вдовиченко.

Але несподівано для себе натрапили на добре організовану оборону. Більше того, повстанці почали переслідувати. Програвши три важкі бої, Махно вимушений був відмовитися від задуму визволення Александрівської. Махновці не знали, що того краси вже виступили розстріляти.

Пошарпаний в тяжких боях загін Нестора Махна повернувся до Москви. А в Москву полетіла телеграма про те, що Махно відновив боротьбу проти Совєтської влади.

Яков ТУМАРКІН,
травень 1921 року:

* «Одного травневого вечора Засць поїм «агровом» до Софії»

* «Напогоду чотирьох, що тут і далі Яков Тумаркін викладає перекладом»

виступі і спирали було повно людей. Група й групу про щось живо між собою сперечалися. Але Тодось Федорович не дав своєму супутникові прислухатися. Він потяг його прямо до храму, де вже почалася вечеря.

Тільки-но обидва переступили поріг, перехрестилися як височезний для правого крила гаркнув речитативом: «Блажен муж, іже не іде ні собою нечестивих...»

Видкадається, ніхто не сказав, прошенотів маріонетричній Засць. Але Волобуєв вимогливо шарпнув його за плече піджака. Недоволено сказав:

Дурний. Отямтесь! Господи, кого беру собі в міністри...

Валинуло. Засць ринув почав пробиратися праворуч до стін, де порадники стояли не так густо.

Отримавши, Волобуєв переконався, що його побоювання привернули до себе чимось увагу були марні. Більшість присутніх прийшла не скільки віддати молитви, скільки послухати пречудовий соборний хор. Ніхто й голови не повернув, коли компанія коло стін почала зростати.

Підходив до одного. Засць тут же пошепки їх відрекомендував. Волобуєв руки не подавав, себе не називав, а тільки ледь вклонявся. Так виходило більш таємничо й поважно. Емісарові хотілося справити враження пражання на своїх колег.

Про кожного, хто підходив і чия прізвище називав господар явочної квартири, Волобуєв уже дещо знав з попередніх його розмовідей. Отой, з довгою, як у гусака, шияю, — Зотик Іванович Коротюк. Колись влившись чинником, а нині завідувачий 8-ю експедицією поштамту. Поруч у експедиції толстовці завідувачий 7-ю експедицією поштамту. Поруч у експедиції толстовці завідувачий 7-ю експедицією Леонтій Сидорович Обидва однак не могли. Для збройної боротьби не годяться, але через них можна збирати корисну для майбутньої організації, особливо ж для «двійки», інформацію.

Інакше спірава Олесь Грудницький. Хоч і не знаєш, так вгадаєш: колишній офіцер. Цей сам зброєю володіє відомий й інших навчальних. Після того чогось варту працює у військоматі.

Та найкваліфікованішою фігурою серед тих, кого запросив сьогодні Засць, був Іван Пощинний Чепіло. Так принаймні здавалося Волобуєву. Можливо, що в їхніх біографіях було щось спільне. Селянський син, есерівський терорист Чепіло, який перехоплювався в Києві під виглядом студента (хоч зникав йому сорок периний), як і Волобуєв, прагнув вибитися в великі отамани.

Під високим склепінням собору душа повторила останнє «амін». Ізловив подяку до виходу. Волобуєв дивився на місці. Навколо нього згорталися спіднички.

Загрозомо, скоріше наказав, ніж попросив він. І роз'яснював. Тут безліччя, ніж надворі. Світло. Бачили, що не підслуховували. Власне, й розмова у нас коротка. Будемо вважати, що познайоми-

лися. Принаймні знаємо тепер один одного в обличчя. А похитавши недовго, поговоримо докладніше. Тодось Федорович повідомити де.

Волобуєв зедь схиливни голову, вклонився і пішов до школи. На надворі його наздогнав Чепілко. За ним плентався Засць.

— Прощайте, може, нам по дорозі? Дозволя собі запитати, де ви касте? — звернувся Чепілко. — Хотілося б перед новою зустріччю обмінятися думками.

Емісар знову безцеремонно потягнув Тодося Федоровича за руку. Засць знайшов вихід із становища.

— Знаєте що, добродію, — запропонував він, — заїдемо до мене. Там від великодню тишиться пливина першачку, салце... Добрий вечір, добре слово — місточок до діла. Заїдемо, не погребуйте, добродію!

Волобуєв дав згоду, побоюючись в душі, як би дружина Зайна не віддала чимось, що він у них і квартирче. Та Тодося Федоровича знову не доводилося. Заспокоюючи відразу обох своїх супутників, господар квартири додав:

— От і спанібі, що погодилися. Добренько посидимо, ніхто не зажає. Навіть жінки дома немає. Поїхала на день у село до родичів.

За столом Волобуєв переконався: Чепілко, мов та стара лиса, як ком рис, а хвостом слід замітає. За якийсь годину винитав усе і мімігрантський уряд, і про плани Волобуєва, зокрема про партію, та мовити, забарвлення майбутнього підпільного центру.

— Ви дозволяйте мені висловити свою думку з усього відвертості щирістю? — спитав Чепілко, коли Засць вийшов на кухню.

— Бачу, ви людина розумна, обізнана з більшовицькими порядками і саме від вас чекаю доброї поради.

— Так от, будемо говорити, як державний муж з державним мужем. Я зрозумів вас так: наше завдання створити повстанський центр і в ньому цивільну адміністрацію, яка в разі успіху повстання візьме в руки уся повноту влади. Так чи ні?

— Саме так! Продовжуйте...

— Боюсь, це продовження задється вам дивним...

— Вірю вам і вислухаю все, крім, звичайно, пропозицій відмовитися від боротьби з більшовниками.

— За кого ви мене маєте? — аж підвівся зі стільця Чепілко. — добродію, людина ідеї. За неї стояти до кінця. Та саме заради цієї нашої боротьби з більшовниками закликаю вас: не треба відвертості в повстанському руху ніякого партійного забарвлення. Усі партії (будемо до кінця одверті), більшовицької, не виконали жодної обіцянки даної народові.

Волобуєв застеречно підняв руку. Хотів щось спростувати. Та Чепілко, не давши йому нічого сказати, він далі:

— Не заперечуйте. Ми з вами тут не два супротивники, а два одного табору. Зійшлися для серйозної розмови. Давайте ж не боятися

хотівши по записках, щоб лише хвості було видно. Гляньмо мужньо в очі дійсності і один одному. Тут, на великій Україні, вже ні для кого не таємниця, що всі партії, які входили до Центральної Ради, приємних сподівань у народі не лишили. Ми з вами есери, українські есери. А як зачуті в народі нашу партію?

— Ви хочете сказати — куркульською? Але ж...

— Не тільки. Її іменують ще «партія качка». Бо за законом нашого з вами партійного колеги — міністра земельних справ уряду Директорії пана Шаповала не одному селянинові, як то кажуть, «всіпано» за те, що хотів торкнутися дідичевої землі.

— Це ж для підтримання порядку. Програма наша...

— Я теж про програму. Тільки не про писану, а ту, яка здійснювалася на практиці. В усякому разі, про партію есерів згадувати поки що не варто.

— Всь хід ваших міркувань чисто більшовицький, пане Чепілко. Не розумію: хочете мене в іншій віру навести? Не вдається...

— Не я, життя штовхнуло мільйони людей, переважно більшість народу до червоних. Мені ж хочеться саме виправити помилку історії...

— О-о-о, ви беручий!

— А ви не іронізуйте, наберіться терпіння. Так от, про есерів, сподіваюсь, вам усе ясно. А соціал-демократи, я маю на увазі так званих есдеків, або меншовиків, власне кажучи, від нас нічим не відрізнялися. Ішли в нашій упряжці з Керенським, Центральною радою, Денікіним... І про цих народ на Україні гомонить те саме, що й про есерів: слово в них, мовляв, з насильством, та думка чортова. Ні, не годиться й меншовиків.

— Що ж ви конкретно пропонуєте?

— Я вже говорив: не прив'язувати нашої майбутньої організації ні до якої партії.

— Не так давно, — посміхнувся Волобуєв, — ви запевняли мене в непохитній вірності ідеям партії соціалістів-революціонерів, а тепер, виходить, неهربаете під прапор безпартійності.

— Це лише питання тактики. Поки що я гуртував би повстанців під славними загальними. Ну, скажімо: «За самостійну Україну без москалів і комуністів!»

Не пошла, пане Чепілко, було вже й це. Кожний гімназист нині знає, що позапартійної влади не буває. Махно — і той мав партійну програму: воля в обози ідеологів анархії. А вітім, хай буде по-вашому: просямо. І оскільки нам діом, як задється мені, доведеться очолювати організацію, я відповім відвертістю на відвертість. Та давайте спочатку вислухати.

Коли чарки спорожили, емісар продовжив:
— Так от, братику. Хоч як погано в Тарнуві знають політичне становище на Україні, а тамтешні добродії великих надій на якийсь масовий повстання не покладать. За нами, вважають вони, підуть лише ті, в

кого більшість експропріювали землю і капітал. Може, призначення в разі успіху білогвардійське офіцерство. Та й то, коли дивитися в речі реально — слід заважити на те, що найактивніша частина загонів збройно виступили проти Рад або перебуває в еміграції, або вже об'єдналася в загони Мордавця, Зеленого та інших отаманів. Не бачимо проте, переорієнтувати босхатності цих загонів. І все ж, якщо нам вдалося всі ці загони, великі й дрібні, об'єднати під одним командуванням, стигнути до західного кордону, а з боку Польщі й Румунії ударили заливками армії УНР, інтернованої зараз П'ясецьким у таборі, то галасу було б на весь світ. На нього підводимо реактуати й виступи держави. Уряд Головного отамана вже заручився підтримкою всіх інших своїх союзників.

— Схоже на казку. — вистовпують свої сумніви Чендлер.
— Все це реальні й вже здійснювані плани. Мене поспіхом згадали ними особисто головний отаман і Тютюнник, який очолює загони повстанський штаб.

— Коли почнеться повстання?

— Нинішнього літа.

А хіба ми встигнемо підготуватися? Щоб протриматися проти Червоної армії хоча б один тиждень, треба наших людей вчити і добре озброїти.

— Зброю привезуть ті, хто прийде із заходу. Військові спеціалісти вже в дорозі. Головне, повторюю, об'єднати розпорошені зараз по всіх та хуторах загони. До діла треба братися негайно.

Вони засиділися до пізньої ночі за розподілом портретів червоної майбачної організації, яку вирішено було назвати Цупком. Не дуже мілозвучне це слово розшифровувалося так: «Центральний український повстанський комітет».

3 ДОКУМЕНТИВ

17 травня 1921 року

Телеграма председателя Особого совещания по борьбе с бандитизмом на Украине заместителю председателю Реввоенсовета республики.
«В деле борьбы с бандитизмом на Украине создается необходимость все больше и больше прибегать к местной инициативе, к отрядам коммандосов и коммунистов, доказавших уже свою полезность и верность в борьбе с бандитизмом. С этой целью на местах формируются отряды самообороны согласно специальной инструкции, утвержденной Совещанием при СНК. Совещание при СНК просит и просит отпустить и распоряжение военному командованию Украины двадцать тысяч штыков для вооружения создаваемых на Украине для борьбы с бандитизмом отрядов самообороны. Оружие будет выдаваться под

МАХОВИЦІ

наблюдением и контролем военкомандования и будет сформирован и будет зачислиться в милицию. О принятых мерах по вышесказанной телеграмме прошу телеграфировать.»

Нестор МАХНО, Ново-Григорівка,
18 травня 1921 року:

«...18-го мая 1921 г. Конная армия Буденного передвигалась по району Екатеринослав на Дон для подавления крестьянского восстания, руководимого нашими товарищами Бровой и Мяслаком — командиром 1-й бригады дивизии армии Буденного, перешедшего со своей бригадой на нашу сторону.

Наша сводная группа под руководством Петренко-Платонова, при которой находился я и главный штаб, стояла в 20 — 15 верстах от зарпурта, по которому двигалась армия Буденного. Это соблазнило Буденного, ибо он хорошо знал, что я знаю его всегда при сводной группе. Поэтому он приказал пачаточасту № 21, двигавшейся в это время туда же на Дон для подавления восстания трудового крестьянства, стрелить 16 автоброневиков и оценить предместье с. Ново-Григорьевки (Стеженое). Сам Буденный с частями 19-й кавалерийской дивизии (бывший дивизии «инус») через поля и дороги пришел к с. Ново-Григорьевку ранее, чем это предполагал начальник автобронечастей, обещавший речонки и огранг и расставлявший у дорог сторожевые автоброневики. Бдительный глаз наших наблюдателей это вовремя заметил, что дало нам возможность приготовиться, и как раз в то время, когда Буденный подходил к нашему расположению, мы бросились ему навстречу.

В одно мгновение гордо несшийся вперед Буденный бросил своих стрелков и, гнусный трус, обратился в бегство.

Коммариная картина боя развернулась тогда перед нами. Красные части, приведенные на нас, состояли из бывших войск внутренней охраны, а наши на крымском фронте не были, нас не знали и, следовательно, были обмануты, что они идут против «бандитов», что воодушевляло их пародия — от бандитов не отступать.

Наше же дружные повстанцы чувствовали себя правыми и считали делом во что бы то ни стало разбить их и разоружить.

Бой был, какне редко до того и после бывал. Он завершился полным поражением Буденного, что послужило разложением в армии и бегству из нее красноармейцев.

После этого мною был выделен отряд из сибиряков под командой т-ца Глазунова, который был всем хорошо снабжен и отправлен в Сибирь.»

3 ДОКУМЕНТИВ

18 травня 1921 року:

Ленін — Фрунзе:
 «Тов. Фрунзе.
 Конни тт. Петровскому и Раковскому и ЦК КПУ 18. V 1921 г.
 Тов. Бухарин говорит, что урожай на юге превосходный.
 Теперь главный вопрос всей Советской власти, вопрос жизни и смерти для нас, — собрать с Украины 200 — 300 миллионов пудов.
 Для этого главное — соль. Все забрать, обставить тройным контролем дойск все места добычи, ни фунта не пропускать, не давать ни красть.
 Это вопрос жизни и смерти...»

Ілля СТРУК,
 травень 1921 року:

«В квітні було розпочато загальне повстання, коли повстанці Київщини сполучилися з повстанцями Чернігівщини і Полтавщини і разом великою загрозлою проти Києва. Власивно Київ був оточений повстанцями майже зі всіх боків...»

«В цій акції брали участь, крім мене: 1) з боку Чернігівщини повстанці під проводом Генерала-хор. Сокири-Яхонтова, який довів до небіжчика повстанського отамана Ромашку, забитого більшовиками в селі Ярославка, Бобринецької волості, Козелецького повіту на Чернігівщині, 10 грудня 1920 р.; 2) повстанці Полтавщини під проводом Отамана Шуби, що йшов з Кременчука; 3) повстанці Київщини під проводом Отамана Лиха, який наступав з боку Білої Церкви; 4) повстанці Отамани Марусі, що наступали з боку Єлисаветграда...»

Оточивши Київ зі всіх боків, ми вже заняли Деміївку, Подіїв та Черевськ.

Київ, власивно, майже був нами захоплений.

Але з боку Бахмача підійшли величезні сили більшовицької армії, що були перекинуті з Москви у складі дев'яти дивізій. І ми провадили велику боротьбу за захистити зайняті пункти і розійтися по своїх районах, а Бахмач Окружні перетворили в повстанчі підділи.

Сила, яка прийшла, не могла злікувати нас і Раковський повстанці од Троцького більшовицької армії. До приходу більшовицької армії, більшовицькі доносили для повстанців амністію, при чому зазначили, що вони не мають нічого проти нас і запрошують до спільної праці по утворенню Держави Советів. Власне амністія очистила, як мій, так і інші загони, що боролися з більшовиками від певного і шкідливого елемента.»

Віктор БІЛАШ,
 18 травня 1921 року:

«Штарм обрастал новими силами и вскоре имел до 600 сабель и 50 пулеметов, разгромив кавбригаду в немецких колониях вблизи ст. Попово. Все его старания вырвать из тюрьмы Вдовиченка ни к чему не приводили: Александровск был не доступен. И штарм повернул на север. Встречая значительное сопротивление красных частей, он продвигается через Камышевку и Варваровку под г. Екатеринослав. В селе Петровском обезоруживает дивизион 1-й Конармии, а в с. Єлисаветовке — батарею. Достигнув с. Александровки, он присоединяет группу Забуждья, имея в своих рядах до 700 сабель, 65 пулеметов и 4-е орудия.

В ночь на 18-е мая он проходит железнодорогу у ст. Писменина и останавливается на дневку в 7-ми верстах южнее, в с. Григорьевке (Стременное). В это время штарм 1-й Конармии, во главе с Буденным, из г. Екатеринбург поездами двинулся на Кавказ. Выгрузившись с эшелона на ст. Ульяновке, т. Буденный к 12 часам дня подошел к месту расположения махновцев, пустив впереди трех полков (до 1200 сабель), авточасть № 21 — свыше 12-ти автоброневиков. Произошел жаркий бой, в результате которого каппошки т. Буденного были окончательно разбиты. Два броневика и одна легковая машина, на которой ехал командарм, успевший выскочить из нее, махновцами были капитулированы. Легковая машина была сожжена, а автоброневики испорчены. Все же огнем автоброневиков и метанием с аэроплана бомб махновцы были принуждены оставить село и отступили на Новониколаевку, где был капитулирован пехотный и автоброневик. Но подоспевшие кавчасти 1-й Конармии принудили махновцев оставить трофеи и уйти в восточном направлении.»

3 ДОКУМЕНТИВ

19 травня 1921 року

Телеграма всім ЧК:

«Ввиду истечения срока амнистии 15 мая, приказываю набирать все силы для истребления бандитов, не желающих считаться с волей Советской власти. К добровольно сдавшимся после 15 мая бандитам губсовещанию предоставляется право принять меры, какие диктуются местными условиями. Председатель ВУЧК Манцев...»

Ілля ТРИВОЛЬСЬКИЙ, Єлисаветград,
 20 травня 1921 року

Вже після перших допитів навіть слідчий ЧК зрозумів, що ніякого

3. Поставити задачі № 1 сотряду тов. Жугина, не оставивши ні перед какими мерами і не считатися ні з какими прешестствами уничтожити банду Щуса.

4. В целях скорейшего достижения соприкосновения № 1 сотряда тов. Жугина с бандой Щуса, переброску отряда разрешаю произвольным путем, дорожне донесите мне немедленно для отдачи соответствующих поручений.

5. Принять все меры недопущению банды Щуса в пределы Печенжской губернии, являющейся наиболее важной вследствие производимой в таковой губернии торговли.

6. Реввоенсовет ХВО лично проследить за расследованием, производимым по поводу гибели аэропланов на станции Стульнева.

3 ДОКУМЕНТИВ

Про 21 травня 1921 року

3 інформаційного зведення Кременчуцької губернської надзвичайної комісії

Чигиринський уезд.

...По сведениям 20 мая, был налет на Медведовку, все учреждение разорено, бумаги деловые уничтожены. Установлено, что банды Загородний ранен и банда его, состоящая из 150 кавалеристов и 300 пехотинцев при 3-х пулеметах, располагает. Пока еще стоит в Перелеске. В сторону Холодного Яра еще 16 мая переправилась с южного берега Днепра банда в 400 кавалеристов...

Черкасский уезд.

...21 мая бандой в 300 сабель при 3-х ручных пулеметах заняты села Печенка, Гуляй-Город, Конный отряд милиции, коммезаны, окрестности сел Печенка — Вергуны выехали в Лески. 22 мая бандой заняты Печенка — Сушки и Жаботин... 23 мая банда Загороднего двинулась вправо, убивла предкоммезана, сожгла помещенное вокоммезана, вокоммезана и двинулась в район Староселье. Бунды Орловская — Наварская монастырь. В настоящее время в уезде имеются банды в 500-600 сабель, состоят из кавалеристов, вооруженных винтовками, пистолетами и бомбами.

Замгубинформатора: Муроуа.

3 ДОКУМЕНТИВ

22 травня 1921 року

3 інформаційного зведення Кременчуцької губернської надзвичайної комісії за 20 — 22 травня 1921 р.

Чигиринський уезд.

МАХОВИЦЬ

В Тридцеской волости банда Хмары вынесла объявления-приказы о том, чтобы в течение 10 дней все перешли на сторону партизан. Есть приказы и о мобилизации мужского населения. В Любомирске банда Хмары сказала населению: «Идите сюда или туда», т. е. к бандитам или в Красную Армию, «не сидите дома...»

Копия наказа атамана Нагорного: Наказ. Наказу всім служанцям Сов.-комуністичних установ на побережжі Чигиринщини негайно з дня оголошення цього наказу кинути працю й заняття такої не проводити.

За невиконання цього наказу усі служанці зазначених установ будуть каратися вільно до розстрілу.

Керувачі Наддніпрянським партизанським загonom Нагірний.

Земельний відділ і суд — працюйте.

Отаман Нагірний.

Замгубинформатора: М. Муроуа.

Євген ЛЯХОВИЧ, Жмеринка,
травень 1920 року

Контрольоваником Симона Петлюри, які прибули в загін на чолі зі своїм керівником волюнтером Чеботарьовим, заарештований отаман Ляхович опору не чинив. Петлюринський посланець вишикував дві сотні розбійників одягнених повстанців і зачитав наказ Головного отамана про розпуск Брацлавського куреня смерті. Тут же було проголошено, що куринного отамана Євгена Ляховича за єврейські погроми судитиме шкільний трибунал.

Козаки виходили було за шаблі й без сумніву перебили б «петлюринських чекістів», але Ляхович, котрий був у загоні беззаперечним авторитетом, цього не допустив.

Знайомились, панове козаки... Це непорозуміння, відголосок днях розстріляного пана Козюкова... Я вписаний, усе висвітлюється і повернувся...

Отаман виявився безпідставним оптимістом. В штабі Петлюри його почали допитувати про погроми в селі Печорі, містечках Брацлаві, Немиріві та інших сіл і містечок Вінницьчини.

Мирних жителів мої козаки не чіпали... Євреї зі зброєю в руках — наші вороги, їх ми вишикували. А що ж накажете з ними робити? Кошак сторінка Біблії, цієї своєрідної історії єврейства, розповідає про розштування в ім'я свого Єгови кров... Давид зарівав Урія. Соломон вбивав Йоана... Де ще яка нація приносить в жертву своїм богам істотами?

— Ти це йідеологію під свою різанину підвів, — сердився Чеботарьов.

— Ідеологію? — Ляхович зблід. — Дозвольте мені вам, пані офіцер, щось показати... Але, з вашого дозволу, мені треба роздітися.

Через хвилину петлюрівські контррозвідники зайшли від жалу. У погача заарештованого, від пояса стегнами до кісточок ступи чорніли темно-багрянні зампаси — були вирізані трисантиметрової ширини смужки шкiри. Порізи ще не заросли й кімната поволі наповнювалася запахом гірського м'яса...

...Євген Ляхович був єдиним сином священика з Брацлава. Його виховав його в українському душі й хотів аби Жень закінчив духовну семінарію... Сина піддався вмовлянням батька й почав учитися в священика, але в 1914 році з семінарії втік у Вінницьку школу прапорщиків, що закінченні якої опинився на фронті.

Навіть в окопах першої імперіалістичної Євген Ляхович розмовляв з солдатами й своїми колегами виключно українською мовою. За бажанням хоробрість полкові офіцери не звертали увагу на «малорозумне дивацтво» поручника.

Повернувшись в 1917 році в Брацлав, Ляхович спочатку взявся за телюкати. Наприкінці 1918 року створив на залик української Директорії повстанський загін. Воював проти австрійців, гетьманців, російських більшовиків. Бойове хрещення загін Ляховича отримав під Валуєвою.

В якійсь корчмі, де мав необережність зустрітись петлюрівським отаманом, вночі, сонного, його захопили в полон вапнярські більшовики. Привів їх господар, молодий єврей-корчмар. Він же привів катан різного кола ножа з яким вапнярські комуністи приступили до розмови з отаманом. Його повалили на підлогу й почали вирізати «офіцерські зап'ясті». Корчмар, тиснувши Ляховичу ногою на горло в цей час кричав: «Співай «Інтернаціонал», петлюрівська морда!» Час від часу верещав ніччю від болю, не кожен витривіть, коли з тебе живого знімають шкіру, поринався викрикувати, який там уже спів, — «Ще не вмерла України ні слава, ні воля...»

Стікаючого кров'ю отамана відбили товариші повстанці. Товариші зачули постріли, розбіглися.

Три тижні лікувався Євген Ляхович у свого тестя — священика села Сокильці. Не давши ранам зажити, знову сів у сідло, очолюючи повстанський загін з селян Сокильців та Печор, який після успішних боїв проти красних військ Володимира Антонова (Овсєнка), внаслідок Брацлавський курінь смерті.

Весь травень, підтримуючи повстання отаманів Григор'єва, Зеленого, Волжани Козаків Ляховича, а їх у нього було до семи сотень, кошових проти регулярних військ більшовиків у Брацлавському, Овсюнському, Гайсинському повітах, поблизу Тульчина й Немирова. Вони раз за раз вигнали красних з повітових міст Брацлава, Тульчина, Немирова, Ольгополя...

В червні 1919 року до Ляховича привели свої загони отамани Дідик та Корієвський. Євген послив окупантам ультиматум: «...Ви зловаче гостинності... Нагадую, що вам давно час додому, в Росію... Печать гостинності... Маю скласти вам почесний конвой у складі 500 гайдацьких речей...»

В час коли Ляхович контролював значну територію Вінниччини, з Одеси, пробивався загін дезертирів, колишніх красних під командуванням Козакова. Вступивши на гайдацьку територію, вони почали винищувати себе за повстанців. Зустрівши Ляховича, Козаков «приєднався» до нього. Але вже наступного дня учинив у селі Печори єврейський погром.

Коли про це довідалися в штабі Ляховича, Козакова вирішено було заарештувати й покарати. «Я з мирним населенням, навіть з єврейським, не воюю. Вважаю це недостатком для офіцера», — сказав він своїм помісником. Але заарештувати Козакова відразу не вдалося. Він зі своїм загonom почав рейдувати далі, встановлював різні євреїв у Брацлаві, Печорі, прикриваючись іменем Ляховича, котрий ніби то мстив євреям за свої «офіцерські зампаси».

Коли козак Ляховича вже на Київщині, спільно з повстанцями отамани Данила Тернша (Зеленого) унімали й розстріляли Козакова, а загін розпустили, було вже пізно. Погромна слава вже гуляла Вінниччиною. Іменем отамана Ляховича єврейські жінки лякали дітей. На отамана посяражались Петлюри й той наказав заарештувати його й доставити на суд трибуналу в Жмеринку...

Одигравшись, Ляхович сказав полковнику Чоботарову:

Не думайте, що намагаюся вас розжалобити. Просто пояснюю ситуацію. І це раз відкредую, кожного беззбройного єврея, ні я, ні мої козакі, не вбили...

Петлюрівська контррозвідка Євгену Ляховичу не повірила. Він чекав суду, коли на Жмеринку несподівано напали білогвардійці. В паніці з охороною в'язниці все ж відкрив камеру, в якій сидів отаман, і він втік у Вороновицький ліс...

3 ДОКУМЕНТИВ

Кінець травня 1921 року:

Витяг з доповідної записки начальника Чигиринської міліції начальника Кременчуцької губернської міліції.

...С змарт сего года в Чигиринском уезде вновь поднято контрреволюционное выступление против соввласти главарями еще проголодавших банд Хмарой, Деркачем, Ильченко и Загороднином... Большая часть уезда, а именно часть сел и деревень следующих волостей: Цветнянской, Субботинской, Подорожанской, Шабельниковой, Боровицкой, Медведевской,

Толовковской, Трилесской, Александровской, Ставилянської, Тезинської, Осипьянської, Златопольской и Лебединской обжаты оперирующими бандами, быстро передвигающимися с места на место, вся планируемыми работами на местах милиции, невольников и комизамо дезорганизованы, население и служащие терроризированы. Штабы вышеуказанных бандинтов-отаманов помещаются в лесах; Хмары и Терещенко при селе Машиное Чигиринского уезда; Деркача в Холодном Яру при с. Мельники Медведовской волости... и Загороднего — то в районе Ставилянської волости, то в лесу между Лебедином и Канитовою.

17 апреля между м. Медведовкой и с. Головковкой банда Хмары и Деркача численностью до 150 кавалеристов сделала налет на село Головковку, где произвела разгром и уничтожение всех дел и архива волостного исполкома, забрала пудов триста ячменя, собранного в разверстку, и вывесила печатный приказ, что имущество всех лиц, которые будут продолжать служить в совплате, будет конфисковано. После всего упомянутой банда направилась в Холодный Яр.

28 апреля в с. Красное село Ставилянської волости банда забрала сто пудов ячменя, собранного в разверстку, и 10 мешков пшеницы, а также уничтожила все бумаги, дела и печать сельского исполкома.

В ночь на 29 апреля в с. Ульяново Осипьянської волости под видом красных войск вошла банда до 300 человек кавалерии и пехоты, уничтожила дела и книги сельского исполкома и, ограбив у председателя сельхоззапаса печать, 25 пудов ячменя и 5 пудов пшеницы. 29 апреля выбыла в д... .

В ночь на 1 мая в с. Яровом Каменской волости неизвестными бандитами отбиты находившиеся в доме на праздник Пасхи начальники камерного арестного дома Губаненко, а также захвачены несколько красноармейцев, прибывших домой...

12 мая банда Хмары или Деркача в 50 кавалеристов проследовала в с. Высний Верещак через села Антоновку, Трилесь, Яновку и Головковку на с. Мельники в Холодном Яру. По дороге грабала квартирмейстерские красноармейцев и служащих, уничтожала дела и бумаги Трилесского волостного исполкома и везде по селам по своей дороге вывесила приказы, чтобы служащие в 10-дневный срок присоединились к ним, а также объявила мобилизацию мужчин...

Объявленная амнистия для бандитов, несмотря на широкое оглашение таковой, мало произвела впечатления на бандитов, поскольку добровольно явилось в уездовком только шесть человек, из которых часть участвовала в банде Хмары.»

Владислав ВЕРСТЮК,
про травень 1921 року:

«...У травні 1921 р. відбувся судовий процес над керівниками У»

районської партії соціалістів-революціонерів, він мав явно показовий характер і, хібається, підтримав цілу серію судових політичних шоу, які продовжувалися внодіжж 20—30-х рр. і набрали свого апогею у 1935—1938 рр. Поряд з цими масштабними процесами проводилися велика кількість дрібних процесів на місцях. Вони розглядалися як «одна з найбільш популярних і доступних форм і методів агітпропаганди». Спеціальна інструкція ЦК КП(б)У пропонувала предметом судової справи робити помітні соціально-політичні події, планувувати суди над бандитизмом, Петлюрою, Махном, кривотавдськими заколотниками тощо. Інструкція вимагала ретельної підготовки процесу, яка б включала підбір складу суду, в якості захисника, обвинувача та свідків реко-мендувалося підіграти «добре підготовлених товаришів», бажаним було залучати до участі безпартійних робітників, які користувалися авторитетом у масах. Протоколи допитів свідків і обвинувачуваних, які брали участь у процесі, повинні були складатися попередньо, як і обвинувальний акт. Причому останній, говориться в інструкції, «повинен опиратися на фактичний матеріал і дані свідків, іноді на зізнання обвинувачуваного». Вказувалося, що бажане підготувати речові докази у вигляді прокламаций, закликів, які випускали вороги Радянської влади.

Інструкція вимагала при проведенні процесу дотримуватися всіх процесуальних норм. Звичайно, йшлося лише про формальний, зовнішній бік справи, що ж стосується його внутрішнього змісту, то він, як і регламентував процесу, був наперед визначений. Ось як згадана інструкція передбачала проведення процесу над групою махновців: «З ідрітєм суду голова оголошує про розгляд такої-то справи, наприклад: «слу-хайтеся справа шести учасників (перераховуються імена та прізвища) банди Махна, після короткого допиту звинувачуваних оголошити обвинувальний акт. У обвинувальному акті повинно бути вказано, що обвинувачувани є учасниками банди Махна, що у них знайдено відозви, над-руковані під імені батька Махна, що свідченнями свідків цілком уста-новлено, що обвинувачувани брали участь у систематичних грабунках, крадіжках у сільського населення... Трос чи четверо із обвинувачува-них належать до куркульського елемента по своєму соціальному стано-вищу і були завжди гнібителями селянської бідноти. У одного із обвинувачуваних знайдено шифрований документ, з якого видно, що батько Махно отримував інструкції від закордонних контрреволюціонерів і що йому доручено грабувати і знищувати радянські міста і села.

Після допиту обвинувачуваних повинні бути допитані свідки та по-терпілі. Свідки повинні показати, що вони особисто бачили обвинувачу-ваних при нападі банди Махна на село, що обвинувачувани брали участь у перерахуванні бідних селян, забираючи у них останнього вола та коня. Потерпілий показує, що за непокору махновцям і за те, що він доне Радянській владі, його будинок спалили і все забрали. Свідки захисту показують, що деякі із обвинувачуваних були мирними, добрими жите-

люди, що їх загітували він, який зник з села, що син пона і син вояки-кошарки, денікінські офіцери, агітували в селі і погрозами заступалися за селян присланих до ватаги Махна.

Після допиту свідків захисту і обвинувачення суд оголошує вердикт: документів, з документів оголошуються відозви махновців і листів селянам, а також розшифрований документ про зв'язок Махна з антидощиним контрреволюціонерами.

Захисник з ясовусе обетавини, які полегшують цінну обвинувачуваних, показує, що обвинувачувани по своїй невідомості були загінати петлюрівськими і денікінськими офіцерами, що двоє з обвинувачуваних по класовому становищу належать до селянської бідноти, що обвинувачувани у даний момент каяються, що Радянська влада оголосила амністію для бандитів, що здалися добровільно, і тому вимагає поблагочинного милосердяного відношення з боку суду до обвинувачуваних.

Після дебатів сторін падається останнє слово обвинувачуваних, які можуть щиро і чесно показатися, вислати свою провину перед трудящими масами Радянської Республіки. Суд йде на нараду і виносить відповідний вирок». Перериваємо читача в черговий раз за надмірно деципування, але, як кажуть, з нісній слів не викиснеш. Читач може сам зробити висновки з наведеного документа, а як же він здається зради політичного цинізму, в черговий раз застосованого як у відношенні махновців, так і тих, на кого подібний фарс був розрахований.

Євдокім МУРАВЬОВ, 28 травня 1921 року

Не дочекавшись ністей з антоновського штабу після від'їзду Дмитро, чекісти вирішили припинити події.

Пізньої травневої ночі у двір адвоката Фьодорова у Тамбові ввійшли середнього віку нічим не примітний чоловік. Він напав паролі представився, як Петрович — член ЦК партії лівих есерів. Згодом Петрович розповів прибутим господарям конспіративний характер лівих есерів, що має підпорядковані повноваження: встановити контакт керівниками селянського повстання її особисто з отаманом Антоновим.

Пізнього ж дня Фьодоров переривав чекіста на лінійній хуторі верстах в п'ятдесят від Тамбова. Ще через день в лісову спорядку прибули повстанські командири. Серед них був і Донський. Це жовтий полегшило задання Муравйова-Петровича. Вони об'явили з наміром розвідки Антонова, мов старі друзі.

Донський-Герасев почав знайомити «представника ЦК» з повстанськими командами. Але братів Антонових серед них не було. На той випадок чекісти розробили запасний варіант.

Зробивши для штабників і командирів доповідь про політичний

МАХОВИЦІ

Більшовицький провокатор сказав про необхідність провести гумені, більшовицький а'ад Союза трудового селянства Тамбовщини. Повстанці не берискали з'їзду Союза ніякої небезпеки й почали готуватися до а'їзду. Пронести його вирішили напириніці червня.

Сповідальсь, я хоч на а'їзді побачу Александра Степановича? —

приставай до Донського чекіст.

Той відмахиуся.

Командари поранених. Лікується. Може й зможе прибути.

А С. Антонов був людиною обережною, місцеперебування своє з братом бері у таємниці навіть від найближчого оточення. Поранених в найбільшому бою в голову, він лікувався в одного з знайомих лісників на хуторі в двадцяти верстах від Тамбова. Та про це знало обмежене коло його сподвижників.

Муравйов-Петрович поринув у підготовку до губерньського а'їзду. Він уточнив кількість і списки членів СТК, делегатів. Вийшли у повноцінній волосткомі... і активно збирав інформацію. Минуло небагато часу й зі списками Муравйова заарештують сотні активістів лівоесерівського руху на Тамбовщині. Майже всі вони, відмовившись співпрацювати з красними, загинуть.

Митрофан ТАЛЬКО, Бердянськ, 28 травня 1921 року

25 травня Тальку зняли з плеча гіпс. Позбувшись «лат», Митрофан почував себе на своєму небі. Він відразу ж почав проситися додому.

Пізнього ж дня, отримавши всі необхідні документи, поїздом Талько їздив на близькину для шкитижаєвої відпустки після поранення. Прийом медична доніца називала Митрофана лише частково придатним до військовій служби й давала сподівання на мобілізацію з Червоною армією.

Вже в поїзді, що прямував до Єкатеринослава, з-посеред Митрофан дивився, що Батько Махно відновив бої проти красних. Більшовицькі шкити шкити про «розгром» повстанців, але Талько вже знав цінну подібним відомостям.

Звістка про новий виток боротьби махновців проти красних схвилювала глососиянина. Його знову маніла до себе відина стішка повстанства. Попередні рішення про одруження, осідлість десь на хуторі на своїй землі, тепер стало видаватися йому не таким вже й розумним...

Але як би там не було, треба було поправитися після поранення. Та й побувати в Глососі не завадило. А там життя показало. І же ж відумути того, що він зраджує повстанство, своїх побратимів по бою, закрадалось в душу. Чомусь пригадалось, як Махно власноруч ребув «відступників», ледве вгамували Батька. І як він тоді відмовився вийти до війська перекидників... Як він дивитиметься у вічі вчорашнім «однокапцям», коли ті панидають його на хуторі біля сідниці?

Поїзд, рівномірно погрюнкуючи колесами, мчав Митрофана додому. А того мучили сумніви, чи правильно він чинить, падаючи на колішки зирне життя.

Роман КОВАЛЬ, про травень 1921 року:

«...Ще 23 лютого 1921 р. Симон Петлюра надав Юркові Тютюннику повноваження формувати Новагостанський партизанський штаб. Першим він містився у Тарнові на вул. Лівинський у буд. № 246.

Генерал-хорунжий Юрко Тютюнник планував вирушити в Україну на чолі п'ятитисячного загону вже в середині травня. Та коли наближав час, за твердженням генерала, Симон Петлюра «заявив, що треба очікувати». Головний Отаман, зазначив Тютюнник, «послався на несприятливу міжнародну ситуацію і на те, що в Польщі напевно стане до влади новий кабінет, який більше допоможе повстанню, ніж нинішній».

Юрка Тютюнника непокоїло те, що «все, що робиться в Тарнові, через поїзди ставало відомим у Харкові». Негативно позначалась і віддаленість від України. Тому він пригвоздив перевести штаб до Галичини, але, врешті, відлучився у червні 1921 р. Партизансько-повстанський штаб переїхав до Львова. З'явилася можливість безпосереднього сполучення з Україною». Спочатку штаб розмістився коло парку Кілієвського, а Тютюнник та старшини — в готелі «Європейському», що в самому центрі міста. Та внаслідок деконспірації і напівпідвидаччів довелося змінити помешкання. Переїхали до передмістя, у приміщення колишнього саторію «Кієськ», що коло станції Львів — Підзамче. Тут раніше розміщувався штаб 6-ї польської армії.

До творення Партизансько-повстанського штабу приєднались непрацівники. Штаб остаточно оформився саме у Львові: оперативні розвідники очолював полковник Юрко Отмаритайн, організаційні відділи сотник Ступницький, а розвіду — підполковник Кузьмичевський. Адміністративно-політичним (цивільним) управлінням віддав повноваження Добровольський.

Вся територія України була розбита на п'ять повстанських провінцій, з яких мала по 4–5 районів. Райони були поділені на підрайони. Командирів Грн призначав Партизансько-повстанський штаб. Командири Грн призначали начальників районів, частково з місцевих кадрів, частково — з інтернованих у Польщі старшин УНР. Начальникам районів повинні були підпорядковуватися всі отамани, що діяли в цій місцевості.

Планувалося організувати повстанські комітети: Центральний, обласні, губернські, повітові і районні. В кожному селі мала діяти повстанська дружина. З представників селянських дружок формувалися

МАХИВЦІ

досна трійка, а та висувала кандидатів до повітового повстанського з'їзду осіб.

Перші дві Грн покриті підпільною сіткою Правобережжя. Першу повстанську групу (Південну), до складу якої входили Одещина, Таврія і Херсонщина, очолював Андрій Гулій-Гуленко. Перший район Південної групи (командуючий полковник Пішонник) включав Одеську, Тираспольську і Опанайський повіти, 2-й (командуючий Склір) — Вознесенський, Миколаївський і Херсонський повіти. До 3-го району входили Верхньодніпровський, Криворізький та Катеринославський повіти (за винятком м. Катеринослава), Четвертий район очолював сотник Кость Пестушко (Степанів-Блакитний) — йому підпорядковувались Єлисаветградський та Олександрійський повіти. У 5-му районі Південної групи порадкував отаман Заболотний. Тереном його дії були визначен Батський та Ольгопільський, почасти Брацлавщина і м. Брацлав.

Командиром Другої (Північної) групи, яка включала в себе Київщину, Північне Поділля та Волинь, спершу було призначено Юлія Мордженца, та після його зради її — з наказу Тютюнника — очолив підполковник Сергій Яворський — отаман Карпів. У цьому випадку сталося непорозуміння між Тютюнником та Петлюрою, який незалежно від Партизансько-повстанського штабу призначив на цю ж посаду отамана Якова Шенеля.

Слід зазначити, що між Головним Отаманом Симоном Петлюрою та генералом-хорунжим Юрком Тютюнником непорозуміння існували вже віддавна. Обов'язна недовіра двох визначних українців сильно шкодила справі визволення України.

Все ж робота, хай і не завжди узгоджена, проводилась доволі активно: вже у травні 1921 р. в Україну почали прибувати перші посланці-старшини для постійної роботи. Так, у травні дії підготовки повстання проти російських окупантів до Летичівського повіту, який був тереном діяльності отамана Орла, прибули: сотник Черненко, поручник Антончик і поручник Зягнїн.

У Жешівській волості Летичівського повіту організатором було призначено мешканця Жешівців Артема Сухого. Йому було поставлено завдання вилити у загони кримінальний елемент і привести до послуху. Якщо ж кримінальники продовжуватимуть грабувати, то було наказано рішуче винищувати їх. Сухий так і зробив: нещадно розстрілював тих, хто не захотів кидати свій ганебний промисел.

Організатором Зинківської волості був поставлений Петро Шмбалюк. У Михайлівській волості організовував підпілля псаломщик зі Сліпкова Добродій, що походив з Проскурівського повіту. В Деражнівській волості творив підпілля поручник Зягнїн із Подлящини. У Бахатівській волості організатором призначили безрукого Федька Шербу. Суворовецьку волость опановував Черненко, якого прислали з-за

кордоні. В Меджибізькій волості керував підпільним Гвидон Качуренко, який з с. Рудий. Яковина виконував роль зв'язкового між штабом отамана Хмиря і начальником 6-го району Яковом Шенедєм.

У 1921 р. в Летичівському повіті до підпільної організації, яку очолював отаман Хмара-Харченко, входило до 4000 чоловік. Підлягає безпосередньо начальнику 6-го повстанського району Якову Шенедєму.

У травні повстанський рух досяг високої точки. Згідно з оцінками ворога в цей час сила українських повстанців намірювалася в 12700 чоловік. Насправді не занижена цифра, учасників підпольного руху було значно більше: по-перше, ворог не виявив усіх партізанських загонів, по-друге, багато повстанців перебувало у т. зв. пасивних організаціях.

Підйом повстанського руху спонукав більшовиків до ще жорсткіших заходів. Київська окружна нарада «по боротьбі з бандитизмом» зокрема, оголосила Наказ № 2, спрямований не стільки проти повстанців, скільки проти селян. Титар відповідальності за партізанський рух покладалася саме на них. Відповідальний призначався з розрахунку 1 чоловік на 20 хат.

Якщо в селі було поранено чи вбито представника совєтської влади, з числа відновців жорстоко позначав когось на смертну кару. За смерть одного совєтського активіста життям розпачувалося двоє. Якщо тіло вбитого червоноармійця або комєзв'язця закопувалося, то розстрілювали чотирьох селян. Уникнути розстрілу можна було, лише здавши діючих учасників підпілля. Майно сімей, члени яких знаходилися в лісі, конфіскувалося і ділилося порівну між місцевим комєзв'язцем і повітовим фондом боротьби з «бандитизмом». Відповідальність, щоб не втекли, обмежувати свободу пересування: без дозволу місцевого комєзв'язця або сільради виходити за межі села вони не мали права. В «Інструкції по примєненню Приказа № 2» зазначалося:

«1. Назначення ответчика должно происходить первоначально в райогах, наиболее излюбленных бандитами, и должно производиться возможно более торжественно...

4. Вообще иметь в виду, что главной целью создания института ответчиков является отнюдь не медленный разгром бандитизма путем репрессий... а внесение раздора и раскола в селе, когда бандит боится, то его выдадут, ответчик, опасаясь репрессий, будет выдавать бандитов, а затем, опасаясь мести с их стороны, может быть использован как старательный осведомитель.

5. При применении репрессий по отношению к ответчикам, особенно расстрелов, быть на изрядку исторонливим приготовлением к жеробке и т. д., давая возможность кунить жизнь (или имущество) выдачу действительных бандитов...

8. Приказ опубликовать в селах обязательно по-украински».

Наведений наказ та інструкція до нього характеризували і ситуацію на Поділлі. Існуючи й інші засоби боротьби з повстанчим рухом. За

6 червня за підписом Віталія Примакова видано інструкцію (фактично наказ) «по боротьбі з бандитизмом». Примаков зазначив, що «бандитизм» не повстанчий рух, спрямований на скинення «совєтської влади», не повстанчий рух, спрямований на необхідності для комєзв'язців проводити у селі «ярко виражену класову лінію», енергійно боротися з «дезертирами», окрім війни з постійним резервом повстанців. Примаков наказував комєзв'язцям викопувати «дезертирів» та здавати їх до повітових комісаріатів. Для цього у кожному селі мав бути створений загін із «вибраних людей». На ніч нималося виставляти застави на в'їзді і виході з села. Громадяни, які не мали документів, підлягали арешту. В разі опору з їхнього боку постріляло без жалю їх розстрілювати. Осерно червоній комбріг роз'яснював, що за вбивство застави відповідальності не несе...»

Віктор БЛАШ, Мачухи,
31 травня 1921 року:

«...Итак красное командование снова бросило в район, где находились отряды махонцев, крупные силы.

29-го мая был реорганизован штаб Революционной Повстанской Армии (махонцев) и принято решение о рейде на Полтавщину.

Через Б. Михайловку, ст. Демурино, с. Николаевку, где был присоединен отряд Каменюка (200 человек), Павлоградский и Новомосковский уезды, отряд скакал на Полтавщину, опрокидывая со своего пути незначительные красивые военные заслоны. В селе Перещепино (Контарского уезда) произошло слияние с Курценком и Кожинным.

Общее количество бойцов, управляемых отрядом, не превышало 2000 сабель и 3000 штыков, около 300-т от пудметов и 12-ти орудий.

Пройдя Сахновщину, повстанцы 31-го мая заняли местечко Мачехи (8 верст юго-западнее г. Полтавы) и с. Решетилровку.

Появление такого военного соединения в районе Полтавских сахарных заводов, среди населения недовольного политикой, проводимой Советской властью, ставило коммунаров в затруднительное положение.

В это же время СНК УССР выделил 25 млн. рублей на содержание отрядов, ведущих борьбу с повстанством. И на махонцев были брошены крупные полетные части, в том числе 8-я дивизия червоных казаков с приписанной бронепоездом на жедорогах.»

Максим ДУМЧИ, Мачухи,
31 травня 1921 року

29 травня Штаб повстанської армії прийняв рішення про рейд на

Полтавщині. Там, в районі Конограда головні сили Махна мали зустріч з військами із змішаними за неспу загонями Федора Кожина та Василя Куренка.

Двома колонами махновці рушили в новий, один з останніх своїх рейдів. Два дні мчали верхівки лісопосадовою Україною. З величезної Михайлівки головний загін Петра Петренка з штабом попрямував через станцію Демурино, громлячи дорожню невеличку залозну армію, вийшов на Миколаївку, де його чекав двосотенний загін командира Каменюка... Тепер головний загін налічував дві тисячі командирів і три тисячі підхитинців на тачанках при трьохсот коней меташ.

Через два дні після початку рейду зовсім несподівано для краснорозумної повстанської армії опинилася у в'язні верстах від Полтави.

Озирнувшись, Максим Думич побачив як в село, розкинене на великому пагорбі, при червоній кірмаші бало, втягується в клубас кургану колона. Село зналося чумдерняки — Мачухи. Довідавшись про це, Махно похартував:

— Що ж, погостюємо в Мачухах... Звідки така цікава назва?

Ніхто не знав. Пізніше, вже коли вечерили в попівській хаті, пошварда священник розповів махновцям таку легенду...

— Старі люди кажуть, що колись, в давнину жила в нашому селі трьома пасинками зла й жорстока вдова-мачуха. Коли переді їй трохи підростли, мачуха прогнала їх з дому. Кожен з них поселився окремо й заснував довкруги хутори — Федірки, Кириосівку й Будишків... Село, де лишилася мачуха, назвали Прогоня, від того, що вона пасинків з нього прогнала... Пізніше Прогоня впродовж її з'єдналася з хуторами пасинків... Село стали звать Мачуха, пізніше назва змінилася в Мачухи...

— Не дуже логічна мотивація, — підмітив Махно. — Але назва така колоритна й запам'ятовується.

Друга колона повстанців того ж дня увійшла в містечко Решетилівку.

Максим Думич очікував, що штаб командувача взяти Полтаву, а якої було вже рукою подати. З пагорба на околиці в бінокль можна було розгледіти в зеленій дерев біленькі хати губерньського міста. Решетилівка доповіла, що в Полтаві розміщені досить значні сили красних, до військових шкіл курсантів.

Однак Батько наміру брати Полтаву не мав. Білш похмуро похмуртував, що слова шведського короля Карла дванадцятого, битися не варто. Штаб мав зовсім іншу мету — Харків. І поки передякати несподіванкою з'явою махновців під містом полтавської совєтської дича та вояки поспішно готувалися до оборони, повстанці залишили спочатку Решетилівку і, з'єднавшись в одну ударну групу рушили в напрямку Харкова.

ЮРІЙ ТЮТЮННИК,
кінець травня 1921 року:

«Штаб 6-ї Польської армії уже розформували. У Львові організовано було експедицію Польського Генштабу ч. 5, на чолі з майором Флореском. Від експедиції мені надіслали запрошення сапінно приїхати до Львова. Сідаю і їду. По приїзді в експедицію показують мені ноту Радянського Правительства з 26 травня 1921 р. і пропонують написати прохання відповіді. Ніколи до того не доводилося писати мені ноту. А тут доводилося писати не аби-яку ноту. Сів, подумав і написав. Послав прохання ноти до Варшави. Там дено виправили (небагато) і ухвалили. Конфлікт ліквідовано. А Штаб продовжує свою роботу при допомозі поляків. Виявляється, що писати дипломатичні ноти не так уже важко, особливо, коли ті ноти ні до чого не зобов'язують. Потім прохання відповіді на всі ноти радянського правительства в справі Штабу редагується мною, як начальником того штабу, що відповідав за всю роботу.

Пока внутрішнього боротьбою в Петлюринній державі я намагався, поки що до можливого максимуму, зробити Повстансько-Партизанський Штаб незалежним від «пілсудників».

Позики стали помічати мою тенденцію і повели політику для того, щоб паралізувати мої наміри.

Якись час Петлюрина держава в Тарнові набирає притягаючої сили для всіх, що зріяли про владу та про визволення своїх дібр (нагарбаних дідами та батьками) від селян та робітників. Ще в січні місяці до Тарнова приїждить генерал Кірей, підпоручник Врангеля. Крутився він у Тарнові щось більше тижня, маючи ґрунт: чи не схилить Петлюра свої голови перед Врангелем, визнавши останнього головним командуючим усіх протипілсудницьких сил. Не поведло йому в Тарнові — Петлюра не відмовлявся від співробітництва й з Врангелем та союзу з ним, але, будучи сам «головиною», ніяк не погоджувався визнати над собою не головниного. Так ні з чим і поїхав Кірей з Тарнова.

Приїждів же делегация від українських емігрантів з Кубані. З ними Петлюра довго провадив балачки, які все ж не дали реальних наслідків.

Вас коли було організовано Ряду Республіки, до Тарнова приїхав підполковник Гинзлорібі. На якийсь, йому одному відомий підставі, Гинзлорібі уважав себе за представника не лише донських козаків, а всього козацтва, навіть і кубанців. Приїхавши до Тарнова, Гинзлорібі увесь час вичиняв по ресторанах і поклазним. Так вичиняв, що навіть на «урочистості» засідання Ради Республіки, яке відбулося в присутності «представника від козацтва», навіть на те засідання з'явився Гинзлорібі так добре вшито. Проте ніщо не перешкодило йому виступити з промовою перед Радою Республіки. Гинзлорібі, захоплювався хистом української еміграції планувати політичні центри за кордоном і навіть

«парламентів». Говорив Гиллорібіш щиро, проте той комплімент брав до серця іронічно, в умовах емігрантської дійсності, іронічно, швидко волі самого Гиллорібіша та його слухачів.

Співраці «центрів» було аж надто багато. Петлюра, Макаренко, Швець, Василь Вишиваний (нін же і Вільгельм Габсбург), Скоропадський, Петрушеняч, «Всесукарська» Рада у Відні, — усе то були центри, що вважали кожний себе докремена і лише себе за верховну владу над українським народом, не рахуючи вже «центрів», що були при всіх отаманах та отаманеннях.

«Внутрішні сили» теж ділилися до Петлюри. Ще не залишилися інтелектуалісти-революціонери, а вже «хлібороби-державники» з Румунії надіслали постанову про підтримання Петлюриного держави. Варшавські «хлібороби-державники» — Хорвати та Подгурські — теж стали являтися до центру УНР, хоч і не надовго.

**Александр НЕСВІЦКИЙ, Полтава,
31 травня 1921 року:**

«Около Диканьки идут бои с повстанцами. В местной газете опубликован список 21 расстрелянного по приговору ЧК (бандитизм, воровство), среди них расстрелян и командант Субботин. В городе идет арест. Появилось много так называемых мешочников из разных мест, являющихся за покупками хлеба и других продуктов. Это повышает цены на них.

Арестовано несколько лиц из властей. В Одессу должен был ехать член Овродкомарма Петров. За ним должно было следовать 3 вагона машинистов на них: «контроль не поддается». Вагоны были наполнены разными ценными вещами, расквашенными в Полтаве и других местах: были найдены драгоценности, бриллианты и т. п., много золота, ювелирских денег. Вагоны были задержаны на станции Голован. Вскоре арестованных жена Дробиниш, командант ЧК Гуров, завед. ЧК Рогов. «Панаму» эту раскрыла жена Дробиниш, стоящего во главе Одесского губисполкома. Указав на Полтаву, Дробиниш оставил здесь женою желая ее брать с собой. Она хотела отправиться вслед за ним, но распорядился, чтобы ее не брали. Рассерженная баба и поджала истерично. Очевидно, издевшись в виду все эти ценности переправить через Одесские границы. А их, говорят, на громадную сумму! Грандиозный грабёж!»

**Евген ЧУТРАЙ, Александрія,
1 червня 1921 року**

«Тітій полудень порядкував вуличками курного стенового мису. Пересохлий майже до половини русла Інгул нічим не нагадував

нею річку, що затопила низькі міста кілька місяців тому. Чутрай так само повертався на батьківщину, в Петроград. Вкотре подякував своєму товаришеві по варті, котрий залишив йому кілька різних документів. Вже не сподівався, що її знадобляться.

Довго вагався, як добиратися в Росію. Найшвидше, звичайно, було поїздом. Тим більше що більшовицькі такти, наразі, контролювали залізницю й намагалися налагодити нею регулярний рух. Насамперед, щоб вивозити з України продукти й пугілля. Так що ешелони в Росію йшли. Добиратися треба було до Кременчука, звідти на Харків. А там вже до Бєлгороду близько. Потім через Воронеж можна було вже вирушити до колишньої столиці колишньої імперії, котру більшовицькі вожді залишили, перебравшись урядом в Москву.

Документи собі Чутрай вибрав пораненого краскома. Відповідним чином відгукнувся й подався на вокзал. В поїзд до Харкова сів без пригледу. На вокзалі було спокійно. Навіть натурів, до яких вже звикли, не було.

У вагоні сів біля вікна. Поруч тіснилися мішечники — бідні міщани, котрі вели в село свій нехитрий крам в сподіванні виманити його на продукти. Приїжд до голоду висів над більшовицькою Росією. Тут, в Україні він відчувався не так гостро, але з розмов пасажирів, Чутрай дізнався, — у великих містах — Харкові, Києві справи з продуктами скляські.

Між Знам'янкою і Александрією поїзд зупинився. Вже вчорало, спека спада. Чутрай дрімив над монотонний перестук коліс. Проклянувся від того, що на якусь мить у вагоні стало надзвичайно тихо. Зупинка від дісок не відчувалася нічого доброго. І справді рейки попередку були сучасні волани і дві велетенські спіралі. Ешелон перепинили повстанці. Ніхто не стріляв. Військових у поїзді або ж не було, або ж вони розгубилися.

Вагоном швидко пройшли кілька повстанців, поспіхом оглядаючи пасажирів. Один з них затримав погляд на поношеній, але чистій армійській шинелі Чутрая й зупинився.

— Ти хто такий? Комсар? Командант? Документи є?

Чутрай мовчки дістав з кишені довідку, наготовану ним ще в Єлісаветград для таких випадків. У ній зазначувалося, що колишній боєць Повстанської армії Батька Махна Черняв Євген Кирилович демобілізований з армії в зв'язку з тяжким пораненням і призову на військову службу не підлягає...

Махновець? Ти що з неба впав? Красні зараз за таку довідку віддають в штаб Духоніна! — сказав чубатий повстанець у чорній косоворотці й синих сатишових штаних, зашкварених в м'які, ручної роботи червоні чобітки.

Важко не красні. Ми — українські повстанці отамана Блакитного. А ось хто ти такий, нехай наша котрольвідка розбирається. Вилезь з вагона!

Александр НЕСВИЙЦКИЙ, Полтава,
3 червня 1921 року:

«Отряды махновцев появились в с. Плеском, верст в 40 от Полтавы. На базаре рабочие не допустили мешочников до покупки хлеба. В некоторых Полтавских идет возмущительное хищническое уничтожение лесов, их вырубывают на дрова и везут в Полтаву, получая за это больше денег.»

3 ДОКУМЕНТІВ

3 червня 1921 року

Витяг з оперативного зведення штабу 74 бригади.

«Командиром 25 отримав свідчення от Жаботинської машини, що банда Овчаренко числом 15 – 20 сабель, оставив ночью с Плеском... переїхав в лес западнее хутора Репянина, где остановился на отдых. Для облавы были высланы сменанный 6-й эскадрон лесной и конная школа в конном строю... Эскадрон, обойдя банду с северной и южной стороны, отрезал ее от леса и вышел на опушку, где полтора часа атаковала ее в конном строю, в результате банда была перерубана с исключением нескольких человек, скрывшихся в лесу. Между зарубленными на месте боя остался предводитель банды Овчаренко. Банды сопротивлялись, отступились и не удались до последнего человека. В время конной атаки тяжело ранен в голову пулей нависает начальник полковой школы, бывший командиром 38...»

Состоялось свидание командиром 25 с главкомом командиром Холодного Яра. С нашей стороны были представителем Командиром 25, его помощник тов. Грязнов, командир 1 эскадрона тов. Аносов. С нашей стороны повстанцев – главный отамак Холодного Яра Петренко, помощник Дердич и Чучулака. Свидание происходило восторжестве на юго-восток с. Лубенцы. 7 верст северо-восточнее Жаботинки, на опушке леса. Как мы, так и повстанцы шли без оружия, посредником при выборе места свидания был предкомизам дер. Лубенцы тов. Карпенко. На предложение мое сложить оружие Петренко ответил, что и рад бы это сделать, но не может верить в искренность обещаний амнистии, так как в прошлом году несколько его товарищей уже получили амнистию, после которой все они были перестреляны и по несколько месяцев их продержали в подвалах Чрезвычайных комиссаров. Некоторые их сто амнистированных товарищей были расстреляны, ему удалось бежать...

Наштабный Сыромонников
Воевода Поляхнин
Пом. адъютанта Романов.

Сергий КАРИН (ДАНИЛЕНКО), Єлісавєтград,
червень 1921 року:

«Почалыник єлісавєтградської ЧК Х. Я. Леонюк сидів у своєму особистому кабінеті і гортав папери... Шостако... Шостако, деся зустрічався йому оце прізвище. Але де? Зяколот Григор'єва? Ні, здається... Згадав! Шостако Теренко. Це ім'я вкарбувалося в пам'ять, а зустрічав він його коли відповідав на телефоновграму з Києва... Точно. Командир якоїсь військової частини цікавився, що це за особа... Значить деся повинна бути копія нашої відповіді... Ось же вона! Хома Якимович прісів на стілець біля одного з двох вікон кабінету і почав читати.»

«Терентій Шостако, уроженець с. Плетений Ташлик... Вчився у єлісавєтградському громадському комерційному училищі... Так, це не цікаво... А ось те, що треба...» У 1918 році очолив контрреволюційне повстання у рідному селі... Втік з петлюрівцями, служив у денікінських карних органах, потрапив у полон. Написав рапорт командувачу Червоної армії у якому розкаювався, пропонував свої послуги...»

Леонюк відірвав погляд від папери. «Слизька постанія... Від такого можна очікувати нової зради...» Піднівся, підійшов до протилежного вікна... «Тут своєї роботи по горло, та це цей Шостако...» Хома Якимович розумів, що гнівається він даремно, і Сергій Карін вчинив абсолютно правильно, вступивши в «гру» з Шостаком, але ж Київ аж ніяк не мав до зони діяльності єлісавєтградської ЧК, і відлучатися у нове розслідування Леонюку і відверто кажучи не хотілось. Але він подавив у собі цей «місцевий» протест і зателефонував до Миколася. Там, на диво, зацікавився новим виявленням. Наступного ж дня до Єлісавєтграда прибув «дес колетей» губерньської ЧК В. М. Горожанін. А вже через кілька годин Сергій Карін викликав до кабінету Леонюка.

Розказав ще раз про все. Якогого детальніше, – попросив Хома Якимович.

Сергій зняв ковту зиркнув на Горожаніна.

А що, власне, ризикнувши? Зустрівся я на вокзалі і колишнім адвокатом Терентієм Шостаком. Здивувало мене, що він, колишній петлюрівець, красується у формі командира Червоної армії... Розговорилися...

Як думає те, Шостако здогадується, що ти чекіст? – запитав Вадим Михайлович.

Ні. Раніше знав мене як учня в училищі. Одягнений я був у студентську куртку, Теренко подумав, що я вчуся у Київському університеті. Я його не розкарував... Розговорилися. Бачу, він до Радянської влади порожде настрої, а головне – вважає, що я повинен розділяти його думку. Я тільки піддакував. Коли зашла мова про майбутнє у Шостака пирнула фраза: «Восени більшовницькому командувачу»

кінця...» Він став мене жалювати. Мовляв, тих хто стоїть осторожно боротися з Радянською владою, тоді снігають... бандуцями спостерігачем. Натякнув, о таким, як і забороняють уміти в університеті. А щоб «малішане», (саме так і сказав), то треба довести йому, зробити одну дрібну послугу — написати список елісаветградських військових частин, нумерацію, якщо вдасться — чисельність. Спочатку писати про наявності побойованих, що не справлялось, а потім згодом піраціонати...

— Ви домовились про наступну зустріч?

— Ні. Шостак переконаний, що я київський студент, сказав. Згодом не мене в Києві. Очевидно він мені ще не повірив остаточно...

— Як ви думаєте, Хома Якимович, варто розширювати Сергійового Шостак? Чи може нехай їздить таки до Києва? До речі, де сидить цей Терешко?

— У школі військових старшин, — відповів Карін. — Він приїждо до Єлісаветграду вербувати курсантів.

Леоніюк деякий час пасує тихо мовчав. Він уже жалював, що повідомив про все Миколай. Треба було подивонити до Києва, чи там би займався так цією старшинською школою. А так тільки він розширюються. Ось Горожанін натякає на те, щоб послати Карін до Києва. А тут кожна людина, дорожка від золота. Ось відомо знову вірніше бовство біди Знам'яна... Загинув працівник Черненко і Кетовкін. Троє незнайомих назвалися охоронниками в Замянці, запитали документи. Прочитали... Один вигукнув: «Ах, та ви комуністи!» Обезбродили, розділи і по-звіряче, поклали вбав. Разом з міліцією треба негтайно розшукати бандитів, а нікому каздоручити що справу...

Від цих важких думок Леоніюка відірвав голос Горожаніна:

А що думає Хома Якимович? Чи варто підключати Карін до розслідування ймовірного петлюрівського підділля у Київській школі військових старшин?

Леоніюк заклопотано махнув рукою.

У нас тут у повіті свої роботи по дав'яну. Нехай кини зайвцю.

Так... проказав Горожанін і з того, як посмутив його вище. Леоніюк зрозумів, що він не вдоволений такою відповіддю. — Значить, моя хата з краю... А поза повітом, Радянської влади немає, і в роки у неї за Єлісаветградською немає. Оце так... Не чекай я від такої політичної близорукості, не чекав.

Горожанін різко відвівся.

Треба їхати до Києва. Рад кінця нітики тримасмо в руках, роздумувати будемо до кінця. А кини дозволяють. Готуйся Сергій.

А як же завдання Шостак?

Повелені дані... звичайно ті, які ми напишемо...»

7 черня 1921 року

З Інформзведення Полтавського губвизкомкону:

«2-го зноня група повстанців совершила налет на г. Зеньков, а головні сили заняли г. Шишаки (30 вер. восточнее г. Миргорода).

В Кобелинском уезде по политическому после рейда банд Махно, Шуса, Маруся крайне тяжелое, настроение сидя под давлением, власти на селе почти нет. На местах разрушена вся советская и продовольственная работа. Нет связи с четырьмя волостями, разрушенной и ночными мелкими налетами кулацких банд. Банды оперировали в Паричанской, Кустопановской, Велико-Кобелинской волостях. Приїдья в Новые Санжары, ушли в Полтавский уезд. Всего бандами оставлено жертв около 22 чел.

Отмечается у банд недостаток патронов при хорошем вооружении. Миргородский уезд. Связь со всеми волостями, исключая З. Через Ревенщевку прошла банда Махно во главе пилерки из Шуса, Махно, Тарановского, Кусени и Фомы. По сведениям военной разведки в бандах ощущается большой недостаток патронов. В Устинской волости бандой захвачено 15 лошадей: прочим волостям нанесены большие убытки, пока не подсчитанные.

7-го повстанцы провели бой у с. Карпилівка (15 в. юго-восточнее г. Пирятина).»

Митрофан ТАЛЬКО, Глодоси,
7 черня 1921 року

З'яні Митрофана Талька в Глодосах здавалося ніхто особливого значення не мав. Чоловіки почали вертатися з фронтів ще восени минулого року. Й мало не щодня хтось приходив додому. Або на зовсім, чи до ліжковитих після поранення, або ж у відпустку. Найбільше зрадів Трипольський. Він тепер працював у Новоукраїні в заготівельній конторі й в Глодосі навідувався до батькині переважно у вихідні. Якраз був вдома й брати — Яків та Кузьма.

В салду Тальки накрили довгий стіл і влаштували вечірку з нагоди повернення Митрофана. Йому поталанило. В селі якраз була й Соня Лібе. Вона працювала тепер медсестрою у єлісаветградському госпіталі, що мистівся у фортеці, але взяла відпустку й приїхала з подругою — Женею Повар у Глодоси. Колишніх партизан і повстанців зібралось з півсотні. Гуляли цілу ніч.

Митрофан з Соною зустрічав світанок на березі річки. Обоє вже, здавалось, перетворили про все на світі й, притулившись один до одного спостерігали, як з-за обрію сивоночі коваль-ранок своїми дужими руками викочував червоної шар сонця.

Ельза ГРУНДМАН, Москва,
8 червня 1921 року:

«...До кабінету зазирнула секретарка голови ВЧК.

— Вас викликає товариш Дзержинський.

Фелікс Едмундович саме гортав її особову справу, перештудував облікову картку.

— Сідайте, — запросив. — Я багато чув про вас, Ельзо... Родом ви Курляндської губернії, з робітничої сім'ї. В РСДРП(б) з 1906 року. Тоді ж відсиділи шість місяців за замах на паливника царської столиці... У 1907-му — шість місяців за обвинувачення у провокації... 1908-го — чергове ув'язнення за поширення марксистської літератури... 1914-го — новий строк за агітацію проти війни...

Дзержинський пересторнув кілька сторінок.

— Учасні в організації Червоної гвардії на заводі «Новий Прометей» у Петрограді... Штурм Зимового, Володимирського конвенту, учасниця... Бої під Пулково... З 1918 року — в 3-й армії товаришів Березина, Зюв — бої. Під Зінківкою і Осною. В лютому 1919-го вас хвороба направлена в Москву, в Бюро військових комісарів. Рішення ЦК РКП(б) відкликана на роботу у Всеросійську Надзвичайну Комісію... В документах правильно записано, нічого не напудруно?

— Все правильно! Як було в житті...

— І коли ж то ви стільки встигли?

— Мені пощастило — минала куля, тому й мусила встигати. Щоб, як інших... Та її не так вже багато як на тридцять моїх років...

У вас, Ельзо, ще все попереду... До речі, в особовій справі про вас не сказано про чоловіка...

У мене наречений. Воює... — відказала тихо.

— Де?

— В латиських стрільцях. Була з Кавказу висточка... Давно про нього відтоді не чути... — відповіла зіркнувши голосом.

Дзержинський акуратно склав документи, зав'язав папку.

Ельза не переставала думати: навіщо такий ескурє в її житті, розшитування, чим вони викликані?

— Біографія у вас — позадирити можна! — дивився просто у Фелікса Едмундовича. — Справді революційна! Важка ситуація змушує партію залучати до боротьби і жінок. Добровільні помічники завжди увійдуть в історію... Тільки не треба впадати у відчай. Ви відняла багато радості. Ви, Ельзо, знали Параску Путінову?

Грундман кивнула.

— Прані вже немає... — болісно мовив голова. — Її розстріляно.

*«<Тут і далі розділи про Е. Грундману цитуються за книгою Вадима Володимирова «Товариш Ельза». «Молодь», 1990 р.»>>

білогвардійці, ми нещодавно довідалися про це... А було ж її тільки шістнадцять... Виконувала найнебезпечніші завдання. Теж багато встигла! Та скільки не встигла?!

Стів Дзержинського був завжди заповнений паперами — їх безперервно приносили і забирали — з резолюціями — секретарі. То були розпоряди і зведення про повстання у Поволжі, про голод на Україні, боротьбу з безпритульністю...

Дзержинський ізвів верхню папку, розгорнув її, перештудував: «Селянські заворушення на Україні».

1921 рік. На Україні завершено розгром білогвардійщини. Та в Польщі осів петлюрівський еміграційний уряд; він розробляв план Всеукраїнського загального повстання. У Тернополі, при штабі VI Польської армії, утворилося Верховнє повстанське командування, що своїми повстанськими комітетами накріло Правобережжю України...

У руках Дзержинського останнє зведення: з Польщі на Україну відправлено 150 емісарів, заслано більше 15 великих повстанських загонів для підготовки повстання.

Ельза слухала, не перестаючи губитися в здогадках: чим зумовила ця беєда у голови ВЧК? Стало зрозуміло: тільки не відставкою...»

З ДОКУМЕНТІВ

11 червня 1921 року

1921 рік, 10 червня.

Секретно. Харків. Українська Надзвичайна Комісія. Євдокимову, З Москви до Харкова з мандатом Всеросійської Надзвичайної Комісії

піддала товариш Ельза Грундман.

З більшовицьким привітом —

Дзержинський.

1921 рік, 11 червня.

Секретно. Харків. Євдокимову. Колегія Всеросійської Надзвичайної Комісії заслухала про роботу Подільської губчека по боротьбі з бандитизмом. Виявлено недоліки. З метою їх усунення, посилення боротьби з контрреволюційним елементом і наданням практичної допомоги Колегія рекомендує командувати у Вінницю товариша Грундман Ельзу Яківну — спеціаліста по розформуванню бандгруп.

З більшовицьким привітом —

Голова ВЧК Дзержинський.

З ДОКУМЕНТІВ

В житті КАРНА:

Червень 1921 року

«Вдалося встановити, що протекторатське підійшло у школі чотирьох старшин називається «Військова організація січових стрільців». Очолює її Туринський — шеф строївної канцелярії, який має намір надати під Петлюру. Піддали брудьству за принципом п'ятирок. Керівний п'ятирок входить: Дума — один із ідеологів націоналістичного руху (служив в облоговому корпусі разом із Конокальцем, теж був партійником, навіть проліз у членів Союзом'янського району партії); Андрій Ренетуха, Недорослін — теж військовослужбовці школи... Восемнадцять новобранців, план якого розробив петлюрівсько-самевиномський координаційний штаб... Передбачено захопити всі найважливіші точки, вузли зв'язку, складні боєприпасів заводу «Арсенал»... На території району план Києва позначено місця, де проводити масові розстріли комуністів та комсомольців. Це має виконати загін Зеленов, а загін підтримуватиме тісні зв'язки Дума...»

Андрій ТЕГЕРАШВІЛІ,
літо 1921 року:

«... Вокрулі безчинствував горюдищенський загін «Красніх істориків», який палив себе самообороною. Він складався з місцевих козаків та активістів: крамарів, кравців, службовців і налічував 100 — 150 осіб. Командиром його був Саша Ісакович Динерштейн. Склад його: командир — міліціонер Ворона, Бєсєльєри Павло та Лазар, Бурячков, Буряков, Хама, Вітхук, Житомірський Ізяс та Хаюса, Круглик, Львова, Карпенко, Камінський, Котляр Борис, Ляш, Лыловський Ліна Яковлевич, Майстренко, Борух Шасвіч, Шика Аба, Перчик, Тютюнов, Трігуб Ілля Аронович. Станіслав був класиком зліна, реґента — крамарі та кравці.

На озброєнні мали гвинтівки і кулемети «Максим». Дівки «метітелі» переважно так: заходили до молодих, в яких відомостями чоловік у лісі, забирали до підвалів своїх давок — заганяли чоловіків, щоб з'явилися. Не прийде чоловік — дружинку розстрілюють, приїде — розстрілюють обох. Або можуть жінку вбити, а чоловіка врятувати, а вб'ють по дорозі додому десь на околиці. Розстріли великого значення кар'єри — зручне і вигідне місце: далеко від свідків, там гарно вистекує кров, з уривка легко засинати трупи, а яма прикриває самі собі рани.

Стверджують, що тут страчено до 200 осіб. Залюбки забирали адень, коли Голіш перебував у лісі. Козаки «метітелі» наважувалися підкинутися до лісу, то додому верталися не всі. Один з них був потоплений у недашівському ставу, а решта перестарілишого місцевого «козацтва» тікала через усе Горюдище до цукрового заводу під захист охорони.

Подію уривки з листа О. В. Єланського, який працював тоді

Горюдищенському цукрозаводі і, як видно, не був щирим симпатиком повстанців:

«В Горюдище я застат часть смутного времени. При мне... организованная т. е. еврейская самооборона в 400 человек (цифра завышена А. Т.), которая действовала не хуже Голого. Был в Горюдище предприниматель Подыженко, очень уважаемый и справедливый человек (Горюдищенцы недолюбливают про него иначе — А. Т.) — погиб от рук бандитов. Как он погиб, я узнал от последнего атамана банды Омельченко... Он сказал, что «круг» поставил забыть его клямы и он, Омельченко не смог ничего сделать, зная, что Подыженко не имел никакой власти над еврейской самообороной.

У Омельченко была молодая красивая жена Мария Самсоновна из куты Катериушица и, несмотря на то, что она была беременная, еврейская самооборона расстреляла ее. Чекист Гоцман — він найбільше розстрілював — 1921 року її він на страту, вона йшла з розпущеними косами і кричала: «Прощай, світ білесенький. Прощайте, пташки рідненькі!»

Я работал летом в пещаном карьере и видел, как группа с Омельченко отпидывала могилу с расстрелянными. Один из группы сказал, что у все связаны руки...

Для борьбы с бандой в Горюдище прибыл полк кавалерии... Как они смогли разбить целая полк регулярных войск?.. (Банда была желто-белого оттенка, т. е. прибывшее начальство устроило смотр и было в петлюровской форме).

Полк заманил в те ограти, в которые заманивали занорожцы татар, и полностью уничтожил. Я был у польского кладбища, когда проскакали два всадника в Горюдище, один из них лежал, обхватив шею лошади руками, оба в крови — это все, что осталось от полка.

Говорил Омельченко, что он был помощником начальника Черниговской ЧК, но когда расстреляли его брата — праворицка, кстаті укличається от денниганской мобилизации — ушел в банду».

Нестор МАХНО,
червень 1921 року:

«... В апреле месяце я связался со всеми своими частями, и тем, которые были далеко от меня, велел сгруппироваться на Полтавщине. К маю месяцу я сгруппировал на Полтавщине отряды Фому Кожина и Василия Курякина. Это составило более 2000 сабель одной конницы и несколько полков пехоты. Решено было пойти на Харьков и разложить земельный аладки на партии коммунистов-большевиков. Но последнее не спали. Они выслали против меня больше 60-ти автоброневиков, несколько дивизий конницы, несколько армий пехоты. Бой с этими частями длился несколько недель.

Спустя месяц после этих боев там же, на Полтавщине, в одном бою

погиб Федор Шусь. Последнее время он был начальником группы Забудько и очень хорошо и честно работал.

А еще спустя месяц погиб Василий Куриленко. При переходе армии через линию железной дороги он своей группой прикрывал линию, почему, разменяв части, он оставался с дежурным взводом. Лично наблюдал за разъездами. В одном хуторе его охватила каша при Буденного, и он там погиб.»

Сергий КАРИН (ДАНИЛЕНКО), червень 1921 року

Минав час. Завдяки Каріну чекісти змогли заслати в українські підпілля своїх людей. Кільком із них вдалося пробитися навіть у місто і втілювати. Член координаційного штабу ВОСС Василь Присяжний одні із трьох, хто мав доступ до плану, навіть зумів на кілька місяців вилучити його. В гучбача виготовили фотокопію. Пояснення до цього робив і Сергій Карін. Виявилося, що ВОСС — лише одна з кількох підпіллях організацій так званого Центрального українського комітету, який мав на меті повалення Радянської влади на Україні. «Розвідка» ЦУКому — такий термін вживав серед чекістів — діяла за під керівництвом заступника голови Всеукраїнської національної комісії Ю. Г. Свєдкімова. Непокійло Юхима Гордійовича те, що в планом а воячкими місцезнаходження повстанських в'язнів, вдалося роздобути, в Умані значилася лише одна група... У не було повірті. Уманський повіт у свій час був чи не найбільш проукраїнським містом. Але на розгадку уманської «аномалії», як назвали чекісти білу пляму на карті ЦУКому, часу не було.

Свєдкімов наказав приступити до ліквідації ЦУКому. Операція називалася «Титиш». Протягом ночі двадцять неім озброєних груп чекістів червоноармійців заарештували універсальних підпіллях. Лише багатьом пощастило втекти, серед них був і Дума...

3 ДОКУМЕНТІВ

8 червня 1921 року

Витяг з оперативно-інформаційного зведення Кременчуцької ЧК.
«Чигиринської уезд. 2 6 в районі Холодного Яра 35 в зап. Чигиринської групировались в один отряд банди Загородного, Хмары, Дерзкого, Петренка в Дубинського, общій состав банды 360 кавалеристов при 1 пулеметі: 2 «Максимы», 1 «Кольт», 2 «Люиса» и 1 «Шома». 21 часть банды в 50 кавал. под командой Дубинского была в Голосини»

МАХНОВЦІ

СЮ в зап. Чигиринської) забрав у крестьян хлеб, соль и подводы направились на Черный лес».

Микола МАКУШЕНКО, Нехвороща, 10 червня 1921 року:

«...Операция велась под непосредственным наблюдением Командующего всеми вооруженными силами Украины и Крыма тов. Фрунзе, назначенного в район борьбы совместно со своим помощником тов. Эйдеманином. В силу этого принятый план операции был проведен в строгой последовательности, управление отмечалось большей связностью и единством, были использованы все методы борьбы и, таким образом, созданы в максимальной степени благоприятные условия для ликвидации банды.

Несмотря на все эти благоприятные данные, банда Махно, однако, не была окончательно ликвидирована, вследствие целого ряда тактических промахов и ошибок в исполнении...

Маршруты повстанцев довольно постоянны, так как Махно базировался на определенных пунктах, где у него были скрытые запасы оружия и снаряжения: некоторые из этих сел выполняли банду людским и конским составом, и, наконец, для снабжения банды продовольствием, Махно имел достаточный запас какого-либо ходкого продукта, как, например, сахара, который добывался бандой путем ограбления сахарных заводов и обменивался на пищевые припасы у населения...

С рассветом 9-го июня Махно из Курлизовки выступил в направлении Чернечья и в районе последней был настигнут отрядом тов. Зоммера, заставивший банду сменить направление дальше на восток. В районе г. Нежлево отряд тов. Зоммера опять нагнал на хвост банды вместе с находившимся сюда отрядом тов. Бубеница, выступившим из Пикари с рассветом 8-го июля. Оба отряда преследовали банду в ее движении на юго-восток, но уже в районе с. Терны, занятого бандой около 13 часов, утратили с ней соприкосновение...

Кавалерийская группа тов. Ульянова и отряд 60-го полка к 23 часам перерогонились в Недригайлове, не успев на наступлении темноты войти в соприкосновение с бандой, были двинуты на Красную, с задачей перерезать дорогу банде в южном направлении.

Утром 10-го июня, около 7 часов, банда при выходе из Красной была обнаружена названными отрядами в направлении на Васильевку. Приблизившись к концу перестрелки тов. Эйдеманин застал, по его собственному выражению, «безотрадную картину». Махно отступил верст на 6 по дороге в Васильевку, план же не был найден посреди села Красной, имея резерв в количестве от 6 до 7 в версте от Красной стоял в поле и ждал, пока подтянется отряд. В 11 часов 10-го июля из Недригайлова через Красную на Борки

були броньовані отряди тов. Зоомера і тов. Бубенца, с ціллю припинити заходження на територію, і в цей же час на Васильєву із Михайловою виступила зосереджений там образцовий батальйон Харківського військового округу чисельністю 270 вояків при 3 пулеметах.

Около 12 часов Махно проїхав Васильєву і двинувся по дорозі до Михайлової, по при виході із деревни бачив зустріч образцовий батальйон ХВО і вступив з ним в бій, стараючись прорватись на восток. Махновці неодноразово ватались атакувати нашу пехоту, що она виймає раз отбивалась огнем батальйона. В результате двухчасового боя понесли потери, банда отступила и, круто изменив направление, спешилась на Подолан...

Отряд т. Бубенца в районе Соколова балка действительно обнаружил банду, двигавшуюся по дороге на Нехворону и некоторое время шел параллельным движением. Не доходя 2-х верст до Нехвороны отряд сблизился с бандой, на дистанцию, позволяющую перейти в атаку. В начале боя отряд т. Бубенца, подав команду, с незначительной группой, состоявшей преимущественно из командного состава, бросился вперед, но отряд за ним не последовал, и многие из красноармейцев даже стали поворачивать обратно своих лошадей. Заметив колебание и нерешительность отряда, Махно быстрым движением повернул банду и стремительно атаковал отряд, обратившийся в бегство. В результате атаки отряд потерял несколько человек убитыми и ранеными и 2 пулемета. За этот позорный случай весь личный состав отряда был передан Военно-Революционного Трибунала и виновные в трусости были расстреляны...»

Іван ТРИВОЛЬСЬКИЙ, Новоукраїна, 10 червня 1921 року

Згаданий, що він таки має мирну професію — агронома, Трипольський виландувався на роботу в Новоукраїнську заготівельну зернову контору. Він зрозумів і повірив, що більшовики прийшли в Україну на добро. Одні дивувало її притичувало Івана, як і в період бойових дій, більшовики продавали вивозити з України продукти, тут і там же продукція підіралися з Новоукраїни на станцію Позначів конвою продуктами. Там, говорили, формувалися цілі продуктові єдиниці. Рости.

В більшовицьких газетах йшлося про необхідність допомоги радикалам промислових районів Росії. В Новоукраїні, Голосах про це речі з'явилися перші біженті від голоду. Вони розповідали жартівливі речі про голод у великих і малих містах.

Було так очевидним, що політика воєнного комунізму привела нашу багату країну на край економічної кризи. В «Правді» про

з'явилися статті більшовицьких вождів про необхідність вчитися господарювати й нову економічну політику.

В край було неспокойно. Незадоволені на дію терор українських виступів не складали зброї. Майже все населення містечок і сіл із недовірою не складало до Троцького доходили чутки про дії повстанських загонів Желізняка, Запорожського. Кажали, що не склав зброї і Фока Мезенко.

Коли повернувся Митрофан Талько, Трипольський подумав, що зіткнувся з суворого дієвостю, той не вистидить відма, знову подіє в бійку — востраждася. Бо тепер, після перемоги на всіх фронтах, більшовики майже були дуже сильні. Сталевою рукою вони взяли за горло повстанський Кронштадт, якщо вірити публікаціям в пресі добилися махновців і антоновців. Хоча, можливо, її перебільшують. Адже недавно Махно з досить сильним військом пройшовся Єлисаветградщиною й доки гуляв в Полтавській губернії. Так що чутки про його розгром в Києві явно перебільшені.

Наші в Новоукраїні, де містився досить сильний воєнний гарнізон красних, більшовики не почувалися в безпеці. Всі ходили зі зброєю. В темну пору не з'являлися на вулиці, намагалися впопити свій страх у самотині.

Ельза ГРУНДМАН, червень 1921 року:

«...В кутку вагона, на півдорозі до Харкова, обгорнувшись плазми шпелі, Ельза відчувала Сидимкова, свої зустрічі з ним...

Родом Юхим Георгійович з сім'ї солдата 8-го лінійного будівельного батальйону. Ледь йому виповнилося шість років, батька перевели на Забайкальську залізницю. Там закінчив п'ять класів, під час жовтневої революції залізничників 1905 року підносили на барикади набой, а коли їх не стало, то каміння, яке викидував з бруківки. В розгромах Члениської Республіки каральною експедицією Медлер-Закмецького, Ревеншаміра і отамана Семенова був членом бойової дружини, тоді ж дістав поранення в обидві ноги. Після одужання брав участь у жовтневих подіях 1917 року. Працював у ВЦВК. Згодом Я. М. Свердлов рекомундував Сидимкова на навчання в Академію Генштабу. З 1919 року — на роботі в Надзвичайній Комісії по боротьбі з бандітизмом.

Під час ліквідації «Національного центру», у вересні 1919 року, Ельза під час навчання Московської надзвичайної комісії Ю. Г. Сидимкова була призначена командиром групи з 30 бійців, яка мала завдання розкопати і арештувати московське відділення на чолі з Олексієм Сучковим — одним з ватажків «Центру».

Контрреволюційна організація була з розряду непростих: зв'язок з

Почалося з їдальні. Юнків та борців погустішали, козаків частіше не бачили, падали кусень м'яса. Багатьом піддали ноші чоботи, одяг.

Дехто з них, хто критикував Печенюру і сгузував з його прийомами табірною параді, стали тепер говорити, що головний мазо не в бачинні, а в рідшині. Не злив, мовляв, що козаків бідують, а от приїхав, подивився, що жару інтендантам — і все у воєнякомому побуті пішло на крає.

Минуло ще кілька днів. Разом із продуктами та обмундировуванням почали завозити зброю.

Видали поки що по одній гвинтівці та шаблі на рік для учбових вправ. Стройові заняття відбувалися щодня. Спочатку для всіх. Потім близько тисячі козаків одібрали і звели в окремі сотні. Їх навчали учбовими. Та насправді були вони маршовими. Ці сотні впровадили в тактичні заняття за межі табору. Повертаючись до бараків козаків, маршових підрозділів розповідали: у старшин з'явилися нові категорії прикордонних районів України, а про похід на радянщину говоривши як про справу вже вирішену.

А щоб решта козаків не нудьгувала без діла, їх дедали частіше в ряджати на роботи. Здебільшого у той же замок Потоцького. «Воякам» не задрігали. Мало кому хотілося знову братовбивчої війни.

Василь Пряденко з Петром Гальчинським обговорювали свій щоденний хлан, який не раз обговорювали ще з Ничипором. Найперше тілі хланці будь-що знайти Мамалигу і податися втрихох додому. І крайньому разі доведеться вдиох, хоча й не пірилося, що Печенюра, що пошши неуподобаним некто громадянської війни, міг закинути ба с'єдіно. Він мав бути десь неподалеку. То хіба ж можна кинути щось на напризволяще?!

Згодом відшукався слід Ничипорів. Один з козаків, припустивши Василя й Петра разів із сто забожитися, що не піддадуть його, роповів, ніби бачив, як сам сотник уночі розбудив Мамалигу, наказав одигнутися й супроводити його в дуже важливі справи. Ничипор хотів повередити когось із друзів, та сотник категорично заборони.

Ходімо синтасмо пана сотника, — не раз пропонував Петро Василю заперечував:

— Дізнайтесь, що ми наважи на слід, побоятися розкозують Ничипора ліквідують, як зробили з багатьма. Та й самі загинуть.

Шукаючи пляхін-дорів на батьківщині, Василь не раз у думках повертався до Марисі. Ті, хто доручив дивини розповсюдження листівки могли б допомогти їм вирватися з ланцетського полону. Та як це зробити з ними?

Дівчі за останній тиждень послали їх до замку. Обидва рази бачили вони Марисю. Дівчина здається загідно всміхалася Васильові, бо їй було не підходяло. Він до неї теж не наслідивався, бо боявся схилювати останню надію.

Коли їх пригнали до замку втретє, Пряденко вирішив: або сьогодні, або вже ніколи! І вперся на роботу коло самого подвір'я економі.

Петров наказав:

— Тримайся на відстані. Вона ж твоєї думові і намірів не знає. Може, через тебе й до мене не підходить.

Це й справді було так. Десь в обід, коли дівчата розносили хліб, до Пряденки підійшла з ковником Марися. Непомітно подата аж два окорі. Запелотала:

— Нехдогадливий! Хіба не розумієте, що в мене до вас діло? А навколо вас завжди цілий гурт.

А в мене до вас справа ще важливіша, — не дав Василь Марисі договорити. — Навколишніх благаю — познайомте мене з тими, хто писав листівку.

Яку таку листівку?

Ту, що ви мені до кинеші поклали.

Марися повільним рухом поправила золотокосий вінець на голові, перекрстила хліб у кошику. Нарешті всміхнулася лукаво:

— Таку честь не треба заслужити.

Готувий! Хоч ціною життя.

А де ж ваша та листівка?

— Сховалася!

Знаю, що повервах сховати. Тепер вийміть із схованки та непомітно пошійте на видному місці.

Зроблю! — не сказав — вискунув Василь, і аж тоді ехаменув — А ви звідки знаєте, що сховали?

— Я ворожка!

— Ні, справді, звідки дізналися?

Сказала б, та ви ж не даєте й рота розкрити, весь час перебиваєте. Мовчу! Всье угаа.

Вам прийті від Ничипора.

Від кого? Від Ничипора? — аж відскочив Пряденко.

Не так бурхливо виявляйте своє захоплення, — суворо наказала Марися. І Василеві здалося, що в її голосі бринить метал.

О-о-о, ви серйозна конспіраторка, — іронічно мовив Пряденко, приховуючи свою ніяковість.

У таких справах і потрібна серйозність, — відповіла Марися. Кроти дуги її брів зішлись на перенісся.

Марисенько, ви мені й сердита подобається! Їй-богу, розцізував би вас за таку звистку.

Може, колись і дозволю, як навчитесь поводитись... А тепер до діла, бо я тут з вами заборилася. Ви хоч удавайте, що ніби залицяєтесь, а не подумайте, що шепочемося про щось.

Василь не примусив просити себе вдару. Схочив Марісю за руку, притиснув до себе. І тут же спіймав доброго ляця.

— Так ви ж самі просили...

— Я казала «ніби»... З таким старанням, як обіймали мене, краще зробити іншу справу.

— Наказуйте!

— До нової нашої зустрічі дізнаєтеся про все, що стосується життя того походу наших таборів на схід.

— Ви вже й про це знаєте?! Справжній ворожка!

Та Маріся більше нежартувала, промовила серйозно:

— Його цікавлять кількості людей, їх озброєння, маршрути, ідеї, комунідації...

— Кого це «його»?

— Ничинора, звичайно.

— Он як? — дивувався Петро, і в голосі його пролунали нотки ревнивості. — Де ж ви його тримаєте, Ничинора?

— Покажу. Тільки сьогодні це неможливо. Ну, до зустрічі!

Дівчина підняла коника і легко побігла. А Василь ще довго стояв мов заворожений, і дивився їй услід.

Увечері Василь з Петром відійшли листівку із схованки. Показали в стіну табірної крамнички. Тут завжди було людно. Кожний, хто має в душі хоч гроша, забігав сюди по цигарки, кусок цукру, дешеві галети.

— Якщо якась сводота не лізе — прочитають багато казаків. Та розмов нештачить на місяць. Та особливо хотілося б, щоб ділилися ще до учбових сотень, — висловив свої сумніви й побажання Василь.

Саме вони пішли при грошах і частіше за інших бігають сюди, заспокоїти його Петру. — Це це мене турбує. Непокій, де достеменно відомості, які цікавлять Ничинору.

Чисельний склад учбових сотень нам відомий. Їх командири теж почав міркувати вголос Василь. Про озброєння знаємо: кожного видадуть карабін і шаблю. Крім того, в сотні добирали таких, що зберігали в собі і здатні виходити, усіх збираються посадити на коней.

— Де ж ті коні? В таборі їх немає. Навіть якихось навісів, не кажучи вже про стаї, для них не готували, — зауважив Петро.

— Ти маєш рацію: немає і не буде! Хитрує пан головний отаман. Намагається обдурити розвідку червоних. Для того й добирає до учбових кавалеристів, щоб не почати їх тут, а відразу посадити на коней біля кордону. З усього цього можна зробити принаймні два висновки. Перший: план дій має бути несподіваний. Другий: пересування по території біля кордону швидко.

Тобто формою військових дій буде кавалерійський рейд. Відомо ж Петру третій висновок. І похвалює. — Ти навчився мислити по військовому, Василью. Так слухай. Якщо б ти і четвертий висновок до цього рейду Петлюра поставив Тютюнника.

Чому ти так думаєш? — зацікавився Пряденко.

— А тому, що цей генерал-хорунжий командував кінною гвардією Директорії. До того ж він швидко себе великим майстром партизанської війни. І, напевні, головний — це всім відомо — хотів би позбутися протекції на отаманську булаву. Тому охоче пошле Юрка Тютюнника туди, звідси мало шансів повернутися.

— Розрахунок наші з тобою може й вірні. Та розвідці потрібні не здогадки, а глибока шпешність. Поговорити б з ким-небудь із добре обізнаних старшин.

— Може, ти вже й запрошення від одного з таких на обід дістав, — нехвалює Гальчинський. — Втім, треба подумати. Можна зробити так, щоб нахитили до самого вуха Василевого і почав щось шепотіти.

— Згодний! Але тільки після того, як наш план схватить Ничинір, — відповів Пряденко.

Потрапивши нежданої після того зноу до замку, друзі випросили собі таку роботу, щоб бути цілий день разом, а від інших — подальше. Вони садили картоплю край поля, за яким починалась довга і глибока балка. Схили її густо порослі ліщиною, колючими кущами ожжини і терву. Казали, що там нібито є нові лігна, і люди боялися навіть потягнутися туди.

І як і мекати Василь з Петром, в обід, разом із кухарями, що швистали по полю юнку та товчену картоплю з шинкарями, з'явилася і Маріся. До них вона підійшла після всіх. Подала подвійні порції хліба.

— Це козмет обиду. Поки всі відпочивають, ти непомітно спустилася в балку, на саме дно. Там знайдете стежку. Підете нею праворуч, он до тієї високої гори. Там на вас мекатиме пан Мамалига.

Балка була така глибока й так густо поросла кущами, що подекуди навіть не пробігали сонячні проміння. Але хлопці йшли швидко, не помічаючи ні приємку серед білого дня, ні холодної вогкості.

Аж ось і велетенська група. Під нею людина. Вони не відрізняли Мамалігу. За місяць, що минуло від таємничого його зникнення, Ничинір змінився. На ньому був сіренький у білу смужку старий піджак, задатий на колінах штани і ном'ятний, заляжений фетровий капелюх. Він не схиб, але дуже збід, наже після тривалого перебування у в'язниці.

Рухомісткани, друзин обійми, розшукання. Мамалига розповів про свій прихід.

Вони збудили мене командир сотні. Поїдем, каже, Мамаліго, зі мною до Тарнува. Везу дуже важливий пакет, потрібна охорона. Яка з мене, дисерету, пане сотнику, охорона, коли зброї не маю. Може, розбита це когось із товаришів?

— Ні, панюває на своєму сотник, поїдемо вдвох. А будити когось кавалерійською зброєю і розкладати це як порушення військової таємниці. Тобі одному віро.

Дякую сотнику за довір'я, а сам тим часом думаю: «Щось тут не так із цим контролзіндиком на олінець?»

Та думай, не думай, а треба йти. Старшина плаває паровозом від неї біля дороги рваном і'являються дві постаті. Старшина не впускає: каже, ці люди чеканять на нас. Саме їм нібито він має перекласти пакети. Далі я поїду з ними, щоб привести відповідь.

Підходимо. Визначо в одному колізаці чоботарьовських економів. Колись разом охороняли вагон з дипломатами. Директорії під час війни поїхали до Одеси на переговори з французами.

— От і поцастило знову зустрітись. Мамаліго, — в тос він показує лице не дивиться.

Сотник одразу зник, розтанув у темряві.

А ми пішли далі, на станцію. Старий знайомий — поруч мене, дитиня позадку цокас підборазин. Схоже на конвої. Давай, думаю собі, перше віро: ведуть чи самі ідуть. Зупиняюсь і кажу:

— Ідти, хлопці, наддожену вас.

Розгубилися мої синутишки, відказ, мали наказ не говорити, що ми заарештовано. Стоять, не підходять. Паренті один віддає їм себе.

— Рушійні, затримуватися нам не можна!

— А я й не знав, — прикидаюся, — що ми так поспішаємо.

— Давай, давай, не шийся в дурні, — озлився незнайомець. І тисне мене револьвером межі лопатки.

Все відразу стало ясно.

Прийшли на станцію. Коло єдиного ліхтаря, що світитись біля вокзалця, шискає паровоз. До нього прирешений довжелезний поїзд. Архонтський вагон, мабуть десь у голові, бо ведуть мене туди.

— Шиндир, шиндир, — спить раз у раз конвоїр. — Ше сплять.

Посиніти сплячи треба. Ось уже рузок червоного поїзда паровоз дає прощальний гудок. Риндять гальми. Тієї ж миті я капаю наду на землю, прослизав між колесами, як робив у дитинстві, і вийшов додому.

Десь позадку чую постріли і біжу, біжу.

Перед світанком побачив великі скірти соломи й розумів: я в залозі.

Два дні переховувався в балці, а на третій зустрів Марисю. Вона смеркало, відвела мене на вугільний склад кокашарів, яка опалка економів. Познайомила з кокашаром Станіславом Шеметом. Чудовий чоловік, яга цей Станіслав. Одного зі мною поділився. Останній кусень хліба і той шматок. Малоосвічений, а в політиці розбирається, як міністр.

Питаю: Це ти, Станіку, ту листівку написав, що Марисю шав додому? Сміється:

Де вже мені, малонисьменному. Та я листівку зроду не бачив!

МАХНОВЦІ

А поговорити з ним — слово в слово повторити те, що там написано. Я думаю, він польський комуніст. Про радянське життя може годинами розповідати, захоплюється. Й йому кажу якимось:

— Коли тобі так подобається на радянщині, то чому сам туди не їси?

Він у відповідь:

— Ну, я можу туди втекти. Але цілим народом цього не зробили! Ні, ми треба боротися за свій Жовтень. Бо хіба Потоцький цей замок нам не добрий полі віддасть? Та я ще сподіваюся, Нічипоре, запросити тебе казись погостювати в Польщі народній.

А як він може допомогти нам, твій Станіслав? — істеричне перекликає його Петро.

Максим ДУМІЧ,
12 червня 1921 року

Колі лишали на російській траві синій слід. Троє веригників, прихилившись до грин зчати напрохника, вибалкази в напрямку тракту, що вийшов відгрізами з Кобеляк на Полтаву через Ліщиівку, Білки, Жуків. Думич кивав себе й товаришів. Вони мали встигнути під полудень до Ковалівки, де приєднатися до головного загону махновців. На серці в Максима було несесело. Він не виконав завдання з яким його послали від Кішинецьких. Не розуважав жодних слідів загонів отаманів Левченка та Огія, котрі мали бути там за даними розвідки.

З Жуків вибрався на Кушине, де бродом перешли Вореску й змінили напрям руху, мали вийти на Харківське шосе.

Треба було через Пехворонцу їхати, — бурчав Леценко, один з синутишки Максима, двадцятип'ятирічний повстанець з села Велике Болото. Він був зісеченим, встиг заїхати до білків, де довідався, що його старшого брата, котрий теж воював у Повстанській армії, в Криму був поранений, втрапив праву руку, криві розстріляли. Віддав новисла Леценко наглядом до нього. Хотів поспішити. Та на тому поїзді жінка й трое малолітніх дітей. Степан знересердя рубонув шабелем стіл і подався геть.

Тюга ти, — сказав йому товариш, Василь Лівий, коли вони з Думичем довідалися, як Степан мстився кривдинку. Він відлучився на добу, а догнали повстанців тихо сказав Думичу.

Я поринув гаді!

Кого? — незрозумів Думич.

Та сусіда Степанового...

Думич змовчав. З одного боку розумів — зрадників і доносчиків треба карати. З іншого боку — сиротами залишалося троє ні в чому не винних дітей. От і розберися тут, хто правий, хто винен.

В переліску вирішили дати коням спочинок. Тільки збрисали коней, як на горизонті з'явився кінний загін. Вершники походили маршем прямо на них. Виткнулися з переліскового переліску добре. Повстанці поклали коней, цьому ті були навчені, й припинили бігти.

Коли вершники наблизилися, Думич розгледів на багаторишній лінії. Красні! Вони йшли беззбройно. І вже поминули б перелісок, якби не Степанова кобила. Вочевидь вона впадала одного з вершників, гарцювала під кінсьовармиїними, й озвалася до них. Махновці поклали. Дикатися їм було куди. Швидко поставили коней на ноги, виткнулися в сідла й кинулися з переліску. На якусь мить красні зупинилися. Потім кілька вершників кинулися в ногу. Інші спостерігали з переліскуванням.

Озирнувшись, Думич побачив, що за ними женуться десятки вершників. Раз пораз вони пострілювали з карабінів, але неврівноважено, швидко, для годиться. До рятівного вибуху залишалося з переліску махновці й проскочили.

Стій! — гукнув суцільним Думич. Махновці співалися й зашли в пахучу траву на гребені балки. Тепер їм було видно, що переліскувачів дванадцять.

Беремо справа паліто. — Тричі, — сказав Максим. Три черги в стріли злилися в один. Двоє вершників злетіли з сидіт, коні поклали стей. Третій — перелетів через голову пораненого коня, що скопало. Другий залп був плутишній і ще троє коней отримали волю. Решта переліскувачів зупинили коней, співалися й почали стріляти. Але вало це недовго. Махновці за гребнем балки для кулі були занадто недовескі. Красні ще швидко зрозуміли й облітаючи повстанців, злилися надганяти свій загін.

Ну от і добренько, — пробубнів Степан. — Треба забирати геть... Відпочинемо в безсмертному місці.

**Ельза ГРУДМАН, Харків,
12 травня 1921 року:**

«...Поїзд підходив до Харкова. Переліски змінювалися зеленими лісами розсрієних полівими гостинцями. Намістилися білешамі хатами села, якими за вікном вагона садки... На Україні Ельза вперше побачила наприкінці 1919-го. Тоді ліквідувала на Донбасі державну ку організацію, було зарепентовано кількох кидишніх офіцерів і 38 повстанців.

...Цього залізницею Ельзі вже не раз доводилося виїжджати на лінію

ліній, окози у досить-таки віддалені куточки України. Скажімо, влітку 1920-го...

Док перед очима тоненька зелена панка в руках голови ВУЧК, з оберненими кутами і чорними шпворками, із написом «Матроненський жіночий монастир».

Знаю, що збиралися вже повертатися до Москви, тому наполягати не можу, — мовив голова, — але хотів би, Ельзо, щоб в цій операції не було участі і ти, разом з товаришем Фомініним...

Федір Фомін, кремезний хлопець у військовій гімнастерці, переходеши наскон, пишмочувий і пильнуваий, прибув на Україну з Особливого відділу 10-ї армії. Йому вже винесли мандат начальника Особливого відділу ВУЧК побережжя Чорного і Азовського морів, аж тут — «справа з монастирем»...

В Особливий відділ Південного фронту прийшов молодий чернець Олексій.

Хочу просити спасіння у вас, — смиренно притулив долоні до грудей. У монастирі, цьому невеличкому вертеї, замість молитов — тільки гульби і рознустання...

У монастирі гніздилася штаб-квартира повстанців. Туди звозили нагробок, там зберігали зброю, звідти вирушали на операції... Там жили-гуляли... Не стояли осторонь цього і єпископ Никодим із настоятельницею Матроною.

Ченці у нас під чорними сутанями носять офіцерські френчі, — сказав Олексій. — Білогвардійці.

Звідки знаєш?

Один з них... перед вами... Колонійний штаб-капітан...

Та-ак... І ви не побоялися прийти у ЧК? — з ним були підверті.

Ще б! Боявся. Але там, у монастирі, мене чекає черниця Галя, яку я кохав... Вона сказала: якщо не підеш — я тебе не знаю... От я і...

Вият повстанський штаб нететко... Допоможеш?

Якщо поворите...

До оперативної групи по ліквідації мотронинського штабу разом з ним чекістами увійшла Ельза Грудман.

У розпорядження Фоміна і Грудман віділили полк 2-ї Московської бригади, що квартирував неподалік монастиря, і загін особливого призначення.

До Києва, місце пересадки, вони з Фомініним їхали цією ж залізницею, тож, що, навіть ним побачили...

Матроненський монастир із давніх часів стояв у Знаменських лісах, від Чапирини, на узгір'ї Холодний Яр. Довкруз кишили банди. Отамани Черупанка, Хмаря, Кочубей та інші спочатку діяли варіанно, а потім об'єднали рештки махновців, григорівців, петлюрівців під прапором єдиного штабу. Навіщо, саме він і переховувався за плечима отця Никодима.

Монастир як монастир. Білокам'яний, з високими дзвіницями, високим муром. Як і багато років тому, ходили черниці, молчаливі, годосесті двояні абрилася зидусьль богомольцв. Водили кругом стиря хрестові походи — з великим дерев'яним хрестом і коровами.

Працда, віднедавно з'явилися в жіночому монастирі... чепи, а ж не спочатку не дивувало. Віиня порушувала багато храмів божих, доводилося світлом «святі брати», покривали до чужих монастирв. Ли тут з'явився отець. Пніходим з «братами».

Фомін, Грундман і товариші, які прибули з ними, знали про Матрону монастир значно більше, ніж тутешні богомольці. Після релігійних спокстерержень переконалися, що Олексій говорив правду. Злитий, двояні, хрестові походи — все для прикриття. Насправді ж націлня система сигналізації. Приміром, побачить озброєних людей б'ють у двояні. Тривога!

Мурі монастиря охороняло з півсотні повстанців, на дзвіницях вели кулеметники...

У штабі полку, в селі Суботиного, чекали чепця Олексія...

На другий день вартові передового застопу затримали на вулиці молодого дівчину, одягнену в чорне з голови до п'ят. Виядло у обрядлене чорною хусткою обличчя, великі очі.

Черниці Галя, — називалася вона. — Сьогодні в монастирі абриються... — і павіть не підійшли очей, лише дедь уклонились, від.

Були ніч. Не по-літньому холодно і темна. Ступали вперед — чорне провалля.

Рушили лісом — до монастиря з Суботиного зо три версти. Увв постукували кіньські копита, обомтані ганчір'ям. Дорога була одпростою аж до монастиря.

Ось і він. Забояніан на узвиинні на тлі вечірнього неба мазовою плямвою.

Переверили зброю. Підтягнули пошутки...

Кожен мав конкретне завдання. Фомін буде арештовувати Матрону, Грундман — настоятельницю Матрону. Загін особово призначений захистити охорону...

Наперед вислали дві групи найпідготовленіших бійців. Чепця в рожею підв'язуючись у яду. Через півгодини під монастирським тернулі стріпком, і жаданий яничок полум'я — узмовний ляс відвіщені.

Вперед! — тихо скомандував Фомін.

Минули браму. Ельзу зустріли Галя і поела за собою.

Вартових обскорбллі швидко, та одні все ж випирали з рук і кинували дівчину, аби підарити на своїх. За них побили бійці, але трохи задержали.

Із замйвранням серця вступався Фомін у відділення швидко кроком яничим сходами. «Чи встиг Олексій?»

Та дивні так і не забояні: янички-біла Олексій замбачливо познавав. Із дивиний чулася метушня, потім вона відхула...

Тим часом Галя провела Ельзу в покої настоятельниці. Матрона крім сон відхула лише і кинулася до вікна, але воно було зачинене надвору Галя...

Стеклова Фомін підняв з ліжка і ввів у двір, де вже чекали інші арештовані.

Захоплених офіцерів відіравали під кошовом до Харкова. З льохів «хресту божого» діставали кулемети, гвинтівки, гранати, запаси продовольства.

Так закінчилася та пам'ятна операція. Невдовзі після неї Ельза повернулася до Москви...

На першій пошкату адалеку помітила Євдокимова. Походжав, розширюючись навсесбч — напевно, виглядав її.

— Зрастуйте, Юхиме Георгійовичу! — озвалася першою.

— Ви? А я тут чекаю, чекаю...

Антонюль мчав їх вулицями міста, не знайомими Грундман району; вір фіксував довжелезні черги біля продовольчих ларків — звісно, картопля система. На розі одного будинку, на тротуарі, якийсь чоловік у темо-синій шмивел з металевими гудиками, увівавши голову в плечі, пропонував перехожим з лотка книги.

Двоє червоноармійців під дулами гвинтівок супроводжували затриманого...

— Так, роботи у вас, бачу, вистачає... — зітхнула Ельза.

— Не те слово...

— Куди ж мене призначите?

Замість відповіді Юхим Георгійович дістав із внутрішньої кишені шкарбину палтя концерт, подав Ельзі. Вона несподівано для себе знайшла у концерті протокол останнього засідання ВУЧК від 12 червня 1921 року. Про себе підмичала: це ж сьогодні!

«Студили: про Подільський надзвичайну комісію.

Постановили: т. Грундман...»

Ельза занітально подивилася на Євдокимова. Той знизав плечима.

— Нічого не вдієш... Вимагає становище.

—...призначити членом колегії Подільської губчека...»

«Ото й жмені... Не встигла доїхати до одного місця, а вже треба переїздитися в інше...»

Перепошувати нам органідемо, а пранці впрешите... — сказав Євдокимов.

У концерті знайшла не один документ. «Дивні цей мандат тов. Грундман Ельзи в тім, що вона призначена членом колегії Подільської ГЧК...

Має право користуватися телефоном, телефоном і прямими проводами... Не може бути арештована без санкції ВУЧК. Пропонується швидко тов. Грундман необхідну підтримку для якнайшвидшого приїзду до місця своєї служби в місто Вінницю».

Як і належить, підписаний, завірений печаткою.

— З ним доберетесь до Винниці... В губчека про вас знают і, мабуть, інструктував Євдокимов. — Робота цікава і, не стану переконувати, наiska... Не забувайте: нас рекомендував сюди особисто товариш Держинський!...»

**Іван КУТЯКОВ, Решетилівка,
15 червня 1921 року:**

«...Наш бронепоезд мерию постукивав колесами, ідет на київську правлієнню Синельниково без всяких задержек, как курыскый. В больших станциях останавливаемся на несколько минут. Михаил Васильевич говорит по прямому проводу то с командирами дивизий, то с разными уездными председателями ПТУ. Весь разговор сводится к налетам Махно.

Из Синельниково поезд пошел на Кременчуг, затем на Дубня и далее на Ромны. Деятельность подпольного штаба на протяжении всей дороги была однообразной: оперсводки, или, как их тогда называли «бидсводки», доклады, приказання...

Наше путешествие на бронепоезде и автомобиле в этом районе Харьков, Синельниково, Кременчуг, Конопот — продолжалось около месяца. Фрунзе был очень недоволен, что ликвидация банды затягивалась.

Однажды часов в шесть утра на станцию Решетилівка прибыл автомобиль Эйдемана, весьма возбужденный, с печальной вестью, что банды опять вырвались из района станции Ромны. Разбудили Михаил Васильевича (он всю ночь не спал, ждал результатов этого окружения только на рассвете заснул). Доклад и совещание длились не более десяти минут. Решили, что Махно находится где-то вблизи. Эйдемана выехал по большаку в местечко Решетилівка.

В восемь часов Михаил Васильевич приказал, чтобы четыре верховые лошади были готовы. Через десять минут Фрунзе вышел с нами через плечо. Я спросил: «Куда едем?»

— Поедем просто на местечко Решетилівку.

Я выразил опасение, как бы не нарваться на банду.

Фрунзе молча на меня посмотрел и сказал, чтоб ординары и конюхы взяли карабины.

Было тихое, ясное украинское утро. Кругом радостно зеленели молодые поля. Ночная роса и небольшой дождик прибили дорожную пыль. Около пятидесяти минут мы молча шли галопом, потом перешли на шаг. У Михаила Васильевича настроение улучшилось, вероятно, под влиянием свежего утра и верховой езды.

Незаметно вышли на бутор, с которого хорошо было видно Решетилівку. В это время из-за местечка послышалась бесспорная

ясно-пушметная стрельба, а через несколько минут все стихло. Это, как впоследствии выяснилось, банда Махно окружила в одном дворе автомобиль Эйдемана. Ему удалось благополучно, хотя и на пробитой машине, отбиться и присоединиться к истребительному отряду.

Когда услышали стрельбу, Фрунзе сказал: «Нужно поторопиться».

И мы водили лошадей в рысь.

Через несколько минут мы были на окраине местечка, у кузницы. Я остановил лошадей и спросил кузнеца, что это была за стрельба. Он ответил, что стреляли с машины, а кто — он не знает. Фрунзе наш разговор слышал.

Когда мы тронулись, из-за домов, саженях в семидесяти перед нами, вырсор разьезд в составе трех всадников. Михаил Васильевич дал коню шпоры, лошади сразу вьезла в карьер. Разьезд, повернувшись, полным ходом начал удаляться в местечко.

Когда мы подсканали к церковной площади (на то место, откуда два батальона идут: один — на Полтаву, а другой — на станцию Решетилівку), из-за поворота улицы вышла колонна в строю повзводно. Впереди ехали трое — один в черной бурке, без шапки, длинные черные волосы висели на лоб, а остальные двое тоже в бурках, но в кубанках. В первом ряду развевалось красное знамя, в центре колонны — снернутое знамя черного цвета. Всего всадников насчитали не более двухсот человек. Сзади было несколько тачанок с пулеметами и каким-то имуществом. Разьезд, за которым мы гнались, просканал мимо колонны и в хвосте остановился у тачанок. Но они успели что-то крикнуть — разобрать было невозможно.

При виде этой колонны мы все четверо осадили коней и оказались от них на расстоянии тридцати метров. Колонна, вероятно, от неожиданности остановилась. С минуты мы молча смотрели друг на друга. Я успел рассмотреть лица бойцов. Загорелые, они выглядели старше тридцати лет. У меня сразу блеснула мысль, что в нашей армии осталась двадцатипятилетняя молодежь. Значит — это маховицы, и мы влопались. Перескоку взгляд на плотного всадника с длинными черными волосами, без фуражки. По фотокартонке, которую я видел в вагоне Фрунзе, можно было бы сказать, что этот самый и есть батько Махно.

В это время задние конюды поднажали на передних и, таким образом, намалось хотя медленное, но верное движение флангов вперед, а первые ряды всадников начали спокойно снимать карабины.

Нас почти отрезали от дороги и прижали к какому-то огороду, обнесеному разными илетнями и изгородью.

Фрунзе спросил, какая часть. Главарь ему ответил: «Эскадрон 138-й бригады».

Я одновременно с вопросом Фрунзе наставляю с немощерной быстротой шаг и кричу:

Стреляю я на пять, осадите фланги!

Они молча, но медленно пятят лошадей.

Тогда Махно сам спросил, кто мы, и в то же время ловко выхватил карабин из-за пазухи. Я в ужасе крикнул:

— Не стреляй, это войсковой Фрунзе!

В это время раздался залп. Сквозь дым и свист я видел, что Фрунзе удержался на коне и бросился через нагорный хребет на дорогу, что вела к Покоту.

Тогда я дал коню шпоры и помчался на Реннфельдовскую дорогу, как мне отрезали путь махновцы. Около пятидесяти человек устремились за мной с криком, выстрелами и шапками наголо.

Это происходило с головою, жгительною быстротою и продолжалось не более двух минут.

Мой адъютант, вероятно, заслушался и не держал коня в сборе. Сразу же окружил и зарубил. Фрунзе и я обязаны ему жизнью. Первым бойцам Махно он преградил своим телом дорогу. Это позволило нам оторваться метров на двадцать...

Приниорни коня, я за несколько минут оторвался от воинов метров на полтора. Ординарец на своей маленькой киргизской лошади остался далеко позади...

Через несколько минут мы соединились. Когда я подъехал, Фрунзе был возбужден и бледен...

После сие махновцы преследовали более полтора километра. Большинство их остановились, преследование продолжали не более десяти человек. Мы въехали в какой-то сосновый лес. Прошли на расстоянии километр. Дорогу пересекла небольшая, с болотистыми берегами река. Фрунзе решительно заявил, что дальше ехать не может, хочет, чтобы его жегет бок...

Яков ТУМАРКІН, про червень 1921 року:

«Голова волосного комітету незалежних селян Петро Прокопович Василенко збирався до Києва на губернський з'їзд Рад. Двері йому хати не зачинилися. Приходили люди з запитаннями, просячими листами. Від останніх боїв громадянської війни минуло вже кілька років. Покинувши час сиди за дівкамі, петлюрцями, інженерами, вантажниками. А ці густіх дубових, глибоких хуторях це відомо: чистий розбійницький пошест «батьків» та «отаманів».

Останім, уже перед самим від'їздом, запитав до Василенка про його рідного сестра Богви. Просив привітати трохи зовнішні. У відповідь разі паперу й озівців. Чорніло учні роблять самі з бублика. А в кімнаті не знайде.

Голова записав усі доручення до товстого чорного бублика.

МАХНОВЦІ

Висновок на повітоному з'їзді Рад в Умані, де Петра Прокоповича й обрали на губернський з'їзд.

Покличили в Києві з делегатськими справами, Василенко пішов на різних установах виконувати доручення односельців. Десять аж під кінець дня приїждив, нарешті, до складу канцелярських товарів з ордером на зовнішні.

Кінь очі зникли до шавітемряви приміщення, Василенко серед інших відлучавши попити кременого чоловіка в синіх галіфе, брезентових чоботях і довгий косоворотці, оперезаний вузьким кавказьким ремінцем з блисками порожаного срібла. Довгий прам на обличчі видався голон комсомолу на диво знайомим. Коли, де він бачив його? З цим обличчям було зв'язане щось тривожне, неприємне. Чи то в бою хресили вони зброю, чи в мирному житті ворогували? Не випадково ж так заклало серце, ледь ударило те обличчя, що розливалось, як невідомий млінець.

Хотів відійти, розпитати, та голос життєвого досвіду радів не робити цього.

Тим часом товстун спавував одержані канцелярські причадали і вийшов на вулицю, де на нього чекала одиночна лінійка.

Василенко звернувся до працівника складу, з яким тільки-но розмовляв невідомий.

Пробачте, товаришу, чи не знаєте часом прізвища того чоловіка, якого зараз відпускали крим? Здаюся мені — старій знайомий. Та відійти сміяти не наважился.

Будь ласка! Можу дати точну довідку. Прізвище — Івашко. Прохач записом у Всевидав. Якщо, добре знаю, не перший раз приїждив.

Такого прізвища Петро Прокопович не пам'ятав, хоча ладен був дати собі голову відрубати, що з цим Івашком все-таки зустрічався. До цього вечора мучився, все не міг пригадати. Аж у ліжку пригадалася морда лікаря, почула давно, ще коли Василенко лежав у госпіталі після важкої контузії. Відібрало йому тоді трохи пам'яті. Не відразу пригадав навіть своїх боювих друзів.

Треба, радив лікар, — занепокоїти очі, якусь мить зовсім не думати про ту людину, яку не знаєш. А потім глянути на неї знепачено, ще вперше бачиши.

Петро Прокопович розшукав Всевидав, кімнату Івашка і в гурті відлучавши лінійку вийшов для спостережень позицію.

Чекати довелося недовго. Незабаром двері розчинилися. Завголосився з них тиніш напотошну, розмовляючи з кимось через поріг. І то лікар справді прізвищу ворада дав, чи, може, просто світліше бачив з цього приміщення, ніж на складі, але Василенка ніби осягло: в останній раз прізвище він знав Кіндрата Курдина.

І Василенку голова комсомолу попрямував до губчека. Делегату

з'їзду довго ждати не примусили. Прийняв його зовсім молодий, але ніким товариш. Коротко відрекомендувався: Кузьма Кропива.

Василенко в душі всміхнувся. Прізвище дуже пасувало хвилюючому його була підтримана «Ігачком». Коротке волосся спускалося тоненькою голочкою. Погляд сірих очей теж суворий і гострий.

Петрові Петровичу відразу сподобалося, що Кропива має слухати ще не може, а от у відпустку додому, коли близько — їзди не в'їдемо, рана швидше загоїться».

— У Богунському полку, — вже другу годину розповідав Василенко, — був я командиром батальйону. Кулі казали, дурна, не варто розбиратися, куди йти. От одна денікінська взяла та й влучила мені прямо в ногу. Кістки не зачепило. Полежав цюсь із місяць у госпиталі. Промінь повернути мене в стрій, а лікар каже: «До батальйону вас повертати ще не може, а от у відпустку додому, коли близько — їзди не в'їдемо, рана швидше загоїться».

Друзі і командир полку підтримували. Дікаря. Ідь, мовляв, Петре, в разі тихий час між боями вийди. Вийдеш, ми тобі партійне навантаження дамо. Повторюю а односельцями, розкажи, як і за що воює Богунський полк. Послухався я. Іхати сиривали недалеко, і кінч на чолі царської армії.

Одне слово, на такому коні показатися в рідному селі не соромно.

Та коли приїжджав додому — не зрадила душа побаченню. Василенко людей у Богів бідувало, а мої батьки та дружина з дітьми — побачили Конюка і корову, яку дав реком, забрали бандити. Така мені збриняла, що один проти цілої банди ладен битися. Донігуться у бандитів, сказав докладніше, хто ж такі побачили моїх дітей останньої війни? Хліба, останньої краплини молока. Не відповіли старий, змивав мому, хліба, мовляв, можна жити, коли отих «батьків» розведемо, жовту переляканих. То Струк, то Деревук. Ще й Закусилло залізав. І про мене, благаючи мене батько, мати, дружина ні в кого не донігуться, мене не шукати. Бо коли поїду — їм не страшніше буде.

Що відповісти? Побачив яких рознухав не чинити, нісуду не скажеш.

Не дає бандити й першої ночі вдома спокійно переспати. Богунський класик разів у ніч. Я з наганом у руці вискакую на ганок. Там побігли, аж допозити. Біля ганку наїрець біде. На тому дозволі літератами, щоб не візанати руки: «Забірайся геть! Розводити мене, цю — нахасмо тобі червоно більшовицькими газетами».

Рознітую старих товаришів: хто мій отак робити. Один жовту чина лінувати: пави, мовляв, хата скраю, нічого не знаємо. Інші жовту чина лінувати: пави, мовляв, хата скраю, нічого не знаємо. Інші жовту чина лінувати: пави, мовляв, хата скраю, нічого не знаємо. Інші жовту чина лінувати: пави, мовляв, хата скраю, нічого не знаємо.

Та, виявляється, вчителюють уже інші. Те подружжя розповідає денікінці за розповсюдження радянських листінок. Уже перша відпустка прислало біде начальство двоє інших: Запарин і Курдин. Ці «просвіщають» по-своєму. На антирадянській дорі 3 усе в кулак — друзі-приятелі. Часто вночі відіждь із села. Поворачують у темряві з галухами якихось речей, продуктів.

На основі цих чуток ви й стверджуєте їхній зв'язок з бандитами? — вперше за весь час розмови вставив запитання чекіст.

Ні, є докази. Коли загін особливого призначення в грудні розбив банду, новопланені «вчителі» сховали в підвалі школи двадцять банкетів, а решту утекли до лісу. Це відомо всій Богів. Запарин, справжнє призначення якого Закусилло, став отаманом новоствореної банди, в Курдин — його ад'ютантом.

Звідки вам відомо, що Запарин і Закусилло — одна й та ж особа?

Стривайте, зараз розповім. Заходжу яхось до школи, нібито довідатися про сина Михайлика. Зустрічаю мордатого товстуна. Питаю, де знаходиться. Перекинувшись ми парову снів, скрутили по цигарці. Аж казав мій тезко Петро Закусилло. Товстун його відразу й рекомендує. Знайомих, оце й є шановний наш завідувач товариш Запарин.

А ми з ним старі знайомі. Під час першої світової війни його благорозум командувач ротою, де я служив. Не подумайте, товаришу Кропива, що кожного колишнього офіцера царської армії я вважаю ворогом Радянської влади. Коли після закінчення курсів красомілі довелося мені вийти в бої роту, а потім батальйон, дами мені начальником штабу царського полковника. Своя, скажу без перебільшення, була людина. Велі шанувати полковника за вірність присязі, яку дав тепер уже не царю, а народowi, цінували за знання військової справи. Закусилло був широкою. Зупинався над солдатами. Випишувшись у «благородія», всіляко відраховував свою зневагу до нас. Двічі хтось із нашої роти намагався вбити його в бою пострілом в спину. Та лише раз поранили.

Відразу після революції Закусилло зник. Утік від солдатського самовряду. Пам'ять ми дізналися: завербувався до білих. Служив в Окремій денікінській контррозвідці.

Під час нашої зустрічі в Богів мій тезко не знав, звичайно, що про його службу Денікін мені відомо. Тому тримався ввічливо, пояснив мені, чому перетворився із Закусилла в Запарина.

Служив офіцером у старій армії. Раптом якийсь дурень пригадає, призначивши. Не всім же так пошло, Василенко, як тобі. Чув, батальйон командувач? Скоро в червоні полковники вийдеш!

— Е-е-е, — відповів йому теж на «ти», — не треба, тезко, задрити. Я твій довідом — давню міг би обігнати мене...

— Так ви ж таких, як я, не дуже шануєте, — заперечує Закусилло і нахально дивиться на мене. Можже, мені щось таки відомо про Освар.

— А за що, власне, шанувати? — кажу я. — Навколо війна, а ви он і нахальні у тихий куток заблизня.

Набралась підлітка, хоча принести користь народowi на нині культурній. Товариш, а в очах нахабно-занищальній такий вираз. Мовляв, все це лише злиху буде. Ще й товстуну підморгує, питає:

Як ви думаєте, товаришу Курдин, приносимо ми тут кому-небудь користь чи ні?

Закалатило в мене серце. Давай, думаю, заарештую їх та одразу повішати ЧК. Але тут заходить моя дружина...

Товарищу Василеико, знову переби його чиєсь... Хопіть, щоб ні більше про факти, а не про почуття.

— Можу, як у військовому доносенні. Отож потуйте: після звільнення громадянської війни Закусилко — Запарин відійшов у невідомий напрям. Курдин окупався в Києві. Пивнішні прізвище Івашко. Пивнішні: і дружок десь поруч.

Розсталися Кропива з комсомольським головою, наче старі друзі потиснули один одному руки.»

Юрій ПЮТЮННИК, 17 червня 1921 року:

«...З'їзд відбувався в помешканні по Маршаківській вул. Виявляло на мене з'їзд яробин пражчини, що на ньому не багато повстанців було. А коли прийшли на увагу те, що всіх учасників з'їзду було не так півсотні, то ставе ясним, що то не сущі за повстанчий з'їзд був. Більше делегатів було зібрано в Польщі.

Відчинив з'їзд сам Б. Савінков. Виступали кілька привітань. Зокрема привітання виступив полковник Девойно-Сологуб, який виступив від імені Пільсудського, польського уряду та польського генштабу. Він зазначив, що Польща ніколи не прийматиме фактичної боротьби проти більшовиків і рада буде підтримувати всяку протирадянську організацію. Само собою, що почути щось подібне від офіційного представництва поляків, який до того ще був у формі польського генштабу, для зібрання було дуже приємним. Зібрання нагородило полковника Сологуба медаллю. Після того п. Сологуб зачинився на засіданнях до кінця з'їзду.

На з'їзді виявлялося, що Б. Савінков і не збирався приймати участі в роботі на Україні. Він там організував гуртки «союз зацїх радянської свободи», в який між іншим входили люди, що несправділи односторонню революцію і Україну. Були там елементи цілком чорносотенні. Наприклад, Одеська організація складалася з колишніх офіцерів імператорської армії і 1922 року виконувала директиви т. зв. «Кіріловцев»-імператорської армії. Працюючи з Петлюрою проти більшовиків, Б. Савінков частково всіма засобами намагався поширити свій вплив на Україну і перекір тому ж таки Петлюрі. Виказів Б. Савінков набрав «всеросійського розмаху», за його власним виразом. В той час Б. Савінков ще не мав жодних зв'язків з Парижем, куди часто літав на аероплані. У нього не було контакту з російськими есерами.

Мною знову було піднято питання про розмежування роботи Б. Савінкова та питання нерушальності. Проте, він мусив погодитися на деякі про-

позицій, що всі його організації на Україні переходять до повної підлеглості П.-П. Штабу. Б. Савінков повинен був повідомити їх про наміри. Посилаючи своїх людей через Україну, Б. Савінков зобов'язався надіслати їх до П.-П. Штабу за дозволом для проїзду.

До кінця з'їзду я не дочекався. Мені треба було поїхати до Львова, куди пішов Гуцлий-Гуцленко і Гуцлий. Головною метою його приїзду було на, на другий день приїхав і Гуцлий. Головною метою його приїзду було здобути грошей від Петлюри на роботу організації в південній частині Прикарпаття. З собою він привіз вичерпуючі звіти про роботу свого штабу. Приїхав Гуцлий у Польщу цілком офіційно з польською візою.

Роздобувши грошей, Гуцлий повернувся до Румунії, при чому цілості переїзду було через кордон з польськими печатками під виглядом дипломатичної пошти. Люди, яких надіслав Петлюра до Гуцлого, теж за дозволом поляків їхали через польсько-румунський кордон просто до Кампанова. Польські представники в Румунії допомагали Гуцлому і в той час намагалися вляти його штаб під свій вплив. Я ж все намагався знизити, коли ж поляки дадуть змогу П.-П. Штабові вирушити на Україну. Для того треба було перевести в табори людей до кордону та забезпечити їх всім для походу. Поляки від імені Пільсудського заперечували, що все буде готове в першій половині червня. П.-П. Штаб працював як найінтенсивніше, намагавшись надігнати те, що змінилося на Україні не на користь П.-П. Штабу.

Люди в батальонах знову Ковалевський та Фльорек натякали, що згодом П.-П. Штаб одержить суми безпосередньо з Варшави. Ті суми повинні піти на фінансування самого повстання на Україні. Момент віддачі тих сум вони чомусь ставили в залежність від одержання польським правительством золота в Москві, яке радянське правительство повинно було дати Польщі згідно з Ризьким договором. Залишається враження, що Радянське правительство посилає золото до Варшави для того, щоб поляки використали його для організування та підтримки повстання проти того Радянського правительства. Певно і в Москві десь-декого знали про неспілку зацікавленість поляків золотом. Коли не поїхався представник Рад. правительства Карахан поставив перед поляками питання рубля приблизно такого змісту: «Радянське правительство передать полякам золото лише тоді, коли останні фактично перестануть підтримувати різні протирадянські організації». В першу чергу вимагав Карахан вилізати з Польщі кількох впливових емігрантів, які стояли на чолі протирадянського руху, та одержували допомогу від поляків. До списку осіб, що вимагалося вилізати з Польщі, потрапи і я.

Фльорек та Ковалевський детально інформували мене про переговори польських улонованих з Караханом. Польське правительство намагалося можливо довше відкладати підписання договору з Караханом, щоб якнайдовше дати можливість проводити протирадянську

Страшна перемя наближалася до Ельзичного вагону. Хвилююча форма, а під нею — наган. Якщо все це знайдуть, не врятує ніхто.

З дальнього кінця вагону, розштовхуючи зустрічних, перекликаючись догори дном, сунули два повстанці.

— Дай-но сюди, — потягся один за саквоюжем.

— Не руш! — вчепилася пальцями в руку.

— Ану, віддай... — замахнувся другий.

— Я — сестра генерала Тютюнника! — вигукнула зопалу перша, нахвильнувшись на язик, і випросталася, відчула, що бандит відпустив.

Вона й сама злякалася такого раптового ходу — називатися сестрою петлюрівського отамана було великим зухвальством! Та на грабників подіяло, тому вирішила грати роль далі.

— Шукаю брата, — продовжила. — Ви, напевно, знаєте товариша хоруничого Тютюнника?

Ті перестрибували. Потім кудись побігли, але невдовзі повернулися ще з одним здоровенем.

«Невже будуть онікшувати сестру Тютюнника?!» — злякалася ще дужче. Можло ж виявитися, що серед петлюрівців насправді міг знайти знати чи, принаймні, хоча б бачити.

— Це від нашого батька Ангела, — кинув той, третій, їй на голову тельне манто. — Привіт братові!

Вони пішли. Поїзд рушив.

...Ельза приготувала форму, щоб завтра одягти, спакувала костюм і інші речі — більше «маскарад» поки що не був потрібен.

«Дзержинський знав на Україні. Значить, щось транилося, і товаришам потрібні його допомога, порада...» — міркувала.

Вона знала, що голова ВЧК постійно перебував у відрядженні, виїжджав на Поволжя, до Сибіру... у Москві жив і працював на підданстві. Де й сила в чоловіка береться!

Лише недавно був повернувся з України: 2 червня 1921 року в Одесі відбулася нарада керівних працівників Надзвичайних комісій урядових губерній України, на якій, крім нього, були присутні Ю. Г. Бондаренко, П. Ю. Дибенко і В. Н. Манцев. І от знову — сюди, в Одесу.

— Всі шляхи ведуть у Рим, — пожартував Дзержинський, похитуючи на голову «Нестора-літописця» Ельзу. — Таке воно чекістське: роз'їхалися на всі боки, а зустрілися всі, де важче... Цікаво, чи плечі, не думаючи, чи нуп витримає... Може, зі мною в Одесу?

— До Одеси — з вами, а там... сама... у Вінницю, — відповіла.

— Дивіться, а то просто тут підготують наказ і направимо знову вас іншого товариша... Ми з вами трисили «Національний центр», пер в Одесі не менш цікава справа... Правду кажучи, я хотів би, щоб ви знову разом за неї взялися.

— Дякую, але з Харкова вже повідомили про моє прибуття... У Вінницю мене чекають. Якщо не приїду, скажуть: злякалася товариша Грушман...

Перехід морем тільки почався. Попереду були довгі години. Радіючий здоровий випадком зустрічі, слово за словом в'язалася розмова.

— Ви, напевно, чули про Серафидиса? — спитав Дзержинський.

— Гучний був судовий процес, — сказала. — Хто не чув!

Одеський губчека в 1919 році пошастило натрапити на слід, а недовго й викрити білогвардійську групу, зібрану співробітником грецького консульства Серафидисом. Група існувала на добре законспірований основі й об'єднувала близько 300 білогвардійців. Дістаючи інструкції з-за кордону, готували в Одесі переворот...

— Задуми Серафидиса і тих, хто за ним стояв, виявляється, були лише хвостиком здоровенної шпигунської гілки, тоді не доступної нам...

— Що, з'явився продовжувач? Ви тому їдете до Одеси? — здогадалася.

— Так. Пам'ятаєте, я розповідав вам про Леляна... — погляд Фелікса Едмундовича сконцентрований, напружений. Він поправив збитий набагор поривами вітру кашкет.

Це транилося одразу після останнього повернення Дзержинського з Одеси, зі згаданої наради... На зборах співробітників ВЧК він розповідав, як 18 травня 1921 року вартоний помітив на морському узбережжі, неподалік від Одеси, трьох невідомих, хто саме висадилися з рибальської шаланди. В перестрілці один загинув, а двох затримали. Вірніше — одного, бо другий — французький громадянин Аріольд Лелян — сам здався чекістам.

Тоді їм лише могли здогадуватися, хто такий насправді Лелян, — продовжував Дзержинський. — Він довго мовчав, потім водив нас за ніс... Тепер ми знаємо: Лелян — професійний французький розвідник.

— А другий? — зацікавилася Ельза.

З напарником Леляна складніше, ще треба розбиратися... Теж, думаю, птах такого ж польоту...

Закершів на поручні другої палуби, що свідли на сонні надракною мідью, вони миздалилися морем, що його края пароплав; хвилі, мов скбиби сітоті, відходили від борту і бурхилися за кормом. Море було спокійне.

Про нареченого вашого так нічого й не чути?

— Ні.

Ви от що... скажіть мені його прізвище, я розішлю запити в частині і знайду його вам...

— Не треба, — неохоче відповіла. — Ось розкручуся трохи на Поділлі, сама розшукаю...

На обличчя Ельзи напавла хмарка смутку. Згадка про безвісті приїждого коханого роз'ятрила душу, зачепила за найбільш чутливе. Дзержинський вже й шкодував, що не побачив її до цього моменту.

— До річч, про Леляна, — торкнув Ельзу за плече. — Я не вигадав, що нагадав вам про нього... На Поділлі також пролягає кордон, там теж є випадки переходу... Не забувайте укріплювати кордон, посилювати охорону.

На просторах палубах «Нестора-літописця» юрмилися шеретні пасажирів: селяни-бідняки, середняки, міщани, червоноармійці. Тут-таки під ногами плуталася шпана, шпала, де що погано лежало. Стояли, сиділи і навіть спали, хто байдужий до морської болотності, простеливши на вичовгані дошки жакети чи порожні миски, чекістів мало хто звертав увагу, всі зайняті своїм ділом: курили, їли, розмовляли, підкріплювалися, хто чим мав, тихо співали, зникли хвилювання, лише по твердому ґрунті — ті творили молитву про порятунку воді: хіба що окремі молоді хлопці, навіть з першого погляду жваві і провидні, трималися осторонь чекістів. Звичайно ж, ніхто з них не знав і ніколи не бачив ні цієї жінки в шкрявці, при паданні цього високого чоловіка з бордюром клинцем, хоча припади останнього їм було безсумнівно добре знайоме, особливо тим, кого кликали піт від одного слова «чекіст».

Сусідками по каюті Держинського була сімейка непоміжів — чоловік і жінка, які безконечно були зайняті лише тим, що перекладали з коробок в коробки свої численні речі — чи хотіли впевнитися, що все на місці, чи просто доставали од цього заняття насолоду... Держинський, що супроводжував Фелікса Едмундовича, який не стримався і назвати його прізвище, а непоміжів — ото до! — його не чути, як глава сім'ї відразу побіг до капітана і, не звачаючи на те, що до Одеси лишилося менше години ходу, вблагав того поміяти їх куту.

Знявся вітер, почало сікти дощем. На палубі заметушилися, тужаючи до стін рубок та інших надбудов, ховалися під найменші козирки.

Держинський і Грудман спустилися вниз. В каюті бесідували до самої Одеси.

— Моя вам порада: на новому місці більше задувайте мову з вишуканими загонами, до комсомолу... Знайте, що отамани поважають свої загоны людьми, обділенні нашою увагою, не охочення нашою роботою...

Потім, коли чекісти зібралися разом перед входом на берег, один з них здається, супутником Держинського із самої Москви, привіз величезний фотоапарат на карікуватій тринозі (він завжди возив його за собою).

— Кадр напам'ять, — сказав, — одна мить...

Доки товарини готувалися, він накрився темним сукном, відступив апарат ближче.

— Ельза поза-кадром... Всі крок іліво... Так. Увага! — знову об'єктивна крикнув. — Готово!

Пароплав причалив. Подали трап...

Віктор БІЛАШ, Малий Орчик,
17 червня 1921 року:

«...Проходи Новіе Санжары, повстанцы 16-го июня чуть было не взяли в плен посад с членами Коминтерна, во главе с Л. Троцким. В местечке Нехвороща было совещание повстанцев, которое отметили в протоколе:

«Общее заседание комсостава и штабов двух Кавгрупп, штаба армии и ответственных повстанцев, бывших командиров, ныне рядовых бойцов от 16, 6 — 21 г. под председательством командарма и секретаря штаба».

Первым вопросом является доклад Начинтарма тов. Тарановского на тему: «Так дальше не должно быть».

После всестороннего обсуждения последнего некоторые товарищи из членов заседания нашли доклад не полным, после чего командарм поинтересовался и потом после длительных споров и обсуждений постановил: приложить все усилия, чтобы поставить честно и на должную высоту борьбу как в боевом, так и в организационном отношении...

3. Прекратить всякую менку лошадей в селе или поле, когда возле лошадей нет их хозяев, так как это вызывает много возмущения среди крестьянства, которые не присекают возле лошадей, когда их повстанцы забирают, и не знают, дана им лошадь взамен или нет.

4. Разделить кавгруппу на две, то есть, на Кавгруппу Курilenko и Кавгруппу Кожина, которую временно (до выздоровления Кожина) должен принять самостоятельный штаб Москаленко.

5. Выделить аппарат в самостоятельную единицу.

Наше подчинение каждого командира штаба и комсостава или другого штаба группы штабному необходимо во всех отношениях: как в оперативном, организационном, так и в политическом.

6. Вывести всякие драки и руганье среди повстанцев, а равно преступно руганье повстанца с крестьянином.

7. Устранить лишние обозы, последний допускается лишь там, где имеется фураж.

8. Ни одного разведения и расстрела, ни одного арестованного без разбора комиссии, кроме покушающегося к побегу. Комиссия должна быть только при штабе, и своим действием по отношению к арестованным комиссия должна отражать физиономию организованности и революционности в истинном смысле махновщины как движения.

9. Не должно быть заводных лошадей у бойцов, на руках каждой сотни можно иметь не более 15 заводных лошадей.

10. Это постановление комсостава постановляет провести в жизнь через издание приказа по армии, при нормальном состоянии движения группы в трехдневный срок, а при ненормальном — в недельный срок.

11. Преступно даже мыслить, что при бое какая-либо одна группа,

захвитувач трофеїв, може считати їх собовою добычею. Всяке трофеї розпределяються на всю армію.

Собрание считає главным своим условием в данный период существования, как армии разрушения насильственного большевистского государства, взамен которого предлагает трудящимся организация военных советов, органов самоуправления у себя на местах, в своей среде».

У Нехворощи повстанці переправились через р. Орель і розбили за собою переправи, проследовали сс. Чернеччина, Котовка, Бузовка, вийшли к р. Орель, переправились на правий берег і к вечеру 17-го июня заняли с. Матвій Орчик, где остановились на ночлег. В полудне лазарете в обозе в это время находилось около 150-ти раненых повстанцев».

Яків ТУМАРКІН, червень 1921 року:

«Все згадувалось як уві сні. Кривими, захаращеними під час нашого відступу військ вулицями штабе-капітан Рихлінський *добре* до набережної. Запізно! Останні пароплави маячили вже на самому обрії. По цих били з моту червоні батареї.

Штабе-капітан повернувся назад. Перш ніж його помітили червоноармійці, пірнув у найближчий двір із садом, яких багато в Ялті. Пробрався в затінок, під самий паркан, де дерева зберегли найбільше життя. Не дуже здивувався, опинившись у компанії: кілька інших офіцерів аривали з себе погоні, кокарди і навіть френчі. Осінь двадцятого року була в Криму на диво тепла.

Довго радилися. Впіршили діджати в саду вечора, а потім вибратися за місто. А може, захопити човна і вийти в море? Чи не вислизають військових кораблів команди на пошуки відсталіх?

Та червона комендатура теж не дрімала. Її патрулі прочисували квартал за кварталом. Ще задовго до вечора група білогвардійців, до якої входив Рихлінський, опинилася в сталевому колі шпиків.

Далі все пішло своїм звичаєм: виснажливий кількадесятний переліт під конвоєм до Сімферополя... Вагони з ґратами...

Під Києвом штабе-капітан утік. Тепер опинився в складному становищі: документи, щоб стати на спецоблік, не мав. Так і жив уже кілька місяців у Києві напівлегально. Знайшов собі куток у колишній дачі серця, що, як і він, знала кращі часи. Їх зближували спогади про зимові й випадкові прибутки від дрібної спекуляції.

Якось літнього вечора, зручно вмоєвшись на лавці в Купальному саду і глибоко затягнувшись цигаркою сорту «графські», курючого мільйона у босоногого хлопчика, Рихлінський знову замислю-

МАХОВИЦЬ

ся над розмовою, яку мав місяців за два тому з колишнім однополчанином — ротмістром Максимом. Ротмістр і розписку про припинення боротьби з Червоною Армією дав, і на спеціальний облік став, і на вигідну роботу влаштувався.

При зустрічі Максим запропонував створити диверсійну групу, вчинити гучну, як він висловлювався, диверсію і втекти за кордон. А далі видко буде.

Штабе-капітан не відповів тоді: «згоден». Але й не заперечував категорично. Сказав лише, що до такої розмови не готовий.

— Може, мої думки вам здадуться смішними, пане ротмістре, мені ж вони втіся жалом у мозок і душу. Тягну їх за собою, як каторжника кайдани. З тою лиш різницею, що позбавитися цього важкого тягара не тільки не можу, але й не хочу, доки сам не дам собі відповіді. Ви запропонуєте в диверсанті, пропонуєте втечу за кордон. Далі, кажете, видно буде. Але «далі», напевно, знову покаже нам величезну дулю, ще більшу за кримську. Осідлати історію змогли поки що, на жаль, тільки більшовики.

Не знаю добре вашого минулого, ротмістре. А я надів російський військовий мундир ще хлопчиськом у кадетському корпусі. Все життя мене готували для служби в російській армії.

— Ви ж у ній і служили...

— Служив! А хто ми з вами нині?

— Ніхто, пане штабе-капітан, бо не має Росія армії.

— Так лише здається тепер багатьом із нас, з тих, хто бачив кораблі, що вели за далеким морським обрієм жалюгідні залишки військ, якими ми колись командували. Чи значить це, що перестала існувати російська армія? Ні! Немає в світі такого флоту, який міг би вивести армію Росії. Кораблі забрали лише незначну частку її. Правда, найближче нам, найприднішну. Наші вчорашні підлегли — солдати, унтер-офіцери... командують ротами і батальйонами, полками і дивізіями. Бері внище армію й фронтами.

А ви, Максим, задумувалися коли-небудь над тим, чому, не маючи професійної військової освіти, гірше озброєні, часто найголодніші й боєздатніші з нас, ми змогли взяти гору над нами? Справді, в чому їхня сила? Я ще не дав собі відповіді на це питання.

— У вас тіфозне марення, штабе-капітане, ви підхопили десь червону заразу. Біжіть, заявіть на мене в ЧК. Тим більше, що й адресу мою знаєте.

— Не бійтеся, Максим. Не донесу. Навіть допоможу вам утекти за кордон, коли просто, без диверсії. Але з собою не киньте, доки сам не дам собі відповіді на те, що мучас сьогодні не мене одного. Вважайте, ротмістре, що перед вами Гамлет, тільки народжений заколотами в державі Російській. Ви ще пам'ятаєте Шекспіра, ротмістре, чи війна забрала у вас все?..

Ельза ГРУДМАН, Вінниця,
червень 1921 року:

«... У кабінеті голови колегії Подільської губчека збиралася за звичайною традицією — напередодні рейду, щоб силанувати дії. Присиділося не так часто, що важко сказати, що ж насправді було традицією збиратися планово чи по тривогах?

Констандогло викликали до голови, і він йшов, розмірковуючи про можливу причинно-наслідкову догоду, про рейд не було мови, та й непер.

У кабінеті вже сиділи Горін, Бєлєн і середнього віку, худорлявий жидок.

Було в ній щось чарівне: нізаний овал обличчя, загінений поглядом, глибоких очей, рівний ніс, коротка зачіска... Пружний стан облягався жовтими епідами. Військового повою гімнастерики, дбайливо зібрана і зашита ремінем, підкреслювала правильність форм тіла...

Пі присутність серед затягнутих у реміння портупей чоловіків здавалося зовсім недоречною. Час — суворий, вимагає не лише сили волі, а й сили фізичної — тому на оперативні наради запрошувалися тільки безпосередні виконавці оперативних планів. Побачивши жінку, Констандогло відчув підсвідоме невдоволення. «Сиділа б з дітьми вдома...»

Рекомендую вам нашого нового товариша — Ельзу Грудман. Направлена до нас із Всеросійської Надзвичайної Комісії для боротьби з бандитизмом, і додам: — особисто товаришем Джерзіньським.

«Для боротьби з бандитизмом...», — ці слова, безсумнівно, адресовані Констандогло, оскільки його підрозділ займався бойовими операціями.

Михайлом заволоділо почуття образи, і він, не приховуючи роздуртання, попросив голову розповісти про Ельзу.

— Що ж, — відповів Грудман, звично обесмікуючи гімнастерики в такому разі... Я сама про себе... Член партії більшовиків з 1906-го. Сиділа в тюрмі. Ясна річ, не за гру в олов'яних солдатиках... Брала участь в ліквідації банд...

— Де?

— На Харківщині. В Москві.

— Товариш Ельза одна з тих, хто ліквідує банд «Національний центр».

— Ну?

— Це правда! — сказав голова.

Присутні, і передусім Констандогло, трохи заспокоїлися. Швидко розуміли: в ліквідації беруть участь по-різному — одна сторона дбає

«... Тут і далі переконані в позитивній редукційно-протекторній тенденції...»

МАХНОВЦІ

вч у сідні, зовсім інша — за столом, деє у штабі. Можливо, і її участь тут закінчиться?

Пронув вслішко допомагати товаришу Ельзи, — потиснув руку Грудман і пішов до дверей.»

Виктор БІЛАШ, Полтавщина,
червень 1921 року

«... Отрады махновцев трудно было визуально отличить от красных войск. Но такая собранность и отвага, моральная стойкость и способность переносить бесконечно тяжкие лишения боевой жизни могли быть только у людей, которые отстаивают свою свободу.

Повстанцы, ожесточившись методами борьбы красных, кадетско-буржуазных метались по Украине, свирепствуя атаками, разрушая аппарат насилия. Утомленные боями, они переходят на северную Полтавщину, и районе Сахновщины к ним присоединяется отряд Иванюка.

Временные успехи омрачаются дальнейшим разложением повстанчества. Большое значение в этом сыграл уже с весны начинающийся голод. Природа словно ополчилась на человека. В прошлом, 1920 г. была засуха, веющая, затронувшая и Украину. Это еще более усилило крестьянскую нужду и разорение. У крестьян уже почти не было фуража для скота и продуктов питания для людей, что приводило на первые мысли перед надвинувшейся засухой и предполагающимся голодом.

Словом к разложению был также и объявленный переход от военного коммунизма к НЭПу, от продразверстки к продналогу. То есть элемент требований, за которые сражались повстанцы. Село начало приходить к предположению коммунистов. На устах середняка появились слова: «удачливый хозяйственный расчет, свобода торговли, продажа».

Опираясь в районах сахарной промышленности, махновцы встречались с местными отрядами комнезамовых, с мая вступивших на поле военного сопротивления. Объединившись с рабочими отрядами сахарной промышленности, они составили настоящие войсковые соединения, но было много. Но, будучи лишены единого командования, недостаточно тесно взаимодействовали с незначительным сопротивлением, всегда махновцам отступали селения и сахарные заводы. Середняк, начавший отход от коммунизма, в достаточной степени не успел упрочить союзы с комнезамовыми: он был пасивным. Отказывая в активной поддержке махновцам, он продолжал стремиться в оба. При занятии сахарного завода, нагрудившись сахаром, он возвращался домой, надеясь поправить

своє автономне господарство. Таким образом, уклоняясь от активного участия в махновщине, он все же продолжал оставаться пассивным элементом, помогая разрушать государственное хозяйство, разлагая его на свое личное, автономное.

Вслед за махновцами на северную Полтавщину были брошены крупные полковые части. Начались невероятные трюки и бои. Повстанцы выдержали натиска и выжили на Черниговщине, переправившись через Ворсклу в 3-ти верстах от г. Ахтырки.»

Яків ТУМАРНИК, про літо 1921 року:

« О-о-о, скільки літ, скільки зим!

Перед Рихлиньським несподівано став повкольник Коршунов, старий знайомий. Колись Коршунов був високим жандармським чинов. Ми безпосередньо відповіли на охорони Півднієвського палацу, куди та перебувала парвья сім'я.

Барон Врангель знав Коршунова особисто і доручив йому відати своїй контррозвідці. І вже хто-хто, а він жандармський полковник намагався втекти разом із Врангелем. Тому факт його перебування в Києві не дивив у Рихленського сумніви: Коршунов тут а якимсь таємно дорученим.

Не питаючи дозволу, полковник присків поруч. Почастував туди «Графесами» а туди пабіного портсигара і запропонував проїхати. Як безлюдний алеї були самого берега Дніпра полковник загворив у голові.

Я помітив вас давно, пане штабе-капітане. Мої люди встановили, що на облік ви не паялися, червоним не служили. Тому засудують і допомогу.

Добра посада, гроті? Загрозом поцікавився Рихлиньським.

Гроті й документи для виходу за кордон.

З якою метою?

Ви вже поринули в радянське життя. Проїдете на завод і вийдете підготують й пошляться своди. Лега пакується. Будете вести розвідку. Для такого, досвідченого військовий спеціаліста, як ви, не важко не дуже складно. Тим більше, що у вас буде тут на кого спертися.

Що ви маєте на увазі, пане полковнику?

Співробітництво з резидентами Петлюри, Савишкова. Будете співробітничати єдиний фронт проти більшовиків.

Не віщаво вас, Коршунов. Ви, монархіст з монархією, збираєтесь бути в єдиній компанії з тими, хто виступав проти «єдиної, невідомої А сесері? Серед них були й навіть царевичі?»

Не припадайтеся блязнем, Рихлиньський. А вже ви не трохи

мене розумієте, що проти червоних усі засоби годяться. Більшовики сподіваються, як і в жовтні євмнадцятого - ворог номер один. А шпирасмо-ст з ними прийде час і на Савишкова, і на Петлюру та інших. У цих корнях майже на поверхні. Вирежемо!

Штабе-капітанові хотілося швидше позбутися Коршунова. Удаючи, ніби докази співрозмовника вилнули на нього, Рихлиньський сказав:

Подумаю. А щоб наша розмова не минула марно, порекомендую вам людину, яка сама прагне такої діяльності. Це ротмістр Макеев, мій колишній однополчанин. Де призначити йому побачення з вами? За якою ознакою він знайде вас?

Ми зустрінемося з ним біля міської дуни. Хай підійде до торговель пасинком у жовтій хустці і спитає: «Насиння не відсіріло? Жінка відповість: «Беріть, не сумнівайтеся, воно ще гаряче!» Торговка відведе одного ротмістра до мене.

На цьому розлучилися. Рихлиньський вже зовсім був зібрався до Києва, та пригадав свою останню розмову з ним, і йти розхотілося. Він написав записку, поклав хлєбчика, який продав махоніки, дав за прохоту і наказав не гоніти одиести записку за адресою.»

Яків ГАЛЬЧЕВСЬКИЙ, вересень 1921 року:

« Не минуло і двох днів після перемоги над більшовицьким відділом під Самародком і безвідповідальним звільненням полонених, як околиці, де діяли повстанці, почала наполюватися ворожам військом.

Отопан Орел порадив Пугачу, не приймаючи бою, негайно вийти із загрозливого району. А вже одна з основних заповідей партизанки гонорувала: ніколи не погоджуватися на біг, якщо його нав'язує ворог. Атакувати слід лише тоді, коли ворог не чекає цього. Нехтувати цим вранглом — значить бути битим. Але у Пугача вже від усіхків голова пішла обертом. Він уявився у бій з ворогом, який мав значну чисельність перевагу.

Стався те, що мало статися: повстанська атака юлаків-романтиків над історичною організацією армійської частини розбитася.

Червоні вступили в село із заходу. У єдиній частині ще втілювали наказ Орла — єдина організаційна група «війська» Пугача. На роздоріжжі побачили декількох червоних. Начальник більшовиків — «владимирів, підпалити москаль», сперинів правим ліктем на ший свого коня і як видно, переплутавши чужих зі своїми, привітно махнув рукою:

Скди, скди, товарищі! Здець все наші.

Орел зупинився під їхніми і несподівано кілька разів вистрілив москаль у груди. Пугач теж розрядив у нього бравинні. Ординарець замість жертви, почав мотикати повстанців. Потім понернув жеребця і погнав.

Орел такі надогнав його і одним махом шаблі розтяв велику голову нападника Золотої Орди. Ренга червоних кинулась урочіс від козацької шаблі врятуватися неслегка.

Всє ж комуєс поталанило. І це виявилось на крає — штепс динців викликала паньку серед червоної кінної сотні, яка у повний складі втекла до сусіднього села Галазай.

Та це вже не тинило: у Пугача зачинилось якихось тридцять тисяч козаків Орла. «Отаман Київщини, Волині і Поділля» був у дорозі, він не знав навіть, скільки втрачено пораненими та забитими, не знав, а поділася ренга воїства, з яким він мав намір вступити до Києва.

Поразкою він прирік селян на люту кару. Червоної у страшний сповинувалися над селянами. Кількох заможніших селян вже розстріляло. А дивач отих найкращих квіток — гвалтували!

Це гнітюче виднуло на всіх. Козаки Галазай понури, несвєсє. Було зрозуміло, що «під такою дурною командою» вони провадять.

Нараді була бурхливою. Проти отамана були всі. Пугач, помітив деморалізований, щоб якось розрядити ситуацію, «на два тижні» відпустив відділ.

Треба було вертатися на Поділля, та Орел не міг залишити державу, яка переходувалася на одному з далеких хуторів. Тому, наказавши Гербучкові швести подільських козаків на рідний терен, сотник Гальчевський з Мандлюком та поручником Красотою похандрував до міста Прилуки, що розташовувалося на березі річки Десни.

На лівому березі Десни жили заможні українські селяни, а на правому, як зазначав Гальчевський, було «закиджене містечко, ахуцєвське Українці». Переховувалися у заможного селянина-патріота Осінчука, якого з далеких хуторів привели й Марусю. Маруся була часом і вона арештант з своїм чоловіком, Яків же страшенно нудьгував без діла.

Тим часом прийшла гнітюча дїстка, що червоній каральній відділі останньої дати спалив Сошин. Така ж доля судилася і сусідньому. Найбільше звинувачення над селянами відшукані Пугачем поповню. Гальчевському довелося тільки розмірковувати над людським дурством, а нею з некрайних форм якої був гуманізм до ворога.

Бачачи, що ніякої повстанчої акції в цій околиці не передбачалося, Яків уже збирався рушати на Поділля, до своїх відділів. Однак це внесла корективи.

Одного дня до стодоли, де він переховувався зі своєю дружиною, супроводив селянин зайвий господар. Плачучи, жінка розповідала про свого єдиного сина. Вона благала допомогти. Осінчук, підтримавши її, додів.

Іван Дядюк — ідейний українсьє, він був у повстанцях.

Яків був украї несадовольний тим, що господар, прийнявши його, розкоширив його. Та що тепер говорити?! Треба думати, як виконати прохання Осінчука і матері повстанця.

Вияснивши сили противника, Гальчевський разом з Мандлюком, Красотою та трьома товаришами Дядюка вирушили до Прилук. За півтори години перед сходом сонця вони, озброєні крісами та револьверами, підійшли до мосту через Десну. Пропустивши кілька фірманок, обліплених людьми, що верталися з весілля, повстанці рішуче підійшли до міліціонерів, які охороняли міст. Умить обеззброїли їх. Розладувавши їхні рушниці, сотник віддав міліціонерам узе безпечну зброю і наказав вести повстанців, ніби затриманих, прямо до арештного дому.

Підійшли до ринку, де під згузом гармонії веселилися єврейський какаш. Побачивши, що міліція веде заарештованих, єврейська молодь кинулась похиткуватися над жертвами. Для молодиків було повною несподіванкою побачити наставлені на них дула «арештантів». Вони витримали свої багухи, як барани на ягня. Гальчевський, бажаючи переконатися, чи правильно ведуть їх міліціонери, зашав у моторний єврей, що підійшов першим.

Де міліцейський арешт?

— Ми не знаємо, — для годиться відповісти той.

Гальчевський відразу покрав брехуна, сильно ударивши його дулом в живий груди. Єврей, витягнувши носок, заверещав на всі заставки: — Ой, всі, я вже вбитий, гінат!

Двоє його товаришів, бачивши, що пахне падінням, несподівано рвонуть і засоряють у свистки.

Гальчевський, щоб зтихомирити порушників нічної тиші, двічі вистрілює. Перша куля винилася смертельною для одного свистуна, інша тяжко поранила другого. Той же, що свирлює кричав, що він «убитий», враз порохоминув і слухняно прийняв повстанців до арештного будинку.

— Осідечка, — по-тутешньому сказав він, запонадливо згінюючи шкє, — можна йти, вилє?

— Йди, йди, осоружий, — відповів Красота, — та не барєся.

Молодичу того й треба було.

Козак почав грукати, щоб відчинили. З-за дверей почувся голос:

— Зараз, зараз...

А трим би вас нобня! — закричав Мандлюк. — Відчиний заставив і на сторо!

Нарешті двері прочинилися і на ганок в одній білизні, весь у кривавих плямах вискочив Дядюк.

— Це хто в арешті, крім Вас? — тримаючи наготові кріє, запитав Гальчевський.

— Є ще восьмеро, але політичних лише трєс.

Та доніру було двоє, — почувся у відповідь, — винуктєв сотник.

У глибині людських замаринів. — ає, відно, захо-
че в літню ніч летить, як у юності. Не бажаючи зустрічати світа-

нок у цьому смердючому колоніальному містечку, сотник вирішив шукати охоронців арештного будинку. Відпустив він і двох розбійників міліціонерів.

— Хлопці, подумайте, кому служите, — на прощання сказав їм.

Ледве вийшли в поле, як зібрався натовп містечкових душ і молодиків голосами заводили рейфас над трупом убитого. Навіть бачили, як надумали переслідувати козаків. Тоді повстанці, на мить зупинившись, спонукали понад їхніми головами розпеченим свинцем. Це доповнювало свирі вимли протиразів і розбіглися по своїх просякнутих чапачах і заканелесах. А Гальчевський разом з товаришами та визволеними арештантами, не поспішаючи, попрямували у зарості вільшаних.

3 ДОКУМЕНТИВ

Літо 1921 року.

З рапорту Сергія ДАНИЛЕНКА (НАРІНА):

«Вдалося встановити, що петлюрівське підпілля у школі черних старшин називається «Військова організація сучасних стрелків». Очолює її Турянський — писар строївчої канцелярії, який нібито має повноваження від Петлюри. Підпілля будується за принципом кланів. До керівної п'ятірки входять: Дума — один із ідеологів так званого національного руху (служив в облоговому корпусі разом із Ковальцем, тепер має партійток, навіть проліз у члени Союзу загальнодержавної партії); Антон Решетука, Недорослін — теж військовослужбовці школи... ВОСС готує київське повстання, план якого розробляють петлюрівсько-савенківський координаційний штаб... Передбачено захопити всі найважливіші установи, вузли зв'язку, склади боєприпасів, заводу «Арсенал»... На топографічному плані Києва позначено місця для проведення масових розстрілів комуністів та комсомольців. Це має бути козати загін Зеленого, з яким підтримує тісні зв'язки Дума...»

Максим ДУМНІЧ,
червень 1921 року

В тяжких виснажливих боях головний загін махновців загинув у північних районах Полтавщини. Думніч весь час був при штабі. Власне, він так і залишився порученцем Батька.

Спекутний червень вимотав червоників, а особливо — козаків. У районі Сахновщини махновці напали на одну з останніх своїх непереможених кінних та воєнно-продовольчих баз, яку охороняв загін Іванюка. Поповнивши запаси патронів та частково замінивши коней, Махновці придбав до себе загін Іванюка. Більше доби ніде не затримувалися.

МАХНОВЦІ

Красні перекинули поїздами на Полтавщину великі військові частини. Нерідко вони вивантажувалися прямо на шляху повстанців. Едейман і Фрунзе навчилися передбачувати напрямки рейдування махновців. Зрозумівши це, повстанці теплої літньої ночі неподалік Ахтирки переправилися через змлілу від спеки Ворсклу й вийшли на Чернігівщину. Там їх не чекали. Уникаючи населених пунктів повстанці втягнулися в ліси й мали намір перепочити.

Розташувалися в глухомо лісному хуторі на три хати. Господар місцевим гостям був не радий. І хоч Махно наказав розрахуватися з ним і за сіно та ячмінні коням, і за харчі, невдоволення свого не приховував. Був це семидесятип'ятилітній кремезний лісник. Він вже, схоже, нікого не боявся.

— Ви погостювали та й поїхали, а мені красні хутор сплять до димка, — казав Нестору Махну за вечерею. — Врожаю нема, хліб нікудишній, виждихаємо, до біса, до голоду.

Махновські командири розморені після бані, мовчки вечеряли. Міцна перілка з терну хилила їх в сон. Махно, в білій свіжій сорочці, у галіфе без ґудзиків був налаштований миролюбиво.

— Якби ви, не тебе, батьку, маю на увазі, який з тебе воєнка, а, скажімо, сини твої, не ховалися в лісі, а брали зброю та гнали геть більшовників, то не трусився б ти оце перед ними на своїй землі, у своїй хаті... Вони й будуть вас грабувати, поки не візьмуться за вила...

— Е, не кажи, Несторе Івановичу... Більшовики розумніші стали... Ввели проддиктат, тепер все не гробуть, як у двадцятому... Торгувати дозволили...

Махно засміявся.

— Дозволили? Та хто має право заборонити селянинові продавати вирощене ним? Хто? Дозволили... Ну ти тільки подумай, Максиме, вони торгувати дозволили...

— Скоро й дикати будуть комісарі дозволяти... — піддакнув Батьку Максим. Хоч він, як і Махно, чудово розумів, більшовицькі шукають компромісу з селянством, і, здається, їм дещо вдається. В усякому разі настрої селян поволі змінюються. Шалення пропаганда, залучування та мінімальні економічні поступки змалювали селянина пізнати окупацію України не тільки вже й кепською. Пригадався єврейський анекдот, котрий любив у шматку розповідати хмелівський шинкар Абрам Кухарчук. Коли прихочає хазяїна козу, щоб вона була в хаті. Через тиждень той приходить і скаржиться, що життя не стало краще. Раба поради йому вилзи в хату ще кількох овець та кіз. А через три місяці — вигнати всі тварини надвір. Прихожає, лабувшись кіз і овець в домі, немов на світ народилися й джукав доволі шось мати. От вже чоловік і щасливий.

Повечерявши махновці вкладалися спати. Махно доручив Думнічу перевірити, чи не понапивалися хлопці на цатах. Все було спокійно й

Думчик, залізши на коніще сіна, заснув, немов паречену обійнявши сиву тівку й шаблюю.

Яків ТУМАРКІН, літо 1921 року.*

«На троні штабе-капітана хлопець подався до кінотеатру. В порвах між частинами фільму, коли спалахувало світло, посилюючи, збоку проносив свої обов'язки, відкривав торгівлю своїм солодким паром. У метушливі загибів записку і, не дуже стурбований цим, побіг до кіносеансу додому.

Затоптаний білий аркушик потрапив на очі помічників машиніста паровоза Іванові Лимаренку. Думаючи, що хтось загубив документ, найавторитетніші мандати писали тоді на клаптях звичайнісінького паперу, не завжди навіть білого, Лимаренко підняв його. Перечитав записку і, можливо, кинув би на підлогу, якби з ним не трапився перед ним один випадок.

Під час останньої поїздки до Шенетівки Лимаренко побачив у вагоні стороннього чоловіка. Був він у засмазаних, забруднених штанах сорочці і в драгих штанах з мішковини. Попросивши трохи води і води напиться, «заєць» розповів, що він паровозний коцегар, який Шенетівки. У Києві відстав від своєї бригади. Щоб не ходити в начальству за безплатним квитком на дорогу назад, вирішив добратися тендері. Хіба свої робочі хлопці не підвезуть?

Ніхких документів він не мав. Жодної деталі паровоза назвати не міг. Не знав і прізвищ шенетівських машиністів. Видавали руки жовтуваті, та надто вже ніжні, без жодного мозолітка.

У транспортній ЧК затриманого обшукали. Знайшли клавішу машинистки у комір сорочки. На ньому стовпчик цифр.

Пасажири з тендера на донітті тільки адивовалі розумні розвідники.

— От халепа! Купив на базарі стару сорочку, а в ній така зрадницька знахідка...

Підібрати з ходу ключа до цього шифру спеціалісти не змогли. Відзначили лише дуже велику схожість його з цифровими таблицями перехопленими раніше.

Ідучи слідом цих знахідок, чекисти довідалися про створення більшовиками та Кональовим підпільної військової організації. Вони мали зв'язки з Цуккомом, але існувала автономно. Чекисти ще не знали про імені ватажків нової організації, ні методів її конспірації. Висока була однак; назва: БОСС — військова організація січових стрільців.

Лимаренко усього цього знати, звичайно, не міг. Але офіційно

«Нагадує чирчак, що йде про чекістську версію події»

МАХНОВЦІ

моя Країна Рад їздили лише дипломати. Тому згадка в листі про якусь закордонну поїздку і про церемоніал побачення з Макеєвим не могла не насторожити його. Він не полинувався дати добрий «так» і зацікавив до губчєка.

Отак вийшло, що замість ротмістра Макеєва на побачення з полковником Коршунювим прийшов чекист і почав з ним довгу «гру». Вона тривала не один рік і допомогла виловити і знищити чимало ворожих більшовикам агентур.

Ельза ГРУДМАН, Вінниця, серпень 1921 року:

«Через два дні після приїзду до Вінниці Ельза заїшла у відділ до Констандогло, і після кількох слів очі Михайла помітно округлилися, як сльоза, здавалося, от-от вилізуть з орбіт.

— Як член колегії губчєка буду шефувати над вашим відділом... Вияздала Ельза зовсім не так, як при першому знайомстві: новенька чорна шкряпка, що приємно поришувала при кожному кроці, португальської, на лівому боці — шабля в піхвах, на правому — наган у коричневій обшивці; суконкова шапка набакир.

«Екіпівка, ніби на банду вирушатиме звідси, — про себе відзначив Констандогло. — Що ж, побачимо...»

Як старий член партії — п'ятнадцять років більшовицького стажу мала лише вона — Ельза викликала в Констандогло повагу, але до її міркув він поставився з недовірою, не сприйняв всерйоз. А як же інакше? Основним засобом пересування був кінь, а процьати в сідлі день-два неслетко і для бувалого кінюшника, а тут — жінка!

Ельза детально школярський зоніт, де в неї, як з'ясувалося, відомості про діючі в губернії повстанські загони — цілу ніч просиділа, роблячи потрібні виписки з оперативного зведення. Час від часу заходила до Констандогло і детально розпитувала про райони жасування повстанських ватажків.

— Що чути про батька Лиха?

— Поки що не вдалося ліквідувати... Нападає на партійних працівників, червоноармійців, вбиває активістів...

Коли я працювала з махновцями, — говорила Ельза, — ми різними методами принертали на свій бік деяких «батьків». По-перше, не проливалися жінка кров, по-друге, допомагали в боротьбі з такими, як самі. Ви пригадуєте?

— Експеримент? — хитро подивився.

— Експеримент...

— Є і в нас щось схоже... — скупившись п'ятірнею бороду Михайло.

— Є тут один... Омишук Артем. Відомий отаман Брацлавщини. На-

прикінці минулого року зі своєю ватагою — 70 шабель! — як приво-
дять у Румунію. Повернувся лише тепер, пансіні. Затримали його в
Дністрі при поверненні. Артема вирішили використати для пропаса-
хвалені в Весукарійським з'їздом Рад широкої політичної позиції
учасників повстанців і звільнили з-під варті...

Після звільнення Оніщук — його, звісно, не вдалося переробити на
кінця! — написав звернення до повстанців, яке надрукували у губер-
газеті «Червоний край». Закликав скористатися амністією і поверну-
ся до мирного життя, припинити нікому не потрібне кровопролиття.
Наприкінці червня погодився поїхати в районі, до відомих йому по-
манив з пропозицією припинити боротьбу.

— Артема треба терміново відкалікти, — сказала Ельза.

— Навіщо? — здивувався Михайло.

— Сталася помилка. Він не повинен діяти від імені губчека.

— Чому?

— Пустять у розход... Уяви: прибуде він до Хмарі, скажімо, і від-
зу тому в очі: «Я з чека!» Та його заріжуть, навіть не розмовля-
ють. Він же для них хто? Зрадник, хто продався москалям. А
таким би баталка коротка: зашморг на шию, очі — рогами, душа — в рай.

— Не буде Хмара свого мorduвати...

— Сам не мorduватиме — іншим накаже... За зв'язок з ЧК отримав
тата з матою не пожаліють...

— Як же бути? — стривожився Констандогло.

— Оніщук повинен говорити від свого імені... Був за кордоном, бачив
собаче життя. Коли повертався — спіймали. Змусили написати статтю
ку... Втік. Багато думав. І от переконався: іншого виходу такі неси. Як
більше закине про закордон, що там, мовляв, лише горілку п'ють та в
бабах тигаются й зовсім не збираються йти сюди, нам на поміч. Та
дошкудлише! Тому з Оніщуком треба поговорити... Куди він поїде?

— Казав, на Літинщині... Відсидіться, зв'язки поновлять і поїде.

— Його треба побачити.

— Треба... — замислився Михайло. — А де його знайти? Він
сьогодні тут, а завтра — біс зна де...

— Може, спробуємо?

— А що ж робити?! Тільки, якщо відверто, мало я в це вірю.
Краще б почекати, доки сам об'явиться.

— Тоді пізно буде. Побачитися треба ще до зустрічі Оніщука з
отаманами.»

поки для нас наслідки. Треба було готуватися до вирушення на Украй-
ну. За планом Штабу таке вирушення повинно було відбутися в другій
половині травня. До того ж часу поляки обцяли влаштувати справу
матеріального постачання і підготовки транспортування до кордону
завантаження всіх родів зброї, загальною кількістю біля п'яти тисяч бійців.
Петлюра теж нібито погоджувався з планом Штабу. Про те Штабові не
довелося вирішити тоді, коли він хотів.

В половині травня Петлюра заявив, що треба почекаати. Десь і щось
ноби то ще не було готове. Петлюра власне посилався на несприятливу
міжнародну ситуацію і на те, що в Польщі напевно стане до влади
німецький кабінет, який більше допоможе повстанню, ніж нинішній. Поляки
й собі почали крутити. Вони неначе й хотіли задовольнити вимоги Штабу,
але хтось їм у тому перешкодив, — не то Англія, не то Франція, —
але хтось їм у тому перешкодив, «дипломатичні таємниці» й більше нічого. Поляки натяка-
ли, що на острів не виключена можливість війни проти більшовиків. Що
воно там було, хто на тому тиснув — невідомо. Тому Штаб примушений
був залишитися в Польщі.

В черні Штаб переїхав до Львова. Причини для того були різні.
Поляки, позитивши мою тенденцію звести їхній вплив на роботу Штабу
до мінімуму, намагалися перевести штаб десь у таке місто, де краще, ніж
у Тарнові можна було зорганізувати контроль над його роботою. Львів
поляки не вважали за цілком відповідне місто для нашого перебування
— боявся нашого контакту з галичанами. Вони збиралися нас пере-
вести або до Варшави, або до Любліна. З Тарнова треба було виїхати,
бо все, що робилося в Тарнові, через тиждень ставало відомим у Хар-
кові.

Петлюра хотів позбавитися безпосереднього сусідства Штабу, бо
останній перешкодив йому провадити кумедно з отаманами, з якими
Петлюра зносився поза Штабом. Ті зносили перекладати через Да-
венса, персонального Петлюриного ад'ютанта. Знову ж не хотілося і
Петлюрі відшукати далеко від себе штабу. Він боявся, щоб Штаб не
стає більш незалежним від нього, ніж було до того часу.

Я хотів перевести Штаб до Львова. Це давало мені можливість
безпосереднього сполучення з Україною. Та й до галицьких справ вва-
жає в кінцевому придивлятися, бо в моїй голові не містилося ніколи —
на жаль Україна відмовитися від кількох мільйонів українців, що пра-
гнуть прилучення до неї. Перемого моє бажання — штаб вирішено
перевести до Львова. Глязєр замовив окремого товарного вагона для
перевезення канцелярії, прокламацій та іншого приладдя. Працівники
штабу поїхали в особливому потязі, маючи військові документи подо-
рожі.

У Львові нас уже чекали. Для нас було звільнено будинок біля
вулиці Кілієвського. Там і розташовувався штаб. Мені і деяким співробіт-
никам довелося міститися в готелі «Європейському».

Юрій ПЮТЮННИК, Львів,
червень 1921 року:

«...Робота Партизанського Повстанського Штабу давала хвилюю-
чі результати».

В тому ж «Європейському» готелі мешкало й більшість польських офіцерів з експозитури ч. 5. Готель знаходився в самотньому місці м. Львова. Польські офіцери поводилися досить тактично, не конспіруючи. Через якийсь тиждень уся обелуга та адміністрація готелю знайшли в кімнатах готелю розташований «Штаб Тютюнника». Штандарт штабу або мене самого. З'явилися й комерсанти, що разом із кав'ярськими рухалися в Поділля. В більшості то були люди, що в свій час добре заробляли на Петлюриних комбінаціях, доставляючи для війська різні речі. Вони теж прочули про штаб, — з них добрі розвідники, — і пропонували свої послуги для «визволення України». Вони, справді, намагалися надавати дуже законотатні доклади Україні. Про те не тяжко було домітити, що комерсанти неї погано почували себе і «на чужині». Оскільки спекулянти, напевно, в тридцятьїй країні почували б себе не прикрасою у Львові та Кам'янці. Здобити мати зиск на всякій оказії, на жаль, нещастя у того роду людей нещезає. І єдиною метою їхнього існування є зиск. Одним із засобів одержати той зиск було й оте «благородне визволення України». Вони, навіть, обіцяли дати одяг та взуття в брід але тільки після початку повстання на Україні. Зараз же просили лише та завдатків на заготовлення потрібних речей.

Невідомо, які відносини були у тих комерсантів з експозитурою, але як раз їх до мене пририводжував сам поручник Ковалевський, а потім відіграв неабияку роль в роботі штабу.

З переїздом до Львова апарат Штабу мав поширитися. Зараз приступлено було до реорганізації цілого штабу. До цієї роботи приїхали офіцери Генерального штабу, на чолі з Юрком Отмарштейном. Вони мали перевести реорганізацію цілого штабного апарату. Така приступлено було до організації цивільного керування, що було зведено Добротворському.

Офіцери польської експозитури і, особливо, майор Фльорек та поручник Ковалевський взяли активну участь в реорганізації. Нам надано активну участь війн участь. Намагалися бути на всіх заходах Штабу. Це мені зовсім не подобалося. Потім у всіх відділах Штабу були поляки обов'язково хотіли посадовити і своїх офіцерів. Врешті, вони мали своїх офіцерів лише в канцелярії, пресовому та розвідному відділах.

Бажаючи застерігти себе від нашого сполучення з галицькими поляками запропонував Ю. Отмарштейнові організувати розвідку і довідку хію, де скучилися галицька еміграція. В такому випадку обидва могли дістати більші суми для роботи Штабу. Отмарштейн мені про це не задавав, хоч поляки й робили йому пропозицію таємно від мене. Я відмовив, бо крутив голову полякам і, напевні, коли треба було поширювати роботу на Чехію, запропонував полякам звернутися в тієї справі до мене. Я відмовив відповідного наказу. Нам'ятаючи історію з Дієвським

Тарнові, поляки не наважилися вдруге робити мені провокаційну пропозицію.

Поляки мають свою особливу вдачу і вживають своєрідних методів у політиці. Підсудний «персональний приятель» Петлюри та Савинкова, з «підсудники» удають за себе персональних приятелів тих осіб, з якими їм доводиться працювати, виконуючи завдання своєї політики. Оце «приятельство» є одним із засобів, якими користуються поляки для досягнення своїх політичних цілей.»

Матвій НЕДОЛЯ,
зі 1921 року:

«До Макеєва ЧК вирішила теж послати свого співробітника. Кого? Потрібно було на цю роль людина добре обізнана з офіцерським середовищем, його звичаями, своєрідною етикою, зв'язана навіть спільним колом знайомств.

Вибір, старанний і конітичний, припав на Матвія Недолю. (Прізвище, можливо, несправданно, Ю. Д.-Д.)

Рибалка, син і шук рибалок з Вилкова, Недоля за традицією служив у флоті на Чорному морі. «Майже дома», як любив говорити. Ходив ставити міни поля коло турецьких берегів, ганявся за німецькими крейсерами «Гебен» і «Бреслау», коли турки пропустили їх до Чорного моря. Із сльозами на очах тону під Новоросійським кораблі. Був і в морській піхоті. А потім — робота у ЧК.

Йому ще не минуло й тридцяти, а пережите почало осідати сріблом на скронях, накидало білих ниточок у чорний, як вороняче крило, чуб.

Найгостріше хочуть небезпечні пережив Недоля все ж не в боях, а за кам'яним столом. Стояв цей стіл у штабі самого Врангеля, а старший писар Матвій Недоля сів за нього за дорученням ЧК. Посада скромна, але видно було з невисокої цієї вишки більше, ніж з іншої генеральської банти: чекіст дивовав і почував у святяч світлий штабу — оперативному відділі. Тут знали кожний рух своїх військ. Сюди надходили всі дані з розвідвипіду про Червону армію. А часто ставало відомо і з яких джерел білогардійська розвідка здобула свої дані.

Хоч мав Недоля у врангелівському штабі звання фельдфебеля, оперативники дуже цінили його знання краще, ніж точно наносити обстановку на карту, іноді навіть доручали і «підіймати» карту самого начальника штабу, тобто з допомогою спеціальної штриховки робити обстановку на карті більш реальною.

У користуванні фельдфебеля, який зарекомендував себе людиною скроємною, мовчазною, непитущою, говорили все — і про службові, й про особисті справи. Бувало й так, що хто-небудь з оперативників давав йому таке доручення, що про нього знали лише троє: офіцер, який звер-

тався з просьбою, фельдфебель та жінка, якії він не запам'ятує, та йшли до нього. Одине слово, взаємини в штабі, всі підводні течії і скелі Недоля досконали. І все поставив на службу радянській розвідці.

Отже, не дивно, що саме Матвій Недоля, прекрасного знавця білогвардійського офіцerstва, і впрямий до Максева з наказом залежно від обставин. Становище його було досить складне. Матвій Рихлінському рантом захочеться бути присутнім на об'єднанні Корнунова з Максимом або снаде на думку відвідати Матвія, щоб дізнатися про наслідки цієї зустрічі. Про всяк випадок штаб капітана взяти під пильний нагляд. І все ж елемент випадковості шаліє в таких справах не виключений.

Та поки що Недолі щастило. Двері відчинив сам господар квартири не спитавши навіть, хто там. Запросив до кімнати, запропонував сісти.

Гість відрекомендувався справжнім своїм ім'ям: — Матвій Недоля.

Дізнавшись, що бачить перед собою доброго знайомого штаб капітана, Максев відразу ситан:

— Як там Володимир Олександрович? При останній нашій зустрічі він просто переликав мене. Таке плів, що й слухати тоско було. І усякому разі справив враження тяжко хворої людини.

Максев без особливих, правда, подробиць виклав зміст останньої розмови своєї з Рихлінським, зробивши наголос на його свідченні в Червоної армії.

Так, — погодився гість. — Події останніх місяців не мав ні з чим об'єднати. Розвинулась якась меланхолія. Та ви жке йоме Дирте. Раніше це була зовсім інша людина. Коли я працював у штабі, часто відвідував одного свого товариша, друга дитинства, який вже, крім мене, і познайомив. Мені пощастило зробити штаб-капітаном однієї з частин особистого характеру. Після цього ми, насмілюючись так експериментуватися, хоч Володимир Олександрович має старший офіцерський чин і комадував окремим інженерним батальйоном, а я тільки фельдфебель і служив старшим писарем оперативного відділу при штабі, переслали до начальника штабу Петра Миколайовича Врангеля.

На мене справили велике враження розумовість і глибокий Рихлінський, вміння глибоко аналізувати факти. Наші штабні вояки вважали, що штаб-капітан уміє блискуче оцінювати тактичну обстановку. І оскільки його частина завжди перебувала поблизу штабу, оперативники, перед тим як іти до начальника відділу з доповіддю, завжди йшли на своєму напрямі, звертався по пораду до Рихлінського. Йому завжди вірили. Тому й зазначили прикривати відхід частини пароплавів.

— Кому ви все це розповідаете — ротмістру Максеву? — запитав тома-написеріозно обурився господар квартири. — Я ж з вами був останньої години нашого розмови в Криму. Добре знаю вашого

МАХИОНЦІ

якщо, тому й не надав особливого значення його маренням. Як він тепер?

— Володимирові Олексійовичу набагато краще. Так принаймні повідомили мене родичі, до яких я кілька днів тому відправив його відпочити. На селі він швидко набирається сил. Сподіваюся, що ми зможемо привакувати його до наших справ.

— А якими справами вам, власне, хотілося б зайнятися?

— Що доручите. Я — людина невибаглива. До дисципліни звик. Доручить щось бойове. Чим більше шкоди нароблю червоним, тим більше втілю матиму.

— Виходить, і нам сала за шкіру залляли?

Недоля почав викладати легенду, складену для нього в ЧК. Народився на Одещині. В багатій сім'ї. Були і земля, і млин паровий. Все сполучували більшовики. Сто дванадцять десятин чорнозему націоналізували й роздали комнезамівцям. Худобу і коней — в комуни. Брата старшого за те, що вірою й правдою боронив Росію в лавах армії генерала Денікіна, забрали вночі, коли приїхав на побитку, червоні партизани. Доля його і понині невідома. Займався цією справою Осваг, взяв заложників з червоноармійських сімей. Десятьох розстріляли, та винних у загибелі брата так ніхто і не виказав. От і горить тепер душа бажанням помсти. З кожного, хто хоч сіринка в батька взяв, сім шкур спущу.

Жага помсти, жорстокої, кривавої, була поширенням серед білогвардійців явищем. Недоля говорив про неї з пафосом. Максев повірив йому. Там більше, що гість про свою службу в штабі Врангеля розповідав з такими подробицями, які могла знати лише людина, повсякденно причетна до його роботи.

— Недоля, ви коли-небудь чули про «Народний союз захисти родини і свободи»?

— Ні, пане ротмістре.

— Так от, — підвівся Максев, — я урочисто приймаю вас в його ряди. Ви можете спитати, чи маю я на це повноваження? Так, маю. Від самого Савинкова, який є його верховним вождем. Ставлю перед вами завдання: за всяку ціну влаштуватися на службу до військової частини, установи, складу — аби там була зброя. Нам потрібні гвинтівки, патрони, револьвери, гранати. Одержуйте їх по фальшивим документах, кредит, підбирайте силою, але, звичайно, так, щоб не провалитися і не викладати організації. Застережу: справа це нелегка — ЧК пильнує. Та коли діяти з розумом і сміливо — зробити можна немало.

Як на переконливий приклад, ротмістр послався на себе. Два місяці тому він врятував лише про те, щоб диверсією лишити пам'ять більшовицькій і податися в Софію, Париж чи інший центр білогвардійської еміграції. Та доля вирішила інакше. І він її відчинив. Випадково зустрів в еміграції, яка вела спецблок колишніх білих офіцерів, старого товари-

ша. Він приїхав з Польщі, де перебував тепер центр організації Союзу. Приїжджний шукав кого-небудь для постійного представництва «Народного союзу захисти родини і свободи» в Києві. Максим запропонував собі й тут же одержав підроблені документи на ім'я демобілізованого ротмістр владштуєва начальником військової охорони містобудівництва нової залізничної гілки з Києва до Коростеня. Він заступником призначив брата дружини. Справи йдуть непогано. На кількість гвинтівок уже пощастило приховати.

Через 2-й відділ генерального штабу польської армії самостійно встановили міцні зв'язки з петлюрівцями, які мають на Україні свою організацію під назвою Цупком. Макеев уже зв'язався з її керівниками. Тепер йдеться лише про строки повстання. Петлюрці мають його на кордоні. Макеев із своїми людьми має діяти в Києві.

Докладніше не було сказано нічого. Недоля не став допитувати. Договорено було, що як тільки він влаштується на роботу, з якого єдиного доповіддю.

Від Макеева Недоля мав їхати до ЧК. Але ж чи не стежитиме там

Василь ФЕДОРІВ, Вінниця, червень 1921 року:

До Вінниці прибув командирований Центральним Комітетом КПУ тов. Шафранський, старий мій знайомий, один з організаторів і керівників партійної організації в Миколаєві. Зустрілися ми як найближчі друзі. Шафранський очолює Вінницький раднаргосп і з головою влаштує на роботу.

У травні ми провели IV губерньську партійну конференцію. Головою губернькому М. П. Тарноградський зробив огляд партійно-політичної роботи, перших економічних зрушень. Багато говорився про класову боротьбу на селі. Конференція прийняла ряд постанов, зокрема про вивід губерньського партійного і радянського активу на партійну роботу в повіти.

Сотні верстов подолав у поїздах по Поділлі і я: виступав з доповідями на сільських сходах і на зборах комнезамів; створював і доручившим губпарткому місцеві партійні організації.

Одного разу — це було в червні — повертаюся з чергового візиту жінки. Не встиг переступити поріг губвійськомату, як мені доповіли: до Вінниці прибув член Реввійськради Київського військового округу В. П. Затонський. Володимир Петрович, тепло зустрівшись зі мною, сказав, що через кілька днів буде наказ командуючого військомату в Києві і Криму Михайла Васильовича Фрунзе про мого призначення на пост губвоенкома Полтавщини.

МАХНОВЦІ

До Вінниці прибув новий губвоенком Йосип Тимофійович Савицький, а з секретарем Подільського губвоенкомату Г. Г. Тірелем і начальником строїв частини М. І. Простовим виїхали до Полтави.

Повсереду чекала відповідальна робота...

Ельза ГРУДМАН, Івча, червень 1921 року:

«Наступного дня виступили. Кавалерійський загін швидко просувався від села до села.

Увійшли в Івчу. Порадилися на сідбах дядьки, поцілувалися на ворота хлопчан і провадили захоплені поглядами вершинів. Над сільрадою майорівали чорні червоної прашою. Ніде жодних ознак перебування повстанців.

— Здрастуйте, товариші! — зустрів голова сільради, пристаркуватий чоловік у дотканих полотноних долонею груди. — Кх-ха!.. Ви якраз вчасно... З'явився тут учора один тип. Негутешний.

— Ану, веде! — відразу запалився Констандогло. — Покажуй.

Пішли селом. Із садіб, порослих будинками і дободою, за ними спостерігали люди.

— Як обстановка? — поцікавився Михайло.

— Та як сказати... — ксьло зморщив вуста голова. — Аби не гірше...

— Набигають?

— Давно вже не було. З тиждень...

До покинутої хатини, яку ніхто вже не займав, під'їхали з воріт. Була вона дуже стара, вгрізла в землю, вище призьби обросла бур'янами і кущами. Відомське місце!

З вікна тупо бахнув обріз. Куля продірявила Констандогло шапку.

— Городани тікає... — і одночасно ляснув постріл.

Михайло мовчки подивився на Ельзу. З дула її пагана вивис сизуватий димок.

— Не стріляти! — гукнув і, збиваючи малювочні вершечки будинків, побіг до хати. У кімнатах нікого не знайшов.

Тим часом у густому картоплинні, на сусідському городі, підбрали забитого. Ніхто з села його не знав. Очевидно, зайшлий, почував у Івчі...

— Може, у нас у кожній хаті так приймають? — не міг стримати роздратування Констандогло.

— Побійтеся тріха, — тим же приснім глосом одказав селянин.

— Чого його боїться? Грішний світ тепер...

Михайло! — серйозно подивився на Констандогло Грудман, і він правильно зрозумів той погляд.

Вінних багато у лісі? — переключився на інше.

— Хто його знає... — неперенно хитнув головою селянин. — Виріс, а проді і нема...

— Це як?

Просто. Як взаєні, де і хто тепер?

У різних сипали б. — Воно ніби й так... Кх-ха! Тільки хто їх, рину, праду славе! Один не знає її, а другий і знає, але не славе... Кх-ха!

— Щось ви хитруєте...

— Тут діло таке, — пошкіріб дядько потилицю. — Чоловік чинився на заробітках, прим'єром, другий — в армії, ще другий — збитий на фронті... А вони, може статися, всі в дісі... так?

— Ніби й так, хай вам біє... Повинні б знати, хто у як з абригніває, — все це сердешні Констандого, що повстанець, який протривав йому шанку, кінчився не від його кулі. — А то що з високі? Ніби ваша хата скраю?

— Михайле! — перебила Ельза.

Його як скоробило, зачепило самолюбство: доки його можна ставувати, мов малу дитину!

— Так і є, скраю хата... На самій околиці, під лісом... Жінка ж не чеперо дітей... сум замукав дядькові очі.

Такий поворот! Констандого вже й пошкодував, що так доклав до образу голову сільради. Він же, як би там не було, в право становини, ніж ти. Ти в губчека, при вході вартовні з кушетом, часом виждкаси у похід на банду, а цей чоловік постійно тут, сам і сам. Та й зброї у нього — хіба наган який!..

— А куркулі як? — запитав.

— Що — «як»?

— Ну, поводять себе... — не міг дивитися дядькові в очі.

— Ніби тихо... Продрозкладку здали. Правда, не всі з одностаною настроєм. Але це, як ось у газеті пропечатано, не стільки нам казати, головне зараз, аби країна мала хліб... А настрій — діло наживи... Та сам розумієш.

Сільрада займала дві невеличкі кімнати. Обставлені вони дуже бідно. Розхитаний саморобний стіл, один стілець з вигнутою спинкою. Давала, вичовгана шитими та сидіннями до блиску.

— Газети нам привозять? — включилася у розмову Ельза. Лякже, — чоловік пагнувся і видобув із пухляди з десяток міринків «Червоного краю». — Ось, передали в пошту...

— Чому ви їх у столі тримаєте?

На куриво пусять... З напером... кх-ха! кх-ха! у селі сусідки. Всі віддай — всі одразу на цигарки. А так по одній віддаю, пакатки не читали один одному...

Слідів Ошнудка в їм знайти не вийшло. Очевидно, жер у мігруючих своїх людей — йому дозволили вийти з собою кілька долінок.

Михайло чекав, що Ельза як член колегії губчека втручатиметься в життя загону — мала таке право, оскільки займала вище службове становище, могла наказувати, — однак цього не сталося, не чув від неї навіть зверхнього слова.

Край ока поглядуючи на давнину, протягом двох діб не давав спочинку ні коням, ні людям. Спокою Ельзиному можна було позаздрити. Жартувала, на йтому не нарікала. Михайлові понадобилася така витримка...

У Пеньківці до Ельзи підвели чоловіка.

Ось... Повстанці взяли... Від Лиха прийшов. Вдома, у жінки ховалися...

Ошудені плечі, жиливі руки, довгі, як і у всіх селян, що роками ходили за плугом, махали косою; давню не голені запалі щокни, сумні очі.

До кінця походу білий-меліш повно знали; хто підтримує повстанців, як отамани пополюють свої ряди. Ельза знайшла серед селян чимало друзів, вони згодом дуже допомагали.

Александр АНТОНОВ, Поселовка, 16 червня 1921 року

20 травня Тухачевського знову викликали в Москву. Треба було завітати. Ні Троцький, ні Ленін не були задоволені перебігом подій. Вони очікували чогось на зразок успішного Кронштадта. Натомість надійшли командуючий військами й Тамбовського округу на засіданні ЦК РКП(б) повчан більшовицьких вождів, що «викорінення бандізму слід очікувати не від розгрому банд, які громляться щохвилини, а голим і випрашленим чином від советізації ліснихбандинських районів, які служать життєвими центрами підтримки бандинів».

Троцький, слухавши це, сидів біля Леніна й бачив, як той нервово калював на аркушці якісь карлючки, що, як знав Главному означало невдоволення.

На засіданні ЦК Тухачевського вдрючили, він повернувся в Тамбов розхитаним й одразу ж розвинув ще бурхливішу діяльність. Ще 12 травня командування військами видало Наказ № 130 в якому вимагало від повстанців здати зброю і видати ватажків. До тих, хто його не виконував, застосовувалися жорстока репресія. Якщо зброю знаходили в руках селянина, розстрілювали десяток його сусідів: за те, що не допоміг. Сотнями стріляли, рубали й вивали заручників і заповзирень у бандинів. Була розроблена особлива інструкція по викоріненню повстанців, в якій фактично проголошувалося поголівне винищення повстанців. Селяни розбрелися каральні та «особливого призначення».

рутині, побродив малюючими вулицями і нарешті потрапив у знайомий уже нам кабінет голови губчека.

Ним разом нарада була коротка. У ній взяли участь лише тільки начальник відділу, де працювали Недоля та Крошніва. Обговорили, що робити з Рихліньським. Його присутність у Києві могла обернутися провалом усієї комбінації. Голова вилудував три думки і резолюції.

— Формальний привід для арешту штаб-капітана в нас є. Накази один. По-перше, не визнає на спеціальній облік і живе в Києві, що є незаконно. По-друге, йому запропонували участь у диверсії, що є незаконно. По-третьє, він не є офіцером. Третє — точно встановлено, що штаб-капітан займається дрібною спекуляцією сахарином. І все ж сказати йому не варто. Якщо судити з інформації, одержаної Недолею у Манаєва, Рихліньський і сам вагається, а ким їти. Ніхто, звичайно, не може гарантувати, що цей колишній білогвардієць уже остаточно змінив думку. Такий барикад йому бути. А ми з вами добре знаємо, що Коростеня тримає. Так, гарантії немає. Та це не означає, що ми не можемо зробити спробу. Давайте запропонуємо йому переїхати до Вінниці, де ми маємо умови, на нашу просьбу, надати йому кімнату і роботу. Все це при умові: виїхати з Києва однієї ж і не повертатися до Києва без нашого дозволу.

Вже десь об одинадцятій вечора два чекісти, Рихліньський та його коханка, яку йому дозволили взяти з собою, вирушили на вокзал. Відходячи, Рихліньський тихо сказав Недолі, якому чомусь сивинковський Розинувати не стану: все одно не скажете. Хотілося б тільки, щоб вони знали: я вже не плашу між двома берегами, не знаючи, до якого приречений. І я вже не Гамлет.

... За три дні після цих проведів радісно збуджений Недоля вистояв перед Макеевим, показуючи посвідченням командира збройної команди однієї з військових частин, розташованих поблизу Києва. Там написане воно було на ім'я Миколи Несторовича Кучугурова.

— Посада добряча, — похвалив ротмістр. — Та чому ти не ризикуєш перетворитися з кар'єри в пороса?

— Така моя доля, що я вже не Недоля, — відповів співрозмовник калямуром. І додав уже серйозно: — Колиш на полі бою виліз у шкуру червоного командира документи. Вже пробував і раніше виступити у хід — осічки не було. Ну, і тепер без ускладнень. Командую частиною бранців. Умови — ідеальні. Учбова команда розміщується в окремих казармах. Свій склад зброї, своя канторка. У мене вже й план є на подальшу надійною людиною до вас. Лічтимується вони в ремонті, аж поки не до нас переїдуть. Місяця вистачить на це?

— За моїми розрахунками, повстання має початися не пізніше, ніж через два тижні. Щоправда, Цупком намагалися відтягти початок

осені. Мовляв, селянам зараз ніколи. Та я дізнався з вірогідних кіл, що Врхельєв через великого князя Миколу Миколайовича Романова поспішається перед французьким урядом, а французи тиснуть на Пласудського, а польський генштаб — на Петлюру й Савинкова, щоб не гаяти часу. Кожний місяць зброї передидишки тільки змінює Союзу.

Тепер про зброю. Сюди гвинтівок не несуть. Пристаєте їх на Андріївський узвіз, тридцять чотирь, в прешу квартиру. На допомогу вам приїде якийсь другини.

Та замість ротмістрового шуряка прибігла на адресу, яку лишив Недоля, якась переликана жінка і чекісти, що грали роль дружини Матія, сказала, щоб він на квартиру до Макеевих ні в якому разі не з'являвся, бо за ротмістром стежать.

Незважаючи на заборону, Недоля все ж подивився до Макеева. Самого не зустрів. Стривожена дружина розповіла, що чоловік недавно їздив у відвідання до Коростеня. Там позитив, що за ним стежать чекісти.

— Переконалий, що пан ротмістр помилився, — заспокоїв її Недоля і запропонував: — Давайте зробимо так — поїдемо зараз на роботу до Юрія Олександровича. Тільки удавайте, що ми з вами незнайомі. Беріть чоловіка і ведіть додому. Через кілька хвилин після того, як ви підете, — віршуну й я. І вже, будьте певні, якщо стежать — це від мого боку не приховаться.

Так і зробили. Макеев заспокоївся. Почастував Недолу добрим обідом і швидко одержот розповів, чому так непокоїться. Саме під час останньої поїздки до Коростеня він мав зустрітися там з агентом савинковського шпигу. За їздки він чомусь не прибув. І слава богу! Бо доведеться б переконати його за шпигу. Наступного четверга закордонного гостя треба зустріти знову. Він привезе нові паролі для явок і перенесення для пред'явлення польським прикордонникам.

— Я б і сам не від того, щоб хоч одного разу з'їздити.

— Можна, коли не боїться чекістів. На кордоні понастися легко.

— Що ж, ризику. Ви облягли мені офіцерські погоні. От і буду або полковник, або підполковник.

— А у вас хватка добряча: з фельдфебелів одразу в полковники. Ну, це ще видно буде. А поки що перенесіть на Андріївський узвіз свої десять гвинтівок.

Після такого повідомлення Макеева перед Недолею постало багато нових запитань. Що робити з кур'єром із Польщі: затримувати чи ні? Коли: до зустрічі з київським резидентом чи після неї? Дати савинковцям десять гвинтівок для знищення відносин чи не давати? Як заволодіти перенесеннями через кордон і новими пароллями? Усі ці запитання нималися негайних відповідей, а головне — оперативних дій.

Перед тим як їти до начальства з конкретними пропозиціями, Недо-

ля вирішити завітати на справжню свою квартиру, побути хоч годинку сім'єю, відпочити. Та тільки переступив поріг, обняв дружину, каже: «Руки дощук, як пронизливо здавнився телефон».

— Де ти будиш, моя доле? — наслідуювато залунав у трубку голос Кропиви. — Біжи, Матвію, сюди. Тебе вже з годину розшукує голова.»

Василь ВЕРИГА, 18 червня 1921 року:

«...13 — 17 червня у Варшаві відбулася нарада представників українських організацій, на якій схвалено план збройної акції на території СРСР.»

17 червня відбулася російсько-українська нарада, в якій взяли участь російський політичний діяч Борис Савинков і його брат Віктор Савинков, полковник Михайло Гиллоріович, генерал Матвєєв, командант беларуської військової частини на землях Східної Білорусі, тоді вже під Польщею, полковник Фролов, а від українців — генерал Тютюнник, полковник Дашкевич та інші, а також представник військової канцелярії начальника Польської Держави і представники деяких закордонних військових місій, в числі і французької. На цій нараді обговорено можливість організації походу російських частин в Білорусь та українських — в Україну, а мали б виспикати всенародні повстання в Білорусі й Росії та в Україні.

Того самого дня поміж урядом УНР, з одного боку, та Російським Евакуаційним Комітетом, з другого, був підписаний договір у справі спільних повстанських дій в Білорусі й Україні.

Готуючись до походу, Головний Повстанчий штаб у Львові організував на польсько-совєтському кордоні свої власні розвідницькі станції, які мали за завдання стежити за подіями в Совецькій Україні і всю інформацію передавати до штабу у Львові. Такі станції знаходилися одна в Галичині, на Поділлі у містечку Копичинцях (біля озера Ізясин Кузьменко-Титаренко). У три були на Волині — у Кремені, у сотником Редькою у провіді, у Корці — з сотником Липкевичем, у Сарнах на чолі з сотн. Головком. Звідти українські старшини надсилали зв'язки з повстанцями на теренах підсовєтської України.

Повстанський рух в Україні, яким він був навесні 1921 р., не підставу для надій, що новий похід в Україну може увінчатися успіхом. Територія України була поділена на п'ять частин, в яких діяли окремі повстанські групи, а кожна з тих частин поділялася на 4 — 5 районів, які у свою чергу поділялися на підрайони. Організаційні й кадрові повинні були охопити всі збройні сили, що діяли у тих районах. Командувач груп призначив Головний Повстанчий штаб із найбільш досвідчених військовиків. Командирів загонів призначили командувачі груп з місце-

МАХОВЦІ

вих людей чи старшин, присланих з-за кордону. Крім повстанських надзвичайно, згідно з планом, треба було організувати також і повстанські районні комітети (центральний, групові, губерніяльні й повітові). Повстанську сітку утворювали повстанські «двійки» по селах, а з представників тих «двійок»

організовувалися волосні «трійки», які, у свою чергу, мали обрати повітовий повстанський комітет із п'яти осіб. Комітети вищих ступенів мали призначати Головний Повстанчий штаб. У визначеній Головним штабом час всі повстанська сітка повинна була розпочати всенародне повстання. Тоді ж на окуповану совєтами територію України мали ввійти з Польщі і з Румунії частини Повстанчої армії.

З першого дня утворення Повстанчого штабу почали надсилати в Україну старшини та козаків до певних повстанчих організацій із певними завданнями. З першого ж дня стали приїжджати до штабу люди з України, теж із певними завданнями. А в самому штабі з тими людьми наводилися доволі ліберально. Вони дивично «мусили спочатку побувати у начальницькому штабі, а потім обійти всі відділи та підвідділи, секції та підсекції, дістати потрібні вказівки або зробити певну доповідь» замість того, щоб одна якась уповноважена особа приймала й давала всю потрібну даному посланцеві інформацію.

У скорому часі було встановлено зв'язки з Національною Козакою Радою в Києві, яка завершувала підготовку до загального повстання. Вона розділяла майже всю Правобережну Україну на бойові райони, де оперували збройні повстанчі загони. Особливо сильно партизанський рух був на Київщині, в Таращанському й Білоцерківському повітах, тут провід над повстанськими відділами мав отаман Кнотковський, представник Національної Козачої Ради. Операції повстанців були тут не раз дуже успішні й сигнали навіть самого Києва.

Згідно з совєтськими джерелами, до повстання готувалися не тільки селянські маси, але також і деякі частини Червоної армії та їх командири. Поміж ними були і старшини Київської військової округи, начальники 45-ї Стрілецької дивізії — Гаркуша-Совіцький, командир 70-ї бригади — Кричківський і командир 26-го полку — Байда-Верещак. З Повстанчим Комітетом Правобережної України, ядро якого знаходилося в Гайсинському повіті, співпрацювали й українці, високопоставлені працівники совєтського уряду.

Наскільки це було правдою — годі сказати, в усякому разі отамани повстанських загонів інформували генерали Тютюнника про свої успіхи, заплітали їх рожевими фарбами й вимагали прискорення рейду в Україну. Маючи «оптимістичні» інформації щодо Всеукраїнського Центрального Повстанчого Комітету і прийнявши під увагу заперечення отамани, ген. Тютюнник почав вірити в те, що його рейд буде тим «настільки гідним», що вислуге вибуху всенародного повстання в Україні».

Яков ТУМАРКІН,
літо 1921 року:

«...У приміщенні заїзду на околиці Бородянки розташувалася Закарпатська батарея. У повній його назві було слово «підполіт». Але воно жак не відповідало дійсності. В цьому можна було переконатися, зазірнувши на простору сядибу. Під довгими навісами стояли коні. Коло паркану — тачанки з кулеметами, брички, вози. Батальйоном, головним завданням якого стала боротьба з бандитизмом, весь перестав коней.

Та загнати у двір виявилось не так просто. Принаймаючи на вершників, які тільки-но наблизилися до розташування батальйону. Хоча вершник був у військовій формі, тягав на собі цілий арсенал: револьвер, карабін, дві гранати, підсумок з патронами (а може, і ще й револьвер), вартоний зупинив його кроків за десять від воріт. Наказав спіймати, підійти ще на п'ять кроків і сінтав, чого треба.

Я з Київського військового, — поясняв прибулий. — Маю відкрити справу до командира батальйону.

Вартоний смикнув за напичку, до якої прив'язаний був дріт. Здалека, в глибокій тиорі, продалеченчав дзвоник. На вулицю вибіг вартоний по штабу. Вартоний доповів.

Ціть за мною, — запросив черговий, перериваючи посвідчення першого. За кількахвилин вони вже дісталися до штабу. Обмін привітаннями, коротка церемонія взаємної рекомендації. Запрошення пообідати. Представник військового відхилив гостинність. Він приїхав у справі невідкладній. Був у Димері й там абсолютно випадково, від людини, що просила не називати її, бо дуже боїться бандитської помсти, дізнався, що сьогодні на одному з хуторів на північ від Бородянки зустрілися і зіллються загони Мордалевича та Орлика. Пароль зустрічі — «Шибля».

Комбат широк подякував за цінну інформацію. Порадив гостеві зупинитись до завтра в містечку, бо кругом небезпечно. Але гість відмовився.

— Я озброєний. Крім того, службові справи кличуть. Будете в Києві — не минайте нашої хати.

Комбат вислав розвідників. Добре одягнені, на бричках, завіряючи гладкими кінями, хлопці з розвідки схожі були на заможних господарів, які зібравлися в гості. Коний з них міг без запинки назвати кулю свата, до якого їде. Обшук підтвердив би їхні слова. У містечку містечку можна було знайти і кусень сала, і глечик меду, і сузія такого переруку, що від самого духу на ногах не встояти.

Утрощ до комісаров і начальником штабу заходились розробляти план операції. Вирішено було перший роти підійти до хутора з південного боку, а другий і третій — обійти цей населений пункт з півночі і сходу й заходу. Сигнали атаки — зелена ракета.

Доки батальйон обідав, перевіряв зброю, сідали і запрягані коней, великою присмерку, до заїзду час від часу підкочували фури. Просилися почувати. Між вартоним і фурманками починалась довга розмова. Червоноармієць терпляче пояснював, що приміщення заїзду зайняте постійними мешканцями. Подорожний благав пустити хоч на одну ніч. Простягав вартоним якісь папірці: у важливій справі, мовляв, приїхав.

Нікому із сторонніх і на думку спати не могло, що заїжджені — розвідники, а вартоний — начальник розвідки батальйону. Словесним кодом, вербальним у звичайній речення, записками, які подавалися під виглядом документів, розвідники дали знати, що загін Мордалевича дістався до хуторів на північ від Бородянки, переправився через нього і скупився на хуторі на північ від Бородянки. Загону Орлика поки що на півночі не видно. Та надії на його появу отаман Мордалевич не втрачає, бо є категоричний наказ сьогодні ж об'єднатися, щоб рушити далі, куди-сь у район кордону.

Про все це розвідники дізналися в селі.

Комбат-225 вирішив скористатися з записання Орлика. Очоливши першу роту, він наказав гнати коней до зайнятого бандитами хутора.

Сонце повільно скочувалося за обрій. Але було ще добре видно. Півня на дорозі цілої киної напкі не пройшла, звичайно, повз увагу мав Мордалевича. Та сталося саме те, на що комбат, власне, і розраховував: психологічно отаман був настроєний на появу Орлика. Коли його сповістили про рух на дорозі, він злетів накривати стіг, а своєму ад'ютантові — колишньому дякові Козловському — наказав:

— Одягай ясу. Виходь назустріч. Пароль знаєш! Свої — веді сюди. Чужі — не зупиняй. Розпитай тільки, куди їдуть. Червоні — спитай що-небудь таке, щоб викликати легку підозру. Почнуть затримувати — галасуй, обурюйся, ти ж таки «духовна особа». Наші хлопці будуть поблизу, почують.

Обзброєвшись кінком і клучками, в якому лежало десятків зо три — нібито доброхотний дар віруючих, ад'ютант рушив назустріч Орликові.

Першими вступили в контакт з Козловським розвідники. З опісних своїх товаришів, яким раніше доводилося під різними приводами провадити до банди, вони знали що Козловський у розвідці часто мискується від попа. За це мав, до речі, неприємності від справжніх батюшок. Бо виступав особи, затримували й когось з неповинних.

Та зараз хлопці бул впевнені, що до них завітав саме дяк-ад'ютант. Про це свідчили й надто велика цікавість священнослужителя.

— Чи не знаєте, люди добрі, — питався піп, — хто це там таку нахаку на дорозі зняв?

— Чом не знати? — відповідають розвідники. — Ми і самі з тієї півночі. Тільки коні в нас баскіші.

— А що ж ви за добродії, куди таким гуртом ідете. Не весілля, бо вівалка?

— Глузуєш з нас, — панотче, — з'явля з воза найстарший за віком. Яке таке весілля п'ялтку? Чи, може, ти на чарочку напрошуєшся?

Не поспішаючи підходить той старший до попа. Каже на вухо: — Я вас добре знаю. Ви Козловський — ад'ютант отамана Мордалевича. Пароль — «Шабля». І не має нам чого боятись один отаман. Сідайте, козаче, на мого воза, та і переїхайте по одній за пасажу туди. За кілька хвилин прилетить і наш орел, якого ви Орліком звете.

Ад'ютант махнув рукою своєю, як тайлися за кущами, все гарало. Рота тим часом підійшла вже овсім близько. Видно стало зрештою червоноармійських кашкетів. Схаменувся дяк. Питає: «Чого це ви так впрядилися?» Розвідники пояснюють: «Для безпеки. Добре б вам іти все лісами та болотами. А нам довелося битиши шляхами, та через населені пункти».

Заспокоївся ад'ютант. Та ненадовго. Звелася в небо зелена ракета. Почулися постріли з гвинтівок, вибухи гранат. Розсипали дроб кулі. Тієї ж миті вийняв новий приятель нагана і сказав Козловському: «Став, гід, пляшку на місце, бо тобі ще зашкодить».

Понад дві години ривав бій з повстанцями Мордалевича. Вони були готові до нього і зазнали великих втрат. Понад півсотні вбитих, поранених підібрали червоноармійські по хатах, на горішках, горіжках, льохах. Та куди не заглядали — ні Мордалевича, ні найбільших помічників розшукати не пощастило.

Лише пізніше від захоплених живцем дізналися про невпрямий ставшину: оточуючи хутір, командири рот не примітили будов, що стоять майже в полі, за куполо високих дерев. А переважна частина команди отамана з друзями були саме там. Коли знялася стрільниця, вони втіли.

І хоч операція в цілому пройшла успішно, з незначними для такої війни втратами, командування і червоноармійці не були задоволені. Хто зна, чи скоро трапиться ще нагода одним ударом закрити цю отаманку. Тільки те й тішило, що серед полонених був його ад'ютант. Цей, мабуть, зможе відповісти на запитання, за чим наказом йшли до кордону.

Дуже засмутила б втеча Мордалевича з приготованої йому пастки того вершника, який, не жалюючи коня, сказав тепер до Києва. Та і події, що відбулися після його від'їзду з батальйону, він не знав.

Отже, кожному учасникові цих подій доводилося роз'яснювати ранили з багатьма невідомими. Не знав, наприклад, командир батальйону, що людина, яка повідомляла про банду і назвала пароль, тек з ворогом Советської влади, отже й Червоної армії, хоча носить й френч і працює в одній з її установ.

Що ж тоді припустило «представника військового дитя вояки

своїм політичним переконанням, інтересам свого класу і навіть власним інтересам?

Щоб дорозуміти це, повернімося трохи назад, до тих весняних днів, коли став діяти Цуцком. На перших своїх засіданнях він розподіляв інтереси. І тоді Олександрів Грудницькому дали мандат на посаду «уповноваженого у військових справах», тобто військового міністра. І до того ж пост «командуючого повстанськими загонами вздовж Київсько-Ковельської залізничної». Після провалу операції з пограбуванням Димерських лісорозробок, яку довго готував Грудницький, в Цуцкомі вирішили, що виданий йому мандат міністра треба передати комусь іншому. Вибір припав на Мордалевича.»

**Олександр СЕРБИЧЕНКО, Кременчук,
червень 1921 року:**

«У червні 1921 року О. К. Сербиченко став головою губвиконкому новоутвореної Кременчуцької губернії.

З хвилюванням повертався він до міста. Усе тут було йому знайоме і близьке: вулиці, якими вдосвіта поспішав на роботу, лісонидки й майстерні, де працював, плонца, що на ній в буремному п'ятому вирували мотини. І широкій розлив Дніпра, і величчі гранітні краєві, з яких підлітком ловив рибу, і острови, де часто відбувалися майнові і збори. Тут на нього чекали товариші, друзі по революційній боротьбі.

Тільки не був уже не той Сербиченко, якого знав Кременчук. П'ять років перебування в Харкові стали для нього роками змужніння. Дві революції і громадянська війна. Роки боротьби і випробувань, які по насиченості подій могли заповнити ціле життя. Це був Сербиченко, який пройшов велику школу як депутат Харківської міської Ради і голова Залізничного (Іванівського) райкому партії, як Народний Секретар шляхів сполучення України і член комісії Наркомату шляхів сполучення РРФСР, як член Харківського губпарткому і заступник голови губвиконкому, нарешті, як заступник Наркома внутрішніх справ України.

У Кременчуці серед відповідальних партійних і радянських працівників міста і губернії він зустрів товаришів, з якими пліч-о-пліч тривалий час працював і брав участь у революційній роботі. Секретарем губвиконку партії був, наприклад, колишній робітник Крюківських вагоноремонтних майстерень Пантелеймон Іванович Свистун, людина силна, а надзвичайним зарядом творчої енергії. До складу бюро губвиконку партії входив ще один колишній робітник майстерень — Олександр Саранчук. Особливо радісною була його зустріч із Свистуном. Обидва раділи, що доля знову звела їх, що тепер вони працюватимуть разом.

Становище в губернії, як і на всій Україні, було надзвичайно склад-

ним. Скрізь ще зияли рани війни, сліди жахливої розрухи. Кременчуки, напором ремонтні майстри нагадували кладовище, не працювали фабрики, лісопилки, міська електростанція, міст через Дніпро був виснажений деникінцями в повітря.

У Кременчуці і навколишніх селах лютували епідемії висхідного тифу та інших хвороб. Місцева газета «Дело революции» повідомляла: «епідемія тифу» в місті розростається і набуває характеру пандемії... Ід висхідного тифу помер член ревкому, один з найближчих друзів Сербиченка по кривківському підпіллію — Павло Іванович Дячківський.

А на селі роздували подум'я повстанці. Вони вбивали комуністів, губвиконкомів, комітетів незаможних селян, розправлялися з їх родичами.

На V з'їзді Рад України в 1921 році голова Вищої Ради Народного Господарства України В. Я. Чубар відзначив жахливе економічне становище республіки: видобуток вугілля становив лише 22 проценти від планки металу — 1, продукція машинобудування — 4 проценти від планки довоєнного періоду. Зруйновано було 4 тисячі кілометрів залізничних колій і 150 залізничних мостів. Хліба було заготовлено лише 25 процентів, а погін'я худоби становили 15 процентів проти довоєнного рівня.

Для керівництва відбудовою народного господарства призначено була створена губерньська економічна рада. Вона тримала під постійним контролем відбудову промислових підприємств, зокрема таких особливих важливих об'єктів, як міська електростанція, міст через Дніпро, залізничного і водного транспорту. О. К. Сербиченко застосував свій в Харкові досвід організації суботників і недільників. Комуністи, радянські працівники, комсомольці і молодь Кременчука виходили на суботники і недільники. Місцем традиційних зборів був проспект Революції. А вже звідси робітники і службовці з піснями, у колонках йшли на місце роботи. За короткий час були відновлені залізничний транспорт, енергетичне серце міста — електростанція.

Велику увагу приділяли губвиконком на губком партії відбудові старого механічного заводу — колишнього заводу Алієв. А вже в 1921 році підприємство в губернії по виробництву і ремонту сільськогосподарських машин. Губзаввідділ звернувся до Українського Промислового Прохання передати завод у його відомство. Наркомзема України добровільно це прохання. В 1921 році було заплановано виготовити 500 молотарок, 500 селомоторізок, 200 приводів, 250 корморізок.

Губком партії, губвиконком П. І. Сивистун і О. К. Сербиченко долучили визначеному планів заводу, виходячи з потреб губернії в сільськогосподарській техніці.

За пропозицією губвиконкому бути націоналізовані тодішня махоркова фабрика Кременчука. Ця підприємства перебувала у жахливо важкому становищі: не було сировини, палива, кошти.

Олександр Калістратовичу активно допомагали його товариші з Шкляр, Г. Буркат. У берні 1921 року стали до ладу після переобладнання третьої топки нова та перша махоркова фабрики.»

Митрофан ТАЛЬКО, Глодоси, червень 1921 року

Вже через два тижні по прибуттю додому, Талько почав нудитися. Кинутий з коловороту війни в мирне життя, позбавлене, як йому здавалося, тривоги, ризику, Митрофан почувався не на місці. Рана заживала тепер надзвичайно швидко.

Тривольський привокзал у Новоукраїні й наїждив у Глодосі тільки по лісах. Тоді вони збиралися чи в нього, чи в Тальків, приходили колишні партизани, сиділи за столом в садку під вишнями за північ.

Навколишні арештанти й розстріляні привишні по хуторах колишні махорки та коністосовані повстанці. Хто був розумніший і не довіряв особисто більшовикам, забирали сім'ю й виїждив з села, найчастіше на Донбас чи у великі промислові міста. Довірливіші переходували, переміщуючи, в родині на хуторах. Найбезпечніші ні від кого не ховалися, вірячи в амністію.

До Глодос доходили чутки про повстанців отаманів Железняка та Мелешка, що вперто не бажали скласти зброю й переходувались десь не то в Чорному, не то в Перубайському лісах. Жив ніби автономним життям Холодний яр, не пускаючи на свою територію більшовиків, час від часу вибухавши гнівом проти місцевих гарнізонів красних та карателів.

Місцеві вчителі говорили, що не виїшов з лісу й колишній вчитель, працівник Єлківського губвиконкому Герасим Неестеренко, який і дотепер має фінальний повстанський загиб десь у районі чигиринських лісів. Не повернувся додому й колишній директор гімназії Тихін Березник, котрий теж на чолі повстанського загону воював з більшовиками. Про Фотія Мелешка говорили, що він з Василем Недайкою та сотнею глодосин разом з Петлюрою відступав до Збруча й перейшов такі кордон.

Талько не визнавав земляків. Селяни були залічани, кожен замкнувся в собі. Змирилися з новою жорстокою і відступною владою. Життя пішло ніби мимо Глодос, полишивши його в тривожній сплячці й очікування чогось ще гіршого... Селяни втомилася від воєн, революції, повстань... Хотілося просто жити, орати поле й вирощувати пшеницю... Жити втомилася одлакувати своїх чоловіків, чиялися за них, не відпускаючи з дому. Нікому нічого вже не хотілося, лиш би не чіпали, не грабували, не заарештовували, не брали в заручники...

Проте, це стоювалося не всіх. Талько не міг знати що саме в ці дні якийсь ста верстах від Глодос у Цвітнянському лісі відбувався Окружний з'їзд повстанців. Ініціював його скликання Логвин Паиченко, один з керівників Повстанкому. На з'їзді земляк Митрофана — Гера-

сим Нестеренко, котрий звався тепер Орлом, доводив отаманам, що його Штаб армії УНР, призначив головнокомандуючим Першим помічником полярської округи. Це ж саме доводив делегатам і Кирило Бондаренко. З'їзд визнав головою амбітного Нестеренка-Орла.

Орел поїхав у Холодний яр, скликав на базі загонів отаманів Холодного Яру нараду, на якій призначив на місце Окружний з'їзд, який повинен був обрати новий Окружний повстанком. Помередній був розпорядився чекістами й лише кільком його членам — Яковенку, Паченку дозволяло уникнути арешту.

Григорій Яковенко, котрий і в Єлісаветграді намагався налагодити підпільну роботу проти більшовиків, був разом з іншими відданий на волюжонку Кравченком, причетним до загибелі Костя Степановича (Викторного) і лише чудом уникнув арешту.

Отаман Орел покладав на Глодоси, Хмельове, Злишку, Комарів доокружні села та хутори певні надії. Тут сивокошівку жива була, народ — нащадки воєнних поселенців та виселенців-бунтарів: Мелько, Недайкаша, Березняк, Коваленко, Отаманенко, Запорожний, Хмичинядо інших офіцерів — уродженців цих сіл стали повстанськими командирами... Нестеренко послав у своє рідне село довіреного повстанця, аби той створив у Глодосах чи в Хмельовому повстанком. Кандидатура на отамана в Орла вже була. Очолює повстанців у разі повстання мав би Карло Синицький, в Глодосах підходящої кандидатури не було. Нестеренко на той час не знав, що в село повернувся Дмитрофан Тарас

Леонід СПРАГА,
червень 1921 року.*

*Човен з шестом ткнувся у пісок. Чоловік кинув весла, виступив на берег і подав руку молодій, гарній жінці. Потім дістав кинжол, виступив під деревом і прихилився спиною до стовбура. Жінка здохнула, схиливши голову чоловікові на коліна.

Він грає її кучерями. Та коли хто-небудь прислухався до їх розмови, страшенно здивувався б.

Плутаючи від хитлоування російські, українські і польські слова, він скаржиться:

Ничого не розумію! Два роки ти примушував мене і жінку доводити тобі про кожний крок українців у Дубно. Доводилось їм жити в чужій родині, приймати у себе людей, від самої цієї роботи яких мені сталося гідно. Коли я скаржилась, ти говорив, що цього нікуди не дінешся: як тільки ослабнуть джерела інформації, тебе переведуть звідси за безпорадність, і ми змушені будемо розійтись.

«Вірши частини повісті Я. Тумариним, Л. Спрагою»

МАХНОВІЙ

«Тенер, бачу, наша милість готова дуже легко розлучатися зі мною. Ймовірно, щоб їхати на Україну вести розвідку проти більшовиків. Шкода, можливо, життя. І заради кого маю нести такі жертви? Заради Петлюри, того самого, за людьми якого ми два роки ведемо спостереження. Хоч убий — не розумію!

— Людко, мила, — поцілував даму співрозмовник. — Ну, що тут сказати для розуміння! Ти й далі працюватимеш на ту саму солідну фірму. Хіба що господарин у тебе тепер буде двоє. І то умовно: все залежатиме з нашої кішени. Раніше, дорга моя, ми з тобою збирали інформацію теж не проти Петлюри. Зовсім ні! Серед українських емігрантів, і особливо серед українців місцевих, а вони складають переважну більшість населення, став все більше людей, які співчують Радам. Треба ж нам знати, що вони мають собі в голові. Твоя інформація через пана сотника Лукашенка, прикомандированого до нас урядом УНР, частково передається Петлюрі. Тенер ти, користуючись своїм чарівним звуком (ето раси цілого його), працюватимеш, як і раніше. Тільки може не в Дубно, а далі на схід, за Збручем. Одночасно виконуватимеш і деякі доручення пана Лукашенка. Раджу подружитися з ним. Тим більше, що він і сам дуже поважає товариство гарних пань.

Негіднику, перепродує мене, як цуценя. А я от відмовляюсь їздити на Україну!

— Не раджу, дитинко! Це наказ. З наказами взагалі не жартують, а з офіційні тим більше. Хоч і лежиш у мене на колінах, розмова у нас ділова. Тому дайши ставити всі крапки над «і». Так, здається, кажуть росіяни? Любила ти не тільки мене. Будучи кавалером галантним, не ставиш наводити список твоїх коханців за ці два роки. Він надто довгий, але дам, як і все інтимне життя нашої агенції, відомий. Отже, любко моя, не будемо перебільшувати ці масштаби, ні температуру нашого кохання. Ти не Джульєтта, я не Ромео і тим більше не Оттелло. Інакше мені давньою доведеться б задумити тебе. Кишмо, однак, жартувати. Ти працювала справді ненюгато, і за це тобі дещо перепало з тої грубої кішени, про яку пан міністр внутрішніх справ і міністр військових не знаходять навіть сеймові. А коли вже бути одвертим до самого кінця — ти й мені не дещо стала. Знаю: у вас, голуб'ята мої, (маю на увазі тебе і того чоловіка), рахунок у банку зростає. Як хочеш, ми й після твого повернення можемо не цуратися одне одного. А поки що спробуй свої сили на більшовиків. Думаю, що чоловік не стане тобі на заваді.

— Чоловік що, він далеко! І я так раділа з цього!..

Так, чоловік твій далеко. Та зовсім не в тривалому відрядженні у Варшаву, як тобі говорили. На дарунків і століць не сподівайся. Він уже третій місяць там, у червоних. Його взяв з собою на посаду начальника штабу отаман Басарабенко, призначений на високий військовий пост у майбутньому повстанському війську. До радичини ти поїдеш разом з його, ну, як би не сказати, дружиною. Точніше, з його коханкою.

Законна дружина пана Басарабенка живе, між іншим, на Київщині, радяцька з нею зустрічатися. З ревюцій баба може накоїти хвилю. Попросячесь тут, мила. Зайдеи ще сьогодні до начальника бюро пана Личевського. Здається, у тебе і з ним відносини були, не так офіційні... Він тебе проінструктує докладно.

З цими словами начальник польської жандармерії в Дубно давши доповідь дружині колишнього білогвардійського офіцера Люда Ковальчук сісти в човен і переправити її до причалу біля фортеці.

Личевський ніколи не подобався Людмилі своєю зовнішністю. Він не був принаймні таким циніком, як жандарм. Довелося, правда, вийти до довгого і докладного інструктажу заночувати в його службовій кабінеті, але ранком він зв'язався з 2-м відділком штабу білогвардійців на тому, щоб сотник Лукашевич приїхав за пані Ковальчук сам супроводити її до Львова. Тут вона була відрекомендована помішникові Кузьмискому.

Спочатку полковник нія розмови тільки від свого імені, і вимагає сказати, дуже конкретно. Він підбув з духляди писемності, ду кілька пачок цигарок з радянськими етикетками. Ковальчук сказала і хотіла вже було відкрити одну, щоб запаляти, але востанок м'яким рухом застеріг її.

Це не для вас. Почастуйте когось із комісарів. Від такої зустрічі застрахуйте години на три. Мищо! А за такої час, як ви самі розмовляєте, енергійна жінка може зробити багато: обшук, знайомство з потрібними документами, можна піти й повернутися, зникнути зовсім... Тимчасово режіться, пані Ковальчук, бути дуже близько від вашого призначення, коли він настане.

А в цій торбинці — цукерки. Пробачте за погану уважку. Але по під нішнію радянську. З цими цукерками поведіть себе з обережністю. Кожен, хто поклазе ними, не прожине й двох тижнів. Витинців більшовикам не жаліть. Знайдемо спосіб поповнити ваші запаси.

— Тепер, — вів далі Кузьмиский, — слухайте особливо уважно. Передати вам інструкції начальника головного повстанського штабу ера-хорунжого Тютюнінника. Запам'ятайте: знайти отамана Мордалевича. Передати йому мандат. Пізніше зашлите його куди-небудь. На цьому клаті полотна Мордалевичу вручається невеличка записка з мандатом повстанським військом усього південно-західного району України. Потім ви через київську розвідку знайдете свого молодшого отамана Басарабенка. Передати їм наказ генерала Тютюнінника, щоб підійшли Басарабенко підлеглий Мордалевичу. Що? Можливо, не повірять? Для того й посилаємо їм власних дружин. На кордоні ви зустріжете від сотника Лукашевича адресу найбільш законсервованого офіцера Мордалевича. Попереджаю: це велика таємниця. Ми довіряємо вам, одну з найперевіреніших наших агентів. Ви вже так багато...

зробили, що в разі зрадиства самі станете першою жертвою ЧК. Отже, — пильність і шпильність!

На той бик нас переправлять пан Лукашевич і представники офензив. Не думаю, щоб вам довелося повертатися назад. Сподіваюся, поїзд встановив пройде швидко. В разі термінової потреби прибути сюди для зв'язку — взяти ошого папірця.

Кузьмиский подав Людмилі Ковальчук невеличкого рожевого папірця. На ньому не було ніякого тексту. Тільки цифра 656 і чийсь підпис.

— Це ваш особистий номер в офензиві. Як тільки ви пред'явите його на першій-лінійній польській заставі, вам допоможуть потрапити до них. Отже, — підписав полковник, дякую зрозуміти, що аудієнцію закінчено: до скорої і щасливої зустрічі в Києві.

Ковальчук і коханка отамана Басарабенка переночували в невеличкому будиночку для агентів біля самої застави. Вночі їх і ще одного чоловіка, чийого імені ніхто не назвав, перевели через кордон до найближчого села на радянському боці. Було це тоді не так уже й важко: застава й пости радянців були досить рідкі.

З прикордонного борошна, яке вони нібито везли на базар, добралися до Коростинцева. Знайшли потрібну адресу. Назвали пароль. Почули правильний відгук і так заїхали, що кинулись обіймати двох чоловіків і жінку — двох братів та їхню сестру, які господарювали на південній квартирі Мордалевича.

— А чи знаєте ви, панове, яку новину привезли ми отаманові? — сказав Ковальчук.

— Скажіть, скажіть, мила, брати заодно передать йому й це, — відбавлярила її господарка.

— Його призначено командуючим усім південно-західним районом України.

— О-о-о, за таку новину можна й чарку хильнути. Допоможіть, хлопці, стіл накрити.

— Та хіба це кахаче діло, — мало не в один голос заволали приїжджі. — Давайте ми вам допоможемо.

Незабаром компанія сідела за столом. Гості живо розповідали, з чим прибули, як добралися до Коростинцева. Господарі сіпали запитаннями: хотілося дізнатися якнайбільше, щоб доповісти новому командуючому. Стати полягати вже над ранок.

Прокинулись гості пізно. Хлопців не було.

Удосвіта вирушили до лісу, — пояснила господарка. — Десять годин будуть. Наказали без них нікуди не ходити. Небезпечно! Ви ж і до лісу радянських не знаєте. Ще скажете до когось «пан». Або ще щось.

Десять уже перед обідом повернулись хазяйчині брати. Стояли, але не сиділи. Бачили самого батька-командуючого. Наказав їхати до Києва. Зустріч відбудеться там.

Всеволод ВЕРХОВСЬКИЙ, червень 1921 року:

«...В один із червневих днів 1921 року Василь Манцев запропонував мені, себє Горожаніна. Коли зайшов до кабінету, голова Всеукраїнської державної комісії передав йому аркуші паперу з машинописним текстом.

— Ось яка вимальовується картина. Погляньте! — сказав Манцев. Махновські загони все ще діють по селах і хуторах республіки.

Горожанін взяв аркуші. Прочитав назву: «Зведення по бандитизму № 55». Дати йшлося:

«...По Харківській губернії... Махновська банда у складі 60 чоловік напала на село Радянське... Вбито 7 місцевих жителів: Дубовий, Свєжиков, Котинів, Доррішнев, Лінар, Заїка і ще один, чия особа не встановлена... Потім вона унірвалася на хутір Романівку, де бандитами вбитий громадянин Товстоногов. На хуторі Бузовому Ольховської волості порубано поки що не встановлених громадян, а також керівників Коновалова та Серебрякова...

Сумський повіт... с. Миколаївка. Бандити з'явилися вночі... Вранці голова волостиником Бондарен, 3 міліціонери, продаєць Зубов, грабівани... Кузнівський цукрозавод, хуторні Софіївка, Спасьма, та Воробіївка... Частина банди (40 чоловік) напала на Рогозянський цукрозавод, що міститься неподалік від с. Миколаївки, знищували підприємствами та їх сім'ями, грабувала...»

— І це діється у столичній губернії, — відзначив Манцев. — Чи не докір усім нам?

Горожанін прочитав примітку, зроблену кимось із співробітників повітових надзвичайних комісій: «Під час проходження в районі цукрових та спиртових заводів Махно наказував відчиняти останні, роздавати майно заводів робітникам і селянам. Ще одна примітка йшла мовляла: «Махно наказав командирам карати всіх чекістів, міліціонерів, комуністів, комнезамівців, командирів і червоноармійців, які не здалися у полон, і оголосив 7-й та 9-й кавалеріям «чорний терор».

— Звернуть увагу тепер на об'єднений змій абзац, — сказав Манцев. — Йдеться про Білаша. Як на мене, час звернути на нього до серйозну увагу. Пам'ятаєш, що нам говорив Верховський?

Горожанін перегорнув сторінку, знайшов об'єднані своїми рядочками: «...Загоном Махна розділилась Азовська група під командуванням Пивнінського та Донецької губернії вступила у район Маріупольського повіту. Махно направилися до Харківської губернії...»

— А тепер ознайомтеся з розвідночесенням, одержаним від махновських колег, — простягав Манцев кілька скотолтих аркушів.

У ньому говорилось: «...Начальник штабу Білаша різко виступив проти тактики і планів Махна, звинуватив його у незначній

новий, картат начальник контррозвідки Зінковського за поверхову і неспирну оцінку настроїв селянства, їх ставлення до махновської Повстанської армії. Білаш запропонував перейти у Бердянський повіт, де знаходились потаємні склади зброї та боеприпасів. Махно не погоджувався, але Білаша підтримали командирні азовської групи Пивнінський, Бушко та інші. Бачачи, що азовці під впливом Білаша відходять від армії, Махно погодився на це. Білаш, залишивши у Маріупольському повіті загін під командуванням Пивнінського, з групою козаків (близько 25 осіб) під командуванням «Ліоїс», один «Максим» і один «Кольт») перейшов на територію Бердянського повіту. Він нібито має намір пробитися до міста Євська... Ці дані підтверджують червоноармійці, яким поспішало вирватися з махновського полону».

Коли Горожанін ознайомився з розвідувальною інформацією, яка надійшла від армійських чекістів, манцев почав розмову про операцію, спрямовану на захоплення на чальника штабу махновської «армії» Білаша.

— Віктор Білаш — це своєрідний «ключ» до всього махновського підпілля на півдні України. Він знає дуже багато. Махна треба позбавити його бази, таємних складів зі зброєю та підручних на хуторах. Тоді його можна буде легше взяти. Дамо цій операції кодову назву «Штабист». Я хотів би залучити до її проведення Всеволода Верховського, незважаючи навіть на те, що він глибоко проник в анархістсько-махновське підпілля. Але «Штабист», тобто Білаш, вже відколовся від Махна. Тому пошуку в Приазов'ї Верховського важко буде обгрунтувати. Чи, може, я помиляюсь?

— Здається, ви маєте рацію, Василью Миколайовичу. Нехай «штабиста» шукатиме місцеві товариші, зокрема Запорізька губчека та Бердянська повітова кімісія.

— А ми керуватимемо операцією в цілому, — підхопив думку Горожаніна Манцев. — Пронув нас, Валерію Михайловичу, зорієнтуйте товаришів із Запоріжжя. Підготуйте наказ про захоплення Білаша на його головну базу Рудакова.»

Коментар Вячеслава ВЕРСТЮКА, про червень 1921 року:

«Масові експропріації, а разом з ними і каральна політика до заможного селянства застосовувалися до осені 1921 р., коли стало цілком прозримим, що вони лише поспілюють деградацію селянського господарства.

Політика експропріації суперечила курсу нової економічної політики, яка мала на меті підтримку «страдного селянина». Її організатори ніяк не могли відмовитися від воєнно-комуністичної ідеології,

їм здавалося, що зміцнюючи бідноту, вони знекровлять гурит, на якому розвивалося повстанство, але не можна не бачити, що така політика мала і зворотний бік — множила ряди незадоволених Радянською владою. Пленум ЦК КП(б)У (липень 1925 р.), повернувшись в іншій політичній ситуації до аналізу названих подій, констатував: «Розкуркуленням же істотно зачіпалися інтереси не лише куркулів, а й частини більш заможних середняків». Ознаймившись з інструкціями, розробленими Катеринославським губвиконкомом разом з мандуванням І-ї Київської армії, начальник організаційно-інструкційної частини Реввійсєктрибуналу всіх збройних сил на Україні виступив на РНК України, що репресивна і відкрита боротьба з бандитизмом позитивних наслідків дати не зможе. «Не слід забувати, що бандитських загонах бере участь колосальна кількість місцевих селян, незадоволених Радянською владою і розпропагандованих контрреволюційними едементами, з одного боку, обурених діями місцевої цивільних властей — з іншого... — пише Вельт. — Каральні заходи вислані на місяць, не стільки відновлюють «порядок» і замиряють бандитизм, як, навпаки, розраджують корінні цього зла — бандитизму — своїми репресивними заходами, тобто підпалами, масовими розстрілами та ін.»

Шкода, але документів такого характеру в практиці 1921 р. без надлишку, тоді як репресивні заходи застосовувалися масово. 10 червня 1921 р. постійна нарада по боротьбі з бандитизмом прийняла рішення про оголошення с. Пархомівки «контрреволюційним гніздом» на підставі того, що тут зупинявся загін Махна. Виникли у «безпосередньому зв'язку з Махном» піддали вищій мірі покарання. Ті, що лишень були зачеплені дозрені в подібному, вислалися за межі України, а їх майно конфісковувалося і передавалося бідноті. Військовому командуванню безпосередньо вказувалося зібрати дані про села, які надавали активну допомогу Махнові або переходили його загони, з тим щоб у відношенні таких застосувати подібну міру покарання.»

**Яков ТУМАРКІН,
червень 1921 року:**

- «...У Києві жінки трохи відпочили і попросили:
- Покажіть нам місто.
- Пішли вчотирьох. Ходили довго. Нарешті коло одних широких дверей хлопці запропонували:
- Давайте заглянемо сюди.
- А що тут таке? — кокетуючи запитала Ковальчук.
- Губчека, — пошмихнувся її супутник.
- Ха-ха-ха, — аж зашмихався сміхом Людмила. — Який же він загін?

З шістьма словами вона штовхнула двері, рішуче переступила поріг. У просторому вестибюлі стояв вартовий. На штик його гвинтівки були встановлені переустки. Ковальчук відсахнулася, ступила крок назад. Та кавалер уже влучило, але твердо тримав її під лікоть. Те саме робив його колега з пани Бесарабенко.

— Ці громадянки з нами, — кинули вартовому.

Довго допитувати не довелося. Жінки ще вчора за столом усе відверто розповіли. Довалося надати цим розповідям протокольної форми.

— А тепер, пані, — сказав старший, той, що з білими шитками в чорному чубі, коли Бесарабенко її Ковальчук трохи заспокоїлися, — ми вам все ж надамо можливість побачитися з своїми чоловіками. Через деякий час. На сьогодні, як і так забагато вражень.

— Матвій, вони переконані, що їм просто сниться поганій сон, — розсміявся Кузьма Кропива, коли вартові ввели затриманих. — Самі до ЧК прийшли. Якщо з допомогою цих двох красунь нам поаїстять знайти Цуком, я їй справді вважаю їх чарівницями.

— На жаль, вони не знають голоного! де ж нині керівництво Цукому?

— Але з нами переходив кордон ще один агент. І таємничість, а також не було обставлено, той факт, що про радянській території він перебував окремо, примушує думати про нього як про птицю польоту шовкового. Чи не в Цукому приперся?

— Про це, Кузьмо, розмова буде на оперативній нараді. А поки що я пішов. У мене є на сьогодні ще одне нагальне доручення.

У мене теж: відвідати старого приятеля — пана Бороніла. Кожний його крок мені, правда, відомий. Але ж треба час від часу й самому заглядувати свою пошту.

Приймали першою половиною дня обидва чекісти були задоволені. Їм начальники — теж.

За останні тижні таких вдалих днів, багатих на хороші новини, все більшало. Та жоден з них не увійшов до літопису ЧК просто щасливим випадком. З дрібних, на перший погляд, фактів, інформацій, зіставлень перед чекістами поставала широка панорама контракти, яку в глибокій таємниці готував ворог.

Ще недавно в руках Київської губчека була лише тоненька ниточка, яка вела до контрреволюційного клубка. Така тоненька, що її потягти за неї було небезпечно — розірветься. З допомогою Василенка, Лимаренка, Василя Пруденка з товаришами, пригрозуючи іноді самих ворогів привокати на безпеку революції, чекісти так зміцнили цю нитку, що по ній стало можливо добратися до багатьох ворожих кубельців: яючих на кооперативних квартирах, бойових й вітрів, банд.

За паролем, привезеним з ескендний до Розсоховатки, Умані, Тарно та інших мість, до петліврівського, савинківського та монархічного відділів були заслані розвідники ЧК або їхні надійні помічники. В

уманському підпіллі став «своїм» Нічипір Мамалига. З роками ми активно «співробітничав» Петро Гальчинський.

Василь Пряденко, повернувшись з Умані, куди відвозив Нічипір, теж попросив якоїсь значущої роботи. Та в голові ЧК були свої плани. Яким він поки що не ділився ні з ким. Але в уяві розставляв точки. Досвідчений шахіст, що розігрує без дошки найскладніші шахові партії. Пряденкові в них відводилася роль фігури надзвичайно адекватної. Як це вже робили пасажирі зеленого фургона, а її «грозом» робили. Поділля. І поїхати туди мав Василь. Він кохав Марією — їй було це. То чому б йому не рушити на її розшуки.

А поки що Василеві наказали осягнутись у Бороніда. Він мав дарувати старому парубку, підтримував через нього відносини з колегами-цупкомівцями. У вільні години, коли вони лишалися наодинці, Василь брав стару бухгалтерську книгу, яка ліпилася ще з часів війни, об'являв контори «Киевлянина», і на чистих сторінках записував роман. Пряденка про життя-буття в таборі Ланцут. Хотів після цього записати роман.

Та шість розповіді Василя це дуже надихали його на літературну працю. Бороніду хотілося жити-блакитної діалізі, а життя в Ланцуті не відповідало його задумам. Недовольний автор, який Пряденка знав, що той не вміє розповідати, Василь, побігів не розуміючи, в чому саме загідно говорив:

— Та ви не нервуйте, Євгене, Адамовичу, я вам розповім про інше. Був у нас один козарлюга на прізвище «Золотий чоловік», дражнили його так за те, що ховав у чоботях золото...

Кінчилося все тим, що автор майбутнього роману від цих слів утомився, і їхні бесіди про табори припинилися.

Отак і йшло. Вся або принаймні вся відома ЧК частина цупкомівського підпілля і причетних до нього інших ворожих організацій розпадалися на всю глибину зі своїми зв'язками вниз і частково за кордон. Все ж керівництво ВУЧК не дозволяло жодного арешту. Бо це могло бути верхнім провід Цупкомівського сховати ще глибше або й взагалі реїти на той бік кордону. Взяти ж ватажків було неможливо без трипоги, знятої Грудинським, місце їхньої схованки лишалося нерозкритим.

**Яків ГАЛЬЧЕВСЬКИЙ,
червень 1921 року:**

«...Не минуло і двох днів після перемоги над більшовицькими військами під Самгородком і безвідповідальним звільненням полонених, як почалася діяльність нестаниць, почала наповнюватися порожнім військом»

МАХНОВЦІ

Отаман Орел порадив Пугачу, не приймаючи бою, негайно вийти із загрозового району. Адже одна з основних заповідей партизанки готувати: ніколи не погоджуйся на бій, якщо його нав'язує ворог. Атакують ти — їд лише тоді, коли ворог не чекає цього. Нехтувати цим правилом — значить бути битим. Але у Пугача вже від успіхів голова пішла обертом. І він ув'язався у бій з ворогом, який мав значну чисельну перевагу.

Ставало те, що мало статися: повстанська ватага юнаків-романтиків під тиском організованої армійської частини розбіглася.

Червоні втекли в село із заходу. У східній частині це вичикували козаки Орла — єдина організована група «війська» Пугача. На роздоріжжі побачили декількох червоних. Начальник більшовиків — «вечірній, пікатий москаль», сперились правим ліктем на шию свого коня і, як видно, переплутавши чужих зі своїми, привітно махнув рукою:

— Сєда, сєда, товариші! Здесь все наші.

Орел слухавно під їхні і несподівано кілька разів вистрілював москалем у груди. Пугач теж розрядив у нього браунинг. Ордінєць замість шкати мертвим, почав матюкати повстанців. Потім повернувшись жеребця і — втілюючи.

Орел такі надзгодні його і одним махом шаблі розтяв велику руду розкову випадка Золотої Орди. Решта червоних кинулась урозтіж. Але від козацької шаблі врятуватися нелегко.

Все ж комуся поталанило. І це виявилось на краще — втеча ординців викликала паніку серед червоний кінної сотні, яка у повному окладі втекла до сусіднього села Талалаї.

Та це вже не тинило: у Пугача залишилось якихось тридцять півних та козаків Орла. «Отаман Київщини, Волині і Поділля» був у простраті: він не знав навіть, скільки втрачено пораненими та забитими, не міг, де поділяв решта воїства, з яким він мав намір вступити до Києва.

Позаком він прирік селян на люту кару. Червоні у страшний спосіб атакували над селянами. Кількох заможніших селян вже розстріляли. А дичат — отих найкращих куйтот — гвалтували!

Не гитче відпинуло на всіх. Козаки їхали понури, невеселі. Всім було зрозуміло, що «під такою дурною командою» вони пропадуть.

Парада була бурхливою. Проти отамана були всі. Пугач, повністю дезорганізований, щоб якось розрядити ситуацію, «на два тижні» розпустив підділ.

Треба було вертатися до Поділля, та Орел не міг залишити друзини, яка перекочувалася на одному з далеких хуторів. Тому, наказавши Грабуньковій шістьма подільськими козаками на рідний терен, сотник Гальчинський з Мандзюком та поручником Красотом пономарював до містечка Притуки, що розташовувалося на березі річки Десни.

На лівоу березі Десни жили заможні українські селяни, а на право-

горині: а) на боротьбу з організованими бандами, як злом бандного характеру і б) на боротьбу з обыкновенним професійним бандитизмом. В першому случает, благодаря деятельности милиции в Подольском, Коростеньском, Киевском и Староконстантиновском выступлений организованных банд не было. В остальных уездных милициях их выступлений выразилось в следующем: 1) в Житомирском, Новоград-Волыньском и Овручском — банды были уничтожены и их выступления выразилось в следующем: 2) в Житомирском налет банды Лисинцы на местечко Иваница, причем был убит один человек из числа жителей, легко ранен один милиционер и убит один дит; 2) пленение в лесу той же бандой около села П. Западного уезда Урождина 44; 3) налет на село Селец Фастовской волости, где бандой сожжено здание волостного комитета и конячейки и 4) несколько случаев грабежа среди жителей в прочих местностях Житомирского и Новоград-Волыньского уездов.

После задержания главарей некоторых банд, а именно: Сухого, Лисенко, обоих братьев Кирилков и Денисюка, банды, будучи временно преследуемы милицией, в разное время частью добровольно сдались, частью разбежались или же скрылись на территории уезда. Банды Лисинцы с частью своей банды сдались уполномоченному ЧК в Фастовской волости. До этого еще перешел на сторону Советской власти местный атаман Юрко Мордалевич. Появившись в районе Денисово-Солотвин Житомирского уезда банды Милашевского, проводившие грабежи среди населения, пока еще не ликвидирована. Но по последним сведениям — уже сама распалась. Из этой банды задержано в разное время 2 бандита. В последнее время появилась новая банда в Овручском уезде численностью 30 — 40 человек, ограбившая двух милиционеров, посланных по служебному поручению, и сделавшая несколько грабежей; причем, мерзавцы милиции и местных организаций также не было отражено и убито 7 бандитов; задержанные же 4 бандита переданы летучему отряду 44 дивизии.

Борьба с зарегистрированными одиночными бандитами выражается следующим: после поимки в разное время 39 зарегистрированных бандитов в Киевском, Новоград-Волыньском, Подольском, Житомирском и Овручском уездах число вооруженных нападений и грабежей значительно уменьшилось. Всего из 32 заявленных грабежей и убийств только 2 случая остались нераскрытыми и преступники не задержаны. Таким образом, и в этом случае деятельность милиции следует считать успешной.

Яков ТУМАРКИН,
липень 1921 року:

«Тепер у Цупкомі докладали зусиль, щоб більші й дрібні банди

НАХОНІВ

мислю об'єднати. З такою місією і був посланий в діє Грудницький, який уже не міг бути, а щось на зразок агента для особливих доручень. Заразом, подібні доручення він міг виконувати тільки в тих районах, які обталися з місцем його службових відряджень по військкомату.

Так занепокоїв його до Димара. Отут в одній групі, що діяла як «філіал» Мордалевича з Орліком, Грудницький і дізнався про намічене зліття Мордалевича з Орліком. «Філіалові» теж запропонували приєднатися і дали порад.

Зарядість, яка весь час точила екс-міністра, підказала йому хитре рішення: покітиситися суперників і одночасно виступити в ролі рятівника Чепілко. Це й привело Грудницького в 225-й батальйон.

Тепер він мав здійснити другу частину свого плану. Робити це треба було якнайшвидше: викаже на допити Мордалевича Цупком — не безпека життя і над автором хитрого плану. Тому, ледь поставивши коня до стайні військкомату, Грудницький поспішив на Полтавський вокзал, де мешкав Чепілко.

Повна такого раннього і незваного гостя аж ніяк не порадувала господаря. Не відмовивши навіть на привітання, Чепілко прочитав прибульцю нотацию:

— Хто вам дозволив приходити сюди? Та ще вдосвіта, коли всі сплять вдома! Чому не додержується встановленого порядку зв'язку? Такого грубого порушення конспірації я вам не пробачу!

Грудницький мовчав, з мстивою насолодою думаючи: «Кричи, кричи. Оскільки тебе зараз такою новиною, що конячка сіла тобі за сім повків адисте!»

Дочекавшись паузи, Грудницький спокійно мовив:

— Прощайте, якщо винний. Готовий нести яку завгодно кару. Та проведи мене сюди лише турбота про вашу безпеку. Треба негайно літи звідси!

— Що сталося? — аж присів на ліжку Чепілко.

— Страшно й говорити... Така біда...

— Кажіть швидше, може, справді гасно дорогий час...

— Вам треба рятуватися. Мордалевич з усім штабом в руках ЧК!

— Звідки ви відомо?

— Сьогодні вночі, коли я відводив коня до стайні, розітові про це черговий по військкомату.

Господар швидко одягнувся. Потиснув гостей руку:

— Прощайте, погарячкував. Спасибі за службу, повідомте, кого встигнете. Про нову адресу дам знати через племянника.

На цьому розійшлися, розганяючи в потилю коня, які поспішали вже на роботу.

Грудницький, винитнувши коло свого будинку на ходу з трамвая, ледве не наскочив на селянський віл. На соломі лежало двоє тяжкопоранених у військовій формі. В одного бинти закривали навіть очі,

доб, злиналися тільки вузьенька шпарена, щоб дихати. Троє поранених сиділи, знісали ноги з воза. Грудницький дивився на них і ніг не подумати, що ті, які їдуть на возі, причетні й до погрому цього.

Десять за четверть години віз п'їхав у двір губиська. Легко поранених там один з тих, що лежали на соломі, моторно скочив на воза і з його звали бинти, розв'язали прикриті соломною ногою. Тесер у нього неважко було впізнати Козловського, з-під устілки воза «поранено» вийшли зброю і повели дика в приміщення.

Весь цей масярад злидобився лише тому, що, за даними ЧК, Мордалевич готувався за всяку ціну відбити свого ад'ютанта, який їхав до Києва. Чекісти поїхали іншим маршрутом. Заарештовували його конвоїрів замаскували під поранених.

Не гаючи часу, в ЧК приступили до допиту. На цьому безпричинно і Крошча.

Козловський тримався дуже спокійно. Твердив, що ніколи бачив не знає. Про Мордалевича чув, але ніколи його не бачив. Дав чутки, що є в нього тетка — бандит у ясі. Він би того Козловського сам підмагав різками.

А чи не дуже м'яку ви придумали йому кару, — насильно кинули слідчий.

Не може людина в моєму сні проливати кров, — з паниччю пояснив заарештований.

Та коли чекісти пообіцяли висмикати як свідків парафіян свого церкви, в якій Козловський, за його словами, правив службу, і записати документи канцелярії повстанців, писані його рукою, неважко було йому відповісти на запитання. В пошекинках Козловського був і особливо важливих моменти. Він назвав прізвище голови Чувської його домашню адресу. Знав також, чому загин його до кордону, що не забув про єднання з силами, які перейдуть кордон із заходу.

Хто персеїде, коли, чисельність, озброєння? На всі запитання відповів: була одна: не знаю!

Того ж дня Крошча на парі вороних, в супроводі одного чоловіка, бласкучий касні пожежника, об'їхав будинки в Києві на Подільській лінії. Побував і в родині Чувілка. Знайшов давно не чинений домовий протокол. Підписати треба було господареві квартири. Жена Чувілка сказала, що підписати сама, бо чоловіка вдома не має, не сподіюється. Поїхав аж у Донбас до родичів, які обивали амантувати його на роботу.

На вулиці Крошча сказав колезі:

Виходить, пропав голова Чувського, і собачи гавкали. Не знаю, чи, а я в це не вірю. Хтось його попередив про аренд дама. Хто дає одна загадка, яку відгадати нелегко, але обов'язково треба. Вона бити тільки зрадник. А ворог за спиною куди небезпечніший від того, що перед тобою. Та нічого: і хитрого ліса можна зловити.

«Здохавши непримного йому сусідства Повстанського Партизанського Штабу, Петлора розпочав таємно від мене повстанську політику на Україні. Безпосередніми помішниками собі в цій справі він узяв свого ад'ютанта Дашенка та начальника канцелярії Гитовського. Вони надіслали Босарбенкові мандата «Отамана Київщини», вислали на Україну Щербанюка, Трейка та інших. Його висланці їхали на Україну і робили неуперед директивам Штабу, які теж підписував Петлора.

Окрім того, Петлора і через Штаб надіслав деяких отаманів, даючи їм директиви таємно від мене. Так між іншим, було надіслано Шенеля. Шенель одержав офіційне уповноваження через Штаб на декілька повітів Волища. А від Петлора він мав таємну директиву заступити Мордалевича, уповноваження якого охоплювали цілих три губернії Правобережжя. До того ж після переходу Мордалевича на бік Радівщини, наказав за підписками Петлора і моїм заступником замість Мордалевича — призначено Яворського (Карого). Оскільки останнього підтримував я, Петлора вже не довіряв йому.

Шенель вийшов на Україну і, заманивши до себе Яворського, обеззброїв його і збирався «внести в розход». Яворському понастило втекти від Шенеля. Цілком Шенель заявив Карому, що заарештовує його «з наказу Юрія Тютонніска». Треба зазначити, що Шенель одержав зброю і навіть коней від польків і з кількома десятками людей перейшов кордон на Поділля за їхньою допомогою.

Елементи деморалізації та розкладу мали собі підтримку з боку «червоної влади» і боротися проти них було надзвичайно тяжко, особливо в того часу, коли вони переходили на Україну. Ті люди, які проти одного інтригували. Один одного провокували і взагалі своєю поведінкою цілком виправдовували дану їм назву бандитів.

Та й самого Штабу не залишав Петлора у спокою. Він увесь час намагався до складу штабу включити своїх клевретів. Окрім Кузьмиченка, до Штабу надіслано було Петлорі свого колишнього головного прокурора — генерала Мошківського та інших. Ці компанії, улані, ввійшли у штаб, ниморили скрізь, і щоб показати роботу, наговорювали Петлорі різних дурниць. Останній їм вірив, бо то ж були «свої люди». А ті люди фактично були найгіршими тому, хто сьогодні каже плати. Вони вже, починаючи Петлору, служили просто політиком. Між іншим, майже всі вони спробували і в «Рідному краю» організувати політської дисципліни (контрольовані), завданням якого було провокувати та лічати.

Александр НЕСВИЦКИЙ, Полтава,
24 червня 1921 року

«23 лютого

В Криму расстреляны бывшие служащие Полтавского Казачьего корпуса: воспитатели Георгий Петрович Порай-Кошиц (я лечил в семье), Василий Иуданович Шереметов, Ростислав Александрович Чеботкевич и доктор Григорий Андреевич Левченко с сыном.
24 июня

Вокруг Полтавы много повстанческих отрядов. Сегодня зарезаны музыкою убитых под Абазовкою. Много раненых. Повстанцы разжигают советские отряды. Повстанцы не позволяют уважать себя и своих вель.»

Митрофан ТАТЬКО, Глодоси,
22 червня 1921 року

У хвіртці стояла молода гарна чорнявка у вишиваній, блакитній спідниці з вузликком в руках. Вона доброзичливо посміхалась.

— Ви — Митрофан Татько?

Митрофан підсвідомо шпур об штанні мокрі руки, він жарко рався біля худоби й вишив їх.

— Ну, я... А ти хто така?

Чорнявка стрілила очима.

— Мені треба з вами поговорити...

— Говори...

— Не хотілося б у дворі.

— Пішли в хату...

— Та ні, давайте іршце десь у садку, в холодку присядемо.

Митрофан знизав плечима й повів гостю в садок. Сіли на косяку вишнію.

— Ну, як вам біля свиней живеться, козаче? — напівжартую задала незнайомиця...

— А тобі яке діло? — розсердився Татько. — Ти хто така, прийшла?

— Мене звуть Надійка... Я — з Хмельового. Вчителька в Глодосах закінчувала учительську семінарію... Ви не знаєте мене до вас серйозна справа...

— Це ж яка у вас до мене може бути справа?

Чорнявка зітхнула.

— Я можу бути відвертою?

— Спробуй...

МАХНОВЦІ

— Мене попросили зустрітись з вами Герасим Нестеренко. — Жінка зробила паузу, очікуючи реакції Татька.
Але він зберігав незворушне обличчя.
— Ви знаєте, хто він?

Татько не поспішав відповідати. Герасима Нестеренка він знав. Це був досить шанований у Глодосах учитель, належав до партії есерів. За есерівським списком його колись, ще в сімнадцятому році обрали делегатом на губернський з'їзд совітов, там він став членом виконкому й в езді вже не попернувся. Подейкували, у вісімнадцятому, по приходу війни, він організував партизанський загін і воював з німцями. Але потім став прихильником Центральної Ради, брав участь у повстанні Петлюхи проти Скоропадського, воював проти більшовиків... І тепер десь командував повстанцями в Холодному Яру... Особисто вони були знайомі. Коли загін Татька воював під Єлісавєтградом з григор'євцями, Нестеренко, ще, здається, був ще членом Єлісавєтградського губвиконкому... Чи вже не був? Але якого біса він прислав до нього цю красунечку? А може це провокація? Якщо Нестеренко — повстанський отаман, то які він має справи до нього, Митрофана, колишнього красивого партизана, махновця й командира Червоної армії? Схоже на провокацію червоних...

— Не знаю я ніякого Нестеренка, — буркнув він про всяк випадок.

Чорнявка засміялась.

— Ви вважаєте мене провокаторкою...

— Нічого я не вважаю, кажи, чого прийшла... Мені поратися треба...

— Я знаю ви не любите більшовиків, хоч і командували у вісімнадцятому красивими партизанами. І про вашу службу у Махна я знаю... І думаю, що зацікавити свиням, це не те, чим вам треба було б займатися...

Татько хмыкнув.

— А чим же?

Надійка посерйознішала.

— Ви, по характеру командир, отаман, ватажок. Вам треба сидіти в хаті й мачати шаблею...

— Достига, я вже намахався за чотири роки...

— Невже вам подобається нова окупаційна влада?

— Влада, як влада... Може мені взагалі ніяка влада не подобається, ніби вже діло?

— Не намагайтеся бути грубимим, ніж ви є. Я знаю, і колишній анархист, і приблизно уявляю ваше ставлення до держави... Але неуставність дивом під спідницю заирити, та займеться чоловічим ділом?

— Не ж який?

— Про діло з жінки інша людина говоритиме... Я прошу вас лише дозволу на зустріч. Вона передасть вам пропозицію отамана Орла...

— Кого?

— Отамана Орла. Так тепер Герасима кличуть... Та про це пізніше. Я б вас дуже просила погодитися... Поверте, не втрачайте час... Просто ми вважаємо вас патріотом України, якому не байдуже доля... Можете не відповідати... Найна людина вас знайде сама і дасть вітання від Надійки, тобто від мене...

Чорнявка піднялася з колоди, змахнула з спідниці невідомі шматки й простягнула для прощання руку.

— До побачення.

Швидко кроком вона ввійшла в сад, перетнула подвір'я й пішла за хвірткою на вулицю, де її чекала двозілка. Іздовгий смага повила й кінь рушив, здіймаючи пилінок з-під кованих копит.

**Яков ТУМАРКІН,
червень 1921 року.***

«...Втомлений частими змінами лісових схованок, отаман Юрій Мордалевич вирішив кілька днів переночити на головній своїй зимовій квартирі в Коростиневі. Сюди мала прийти з Києва Катерина — студентка-медичка, з якою він недавно одружився.

Побажав їйати без усякої охорони. Козаки лише зв'язували в ній та привертали увагу міліцейських застав на дорогах.

Лісовики проводили свого ватажка, скільки дозволило. Далі добровільно, на звичайнісінькій парокіпній бричці. Фальшиві документи в кишенях теодоліт та інший інструмент на возі свідчили, що власник їх викрадений губземвідділом у різні повіті-Київщині для землемірних робіт.

Вогни Коростинєва мандрували «землемір» побачив аж на другі дні. Приблизно на квартирі такий стомлений, що проти звичаю відпочивати навіть повечеряти.

Заснув рано і, здавалося, міцно, та не приєднав сторожкості. Хвилюючись, постукав в дитку. Мордалевич почув. Пристудився. Численні вибивали умовний ритм: три удари, пауза, потім ще два і один. Виснажений випадок відкинув кришку дерев'яного футляра маузера, з якого розставався навіть у ліжку.

Хазяйка вже чатувала коло дверей, негодосно запитала: «Хто? Прибулий назавтра якесь прізвище».

Жінка допитливо глянула на отамана. Він мовчки кивнув і, вештаючись, попрямував у кімнату, де сидів. Він попросив, щоб його не турбували, поки не прийде гість.

Господини здалося, що її покликали щось схвильовало. Нещо йому постукало (скільки нічних відвідувачів поперебувало тут!), а потім коли гість подав голос. Хто ж він, цей звичайнісінький на вигляд?

«Чисто пронагадистеська версія чекістів»

МАХНОВЦІ

вони, коли міг вивести з рівноваги самого Мордалевича, званого серед повстанських ватажків своїм спокоєм і незворушністю.

З чистю жіночої цікавості стара прилипла до дверей. Але отаман знав, мабуть, вади хазяйки. Ривком відчинив двері й владно наказав:

— Стійте на стіл печерю та й лягайте. В нас розмова довга, всього не перестудате.

Доків вертатися справи господарські й на кухні шкварчить яєчня, поришено разом з отаманом і його гостем у сногади. Швидкоплинна, швидкоплинна думка віднесе нас на цей раз не так уже й далеко, у ті передреволюційні роки, коли ці дві напачили в учительській семінарії і мали прізвищем — одне на двох — «Перозитів». Де бачили Юлія, разом було знайти й Катерину. Разом у просвітянському хорі співали, разом до дівчат ходили. Здавалось їм тоді: немає друзяків друзиниш, нехай побратимства міцнішого за їхнє.

Тільки натиску революційних буревіїв воно не витримало. Катерина Мошківська почав учителювати в невеликій сільській школі, став активістом у сільраді. Юлія Мордалевича підхоплювало й несли витрим громадянської війни. Потрапив Мордалевич, бідняцький син, до Петлюри, став отаманом.

Бувають і в Радомішті, і в навколишніх хуторах, чув Юлія, що Катерина де-небудь, поблизу, не раз збирався відвідати друга молодості, та попитав і головний радник Грищенко завжди відряджував:

— Не час, отамане, сантименти розводити. Чим менше очей тебе бачить, тим безпечніше.

І от Катерина завітала до нього перший. З чим прийшов? Де зважав спина і паролі? Доведеться спитати. Справді, час не для сантиментів.

А все ж те, молоде, незабутнє, взяло гору.

Коли Мошківський, переступивши поріг, кинув:

— Зарукуйте у вашій хаті, Юлію Арсентіївну, — і простяг руку.

Отаман обняв друга, притиснув до себе й мовив:

— Не тримайся так офіційно. Я скучив за звичайною хатою, за звичайними людьми, яким не треба командувати і яких можна не боятися. Даний хоч годинку побудемо семінаристами.

Коли втіалися, почув Катерина, як на лівій руці отамана щось забряжало. Він узяв ту руку й побачив на ній браслет, вірніше просто з'єднані між собою кілька ланок залізного ланцюжка. Обидва всміхнулися. Вони ж були тоді разом на далекій київській околиці, де спливали циганський табір. Молода чорноока циганка порожгла їм, а потім продала Юлієві за срібну монетку нехитрий витвір циганського ювеліра, пошептавши над браслетом і заповнивши Мордалевича, що, поки носитиме ланцюжок, всяка небезпека відскакуватиме від нього, наче горох від стінки.

Перебрали за чаркою кілька пригод. Отаман чатував гостя, шив сам. І все ж відчував: довго розмовляти на такі теми вони не зможуть. З наступного їх кликало в сьогоднішній.

Виспирнувши за двері й перекопавшись, що стара й справді не спати, Мордалевич спитав:

— Доки я не захмелів, Каленику, скажи, з чим прийшов. Чя не за лапцюжком? Другові не пожалкую, навіть знаючи, що без таке не витримують. І не дивись на мене так здивовано. Юлії Мордалевич, який боюся колись ні бога, ні чорта, став маріонітним. Усе пера кляти, витримують. Отже, скажи, з чим прийшов: із справді дружина похити чи з каменем за пазухою?

Тільки як друг, тому й ризикує.

— А в чому, власне, ризик?

Могли б застрелити архангели, що охороняють тебе. Кажуть, що ліпіден здоровий. І навіть з моїм дорученням. Скажи, хто привів пароль?

Чека, брате!

У кімнаті завпа та тиша.

Довгу паузу порушив отаман:

— Виходить, і ця квартира чекістам відома, чому ж вони самі не пішли, аніослали тебе? Невже здається пропонують, а ти парламентер? Ти справді ризикуєш. Ризиком я такого посередника... і собі кулю в спину.

Не базікай і не роби дурниці, Юлію, тобі простягають руку допомоги. Хайайся за ту руку.

Бачу, Чека знайшла в твоїй особі активного прихильника й запітала...

— Захисники потрібні не їй, а тобі, брате, тому й погодився я піти за шо сарапу.

— Залиш це, Каленику, чув уже. Це ж чистісінька більшовицька пропаганда! І тебе на цей гачок віддували?

— Не я, ти, Юлію, вже давно на тому гачку. Вірять в мою діяльність, знаючи, що й тобі від них уже не сховатися, чекісти відіслали переді мною цілком таємні документи про найтісніші зв'язки Тараса з савинковськими центром і білогвардійськими генералами. Духовно погратися в самостійність, а потім цю іграшку одірвати з руками й марити.

У чому ж все-таки, Каленику, твоя офіційна місія?

Вона дуже коротка: спитати, чи згодний ти на переговори.

Спасибі, друже, може, я прислухався до твоїх порад... Чека переділи: прошу йти дні на роздуми.

...Годинник отамана відлічує рівно сто двадцять годин. І знову думали той сазий умовиний стукіт в дзукі з паролем. Мордалевич давля: прихили чекісти. Та коли в добре освітлену кімнату ввійшли енергійними кроками середнього віку чоловік з синіми очима, голім чубом і такими ж у кітця закрученими вусами, господар аж за-

від здивування. Перед ним стояв начальник його розвідки Пилип Корниченко. Дем'яненко.

Отаман поважав цю людину, глибоко освічену, яка добре знала військову справу. Та позна Дем'яненко в години, коли мали початися переговори з чекістами, тільки запала.

— Щось трапилось? — спитав невдоволено Мордалевич.

— Ні, в лісі абсолютно спокійно.

— Чому ж ви прибули? Хіба не знаєте, що я категорично заборонив їхати сюди?

— Маю повноваження вести з вами переговори.

— Від кого і про що?

— Від губчека про каму янсу з повинного. Ось документ, який свідчить про чекіст?

Важко сказати, чого більше було в інтонації: запитання, здивування, обурення. Мимохід отаман схопився за зброю. Дем'яненко ступив крок уперед. — Не треба, отамане. Достріл нічого не змінюють. А не хочете вести переговори зі мною — приїде інших.

— Краще ви. Вас я тепер принаймні знаю з усіх боків. Сідайте — почнемо. На приках колишнього вашого командира (хоча ви його за васа водили) перше запитання задам я.

— Прощу!

— На якій, власне, підставі ви пропонуєте мені здаватися?

— Ваше становище безнадійне, і Радянська влада, не бажаючи кровопролиття, рятує вас, пропонує амністію вам і вашим підлеглим. Ми знаємо, що ви людина з великими організаційськими здібностями, хоробра і по-своєму чесна. В умовах радянського ладу з вас міг вийти непоганий керівник якоїсь ділянки культури.

— Запала довга пауза. Її порушив Мордалевич.

— Що ж ви мені пропонуєте?

— Життя, можливість трудитися, одним словом, жити людиною, а не хазим зиром. Але все це при одній умові: ви схиляєте до якни з повинною всім загони, які є під вашим командуванням. Укладання зброї відбувається в Києві, привселюдно.

— Згоден! Деталі нашого розбросення я хотів би обговорити особисто з головою губчека.

Передам вашу просьбу негайно.

Тоді ж уночі Дем'яненко виїхав до Києва, а наступного дня доповів керівництву про свою зустріч у Коростиневі. Тому й розшукували так периную Недолу. Разом з Кропивою вони мали супроводити голову губчека на побачення з Мордалевичем.*

<Ще раз нагадую читачеві, що цитується пропагандистська версія чекістів.>>

Дем'яненко повернувся до загону, куди незабаром мав надіти вишиваний отаман про адячу зброї.»

З ГАЗЕТИ «Красная армия», 23 червня 1921 року

БОЙ С БАНДОЮ НА СТАНЦІЇ КАЛАЧ

17 лютого в 4 часа ночи банды Колесникова повели наступление на станцию Медоватки на ст. Калач. Вся защита, весь «гарнизон» станции состоял из 7 железнодорожников и 4 милиционеров.

Эта горсточка людей, несмотря на ночную тьму, заметила движение банд и приняла бой против 500 сабель бешено наступавшего врага. В течение двух часов отбивала целый ряд самых яростных атак.

Бандиты, заметив малочисленность защитников станции, сделали выход, чтобы занять город. Маленькая кузня храбрейших из храбрых оказалась окруженной. Выхода не было. Рискуя жизнью, жена священника Шевцова, конторщик Мостовой и Зайцев попрыгали у себя сражались с оружием в руках, а сторож Холанской на глазах бандитов зарыл снег целый ящик патронов, после оттуда извлеченный.

Так мы боремся с оружием в руках, так мы уничтожаем последние остатки проклятых белогвардейских и кулацких банд.

Фронт труда требует от нас не меньших подвигов и усилий и не меньших жертв, ибо этот фронт борьбы с разрухой так же важен и так же опасен.

И здесь мы эти жертвы приносим, и тут мы эти подвиги совершаем. Честь же и слава всем сильным духом, сознательным, передовым бойцам за счастье и силу нашей коммуны!

Берите с них пример!

Равняйтесь на них все отстающие и сомневающиеся! Победа с нами!

Яков ТУМАРКИН, червень 1921 року:

«...Через кілька днів після від'їзду Мордалевича до Києва подарку конспіративної квартири замінили чекісткою. Матвій Недоля Кузьма Кривина вказалися її братами й частенько сюди навідувалися. Саме на один з їх приїздів приїхала повила Людмила Ковальчук з кулачки Басарабенка.

Клонотні з цими жінками відвоїзнили Недолю від іншої невідомої справи. Ногойдуючись тепер на м'яких ресорах фактона, він віддав візника, щоб з'явитися вчасно. Точність у конспірації — те саме, участь у нерестрічці промахилися — і вже сам став мимовільно.

За квартал від квартири Максиме Недоля розраховувався і ливав

МАХНОВІЙ

вони до знайомого добре будинку. На одному з вікон другого поверху висіла клітка з кешарем, була відкрита фіранка. Це означало: жінки ввели заходи обережності! Чекіст виконав вимоги інструкції Максиме. Етери мали величезний досвід конспірації. З жодного контрреволюційного партійного чекістам не довелося стільки повозитися, скільки з ними. Зокрема, з терористами Бориса Сашинкова. Знання їх лисчячих крутіїст могли стати в пригоді. І Недоля старався виникнути в усіх тонких конспірації.

Стрімкий збудження від передчуття удачі, яку відчули особливі заходи перестороги, якіт господарем, він переступив поріг квартири. На нього вже чекали. Максиме в відкомендував високого худорлявого чоловіка, який піднявся назустріч:

Пан Аршишевський. З центру.

Чекіста відкинуло назад не призивче, хоча й чітко схопив його пам'ятю. Без настирливості, але пильно відшлявся він в обличчя нового знайомого і конститутивні: той! Так, той самий, що переходив кордон разом з Ковальчук і коханкою Басарабенка. Он і бородавка на щоді, про яку жінки згадували. Але ж де він вештався стільки часу?

Розмова зав'язується поспувно, з легкою розвідки. Максиме теж бере в ній участь, щоб показати свою активність і керівну роль в організації. Кидка піби мимохідно:

— Мені передавали, пане Недоля, що ви доставили на Андріївській узвіз десять гвинтівок, але наступного дня попросили їх на деякий час повернути, бо, мовляв, в учбовій команді має відбутися інспекція. Може, за інших обставин і вас і чоловік би. А за тих, що склалися нині, навіть показати можна. Строк повстання пересувається на осінь.

— Зрештою, важливо, — вставляє і своє слово Аршишевський, — щоб було чим битися, а де зберігатиметься зброя — справа другорядна. Аби надійно. Я не прихильник утворення великих складів: неконспіративні і незручно. На цю тему ще поговоримо. А зараз, оскільки пан Недоля з нами, можна й вирушати.

— Куди? Хіба не тут відбудеться наша розмова? — здивувався Недоля.

— Ні, не тут і не розмова. Наш шановний гість з Польщі передумав. Масштаби зустрічі розширено. У ній візьмуть участь не тільки члени нашого «Народного союзу защиты родины и свободы», а й цунковичі. Зберезює за Ворзелем, в будинку лісничого. Там безпечніше.

«Конспірація хоч куди, — подумки відзначив знову чекіст. — До останньої хвилини не сказали, гаді, що насправді має відбутися».

На службовій дрезині Максиме навшок доїхали до Ворзеля. Тут уже чекав візник лісничого. Сигі коні легко покотили ресорну бричку. Рзіві зотри на вузькій лісовій дорозі здалека виникали озброєні постаті. Кричали гучно. Кучер поиторював цей звук двічі і поганяв далі.

У просторій вітальні двоноверхового будинку, рубленого з вікових

літають усі. Не був, не буду й на думці не маю бути на боці порожнього Батьківщини. Знищу всіх, хто хоч у душі на їх боці. Для мене Україна — це не Батьківщина, це територія, яку треба владити. Знищу всіх, хто не зрозумів цього. Під жовто-блакитним прапором та під керівництвом С. В. Петлюри. Визнаю свій уряд в новому його складі, перед ним буду відстоювати. Я сам лишися зі своїм корпусом, старшинами й козаками на Україні. Вони не відступлять од своєї ідеї за УНР...»

Юрій ПОТЮННИК, червень 1921 року:

«... Спеціально для роботи з Штабом експозитура у Львові сформувала третій відділ тієї ж експозитури. Яким завданням цього відділу було замаскування роботи Штабу. Окрім того, відділ третій мав здійснювати, допомагаючи нашій роботі, в той же час контролювати її. Наказ з відділу було поставлено пор. Ковалевського. Йому підлягали польські офіцери, що працювали при Штабові. Недалеко від Львова було засновано «постерунки», які, маючи своїх людей на самому кордоні, переводили в життя завдання Штабу. Постерунки перевозили літературу та зброю через кордон. Вони ж прокладали етапові шляхи від кордону на схід. Найінтенсивніше працювали постерунки Рівненський, Тарнопольський та ще Комішинецький.

Постерунки були організовані в такий спосіб. Формально це були постерунки стоїть польський офіцер. Фактично переводять усі роботи співробітників Штабу, якого називали «керівником праці». В Рівненському постерунку поставлено пор. Біляського, в Тернопільському — пор. Гітського, в Комішинецькому пор. Шоліна. Постерунки працювали в тісному контакті й за допомогою штабів 12 (в Тарнополі) і 13 (в Рівні) дивізій.

Компанії полків Штабу безпосередньо не поставали. Частинок не мали, порівнюючи, незвичай суми на цілі розвідки, в напрямках, які мали лише самих полків. Штаб одержував аванси від Петлюри, які цілком з усіма своїми «державними апаратами» був на утриманні полків. Постерунки в грошовому відношенні цілком залежали від Штабу і йому здавали відсотки.

Разом з поширенням Штабу він переходить у нове помешкання старому помешканню, коло парку Кіліньського (бул. Пудявського), а здійснюється тільки етаповий пункт, через який проходили всі люди до штабу люди. Сам Штаб переїздив у помешкання казначейства штабу VI польської армії на Львівському передмісті недалеко від Львова — Підзамче (помешкання були санаторії «Кисель») і який займав експозитура н. 5.

В тому ж будинку було відведено помешкання й мені з родиною. Взагалі кажучи, порівнюючи, добре.

Два рази на місяць посилалася вичерпуючі звіти про роботу Штабу

МАХИМОВИЧ

у Львові і Польському Генштабу. Дуже цікавився тією справою сам Пиджидський, бо санкцію на цілу роботу було дано ним.

Радянські держави послали полякам поту за потого. Ті поти через польський генеральний штаб надіслалися до Штабу, де ми компоновали відповіді на них. Зовні виходило: «і я — не я, і хата не моя» — тобто нібито чесно додержували умов Ризького договору, а Радянський уряд тільки марнував час і папір, посилаючи оті поти.

Коли всім внутрішнім життя Штабу йшло своїм темпом. Всякий прагнув досягти своєї мети. Полтяки всіма засобами намагалися остаточно залягати нас. Так залягати хотіли, щоб нам не було вороття. Ми пручалися.

Полтяки вкідні старих, як світ, методів. Вирішили вони спробувати, чи не впаде на голови співробітників Штабу алкоголь. Почалися «то-рирські вечори». Нам'ятаю, раз повернувся я з Тарнова і застав таку веселю в ресторані «Європейського» готелю. З співробітників Штабу були лише другийдні особи. Керував усім поручник Ковалевський — великий «снєг» щодо випивок. Побачивши мене, Ковалевський почав запрошувати до компанії. Я відмовився. Ковалевський образився.

Розумію, — кавав Ковалевський, — розумію вас: ви приїхали з своєї столиці і певно дуже стомілися.

Ковалевський звав Тарнів наною «столицею» з очевидною ціллю унизити мене.

Треба було дати належну відповідь.

Тарнів, — кажу, — гарне місто; має свою досить славу історію. В свій час Тарнів був і Польською столицею.

Але ж ні! На генерал певно помилляється, — гуртом загомоніли польські офіцери.

— Не помилляюся. Пригадайте по свою історію...

Чоловік з п'ятнадцять польських офіцерів не могли, чи може вдавати, що не можуть пригадати, щоб Тарнів коли-небудь був польською столицею. На другий день Ковалевський знову поцікавився, коли ж Тарнів був їхньою столицею. Я пояснив йому, що 1863 року у Тарнові був інтернований австрійським Ленгевич, що два дні був диктатором польських повстанців.

Вказали полтяки впливу і через жінок. Та все ж мали вони невеликий успіх і то лише за гроші. Так сталося з Кузьмінським, який став порівняти полтякам, ніж самому Петлюрі.

Та був період, коли Східна Галичина ще тільки приходила до пам'яті своїх героїв, але нещасливо боролася проти полтяків за своє визволення. Приходило до пам'яті і від того страшного удару, якого завдав їй Петлюра своєю спільною з полтяками. Галичани почали шукати між «петлюрівцями» перелюбівців. В Галичині, хоч і позадку, наростала знову активістська настро. Стихаючися з ними, я це відчував. У них не було ясної політичної лінії. До більшовиків мали вони негативне відношення й все чекали,

коли на Україні щось переміниться. Допомоги в своїй боротьбі не сподівалися тільки з Києва, «тоді як там буде український уряд». Але погодитися на віддання Української Галичини полякам. Наступні вимоги вважали за зрадику, а Радянський уряд за чужий собі, оскільки повстання нібито не цікавився галицькими справами. Штаб готувався до активної боротьби на Україні. Це було причиною, що галичани відмовилися до нас неспогоно, зав'язуючи лише деякі перспективи в майбутньому діяльності штабу. Розуміється, що тут говорю я лише про відносину, з якою доводилося стикатися.

Справа з порушенням Штабу на Україну затримувалася. Я ризикував до Варшави, щоб вияснити деякі чисто практичні питання польському Генштабу. Приїхавши до Варшави, через Даниличука отримав наказу від Петлюри прийняти участь в з'їзді різних повстанців, який скликав Б. Савицьким. У Варшаві тоді уже не було Зелінського. Його таки довелося усунути, і він виїхав до Данцигу.

На місце Зелінського приїхав Даниличук.

Євген ЛЯХОВИЧ, перед 24 червня 1920 року

Втеча отамана Ляховича з Житомирської в'язниці під час заворушення найбільше стривожило єврейське населення Брацлавщини та Немирівщини. Вони боялися, що Ляхович відомить погроми. Безліч збирала велика сума грошей у вишагороду тому, хто «добуде його від бандита і погромника Ляховича». І хоч такі повідомлення про вишгороди за сириння в арешті чи вбивство «на місці» для того часу не були дивними, місцеві за Ляховичем так з'явилися. Деякому зборищу легких грошей і швидко розбагатіти.

Між тим «лапаша Ляховича» не живилася вже другий раз. Останній вимушений був звернутися до лікарів. Одного з них — Житкевича повстанці викрали в Житомирі й доставили у Вороновцю, де перебував отаман. Сирани в нього були кепські. На лівій нозі поранення, схоже, гангрена. Нижче коліна прогнило до кісток. Ляхович мав великий труд.

Житкевич раз на тиждень почав мінити йому пов'язки. Але навіть недаремно та борецький асир, який він використовував для зцілення ран, допомагали кепсько. Єдине, що вдалося зупинити, це процес гниття м'яса. Лікар напхував на гостіальніший отаману процес гниття м'яса. Лікар напхував на гостіальніший отаману процес гниття м'яса.

Під чужими документами його таки вдалося постати у Вороновцю лікарю. Потрібен був постійний нагляд. У Вороновці сиділи лікарі не шпальові. Житкевич провів у хороні надходив, звинувачувати з ним відмовився, а Ляхович примусом його біли собі

власний відомий. Одного разу Житкевич привіз з собою фельдшера Порфирія Фалатюка, який згодився бути при отаманові постійно.

Не вийшовши згодом, Фалатюк полював за Ляховичем, маючи намір порізати за його вбивство, великі гроші. Він узмовив отамана з лікарів вийти переїхати в лісову сторожку у Вороновський лісі, й вибравши момент, коли закінчився з ним сам на сам — зустріти, викликавши перед ним карателів. Перед тим, як передати тіло отамана «замовничим», Порфирій Фалатюк відрізав у нього палець з самошитою (блек-світлою).

Єврейсько-християнські вбивці. Тіло ж відступно убитого отамана Євгена Ляховича вони цілий тиждень вилили на вогні з містечка в містечка, за гроші показуючи його своїм співвітчизникам.

Михайло ДОРОШЕНКО, літо 1921 року:

«Червоні не дрімали. Розвідка донесла, що із Черкас Бужина ввійшов відділ червоних в кількості до 1000 осіб, переважно пономобілізованих москалів. Рухались вони поїздом Будз, щоб захопити відділ єсеса. Дійшли до Трушівців, а далі йшли в напрямку Медведівки й Чигирини.

Довідавшись про це, повстанці добре приготувалися і вже ждали на зустріч.

Під Медведівкою повстанці зустріли червоних смертельним вогнем з рушниць і скорострілів. Тяжко було червоним провадити наступ по посухатих холодноярських дорогах, а ще важче було тікати по піску в лісах. А тікати треба було, не оглядаючись, бо такого густого озон'яного диму із Медведівки вони не сподівалися.

Повстанці здобули повз з боеприпасами та захопили кілька полонених. Були це виключно мужичини-москалі. При допитах (вони) розповідали, що командирів інформували їх, немов би «хакли» воювати не ввійти, бо вони, мовляв, богузи, бо від одного пострілу розбігаються хто куди втікає. У них казали зброю — вила, коси, а то і затесані кілки... «каралі, сволочи», — розчаровано бідалися полонені...»

Іван ТРИВОЛЬСЬКИЙ, Новоукраїнка, 24 червня 1921 року

На відривку від Митрофана Татуса Тривольський мирним часом не відпочив. Вже він був загалом мирний, тому поринув у роботу. Система організації союзу гетьких загонів була в ті часи безхитрісною. Забирали в гетли, що тільки можна було під різними приводами й без особливих причин. Прогрозкладки вибивали з кров'ю. Село буквально сто-

гнали від неї. Це нагадувало голодосиринню його роботи в протаріях Кислов. Але тепер він сам збором продуктів, точніше зерна — не мав. З ним в народ їздили озброєні загони інших. Голодосириння ним служби Тривольського було зберегти зібране.

Ще вносію поставили на місці спалених кілька поних забори та сунілок для кукурудзи. Але наносяться вони повільно. Поля не вадяться і тишули в бур'янах. Чоловіки воювали, а жінки підняли сиринню ціліну були не в змозі. Та її стимулю особливого не було. Хліб нерідко підбирали, якщо не красні, то білі чи повстанці.

Боліла душа у Тривольського, коли він бачив, як збирали пшеницю та жито у вагоні й відправляли десь на Помічу чи Новоукраїну, а замість Росію. І хоч розумів, що і робітникам Петрограду треба такі шокі, але нічого. Коли б надлишки відправлялися, можна було б миритися, а не все, до зернини, виникали недоборі думки й спливали в пам'яті слова Мухоморова у п'яній суперечці слова про окупацію більшовицями України.

Тривольський не міг не знати, що з таким становищем зоприкти всі. Тільки в березні й травні трічі повстанці зупинили відразу вилучення Капустіно ешелони й прикриті селіни пшеничного розмалу підібране ж у них же зерно чи цукор по схованках. Одні казали, що командувач повстанцями голодосириння учитель Герасим Нестеренко й приписували надальоти на ешелони якомусь Залізнику чи Загородному.

Цієї ночі Тривольський з Остапенком та Калюжним чергували в конторі. Окрім них була ще охорона з рязанських красноворотів, гарнізон яких стояв у Новоукраїні. Іван чергував від партії та припідприємств. Збіжжя на склади привозили цілодобово.

Десь за годину по півночі, коли Тривольський дрімав уже над конторою, нічну тишу сколотили постріли, а потім тривалий загав. Вихопивши з кобури наган, Іван вискочив на вулицю. Ворузу зрозумів — горіла сунілля для кукурудзи. Власне, оскільки горіли в нею шпундоріччя качани, то вона використовувалася як склад і була величезна будівля на снагах, стіни й дах якої вусіли для вентиляції були вилетіли з хмизу, як плеті тиші. Підвал був у складі містять, тому суше сховище спалахнуло відразу й підійти до нього практично вже не можливо. Тим більше, що з темряви в тих, хто намагався це зробити, стріляли. Іван так і застиг біля контори.

Раптом на освітлених пожогом майдан прямо перед навіолом контори й службовий загон контори, вискочили з темряви а десятки конників і загарили на збуджених конях.

Я отаман Железняк! вигукнув, перекрикуючи трис конників мініюбний у військовому френчі, перетягнутою ремесом з бачилим револьвером у правниці. Ми не дозволимо більшовицям вивести нас добро. Нехай краще загине у вогні.

Охорона кинула на землю гвинтівки й піби розчинилася в темряву. Красноворотів знали, чим може закінчитися зустріч з повстанцями.

Я ще повернусь! вигукнув Железняк, здійснив порохом кон

МАХНОВЦІ

просто на Тривольського. За ним — інші верхівці. Тільки тепер Іван згадав, що тримав у руці револьвер. Він відскочив з дороги й почав стріляти. Хтось генив його кулаком у вухо.

— Ти що, дурині, — сів у вухо Остапенко. — Хочеш щоб вони всіх перебили? — І він потяг Тривольського в темряву.

Станіслав КОСІОР,
24 червня 1921 року:

«Потавський губернію, другу після Запорізької по багатству ресурсів, перетворив на непродуктивну у частині підданих найбагатших на хліб повітів, сколизує друге нещастя. Воно зробилося протягом майже цілого місяця, арештовано боротьби між Махном і нашими частинами, що його переслідують. Свинтигнутий шим Махно кидатися з одного місця в інше. Така жінкою він пройшов ледь чи не всі повіти, і хоч боротьба йшла для нас успішно, але у відношенні продовольства — результат для нас негативніший — зрив роботи. І це незважаючи на ретельно розроблений план кампанії і всі мобілізовані сили і засоби».

Яков ТУМАРКІН,
червень 1921 року:

«...Шифрована телеграма з Білої Церкви була на сполох: Тихона Басарабенка та Миколу Ковальчука взяти під нагляд не пощастило. Коли працівник повітової ЧК під виглядом посылного з загону Зеленого розумував за адресою, що її дав Неділо, постійне мешканця отамана та його начальника штабу, він уже не застав їх. Обидва зникли.

З цього приводу можна було гадати різне. Та перед Неділою чомусь одразу постало стриможене обличчя Ковальчука там, у будинку дієтичного. Інтуїція підказувала: «втікачі» просто поїхали розшукувати своїх друзів. Куди? Насамперед, звичайно, у Київ, на Столінську вулицю, де жила тітка Людмила.

А що як податися туди й нам разом з пані № 656, дімою серця Басарабенка, та з Мордазевичем? Ото була б зустріч! Жінки й Мордазевич могли б шлюнути на «таранців» і перекопати їх добровільно хатися. Їм потягли б за собою рядових...

Щось розуміє у твоїй пропозиції є, раціональне, так би мовити, державно. Тільки чи зараз треба його шевіати? І що з нього виросте: добровільна здача чи втеча? Не ти знає, докторе, проишусь Басарабенку та Ковальчукові! Щось вловлює моє вухо, Кузьмо, сильніший скрині коліс у воза, яким ти збираєшся довести цих добродіїв до дністі.

Скрині... Якщо він, колесо, й не згодні зі мною — нащо все ж такі парубочі вприси? Зайдемо до «професора» і порадимося.

Професором називали Петра Михайловича Дигтаренка, заслуженого професора і голопи губецька.

Уважно вислухавши обох і трохи поміркувавши, Дигтаренко не викладає своєї заперечення проти пропозиції Кропивини.

— Згадаймо все, що ми вже знаємо про Басарабенка. Селянин з селянина з Казимирівки. Унтер-офіцер царської армії. Вибився з латориському війську в старшини. Добра кавалерійська хваста. Селянин. Таки визнають тільки силу або тиск обставин, який не дає йому встановити загони, де нині вже важко, бо і голодувати доводиться, і робити мокуть, а в чистій хаті. Вважає, що ЧК про його існування взагалі не здогадується. Чого б це він раптом став здаватися? Навіщо стріляти і в Мордалевича, і в свою коханку, і, насамперед, в мене?

Для повного успіху його плану потрібно було встановити ще й так: чи зустрічались коли-небудь Мордалевич з Басарабенком.

— Ні, — відповів на це Мордалевич, — я кілька разів навіщого такій зустрічі, посилаю до нього людей, але Тихін Іванович завжди мавав, щоб я прийшов першим, бо вважав мене підлеглим.

З Розсоховатки терміново викликав Петра Гальчинського, який у сьомого на Мордалевича. Петрові дали змогу спостерігати за поведінкою отамана в побуті: як ходити, сидіти, їсти, п'є, звертатися до людей.

Тепер можна було й починати.

Увечері троє спустилися вниз по Столиницькій і підновили роботу з квартири багатоквартирного будинку. Відчинила немолода жінка.

— Пробачте, чи не ви тітка Людмила Ковальчук?

— А що? — насторожено відповіла господиня запитанням.

— Микола доручив мені дізнатися, чи не відвідувала вас у цій племінниці.

— То чи не ви є пан Недоля?

— Він самий. А це мої друзі. — Схилившись до самого вузла жовтих пропелотів: — Надійні люди.

— Прошу, доброді, всіх до хати.

Недоля відразу повідомив радісну новину: Людмила і Марія здорові. При нагоді він сам привезе їх сюди. Треба лише довести, коли саме, щоб господиня була вдома.

Ще не договорила Недоля останніх слів, як двері до сусідньої кімнати відчинилися. З них вибіг Ковальчук і гаряче дотиснув Матвія до дверей. Домогливу гланув на його супутників.

— От кому маєте дякувати, — поєміхнувся Недоля, вказуючи на Петра Гальчинського, який скромно сидів поруч.

— Юлій Мордалевич, — відрекомендувався Гальчинський до молодшого зразок, як це зробив при зустрічі з ним справжній отаман.

— Не може бути, — якось розгублено мовив Ковальчук. І в

який продавала погана: Мордалевич серед отаманів вважався зіркою першої величини.

Чому ж не може бути: гора з горою не сходиться, а людина з людиною завжди може зустрітись.

Пробачте, пояснив своє здивування Ковальчук, — ходили чуток, щоб ви зникли, потрапили до рук ЧК.

От і добре, коли таке говорять. Добре для конспірації. Хай ЧК мене в себе й шукає, — закінчив він жартома. І покопірсавшись за підкладкою піджака, викинув кланіть білої тканини. Той самий, який передавав полковник Кузьмичевський.

Не дів дрібної розмови, яку ведемо, а для іншої, серйознішої, яку нам доведеться мати, прочитайте цей мандат. Познайте люди, яким ви, безумовно, повірите, підтвердите, що отаман Басарабенко і ви, як начальники його штабу, підлягати мені.

Підписи Петлюри й Тютюнника справили належне враження: До наших послуд, пане командуючий, — віштурувався Ковальчук.

Маю честь з'явитися! Отаман Басарабенко! — ступнув закладу-клом до хвітки, виштовпавши також з сусідньої кімнати.

Басарабенку був у дотемно костюм: кременовому з синьою смужкою, жовтим червоних та солом'яному брилі-троляці. Вибачившись, що не виштовпав одразу, він попросив дозволу перед службовими розмовами поділитися, де ж зараз його Марія.

У відпочитій безені, як і пані Ковальчукова, — запевнив Мордалевич.

Вони гостюють у моєї дружини аж на Поттавінці. Обидві кімнати прийшли на одну з моїх явочних квартир. Вони привезли мандат, який я маю честь зараз пред'явити, та усній наказ про нашу мені віддати. Пані Марія і пані Людмила наповзали на негатишній зустрічі з вами. Та вони, бідняки, були такі втомлені й перелякані, що я запропонував їм відпочити. Мій ад'ютант (Кропива вклонився) одвіз наших панових гостей на поттавінський хутір.

За обідом про справи військові не говорили. Стримувала присутність переміни. Зате Басарабенко, вихваляючись своєю далекоглядністю, розповів:

Ми з паном Ковальчуком собі вже й мундири замовили. Хочемо — можемо й для вас.

О-о-о! Та ви, Тихоне Івановичу, могутніші за самого господа бога! В радянському Києві знайти інтендантське майстерню війська УНР!

На що репліку «Мордалевича» майбутній власник мундира з удаваною скромністю відповів:

Не будемо перебільшувати. Я не пан бог. І майстерня ще не інтендантська, але вона стане такою за годину після нашої перемоги. Ви не маєте, що то за людина Поепін Хаймович Тулес. Його конфекцій на Хрещатку. Зі, відвідуючи до революції сам генерал-губернатор.

Поепін пан Тулес був одним з підрядників панської інтендантства. Своєю

людина. Перші три ночі нашого з паном Ковальчуком перебування в Києві ми провели в нього.

Та голова моя знаходилася — не майстерня. Зрештою, пошити одяг можна одити на день пізніше. Розшукав я, панове, за адресою, яку дав мені в Тарнуві, одного з колишніх наших головних інтендантів, Мойсея Макаровича Стасюка. Доручив йому набрати надійних людей для охорони складів зброї, обмундирування та іншого майна, яке ми живіть зараз київському червоному гарнізону. Тільки-но від нас встановили оволодіти цими сховищами, Стасюк поставив до нас свою охорону.

Недоля, фіксуючи в пам'яті нових співвітчизників Басарабенку, думав: «Який же ти все-таки прохитливий чоловік, товаришу Дмитро! Ти так точно визначив настрій отамана! З'явитися з поштою?.. Та він жовтий в гаді не має. Мундир парадний шне.

Чекіст підійшов до вікна, розчинив його і заглянув. Це ж «Приймаємо до головного». Мордалевич-Гальчинецький перестав боксити фотель, поставив поруч два стільці і запросив Басарабенку Ковальчуком сісти ближче.

— Переїдемо, Тихоне Івановичу, до найважливішого, дискусію наших загонів, чисельність, озброєння, хід бойових дій, настрій. Ви, ад'ютанте, теж уважно слухайте. Старий мій товариш нічого не записувати — діє й тут. Допомогайте мені запам'ятовувати, пане Недоля, записувати не дозволяю. Послухати — користь, ведеться ж владомодити.

Все це сказати було тоном беззастережного наказу, добре знав ще під час репетицій, яку вони з Недолею і Крошвою провели в Червоному повстанському районі, який він очолював. Отамани називали їх тажків, зброю, забезпеченість боєприпасами.

Виходило, що розмах повстанства у губернії ще досить великий, в лісах і на хуторах чимало.

— От як засурмять по той бік кордону новий похід, піднімається. Так гаркунуть «єстуву» головному отаманові, що й у Москві чути буде.

— Згодні, курчачі востін лічати, — знову сховав посмішку Мордалевич. І він далі: — Тихоне Івановичу, якщо наше все це або закордонне керівництво уважатиме, може, краще за потреби давати вам завдання від себе — їхнє діло. Ми — солдати і виконуємо тільки нам наказують. Але всі зв'язки вгору тримайте тільки через мене.

— Ріді чути, пане командуючий, що ви маєте зв'язок із воєнним керівництвом. Ми цей зв'язок давно загубили. Точніше, загубили

зв'язки односторонній: нам шлють накази, агітаційні матеріали, надруковані в закордонних друкарнях. Але зв'язкові ніколи не дають адресу Цілкому.

— Конспірація... В разі потреби дізнаєтесь і ви, тим більше, що можу пообщатися з керівництвом на Холодноярському з'їзді.

Розходився по діос.

— А що, як панове почнуть вимагати від мене своїх жінок, — по жар- тувати Петро Гальчинецький, ідучи разом із своїм «ад'ютантом» додому.

— Пожмиємо — побачимо. Може, це доведеться «заарештувати» мене разом з ними і якраз у такому людному місці, щоб «таранцяти» про це довідалися.

Василь ВЕРСТЮК,
про червень 1921 року:

«В кінці травня Махно кинув останній виклик Радянській владі і в армії. 25 травня біли с. Перещепине Костянтинградського повіту відбулося об'єднання загонів Махна, Куріленка і Кожина. Махно задував пізніше, що в один кулак було зібрано понад 2000 кіннотників і декілька полків піхоти. Білаш загальною кількістю відновленої армії обчислював у 2000 шабелі і 3000 піхотинців, на обросні яких виявилось 300 кулеметів і 12 гармат. Наказ № 1, підписаний Махном, говорив про відновлення армії, командуючим якої призначався Махно, його заступниками — Куріленко, Петренко, Шусь і Тарановський, останній виконував обов'язки начальника штабу армії. Плани у штабу виявилися наполеонівськими. Махно згадував: «Виділено було піти на Харків і розігнати земних владик із партії комуністів-більшовиків».

Але у червні ініціатива остаточно переходить до рук червоного командування, воно починає дискувати махновців своєю волю. З 9 по 16 червня безпосереднє керівництво військами на Полтавщині здійснювали Фрунзе і Ейдемман. Вони були разом з військами, а одного разу біля Решетилівки ледь не полатилися життям. 15 червня махновці обстріляли автомобіль Ейдеммана, а Фрунзе, який вирішив особисто з'ясувати обстановку, врятував кінь, що вніс свого вершника пораненим, але живим із-під повстанських кулі.

У червні в губернії проводилася інтенсивна кампанія по виконанню наказів, і це створювало для махновців сприятливі умови, селянство радо приймало їх. У першій половині місяця повстанці здійснили черговий рейд через Костянтинградський, Лохвицький, Кобеляцький, Ватутинський, Миргородський, Зинківський та Гадяцький повіти, результатом якого стало припинення діяльності продорганів.

Стан на перешкоді продрозв'язати махновців вдалося, але за це

довелося заплатити дорогою ціною. В результаті постійних боїв і переприного руху повстанці втратили до 2/3 свого складу. Мамон і рінши на деякий час повернулися до Гуляйпільського району. Мамон передбачив такий варіант і зосередив там мілітарні загони 3-го корпусу та 30-ї Іркутської стрілецької дивізії. Потрапивши під удари махновців, вони повертають на північ до Ізюмського повіту Харківської губернії. Та й тут відсидітися не вдалося. Інформаційне зведення Харківської губерніської постійної наради по боротьбі з бандитизмом з другої половини червня відзначало, що «Махно, значно розгорнувшись, несподівано з'явився в Ізюмському повіті і попрямував зворотним шляхом по західній частині губернії на північ, але це досягти величезними труднощами, тому що наші частини під безпосереднім керівництвом місцевого командування безперервно переслідують банду і наносять удар за ударом.»

3 ДОКУМЕНТИВ

25 червня 1921 року

З протоколу № 26 засідання Кременчуцької губерніської наради по боротьбі з бандитизмом

Слухали: інформаційний доповідь Начгубчастина (докладчик Повесня). Докладчик указывает, что его выезд в Чигиринский уезд... «В его в жизни сводок и в их тенденции сильно преувеличивают размеры действующей банд. Там, где указывалось присутствие банды в 100-800 сабель — оказывалась банда в 20 — 50 сабель. Самая крупная объединенная банда Хмари и Бондарчука в 50 человек пехоты и кавалерии была окружена нашими частями в районе Чутянского леса и разбита. Несколько бандитов убито и взято в плен, отняты их единственные пункты... В начале операции банда Загороднего, находившаяся возле Знаменских и Цветнянских лесами, вела переговоры о сдаче, но отпущенная нашими частями, ушла в неизвестном направлении...»

Председатель Сербиченко

Секретарь Александров

Свідок ІВ МУРАВІЙОВ,

26 червня 1921 року

Тамбовський губерніський з'їзд Союзу трудового селянства відбувся в лісі, неподалік села Хитрово. Окрім партійців-есерів на нього приїшли делегати від усіх загонів повстанської армії Антонова. За свідченням ресерантів, переданим Муравйовим в ЧК згодом було заарештовано і розстріляно більше двох сотень делегатів.

МАХНОВЦІ

Провокатор був на з'їзді на перших ролях. Він робив від імені «ЦК партії лівих есерів» доповідь про політичний момент, уважно слухав і конспектував виступи делегатів. Але свого розчарування стримати не зміг. Антонов на з'їзд не приїхав. На з'їзд прибув заступник начальника головного оперативного штабу Павла Ектова, людина військово-оборонна, фактичний військовий керівник руху опору Антонова. Саме він розробляв головні операції повстанців проти каральних військ Тульської губернії, саме йому належить розробка партизанської тактики вояки повстанських загонів, з базами в лісах. Саме Ектів тримав у руках нитки всіх бойових дій загонів обох повстанських армій.

Чекіст до з'їзду встиг направити в Москву, організувавши «випливи в ЧК».

Начальника антоновської контррозвідки Герасева і резидента повстанців у Тамбові — Фьодоровка. Їх там відразу ж заарештували й вивели в обробку.

На з'їзді був один критичний момент. Коли заїшла мова про вибори делегатів на московський з'їзд протибільшовицьких сил, антоновці їхали відмовлятися. В тамбовських лісах вони почувалися набагато впевненіше.

Муравйов вліз на пенюк, що тут, на лісовій галявині слугував трибуною.

Я думаю, вам, шановні делегати від повстанської армії. Ви хто — хорої люди, чи жалюгідні богузи? Білий чи політичний ренегат? Це — невдоволення! Силою наданих мені Центральним комітетом повноважень я сам визначу делегатів. Це мають бути шановані вами і впливові в партії люди... На з'їзд зі мною поїдуть Ішні і Ектів! Хто за що пропонує? Проти? Утримується? От і добре... Через кілька днів від'їждимо...

Іван Ішні був головою губерніського комітету Союзу трудового селянства. В губернії він мав великий авторитет як людина, котра ще з царських часів словом і зброєю боролася за інтереси селянства. Так само активно виступив Ішні і проти більшовицького перевороту та єдинодержавної партійної групи Леніна-Троцького.

В Москву Іван Ішні і Павло Ектів прибули в супроводі двадцяти есеровців, з мандатним делегатів від Тамбовщини. На вокзалі їх зустріли чекісти, провели на конспіративну квартиру в провулку на Цітном бульварі. Тут антоновці довідалися, що на з'їзд вони заїздилися, він уже відбувся. Але на з'їзді обрано Центральний повстанський штаб і його члени наступного дня зберуться і вислухають їх.

Юрій ПОТЮНИК,
конець червня 1921 року:

«...Я вже гадував Мордалевича. Особисто я його не знаю. Але всі люди, яких я поважав, характеризували особу Мордалевича, як людину,

що не провадить боротьби з мотивів особистих. А таких було багато. Мордаєвич був популярною особою серед протирадзиських вояків. Тому я наставляв на призначенні його командуючим групою — територіальною — три губернії. Не тяжко собі уявити кожному, яку моральну депресію шкідливі перехід Мордаєвича на бік Радзалади.

По своїйму переході на сторону Радзалади Мордаєвич з своїм листом* до мене з дня 22 / VI 1921 року, між іншим, писав:

«Я прийшов до переконання, що майбутність українського народу будеться тут... Отже, аказуючи на недоцільність боротьби з боку якої точки погляду, раджу не губити даремно людей і не втрачати заколоту і руїни а життя краю безодньої користі для них а не втрачати що самі ставили перед собою... Од керування її повністю провадити одмоцляюся і дальншу боротьбу проти Радзалади вважаю безнадійною для українського селянства і робітництва.

Разом з тим можу констатувати факти, що українська інтелігенція, перед очима якої пройшли всі революційні акції Радзалади і які і наші пошуки до створення також чогось революційного, за останні часи, щораз більше симпатизує Радзальському будівництву України, разом виявляє негативне, а підчас і неприхильно вороже відношення до законотних і суверенітних акцій УНР...

Коли ж і доведишся говорити про симпатії до Вис революційних українських кол, то вони полягають лише в глибокому переконанні в логіці фактів і події класової боротьби приведуть і вас до аналогічних оборонних УСРР».

Я два відповіді Мордаєвичу. У тій відповіді писав: «з боку Вас не має це гарантії, що не буде замаху на ті національні здобутки котрі ми вже зробили. Кол і буде дійсно візною від експлуатації, піаномі наша країна, тоді ми ідеа, за яку ми боролися і будем боритися, буде досягнути».

Одначасово з листом від Мордаєвича було мені передано лист від Н... — впливового члена Компартії України і відомого радзальського діяча. Останній закликав припинити боротьбу. Дав я відповід на другого листа, в якому писав: «можливо... прийде час, коли ми розходжень між нами і вами».

Листування було припинено, бо я не одержав відповіди на свій лист. Це листування цілком щире, було єдиним світлим проявом перед темрявою тириг і провокацій, які ми олутували роботу Шиндлерів сили, що бажали використати ту роботу для своїх цілей.

Автиену протирадзальську роботу в Польщі провадили майже лише два центри: Повстансько-партизанський Штаб та Штаб Савінкова, що так і залишився в самісінькій Варшаві, а не в «Брюль».

<<Лист сфабрикованою чекістами (Ю.Д.-Д.)>>

МАХИВНИЙ

Письм. СЕРГЕЄВ, Полтава,
26 червня 1921 року:

«26 июня руководитель операции Едейман с полковым штабом прибыл по железной дороге в г. Полтаву, в штаб 7 стр. дивизии, и узнает, что Махно переправился через реку Ворсклу в 5 вер. от гор. Ахтырка.

Налетевшие на территорию Полтавской губернии части 7 стрелко-пехотные козачьи на территории Полтавской губернии части 7 стрелко-пехотных, примерно по 1 — 2 батальона на уезд. Части эти — в большинстве, не имеют навыка в борьбе с Махно и рассчитаны для выполнения различных заданий (сбор продовольствия, охрана заводов и складов, ликвидация мелкого местного бандитизма, гарнизонная служба и т. д.).

Собрать из этих частей более или менее серьезный кулак в одном районе было невозможно. Лишь перед непосредственной угрозой прикосновения Махно, они стягивались к своим штабам в уездных городах и принимали усиленно-оборонительное положение.

В гор. Константинограде находился погруженным в три эшелона истребительный отряд Киевского Военного Округа под командой тов. Григорьева, сформированный из частей 1 кав. корпуса в составе 300 человек, одной стрелковой роты и взвода легких пушек. К 1 — 2 эшелонам можно было рассчитывать на переброску по железной дороге из Харьковского Военного Округа 2 конного истребительного отряда, при этом равного по численности отряду Григорьева.

26 VI Едейман следующим образом оценивает обстановку: Махно обязательно пойдет через район г. Гадяча с целью проникнуть в район Недригайлов-Терны (сахарные заводы). Как случайность, можно допустить движение банды из района Гадяча на запад через Бобринь — Березань Дука. Налетный решительный удар Махно можно только отрядом командиром Григорьева, а для этого нужно путем заблаговременной переброски по жел. дороге поставить отряд Григорьева в удобное положение для встречного удара. Части 487, 488 полков и др. части 7 дивизии могут выполнять лишь вспомогательную роль (преследование, не вполне надежные заставы). В приказе № 37 (от 26 / VI, 15 часов) зафиксировано решение:

«Отряд Григорьева направить по железной дороге в Гадяч, с расчетом вытеснить и подготовить его для удара к рассвету 27 / VI, 488 полков преследовать банду. 487 полком прикрыть три точно указанных направления на реке Псел (ранее служившие переправами для Махно)».

В этом плане особенно интересно по обстоятельству, что предвидение движения Махно и район Недригайлов-Терны (район, отстоявший на 100 км от пункта, в коем находился Махно к моменту подання приказа) точно подтвердилось: через двое с половиной суток, 28 / VI, Махно оказался в г. Недригайлов и был встречен там ударом наших частей.

Одновременно с оперативным приказом № 37 — он: была подана дис-

рекстива № 38. оп. о политическом обеспечении операции. Она была адресована председателю совещаний по борьбе с бандитизмом Гадяцького, Зеньковского и Роменского уездов и заключала в себе следующие указания:

1. Пресечь неорганизованную эвакуацию сельских жителей при приближении Махно. Сельская власть должна оставаться на месте и формировать фактического похода банды, охранять телефонные линии и информировать военные командования о движении противника.

2. По мере продвижения банды Махно угонять из сел в окрестных всех лошадей, дабы лишить банду возможности занести убогих коней за счет населения.

3. Указывалось два вероятных маршрута Махно.

Эти директиви, как впоследствии виявилось, сыграла більшу роль в смысле обеспечения войск помощью населения. Советский район проявил стойкое и сознательное исполнение долга. Члены местных комитетов и комитетов неземельных селян лично разведывали, пропагандизували, інформували командование не тільки о движении Махно, а й дійсних наших частей, виконували поручення по связи. Была строга, когда несколько местных сельских работников остались в есе, злинявши его бандой и, спритан в сарае телефонный аппарат, створили связь с соседними населенными пунктами.

Вячеслав ВЕРСТЮК, про 26 червня 1921 року:

«26 червня махновці переправилися через річку Ворсклу болотами».

Р. Ейдемман, який у цей час разом з польовим штабом атакував Полтаву, досить точно розгадав намір Махна. Він був переконаний, що махновці пройдуть через Гадяцький повіт і попрямують у район Недригайлів, куди вони неодноразово заходили. Ейдемман вирішив стільки переслідувати повстанців, скільки організувати їм садові тріщини удер. Рішук у такому рішенні був вестий, оскільки Махно перебував на віддалі не менш як 100 верст від Недригайлів. Ейдемман, свідомо йшов «на-банк», розуміючи, певно, що без цього робити Махно йому швидко не підеться. 26 червня він наказав переслідувати Махно нести тільки 487 полку 7-ї Володимирської дивізії, а найбільш боєздатні сили — маневровий («явочний») загін червоних козаків від командувача Н. Григор'єва зазначеною перекінити спочатку у Гадяч, а потім у Ромни з тим, щоб він заодно підійшов до Недригайлів і у разі готовності чекати на махновців. Сюди ж перекидається й інші сили. Одноразово Ейдемман наказує головам постійних нарад по боротьбі з бандитизмом Гадяцького, Зеньківського і Роменського повітів

роз'яснювати організаційних заходів, необхідних для зустрічі Махна, а саме не допускати стихійної евакуації (скоріше йти) представників місцевої влади. Вони повинні залишитися на місцях з тим, щоб забезпечувати їх. Вони повинні зв'язок та інформацію щодо просування махновців. З напруженою зв'язком наказувалося витягати із сіл всіх коней, щоб банджені не мали змоги їх міняти. Все це відіграло помітну роль у підготовці і проведенні операції. Завдяки зв'язку з селами Ейдемман міг отримати дані про місце перебування Махна.

Находячись до Недригайлів, махновці несподівано для себе зіткнулися з передовою частиною кавалерійського загону Григор'єва і вирішили атакувати її. Та коли у біт вступили основні сили червоних козаків, підтримані артилерією, від атак довелося відмовитися. Залишившись на полі бою 56 чоловік убитими, 3 кулемети і частину обозу, махновці відійшли на рідинний схід до хут. Сердюків, а через деякий час до с. Кошелеве. Іх втрати могли бути й більшими, якби дії 487-го полку, який мав завдати махновцям удар з півдня, виявилися не такими успішними.

Яков ТУМАРКІН, червень 1921 року:

У кленовому гаїку над Збручем заспівав соловей. Затюхан, заспівав, залетів дзвінок. І раптом обірвав на найвищій ноті. Запала тиша. Така, що хоч мак сії. Здалося, весь світ затамував подих: не прикидати б початок нової пісні.

Вона не продовжала. Її сполохнув постріл. Гучний, розкотистий. Той і мить до нього прилучився другий. І залитали кулі розномислені джегові. Затупіло щось. Закричало владно: «Стій! Стій!»

Потім кулі полетіли у зворотному напрямі — із західного берега на східний. Тут і там спалахнули ракети. Зачинало болото під кінськими копитами...

Кали польські прикордонники напали до місця пригод, вони побачили червоного, який, причаївшись за стовбуром верби, кидав нову обойму в кінський обрід російської трюхотнійки. Навколо лежали стріляні тіляни.

Далі було як завжди у таких випадках: «Руки вгору!», обшук, лайна, стеганий прикладом у сину. Нарешті повернення: кров від стежки — смерть. Він знав, що не жартувати. Кожний його рух стережуть чотири напівхолоди і два холодних металевих отвори.

Затала. Донит. Затриманий показує: ім'я Василь. Прізвище — Придченко. Національність — українець...

Серед тієї серії запитань і таке:

Хто послав тебе в Польщу?

Нове багатом підпостували:

інформації у емігрантів кулують французи. Це нам політично неприємно; досі вважалося, що весь татар розвідки проти Рад поселив на союзники не скінчилися на субєдні.

Радянський уряд додалі наполегливніше вимагає розпустити загони динської організації, а їх керівників — вигнати за межі Польщі. Тимчасово агентів, як цей Базіль, втрачати не можна. Треба його швидко, щоб не встиг перебравувати. Хай працює виключно на «днуку». Ще поговоримо з ним перед тим, як повертатиметься на схід.

Удана духа, цінним і самовпевненість Василь справив таке враження, на яке розраховував «професор». Це був стиль життя ідейно й морально абсурдних, єдиною рушійною силою існуючих яких стала зоологічна ненависть до всього радянського і пристрасть до буття.

Вийхати до Варшави Прядунок дозволили тільки на третій день. Чекали схвалення начальства 2-го відділення штабу 6-ї армії у Львові капітана Кональського.

Син багатого поляка, який довго жинив у півдні України, в Бердичеві Кональський вважався не тільки знайцем «російського питання» і виконував всю розвідвальну роботу вздовж польсько-радянського кордону.

Побоювання поручника не виправдалися. Підсунути квітковим кістам фальшиву інформацію сприйняли й тут як дуже каштан. Капітан сам подвоївся на заступу, подякував. Погодився, що Прядунок при його безправності і невинності до червоних може принести велику користь. Наказав закріпити його за 2-м відділом.

Пйотр СЕРГЄЄВ, 27 червня 1921 року:

«...Махно в полдень 26-го июня, предварительно оторвавшись на несколько переходов от преследовавшего его отряда пехоты на передний под командой Ерикова (последний отстал вследствие систематического изгнания бандой конского состава и подвода всех прохаживавшихся в рядках), спокойно подошел к р. Ворскла и, форсировав ее на участке Волынка... Лучшее, вступил в пределы Подлявской губ. Необходимо отметить, что в северо-восточной части Подлявщины, куда, по всей видимости, нацеливался рейд, не было способных к активным действиям крупных частей. Расположенные здесь части, еще не получившие и не успевшие приобрести должного навыка в партизанско-бандитской войне, были расположены примерно по одному стрелковому полку на уезд и повально раздерганы по отдельным селам и местечкам на значительные расстояния внутренней службой. Лишь перед угрозой непосредственной близжающегося противника части эти селенно стягивались в единую группировались в уездных городках...»

МАХНОВЦІ

Мадридське посольство начальники, руководившие ранее операциями против Махно, несмотря на наличие при них постоянных советников, не сумели взять в руки богатейшие для успеха партизанской борьбы ресурсы, которыми советского села и, таким образом, уступили Махно, явно поддерживаемому кулацким элементом населения. Оставленные без определенных указаний, горсточка соавработников (члены исполкомов, милиция, несомненно) чувствовали себя забытыми и обреченными на сдвиге зверского беспомощному врагу, а потом нервно начали, принимали наши части за противника, пытались слухами и при первом появлении Махно в отдаленных пределах уезда стихийно бежали, срывая телефоны...

В 23 часа 26 июня 487 стр. полк занял указанные ему переправы на р. Псел, а банда расположилась на почер в с. Везики, тем самым явно напав на охраняемый 487-м полком участок реки. Не суждено, однако, было ни 487-му полку справиться со своей задачей, ни району Гадяч послужить первым боевым плацдармом данной операции.

Червнячино сильное качество угля на жельдоре послужило причиной колоссального загромождения перекрестки Истроботряда КВО и самого плещтаба, также выехавшего в Гадяч по жельдоре после полуночи с 20-го на 27-е июня.

Личь к 14 1 2 часам 27-го июня поезд тов. Эйдемана подошел к ст. Гадяч и был встречен донесением на чужеземчестка, что банда Махно только что переправилась на западный берег р. Псел у села Каменное на участке 3-го батальона 487 полка...

К 11 часам 27 июня т. Эйдемана с полещтабом был в штабе Роменского на чужеземчестка, причем перекрестным опросом сел на телефону и на доклад на чужеземчестка выяснилась следующая ситуация: река Сула перекрыта, как и требовалось, первым батальоном 58-го полка, 60-й полк уже сидит на подводах в Королевцы. Истроботряд КВО с 8 часов утра двинулся на Ромни туда же. Махно почевал в с. Чернышовка и 487-й полк его преследует с юга. По телефону дано задание 60-му полку передвинуться в Кустарник, что 2 версты западнее Недригайлова, стоять там в засаду и на случай подхода банды бить ее, предварительно выслать в село. Одновременно с этим распоряжением два легковых автомобиля полещтаба выехали с частью в Королевцы.

Истроботряд был встречен у западной окраины села Королевцы: «лишь червоныи» двинулись в стройном порядке, с хором трубачей, первые перенесли при пиках, настроение бодрое, веселое. Начотряд т. Григорьев тут же получил приказание двинуться после короткого отряда на присоединение к 60-му стрелковому полку и усилении привезенный полещтабом 1 легкой бронемашинной 45 АБО — тина «Финт».

Полещтаб остался в Королевцах, как центральным пунктом связи и, прикрывая подступ к селу пзвлятой у истроботделей ротой стрелков, занял-ся выяснением обстановки...

Около 15 1 2 часов вернулся наш разведывательный автомобиль и

дones, что в селе Камлычка он в упор наткнулся на банду и ушел оттуда огнем ее. Несколько минут спустя милиционеры с местной группой Сакуново сообщили: «у сел Камлычки и Перетечки, в поле и по берегам строится много кавалерии».

Вскоре до слуха полсела долетели звуки долгожданного боя. В этом бою мы взяли в плен три пудмета и часть махновских бойцов. Убито 56 бандитов. Наши потери оказались невелики: капитанский погреб почти исключительно командный состав: были убиты командир отряда т. Бучков и адъютант — родной брат начотряда т. Григорьев.

Ельза ГРУДМАН, кінець червня 1921 року:

«Споконого дня вони зупинилися на перепочинок у хаті комизькому. Будинок — на дві половини: в одній, де зараз сиділи, жили хазяї, в другій тримали в'язня худобу.

Нахлю кистями борщем і підсилюю. Од земліної долини туди вилітає. В замкад, що вилітає на покуті, від образам, погоні не видно, очевидно, не було гасу.

Привіт чоловіка. В порваному одязі. Босого. За плечима у нього гвинтівкою напалоті стояв червонокармість.

Амністуватися прийшов, — сказав чоловік.

Ми його на околиці ханули... Бре! — озвався охоронець.

Ось, тим часом чоловік вийшов з-за пазухи хустинку, розгорнув і дістав звідти папірець, розрізняв на долоні.

То була листівка — звернення до повстанців кидати зброю, вийти з лісу і здаватися владі.

У кого був? — Констандогло зрадив нагоди випити з чашкою щось цікаве.

У Шевчука... Тепер от... додому. Амністуватися.

Ім'я?

Степан.

Прізвисько?

Як?

Ти чого прийшов — дурником прикидатися? хайло від думки, що ось цей от з нього зупається.

Амністуватися...

Так амністуватися... Відповідь?

Я і кажу: називався Стьопа, Якщо фамилия, то Бабій, прозвище, то Валинко... Мене в селі Валинком називають.

Кого знаєш з бандитів?

Вуса, Гоголя, Мазницю...

Ти що верзеш, конто? — згріб п'ятірнею сорочку на чоловікових плечах. — Давай нормальні людські імена... Як тато з матюком, щоб...

Так не знаю...

Ну ти й гад! Нерви мої мацеш, да? Ну давай, давай... А я тебе

мацую, мацую... — Констандогло розійшовся не на жарт і вже погро-

жував маузером. — Давай нормальні імена своїх друзів...

Не знаю...

Ти ніби з неба гепнув... Може, і у Шевчука не був?

Був. Не з неба я до вас, а від казанів...

Звідки?

Кавказиш я у загоні... Дали казків отаман не пускав. Де ж мій звіт!

Ах ти ж контра! — у Констандогло на шні напнулися жилці, стали,

мне мотузки. — Не хочеш зізнатися... Може, тебе підіслали?

Нащо так з чоловіком? — втрутилася Ельза.

Он як! Тоді займайся шматом... Чоловік... Контра він, серце

чужа! Гайда, гайда, поговорю з ним...

Демонстративно відійшов на кілька кроків — якраз стільки, щоб

добре чути розмову. Трохи заспокоївся. Ельзин голос, як завжди, був

спокійний, шмова плавна. Що це? Він чув назви сіл: Пенськівка, Уладив-

ка... Міст: Виниця, Ямпіль... Посади: секретар, повіткому, член комизь-

кому... Потім розрізняв «Бувайте!» і побачив, як Степан Бабій злегка

нахилився Ельзі і, минаючи вартового, вийшов з хати.

— Ти що! — підбіг. — Що зробила?

— Та от дізналася трохи... — посміхнулася кутниками вуст. — Маз-

ниця з Уладівки, син куркуля... Голий — з Пенськівки, батько його

навіть член комизькому...

— Сказав все-таки Валинко?

— Степан Бабій. Пригадав. З людьми треба по-людськи...

— А якщо він підсланий?

— Навіть коли й так... Хто про це може знати? Він, отаман та

найближчі. А більшість почула б: нішов амністуватися Стьопа, а чеки-

сти його — хан! — і в холоду... Може, якраз на це й розраховував

підбав Шевчука, щоб нашою амністією залаяти своїх... Та й не схожий

це Бабій на перевертня, адже все-таки згадав...

Михайло мовчав.

— Вік живи — вік учись! ляснув по халаті чобота нагайкою. — Що

ж, відемо додому?

— Можна вже й додому...»

Максим ДУМІЧ,
26 червня 1921 року

В полудень махновці форсували Ворсклу біля села Лучище. Зали-
шаючись на березі невеликий застріл проти переслідувачів, це був піхот-

ний полк Єршова, повантажений на підводи, Махно рушив у напрямку Гадяча. Місцевість довкруг цього містечка повстанський штаб вважав лісовий Лютенці мали базу. Сподівалися, що діє ще загін Леоніда Заватова, який мали намір приєднати до головного загону.

Як повідомила розвідка, вислана в цей район Білашем, північно-східна частина Полтавщини, на відстані від інших, і особливо центральної харківському напрямку, не була зайнята численними військовими частинами красних.

Махновці, відірвавшись від погоні тепер їхали неквапно. Рухались швидко коней не погоніши. Штаб підшукував місце для переночівки. Рейдувати було зручніше вночі.

Думич дрімив у сідлі, повністю довірившись коневі. Як і всі махновці він уже давно навчився спати в сідлі, дисципліновані коні підтримували стрій. Розбудив його якесь гамір. Махновці розгорталися на відбиття флангової атаки. З поля прямо на них мчало сотня верховців з оголошеними шаблями.

Махно дав команду приготувати кулемети. За сінцями кіннотники вилантувалися в дацюг. Максим зрозумів, буде використано улюблений прийом повстанців. Кавалерія розсипється в сторони, а потім тачанка зустріне кулеметний вогонь. Для атакуючої кавалерії страшнішого, ніж щільний кулеметний вогонь, не було...

Але що це? Атакуюча лава по піднятій дотори правіці свого командира зупинилась. Від неї відділилося кілька вершників. Їх підіслали в тачанки Махна.

Виявилось, що це загін отамана Забудько.

Після коротких переговорів він приєднався до махновців. Забудько сів до Махна в тачанку й почав розповідати обстановку. Виявлялось, він вже майже два тижні намагається зустрітись з Повстанським військом. За цей час витримав чотири бої з красними каральними загонами Біля Гадяча спостерігався скупчення красних.

Махно зрозумів, що біля Гадяча його чекають. Але маршрут руху не мінати. Крутих сил противника попереду не мало бути.

З ДОКУМЕНТІВ

27 червня 1921 року:

Витяг з бюлетеня тємно-інформаційного відділу РНК УРСР № 1 від 27 червня 1921 р.:

«Кременчугская губерния. По сообщению ВУЧК в районе Холмского Яра Чигиринского у. произошла конференция организаторов банды

МАХНОВЦІ

Александровского, Чигиринского уездов. Цель конференции — переизбрать Главнокомандующия членов повстанческого штаба Бондарчуку. Настроение бандитов подавлено, в связи с последними неудачами».

Пётр СЕРГЕЕВ, Гадяч,
27 червня 1921 року:

«Вечером 26 VI полевой штаб выехал по железной дороге в Гадяч, причем произошла неожиданная и досадная заминка: из-за скверного качества стали поезд полевой штабы прибыл в Гадяч только к 14 1 / 2 часам. 27 VI мы встретили донесением начальника Гадячского уездного участка о том, что банда Махно, после ночлега в селе Власки, только что переправилась через реку Псел у села Каменское, сбив 3-й батальон 487 полка.

Экспедиция Григорьева к этому времени и по той же причине (качество стали) растянута по железнодорожной ветке Лохвица — Гадяч, почему использовать эту часть в районе Гадяча уже было невозможно.

Сохранившееся положение все же не позволяло на выделение задуманного плана операции. Будучи уверенным в движении Махно на Недригайлов, руководитель операции приказал тов. Григорьеву двинуть эшелон в г. Ромны. Туда же было приказано перебросить по железной дороге 300 штук 60 стр. полка со ст. Ромодан.

До вечера 27 VI полевой штаб оставался на ст. Гадяч, проверяя исполнение отданных распоряжений.

Несмотря на полное отсутствие донесений о дальнейшем направлении движения Махно и появившиеся время от времени панические слухи о возвращении Махно на юг, руководство операцией протекало в полной уверенности в правильности сделанных расчетов на движение Махно именно к району Недригайлов.»

Александр НЕСВИЦКИЙ, Полтава,
27 червня 1921 року:

«В Полтаве с 17 июня заболело холерой 60 человек, из них умерло 27. Председатель губисполкома Порайко, бывший офицер австрийской армии, служивший в Галиции, переведен в Киев или в Винницу. Уехали из Полтавы освобожденные из-под ареста начальник ЧК Рудаков и комендант Гуров. Вместо Порайки какой-то Шамрай.»

Євдокім МУРАВЬОВ, Москва,
27 червня 1921 року:

Засідання «Центрального повстанського штабу» призначили на кон-

підприємств квартири чекістів. Роль членів штабу грала команда підпільних ВЧК, в тому числі й керівник операції Т. П. Самсонов та його заступники.

Спочатку заслухали політичну доповідь Ішнина, потім військову й адміністративну.

Антонювич записали запитаннями. Всі вони, як і відповіді, ретельно документувалися. Згодом ці протоколи будуть фігурувати в документах вчужини матеріалів.

«Звіт» тривав чотири години. В його результаті чекісти стали вимагати прізвись, адреси баз, численні явки, склади, найбільш стратегічно значимі штаби повстанців. Витиснувши з тамбонів усі інформаційні заарештували тут же, на конспіративній квартирі.

Потім їх допитували вже в ЧК. Іван Ішнин він себе достояно й сказав більше чекістам ні слова. Він страшенно нервався, провадив розмови, чиям обернеться їхня довірливість для повстанців. Провокаційно пропонувати ні більшовиків Ішнин з презирством відкидав. Його розсердили.

До Павла Екстова калюжники чекістам підбратили вдалося. Тамбонів селянин, котрий досліджує до штабе-капітана, і, за його словесної насильно мобілізований в армію Антонова, згодився співпрацювати чекістами й став їхнім секретним агентом-провокатором.

ПЬОТР СЕРГЕЄВ, Ромни,

28 червня 1921 року:

«Вночі на 28, VI потовелой штаб выезжает по железной дороге в Ромны, где пересаживается на два легковых автомобиля, а в 11 часов открывает свою работу в здании местного уездного военкомата».

В 15 / 1 часов возвратился из разведки наш легковой автомобиль сообщил, что в селе Камлычка он полчасу тому назад столкнулся бандой Махно и ушел под огнем ее. Несколько минут спустя издала телеги из Сакуново передали: «У сел Камлычка и Переточки в разведку балками много кавалерии».

К 16 / 2 часам прекратился телефонный связь с Сакуново и Камлычка, а в 17 часов, когда по расчету времени Махно должен был прийти к Сакуново, штабом было отдано по телефону приказание: «Взять горючее — двинуться наутра, причем отряд 60 полков на дороге использовать для преграждения противнику пути отступления и т.д. т.д.».

Вскоре в Корювцы догнали звуки оружейных выстрелов и в 18 часов штаб выехал к месту боя через Нестригатов. На взгорной стороне этого села была встречена бронешашка. Ей не удалось прорваться, боя из-за истощенной дождем дороги, но командир бронешашки

махношні. Махно била атакован, разбит, и мелкими группами бросался в беспорядке по долине, без дорог, в постоянном направлении.

Колонна после подготовки ему встречи, пропала Сакуново и, увидев, что не ожидая подбиты Григорьева, атаковали их. Тогда главная масса передовых колонн, подождав подступов, ударила по фланг и тыл банды, разделив колонны, аргументировано огня. Махно потерял 56 человек убитых, 3 раненых и часть обоза. Главнейший захватив передний, что в 1920 году, 3 июля, пропал Забужко. 187 полк, повешенный заднюю, Махно била с юга, пропал большую выдвинул и не сумел использовать своего выдвинутого положения, оторвавшись от противника в самый последний момент.

Решившись на операцию, расценивая на то, что банды преследуются колонной Григорьева, решает использовать шоссе Королевичи — Ольшанка, бросить наперерез Махно бронешашку и вместе с ней вести свой разбитый отряд.

Перед началом захода колонна Махно, состоявшая из бронешашки, двух легковых и одного грузовой автомобилей, пошла на уезд. Сердюков и с дистанции около 1 / 2 км подверглась пулеметному обстрелу. Оказалось, что банды, ниже не преследуемая, распорядилась в этом пункте. Видимо перестроившаяся к активным действиям, она под огнем наших трех пулеметов оставила Сердюков и скрывалась в селе Коостеносе.»

Мирофан ТАЛЫКО, Глодоси,

29 червня 1921 року

Через кілька днів після взяття емігрантської порнявки, на базарі, до Мирофана підійшов років під тридцять чоловік.

Тобі привіт від Надії... і Герасима.
Також, зупинившись, розглядав незнайомця. Високий нагнєт з рудиментом неспокійного борідкою.

Ти хто?

Зовні мене Леонтієм... Я з Львівщини.

Це під Ердешиною?

Під Ердешиною...

А в Глодосах чого?

До тебе прийшов, поговорити треба.

Ти мене знаєш?

Знаю... Мій брат

То ти від нього?

Ці Павла чекісти розстріляли в грудні минулого року...

Он як... Чого від мене хочеш?

— Давай десь присядемо, потолкуємо...

Присіли за стіл у прибараній корчмі. Випили по чарці. Другий, так так закусили.

— Мене прислав Орел...

— Нестеренко, чи що?

— Він самий... тепер він командує повстанським округом де входить і твої Гладосі, і мєс Людяне, й Обозинка, і Хмельове, й Копи ки...

— Який округ?

— Повстанський...

— Петропільський, чи що?

— Так, наш головний отаман Симон Петлюра, а партизанський повстанський штаб у Варшаві очолює генерал-хорунжий Тютюнник, та інші знаєш...

— Ти ж знаєш, я не уперівець, скоріше — анархіст... Не загарбавши літературно... Тобі б до Мелешка, Мізіна чи Педайкиші... Так жовіє драннухи за кордон з твоім Петлюрою...

— Нікуди вони не драннухи, всі тут, командують загонами, районами... А якщо ти такий бравий анархіст, то чого не в Махна... Він десь у Подільщині, я чув красивих колонизити...

— Поражений я... Любуюсь... не розумію чого почав випирати на мене Митрофан. І розсердився... — То якесь сонячка мене щось читала, тепер ти... А не пішли б ви...

— Не перший... Щоб ти знав... на осінь повстання маємо проти совітів. З-за кордону ударить Петлюра... тут ми підешемо. Тоді зрозуміємо, хто чого в кукуруді віденджується... А прислав мене Герасим ось чого... Він хоче щоб ти був гладоським отаманом, першом гладоським повстанським районом. Досвід у тебе є і велика робота, і важлива... У нас, тобто у нас тут, організація є, але й авторитетний командир... Орел вважав, що ним можеш бути саме ти. Ти не поспівний відмовлятися... Добу тобі даємо на родючій... Власно передаєш Галкою, тобто Надійкою. Вони тебе знайде. Ти не жовіє тут трохи, горілку допий, а я піду... В мене а Гладосіх не є справді...

Колісничком пішов. Митрофан мовчки напив у стакан горілки і пішов. Гладоським отаманом... Ну Герасим загнав... Це тільки він прагнув шибити у вождя та командира... Чесно казати, несподівано страшно. На другіх ролях, не лиш бути... А йому, Митрофану, чимало б отаманство? Більшовицькі він звичайно не любить і напевно за ним не біжить... Але знову братиш б а зброю? Якби він підшукав таку потрібну дзюрюгу, то подав би знову до Махна... Але й сиди скільки руки, ох і не хочеться... Люди воюють... Трипільський недоволю дукан, потрапити у Новоукраїнку під паліт отамана Засидиця... А що не склади зброї... А він? Як там та Надійка казала, під снігом не да... Софрепа поїхала. Й не навідується... Так... Треба зникати...

МАХНО

Але щось не хочеться під петлюрівські прапори ставати... То ж... Але щось не хочеться... тепер — союзники будуть? Виходить тоді, в Кара-Мезоніху воювали, тепер — союзники, що більшовицькі про світову революцію тільки знаками плещуть, а самі намагаються Україну загарбувати... А такі загарбати... Які лозунги були... А в дійсності? Ідеї... А такі загарбати... Все відібрати в багатих і віддати бідним... А в Петрограді говорили більшовицькі... Але в Гладосіх бідних майже не було. І багатих, особливо теж. А пограбували всіх... Тепер ось, як некрой буде, а так буде, то зникну піл села а голоду... Чи за таке життя він борюся в Петрограді? Іван он зовсім відмовився від ідей, а снить з панамом. Земляків боїться, бо більшовицькі... Та й сам він вночі здригається від кожного стугу в двері. Розольот під подушкою, сонора — біля дверей, вилта — в снігах... Хіба це життя?

Василь ВЕРИГА,
30 червня 1921 року:

«Для посилення окупаційних військових частин Червоної армії, в складі відділів ЧК по боротьбі з повстанцями, Фрунзе, в порозумінні із «українським» урядом, чи, як це офіційно називалося, а Радою Народних Комісарів УССР, спеціальною постановою від 28 грудня 1920 р. територію України розподілили на п'ять основних районів (т. зв. тил). Війська Київського військового округу мали поборювати повстанців у Київській, Подільській, Волинській та Чернігівській губерніях; війська Харківського округу — у Харківській, Донецькій, Полтавській та Кременчуцькій губерніях; Перша Кінна армія — в Катеринославській губернії, Четверта армія в Олександрівській (тобто Запорізькій) губернії та в Криму, а Шоста армія — в Одеській та Херсонській (Миколаївській) губерніях».

29 грудня 1920 р. у Москві відбулося засідання спеціальної комісії російського уряду з Ф. Держинським як головою та М. Фрунзе, командувачем усіма збройними силами в Україні. На цій нараді вирішено, що органи Всеросійського ЧК мали допомагати в боротьбі з повстанцями рухом в Україні. Слід підкреслити, що, починаючи з листопада 1920 р., більшовицькі, шпильки й війська влади, в боротьбі з повстанцями застосовували систему «ударності»: вибирали райони, де повстанський рух найбільш активний, і туди посилали велику кількість збройних сил для ліквідації повстання. При тому вони заєли відповідальність громади за члена ро- відбувся у повітв: Канівському, Білоцерківському, Київському, Богуславському, Рідоминському та Чорнобильському Київської губернії; Чернігівському й Кобеляцькому Кременчуцької губернії; Глухівському та

Кролевецькому Чернігівській губерній та в Ольгопільському Подільській губерній. Так, за перших три місяці, січень — березень 1921 р., виступали 17 отаманів і 4225 рядових повстанців, а в боях зникли 30 отаманів і 4936 повстанців і розкрили 28 підпільних організацій.

30 червня 1921 р. більшовики створили т. зв. Постійну Нарadu в Еїдеман як голову, командуючий військами Всеукраїнської ЧК Ф. Т. Фомин та члени колегії Всеукраїнської ЧК Ю. Г. Есдаманов і К. І. Золот. Не було дивно, але в складі осіб, які належали до тієї Нарadi, не було жодного українського представника. Постійна Нарада мала свій виконавчий орган — Військову Раду України, яка спиралася у своїй роботі на військові райони при початках губерніяльних частин Червоної армії.

Але більшовики в Україні були свідомі того, що самими диктаторами чи корпусами їм незгодно буде зліквідувати повстанський рух, і тому докладали всіх зусиль, щоб порозити селянство на незначних групах, тобто заможніших селян, намолюючи бідніших довести до банкрутства. При тому вони не гребували ані шантажем, ані підкупом і грозами — змушували багатіших співпрацювати з ними, пропонували повстанській піддільці та організації. В той спосіб навесні 1921 р. вони зусили зліквідувати повстанський загін отамана Заболотного, до якого проникли співробітники одеської ЧК й довідалися про повстанців з листів з урядом УНР за кордоном.»

Пётр СЕРГЕЄВ, 30 червня 1921 року:

«... Конница Григор'єва лише к 2 часам 29 VI досягла села Коронівка й розположилась в ній на ночлег. Складаючись к ночи 29 в обстанова как бы указывала на уход Махно в пределы Харьковской губернии. Но руководство сохраняло сделанное в Полтаве предположение и ожидало возвращение Махно в районе Недригайлов — Терни. К этим расчетам присоединилась уверенность в том, что дальнейшие намерения Махно будет попытка вернуться прежним маршрутом на юг (через район г. Гадяча).

В соответствии с этими расчетами и была произведена перегруппировка сил: отряд 488 полка 29 VI перебрасывается из с. Липовый в Смелое на подводах. В городе Ромны формируется из местного гарнизона отряд в 60 птывков при 4 пулеметах, посаженный на грузовые автомобили. Прибывший в Полтаву по жел. дороге конный отряд Махно под командой т. Федченко (около 400 сабель), перебрасывается в Гадяч, откуда же возвращается 487 полк.

В ночь на 30 VI Махно повернул вновь на запад и пошел в сел.

МАХИОВЦІ

Такое. Группа Григор'єва, все время преследовавшая банду, расположилась конницей — в Марковке, а 60 полком с артиллерией — в Штепеле, оторвавшись от Махно почти на 20 км.

Сутра 30 VI т. Григор'єв возобновил преследование и когда Махно, теснимый с запада 60 полком, подошел к селу Деркачевка, то из Смелого был брошен 488 полк на подводах для встречного удара под Хоружевку. Конница Григор'єва отовалась от 60 полка, задумав мало вероятный обход противника со стороны Терны.

Около 15 — 16 часов банда Махно вошла в Хоружевку, имея на хвосте своем отряд 60 полка; тут же, с западной окраины села, банду встретил и 488 полк.

Руководитель операции, находясь в Коронівках с отрядом на грузовиках, бросает последний в М. Бутки с задачей не допустить прорыва банды на южный берег р. Сула, а сам на автомобиле выезжает в район Хоружевки, где наблюдает бой и встречает несколько ополчающую конницу. Банда Махно под ударом 60 и 488 полков разбивается на две группы, из коих большая бежит на север к Луценкову, а меньшая на юг в М. Бутки. Конница Григор'єва т. Еїдеман ориентирует в обстановке и направляет, следом за ней, на Луценков — против большей части банды. В результате удачной атаки у Луценков махновцы потеряли 110 зарубленными, 6 пулеметов и весь обоз. Часть банды меньшей численности, бросившаяся в М. Бутки, сумела напугать мало стойкий отряд на грузовых автомобилях и, разогнав его, прорвалась через Коронівку на Южный берег р. Сула. В этом бою была захвачена и сожжена махновцами одна из легковых машин полевого штаба, посланная для связи из Хоружевки в М. Бутки.

Как уже говорилось выше, руководитель операции ровно за сутки до настоящего нами боя, а именно 29 VI, пришел к убеждению, что следующим намерением Махно будет выход из Полтавщины и притом прежним маршрутом.

Полевой штаб поставил себе целью выяснить фактический маршрут движения банды, но справиться с этой задачей было весьма трудно: с одной стороны, конница Григор'єва в силу усталости лошадей не могла вести никакой работы, а других конных частей в нашем распоряжении на территории Ромненского уезда не было; с другой стороны, отряд Махно рассылался на мельчайшие, а 10 — 20 человек группы, бродящие по всей территории Ромненского уезда в разных направлениях. Только благодаря широкой информации, полученной от сел, можно было заключить, что отдельные группы бандитов скакываются на юг, в район Гадяча.»

Вадим ВІТКОВСЬКИЙ, Вінниця, 30 червня 1921 року:

«... Того вчора голова губЧК ні на хвилину не приділ відпочити —

роботи, як ніколи! Обпернись дітями на оперативну карту, що висіла на підстолу, щось роздиралася, робив помітки олівцем. Одного разу біля вуха телефонну трубку, давав вказівки секретареві, прийшли гості, вачив — тоді вони були частими і у такій пізній час: приїздили заявляти люди, що стали свідками розбоїв, приносили пошту яку не приїздили з відряджень товариші.

Увійшла Ельза.

— Сідай! — сказав голова.

Ельза вштовпалася біля столу.

— Шойно дзвонили, у козухівських лісах бачили озброєних хлопців.

Іх багато!

— Хто вони! — поцікавилася Ельза.

— Тому й покликав тебе, що самому незрозуміло. Звідку? Хлопці перевірили сигнал?

— Є така людина, — відповіла Софія.

— Дівчина? Ні!...

— Якщо ви патякасте про належність до слабкої половини.

— Я не хотів образити, — зніяковів голова. — Софія?

— Так. Софія Вояківська!

— Хто хоч вона?

— Розповідь.

Сталося це під час відрядження в Богданівку Іллієнцовею голови. Ельза зустрічалася там з місцевим оперативним загonom, довго розмовляла з кожним бійцем. Всім було цікаво, слухали уважно, і вона захопилася. Кинулася — а вже дев'ять вечорів! Куди подінешся?

— Збирайте свої пожитки і гайда до мене, — сказав голова сірому.

— Жінка на стіл накріпе.

— Якщо ви не проти, я краще тут заночую, — попрохала.

— Де ж тут?!

— Сідай знову — і досить! Ви, товаришу, йдіть, відпочивайте.

— Вам видніше, — відповів голова. — Тоді я кожуха принесу, а стільців поставлю. Удвох все ж. Бо крім вас ще дівчина одна ночувати, теж не захотіла до хати йти.

— Хто така?

— З комсомолу. З хлопцями і дівчатами зустрічалась. Тут і записано: Софія. Прізвища не ситав. Самі познайомтесь. Можливо, така, тишенька. Відразу видно: миська! У нас дівки — грим і бляшки.

Постукали. Двері відчинилися, і до кімнати увірвався свійскі кинув сингом. Поріг переступила дівчина в простенькій хустині, пішла на морозі.

— Софія, — подала руку.

— Гарне ім'я! А я — Ельза! З губЧК.

Дістала кишенькового годинника — клацнула замком. Кинула лаві сріilverкому.

— Йайть відпочивати, товаришу, ми вже тут самі.

— Золотий? — запитала Софія.

— Ага. Подарунок реверді фронту.

— На день народження?

— Та ні, — посміхнулася наївному запитанню.

Гамула на циферблат, накрутила пружину і заховала до кишені.

— За ліквідацію банди на Харківщині дали.

— За ліквідацію саяк-так на стільцях, вкрилися, та холод все одно за-

новив десь злизу. Не спалося.

— Ти з якої сім'ї, Соно?

— Довго розповідати. Жили ми в Києві...

Вона закінчила гімназію. Тато працював на «Арсеналі», розстріляли петлюрівці. Софія продовжила справу, за яку віддав життя батько. На заводі її прийняли у комсомол.

Пам'ятає засідання комітету на квартирі подруги Розі Флорової. Виступав секретар Михайло Степанович. «Ми теж будемо боротися з синожупаниками. Організуємо бойову дружину, дістанемо гвинтівки».

Першим ділом, пошкодимо телефонний дріт...»

На завданні Софію схопили петлюрівці. Жорстоко побили, кинули в товарняк і разом з іншими заарештованими вивезли з Києва. Зушились у Вінниці. Тут їй пощастило втекти. До остаточного визволення міста переходувалася у добрих людей.

— Ти смілива дівчина, Соно! — сказала Ельза.

— Я? Ось ви — інша справа! Реміні, кобура з револьвером... В ЧК працюєте. Годинника вам дали.

— А ти б хотіла отак? У ЧК?

— Я? Та я стріляти не вмію, — зашарілася.

— Головне — не боятися! А ти це вмієш!

Не думала тоді Ельза, що невдовзі Софія стане її вірною помічницею, активною учасницею багатьох операцій...

— Софія зможе, — закінчила Грундман. — Можете мені повірити?

Максим ДУМІЧ,
2 липня 1921 року

Красні насадили, незважаючи на маневри повстанців. В ніч на 30 червня нацистау Білаш дав команду розвернутися й, змінивши напрям руху на протилежний ввійти в район Недригайлова, до бази. Повстанці не знали, що красні вираховували її, ліквідували її тепер очікували махновців під Хорунжівкою.

Вранці повстанці буквально налетіли на прихованій у балках під Хорунжівкою красних кавалеристів. Махно дав команду до бою.

Думич рубався в перших лавах, дивуючись, звідки тут, під старим селом стільки карателів. З кубанок та червоних лампас на галіях, з арозумів, що на їхньому шляху стали красні козаки.

З пагорба, стоячи в повен ріст на тачанці Нестор Махно спостерігав поле бою. Сили противника переважали його майже втричі. Красні пішли в баталю, заважали один одному, рубалася з махновцями перша шеренга. Якийсь красивий командир мчав по гребені баталю, випикував кінноту. Махно зрозумів його намір, зараз він намагатиметься повернути кінноту, щоб збільшити лінію боя.

— Зря ми в'язалися... — сказав Білан, котрий роздивлявся ситуацію передових кінних лав у бійкоті. — Не пастка... Вони нас тут аділі спробувати оточити... Дивись, а туди суну кавалерія.

І сиравді полем до місця бою з розгорнутим червоним прапором мчав ще один кавалерійський полк.

Махно штовхнув у бик горіста.

— Грай відбій, виходимо з рубки...

Пронизливий сигнал розлетівся над полем бою.

Думич лішню відбивав шабелю атаку зосім молодого, а тому такого ще кавалериста, виманивши його з шеренги в поле. Зрештою проривом, якого його колись навчив Марченко, вибив у нього шабелю з рук. Рубати хлопця Максим показав, тому, для науки, тріснув його по лобі банці широкою частиною леза. І в цей момент почув сигнал гори.

Повстанці знали, що робити, зачувши його. Вони виїхали з бою, розділившись на дві групи, рушили — одна частина, на чолі з штабом, на північ, інша — в протилежний бік.

На якусь мить красні розгубилися. Цього було досить, аби махновці відірвалися від переслідування.

Яків ТУМАРКІН, липень 1921 року:

«...У схроні виявилось п'ятеро; отаман Яблучко з чотирма новостарцями.

Ліквідація зашкідлив загоном Яблучка могла б пройти і повз убогого губЧК, коли б отаман, не залив на допиті, що просить розглядати справу на касу не як кримінал. Роздобути гроші доручила йому відповідна організація. Назва її — Цупком.

Справа Яблучка перейшла до Київської губЧК. Спочатку до одного з уповноважених по боротьбі з бандитизмом, а потім до Кропивки.

На першому ж допиті Кузьма спитав отамана:

— Хто зв'язав вас з Цупкомом?

У відповідь пролунало знайоме: Іванко!

— Чи не знаєте ви ще якихось прізвищ чи кличок Іванка? — аби мимохідь поцікавився Кропивка.

МАХНОВИЙ

— А можу я сподіватись на полегшення кари, якщо розповім про все не кривуючи?

Не вирішить трибунал. Але я думаю, що він знажить на вашу відповідь.

— Тоді йшіть! Я знаю Кіндрата Курдиша — Івашка з вісімнадцяти-

ного року. Він був моїм начальником у петлюрівській поліції...

Повно ввечері у кабінеті голови губЧК, де густо оповита цигарковим димом електролампка скидалася на місяць у тумані, йшла найскладніша робота: аналіз зібраних за день відомостей. Доповідав Кропивка.

— Ваше рішення? — спитав голова.

Негайно взяти Курдиша. З'ясувати через нього адреси і склад козів Цупкому.

— Курдиш — пішак, — заперечив голова. — Рядовий виконавець. Його арештуємо, а тузи розлетяться. Ні, нітка ще надто тонка, щоб катувати. Підемо поруч з нею. Курдиша — під нагляд! Найшпильніший! Оцеб з нього не зводити. Знати, що й на думці має. Чонівців попередити: про затримання Яблучка — ні пари з уст! Про вихід на слух Цупкому негайно доповісти ВУЧК — товаришу Манцеву.

Голова замислився. У тишу кімнати раптом ввірвався різкий дзвінок спеціального апарату, який з'єднував губерніську надзвичайну комісію з штабом прикордонного загону. З того кімнати проводу повідомили:

— На заставу в квадраті двадцять сім сьогодні з'явилось три втікачі з табору Ланцут. Кордон перейшли з допомогою польських друзів. Під час втечі дали цілі відомості.

— Кодовий номер теми інформації? — зацікавився в Києві.

— Одинадцятий.

— Прову негайно направили затриманих у міс розпорядження. Дуже потрібні. Розумієте, дуже, — підкреслив голова губЧК.

Повисшав трубку, він глибоко затягнувся димом міцної махри. Так і прасе думалося. А міркувати було над чим. Робин це голова згодом лише запрошував присутніх стежити за ходом його думок, щоб потім погодитися чи підписувати. Висловитися дозволялося кожному учасникові оперативної наради, куди запрошували начальників відділів, причетних до обговорювання справ і уповноважених, яких викликали для доповіді. Сперечатися, звичайно, можна було доти, доки не приймалося рішення. Після того вступав у силу наказ.

— Номер одинадцятий, — розмірковував голова. — Ця тема включає інформацію про дисерсійну діяльність жовтобласитників на території України, а також відомості про їхні зв'язки з центрами за кордоном. Такі дані нас тепер особливо цікавлять. Чому? А тому, що ми встановили наявність Цупкому, який має чи намагається утворити свої відділення на території цілої України. Отже цим разом ідеться не про звичайну дисерсію, навіть не про об'єднаний напад кількох загонів на якийсь чи повітовий центр. Ворог замислив щось більше. Яким, сила-

ми? Не знаємо! Де? Не знаємо! А знати мусимо. Чим шкороше досягмося — тим меншою кров'ю буде досягнуто ліквідацію порожньої держави. Висновок: діяти треба оперативнo. Швидко, але не випадковo. пропонував Кузьма. Молодість завжди поспішає. Це йде від природи. сил. І, на жаль, від негачі досвіду. Не ображайся, Кузьмо. Я неспішно тебе виїде прекрасний чекіст.

Але що ж усе-таки робити зараз? Ходів у нас багато. Найтовариш могли б підказати новини, принесені втікачами з Ланцуту. Бо не можна бути значної петлюрівської акції без «двійки». Вона ж намагалися здійснити її руками українців з Ланцуту та інших таборів. Отже, трос з кордону мають щось знати. Поїздом вони можуть прийти вранці як позитра. Автомобіль теж не підходить — надто велику увагу приверне. Найкраще — спеціальний паровоз — експрес. І зелені смуги від Шенетівки до Києва. Товарниш Кропива!

Кузьма підвівся.

Товаришу Кропива, зв'язався негайно з нашими хлопцями на станції. Хай підберуть паровоз і надійного машиніста. Гони до Шенетівки. Привезеш тих трох. Конвой? Нікого! Добровільно прийшли, хай вірними себе й почувують. Що кажеш: може, спеціально закласти. Тим більше нікуди не втечуть. А тут розберемося. Поспішай! А в часом домовлявся з начальником дороги, щоб перед паровозом вставало зелено світло.»

Владислав ВЕРСТЮК,
про 2 липня 1921 року:

«Кавалерія красних козаків Григор'єва наздогнала білгу при махновців біля містечка Луценків і, нав'язавши їй бігу, завдала серйозного удару (110 убитих, втрачено 6 кулеметів і обоз).

Підсумки боїв, що відбулися у кінці червня, підвів уなか під липня Фрунзе. Він писав: «Незважаючи на всі заходи для досягнення рішучого успіху і знищення банди Махна, дані мною після побіжних рапортів дії Махна вказівки і сфінгятивлі для нас умови, бандитам не вдалося ухилитися від остаточного знищення, і загони, що переслідують банду, і маневрові групи, завдаючи противнику жорстоких ударів, не можуть скористатися зручним випадком для повного виконання завдання».

Ще двома днями раніше Фрунзе поставив перед військами завдання в найкоротший строк ліквідувати махновців або, принаймні, відіслати їх за межі Полтавської губернії («для забезпечення спокійної держави») — значалося в його наказі, при цьому не дозволити їм перейти ні на Правобережжя України, ні в межі Запорізької (Олександрійської губернії).

2 липня 1921 року

З протоколу № 27 засідання Кременчуцької губернської військової наради

Слухали: о батальоне 102 при Кремгубчека.

Постановили: признати, что численность в батальоне при ГубЧК достигает 406 чел., из коего число 326 чел. являются местными жителями Кременчуцкой губернии. Губовещание находит необходимым произвести снятие таковых и заменить последних красноармейцами из Великороссии, или из отдаленных от Кременчуга губерний...

Председатель Сербиченко

Секретарь Киришов

Пьотр СЕРГЕЕВ,
2 липня 1921 року:

«До полудня 29 июня Махно петлял в восточной части Роменского уезда и западной полосе Харьковской губернии, удерживаемый от прорыва на запад выдвинутыми заслонами Харьковского губучастка и преследуемый группой т. Григорьева.

Наконец, вночь на 30 июня банда повернула вновь на запад и остановилась на почле в селе Толстое... С рассветом 30 июня Махно двинулся из Толстого на запад к Дергачевке, преследуемый по пятам 60-м полком...

В то время, как в районе Хоружевки банда была атакована с двух сторон 488-м и 60-м полками п., разрезанная на две части, меньшей своей группой бросилась на юг в с. Бутки, где ожидал ее отряд на грузинских, большей же частью с самим Махно во главе, устремилась к северу. Т. Дзедзед со всей конницей Григорьева быстрым маневром настиг продвигавшаяся в районе Костельца — Луценков. Атакованная червоными казаками банда продвигалась беспорядочно рубке. По всему полю растелись махновцы, ища спасения в бегстве, и лишь часть наиболее стойких бойцов под личной командой какого-то атамана сгруппировалась под черным своим знаменем, отстреливаясь из пулеметов...

Другая группа махновцев, отступив на м. Бутки, подверглась пной расстрелу: первый батальон 58-го полка не успел вовремя подойти, отряд же на грузинских, в силу трусости комсостава (вскоре расстрелянного на трибуналу полтавского дивертибунала), разбежался, не оказав сопротивления. В этом же пункте банда захватила и сожгла посланный для связи с частями автомобиль полштаба. Подошедшие части нашей армии не дали банде завладеть брошенным отрядом имуществом, но от последовавшего прорыва на южный берег реки Сула через Коровиты, естественно, уже не могли.

В течение более чем 2-х суток, вплоть до рассвета 2-го июля колонны двинулись разрозненными группами, по всей ширине (с западной восточной границей) Роменского и Гадячского уездов, заметив склади- нись на юг...

Банда Махно, пройдя ночью с 1-го на 2-е июля через с. Вино- редее всего через местные махновские ячейки и двинулась на юг, до- сходя уже по одной дороге. В 12 часов обнаружилось, что артерия бы- ла благополучно миновала Камыши, не встретив там заслона на чаш- те Зеньковского уезда, а вскоре после этого головная часть напосо- требовалась вояки и соприкосновение с тыловыми разведками коза- цев у хутора Шебальдаев... Перехваченные на переправах через ре- ку Ворскла, махновцы потеряли несколько человек зарубленными (в по- сле последних попал крестный отец Махно) и два пулемета. Все ма- хновцы растапливались на мельчайшие группы, бандиты вышли из боя и на- правились на восточный берег реки севернее и южнее Кузьма...

Ельза ГРУДМАН, 2 липня 1921 року:

«...Вранці голова губчека скликав невеличку нараду: Констан- до Грудман, Горін і Белкін.

— Як отаманам вдається збирати людей? — запитав.

— Залюкують... — пояснив Констандо. — А хто хви збо- примусово, не відразу стріляти почне. З такими необхідно працю- перетягати на свій бік...

— Бачу, вам є що розповідати, — подивився поперемінно на Констан- до і Грудман голова губчека. — Прону доповісти іншому розпор.

Після наради Михайла та Ельзу запросив до себе Кузьма Мико- лич Горін — заступник голови губчека. Детально розпитав про ре-

— Які бачите труднощі? — поцікавився.

— Лихо додає нам роботи, та й... чого приховувати, клопоту. Це слово — лихо, воно і є... Думали зустрітися відкрито, на швидко ліквідувати, та не підтримав голова...

— Заборониш?

— Категорично! Сказав: забудьте!

— І розумно зробив! Отаман Лихо — міщин горішок... Зуби мо- яго поламати. Тут перш ніж з кулаками лізти, треба добре погляди- ти...

Горін у колективі відомий насамперед особливим кмітливості і нахильністю; постійно розробляв операції, що закінчувалися в

МАХНОВЦІ

станція виставою. Від нього сподіялися поради і тепер. Але і Кузьма Миколайович цього разу не допоміг...

Треба думати...

Знову ворухнули у буденню роботу, якої набирався у відділі до- бря давали відповіді, посилали запити, наводили довідки, вніжджали на зроби операції. До тих пір, доки не сталася одна подія...

Сергій ДАНИЛЕНКО, липень 1921 року*

Вони випадково зустрілися на Єлисаветградському вокзалі і з наслідком ослинули один одного. Перед Сергієм Даниленком стояв не- високий на зріст молодик у формі командира Червоної армії. Його номер носили форму привертала увагу. Кашкет — набакир. З-під ньо- го видобався чуб. Надто високі підбори хромових чобіт нагадували жовті власник їх намагався додати собі росту.

Терешко Шостах дивився на Сергія знизу вгору й дивувався, як довгий довгов язик хлеще, якого він знав ще учнем комерційного училища. Даниленко і Шостах ніколи не товаришували. Та зустрічали- ся досить часто: драматурги Єлисаветградських учбових закладів, де вони навчалися, збирались у приміщенні місцевої «Просвіти». Тут Сергій з Терешком і познайомилися.

Сергій виріс у багатодітній сім'ї, де був, як говорили колись, сам сімнад- цятий. Та не в цьому полягала її своєрідність. Тарас Олександрович, Сергій батько, майже неписьменний селянин, користувався в селі загаль- ною повагою за свій природний розум та великий життєвий досвід. За багаторіську статтю визначила йому призовна козська служба у лейб- гвардії. І знаменитий фанатгоріський імені генералісімуса Суворова милок побував у 70-х роках минулого сторіччя на Балканах. Бився з турками під Плевною та на Шипці. Привіз з війни не лише болгарські пені, а й знання побуту, звичаїв багатьох народів. Познайомився десь з деяки кооператори і на початку минулого століття збив докупити групу своїх однодумців, які створили товариство по спільній обробці землі. Казивали, звичайно, під недоброзичливим поглядом поліції, повітово- го та губерньського начальства. Врешті урядник, маючи на те повнова- жения зверху, прийшов і сказав просто, ніби мова йшла про випадкові діло:

— Разусти, Тарасе, мужиків, а то погано буде. Такі справи, сам викид, Сибіром пахнуть...

Від цих слів оповідань батькових і багатьох людей, які постійно ото- чували й данилились за книжку Л. Сирагі і Я. Тумаркина. Власника над «СД» >>> Сирагі.

чували його, рано потягло Сергія до книги. Похвальна грамота за непопарафіяльну школу, дячко — служитель у гімназії, а також яка ободарованість відкрили Сергієві Даниленку можливість одержати грошову допомогу «для маломоушних» у комерційному училищі.

За порогом останнього класу чекала на нього громадянська війна. Поманила червоним знаменом. І він пішов. Прямо на бронепоезд «Смоленьск».

Потім в антиденікінське підпілля, на службу в ЧК...

Терешко Шостак входить у буремні події тих років зовсім незрозумілим шляхам. Ставав по черзі під усі ворожі Радям прапорець у війні, очолював селянське повстання у Плетеному Ташлику. Бачили його в денікінських військах. Нарешті він остаточно зв'язав свою долю з Червоною армією.

І ось зустріч. Стоять старі знайомі на брудному вокзалі, де привозять підлози сплять стомлені довгим чеканням пасажери. Стоять і жовніри, запитаними промацують один одного. Перевага на боці Даниленки. Йому довелося якось зустрітись в архіві ЧК з справою Шостак. Отже, має уявлення про його пожиттєву діяльність.

Терешко бачить перед собою Даниленку в формі студента політехніки. Не дивується: Сергій завжди ходив у «перших учнях». Це ж створювало йому в невеличкому місті певну популярність.

— Не в Києві часом училися? — цікавиться Шостак.

Сергій відповідає ствердно. Розпитує, де служив Терешко. Відповідає, теж і Києві — у 2-й школі червоних старшин, яка містилася в Кадетському гаю.

— Може, до нас подасися? — усміхаючись пропонує Шостак. Прийхав вербувати курсантів. Нам такі, як ти, акрай потрібні.

Сергій у відповідь:

— Війна скінчилася. На інженерів попит не менший.

— А хто, Сергію, може ручитися, що бої припинилися надовго і допомога червоних остаточно? Є ще порох у пороховницях тих, хто не приривався з більшовицьким пануванням.

— Я, Терешко, в успіх боротьби з Советською владою не вірю.

— А я не вірю в твою байдужість, Даниленко. Як можеш ти, освітлюючи людину, спокійно спостерігати, що владу захопили неукі! Ще кілька років їх панування — і ми здичавіємо. Глянь, он у вокзалі жовніри, поїзди ледве рухаються. Висинний тиф валить з ніг кожного другого...

— Мені, Терешку, неохота втрутатися в політику. Вчитамуся, як ти, Шостак озирнувся. Він захопився, говорив досить голосно. Довго мови почали прислухатись. Запропонував вийти на вулицю. Даниленко погодився.

Знайшли затішніше місце на преоні, присіли.

— Слухай, дурню, — знову гаряче заговорив Шостак. —

не розумієш, що влада Советов недовговічна. Восени все скінчиться. Це я вже чув не раз. А що вийшло на практиці?!

Кажу тобі точно: восени під червоних лишиться тільки спогад. Хоч не знаю правду, а відкрию таємницю: на Україні існує велика військова організація. З допомогою армії УНР та її союзників ми повалимо Советов. Висинимо всіх більшовицьких і більшовиченят. Усіх до єдиного! Твої сватами не тільки з тих, хто йшов проти нас, а й з таких, як ти, байдужих. Заборонимо тобі вчитися в політехніці. Твоє місце займуть ті, хто кров'ю довів свою відданість нам.

Не проливай хоч зянок стільки крові і, будь ласка, дозволь, як завжди владі, вчитися. — перевів усе на жарг Сергій.

— Ну, чорт з тобою, на цю тему ми ще в Києві поговоримо. Та хоч доробити послугу можеш мені зробити?

— Звичайно!

Ті провін тут канікули, добре знаєш місто. Спиши мені адреси місцевих військових частин. Коли вдасться — розпитай нумерацію, чисельність.

Згода, приведу тобі до Києва такий подарунок. Може й справді дадеш переноскету — хай і моя пайка в цьому ділі буде.

— Ну от, Сергіюку, нарешті чую від тебе розумне слово.

«А чи не розуміє? — думає собі Даниленко по розмові. — Що сказав на початку з приводу обивкари приїхати до Києва, та ще й з даними про дислокацію Єлісаветградського гарнізону?»

Саме в ці дні завітав у повіт член колегії Миколаївської губчека Валерій Горюжанин. Йому та своєму безпосередньому начальнику — уполномоченому по боротьбі з бандитизмом Миколі Кравченку й доповісти Сергію про зустріч з Терешком.

Реагували старші товариші неоднаково.

— У нас тут своєї роботи по зв'язку, — зітхнув Кравченко.

— Ми ж тобою, Миколо Васильовичу, не уділяли князі. І поза межамі нашого повіту — Советська влада, і поза межами Єлісаветградщини — у київській державі вороги. Отже, Даниленку треба бути там, де він дасть найбільшу користь. До речі, військова організація, думаю, повинна мати намір висунути замість Цукномка. В усякому разі, «батьки» в них одні: Петлюра з Пилеуським, а найближча родичка — французька «Сюрте-жестер».

Кравченко більше не сперечався.

Через голову Миколаївської губчека Альпова розвідані Сергієм Тагором дані про «Військову організацію січових стрільців» стали відомі Всеукраїнській надзвичайній комісії.

Начальство з Харкова наказало: відправити Даниленку до Києва для перевірки фактів.

Так Сергій став на якийсь час киянином. Зовсім близько, рукою

подати, була озвирна політехніка. Він заїздив до інституту, поїзди в аудиторії.

Тепер його нестримно потягло до Шостака. Хотілося переконаватися, що той справді в Києві, не обманув адресою.

Євген ЧУТРАЙ,
4 липня 1921 року

Загин Денис Гунала, до якого потрапив Чутрай, далеко за межі Чорного лісу не виходив. Сам отаман був молодим, високим, нестерпимим в плечах чоловіком з повновидим, типово українським обличчям.

Повстанці без утайки розповідали про свого отамана нікві байба. Денис був старшим сином Мойсея Гунала, міцного, палкого, селянина. Набожність батька породжувала в селі легенди. Він свято дотримувався біблійських заповідей, завзято постився. Тречі більшовики відбирали в Мойсея Лукича землю й натомість надавали нестерпну пустирю, котрі він за якіквіс рік знову перетворював з сіню на родючі поля. Діти старого Гунала грабували бандити, вимагаючи гроші. Першого разу кинули в хату гранату й почали кричати: «Давай гроші, старий козел!». На щастя, Мойсей Лукич в цей час був біля кореня, що отелилася. Мав при собі рушницю, й вже, як розповідав повстанці прицілившись, та згадав божу заповідь — «Не убий» і почав стріляти вгору.

Варуге, в тому ж таки 1918 році, знову до зоможного селянина підіслалась якась банда. Але адома був Денис. Він не тільки вистрелив кількох грабіжників, а й кинув верхні перестігати решту. Чим далі прогнішив батька, Старий Гунало не схвалював намірів своїх синів боронити Україну від більшовицьких окупантів, вперто вважаючи, що вся влада — від бога.

— Яка, тату влада, може й від бога, а більшовицька так точно від диявола, — говорив Денис. І пішов так в постанці, згуртувавши довруг себе спочатку земляків, а потім і багатьох інших патріотів.

У загоні панувала військова дисципліна. Отамана поважали й слухалися беззаперечно. Людей він беріг. В безглузді білки не лів. Накази на гарнізоні краснім старшино й панували, висилав у розвідку дивити й підлітків, мав цілу розвідувальну мережу в довкірних селах. Чутрай зрозумів, незважаючи на молодість Денис уже мав певний бойовий досвід в службі в армії. До Чутрая він ставився доброзичливо, але не доверив йому. Це Євген відчував не тільки з того, що з ним невідступно, в дещо і вночі були два повстанці — не то охорона, не то порученці.

Наприкінці липня отаман з двома помічниками вийшли з загону кудись на захід повстанських отаманів.

КОРІ ДМИТРЕНКО-ДУМАН

МАХИВЦІ

Востаннє ж дні Чутрай втік від своїх охоронців і виїхавши на мотоциклі кудись через день дістався до Знамянки.

Євген СЕРГЕЄВ, Опішня,
1 липня 1921 року:

... Сутра 3-го поля істроботряд виступив з Куземино на Котельову, який почав протипник, а руководитель операции, опередив отряд, вийшов на автомобілі в Пархомовку, где и была обнаружена проходящая через село колонна махивцев и в хвосте у нее, бесцельно обстреливая село, ахтырский отряд в 300 штыков при 4 орудиях. Заслон в Пархомовке провалился точно так же, как и намеченные ранее в Куземино в Камышах...

Между 13 — 14 часами 3-го июля, достигнув Колонтаева, истроботряд наткнулся на четвертый по счету случай источного исполнения приказа. Оказалось, что Махно прошел в этот пункт безнаказанно, так как в селе было лишь два взвода кавалок, люди их, не неся сторожевой караулки, бродили по базару и при первых выстрелах усакали...

После перестрелки с истроботрядом у Константиновки Махно как ни наступил под удар т. Матая, но слабый качеством, хотя численностью во много раз больше нежели банда, отряд этот вместо активной атаки, сам оказался атакованным, потерял несколько человек пленными, наступил, как после выяснилось, прямо в Опішню.

У сутра Филанков наша конница, успев энергично преследования, вошла в Опішню в зрительную связь, причем последняя, рассыпавшись лавой, неслияв приюк к железной дороге навстречу двум ожидавшим ее бронепоездам. Какось, настал чуть ли не первый в истории борьбы с Махно момент, когда конная атака будет скомбинирована с заградительными огнем бронепоездов в самой полосу желдорлинии, однако, бронепоезд № 114 испортил все дело. Предвременно и на сверх предельную дистанцию он открыл огонь по передовым разведкам банды; недостатки снарядов за 2 — 3 минуты предупредили Махно о грозившей ему гибели, воспользовавшись неожиданной балками местности, вся лава круто свернула на северо-запад, бросив нашей коннице, в виде ложного маневра, обывательский обоз с конными после описанного маневра было утеряно...

Переді жєлдорогу, к вечеру, 4-го июля, Махно стремительно ухаживал на юго-восток и 6 июля подошел к линии Лозовая — Харьков, таким образом, более 100 верст...

Іван ГРУДМАН, Вінниця,
1 липня 1921 року:

1 липня, серед білого дня, на центральній вулиці Вінниці несподіва-

по з'явився озброєний загін повстанців. Вершники за писотали, виступили, колоною по четверо. Їх помітили, як лише помігати очима міста, передали звістку на залізничний вокзал, а вже звідти про неї заговорили чекістам.

В губчека сповістили. Повстанці? Де? Констандогло вирішив поїти висунути за вікна: не видно і не чути. Кому вже кому? Він добре відомі прикмети наступу повстанців, хаос пострілів, всенародний гвалт, свист... Нічого цього не було. Вулицею мирно протисувалися жодної ознаки війни.

Попрохав телефоніста з'єднати з вокзалом. В очах блукали виснажені вогні.

— Пити треба менше! — гукнув у трубку. — А то ще Петлюра по-ба-чи-те... Що?! Та я тебе... в розход!

— Що там таке? — увійшла якраз Ельза.

— Смішно сказати... Комусь привиділася бонда, — у два кроки бігла вікна, — а її не... Кх-хе!

Притягнув глянувши у вікно, він, здається, закам'янів: з-за рогу сучасного будинку виїхав озброєний загін повстанців.

— Ельзо, кулемет! — прошепотів, не озирнувшись.

— Ти що?

— Коти кулемет сюди! — закричав.

«Максим» завжди стояв у кутку. Ельза прожогом кинулася до нього, підняла до вікна.

Констандогло незмигиво спостерігав за повстанцями. Карабіни і будинок — за плечима. Шаблі — в піхвах. Дива! На обличчях, з-за маскетів і шапок, похмурі погляди. Настрій не бойовий.

Під вікном губчека зупинилися. Наперед виїхав високий чорний вершник на гідному жеребці. Зняв портупею з кобурою нагані і від'їхав, пожебурив на бруківку, сівши в і відступив назад.

— Ходак... — унімав Констандогло. На чолі чекіста блищали кулемель поту. — Петро Ходак... Отаман Чорний...

Повстанці схизили з коней, склали зброю на купу — ніза не набралася! Стояли, похитуючи голови.

— Треба виїти... — сказав Михайло і простяг Ельзі транку — була щось — кідай...

Бігцем спустилися сходами. Поправив кашкет, осмислюючи ситуацію. Ну, два рази не вмірати...

Кілька хвилин розглядали з отаманом один одного. Віччав...

Ходак повернув два палітри. Перший — звернення В Всеукраїнського з'їзду Рад про амністію. У другому — три слова: «Привітання миром. Артем».

Подивився на вікно, з якого виїхав за Ельзо. Носміхнувся. Вершник ревується «експерименту».

Де Оншук? — ситав.

— Поїхав нітики...

— Куди?

— Не знаю. Поговорили ми з ним, він і гайнув... Хоче хутір десь

заступати. Осісти, значить...

— Про що говорили?

— Так, про різне... Друзів жадали. Волиця, Хмару, Лиха...

— Букет їх у вас! — сплюнувши під ноги. — До речі, де зараз Лихо?

— Ваома у себе, на Гайсинщині...

— А точніше?

— Це вже ви шукайте, в цьому я вам не помічник, — одбив. —

Своїх хлопців привів, як і Артем, а до чужих мені діла нема...

— Що ж, хай так... Куди тепер?

— Світ широкій... Може, на лісовому хуторі оселюсь, як Артем...

«Ну і придумав Артем! — зрадів, але виду не подав. — А Лихо на Гайсинщині. Спасибі їй за це вам, пане Ходак...» — повернувся і пішов до дверей.

— А як же ми? — лякливо подікавився хтось.

Зупинився. Подумав.

— По хатах... На всі чотири... — і сховався за дверима, встигши

хлопцями духом повеселілий гамір на вулиці...

— Не знаю, що говорив Артем Ходакові, але легенду він собі й без нас неогану придумав, — сказав Ельзі. — Місце для хутора підшукуємо...

— Лісами бродить... Як придумав?

— Тамовитий, очевидно, хлопець!»

Василь ВЕРСТЮК, про літо 1921 року:

«Влітку 1921 р. боротьба з Махном вступила в свою завершальну фазу. Їй передувало ретельне вивчення тактики партизанської боротьби, яку Махно, за визначенням червоного командування, довів до досконалості. Потрібні були тривалі час і досвід, щоб вивчити не лише зовнішні прояви, але й розуміти основи, на яких вона будувалася. Фрунзе та Ейдман починають розуміти, що дії Махна тільки на перший погляд виглядають хаотичними, розбавленими логікою. Аналіз маршрутів махновських рейдів виявив цікаву тенденцію тяготи́ння повстанців до одних і тих же районів і навіть окремих сіл. «Якими б безладними не здавалися маршрути Махна, нанесені за певний строк на карті, вони неминуемо перетворюються у цілому ряді пунктів, — згадував пізніше Ейдман. — Якби б виходив не робив Махно, на його шляху завжди виявлялися станції, куди він завертав з якоюсь вражаючою закономірністю. Це привело нас до висновку, що з широкими пунктами, як видно, особливо пов'язані існування та діяльність загонів Махна, напрям його окремих рейдів. Агентурна

розвідка згодом повністю підтвердила наші передбачення. У Махно не було свого тіла, непогано влантований, вивид від якого пенитенційного закладу, був поставити його у тяжкі умови. Характерно, що у нього ніколи не падали свого роду етатні частини. Якщо Махно під час своїх рейдів часто заперта до Ізюмського та Костянтинівградського районів, апертих часті з видимою закономірністю, то це далеко не випадково. У першому з них постійно діяв, ховаючись у Ізюмських лісах, Савонів, його перебування і охоронець польових магазинів, у другому — Іванків, що діяв там на «лінійному». Ейдеман зізнається, що до цієї простої істини адалося тільки після цілого рядку уроків, невдач і поразок. Але врешті-решт вони дали ключ до оволодіння успішною тактикою боротьби з махновцями. «Атативно виявилось встановити основні опорні пункти цього своєрідного партизанського тілу», — продовжує свою думку Ейдеман, «щоб боротьба з метким Махном від хаосу і безсистемності перейшла у новий етап з тим переможний етап систематичних і послідовно продовжувати боротьби проти Махна».

До чого ж зветься ця боротьба? По-перше, Фрунзе остаточно відмовився від керівництва військами, задіяними у боротьбі з Махном, через невдачі і проміжні штаби, натомість був створений спеціальний полковий штаб, який знаходився безпосередньо у військах, що переслідували махновців. Роботу штабу керував Ейдеман. Військам ставалося завдання постійно переслідувати Махна, з цією метою влітку 1921 р. аспіранти використовували антобронечастини. Переслідування, як і раніше, проводилося з організацією зустрічних засідань, але вони виявлялися не успішними, а на підставі аналізу попередніх маршрутів пересування Махна в даному районі. По-друге, в містах, які можна було розглядати як опорні точки бази Махна, розташовувалися міські гарнізони, яким ставалося завдання з одного боку, не допускати махновців в район, а з іншого — проводити серед населення роз'яснювальну, агітаційно-пропагандистську роботу, зміцнювати партійні, комсомольські та радянські органи.

З ДОКУМЕНТІВ

4 липня 1921 року.

Витяг з бюлетеня тасно-інформаційного відділу РНК УРСР № 111
4 липня 1921 р.

«В Чигиринському уезді задержан член Повстанкома Хохолівський
Комітета Самсон Черненко».

Яків Гальчевський,
початок липня 1921 року:

«...На початку липня до Орла долучилося кілька повстанців з Во-

МАХНОВЦІ

доносного повіту, бо і «ім стала земля палятися від поганів». Вже біля у гурті й «тільки чоловік — і «все хлопці бойові, добрі, чесні, такі, як на Поділлі». З іронією згадував Яків отамана Пугача, який хвалячись «тисячами» своїх організованих повстанців. Щось не чути ні про самого Пугача.

Оскільки бездіяльність завжди деморалізує, Гальчевський розпочав «новий розділ терористичної акції»: майже щодно групи по 3 — 4 особи порушували душити сексотів. Щоб пагнати страху та для конспірації, терористи одягли чорні маски.

Число бійцівських інформаторів збільшалося на прихатніях дерев. Нікого з родів убитих зрадників не кривдили, ревізійний не проводили.

До сексотів, які вночі не спали вдома, приїздили на фірманих вдень, при яких забирали і виносили з собою. Жінки зрадників українсько-го народу замали в розкуті руки.

«Терористи у чорних масках стали предметом неймовірних жуків і пелюшок. Ніхто не міг сказати, хто кермує цими таємними повстанцями, скільки їх і звідки вони приходять». Повстанці ж, знаючи про велику силу жуків, свої підказки інформацію про те, що на Київщині з'явилася могутня таємна організація «Чорні Маски». І це не була мильна пропаганда, адже впродовж двох тижнів Бердичівський повіт справді опинився від багатьох «реєстрових» сексотів і сексоток.

Одного разу Орел надіслав записку до директора гураляні в с. Овечачому з проханням дати 16 вдер спирту за підписом «Отаман Чорних Масок». З цього отаман послав одного селянина. Романтичний підпис так вплинув на директора, що він вислав двадцятип'ятидню діжку спирту і нікому нічого не сказав, хоча в самій гураляні стояла залоза з півсотні більшовиків.

Тим часом Орел зауважив, що Мандзюк зазубмував, став усамітнюватися, про щось весь час замислювався, мало їв. А одного разу не повернувся з нічного чергування.

«Що з ним сталося? — тривожився Гальчевський. — Може, його схопили черпони? Може, сексоти замордували й десь заволокли? А може, заперився і дезертирував? Чи ж я не мав до нього довіри, погано ставився? Коли б сказав, що душа його болять, що хоче нас покинути, я навіть б не затримував. Ми ж з дитинства знаємося. Разом ховалися від більшовиків, разом не одиного лиху перенесли. Невже, він зрадив й підстав на службу комуні?»

Невдовзі після знищення Мандзюка повстанців у лісі розшукував місцевий «шустрий» панок, який назвався представником Цупком. Різниця з ним була короткою. На допиті він взнав, що є співробітником ЧК. Шансів на життя агент не мав. У той же день його було розстріляно. Але довго він не гоївся: щоб не постраждали заручники з сусіднього села, непаху довелися закопати та ретельно замаскувати місце поховання.

Александр НЕСВИЦКИЙ, Полтава,
5 липня 1921 року:

5 июля / 18 июля

Сегодня отправлен в Литву обратно беженцев, уезжающих отсюда во время войны (1100 человек). Их будут вывозить, примерно еженедельно. В город прибывают голодающие из средней полосы России, это удорожает продукты.

Григорій ЯКОВЕНКО,
липень 1921 року:*

*... На початку липня 1921 на Єлісаветградщину прибув загін Холодного Яру, який запросив на з'їзд членів Повстанцю та інших. Поїхали без Задізняка та Наливайка із загonom охорони.

З'їзд мав відбутися в районі Гайдамацького шпілю. Тут вже збиралися загони з інших районів. Провели реєстрацію. Право голосу мали 28 чоловік, в тому числі і Яковенко, який заступав розробки Єлісаветградську організацію, Р. К.

Головою з'їзду був обраний Отаманенко, а секретарями я і Петренко. Перше засідання було перерване, оскільки червоні частини (очевидно, маючи інформацію про місце зустрічі) підійшли майже до місця проведення з'їзду, і ми пішли в бойову лінію.

Наступного дня з'їзд відновив роботу, була заслухана доповідь того Повстанцю про його роботу. Також були заслухані інформації місць, після чого перейшли до виборів Повстанцю, а особливо до виборів організації Військового відділу при Повстанцю.

Тут між мною і Нестеренком спалахнула суперечка, оскільки Нестеренко сказав, що коли з'їзд не затвердить його Командуючим військом Холодноярської округи, то він залишає з'їзд і їде за кордон, де каже про неможливість виконання завдань, що йому доручив Уряд УНР.

Я ж у свою чергу наполегливо переконував з'їзд не рухатися з місця Нестеренка, оскільки з'їзд повинен відбутися без тиску з будь-якої сторони... Далі... порадив з'їзду організувати при Повстанцю Військовий відділ... Реввоенраду, яка зуміли би з анархією на місцях елементу організувати сильну армію: закрити систему і адміністративності членів, які потрапляють туди. Там не буде особистого авторитету, там буде авторитет інституції...

Нестеренко після мого слів заявив, що Яковенко — комуніст, що стоїть за Реввоенраду, вносить розбрат, веде до розколу з'їзду. Які так далі буде продовжуватися, він залишає з'їзд.

МАХНОВЦІ

Засідання було закрите через збудження делегатів. Після закриття засідання велись наради груп, на яких було прийнято рішення позбавити Нестеренка права участі у з'їзді.

Але іранці, ще до відкриття з'їзду, прихильниками Нестеренка буда проведення агітації, що Нестеренка необхідно затвердити командуючим округою, бо інакше він... впаде за кордон... Ця агітація мала успіх.

Коли відкрилось засідання, я вже більше не наполягав... Пропозиція персонального командування була прийнята, але Командувачем був обраний Отаманенко... Начальником штабу обрали Нестеренка-Орда. Але Нестеренко-Орел заявив, що коли він не буде Командувачем, то відмовляється від роботи взагалі.

Отаманенко, щоб уникнути суперечки, відмовився на користь Нестеренка і прийняв на себе обов'язки начальника штабу.

Після цього був обраний окружний Повстанцю, куди, крім мене, увійшли Панченко, Петієнко, Нестеренко і Отаманенко.

На з'їзді я оголосив інструкцію, в якій визначалися права й обов'язки старшин та полонених, (визначалося) як повинен ставитися командний склад до Повстанцю... Інструкція була з'їздом повністю затверджена... Була винесена також резолюція...

Розбрати справу Бондарука, який за свою діяльність (очевидно, за вбивство Терещенка — Р. К.), був оголошений з'їздом поза законом».

З ДОКУМЕНТІВ

6 липня 1921 року

Витяг з оперативного-інформаційного зведення РНК № 70 «про стан боротьби з бандитизмом» в Україні від 6 липня 1921 року.

Чигиринський уезд. — 29 лютого в Камішках, Станищлах, що 25 в ю. з. Камішка, задержано 19 сообщников бандитов, в числе задержанных Чернышенко Семен, народный учитель, бывший поручик, который сообщало, что он является активным соучастником повстанцев Холодного Яра в организации состоит он уже 1/3 года — Штаб повстанцев, весну и лето находилась в Балтском лесу, что 10 в. ю.з. Камішка, охранялся — 10 пех. 13 км. при 3 пулеметах.

После столкновения штаба с нашими частями 27 июня перешел в другой пункт — лес Нерубай 28 км в ю.-в. Камішка. Всякого рода сведения бандиты получают от пастухов и лесников».

Яков ГУМАРКІН,
липень 1921 року:

«Іх було троє. Групу очолював наймолодший: хлопцев років двад-

цяти двох — двадцяти трьох. Видно, з тих, що встигли вже трохи попрацювати в місті. Бо разом з вишпаною, сілською фасону сукні вони носили тонкого синього сукна галіфе, заправлені в легкі хромові чоботи. Та й пострижений був по-міському — «їжачком».

На передку фургона, яскраво-зеленого, розмальованого на березі квітками терну, сидів ще один молодик, атлетичної статури. Незадоволюючи на літню пору, хизувався й у високий, гарного сірого смугливого обличчя.

Третій пасажир мав вигляд міського інтелігента. На червоно-білому носі сиділо старомодне, а тонесеньким чорним шнурком перев'язаний Шнурок весь час чіплявся на довгі чорні вуса. А нони, очевидно, й не предметом особливий гордості й турботи. Господар раз у раз кидаючи кишені свого добре пошитою, хоча далеко вже не нового піджака погляди і старанно приладжував їх.

— Може, панове, скупуємось та щось і перекусимо? — нахилившись візник атлет, синіючи фургона на березі мальовничого ставу.

— Як скаже Євген Адамович, він серед нас найстарший, та й вирішуватиме, мабуть. Третій день у дорозі.

— Згоден! Хай буде, як скажуть пан Борошило, — погодився фургоном.

Борошило розгладив вуса, посміхнувся:

— Ваші розповіді, козаки, такі дуже цікаві, так привабливі, що, задоволюючи вас хоч цілу добу і втомив не відчую. Навіть якщо воду поринаю. Та не від того, щоб пірнати в личинку. А от якщо адиетит не дозволю. До Розкошоватки іонайбільше три верста. Та я гарантую вам такий обід, якого й сам головний отаман, напевно, та й Польчик, не бачить. І зустріну вас з гостинністю справді української.

— Після ваших слів це більше їсти захотілося, — покаркати влет, — та заради чарки та зніски доброго борцю з пампушками почекаю.

За півгодини показались перні оселі Розкошоватки.

— Стій! — заволав Борошило, коли фургон порівнявся з найвищою в селі хатою, яка стояла на високому паркані і з стрункої основи дошки. — Ледь уїнали. Хата та сама, а паркан — новий. Нічого ж вам скажу вам, парканчик! Кирило Пилипович часу не гаяв. Називай батіусу. Може і так узав, коли буде нічче.

Коли Євген Адамович неголодно встановлював супутникам своє захоплення, не без прихованої думки набити ціну й собі — ой, мовля, якими людьми приймають, — відчинилися хвіртка. З хромим гвинтом на височині кудатись несе, а за ним солідно, не поспішаючи йде чоловік. На вигляд років сорока. Високий, худий, жидкий, з рясною бородою на рожевому неснякуватому обличчі. Розкинувши довгі руки обхопив оцепкучаючого Борошила і так стиснув, що той аж захрипів.

Зробив широкій гостинний жест, запрошуючи всіх до хати. Називав прощай:

— Не знаю, хлонці, як величати вас. У товариші мені

та й слово не, пробачте, у мене не в звичай. Назову панамі — можете обговоритись...

— Знай мене просто Кузьмою, — перебив начальник групи господа-ри, — а приятеля мого хрестили Василем.

Хлонці свої, як кажуть нині, в доску, — доточив і собі слово Борошило. — З ними можна про все, як зі мною...

Кирило Пилипович Недиловський, — відреккомендувався рудий, — кирило Пилипович Кузьма та Василеві руки. І додав усміхнувшись: — Коли ти говориш про мене: культурний господар, староста, організатор «Прогресу», нині титули побиляло, — галітай, пауку, куркуле, петлюристу, не добуто... от хто я. Хочете — пануйте, не хочете — пробачайте... А тім, що не я гостей скаргами зустрічаю, а не хлібом-сіллю! Ганно, побачило гостей з усіх воєностей. Частуї усім, що хата має! А нам, люди добрі, скажу: хата в мене тепла, є що їсти, є де спати, — хоч зими.

Господина — ставна, красива, вже встигла нашивку приядитися, стояла білякучо-чорні коси під жовту з візерунками шовкову хустку. Завжди виконувала гостям. Покликала наймічку. Вдвох заходилися накривати стіл.

У кімнаті все виглядало по-міському, навіть з нальотом розкоші. Стояв великий дуб буфет, такий же стіл, стільці з високими спинками. Хазяїнка поставила на стіл кришталеву карфу з сиповатим самогоном. Наймічка як зімхалася, бігаючи до ложу, то на кухню. Приследи цілого холодною пиріжка, дельної шуби, редиски, тоненько нарізаного сала в п'ять пальців хитини. Ложка в кімнаті з бобрим аж стояла. Нахлю ясніло.

Борошило, значимий, дещо нерівний, запевняючи приятелів, ніби почитують їх обідом, якого не бачив сам головний отаман, але, порівнюючи з тим, що входило нині до меню городяннина, — це був справжній ласунок бачити.

Борошило уже, видно, втін дещо розповісти Недиловському про своїх супутників. Бо лопаті Кузьма і Василь на собі його погляди, в яких світілися цікавість. Та й у всьому поводженні господаря з ними стало більше поваги. Вже й як по батькові звати, спитав.

Кузьма переконався: Євген Адамович не брехав, запевняючи, що заточує вони справу з людиною освіченою. Виявилось, Кирило Пилипович разом з Борошилом закінчив у Києві класичну гімназію, Кирило повернувся в село, де згодом прикинувши ще трохи до п'ятидесяти батьківських десятин, а Євген влаштувався на службу, — дружба тривала.

Служив Борошило в конторі газети «Києвлянин» агентом по збиранню об'яв. Завів для представництва кілька модних костюмів. І, перебуваючи серед певних кіл кунства й монархічно настроєної інтелігенції успіхом. Вважався добрим збирачем об'яв і непогано зароб-

ляв. У всякому разі більше, ніж талановиті журналісти в українській пресі. А втім, він вважав себе навіть письменником. Невеличким проявом його літературної діяльності, коли не вважати казачку «Поради молодим господарям», що його видало одне з українських видавництв.

Підлітнічнє переконав Бороніла до весни 1917 року повністю зійтися з програмою «Союзу руського народу». Без цього, звичайно, було б йому місця в конторі «Киевлянина» — найбільш відомих з місцевих газет. Але згодом він переорієнтувався на Центрально-Український Надписьмовним столом, за яким творили Бороніла свої крамси харківської творчості, висів уже портрет не останнього Романова, а бородавчато-шевського. Збоку приліпився ще й портрет Петлюри.

Таку зміну політичного курсу старого друга Кирила Пилиповича вважав своєю заслугою. В колах українських есерів він завжди показувався цілком перемогою на агітаційному фронті. Вважав себе також в якійсь мірі відповідальним за дальшу політичну кар'єру новонаверненого.

Та оскільки Євген Адамович все-таки жив у Києві — великому економічному й політичному центрі, а Недзівольський — у селі, де газети приходили на п'ятий день, якось так вийшло, що гість віддавав цей раз свою зверхність. І на всі запитання господаря: «Як ж у тебе новини?» — тільки таємничо посміхався або говорив: «От осяє хлопцями за стіл, і ти про все дізнаєшся з перших уст».

3 ДОКУМЕНТИВ

7 липня 1921 року:

МАХНО — КУРИЛЕНКУ:

В. Билаш: «5-го людя в районі с. Варваровки (45 верст відстані від Полтави) дезертировала сотня бойцов от отряда Куриленко. На рапорт Махно ответил:

«Командиру гвудни тов. Куриленко. Ответ на рапорт № 2.

Об уходе Кубанца Шевченко сотней я узнал при входе в село Варваровку, не хотел тебя будить о ошарашивать (зачеркнуто) похорошею денем. Я понадеялся, что ты скоро сам узнаешь и расследуешь в этом стп. Я и мысли не мог допустить, чтобы уход Шевченко не был сразу заранее обдуманным заговором. Заговор был, и я больше чем уверен, был неизвестным для многих повстанцев и командиров ушедшей сотней. Это нужно расследовать и быть может окажется еще Шевченко не один. Уход Шевченко меня мало удивляет. Я, если помню, неоднократно повторял: меньше доверия случайным элементам. На это командир руководители мало обращали внимания, и вот плоды халатности (зачеркнуто)».

МАХНОВИЦІ

бороню) и связи дежурных по полкам и всех, всех. Нужно поставить случайных командиров и повстанцев в нашем движении под зоркий надзор осанного повстанческого ока, чтобы от него не ушли, сразу почувствовал над собой этот надзор, или, если остались, то чтобы были действительно спаяны. А главное — меньше доверия ренегатам.
Ком... Махно.»

Роман КОВАЛЬ,
про липень 1921 року:

«Наступного дня, на першому засіданні, новообранній Повстанком Логин Панченко, головою якої став колишній член Центральної Ради Логин Панченко.

Було підбито підсумки: з'ясовано, що на північний день в Чигиринському та Єлисаветградському повітах нараховується близько 600 партизанів, з них 400 піхоти і 200 вершників. Об'єднані вони були в десять загонів, на озброєнні яких було шість кулеметів.

Повстанські загони налічувались терористичними і «на випадок загального повстання повинні були першими його розпочати і в разі успіху повинні були розгорнутися в полк воєнного часу».

Після виборів Президії почали визначати обов'язки між членами Повстанкому. Тут між Нестеренком-Ортом та Яковенком-Гришкоком виник інцидент, котрий ледь не став для Яковенка фатальним.

«На питання Голови Повстанкому Панченка, який я хочу взяти відділ, розповідав Григорій Яковенко, — я відповів: господарчий. І додав, що з учорашнього дня, коли найвідповідальніший відділ очолює авантюрист Нестеренко, котрий віддав лише про свою особу, про те, як потрапити в історію, провал справи очевидний... Тому я беру найневпевніший відділ, щоб після провалу Нестеренко не зміг мене звинуватити, що я, очолюючи більш важливий відділ, навмисно намагався підірвати його, Нестеренка, авторитет... Коли я завершив, він (Нестеренко) вихопив револювер, і з криком, що я яриш, хотів вистрілити в мене, але Панченко ухопив його за руку... (Панченко) сказав, що більш мені слова не дає і не дозволить ображати Нестеренка».

Після завершення засідання Панченко запропонував Нестеренку і Отаманенку виїхати в партизанські загони, ознайомити козаків з постановою з'їзду. Було вирішено, що Панченко, Яковенко та Петіенко літати постійно в Холодному Яру під охороною загону Петренка...»

Василь ВЕРИГА,
липень 1921 року:

«Згідно з даними польської розвідки, вже в середині липня 1921 р.

Ну, що там? — підскакнув до нього Петро Остапенко. — Що ти розповів?

Не бійся, про тебе нічого, — посміхнувся Іван. — Сказав, що шанся наді мною, як не не понав у Залізника. Ябни не ти — ябни не ти.

Слава богу, що не понав, — сказав Остапенко. — Довше прокидай, що про мене змовчав, то добре. Але все одно — зипну я... Ще побачимо.

Як липкаси? — не зрозумів Тривольський.

Остапенко дивився на нього, приривувавши очі.

Не по дорозі мені з вами, біднотичками...

Іван ще довго дивився йому вслід, нічого не розуміючи.

**Яков ТУМАРКІН,
липень 1921 року:**

* Коли з'ясувалося, що голова Цукому зник, в губчека були призначені пражени й стрипожени. Знов у чекістів липкаси тільки одна тонка ниточка, яку поклав до рук Кропшин голова конвою. Тут же, перелізши чулками про арешт Мордаєвича та знісши його жовтоблякитинки припинити. Найшляхетніше спростереження в боронилі — Іваном нічого не дало.

Тим часом розмови з трійкою, яка перейшла кордон виплати крес не тільки в Київській губчека. З інформацій Ничипора, Якова Петра виходило, що підледаки у силці з Петлюрою та не в деяких старим співзв'язкам хотіли велику востину провокацію, дескать перше, що вона буде підтримана внутрішньою контрреволюцією і переросе в інтервенцію. Голова ВУЧК Матвеєв наказав тримати його в суретивні. Зацікавлені в Цукомом у Москві на Дуб'яни.

Під час чергової оперативки в кабінеті голови губчека Кропшин запитання, що він думає робити далі, відповів словами східної притчі про гору, яка не йшла до Магомета.

Виходить, Кузьмо, ти хочеш йти до гори. Та для цього ж треба принаймні знати, де вона. Підішли тому й змется так, що зникла вона, у темряву.

Ну, може, я не так висловився, можливо, Магомет тут нічого. Скажу по-українському: не той молодіць, що за водою йде, той молодіць, що проти води. Ще ясніше: не можна зловити в такий Цукому зерку, давайте пускати стегон до них знову в лозості, пошту. За останні дні на кордоні затримані вони кур'єрами, підписаними Петлюрою, Тютюнником, Литвиненком та іншими жовтоблякитини головверхами. Дайте мені такий макет, якого нікого товариша, якого я міг би видавати за свого співзв'язку Тарнуца, і одного справжнього петлюрника, який має знайомство з жовтоблякитини унцу. Хай він, як справжній емісар постолю

ЯКОВИШ

ного штабу Тютюнника, везе нас по волчих лігах. Пенен, що де побуду обов'язково патримно на зв'язки з Цукомом, навіть на нову адресу Ченіла.

Довго панувала тиша. Було над чим подумати. Першим висловився промовисті Кропшин голова губчека.

Устами мажати слагале істина. Це, правда, щита з священного писання, але в даному разі правильна. Кузьма хоч і наймолодший, а розумний запропонував найправильніше. Я вже навіть знаю, кого дамо йому в водній товариші. Вей трое з Ланцету — годяться для цього. Та найбільше, мабуть, отой, що не розстається з шапкою. Чому саме він? Скажу хотіли іншим разом. Липкаси знайти якогось собаку з добрим похвом на петлюрові ліпа.

Є один на прикметі. Прізвисько Бороніло. Даже вже стегу за його підозрілим зв'язками з есерами. І іншим, небезпечно. Заарештований на кордоні петлюрівській зв'язковій, з мандатом якого я обидва і назвали явочну квартиру в Києві. Власник її — один знайомих Бороніла.

Промовив такий Іван. Я разом з Василем Пряденком приходжу на цю квартиру. Називаю пароль. Під яким прізвищем живемо там кілька днів. Знайомилися з Боронілом. Він бувас там досить часто. ЧК під час його відсутності арентує власника явки. А ми щасливо «удираємо» з рук ЧК і шукаємо порятунку в Бороніла.

Відриваємо йому свою «таємницю»: маємо підтримувати зв'язок безпосередньо з головою Цукомом. Привели йому доручення і дирекцію з Тарнуца. Та не пастить: пан Ченіло кудись надого поїхав. Того ми думаємо, що він з конспіративних міркувань змінив адресу. Є ще ще одна київська явка, але в умовах, що зараз створилися, виявляється так небезпечно. Цуком треба шукати знову. Оскільки ми з Василем останні роки провели в еміграції, ми нікого у власті і новітніх не маємо. Чи не взьмється пан Бороніло на гроні, які ми з собою приклади, купити доброго самогона і пару коней. А найвищим виявом його любовності й патріотичності була б особиста участь у нашій подорожі...

Пан схватили. Василь зивив про свою нову вшестіє Іхати. Бороніло, дивлячись про потрібні від нього послуги, переликався був. Та коли хлопці зивили Євгена Адамювича, що вестимуть точний лік свого подину, а про все разом знати сам головний отаман запала в Боронілі героїчний дух. Він і прийняв збирача харчомаконого фольклору на обід у Розсохавку, до Кирила Недвиловського.

Тим часом розмови за столом, яку обіцяв Бороніло друзям, не шийся. Євген Адамювич намагався почати її. Та Кузьма й Василь наче не хотіли до нього. В присутності господарні та наймички, яка раз у раз приходила до їдальні, вони нічого розповідати не хотіли. Бороніло зблизився, надівся, як сич. А Киріло Недвилову поведінка молодих людей придала до душі. Він любив у всякій грі робити хід тільки на

певно. Тому щиро раділи, що перед ним не базис, а хазона, як він казав.

Лише по обіді, коли чоловіки залишилися самі, Кузьма Курочка, який мав тепер підпорядкований у ЧК мандат Петлюри на ім'я Кузьма Дмитрович, став обережно розпитувати, яка причина знаєта його з Василем Щедрим. Боронисло намагався встановити відомі йому і з саміх слів Кузьми подробиці, та Кузьма сміявся його, сказавши, що сам знає, ким він є, і йому треба давати. І йому психологічний хід молодого чекіста показується дуже дієвим: Недзильовський не образився. Навпаки, він почав обіцявати зв'язки нових. Але сам розширився дуже повільно, бо йому опинився потрібним і Пушником, і з іншою організацією не маю. Навіщо мені, добрі люди, погостуйте, може й принесе бог когось за вас, а краще за мене зможете вам допомогти.

Справі нашої, сказав, смінувало всю думку. Та коли зв'язки ці з Пушником, ці з іншою організацією не маю. Навіщо мені, добрі люди, погостуйте, може й принесе бог когось за вас, а краще за мене зможете вам допомогти.

Не той він час, і ми не ті люди, щоб засидаватися нашім наїгостиннім хаті, — відіслав на це Кузьма. — За хліб-сольом. Допомогти нам не певимо. Скажу тільки, що хто вірить у правоту нічого й не матиме, коли на Софійській площі знову доведуть наші правори. Василь, дайраї! Може, завидна ще до Умані добереться.

От що вже ні, то ні! Нікуди ви сюди не поїдете. Новенького. Зайдіть до мене сусіди, розпитаємо. Може, хто з них знає більше мене.

Пробачте, але ви поганіший радник, — спокійно, хоч і з прихильними Кузьма. — Кажете, виб'є спанучає наші справи, а хочете нас погубити, і саму справу. Ми вам поірали, бо ви приятель Солов'яновича, якого рекомендував сам господар вночної квартири. Невже очевидно, наша помилка. Тепер ви хочете розбавити таємницю перед УНР перед усім селом. Не раджу. Руки в нас довгі.

Рад уже зайшли ми так далеко, я дозволю собі відновити спокій на сумнів. Де гарантія, що ви з Тарнува? Може, вас підвело ЧК.

Коли мало нам широта, назаного нами під час джес, а ви не можете нічого довести. Заманіть дівчі!

З цими словами Кузьма скінчив правий чобіт, відновив піднятий і витяг невеличкий клаптик нового полотна. На йому без жодної хвилинки олії мандат. Підпис Петлюри й Тютюнника та печатка з тризубом свідчили, що «...штабний урядовий помічник інформаційного департаменту міністерства внутрішніх справ УНР» знається на Україні...

— На, дістанеш свій мандат, — простягнув Кузьма Васильовичу. Пробачте, пане Загайченко, за сумнів. Не треба більше доказів. Усе, що я вам, скажу. Товариші, яких збривав хазона, чорні — наші співвітчизники, члени нашої повстанської п'ятрки.

Ти завжди був надто обережний і мало не згубив усіх своїх

МАХОВИЙ

пос. знову Боронисло Недзильовському. Той сприйняв його докір, як поштовх до зусиль.

Увечері, за нітью припиненими виконаннями, в обставини вже куди ширшій, ніж за обідом, збривали, крім приїжджих, члени розсхователів, які в'їздили. Це коли господар рекомендував нових гостей, Кузьма казав їм, що збривав виключно за класовою ознакою.

— Василь Недзильовський — мій тежко і теж так звааний куркуль... Топирі — син нашого батюнки... Авксентій Безверженко — вірний помічник блаженної пам'яті преславного отамана Гризла, забитого в чорні чекістами...

Кузьма інформувал присутніх про роботу емігрантського уряду. З сльозами в'їзною підпідпарті розповів і про боротьбу за владу, яка безперечно торчима між «головиною» і начальником партійного штабу, між українськими есерами, енкавдистами, «хліборобами-власниками» та іншими партіями, що входять до уряду.

Одним словом, — в'їзною махуву він рукою, — як почали ото в Києві за Центральній Раді гризати, так і досі закінчити не можуть. Але ж ми там, у Тарнуві, сподіваємося, що в разі перемоги буде вже не директорі, а демократія. І серед нас, панове, теж знайдуться люди, гідні того, щоб вийти до складу уряду й дати рух нашої національній справі. Пробачте, що переступив межі своєї офіційної інформації. Та в такій каніваці хоту бути ширим. Дружим можна і треба все. Бо ж наблизиться час дії.

Василь розповів про життя козаків у Ланцуті. Особливого ентузіазму за розповіді теж не викликало. Та він підсолодив її надією, що коли до нас інтерв'ювання увійдуться отакі хазони, які сидять тут, шастрий в генеральській армії стане бойовитішим.

Коли ж це буде? — спитав за всіх Попович.

Організація повстання — справа складна, ухилився від прямої відповіді Кузьма. — Буде загальний сигнал для всіх. А поки що треба сидіти тихо, не розпорювати бойових сил і засобів. З цього приводу держите дисципліну помер...

Допидайте тепер, козакі, що новенького у вас, — нагадав Василь. — Бо так за балачками забудемо й про голівне.

От всіх звернувся до Кирила Підліпнича, шизаного, очевидно, керівника тутешніх жовтобукитників.

Пас багато, — пояснив господар. — Але ми парті сотні. Уміємо працювати в руках зброю. А голівне, вона в нас є. Підліпнемо Умані. Повітряний центр має подійний зв'язок. Одна ліній веде до Пушкова, друга — безпосередньо до Тарнува. Звідси нам треба їхати, як ви й відете: «Звідси!» Відповіди: «З гір»...

Поступного дня гості, після стійкого сидіння й останньої чарки «на коні» поїхали до Умані. Знайти Щедрого було справою нескладною. А сам

він ввійшов хлюпчець досить компанійський. Виявив подарунок, подарунок, переданий йому нібито розсохноватися, хлюпчець Шедрий зважив, що козак там боюні і збоку йому не порадити, тому він ставиться до таргуських кур'єрів з повагою, хочоче профіформує їх.

В Умані, як з'ясувалося із розповіді Василя Шедрого, існує група з вісімнадцяти чоловік. Всі озброєні. Група підтримує зв'язок з бандою Деричука.

А чи не можна мені побачитися з отаманом Деричуком, чи знавця Кузьма.

Шедрий подумав і похитав головою:

Це не так легко. Ризикувати вами не маю права! Пастка бачите? Можливо, хіба пан Бороцюк? Ному як інженеру не так корисно. Євген Адамович по приїзді докладно має профіформувати. Так і зробили. Кузьма з Василем пішли оглядати парк «Сабора» Бороцюк — до банци.

Повернувся Євген Адамович звітти дуже стривожений, він сказав центру і вийти в західний район західного пригороду міста Деричук не може. Куди б не вилупало його «військо» свої розв'язаний цивільний, вони всюди паркуються на червонокарійних машинців. Банди так цілком обложена, що навіть продукти для військового «інтендантам».

Доводиться приносити на собі. І вони з Шедрим їдуть просити Отамана Деричука просити пана зв'язкового передати до центру, до центру інших отаманів, за його відомостями, приблизно в такий-то станції. Більшовики оголосили амністію. Дехто вже прийшов з військом. Він, Деричук, цього не робити, але просять до кордону текти.

«Означити, а дини, принесеш мого. Ничинором і Петровим, гуляючи банд до кордону, зроблено всі потрібні висновки», — мовив Василь. Він мав, значайно, рацію. Але не знав, що подвійний надійшли також з багатьох інших джерел. Бо очима ЧК був весь довший народ — веселий, веселий, веселий.

Михайло МЕЛАШКО, липень 1920 року

Всю весну й літо повстанці отамана Мелашки, котрі чи не найкращі в 1920 році ще в березні піднялися на боротьбу з кривими властями, тримали більшовицькі військові частини, каральні й арештанські.

Секретні агенти «підбили на боротьбу з отаманом «Минашко», який особливого відділу 12-ї армії пашпорти Єкатеринославського повіту отамана. На цей час він зв'язав з землемовом з Софіївкою товаришем — отаманом Т. Ф. Гладченко.

МАХИОВЦІ

Востаннє Мелашки чекістам вдалося в липні. Селяни комуністично поводилися чекістів, де переховується отаман. Зрадник вистежив його в селі Карнове Карнаухівського повіту й привів туди кінний загін чекістів. Вкотре вже іудини тридцять сирібіжників затьмарювали розум і отримали на зрад. Селяни видавали окупанту селянина, який боровся з його ж злихеньками від загарбників...

Михайла Мелашки чекісти заарештували вночі й через день доставили в Єкатеринославську ЧК. Разом з ним в лаптях ЧК потрапили ще двоє найбільшій сподвижники — отаман Гладченко, заступник отамана Давидовський з дружиною, повстанці Жук, Журавель і Кабак. Всіх їх жорстоких тортур розстріляли.

Виктор БІЛАШ, 8 липня 1921 року:

...Об'єднати сибіряків (до 400 чоловік), заявив о намеренні йти в Сибір. Глазунов. Совет должен был его отпустить, ибо, не делай этого, он ушел бы сам. Числа 6-го июля он ушел на Волгу, а штаб оставился в районе Сахновщины, где Иванов, в свою очередь, объявил, что из своего района не уйдет.

Амнистия, НЭП, усталость, начинающийся голод — усталили тягу к отставке домой, и они уходили группами, отрядами, уходили по одиночке.

Мало у нас активных союзников среди крестьян, — говорил Махно, когда прибывшая разведка сообщила о гибели группы Кожина и Курченко.

Надо возвращать их назад. И не странно, что большевики доверяли, пусть, странно, что им хотят верить. Усталли союзничать люди, а эти люди закрепят безраздельную власть большевиков. И будет та же участь насилья, какого свет не видел. Опознится народ, но будет поздно.

Махно думав, знайти передивку за границей. Этот вопрос он поднимал в Совете еще в липний период, на другой день боя в с. Бузовке. Но Совет тому противился, надеясь, что весна принесет новый кризис с Социалистическим или свежее пополнение. Кроме того, Махно, наземивши свои политические взгляды, написал новую декларацию независимости Украины, поставив своей задачей объединение в единое соглашение с другими партиями за границей (Петлюрой, жерями и меньшевиками), и тем самым не исключив этих партий для своей новой политики. Он планировал издать новую декларацию, а также написать за границей историю повстанческого движения (махновщины). Своє жєлєніє Махно держал в строгійєм секретє, сказав об этом не более 4 — 5-ти лицам.

В начале июля 1921 г. в районе Конградского уезда Полтавской

— Добрий день. Сховася під грози?

Погляд його знову став насторожений, очима він першого пасажирів не з'являється хто на ній, праву руку значуще тримає у кишені. Як завжди фігура свідчила про величезну напруженість. Харченкові здавалося, що він зараз різкий порух, і повстанець розрядить у нього всю обіцянку.

Відчуваючи в душі неперемимий холодок, Пилип усе ж спробував ухитити себе в руки. Підкреслено не поспішаючи, оглянувся навкруги. Погано.

— Пилип, — кинув коротко. І, не повертаючись, закрочував уперед. Тільки у прихоріж потім гостю руку.

— А ти обережний... Це добре, — нимовив Сторож. І у що ж сподівався, що криші вдарили перші великі крапли дощу.

— Приблизно через годину Харченко проведеш до дачі свого гостя.

— Я до тебе по старій дружбі давно придивляюсь. — Буркотів він намагаючись намацати в темноті клямку дверей.

— Думав, можливо, під жіничною спідницею підсидіться впереміну. Тепер скажу Повицькому, що не помилується в тобі...

— А що йому потрібно? — обережно запитав Харченко.

— Ну-ну... — і яно погрозила пальцем Сторож. — Не все відразу. Пізніше зайді... На тверезу голову і потрохи.

Провівши гостя за поріг, Пилип довго намагався згадати, хто такий Повицький? Але такої людини він не знав.

Що це? Хто його перевірив? Свої? Але Юхим Коваленко Обиджав йому вірити. Тому й застав «по амністії» в ЧК. Ніби знав, що там йому почнуть перебувати в секретні агенти. Він погодився, бо вже стомив жити в підпіллі. Може Юхим щось заїздив? А коли Сторож, за його, завербували, і це — перевірка ЧК? Треба бути насторожі.

Віктор БІЛАШ,

8 липня 1921 року:

*...Переїзди 4-го люля жєлєдору Путова — Харьку (30 верст северо-восточнее г. Подтавы), охрєняєму бронепоезднє, повстанцє дингалєсь на юго-восток, и в почь на 7-е люля штарм РПА (махиовцев) кавалєрєйскє группа при нем, числєнностю околє 300 сабель, арє пулемєтєх и 40 тачанках переходит жєлєзну дєрєгу Лозовє — Конєстєнтиноград в районє ст. Сахиовицє. Этот переход был сплєнован, хотє дєтєний учєстєк дєрєги (околє 80 верст) проходил по откритєй местностє и активнє охрєнялєсь лєвєтє бронепоезднєм.

В этот жє дєнь повстанцє дєстєг нє с. Конєстєнтиновскє, гдє был бєл Формирован о. Орєль у с. Перєвєцєннє и Сомовкє, лєвєй колєннє повстанцє под командованєм Курєлєнко 8-го люля имєлє бой в районє

МАХИОВЦІ

с. Марєвкє (30 в. северней г. Новомосковскє), гдє была разбита и из отрядє уцєлєтє лишь околє 30 человек, остальнєе потєбли или рассєяны. В этот боє потєб и Курєлєнко. Правая колєннє Кожица, имєвєтєм лєвєтєм вєстє со сєлдє Иванько бєепрєнєсь, такжє потєрєлє до 70% сєлєтє со сєлдє с Чернєлозкє (12 в. северо-западнєе ст. Сахиовицє) и Бєлєвєнєкє. Уцєлєлє одна лишь центрєлєннє колєннє в сєстєвєннєм и Бєлєвєнєкє. РПА (махиовцєв) во главє.

В это врємя армия вместе с отдельными отрядами насчитывала в своих рядах до 3000 сабель и около 150 пулеметов.

Проходя Ромєнєскєй, Гадєчєскєй, Зєньковєскєй, Ахтырєскєй и Харьковєскєй уєдєлы на юго-восток, армия прєслєдовалєсь краснєми войскамє. Армиєнєкє сбрасывали на повстанцєв массє всевозможных воззваний. Откєсєнє правитєльствє махиовцєв объявлялєсь амнистия, и армия осєноватєльнє тєлєлє. Дєсєртерство уєспєивалєсь, хотє в амнистию никто нє верєл.*

З ДОКУМЕНТІВ

Липень 1921 року

З листа В. Королєнєкє — А. Луначарськєму:

...Подляєсь случєямє, чтобы сообщит єнє слєдующєе: тепєрь рєшєтєсь судєбє лєдєлєй, привлєченнєх к дєлу о прошлєгднєм миргородєскєм повстанєннє, по котєрєму ужє была объявлєна амнистия. Говорят, что ошибєлє Миргородєскєй Чрезвычайнєй комиссєй, которая нє имєла право объявлять амнистия. Как бы то ни было, она была объявлєна, и о нєй были расклєсны официєлєннє объявлєния на улицєх Миргорода послє того, как карєлєтєннєй отрядє расстрєлєл 14 человек. Это было сказанє официєлєннє, от имени Советскєй власти. Можєт ли быть, чтобы лєдєй, доверившиєсь словєу Советскєй власти, были расстрєлєны в прямєе нарушение обєщєния?..

Максим ДУМНІЧ,

9 липня 1921 року

Махно тяжєко переживєлє розєпад повстанськєй армїєй, що фєктивнє змєнєлєсь нєсьлє кількох останнїх пєвєдєлєх боєй и дєсєртерствє сотнї кубєнєцєв під командувєннєм єсєулє Шевчєнєкє. Той повернув на Кубєнь пєвєдєлєлє Путовє.

Пєстєпєннєм удєром для Бєтєкє стала зєлєлє командирє полку сєбєрєвєлє — Гєлєкуновє, котрєй теж висловили намір подєтєгєся на бєтєкєнєцєв чєрєз Тамбовєщєну, дє маєнє намір допомогти повстанцєм, потім подєтєгєся кудєсь на Волгу.

нає у хороше товариство — людей подивитись і себе похвалити. Більше, що вигляд ви маєте зовсім, як дєди.

Що таке дєди, Василь не знав, але розшукувати, звичайно, хотів. Після довгої поїзної прогулянки для оздоровлення в Варшаві Аршинський прийняв Василя до особняка з фисадом, розквітлим березову кору.

Красиво, — похвалив Пряденко.

— І я так вважаю, — погодився його сунутиш. — Це одне з красивіших власників будинку — прихильниця Савинкова. Тут у дворі — колишній Голівинський шеф, я маю на увазі Бориса Савинкова, любить всемо кимсь.

Аршинський сказав слова персипутки. Через хвіртку в заміських брами відвідувачі вийшли у просторий двір-сад. У глибині його стояв флігель, де містився клуб. З-за шпикваса похилилася дівка в білоїзному мереживному фаргусі. З полиць просторого буфета проглядалися на столи різноманітні м'яси напові з яскравими етикетками. На великій естраді виступав куплетист з частівками не великої артистичного змісту.

Сунутиш Василя почував себе тут, як риба у воді. До одної з лавиць він сам підходив привітатися, до інших його кликали. Говорив майже всі російською мовою. Лише зрідка чути було слівечко безперек.

Василь щільно вдивлявся в обличчя присутніх: чи не знаєш, бо когось, хто знає його як таборника з Ланцуту.

Заспокоївся лише тоді, коли Аршинський пояснив:

Тут збираються переважно офіцери з колишньої третьої російської армії генерала Перемикіна. Чимало з них входять до «Союзу вільної родини і свободи».

Хто такі перемикіни, Василь знав. Він пам'ятав цих воїв з пореволюційними пов'язками. На останньому етапі беззавної історії уєвропейської війська Перемикіна був союзником Петлюри.

Серед гостей савинківського клубу можна було зустріти також перців Булак-Булаковича, білоруських повстанців. Всі вони мали певну участь у загальному повстанні. Шопранда, головна роль відігравали інтернованими у польських таборах петлюристичними.

**Віктор БІЛАШ,
9 липня 1921 року:**

«9-го люля повстанці у ст. Зайцево, разбиті року 262-го року, вийшли жєлєздорозу Сидєдичково — Пандоград и череа Раздоря. Повстанці 10 люля достигли Бодяной Михайловки, где располажались в отдах.

Утром Штаб повстанческой вышел на юг и направленим Царо-

махновки и, не доходя до нее верст 20, остановился на почевку. Утром 11 разведка донесла, что на ст. Цареконстантиновке (Куйбышево) находится 15-й и 15-й автобронетряды в составе 8-ми бронемашин, 2-х бронемашин прикрытия, 2-х мотоциклов. Здесь же в преследование подполковника бригады кавалерии Донецкой дивизии войск ВЧК из г. Юзовки (Донецк).»

**Сергій ДАНИЛЕНКО, Єлісаветград,
липень 1921 року**

Хавцка зєсочинили в приступки вагона на брунїї перон незатини-хавцка Єлісаветградського вокзалу прямо перед собою, Сергій Даниленко обидиши обмарданого хлопчинку-розносчика газет. Вишкріб з кишені газетний зєдїв, і череа хавцину вже перебирав очима газетні рядки Єлісаветградських «Известий».

«Сєси, де люди харчуються одїєю, травою, мохом, опилками і корчю з дереа. Цїї участі не позбавлені навіть дїти...» — зачепився заголовок на черній сторінці шанку про голод у Поволжї. «Сєси жє цих місцевостей організують збір продуктів для до-помоги голодуючим братам».

Перебрав очима заголовки двохволоски: «На домогую Пиденному єди», «Домогаа вївївї», «Телеграмм», «В трудї», «За рубежем», «Вївївї цїв», «У Єлісаветградї» — відшукан, нарешті те, що хотів. Але ж тут, окрім того, що оповіщує про жєртвування єлісаветградців, їх зєдиного голодаючим, ніяких новин не друкувалося.

У відборї інформації про домогую Поволжєю Сергій рантом про-читав сєдуюче: «спїробитици повїт, чека разом з червоноарміїцями єдиної частини військ ВЧК, заслухавши тов. Советкіна, Красношєсєва і Грєбєдї про безпїхїде єкономїчне становище сєлян і робїтників Поволжєа, постановили: відрахувати протягом двох тижнів по чєртї фунта і єдиносєсївїї оклад жалтування...»

«Немає мало нам повстанї, так же голод за горязьку бере» — відгукнулося Сергїєві. Настрїї його, що був пїдївїсєв на радостї зустрічі з Єлісаветградом, зноу пропав. Згориує газету, і, не забїгши навіть на черевї, рївнуче направився на Двїрїєву...

**Мітрофан ТАЛЬКО,
19 люля 1921 року**

Мітрофан вже став забувати за посланців Орла-Нєстерєнка, коли єдиного павїдїла чорняка молодїчка. Цього разу вода застала його в єдиному в русїях Талько чистив хлїв.

— Дуже корисна для козаків робота, — почути чулиши, — бодай більше — кидай подачі...

Тільки змовчав, утер ніт з чола рукавом сорочки, й знову сказу, знірившись на вилу. В дворі нікого не було, батяка десь підійшов до кумів на посиденьки.

— Ну що так і будемо стояти біля синиєї?

Митрофан втикнув вилу в землю.

— Ну пішли в хату, поговоримо. Вдома нікого немає.

Проїшли в світлицю. Гостя сіла на лаву біля стінки. Митрофан біля столу — навпроти.

— То що, козаче, надумав? Ми тобі на рождуми навіть більше дали, ніж обирали... Герасима не було, на з'їзд їздив. Повернувся знову за тебе питати. Що ти вирішив?

— А що треба робити? Якій з мене піддільник? Шаблею маю, інша справа, а по кутках шептатися та солдатам Зубицького діла книшечки крутити — не по мені...

— Дуже крутити не доведеться. Твоє завдання очолити єдиний повстанський загін і підняти його восени, дату ми ще уточнимо, про піддільників. А з Зубицьким і його москальками похитатися не бачу часу... Досвід розбросання переважачою сил противника у тебе ж...

— Ну, коли так, то це можна, — майже проти своєї волі відповів Митрофан. Чортова дівка таки вкрутила його в нову авантюру. Як підсвідомо бунтівна натура козацького моряка, анархіста в мазанданно вже не давала йому спокую. — А що я повинен робити?

Чорнявка посміхнулася.

— Поки що — нічого. Зв'язок з командуючим округою безпосередньо через мене чи через Колісевиченка. Найближчі до тебе отамани Синицький та Залізняк з Хмельного. В Новоукраїнці керівником місцевого піддільця Іван Жигиник. Більше тобі знати й не треба. Те й Глодосах, наші люди є. За твоїм сигналом, вони зберуться, де ти хочеш... Поки що, щоб тобі і нам спокійніше було, я тебе на час виподитиму...

— Не довіряєте? — посміхнувся Татало.

— Ну, скажімо так — береженого й бог береже. В нас по Глодосах кілька провалів. У січні ескавтрардські чекісти загребли Меленка й Олександра Савченка... Це наші люди... Але оскільки ми з них знає лише двох козаків-піддільників, мережа збереться, і ж ти не ображайся...

Микола Меленко працював на Нестеренка?

— Ну, не зовсім так. Він був призначений з Польщі наладити піддільця...

— А Берещенко?

— Що — Берещенко?

— Ну теж — наш?

Найбільше якусь міг не знати, що сказати. Ну, в принципі, теж... Він сотник... Буде мені підпорядкований?

Аджеж і не тільки він... У нас тут чотири сотні має набратися... Тільки похитав головою.

Звідки їм вистає?

З парубками треба попрацювати... Молодь зараз гаряча, охоче йде в козакі...

Як з них вояки...

— В самий раз... Ну, значайно, підучити треба... Я потім розкажу, як це робиться.

Чорнявка підвелась, подала руку.

Я рада, що ти згодився. Тебе в Глодосах поважають, за тобою слух.

Ми повинні виплати москалів з України і ми їх викинемо геть...

Як тебе звуть насправді? — затримав Митрофан руку молодого козака.

Вона посміхнулася.

Назови тобі? Софочка ревнуватиме...

Галка?

А ти звідки знаєш?

Колісевиченко проговорився...

— Нехай буде — Галка. Можеш звати Марійкою. Як тобі більше подобається...

Вона вирвала свою руку й подалась до дверей.

Не проводжай, я дорогу знаю.

На вулиці за'якова Герасима Нестеренка, хмельницького вчителя Гала Грохос, переконанішися, що жодної ніхто не стежить, звернула в провулок, де її чекала бричка.

— Поїхали, — сказала вона Колісевиченку. — Все добре.

Колісевиченко полегшено зітхнув. Він мав наказ від Орла-Нестеренки, який тільки відмовлявся, застрелити його.

ДОКУМЕНТИ

Листопад 1921 року

Мандат штабному Савченку:

«Штаб Революційно-Повстанської Армії України (махновців)»

МАНДАТ

Представителю сего тов. Савченко действительно уполномочен штабом РПА України (махновців) організовувати й формувати отряди в районі Гриньки, Чаплино, Святодухова. На обов'язності тов. Савченко лежить:

1) Усунути формування отрядов.

- 2) Разрушать линию жел. дороги, телефоны, телеграфы и т.п.
- 3) Уничтожать все советские письменные документы и т.п. способствующих закреплению Советской власти.
- 4) Разгонять и в корню уничтожать милицию, ЧК, продотряды и другие властические и насильствующие советские организации.
- 5) Разгонять и в корню пресекать дела и всячески мешать организовывать коммунякожей и комсомолов.
- 6) Расстрелять всех сознательных и ответственных Сов. работников, стоящих и действующих на вооруженной борьбе с революционной повстанцией...

Віктор БІЛАШ, липень 1921 року:

«Я прав, — говорил Махно. — Если бы всякой армией завладели на Украине и Галиции, мы бы имели успех. Галиция бунтует за свою независимость, а большевики бессильны ей помочь на боях и интерионах. Мы надо идти туда. На Украину мы терпим почтун; наши союзники — кавказцы перестали нас поддерживать. И вот результат: они покидают армию и являются с повинной или, стремясь уйти от преследования, разбежались по всему свету. Мы должны во что бы то ни стало сохранить армию, чтобы динить наши силы и прорваться за границу, где успех за нами reserved».

Но Махно недооценивал действия ашинист, иона, голода. Повстанческая идея — уход за границу на помощь Кемало или галицийскому национальному движению — уступала свое место новой иде. Оттавшись в армии кадровые командиры (до 1200 человек) мечтали другом, более близком. Видя, с одной стороны, неминуемую гибель повстанцев, как цельного политического организма, а с другой, надеясь на ашинист, они говорили, что надо навсегда сложить оружие. Но как етапнилась господствующая.

Между тем, красные войска отовсюду подходили, и итарк оставили. Подтащину и район с. Знаменовки, где восточнее Новоюжковска. В решил идти в Бердянский район, надеясь как-нибудь свикаться с Советинительством на предмет выхода за границу.

Продвигаясь Пандогарским уездом, итарк встречает жестокотряды коммунякожих, и состав которых входили бывшие махновцы, явившиеся по ашинист. Они были «позитованы» Советинистами и теперь, организованные в маневрирующие единицы, секучали свои «грехи кровью». Они стремились нагонять повстанцев на красные полесные части. Однако решающего значения не имели. Срах перед смертностью (махновцы с ними распраниялись как с предателями) заставили их останавливаться и принимать тактику оборонительных действий.

Сергій ДАНИЛЕНКО, Київ, липень 1921 року:

«Шостак жив поблизу Школи червоних старшин. Парубкував. Про це принаймні свідчили навування по кутках, шлюха, давно не мила махновца та купа порожніх плянок під столом. Одна, ще не допита, стояла на столі. Навколо сиділа компанія, що веда голосує бесіду.

На Даниленка ніхто не звернув уваги. Тільки Терешко, здрівшиши його плече, піднісся налустріч. Постукав склянкою об пляшку:

— Мій старій приятель по Єлсаветграді, студент Київської політехніки Сергій Тарасович Даниленко.

Троє інших гостей назвали себе: Решетуха, Думін, Нерослик. Тільки Нерослик був у цивільному. Решта, як і господар, носили військову форму з командирськими позначками.

Завчалоюніли про опубліковану в газетах дипломатичну ноту. В ній Советський уряд вдруге вимагав від польського уряду розпустити антидержавські білогвардійські організації, що існували на території Польщі, а їх керівників вислати за межі країни.

Присутні говорили про це стримано, хоча й з дедь прихованою трипотом. Усі були тверезі. Посидівши ще а годину, підвелися. Даниленко сказав за ними. Терешко не пугини. Попросив розповісти про рідні місця, старих знайомих.

Наша аустріч тоді на вокзалі була такою короткою... Посиді!

Кали зниклиши кдих, Шостак істерично сичтан:

Подаруночок привіз?

Який? здивувався Даниленко.

— Довіду про розтанування військових частин в Єлсаветграді...

А-а-а, — пригадав Сергій, — щось заготовував, тільки от чи при мені дані?

Поважав по кишенях и витягнув саморобний маленький зошит. Показав його...

— Ага, є!

І почав перечитувати. Не сказав тільки, що і в нумерації, і в чисельності а шни Єлсаветградської ЧК сталися вигідні для красної розвідки помилки.

Тепер я бачу, Сергію, ти національно свідомий українець, і ми порозуміємося до кінця. Спасибі тобі за службу!

Не поспішай дякувати, — посміхнувся Сергій. — Не знаю, чи порозуміємося!

Хто б став нам на заваді?

Ваші якини. Думаєш, и відрату не зродувім, хто твої гости? Скажу відверто: зродін був, аустрієвнн тебе: дулав, знайошов наренні, людей, а махновца діло робити, а ви багато лякаєте язиками, поганю конспіруєтеся.

— Що маси на увазі?

— Хоча б цю нараду за пляшкою. Так конспірувалися змовники за часів царя Пилипа.

— Я ж хлопцям розповідав про нашу зустріч, — виправдовувався Терешко. — За них не турбуйся. За плечима в кожного така боротьба з більшовицями, що ми з тобою просто шмаркали порохом і пшиком. Вияти Думіна. Він, коли хочеш знати, один з ідеологів революційного руху. Пройшов з Коновальцем весь шлях облогового маршу: шини, коли вимагають обставини, командує в Школі червоної студентичної партії і обраний навіть членом Союзу янського району. Анто́н Рєшетуха — теж старшина курсантського підрозділу. Прошов майже той самий шлях, що й Думін. Перосліп починав у УІІ. Нині студент Інституту народного господарства. Таку собі протекторську біографію, такі документні відкопи, що жодна людина чистий не придереться. Зрозумів? — Здаюся! — жартома відштовпує руки Даниленко. — Пристаю до тебе і твоїх друзів.

— До нас — ти. Ми організаційна і керівна я'їрка. Я взагалі проговорив тобі про неї. І ти — ані слова про це, навіть у присутності людей, яких тут бачив. Іншаке злізайдують і тебе, і мене. Уважай на іншої я'їрки. Підберемо хороших хлопців. Саме їде новий відділ курсантів, і ми хочемо використати його для розширення осередка ВОСС при школі. Де ти, до речі, зустрівся?

— Ніде не. Підшукував кімнату в районі політехніки.

— Знайдеши — повідом адресу. І взагалі заходь частіше. Треба колись і від «грані» того граніту науки відпочити. А то ще зболюєш, — пожартував Терешко.

...Поступово, виконуючи з дозволу Київської губчека окремі доручення ВОСС, роблячи це, звичайно, з користю для радянської розвідки, Даниленко став і в школі старшиною, і навіть у таборах, де влітку перебувала більшість курсантів, своєю людиною. Він знав уже, що на чолі ВОСС стоять фактично не Думін, не Рєшетуха, а писар строєної канцелярії школи Туринський — головне довірене лице Петляра й виставленого штабу.

Через чекістів Педозю й Кропину, які тепер стали неосудними ризиком Ченічка й Волобуєва, більшовицька ЧК знала буквально кожен крок інспектора військ УНР Андруха.

Серед найдовідчепніших розвідників і терористів жовто-блакитної школи Іван Андрух, він же Авраменко, вважався одним з найадаптивніших. Після втечі армії УНР за кордон Андрух потрапив не до Польщі, а в Чехословаччину. Уряд президента Масарика, фінансував його — надав можливість розвідкам багатьох капіталістичних країн Європи зберігати серед емігрантів своїх агентів. Андрух кинув заняття у Празі й поїхав до політехнічного інституту, куди вступив був, і вирішив зробити кар'єру

розвідника. В результаті складних відносин між розвідниками він мав тепер, власне, аж трьох господарів. Одним з них був Туринський.

Невдовзі і Кропина з «резидентів», в Даниленко — з ВОСС повідомив «професором», що саме через Андруха Туринський підтримує зв'язок з Цукомом. «Тікар» мав от-от приступити до операції. Та жодні всі адалаються інакше. Можна було подумати, що Київська губчека повністю переключилася на довісім інші справи: готує для урядових органів матеріали про амністування, ліквідує вогнища контрреволюції в спекуляції валютно.

Щоб підтримати ці чутки, ЧК справді оголосила в пресі про арешти кількох крупних валютників і контрреволюційців.

А Петро Дехтяренко тим часом устиг їздити до Харкова. В його записках, з якого оцей не зводили двох інших товаришів, лежали напівзакінчені червоном грифом: «Цілкою тасино». В одній з цих напівзакінчених у Варшаві та Парижі план Київського повстання і пошуків у Варшаві та Парижі план Київського повстання. Він передбачав, зокрема, захоплення всіх найважливіших установ, вулиць зв'язку, складів зброї та боєприпасів, заводу «Арсенал».

План, який він Дехтяренко до ВУЧК, був точною копією того, що зберігався в лісовій схованці поблизу «резидентів». Доступ до нього мали тільки троє: Ченічко, Волобуєв та член координаційного штабу чекістський агент Василь Пряденко. Він і «покинув» його на кілька днів глибока для компанії.

У другій панці «професора» лежала карта Київщини з позначками розташування організації Цукомом, ВОСС, савинковців та лісових банд. Даниленко й несподію Дехтяренко лише одне: невже в Умані існувала п'ята група, вкрита під час весняної поїздки зеленого фургона і одна «воєнська» я'їрка? Чому ж тоді цим невеликим зністом так миттєво вилучили цікардонні жовто-блакитні центри і слали сюди кур'єрів?

Усі способи краще розвідати уманську «білу пляму» швидко вилучили.

Висудивши докладну інформацію Дехтяренка, заступник голови ВУЧК Юрій Євдокимович, під безпосереднім керівництвом якого йшла розробка Цукомом і прилеглих до нього організацій, погодився, що навіть розгадка уманської «аномалії» не варто.

Якщо ТУМАРКІН, Варшава, зима 1921 року:

«...Шодня виводить Василь Пряденко до клубу Арцишевський. Підсаду до столік, за якими збираються бандити із загонів білогвардійських офіцерів Павловського, Васильєва та інших, які тільки-но поверну-

лися з диверсії на радянській землі. Вони вихваляються за чотирьох пострілів під кулі насажирський поїзд, вирізали сім'ю конюхів, вбили до казана з киплячою смолою пастуха, пограбували пошту.

— Мотай все це на вує. Повсирнешся на Україну — розкажи дітям наші хлопці, — радіть і вимагає Аришневський.

Василь «мотас» і думає, як перейти до діла. А воно позика з вичення не просто на Україну, а безпосередньо до ватажка Цинкому. Тому не шкодує грошей на частування Аришневського і нових знайомих. З їхньою допомогою вже обмінено на пашірі частину жовтих монет, привезених з Києва.

Приходить наспіві довгожданний день, коли Аришневський викладає пріємну новину: Василю розвідувальний звіт прочитав «генерал» Схалено. Ротмістру Максєву і Василю оголошуються спеціальні нагороди за вказом по штабу подяки. Кожен одержує нагороду — стільки ж золотих. 2-й відділ польського генштабу, куди переслано звіт, хоче знайомитися з Пряденком особисто. Це видатний успіх, який відомий акції не тільки Василю, а й «Союзу захисти» в цілому. Самого Василя шевського похваляла за те, що помітив Пряденко в Києві і дав йому змогу стати до діла.

В цій печір вони випили за успіх. А ранком за Василю знову вставити нан у котелку. Гладкий і веселий. Тимовий завідає кулішавських ресторанів. Сказав, що знайомі Пряденкові поручити за кордонної застави і «кореспондент», а також Аришневський доручає йому познати величезного панна Пряденка з одним знайомим генерального штабу. Випау на них чекав екіпаж. Фурмак вигляд платного візника. Але кінш — чистокровний рисак — сидищо візницький номер на екіпажі — така сама липа, як і котелок з супом.

Приймаючи «двійки», до яких привезли нову знаменитість, безпосередньо під приїзду квартиру. До питальні, де Василю приїхав з лоник у цивільному, закий прієс пляшку сухого вина і фрукти. «Вашей на розвідку не жаліють», — відзначив у душі Василь.

Йому запропонували працювати виключно на польську розвідку. Савинковцям і петлюрівцям передається тільки те, що не заборонено 2-му відділу. Тому вся інформація пересилатиметься не через спільні каналы чи петлюрівські канали, а через резидента «двійки» в Києві. Крім відомостей про Червону Армію, партійний і радянський відділи доручили панові Пряденку інформувати його про діяльність шевського резидента Савинкова і керівників Цинкому.

Щоб приховати свою радість, Василь удав, ніби приїждий тільки з великим обсягом своїх майбутніх обов'язків:

Ясу я обійму посаду, щоб міг усе це робити?

Будете призначені членом координаційного штабу повстання

А скільки ж за це одержуватиму? — лишився він вірним стилу своїх попередників на заставі.

Йому назвали чотиризначну суму.

Згоден!

Тоді поїдете завтра до Тарнува по документи.

На обличчя Пряденка з'явився вираз невдоволення.

Панові не хотілося б їхати до Тарнува?

— Вгадали! Перед тим як забиратися знову до більшовицького пекла, мені було б корисно трохи розв'язатися у Варшаві. Може, потрібні документи надішлють кур'єром? До речі, ви від цього в наклади не будете. Цей куб Савинкова, де я бувало щодня, можна повідомити дещо цікаве...

«О-о-о! Ви, я бачу, часу не гасте.

Повсирнувшись на квартирі, він ще раз зашастав себе: «А чи правильно я зробив, відмовившись поїхати до Тарнува? Там можна було б багато чого розвідати». Відновив собі словами «професора» на шляху розвідника трапляється багато всяких знахідок. Не за кожною нагнітається. Головне — адреса ватажків Цинкому. Тільки за цим відете, тільки за не ми будемо з вас питати...

За два дні привезли з Тарнува мандат, підписаний Петлюрою. У Варшаві під ним розписався Борис Савинков. Документ свідчив, що Пряденко є членом координаційного штабу повстання. До мандату в 2-му відділі додали розписаний квиток з особистим номером, такий самий, як Людмила Ковальчук. Замість пароля — посову хустку оригінальної роздільки. Таку саму мав власник яничної квартири в Києві.

Після повернення Василю губчека дістала змогу прискорити ліквідацію відділу. Та багато залежало від того, як зустрінуть «члена координаційного штабу» на новій яничній квартирі. Була створена в Києві після втечі Ченілка. Сюди мали право з'являтися лише ті представники закордонних центрів, які прибували безпосередньо до ватажків повстання. Василеві винадло бути першим відвідувачем.»

Сергій ДАНИЛЕНКО. Єлісаветград,
ліпень 1921 року:

«Душа — зник. Я довго розмірковував — куди він і йому подібні могли податися. За кордон. Туди не так просто. Про те, що карта з написом у нас, адреси, списки відомі нам, петлюрівцям, напевне, здогадувалися. Чи не тому, вони залишили на своїх планах Умань без будь-яких позначок, аби мати куди податися в разі провалу?

Відкинувши своїми підозрами з Дитяренком, і він доручив мені розвідати, в чому справа. Для цього треба було бодай трохи добитися від турецького Турянского паролю для зустрічі з уманьськими повстанцями...»

Вадим ВІТКОВСЬКИЙ,
про липень 1921 року:

* — Нам стало відомо, що Гонта перейшов кордон недавно, — подав голова губчека. — Його вітніт до Шепели, звичайно, не коність, обидва отамани певно, мають намір об'єднатися.
— Гонта побував і в Печая, — додав Констандогло.
— Звідки знаєш?
— Повідомив Артем. Казав, до Лиха також збирався.
— Виходить, вони концентрують сили. Станку роблять на Тютюнника, під його командуванням у Польщі кілька тисяч повстанців. Тютюнника у нас небажано. Товаришу Горін, зв'яжіться з партизанським загonom, хай посилять охорону кордону. Попередьте, що можливі вторгнення.

Після наради Ельза звернулася до Констандогло.

- Я хотіла б побачитися з Артемом.
- Навщо?
- Є план...

Артем жив у родичів, сидів удома, в людних місцях не з'являвся. Навіть боявся розплати від рук колишніх однодумців. Все-таки Михайлові пощастило випадково побачити його на вулиці, несподівано дати зрозуміти, що треба зустрітися. Артем зателефонував, знайшов місце.

— Розмовляти згоден лише з товаришкою Грундман, — постав умову. — Один на один! Поважаю мужніх!

Констандогло намагався розгадати задумку Артема. Кладовище не місце для побачень. Сподівається, мабуть, прийти першом, просидіти в Ельзою — чи сама. Та й час вибрав: дванадцять ночі! Як же одиний серед могила? Не в кожного чоловіка нерви витримать.

- Може, відмовимося? — пробував умовити Ельза. — Ну його ж!
- А як же Артем? Ми ж домовилися.
- Почекаємо.
- Ні, Михайле, треба йти.

Протягом дня кілька разів побувала на кладовищі. Ходила аж до звикала до вузьких стежечок, запам'ятовувала, як простіше пройти ватися темної ночі.

Поспішала. Артем вимагав граничної точності: північ — ні хвилини раніше, ні хвилини пізніше. Якщо хтось один не з'явиться, йти не чекає.

Пришла за півгодини. Ступила на доріжку — заморозило сніг. Застогнав сніг — озирнулася в той бік. Уотім трохи застогнав і рушила. Тріснула гілка — зупинилася мов укопана. Може, хтось чути. Замерехтіли вогники. Виявилось, замшлілі пень, обвитий світлячками.

МАХОВИЙ

Рухом з-поза гілки ближнього дерева щось звалилося мало не на голову.

Стрепенулася.
— Добрий вечір!
— Артем? Наявляк.
— Ну да. Якщо ви моїх хлопців не побоялися, то тут вам ніщо не страшно, відступив ближче Онцишук. — Навіщо кликати? Живу тихо, нікого не заважаю.

— Ябні заважаю, то б розмовляли не тут.
— Ть...
— Він не про це мова. Де Печай?
— У лісі — де ж йому бути? Його нам не взяти. У Печая скрізь свої люди, навіть у міліції.

Таке бекло. Зміг же Гонта влітнути в у Ямільську повітову міліцію Григорія Наковичного, який став начальником кінного загону.

— Згодна, самим нам не взяти Печая. Але ж ти знаєш, де його шукає Артем?

— Товариш він мені, — розгнівався Онцишук. — Розумієте — товариш! Не можу я товариша продати.

- А допомогти йому?
- Сісти? Не-е.
- Тебе ж не посадили.
- Де гарантія?
- Ти на волю — це краще Печайові гарантія! — відповіла Ельза. — І прощай.

Розвинулись, умовинившись завтра зустрітися на околиці Вінниці. Зі снів Артема отаман розишувив банду, жив у будиночку залізничника Омельчука. Туди й повинен повести їх Артем.

— А якщо попередить друга? — ненокієвся Констандогло. — Як би там не було — одного поля ягоди!

Онцишук взяти під постійний нагляд і сіли за план операції. Полягає він ось у чому: Ельза, Констандогло і Артем вприваються в хату і дити ягідно з обстановкою; Санко Вебрее залишається надворі і, якщо зникне стрілянина, поспіває на допомогу.

— Знаю ятайте: Печай потрібен живим, — попередив голова Губчека. — Він фігура у контрреволюційному підпіллі. Згодиться нам. Так не проказня: акуратно!

Будинок залізничника — міцний, очевидно, недавно складений з колод, огорожений високим глухим плотом. Розтанування надзвичайно дурне: негодатик — рукою подати — ліс; город спускається до річки, на перерізі залізної долини, ним також можна непомітно втекти. Недаремно засів тут Печай.

До хати підійшли втирох, Артем постійно відставав. Пробіралися калом і, напевні розчинивши двері, вбігли до снітлиці.

— Спокійно! — навели нагаї.

У кімнаті двоє — Нечай, завершивши лістячи на край столу, бачивши, що жінка Омельчука — Параско. Поблившись нежданно, Нечай застиг на півселі з розкритим ротом. Ельза помітила, як його притиснув сантиметр за сантиметром тиснеться до кобурі маузера.

— Не руш! — підійшла і відкинула зброю набік.

— За мною? — зітхнув Нечай.

— Ага. Зброя є?

Отаман віддає ще один пістолет. Його погляд зупинився на Омельчущих.

— Артем?

— Як бачиш.

— Живий!

— Ходжу по землі. Не будь дурним, і ти будеш так жити.

Запанувала мовчанка. Параска хотіла пійти на кухню, але її затримав Нечай.

— Де твої люди? — запитала Ельза.

Вона відступила ближче, і Нечай отетерів.

— Ба-ба?! Тьху-тьху!

— Не допомагай! — посміхнулася Грудман. — Своїм речам треба. Перед тобою, як ти щойно висловився, справді баба. Час взяти губця Ельза Грудман.

— Хлопців по хатах розшуєш, до весни, — і поспішні утішати мене розстріляють?

— Можливо. Дуже можливо.

— А амністия?

— Виходить, чув?

— Читав децю, — він витяг з-за халатів чобота газету із Закарпаття. Притяго Всеукраїнського з'їзду Рад до отаманів і членів банд. По умови припинення ворожої діяльності гарантувалося життя.

Газету Нечай притис до живнички. Він узяв, але прочитав лише тоді, як минули всі встановлені строки, а з Польщі, де розташований штаб Гітловника, не поступило ні допомогти, ні путнього порад. Висхідним текстом добряче зяжманий, напевно, не раз читаний.

— То як, Петре Станіславовичу? — спитала Ельза.

Євген ЧУГРАЙ,
10 липня 1921 року

В Знам'янку з Чорного лісу Чуграй вибрався благополучно. Але цього не було ні грошей, ні документів. Поміркувавши, він відійшов до коменданта залізничної станції.

— Товаришу, комендант, мене пограбували! Забрали гроші, всі документи... Допоможіть!

МАХОВИЙ

Комендант, пезолотий вже чоловік у поповненому матроському бушлаті в аномальним сірим обличчям, співчутливо вдихався в потерплого.

— Ти хто?

— Я — колишній порученець командира Знам'янського полку... Після перевороту повертаюся додому...

— Ти з Петрограда? Братішка, так і я з Штера! Боядманом на «Севастополь» був... Сюди з Антоном у сімнадцятому прийшов. Та так і вступив...

Вони ще хвилину десять поговорили, згадуючи обом знайомі місця. Після цього комендант виписав Чуграю довідку на його справжнє прізвище й перекру — про пограбування й втрату документів й, пригостивши обідом, послав на першій же поїзд, що йшов на північ.

Юрій ТУМАРКІН, Київ,
10 липня 1921 року:

«...Левка Козмарі в Києві колись знав. Як-не-як, прізвище його було написано на двох власних кам'яних. А на Синьому ринку адалека пошукуючи, взяв в очі півніска, де між свинячою та бичачою головами висілисе кучерявою в'язку, красувалося: «Козмарі і син».

Козмаріху більше знало серед дружин робітників та дрібних службовців. Цілий день товклися вони в маленькому закутку при м'ясній крамниці, де зпечкувала, взимку і влітку закутана в сто одежин і тому дуже схожа на качан кукусти жінка давала гроші під заставу.

Револьвера змінила нашив на кам'яних. Замість прізвища під номером будинків з'явилось слово «Житлокооп». Доки стіни крамниці з рося громадської війни порозяттали на наливо. Левко торгував зером на базарі з рудяку пухом, пером і подушками. Торгівля йшла жваво, і Козмарі уже майже не заглядав у товсті ніжки рося, де ховав жовто, нивкодайські гроші та керенки. На поточні витрати вистачало базарних доходів.

До квартири Козмарів і подзвонив Василь Пряденко. Відчинила Козмаріца. Спитала, кого треба. Василь не відповів. Переступив поріг, зайшов у квартиру, захлопнув двері.

— Господи, — заголосила жінка. — Чого там?

Василь спритно вихопив із внутрішньої кишені піджака носову хустку з хитромудрим візерунком, привезену з Варшави.

— А-я, дурна, азякася... Тьху! Судайте, будь ласка, почувайте себе як князя. Я миттю...

З новим словом Козмариха подалася до другої кімнати і незабаром повернулася з такою ж хусткою.

Його гостя бог послав, а Левка Панкратовича вдома немає, — була це господиня. — Збігаю на базар, покличу.

— Не треба, — зупинив Козмаріху Василь. — Ще хтось сниться його.

куди не ви сьогодні так рано? Хай собі пан Левко торгує, а ми з вами трохи поговоримо про місцеве життя-буття. Та й у наших співрозмовників, чоловічій орієнтації?

— Аякже, аякже, — заторохтіла Комариха. — У Левка від нас тільки тасмійці немає. Ви, мабуть, до самого пана Ченізка, до Івана Понішкова. Та скажу відверто — боюся туди їхати, охороняють там такі паливоди й горлорізні, що з ними й говорити страшно. Комариха каламбуром там у них здоров'яга один на кличку «Бугай». Довгий, як гадюка, гадючий! Руки — мов ті колоди. Це племянник пана Ченізка. Він збирається всередини. Він вже, будь ласка, на мене не поспішайте. Чоловікові навіть і шапки не дайте, що від мене чути. Та як жінка порядна людина — не можу не розповісти вам про це. Ви ж жінка, довіряєте особа до самого Тарнува! Знайте: на тій дачі щось не так, гуляють, так робитися, що соромко й казати. Ніякому з горі не так, — все рівне. Наберіться горілки, як їм муло, та й починати можна. Здається їм, що в Києві уже й ЧК немає. Ладні вже сидіти тут. Кажуть, мовляв, Грудницький марно пастякав.

— А хто такий Грудницький?

— У Київському військовому правосуді. Це він і попередив пана Іосифовича, щоб тікав з Києва. Він же, власне, пана Ченізка і Волобуєва до братів Делікатних на дачу плантував.

— А де ж та дача?

— Може, чули таке місце неподалік від Києва — Ірпін? Хай вам! Ви ж із-за кордону.

За цією розмовою дочекався Комар. Він теж зрадів гостям, довшинися куди обережнішим за дружину. Перевірив мандат. І аж не засіяв, наче сонце з хмар.

— Документа, підписаного такими високими особами, не можна доводитися в руках потримати.

Довго розпитував тойбічні новини.

— А з Федором Юхимовичем Волобуєвим ви там не зустрічали? Він теж ось-ось має повернутися з Тарнува.

— На жаль, ні! Не думайте, пане Комар, що уряд УНР зібрався в Тарнуві жити в палаці. Живемо на правах бідних родичів. Одні міністерство в одній хатині, друге — в іншій. Терпять нас маршало. Підслухували лише тому, що безвідмовно найчорнішу роботу виконували. І все ж зарплати нас спаритися з більшовіками не хоче. Та жінка міжнародна політика, де справи вирішуються між міністерствами, міжнародних конференціях, при дешному світі. А наших, землеробних, міністрів приймають з чорного ходу, як смерігів, третьюжди не повинні чи представники таких служб, які до офіційної політики не втручаються. Мені, наприклад, довелося бувати лише на зборах

Зайоскій, 246, у штабі генерал-хорунжого Тютюнішкіна... Пробачте, дозвольте, але поки що я знаю вас лише як господаря явочної квартири. Рухався і так зайве. Дозвольте керівництво — розкажу більше...

Комар змігся, почав доводити, що ватажки Цупкому нічого від нього не приховують, бо він і сам належить до центрального проводу. Та можливо, з речі, яких і йому знати не можна. Тоді нехай пан Пруденцій проскаже.

— Врешті, ми люди свої, і нічого страшного не трапилось, — заспокоїв гість господаря.

«Тарнув для нас місто слизьке, оскільки ви там не були. Тримайтеся на нього якнайдалі. Розповідайте більше про Варшаву», — така була постановка «професора», коли він востаннє інструктував Василя перед відходом на явочну квартиру.

І все ж, значаїно, якісь опори на цьому хисткому ґрунті він мав. Батько в Варшаві вручав мандат і рожевий квиток агента «двійки», йому доскоду хвилювали Цупком і охарактеризували основних його ватажків, і діяльність цікавила польську розвідку. Серед них і Наконечного з Варшави, де він мав одержати політичні інструкції, був важливою подією в житті підлілля. Здатися про все не встигав до шкільних. Тому Василь поставив вимогу:

— В Ірпіні маємо їхати негайно.

— Туди дозволено з'являтися лише вночі.

— От і добре! Мені треба ще своїх попередити.

— Як, ви хочете когось взяти з собою в резиденцію? — здивувався і заперечував Комар. — Це категорично заборонено.

— Двоє добродіїв, які прибули зі мною, — працівники оперативного відділу координаційного штабу. Одного з них прикомандировано Тютюнішкіном, другого — Савишником. Обидва мають величезний досвід діяльності. У складі загонів Павловського та Васильєва вони діяли в Західному краї та Білорусії. Перевірені «двійкою». Нею рекомендовані. А хто платить гроші, той і музику замовля. Я б не радий вам рекомендувати з капітаном Ковальським.

Комар замовк.

ЯКІВ ГАЛЬЧЕВСЬКИЙ,
липень 1921 року:

«Несподівано прибуло нестеро озброєних людей. Першим пішов Іван Ділюк. Він був дуже радісний і веселий. Підійшовши, представник Сергія Яворського, під командування якого служив у 1919 році. У свою

чергу підполковник Яворський, який прибрал собі псевдо Карий, найомив Орла зі своїми товаришами: начальником штабу поручником та іншими. Отаман Карий повідомив, що він прибув із закордон згідно з наказом Партизансько-повстанського штабу Юрія Топічкова від 3 травня 1921 р. обіймає командування 2-ю (Північною) повстанчою групою. Отже, всі повстанці, які є на цьому терені, повинні виконувати його накази. Як дисциплінований воєн, Гальчевський ухвалив найомившись з полтавською Партизансько-повстанською групою, нав дисципліну Карого-Яворського.

Отримавши наказ від командуючого очолити команденську службу штабу 2-ї (Північної) повстанської групи, Орел перше, що зробив, це розіслав листівки з письмовим наказом Карого збиратися на Григорові Пугача-Кравченка.

Карий повідомив Орла, що оголосив поза законом поручника Пана Григоровича Барського, колишнього начальника штабу Якова Шевчука. Розповів також прикрий історію про те, як у відомому селі Вовча Федорівці — їх несподівано засюючили загін ЧК. Хоч і відомо, що ватажка втекло, але всі штабні папери потрапили до рук більшовиків.

Орел відразу відчув євродавний запах зради. І з перших заходів до себе на тому, що весь час спостерігав за поручником Вовчи. Підозрював Орел поставивши і до Данила Шевчука. А ось сам командуючий Північної повстанської групи був поза підозрою. Орел сказав йому як «Ідейного українського патріота». В пам'яті Гальчевського отаман Карий наважиди залишився світлою постаттю, «бо в нього не було авантюризму, ексцентричних вибриків і т. ін. «отаманства». Виглядаючи до справи боротися за Україну, був безкорисливий і з повною віддавав себе цілого, щоб вилучити на долю своєї повстанської племінної Батьківщини».

Тим часом Іван Дядюк приніс вістку, що у клубі Турбієвської вулиці повинна відбутися вистава, на яку з'їдуться окупанти і державство з усієї околиці, зокрема з Бердичева та Вінниці. Перебачивши, що прибуде близько сотні командирів, чекістів, воєнних топа. Бердичівський із Карим та з'ясувавши розклад сил, Гальчевський наважиди на ризиковану операцію. Ось оповідь про неї самого Якова Гальчевського:

«Вечоріє. Сідшемо шестеро наших коней, одягнемо світові убогачи. Згідно з моїм планом маємо під'їхати до цукронарії, ахти і коні піти на цю виставу як «проверочная чрезвычайка». А далі побачимо».

Сміло від'їждимо до будинку робітничої касарні. Зібраємо з собою і недбало закидаємо поводи за ґангетти. Як вбігаю на бетонне піднесення, на якому стоїть вартинник. беру від нього кір, а його прозивають Дядюка й Шевчука поспіаю в середину зали, двох козаків ставлю, а

коротких, нізани й до піднявання майбутніх заарештованих. Одного козака маю при собі.

Чую в коридорі незнайомий голос:
— Ваші документи?

— Ваші документи? — говорить Шевчук.

— А виші? — б'ю револютером високого худого більшовика у білім мундирі в голову й обриваю на ньому револьвер «Штаєр».

— Арештован! Под караул! — і передаю арештованого своїй сторожі. В той момент під'їждять дві фіри під вхід. Зіскакує мужчина, тримаючи на лівій руці плаш.

— Ви хто? — питаю.

— Воєнком Прілуцької волості, — відповідає весело.

— Ви арештовані.

Забіраю у воєнкомів револьвер і також віддаю під охорону. Підходжу ближче до озброєних більшовиків на фірах. Деякі вже похитали з возів.

— Ви ніліці? Пашілі ви отсюда!

І дезорієнтовані більшовики пішли врозтіч, аж іскри посипались від їх конаних чобіт. У той час Дядюк і Шевчук встигли перевірити штабні документи. Усіх службовців із ЧК, ревкомів, усіх партійників заарештовано й віддано під охорону.

Я ввійшов до зали й попередив, щоб ніхто не пробував оборонятися або ворушитися, бо будинок оточений, і всі будуть закладані ручниими гранатами. В моїй руці була добра німецька «кукурдза», в іші — німецький маузер. Бачу повно червоноарміїців на передніх лавках. Деякі з них мали криєні й «предусмотрительно» покидали їх на підлогу. Я попередив червоноарміїців, щоб менше ворушилися.

Контроль документів «проверочная чрезвычайка» робила переважно перед двох рядів криєл, де сиділи інші гості. Знаю, що під гіпнозом свої сили можна утримувати патові із 1000 осіб короткій час. Тому маю закінчити арешт. В залі залишився один мій козак. Арештованих є до 30 осіб комуністів і чекістів, які а'їхалися на добру їжу й випивку. Мій вартіві мають у руках по два револьвери, спрямовані на комуністів у вступі прибувдти при залі. Вже одного мій козак застрілив, бо той не хотів обернутися спиною. Даю наказ розстрілювати комуністичну палату. Маємо 5 — 6 штук тих револьверів. Я стріляю у голову: першою — команданта цукронарії (дуже алчаний був комуніст, перед ним все тріпотіло), другого — воєнкомів. Падає дош кулі із револьверів моїх чотирьох козаків: одна куля з доброго револьвера дірявить кількох. Групи падають на цементову доліаку. За хвилину всі лежать. Ще деякі стають, кричать: їм стріляють у голову.

Стріляна картина, але необхідна. До нас твердий час не має сентиментів, як і люди з протилежного боку. Не могли й ми мати жалю до представників совітських катівень! Я виходжу до зали. Вже хотів сказати, щоб далі робили, що публіці подобиться, але бачу, що хтось чинився

за кулією до артистів і за ним розвиваються кланті білого, пориваючись наперу. Посилаю козаків за дашунами витягнути втікача. Приводять мене переписаного жидка. Питаю зібраних, хто знає цього чоловіка. Мені дає знати один селянин, що це комуніст. Виводимо жидка за двір — хтось мені шепоче: «Чекіст із Бердичева». Хто б подумав, що чекіст став на коліна і схилив голову: за одним махом відлітає з цього світу голова.

Вхожу ще раз. Кажу по-українськи, щоб гості вибачили нам за ту боту. Вони зашлатили в касі гроші, щоб побачити «комедію», а ми наказуємо свої владні мусіли проробити «драму».

— Зараз всім встати! Оркестри заграє український національний гімн «Ще не вмерла Україна», а ви всі будете співати. Де капелан? Зачиняй!

Після виконання національного гімну я сказав, щоб дві години ніхто не виходив із зали. Ми сіли на коні й від'їхали.

Коли вийшли з перемість, Орел порівнявся з хоружим Шенгелем, до якого спершу поставився підозріло, і міцно потиснув руку.

Сергій ДАНИЛЕНКО, Умань, липень 1921 року

Голова уманської ЦК зустрів Даниленка здивовано.

— Підійшла організація? В Умані?.. Це ти перебільшуєш. Є тут звичайно, і колишні петлюрівці, й інші недобиті вороги Совєтської ді... Але щоб підійти — до цього справи не дійшли. Хоча, як казали, не зарікайся, кума...

— Скажіть, а останнім часом від населення ніяких сигналів не приходило? Про підозрілих чи щось подібне?

— Ось тут у мене все зберігається. Можете ознайомитись. Деякий час Даниленко гортав папери, вчитувався у резолюції. Вчительник повітової ЦК образжено сопів за сусіднім столом. Не довго: їть: і Києва приследили перевіряючого...

— Скажіть, а ось ця заява не перевірялась?

— Яка?

— Про те, що командир із 402 полку часто ночами відлучається і приводить до стайні загнаного коня...

— Може, в нього дівка у селі. Хіба все перевірили?

— Але заявник пише, що, можливо, командир зв'язаний із бандою Денищука. Ви не перевіряли?

— Не встигли...

Даниленко замовк і ще з півгодини розбирався з допесенником, яку ментами, заявками. Але нічого, що насторожувало б, так і не вийшло.

МАХОМОВИ

Допесенник. Продуманого плану дій у нього не було. З собою, при собі жодного випадок, він захопив карту, відібрану в Турянського, розраховував використати її як доказ своєї причетності до верхівки ВОСС. Сергій був відомий народом... А ще коли спробувати?

Даниленко розшукав любителів нічних верхових прогулянок, які, маючи, почав:

- Река.
- Яка?
- Трубик.
- Хто вам про мене сказав?
- Антон Рещегуха.
- Чого ви тут?
- Втік із Києва, там повальні арешти. Мені вдалося приховатися, деякі документи і карту... Ось пакет. Заховайте, поки я втечу.

- Що в пакеті?
- Карта, адреси явок, шифри.

Незайовний командир мовчав. Було видно — він Даниленка довіряв... Але пакет взяв. Значить, Сергій не помилявся. Клубок, який повторювати Горожанин, розмотається, коли вхопиться за кінець. Ось він отой кінець. Ще, здавалося б, небагато... Та співрозмовник чепіста раптом запитав:

- У Саврасія ви були?

Отаман СЕМЕСЕНКО, липень 1920 року

До останньої хвилини отаман Семесенко не вірив, що Петро віддасть наказ його розстріляти.

Ного вивели у поле за Чортковим в чотири години ранку два коні, приставили синього до скелі й почали відходити, щоб прицілитися. Там тепер отаман зрозумів, що буде зараз вбитий...

Про петлюрівського отамана, що учинив різню євреїв у Промислах, відомо небагато. За часів Центральної ради Семесенко був вступив до 3-го Запорізького куреня полковника Полуботка, 9 лютого 1918 року бере участь в складі кінного полку імені Костя Гордіска у повстанні Петра Болбочана в Крим. В липні Семесенко серед інших брав участь в полку імені Костя Гордіска проти гетьманату. Семесенко формує Запільний загін і захоплює Дубин, де стає командиром загону. Тут він чи не вперше заявляє єврейській делегатації про наміри жорстоко карати євреїв, якщо ті протинтимуться.

Семесенко формує Запільний загін і захоплює Дубин, де стає командиром загону. Тут він чи не вперше заявляє єврейській делегатації про наміри жорстоко карати євреїв, якщо ті протинтимуться.

районській владі: «...Мова йде про незалежність України. Коли бачиш чинити овір, виріжу всіх без винятку...»

Затім Семесенко напивався в різний час по різному — в гайдамаки, в піюний січовий курінь, в Іванівсько-Галицький курінь на чолі Запорізької козацької бригади... Вільшовиків виставляли на населення. Вони захопили конту, телеграф, заарештували вистави. Але цим не закінчилося. Семесенко вирішив боювати вільшовиками їхніми ж методами — жорстоким терором. Він заарештував гайдамакам «вирізати місцевих жидів дощенту», при цьому жорстоко заборонив мародерство. Розпочався різанина. За свідченням єврейського дослідника в Проскуріві того дня загинуло було поранено 180 євреїв.

Потім таким чином вільшовицьке повстання проти Дирекції єврейської криві, Семесенко вирушив зі своїми козаками в ти армію.

Звістка про проскурівську різанину дійшла до Симона Петлю. Головний отаман наказав заарештувати Семесенка й доставити його штаб Дісової армії. Звідти його привели в Кам'янецьку в'язницю.

Під час слідства виявилося, що для Семесенка не існувало принципів, відкрито знавався він і Петлюрою.

«На наше безодню я провід над військом забрав людина, який гасить догодити і соціалістам, і правим селянам, поміщикам, жидів Європі. — Відкрито говорив отаман слідчому. Коли людина мала дена своєї волі і співрається на волю юрби — карта його на таку жорстку станку, як визволення нації, напівне буде бита. Коли бачиш, мені набується оцих кайданів і вийти на волю, я знайду сили перебити себе верховну владу і паливно закінчити боротьбу. Я кождумці своїй не можу припустити, що Петлюра мене розстріляв. Уко собі померти так беззастовно чорт знає...»

Цей середнього зросту блондин з холодними сірими очима, пухлятий, стрункий, розумний і чемний у розмові, у вишкілній формі сорочці, синьому генеральському галере і лакованих чоботях був так значайно енергійний і впевнений у собі.

Того разу від смерті йому довелося врятуватися не бог, а дельце захити Кам'янець-Подільський. Його випустили на волю.

З групою козаків Семесенко подався в Галичину, восени 1919 року одружився на чорнявій галичанці й у сімейному затинку перебивав Весною довідався, що полковник Удовиченко формує Закарпатську записався добровольцем, йому доручили формувати полк.

Коли в штабі Дісової армії довідалися про це, Петлюра відразу заарештувати самовпевненого отамана. Та його поперсудку про побуття в дивізії людей полковника Чоботарьова й він змігся. Отам

перу дістатися в Україну не полишає, не піддається на вмовляння отамана залишитися в Галичині.

Семесенко пробує перейти кордон, щоб в Україні підняти повстання проти більшовиків уже самотужки. Але в Україні його так заарештували більшовицькі контррозвідники й привозять у чортківську в'язницю.

Отаман добирається розмови з Петлюрою, але Головний отаман каже йому, що про нього говорив слідчим Семесенко і вважає його таким чинити військовий переворот. Швидкий польовий суд виконав волю Симона Петлюри — Семесенку виносять смертельний вирок. До останньої години він у це не вірить...

Тепер отаман паренті зрозумів, зараз чеботарівці підійдуть на дожить кроків і вб'ють його, як звичайного злочинця. Семесенко несподівано душлєм послабив путі на руках і кинувся до сторожі. Клубок з трьох тіл покотився на землю. Відчай удесятерив сили й без того слабого отамана. Довгий час ковоїрам навіть не вдавалося вирвати з його смертельних обіймів, гвинтівки влязали поруч. Паренті гали з ковідик вирівався й ухитив гвинтівку. Вибравши момент він виштовпав товариша з під обаженого тіла отамана...

Так беззаводо загинув отаман Семесенко, який бачив себе військовим бистатором, котрий мін би здобути незалежність України у безжалійній боротьбі з більшовиками виключно їхніми ж методами жорстоких репресій.

Іван ТРИВОЛЬСЬКИЙ, Глодоси,
11 липня 1921 року

Несподівано для нього Тривольського звільнили з роботи. Директор, віддаючи документи, не дивився йому в очі. Але Іван і так зрозумів, що він вітер дме. Постаралися чекісти. Так воно й було.

Тривольського звинуватили в боягузстві, в тому, що він навмисне не стріляв по «бандитах», але оскільки він був більшовиком з сімнадцятого року й учасником жовтневого перевороту, обмежилися звільненням з роботи.

Коли Дмитрофан довідався про це від друга, він похмуро пожартував:

— Ну це вже точно — бій свого, щоб чужі боялись... А ти справді страдав у Желізняка? І не потраив?

— Та кажу ж тобі, Остапенко в мене на руці запис, а потім потягнув у куту...

— У куту? Ти що — молодий?

— Тобі смішник, а мені ганьба... Чого та чого з трьох метрів у бандита не потрап...

— Ти радий, що ні в кого не понав, а то б тебе там же не вбили, постріли, вояка ти наш...

— Та я й сам не поїму, чого стріляв... Просто я вискочив на вулицю з револьвером в руках уже... Ну й пальнув здуру...

— А я гадав ти в красні герої переш...

— Ти гадаєш, я думаю, що сушительню заплівав Остапенко... тому розмови Тривольський...

— Це ж чого?

— Тепер я гадав, від нього нахлю гасом... І звільнився він з району того ж дня. Я так думаю він в зіс пішов, до того ж Залізника... і частина охорони знищала...

— А ти менше думай. Гвиндик теж думав, та в борні потрапив...

Талыда мучила думка — говорити друтові про те, що він працював в ункерськському підпіллі, чи ні? Він не боявся, він був незрадити і донесе Зубинському чи чекістам. Вони були дуже дружелюбно довіряли один одному. Але щось стримувало Митрофанів, відвертості цього разу.

**Яков ТУМАРКІН,
12 липня 1921 року:**

«...Вийшли ввечері мотодранною ЧК, яку Василь видав за машину в ротмістра Максєва. Сіли: Придченко, Комар, Кроїшка, Вєдєв...

Зі станції Ірпін Комар повин штабівців лісною. Хвилю червоного цятя густих сосняк почав рідіати, змінився віконтим деревами. По рєшті між стовбурами заблизмав вогник.

— Заждїть тут, бо можемо зникати і кулю дістати, — сказав Комар і подивився далі сам.

Не було його хвилини із десяти. «Нішов, мабуть, поверсати, щоб не молодїць порозганяти», — подумав Василь і пошепки роздїлився по думкою з Максим та Кузьмою. Вони незабаром переконалися в свої правоті. Десять там, біля дачі, почувлися жіночі голоси, чесь. «Ша, ша, тобі, кини лїдєн», нецензурна лайка, стиснені товстим шаром окуляри кроки. Паресті з'явився Комар в супроводі двох чоловіків.

— Комендант резиденції, — відрекомендував він одного з своїх супутників, вийшов за нього голови на три.

Чекісти, яких Василь передав усю розмову з Комарихов, і так здогадалися, що перед ними підешник голови Цунокю і так. Двох невідомий виявився начальником охорони резиденції.

Прозинувши кілька темних постатей, четвірка ввійшла вквітчене в закриті веранду, а потім у досить простору палату. Зі стелі встали прибрата, але в кімнаті стояв густих дух самотню.

— Пан Придченко — член голошного координаційного штабу. Пан

МАХИМОВИЧ

— Кроїшка — працівники оперативного відділу штабу, — несподівано Комар компанію.

Порешено подив сїни знаменитий мандат, його супутники — менші жмені валюта за підписом Тютюнишка, виготовлені в ЧК. Але Чепілко прийняв усе за чисту монету.

Талыда-но гості зібратися сісти разом з хазайном резиденції за стіл, Талыда-но Бутай уже розгорнув чисту білу скатертину, як зайшов на чолі охорони і щось тихо сказав комендантові. Обов вискочили з мислив, нішов назустріч. Старший Чепілко зрадив новому гостеві, пошлюк, нішов назустріч. Новоомладися.

Федір Юхимович Волобуєв, наш майбутній міністр закордонних справ, — урочисто оголосив голові Цунокю.

Волобуєв потиснув усім руки. Почувалося: він вважає себе тут господарем.

Жовіше хазитам комендант. Поставив на стіл смаженого гусака з картоплею. Вийшли за правдиве повернення Федора Юхимовича. Волобуєв покаркався на йтому. Три почі жив на одній заставі, а перейти на цю ділянку так і не поцастило. Довелося помогатися. Більшовики комендант кордон на делілі міщини замки.

— Чи не дивалися, була, про нас, — покартував Чепілко.

— Скоро дізнаються, — люто глянув на нього Волобуєв. — Мені розказали, що в мою відсутність ви тут не нудували. Понаблюдали кордон з і'яниць і гасате разом з ними по молодїцях. Це все твоя робота, Бутай... Паскайте ви сюди міліцію, а за нею з'явиться і ЧК.

Майбутній міністр закордонних справ показав молодшому Чепілку-козак, поростій по-локам. І пазгати, як помітив Василь, Зомішність Волобуєва не збігалася з описаною чиновником «двуїлки» у Варшаві. Вже, запанюється інформація за Тарнува в Варшаву. Волобуєв відгороду, усея, змінив дачіску. А йтім, борода нікого з найближчих його помічників не здивувала. З цього можна було зробити висновок, що людині він зомішність це до поїздки за кордон.

Сам по собі цей факт ніякого значення не мав. Та в сумі інших, яких, як здогадалися комендантові й охорони, паказ, даніх тут же за організувати патрулювання району резиденції, напружена мот за схожого звуку, що долинав зовні — все свідчило про надзвичайну обережність Волобуєва. До того ж він явно нерував. І це не тільки показ увагою Чепілка.

— Ти знаєш, Федоре Юхимовичу, мєк ставлення до правил конспірації завжди тебе в усьому підтримує. Та сьогодні ти щось надто вже обережний. Що сталося?

Не хотів він усім, особливо нашим гостям, псувати вечерю. Та раз так уже допитали, — каже, — В Києві сьогодні бачився з Залєм. Комендант, що затра в усіх газетах Київщини має бути опублікована інформація про те, що отаман Мордалевич вирішив добровільно

здатися Совєтській владі. Ці відомості сьогодні ввечері передано графом у всі новітні. Ось уривок інформації для преси.

Волобуєв витяг з кишені аркуш паперу, на якому було написано кілька рядків із заяви Мордазевича.

«...Перед переходом на бік Совєтської влади я багато думав і свідомо став на точку зору пролетарської демократії. Виходячи з реалістичного розуміння історії, остаточно розрипав з курсом на державно-селівський соціалізм. Я прийшов до висновку про необхідність об'єднання з Совладдою і з'явився до її представників з наміром промовити за своїм фахом в культурно-освітній галузі не за страх, а за совість».

Волобуєв випив склянку води і, обвісив присутніх поглядами, а сам змішався неприємність і тривога, повідомив:

— Це ще не все. Засяч розповідь мені, що в цьому відкритому листі переданою для опублікування в пресі, зрадник записав всіх повстанців наслідувати його приклад. Він послав також листи в закордонні газети і деяким лісовим отаманам тут. Усе докладно переписати Засяч не зміг. Читайте, сказав, заглян в газету. От і постане питання: що робити далі? Напідвав нам цей Мордазевич у кашу...

— Пегайно в Холодний Яр! А там у спокійній обстановці підумаю. Інакше нас тут усіх переволють, як курінок, — сказав старий Чепілко.

— Ви, мабуть, встигли повідомити Мордазевичу і адресу редакції? — підхопився з місця Волобуєв.

— Ні, зв'язок, як і раніше, підтримується тільки від нас вниз.

— Якого ж тоді біса ви так панікуєте?

Голова Цупком почав щось бубонити у своє виправдання, та Волобуєв, не приховуючи презирства, тільки рукою махнув.

— Що б ви зробили в таких умовах, пане Пряденко? — спитав члена штабу координації.

Василь, не маючи ніяких інструкцій щодо такої ситуації, передусім нав запитання Кропиві, зробивши це винахідливо і тактовно.

— Прадіди наші на військових радах давали перше слово найближчим. Та в даному разі маємо ще й щасливий збіг обставин. Якщо Кропиві не раз доводилося діяти в подібних ситуаціях у совєтському тилу. Отже, його порада належатиме не тільки наймодернішому, а й найстаршому з наїдовідчених серед нас.

— Я б лишився тут, відповів Кузьма по недолугому роздуму. Кажу це з таких міркувань. Перше — ми не знаємо, як поведеться після заяви Мордазевича холодноярські отамани, а тим більш решта. Друге — звідси вже налагоджено зв'язки вниз і, отже, легше буде організувати підйїз в новій обстановці. Третє — Ірпіль — місце переселення.

ж. Чи ж треба кидати хороше заради невідомості?.. І четверте: а якщо не провокація?

Ване слово, пане Недоля, — вставив Чепілко, у якого перший переконливо заговорив. — Я цілком згодний з колегою. Додав би тільки одну рекомендацію: охорону замінитиме більша надійною. Давайте ми всіх шістьох, крім хіба коменданта, відпустимо. Вони погано несуть службу. Це ж помилка, коли ми наблизилися до дачі.

— А хто ж охоронятиме резиденцію? — спитав Чепілко таким тоном, наче він і хвилинки не міг обійтися без гвардії.

Василь уже зрозумів, куди гне Недоля, і від себе доточив:

— То, може, варто нам утрюх теж тут оселитися, доки вдасться підібрати надійнішу охорону. Думаю, непростимо ще двох-трьох офіцерів у резиденції Макеева. В нього народ дисциплінований.

Волобуєв підтримав чекістів. Голові не лишалося нічого іншого, як погодитися до більшості. Вивеловин тільки занепокоєння поведінкою охорони після звільнення: не розбавили б у п'яному вигляді, кого і де охороняли.

Наказу Бугаєві напоїти їх, прирізати і поховати пастунової ж ночі, виконати утіло своє ринення Волобуєв.

— Не радив би безбесічню. До того ж, пізніше нам за самосуд відповідати доведеться, — втрутився Недоля. — Давайте я одвезу їх до одного знайомого мені лісничого, куди вже одною поїздом мене заправили Пряденко для координації. Хай там поживуть у глухому куті під надійним наглядом. А приїде час — вони стануть у пригоді як бойовий ескорт. Тільки скажемо їм, що переїждимо звідси всі, дамо їм більше грошей. Ми не здолатались, що ми недоволені.

— Розумно! Не будемо губити християнські душі, — милостиво погодився Волобуєв.

— Отже, беремо їх з собою!

З цих словами Василь підвівся. За ним Комар і Недоля, який мав звести дрезину назад. Бугай побіг збирати охоронників.

Валер ВІТКОВСЬКИЙ, Вінницьчина,
про липень 1921 року:

«...Не один десяток кілометрів пройшла Софія фортуськими тилу. Тертиза нужду. Мужньо трималася на доштах, пояснюючи, що «сиріт бездітний, шукає тітку по матері». На цастя, її вірили і, трохи поприжмиши у льоху, відпускали.

Вставле зашвирили у Пеньківці. Приїхати до отамана, а той розсміявся: «Кого це ви уїмали?! Худе, охляле, як котеня...

Ветухина. Що їй у селі робити?»

- Хто така? Звідки? — запитав грізно.
- Сирота. Без батька-матері...
- Геть її відсіля!

Софію підхопили під руки і потягли до виходу.

- Стійте! — наказав отаман.

Вояківська вперше злякалася: невже запідозрили?

- Я передумав. На кухню її. Картоплю чистити і на стіл подавати.

Довелося приєднуватися: під час гульбиці носила на столі вишню з закуски, прибирала, мила брудні миски. Якось стала свідком розмови двох отаманів.

— Ми чули, Якове, тебе призначили командуючим 6-м повстанчим районом?

— Це ж ще в Польщі, — відповів Софії отаман. — Там були Якова Шенеля! Під мою руку віддали Літинський, Могилівський, Демчівський, Проскурівський, Жмеринський і Новоушицький повіти. Сказали: бери, Якове, викоринюй червону коросту...

— І що ти?

— Викоринюй! Тільки мало... Ось скоро підійде з Польщі Тютюнник — разом ударимо!

Софія вирішила: треба про Тютюнника негайно повідомити. Вона «непачівисне» облила френч отамана м'ясною підливою, жалюче розсердила Шенеля, і він наказав вислати гарячих і вигнати.

Змучена, але щаслива з'явилася у Вінниці.

Змучена, але щаслива з'явилася у Вінниці.

Змучена, але щаслива з'явилася у Вінниці.

Змучена, але щаслива з'явилася у Вінниці.

Змучена, але щаслива з'явилася у Вінниці.

Змучена, але щаслива з'явилася у Вінниці.

Змучена, але щаслива з'явилася у Вінниці.

Змучена, але щаслива з'явилася у Вінниці.

Змучена, але щаслива з'явилася у Вінниці.

Змучена, але щаслива з'явилася у Вінниці.

Змучена, але щаслива з'явилася у Вінниці.

Змучена, але щаслива з'явилася у Вінниці.

Змучена, але щаслива з'явилася у Вінниці.

Змучена, але щаслива з'явилася у Вінниці.

МАХНОВИЦІ

Так київські чекісти стали керувати уманським петлюрівським повстанням, через «з'язкових» довідуючись про кожен крок українських підпільників.

А згодом віддалили, щоб доручити нове завдання у Єлисаветграді...»

Хто такий Саврасій, Сергій і гадки не мав, але на всяк випадок поспішав з відповіддю:

— Ні, не встиг. Відразу до вас.

— А ви зайдіть, розкажіть, він допоможе. До мене більше не приїжджайте...

Як вияснив, Карін в уманській ЦК. Саврасій — це командир 402 полку. Наступного ранку Сергій його відвідав. Повторив усе знову. Цього разу йому повірили відразу...»

Роман КОВАЛЬ,

про літо 1921 року:

«...Наврядки червоні почали заводити в Україну з Москвою перші патії голодних дітей і розмішувати їх по селах на прохорчування. Одночасно були випущені звернення, в яких червоні «україністи» закликали надати допомогу «нещасним дітям».

Добросердні українські жінки приймали годуванців, але за ними поспішали їхні батьки і родичі. Селяни заперечували. І на них відразу почалися репресії «совладів». Відповіддю на репресії стали масові акти розправи над «емігрантами».

Поври криваві інциденти хвиля голодних кочівників ставала все більшою. Вже станом на 16 липня 1921 р. до України прибуло близько 40000 росіян та кілька тисяч німецьких колоністів, котрі втекли із згорених голодом російських губерній. Особливо велика орда збиралася на Чернігівщині і Полтавщині. Вони вешталися від села до села, випрошували хліба. І хоч втікали проклинали советський уряд, називали його «урядом жидів і чортів», українським селянам від їхнього політичного прозріння легше не ставало.

Новий голодних москалів перекинулось і на інші українські губернії. Там, де хліба не давали, прибулі намагалися відібрати його селям. В цьому непрошеним гостям допомагали розквартировані в містах частини Красної армії. Через те, що українські селяни приносили молотити зібране збіжжя, совети почали вивозити його до Росії великими чимом.

30 липня 1921 р. газета «Канадійський ранок» передрукувала з української «Воли» «анекдот», який по-своєму висвітлював причини голоду в Україні. Замітка називалася «Чому в Росії голод?».

«Як кілка кіндині з Калужської губернії, що ходила з торбами на Україну торгувати. Мій шматок їде її один український селянин, що вертає з міста.

Сергій ДАНИЛЕНКО, про липень 1921 року:

«...Ось так і намацав я підходи до уманського контрреволюційного підпілля... Перед тим, як зупинитись на загаданій заяві білого, перебрав я одну сотню подібних. З того факту, що коня повезли до стайні під ранок і загналим, я орієнтовно зумів визначити, на як саме віддаль відлучався командир. Довідавшись, де в уманських околицях скучили повстанці припустив, що підозрілий любитель якихось гулянок — може виявитись зв'язковим місцевих петлюрівців з махновцями...

Після того, як доновів у Києві, що вдалося вийти на зв'язок із уманським підпіллям, мене відразу відкликали. Але перед тим доручили мені замість себе в середовище воєнців чекі гів — Пруденка, Пелюху і Кронину...

Зробили це дуже просто... Саврасію я сказав, що маю намір укласти кордон. А коли понести, добратися до Тирнова, де розмовити з петлюрівським штабом, то звідти надійшло в Умань своїх зв'язкових. А поки що, мовляв, нехай з'являється, і щоб ніякої самодільності...

Кандиди розбагатіли:

— А це як? — питає наш селянин, що вертає з міста.

— А от як! Дали нам насіння на засів. А ми насіння взяли — засіяли. Взяли, змолотили, та й з'їли.

— Та хіба ж ви владу одурили? — говорить наш селянин.
себе самі дурите, коли хліба не сієте. Що будете потім їсти?

— От, чужак ти який! — відповідає йому качан. — Та то не сіяті, волочити, жати, молотити. А намолотив, тоді відбирають зерно, а лишок і лишають тільки те, що для прожиття потрібно.

— Так де ж дістанете те, що до життя вам потрібно?

Розсміялися кацани:

— А чи у вас, хахлів, мало збіжжя? Для всіх вистачить. А жаль вас така чорна! Та й до роботи ви хлонці».

Хлібороби чинили несамовитий опір чужинцям. У деяких місцях доходило до кривавих побойок між здичавілими зайдками і українським населенням. Перші битви відбулися на півдні Поділля, в Ольшанському повіті. Львівські газети повідомляли, що 50000 голодуючих втекли до Ольгополя, напали на місцеве населення та почали розпалювати сусідні села. Додатковою іскрою стало поширення серед прибульців безліччих інфекційних хвороб. Через весь Ольгопільський повіт летів клич: «Геть кайдани!» На цей заклик селяни, навіть жінки і діти, кинулися з вилами та косами на непроханих гостей. Різанина тривала тиждень. Її наслідками стали тисячі вбитих і поранених. Білінки, кому потанувало в жахливий місяцюбці вижати, ретувалися чого. Недобитки зібраніси нерважно у Жмеринці, звідки їх доставили до шпиталів у Проскурові.

Кореспондент «Газети вечірньої» 12 серпня 1921 г. зазначає: «Ольгопільська різня є своєрідною «заповіддю» для інших, як зустрічати ординців».

Тим часом у московських «Известиях» широко обговорювалися експерименти з залучення російських селян з голодуючих губерній для створення харчового податку в українських губерніях. У межах цього проекту Прокурівського повіту почали звозити нові партії голодуючих з кожне село в середньому припадало до ста родин, тобто близько 1000 душ. Зрозуміло, що ставлення селянства до переселення було вкрай вороже: їх справедливо вважали колоністами, які хочуть підірвати територію місцевого населення і назавжди тут осісти.

Окрім того, більшовики видали декрет, яким зобов'язали всіх Прокурорівського і Кам'янецького повітів годувати до зимової жаю 2500000 росіянам. До України офіційно було прикрито утримання – Саратовську, Царицинську, Уральську й Самарську губерній. Та за кожний пуд збіжжя окупантам доводилося платити кров'ю.

Персоналії відділи повстанців послали напади на товариш потяги. Вони розбирали та розносили по лісових хангах рейки. Злітали в повітря мости. Несподівано спалахували скірти та пристанційні складові. Знищували і порожняки, що сунули на видень, адже незабаром вони мали перетворитися на «заборювані» вантажні важки, що відкривали собі дорогу на північ — до Петрограда та Москви. Повстанці діяли солідарно і планоно. Не маючи сил виги-

Відколи повстання почалося, більшовики намагалися закріпитися в Україні. Насамперед, вони утруднювали більшовикам закріплення в Україні. Насамперед, вони утруднювали більшовикам закріплення в Україні.

А москвинська саранча все сунула й сунула. Голод продовжував гна-
ти Росії великі маси переселенців. Вали голодних сунули через ук-
раїну своїм чином все на своїй дорозі.

Застаючи голод орди українські хлібороби були не в силі та й не бажали. Тому й брали в руки зброю і ставали воїнами. У бою за життя і смерть програвати не хотів ніхто.

Наші «незаконники» — опори совєтської влади на селі — почали виконувати нещодавно прийняті нашістаням дичини і агресивні орди. Не дивлячись на це, на селіборон т. ав. Всеукраїнський центральний виконавчий комітет прийняв рішення про «чистку» (перереєстрацію) комнезамів. Виключено зі складу комнезамів підлягають усі козачини «куркулів» і селяни, яких було відомо, що вони підтримували повстанців, «десертири» білої армії і флоту, козачини дяки, патамарі, сільські писарі, урядовці, члени поліції, старшини, старости — власне, всі ті, хто своїм нещодавнім «руйнував довіру до совєта».

1 ДОКУМЕНТИВ

13 липня 1921 року

Витяг з бюлетеня тасмю-інформаційного відділу при Раді Народ
Комісарів УРСР № 124. 13 липня 1921 р.

...изложение банды. — По сведениям местных жителей в с. Мельники
в 20 верстах сев. зап. Чигириня, прибыла банда неизвестного
составления, численностью якобы до 800 сабель, при 8 пулеметах и
автоматах. Штаб банды расположен в с. остальные части
банды в прилегающем лесу. Неизвестная банда ожидает подхода из-за
которой якобы 18 отрядов. 7 июля банда ушла в северо-восточном на-
...жении»

Іван ЧУГРАЙ,
13 липня 1921 року

Чутраю здалося, що йому не вдалося добратися навіть до умовного

на ділянці Дюбова — Костянтинівград, де на них чатувало декілька батальйонів. Костянтинівки. Скориставшись з неусаджених дій червоних командирів, Махно зміг укласти удар на схід, тоді як справжній — запав у напрямку. В результаті, розбивши один з ескадронів червоної армії, махновці вискочили на простір і тут же розбилися на декілька дрібних груп. Лише одна з них залишилася прикривати відступ, всі інші отримали наказ пробиватися до Новомосковського лісу. Групи, що не були криті командувачем один з найкращих махновських командирів В. Курченко, 8 липня в першому бою біля хут. Мар'ївки вся група загинула разом з командиром.

37 липня наказом Фрунзе безпосередньо керівництву операційного командування. Незабаром було передбачити, що ймовіріше, з Новомиргородського повіту Махно намагатиметься пробитися у Гублінський район. То ж Германович віддав наказ перекрити залізницю на ст. Губліне. Це були один з винищувальних загонів, а командуючому 3-м кавказьким військом заходило до того, щоб не пропустити повстанців підешити до Розівки — Царекостянтинівка — Подолі. На Царекостянтинівку були направлені залізницею 15-й та 45-й автобронедивізіони, які складалися з броньовиків, 2 вантажних машин і 2 мотоциклив.

Махно Новомосковський повіт пройшов за 2 дні, але всіма складами загону. 9 липня махновці утримали на ст. Зіньків, де знаходилися 262-го полку, яка вийшла повну безпечність, перейшли залізницю і вирушили через Роддори, Прохину на Велику Михайлівку. Та заручившись різними містами їм не докинули. Фрунзе, передбачаючи, що тут махновці загинуть, наказав «покласти край махновській броне» і виставити махновського ядра за рахунок стипендіального бандітського поселення.

11 липня на схід від Губліно махновці вступили в бій з кавказькими частинами і понесли втрати. Махно з загonom у 100 — 150 осіб через Палівецьке прямує на Велику Андолі. Повстанці на проїзді в район, де зародилися махновці і закінчили протягом трьох років існування, як з бездошного джерела, людська і матеріальні ресурси. Та вже 12 р. і це джерело висчерпалося.

З 12 липня переслідування махновців ведеться в останньому складі автобронезагонів. 13 липня броньовики надгодили Махно біля м. Повтороцького і з того часу певинню гнали повстанський загін на північний схід. Декілька раз бойові машини приїжджали у похідні загони махновців, від їх вогню особливо страждали коні. Північний удар був здійснений повстанцями в одній із балок біля с. Голубівки. Оточені ворогом протягом трьох годин були живими мішенями для червоної артилерії. В цьому бою махновці втратили близько 100 чоловік, в тому числі, всі 33 тачанки і 33 кулемети. Вирішальні змагання відбулися 14 липня. Подолавши за сім днів переслідування автобронезагонів 50 верст, жовніз повстанців на чолі с Махном 19 липня перекрили

через р. Дюбіву і вийшли за межі Харківського військового округу і України, що й порятунком її від повного розгрому, але вже не давало жодних надій на відродження руху.»

Максим ДУМІЧ,
14 липня 1921 року

Переночували в якомусь невеличкому селі з дивною назвою Ново-Григорівка. Махно з Біданем та командирами півночі просиділи над картою — ширинували, куди подітися тепер. З Батьком було не більше двох сотень бійців, десять тачанок. Ні обозу, ні постачальників, ні медичних санітарів — лише бійці та штаб. До міста зумовленої зустрічі, розсіяних саботажу, повстанських загонів, залишалося двадцять верст, але в останньому бою, повстанський загін з'явився біля бази.

— Нас там чекають... Ти сам подивись, якимось чином останнім часом країні стали зустрічатися нас саме біля наших складів, конферм, продовольчих баз. Треба міняти тактику...

— Не йнакше, як у штабі — арадинки... Чим Голік тільки займався? Може і був, але зараз залишилися тільки віддані нам люди... Сам поїхав...

— Якщо ми не вийдемо під Ісаївку, ми не зустрінемо інші групи. Ти ж знаєш, перед нами група Камєнєва вже пройшла...

Дюбова, переслідувана бронемашинами і красною кавалерією два дні тому через Повтороцьке пройшла з тригтисяною групою махновців під командою Камєнєва, який, без сумніву, вів повстанців на з'єднання з основними силами.

Штаб прийняв рішення надгодили Камєнєвців.

Вранці рушили. Але вже на околиці села наптовхнулися на обоз ворожих, котрий під охороною двох сотень вертався, як вияснилося згодом, у Павловське.

Махновці прийняли бій. Вони сподівалися, що відіб'ють боєприпаси, але обоз виявився переважно продуктивний. Великі награвані вогні, що вони співчували повстанцям. Одні постачали групи Камєнєва продукції, інші везли на лікування пораних, третій забрали карателі просто так, за круговою порукою.

Бій був швидкоплинним, частина красних кавалеристів розсіялася, частина залилася в полон. Заручники з частиною возів з продуктами Махно відступили додому. До полонених під'їхав на тачанці.

— Хто такі? Звідки? Количини махновці є?

Дюбова запитав, чому Нестор цікавиться количини своїми «спісниками». На прохання красної армії новий владі здавалося чимало количинних тачанок. З різних причин. Одні втомилися від війни, її хотіли по-

Ілля ДУБІНСЬКИЙ,
16 липня 1921 року:

«...На Київщині повстанському руху прийшов кінець. Але на Волинських землях прикордонною зоною, ще деякі десятки різних *автономних* гайдамацьких, Шеняків, Хмарів, Лихів, Івків, Підкошів, Чупурів, Угорів, Орденків, Чорновола. Повстанці знаходили всталу підтримку. Добу уряду УНР за кордоном, а також польської контррозвідки.

На боротьбу з повстанством на Поділлі командування Червоної армії перекинуло 1-й Кінний корпус, виділивши з його складу винищувальний загін для ліквідації махновщини на Подлящині. Колонійний загін 17-ї Котовської з своєю старою «бригадою Котовського» відправився на Тамбовщину проти банд Антонова.

Частина 1-го Кінного корпусу на Поділлі, як і раніше на Київщині, вели систематичну боротьбу з повстанцями.

Тоді ж органи Подільського Губчека відкрили контрреволюційну змову, в центрі якої був колонійний начдив, комбриг 24-ї стрілецької дивізії Крючковський. Він втягнув у змову ряд військовослужбовців бригади, зв'язавшись з отаманом Заболотним, готував збройне повстання на Поділлі.

Поки частини 1-го Кінного корпусу допомагали органам Радикальної влади закріпитися на Поділлі, винищувальний загін Червоної армії успішно боротьбу з бандою Махна на Подлящині. Піднявши прапори завою махновцями загині П. Григор'єва (комісар А. Савінов). Вояки бійні під Бєсідівкою і Гринівкою Махно вже не міг оправитися. Перепоширилася кунякова повстанщина на Правобережжя, він через Дністер відступив, а звідти в Париж.

Самовиданість бійців загону Григор'єва в боротьбі з махновцями була високо оцінена командуючим збройними силами України і Кірово М. В. Фрунзе. 16 липня 1921 року він відзначив у спеціальному указі виняткову мужність бійців загону і представив багатьох з них до вищих урядових нагород.»

Віктор БІЛАШ, Ісаївка,
17 липня 1921 року:

«На рассвете 12-го повстанці проїхли с. П. Каракуба, направившись в с. Егоровское, где разобрали мост и захватили бронемашину, за которой Махно доехал до с. Павловское, но здесь из-за отсутствия горючего машина была сожжена. Здесь от крестьян узнали, что накануне в с. Каменеве, преследуемая броневиками и кавалерией, проїхала в Тавричский округ. Численность ее не превышала 1500 человек и до 1000 во-

махновци

Необходимо было соединиться с этим отрядом. И мы поспешили, последующие красными войскам, на восток, следом за Каменевым.

13-го июля перешли железную дорогу у ст. В. Анаполь (Ольгинское) и под утро остановились на отдых в с. Новотроицкое. Далее маршрут проходил через с. Васильевку, Бешеву (Старобешеву), Николаевку, Галазевку, которую заняли 15-го июля, но соединиться с Каменевым так и не удалось. На переправах Доница в районе станции Каменевский отряд Каменева был сильно потрепан, бойцы рассеялись, а он сам с небольшим отрядом перекрестился на средний Дон, в районе станции Вешенской, Митусинской.

В с. Исаевка Таганрогского округа было заседание штаба и Совета. Махно был поставлен на обсуждение вопрос о Турции. Махно выдвигал вопрос о Галиции. В результате мы разошлись, не приняв единого решения. На моей стороне было большинство отряда. Идея Махно поддаться до четырехсот человек, вокруг меня — свыше семисот, в том числе свыше 50-ти человек раненых.

Провели митинг, где Махно отмечал правое дело многолетней революционной борьбы повстанцев с угнетателями всех мастей, преданность повстанцев трудящимся и защиту их от посягательств авантюристов и жандармов, призывал к продолжению развития 3-й социальной революции. Выразил сожаление непонимания исторического момента крестьянами и угнетенностью народа от жертв, лишений, разрухи, голода, красного террора.

— Трудящиеся сделали свой выбор. — говорил Махно, — в надежде на советскую победу, под его честное обещание, под знамя — этот вечный аспект барской лаеки. Но это слова и дурман, которым они временно одурмачивают граждан.

Конечно, к которому мы стремились, предполагает: свободу личности, равенство, самоуправление, инициативу, творчество, изобилие... Мы свои идеалы выразили в декларациях. Мы имели возможность и пытались строить общество на ненасильственных анархических принципах, но большевики не дали нам это сделать. Они борьбу идей превратили в борьбу людей. Ненасильственный народ государственный аппарат с его предателями, тюрьмами и т. д. не ликвидировал, а лишь реорганизован. Большевики провозгласили насилье своим правом.

Фундамент обществу, который заложили коммунисты-большевики, предполагает все партии, всех своих конкурентов — ничего общего с коммунизмом не имеет. Это замкнутая полувосковая секта «солдат Маркса» с слепой дисциплиной и притязаниями на божественность и безоглядность, поставившая перед собой цель создания тоталитарного государства без свобод и прав граждан, которая проповедует своеобразный идеологический кризис. Делит людей на своих и не своих. Многие и вовсе носят характер абсурда. Они лишают труженика всех иллюзий в будущей жизни, они создают полицейское общество, самое нищее, самое

несправедливое, где будут исключены радость труда, творчества, счастья и деятельности.

Их эксперименты не будут иметь конца, они будут эксплуатировать слепые ряды из таких насильников, как и сами, власть выльется безоглядностью на новое поколение демагогов и диктаторов. Сами будут властвовать, покоряя мам и издательствами заставят трудящихся работать за крошеу папского молока...

Они уничтожат всех и все, что не может быть названо партийным или идеологически актуальным... Они разовьют астрономическую тему наказания...

Люди будут думать только о том, как выжить в этих ужасных условиях истощения.

Но долго так продолжаться не будет. Усиление власти приведет к полному идейному и нравственному разрыву между трудящимися и командным составом власти...

Товарищи! Будьте бдительны, не бросайте оружия, оно вам всегда пригодится!

Не верьте большевикам!

Мы растаемся с чувством выполненного революционного долга.

Да здравствует солидарность и единичность трудящихся!

Да здравствует третья социальная революция!

Спасибо Вам за все!!!

Трубаки заиграли построение.

Расставание и прощание были весьма драматичны. Были и мужские слезы. Как-то оно будет, встретимся ли?

17-го июля 1921 г. мы расстались навсегда.

Махно особенно хотел привлечь в Галицию Каменева, Пархоменко и Фомина. Из Исаевки он продвинулся северо-восточнее и через станцию Миллерово — Нагольная — Должанская — Суходол в районе станции Гундоровской перешел р. Донец.

К этому времени Каменев и Пархоменко с небольшими отрядами находились в районе станций Вешенской и Урюпинской. Махно пошел туда. Пройдя железнодорогу Миллерово — Чертыково в районе хутора Милков, он влился переходит р. Дон, продвигается к р. Хопер в надежде встретить Пархоменко. Но, тесно Пархоменко, как и Антонов, находились где-то в Тамбовщине, не проявляя агрессивности. Фомина своей отряд распустил по азиатским и также ушел в подполье. Таким образом, не встретив своих, Махно очутился в Донской области между двумя станциями Казанской и Вешенской. Казаки ему сочувствовали и помогали чем могли, но казаков, способных его поддержать, там еще не было, они сложили головы раньше. Здесь же Махно получил сведения, что по Волге, севернее Казань, оперирует некто Пятаков, под Саратовом — Серафимович, Самарой — Попов. Он решил было идти туда, за Волгу. Но неудачей, так наглядно очутившийся уже тогда (казаки

и отрубями) и отсутствие лошадей, заставили повернуть обратно. »

3 ДОКУМЕНТЫ

17 июля 1921 року

Наказ Махна:

«Всем командирам частей при Штабе Р.П.А. (Махновцев), Конно Ком. Кав. группы первой, Ком. Кон. разведки и Ком. Особой кони.

Для непосредственного разъяснения бойцам вверенных Вам частей немедленно оперирующим в нашем движении рейсов по Донщине и Южной части России входит задача: (зачеркнуто).

Вследствие неурожая в юго-западной, южной и юго-восточной части Украины мы вынуждены были переброситься на Донщину и южную часть России, где в ближайшем будущем также неурожай и местами чуть не худший, откуда мы также должны переброситься в другие более урожайные районы или области.

Пройдя на Донщину, при наших передвижениях, в указанных областях мы напали там на след наших отрядов под командой Каменева — Терехова и Колесникова и третьего дня натолкнулись на след отряда Маслакова, Броня, и мы по нему идем. В задачу нашу входит не что бы то стало связаться с ними со всеми...

Но учитывая голод в районах, голод в хлебе и фураже, а к этому еще и в лошадей, без которых в наших передвижениях очень трудно, в особенности, если тов. повстанцы не обратят на это серьезного внимания и не перестанут надеяться на менку, зачастую даже подлую, ибо многими последние совершаются насильственно и там, где имеется одна-единственная лошадка, без которой, если глядеть свою как полагаются, можно обойтись, мы, повторяю, в этих районах задерживаться по времени, за которыми можно будет связаться с указанными выше отрядами не можем. Мы принуждены будем покинуть Россию, не связавшись с отрядами, ибо в многие не чтят наших повстанческих отрядов и своими действиями в области насильственной менки лошадей, когда без этого можно частично обходиться, убивая кур, ругая в квартирах с хозяйками и т. д. и т. д. Мы настаиваем против нас восстать крестьян и казаков даже тех, которые готовы в любую минуту восстать с нами против наших врагов, это недопустимо. Р.П.А. Укр. (Махновцев) допускает этого не может, ибо она по своему существу детинец, светилы трудного народа (зачеркнуто), должны это все учесть как командиры, так и повстанцы, соответственно, должны это понять.

Каждый должен почувствовать момент положения армии — нашей армии (зачеркнуто) во всех отношениях как жителей (зачеркнуто) упо-

минутих районів, так і нашої армії. І, ухитившись їх об'єднати, ми маємо врахувати їх потреби, брати то, що крайнє необхідно.»

Василь ВЕРИГА,
17 липня 1921 року:

«Про організацію Центрального Повстанчого Комітету більшовицькі донесли завдяки безтурботності його власних членів. Впродовж 1921 р. ВЦПК мав вирішити, кого призначити на посаду командира 2-ї групи, маючи дві кандидатури: отамана Мордалевича й отамана Грудницького. Тому що Мордалевич мав кращу оцінку, вибір упав на нього. Амбітний Грудницький прийняв це як особисту образу і, відмовившись від участі в організації повстання, виїхав до Радомішльщини для владнання організаційних справ групи. Грудницький вирішив «віддячити» йому. Він повідомив про це ЧК в Києві, яка зразу ж організувала наскок на ту нараду, переодягнувши червоноармійців подібно до повстанців. Прийшовши під прикриттям ночі до села, червоноармійці виявили себе російською мовою, а на місці учасників наради. Отамани Мордалевич, Струх та Орлов були вивратися з села і зникли, але потрапили до рук чекістів на шляху до розвідного відділу 2-ї групи Козловський із шабобими документами. На допитах Козловський «вспинав» ВЦПК, давши адреси деяких його членів, які, щоправда, були тоді вже «не актуальні», але, у свою чергу, спричинилися до арештів у червні — липні 1921 р. включно його головою Чепілкою. 17 липня ЧК заарештувала також і сестру Андруха (псевдо Авраменко), поета Григорія Чупринку та ін. — разом 163 особи.»

3 ДОКУМЕНТИВ

18 липня 1921 року:

З протоколу № 31 Кременчуцької губернської військової наради... Бандитизм в губернії особливо займає видне місце, як свідчить із цифр, которые показывают на не один десяток бандитських організацій, оперировавших в губернии и насчитывавших себе за 18700 человек, обхватывавших Чигиринский и Черкасский уезды. В момент активных действий 21 бригады, т. е. в 1921 г. в губернии оперировало 1156 чел. бандитов... Главной базой концентрации бандитских сил является Холодний Яр, вокруг которого насчитывалось до 956 чел. бандитов, во главе со своим окружным повстанческим комитетом. В состав округа входило 4 уезда...

МАКОВИЧ

Председатель
Секретарь

підпис

Євген ЧУГРАЙ,
19 липня 1921 року

Після нападу на поїзд повстанців Матюхіна, дозаявки паровоза утримав, поїхав благополучно прибув у Воронеж. Тут документи, видані Чуграєм земляком у Знамен'ї, допомогли Євгену. Він благополучно прилаштувався у військовий ешелон з пораненими. Його здивувала така кількість поранених красноармійців — адже боїві дії на фронтах вже давно припинилися.

Розговорившись з одним з кращих командирів, Чуграй вияснив, що з ешелон повертаються учасники боїв з повстанцями отамана Антонова, який уже більше року утримує під своїм контролем кілька повітів Тамбовської, Воронежської та Саратовської губерній.

— Коли нас послали сюди, — розповідав поранений. — То говорили, що будемо придушувати бандитський закат... А виявилось — довелось воювати з селянами, які просто не хочуть визнавати більшовицьку владу. Нас відстрілювали, як куріпок. Налетять на гарнізон, переб'ють їх — і в ліс... Шукай їх... А банди виявилися цілком арміями... Мій ешелон воював проти армії полковника Богуславського... Нас денікінці так не тримали, як ці антоновці... Ну, і в кожному селі їх підтримують, а до нас ставляться як до ворогів...

Поїзд між тим стихійно хід і зупинився. Чуграй визирнув у вікно. Стали в лісі. Було тихо. Поранені визирали у вікна.

— Чого стали?

— Зійти перекурити можна? — запитували ходячі.

Ніхто нічого не знав. Але за кілька хвилин у вагоні з'явився могутній статури лисий чоловік з гімнастюрці з відзнаками комбрига й перев'язаною головою.

— Товариші красноармійці, — сказав він неголосно. — Якщо серед нас є такі, хто ще може тримати зброю, прошу піти з вагоном й зібратися біля паровозу... У нас виникли певні труднощі. І прошу — без паники. Всім іншим приготувати зброю й залишатися на місцях... Можливої наїди на поїзд...

Чуграй вистрибнув з вагону й попросив у голову поїзда. Біля паровозу гуртувалося трохи більше сотні ходячих поранених. Лисий комбриг виліз на приступок паровоза.

— Товариші! Станцію перед нами захопили антоновці. Їх там чимало сороси. Вони вантажать на дрезини цукор... У нас — два виходи. Ми можемо вибити їх зі станції і чекати, поки вони підуть самі... Я пропоную викинути їх з дороги... Хто зі мною — пішли. Тут йти всьо-

якого мав зіграти Котовський. Фролов пропонував об'єднати боротьбу з більшовіками й кликав на переговори.

Він прислав розвідку, свого брата Михайла, який знав Екстома. Після цього призначив зустріч обох штабів.

А готовці вже кілька тижнів ламали комедію. Передяглися в яку форму, свого комбрига називали «пан отаман».

20 ліній в селі Кобилінка два загони зустрілися. Катюша й
втрічі більше матюхалися. В будинку одного з селян за півною
тим столом зустрілися штабісти. Повстанців було тринадцять
товців на одного менше.

Коли всі вже добряче підобдали й наслухалися промов і тирад любителів театральних афектів, як у своїй країні грабійницькі чорно Оdesi, схопилися на ноги й вилупили:

— Досить ламати комедію! Я — Котовський!

І хоч тамбовські селяни й не знали, хто такий Котовський, але зли виходивших і нападених в них революверів були краще розумію. Домовляючи кожну з штабів Котовського мав стріляти в повстанців навпроти нього. Котовський брав на себе Матюхину. Але виступив його револювер дав освічу. Матюхін виступив у комбрига картонні вивади плечем виконув раму й з трьома найрозторопнішими штабів ми зник в лісі. Деятьох повстанських штабівки котоні рождівки випусти. У селі красні почали розбрюювати повстанців. Завжди неперестіка. Майже третина повстанців полягала в перші хвилини відступного удару. Оговтавшись, інші відступили в ліс.

Котиський вирішив поїхати до Павлової про ліквідацію Матюхана. Та він явно поспішив це зробити. Мобільний свій телефон він не взяв, а через кілька днів зателефонував на каретний і добрався до трішки. Але комбриг Котиський в цей час був у гостині і на ліквідацію його військова дружина. За свій «подвиг» Григорій навіть отримав почесну революційну зброю. А чергову ліквідацію отамана Матюхана доручили чекістам Василю Белугину та Чеславу Ткаченку.

3 ДОКУМЕНТІВ

24 липня 1921 року

ИЗ ДОКЛАДА ВЧК О РАСКРЫТЫХ И ЛИКВИДИРОВАННЫХ
НА ТЕРРИТОРИИ РСФСР ЗАГОВОРАХ ПРОТИВ СОВЕТСКОЙ
ВЛАСТИ В ПЕРИОД МАЯ – ИЮНЯ 1921 г.

Петроградський заговор

В начале июня месяца с. г. Петроградской губернской чрезвычайной комиссией раскрыт и ликвидирован крупный заговор, подготовленный вооруженное восстание против Советской власти в Петрограде, Севе-

в Северо-Западных областях республики. Арестованы сотни членов объединенных боевых и террористических организаций, обнаружены обжитые квартиры, найдены динамит, оружие, тайная типография, отобраны значительные ценности. Из обнаруженных документов и показаний арестованных установлено следующее: раскрытая организация называется «Областным комитетом союза освобождения России», последним объединил ряд организаций: «Боевой комитет», «Народный комитет», «Петроградскую народную боевую организацию», «Общество восстания», «Петроградскую народную боевую организацию» и пр. Установлены члены «Областного комитета»:

1) глава организации – Таганцев Владимир Николаевич, бывший помещик, принимавший участие в раз-

ГЛАВРИЗ: 1) глава организации — Таганцев Владимир Николаевич, профессор-географ, бывший помещик, принимавший участие в раскопках в Петрограде в ноябре 1919 г. заговоре, организованном англичанами и немцами. По лез. Дюком 2) Орловский В. И., руководивший географической секцией организации.

Раскрытая организация через своих ответственных курьеров работала в постоянных сношениях с финской контрразведкой, с американской, английской и французской разведывательными организациями в Финляндии. Многие члены организации состояли также на службе контрразведок: финской (Орловской, Пасков), английской (Вилькен, Соклов), французской (Герман), американской (Школьский, Рабен Старк). Видный член организации Ю. П. Герман (кличка «Голубь») состоял одновременно на службе финской и французской разведок. Все эти разведывательные организации вербовали через бывшего председателя кроунштадского мятежного ревкома Петричю сохранившегося на флоте Ино в Финляндии военных моряков, бежавших из Кроунштада, и направляли их в Петроград. В Петрограде завербованные моряки вступали в так называемую «Объединенную организацию кроунштарков», возглавлявшуюся участником кроунштадского восстания Комаровым, квартира которого считалась штабной. Организация Комарова называлась «Союз освобождения России». При обыске у Комарова найдены диндонит, типография и банкнот названной организации. Организация «Союза освобождения» была разбита на районы; начальники районов поддерживали связь со своими ячейками на фабрично-заводских предприятиях и советских учреждениях; организаторами районов были бывшие моряки. Курьеры разведывательных организаций при въезде из Финляндии в Россию снабжались оружием и документами 3-го минимального дивизиона в Петрограде (адъютант дивизиона Роопи, выдавший документы, оружием и возмущенный обворованным Петроградом

Цели заговорщиков и средства борьбы

главной целью организации, по показанию Таганцева, была «подготовка людей для переворота, постепенного приготовления почвы для сближения между культурными слоями и массами».

По показанию того же Татанцева, в организации в одном Петрограде

ской, Смоленской и Минской губерний. Арестованы сотни членов организации и ряд савинковских курьеров и шпионов, захвачено много ценных документов и десятки нудов контрреволюционной литературы.

На основании попавших в руки ВЧК документов и показаний новых организации удалось установить не только полную картину функционирования и развития ликвидированной организации, но и все многообразие родного союза защиты родины и свободы» в целом, равно как и характер взаимоотношений между ним, с одной стороны, и французской военной миссией в Польше и польском генеральным штабом — с другой.

Раскрытая организация находилась в полном подчинении «Всероссийскому комитету НСЗР и С», имеющему свое постоянное местонахождение в Варшаве, в гостинице «Брюль». Председателем «Всероссийского комитета» являлся с. -р. Борис Викторович Савинков, организатор ярославского белоэскадрейского восстания в 1918 г., при участии английской и французской миссий; члены комитета: есаул Виктор Викторович Савинков, Диктоф-Деренталь, литератор Философов, генерал Этьеннотен, казачий полковник Гиллорыбов и Селянинов. Союз возник в середине января этого года из осколков «Русского политического комитета» в Польше, потом переименованного в «Русской эвакуационный комитет», и «Союза возрождения России». Савинков назвал новую организацию именем возглавлявшей им в 1918 г. и ликвидированной тогда ВЧК белоэскадрейской организации «Народный союз защиты родины и свободы».

Задачи организации и методы «работы»

Основной задачей союза была подготовка вооруженного восстания с целью свержения Советской власти. Структура раскрытой организации следующая: «Всероссийскому комитету» подчиняется ряд областных комитетов на территории России, которым в свою очередь подчиняются губернские комитеты и т. д. На городские и волостные комитеты возлагается организация повсеместно во всех советских учреждениях, заведениях и предприятиях, на всех фабриках и заводах, во всех селах, деревнях, войсковых частях и штабах Красной Армии ячеек НСЗР и С. На эти ячейки возлагалось: сплочение беспартийных масс над созданием союза, руководство беспартийными на беспартийных конференциях на выборах в Советы, имея целью проведение туда членов союза, а также расстройство в хозяйственный аппарат страны, где и в какой форме это только представляется возможным, и т. д. Все члены ячеек обязательно должны состоять и одним из повстанческих отрядов союза. Эти отряды и должны были сыграть решающую роль в момент общего восстания против Советской власти, хотя значительная роль отводилась интерпринципам на территории Польши армиям Була-Балашовых, Перемышля и Петлюры. Последние согласно плану восстания, назначенному «Всероссийским комитетом», должны были быть переброшены

из Польши на работы вплотную к русско-польской государственной границе.

Из этих частей должны были складываться партизанские ударные отряды, которые еще до начала общего восстания продвигаются в глубь территории РСФСР, где устанавливая связь с комитетами «Всероссийского союза защиты родины и свободы». Эти отряды должны были интерпринципировать от поландарм, на котором должны были развернуться интерпринципированные армии, причем казачьи части должны были сосредоточиться на реке Стырь и прорваться затем на Дон. По показаниям арестованных членов организации, согласие польского генштаба и шефа французской военной миссии в Польше генерала Нисселя на переброску интерпринципированных армий уже было получено.

Контигент организаторов НСЗР и С первоначально главным образом состоял из офицеров интерпринципированных армий, которые направлялись в Советскую Россию как поодиночке, так и целыми группами; например, в апреле 1921 г. имел место случай отправки в Поволжье двух групп организаторов, набранных исключительно из интерпринципированных, общей численностью в 192 человека. Особенностью новой организации является существование на одной территории целого ряда организаций, совершенно независимых друг от друга и, как общее явление, даже не знающих одна про существование другой. Такое положение вызывалось содержанием самой организации и ее политической физиономией. Савинков при наборе организаторов мало обращал внимания на их политическое убеждение. Монархист, кадет, эсер, меньшевик — для него безразлично, лишь бы они соглашались подчиняться его директивам и принять участие в подготовке переворота. Для замаскирования политической физиономии разнородных политических групп Савинковым и были выдвинуты параллельные организации. В период зарождения НСЗР и С политиканы из «Брюль» ждали стихийных крестьянских восстаний весной, во время весенней кампании, и к тому же времени и приурочивали выступление организованных сил союза. Но, когда ставка Савинкова на крестьянскую массу и они на все его чаяния и надежды ответили дружным молотом полей, момент общего восстания был ими отложен до начала сбора урожая. Разработка плана восстания и слияние параллельных организаций должны были произойти на всероссийском съезде союза, который предполагалось созвать на 5 июня в Варшаве. Из последних данных в ВЧК документов видно, что этот съезд состоялся. Если последний, однако, после учета сил нашел бы их для вооруженного захвата власти недостаточными, последнее открывалось до начала сбора урожая. Из попавших в наши руки документов явствует, что савинковский НСЗР и С вообще стал центром всех контрреволюционных организаций и что с ним заключили тактические договоры на предмет координации действий, направленных против рабоче-крестьянской России, «правительства» Петлюры, тоже существующее на территории

об руку с Савинковым работает польский генеральный штаб. Роль польского генерального штаба сводится к следующему: а) разрешению и содействию организации на территории Польши партизанских отрядов и перевозке их по ж. д. за счет польского военного министерства; например, отряды полковника Павлова, полковника Павловского, поручика Прудникова, Пшенинова и др.; б) снабжению этих отрядов оружием, например, оружие отряду поручика Орлова перед налетом его отряда на м. Койданово было выдано начальником пестерунка офицером в м. Рубежовичи вахмистером Творя; в) содействию вербовке в лагерях военнопленных и интернированных организаторов антисоветских групп и отправке их в Россию; г) содействию реорганизации и приведению к боевой готовности остатков интернированных армий Булак-Балаховича, Перемыкина и Петлюры. В распоряжении ВЧК имеется письмо «белки» Булак-Балаховича на имя врид начальника рабочих дружин в Польше капитана Поворозака, в котором ясно указывается на то, что армия Балаховича, якобы интернированная в Польше, на самом деле перестроена в дружины, подчиняющиеся П отделу польского генерального штаба. В распоряжении ВЧК имеются документы, указывающие, что интернированные казаки принимаются на польскую службу в качестве пограничной стражи с установлением при ней должности казачьего представителя в лице члена «Всероссийского комитета НСЗР и С» полковника Гиглорыбова. Польский генштаб снабжал савинковских агентов и курьеров бесплатными проездными документами и выдавал разрешения на проезд по ж. д. антисоветской литературе. Поездки агенты Савинкова состоят одновременно на службе польской разведки и контрразведки (офензивы и дефензивы). Все военные и политические сводки, доставлявшиеся из России курьерами Савинкова, уходили в польский генштаб.

Проводниками через наши пограничные посты направляющиеся в Советскую Россию агентам Савинкова служили чины польского офицера и жандармерии. Склады антисоветской литературы устраиваются в квартирах чинтов польского дефинизма, например у поручика Костюма Прудникова, занимающего одновременно должность нач. инфор. орг. пункта Савинкова, и пом. нач. постерунка дефинизма в Столбцах Гомона — в Лунице и т. д. и т. п.

Члену Западного областного комитета и члену Гомельского губернского комитета савинковской организации, ездившим к Савинкову в делах организации в Варшаву, П отделом польского генштаба за полковника майора генштаба Бека был выдан документ на проезд в Советскую Россию «для целей разведывательных» по 2 килограмма жд. В соответствии этот яд предназначался Савинковым для одностороннего отравления надежных частей Красной Армии накануне выступления. Несколько охладившиеся были после ратификации русско-польского мирного договора отношения между польским правительством

Савинковым (руководители польской политики готовы были, конечно, и столько же энергично поддерживать Савинкова, но их несколько ограничивала боязнь давления со стороны рабочего класса Польши) были вновь наложены после возвращения Б. Савинкова в Париж, где последний получил заверения в неуклонной действительной поддержке савинковской боевой организации.

Но Савинков ухитрился шантажировать своих высоких покровителей. Он фальсифицировал все сведения о Советской России, передавая их французам, передавал вымыслы о военном союзе между Советским правительством и Германией, направлением против Франции и Польши, собирал списки комсостава Красной Армии с немецкими фамилиями и изображал их французской военной миссией как лиц, состоявших на службе Германии, и т. д. Этими сведениями ему удалось ввести в заблуждение французоз, что открывало Савинкову широкую дорогу к их вымыслам. Важно отметить, что после указанной поездки Савинкова в польский военный министр был назначен для наблюдения за содержанием интернированных русских военнопленных близкий друг Савинкова проф. Сологуб де Воино. На состоявшемся в июле месяце с. г. съезде «Всероссийского НСЗР и С» в Варшаве была принята резолюция о международной политике, в которой съезд заявляет о том, что НСЗР и С считает необходимым союз с Францией и Польшей.

Мобилизе в средствах и деятельная поддержка со стороны Франции в Польше дали возможность организации в короткий срок распространить свою периферию почти по всей территории Европейской России и начать в организацию ряд лиц, занимающих весьма ответственные должности на советской службе.

В Витебске арестован меньшевик Марк Зарх, имевший тайную немецкую записку и обменивавший иностранные деньги на русские всем организациям Савинкова в Западной и Северо-Западной областях.

Почти ликвидация всех савинковских организаций, на территории Западной области почти одновременно удалось загнать и разгромить ряд савинковских партизанских отрядов, имевших непосредственную связь с ВНСЗР и С.

При разгроме отряда полковника Павловского, командовавшего несколькими партизанскими отрядами Савинкова в Минской губернии, Прудникова и Пшенинова в Гомельской губернии, в ВЧК попали документы, указывающие на тесную связь этих отрядов с польским генштабом и с польским комитетом в Варшаве. ВЧК установлено, что повстанческие банды Савинкова произвели в июне с. г. ряд кровавых еврейских расстрелов на территории Минской губернии. В своем письме к Савинкову полковник Павловский просит прислать ему вместе с оружием

такого в общих чертах грандиозная картина того чудовищного разгрома и кровавого хаоса, которые готовили русским рабочим и крес-

тысячам черпосотенный эсер Савинков и его сподвижники на деньги польско-французской биржи. Эти авантюристы и продажные паразиты с судорожным нетерпением ожидали близкого падения рабоче-крестьянской власти и дикого разгула белого террора. Они, по выражению одного из арестованных агентов Савинкова, переживали период «органizationalной горячки и лихорадочной деятельности». Но железная рука пролетарской диктатуры вовремя остановила их бешеный бег.

Партия с.-р. и бандитизм

В последние месяцы в руки ВЧК попал обширный материал об участии партии с.-р. в контрреволюционном кулацком и бандитском движении. Из задержанного ВЧК при перевозке из Бутырской тюрьмы архива ЦК партии с.-р. и переписки арестованных и содержащихся в Бутырской тюрьме членов ЦК ПСР с единомышленниками, оставшимися на свободе, а также переписки между ЦК ПСР с его загранкомитетом, делегацией устанавливается, что партия с.-р. являлась организатором и вдохновителем кулацких бунтов и вела энергичную работу по подготовке всеобщего восстания против власти Советов. Установлено, что Бутырская тюрьма, где из гуманных соображений заключенным эсерам, равно как и членам других политических антисоветских партий, были предоставлены льготные условия содержания под стражей в смысле полного смягчения режима и свободного передвижения в пределах тюрьмы, была использована членами ЦК ПСР для руководства контрреволюционным движением в стране. Еще на прошлой неделе сентябрьской конференции партий с.-р. была принята резолюция, в которой, между прочим, говорится, что «конференция ПСР предвидит неизбежность в будущем возобновления вооруженной борьбы с большинством в власти». В резолюции о тактике партии в связи с движением 25 февраля с. г. ЦК ПСР выставляет следующее положение:

«в) По, выдвигая лозунг решительного преодоления большинства диктатуры, партийные организации должны всеми силами преследовать крестьянство (читать: кулаков) от разрозненных стихийных выступлений, разсылая всю их непрактическую нецелесообразность. Чем дальше будет протекать период образования классового самосознания крестьянства, тем больше шансов у партии овладеть движением. И только секретный пункт резолюции:

«е) в тех же районах, где движение уже расширилось территориально и по и носит характер массовой вооруженной борьбы, там партийные организации (кроме общей работы, указанной в пп. А и В тезиса) должны указывать этому движению здоровые пути и лозунги, содействовать организации на освобожденной территории местных органов демократической государственности». В этом же духе высказались в Московской общегородской конференции партии с.-р., в некоторых местах резолюции созданы так называемые «союзы трудового крестьянства». Значей этих союзов является объединение всех антисоветских элементов в

своем, принадлежащих к разным партийным группировкам, как правых с.-р., левых с.-р., борьбистов, или отошедших от политики, вставших за свободу и пр. Эти союзы должны были внешне сохранять форму общности и объединяться в уездные, губернские, областные комитеты и т. д.

Из материалов, отобранных при аресте уполномоченного ЦК ПСР в Тамбовском районе Юрия Подбельского, установлено, что ЦК в лице этого уполномоченного руководил восстанием кулаков, бандитов и эсеров в Тамбовской и Воронежской губерниях, возглавляемых с.-р. эсерами. На конференции партии с.-р. осенью прошлого года представителем Тамбовской организации партии с.-р. был сделан доклад о деятельности Антонова в Тамбовской губернии, об участии в нем местных с.-р. и в работе «союзов трудового крестьянства». При обыске в Бутырской тюрьме у членов ЦК партии с.-р. обнаружен доклад лидера тамбовских с.-р. Фетискина, который подтверждает руководство с.-р. тамбовским движением и участие с.-р. в ряде террористических актов в районе действий Антонова. Из показаний арестованных членов Тамбовского губернского комитета с.-р. Боголюбского А. С. (близкого родственника бандита Антонова), Фетискина (старого с.-р.), бывшего эмигранта Данковского, Муравьева и др. установлено, что в Тамбовской и некоторых уездах Воронежской и Саратовской губерний существовал «союз трудового крестьянства», в который вошли на паритетных началах представители правых и левых с.-р., заключивших тактический блок. Организация имела тесную и постоянную связь с бандитом Антоновым.

Члены тамбовской банды снабжались подложными паспортами через таинственное бюро тамбовской организации с.-р. (через Данковского, который лично отвозил эти документы в штаб Антонова). Все действия банды строго корректировались губернским центром с.-р. Сам Антонов неоднократно присутствовал на совещаниях с.-р. в Тамбове. Ими расследованы чудовищные опустошения, зверски замучены и растерзаны коммунисты и советские работники; не давалось пощады даже женщинам и детям; весь район приведен в состояние крайнего развала. На приказание некоторых арестованных вождей банд Антонова, по отношению к захваченным коммунистам применялись нечеловеческие жестокости, например у одного красноармейца, имевшего орден Красного знамени, бандитами это знамя было вырезано на его груди; жертвы убивались, а замучивались. И все это освещалось именем «союзов трудового крестьянства» и партии с.-р. Тамбовские эсеры на деле показали, чему направлена их работа в деревне и какие результаты получаются от создаваемых ими «трудовых крестьянских братств» (на самом деле кулацких банд).

Активную роль сыграл «Сибирский областной союз трудового крестьянства», организованный в начале февраля с. г. кулацкое восстание в г. д. Шапша Омск — Челябинск и Омск — Тюмень. Это восстание,

прерывающее сообщение Сибири с Европейской Россией почти на три недели, вызвало в центре острый продовольственный кризис ввиду отсутствия продвижения продмаршрутов. Из показаний арестованных членов Сибирского областного комитета партии с.-р. Юдина, Тагунова, Давыдова и др. установлено, что при «союзе трудового крестьянства» существовал военный отдел, во главе которого стоял колчаковский офицер Густомесов. Областной союз организовал ряд губернских и уездных комитетов. Во главе штаба повстанцев («Главсбштаба») стоял с.-р. Родионов; начальник штаба — полковник Кудрявцев. В районе действий повстанческих банд были перебиты почти все коммунисты, были сорваны лесные заготовки, разграблены все склады, железнодорожное и телеграфное имущество. Партия с.-р., на словах отказавшаяся от применения террора как орудия борьбы против пролетарской диктатуры, на деле является действительным вдохновителем террора и разгромом, производившегося бандами под ближайшим руководством местных организаций этой партии. Все завершения ЦК РСР о неприменении им террора являются излиянием лицемерия. В Чернов за границей входит в сношение с рядом белогвардейских организаций и групп.

Так, Чернов принимает деятельное участие в издаваемой в Ревеле белогвардейской газете «Народное дело», оказывавшей энергичную поддержку Вржигелю. О ревельской организации с.-р., издающей эту газету, Чернов в своем письме в ЦК РСР пишет, что эта группа с.-р., среди которой есть активные сподвижники Юденича и Балаховича, готова принимать участие во всех противобольшевистских повстанческих движениях, что они возлагают большие надежды на Савинкова. Последнее соображение заставляет Чернова, по его собственным словам, подозревать: «Нет ли здесь за кулисами и савинковских, т. е. по первоисточнику — (подписных) денег».

Меньшевики

Партия меньшевиков, на словах высказывающаяся против насильственного свержения Советской власти, в последние месяцы делала всякое движение недовольства, проявлявшегося в некоторых местах на почве продовольственных затруднений, стараясь внести в это движение организованность и планомерность. Во время контрреволюционного кронштадтского восстания Петроградский комитет меньшевиков выпускает ряд прокламаций, в которых выражает солидарность с требованиями кронштадтских мятежников и призывает к прекращению борьбы с мятежным городом, полными хозяевами которого являются бывшие царские офицеры, шпионы Антанты. С резолюциями Петроградского комитета оказались совершенно солдадарными и члены ЦК меньшевиков — Ф. Дан и др. Призывая против подталкивания всплесков кулацких повстанций, реакционный характер которых признается всеми меньшевиками, эта партия тем самым оказывает поддержку именно тому движению, направленному против пролетарской диктатуры. Для этой партии является тот факт, что во всех заговорных

организмах Советской власти, раскрытых ВЧК, всегда обнаруживается та или иная группа меньшевиков, принимавшая участие в черной работе контрреволюционного подполья. Партия меньшевиков широко прокладывает кронштадтский лозунг «Свободно избранных Советов без диктатуры какой-либо партии», являющийся достоянием всех белогвардейских и заговорнических организаций*

Движение последних месяцев показало, что перед нами старый дремлющий хор контрреволюции — от крайних монархистов до меньшевиков исключительно. Его конечная цель — реставрация буржуазно-помещичьей власти, его средства борьбы — бандитские восстания, террор, разграбления. Уроки последнего движения белогвардейцев и агентов империалистических хищников не должны пропасть даром для русских рабочих. Если Советская Россия остается изолированным очагом коммунистической революции и находится в капиталистическом окружении, ей еще не придется железной рукой подавлять белогвардейские авантюры. Боевой орган пролетарской диктатуры должен быть на страже.

«Известия ВЦИК» № 161 (1304), 24 июля 1921 г.

Сергій ДАНИЛЕНКО, липень 1921 року

— Вже другий тиждень квартирував Сергій Даниленко у Харченка. Раба вигляд, ніби безтурботно відпочивав від навчання. Днями витягував у садику з книжкою в руках чи до пізнього вечора пропадав на річці з рибачком. Тричі за цей час приходив погостити про те, про се сусід Данила, та і той довго не затримував, а із «студентом» ледь перекладався незвичними словами про старшого брата, якого, виявляється, добре знав і, навіть, обивав допомагати у розшуках.

Після із своєю тверезою, холодною розсудливістю остужував нетерпеливого молодого чекіста.

Не помішай! Першу перевірку, здається, пройшли. Не дарма до мене сусід навідувався, приглядався. Винають, виходить, що ти за така. Та й мене заодне промадуєть, чи не приймий я чекіста...

Від цих слів у Сергія пробіг по спині холодок. Він кинув швидкий погляд на господаря квартири, мовля, чи не жартує той. Але Харченку ніщо не до жарти. Він заплутався й сам вже не знав — кого більше боявся: повстанців чи чекістів.

Після не помішався. Через кілька днів, раптово з'явившись у Новоросійську, Сторож підійшов до нього прямо на вулиці і повідомив, що з ним бажає поговорити «саме той Новичицький».

Дій хоч до хати дійти, жінці сказати, щоб не чекала сьогодні, — побіг був схитрувати Харченка, а ле повстанців різко обірвав його: Обидіться. До ночі знову біля спідниці будеш.

Пилип зробив висновок, що добиратися доведеться недалеко, і він швидко думати, як йому попередити Даниленку. Зробити цього не вийшло. У провулку чекала підвода. Примостившись поруч із пасажиром Пилипом візником, Сторож вказав на місце позаду себе:

— Сідай, Ніколі мені. Людина чекає.

Харченкові нічого іншого робити не залишалось.

Пізно увечері, повернувшись із сусіднього хутора, де його прийняли «люди з того боку», повагавшись, Пилип до подробиць розповів про Даниленку. Він вирішив, що це його перевіряють чекісти. На жаль, він помилився і вивів чекістів ще на одну підлітну групу повстанців.

— Знаєш його Володимир Новицький. Себе він називав отаманом командуючим збройними силами Єлизаветградського повіту.

— Ким, ким? — перештаб чекіст.

— Командуючим збройними силами повіту. Він так мене і відрізняв мені, — посміхнувся Харченко. — Що правда, як я зрозумів наміри тих збройних сил це немає. Новизначений отаман хвалився, що на відстані від Готюшички створить І. Це одне, як мені здається, повинне тебе зацікавити. Новицький просив познайомити його з відомими мені людьми. Навесне, не дуже поспішають до нового командуючого повстанців.

Останню репліку Даниленко пропустив влов вуха. Його зацікавила попередня фраза:

— Оце яказав те, що нам потрібно. При першій же можливості щойно в'їздиво нагадаєш про мене.

Кирило БОНДАРУК, Херсонщина, кінець липня 1921 року

Разом уповноваженим розвідує штабу УНР Іваном Нагірним, Кирилом Бондаруком (отаман Лихо) протягом кількох місяців налагоджує розвідку мережу агентів-інформаторів. Йому вдається мати свого агента навіть в повітовій ЧК. Та це й його! Через руки секретарки ЧК Олени Лаврентівної, яка працювала на розвідку армії УНР, проходять всі документи. На українців працює начальник карного розшуку повітової міліції Михайл Гольдберг. В Балті на повстанців працює начальник телеграфно-кабелізаційної станції Микола Ясельський, є в Нагірного свої люди в повітових земельному відділі, відділі народної освіти.

Всю весну й початок літа Кирило Бондарук проводить інтенсивно повстанських загонів Херсонщини, створює нові, закладає сектори з продовольством, організовує розвідувальну мережу, створює нові підпільні групи в Ольвіополі, Митії, Доманівці, Голті, Берізах, Копані, Грушівці, Сировому, Берізі, Богонолі, Кам'яному мості, Богачівці та інших селах і містечках...

Молодший

Звичайно така напружена діяльність не залишалася поза увагою влади. Вони почали пошуки Бондарука. Але він вміло переховувався. Там більшовики без суду й слідства розстріляли та вирубали всю родину Бондаруків — матір, молодшого брата, сестру, її чоловіка й молодшого сусіда та його неповнолітнього сина... Батька випадково не вбили. Й він залишився живий. Але коли повернувся й застав на порозі й та в хаті порубані, понівечені трупи рідних, від горя зіпсовані нерви... Згодом він довго ще буде ходити селами, розшукуючи своїх дітей.

У відомості товариші отамана Лихо — Іван Нагірний робить наліт на повітову ЧК, але начальника, організатора розправи з родиною друга — Кирила не застане. В цей час Кирило Бондарука в повіті не було. Він керував повстанськими загонами під Херсоном і повернувся лише восени. Але багато чого вже змінилося.

В середині липня на базарі в Ольвіополі оперативний уповноважений ЧК арештує знайомого йому вчителя — Дяченка. Про якого знав, що той був сотником в армії УНР і разом з нею емігрував за кордон. На здивування чекістів, вчитель пред'явив документи на ім'я Маріана Шпрота...

Дяченка почали катувати й він не витримав знущань. На третій день його катувати призвичаї, адреси, явки. Чекісти почали повальні арешти. На жаль, знав Дяченка чимало й здав усіх.

Заарештували командира Миколу Бочарова, командира полку Степана Дмитія Жасана, підпільників Щербаня, Загорського, Климентюка, а в явності штабу Бондарука — Якова Продана...

Більшість заарештованих мовчав, але не всі. Чекісти зламали Продана й він здав начальника телеграфної станції Голта Ясельського, явку Кирила Бондарука на хуторі Розумівка, явку отамана Забогатого в селі Полянському в будинку колишнього воєни Української Галицької армії Ізотова...

Чекісти вдаштували біля будинку Ізотова засідку й заарештували кількох підпільників. У дворі при обшуку знайшли бункер, в якому зберігалися штабні документи Забогатого, списки, паролі, печатки, папери з листом-звітом Бондарука представнику армії УНР в Румунії Матію Ізоту... Це був дуже серйозний провал. Чекісти згодом використали документи, списки, явки, паролі для розгрому українського підпілля.

Вже через день нелюдських катувань і звірячих побоев у ЧК, Ізотова розповів чекістам, що пакет мав доставити за кордон Федір Смілянський і що отаман Бондарук і Нагірний перебувають в Олександрійському повіті з інспекцією. Смілянського негайно заарештували, вибили його місце й час переходу кордону, імена зв'язкових, паролі...

Херсонська ЧК вже через кілька днів підірвала з пакетом «в отамана Бондарука» свого співробітника Ковальова з документами заарештованого підпільника Щербаня, оскільки Смілянський знайшовся відмовитися від такого «доручення» й був розстріляний.

Агент чекістів Кональов наробив українському підпіллі чимало дозодовідавшись про арешт й провали явко, почав все заново. Але головному завданню — підняти в сернії повстання, виконати Бондаруку з Найдусені карателами.

З двома сотнями повстанців загін Бондарука-Заболотного проважував боротьбу все літо й осінь 1921 року.

3 ДОКУМЕНТІВ

24 липня 1921 року:

Приказ командуючого вооруженними силами на Украине и в Крыму

1. Объявляю для точного руководства и неуклонного исполнения приказ зампредреввоенсовета республики от 9 июня с. г. за № 1221: «Параграф первый. В целях достижения войсковыми группами наибольшего успеха в деле искоренения бандитизма привлечь к участию в борьбе с бандитами местную милицию как наиболее знакомую с деталями обстановки и настроением на местах, подчинив таковую в оперативном отношении войсковому командованию, ведущему всю операцию по ликвидации банд в данном районе. Возложить на милицию: 1) несение гарнизонной службы в помощь войсковым частям или с целью замены их; 2) обеспечение тыла действующих частей в качестве агентов власти административного назначения и разведывательной силы; 3) борьбу с остатками сил бандитов и одиночным проявлением бандитизма в районах, очищенных действующими частями, а также окончательное закрепление тыла.

Параграф второй. При ведении войсковым командованием непосредственно боевых действий милицию использовать лишь для решения самостоятельных боевых задач или действий в составе соответствующей войсковой группы. Войсковые соединения милиции ни переформированию, ни распылению не подлежат».

2. В целях наиболее действенного использования милиции для борьбы с разросшимся за последнее время бандитизмом приказываю в соответствии к выше приведенному руководствоваться следующим порядком в установлении подчиненности и взаимоотношений милиции с войсковыми начальниками, ведущими борьбу с бандитизмом:

1. В губерниях, уездах и районах, где для ликвидации банд выделяются и действуют специальные войсковые части, милиция в борьбе по ликвидации банд будет привлекаться войсковым командованием. Использо-

вание ее для боевых действий допускается только для разрешения самостоятельных оперативных задач под руководством своего милицейского командования. При этом милиция входит в состав действующих войсковых частей и находится под общим воинским командованием.

2. Милиция, входящая в состав воинских частей, никаким переформированием или распылением военным командованием не подлежит. 3. Все милицмейские группы и части, включая конные резервы и пулеметные команды, ведущие борьбу по ликвидации банд, могут быть переформированы без ведома исполкома и соответствующего комитета милиции за черту своего уезда, района, губернии согласно территориального деления губернии. Что же касается конных милиционеров, находящихся в связи при волостях, то таковые сняты быть не могут.

4. Милицмейские части, ведущие борьбу с бандитизмом совместно с таковыми частями, считаются временно прикомандированными к таковым и подчиняются только в оперативном отношении, что же касается административно-хозяйственного, то таковое остается без изменений.

5. В районах действия банд, где производят операции войсковые части, как временная мера, на милицию может быть возложено несение гарнизонной службы в помощь частям или с целью замены их. После ликвидации банд или перехода их в другую местность милиция немедленно освобождается от несения гарнизонной службы и приступает к несению своих обязанностей.

6. На время действия милиции в подчинении войскового командования милиционеры приравниваются к красноармейцам в отношении получения продовольствия и артиснабжения, каковое и получают из соответствующих военных довольствующих учреждений.

Арміон ЗАВГОРОДНІЙ,
січень липня 1921 року

День 27 липня 1921 року для повстанців отамана Завгороднього був несподіваний.

За дві версті від села Ямки, повстанці, що поверталися після нападу на голоківський сільвиконком, наїштовхнулися на значні сили противника — загін кінної міліції та каральний «летючий загін № 2». Отаман бою не прийняв, надрі нерівні були сили, а почав відступати до Хайнів. Переслідувачі не відставали. Довелось дати короткий бій, втрапивши кілька повстанців й забравши двох поранених, козакі захопилися в Ставдлинський ліс. Однак тут, на лісовій дорозі вони наскочили на загін «по боротьбі з бандитизмом» Єлісаветградської ЧК. Зійшлися на палях і повстанці почали відступати.

В цей час з тилу їх атакував ескадрон 3-го кавполку красних. Повстанці штурнули в ліс, а красні кавалеристи почали рубку з чекістами...

...Довідавшись про неперелічки, в які потрапили Завгородній, отаман Гупало пригадав недавню суперечку між ними. Тоді він наполягав на тимчасовому припиненні операцій проти красних, обмежившись дрібними нальотами з метою самозабезпечення.

Гупало мотивував свою пропозицію тим, що останнім часом набув розмаху терор карателів проти мирного населення, яке підтримувало повстанців. Так лише за підозрою, що в селі переховуватимуться повстанці, чи їм надаватиметься яка допомога, розстрілювалися заручники, заарештовувалися десятятинники, грабжани, а то й знищено підпалили цілі села й хутори. Тому отаману здавалося слушним припинити на певний час активну діяльність.

Однак Завгородній і слухати про це не хотів. Вони довго сперечалися, потім посварилися. Єдиний до цього дзвін розділився й кожен отаман поїв його своєю дорогою.

Активність Завгороднього й привела до того, що в повстанський край були кинуті значні частини красних: каральні й військові частини, міліція чекістів, загони «по борьбе с бандитизмом» тощо.

Проголошена політика НЕПУ, амністії, суворі каральні експедиції, заручництво, посилення податкового тиску на село, все це повільно, але невпинно працювало проти повстанства. Українські повстанці вже в літо 1921 року фактично почало втрачати підтримку селян.

У червні в Завгороднього залишилося півсотні бійців. Він здійснив з ними напад на продгали під Знамянкою та зупинив між Хирівкою та Трепівкою поїзд, з якого позасажували й розстріляли краснопарубки та чекістів.

На початку липня до Завгороднього приєднались 25 козаків Чорного Ворона з під Шполи. Разом вони розгромили червону залозу в Федіварі й повернули забраних у них напередодні коней. Потім налетіли на Бовтшинку, де розгромили комнезам і зарубали його голову та кілька чекістів і міліціонерів.

**Александр НЕСВИЦКИЙ, Полтава,
31 липня 1921 року:**

«Интересные идут рассказы по поводу текущих событий. Говорят, что Советское Центральное Правительство обратилось к иностранным державам с просьбой о помощи голодающим, причем обращается именно на Поволжье, где народ умирает от голода. Иностранные державы отклонили эту просьбу. Особенно интересен ответ Северо-Американских Соединенных Штатов. Выражая сочувствие России вообще, САС Штаты указывают, что не только в Поволжье, но и по всей России население голодает. В этом ответе советское правительство называло «власть именующая себя правительством России». САС Штаты отказываются

ссылаться на разрушение транспорта, но, видимо, они не доверяют советской власти. В заключение же они заявляют, что Штаты откажут свое расположение России, когда это будет найдено возможным. Говорят также, что советское правительство, желая восстановить работу фабрик и заводов, обратилось к иностранным фабрикантам и заводчикам с предложением принять на себя приведение в порядок разоренных фабрик и заводов. Явилась на это приглашение какая-то английская компания, осмотрела несколько и порешила, что на должное их восстановление необходимо израсходовать до 100 000 000 золотом. Компания согласилась произвести это немедленно на свой счет, при условии согласия советской властью всей этой суммы в иностранном банке, чего советская власть не имеет возможности сделать. Полное согласие закончилось подобно же обращение к русским фабрикантам, которые все фабрики и заводы, не считая их неприкосновенным, очень важным народным достоянием, не сберегли их, а подвергли чисто вандалическому разорению и разграблению, разрушая машины высокой стоимости, которых получить теперь нет возможности. Все громилось, что оказалось и выносилось, как лом, на рынок, на продажу.

У нас в Полтаве нет больших заводов и фабрик, но и здесь от машин отбавались ценные бронзовые части и продавались на лав, из дорогих проводных ремней резались подошвы и подметки. В жилых домах отарачивались дверные, оконные и печные приборы и сбывались на базаре.

**Владимир НОВИЦКИЙ,
липень 1921 року**

— Що за людина? — зацікавився Новицький, коли Харченко під час однієї з наступних зустрічей прохопився словом про Черненка. — Студент? Нам потрібні освічені люди, які негативно ставляться до нових ідеї. А довіряти йому можна?

— Як мені, — заспокоїв Харченко. — Разом з його старшим братом у Желізняку рубались. Вогонь був, не козак. І цей такий же. Тільки невчазніший.

— Це не вада, а скоріше позитивна риса, — повільно проговорив отаман, роздумуючи про себе, як можна використати нову людину. — Випустив мені зустріч з ним. Поглянути хоч на твого новчуха. Через деякий час отаман цілком довірився метикуватому, енергійному, а головне — не балакучому «студенту». А невдовзі Новицький призначив його начальником зв'язку, доручивши частіше бувати в Єлисаветграді та інших повітах, чим полегшив Даниленку вихід на зв'язок з чекістами.

підкріплення у кілька сотень піхоти. Гальчевський дав команду відступати, і з козаками побіг до повстанської валки, де біля возів перунавля прив'язали коні. Киднувшись під кулями, вони міцно позаморгували вузли.

— Відрізуй поводи! — крикнув повстанцю, що намагався від'їхати свого коня, і кинувся на великого жеребця з Турбіньської цукроарнії.

Високий, у зріст отамана, кінь був неосідланий: зі зброяю на спині вископити важко, а кожва секунда може стати останньою. Орел підняв жеребця від воза, і вже з воза скочив на нього. Той став дибати і намагався скинути з себе вершника. Червоні підсунулися зовсім близько, а тіх козаків, що зайняли були оборону, вже й слід прохолов. Яків гарячково перунавля очима Марусю. Кінь нетерпеливився. Нарешті побачив її серед парку — вона спокійно відчіплявала хустку, що зачепилася за куші аґресу.

— До мене, Марусю, скоріше!

Вона підбігла. Яків простягнув руку, підставив ногу, і Маруса опинилася верхи. Їхати на коні та ще й без сідла важко. Вритувало те, що червоні накиннулися на вози, де було різне добро. Нарешті Гальчевський надзгогав свій відділ.

Їхали селами на південний захід. Козаки, ніби не їм щойно загрожувала смерть, вже жартували з дівчатами й молодичами, які поновходили на дорогу з молоком і хлібом. Козаки, показуючи на Марусю, казали, щоб дівчата були на сторожі, бо їй чекає та ж доля — бути викраденою у батьків. Але така перспектива не лякала сміливих козаків. Більше того, у деяких ясніли очі при думці про таку можливість. Але козак розчарувався їм: проїхали селом і нікого не вкрали.

На постой Орел виставив претензії всьому відділу — в тому числі і керівництву.

— Це злочин, — запальньо говорив він, — допустити вириту з червоних та ще й удень і з напрямку, звідкіль видно на 3 — 4 кілометри.

Гостро висловив претензії і Горбанюку-Вогню.

— Яким правом ви сіли на мого коня у парку? Я пішов у бій, щоб затримати большевників та дати всім спокійно відійти, а в подюку хтось сідає на мого коня, щоб я попався? Ніхто навіть не оглянувся, щоб подивитися, що сталося зі мною та мою жінкою? То дякую всім, разом із отаманом, за таку повстанчу солідарність... Невже пан Вогню не бачив, як я мучуся на жеребцеві та дружиною? Чому не запропонував повернути мого коня?

Орел сказав, що забирас кося, а Горбанюк нехай пошукає свого.

Гальчевський наполяг, щоб отаман Карий притягнув до відповідальності вартового старшину й усіх козаків, які під час нападу червоних стояли на стійці і попустили. Під натиском Орла отаман Карий пісудив тріом козакам по 25 павнів. Гальчевський, як комендант штабу, «стук варту солідно виконав». Козаки після езекуції дякували, казали: «Спасибі, батьку!»

Всі були присоромлені. Лиш Горанюк незадоволено мовчав. Карий розумів, що всі вчинили неетично, не по-товаришськи. Особливо переживав Дарюк, якого Гальчевський нещодавно витягнув з більшовицької катени у Прилуках. Він щиро прохав вибачити, що не розділив небезпеки з тим, хто йому врятував життя. Поклявся, що надалі в бою буде тільки поруч.

На тому і покінчили. Карий допоміг примістити Марусю в селі під назвою Козатиним.

Тим часом з'ясували, що на повстанців керівництву Козятинського більшовицького гарнізону доне бідний господар, який жив у хатинці біля парку. Цим він практично поставив крапку на своєму житті, адже Гальчевський зради не прощав...

Залишилось лише трохи зачекати.

На той час відділ нараховував 50 кінних і 15 піших коаків. Був у нього один повстанчий атакач, щоб розгорнути ширший рух. Тому він їм інших повстанчих атакачів, щоб продовжувати партизанську боротьбу. Орел отаман Трейко. Виїхали опівночі, а далі їхали вдень. По дорозі зустріли більшовицьку бригаду під назвою «Башкирська» (башкирської) бригади зі своїм персоналом. «Усе це люди жади й лише охоронга з восьми душ — кацани й башкири». Орел особисто пускав їх у «розход», перед очима стояв брат Федір.

Почалися живня: Слека велика, вітер крутить пиллом. Їхали долина, а на горбах — як у пісні співають — жінці живуть. Час від часу наближалися на горбок кінний козак, огляне краєвид пильно, чи не видно ворога, і знову їдуть.

Вже недалеко й річка Рось. В одному з лісів стали на постій. Тут відбулася очікувана зустріч із Трейком, який з'явився на чолі відділу павнів козаків.

Іван Трейко раніо залишився сиротою. Мав дуже лиху маму, від якої втік у хлоп'ячих роках. Був у російській армії на фронті. Отримав багато поранень. Кидала його доля всюди, але за всіх обставин він був активний повстанець. У 1921 р. на терені трьох повітів (Сквирського, Білоцерківського та Таращанського) Трейко очолював велику підпільну організацію. На цей час він уже не мав постійного загону, збирав козаків лише на акції, а після успішного нальоту розпускав загін. Організаційне ядро становило двадцять тисяч козаків і добре озброєних козаків. Після нальоту на якусь військову частину павнів отаманів, збиралася на акцію. Після нальоту на якусь військову частину знову розходилися по своїх господарствах. Червоні, шукаючи відділ Трейка, «попадали в порозагачу». Коли більшовики припиняли пошуки, Трейко збирав новий об'єкт. Така тактика робила його невловимим. На Київщині отаман був дуже популярним серед селян. Особливого значення він, як і Гальчевський, надавав знищенню секотів і приєднанням червоних.

Страх перед Трейком був великий.

На постої Орел помітив, що козаки Трейки ділять між собою поклади хустки. Це дуже прізвисько, адже козаки Орла не були причетні до грабунків. На захистання Трейко пояснив, чому не боронити свої козаки кам'яні брати: їхні родини пограбовані, а козаки майже всі одружені і мусять виконувати обов'язок перед рідними.

Після товариської розмови Іван Трейко визнав команду Карого. Він зобов'язався за добу посадити козаків на коней і приєднатися до зведеного загону. Через добу трейківці справді з'явилися знову. Всі були на конях. Об'єднаний загін аріс до 85 шабель, з них 10 старшин.

Стояли над долиною Росі посеред лісу, біля хати лісника. Каліс козаків, які ходили на розвідку в село за ставком, розповіли, що вчора там стояло чотири сотні курсантів з Вінниці, а в довколишніх селах почувалися ніші відділи. В цей час прибігли звідуні від млина і доповіли, що до села зайхала червона кіннота; стоять за хатами і командири рідкішню сотню, що завоюю від'їхала до лісу з північного боку, а він неспівідний — з двадцяти гектарів. Звідуні доповіли, що небезпека є і з півдня — у двох кілометрах від лісу стали вони з більшовицькою шостою, яка почала розвиватися у лаву. Отже, ворог з трьох боків. Варіант було відразу обстріляно з кулеметів.

Орел оглянувся і помітив, що вивав забитий кінь, виражений до брехки. Що робити зі спиртном? Можна розбити бутлї. Але ні. Орел відійняв з торби стрілини, грамів із десять, засипав до бутлї, заткнувши його після цього.

Бою, а разом з ним і втрат, вдалося уникнути. А чи уникнули втрат і до спирту ординці?

3 ДОКУМЕНТИВ

3 серпня 1921 року

З оперативного зведення штабу 74 бригади про бойові дії проти повстанців

Комкавполка 25 отримав свідчення от Жаботинської млиниці, що банда Овчаренко числом 15 — 20 шабель, останні почують с. Писарівка... перешла в лес западнее хутора Репяшин, где остановилась на окрестной школе в конном строю... Эскадрон, обойдя банду с северной стороны, отрезал ее от леса и вышел на опушку, где полковая школа атаковала ее в конном строю, в результате банда была перерублена, за исключением нескольких человек, скрывшихся в лесу. Между захваченными на месте боя остались предводители банды Овчаренко. Банды

не сопротивлялись, отчаялись и не сдавались до последнего человека. До конца конной атаки тяжело ранен в голову пулей навелет начальник полковой школы, бывший комкавполка 58... Состоялось свидание комкавполка 25 с главным командованием Холодного Яра. С нашей стороны были представители — Комкавполка 25, его помощник Гаврилов, командир 1 эскадрона тов. Аносов; со стороны повстанцев — главный атаман Холодного Яра Петренко, его помощник Деркач и Чучука. Свидание происходило полторы версты на юго-восток с. Лубенцы. 7 верст северо-восточнее Жаботина, на опушке леса. Как мы, так и повстанцы были без оружия, посредником при выборе места свидания был предкомизам дер. Лубенцы тов. Коваленко. На предложение нас сложить оружие Петренко ответил, что и рад бы был это сделать, но не может верить в искренность обещающей амнистии, так как в прошлом году несколько его товарищей уже получили амнистию, после которой все они были перереставаны и по несколько месяцев их продержали в подвалах Чрезвычайных комиссий. Некоторые из его амнистированных товарищей были расстреляны, а ему удалось бежать, а потому не Петренко, и его товарищи, а также и все повстанцы его отряда готовы сдать при условии, что всех их немедленно по сдаче, не вызывая для справок ни в Каменку, ни в Черкасы, распустият по домам. Не имея права продолжать дальнейшие переговоры, комкавполка объявил, что в этих условиях поставит в известность высшее командование и ждет дїст 3 августа через предкомиза с. Лубенцы. Для приезда банды Холодного Яра и амнистирования их на местах сего числа в м. Жаботина выезжают предревкома Чигиринского уезда, начинов 25 и ввввв 74.

Наввввв 74 Сыромиятников

Воеком Поляхин

Пом. адъютанта Романов.

ДАПО, Ф.Р. — 1189, оп. 2, спр. 8, арк. 38.

Свєє ЧУТРАЙ, 4 серпня 1921 року

Упівавши брата, Чутрай розгубився. Через кілька хвилин з двох сторін прогромають постріли й він загине. Треба було щось робити. Свєє вихопив револьвер і безпринципно вистрелив, намагаючись ні в кого не влучити. Можливо не попередження врятує Віктора? Велід за пострілом Чутрая, зчинили стрільницю й інші нападники. Антонові вдалося за мішками з цукром і почали відстрілюватись, частина з них продовжувала розгойдувати качалку дризи і ті поволі, благо, що залізнична станція була на пагорб, скоочувалася, набираючи швидкість, вниз. Друга група нападників з пораниених не встигла на той час дійти до

А може, він уже давно пов'язаний з більшовиками? І чи це не в нас час наводити їх на слід повстанців?!

— Чого ви шукали у картоці? — опанувавши себе, знову перебивав «ви» Орел.

Знову мовчанка. Шукає, що відповісти, чи від страху мову надірло?

— Де револьвер, який я вам подарував, коли вернувся з вистави?

— Згубив десь, — наперстї видавив із себе Горбанюк.

«Ну, й начальник штабу!» — подумав Гальчевський. — Ше був а охороні Головного Отамана. Ніби висока «шишка», а листиний, як акація.

Орел порівнявся з отаманом Карим і розповів про цей випадок.

— Цей поручник хіба тому є «Вогнем», що носить велику руду, величезну бороду і ходить у рудій селянській сшті, — підсумував Гальчевський.

Будучи переконаним, що від Вогня треба чекати неприємностей, Гальчевський на власну відповідальність організував за ним стеження.

Після спочинку в Турбівських лісах козаки рушили на Брацлавщину.

Дорогу сотник Орел та хорунжий Шевчук-Біда знали добре. Їхав сюю ніч, і перед світанком кіншині загін (65 шабел, два ручних кулемти) вже був недалеко Вороновиці.

Затримались у лісі коло Федорівки — родинного села Вогня-Горбанюка. Убога хатинка його матері вросла у землю на краю села. Ні кифір не запросив своїх товаришів до хати, не представив своїй матері — обдертій селянці. Він, як видно, соромився свого соціального стану і бідної матері. Гальчевському це було незрозуміло і вкрай неприємно, адже натружена українська селянка в його очах була стовпом партієнства за будь-яку аристократку. Весь її достаток був результатом праці власних рук. І сина вивчила за рахунок своєї праці, а «не достатками з грабунків предків».

Орел лише здала миг побачити матір Вогня — стареньку вдову Параску.

«Не один із нас виростав у біді, злиднях і голодовою пробивав життя свій мур, виходячи із сільського середовища, — згрішено думав він.

Не одна мати-вдовина з останнього тягнулась, щоб дати науку своїй дитині. А тепер вони, виїшовши зі здорового сільського середовища, корчаться із себе великих панів. Такі люди назовні «панні», а в душі хамі, без культури й етики».

До таких, на думку отамана, належав і Горбанюк.

Никифір замовив у матері обід: для старшини було зарізано дві курки. Коли страва була готова, Никифір сам привів її, видно, не хотів заарошувати товариство до хати. Для козаків і для коней пішли в село збирати харчі самі повстанці. «Селяни були якісь недовірливі, поперу та неохоче приймали козаків і давали їжу, — зазначив Гальчевський.

Причина була та, що тут не раз проносились повстанча буя, яку більше

вони розглядали гартматними стрілами. Ше за Гетьмана сиділи селяни по цілій нитці у 1919 — 20 роках було тут повстання і карий червоні відділи великий терором здмушували виступи української «петлюрівщини» та «бандитського». Тому на другий день ми поїхали далі на південь та ставили ласти у лісі, на руїнах колишнього замчиська. Видно було рови, які на часі у лісі, на руїнах колишнього замчиська. Серед селян ходили легенди, що то зруйнував саме Гетьманський. Бачили ми високі порослі лісом могилах селять вічним спокою. Один дідусь оповідав нам, що в кількох могилах селять вічним спокою великої панні поляки, яких до ноги вирізали гайдамаки за їхні злочини над українцями.»

Василь ВЕРНІГА,
серпень 1921 року:

Внаслідок Ризького договору, 3-го серпня 1921 р. до Варшави прибуло російське совєтське посольство у складі 60 осіб на чолі з дипломатом — вірменським жидом Левом Караханом. Як зазначив, в кожній групі місто, крім дійсних дипломатів, входили також і не дипломати, як наприклад, «резидентура чека», завданням якої було, крім нагляду за дипломатом, також і шпигунство у даній країні. Для зовнішнього світу «резидентури чека» займав посаду другого секретаря місії. Крім того, у склад місії входив ще також і представник Коменінтерну у ролі інформанта інформаційного бюро, завданням якого було організувати пропагандні акції і підготувати загальну революцію. Були ще також і спеціальні військові розвідки, обов'язком яких у Польщі було стежити за діяльністю російської та української еміграційних груп та ширити між ними чвари.

Прибувши до Варшави, Карахан одразу ж поставив вимогу — усунути з Польщі російських і доносських емігрантів-політиків, зокрема Б. Савченка, В. Уляницького, М. Гиллорібова, а з українців — Симона Петлюру та Юрка Тютюнника. Совєтська місія розширила свою активність в цьому напрямку, співробітники чека стали проникати в еміграційні центри, а також і в середовище самого Петлюри.»

Віктор МАХНО,
початок серпня 1921 року:

«Все лето 21-го года мы не выходили из боев. Засука и неурожай в Екатеринославской, Таврической, частью Херсонской и Полтавской губ., а также на Дону, заставили нас передвигаться в частую на Кубань и под Царицын и Саратов, а частью на Кавказ и в Крым. На последней все время вел бои тов. Кожин. При

встрече с нами, он передал мне целые кисти протоколов черниговских крестьян, которые гласят: полную поддержку нам в борьбе за волюны советский строй.

Я лично с группами Забудько и Петренко сделал рейс до Волги, обогнул весь Дон, встретился со многими нашими отрядами, связал их между собою и азовской группой (бывшая Вдовиченко).

В начале августа 21 года, ввиду серьезных ранений у меня, решено было временно выехать мне с некоторыми командирами за границу, на лечение.

В это время тяжело были ранены наши лучшие командиры — Кошкин, Петренко и Забудько...

Роман КОВАЛЬ, про серпень 1921 року:

«...В селах, що розкинулись вздовж Бугу на лівому його березі, було багато «амністованих» козаків отамана Артема. Проголошена «амністія» дала їм можливість якісь час пожити вільно, не переслідуючись. Чи розуміли козаки, що вони своїм недобрим прикладом провокували інших повстанців припинити боротьбу і здатися окупантам? А якщо їхня місія закінчиться, всіх, хто боровся проти «совєтлади», перестріляють або вишлють до Сибіру?»

У Вінницькій ЧК «амністовувався» й сам Артем з десятком своїх найближчих соратниками. Повне його ім'я було Артем Онницький. Народився він у с. Соколинцях Брацлавського повіту. Освіту здобув у Соколинській церковно-парафіяльній школі. Служив на Південно-Західному фронті у Жмеринському 287-му полку царської армії. Виконував обов'язки дяка. Дослужився до офіцерського чину, став Георгієвським кавалером. Потім був мобілізований до українського війська. Був курієм до одного з полків. Коли Армію УНР наприкінці 1919 р. інтернували в польських таборках. Артем Онницький продовжив боротьбу у повстанцях загонів Аванія Волінця, Ліха-Дорошенка та Солтиса. Тоді створив власний загін. Виявив себе як свідомий українціє і талановитий організатор повстанського руху, схильний до жорсткої дисципліни в загонах. Вдався нарахунок до 300 козаків. Наприкінці 1920 р. разом з 70 козаками перейшов на територію Румунії, а навесні 1921 р. повернувся в Україну.

Артем не був ширій у своїй грі з більшовіками. І ті, напевне, розуміли це. Але вдавали, що вірять. Найвільні оборонців України була безсмертне — вони сподівалися перехитрити підступного і безоглядного ворога, у нації якого перебували. Гратися ще можна було б, коли ворог у твоїх руках...

Орел дивувався отаману Карому, що так прагнув зустрічі з Артемом. Хто може бути певним, що Артем, ставши закладником ЧК, не

знає нічого про козаків? Хто знає, яку ціну він заплатив за збереження життя і має ще заплатити?

«Я можу мати 100% довір'я до нього? — тривожно розмірковував Каром. — А чи не може він піднести своїх акцій в очах ЧК нашим ворогам?»

Своїм сумнівами Орел поділився з отаманом Карим:

«Я такої дипломатії не люблю. Мусимо улягати, щоб не вкочити в кайдани».

Вже ж зустріч відбулася. Артем прибув із кількома «амністованими» козаками.

Це людини міцної будови, років 30, білявий. З його рухів видно рішучість і рішучість. Обличчя рішуче, і видно, що він має характер і волю. — таку оцінку дав Артему Гальчевський.

Отаман Карий, Орел та Артем відійшли від товариства у глибину лісу. Виявилося, що Артем Онницький живе у Вінниці. Має дозвіл на зброю, тому й ходить з револьвером. Його козаки працевлаштувалися. Стосунки з ЧК хороші. А чого дивуватися? Отаман же погодився на співпрацю: його використовують для пропаганди й агітацію. Як наприклад декілька відозв до повстанців з пропозицією піддаватися «амністії». Виступав присильно і на мітингах у дні червоного свята.

Фактично, це була зрада. Але Онницький переконував Карого і Орла, що «як був, так і залишився. Його метою, мовляв, є зберегти людей та їх час, коли можна буде виступити і різати комуністів. Тоді розпочне й Вінниця — з чревощипа та ревною».

Зважаючи на аргументи Артема, Карий не оголосив того поза законом, погодився на його тактику. Карий вирішив використати «амністованих» отамана для підсилення повстанчого руху у Вінницькому та інших районах, а тому проінформувати Онницького про підготовку великої акції. Довідавшись, що Артем, почувши про загальний вибух, почне новий етап збройної боротьби з окупантами.

Орел дуже сумнівався у здійсненні цих планів. «В ЧК, — міркував Гальчевський, — дури не сидять: там москалі й жида — найхитріші представники своїх народів. Вони можуть довго чекати. За той час із «амністованим» витиснуть потрібний їм «сік», а тоді несподівано зніщать. Хвилено можеш, чоловіче, ходити собі «вільно», навіть вийздити. Мовляв, коли хочеш, револьвер. Дасмо тобі авто, а до товариства — гарний мішок. Зустрінешся, присмиємо всімнішем, потиснемо твою бандацьку руку. Але... кожний день зближує тебе до моменту, коли ми знісимо з тебе твою хитру хохляцьку душу. Ти нам потрібний, доки ти єш повстанчі отамани. Не буде їх, то за старі проти нас провини, а твою «вигнаного народу» даш, проклятий гою, всю свою кров, — і тільки тоді ти не лишитися! Чи знає Артем про це все, думаючи обдурити

ти чекістів? Як! Наївні були його плани! Наївні й ми, що з ним балакали, мо та сподіваємось чогось від нього».

Гальчевський був певний, що голова Вінницької чрезвычайки застане про це зустріч. Тому наприкінці запитав, чи думає Артем зможеться до розмови, чи ні? Артем на хвилину задумався, а потім відповів, що на зустріч залишиться в таємниці. Тоді Гальчевський звернув увагу, що отаман зробить помилку, приховуючи зустріч із отаманом Карин.

— А якщо наш козак, дивлячись на приклад Ваших козаків, «запнується»? І щоб переконати владу у своїй «щирості», розповідь про цю зустріч. Чи довірятимуть тоді Вам чекісти? Чи не розстріляють, як такого, що втратив довіру? На мій погляд, краще розповісти, але цього несуттєво...

Артем погодився і дав розпорядження, щоб повстанців приїхали у селі та нагодували, а сам негайно вийшов до Вінниці.

Гальчевський весь час був у тривозі, весь час думав, чи не зрадить із Артемом, чи не вернеться на чолі загону чекістів? Орел почав намовляти Карого вийхати «з цього деморалізованого району, де вже й отамани позаломлювались».

Коли в розмові мова зайшла про заступника командира 144-ї Набужанської дивізії Лиха-Дорошенка, Артем повідомив, що частина козаків Лиха «амністувалась», а інші, деморалізувавшись, залишили отамана. Недовірливий Орел краєм ока спостерігав за Артемом. Хотів збагнути, чи шкочував той, коли говорив про деморалізовану дивізію Лиха, чи ні? Орел хотів зрозуміти психологію Артема: хитрує він чи веде відверту гру?

Зі зведень особливих відділів червоних частин виглядало, що станом на червень 1921 р. загін Лиха справді зменшився і становив до 40 – 80 козаків. Але він був досить активним: турбував нападами і армією частини, і міліцію, і продрозгони. Дівав отаман і в липні – серпні 1921 року. Маючи на озброєнні шість ручних кулеметів, Лихо був дуже незручним супротивником. Наприкінці літа його загін становив до 80 кавалеристів. Напевне, Орел мав рацію, коли з недовірою поставився до всього, що говорив Артем про Лиха.»

Отаман ЛИХО (Дорошенко), серпень 1921 року:

«...Отаман Лихо-Дорошенко був сином священика з-під Кам'янець-Подільська (орієнтовно 1898 р. народження). Жив у с. Четвертинівці. Звідки походив і отаман Левченко-Івануш. У царській армії Дорошенко дослужився до поручника. Одружився на дочці бердичівського священика. Знав декілька мов. Не дивно, що Симон Петлюра відзначив Лиха-Дорошенка у званні підполковника Армії УНР. Лихо мав від

ВІСНОВКИ

Симона Петлюри повноваження на підняття повстання в Гайсинському, Липовецькому, Брацлавському та Липовецькому повітах. Коли розпочав повстання Партизансько-повстанський штаб Юрка Тютюнника, почав пошукувати і з ним.

Лихо-Дорошенко діяв принаймні від листопада 1920 року, коли його загін становив 40 піших і 20 кінних. У грудні відділ зріс до 500 вершників. Серед найближчих соратників отамана сексотів називали старшину Якубенка та Артема.

Окрім Лиха на території Подільської і Київської губерній, переважно в Гайсинському, Липовецькому, Брацлавському та Ольгопільському повітах, безпосередньо в районі Вороновиці, Брацлава, Тульчина, Митрофанова, Тростянця, Печери та інших містечок і сіл. Рейдував і до Ізяславського, Тарашанського та Уманського повітів. Та все ж «розширення банди Лиха», як зазначав ворог, був район Ладичина.

На озброєнні мав 8 гармат-мортир і 7 кулеметів, з них три на тачанках. Всього 1920 – 1921 років провів, як тоді казали, «на повстанні». Діяти довелося закопати – через відсутність набоїв. Та й партизанська тактика не передбачала фронтових боїв. З часу створення 144-ї Набужанської повстанчої дивізії діяв у її складі, був найсильнішою її частиною. Сили справді у нього були чималі: станом на січень 1921 р. загін підпорядковувався до 1300 козаків.

Зрозуміло, що влітку 1921 р. можливості Лиха вже були не ті, що раніше та напевні. «Чи знайде він у собі силу боротися? – думав Гальчевський. – Чи зрозуміє, що зведе туди самими методами і формами не можна боротися з червоними? Що було торік, півроку назад, тепер треба відкинути, як пережиток, бо ворог мав нагоду вивчити поведінку і його тактику, пізнати вдачу ватажка та його людей. Все еволюціонує, й тому форми боротьби мусять удосконалюватись. Дуже часто треба позбуватись своїх козаків з відділу, щоб не мали деструктивного впливу, а поповнювати свіжими людьми. А проте одне мусять бути незмінні і твердіше кричі: воля самого отамана».

Карпів-Яворський, зважаючи на аргументи Орла, відмовився від ідеї про це з'єднання із залишками загону Лиха і вислав до нього зв'язкового старшину. Самі ж вирушили у бік Вороновиці.»

Митрофан ТАЛЬКО, з серпня 1921 року

Роль майже перестала турбувати Митрофана. Красноармійці Зубовського теж не докучали. Документи пораненого красною командира, знайдені в штабі Махна, були бездоганними. Станши по них на облік у Вороновиці, Талько почував себе безпечно.

Митрофан навідав по одному й непомітно для інших майже всіх

колишніх махновців, котрі як і він, з документами демобілізованих козацьких частин повернулися в рідне село. Він розмови про можливу участь у повстанському загоні. Дев'ятеро колишніх повстанців погодилися виступити на перший же поклик свого колишнього командира. Але був і той, що просиди обличити їх у спокої, мовляв, навоювалися вже.

Тривольському Талько так нічого й не сказав. У загін він не піде, а бодай тільки відмовляти Митрофана. Зі своїх колишніх бійців Митрофану залишилося поговорити лише з Петром Калюжним. Жив той на околиці села, край дороги, що веде на караказелівські хутори. За кілька миль після повернення з Гуляйполя, Калюжний встиг одружитися й побудувати собі новий будинок. На толоці зійшлися всі колишні махновці.

Митрофан викликав Калюжного на вулицю... Розмова відбувалася на колоді, де вчорами збиралася на вечірку молодь. Вислухавши Митрофана, Петро тяжко зітхнув і попросив зачекати його кілька хвилин. Повернувся він з невеличким вузаликом в руках.

— Візьми ось це, — простягнув Митрофан. — А мене залиш в спокої... Я вже не хочу ризикувати життям... Воно в мене тільки на лад пішло... Маріяка скоро родить... Не чапайте мене...

Митрофан розгорнув вузалик — у місячному світлі тямно зблискіли коштовності.

— Тут вистачить вам і на коней, і на зброю... — сказав Калюжний. Митрофан спочатку психонував, але потім взяв себе в руки:

— Відкупитися хочеш? — запитав хрипко.

— Вважай як хочеш, але мене не чапай, прошу тебе... Ти ж знаєш, я не богуз, не дезертир... Але з мене досить козакування. Прийдеш ще з такою ж пропозицією — викину з хати.

Талько бог не обділив ні силою, ні зростом, але Калюжний був на голову вищий від нього. Завиравши тримав у бою в руках ручного кулемета, мов гвинтівку. Втрачати такого бійця Митрофанові було шкода. Зрештою, яке він мав право силувати? З іншого боку Талька вразила кількість коштовностей «відкупної». Якщо Калюжний так запросив віддавати стільки, то скільки ж залишилося в нього? Тепер арозуміли звідки у нього гроші на коней, корову, нову хату й навіть на кам'яні паркані, що почав зводити довкруг нової садиби.

Сам Талько в Махна не мародерствував. Зарплату, коли давали, отримував. Іноді розраховувалися правда з командирами й золотом, і коштовностями... Але в Митрофана воно довго не затримувалося. Тим більше, що іноді в скрутку годину треба було купувати і коня, і зброю в селі.

— Добре, — Митрофан підвівся. — Про нашу розмову забудь... Я до тебе більше не навідуватимусь.

— От і добренько, — зрадів Калюжний. — Коли що треба буде, ти бий мене коней, харчі — я допоможу. Але в лісі сидіти вже не хочу... Ти ж не ображайся, командир...

— А чого мені ображатися... Засунувши вузалик з коштовностями в кишеню штанів, Митрофан

повернувся в темряві. Петро Калюжний ще кілька хвилин самотів на колоді, потім, зітхнувши, підвівся й подався до хати. На душі в нього було щиро шкреблі кішки.

Василь ВЕРИГА,
ліпень 1921 року:

«Вийшли від арештів члени Всеукраїнського Повстанчого Комітету Калюжний, Суч-Дубок і Шмукленко (Шумляк —) разом з прибулим на Харківське посланцем від С. Петлюри Бесарабенком створили 5-го кавалерійського козачого полку на території Київської, Подільської, Волинської, Миколаївської та Одеської губерній. Але чекістам удалося (чи не Карін?) проникнути у середовище Козачої Ради і винищити склад організації та зв'язки з полком. Поліція встановила контроль над каналом зв'язку з закордоном». Погані наміри мали ще й те, що більшовики змусили декого з арештованих повстанців, від загрозою знищення їхніх родин, піти до них на службу. Їх наміром було грати роль зв'язкових між ніби повстанськими організаціями й штабом Тютюнника. Вони надавали з себе відвізачів з в'язниць, які передавали до повстанців її передавали штабові інформацію про становище в Україні. Повідомлення цих зв'язкових були інспіровані більшовиками, завжди оптимістичні й справляли враження, ніби повстанські організації поволі відновлюються, набирають сил і будуть готові до виступу, як тільки ген. Тютюнник з'явиться в Україні зі своїм військом.»

Іван ГАЛЬЧЕВСЬКИЙ,
серпень 1921 року:

«...У містечку військо не було, тому, не чекаючи вечора, пройшли поштовою вулицею вдень. Місцевої міліції не боялись, навіть уваги на неї не звертали.»

На вийзді з Вороновиці стояла кузня. Трохи затрималися, щоб переконатися коней Коваль виявився симпатиком більшовиків (а може, вдатимся до них?). Він ганяв повстанців та вихваляв комуністів. Козаки в будівництві на знак згоди кивали головами. Хоч ще кілька коней потребували, щоб їх перекували, але вирішили не затримуватися — як-не-як знаходиться на шосе Вінниця — Брацлав, лише в 25 км від губернського центру.

Рушили далі. По дорозі затримували червоних. Комуністів розстрілювали, а безпартійних швидко нагороджували нагаями. Затримавши кілька миль зі сльозу, наказали вийзкам їхати за ними, щоб у найближчому селі роздати селянам. Наздогнали два вози з тютюном і віз, наповнений ковбасами.

сами, які призначалися для комуністичної ідеалії у Вінниці. Кожний козак мав дистанцію ковбаси та по 2 — 3 кг тютюну до своєї савки при собі.

Треба було переправитися через Буг. Через міст у Музаків переправа було ризиковано, адже у містечку дислокувалася червона шкільна піхотних командирів. Інший міст — аж у Яноні. Отже, треба робити велике коло аж під Калінівку. Гальчевський запропонував Карому їздити напростреті через Вінницю. Рубаючи і стріляючи в озброєних хуторників, миттєво перелетіти від станції до мосту над Бутом, а там Маша-Зайською вулицею вискочити на шосе Вінниця — Літин.

План цікавий, розголос пішов би великий, але Карий не затвердив його, оскільки вісім коней було некованих, а чвалувати через Вінницю треба близько 5 км. До того ж козаків залишили вже чимало кривавих слідів по дорозі до Вінниці, а значить відділ вже виявлений. Не слід було забувати, на станції на парках постійно стояло два бронепотяги. Зустріч з їхнім погнем була б небажаною.

Гальчевський шкочував, що наліт на Вінницю не відбувся: він не тільки хотів нагнати страху окупантам — і де? — у губерніальний міст, але й поставити в цікаве положення отамана Артема. «Як би ми діяли під час нападу повстанців? — ледь посміхнувся куточками губ Орел. — Кинувся би з більшовицької у потюгу за нами?»

Звернули праворуч на Вінницькі хутори. Оголосили, що будуть мінати сіль на хліб і овес. Селяни сполошилися: з усіх боків поснімали баби з хлібом і дядьки з віслом...

Вечоріло... Гальчевського турбувало, що ніхто з козаків та старшин добре не знав цієї околиці. Колишній він служив тут командиром рот, але тепер не пізнавав місцевості.

Відділ відпочивав, лише озброєний Гальчевський та стежа підмаршук. Раптом під їхнім семінаристом з Київщини Хмара. Він сповістив, що вартові затримали трьох більшовиків, які їхали у фаєтоні. Четвертий, що правив трійкою коней, — озброєний червоноармієць.

Орел взяв із собою кількох козаків і поїхав назустріч фаєтону, який вже ескортували вартові. Фаєтон зблискував під променями червоного сонця, що заходило за горизонт.

— Ви командири? — по-російськи з викликом запитав синій більшовик із борідкою під Фелікса Дзержинського.

— Так, я.
— Як Ви посмелі нас задержати? Як ваша фамілія? Арестую Вас!
— Обережно, товаришу, за арештом! — розсміявся Гальчевський.
Я — отаман повстанців Орел!

Панок зойкнув і впав на м'яке сидіння до своїх товаришів.
— Розбейте! Забрати всі документи! — продував наказ.
Козаки миттєво виконали розпорядження.

Арсенал повстанців поповнився трьома маленькими крісами, трьома револьверами «Штаер» та рушницею їздового.

Гальчевський швидко переглянув документи. От так «риба» попала в панок, який погрожував арештом, виявився головою ревтрибуналу цього кінного корпусу «Червоного козачства» Вернером. Два інші — коні ревтрибуналу. Всі мали червоні партійні квитки.

Настав, як кажуть, час розплати. Більше наказів про розстріл подільських коней не видаватиме.

Коні трійки не видаватиме. Коні безцеремонно витягли з фаєтона і почали ставити до розстрілу. Раптом візник затягнув коней батоєм і зірвався з місця. Та козаків навколо Гальчевського стріляли добре. Першим же пострілом один з коней загинув утікача. Інші кинулись за фаєтоном, щоб спинити коней.

Через хвилину ревтрибунал у повному складі пішов наздоганяти свого погонича.

Як сутичці підкралася до села, рушили у дорогу. Без пригледу переправили Вінницю — Козятин. Проминули й Калінівський ліс. Раптом під Музаківим, скориставшись поромом, переправилися на правий берег Бугу і помандрували знайомою дорогою у сторону Янона.

По дорозі на свою бідну траншильну їм 12 курсантів, які на двох вершниках верталися до Музаків та останньої у своєму житті забави. Як адала було помітно їхнє занепокоєння. Хвилювалися вони нещадно.

Порозумівшись очима з Карим, Орел несподівано навів на них ремень і командував: «Руки вгору!» Козаки, що позлазили з коней, безбродили «красного командира», який супроводжував курсантів. Орел наказав зв'язати червоних «конкерів» парами, відвести у прикордонні та заробити.

«По кількох хвилинах замість кандидатів на старшин лежала купа коней».

Оминувши Каміногірку, стали на відпочинок коло Слобідки. Гальчевський з кількома козаками попрямував до хат знайомих селян. Від них довідався про долю відділів Грабарчука і Сензюка: вони з'єдналися із загonom Отамана Шенеля і нині отаборилися під Трепівським Майданом.

А тут, як ніби клікав, прийшов додому козак Петро Швець. Він затвердив інформацію і доав сумну новину: в одній із сутичок був поранений козак Трона зі Слобідки і недовзі помер. Його поховали у лісовому озброєнні.

Петро Швець розповів історію, яка надзвичайно боляче вразила Якова Гальчевського.

Виявляється, кілька днів тому до шенелівців прибув козак Мандзюк з товариством ще одного типу, в якому літнісінькі козакі впізнали грізного керівника Вінницького окружного ЧК «товарища» Сердітова. Той не сподіювався, що його впізнають. Деконспірація Сердітова вирішила долю Якова. Шенель наказав розстріляти і того, і того.

Після розповіді Петра Швеця Гальчевського стало зрозуміло, куди

подався його «довірений і відважний козак Мандзюк», від якого мав таємницю, — до Вінницької губчека!

[illegible]

3 ДОКУМЕНТІВ

7 серпня 1921 року:

Витяг з протоколу № 34 засідання Кременчуцької губернської військової наради 7 серпня 1921 року.

*Слушали: о начале операции в Холодноярском районе (докл. тов. Остроумова).

...Ведутся переговоры с бандами Петренко, являющегося главой замандования над бандитами, и Чучунакой...

Банда Загороднего, как не имеющая ничего общего с бандой Петренко и К, продолжает производить налеты на войсковые части.

Банда Черного, Ворона, расположенная вблизи Каменки, проводила разбегание сахарного завода. Главарь банды Гольий добровольно сдался в Черкасках. Банда же Нагорного замкнуло после всех предпринятых разбежаний и неимения местных крестьян... стою рассуждать по деревням.

Председатель Сербиченко

Секретарь А. Кирюшов».

Василь ТИШАНИН (отаман ІВАНОВ),
7 серпня 1921 року

Цього дня харківська газета «Комуніст» видрукувала інформацію про повідомлення відділу ВЧК «О ліквідації петлюровських повстанських команд на Україні»... В ньому був такий рядок: «Руководитель штаба и раскрытию петлюровских повстанкомов послужил арест бывшего начальника кавалерии повстанческой армии Степеного — Илья Тилишанов (он же Иванов). Вскоре после задержания Иванова был арестован бывший начальник штаба Степеного — Гинченко, и в результате этих двух дел последовали беспрерывные аресты петлюровских агентов».

[illegible]

Тобто, публікація, це — спланована на відвернення уваги від справжніх проблем, провокація. Цей прийом досить часто використовували більшовики. Якщо їм не вдалося когось з оптимістів зламати в застінках ЧК, вони намагалися «збенточувати його «каюття», зробити «зрадником».

Проте жінка Івановна їм на той час було відомо не багато. Вже після війни в пресі промайнула публікація про його арешт і «зраду», чекісти розпочали з ним переговори з метою «переходу на бік совєтської влади». Тривали ці переговори з середини серпня до 2 вересня й ні до чого не привели. Василь Тишанін просто використав їх для перепочинку після безперервних боїв з крими́ни.

В повстанському русі Василь Тишанін з молодшими братами був ще влітку 191 року. Воював під командуванням підковника Андрія Гудого. Після легкого поранення в ліву руку на Єкатеринославщині очолив один з підрозділів повстанської армії батька Мухом. Разом з отаманом Мелашком в березні 1920 року розгромив совєтські заклади у Верхньодніпровську.

В травні 1920 року розпочався повстанський загін у селах Петровому, Жовтому, Заліському на Єкатеринославщині. Під Кременчуком з російських старо-братських села Злибково сформували трисотенний загін. Характерно, що повстанці ставилися до української національної ідеї різко негативно, але не розбіралися на собі більшовицьке ярмо, не розмірковуючи примкнути до українського повстанського руху. Сформований таким чином полк на чолі Василя Тишанів проривів у Степову армію було майже вісімсот бійців, Василь Тишанів призначив начальником кавалерії Костя Блакитного-Степового. Тут його призначили начальником кавалерії дивізії. Він провів у боях на чолі кавалеристів весь 1920 рік. Його кіннота штурмувала Єлсаветград, разом з отаманом Гонтою (Степовим) вирубав кілька сотень карателів у Гашинці восени, наперекір демобілізації степовиків.

На кінець 1920 року загін Василя Тишаніна налічував майже три тисячі кавалеристів. Він не демобілізував своїх бійців навіть після розпуску Костем Блакитним Стенової дивізії. Разом з отаманом Гнібидою продовжував воювати проти красних...

Ізряд чч нн бн перейшов на їх бк. Тому газетна публікація була
спростована, мабуть, на те, щоб скоміпроментувати ТИшаніна, змусити
їх поступитися в переговорах.

Іван ТРИВОЛЬСЬКИЙ,
7 серпня 1921 року

Вративши роботу в Новоукраїнській заготконторі, Тривольський зайнявся господарюванням на землі батьків. Скончив школу, працював — невеличкі ділянки на полі, що віділяв засіяти батькам по весні. Не мистг обмолотити й і склясти збіжжя до комори, як до садби жито податковий агент. Дістав якісь папери, й виявилось, що це зібрані три пади віддати в рахунок минулорічної та цьогоїрчної продрозресті пропродукту.

Забрали майже все.

— Оце та влада, за яку ти проливав кров? — бурчав старий Петро Тривольський. — Хоч би тобі, більшовику яку поблажку дали.

Іван пригнічено мовчав, але на ранок не витримав і пішов так само в сільську раду — шукати правду.

— Ти правильно зробив, що все здав добровільно, Іване, — сказав йому голова сіп'ядрі. — І всі бачили, як ти розраховуєш з державою. А тебе ми не забудемо, не перекличай. Сьогодні ж уночі під'їдеш до комори й виймеш скільки тобі чого треба... Батька не присилай, проїдеш сам. Наша влада нас в обиді не залишить... Тільки про це нікому не говори... Сам, розумієш, політичний момент треба враховувати.

3 комори Тривольський отримав навіть більше, ніж здав.

— Ви ж тільки, Іване Петровичу, поховайте все це кудись, щоб сдам очі не мозодило... Всім же не вистачить, але своїм партійним голоду ми померти не дамо... Чули, в Росії вже з голоду мруть? А тут щого не допитимо...

Найбільше задоволеним залишився в цій ситуації батька Івана.

— Оце я бачу, синку, що твої партківиток поважають.

Тривольський ладен був крізь землю провадитися, але жити якогось треба було...

Василь ВЕРИГА,
7 серпня 1921 року:

«...7-го серпня 1921 р. більшовики оголосили в пресі, що вони розстріляні «петлюрівську змову» й у зв'язку з тим в кінці серпня заступили розстріл 39 осіб, а на засідання на різні терміни — 25 осіб. Це стало офіційно подано до відомства. Згідно з неофіційними даними, із арештованих 163 осіб уціліла тільки одна особа, решту більшовики розстріляли 28 серпня 1921 р.

Спиробітниками чека були в основному москалі або жиди. Мамині Євдокімові і Рославцеві, які очолювали чека в Україні, «винокати», — це пише російський дослідник того періоду, Д. Л. Голінков, — не плече

роботу по ліквідації петлюрівських банд отаманів Мелашка, Лозини, Степового (Пастушка), Броші й Зірки — на Катеринославщині, в Києвщині та ін. Вершиною їх роботи була ліквідація банди Третьяка Центрального Повстанчого Комітету (ЦПВКому).

Біла Церква. Всеукраїнського Центрального Повстанчого Комітету (ЦПК) у Білій Церкві. На той час там знаходилися й інші повстанчі організації, зокрема Біла Церква. Всеукраїнського Центрального Повстанчого Комітету (ЦПК) у Білій Церкві. На той час там знаходилися й інші повстанчі організації, зокрема Біла Церква. Всеукраїнського Центрального Повстанчого Комітету (ЦПК) у Білій Церкві. На той час там знаходилися й інші повстанчі організації, зокрема Біла Церква.

Згідно з советськими джерелами, працівниками Миколаївської губернії, яким вдалося проникнути в одну з підпішних повстанських організацій, яка керувала повстанським рухом на території Єлісаветградського, Звенигородського і Первомайського повітів. Не виключено, що в керівників організації, вони збирали відомості, що допомагало їм в організації ВУЧК швидко заарештувати б. т. К.

[illegible]

брак конспірації призвів до того, що більшовицькі заплани, що з
привели та які «таємні» накази перевозин з Повстанчого штабу у Ль
від Петлюри.

Наприкінці червня 1921 р. стали приходити з української території повідомлення про арешти й розгроми деяких повстанських організацій. На Катеринославщині чека розкрила повстанську організацію залізничників. У Києві та на Київщині проводилися масові арешти. Деякі з них потрапили до Катеринославського в'язничного закладу. У цей час в Україні діяв і великий Повстанчий штаб у Львові, послатки переїхали на Волинь, де діяв і великий Повстанчий штаб у Житомирі. Серед них, власне, й був сотник Нестеренко, який і потрапив до в'язниці. Він був зв'язаний з великим Повстанчим штабом, який діяв до ліквідації повстанчої організації на Катеринославщині. Нестеренко потрапив до в'язниці, бо був зв'язаний з великим Повстанчим штабом у Житомирі. Серед них, власне, й був сотник Нестеренко, який і потрапив до в'язниці. Він був зв'язаний з великим Повстанчим штабом, який діяв до ліквідації повстанчої організації на Катеринославщині.

ям. Він став агентом большевиків і передавав їм усі плани Повстання штабу.»

3 ДОКУМЕНТІВ

7 серпня 1921 року

Витяг з бюлетеня тасовно-інформаційного відділу при РНК УСРР № 132 від 7 серпня 1921 р.

Развал повстанств. — После продолжительных переговоров в Лубенцах, что в 30 верстах от Чигирина, главным командованием Холодного Яра последнее в лице отамана Петренка, его помощника Деркача и Чучука, командира куреня Василенко, писаря штаба Чиленько и 24 активных повстанцев к вечеру 4 августа сдались представителям Губчасти и амнистированы. Сдавшиеся обещали в 3-дневный срок явиться на сторону Советской власти всех пестанцев, оперирующих в районе Холодного Яра».

Александр НЕСВИЦКИЙ, Полтава,
8 серпня 1921 року:

«Священник о. Василий Зеленцов в Троицкой церкви служил панихиду по убитым и раненым (имена их Ты, Господи, весть) как по умершим и похороненным без христианского обряда. Вспоминались при этом из далекого прошлого протоиереи Мыслевский. После казни 3 декабристов (Рылеева, Пестеля, Бестужева, Муравьева и Каховского) в окончательной ликвидации мятежа, решено было отслужить на Сенатской площади молебствие — «как бы в очищение сего места от погрязших от злодеяний», как выражался приснопамятный сотрудник Николая I-го граф Бенкендорф, и вместе с тем в поминовение павших 14 декабря жертв чести и своего долга при защите власти. Молебствие это было обставлено в высшей степени торжественно. Вокруг всей площади были расставлены войска. Вся царская фамилия, высшие гражданские и военные чины собрались в Адмиралтейском соборе, откуда с духовенством во главе отправились на площадь, чтобы молебен служил митрополит со всем духовенством. А в это время протоиереи Казанского собора Мыслевский, отослав с духовенством икону Казанской Божией Матери на Сенатскую площадь, сам в траурных ризах служил в Казанском соборе панихиду по Кондратию, Павле, Сергее, Михаилу и Петре (Рылееве, Пестеле, Муравьеве, Бестужеве и Каховском). Никто не был оповещен об этой панихиде, и лишь случайно зашедшие в собор молящиеся слышали моление о тех, имена которых еще долгие годы после того года боялись везде упоминать вслух.»

Віра ГАЛЬЧЕВСЬКА,
серпень 1921 року:

«Ранком, осідлавши коня, Гальчевський рушив до місця постійного Шепеля. Зустрів тут багато знайомих. Кого не знав (в основному це були старшини з-за кордону), зацікавився. Познайомився і з двома козаками, які наважилися прибути з Польщі. Шепеля не було.

Гальчевський оповів старшинам та «козакам цікавішої владчі» про свої рейди із Київщини на Брацлавщину, про зустріч з Артемом Онисичем та відому інформацію про отамана Лиха-Дорошенка і Заболотного. Повідомив, що незабаром надійде відділ штабу 2-ї (Північної) повстанської групи. Попрохав попередити козаків, які охороняли табір, щоб не було стрілянини...

Наступної ночі козаки Орла, які тимчасово пристали до Шепеля, від'їжджали. Приїхали в Кипоровий Яр. Разом із отаманом було 43 чоловіки. Розповідаючи їм про події викриття Цукомку і про сподіваний успіх українських військ із-за кордону, Гальчевський готував козаків до старшин до думки про необхідність активізувати свої дії. Тим більше, на час для повстання був надзвичайно сприятливий — закінчувалась жнива, а отже, починалась нова хвиля реквізицій. Не використати неможливо і здобуті селян грабунками червоних несприятливо. Це розумів і командир «Червоного козацтва» Віталій Примаков. 11 серпня, у розпал жнив, на одному із засідань він вимагав у вищого військового керівництва передачі в його розпорядження п'яти аеропланів — для боротьби з «бандитизмом» на Поділлі.

Ісправді, після червеневого і липневого спаду повстанської хвилі, у центрі повстанський рух знову пішов угору. Так, на початку серпня в районі 2-ї (Північної) повстанської групи, яку очолював командир 4 Заболотний (Балтський та Ольгопільський, частково Брацлавщина) була сформована Наддніпрянська повстанська бригада на чолі з отаманом Кирилом. Отаман взявся за виконання своїх обов'язків 10 серпня 1921 року. Штаб бригади очолив поручник Гулий-Біда (справжнє прізвище Чехович). Старшим ад'ютантом штабу, тобто заступником, призначено урядовця Дороганича. Він взяв собі псевдо Перейдидорога. В наказі по Наддніпрянській бригаді повстанців УНР від 11 серпня зазначалося: «Протягом чотирьохрічної тяжкої боротьби за визволення українського народу, боротьби за самостійне життя й культурно-національний розвиток України дуже багато громадян України не тільки свого відношення до справи визволення її часто служили як на користь Україні, так і на користь ворогів її, як білих, так і червоних. Їмму треба положити раз і назавжди край і стати твердо на чисті ноги — працювати на користь поневоленого краю і люду... А тому наказую всім службовцям радянських установ, які не рахують

Не могу разрешить этого. Запрос, посланный мною, не есть ни «хлота», ни «давление», ни «ходатайство».

Я обязан запросить, раз мне указывают на сомнения в правильности. Вы обязаны мне по существу ответить: «доводы или улики серьезные» — так-то, я против освобождения, против смягчения» и т. д.

Так именно по существу Вы мне и должны ответить. Ходатайства и «хлопоты» можете отклонить; «давление» есть позорное действие. Но повторяю, Ваше смещение запроса от председателя СНК — с ходатайства, хлопотами или давлением ошибочно.

Председатель СНК В. УЛЬЯНОВ (Ленин)

Ленинский сборник XXXV, стр. 270 — 271.

Трифан ГУЛЯНИЦЬКИЙ,
серпень 1921 року:

«Минав час. Нестор Махно кружив у лісах Полтавщини. Вже він перебрався на Правобережжя України, на Київщину.

Гуляницький з кінним загonom та ротою піхоти вирушив до Умані. З тилу махновців переслідував 45-й кавалерійський полк. Здавалося, тепер повстанцям не вийти з кілля. Та «батько» від погоні зітхнув. Советські війська продовжували його переслідувати. В одному з сіл Вапнярського повіту Махна оточили. На ранок сюди мав прийти Гуляницький. Але отаманові й тут пощастило втекти.»

Євген ЧУТРАЙ,
10 серпня 1921 року

Вже в лісі, на постанській базі, що являла собою ціле містечко з бляндажів у гуцульській, брати змогли нарешті поговорити.

Євген довдався, як Віктор потрапив до Антонова. Коли кубанські отамани Уварова розбили красні, він лишився пораненим у одній з станцій. Одужавши, став пробиратися додому, але під час облоги на одній із залізничних станцій був заарештований і доставлений в Тамбовську в'язницю. Під час одного з нальотів Антонова, всіх в'язнів звільнили. Віктора, як колишнього офіцера, повстанці заборали з собою, і відтоді він був одним з командирів у загоні Івана Матвояна.

— Мені подібна ситуація знайома... Я сам недавно втік від повстанців з Чорного лісу. Теж при штабі залишили, в отамани Гупала, — сказав Євген.

— Я вирішив спочатку роздобути надійні документи, гроші, а потім вже пробиратися додому. Тепер нам удвох легше буде, — радів Віктор.

Євген ГРУДАН,
серпень 1921 року:

«Підняв серпневої ночі Артем Онисчук з купкою січовиків — своїх помічників, а ці недавно пристали до нього — вийшов нарешті на лісовий хутір. Постояли. Прислухалися. Тихо. Попростували до великої річки, обгородженої високим ґніном; власне, більше і нікуди йти, бо хата на хуторі була одна.

Хатка виявилася запертою зсередини. Артем під'їхав конем до воріт, вхопив рукою за їх верх, підтягнувся і перевалився на другий бік.

— Хто? — клацнув затвор ручного кулемета.

— Свої, Онисчук...

— Хто такі?

— Артема не впізнаєш, добродію Онисську?

— Піддали...

З хатнього вікна стирчало дуло кулемета. Виднілася кремезна постать Ониська. Вусате обличчя серйозне, густі кошталі брови майже закрили очі.

— Не розлучаєшся, добродію, з оцією штукою. — Артем поплескав по дулу.

— А нащо? Шпендяють тут... на чуже добро зазіхають... А ти, казали, замістуєшся.

— Сам бачиш, що ні. — відповів і відчув, як затерпала душа.

— А Ходак амністується... С-сука!

Мов на живі йому сіллю поспалили. Це ж і його отак нахваляли Ониссько.

Мов і не здогадується, що то після розмови з ним Ходак пішов адаватися.

— Може, пустити до хати, добродію Онисську, — звернувся Артем. — Мабуть людям відпочити треба...

— Хай заводять коней...

Двері відчинилися. Високий Онисько в шинелі наопаки присівіти ставши ліхтарем, ніби перекопувався, хто перед ним, потім прикрутив ліхтар — гав не дарований! — повів за собою у господу.

Хата Ониська обставлена не бідно. Два залізних нікельованих ліжка, дзеркало в ажурній металевій рамі, зінтерівська швейна машинка, патефон...

... Не дивлячись на те, що пахло квашеним помідором і старим салом, все ж відчувалася зашпук.

— Оце всі твої люди? — насмішувато дивився Онисько на п'ятьох його супутників.

— Всі. Решта амністувалася... — сів на табуретці, зіпсирінь ліктем на край столу.

— Що думаєш робити?

— Побачу... Перекусити і випити знайдеться?

Онисько вінс миску сметани, варену курку, отірки, поставив зелену тарілку пляшку.

також проводилася культурно-освітня робота серед інтегрованих. Роторенні вояки армії УНР у польських таборах інтегрованих тлумачили про те, щоб повернутися в Україну і продовжувати боротьбу московським більшовизмом аж до переможного кінця. До речі, «наштво» (УВБТ), яке поставило собі за завдання зберігати здоров'я вояків, бо в той час Гол. Отамана С. Петлюру обсіли люди, серед яких були вояки армії УНР. Душею того УВБТ, а пізніше і головою, був полковник Юрій Отаманів, талановитий старшина і видатний український патріот. Пізніше польське міністерство військових справ тітувало деяких вояків інтегрованих, і більшість українських військовиків сконцентровано в таборі в Каліші, в Познанському воєводстві, а сам уряд УНР, а вивізком Петлюри, перебував у Південній Польщі, у місті Тарнові».

3 ДОКУМЕНТИ

10 серпня 1921 року

Доповідь тємно-інформаційного відділу Ради Народних Комісарів УСРР № 143, 10 серпня 1921 року.

«...Одно из наиболее крупных событий в развитии нашей борьбы с бандитизмом на Украине — это происшедшая несколько дней тому назад сдача главарей Холодно-Ярского района. Деморализованные и разложившиеся банды Холодно-Ярской армії сейчас окончательно ликвидируются частями нашей 25 стрелковой дивизии и грозный некогда Холодно-Яр — очаг формирования и пополнения бандитов, перестает существовать».

Самый факт сдачи произошёл 4-го августа, когда после продолжительных переговоров с представителями Советской власти в г. Лубен Чигиринского уезда «главное командование Холодно-Ярской армії» в лице атамана Петренко и его помощника Деркача, командира повстанческого куреня Василенко и несколько активных руководителей повстанцев, сдались представителям Губернского командования. Сданным было обещано в 3-дневный срок привлечь на сторону Советской власти всех повстанцев, оперирующих в Холодном Яру, для чего условлено, как с нашей так и с противной стороны не предпринимать в течение этого срока никаких враждебных действий. Все сданные административны и сейчас распризнание это, подтвержденное войсковым командованием, вносится на утверждение Постоянного Совета по борьбе с бандитизмом при Сов. Нар. Ком. УССР. Действительно в течение последних дней продолжается явка отдельных бандитов и не-

отдельных групп Холодно-Ярского района и есть основания полагать, что большая часть за исключением, конечно, одиночных закоренелых бандитов, перейдет на сторону Советской власти. Это, конечно, является весьма крупным успехом, т. к. до сего времени действовавшие в Чигиринской губернии банды отличались активностью и случаев добровольной сдачи среди них не наблюдалось. Переговоры о сдаче, начавшиеся с последнего дня июля м-ца, привели пожалуй даже неожиданно скоро, к сдаче бандитов, действовавшими между прочим, не без помощи нашей и материальными средствами петлюровских агентов и закордонных организаций».

Обращаясь к истории наших действий против банд Холодно-Ярского района, необходимо отметить постепенное усиление нашей активности, проведенную планомерную политическую и агентурную подготовку и привлечение крепких войсковых частей. Предпринятые еще в начале лета первоначальные операции сначала не дали желательных результатов, т. к. бандиты пользовались несогласованностью и вялостью наших действий, стали просачиваться на юг. Направленные для воспрепятствования этому части, в частности отряд тов. Липиде, произвел тщательное обследование Чутовских лесов, расположенных возле станции Чубузово и перстах 30 — 35 южнее г. Чигирина. Большую услугу оказали привлеченные в этом районе к боевой работе курсанты из Лубенского Сбора, находящегося в селе Дмитровке (30 в. южнее Чигирина), детально обследовавшие Черный Лес возле ст. Знаменки и обналичив, несмотря на густоту и болотность, каждую пядь лесного района, в частности, в районе, ограниченный с сев. востока рекой Теслит, с севера — ст. Остер, а район, ограниченный с сев. востока рекой Остер, с юга тракторной дорогой из Черкас на сев. Смелы, с юга тракторной дорогой из Черкас на сев. Смелы. Здесь бандиты после агентурной подготовки, подверглись концентрическому наступлению наших полковых частей и не выдержавши — видимо не возможность оказывать дальнейшее активное сопротивление — перешли на нашу сторону».

Яків ШЕПЕЛЬ,
серпень 1921 року:

«...Почувати там, де біглися з червоними, не можна. Тому, поклавши в конюшину Кшиорового Яру хорунжого, якого згубила любов до тютюну, вночі перейшли 5 км на південь за Каміногірку. Стали на постій у лісі».

Заселив відділ Орла і Шепеля налічував 125 багнетів і шабель. Щоб нагодувати таку масу людей, Орел послав своїх козаків до Каміногірки рекувати у сексота шитоваричного бичка. Рано, коли кухарі

варили страву, почулися далекі постріли з кулеметів. Як і очікували в Кипорівні Ярї почалася облога. Ну що ж, хай стріляють собі на здоров'я...

Відчувши порядкуючу силу авторитетного отамана Орла, шепеляки почали відкрито висловлювати невдоволення поведінкою ад'ютанта Якова Шепеля — Івана Паниковського, якого донедавна ще всі поважалися. Особливе незадоволення викликала жінка (казали, що вона сексуалістка), а якого відкрито спав Іван Паниковський. Козаки винесли «Ізолювати комуністку». Мотив арозумілий: якби вона втекла, то в ЧК знайнуть все, що вона чула й бачила, а отже, багато козаків та їхніх родичів постраждають.

Колі Паниковський пішов десь зі своїми прибічниками, Орел, враховуючи настрій козаків та доцільність, віддав наказ повисити хвостик. наказ було вжити виконано.

Козаки могли законати нещасну і сказати, що вона втекла, але зробиши цього. Можє, хотіли допетки безмежно жоретовому навіть до своїх Паниковському?

Аж ось він надійшов. Бачить: його «симпатія» гоїдається на дереві. «Кинувся, як скажений пес, і почав з револьвером допитуватись козаків, які іронічно всміхалися і казали, що «панна» сама повисілася».

Орел наказав козакам пильнувати за Паниковським, який вів у безсилу лють. Тим часом почала наблизатися облога. Повстанці змінили дислокацію. Стали у густому лісі між селами Пенківка і Ядківка. Тут відбувся інцидент між Іваном Паниковським та козаками Орла. Щоб не дати розгорітися конфлікту, було вирішено роз'єднати загони.

Ввечері наступного дня заїхали до Бруслєнова і від селища доїжджалися, що минулої ночі несподіваті проходили отаман Шепель зі своїх воїством. Селища доповідали, що в лісі під селами Сосни та Миколаївки Яків Шепель розпустив козаків, оголосивши, що штаб, тобто і «історію» братів Паниковських, переходить на терени польської держави.

Тієї ж ночі отаман Шепель і Паниковський зайшли до свого родного села Воляччина. Тут Шепель узяв у свого батька калитку з парськими золотими монетами...

Підійшовши до Збруча, заховавшись у шапцях Першої освітової. До темноти ще було довго, то й поспішали Федора у село по харчі. Відійшовши на якусь віддалі, Федір почув один чи два револьверних постріли. Проте не попернувся, а пішов далі. Зайшовши у крайню хату, поворнувшись істрі. Господина дала гладуцькє молока та буханку хліба.

Повернувся у шапці. Харитон аустрів його питанням:

— Ну, що приніс?

— А де пан отаман? — запитав Федір.

— А де «пан отаман»? Отаман! Отаман! — знервовано передавав брат. — Нема отамана!

А потім примирливо:

— Та «воно» десь пішло! Давай будемо їсти! Федір помітив на руці у Харитона золотий браслет, що його носив отаман, та золотий перстень з діамантами. І все зрозумів. То був «пан отаман», а тепер «воно». Отже, «воно» вже мертве.

Іван Паниковський сказав, що треба було б піти до господині і «віддати», тобто зникнути як свідка. Його пропозицію збули мовчанкою. Наступні вечір, Збруч у цьому місці був вузький, не більше Збруча, бо він пішов у воді перейшли на ту сторону, а Федір залишився. Він сів у воду з того берега:

— Чого стоїш? Давай!

— Де Яків? — знову запитав Федір.

— Давай переходь!

— Мені буде те, що і Якову?

— Перестань!

— Не піду!

— Так тобі більшовики все одно не простять, розстріляють! Давай, переходь!

Та Федір повернувся назад. Заховавшись в очереті, почекав, коли брати зберуться туди. Тоді почав розшуки тіла отамана. Нарешті знайшов. Попросивши у мертвого отамана вибачення, зі сльозами на очах, Федір відрізав ножем йому голову...

На ранок Федір здався ЧК. Як свідчення своєї «благодійності», йому голову зрадженого отамана. Сказав, що, «прозрівши», сам його вбив.

Решту братів Паниковських полки помістили в таборі інтернованих у м. Каліші. Серед інтернованих старшин і козаків і Каліші та Шепель вони пускали чутки, що отамана Шепеля «замордував» отаман Орел-Гальчевський. Ті чутки були спробою відвернути увагу від справжніх убивць. Вони добилися свого: дехто, зокрема матір та дружина Якова Шепеля, які перебували в тому ж таборі, повірили їм.

«Брати Паниковські десь розвіялись по світі, — згадував пізніше Яков Гальчевський. — Врешті, мав я інформацію, що Іван Паниковський у Польщі, коли ввійшов з табору інтернованих, став агентом політичної польської поліції у Катовицях. Ця праця якраз відповідала його політичній структурі».

Самозаквдання відділу Шепеля у вересні 1921 року викликала у душі Орла велику прикрість, але водночас ще більше завзяття: він вирішив продовжувати боротьбу за будь-яких обставин і присягнув собі бути твердим до останку.

Потім Шепель так панічно злікувався? — запитував себе Яків Гальчевський. — Де подівся той рухливий, відважний і хитрий повстанчий катяжик, яким був Шепель упродовж двох років? Можє, душа його вже передчувала смерть?»

**Александр НЕСВИЦКИЙ, Полтава,
10 серпня 1921 року:**

«Говорят, что в Полтаву из поволжских губерний будет перевезено на прокормление до 2500 детей. Имеется в виду обложить каждую десятину земли 5 фунтами зерна «на голодающих», а также «на налог» по 15 руб. с десятины. Между станциями Коломаком и Виноной (на Харьков) были сняты рельсы; произошло крушение поезда, причем много раненых и 24 убитых. Интересные цены на почте: простое письмо — 250 руб., заказное — 1250 руб., открытка — 100 руб. Телеграмма, слово — 500 руб., срочная телеграмма за слово — 3000 руб. Отправка денег — по 20 руб. с тысячи. Из Полтавы войска перекаются на Киевский фронт. Поговаривают о возможности войны с Румынией. Вооружается и Подыша.»

**Александр АНТОНОВ,
10 серпня 1921 року**

Армійська розвідка красних, чекісти розкидали над Тамбовщиною своєю літучою сіттю, вербували агентуру, маніли гризми, залюбували, зловчували доносительство. Це давало певні результати.

Наприкінці липня командування так званої шостої бойової дивізії Павла Павловича отримало інформацію про перебування головної групи антоновців. Вони переховувалися на одному з островів озера Зміїного. За даними секретних агентів в групі були й брати Антонові.

Місцевість, куди прибули карателі в пошуках повстанців була досить живописною. Низина у вигляді котлована розмітрів підліній кулеметний та рушничний вогонь в сорок квадратних верст біля з одного боку окреслена стрімким берегом ріки Ворної, з іншою — відкритою долиною з рядом сіл вдовж озер та боліт. Середина котлована була суцільним болотом, порослим очеретом з грядкою островів. В найвищому місці котловану був міст через річку, млин. Потрапити сюди незомитим ніяк не можна було, але й вихід був лише один. Навіть красні й перекрили. На оточення сотні повстанців були кинути бригади ВЧК, кавбригада Котовська, два ескадрони інших курсантів-кавалеристів, дві роти Владімірських командних курсів, Рязанський кавескадрон, курсанти з Івано-Вознесенська та Рязані...

Розвідка красних на човнях з кулеметами виявила повстанців на острові Зміїному. До них мала намір переплисти група повстанців на конях, яку заарештували курсанти з Івано-Вознесенська. Полонених допитували й вияснили, що на острові перебуває сотня з Антоновим на чолі.

Наступного дня п'ятнадцять човнів красних курсантів з кулеметами

МІСЦЕВИХ

на Зміїній. Але їх зустріли щільний кулеметний та рушничний вогонь. Не змогли висадитися вони на острів і під вечір відійшли на берег. На ранок красні викликали підмогу — артилерію та аероплан. Острів обстріляли артилерією та бомбуванням. Третій штурм курсантів був успішним. Їм вдалося дві десятки повстанців, але всі інші, як заповіли повстанці, в човнах поплили в очерети. Ще два дні прочісування котловани, островів нічого карателю не дали. Вони затримали денщика Антонова, котрий сказав, що під час артилерійського обстрілу з островів загинуло чотирьох повстанців, і серед них Антонов. Але селяни та полонені повстанці в своїх листах Антонова не признали.

Дослідження острова красних закінчилися 10 серпня. Карателі захопили в полон 167 повстанців та привезли на берег 178 трупів.

Між тим брати Антонові таки були на острові Зміїному й могли переплисти красним до рук. Але вони пересідали у виритих в купинах нішках схованках. Курсанти буквально пройшли над ними по настилу, прикинутому з купини на купину.

**Миколай ГОЛИК,
11 серпня 1921 року**

У березні отаман Залізняка знову зібрав свій загін у Мотронинському лісі. Біля Мотронинської дачі він з'єднався з невеликим загonom Ісая Хмари. Набралося трохи більше півсотні бійців. Якщо три десятки хмаринців були на конях, то більшість залізняківців їх не мали. Перешла позичити в красних.

Невдалі Кам'янки, вступу вистежили табуи коней, що охоронялися двома красноармійцями. Коней вдалося доправити в Холодний Яр. Таким чином загін зробився кавалерійським.

Перше серйозне хрещення весною 1921 року повстанці отримали під Федваром. Загін вистежили чекісти й надіслали з Єлісаветграду сотню спеціального призначення, щоб знищити 65 козаків поки вони не зберали більше сили. Проте зенацька залізняківців застати не вдалося. Селяни повідомили повстанців про наближення карателів. У селі Єлісаветградському наймаючим чекістам, серед яких були росіяни, євреї, латвія та навіть кілька китайців й жодного українця, бій. За селом влаштували засідку. Карателям втрачати було нічого, вони вже знали — залізняківці не бере, тому захищалися відчайдушно. Кулеметна зброя зробила сили приблизно рівними. Перестрілка, потім шабельна рубка тривала майже годину. Нарешті чекісти не витримали й почали відступати на Федвар, де їх чекало підкріплення.

12 серпня в одному з бій під Нижнім Верещаками Голика було поранено. Хмара на той час вже оперував зі своїм загonom окремо...

Отамана відвезли на далекий хутір лікуватися, загін він полишив у латинця Петера Фредерікса, дезертира с.Красної армії, котрий досить хоробро показав себе в боях, став помічником, чи точніше — ад'ютантом Трохима, слідував за ним, немов тінь й не одного разу ризикнув життям отаману. Однак українські повстанці не признали латинця командиром, незважаючи на його відчайдушну хоробрість. В кімнати загін розпався на бойові окремі групи.

Мефодій одужав через півтори місяці. Довкрут нього знову збиралася півсотні повстанців. Очевидно серед них потрапили і секретний агент ЦК, бо невдовзі загін став вперто переслідувати 22-й советський кавказський полк, який мав наказ знищити «банду Залізняка».

Наприкінці липня, намагаючись відірватися від наполегливого переслідувача, отаман Голик пробігається зі своїм загonom у Чортківський повіт — в Чутянський. Але не відсиджується по схованках. Напавши — робить кілька сміливих наскоків на село та залізничну станцію Знам'янку.

11 серпня вже в Чигиринському повіті 70 кавалеристів отамана Мефодія Голика об'єднують з загonom Завгороднього, Орла, Мамка.

Секретний агент чекістів, якого так і не вдалося виявити, повідомляє своїх про те, що «на раді отаманів командування над об'єднаним загном в 250 бійців 200 з яких — кавалеристи, з кількома кулеметами і навіть гірською гарматою, доручено отаману Залізнику».

За наведенням більшовицького розвідника у відсутність головної сил в шабір Залізняка вдіраються карателі з 222 советського піхотного полку. Повстанці втратили сорок коней, брою, набої. Дісталася й половина сумка отамана Залізняка з документами.

Карателі влаштували в захопленому таборі засідку повстанцям. Врятуватися вдалося небагатьом. Отаман Голик з 50 бійцями втік у ліс.

Через кілька днів до нього приєднався відділ отамана Архипа Бодаренка, а згодом і Завгороднього.

Об'єднаний загін вирішив зробити рейд на Херсонщину, під Бобринець.

Вадим ВІТКОВСЬКИЙ,* Поділля,
серпень 1921 року:

«...За вікном дзвеніє трамвай, десь грав духовий оркестр.

На підписаному mandatі ще не підсохло чорнило.

«...даний члену Колегії Подільської Надзвичайної Комісії товаришу Грудман Ельзі в тім, що їй доручається вести переговори з організацією банди Лихом і ватажками інших схожих антирадянських організацій. З огляду на це, враховуючи надзвичайний характер даного доручення, товариш Грудман і супроводжуючі її співробітники без санкції

Подільської Надзвичайної Комісії і командира Першого кінного корпусу Червоного козацтва не можуть бути піддані ні обшуку, ні арештованню».

Важко уявляється, як військовим одиницям як Кінкорпусу, так і іншим, а також цивільним властям пропонувалось подавати товаришу Грудман допомогу по особливим вимогам як реального сілоу, так і всіма засобами пересування, що здійснюється в даній частині чи закладі.

Тоді Грудман має право вільного пересування по всіх шляхах сполучення УСРР.

Важко уявляється підписами з прикладенням печаті засвідчується: «...Грудицька Підпис Командир Першого Кінного корпусу Червоного козацтва».

Не було підпису Примакова.

Повертись із завдання Віталій, черкне ось тут, — голова нігтем показав по сусідству зі своїм прізвиськом, — і тоді, Ельзо, візьмешся за мене до. Є бажання? Може, відпочити хочеш, то скажи. А чому б і ні? Вставай!

Обвинує це, — заперечила. — Після всесвітньої революції відпочити — самі, либонь, такої ж думки?

Я? Що — я? Стариком відпочити в розгал боротьби шкідливо. Ми можемо багато проспати, політичний шух втратити. Ось як!

— Якій з нас старик, — посміхнулася.

Увійшов Примаков. У військовому френчі, стягненому в поясі ремешком, з дерев'яною кобурою маузера через плече, в запилених чоботях — певно, з дальньої дороги. Випер світліє чоло.

Ну як, Віталію?

— Порядок! Захопили канцелярію Хмари. Ось подивіться, — взяв у ліву руку мішок, витрусив на стіл папери.

Замисливши видобув із тієї купи кілька сторінок. Виявилось, список співробітників народної міліції Брацлавського повіту. У графі, куди зазначено заносяться примітки про службу, рукою Хмари чи когось іншого проставлено «порізати», «порубати», «розстріляти».

— Шкода, самого гада не застали.

— Вітик? — від хвилювання нахилився корпусом вперед голова. — Як же він?

— Батько Лихо його пристукнув, — пояснив Примаков. — Не встиг.

— За що?

— Суперечка у них вишпила якась... Думаю, причиною цей папір. То був наказ головного отамана від 29 лютого 1921 року про признавання Хмари-Харчука командуючим «144-ю повстанською Надбузькою дивізією», під такою назвою був відомий в Польщі його загін. Зокрема, зазначалося: «Призначаю помічником старшину Дорошенка (Лиха), голову оперативного відділу — Вариводу, діловодом — Завірхоу, ко-

мендантом — Сивожу, підсестиним — Кочубей, вахмістром — Голубовичу...»

— Лиша не задовольняла посада заступника, — продовжував Юрій.
— Очевидно, претендує на лідерство.

Голова губЧК подав мандат. Примаков нахилився підписувати і за бачини прізвисько Ельзи.

— Знову вас посилають?

— Добровільно йду, — відповіла.

— Не боязко?

— У Ельзи на цих отаманів везіння якесь, — мовив голова. — Особливо, примором, ні з ким іншим, крім неї, розмовляти не хоче. Подати комісаршу — і все.

— Артем — далеко не Лихо. Цей, може, на всю губернію один такий — Лихо! Прізвисько само за себе говорить.

Перш ніж поїхати до Лиха Артема Онущука, вкотре все продумав, намагалися проаналізувати найменші відомості про нього. Правду кажучи, ризик був. І немалий. Повстанці непогано організовані, зібрані в єдиний кулак. Ядро складали петлюрівські офіцери — зайшли швидко і спеціально приєднали Петлюрову. На думку Віталія Примакова, Петлюра уважав загиб Лиха своїм діючим підрозділом, розквартированим у губернії, був високої думки про нього, цинувач заслуг і, звичайно ж, повністю покладався. Ще у квітні минулого року затримали поручка Стачинського, який за наказом Петлюри побував у Лиха, передав вказівку: «З'єднатися з моєю армією в Ярузі, біля Ямполья, і тісно співробітничати з польськими військами проти Червоної армії».

Щось, очевидно, сталося на каналі зв'язку Петлюри з Лихом, бо останній не підкорився...

— Чому? — пробував розібратися Ельза. — Зневірився в успіху дальшої боротьби? Ні, адже не склав зброї, до цих пір тероризує окремі райони губернії. Тоді — чому? Захотілося самостійності, самому визначитися в боротьбі — або всі зорі собі на груди, або гірката нещастя. А можливо, не забув Петлюрі образи, яку той наніс йому, призначивши заступником Хмари, поставив на щабель нижче? На цю карту можна було ставити.

Відкопи на Поділлі, вперше за довгі ночі приснилася її Латвія. Дивно приснилася. Море брижілося, гоїдалося, кидало на берег брижками, що застигли і падали до ніг бурштину. На піщаному узбережжі дрови сосни билилися шпильками, теж бурштиновими. Все, що попадалося на очі, було з бурштину.

Вони з Констандіолом брели при самій воді: «Диви, скільки сонячного каміння!» — хвалилася вона Михайлові. «А сім'я у тебе є?» — спитав раптово. «Аякже, — відповіла, — є у мене наречений». Тільки де він? На ось цьому узбережжі зустрічалися, Раймонд приходив з їхнього робітничого селища, де працював на заводі, і подовгу сидів на

камені і слухали море. Де ж він тепер? Хай би побачив його Михайло

свого і вродливого! Де ти, Раймонд?! «Раймо-о-онд...»

Дослухався, а в кімнаті сама. Ні моря, ні бурштину, ні Михайла, ні Раймонда. Як це давно було! Коли ж вони бачилися з Раймондом? Літ

чотири. Як це давно було! Коли ж вони бачилися з Раймондом? Літ чотири тому, як пішов він у латиські стрільці, та й не мала більше про нього новини.

Сиділа на краєчку ліжка і стомлено дивилася поперед себе. Раптом

згадала, як там, цікаво, Артем з Лихом?.. Того разу вперше, напевно, за багато зустрічей Артем з Лихом

стояли один проти одного, бесідували серйозно. — Як жартуєш, Артем? Тільки правду-матку, — вимагав Лихо.

— Не ескажуся.

— Хм... Сиди у теплій хаті, баба під боком, — заздрісно роздумував

Лихо. — І ти б міг, — натякнув Онущук. — На знобиті коліна? — не запитав — прошивні отаман. — Та

ж, я повірю! Думаси, повірю, що навіть на таких, як я — як Лихо! —

вистає поширюється? Дудки! Не може такого бути, щоб під Лиха

написали.

Взагалі не зрозуміла мовчанка. Як вчинить Лихо — послухається

її поради і здасться чи в гніві від безвихідного становища накаже

покинути колишнього отамана, свого товариша, який зрадив ідею «само-

стійності України» і поклявся. Міркував і Лихо: чи не затіяв Артем злу

раду — сам прийшов, по давній дружбі, чи, як приманка, відволікає його

від мене, вишлов у сини, непотітно наказав хлопцям обстежити все, чи

немає побуду чекістів. Нікого не знайшли, і отаман трохи заспокоївся,

навіть приспособив себе: що міг подумати таке про давнього друга.

— Ти думаси, я не розумію, що серед моїх є зазуди, готові хоч

навіть бити до більшовиків? Знаю: є! — Хай забираються до дідько-

вої матері! Як з них біжить? Зазуди — і все. Хай забираються! Бо від

них тільки кулю в плечі можна...

— А ти?

— Бачиш, Артеме, ти з червоном зумів. Хоча не думай, що я схова-

ла, не думай. Ні! — почав отаман. — Якби ти раніше на таке пішов,

якоб мені на слово, я пристрелив би тебе, так, прикинувши, як не-

можливо — інше діло. Ти тільки не подумай, мовляв, здався Лихо, ні, але

я бою як другу: не бачу я, Артеме, успіху в нашій боротьбі, до того ж

зазвонили нема звідки чекати... Ось Тютюнник у Польщі сидить, в теплі

і диктату, не їде воювати з більшовиками, все циркулярні шле... А

Лихо?.. Словом, звели вожді нашу боротьбу наівісче... Так що ко-

жен у такій ситуації може чинити, як йому більше до вподоби. Ти ось

можеш. Можеш, і я б, та не вийде у мене з ними розмови. Тому, що я —

Лихо! Лихо! — розумієш?!

Нестеренко! — гукує.

Увійшов ад'ютант.

— Збери хлопців. Скажи, хто хоче до жінок вернутися, хай їде з нами — показав на Артема. — Сам теж можеш котитися до дідькової матори.

...В губчека разом з Артемом приїшов найближчий помічник Дмитро Терещенко, відомий як Завірюха, сотник Флерко Ченука і ще два десятка бандитів.

«Не випадково відпустив їх отаман, — аналізувала Елиза. — Вони шив, напевно, позбавитися нестійких, таким чином зміцнити свої ряди. Чи не за кордон збиратися?»

Подивилася Констандогло.

— Треба діяти, Михайліце. Непросто все це. Ти подумай і знайди раніше відпустив отаман своїх хлопців, а сам не здавався? Вийдаєш. Зустрінемося в губЧК.

Банду на хуторі не залиши. Селяни бачили, як розділилися на дві невеличкі загони і вранці поїхала врізнібач.

— Як бути?

— Я і дивлюсь, першників прямо підємо, — сказав Константин. Ти з кулеметним взводом Соловйова — направо, туди он слідаєш. Можливо, доженемо.

Михайлово поцастило. Годин через чотири його група допала до лісу в лісі, під Рахлями. Зрозумівши, що цього разу не втекти, загони не витримали; отаман наказав розсипатися і залагати.

Почалася перестрілка. Чекисти стріляли з сідла. Поранені у ноги Константин і знову на землю.

— Всіх спіймаємо! Нахрапом не взяти. Приймемо бій. Новина, а гранатою підпалити поближче до них.

Ліхо метався, ніби повк у пастці. Прекрасно розумів: сидіти на місці довго не можна — підійде підкріплення, та й набоїв скоро закінчатися. В будь-який момент могли оточити. Як бути? Тикати! Тули — до кордону!

Порадившись з ад'ютантом Шевченком, удвох скочили у сідла. Вислизли Новиком кишу гранату.

Ліхо відчув, як потім обскотів лівий бік. Сил вистачило тільки піднести до скроні револьвер і натиснути.

**Іван МАТЮХІН,
серпень 1921 року**

Після випадку з Ектовим і Котовським Матюхін став дуже обережним. Його мобільний, добре озброєний загін добряче дошкуляв красним, але розгрозити чи навіть оточити себе не давав. Допомога близьким чергові зрада.

Зв'язковий повстанців лісник Александр Похрунчев (Леший) погодився співробітничати з чекистами. З його допомогою білі то й

успішав в Тамбов, а насправді в ЧК було переправлено начальника адміністративної міліції Івана Карпова. У того починалася після поранення гангрена руки й потрібне було негайне хірургічне втручання.

Карпова було поставлено перед вибором — або негайно розстріляти, або дозволити у виході на Матюхину й ризикнути операцією. День дали на роздуми. І Карпов здався. Часу практично на роздуми не було і під виглядом представників неіснуючого есерівського центру «Представники» почали вмовляти Матюхину перейти у Воронежську губернію для з'єднання з іншими повстанськими загонами. Але отаман відмовився залишати ліси.

Тоді чекисти через зв'язкового викликали в район розташування повстанського штабу каральний загін. Під час засідання Бєдугін висловився у Матюхину. Постріл послужив сигналом для атаки карателів. Всі члени матюхінського штабу були винищені. Але сам Александр Матюхін з братом і близьким оточенням ще продовжував боротьбу до кінця 1922 року.

**Артем ОНИЩУК,
серпень 1921 року:**

«Щодня до губчека надходили денеші. То в одному, то в другому вони бачили Артема Оніщука із загonom. Грабував склади, крамничі. Завжди не ціпав.

Не може бути, щоб не Артем, — не вірив Константиндогло.

Хтось, певно, зміг його перекопати краще, ніж ми, — мовила Елиза.

— Ні, не він... А Ходак?! Отаман Чорний же сказав, що Артем його вбивав...

— Я ж цього не заперечую... Але ж і те факт! Оніщук знову отаманство. Спасибі, поки що не вбиває...

— Клявся ж!

— Так нам не розібратися, — сказала. — Треба знайти Артема, бо за кордон підє... Тоді прогорить «експеримент»...

— Де ж його, біса, шукати?! Ніби не чоловіка, а голку у коніці соломи шукати... — перував. Очі від безсоння підпухли, білки заскандували червоними прожилками.

— Самим його не знайти...

— Що ж робити?

— Спробуємо пошукати тих, хто раніше був з Артемом, але покинув його. Може, старими місцями мандрує...

З'ясувалися з сільреволюціями. Просили навести довідки.

— Є у нас один. Ціба... — сказали. — Живе на відлюдді, під селом десятою дорогою ймає... Тяжко буде з ним домовитися.

Ціба — мовчазний, мов з каменю тесаний, широконечий чолов'яга. Під дашками густих брів і очей не розгледіш — нелегко помітити любовання, невпевненість.

— Артема знаєш? — запитала Ельза.

— Я багатьох Артемів знаю... — спробував ухилитися від прямої відповіді.

— Опишуча.

— А-а... Ну знаю, — байдуже відповів.

— Давно бачив?

— Давно-о... Пішов я від нього. Назавжди.

— Хіба?

— А що?! Багато пішло, ну і я...

— Де Артем?

— Звідки мені знати... Це йому краще відомо. Ховається десь.

— Точніше, Ціба! — напоїли Констандогло.

— Тільки умова: я вам нічого не говорив... — сказав той парент.

Іван САВЧЕНКО (Нагірний), 12 серпня 1921 року

Влітку 1921 року проти повстанців отамана Нагірного, котрий три роки не давав спокійно жити більшовицьким окупантам, було введено регулярні армійські частини, каральні загони. Повстанці заступили на невеличкій території між залізницею Черкаси — Сміла, трамваєм Кам'янка — Чигирин та річкою Тясмин. Бої та збройні сутички в серпні відбувалися практично щодня...

...З відходом з Золотоношського повіту армії Омеляновича-Павленка, повстанці Івана Савченка зброю не склали, а продовжили боротьбу. В одному з боїв тяжко поранили отамана Калаберду й невдовзі він помер від ран. Його білці перейшли під команду Савченка. Об'єднаний загін у вересні 1920 року отаман привів до Холодного Яру. На цей час приєднав пік повстанців, піднятого Степовою дивізією Костя Блакитного (Пестушко). Савченківці брали участь у визволенні Чигирини, Черкаси, отримали завдання захопити Хорол. Але красні стягли в містечко великі сили й сотні повстанців його здобути не вдалося.

Савченко з'являється в рідних місцях. У Вереміївці він відкрито проводить мобілізацію, розгріпаючи советську владу. ПОтім рейду в Москаленки, Васютиню, Піщане, Іркліїв, Драбівку, Мойсенки наводив жах на більшовиків.

З настанням зими Іван Савченко розпускає повстанців по домівках.

...рекомендувати їм зголоситися на амністію. Амністовані повстанці за наказом Савченка «виловлюють бажання й зброєю в руках стати на захист революції» й запропонували свої послуги місцевій міліції, куди вони з радістю прийняли. Очолив збройний загін «міліції» товариш Савченка — Микола Дібринний. Сам отаман з близькими командирами та помічниками — в березні вирішив переїздити на Дніпрових островах.

В березні до Савченка прибуває посланець з Холодного Яру, отаман запрошує його в Холодноярський повстанком. На той час його очолював отаман Петренко. В Холодному Яру Савченко зустрічається з представником петлюрівського закордонного штабу — колишнім вчином Микола Гладос — Нестеренком (отаман Орел). Той намагається роз'яснити Савченку, що не слід зараз, до проголошення загальноукраїнського повстання, підтримувати рейдом з Польщі армії УНР, вести активну боротьбу, а треба збирати сили й чекати сигналу для одночасного наступу проти більшовиків. Домовляються про зв'язок і передачу сигналу до повстання.

В травні, нарешті, такий сигнал савченківці отримують. Більше того, до команду отамана прибуває з Холодного Яру дві сотні досвідчених у військовій справі козаків. З ними в ранці командира Наддніпрянського повстанського загону, він громить 5-й полк 5-ї красної дивізії й переправляється через Дніпро до Холодного Яру.

В другій половині червня красні довідалися про те, що загін Савченка базується на Дніпрових островах, неподалік Чигирини. Проти повстанців кидують батальйон 6-го полку на пароплаві. Однак командир перемиського загону міліції Микола Дібринний встигає попередити свого товариша й Іван Савченко уникає розгрому, повернувшись до Холодного Яру, частини повстанців він наказав «амністуватися» й йти в загін Дібринного... Але нелюбовання з отаманом не припиняється.

12 серпня повстанці отамана Нагірного (Савченка) оточують карателі й вимушені прийняти бій. У цьому загибло чимало вереміївців. Однак спокій отаману з групою білців все ж вдалося врятувати з оточення.

Григорій ЯКОВЕНКО,* про середину серпня 1921 року:

«...До мене та Петіенка дійшла звістка, що здався й загін Петренка разом з отаманом деркачем та (Семеном?) Чучупаком.

Петіенко... кинув будь-яку роботу в Холодноярській окрузі і збирився пробиратися в Полтавську губернію, де вирішив закопіруватися і очуквати як советська влада вчинить з амністованими... Я ж вирішив разом з ним пробиратися до Єлісаветграду...

«>> Романом Ковалем»

В районі Кам'яньського лісу зустрівся з трьома кавалеристами, які стояли на чатах при дорозі... Я попросив їх вести мене до Отаманенка... Той мені почав відразу скаржитися на загоном всі старшини його (Нестеренка) не люблять... Розповів, що

В цей час Нестеренко-Орел, який вирішив не піддаватися на агітацію, вів — щоб дати можливість козакам відпочити від безперервних боїв — переговори з совєтською владою. Загін розквартирувався в Бондурівці...

Нестеренко-Орел погодився на пропозицію Отаманенка вислати мене на переговори з Головою виконкому Чигиринського повіту. Я, звісно, з іншим прізвищем, поїхав у Кам'янку. Не дочекавшись завершення переговорів і мого повернення з Кам'янки, загін сховався в лісі. В Бондурівці залишилися очікувати мене кілька козаків та начальник штабу Отаманенко.

Дочекавшись, поїхали в Бовтвишчу. По дорозі радівся як бугай. Отаманенко розповідав, що він за три роки лісового життя до того виснажився від голоду і холоду, що коли б була впевненість, що совєтська влада дасть вільне існування і не дивитиметься на нього як на бандита, він більше б нічого не хотів... (Отаманенко) страшно розчарувався в людях, які всі зробилися шкурниками...

Так що — казав Отаманенко, — я з'явлюсь (тобто, здався — РКХ) хай би і загрожувала смерть, оскільки для мене тепер після цього так важко прожити в такому стані навіть два дні... Хочу жити — ось мій кредо...

Згідний був з ним і я, але підпільна робота до того посядає в мене недозвіру до всього, що оточувало, що я ніяк не міг допустити, щоб совєтська влада залишила мене в спокої...

Попрощавшись з Отаманенком.

З тяжкою думою повертався я в Єлісаветград. (Наостанок) пообіцяв Отаманенку більше з ним не бачитися, щоб не викликати підозри. Приїхав до Єлісаветграду... Поселився у Маймескул, яка передала мені листа від Петієнка, що він зустрівся з офіцером з-за кордону, який розповів йому про арешт Всеукраїнського Повстанку і передав йому Холодноярський Повстанком тимчасово прийняв на себе обов'язки Всеукраїнського Повстанку»...

3 ДОКУМЕНТІВ

15 серпня 1921 року:

Витяг з бюлетеня тасно-інформаційного відділу при РНК УРСР № 148 від 15 серпня 1921 р.

Банди Чигиринського району. По агентурним свідченням в Гутині

в Черном лісах (20 — 23 версты) севернее с. Знаменки 9 августа обнаружена банда Железника в 30 — 35 сабель при 1 пулемете. По сведениям УЧК и агентуры от 10 августа в 35 — 40 верстах севернее Єлісаветграда находится банда Орла.»

Максим ДУМІНЧ, Хмельове,
15 серпня 1921 року

На своє здивування Максим застав дружину й сина вдома, вони вже не пересувалися. Дузич не знав, що через місяць по його зникненню з села, чекісти вислідили в Глодосах місце переховування Галини Дузич з синами, але не заарештували її, а змусили поновити роботу в ЧК тасним виконуючим роль то зв'язкової, то поштової скриньки, то господарки конвоїрської квартири, надаючи притулок чекістам, яких Єлісаветградська, Червоноградська та одеська ЧК намагалися засилати в універсії підпільно. Галина Єлісаветградщина на літо 1921 року вважалася одним з найпереконливішим щодо повстанського руху й у планах петлюрівського повстансько-партизанського штабу фігурував як Перший повстанський кур'єр. Було це, можливо, тому, що при штабі Тютюнника було чимало стосунків з Єлісаветградщиною, а глодосяни Василь Недайкаша, Фока Мешко, Тихий Березняк та інші, займали важливі пости в розвідці.

Весною 1921 року з Польщі в розпорядження командуючого Першим повстанським округом Герасима Нестеренка (Орла) штаб Тютюнника відправив більше десяти спеціально підготовлених для підпільної роботи старшин, котрі мали зайняти в окрузі різні команди посади. Серед них був і глодосянин Тихий Березняк. На цей час отаман Орел став вже мережу тасних явок, налагоджену розвідку й систему зв'язку. З Холоднояр, де базувався його основний загін Герасим Нестеренко з часом виїздив у свій округ і збирав інформацію в районних отаманах, інструкував їх. Останні інструції з Варшави отамана не дуже влаштували — йому, як і іншим командуючим головним округу Гулінь-Гуленка рекомендувалося припинити всілякі активні дії проти більшовиків і гуртувати сили для одночасного виступу, який має розпочатися по всій Україні з вступом на її терни відділів армії УНР з-за кордону.

Нестеренко знав, що головком округу Гулінь-Гуленко, котрий переходив у Єлісаветграді, з трудом у зв'язку з чим зміг відійти до Єлісаветграда, призначено на травень. Це привело навіть до ряду провалів у Єлісаветградщині. Але наказ є наказ і Нестеренко мусив йому коритися. Він з великими труднощами зумів попередити підлеглим йому отаманам про те, що строки повстання переносяться. Окрім Єлісаветграда, де господаркою явочної квартири була артистка під псевдонімом

Паві Матка, Нестеренко мав підпільні трійки в довкружних селах Обозинівці, Глодосах, Оситіяжці, Хмельовому, Новоукраїні, Лебедівці, Катеринівці, Волянському, підтримував зв'язок з отаманами Гуржос, Железняком, Отаманенком, Петренком, Хмарою, Напалком та іншими, повстанцями Холодного Яру й Центральнопівденних виходи на сусідні повстанчі округи через зв'язкових у Лебедівці, Євдокимівці, Городищі, Кам'янці, Чигирині... Мандат на 1-й повстанчий округ для Герасима Нестеренка вручив у Львові Тихонові Березняк, генерал Змієнко. У серпні він же прислав до нього по закінченню службової школи старшини кількох земляків-глодосян. І серед них Тихонові Березняка.

Березняк зупинився в Обозинівці, у своїй коханки Меланії Прислухав пошуку отамана Орла. Вони зустрілися в Шатівському лісі. Березняк передав Орлу довгоочікуваний ним мандат головного отамана 1-го повстанського округу...

Оскільки Штаб Тютюнника вимагав налагодити мішійні зв'язки з довкружними отаманами, Герасим Нестеренко відправив за кордон свою коханку і зв'язкову — хмельську вчительку, чорняву красуню Ганжу Гуржос (псевдо Ганзя, Надіївка) зі звітом і за інструкціями і грошима, брала який стримував озброєння козаків підлілля.

Не дрімали й чекісти. Через переверованого повстанця із хмельського отамана Охима Коваленка они виїхали на командувачий районним округом Володимира Новицького. Козаків нікого не знайшли. Даніленко (діяв під псевдо Карній) виїшов на підлілля Першого повстанського округу Орла-Нестеренка. Але оскільки підлілля будувалося за принципом двійок, трійок і п'ятірок, тобто підлільник повинен був міг знати ще чотирьох козаків-бойовиків, а як правило, знав лише трійку та зв'язкового, то провалити всю організацію відразу не вдалося.

В січні — лютому вони зопалу розпочали було арешти в Єлисаветградщині, Хмельовому, Глодосах, але великої шкоди підліллю не завдали. Втім, шпиготки, звичайно отримали. Гуліш-Гуленко поміняв паролі, а в іншій, певний час організація успішно минала чекістські сіті.

Галина Думич отримала від чекістів завдання виявити в Хмельовому підлілльників генерала Змієнка. Що вони в Хмельовому є, красуня сумнівалася. Вчительку Гуржос уїзнав у Варшаві один з чекістських агентів, який працював при Повстанському штабі Змієнка і Тютюнника.

Думича чекісти вирішили не заарештовувати. Про це їх просив Галина, тому вона зробила вигляд, що повірили в красноармійські документи Максимів і не чіпали його.

Закопавши в садку під вишнею отримані від Махна коштовності, Думич всерйоз зайнявся порослим бур'янами, кілька років не оброблюючи поле. Галина була в сім'ї розробити лише невеличкий город та свій сад, тримала в ладі невеличкий вишнево-яблуневий сад.

Про те, що вона знову працює на ЧК Галина Максимові сказати не могла. Дочка тільки зовні видавався спокійним і відводив душу в роботі. Максимові він завжди пам'ятав, що і він, і дружина — на крочку в арешті, і був готовий шоківилити до зустрічі з ними. Тому ні в день, ні в ніч не розлучався зі зброєю.

**Ельза ГРУДМАН,
серпень 1921 року**

...Да хати підійшли старим, давно не чинишем садком; напевно, не бачили тут валовічих рук, а хазяйка ніяк сама не могла дати йому ради. Зупинилася жінка з відрами і сховалася в старенькому хліві, до стріхи обсаженому кукурудинням. Більше ніякого руху на обійсті.

Може, в хаті він не сховається... — підказала Грудман.

— Багато в такій халупі не сховається... — підказала Грудман.

— До Артема треба йти одному. Ти, Михайле, залишишся тут... —

— Що-о?

— Ясно є охорона, тебе впізнають, можуть зопалу... — мовила. — А

Констандогло посміхнувся: ось вони, жіночі хитрощі!

Двері відчинилися незачиненими, і чекістка — на перший погляд, звичайна селянка, по самі очі залпнула хустиною, — ступила в сім'ю. Нікого.

— Якій чоловік у білій вишній сорочці сидів за столом і пив з кух-

ни Пукало, чи Артем? З опису Михайла, ніби він.

— Без жіночого слова вивалив одне одного. Ельза розуміла, що треба

припинити розмову.

— Добридень! Де хазяйка?

— Виїшла. Скоро буде.

Видула: чоловік, може, Артем, її пильно роздивляється. Раптом зля-

лася: візьме й застрелить... Подумала про наган, даремно заховала

так далеко під одягом.

Несвідомі чоловік розсміявся.

— Диви, і не боялися таку гарну дівку посилати...

— Вза про що?

— Кажу, штани... Селянки в галіхве не ходять... Не здогадали-

ся? — ніби знувався Артем.

Отакі! Ні вона, ні Констандогло не звернули уваги, що вона одягнена в зелені армійські галіфе.

Ельза скинула кожухок. Під ним була шкірянка, перетягнута в талії

ременем, з кобурою на поясу.

— О-о! — розглядав Ельзу отаман. — Які ми! І що ж робитимемо?

Думич хоч познайомимся: Артем! Та ви ж про мене чули, напевно...

— Так. Лист вам від Горіна, — дістала складений вчепверо артема. — Ану?! — ожив Артем.

Обличчя насунилося, зсунулися на перенісся брови.

— Ну що вам треба?! Мало Ходака?! Живу тихо...

— Не лавім тихо...

— ...на мокре діло вже не йду! — майже прокричав. — Здається, вдруге? А може, заманювати мене здумали?

— Ви знаєте Горіна, у нього слово з ділом не розходиться. — Здається, Ельза. — Збирайте загін і ведіть каятися...

— Загін... — пхикнув Артем. — Кілька чоловік... Здав я свій загін. Думав, кишені трохи підлатаю, та й і на хутірці осяду... А ви вже тут! Похнюпив голову. Погляд знов забукав підлогою. Горін — сербський чоловік? Здатися? А як пастка?! Як тоді бути з хутором, що вже почав було йому маритися?

Чому тільки Горін? За пограбовані красниці тільки чи, може, якісь накази?

— Я повинен сам побачитися з Горіним! — відповів рішуче.

— Ідмо до нього...

— Один з вас залишиться тут... Той, що в садку. До мого повернення, так мені спокійніше.

— Виходить, знаєте?

— Бачив, як садком йшли, — посміхнувся.

— Гаразд! Я залишаюся...

— Ви?! — не сподівався Артем. — Сюди прийдуть мої хлопці...

— Познаюмося... — намагалася спокійно триматися Ельза, хоч на серці було тривожно.

— Ну-ну! — проморгнув, забіг до сусідньої кімнати і швидко повернувся з якісною маняттям. — Ось перевдягніться, бо перед моїми очима за ваше життя не ручаюся... А так щось придумано.

Отаман вибіг з хати і повернувся з озброєним бандитом, коли Ельза вже вбралася в селянську одіж.

— Це моя родичка, — вказав на Ельзу. — Охоронятимеш до мого повернення. Якщо хоч волосся випадє... Зрозумів? Я скоро...

Замість Ельзи Констандогло побачив двох чоловіків, що верхи на конях до нього, — під шинеллю першого вгадувалися контури озброєної — налаштував зброю.

— Не нервуй, — комісар... — випередив вершник.

— Артем?! Що ж ти, бузавіре, підводиш?

— Помовч, добродію... Розберемося з товаришем Горіним.

— А...

— Вона залишилася. Це краще мені гарантія... Смілива баба!

Другий, несприятливий бородань, був ад'ютантом. Віз якусь торбу і як відходив від Онничука.

Ельзин вчинок Михайло не схвалював: хіба жарт — сама сер

Якщо воляниця розгуляється... Недобрим поглядом поглянув на Артема: ідея, напевно, його — хитрий, бісова душа! Розумів, чому життя Ельзи залежить і від того, як вбереже він отамана... Але тут же віддалі коней червоноармії. Ад'ютант стягнув з сідла свій мішок, поштовх до дверей. Констандогло запитально подивився на Артема.

— Не бійся, комісар... — моргнув той. — Харчів приховили, зго-

Василь ВЕРИГА. 16 серпня 1921 року:

«В другий половині серпня наспіла ще одна неприємна звістка з України, яка стверджувала, що петро Жидівський, довірений С. Петлюри, був схоплений більшовицьким агентом. В цей час Гол. Отаман знову відправився в Жидівського з таємними дорученнями в Україну. Але не погодився з Головного Повстанцю атакувати, де вже мали відомості, що Жидівський, який весь час перебував в оточенні дуже близьких до Головного Отамана С. Петлюри осіб, неспівна людина, і тому відправили його назад до Тарнополя. Про це доповідав Петлюрі Віктор Яновський, відвідуваний у Польщу. Але Петлюра цьому не йняв віри, і його більше турбувало підозра, що він. Тютюнник має плани створити новий уряд, коли приїде в Україну, не маючи довіри до того, що існував у Тарнополі. І Жидівський йому поїхав до України. «Не минуло й двох тижнів, як ми одержуємо повідомлення з України, — пише Яновський, — що з Києва було вислано повстанський потяг, який, простуючи маршрутом Козятин, Жмеринка, Протасів, Кам'янець, — позакрештовував усі наші організації — в кількості осіб. Цим потягом їхав також і Петро Жидівський і, не соромлячися, вийшов на станції, як шпиркляд, Козятин, Жмеринка».

Цей факт, мабуть, говорить сам за себе, як зберігалися таємниці у повстанському руху поділяв звичайно у рантності дії, які заскакують наперед, не підготованого до оборони, а тим більше до проти наступу. Висновок, чим несподіваним наскоком отаман Нестор Махно завдачував своїм успіхам. На жаль, цих очевидних і зрозумілих засад не притримувалися організатори повстання в Україні квітку 1921 року.»

Василь ХМАРА, Цвітін, серпень 1921 року

Василь підписання повстанського руху в Україні повстанці отамани

ся देश коло Берестя, де була розташована і його «дивізія» на різних роботах. Коло самої границі на Волині він мав декілька гуртків своїх козаків кількістю 20 — 50 чоловік кожний. Ці гуртки за допомогою місцевої польської влади, робили наскоки на радянську територію з метою розвідки».

Союз Яковлєва з Петлюрою, як звичайно у Петлюри, скінчився сепаратом — Петлюра не виплатив належних по договору Яковлєву грошей. Пояснив Петлюра свій вчинок тим, що Яковлєв «награбував» десять разів більше, ніж йому належало». Хоч в договорі не було вказано, скільки саме належить пограбувати Яковлєву, останній уважав награване за свою військову здобич, до якої ніхто не повинен мати ніяких претензій, і вимагав заплатити йому по договору.

Якось приїжджає Яковлєв до Львова. Стрічаю його у дворі, де знаходиться експозитура ч. 5. Виявилось, що і його «політику» підтримують поляки. Стригунів мене, Яковлєв зараз же рішив використати в свою користь. Заговорив про невиконаний договір і просив моєї допомоги в одержанні грошей від Петлюри. Його прохання не дало ніяких наслідків, бо я вважав неможливим для себе утручатися до цієї брудної історії. Тоді Яковлєв запропонував, щоб я взяв його до спілки собі. Цього я вже не чекав. Та хоч несподіванкою була для мене остання пропозиція, але я зразу відмовився від «союзу» з Яковлєвим.

Осуд Яковлєв ще не раз приїжджав до Львова і одержував од експозитури ч. 5 гроші, зброю та інше. Він підготувався вирушити з Львова цілою дивізією, і через Київ пройти до Новокараська. Не знаю, чи його для того засоби були, але, як відомо, він навіть і не вирушив, не те що пройшов.»

Віктор БІЛАН,
серпень 1921 року:

«Распростившись 17-го июля 1921 г. в Таганрогском округе с Маммо, я был обременен группой тяжело раненных. Лечение своих больных в советских лазаретах нами практиковалось и раньше. Пользовались армейскими бланками и печатками, повстанцы от штаба получали красноармейские документы, препроводившие в совблизницы и военные лазареты, где они, под видом красноармейцев, раненных в бою с махновцами, проходили определенный курс лечения, а, по выздоровлении, снова возвращались в армию. Так было и теперь. Совершенно безданных, а их было около 30 человек, во главе с Ф. Кожиним, я отправил в таганрогскую больницу. Медицинской они были спасены. Кожина, накануне ранения в мочевой пузырь, постигло худшее: на операционном столе он умер.

Избегая боев, мы подходили к р. Дон, чтоб пройти на Кавказ. Но

мы встретили красными частями Северо-Кавказского округа в Ново-Караськом гарнизоне и утерев надежду на переправу, мы повернули назад.

Идея союза с Совправительством и уход в Турцию утрачивала свое практическое значение. Командиры и бойцы увлеклись идеей амнистии. Вернувшись в Мариупольский уезд, я созвал собрание, на котором поставил перед собой — идти в Турцию или к Соввласти с повинной.»

Сергій ДАНИЛЕНКО, Ровно,
серпень 1921 року

Тяжкої серпневої ночі 1921 року неподалік від села Пшечва польська прикордонна служба затримала перебіжника. Той назвав себе українським повстанцем. Ранком юнака привели на заставу. У кабінеті під великим портретом Пилеядського сидів офіцер і, не звертаючи жодяк на нього, сидів на тих, що увійшли, щось записував у загальний зошит. Потім поклав ручку бік, уважно глянув на Сергія.

— То ким пан буде? Звідки? Чому перейшов кордон?
— Повстанець я, з України, — спокійно відповів перебіжчик і, трохи знизавши, назвав обумовлене з Новицьким число — пароль.
— Чотириста вісімдесят четвертий я...

Ним не висловлюючи свого ставлення до почутого, офіцер заглянув для чогось у зошит, у якому робив перед тим запис, і сказав:

— Направляю вас обох у Ровенську експозитуру (низовий штаб польської охрани — Ю. Д.-Д.). Вілітьлі потратите до Львова.

У Львові взявся за ручку, показуючи, що розмову закінчено. За дверима кабінету Сергій зрозумів, кого мав на увазі польський офіцер, кажучи «обох». Другим був рудий здоровань, з яким Даниленко встиг поговорити сьогодні вночі в бараці, куди його та інших затриманих перевели прикордонники.

У Ровно їм влаштували справжній допит. Сотник, напевне з контрольного відділу, довго допитувався Даниленку про Єлісаветградчину, просив показати на карті, де переходив кордон, цікавився, як саме Сергій це робив. Відповідями, як сталося чекістові, залишився задоволений. Їх з товаришом, нарешті, звільнили з-під конвою, вручили по пакутку.

Здасте у штабі генеральному.

Сергій і Никодима (так звали рудого попутника), провели до вокзалу, роз'яснили, як у Львові розшукати штаб Тютюнника. Даниленко вже знав, що Никодим «працює» в районі Житомир — Коростень, і задання у нього таке ж, як і у Новицького. Про себе Сергій розповідав розповідати якнайменше. Могло трапитися, що попутника його підсунула польська охранка.

Прогулуючись пероном вокзалу, поки Никодим брав квитки на поїзд. Давидленко раптом побачив у натовпі знайоме обличчя. Він ушав до нього. Браніцьку, добру знайому господарки елісаветградського квартири, він знав. Браніцька знала і Сергія, і де він служить. Успішно розпочата чекістами операція могла з хвилини на хвилину закінчитися повним провалом.

Між тим, елісаветградська знайома, котра, як було відомо Сергію, зовсім недавно переїхала в Польщу, байдуке ковзанувши по ньому поглядом, пройшла, не зупиняючись. Це насторожило чекіста. Можливо, щось було, бути, що Браніцька не чекала побачити його тут, на вокзалі, і тому не звернула на нього уваги. Та могло бути й по-іншому. Скажімо, що Браніцька працює на охорону і зустріч із нею влаштована напівпримусом. Та і пакет, який йому вручили, турбував розвідника. Чи не пірив собі везе він до Львова?

Походивши пероном і не помітивши за собою «хвостів», Давидленко юркнув у якийсь глухий провулок. У прохідному дворі, сховавшись за гору старих ящиків, обережно, намагаючись не зламати сургунову печуку, відкрив пакета і прочитав:

«У п'ятий відділ штабу генерального. З цим направляється Черненко для доповіді про становище на Херсонщині. Начальник Ровенської експозитури сотник Левницький».

3 ДОКУМЕНТИВ

19 серпня 1921 року

Витяг військового огляду таємно-інформаційного відділу Ради Народних Комісарів УРСР.

«Тільки подучени от наших частей донесения, сообщают, что банда Махно бежавшая после переправы через Днепр прямо на юг, недалеко от ст. Пятихатки резко переменяла направление своего движения и сейчас, видимо стремится проникнуть в Холодноярский бандинский район, обойдя г. Александрию с юга.

Это движение махновской шайки является совсем новым тактическим приемом, до сего времени банда Махно как-будто нарочно избегала районов зараженных грабительским бандитизмом, а как известно банда Холодного Яра хоть и объединяемые петлюровским повстанческим комитетом, не имеют ничего идейного.

За все время своих действий на Украине после разрыва с Советской властью Махно ни разу не был у бандитов Холодного Яра: в своих районах он опирался обычно на свои собственные махновские и ополченские пункты. Теперь он повернул к Холодному Яру, и мы склонны видеть в этом, подтверждение высказанной нами ранее предположения, что Махно принужден искать себе новых помощников в новых районах для своих

МАХНОВЦІ

так, как прежние места его операций постоянно очищаются нами махновского элемента и занимаются надежными войсками. Однако в Холодном Яру Махно вряд ли найдет нужное ему пополнение и вооружение... как известно в Холодноярском лесу совсем нечисто сидели видные вожди и атаманы этого района, сдача же отдельных родовых бандитов, еще продолжается».

Витяк БІЛАШ,
19 серпня 1921 року:

«Продолжая рейд, махновцы прошли с. Лиховка, Попельнястое, достигли 17 августа 1921 г. с. Зеленое. Через с. Петрово, где была переправа, махновцы ушли на с. Верблюжка, где Махно разделил отряд на две части. Одну он направил через с. Куцовку, которую отряд достиг 20-го августа и далее через с. Ингуло-Каменку в район Нового Буга. Сам же с другим отрядом из с. Верблюжки движется на юго-восток через с. Петрово в Никопольский район, чтобы взять с собой отряд Ф. Павлова и Маруся.

Пройдя сс. Софиевку, Гуляйполе, что в 15 вер. восточнее станции Пятихатки, с. Варваровку, он останавливается на р. Грузской в богатых хуторах: Екатериновке, Терноватом и Федосьевском. Хуторяне были измучены махновцами за замену лошадей. Вдруг подошла 7-я кавдивизия, переброшенная из Новославоски. Махно еле успевал поворачиваться от ударов. Хуторяне воспользовались моментом и набросились на Терноватого. Он защищался до последнего патрона, а после стал первой толпы: его сожгли на костре. В руки 7-й кавдивизии достался обгоревший труп, который был передан земле.

Преследуемый 7-й кавдивизией (3-го кавкорпуса), Махно двигался на запад, намереваясь встретить отряды Свищи и Черного Ворона (основной корпус Павловского). К югу от станции Апостолово он теряет корпус Дерзеньки, Клейна, гуляйпольцев бравер Коростылевых и Феню. Немного позже — Петренко-Платонова и Иванюка. Не обнаружив своих старых отрядов, но все же присоединив отряд Маруся и часть отряда Махновца, теряя повстанцев, из с. Снегиревки, что северо-восточнее г. Никополь, Махно продвигается на северо-запад, где в районе Нового Буга 25-го августа соединяется со своими отрядами. Все уже заранее были предупреждены о возможности движения Махно через Днепр и затем тактически информировались о местонахождении отряда.

После переправы Махно, начавши 25 было приказано срочно формировать вооруженный пулеметами грузотряд с десантом с задачей отбросить махновцев на находящиеся в Елисаветградском уезде части 3-го кавкорпуса, чтобы окончательно захватить и уничтожить. Говорные отрядами повстанцы Махно, в числе около 30 чел. при одном

ручним пулеметом, утримав 20 августа 1921 г. насканимає на першу банду 7-ї кавдивізії (около 600 сабель), беспечно располаганих у всякого охоронення в хуторах Приют Надежда — Горделова.

Воспользовавшись поднявшейся паникой, Махно захватывает 25 чанок с пулеметами и уходит в направлении на Новый Буг...

3 ДОКУМЕНТІВ

20 серпня 1921 року

Витяг з бюлетеня тасмно-інформаційного відділу при РНК УСРР № 152 від 20 серпня 1921 р.

...По даним Оперупра, переговори с бандой Бойко в 70 чел. в поре ходе на сторону Сов. власти продолжаются.

Поймка Стодоли — Отрядом 200 полка в Двинтинском уезде в ночь на 16/8 пойман известный атаман Назар Стодоля.

Ельза ГРУДМАН,
серпень 1921 року:

«...У віконце Ельза помітила першого гостя, який плентався до вір'ям до хати, за ним — другого, третього...

Двері розчахнулися, і до кімнати увійшов повстанець. Побочни замість отамана вродливу дівчину, в ситцевій сукні, з коралюми на ший, сплелснув у долоні.

— Ба! Хлопці, дівка! — і, злегка пританцювуючи, посунув до Ельзи. Кланув за твор.

— Назад! — заступив шлях вартовий. — Це Артемова родичка.

— Ну? А родичка що, не баба, у неї що...

— Дурень! Ось приїде батько...

— Ти полегше, своєзото! Без рук! — відступився «дурень».

Серце Ельзи надригнуло гунало. Ото компанія! Переночувати на шпатарі легше, — згадала бесіду з Софією, — ніж тут. Кілька разів глибоко вдихнула і видихнула, щоб трохи заспокоїтися, врівноважити пульс. Не дуже її допомогло...

Через п'ять хвилин з десяток чоловіків, строкато одягнених, дивом не голених, аби як озброєних, розглядали Ельзу, як образ.

— Ну і родичка... Ах!

— М-да... Баба, що пада!

Сиділа на лавці біля вікна і стежила за кожним їхнім рухом.

Тим часом зсунули на середині кімнати два столи, дістали пісков перваку, сало, хліб. Вийшли кілька разів підряд. Хміль схвлятован крок і вони все частіше безсоромно поглядали на «родичку». Тоді один з них

завстав столу і, хитаючись на довгих худих ногах, зробив кілька кроків до Ельзи...

— Назад! — заступив вартовий. — Артем голову зітне!

— А де він — батько? — випрямив той п'яні очі.

— Скоро надійде...

Виспівали:

— Як дістану я обріз.

— Як віду з обрізом в ліс...

Компанія для Ельзи не з приємних. Холод страху торкався серця. Та жодної не можна вказувати. Трималася, інколи здавалося, з останніх сил...

Озвучення не відходив од Ельзи ні на крок...

Спати вирішила навсидячки, за столом. Поклавши голову на руки, вона не могла заснути. Сторожко позирала на входні двері, зачинені на металеву скобу. За ними, десь там у снігах, вартовий. Відчувала на тілі ребристі край револьвера...

Деталі частіше позихала. Вже давно не відпочивала. Склеплювали очі.

Виді вікна ходили п'яні січовики і похитливо позирали у шибки.

Спати так, щоб менше її було видно.

Вночі з гуркотом впало перекинуте відро. З сіней почувся тирада проривних слів.

— Я тебе полізу, гад!.. Що, на селі молодінь мало?!

— Тихше, — просився другий.

— Геть! Бо застрело!..»

3 ДОКУМЕНТІВ

23 серпня 1921 року

Витяг з інформаційного зведення Черкаського повітового каріо-розушку за 15 — 23 серпня 1921 р.

«...Несмотря на добровольные явки бандитов, таковые еще есть и скрываются в лесах, как например, шайка «Ломай Ярмо», бандиты, которых вооружены шашками, винтовками, револьверами, которых до 60 человек, передержание их конное и пешие. Получено письмом банды на имя начальника 5 района, в котором отказывается подчиняться власти, ко-торую которого прилагаю для сведения.

Тов. Нещипоренко. Спасибо вам за ваше предложение и спасибо вам за зашифровано, но явиться я не могу ввиду того, что в Сов. Кр. рай. власти сидят сами жиды и гинят народ еще (слово неразборчиво) кадушке, как гнетил Николая но не своими собственными руками душит людей, а у них есть наймиты батраки немойники жополизы, кото-рых делают честных граждан бандитами за которыми и гонятся не так

как за ними, как за шайкой, то кто же по нашему бандит — или тот кто сидеть у дом среди белого дня и грабить что попала, или тот, кого вы

выгнали из дому в лес, а потому я явиться не могу ввиду того, что человек поведения честного и таких подлостей как делают товарищи не могу терпеть, а Вы товарищ Нечипоренко, как хотите так и поминайте Вас согнать со света никогда не намерен, но майте предосторожности, чтобы не случилось с Вами так как с начальником милиции м. Лобановым. Боринком и его товарищами в пятницу, но чтобы этого не повторилось, я со своей стороны прошу присоединиться к нам, и будем вместе защищать правду и бить жидов, чтобы спастись от несправды. До свидания (фамилия непонятна)».

Начусь угрозыска (підпис)
Секретарь В. Лещинский».

3 ДОКУМЕНТИВ

23 серпня 1921 року

Доповідь тасно-інформаційного відділу при Раді Народних Комісарів УРСР, № 154, 23 серпня 1921 р.

Последний доклад постоянному Советанию при СНК тов. Михайлова, руководителя борьбы с бандитизмом по линии ЧК, позволяет определить определенные итоги работы в Холодноярские.

Холодноярские леса, лежащие на юг от г. Черкассы между железной Бобринская — Знаменка и Днепром, еще с времен Гетьмана стали убежищем различных повстанческих организаций. Чрезвычайно удобные топографические условия, непроходимые леса с хуторами, разбросанными в густой на большом расстоянии, сделали Холодноярские повстанческие части, разбитые находили себе пополнение: так в тайниках были зарыты склады продовольствия, патронов и оружия. За все время существования Советской власти на Украине очаг бандитизма являлся угрозой не только для Кременчужчины, но и для всей Украины притягивая к себе агентов и золото Петлюры.

Население Холодноярщины совершенно оторвано от Советской власти в силу невозможности установить контакт, когда любой представитель власти тотчас делается жертвой бандитов, как только появляется здесь естественно было всецело захвачено петлюровскими инструментами и во всяком случае было в оппозиции к Советской власти.

Последний штаб ВУЧК во главе с тов. Михайловым и Зинченко, прибыв из Черкасс, повел кампанию разложения повстанчества путем разбитой агентурно-осведомительной сети (до 300 осведомителей крестьян по хуторам и селам), удалось нанять Повстанком, стоявший во главе всех бандитских групп Холодного Яра. Главарем его является Петренко (петлюровский офицер в свое время амнистированный Советской властью); через предкемко села Жаботин, Архангельского

Холодного через жену связь с членом повстанкома Шингельским. Пожелав штабу удалось захватить Шингельского и поставить его в необходимость капитулировать вест Повстанком. (Шингельский лично держал связь с Петлюрой).

Выказе Петренко выслал для пробной амнистии в Черкассы пять партизанской штаба Повстанкома с членом последнего Пономаренко. Затем в документах этих амнистированных повстанцев знакомые ему подписи Михайлова и Зинченко, Петренко изъявил согласие на задуму. Переход повстанцев в Жаботине. Повстанцев встретил оркестр 25 полка «Интернационала». Сдались и амнистированы: Петренко, Деряч, Василенко, Чукур, Михайлов А., Чукур С., Товкаченко (Товач), Тезный, Литвиненко, Пивченко и еще более 20 атаманов и 76 человек охраны. Присутствовавших при сдаче повстанцев крестьян окрестных сел сцена эта произвела потрясающее впечатление. Если Петренко, который пользовался среди них легендарной популярностью, перешел на сторону Советов, то значит действительно эта власть является властью рабочих и крестьян. Матусовская волость до этой поры и слышать не хотела о Советской власти на всенародном митинге собрала 160 пудов хлеба и еще др. продукты в пользу голодающих. Посыпались со всех сторон предложения своих услуг: были выданы склады патронов, один на 1500 штук, другой до 20000 штук. Крестьяне стали охотно осведомлять представителей Волостного Штаба о всех замыслах бандитов.

Прошлое членов едвинских Повстанцев характерно. Это бывшие петлюровские офицеры, учителя и т. д. есть даже члены царской охраны. Тем не менее они всячески поддерживали «идею» за «риду» среди своих членов. Внешне явившиеся атаманы выглядят довольно плохо, все они оборианы, босы и партизаны передают, что уговорами присоединялись к их среде всеми мерами, вплоть до расстрела.

Тем не менее факты разоблачают авантюристическую природу этого повстанства. По данным разведки зарыто золота и бриллиантов на 65 миллионов рублей. Некоторые амнистированные главарь изъявили желание отправиться за кордон «разлагать регулярные части Петлюры», оставив их к переходу на нашу сторону. Все бандиты без исключения отказались покинуть знакомые места, давний, по завещанию тов. Михайлова лишь под давлением наших комбинированных операций и под впечатлением распространяемых среди их Полковым Штабом сведений о капитуляции самого Петлюры. Повстанком, может быть, решила на данный момент временно отложить борьбу и остаться в безопасности.

Члены повстанкома, по предложению тов. Михайлова, письменно изложили причины нахождения их в Холодном Яру и борьбы с Советской властью. Эти «докладные записки», как они озаглавлены, достаточно правдивы. Особенно Петлюренко (знается на увазе Петренко. Р.К.), но в достаточно живых. Бандиты объясняют свою борьбу незнакомством с действительно Советской властью, которая представлялась в их представлении жидом комиссаром и кацапом на шею селянину.

Наиболее колоритны фигуры Семена Чучука и Черного Ворона. Семен Чучука, бывший народный учитель, босой, высокий с открытым лбом и шепелявой бунтаря, пишет, что он стал «десовиком» еще со времен Гетьмана, когда он боролся за «народную волю». Перешагнув порог, он объясняет незнакомством с Советской властью. С. Чучука единственный, по заданию Зинченко, член повстанкома, о личности которого можно говорить.

Черный Ворон — непревзойденно хитрый и тупой враг. Вот его письмо в штаб присланное с его представителем (приводим с сохранением стиля): «А посему я, Иван Якович Черный Ворон — Черноусов, доверю осветить с положением задач оружия, моего отряда, тов. Дейкусу и Маскяблиту, что как они ознакомлены с моей личной совестью и моим поощрением. ЧИКУ и уполномочиваю их в дальнейшем работать совместно на благоустройство совласть и прекращение братской и другой крови». Будучи уже амнистированным он, по донесениям агентуры, тайно продолжает убивать других амнистированных, выдавая это за деяния Советской власти, изменяющей своим обещаниям.

Атаманы повстанкома обратились с письмом к остальным главарям Хмаре, Загороднему, Железнику и др., в котором говорится, что мы бы сделали страшный вред народу не пойдя на уступки и на встречу Советской власти и народу. Мы сидим и находимся на полной свободе. Обращение с нами хорошее. Сделайте свое дело. Тем не менее по заданию тов. Михайлова, на очереди стоит вопрос, как быть с этими 35 атаманами, 5 которых только ждет судная для новой измены. Многие из них уже на свободе, ведут осторожную агитацию против Советской власти (Черный Ворон).

Сдача атаманов совершенно деморализовала Холодноярские десны атагов, которые перестали верить друг другу и перерезали между собой. На митинге в лесу, где тов. Михайлов, окруженный колом бандитов, засевавших в кустах и держащих на прицеле винтовки, оставшиеся атаманы были удалены из рядов и разговор веда делегация от рядовых бандитов. Между прочим на этом митинге выступал какой-то полковник — представитель Петлюры, навадавший в своей речи на сданных. Бесстрашие сотрудников Поленого Штаба, входивших в самую группу бандитов, так действовало на последних, что в рядях случившемся полную возможность безнаказанно уничтожить ответственных работников Штаба они этого не сделали.

Теперь организованных, небольших численно банд на Кременчужчине осталось 4: Железника (в Чернолесье), Орлова, Мамай, Арканюкова. В Холодном Яру осталось до 300 распыленных бандитов одиночек, преследующих исключительно уголовные цели и уже не представляющих особой опасности для Советской работы на Холодноярщине. Как это ни странно по национальности большинство оставшихся — великоросы (саратовцы, уральцы и сибиряки) из бывших красноармейцев. Это

оказанный судьбою деклассированный элемент, который по мнению Поленого штаба исчезнет в связи с общим оздоровлением района.

На постоянном совещании были отмечены также и те ненормальности, которые тормозили работу, это отсутствие координации действий районных органов: так одной из воиских частей была прямо сорвана атака атамана Голого. Вообще надо отметить несогласованность работы и воиного Постоянного Совещания в районе Холодного Яра, что особенно отражалось на операциях. Постоянное совещание отметило энергично и настойчивость т. Михайлова руководившего длительной кампанией по разложению бандитов в Холодном Яру.

Более чем за 2 с половиной года «повстанчества» в Холодном Яру совершенно обезлюдил. Есть целые хутора, где имеются только одинокие жители. На постоянном совещании СНК встал даже вопрос о переселении из голодающих областей крестьян на Холодноярщину.

Теперь Холодный Яр — этот родник бандитизма — обезврежен. Там создана особая широкая агентура, заняты опорные пункты, подготовлены стратегические десески: как крепость петлюровщины, она уже не существует, хотя и стала убежищем распыленной и неорганизованной уголовщины».

ЮРИЙ ЯКОВЕНКО,
по сентябрь 1921 року:

«Залишившись після від'їзду Нестеренка та Отаманенка втрихох, ми вирішили серйозно зайнятися висвітленням політичної ситуації... Які політичні партії входять до складу УНР? Що планує УНР проводити в національній сфері, чи правда, що в уряді УНР розкол через бажання окремих груп замість УНР посадити гетьманом Василя Вишиваного?»

Треба сказати, що із закордоню ми не мали жодного зв'язку, не було його в останній час і з Всеукраїнським Повстанком, оскільки царь був у Дігтяря, а він після з'їзду пішов у район Ставцел і його нікому було знайти.

Крім того, члени Повстанку хотіли перевірити інформацію про те, чи бито советська влада намагається вирішити національне питання, чи вони є бібито «ініціатором створення української культури», фінансують «пародосвіти», сприяє їхній самодіяльності, допомагає «провести ліквідацію (української православної — Р.К.) церкви», а в соціальної сфері планує провести закон щодо права дрібної власності.

Все не перевірити не вдалося, оскільки Красна армія несподівано вийшла на Холодний Яр наступ козальськими силами. Білі переходили у бігу, сутинка — в сутинку. В одному з боїв потрапив у полон поранений секретар мшного Повстанку, а ми з Логвином, Панченком уникнули полону, коли здавалось, що нас вже нічого не врятує.

Після цього бою отапан Петренко, при загої якого ми знаходилися,

уездвоенкома доставлял банде оперативные сведения. Предъявляя Реусский давал приют руководителям шайки. Семь главней шайки, а также Синяков и Реусский приговорены к расстрелу. Другие бандиты и укрыватели их — на разные сроки лишения свободы.

3 ДОКУМЕНТІВ

24 серпня 1921 року

Витяг з бюлетеня таємно-інформаційного відділу при РНК УРСР № 155 від 24 серпня 1921 р.

«Бегство Черного Ворона: По тем же сведениям в Звенигородском уезде накануне отправки в Киев бежал добровольно явившийся Хмельницкий атаман Черный Ворон: на границе Николаевской губ. Черный Ворон пойман».

Андрій ГУЛІЙ,
серпень 1921 року

З якихось причин Андрій Гулій в Єлісаветград перед 1 травня не поїхав і це врятувало йому життя. Чекісти довідалися про цей момент і готувалися провести арешт генерала. Після кількох провалів підлізлий груп, штаб переніс початок повстання. Але оскільки всіх отаманів попередити про це не вдалося, відбулися розрізнені виступи повстанців, які були жорстоко подавлені більшовиками.

В червні Гулій приїхав до Бухаресту й відновив переговори з начальником румунського генерального штабу Горьким та генералом Дельвігом. Він довів до кінця задумане й довівся відкриття в Кишиневі Українського повстанського штабу. Далі переговори вже від імені уряду УНР вів генерал Михайло Капустянский.

Деякий час генерал Гулій працював у Повстанському штабі в Польщі, він тут переговори представниками Румунії, Франції. Польщі. Йому вдалося підписати з румунською стороною угоду, за якою союзники мали допомогти організації Інформаційного бюро (повстанського штабу), не перешкоджати формуванню з інтернованих козаків армійських частин, повернути відібрану зброю Запорізької дивізії.

Кишинівський штаб українських повстанців очолив полковник Стефанів, з колишніх січових стрільців. У штабі працював і полковник Черненко, відомий в Україні як Чорний Ворон (таке псевдо мали кілька повстанських отаманів, як було кілька Орлів, Залізників тощо). Штаб організував спільно з румунами на кордоні кілька «вікон», через які

українські повстанці мали можливість приходити в Румунію та повертатися на батьківщину. Візки працювали успішно до серпня. Поки серпня повстанці не затесалися агенти-чекісти.

В серпні 1921 року Симон Петлюра провів у польському місті Каліші команду військового командування УНР, в якій взяв участь і генерала Гулій. На вій було вирішено відкласти похід і повстання в Україні до осені.

Гулій повертається до Кишинева й майже весь вересень готується до рейду армії УНР, запланованому на листопад. В ньому він збирає повсти за собою Бесарабську групу армії УНР, яку організував.

3 ДОКУМЕНТІВ

Серпень 1921 року:

РЕЗОЛЮЦИИ РАБОЧИХ ОРГАНИЗАЦИЙ КРЕМЕНЧУГА О ПОДДЕРЖКЕ ГУБЕРНСКОЙ ЧРЕЗВЫЧАЙНОЙ КОМИССИИ И ПОСЫЛКЕ В РАБОЧУЮ ГРУППУ ПРИ ЧРЕЗВЫЧАЙНОЙ КОМИССИИ СВОИХ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ

На 1-й мажорочной фабрике

Заслушав доклад представителя губ. ЧК т. Айсели об избрании представителей от рабочих нашей фабрики в рабочую группу при губ. ЧК, общее собрание приняло следующую резолюцию:

Приветствуем начинания губ. ЧК в деле вовлечения широких рабочих масс в работу губ. ЧК. Работу, проведенную чрезвычайной комиссией, считаем правильной. Выражаем надежду, что губ. ЧК — орган защиты Советской власти — исполнит все задания, возложенные на нее рабочим классом. Послать в рабочую группу при ЧК своего представителя.

В Крюковских мастерских

Заслушав доклад т. Айсели, общее собрание Крюковских мастерских приняло следующую резолюцию:

Общее собрание мастеровых и рабочих Крюковских вагонных мастерских постановило: Считать политическую линию поведения ЧК в ее деятельности и всеми силами и средствами способствовать работе ЧК в ее трудовой борьбе против всех паразитов рабочего класса, с какой бы стороны они не исходили.

Поручить местному подготовить трех кандидатов и на ближайшем собрании из числа этих кандидатов выбрать одного товарища в рабочую группу для работы при ЧК.

На Артекладе

На днях состоялось общее собрание рабочих Артеклада старого участка, на котором по заслушании доклада представителя губчека т. Айсели принята следующая резолюция:

Мы, рабочие Артсклада, признаем работу ЧК ударной, приветствуем организацию рабочей группы и представителем избираем т. Золотых.

На 2-м Государственном механическом заводе

На днях состоялось общее собрание рабочих завода. На повестке дня был доклад представителя губчека т. Айсели об организации рабочей группы при Кременчугской губчека, о выборах представителей, о докладе выступил т. Мухин.

По докладу была принята резолюция:

Заслушав доклад т. Айсели и содоклад т. Мухина, мы, рабочие 2-го государственного механического завода ГСНХ, констатируем, что Чрезвычайная комиссия является органом, стоящим на страже революции и защиты диктатуры пролетариата. Считаем политику ее по борьбе с контрреволюцией и всякими преступлениями правильной.

Для тесной связи и плодотворной работы выделяем из своей среды представителя т. Прокопенко в рабочую группу.

На 1-м механическом заводе

На 1-м механическом заводе был прочитан также т. Айсели доклад по этому вопросу. Рабочие заслушали доклад с большим вниманием и приняли резолюцию, признающую лишь работы ЧК правильной.

Представителем в рабочую группу избран т. Белецкий.

Резолюция, принятая на общем собрании служащих и рабочих мастерских Кременчугского узла, состоявшегося 9 августа 1921 г., единогласно:

Заслушав доклад представителя Кременчугской губчека т. Айсели, мы, рабочие железной дороги ст. Кременчуг, признали работу губчека по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией, преступлением по должности и бандитизмом правильной, одобряем политику губчека и приветствуем организацию рабочей группы при губчека, в которую и даем своего представителя.

Председатель собрания секретарь

3 ДОКУМЕНТЫ

Сентябрь 1921 року

«С доклада предчека Криворожского уезда тов. Петрова по переговорам с атаманом Ивановым:

1. Характеристика банды.

Общая численность банды в 60 сабель. Банда разбита на два отряда: первым командует Иванов Григорий, вторым — Лютий. Состав банды — кулацкий элемент, национально-украинский, вооружен и обмундирован банды хорошее. Транспортные средства: один пулемет и две тачанки. Атаман банды — Иванов. Старшины: Дмитренко, Медведев, Свищ, Черненко, Шевченко, Бондаренко и Перепада.

Банда снабжается кулаками и родственниками бандитов. Обмундирование добывается также и путем снятия с убитых красноармейцев и партизан.

Отношение кулацкого элемента — хорошее, беднейшего — скверное.

Тактические приемы банды — разрушение соворганов на местах. Выступления банды — налеты для достижения вышеуказанного. Намеченные банды: возбуждение против соввласти.

2. Ход переговоров с бандой.

Постановлением Криворожского Увоисовещания от 7.08.1921 г. Постановлением № 12) санкционировано воззвание, написанное к банде Иванова, в котором банды призывалась к переходу на сторону Соввласти. (Воззвание) послано через члена Екат. губернского исполкома тов. Дариницкого, также посланы были мать и дочь атамана банды Иванова в знак доверия к отряду...

Было выяснено, что банда сомневается в амнистировании... Было также передано письмо на имя Иванова, в котором утверждалось, что Советская власть считает для себя позорным обманывать тех, кто искренно желает вернуться в семью рабочих и крестьян и что если банды не примут с бандой перемирие, нами будет отдано распоряжение Красным частям и милиции не прерывать по отношению к ним никаких враждебных операций...

По просьбе представителей банды был послан фотограф со всеми принадлежностями для сфотографирования.

По приезде наших представителей тт. Коломойцева и Баранюка в Кривой Рог было выяснено, что банда желает перейти на сторону Соввласти, но имеющийся там петлюровский элемент, а также боязнь за благополучный исход при переходе колебали переход банды.

Для пресечения недоверия банды в банду выехал предчека Петров. Через некоторое время в отряде Иванова, рассеял недоверие бандитов...

Договором банде предоставлялось право перехода отдельными группами, личностями и целым отрядом, желающим служить соввласти — с оружием в руках. Договором разрешалось вручать оружие по присвоению в руках. Договором разрешалось вручать оружие по присвоению в службу. Желающим вернуться к мирному труду — возвращается им земля согласно положению и по мере возможности восстанавливается их хозяйство. Желающим выехать за пределы Криворожского уезда, давалась полная возможность и гарантии их неприкосновенности.

Официальным представителем от У.В.С. при отряде Иванова был назначен член Екатеринославского губисполкома тов. Дариницкий, которому и был вручен мандат на хранение отряда от нападения красных частей во время перемирия. Словом, отряду банды Иванова гарантировалась полная безопасность, если последние не будут делать выступлений против Соввласти...

3. Тормози в ході переговорів.

В это время через Криворожский уезд проходили красные часты 52 — 53 Капподка 9-й Дивизии, которыми было забрано имущество часты дитов Перепады и Олейникова и созданы другие инциденты. Такое фео-стактное поведение по отношению к банде вызвали в банде сомнения в доверие, стали у них носиться слухи, подрывающие переход...

29 августа по просьбе банды и в целях искоренения в ней недоверия и благополучного перехода в банду выехали Петров, Руттер и др. и по совещании ввиду окончания 10-дневного перемирия банда просила продлить срок мирных переговоров.

4. Вторая стадия переговоров.

...Срок переговоров был продлен до 2 сентября...

Переходя к внутреннему состоянию банды в период мирных переговоров, необходимо заметить, что уехавшие из банды и перешедшие на сторону Соввласти командиры банды Дмитрошенко, Бондаренко и др. всего в количестве 7 чел., а также пребывание в банде Петрова и Руттера поколебали внутреннее состояние банды, раскололи ее на части. Вышеуказанный раскол поколебал боеспособность банды и из имеющихся у нас сведений ясно, что одна половина банды одиночным порядком перейдет на сторону Соввласти.

Переходя к состоянию уезда во время мирных переговоров, необходимо отметить, что в уезде не было ни одного убийства совработников. Мирные переговоры с бандой оживили как партийную, так и Советскую работу, а, главным образом, проведение продлога.

Необходимо отметить, что во время пребывания т. Петрова в банде в тот момент, когда он вел переговоры в Казанке, отряд ХВО был направлен на Казанку и приступил к окружению банды.

Иванов узнал об этом, вызвал тов. Петрова и указал на то, что так поступать нечестно, Соввласть не держит своего слова... Отряд продолжал окружать село.

После этого Иванов попросился с представителями У.В.С. в Петровым, скомандовав своей банде и мигром проскочил сквозь цепь отряда.

Из одиночно перешедших на сторону Соввласти необходимо отметить Дмитрошенко, который в данное время является сотрудником ударной группы У.Ч.К. и проявил себя как деятельный работник, который способствовал обнаружению оружия, снаряжения и установлению мест пребывания банды...

Расплагая главными опорными пунктами, теперь легко уничтожить банда...

Колесания и боязни банды за расправу после сдачи было так велико, что ко второму числу никаких сведений о переходе получено не было и в 15.00.

2-го сентября сего 1921 г. между нашими отрядами и бандой начались военные действия.

КАВКАЗ ДОРОШЕНКО, осень 1921 року:

...Маяли дні, наближалась осінь.

Одного дня отаман Хмара скликав козаків на нараду, щоб обміркувати план майбутнього поступу. Останні часи на нарадах завжди стояло одне й те саме кардинальне питання: як бути далі, що робити? Чи покластися друга повстанська зима, час тяжкий, одяг та взуття доноситься, треба думати як одягнутись та взутись...

Варіанси слідкувати за транспортом і зробити напад на ешелон або на склад з одягом на залізничних станціях чи деінде.

Інше важке питання, що всіх дуже хвилювало, це питання: — загальна ситуація наших визвольних змагань за волю України. Від Уряду ГНР, що перебуває на території Польщі, жодних відомостей немає. Ходять слухи про перебіг війни, яким не бачилося віри. Громадянська війна не намагається до закінчення, комуна закріплюється по раз, то сильніше, намагається на нас. Наше існування дуже zagrożене і нема нішого крім двох несприятливих альтернатив: або самоліквідуватись, або пробитись на захід, на еміграцію.

Мало хто висловив бажання йти на захід, більшість з повстанців не хотіла виїжджати за кордон. Отаман Хмара і цього разу не радив йти на еміграцію, прихильніше він ставився до поступової самоликвідації і переходу до цивільного стану життя на території України. Сам він ніколи не боровив вільного вибору рятувати своє життя. Сам він ніколи не лишався на своєму становищі доти, доки буде з ним разом ще один повстанець. При цьому просив козаків не кидати загін самостійно, а докладати йому про свій намір, щоб він знав хто і куди йде.

— Кожному дам пораду та потрібну допомогу, — обіцяв він, — хто хоче йти на еміграцію, той нехай йде, але нехай дає від свого дому, щоб де його не знають. На новому місці кожен мусить конспіруватись... Отаман Хмара не хотів, щоб козаків кидати на цей раз не було.

Остаточні заплановані повстанські заходи на цей раз не було.

Варіанти і надалі ждати вісток від війська УНР. Протягом цього часу багато ближніх козаків відвідали потаємні свої місця. Але військова тактика не дозволяла довго стояти на одному місці, бо комуна накрутки блука і вишукує.

Отаман Хмара дав наказ готуватись до зимару: забезпечились необхідними боєприпасами із сховищ, забезпечили земляки продуктами і медикаментами, які здобули в походах. Біля хворих залишилися фельдшер, що був теж легко ранений. Тепер він мав опікуватись хворими та надавати медичну їм поміч.

План маршу був вироблений і накреслений командирами. Відділ отамана Хмари вирушив з Чуті, перейшов Мотрич ліс і зайшов до села Цвітної. Комуна ще й досі це село омивала. Далі завіта-

ли до Вищих і Нижчих Верещак, де зустрічалися з міліцією, продагентами, розброділими роз. >>> і їх і призначили до роботи. Вони дуже просили помилування, моля, мобілізовані і не слани сюди на роботу.

Кібець, якому доручалася розправа, питав їх:

— Хіба у вашій Московщині роботи для вас не було, що сюди приїхали, чи може не було чого «викачувати», коли прислали вас, голубці, на Україну? Чи подобиться вам тут робота?

Полонені з Московщини мовчали.

Повстанці, виїхавши з Верещак, повернули знову до Мотривого лісу, а лісом попрямували в Холодний Яр...

Починалась осінь...

З ДОКУМЕНТІВ

28 серпня 1921 року

Витяг з бюлетеня таємно-інформаційного відділу при РНК УРСР № 157 від 28 серпня 1921 р.

Отказ от переговоров. — По сведениям Чигиринской милиции банда Черного Ворона и остатки б. Голого 22/8 отказались вести переговоры о переходе на сторону Советской власти. Причины неизвестны.

Б. Загородного разбиты. — По сведениям ВУЧК в Чигиринском районе разбиты банды Загородного. Загородный ранен и скрывается в Черном лесу. Остатками банды, скрывавшихся в том же лесу, командует атаман Филей.

Віктор БІЛАН, Дністер,
28 серпня 1921 року:

«...Продвигаясь далее через сс. Полтавку, Балацкое, Рошковатое, Щербань повстанцы 22-го числа достигли с. Еланец. Пройдя с Константиновку 23 августа, ночевали в с. Лясая Гора. 24-го отдыхали в сс. Терновке и Покотилово. Здесь, на собрании, окончательно было решено отказаться от Галиции и, сохранив силы, уйти в Румынию. По селам было разослано много агентов для агитации и вербовки добровольцев.

25-го августа повстанцы отдыхали в с. Великая Мечетия и далее, потихоньку продвигаясь на Ленковку, Котыму и Каменку, собирали повстанцев и окончательно обсуждали, как быть. 27-го августа в вечеру достигли р. Днестр.

Здесь Махно выступил с речью, в которой подвел итог и осветил дальнейшую перспективу повстанческого движения.

Повстанцев, которые не пожелали сложить оружие и уйти за границу, порешили в отряд и поручили (с целью отвлечь от переправы) завязать бой северней г. Каменки. Лево Задов поручалось и организовать переправу.

Задов с отрядом человек в 20 выехал к реке. Вскоре они под видом карательного отряда, преследующего махновцев, сблизилась с отрядом махновцев. Дабы усилить бдительность пограничников, Задов кричал им: «Это вы выслали нас на помощь? Где махновцы? Пора кончать!»

Отряды сблизилась и махновцы без выстрела обезоружили пограничников.

Через границу была переправлена первая пробная группа, которая была нормально принята румынами и после переговоров с ними был дан сигнал к переходу Днестра остальными повстанцами.

Уже у самой воды Задов снял с пальца золотое кольцо с камнем и сказал едв беременной Галине Андреевне (жене Махно) объявив, что единственная ценность на весь отряд, и возможно румыны не посмеют обидеть, и это хоть как-то, на первых порах, скрасит нужду.

А на том берегу повстанцы были обезоружены и интернированы.»

Віктор МАХНО,*

серпень 1921 року:

«Війська Червоної армії та загони ВУЧК знищували розкидані по різних губерніях рештки махновських загонів. Багато бійців повстанської армії прийшли погинути.

Вияючи від переслідування, Махно гасав по Україні. Його загони тонули на очах. Після кожної ночівлі в тому чи іншому захопленому селі лікало десять — двадцять бійців. Важко стало добувати харчі. Коли ликало десять — двадцять бійців, вибивалися із сил коні. Повстанці не витримуючи довгих перегонів, вибивалися із сил коні. Повстанці не могли посеред дороги вже непотрібні тачанки і кулемети, до яких не могли складати зброї та боєприпасів, була відрізана заслонами чекістів і червоноармійців. Деякі села не пускали махновців на ночівлю.

«Батько» рвався до польського кордону, але йому назустріч виходили ескадрони червоної кінноти. Тоді він поверну до Дністра... Попереду лежав кордон із Румуном. Зручне для переправи місце нахилилось між селами Кам'янкою та Підоймицею, але там була розташована застава Рибницького погранзагону.

На ніч «батько» зупинився у невеличкому ліску неподалік Кам'янки. У село заходити не ризикував. Начальник кінної розвідки Тарасенко...

з кількома бійцями вирушив до застави. Махно хотів з ходу знімати але Левко Задов висловив побоювання, що там можна наразися на кулемети. Вирішили вдарити на світанні, коли сон зморе вартових. Та перед ранком Махно недорахував чи не половину свого загону нимались сімдесят сім чоловік...

Треба було будь-що пробитися за кордон. Махновці оточили заставу, але без бою її взяти не вдалося. Вартівні встиг вистріляти. Значилася перестрілка. Повстанці патронів не шкодували. Прикордонники, що вискочили з казарми, потрапили під вільний кулеметний вогонь. Вибухи гранат вирвали вікна. Застава впала...

На протилежному боці Дністра румунські прикордонники дивувалися: що то за бій розгорівся на протилежному боці?

Цих росіяни аж ніяк не зрозуміли. — сказав начальник румунської погранчастини і наказав оголосити, на всяк випадок, тривогу.

Громадянська війна у них закінчилась, але ще й досі пахне порохом. Махновці почали переправу. Неподаляк від правого берега їх зустріли кулеметні черги, які раптом стюбули по чорній воді. Але після тривалих переговорів із офіцером, який їм говорив російською мовою, Махно на його сурутинкам дозволили вийти з води і покласти на пісок зброю. Прийнявши процедуру обшуку та догнати страшенно розгнівала «батька». Він почав вимагати зустрічі з високопоставленим представником уряду, але румунський офіцер відказався і наказав йому мовчати...

Десять днів махновців тримали у містечках Вадратовці та Бельє, а потім відправили у табір для інтернованих, що знаходився у місті Брашов. Румунські прикордонники та жандарми відібрали у повстанців всі їхні коштовності, зібрані про «чорний день»...

Деяка «доброзичливість» була виявлена тільки по відношенню до Махна, його дружини Галини Андріївни, братів Левка та Данила Зиньковських, колишнього начальника артистачання Василя Данила. «Батько» особисто попросив коменданта прикордонної зони не розлучати з ним цих чотирьох і поклав на стіл золотий портсигар. Його були потрібні Задови — вони приблизно знали, де заховався на Україні коштовності. Махно вважав, що він може розраховувати на вірність цих людей.

Усім їх дозволили жити в Бухаресті. Але Задови та Данилов довго тут не затримались. Гроші скінчились, навіть не було чим платити за готель, і через десять днів, остаточно втративши засоби для існування, вони вийшли до Брашова.

Нестор МАХНО, 28 серпня 1921 року:

«...13-го августа 1921 г. я с сотней кавалеристов взял направление в берегам Днепра и 16-го августа того же года на рассвете при помощи 17-ти крестьянских рыболовческих лодок между Орликом и Кременчугом переплыл Днепр. В тот же день был шесть раз ранен, но не тяжело.

По пути движения и на правом берегу Днепра мы встречали многие наши отряды, которым освещали цель нашего выезда за границу, и все слыхали одно: «уезжайте, выложите Батьку и возвращайтесь снова»

«...на помощь...» 19-го августа, в 12-ти верстах от Бобринца мы выехали на расположенную по реке Ингулец 7-ю красноармейскую кавалерийскую дивизию. Поворот назад грозил нам гибелью, т. к. один кавалерийский полк заметил нас справа и устремился отрезать нам путь назад. Вследствие чего я попросил Зиньковского посадить меня на лошадь. В мгновение ока, обнажив шашки и с криком — ура! — бросился мы в деревню и вскочили в расположение пулеметной команды кавалерийской дивизии. Захватив 13 пулеметов «Максима» и три «Пью-и», мы двинулись дальше.

В то время, что мы брали пулеметы, вся кавалерийская дивизия выследила нас из села Николаевки и ближайших хуторов в поле и, опомнившись, перешла в контратаку. Мы, таким образом, оказались в мешке. Мешком не потеряли духа. Сбив с нашего пути 38-й полк 7-й кавалерийской дивизии, мы затем шли на протяжении 110 верст, отбиваясь от беспрерывных атак этой дивизии и в конце концов ушли от нее, правда, потеряв 17 человек лучших наших товарищей.

21 августа со мной снова лишняя возня, — пуля попала мне ниже лопатки с правой стороны и навелет в правую щеку. Я снова лежу в госпитале. Но это же ускоряет движение. 26-го августа мы принимаем бой с красными, во время которого погибли наши лучшие товарищи — Петренко-Платонов и Иванюк. Я делаю изменение маршрута и 28 августа 1921 г. перехожу Днестр. Я — за границей...»

велика помилка. І Батько, і його Сини любили Україну і головні кляси за її свободу.

Залишається лише жалкувати про те, що Махно намагався боротися з усіма, на його погляд, ворогами України, самотужки, опираючись виключно на селян. Прикро, що ворогами вимріяної ним України вважали не більшовицьких советів він вважав голову Центральної Ради Михайла Грушевського, гетьмана Скоропадського, Симона Петлюру, Юрія Тютюнника, деяких повстанських отаманів. Це не тому, що Махно не гось там не розумів. Нам, з історичних відстаней, і то не все здається, так, як було чи мало бути насправді. Тоді ж в революційному хаосі безлічі подій важко було визначитись правильно... Та й чи можливо це взагалі? Адже й дотепер після оксамитової революції дев'яностих років, на початку третього тисячоліття хто з нас може сказати, який устрій держави найліпший? Тож не будемо суворі й безапеліційні в оцінці дій і вчинків наших попередників, котрим довелося жити в епоху революційних перемін...

З розгромом Повстанської армії Нестора Махна єдиною протибolsшовицькою силою в Україні залишилося унеерівське підпілля та невеличкі, мобільні повстанські загони. Це були воістину останні гайдамаки, котрі мали за краще загинути в бою, ніж підкоритися окупантам. На жаль, далеко не всі їхні імена дійшли до нас, не про всі їхні подвиги ми знаємо... І це дуже прикро.

Про передостанню хвилю збройного опору більшовицькій окупації я розповів у наступній книзі «Останні гайдамаки».

КОРОТКІ БІОГРАФІЧНІ ДОВІДКИ

про деяких осіб, що діють чи згадуються в романі.

АНТОНОВ Александр Степанович — селянин з Іржавино Кірсановського повіту Тамбовської губернії. Есер, був ув'язнений при царстві. Після лютевської революції — начальник Кірсановської міліції. З початку 1921 року селянин з Каменки Кірсановського повіту відмовився платити хліб по продрозверстці. Незабаром повстання охопило ряд сусідніх повітів. Спочатку його очолили місцеві селянські ватажки, потім — Антонов. Восени 1921 року повстання було жорстоко придушено регулярними частинами Червоної армії. 24 червня 1922 року в селі Нижній Шибей Борисоглебського повіту Антонова разом з братом вбили чекісти. При затриманні вони чинили опір і були вбиті.

АНТОНОВ-ОВСІЄНКО Володимир Олександрович (1883 — 1939) — професійний революціонер, більшовицький військовий діяч. (В РСДРП з 1903 р.). Один з керівників жовтневого збройного перевороту в Петрограді. Нарком у першому складі Совета Народних комітетів. З кінця 1917 р. по травень 1918 р. — комісар совєтських військ, що входили в Україну, командує російськими військами, які діяли проти Центральної ради, німецько-австрійських загарбників на Україні, член секретаріату Народного Секретаріату. В листопаді 1918 р. — червний командувач Групою військ курського напрямку так званім Українським фронтом. Брав участь у розгромі гетьманщини, Директорії, петерівських військ Антанти, григор'євщини. Член Ради Оборони УРСР, у вересні 1918 — травні 1919 — Реввійськради Республіки.

Після громадянської війни — на військовій і дипломатичній роботі. **АРТЕМЕНКО** (отаман ОРЛИК) Федір Петрович (1896 — 1922) — отаман з селища Гостомеля під Києвом, ріс без батька. З 14 років пра-

цював помічником механіка в компанії, що продавала американські мотори. Займався самоосвітою, екстерном здав за 6 класів гімназії фронт пішов добровільно, закінчив школу прапорщиків, з війни вийшов поручником. За Директорії — начальник штабів Фастівського, а потім — Козятинського гарнізонів. Полковник армії УНР. Хворіючи на тиф ідома його мобілізували денікінці. Служив у комендантській роті, зв'язав відрастку по хворобі й дезертував. В грудні 1919 року потрапив у полон до червоної армії, звідки втік. Згодом працював на залізницях, займався кращими як петлюрівцями й денікінцями, пішов у ліс, зібрав загін, який прийняв лише після перевірки й тих, хто мав бойовий досвід. Налаштував дієву розвідку й мережу інформаторів. Коли загін став великим для мобільної боротьби, розбив його на п'ять відділів. Організаційно упорядковувалися загони отаманів Гайового та Голубенка. В січні 1922 року отаман Артеменко був тяжко поранений на хуторі Табори. Повстанці переховували його, але хтось радив і видав місцезнаходження на околиці села Буча. Місяць тяжкопораненого катували й допитували, потім розстріляли.

АРШИНОВ (МАРІН) Петро Андрійович — слюсар з Нижнь-Амурська, соціал демократ, редактор газети «Молот», згодом — анархіст-терорист. 23 грудня 1906 року підірвав поліцейську дільницю на Амурі. В квітні 1907 року здійснив замах на начальника головних залізничних майстерень Александровського, заарештований на місці терористичного акту. Засуджений до смерті. В 1908 році на ласку з групою ув'язнених з'явився до втікач з тюремної церкви. Два роки живе у Франції, повертається в Росію для підпільної роботи. В 1910 році знову виїждить за кордон. З політичною літературою його затримують при спробі знову повернутися в Росію. Присуджують до 20 років каторги, яку відбуває в Бутирки. Звільнений лютевою революцією, активно працює в анархістських організаціях Москви, працює в газеті «Анархія». З 1919 року в повстанській армії свого давнього знайомого по каторзі, по камері Нестора Маха. Редактор газет «Путь к свободе», «Повстанець» та інших. В 1920 по лютий 1921 року — завідувачий культурно-просвітницьким відділом у повстанській армії. З 1922 року в еміграції. Видавав журнал анархістів емігрантів. Написав «Історію махновського движенья».

БАБЕНКО (отаман ГОЛИЙ) Трохим Іванович — народився 1898 року в селі Хрещатик на Черкащині. На імперіалістичній війні здобув два Георгіївські хрести. Був страшиною в армії УНР. З приходом в Україну денікінців, почав разом з земляками боротися за незалежність. Пізніше так само боронив рідну землю від більшовиків. Між лісовими урочищами Марусином Ярм. Неданківським ставом, Даманським гором та Серединним Ярм повстанці утворили так звану Мліївську республіку, куди ні білім, ні красним окупантам ходу не було. Отаман Голий (псевдо взято на честь Гната Гоголя, отамана вісімнадцятого століття) та повстанці з Мліївки, Городища та околиць почували тут себе

власними. На початку травня 1920 року повстанці Трохима Бабенка очолювали Кінну армію Будьонського.

В лютий отаман Голий привів шість тисяч повстанців на штурм півдня. Коли будьонівці поверталися з польського кордону, вони вже не могли пройти за гозілками. Карателі й регулярні часті красних протягом 1920 — 1921 років нічого не могли вдіяти з повстанцями. І лише в квітні 1921 року вдалося змусити повстанців повернутися додому. Трохим Бабенко загинув 15 грудня 1921 року в селі Гута Межирічка.

БІЛАШ Віктор Федорович (1893 — 1938) — анархіст-комуніст з Чернігівщини. Народився в с. Новоспасівці Бердянського району Запорізької області. Робітник, машиніст паровоза. З січня 1919 року в лавах повстанської махновщини. Був начальником оперативного відділу штабу, заступником голови Советов революційної повстанської України (махновців). 21 вересня 1923 року тяжко пораненого в бою в Україні (махновців). Передував у Харківській в'язниці в камері смертників червоної. Передував на поруки легальних анархістів у 1923 році. Звільнений до заслання. Звільнений на поруки легальних анархістів у 1923 році. Працював у правлінні «Югостали» інструктором по тарифних питаннях.

Помер від зняття в'язничного організму НКВД 16 грудня 1937 року. Помер від зняття в'язничного організму НКВД 16 грудня 1937 року. Помер від зняття в'язничного організму НКВД 16 грудня 1937 року.

БІЛАШІЙНИЙ Василь Михайлович (справжнє прізвище — Еланський) (1834 — 1925). З 1917 року — член Української партії соціалістів-революційних (У РСР), був головою Чернігівського губкому, кандидатом в члени ЦК УПСР, одним з лідерів її правого крила, яке в 1918 році перейшло в партію боротьбистів, редагував її орган — газету «Боротьба». В березні 1920 року після самогубства цієї партії вступив до РКП(б). Працював на політичній роботі при РВР Давидової армії.

БІЛЮКІН Яков Григорович (Сіхна Янкель Гершель (1898 — 1929) — лівий есер. Народився в Одесі 3 травня 1918 року працював в Одесі, очолював за завданням Ф. Дзержинського, як провокатор, 6 липня 1918 року вступив в замах на німецького посла графа Мірбаха. Бити попереховувався. Заочно приговорений до розстрілу. З 1918 року — член РКП(б). В травні 1919 року «явився з повинною». Був в підпільній службі, керівником особистої охорони Троцького. Репресований, як троцькіст.

БОГАЄВСЬКИЙ Африкан Петрович (1872 — 1934) — генерал-майор російської армії. Під час виступу Каледина проти більшовиків командувач військами Ростовського району. В Людовому поході — командир Партизанського пішого полку козаків. З березня 1918 року — командир 2-ї бригади. З травня 1918 року — голова Донського уряду. З 1918 року — генерал-лейтенант. 6 лютого 1919 року вибраний військовим отаманом Війська Донського. В листопаді 1920 року емігрував. Помер у Парижі.

БРУСІЛОВ Олексій Олексєєвич (1853 — 1926) — російський кавалерійський генерал. Народився в Тифлісі в сім'ї генерала, закінчив

Пажевський корпус, службу починав на Кавказі. Учасник російсько-турецької війни на кавказькому фронті. З 1906 року командував кавказькою дивізією, потім — армійським корпусом. В 1912 — 1913 рр. — помічник командуючого військами Варшавського військового округу. В першу світову війну командував 8-ю армією, з березня 1916 року — південно-західним фронтом, війська якого в травні 1916 року здійснили прорив австро-германського фронту, що увійшов у військову історію, як брусилівський прорив. З 22 травня по 19 липня 1917 року — Верховний головнокомандуючий збройних сил Росії. Активний учасник хилінської війни до перемиря. У липні його замінили на посту Л. І. Корнілова, відкликали з ставки до Петрограду, призначили радником Тимчасового уряду Росії. Після жовтневого перевороту відійшов від військової й політичної діяльності. Визнав владу більшовиків і в 1920 році за ініціативи Леніна був призначений головою Особливої наради при главі Збройних сил. У 1923 — 1924 роках — інспектор кавказької робітничо-селянської червоної армії, потім був порученцем при ревкомісові ССРСР.

БАРАНОВ Петро Іванович (1892 — 1933) — активний учасник жовтневого перевороту й громадянської війни. Матрос, за революційну боротьбу отримав 8 років царської каторги. Звільнений в лютому 1917 року. З жовтня 1917 року — член армійського комітету РСДРП(б) 8-ї армії, що воювала проти України, потім — командуючий Донецької армією. В 1919 році член РВС Південної групи Східного фронту. Як делегат X з'їзду РКП(б) був добровольцем при розправі з матросами, що повстали в Кронштадті в 1921 році. По війні на керівних військових і господарських посадах. Загинув у автомобільній катастрофі.

БАРОН (ПОЛЕВОЙ) Арон — справжнє прізвище Канторович, видний анархіст, організатор і член секретаріату конфедерації «Набат». Доля невідома.

БОЛБОЧАН Петро (1883 — 1920) — син священника з села Падюк на Бессарабщині. Учився в Кишинівській семінарії, закінчив Чугуївське юнкерське училище. У 1914 році служив ад'ютантом полковника П. Євгея, що командував 58 Тобольським полком. В 1916 році поранений, через це змушений деякий час служити інтендантом. В лютому 1917 року капітан Болбочан підтримує революцію, ідею створення Центральної ради, українізації російської армії в Україні. Його призначають командиром 1-го Республіканського піхотного полку, що входив до складу 5-го Гвардійського корпусу. Після більшовицького бунту в корпусі Петро Болбочан приводить вірні Україні війська до Києва, де приєднується до Сердюцької дивізії.

Після відступу УНР з Києва утворює Запорізький загін з розрізнених залишків українських частин, який після успішних боїв з більшовиками розпорівся у Запорізьку дивізію на чолі з генералом Патисом. 2 березня 1918 року дивізія починає наступ на Пдтаву, Харків. Дивізія

приєднується в корпусі, Петро Балабаш командує 1-ю Запорізькою дивізією. У квітні 1918 року Петро Болбочан через Сивашський міст переходить в Крим і 25 квітня вступає в Бахчисарай та Сімферополь. В квітні в українській дивізії виникає конфлікт з войками дивізії німців генерала фон Коша. Німці наполягали на роззброєнні болбочанців і відступу їх з Криму. З Криму Болбочан виводить своїх войків спочатку в Мелітополь, потім в Олександрівськ. До уряду гетьмана Скоропадського Болбочан поставився сприятливо. Влітку 1918 року запорізького Болбочана поставили звання полковника гетьманських військ і переводять до Куп'янська, на охорону державних кордонів. 5 жовтня Петро Болбочан отримує звання полковника гетьманських військ сил. Згодом він приєднується до Директорії: бере участь у роззброєнні гетьманців у Харкові й Полтаві. Пізніше командує лівобережним фронтом Директорії. В результаті політично-військових інтриг загинув від рук петлюрівців у 1920 році (за іншими даними в 1919, самотньо).

БОГУСЛАВСЬКИЙ Михайл Соломонович — народився в 1886 році, з лютого 1917 року член єврейської партії Поалей-Ціон. Працював в єврейській організації РСДРП(б). З березня 1918 року — член ЦВК Сходу України, колеги так званого Народного секретаріату фінансів. Потім працював у Воронезькій більшовицькій організації. Протягом 1919 — 1920 років був головою Кременчуцького совета, секретарем ВЦВК, заступником голови Харківського ревкому. Пізніше — на господарській роботі, профспілковій, та совєтській у Москві. Один з лідерів групи «розкритого централізму». В 1927 році, як активний діяч «троцькістської опозиції» виключений з партії. Репресований Сталіним.

БЛАЖЕВСЬКІ Михайло, Микола, Степан, Андрій — активні учасники повстанського руху. З родини священника Теофіла Блажевського. Діти на території Холодного Яру в Смілянському, Городищенському, Балтавському, Шполянському повітах разом з отаманом Антоном Гривком. Після вбивства Грізного приєднали його загін до свого. Найактивніше діяли в 1924 році. В загоні — молодь з розкуркулених сімей: Іван Ксаверового, Орловця, Будя Орловської, Хлестунівки, Шполянського, Шевченків, Нещадимів, Сигурів... В 1925 році під Сигнаївкою загинув Микола. Похований у Шполі. В Городищі під час нападу на місто загинув Михайло. Потім — Степан. Справу братів продовжував Андрій. Але й він загинув. Найменший з братів Блажевських — Олександр, переховуючись вихав на Донбас. Доля невідома.

БУРКУТ Харитон — начальник штабу отамана Голого.
БОНДАРЕНКО Лука Никифорович (1892 — 1920) — столяр, селянин з Новоспасівки. Анархіст з 1910 року. З березня 1919 року командир батальйону, потім — полку в махновців. З травня 1920 року — командир кавалерії Повстанської армії. Загинув у бою з червоними в селі Біла 25 червня 1920 року.

зав'язаного загоном на Дону, згодом — комбриг, комдив, командир корпусу В. Микеладзе. Більшовики зацікавилися в організації виступу штабу корпусу на чолі з Думенком. Більшість заарештованих на чолі з Думенком були розстріляні. Реабілітовані в 1960 році.

ДУТОВ Александр Львич (1864 – 1921) – російський генерал, учасник першої світової війни. Закінчив академію генерального штабу (1906). В червні 1917 року обраний головою всеросійського козачого з'їзду в Петрограді й головою союзу всеросійського союзу козацьких військ. Підтримував дружбу з генералом Л. Корніловим. З жовтня 1917 року – отаман Оренбурзького козачого війська. В листопаді 1917 року очолював повстання проти совєтської влади, організовував боротьбу проти більшовиків на Уралі. В липні увійшов до складу членів Установчих зборів. В 1918 – 1919 роках з перервами командував Оренбурзькою армією у військах адмірала Колчака. Після розгрому колчаківців в Актюбінському в 1919 році з залишками армії відійшов у Сибір, звідти шіт до Китаю. Убитий козакми в японській зоні окупації.

ДЯЧЕНКО — отаман, полковник, діяв на Уманщині, Київщині, Поділлі.

ЕРДЕЛІ Іван Георгієвіч (1870 – 1939) – російський генерал-кавалерії, з дворян, великих землевласників. Мав маєтки в Україні (Едівка, на Єлісаветградщині). Закінчив академію генерального штабу. Підтримував генерала Корнілова, був разом з ним заарештований і втік на Дон. Брав участь у формуванні Добровольчої армії, в якій командував кінною бригадою, згодом – дивізією. В 1919 році – головнокомандуючий військами в Терсько-Дагестанському крає, з 22 червня – в Північному Кавказі. В 1920 році емігрував до Франції.

ЄФРЕМОВ Сергій (1876 – 1939), видавничий політичний діяч, публіцист, літературний критик і історик літератури. Народився в родині священника в с. Пальчик на Київщині, освіту дістав на юридичному факультеті Київського університету, але науково працював викладачем як літературознавцем. Активну політичну діяльність почав ще студентом. Був активним членом багатьох політичних організацій, зокрема: Загальної української безпартійної демократичної організації, Укр. демократичної партії, що за його ініціативою перетворилася на УПСО (лідер її). Талановитий і пристрасний публіцист. Був одним з керівників видавництва «Вік» (1895 – 1918), що поряд з багатьма київськими виділо тринтомю «Антологією укр. літератури». За гострі публіцистичні виступи й громадсько-політичну діяльність за царських часів двічі був арештований. В добу державного відродження Єфремов був членом Української Центральної ради і заступником її голови, членом Малого ради, генеральним секретарем міжнаціональних справ у Генеральному Секретарстві 1917 р. і членом укр. делегації в переговорах з Тимчасовим Урядом.

Після поразки визвольних змагань на підсоветській Україні Ефремов віддався цілковито науковій діяльності, був безкомпромісним до більшовицького режиму. Велика його праця, незмінна діяльність в широких колах українського суспільства здобула йому високий авторитет. Це було однією з причин того, що він став головним обвинуваченим у пресі СВУ як голова цієї організації. Заарештований в грудні 1929 р., Ефремов був засуджений в 1930 на кару смерті, а в лютому 1930 р. в'язня, перші 7 років якого відбув у Ярославському політизоляторі, потім був переведений до Володимирської в'язниці, де й помер.

ІМЕНІ Тенгіз Тігошвілі (1887 — 1937). Грузинський соціал-демократ. Учень в Києві. В 1918 — 1919 рр. — член Одеського ревкому, член ІІІ та ІІІІ з'їздів РСД(РП). Учасник революційної боротьби за владу Советів у Закавказзі. Делегат І конгресу Комінтерну. Після громадянської війни на партійній роботі в Грузії. Активний учасник боротьби за владу Советів в Україні. Помер в Одесі.

Слав жертвою сталінських репресій.
Потомков (1887 – 1937) – учасник 1-ї світової

[illegible]

1-й кінний корпус. Репресований Сталіним.
БОЛОТНИЙ Семен — повстанський отаман, діяч у Балтському повіті. Близько 1920 року вийшов з отаманом Гонтою. Учасник розгрому більшовиків у с. Кікменівці з отаманом Гонтою. Учасник повстанців.

ЗАДОВ (Зиньковский) Лев Миколаєвич (1893 — 1937) — член колонії Веселой (Гупалівка) Маріупольського повіту. З шестнадцяти років жив у Юзово. Працював на металургійному заводі в доменній частині. Анархист-терорист (безмотивник) з 1910 року. Відбув два роки ув'язнення у в'язниці. З 1917 року на початок 1918 року червоноармійський командир у в'язниці. З 1917 року на початок 1918 року червоноармійський командир у в'язниці. З 1917 року на початок 1918 року червоноармійський командир у в'язниці. З 1917 року на початок 1918 року червоноармійський командир у в'язниці. З 1917 року на початок 1918 року червоноармійський командир у в'язниці.

ЗДОБУДЬ ВОЛЯ Костянтин Якович — полковник армії УНР

мандир корпусу. З вересня 1921 року співпрацює з отаманом Черном (Чорним Вороном), вступає в його загін. Згодом — начальник штабу повстанської дивізії. Заарештований наприкінці вересня 1922 року в Києві. Учасник повстання в Лук'янівській в'язниці 9 лютого 1923 року, де й загинув.

ЗЕЛЕНЕНКО Іван — боротбист, родом з села Березняки Смальського повіту. В 1918 році — учасник повстання проти більшовиків. В 1929 і 1935 роках арештовувався ДПУ. Дав свідчення на отамана Якова Водяного.

ЗІНЧЕНКО Дмитро — начальник повітової міліції в Чигирині в часі Григор'ївщини. Командир повстанського загону в дві сотні байлів у 1920 році.

ЗУСМАНОВИЧ Григорій Мойсесівч (1889 — 1944) — член компартії з 1915 року, командир Красної армії. З травня по грудень 1918 року — комісар Продармії Росії. В грудні 1918 — січні 1919 року — член РВС. Резервної армії, потім — воєнний комісар Харківської, Подільської, Херсонської губерній. З січня 1920 року на командних посадах в Росії, генерал-майор. Учасник війни з фашистами. Замучений в концтаборі.

ЗАВГОРОДНИЙ Ларіон Захарович з селян, народився 1897 року в селі Кошарки Златопільської волості. У першу світову війну — прапорщик. В листопаді 1918 року організовує повстанський загін з виступом селян проти кайзерівців. Весі 1919 рік прожив у селі, господарював. З приходом денікінців його заарештували, він тікає в дні і відтоді стає повстанським отаманом. Воює з білими й красними окупантами аж до вересня 1922 року, поки не потрапляє разом з іншими отаманами Холодного Яру в розставлену чекістами пастку. Загинув разом з іншими отаманами при спробі врятуватися з Лук'янівської в'язниці 9 лютого 1923 року.

КАЛАНДАРШВІЛІ Нестор Александрович (1874 — 1922) — есер, з 1917 року — анархо-комуніст, один з керівників партизанського руху в Сибіру. Не закінчив Тифліський учительський інститут, за революційну діяльність висланий до Сибіру, де не припиняє політичної діяльності. Брав участь у встановленні совєтської влади в Іркутську. Командир партизанського загону в військах Центрального Сибіру в 1918 році. Восени 1919 року організував загін проти Колчака, згодом — отаманом Семіонова. В березні — квітні 1920 року — командуючий Верхояльської групи совєтських військ. З грудня 1921 року — командуючий більшовицькими військами Якутської області. В лютому 1922 року вирушив з каральною експедицією проти повстанців, під Якутськом 6 березня потрапив у засаду й загинув.

КАЛАШНИКОВ Александр — робітник з Басу, жив у Гуляй-Полі. Секретар групи гуляйпільських анархістів в 1917 — 1918 роках. На початку 1919 року — командир 7 полку. Наприкінці 1919 року —

командир

командир 1-го корпусу Повстанської армії. З червня 1920 року — член Повстанського Союзу революційних повстанців-махновців. Загинув під час бою Барвенково у кінці червня 1920 року.

КАЛЬКО Митрофан Григорович — праобраз героя роману Митрофана Калька, глососинин. Організатор і командир Першого глососининського загону красних партизан у 1918 році. Після розпуску загону — в Глососині. Є підстави вважати, що був унаслідком махновського підпілля. Закінчившись з Софією Лібес, деякий час в селі Марківка займався господарством. Одним з перших сім'я Кальків вступила до партії. В тридцятих роках переїхав на станцію Дачна в Одеську область, де працював бухгалтером, а дружина — агрономом. У війні з фашистами — рядовий солдат. По війні й до пенсії працював у дослідному господарстві «Дочіне».

КАЛЬКО Яків Григорович — брат Митрофана Калька, більшовик. Був у загоні брата. Оскільки Митрофан був безпартійним, то більшовицькі історики зробили саме Якова (бо ж комуніст) командиром загону. У двадцятих роках — начальник повітової міліції.

КАЛЬКО Кузьма Григорович (1892 —) — брат Митрофана Калька. Народився в Глососині. Закінчив чотири класи Глососининської школи. Трудову діяльність почав в 1909 році з комірничарської електростанції в Одесі. Був робітником, слюсарем в Одеському парту. Батрачив у поміщика Ревуцького в Добровільчківці Єлісаветградського повіту. Був помічником машиніста млина. З грудня 1918 по червень 1919 року — партизан в загоні старшого брата Митрофана Калька. Потім — красноармеець в Зінківському загоні по боротьбі з бандитизмом, в 54 денікинському полку, продармеець в 42-й дивізії. З грудня 1920 року — помічник начальника міліції «району Єлісаветград». З березня 1921 року — міліціонер в Злинці. З травня 1923 року — слюсар радгоспу «Більшовик», слюсар, промміліціонер. З червня 1931 року — начальник фабрики гудзиків. У війну — в евакуації. По поверненні — директор комунальної бани в м. Кіровоград.

КАКУРІН Николай Євгенівч (1883 — 1936) — совєтський воєначальник, комуніст з 1921 року. З сім'ї офіцерів, кадровий офіцер, в 1910 році закінчив академію російського Генштабу. Полковник у першу світову війну. Наприкінці 1918 року добровільно вступив в армію ЗУНР, в березні 1919 року перейшов до петлюрівців, згодом — до більшовиків. З вересня 1920 року — в красних, начштабу, командуючий 3-ю, 4-ю арміями, помічник командуючого Західним фронтом. В травні — серпні 1921 року — начальник штабу військ Тамбовської губернії, одночасно — командуючий кавалерійською групою при ліквідації повстання Антонова. По війні — історик, активний фальсифікатор громадянської війни, автор багатьох праць, що випрадовують більшовизм.

КАМЕНЕВ Сергій Сергєєвич (1881 — 1936) — полковник російсь-

кої армії, учасник 1-ї світової війни, в 1907 році закінчив академію генерального штабу. Жовтневий переворот зустрів на посаді начальника штабу 3-ї армії. Визнав більшовицьку владу. В квітні 1918 року вступив до Червоної армії, в якій перебував на різних командних посадах. З вересня 1918 по липень 1919 року командував східним фронтом, з липня 1919 року по квітень 1924 року — головнокомандуючий Збройними силами Російської Федерації. З 1924 року — член Реввійськосовєта, начальник штабу РСЧА, заступник наркома з військово-морських справ, командир 1-го рангу. Автор цілого ряду праць з історії Червоної армії та військового мистецтва. Помер в Москві, похований у кремлівській стіні.

КАМКОВ (КАІД) Борис Давидович (1885 — 1938) — член ЦК партії лівих есерів. В роки першої світової війни жив у Франції, Швейцарії. Після лютневої революції — член Петроградського комітету есерів, очолював ліве крило партії, був проти війни, проти Брестського миру. Один з організаторів замаху на германського посла в Росії В. Мірбаха. Заарештований чехістами, засуджений до розстрілу, помилуваний. До сталінських репресій у в'язниці працював статистиком.

КАРЕТНИКОВ Семен Микитович (1893 — 1920) — батрак з села Шагарово Гуляйпільського району. Анархіст з 1917 року. В 1918 році командир штабного батальйона та гуляйпільського загону. З березня по червень 1919 року — начальник гарнізону Бердяńska. З вересня по грудень 1919 року — командир піхотного гуляйпільського полку. З червня 1920 року член Совєта революційних повстанців України і помічник командарма Махна. Мовчазний, жорстокий. Командуючий особливою Кримською групою військ махновської армії. Брав участь у штурмі Перекопу. 24 листопада 1920 року був викликаний в штаб Фрунзе, де підступно заарештований і через чотири дні розстріляний червоними курсантами. До останньої хвилини поведився мужньо і подарував своїм воякам золотий портсигар.

КВАША Василь — з офіцерів, повстанський отаман. Діяв у районі сіл Бондурівка, Тимошівка, Краносілка, Ставидел. Мав три сотні повстанців. Загинув під Златополем.

КЕДРОВ Миколай Сергєєвич (1878 — 1941) — з дворян, більшовик з 1901 року. Закінчив медичний факультет Бернського університету. У першу світову — воєнлікар. З листопада 1917 року — заступник народного комісара військових справ, з грудня 1918 року на різних посадах у ВЧК. Репресований.

КЕЛЛЕР Фьодор Артурович (1857 — 1918) — генерал від кавалерії, учасник першої світової війни, командував 10-ю кавалерійською, пізніше — 3-м кінним корпусом. Наприкінці 1918 року заарештований петлорівцями в Києві й застрелений «при спробі втекти» українськими козаками.

КЛЕШКОВ Флегонт — юнкер Павловського училища, член бойової організації есерів. В жовтєві дні разом з Б. Савінковим подався до

Краснояра, вимагаючи виступу проти більшовиків. За свою жорстокість отримав догану від комісарів Тимчасового уряду при станції Красноярського-Фейта. Супроводжував Савінкова в пошуках військових частин, згодної виступити на допомогу Краснояру проти більшовиків. Зустрінувшись з Савінковим до Москви, бере участь у підготовці повстання на верхній Волзі. При владі біло-чехів у Казані, яку підтримував, есерів, Клепиков взяв на себе місію приборкати есерів більшовиків.

Клепиков як виступали. У перестрілці поранений. — з сім'ї чиновників як виступали. У перестрілці поранений. **КІВКІДЗЕ Василь Ісидорович (1895 — 1919 рр.)** — з сім'ї чиновників, лівий есер, доброволець в роки першої світової війни. Наприкінці 1917 року зібрав Ровенський загін в 15000 чоловік, з якими воював проти українських військ. В березні 1918 року — командуючий 4-ю армією українських військ, що вела бої на південському напрямку, керівник оборони красинин Харкова. В травні 1918 року сформував 16-у стрілкову дивізію на чолі неї мав узяти участь в другій окупації більшовиками України. Під час наступу під Царициним поранений і помер від ран 12 січня 1919 року.

КІН Павел Андрєєвич (1882 — 1938) — соціал-демократ з 1904 року, народився в колонії Мізірічч, Чернігівської губернії. Батько — німець, матері — росіянка. Підлітком переїхав з батьками до Харкова, працював на кондитерській фабриці. Переїхав до Луганська, працював на паровозобудівному заводі. З 1902 року — в Баку, де став соціал-демократом. В 1905 році переїхав до Єкатеринбурга, де знайомиться з Яковом Свердловим. Той тоді якраз організовує підпільну організацію за припинення п'ятирок масонської ложі. Місто було розділене на райони, на чолі кожного п'ятирок створили районного організатора, на якого вихід малочисельного Свердлова ставив районного організатора, якого вихід малочисельні керівники п'ятирок. Одним з таких райкерівників Ятєвського району був товариш Андрій — Павло Кін. Завдання бойовиків — то розорити, організації експропріації, вбивств. З цим Кін чудово справлявся. Після більшовицького перевороту Кін з'явився в Харкові на посаду помічника ЧК Самарі, Казані. Проявляв надзвичайну жорстокість. Покинувши Харків очолював тут ЧК, де відразу ж прославився звірствами, жорстокістю, що межує з садизмом.

КОБОЗЕВ Пьотр Алексєєвич (1878 — 1941) — з робітників, збігав з патологічною жорстокістю, що межує з садизмом. Член партії робітників Рижський політехнічний інститут, учасник збройного більшовицького жовтневого перевороту в Петрограді. З листопада 1917 року — командир 1918 року — надзвичайний комісар ВЦВК СНК РСФСР в Східній Азії. Очолював боротьбу проти повстання отамана Дутова. В травні 1918 року по квітень 1919 року — член РВС різних фронтів. З листопада 1919 — член колегії наркомату РКІ РСФСР. Згодом — член колегії господарської, наукової роботи. Репресований.

КОВАЛЕНКО — отаман, діяв до грудня 1925 року в Черкаському та Медведівському районах.

КОВЕНКО Михайло — військовий, державний український діяч. За фахом — інженер, член УСДРП, згодом УПСР. Під час оборони Києва в січні 1918 року був командантом міста, здійснив арешт кількох членів Центральної ради, які вступили в змову з ворогом. Створив у сенаті, залізничних майстернях, окремих районів міста. В кінці 1918 року вступили в бій з повстанцями проти Центральної ради арсенальцями, згодом відійшли в Гайдацький кіш Східної України. В 1919 році Ковенко був головою Верховної салми комісії Директорії для боротьби з контрреволюцією, редактором газети «Українка». З 1920 року в еміграції.

КОЛЧАК Александр Васильєвич (1873 — 1920) — адмірал, а сім'ї морського офіцера. Закінчив морський корпус, учасник російсько-японської війни. У 1-у світову війну служив на Балтійському морі, в 1916—1917 роках командував Чорноморським флотом. Жовтєвого перевороту не сприйняв. Під тиском матросських мас був усунутий від командування флотом. Відкритий Тимчасовим урядом в Петроград і посланий Керенським у відраження до Великобританії й США. У жовтні 1918 року разом з англійськими військами, очолюваними генералом А. Ноксом, прибув до Омська й став військовим і морським міністром в Уфимській директорії. З 18 листопада 1918 року — верховний правитель Російської держави, встановив у Сибіру, на Далекому сході, на Уралі військову диктатуру. У грудні 1919 року розгромлений Червоною армією відступив до Іркутська, до білочехів, які видали його 15 січня на станції Іюкентевская Політичному центру, потім — більшовицькому ВРК. 7 лютого розстріляний більшовиками.

КОЖИН Хома — середняк з Єкатериновки Юзовського району. В махновщині з грудня 1918 року, командир загону. На початку 1919 року командир кулеметної бригади 13 Советського полку. Анархист. Зіграв значну роль в розгромі Врангеля в 1920 році. В 1921 році командир групи армії Махна. Поранений під Перекопом. Помер на операційному столі в Таганрозі.

КОЛЯДА Євдоким — середняк з села Петропавлівки Александровського повіту, анархист з 1918 року. Командир петропавлівського повстанського загону в 1918 році. Начальник бойової ділянки на початку 1919 року. З вересня 1919 року командир кавалерійської бригади махновців. В 1920 році член штабу Повстанської армії. Убитий 24 листопада в бою з червоними.

КОМПАНИЕЦЬ Тимофій Архипович — ад'ютант отамана Загородного, учасник Знам'янського повстання. Був в Олександрійській повстанчій дивізії, з березня 1922 року — в загоні Загородного, Захлянка й Гуналя, що об'єдналися. Арештований разом з отаманом у Звенигороді й загинув разом з ним 9 лютого 1923 року в Лук'янівській в'язниці при спробі звільнитися.

КОН Фелікс Яковлевич (1864 — 1941) — діяч польського й російського комуністичного руху. З багатьох сім'ї. Два роки вчився у Варшавському університеті. З травня 1917 року — в Петрограді, меншевик-інтернаціоналіст. З грудня 1917 року учасник встановлення влади більшовиків в Україні, комісар маріонеткового кращого харківського союзу з польських питань. В 1919 — 22 роках — секретар ЦК КП(б)У, з кінця 1920 року — голова Галицького оргкомітету при ЦК КП(б)У, з кінця 1920 року по березню 1921 року — член Польського бюро ЦК РКП(б). Потім — в Комітерії. Репресований, як прохвіст.

КОЧУБЕЙ Василь Васильович — з родини Кочубеїв з Диканьки, з жовтня 1917 року обраний генеральним писарем (начальником штабу) Вільного козацтва. В 1918 році діяльний член Української народної громади, учасник гетьманського перевороту. Особистий ад'ютант отамана Павла Скоропадського в ранзі сотника.

КОЦУР Спиридон — родом з Суботова Чигиринського повіту. Почесний отаман. Перейшов до більшовиків, став командиром Червоноармійського полку, керівник «Чигиринської республіки». Підняв повстання проти гетьмана Скоропадського. Ворогував з «Холодноярською республікою». Воював проти армії УНР, проти отамана Григор'єва, отамана Стрюка й Ангела. Більшовики йому не довіряли й 15 квітня 1920 року розстріляли в Знам'янці.

КОЩОВИЙ Яків Андрійович — повстанський отаман Савранщини Херсонщині, з родини заможних селян села Секретарка Кривоозерського повіту. З першої світової війни прийшов прапорщиком, командувачем ескадром. Господарював на землі. З 1918 року командував петропавлівським загonom, начальником штабу в нього був Заболотний. Діяв у районі Кодими і Чичельника. Воював до серпня 1922 року. Застрачений в першому бою.

КЛЕПАЧ — командир південної групи Степової дивізії Блакитно-Білого.

КРИВОШЕЙН Александр Васильєвич (1857 — 1921) — російський державний діяч, товариш і однодумець голови совета міністрів П. А. Столипіна, проводив у життя його аграрну реформу. В березні 1918 року в Москві організував Правий центр, у вересні — переїхав до Києва, де став одним з засновників монархічного Союзу державного об'єднання, бувши заступником його голови. В кінці 1919 року — головний начальник постачання в уряд ВСЮР. У квітні 1920 року — помічник П. Н. Врангеля, згодом — голова Союзу начальників управлінь. Помер в еміграції.

КРАПІВ'ЯНСЬКИЙ Микола Григорович (1889 — 1948) — з селян, більшовик з 1917 року. Закінчив військово-училище, першу світову війну — підполковник. В грудні 1917 року вибраний солдатами командиром 12-го корпусу. З березня — на чистах 2-ї армії. В травні 1918 року направлений в Україну для керівництва красним партизанським рухом.

рухом. Один з організаторів Ніжинського повстання проти німців. З травня 1919 року очолював Надзвичайний штаб по «борьбі са байдацями». В липні 1919 року командував каральним загonom, який воював проти повстанців отамана Зеленого. З вересня 1919 року — начальник 60-ї стрілецької дивізії. З лютого 1920 року — начальник тилу 12-ї армії. В 1921 — 1922 роках — начальник військ ВЧК України й Криму, потім на командних посадах у прикордонних військах, в органах ЧК.

КРИВОШЛИКОВ Михайл Васильєвич (1894 — 1918) — а донський козаків. Прапорщик в першу світову війну. В січні 1918 року — секретар Донського козацького ВРК, комісар у справах управління Донською республікою. В травні 1918 року взяв участь в експедиції Федора Пастелькова в півночі округи Дону для проведення мобілізації в Красну армію. Потрапив у полон до білокозаків і 11 травня повішений.

КЛИМЕНКО Іван Садокимович (1891 — 1937) — більшовицький партійний і державний діяч. Член РСДРП(б) з 1912. Учасник антигубернського Київського січового повстання 1918 року. В березні — квітні — член ЦВК советської України, народний секретар праці. В 1918 — 19 рр. — на підпільній роботі в Харкові, Одесі (секретар більшовицького Одеського підпільного обкому КП(б)У). Голова Одеського губернокому і губвиконкому. Учасник Південного походу частин 12-ї армії, голова Житомирського ревкому. З жовтня 1919 — комісар 45-ї стрілецької дивізії. З грудня 1919 — заступник голови Київського губревкому, 1920 — голова Одеського губревкому, голова Катеринославіського губвиконкому. Після громадянської війни на партійній і советській роботі. В 1925 — 1927 рр. — другий секретар ЦК КП(б)У.

Став жертвою сталінських репресій.

КОЗЮРА Сергій Ларентійович (1888 — 1968) — член РСДРП(б) з 1914 р. Інженер. У квітні 1917 — січні 1918 — голова Полтавського совета робітничих і солдатських депутатів. Навесні 1918 р. — начальник штабу, згодом — командуючий. Першою революційною армією, яка вела бій з наступаючими німецько-австрійськими військами. В 1919 — 1920 рр. — Харківський окружний воєнком, член РВС Полтавської групи більшовицьких військ Дванадцятої армії. У жовтні 1920 р. — березні 1921 р. в 1-й Київській армії. Згодом на дипломатичній і господарській роботі. Учасник Великої Вітчизняної війни.

КОЛОНТАЙ (Домонтович) Олександра Михайлівна (1872 — 1952) — професійна революціонер, советський дипломат. Член РСДРП(б) з 1915 р. Учасник жовтневого збройного більшовицького повстання 1917 року в Петрограді. Нарком соціального забезпечення в першому уряді — СНК. В 1919 — нарком пропаганди і агітації Кримської советської республіки, одночасно начальник політвідділу Кримської армії. Перша дружина П. Ю. Дибенка. Улітку 1919 р. вела пропагандистську роботу в Києві. Перша в світі жінка-посол (Норвегія, Мексика, Швеція). Нагороджена орденом Леніна.

КУЗІК Григорій Іванович (1890 — 1950) — советський військово-політичний діяч. Член РСДРП(б) з 1917. В 1917 році — голова солдатського комітету. З липня 1917 — командир 9-ї піхотної дивізії, з листопада 1917 — командир Полтавського червоногвардійського партизанського загону, який навесні 1918 року брав участь у боях проти австро-німців, а в квітні 1918 — увійшов до складу П'ятої революційної армії. В 1919 — Харківський губвійськом, начальник артилерії 14-ї армії, в складі якої брав участь у розгромі козацького артилерійського загону Григор'єва. В 1920 — начальник артилерії 1-ї Київської армії. Після громадянської війни — на командних посадах в Червоній Армії. Герой Радянського Союзу. Учасник Великої Вітчизняної війни.

КУЗІК Іван Юліанович — більшовицький військовий діяч, згодом дипломат. Організатор советських збройних загонів. 23 лютого 1918 року партизанський загін Кулика з комсомольців Києва та Полтави вийшов в Кременчук, Умані українських гайдамаків. Воював у Червоноармії. Після війни — письменник, дипломат. Репресований.

КОВАЛЕВСЬКИЙ Микола (1892 — 1957), політичний діяч, кооператор і публіцист, родом з Чернігівщини; голова української студентської громади в Москві (1912) і Києві (1915), 1917 один з чільних членів редакції Всеукраїнської Селянської Спілки УПСР та головний редактор їх щоденника «Народна Воля», член Центральної ради і міністр продовольчих справ з грудня 1917 до квітня 1918, за Директорії міністр земельних справ у кабінетах Остапенка, Мартоса і Мазепа (1918 — 1920); з 1920 на еміграції.

КОНОВАЛЕЦЬ Євген (14.06.1891) — 23.05.1938), полковник Армії УНР, військовий діяч і політик, комендант УВО, голова Проводу українських націоналістів. Народився в с. Зашків Львівського повіту в родині учителя. Під час праничних студій у Львівському університеті був секретарем львівської філії «Просвіти»; суджений за участь в боротьбі на українізацію ун-т у процесі 101 студентів (1910).

Опинившись як хорунжий австрійської армії в російському полоні (після бою на Мазіці, 1915), організував разом з А. Мельником, Р. Сущком, В. Кучабським, І. Чмолю, Ф. Черником і ін. укр. групу революційних в таборі в Парижі як початок пізнішої військової формування. Звільнившись восени 1917 р. з полону, вступив у Києві як співорганізатор Галицького буковинського куреня; пізніше Куреня Січових стрільців, який він очолював і який визначався у придушенні більшовицького повстання та в боях проти наступу Муравійова, а згодом, після Берестейського миру, в українському протинаступі за звільнення Києва. 1.03.1918 р. Коновалець розбудував частину, переіменовану на полк Січових стрільців, який згодом, після гетьманського державного перевороту, розбійний німці. Під час гетьманату не вступаючи в політичні спори, відновив у порозумінні з Українським Національним Союзом військову формуцію як Окремий Загін Січових стрільців з осідком у

ЛЕБІДЬ Хома – селянин з Медведина, поблизу Богуслава, який у 1919 – 1920 роках очолював антибільшовицьке повстання у своєму селі. До повстання привела чергова спроба конфіскації продуктів та мобілізація юнаків до червоних військ. Чотирьох комісарів було страчено у проголошено Селянську медвинську республіку. Двадцять днів чинили селянин під керівництвом Хоми Лебідя опір урядовим совєтським військам. Підхід регулярних російських частин, що поверталися з безславного походу на Польщу вирішив справу. Червоні пограбували село, стратили багатьох повстанців, порубали шаблями заложників, гнали жінок і дітей.

ЛЕПЕТЧЕНКО Олександр (1890 — 1920) — син гуляйпільського урядника. З 1914 року за пограбування поміщиків перебував у розшуку. Анархіст з 1917 року. Перший командир Червоної гвардії в Гуляй-Полі. Особистий ад'ютант Нестора Махна. Розстріляний червоними на початку 1920 року.

ДІПІС Мартин Янович (Судрабе Ян Фідріхович) (1888 – 1938) – більшовицький партійний та державний діяч, член РСДРП(б) з 1905 року. З сім'ї нащадка в Латвії, за професією – народний вчитель. Був інспектором заарештований за підпільну роботу, тівка з есепіа. Учасник жовтневого перевороту, член Петроградського ВРК. З травня 1918 року – член колегії ВЧК. З квітня по вересень 1919 року – голова ВЧК. Відзначався жорстокістю.

Став жертвою сталінських репресій.

ЛІБЕС Софія Григорівна – дружина Митрофана Калька (я. р. м. Талька), родом з Глодоє. Батьки – учасники революційних заворушень 1905 року в селі, вихідці після цього в Єлісаветград. В одинадцять років Софія стала комуністкою. Була серед перших комуністок у селі Юрків, організовано М. Г. Кальком та І. П. Трипольським. Була білцем єлісаветградського комуністичного батальйону, працювала в культосвітньому відділі військомата, в штабі козмагону, в живильні. При денікщині була в підпіллі в Єлісаветграді. Закінчила в Москві курси медсестер. Служила в санітарній 14-ї армії, працювала в госпіталі Єлісаветграді. В 1933 році закінчила аспірантуру при Одеському селекційно-генетичному інституті. По закінченні аж до виходу на пенсію працювала в дослідному господарстві «Дачна».

ЛОКАТОШ Іван Семенович (1888 – рік смерті невідомий) – член РСДРП(б) з 1906 року. Робітник з Олександрівська. У 1917 році – в Червоній гвардії м. Олександрівська, в 1918 – командир 1-го комуністичного полку, який брав участь в боях проти німецько-австрійських інтервентів. У грудні 1918 – березні 1919 року – начальник Першої Української більшовицької дивізії, в червні 1920 – лютому 1921 начальник тилу Донецької губернії. З лютого 1921 року – командир 19-ї окремої бригади військ ВЧК.

ЛУКОМСКИЙ Александр Сергеевич (1868 – 1939) російський ге-

лейтенант (1916), закінчив академію генштабу. Учасник 1-ї світової війни, помічник голови Особливої наради з оборони

З 1916 року — помічник голови Особливої наради при генерал-квартирмейстер Ставки. Учасник корніловського по-
стання, заарештований разом з Корніловим та Денікіним 1 вересня
1917 року. 19 листопада до 1917 року разом з іншими генералами вті-
лював військовий «в'язниця» на Дон, в Новочеркаську. Був начальником штабу
Донської армії. З грудня 1917 року — член Донського цивільного
управління. З 31 серпня по листопад 1918 року — третій заступник голови
Особливої наради. З жовтня 1918 по вересень 1919 року — начальник
Особлого управління, Особливої наради помічник головнокомандуючого ВСЮР.
В березні 1920 — представник Врангеля при союзному командуванню в
Харківському полі. В еміграції уповноважений у справах Далекого сходу
при великому князі Миколаєві, радник при генералі А.
Кутепові та Є. К. Міллере, в час коли вони були головами Російсь-
кого військового союзу (РОВС).

ТУЩЕНКО Іван Митрофанович (1864 — 1919) — за фахом — лікар, політичний та військовий український діяч. В часі першої світової війни — полковник медичної служби царської армії. В 1917 році — член Центральної Ради та Українського генерального військового комітету. Лідер Української партії соціалістів-самостійників. Організатор голови Одеської військової ради, Одеського українського військового коша. На з'їзді Вільного козацтва обраний Генеральним хорунжим. За часу Директорії — командир військового загону. Загинув у боях біля містечка Кузьмин.

ЛЮТИЙ Ісидор Юхимович (1893 – 1919) – бідняк з Гуляйполя, учасник революційних подій, вояк в армії Української Народної Республіки, учасник військових дій на Закарпатті. Помер внаслідок поранення в бою під Уманню в 1919 році.

ЛЮТИЙ (отаман ГОНТА) Іван Макарович — з заможних селян, учасник — діяч Калустянського лісу. В першу світову війну — підполковник. За Директорії командир 25-го Черкаського куреня. Потім в армії Добровольчої армії. Приходив до більшовиків на посаду селі командир загону самооборони. З приходом більшовиків у повстанстві, в загін отамана Гризала, потім стає сам отаманом. До квітня 1924 року не складає зброї, в грудні переходить кордон. В Детройті пише книжку спогадів «Вогонь з Холодного Яру». Помер в США в 1968 році.

ЛЯХОВИЧ Євген — командир Брацлавського куреня, з родини пашенника. Вчився в духовній семінарії, звідки втік у школу прапорщиків. Учасник першої світової війни. Все життя і всюди розмовляв українською українською мовою. З розвалом фронту повернувся на Брацлавщині, працював учителем. В 1919 році на залик Директорії формує перший свій загін. Біля Вапнярки, в корчмі потрапляє до рук красних. Їхого катують, вирізають на ногах, здираючи шкіру «офіцерські ламси». Їм активно допомагає єврей-корчмар. Врятували товариші, що відозрилися на добро. Відтоді кожен єврей зі зброєю був лютим ворогом.

гом Ляховича. Мирне населення не чіпав. В червні 1922 року до загону Ляховича пристали дисертири з Красної армії під командуванням Козакова. Вони вчинили поголовну різню євреїв селі Печори. Брацтва і рештувати курінного й доставити в штаб. В Жмеринці його допитували контрозвідники полковника Чоботарьова. Розстріду він уник завдяки раптому настулу на Житомир біліх. Ляхович втік з в'язниці в ніч Житомирськ євреїв, котрі вважали його погромником, за великі гроші найняли фельдшера Порфирія Фалатюка, котрий з'явився лікувати «хворіх» Ляховичу й вбив його в червні 1920 року.

ЛЯШЕНКО, Іван Якович — повстанець, з 1922 року єлєвєтєрадєвськїй зв'язковий отамана Лютого, Чорного Ворона, Гити. Заарештований у вересні 1922 року. Загинув у Лук'янівській в'язниці під час повстання отаманів 9 лютого 1923 року.

МАНЦЕВ Василій Ніколаєвич (1899 — 1939) — з сім'ї службовців, не закінчив юридичний факультет Московського університету. З 1916 року — в армії. Учасник підготовки збройного повстання більшовників у Москві. З вересня 1919 року — завідувачий слідчим відділом ВЧК, згодом заступник голови московської ЧК. З грудня 1919 року в Україні, начальником Центрального управління колегії ВЧК. В 1921 — 1922 роках — голова ЧК, потім ГПУ України, з березня 1922 року — нарком внутрішніх справ України. Репресований.

МАРЧЕНКО (Шевченко) Олексій Семенович (1903 — 1921) — батрак з Гуляй-Поля. Анархо-комуніст з 1917 року. Молодший унтер-офіцер царської армії, в 1918 році — командир повстанського загону. В 1919 році — член штабу 3-ї махновської бригади. Довірена особа Махна. З червня 1920 року командир 10-ї кавалерійської групи. Убитий на Полтавщині в бою з 8-ю кавдізією Червоних козаків в серпні 1921 року. Був похований махновцями з великими почесностями. Червоними через це донесли, що хоронили самого Махна. Фрунзе наказав розкопати могилу, щоб пересвідчитись. Труп Марченка винесли з могили, поклали в який була загнута труну, забрали. Після того, як фрунзівці залишили село, селяни перепховали тіло Марченка в іншому місці.

МАХНО Нестор Іванович (1884 — 1934), провідник самобутнього селянського повстанського руху в 1917 — 1921 рр., відомо як «маховець», родом з м. Гуляй-Поле на Катеринославщині. У 1905 ознайомився з ідеями анархістів, у 1907 зааснований на довічу каторгу за пограбування поштової скриньки для партійних цілей. У 1917 повернувся з заслання і став головою волосного земельного комітету та голоною райсовета в Гуляйполі. Влітку 1918 вперше створив «вільний батальйон революції» і партизанські загони з селян Катеринославщини, та розпочав збройну боротьбу проти німецьких військ і гетьманської адміністрації. Вона носила характер місцевої селянської самооборони проти поміщиків і німецьких каральних загонів, що збирали контрибуцію.

Махном об'єднав під своїм проводом інші подібні повстанські загони в Полтавській, Харківській і Херсонській губерніях та увійшов у союз з московськими й куреськими анархістами, які й стали (Б. Волин, А. Шинков, Барон та ін.) ідеологами його руху. Головну масу «маховців» становили місцеві українські селяни, а політичними керівниками — євреї й російські інтелігенти. Ні сам Махно, ні тим більше «маховці» не були прихильниками ніякої збройної боротьби, а політичними вимогами на доктринах анархізму на практиці як свободу індивідуального господарства, демократичне самоврядування місцевого селянського господарства, незалежність від будь-якого центрального уряду і їх максимальна самотубність українській характер цього руху. Саме в цьому виявлявся махновський переїшли на анархізм. Пізніше, під впливом більшовиків, махновці перейшли на підтримку соєтської влади, але обетовували вільно вибрані ради з багатьох партій, без комуністичної диктатури. Махновці друкували свою політичну пропаганду спочатку російською, а далі переважно українською мовою (газ. «Путь к свободе», Гуляй-Поле; «Набат», Київ; «Анархист», «Повстанець», Полтава; «Шлях до волі», Катеринослав та ін.).

Махно воював проти всіх, хто появлявся на теренах, що були під його владою (центром весь час було Гуляй-Поле). Тактикою Махна було ходити у спілку із слабшими силами й воювати проти тих, що в цей момент загрожували стати сильнішими. Так після упадку гетьманщини Махно виступив проти Директорії і разом з місцевими більшовиками захопив у грудні 1918 Катеринослав; незабаром однак залишив місто, увійшовши в конфлікт з більшовиками. Навесні 1919, коли розпочався наступ Денікіна на Україну, Махно підпорядкувався соєтському командуванню, але вже з червня внаслідок бойових операцій проти денікінців на півдні України, а також на короткий час він заключив угоду з 1-ю бригадою УНР (в Умані в серпні 1919), з отаманом Григор'єм та ін. боротьби з денікінцями. В кінці літа спільно з боротьбієтськими повстанцями Махно відбивався від денікінців великі території, включно з м. Бердирським, Катеринославом, Неодзав посварився з ними, вбив отамана Григор'єва і увійшов у союз з більшовиками, вважаючи, що український рух був для нього більшою небезпекою. Коли ж більшовики остаточно відбили денікінців і Махно опинився в їх запліті, він став воювати проти них, увійшовши на поч. 1920 у союз з повстанцями отамана П. Петренка й інших, що визнавали уряд УНР. Під час польсько-українського наступу на Україну Махно знову перейшов до більшовиків і разом з ними воював з Врангелем у Криму. Після цього, однак, він повернувся до Гуляй-Поля, проголосив, що більшовицької влади не визнає. Тільки в серпні 1921 більшовики розгромадили махновців, а сам Махно втік до Румунії. Махновські села на Гуляйпільщині були більшовиками виселені на Сибір, їхні землі передані частково єврейським поселенцям, але ці заходи закінчилися невдачею.

Більшої популярності серед селянства «батько» Махно набув на

Лівобережжі в 1919 р. Поруч з тим його рух став одночасно й виразом жуватися, в ньому почали зростати випадки звичайного бандитизму, грабіжництва, погромів. Махно славився найбільше своєю партизанською тактикою й організацією. Кількість бійців у Махна становила 1919 – 1920 рр. 15 – 20000, переважно кіннотників та кулеметників на човнах, але також частково й піхоти. Рейди Махна були блискучими й переважно несподіваними та відзначалися часто дикуватою жорстокістю супроти ворогів. Махновці воювали під чорними прапорами.

В еміграції Махно жив у Польщі, пізніше в Парижі, де й помер у злиднях. Підтримував активний зв'язок з міжнародним анархістським рухом і видав ряд книг.

МАХНО Тина – друга дружина Махна з жовтня 1918 року по березень 1919 року. Телефоністка з села Велика Михайлівка Александрівського повіту. Одна з перших комунярок повіту. Репресована в 1938 році.

МАХНО (Кузьменко) Галина Андріївна (1892 – 1978) – остання дружина Нестора Махна. Народилася в сім'ї київського жандарма Азрія Кузьменка, вихідця з селян Пищаного Броду на Херсонщині. Закінчила вчительську семінарію. В 1917 році вчителювала у Гуляй-Полі. Прихильниця української національної ідеї. З 1919 року – дружина Махна. Разом з ним брала участь в боях і походах. Емігрувала з чоловіком за кордон. Жила з дочкою Оленою й чоловіком у Парижі. Під час другої світової війни вивезена в Німеччину на роботи. Після вступу радянських військ в Німеччину, заарештована, засуджена на 10 років, дочку Махна забрали в інтернат в м. Джеккаган в Казахстані. Відбувши строк жила з дочкою, постійно переслідувана й принижувана властями. Померла в Джеккагані на 86 році життя. Дочка після багатьох муктарства виїхала заміж за відставного військового льотчика. Дожила до реабілітації батьків. Отримавши відповідні документи, які визнавали батька й матір не ворогами народу, пережила сильний стрес, захворіла й померла.

МАХНО Сава Іванович – старший брат Нестора Махна, в махновщині з дня її організації. Рядовий постачальник лазаретів. В 191 році в Єкатеринославі – помічник начальника постачання Повстанської армії. Розстріляний в Гуляй-Полі бійцями 42-ї стрілкової червоної дивізії в січні 1920 року.

МАХНО Григорій Іванович – батрак з Гуляй-Поля, рідний брат Нестора Махна. В махновщині участі не брав. Розстріляний в січні 1920 року червоними в Гуляй-Полі.

МАЙ-МАЄВСЬКИЙ Володимир Зенонович (1867 – 1920) – російський генерал-лейтенант (1917). Після жовтневого перевороту воював на Доні, з грудня 1917 року – начальник 3-ї піхотної дивізії Добровольчої армії, яку влітку 1919 року було реорганізовано в Донецьку групу військ. У травні – листопаді 1919 року – командуючий Добровольчою армією. В кінці 1919 року його замінили П. Врангелем. Помер в

Єкатеринославі 30 жовтня 1919 року під час евакуації від серцевого напа-

МАМОНТОВ Константин Константинович (1869 – 1920) – російський генерал-лейтенант. Закінчив Ніколаєвське кавалерійське училище (1890), учасник 1-ї світової війни, на 1917 рік – полковник. У громадянську війну командував групою військ в Донецькій армії, потім 4-м кавалерійським корпусом в армії Денікіна. На чолі корпусу в 9 тисяч штиків здійснив хід влітку в серпні – вересні знаменитий рейд по тилах радянських військ південного фронту: рейд Мамонтова. В жовтні – грудні кавалерійським корпусом С. М. Будьонного в Воронежсько-Касторненській та Касторненській операціях 1919 року. За поразку усунутий від командування корпусом в грудні 1919 року. Помер в Єкатеринодарі від тифу 14 лютого 1920 року.

МАТЮШЕНКО Борис (1883 – 1944), лікар, громадський і політичний діяч родом з Києва, дійсний член НТШ; замолоду активний діяч РПР (УСДРП) в Києві (зокрема в 1903 – 1906 рр.), 1917 організував як голова Головної медично-санітарної управи при Генеральному Секретаріаті. За гетьманату директор департаменту здоров'я; 1919 член української делегації конференції в Парижі і голова Закардонного бюро Української Червоної Хрести (до 1921). З 1922 у Празі. Організатор Спілки Українських лікарів у Чехо-Словаччині й її голова (1922 – 1935), редактор Журналу «Українські Медичні Вісті» (1922 – 1925).

МЕЖЛАУК Валерій Іванович (1893 – 1938) – більшовицький партійний і державний діяч. Один з організаторів Червоної гвардії в Харкові та Донбасі. В роки громадянської війни наркомвнесправ, потім член Реввоенсовєта 14-ї армії Південного фронту. Репресований.

МІЛЮКОВ Павел Ніколасівч (1859 – 1943) – російський політичний діяч, один з засновників партії конституційних демократів, вчений історик, талановитий журналіст. Редактор газети «Речь» – органа партії кадетів. Член III і IV Державних дум. Після лютневої революції – міністр іноземних справ Тимчасового уряду першого скликання. Один з ініціаторів збройного виступу генерала Корнілова. Після жовтневого перевороту збройного перевороту втік на Дон, був членом Донецького комітету, заступником голови Національного центру й Совета об'єднання Реді. З 1920 року в еміграції.

МІХНО Борис – поміщик Александрівського повіту, колишній земський повітовий діяч. Кадет, прихильник української національної ідеї. В 1917 році – повітовий комісар Александрівського повіту. Намагався боротися за анархістським рухом у повіті. Був у 1918 році врятований Махном від розстрілу.

МІХОВСЬКИЙ Микола Іванович (1873 – 1924) – визначений український політичний і державний діяч, публіцист. Родом з Прилук. Працював адвокатом у Харкові. Ідеолог державної самостійності України. Один з засновників Революційної української партії (1889).

В 1902 році створив Українську народну партію. В 1912 — 1913 роках — редактор харківського тижневика «Сіпін». У першу світову війну — підпоручник юстиції, служив у Київському окружному військовому суді. Організатор військового клубу імені гетьмана Павла Полуботка. Член Українського генерального військового комітету, прихильник створення регулярної української армії. Член Центральної ради, суперник Петлюри в боротьбі за лідерство у воєнній справі, внаслідок конфлікту виїшов зі складу УГВК. Спіраючись на полуботківський поділ зробив спробу проголосити самостійність України. До осені 1917 року перебував при штабі однієї з армій Румунського фронту. В 1918 році засновник Української демократичної хліборобської партії. Згодом працював у шкільництві та кооперації на Кубані, переслідуваний совєтською владою наклав на себе руки в Києві.

МИРГОРОДСЬКИЙ — середняк з Александрівського повіту, лівий есер. Член махновського реввоєсовета трьох скликань. Видний повітовий есеровський діяч. Чекіст. Розстріляний махновцями під Бердянськом за несанкціоноване пограбування кооперації.

МІРОНОВ Філіп Кузьмич (1872 — 1921) — старшина доньського козачого війська. В 1918 році організував червонопартійницький загін, який згодом розвернувся в 23-ю стрілкову червону дивізію. Командир особливого доньського кінного корпусу Південного фронту. В серпні 1919 року підняв на Дону повстання проти більшовиків й самовільно виступив з корпусом на фронт проти білих. 7 жовтня 1919 року трибуналом був приговорений до розстрілу. Помилуваний. Командував 2-ю кінною армією. 13 лютого 1921 року заарештований чекістами й 2 квітня розстріляний в Бутирі.

МУРАВИЙОВ Михайло Артемович (1880 — 1980) — професійний військовий, лівий есер. Родом з Харкова. Підполковник російської армії. Після лютневої революції від есерів він перейшов до більшовиків. Один з авторів збройного жовтневого перевороту. В грудні 1917 р. — квітні 1918 — в чині полковника — начальник штабу групи військ, що розпочали перший похід проти України та Дону (командуючий В. О. Антонов-Овсєнко). Відзначався крутим неспіврозваженим характером. У захоплених містах Полтаві, Києві чинив криваву розправу. Командував збройними силами Одеської Совєтської республіки, що воювали з Румунією. У липні 1918 року, командує Східним фронтом, підняв повстання у Сибірі проти більшовиків.

Вбитий при спробі вчинити збройний опір під час арешту.

МЕЛАШКО Михайло — повстанський отаман, командуючий повстанцями Катерінославщини. Родом з села Софіївка Криворізького району, з середняків. Лівий есер. В кінці 1917 року — заступник комісара Центральної ради в Донбасі. В жовтні 1919 року — сотник в повстанській групі Матіяша в армії Махна. З грудня 1919 року — самостійно веде бої проти білих на Катерінославщині. До нього приводять свої загони

Петренко й Гладченко. З метою збереження сил переходить до більшовиків й командує 4-ю Особливою українською бригадою, але до військових не користується. На зайнятій території проводить українсько-державну політику, вимагає діловодства українською мовою, викладає в школах української історії тощо. Більшовики пробують переконати отамана з рідних місць і відправити подаль на фронт, як намагаються робити це з Григор'євим та Махном. Але Мелешко наказує не піддаватися. Тоді його заманоють в штаб 45-ї дивізії, де заарештовують. Після отаман тікає з під розстрілу й починає відкрити війну проти більшовиків. В липні 1920 року за доносом заарештований в селі Карповому Карнаухинського повіту. Після допиту в Катерінославській ЧК його розстрілюють.

МЕЛЕШКО Фотій (1889). Учителює з с. Глодоси на Херсонщині. Один з командирів гайдамацького загону, що діяв у глодоскій волості в 1918 — 1919 роках. З 1921 на еміграції в Празі, потім став письменником, автор драми «Понад Дніпром» (вперше виставлена 1921 р.), епопеї з українського життя «Три покоління» (1943), оповідань, спогадів та ін.

МЕСТЕРЕНКО Герасим (отаман ОРЕЛ) — учитель з Глодос, есер, командир Єлісаветградського повітовиконкому в 1919 р., один з командирів доньського загону петлюрівської орієнтації, створеного в 1918 році під назвою офіцерів — Василем Мизиним, Федором Недайкашом, Мелешком та іншими, пізніше — організатор Єлісаветградського повстанського, амбітний, схильний до диктату. В 1921 році об'єднався з загonom хмільського учителя Юхима Коваленка (Железняка), був у загоні хмільського повстанського загону. Емігрував, повернувся з повноваженнями налагодувати на Єлісаветградщині підділку. Був призначений головкомандуючим збройних сил 1-го Єлісаветградського повстанського округу. До його обрання його головним отаманом, начальником штабу й головою Холоднорівського повстанського.

МІКІФОРОВА Марія — анархістка, родом з Александрівська. Розпочинає горілчаного заводу. За терористичні акти 1904 — 1905 років засуджена до смертної кари, яку замінено довічною каторгою. Відбуваючи покарання в Петропавлівській фортеці, згодом була переведена в Японію, звідси втекла в Японію. Переїхала в Америку, жила в Англії, Швейцарії, Німеччині. Знала кілька європейських мов. Непокі́рний, бунтівна натура. Хороший організатор терористичних актів, амійний промовець і агітатор. Організувала й очолювала Чорну гвардію. Ідеолог повстанського терору проти державних структур всіх політичних партій — від царських до совєтських. Жорстока до ворогів. Дружний до українського польського анархо-терориста Бжостека. Учасниця махновського повстанського руху. В 1919 році з групою терористів-анархістів намагалася зірвати станку Денікіна, схоплена і повінена разом з чоловіком контррозвідкою генерала Славова у Криму.

МІКОВСЬКИЙ Андрій Васильович (1895 — 1942) — український

терорист. Член ВЦВК Росії. В березні 1918 року призначений начальником одного з загонів ВЧК. З квітня — член колегії ВЧК. В липні 1918 року — активний учасник повстання лівих есерів проти більшовиків. З вересня 1919 року служив у повстанській армії Нестора Махна. В листопаді 1920 року заарештований чекістами й доставлений у Москву. Відмовився співпрацювати з більшовиками й розстріляний.

ПОРШ Микола (1879 — 1944) український політичний діяч, член Революційної української партії, згодом — член УСДРП. В 1917 році — член Центральної ради й Малої ради, а листопада — генеральним секретар праці, з 18 грудня — паралельно й генеральний секретар військових справ, з січня 1918 року — міністр праці військових справ УНР. 1919 — 1920 рр. — посол УНР в Німеччині.

ПОЛОНСЬКИЙ М. Л. — син рибалки з Бердяńska, більшовик з 1919 року. Періодично воював на боці нахичівців. З січня 1919 року — командир полку. Розстріляний за наказом Махна за підозрою отримати «батька» під час вечірки за завданням більшовиків на початку грудня 1919 року в Катеринославі разом з дружиною.

ПОЛТАВЕЦЬ (ОСТРЯНИЦЯ) Іван Васильович — з козаків, сив вчительки-царки з Балаклії, під Смілою, значковий генерал Скоронадського, наказаний отаман Вільного козацтва України. Закінчив Єлісавградське військово-училище. Під час першої світової війни нагороджений «всіма орденами» й георгіївською пошолоченою зброєю. Національно-свідомий українець. Був направлений в Петроград в школу бронетанкових автомобілів. При Керенському підполковник Полтавець переслідується як український націоналіст і змушений тікати на південь Росії. В Києві почав формувати українські військові сили. Міхновського на той час Петлюра вже відправив на Кавказ. З ініціативи полковника Полтавця було вирішено в Чигирині скупити з Гід Вільного козацтва. На Гаді була пропозиція обирати полковника Полтавця Військовим отаманом. Але він відмовився й запропонував кандидатуру командира 1-го Українського корпусу Павла Скоропадського, почесним отаманом — Михайла Грушевського. (Обох без їх згоди, значить, що вони протавники Вільного козацтва). Полковника Полтавця обрали Наказним військовим гетьманом і генеральним писарем. Місце постійо козацької старшини було визначено Білу Церкву, куди Іван Полтавець і переїхав з генеральними старшинами: тут на одному з засідань Генеральна козацька рада прийняла рішення поставити на чолі Української держави гетьмана Павла Скоропадського. Намагаючись послабити силу Генеральної козацької ради, Центральна рада утворила паралельно їй Департамент Вільного козацтва. З падінням гетьманату Іван Полтавець разом з гетьманом виїхав до Німеччини. певний час отаман Полтавець під псевдонімом Остриця воював проти більшовиків у Холодному Яр. 4 вересня 1920 року частини козацької старшини, не підтримавши Скоропадським, постановили відновити роботу організації Вільного козацтва.

Полтавцем отаманом обрали Івана Полтавця-Острицю, місцем штабу визначили місто Мюнхен. 1 липня 1926 року в Мюнхені видано прохви Універсал Івана Полтавця до українського «козацького народу».

Ним він проголошував себе «гетьманом і Національним вождем України», «диктатором Української народної козацької республіки». Остриця почав організаторську роботу. Він призначив Івана Полтавця кошовим генералом Польського (Другого) кошу, полковником Захара Дорошенка, Наума Татіва, Павла Міненка, Великий (Перший) Повстанчий Кіш мав розгорнутися з 40 тисяч підпільників в Україні. Зберігся текст Статуту Українського козацького товариства. Остриця становлення нової хвилі козацького українського руху, як зазначено в конфліктах, інтригах, намаганнях поділити шкіру невбитого більшовицького ведмеда, та боротьби за лідерство і національно-визвольну русі українців в еміграції. Українське національне козацтво (УНАКОТО) починає занепадати. Іван Полтавець помер в 1937 році так і не здійснивши своєї мрії про Казачьє державу.

ПРАВДА — (1877 — 1921) — батрак з-села Любимівка Александрівського повіту, анархіст-терорист. Працював на станції Гайчур зчіплювача вагонів, в 1905 році затиснутий буферами вагонів залишився без бою віг. З 1907 по 1917 рік грав на гармонії по найму, жебракував. В повстанському русі командир загону, в Махна — командир полку, згодом — начальник лазаретів. Зарубаний червоними в селі Туркенівка Александрівського повіту 13 листопада 1921 року.

ПТАШИНСЬКИЙ Петро — чекіст, учасник першої світової війни. Учасник більшовицького заклоту в Одесі в січні 1918 року. На петербурзькій роботі, командир каральної загону ЧК. В складі латиського загону «Свеаборг» охороняв В. Леніна в Горках. Був репресований, але відлучений на фронт. Учасник другої світової війни, капітан софської армії. Капітан софської армії. Помер в 1987 році в Білгород-Дністровському.

РАКОВСЬКИЙ Христіан Георгійович (1873 — 1941) — совєтський революційний і державний діяч. З січня 1918 — голова Верховної автономної ради СНК РСФСР у російсько-румунських справах. З січня 1919 р. — член Тимчасового робітничо-селянського уряду України, з 29.01.1919 р. — член Совнаркому УРСР. З 1919 — член ЦК РКП(б), член ЦК КП(б)У і член Політбюро, член ВУВК і ВЦВК. З 1923 — на дипломатичній роботі. Активно підтримував Троцького в 1926 — 1927 рр.

Став жертвою сталінських репресій.

САХНО-УСТИМОВИЧ Олександр Олександрович — виходець з Полтавщини, ротмістр царської армії, ад'ютант командуючого Київським військовим округом. 29 березня 1917 року обраний заступником члена наради воєнк гарнізону. Член Українського організаційного комітету. Організатор Вільного козацтва на Полтавщині. Осауул, особистий ад'ютант гетьмана в ранзі військовий старшини. В 1920 році —

полковник білої армії в штабі Врангеля. Розробив проєкт відновлення Запорізького козацького війська (коша) на засадах автономії України в складі федеративної Росії.

РЖЕПЕЦЬКИЙ Антон Карлович — громадський діяч, з кадетів. Був головою Товариства взаємного кредиту, радником Київської міської думи. З травня 1918 року — міністр фінансів Української держави. Відзначився створенням стабільної української грошової системи з високим курсом національної валюти.

РОГОЗА Олександр — генерал-лейтенант з 1908 року. В Українській армії з травня 1918 року. За часів гетьманату Військовий міністр Української держави. Активно створював української збройні сили, де впроваджував українську мову. В квітні 1919 року відмовився перейти на службу до Красної армії більшовиків і був розстріляний.

РОДЗЯНКО Михайл Володимирович (1859 — 1924) — великий землевласник з України, родом з козаків. Депутат III і IV Державних дум, з 1911 — голова Думи. Після лютневої революції голова Тимчасового комітету Думи. Один з організаторів корніловського наступу. Після жовтневого перевороту перейшов на Дон. Один з організаторів білого Руху. В 1920 році емігрував до Югославії. Автор спогадів «Крушение империи».

РОМАНОВСКИЙ Іван Павлович (1877 — 1920) — російський генерал-майор, учасник російсько-японської та 1-ї світової воєни. Після вступу Корнілова, ввійшов на Дон. Брав участь у формуванні Добровольчої армії. З лютого 1918 року начальником штабу Збройних сил півдня Росії (ВСЮР). З 1919 року — генерал-лейтенант. Після розгрому ВСЮР ввійшов у Константинополь, де в квітні 1920 року був убитий.

САБЛІН Юрій Владімірович (1897 — 1937) — з сім'ї відомого в Росії книговидавця. Учасник 1-ї світової війни, прапорщик. В 1917 — 1918 роках — лівий есер. На II Всеросійському з'їзді совєтов обраний членом ЦВК. Учасник жовтневого збройного перевороту в Москві. З грудня 1917 року — командир 1-го Московського більшовицького збройного загону, направленою на завоювання України. В березні — квітні 1918 року — командир 4-ї більшовицької армії, що воювала з германськими інтервентами. Учасник лівоесерівського повстання проти більшовиків. Приговорений ревтрибуналом... до 1 року тюрми, амністований ВПЦК після обіцянки вийти з партії лівих есерів.

У громадянську війну один з командирів Червоної армії. Делегат X з'їзду РКП(б). Відзначився при подавленні кривотадського повстання в 1921 році, за що нагороджений більшовиками орденом Червоного прапора. Другий орден отримав за бої в Україні проти Врангеля. Закінчив Військову академію, пізніше академічні курси та школу пілотів (1925). Командував дивізією. З 1931 року — начальник 52 управління військово-будівельних робіт. Репресований Сталіном.

САВИЦЬКИЙ Сергій Михайлович (1897 — 1937) — більшовик з

1908 року. Підпоручик російської армії. Під час австро-німецької окупації брав участь у партизанському русі на Київщині. З жовтня 1918 — в Червоній армії. В грудні — січні 1919 працював у військовому відділі Тимчасового робітничо-селянського уряду України. В березні 1919 — начальник штабу 1-ї Української совєтської бригади. У червні — член РВС Українського фронту, ліній — серпні — червоний Військовим відділом ЦК КП(б)У. У квітні — травні 1920 р. — Оверативним відділом Бюро по боротьбі з бандитизмом на Україні. В травні — грудні 1920 — нач. штабу Чотирнадцятої кавалерійської дивізії, яка веде бої з білополяками. Нагороджений орденом Червоного Прапора. Після громадянської війни — на командних посадах в Червоній армії, командир.

Став жертвою сталінських репресій.

САВИНКОВ Борис Вікторович в кінці 90-х років минулого століття брав участь у студентському русі. В 1901 році примкнув до Петербурзького союзу боротьби за визволення робітничого класу, який організував Ленін і Струве. В 1902 його вислалиють до Вологди. Весною 1903 року під впливом Є. Брешковської Савінков приїжджає до есерів. В травні 1903 року разом з товаришем дитинства Іваном Калєвим Савінков тікає з силики через Норвегію в Женеву. Там знайомиться з Є. Кофманом і входить в бойову організацію есерів. Через рік після організації зомкнув на Плевне, стає заступником Лева й членом ЦК партії есерів. В 1907 році після того, як ЦК не згодився на тимчасове припинення терору, Савінков виймає за кордон. Повертається в Росію після більшовицької революції. Призначається Керенським комісаром південно-західного фронту, заступником воєнного міністра. Савінков сприяв поверненню Корнілова на Петроград. Певний час мав наміри стати військовим диктатором Росії. Після жовтневого перевороту пробував організувати переворот більшовикам, спочатку опираючись на петроградських військових, але генерал Алексєєв не наважився очолити повстання. Потім — на Корнілова. Переконавшись у марності спроб, ввійшов на Дон. Сприяв білому рухові, пробував організувати повстання під проводом есерів проти більшовиків.

В еміграції створив Союз захисту батьківщини і свободи... В репресивній чекістській операції був викликаний в Росію, ніби для того, щоб очолити неіснуюче підпілля. Заарештований. Розкався в боротьбі проти совєтов, очевидно під тиском чекістів. Покинув життя самогубством, випикувшись у прольот між східними в'язнями.

САВЧЕНКО (отаман **НАПРНИЙ**) Іван Григорович — родом з села Березівка Золотоніського повіту. З козаків-хліборобів. В 1917 році — пісар канцелярії військового коменданта Золотоніи. Був делегатом 3-го Всеукраїнського з'їзду українських військових. Працював у військовому міністерстві Центральної ради. В січні 1919 року — завідувач судовим відділом Золотоніської комендатурі. Мобілізований в

Красну армію, під час повстання отамана Григор'єва приєднується до повстанців. Восени 1919 року піднімає в повіті повстання проти білогвардійців. З приходом красних — повстанський отаман. В лютому 1920 року в Беремівку приходять армії УНР Омеляновича-Павленка. Отамани Калеберда й Нагірний (Савченко) підпорядковують свої загони армії УНР. Після загибелі отамана Калеберди Нагірний-Савченко зливає обидва загони. Навіть взимку не припиняє боротьбу, переходить на Дніпро, де, на острівках, в лісах Холодного Яру. Веде боротьбу до лютого 1923 року, коли так звані відповідальні-заручники під час облоги затримують його і здають властям. Отамана розстріляв 20 грудня 1923 року в Ільківській тюрмі «сотрудник гобедка Байков».

САЕНКО Степан Опанасович (1886 – 1973) – більшовик з 1917 року, уродженець Полтави, з робітничої сім'ї. Трудючу діяльність розпочав у Харкові в 1898 році. У квітні 1915 року заарештований за дисертиратив і відправлений на фронт, звідки в лютому 1917 року втік до Харкова. В жовтневій дві – командир більшовицького загону, служив в Червоній гвардії, червоної армії, ЧК. В 1918 році – заступник команданта Харкова Кіна. В 1919 році – командир загону особливого призначення, помічник начальника карного розшуку. Відзначався надзвичайною жорстокістю. Сам активно брав участь у розстрілах, катуваннях, вбивствах заарештованих. В 1920 році – верховний садівник паркумату юстиції. По війні на керівній господарській роботі.

СЕМЕНЮТА Олександр Костянтинович (1883 – 1910) – старший селянин, керівник господарських робіт, організатор селянської міліції. Був членом ЦК Селянської партії України. З 1907 року очолював селянську революційну армію. В Одесі став анархістом-червонознаменцем, терористом. В 1903 році дезертирував з армії. З 1905 року активіст «Бойової інтернаціональної групи анархо-комуністів». Організатор і керівник Гуляйпільського Союзу бідних хліборобів. Один з організаторів масових пограбувань (експропріацій) на півдні Росії. В 1910 році був оточений в будинку поліцією й козакami й застрелений. Був певний час в'язнем для неповнолітнього Нестора Махна.

СЕМЕСЕНКО (імя, р. н. невідомі) — український отаман, що «прославився» різницею євреїв у Проскуріві. За часів Центральної ради припорічник у полку імені Полуботка. В складі Першого запорозького кінного полку бере участь у низовому поході полковника Петра Болбочана в Крим. В липні 1918 року — Семесенко — один з ініціаторів повстання полку ім. Костя Гордієнка проти гетьмана Скоропадського. Після розгрому повстання втікає в Лубши, де формує Запінний загін і стає начальником лубенської залози. Командуєм загонем Чорних гайдамаків. Низовим січовим курєнем, Брацлавсько-Гайсинським курєнем, загонем імені Дорошенка (всі на базі лубенського загону), був командиром Запорозької козацької бригади. В лютому — начальник петлюрівського гарнізону. Жорстоко подавив біломушанське повстання в місті, під час якого було вбито 485 біломушанців і євреїв. Єврейський вики-

...з політичних мотивів, не грабуючи. Заарештований Петлюрою, відправлений до страти. Втік з кам'янець-подільської в'язниці під час втечі на місце депікації. З вірними йому козаками прибув у Галичину, де перебув зиму 1919 – 1920 року. Навесні записався до Залізної дивізії полковником Удовиченка. Петлюра наказав його арештувати. Після розпуску свій загін, а сам пробіг переїїти кордон в Україну, звідси зібрати сили й проголосити себе військовим диктатором України. На чеському кордоні затриманий петлюрівцями. Доставлений в Чехословаччину, після суду – розстріляний. До останньої хвилини чинив відчай.

СЕНІВЧОВ Володимир Іванович (1869 – 1919) – генерал-лейтенант царської армії, в червні – вересні 1917 року – командувачий 7-ю Українською армією, з квітня по грудень 1918 року – командувач Південно-Західного фронту. З учасниками виступу Корнілова проти Временного уряду в Петрограді. З грудня 1918 року – в Червоній армії в Бердичевській в'язниці. З грудня 1918 року – в Червоній армії. В серпні – вересні 1919 року – командувачий групою військ помічник командуючого Південним фронтом. Помер від тифу.

СКЛЯР Микола (атаман Чорний Брод) — один з атаманів повстанців. Родом з Жовтих Вод, вчився в Катеринославському прищипному інституті. В травні — червні 1919 року — учасник повстання отамана Григор'єва проти більшовиків. З серпня 1919 року — помічник командира кавалерійської сотні армії Нестора Махна, згодом — помічник командуючого Кримського корпусу Семена Гартинка, потім — командуючого кавалерійського полку. Махнович помічав українські настрої серед кавалерійського полку. Махнович себе в той час анархістом. З середини 1920-х років, хоч він і називав себе в той час анархістом. З середини 1920-х років СКЛЯР командир розвідувального кавалерійського загону в дивізії Чорного Степового. У пересілі з дивізією трісотисний загін Чорного Степового опинився в Холодному Яру. В жовтні після бунту в Степовій дивізії Кость Блакитний вимушений був втекти в рідні краї. Загін дивізії Кость Блакитний вимушений був втекти в рідні краї. Загін СКЛЯРА пішов у авангарді й наткнувся на частини Кінної армії Будьонського, що пішли на Врангелівський фронт. Намагаючись відстояти красноту від степовиків Микдла СКЛЯР вступив у бій і потягнув будьонців за собою з пильну повстанців. Після кількохгодинного бою, коли він заступився лише з двома бійцями, всі троє застрелилися, щоб не дістатися ворогу живим. Степова дивізія таким чином уникла неминуемого розгрому.

СЛАПОВ Яков Александрович (1885 – 1929) – російський офіцер, до революції – полковник, учасник 1-ї світової війни. На початку 1918 року Донським цивільним советом посланий в Мінводи для організації повстання. З весни – начальник штабу загону А. Г. Шкуро. В Добровільній армії командував бригадою, Чеченською кінною дивізією, добровільним загоні Махна. З грудня 1918 року керував обороною Криму. Після капітуляції – в квітні 1920 року керував обороною Криму. Жорстоко придушував виступи робітників у Катерінославе, Ніколасеві, Криму. В серпні 1920 року в результаті непорозуміння з Врангелем

уведення від командування корпусом. Після евакуації в Турцію виступав у пресі проти Врангеля, за наказом якого був відданий під суд за розжалування у рядові. Восени 1921 року з дозволу совєтському уряду з групою офіцерів повернувся в Росію, де був амністований. Викладав тактику на курсах командного складу Червоної армії «Выстрел». В 1929 році вбитий у власній квартирі.

СКАЧКО Анатолій Євгенович (1879 — 1941) — більшовик з 1917 року. Родом з Полтави, з сім'ї землеміра. Учасник першої світової війни. Військовий журналіст. Капітан російської армії. З листопада 1917 року — виборний командир Тираспольського полку. З квітня 1918 — редактор газети «Известия Наркомвоен РСФСР» і завідувачий військовим відділом «Известий ВЦИК». З серпня 1918 — у штабі східного фронту. З кінця 1918 — начальник оперативного відділу штабу Української радянської армії. З лютого 1919 командуючий Групою військ Харківського напрямку. В квітні — червні — 2-ю Українською совєтською армією. Брав участь в квітні 1919 у боях за Крим, у розгромі повстання Григор'єва. В 1919 році був на підпільній роботі проти Денікіна в Дагестані. З 1920 — на державній роботі. З серпня 1921 по січень 1922 — завідувачий художнім відділом Главполітпросвета. Займав різні командні посади в Червоній армії. Заарештований 8 серпня 1937 року й помер 1941 року в Каргопольському таборі. Автор багатьох праць з питань військового будівництва.

Став жертвою сталінських репресій.

СКЛЯНСЬКИЙ Єфим Маркович (1892 — 1925) — більшовик з 1913 року, голова армійського комітету 5-ї армії Північного фронту. Після жовтневого більшовицького перевороту член колегії Наркомвсесюму Росії. З 1924 року — заступник голови Реввійсьсовета. Соратник Троцького. В 1925 році при загадкових обставинах потонув під час відраження в США в озері.

Став жертвою сталінських репресій.

СОКОЛОВСЬКА Софія Іванівна (парт. псевдонім Свєтлослава Олена Кирилівна) (1894 — 1938) — член РСДРП(б) з 1915 р. Студентка. У 1917 — член Чернігівського більшовицького губкому і губревкому. В 1918 — голова Чернігівського совєта робітничих і селянських депутатів. Під час німецько-австрійської окупації України — член Чернігівського більшовицького підпільного губкому, член Київського підпільного губкому, секретар губревкому, секретар Київського підпільного обкому КП(б)У. Делегат І і II з'їздів КП(б)У. З листопада 1918 — секретар підпільного Одеського більшовицького обкому. Двічі була заарештована білогвардійцями. Тікала. У квітні — серпні 1919 — секретар Одеського губкому КП(б)У, потім знову в підпіллі. В 1919 — 1921 — у виконкомі Комінтерну, з лютого 1921 — на партійній адміністративно-господарській роботі.

Став жертвою сталінських репресій.

СОКОЛЬНИКОВ (Брильянт) Григорій Якович (1888 — 1939) — більшовик з 1905 року, учасник трьох революцій. В 1918 році — голова більшовицької делегації на переговорах у Бресті, член Реввоєнсесвета Північного фронту. Після громадянської війни на партійній та дипломатичній роботі. Прихильник Троцького. Репресований, як троцькіст. СОРОКІН Іван Лукіч (1884 — 1918) — з кубанських козаків, хованський робітник. На початку 1918 року організував революційний загін, учасник 1-ї світової війни. З лютого 1918 року — помічник головнокомандуючого південно-східної революційної армії, з квітня — помічник головнокомандуючого Кубанської совєтської республіки, в червні — командуючий ростовською бойовою дільницею, в серпні — командуючий Червоною армією Північного Кавказу. Загинув — виконував обов'язки командуючого 11-ю армією. Прагнучи зміцненню влади, проводив численні арешти й розстріли. 30 жовтня 1918 року заарештований й ув'язнений. Вбитий у в'язниці одним з червоноармійських командирів. За іншою версією, вбитий при спробі вчинити самоцид.

СОЧАВСЬКИЙ Григорій (1894 — 1971) — з села Студенень Каїнівського повіту. Працював секретарем Черкаського окружного суду. Есер. У листопаді комісар Тимчасовою урядом у Черкаському повіті. Брав участь в організації Вільного козацтва. Після жовтня 1917 року — комісар Центральної ради в Черкаському повіті. За часів Директорії — голова заарештованої влади. Після встановлення більшовицької влади — заарештований 25 січня 1918 року. Під час повстання отамана Григор'єва очолював опору в місті. В 1922 році заарештований Черкаським ЧК, завербований чекістами, був засланий ними до Андрія Левчицького в Польщу, звідки передавав чекістам інформацію про дії уряду України у вигнанні. Благочинно повернувся в Україну й помер у Черкасах.

СТЕПОВИЙ (БЛАКІТНИЙ) Костянтин Юрійович (справжнє прізвище ПЕСТУШКО) (1898 — 1921) — родом з замкової селянської родини ПЕСТУШКО (1898 — 1921) — родом з Катеринославщини. Добровольцем пішов на війну родини з Ганнівки на Катеринославщині. Закінчив військову школу, брав участь у Першій світовій війні. Георгіївський кавалер, закінчив військову школу, став офіцером. Лютева революція застала на Західному фронті. Воював на боці Петлюри, проти Денікіна в армії Махна. В січні 1920 року вступив у рідне село, де його того ж дня видають земляки червоноармійцями, які вступили в Ганнівку, як білогвардійського офіцера. Після перевірки його зв'язників і на зборах обирають головою волосного ревкому і комісаром волості. Під цих посадах Кость Пестушко перебував до 10 травня 1920 року. Під час призову до Червоної армії Пестушко намовив новобранців не йти до червоного війська, а у повстанську загоні боронити від більшовиків Україну. 12 травня в Катеринограді загін боронив від червоноармійців повстання, очолив його отаман Степовий. Повстанці захопили місто й рушили на Херсон, де вступили в бій з червоноармійцями. Після поразки повстання загін розійшовся з'єднався з холодноярськими повстанцями. Провів цілий ряд

ли красні, хворий на тиф Філоненко втік з лікарні від тарапанців Гребінки в Смельчин. Виздоровівши, створив повстанський загін й діяв на терені Шепетівка — Коростень — Овруч — Новоград-Волинський. В березні 1919 року потрапив до рук більшовиків, голім і босим втік з в'язниці. Влітку 1919 року впливає свій загін сотнею в бригаду отамана Дмитра Соколовського. Після його загибелі деякий час воює під керівництвом сестри Дмитра — Марусі Соколовської. Потім від'їжджується й діє самостійно. Бере участь зі своєю сотнею в першому Зимовому поході Омеляновича-Павленка. Тяжко поранений, втрачає око й руку. Служить розвідником в отамана Безручка в 6-й українській дивізії. В травні 1921 року генерал Тютюнник призначає сотника Філоненка командуючим 9-ю Волинською групою. Восени Філоненко бере участь в другому Зимовому поході Тютюнника. В 1922 році Філоненко, підкачувавшись в Рівному, бореться з красними аж до жовтня 1922 року, потім переходить з повстанцями Збруч. В роки другої світової війни з німцями повертається в Україну. В чині полковника Вільного козацтва організовує протибільшовицькі повстанські групи в районі Овруча. До 1945 року воює в УПА проти більшовиків. Написав книжку спогадів «Зброя боротба на Волині».

ФОМЕНКО Мартин Федорович (1893 — 1921) — з сім'ї багатого селянина. Анархіст, командир повстанського полку в Махна. Розстріляний чекістами у вересні 1921 року.

ЧУЧУПАКА Василь Степанович — голоний отаман Холодного Яру, народився 1894 року в селі Мельники Чигиринського повіту. Закінчив учительську школу, вчителював в селі Тютюнника. У війну — прапорщик, в 1917 році повернувся в село. В 1919 році замінив брата Олександра на посту командира загону монастирської самооборони. Розгорнувши її в повстанський загін, був обраний отаманом і головою Військової ради халхоярських повстанських загонів. За 4-м Універсалом Центральної ради Василь Чучупака проголошує мобілізацію й збирає під синьо-жовті прапори чотири тисячі козаків, що називають себе новими гайдамаками. Штаб новоутвореного полку очолює старший брат Василя — полковник Петро Чучупака, котрий повертається з Києва, де жив. Червоні агітують братів у Красну армію, але гайдацький Курень Холодного Яру відмовляється в 3-ю армію УНР отамана Волоха, не полишаючи своєї території. 12 квітня 1919 року гайдамаки Холодного Яру піднімають збройне повстання проти більшовиків і виганяють їх надовго зі своєї території. В травні підтримують виступ отамана Григор'єва, допомагають його частинам (Уварову) брати Черкаси. В грудні 1919 року з тактичних міркувань Чучупака відмовляється від платформи красних, але радісно зустрічають учасників Зимового походу Омеляновича-Павленка 27 січня 1820 року. Моторман монастиря стає опорою і штабом Холодноярського гайдамацтва. Василь Чучупака намагався прирешити на свій бік збільшовиченого отамана Чигиринщини Спиридона Коңура — керівника «Чигиринської респуб-

лі, але той відмовляється. Червоні обійняли Коңурові орден Червонозастави й, заманивши його в Знам'янку в ніч на 15 квітня 1920 року розстріляли. А перед тим, 12 квітня трагічно загинув і сам Василь Чучупака, кобеля якого понесла його в бік красних, там отамани оточили, він хотів рубанка, та його застрелили.

УДОВИЧЕНКО Микола (1885 — 1937) — капітан царської армії, військовий топограф, представник Українського генерального військово-топографічного комітету при штабі Південно-Західного фронту (змінив П. Скрипченка). За гетьманську — полковник, служив у генштабі, начальником Персональної управи військового міністерства УНР, генерал-хорунжий армії УНР. Емігрував до Франції.

УДОВИЧЕНКО Олександр Іванович — народився в Харкові, закінчив Воспиту топографічну школу. В царській армії служив у лейб-гвардії Егерського полку. З 1916 року вчиться у Миколаївській військовій школі. Потім — ад'ютант штабу, начальник штабу 21-ї дивізії 3-го армійського корпусу. З жовтня 1917 року — дорадник з військових справ Симона Петлюри, його друг. Командир дивізії січових стрільців, з квітня 1919 року генерал-квартирмейстер Південно-Західного фронту, потім командир 3-ї залізної дивізії. В грудні 1919 року хворий на тиф, працює в полон армії генерала Денікіна. По відужанні з групою переміщається в полон армії генерала Могилевича-Подільська, повстанці прорвався з Одеси й пішки дістався Могилевича-Подільська, звідси відновлює свою 3-ю Залізну стрілецьку дивізію й керував нею аж до відступу до Збруч, генерал-хорунжий. Емігрував, жив у Франції, працював робітником на різних заводах, не полишаючи праці серед українських емігрантів. З 1953 року — голова Європейської федерації українських військових організацій.

УРСУЛОВ Никіфор Іванович (1886 — 1937) — вахмістр російської армії. В 1918 — 1920 рр. — один з більшовицьких організаторів боротьби на півдні України проти австро-німецьких окупантів, Директорії, українських повстанців денікінців, інтервентів. Командир повстанського кавалерійського загону, пізніше — Вознесенського кавалерійського полку. В 1920-му — командир кавалерійської дивізіону 12-ї стрілецької дивізії 12-ї більшовицької армії, брав участь у боях з білополяками в районі Києва, білополяками. Нагороджений орденом Червоного прапора. Після громадянської війни на господарській роботі.

Став жертвою сталінських репресій.
ЦВІТКОВСЬКИЙ — штабе-капітан лейб-гвардії Волинського полку царської армії, повстанський отаман. Діяв в Уманському повіті, сформував Вінгородський та Боярський повстанські полки з якими захопив Вінгородку. Потім з'єднався з отаманом Сидоренком. Діяв спільно з отаманом Гризлом, Дерещудом загonom в 15 тисяч бійців на території Гарабанського, Звенигородського та Капівського повітів.

ЧУБЕНКО Олексій Васильович (1889 — 1938) — бідняк з села

Григор'євка Александровського повіту, працював ковалем, машиністом паровоза. З 1905 року — анархо-комуніст. Активний сподвижник Нестора Махна. З грудня 1918 року по березень 1919 року начальником штабу, командир загону повстанців. З березня по липень 1919 року член Реввоєнсовета Повстанської армії, махновський дипломатичний представник на переговорах з червоними, петлюрівцями, григор'євцями, ад'ютант Махна, армійський казначей і начальник армійської підривної команди. З січня по вересень 1920 року перебував у Бутирській в'язниці. В грудні 1920 року начальник штабу загону Брови. З січня по квітень 1921 року — в підпіллі. В квітні 1921 року порива з махновцями й переходить до більшовиків. Репресований, як махновець.

ШЕПЕЛЬ Яків Тимофійович — повстанський отаман Поділля, родом з села Волячичі Літинського повіту. Прародичі часів першої світової війни. Повстанську діяльність почав у травні 1919 року. В Літнині більшовики провели масові арешти української інтелігенції й готували до розстрілу. Шепель визволив притрешених. Наступного дня більшовики під час переговорів підступно заарештували отамана, але йому в одній білизні вдалося втекти по дорозі на Вінницю. Шепель підняв селян Літинського повіту проти більшовиків, до нього приєдналися повстанці з інших повітів. Отаман повів їх на Вінницю й вигнав з міста красних, звільнивши дуже багато заарештованих. Денікінці влітку 1919 року несли переговори з армією Шепеля, але той не пішов на спілку, хоч йому обіцяли генеральські погоони. Влітку 1920 року отаман Шепель знову вилізав красних з Вінниці й утримує місто чотири дні, забравши все добро, яке дісталось красним після перемоги над білими. За наказом Юрія Тютюнника Яків Шепель готує повстанців до листопадового повстання 1921 року. Він бере участь в рейді Тютюнника, разом з ним приростає до оточення. При переході кордону частина повстанців вирішує повернутися й здатися червоним. Один з відступників з револьвера збивав отамана Шепеля. Самі ж відступники гинуть під шаблями кіннотців.

ШАРОВСЬКИЙ Петро й Григорій — брати-середики з Гуляй-Полі, члени «Союзу білих хліборобів» з 1907 року. Їхня хата була частин місцев. де переховувалися підпільники. Петро був таємним агентом поліції, з його допомогою було заарештовано Олександра Семенову та його дружину.

ШАРОВСЬКИЙ Василь Михайлович — народився в 1891 році в Гуляй-Полі, служив старшим фейерверкером в царській армії. За поглядами — есер, але в партії не перебував. В 1917 році начальником батареї «Чорної гвардії». З січня по червень 1919 року — начальник артилерії 3-ї Задніпровської бригади Махна. З вересня по грудень 1919 року — помічник начальника артилерії Повстанської армії махновців. З липня 1920 по січень 1921 року — начальник артилерії повстанської армії. Після громадянської війни певний час працював учителем в Гуляй-Полі. Репресований, як махновець.

ШЕЛУХІН Сергій Павлович (1864 — 1938) — український гро-

вчений, державний, політичний діяч, правник, поет (псевдонім С. Павловський). Служив слідчим, прокурором, членом київського окружного суду. З 1917 році — голова ревкому в Одесі*. Член ЦК УПСР, член Центрального виконавчого комітету Рад України. Голова ради. В лютому — квітні 1918 року міністр судових справ, член виконавчої партійної ухвалою. Голова делегації України в переговорах з Росією. З грудня 1918 року — в. о. міністра судівництва УНР, член зорпної делегації України в Парижі. З 1921 року в еміграції.

ШИНКАР Микола Ларіонович (— 1920) — штабс-капітан царської армії, український соціаліст-революціонер. З 3 липня член Центрального виконавчого комітету Київського військового округу. З 18 грудня 1917 року начальник штабу Київського військового округу. З липня 1919 року — командуючий протибільшовицьким фронтом. Влітку 1919 року очолив 15-тисячний повстанський загін на Звингородщині. 30 листопада 1918 року на чолі повстанців захопив Полтаву, де розгромив червоноармійську адміністрацію. В 1919 році підняв на Полтавщині повстання середовища. Захоплений в полон білшавцями Болбочана, чудом втік з полону. Директорії. Захоплений в полон білшавцями Болбочана, чудом втік з полону. Загинув у бою проти армії УНР під Уманню.

ШВАРЦІ Ісаак Ізраїлович (товариш Семен) (1879 — 1951) — провідний революціонер, учасник боротьби за советську владу в Україні. Член РСДРП(б) партії з 1899 р. Робітник. З 1917 р. за дорученням ЦК РСДРП(б)У — на партійній роботі в Києві, Миколаєві, Харкові. З весни 1918 р. — один з керівників підпілля й партизанської боротьби проти німецько-австрійських окупантів в Україні. На ІІІ Всесвітньому конгресі КП(б)У обирався членом ЦК. З грудня 1918 р. — голова Всеукраїнської ЦК, по квітень 1919 р. до кінця травня 1919 року — заступник голови ВУЧК, з кінця травня 1919 року — уповноважений Совета робітничо-селянської оборони України в Миколаєві, Одесі. З 1921 року — керівник профспілкової роботи.

ШІДЛИНГ Николай Николаевич (1870 — 1945) — російський генерал-лейтенант, учасник І-ї світової війни. До травня 1919 року — начальник штабу 5-ї піхотної дивізії, з червня — командир 3-го армійського корпусу й одночасно головноначальствующий Таврійської губернії. Після закінчення білого десанта в Одесу призначений головноначальствующим командуючим військами Новоросійської області в складі Херсонської, Таврійської й Одеської губерній. Помер в Чехословаччині.

ШКУРО Андрей Григорійович (1887 — 1947) — російський офіцер, з 1917 року кубанського козацького офіцера. У 1917 році — полковник, закінчив Кубанське кавалерійське училище, учасник І-ї світової війни. В 1918 році повернувся на Кавказ, де очолив повстання проти більшовиків у південній Кубані. Сформував на Кубані 10-тисячний кінний загін. З червня 1918 року вибив більшовиків з Старопропа. В армії Денікіна був начальником Кубанської козацької бригади, командуючим 3-м Кубанським кінним корпусом. Війська Шкуро відзначалися жорстокістю й дисциплінованістю. З 1919 року — генерал-лейтенант. Після розгрому білого руху, емігрував, організовував ширкову групу козаків-

верхівців і сам виступав з джигітовкою. Під час 2-ї світової війни співробітничав з гітлерівським вермахтом, організовував козачі частини. В 1945 році разом з іншими козаками виданий англійським урядом білгородським. Розстріляний в 1947 році.

ШУЛЬГІН Василій Віталєвич (1878 — 1976) — російський політичний діяч, журналіст, один з лідерів російських націоналістів. З дворян. Закінчив Київський університет в 1900 році. Член IV Державної думи від націоналістів, член прогресивного блоку. В дні літньої революції — член Тимчасового комітету думи. 2 березня разом з А. І. Гучковим їздив до царя в Псков з вимогою від Думи про відрахування від престолу. Редактор «Києвланина», «Київської думи». Після жовтневого перевороту втік на Дон, брав участь в організації білого руху. Редактор білогвардійської газети «Велика Росія». В серпні 1918 року разом з генералом А. М. Драгомиловим написав «Положення про Особливу раду». Голова Південноросійського національного центру». Після розгрому Денікіна й Врангеля в еміграції. В 1937 році відійшов від політичної діяльності. В 1944 році заарештований в Югославії, доставлений в ССРР. Приговорений до тюремного ув'язнення. В 1956 році звільнений. В 1960 — 1961 роках звернувся до еміграції з відкритими листами, в яких закликав відмовитися від боротьби проти совєтської влади. Автор книг спогадів: «Дни», «Годы», «1920 год». Помер 15 лютого 1976 року у Владівірі.

Його племінник О. Я. ШУЛЬГІН, професор Московського університету, член УПСР, був міністром іноземних справ УНР і помілом України в Болгарії. Старший син В. В. Шульгіна був студентом, загинув у боях за Київ 1 грудня 1918 року в Орденській дружині.

ШУЛЬГІН Олександр Якович — родом з Хорольського району на Полтавщині, по матері нащадок відомого тут роду Устимовичів. Закінчив Петербурзький університет. У 28 років змінив на посту Секретаря міжнародних справ Сергія Єфремова у Центральної ради. Був членом делегації Центральної ради в Петрограді 25 квітня 1917 року з питань автономії України, яку було відкинута росіянами. Автор проекту організації українських консульств за кордоном. З 13 січня 1918 року — міністр іноземних справ УНР. Брат Володимир його був студентом і загинув у бою з білшовиками під Крутами. З 1 червня 1918 року один з п'яти членів Міністерства закордонних справ Дмитро Дорошенко. В липні 1918 року — посол України в Болгарії. Відмовився співпрацювати з гетьманом і на початку 1919 року втік у Швейцарію, потім до Парижу. Член української делегації на конференції в Парижі від Директорії. З 1921 року представляв аж до 1939 року УНР в лізі націй.

ШИРИЦЯ (отаман МАМАЙ) Яків Опанасович — родом з села Боровиця на Чигиринщині. Професор гімназії, полковник. В 1918 році очолює курінь Білого яру, створений для самооборони. Діяв на Дніпро-

побережжі від Ратцева до Черкас. В 1921 році об'єднався з отаманом Залізняком (Голіком) та Орлом (Нестеренком), діяв в районі Білого яру. Потім приховали своє повстанське минуле, працював професором історії в Єкатеринославському інституті народної освіти. В 1925 році за доносом першої дружини заарештований, та за браком доказів відпущений. Дружина знову ніше донос, цього разу в прокуратуру Черкас. 29 квітня 1929 року отаман Мамая (Ширіцю) розстріляв на пристанях Черкаського ПТУ.

ШУСЬ Феодосій (1893 — 1921) — батрак з села Велика Михайлівка (Дібрівка) Александровського повіту. З 1915 року матрос в царській флотії. Учасник Чорної гвардії. Організатор Дібрівської групи анархістів-анархівців. З червня 1918 року командир створеного ним Черкаського загону по боротьбі з германцями та гетьманами. З лютого по травень 1919 року член штабу Задніпровської бригади Червоної армії. З липня по серпень 1919 року — начальник кавалерії загону Махна. З вересня по грудень 1919 року — командир кавалерійської частини 3-го корпусу. З травня 1920 року по квітень 1921 року член штабу Повстанської армії. З травня по червень 1921 року — начальник Другої групи військ Махна. Убитий в червні 1921 року під Нестерівкою на Сумщині в бою з червоними козаками.

ЯКОВЕНКО Григорій Федорович (1892 — 1922) — один з видатних батраків українського повстанства, родом з козаків села Дайманівка Сріблянської волості Прилуцького району Полтавської губернії. У червні світової війни дослужився від рядного до штабе-капітана, командир батальйону. Був учасником нелегальної української організації «Холодний Яр», разом з іншими її членами — заарештований, після розгрому Корніловщини, випущений з під варті. Українці йому обрали полкову раду, яку й очолює Григорій Яковенко. Був делегатом на Першій з'їзд українських військ, де його обрали членом Південно-західного фронту. Потім був обраний членом президії Центральної ради. Залишився в Бердичеві, брав участь в демократизації української армії. Разом з українським урядом з Житомиру відступив до Сарни, потім з військом й Центральною радою повернувся до Катеринополя. Звідти його направили уповноваженим по мобілізації в Київську губернію в Черкаси. До гетьманського перевороту постанівся неактивно. Під час протипілемського повстання передав отаману Михайлу Шинкару 22 вагони зброї та набоїв на станції Шпола. Гетьманська адміністрація почала розслідувати знищення цих вагонів, Яковенко втік на Полтавщину. З 2 лютого 1919 року — уповноважений Директорії в Єлісаветграді, по її розгрому втік в Умань, де за підозрою на офіцер був заарештований чекістами. Але оскільки документи були в порядку, його відпустили. Коли Умань захопив отаман Клименко, Яковенко призначили командиром Христинівської повстанської групи. По розгромі повстанців Клименка, Григорію довелося повернутися в Єліс-

вєтград. Там вже були денікінці, переховувався на Полтавщині, потім у Малій Висці, в Єлісавєтграді з документами Павла Грицюка. Тут, в Єлісавєтграді родина Андрія Бардашова, довірена особа генерала Гуленко (Гуленка) залучає Яковенка до підпільної роботи. Але в місто з групою чекістів прибуває провокатор, колишній повстанець з Степової дивізії — Кравченко, який сприяв розгрому скатерінославського повстанку й гибелі отамана Костя Блакитного, він тепер видає себе за зв'язкового Гуленко (Гуленка). Андрій та Надія Бардашеві, які знали його як товариша Костя Степового, йому вірять. Яковенко ж заподірає йому недобре й не відкрився провокатору. Чекісти провели в Єлісавєтграді арешти, але Яковенко втік до села Ставидел, звідти в Кримки, де знайшов члена повстанку Наливайка. Але той запідозрив зрадника в Яковенку, оскільки той єдиний вислизнув з під арешту. Ображений Яковенко втік у Кримієвський ліс, в загін старшини Захарова. Незабаром в загін прибув отаман Орел (Нестеренко). Він теж не довіряв Яковенку й наказав гайдамакам наглядати за ним. Єдиний з членів повстанку, хто йому повірив, був Захар Таран. І тільки коли на з'їзд отаманів Холодного Яру прибув інженер Шентун, що працював з доктором Гелієвим і зліпив по розгрому скатерінославського повстанку й розмови про причини провалу в Єлісавєтграді, з Яковенка зняли підозру. В липні 1921 року в Холодному Яру в районі Гайдамацького шпилью відбувся з'їзд членів повстанку, на якому обрали новий повстанком і головнокомандувача. До його складу увійшов і Яковенко. Красні почали справжнє полювання за холодноярським повстанком. Він вимушений був перебазуватися на бережжя Дніпра в село Сагулянку. 23 серпня 1923 року члени повстанком Панченко й Петієнко здалися властим. Яковенко вирішив повернутися в Єлісавєтград, де знову почав створювати українське підпілля. Заарештували його випадково, зипнувши в крадіжці 27 руб в квартирі хазайки, де він жив. Це трапилось 28 серпня 1922 року. Його біли, тримали в карнимі злочинцями. Він мав втекти, коли його з іншими якось вивезли підмітати вулиці. Але Григорій Яковенко вже не мав сил продовжувати боротьбу й він знімає слідому, хто він є. Його відвезли в Київ і до січня 1923 року вели розслідування. «Лютого 1923 року його засудили до смертної кари. Він нікого не видав і загинув у першійнон бою, при спробі вправитися з Лук'янівки 9 лютого разом з отаманом Ларіоном Завгороднім, Гайовим-Грицюком, Мефодієм Голиком-Залізником, Добудь-Волею та іншими».

ХРОНІКА ПОДІЙ роману «МАХНОВЦІ»

21 листопада 1920 року

- о 18-ї години армія УНР залишила територію України;
- отаман Гулій Гуленко з 365 вершниками при 50 кулеметах відійшов кордону з під села Ожеговичі форсованим маршем вийшов до Добара й — прорвався в тил красном та Таращанину й взяв курс на Голотинку;
- отаман Голтий напав на обоз 93-го красного полку;
- за даними агентів ЧК в районі Зінькова було помічено загін Тютюнника в кількості 300 шабель;
- повстанці Голого напали на Городище.

22 листопада 1920 року

- червоні зайняли Волочиск;
- розгром регулярних військ УНР в Україні;
- біля Зінькова вели бої три сотні з загонів генерал-хорунжого Тютюнника;
- в Москві на засіданні Малою Совнаркому під головуванням Антонова-Овсієнка розглянуто 21 питання.

23 листопада 1920 року

- у Харкові відбувся пленум ЦК КП(б) України, який обрав Політбюро ЦК КП(б)У: перший секретар В. Молотов, члени — Х. Раковський, Г. Петровський, В. Чубар, Д. Мануйльський;
- загін отамана Гуленко-Гуленка об'явився боєм на Таращанині;
- в селі Берестове в маховський загін Вдовиченка влилось 11 червонових ескадронів червоних з кубанців за розпорядженням командира другого кінного корпусу Міронова;
- на станції Пологи перехоплено секретних агентів 42-ї червоної дивізії, що направлялися в Гуліпполе для стеження за маховським повстанством;

- кримська бригада махновців отримала наказ про влітти її в склад 4-ї армії;
- загальні збори командирів-махновців кримської бригади відбулися підкорятися штабу 6-ї армії, зсилаючись на угоду, за якою вони підпорядковувалися в мирний час Гуляйполю;
- розгром загонів Булах Булаховича;
- в Гуляйполі відбулося засідання штабу армії армії Махна на якому обговорювався наказ Фрунзе про влітти в 4-ту армію більшовиків;
- у Вельбівці повстанці розграбували винокурний і цукровий заводи, роздавали цукор і вино селянам;
- з Гадяча у Вельбівку вислали каральний загін, який провів арешти ні в чому не винних селян, взяв 12 заручників;
- до махновців перейшло 17 маршових ескадронів красних, що рухалися з Кавказу і Кубані на поповнення 2-ї Кінної армії;
- Михайло Фрунзе повідомив Леніна про план ліквідації «залізних партізанців».

24 листопада 1920 року

- в Гуляйполі прибув представник ЦК і командування більшовиків Південного фронту при Повстанській армії Мартиненко, який умовляв махновців «виступити в Турцію на допомогу тамтешнім революціонерам»;
- відбулося засідання махновського Реввоєнсовета, на якому Мартиненко схиляв махновців до виступу на Турцію;
- в Гуляйполі під виглядом анархістів прибула група чекістів під командуванням Мартинова з завданням вести серед махновців агітаційну роботу;
- на квартирі в Махна була вечірка, на якій зібралися близькі «батьку» люди, мартиновці мали намір закидати квартиру бомбами, але були схоплені охороною;
- Фрунзе видав наказ про необхідність «покінчити з махновщиною»;
- командира кримської групи махновців Семена Каретникова та начштабу Петра Гаврилєнка викликали в штаб Фрунзе в Мелітополь;
- Каретникова, Гаврилєнка та повстанців, що їхали з ними в госпіталь, заарештовано;
- вночі махновський штаб обговорював можливість виступу армії до Туреччини на допомогу лідеру турецької революції Мустафі Кемалю, на яке схиляв повстанців представник червоного командування в Гуляйполі — Мартинів;
- в ніч на 25 листопада чекісти розпочали операцію по арештах махновців-анархістів усіх напрямків у Харкові, Києві та по Україні;
- вночі з Харкова в Гуляйполі попрямувала Ольга Таратута, член махновської делегації на переговорах з більшовиками, вона заявила, що

отримала від червоного командування сто мільйонів карбованців, 500 кілограмів, 300 сидел;

— про напад отамана Кібія (Миколи Бондаренка) на Знам'янку й розграбування його з командиром і комісаром ескадрону кавполка Кінної армії Будзюного повідомила агентура в Кременчуку ЧК.

25 листопада 1920 року

- в Гуляйполі прибув Мирський, який повідомив, що червоні готують напад на Гуляйполі;
- заарештований секретаріат «Набату» в Харкові (Волін, Давід, Коробочко, Черкас та інші);
- заарештовано 346 махновських командирів та анархістів, 40 з них переправлено в Москву;
- махновці затвердили «Общее положение о вольном совете»;
- в ніч на 26 листопада Кримська група махновців була оточена в районі Євпаторії червоними військами з ультиматумом роззброїтися;
- Марченко й Гаврилєнко провели нараду командирів Кримської групи й відхилили ультиматум й почали готуватися до прориву в Гуляйполі;
- за тиждень більшовикам вдалося близько трьох сотень повстанців з загону Христового (майже всі вони були розстріляні);
- в Іорданівській волості Зінківського повіту за агентурними даними більшовицьких секретних співробітників ЧК діяли повстанці отамана Левченка (200 бійців) та отаманши Марусі 960 кавалеристів, 4 тачанки);
- в ніч на 26 листопада красні блокували загін Каретникова в Криву.

26 листопада 1920 року

- після допиту в контррозвідці Махно було розстріляно 7 чекістів, виставлених в Гуляйполі під виглядом харківських анархістів;
- Фрунзе видав наказ про проголошення Махна і всіх його загонів ворогами Советської влади;
- Гуляйполі блокували червоні війська;
- для ліквідації махновщини було залучено дві третини сил обох Кінних армій, частини 4-ї, 6-ї 13-ї армій, внутрішні війська, частини, що виступили проти Врангеля (близько 59 тисяч бійців і командирів, 224 ескадрони й 86 батальйонів);
- отаман Понудренко та начальник штабу отамана Голого — Кошарницький з кількома повстанцями здалася добровільно чекістам в Червонограді;
- повстанці отамана Хмарі перебувають в 7 верстах від Іван-города;
- махновці ввійшли з Гуляйполя в напрямку Успенівки;
- в півторі версти від Гуляйполя на махновців налетіла червона бригада, але повстанці розгромили її й гнали аж до Великої Янісолі;

- в штаб Махна приїхали Барон і Тенпер (чекіст-агент);
- в Гуляйполі увечері вступила Інтернаціональна кавбригада.

27 листопада 1920 року

- Фрунзе вилаяв командуючого 4-ю армією Володимира Лазаревича за те, що він розпочав наступ на Гуляйполе не 25 листопада вночі, а лише 27;
- Фрунзе наказав розстріляти заарештованих Каретникова Гареленка та махновців, що були з ними;
- кримська група махновців пробилася через розташування 7-ї дивізії червоних і з боями почала прориватися з Криму;
- в Гуляйполі зібралися частини красних, що мали оточити Гуляйполе й розгромити махновців;
- Фрунзе розсилав у всі частини директиву про нещадну боротьбу з повстанцями;
- махновській армії в Криму ультимативно запропонували здатися;
- махновці кулеметним вогнем пробилася крізь кільце оточення й вийшли на шосе Симферополь — Перекоп;
- махновці, відбивши кілька атак 5-ї кавдивізії, добралися до Ариянського базару, де розділилися на дві групи, одна мала вийти з Криму через Сиваш, інша рвалася через Перекоп.

28 листопада 1920 року

- група Семена Каретникова підійшла до Сивашу й спробувала перейти його, але води було дуже багато й махновці зупинилися;
- кримська група махновців розділилася, частина рушила через Сиваш вбрід, частина — на Перекоп;
- в Харкові більшовики заарештували представників Махна, анархістів Всеволода Воліна, Давида Когана, Арона Барона, Марка Мрачного, Лія Готмана, Ольгу Таратуту, Черкаса, Довленка;
- в Києві заарештовані анархісти Аккерман, Гофман, Консе;
- чекісти заарештували секретаря штабу махновців Попова, члена махновського реввоєнсовета Буданова, Хохоту, командирів полків Хічченка, Колосіченка, Чарина та інших, ад'ютанта Батька — Середу, які представляли махновців на осінніх переговорах з більшовиками в Харкові.

29 листопада 1920 року

- на засіданні Єкатеринославського губкому Мартиненко доповідав про результати останньої поїздки до Махна;
- в Константиновці засідав Совет революційних повстанців (махновців);
- в 2 годині ночі махновці (1000 шабел, 300 тачанок з піхотою й кулеметами та 4 гармати) вийшли на Перекоп й під виглядом 46 червоної дивізії вийшли з Криму;
- обидві групи махновців з'єдналися біля села Строганівка, вправившись з Криму;

— начальник штабу отамана Голого — Коломієць здався більшови-

- чекісти повідомили в пресі, що розгромили «банду Голого»;
- за оперативними даними чекістів в Бобринській, Андриївській, Великобудинській, Борковській, Русановській, Капустинській, Березинській, Липоводлинській волостях оперують повстанські загони отаманів Коваля та Голобородька;
- агентура ЧК повідомила про перебування на території Йорданівської, Заїченської, Тарасівської, Опонянської, Груньської, Куземської, Зинківської волостей Зинківського повіту загонів отаманів Левченка (30 кавалеристів) та Марусі (до 100);
- на засіданні Реввоєнради армії Махно наукавав тимчасово, по можливості від боїв з красними ухилитися, поновлювати армію, чекати розвитку кримської групи;

1 грудня 1920 року

- загін Каретникова займає Тимошівку, де забирає в полон 370-й 42-ї дивізії червоних;
- Христовий з невеликим загonom (до сотні бійців) перебуває в Рашівці;

— невеличкий загін отамана Голого з'явився в районі Мліва.

2 грудня 1920 року

- голова Гадяцького виконкому Мусієнко доповів у Полтаву про обстановку: Бобринська, Великобудинська, Андриївська, Русанівська, Борковська, Капустинська, Берестовська, Липоводлинська волості охоплені повстанцями отаманів Коваля й Голобородька;
- у Зинківському повіті охоплені селянськими повстанцями Йорданівська, Заїченська, Тарасівська, Опонянська, Груньська, Куземська, Березинська волості під керівництвом Левченка й Марусі;
- загін Христового переховується в Грунівській і Куземській волостях;
- командування 4-ї більшовицької армії оголосило Мелітопольській, Бердянській, Александрівській, Маріупольській повіті «на воєнний положення».

3 грудня 1920 року

- Михайла Фрунзе призначили командуючим всіма Збройними силами України й Криму;
- Фрунзе приїхав з Москви до Харкова;
- червоні відрпортували про ліквідацію советськими військами повстанчих сил Махна в Україні;
- в Кременчуку з 15 жовтня по 3 грудня ЧК, очолювана Твердохлебовим, розстріляла 81 повстанця, засуджено 22 й знаходилося під вартою 258, було проведено 735 арештів, заведено 643 справи, організовано 14 операцій та створено концтабір на 300 місць;
- махновська кавалерія оточила село Комар, де розташувалася кир-

гизька частина карателів і роззброїли її, захопивши обоз, кулемети, навії, артилерію.

4 грудня 1920 року

— відпущені махновцями киргизи розповідали своїм товаришам-красноармійцям, що всі повстанці добре озброєні, отримують плату, мають вволю цукру, курева, самогону, мають багато кулеметів і набоїв і не розстрілюють рядових бійців, а тільки командирів та комісарів.

5 грудня 1920 року

— ЦК КП(б)У визначило основною ударною роботою боротьбу з повстанським рухом;
— штаб Махна перебуває у Великому Янісолі;
— Фрунзе видає ще один наказ про ліквідацію махновщини, кинувши проти неї 1-у Кінну армію;
— у війська красних надійшла

6 грудня 1920 року

— махновці атакували Гуляйполе й захопили село, загинуло 1400 червоноармійців 125 бригади 42 дивізії червоних;
— в селі Старий Кременчик засідає РВС махновців на якому приймається рішення об'єднати розрізнені сили повстанства, зберетти їх до весни;
— в Старий Кременчик увійшли щалашники Кримської групи на чолі з Марченком та Тарнавським (220 вершників, 25 тачанок);
— слідом за Кримською групою спішив загін червоних, який хановці розбили й вирушили на Федорівку.

7 грудня 1920 року

— в станції Новоспаській махновська група Вдовиченка взяла в полон два ескадрона 3-го кавалерійського полку червоних;
— в селі Кременчик збиралася рада повстанської армії.

8 грудня 1920 року

— голова Совнаркому України Х. Раковський затвердив «Інструкцію по боротьбі з бандитизмом на Україні»;
— повстанський загін Гната Панасенка та загін Брови розгромили волвиконком в Губинці Новомосковського повіту, захопили советських активістів заручниками;
— з Миколаївки проти повстанців вирушило кілька ескадронів будьонівців 1-го кавполку Окремої кавбригади.

9 грудня 1920 року

— у селі Федорівка махновці реорганізували свою армію, розділивши піхоту (командир — Петренко) та кавалерію (Марченко);
— будьонівці після тригодинного бою під Губинихою розгромили повстанців (зарубили понад 500, взяли в полон 100, дані більшовицькі, Ю. Д.-Д.);
— в бою з красними загинув заступник отамана Брови — Троля.

10 грудня 1920 року

— махновці розгромили маршеву бригаду інгушів 2-го Кінного корпусу червоних і захопили обоз;

— Фрунзе наказує «оточити й повністю знищити» махновців.

11 грудня 1920 року

— в селі Новоспасівка штаб махновської армії з'єднався з групою Вдовиченка;
— командуючий Кінною армією червоних — Будьонний отримує повідомлення про виступи проти махновців;

— проти махновців виступає 2-й кінний корпус Міронова;

— Махно послав красним в Бердянськ повідомлення «Іду на ви».

12 грудня 1920 року

— Махно після запеклого бою захопив Бердянськ;
— повстанці жорстоко розправилися в Бердянську з чекістами і красними курсантами;
— махновці виїхали з Бердянська й зупинилися в Новоспасівці.

13 грудня 1920 року

— махновці зайняли Андріївку.

14 грудня 1920 року

— в Андріївці махновців атакували червоні, але були розбиті, залишили в полоні дві бригади.

15 грудня 1920 року

— Махно вправився з оточення червоних, вирубавши 126 кавбригаду червоних і полонивши 1265 червоноармійців і зайняв Федорівку Новоспаського району;
— вночі Федорівку оточив 30-й кавполк 5-ї дивізії червоних, але махновці вирвалися з оточення.

16 грудня 1920 року

— в Старомихайлівку відступили частини Конармії витиснені махновцями;

— ще одна спроба червоних оточити махновців біля Федорівки;

— махновці відступили на Великий Янісоль та Богаті;

— Фрунзе намагався подати бій під Федорівкою, як розгром Махна.

17 грудня 1920 року

— була колонія Новий Златовіль махновців дотрала червона кінно-армія;

— в Константинопольському районі, який був наслідений червоними військами, протягом чотирьох років бою махновці втратили 40 відсотків людей, пораниених з бронемашини;

— Ліга націй в Женеві відхилила прохання УНР про прийом України в члени Ліги.

18 грудня 1920 року

— обози Конармії прибули в Юзовку;

— підмінивши коней на одній із своїх баг, махновці відірвалися від переслідування 3-го корпусу червоних.

19 грудня 1920 року

- на світанку армія махновців (близько 5000 шабель і багнетів) вийшла з села Крейцеве у північному напрямку;
- на хуторі Левуцькому махновці захопили штаб Петроградської бригади Зведеної дивізії курсантів і його комендантську роту, які розстрілювали в Мелітополі командирів махновської Кримської групи Семена Каретипківа, Петра Гавриленка та хворих і поранених махновців;
- махновці розстріляли комбрига червоних курсантів Зведеної дивізії Мартінова, начштабу Матвєєва та ще кількох командирів, звинувативши їх у вбивстві своїх товаришів.

20 грудня 1920 року

- махновці вийшли з села Залізне в напрямку Київщини та Херсонщини в пошуках старих повстанських загонів.

21 грудня 1920 року

- махновці вийшли до Дніпра;
- загін Мандика вийшов з хутора Цвіткового й направився в Загрудівку Зиньківського повіту.

22 грудня 1920 року

- махновці по льоду в селі Варварівка переправилися через Дніпро;
- в Москві почав роботу восьмиденний Восьмий з'їзд Советов.

25 грудня 1920 року

- в Москві Ленін зустрівся з делегатами Восьмого з'їзду советов з Тамбовщини й пообіцяв допомогти зброєю в придушенні селянського повстання.

26 грудня 1920 року

- газета «Известия» повідомила, що отамани повстанських загонів Кікоть і Овдієнко добровільно здалися властям.

28 грудня 1920 року

- під виглядом частин Червоної армії махновці увійшли в Новоукраїнку, де роззброїли 90-й полк Червоної армії, розігнали совєт. ремкомісію й виступили на Пищаний Брід;
- Україну Совнаркомов поділено на військові округи для боротьби з бандитизмом;
- у Москві підписано союзний договір між РСФСР і УССР.

29 грудня 1920 року

- червоні вибили Махно з Пищаного Броду й він пішов на Лиску Гору;
- в Загрудівці Ковалівської волості повстанці отамана Тимошенка забрали продукти, зібрані продзагоном.

30 грудня 1920 року

- «за видатні природні військові обдарування» Михайла Фрунзе було включено до складу Генерального штабу Робітниче-селянської Червоної армії Росії.

31 грудня 1920 року

махновці отаборилися в селі Тальянці неподалік Тального, їм не вдалося рухатися будинові, а назустріч з Київщини частини 12-ї Червоної армії;

- за даними більшовиків у Полтавській губернії протягом 1920 року втекло до властей 14666 дезертирів, 34781 здалися добровільно, всього арештовано 56781 ухилення від служби в Червоній армії, відправлено в штрафні частини 3951 й розстріляно 36;
- тяжкий нічний бій махновців в районі Тальяне-Маньківка з червоноказаками Віталія Примакова;
- махновці відступили до села Бузівка.

1 січня 1921 рік**Січень 1921 року**

- в бою, якому було захоплено штабна валка дивізії Кінної армії та штаб червоної кінної бригади командир Олександр Пархоменко, загинув в атаці отаман Микола Бондаренко (Кібець).

1 січня 1921 року

- повстанці напали на село Перевоз Рашівської волості.

2 січня 1921 року

- махновці зіткнулися з 8-ю кавдивізією Дьомічева корпусу Прикарпатської армії під Пугачівкою.

3 січня 1921 року

- біля села Бузівка махновці подолили командира 14-ї дивізії Олександра Пархоменка зі штабом;
- після допиту командування 14-ї дивізії махновці розстріляли.

4 січня 1921 року

- біля села Бучки махновці потрапили в оточення червоних, в бою потрапили практично весь обоз, сорок тачанок з кулеметами й майже всіма бійцями полоненими.

6 січня 1921 року

- вправившись зі значиними втратами з оточення махновці зайняли село Межеріччя під Києвом;
- на засіданні штабному повстанці вирішили перейти на Полтавщину з'єднавшись з загонами Христового та Бутовецького.

7 січня 1921 року

- біля Канева махновці по льоду перейшли Дніпро й опинилися в Захотониському повіті;
- каральна група 17-ї дивізії червоних зупинилася в містечку Луківці, де простояла кілька днів, не знаючи, де розшукувати Махна.

8 січня 1921 року

- повстанська армія Нестора Махна повернула в бік Полтави, до неї приєднався перший повстанський загін полтавчан;
- комуністичний взвод губинницької самооборони заарештував по-

встанців Гната Штиха, Федора Пораду та Никифора Сороку з загону отамана Гната Панасенка.

9 січня 1921 року

- чекісти повідомили про «розсіяння» ними в Зинківському повіті повстанських загонів Мандика (35 бійців), Турчина (20) і про дії загонів Христового, Кундія, Антоненка, Мосюка, Товчія і Бея;
- в Полтаву з Росії для боротьби з повстанцями прибула 7-а Владимирська дивізія (начальник штабу — Яковлев).

11 січня 1921 року

- махновці пройшли без зупинки станцію Решетилівку;
- про з'яву махновців донесли більшовицькому командуванню в Полтаву.

13 січня 1921 року

- з Полтави на Решетилівку вирушив Летючий корпус латвіша Нестеровича, спеціально створений для ліквідації Махна.

14 січня 1921 року

- Махно зупинився в Бірках.

15 січня 1921 року

- отаман Орлик (Федір Артеменко) зайняв Клядівце;
- авангард корпусу карателів Нестеровича підійшов і оточив Бірки;
- махновці розбили красних і відігнали їх на 25 верст від Бірок.

16 січня 1921 року

- біля села Лютенськ Будища махновці розбили стрілецький батальйон 65 — полку ВОХРА;
- махновці зайняли Веприк, де сподівалися зустріти Христового й Бутовецького.

17 січня 1921 року

- штаб Махна вирішив рухатися на північний схід, в район Путивля, де приєднати до себе загін отамана Шуби;
- прийняте рішення про новий рейд Полтавською, Чернігівською, Курською, Воронежською, Харківською губерніями на Дон.

19 січня 1921 року

- біля села Терни махновці в бою з Летючим корпусом Нестеровича втратили 350 бійців убитими, 170 — пораненими, 50 повстанців потрапили в полон і були порубані красними.

20 січня 1921 року

- в ніч на 21 січня повстанці напали на Бірки й спалили волвиконком.

21 січня 1921 року

- отаман Трохим Голий (Бабенко) знову зібрав невеликий загін повстанців.

24 січня 1921 року

- командир Нестерович звернувся до Фрунзе з проханням дозволити бійцям відпочити, оскільки вони протягом 24 діб на відстані 1500 верст провели 29 боїв з махновцями й «дуже втомилися»;

Фрунзе заборонив Летючому корпусу перепочинок і пообіцяв допомогти на лінії Куп'янськ — Біловодськ частинами 2-ї кавдивізії, але цього наказав відкинути Махна на південь, де «організується зустрічний заслін».

27 січня 1921 року

- на бік махновців до загону Брови перейшла в районі Новомосковська бригада будьонівців на чолі з комбригом Маслаковим.

31 січня 1921 року

- в Росії в районі Усть-Ішиму на межі Тобольського і Тарського повітів почалося західно-сибірське протибільшовицьке повстання селян.

ЛЮТИЙ 1921 року

4 лютого 1921 року

- в селі Стрільцівці на схід від Біловодська корпус Нестеровича, вбитий після переслідування Махна, лишився 260 шабель (було 1100) і 60 багнетів (було 1800) замінили частини 2-ї кавдивізії.

6 лютого 1921 року

- повстанська армія Махна направилася в район Міллерово, сподівалися зустріти там загони Фоміна й Каменева;
- в Тюмені заарештовано керівника підготовки збройного повстання проти більшовиків Лобанова, вступ намічався на 11 лютого.

7 лютого 1921 року

- ображений відшковою його дій проти Махна, що її дав Ленін, Михайло Фрунзе дає розпачливу телефонограму в Кремль «Особливо образлива така оцінка з вашого боку. Бандитизм зараз йде на спад».

10 лютого 1921 року

- в Новопавлівці Махно скликав нараду командирів, на якій обговорювали, що робити далі;
- до Махна приєднався Двохсотенний загін Каленка та восьмиполковий зведений загін Брови та Маслакова.

11 лютого 1921 року

- біля Дібрівки махновців наздогнав 3-й кавкорпус красних, поповнений добровольцями з полонених махновців;
- Махно вийшов на передову, щоб повернути колишніх товаришів до зброї в свою армію, але ті обстріляли Батька й кинулися в атаку на своїх давніх однополчан;
- махновці перейшли в контратаку й вибили корпус красних з Дібрівки;
- під Дібрівкою махновцям здався піхотний полк 42-ї піхотної дивізії.

12 лютого 1921 року

- отаман Орлик (Артеменко) напав на скло-хімічний завод під Готомелем.

13 лютого 1921 року

— маріонеткове політбюро ЦК КП(б) України доручило Фрунзе сформувати спеціальні частини «для боротьби з бандитизмом», тобто з селянським повстанським рухом;

— до Дібрівки знову підійшли частини 3-го корпусу красних, бій тривав більше десяти годин, красні відступили в Новопавлівку, вночі махновці залишили Дібрівку й рушили на Успенівку.

15 лютого 1921 року

— загін отамана Орлика (Артеменка) об'явився в Бородянку;

— закінчився двитисячверстний зимовий рейд махновців, розпочатий 20 грудня 1920 року.

16 лютого 1921 року

— махновці провели успішний бій проти карателів;

— минувши Гайчур, Цареконстантинівку й Білоцерківку махновці (1500 шабел) зупинилися в селі Берестове;

— вночі на повстанців напав 3-й кавкорпус красних, двома групами Махно й Куриленко вивели повстанців з бою;

— красні втрутили хворих та поранених махновців і їхній обоз;

— красні вибили повстанців з Петропавлівська (Росія).

17 лютого 1921 року

— отаман Голий випустив відозву до земляків з закликом «волю добувати»;

— махновці вели десятигодинний бій з карателями неподалік Берестової.

18 лютого 1921 року

— більшовики розгромили Голишманівське угруповання повстанців Західного Сибіру.

19 лютого 1921 року

— махновці атакують 124 бригаду 42-ї дивізії красних і захоплюють в полон комбрига Блюмберга, комісара Трифонову і козюлка Михайлова, всіх розстріляли.

20 лютого 1921 року

— в ніч на 20 лютого махновці зупинилися на відпочинок в Берестовій;

— 3-й кавкорпус красних з'явився напав на махновців уночі;

— втративши обоз з пораненими застигнуті з'явився повстанці вискочили з села й розділилися на дві частини;

— кубанці Маслакова вирішили пробитися в рідні краї;

— трохи більше двох сотень повстанців залишилися з Махном;

— Тобольськ захопили повстанці й утримували його до 8 квітня.

22 лютого 1921 року

— в Новоспасії половина повстанців розходиться по домівках до весни.

23 лютого 1921 року

Махно з сотнею бійців, що залишилися при ньому, в колонії вихархасталь обеззброює дивізіон красних, до нього приєднується дві сотні повстанців.

24 лютого 1921 року

— відбулося об'єднане засідання пленуму ЦК КП(б)У з членами червоної наради по боротьбі з бандитизмом при Совнаркомі УССР, на якому Фрунзе доповідав, як він буде організовувати боротьбу з українським повстанством;

— махновці нападають на 42 дивізію красних, розташовану у селі Берестовій, роззброюють кілька тисяч карателів, дві сотні з них переміщують до Махна;

— повстанці атакують 3-ї кінний корпус будьонівців;

— в бою з красними гине член махновського штабу Коляда.

25 лютого 1921 року

— Махно вирішує рейдом через Таврію йти на Правобережжя, залишивши ряд невеликих загонів на чолі з Куриленком, Калеником та Маслаковським у Маріупольський, Юзівський та Гришинський повіти;

— у Харкові почався п'ятий Всеукраїнський з'їзд советів;

— дві есери висунули лозунг «решительного преодолення большевистской диктатуры».

26 лютого 1921 року

— до Махна приєднується сотня Павловського, що переховувалася в дніпровських плавнях;

— моряки корабля «Севастополь» з Кронштадта послали в Петроград делегацію, щоб вияснити причини «волевого» виходу з порту.

БЕРЕЗЕНЬ 1921 року**1 березня 1921 року**

— махновці налітають на село Зелени, знищують продрозгін, пошкоджують лінію зв'язку між Лепетихою і Рогачиком;

— в Кронштадті на Якорній площі зібрався мітинг безпартійних моряків, який прийняв вимоги: перебрати совети, свободи слова і друку,

розширення політичних в'язнів з тюрем, надання права селянцям розпоряджатися землею, дозволу займатися кустарним виробництвом тощо.

2 березня 1921 року

— Махно з півторатисячним загonom верхівців зупинилися в селі Мачискур;

— кронштадські совети почали переговори з делегатами від козацької армії;

— матроси під командуванням писаря з лінкора «Петропавловськ» підтримали повстанців;

— петриченка заарештували комісари Балтфлоту Н. Н. Кузьміна, го-

ловий Кронштадського совета П. Д. Васильєва й утворили Комітет

вони.

3 березня 1921 року

— відбулося перше засідання керівного органу кронштадських повстанців.

4 березня 1921 року

— на зборх делегатів від частин і кораблів Кронштадта вибрано Тимчасовий революційний комітет з 15 матросів на чолі з Петричем-Комом.

5 березня 1921 року

— махновці програли бій красним під Новими Серагозами;
— в Харкові закінчився 5-й так званий Всеукраїнський з'їзд советів;
— Реввоєнсовет Росії наказав Кронштадту в 24 години скласти зброю.

6 березня 1921 року

— біля села Агайман Махно розділив свій загін на кілька частин, залишивши при собі штаб і три сотні кавалеристів, решта пішла під командуванням Хомі Кожина і Тарановського.

7 березня 1921 року

— махновці потрапили в пастку, їх загнали під селом Єфреміновою між Утлузьким лиманом і Азовським морем та озером Молочним;
— в ніч на 88 березня красні війська атакували Кронштадт, але були відкинуті повсталими матросами.

8 березня 1921 року

— по вуззесенькій пішій косі в десять сажнів махновці виходять із оточення й опиняються в Степанівці;
— в Москві відкрився X з'їзд РКП(б) на якому Ленін констатував, що Росія втяглася у «...відкриту громадянську війну з масово селянства».

12 березня 1921 року

— отаман Яків Кошовий (Орлик) на чолі 300 повстанців розігнав червоної гарнізон села Демівки;
— Махно відійшов до Гуляйполя, спробував його захопити, але силами 3-го корпусу красних був відбитий і відступив.

14 березня 1921 року

— під селом Комар в бою Махна поранили, Левко Зиньківський вніс Батька з бою, який махновці програли;
— в ніч на 15 березня поранений Махно підписав наказ про тимчасовий розпуск армії, розсіяв бійців групи в районі, де оперували Кожин, Курilenko, Тарановський;
— Батько з особливим полком охорони підірвався на лікування;
— в містечку Сургут повстанці захопили владу, як і в Тобольську організували міську селянську раду й протрималися при владі до 22 травня.

15 березня 1921 року**МАХНОВЦІ**

— отаман Завгородній відвідав свою родину в селі Кошарки Златоустовської волості, про це донесли чекістам, вони його не застали, тоді заарештували батька отамана Захара Завгороднього, пограбували й спалили хату, заарештували дружину та тестя й відвезли до Єлісавєтської ЧК;

— увечері загін Завгороднього розгромив совети і с. Розлив;
— в Тарночі, у Польщі побувала зв'язкова з дивізії Костя Степового Юрій Бабенко й з інструкціями Юрія Тютюнника повернулася на Закарпатщину;
— на Мотронинській дачі загін отамана Залізняка (Гладика) з'єднався з повстанчим загonom (25 бійців) отамана Хмарі.

16 березня 1921 року

— на святку, розділившись на чотири групи махновці роз'їхалися у різні боки й спробували відірватися від переслідування;
— Махно зі штабом при групі Петренка рушив у напрямі Новоспасівки;

17 березня 1921 року

— загін Петренка налетів біля Новоспасівки на велику частину красних, уникнути розгрому вдалося завдяки самопожертві п'яти молодих вузметників, які кілька годин стримували карателів й загинули під їх пілями, коли закінчилися набої;
— командарм Тухачевський наказав по льоду штурмувати Кронштадт після потужної артилерійської підготовки.

18 березня 1921 року

— Отаман Орлик (Яків Кошовий) розігнав лісорубку в Чечелівській волості;

19 березня 1921 року

— більшовики захопили Кронштадт;
— загін отамана Завгороднього напав на станцію Сердюківку;
— повстанці Завгороднього напали на контору лісорозробок біля села Капітанівка.

20 березня 1921 року

— отаман Завгородній знову напав на ст. Сердюківку, вбито 4 червоноармійців;
— пораненого Махна захопили наодному з хуторів поблизу с. Залізничного.

21 березня 1921 року

— у Полтаві закінчилися арешти чекістами «активних членів угоди-ських партій».

22 березня 1921 року

— повстанці отамана Орлика (Артеменка) напали на хімзавод в Бучі.

29 березня 1921 року

— повстанці розгромили продзагін в селі Янівці.

КВІТЕНЬ 1921 року**1 квітня 1921 року**

— повстанці отамана Кошового (Орлика) захопили Одьгопілля, звільнивши 83 повстанців, в тому числі й відомого отамана Солтиса.

2 квітня 1921 року

— з Черкаського повіту в район Холодного Яру прибули загони отаманів Водяного, Кириченка та Кибія, загальною чисельністю до тисячі чоловік, з яких три сотні — кавалеристи;

— загін отамана Пилипа Хмари вступив у село Івківці Медвецької волості;

— Раковський та Фрунзе затвердили «Інструкцію про заручників».

4 квітня 1921 року

— в ніч на 5 квітня загін Орла (Гальчевського) напав на село Бігани в 4 км від Летичева;

— Фрунзе видав наказ про покладення на Едеймана загального керівництва каральними операціями проти махновських командирів — Кожина, Савонова, Щуса, які зосередили свої війська в районі Меченолове — Ізюм — Слав'янськ — Гришине і не допустити їх об'єднання.

5 квітня 1921 року

— повстанці розбили загін червоних у с. Матвіївка.

7 квітня 1921 року

— заарештовані чекістами отаман Гамалія (Петро Трохименко) та отаман Запорожа (Терещенко) в обмін на життя дали підписку на роботу секретними агентами ЧК;

— повстанці отамана Пилипа Хмари розгромили міліцію села Медвецька.

8 квітня 1921 року

— красні вибили повстанців з Тобольська, який вони утримували з 20 лютого;

— за наказом Манцева звільнено хворого Костянтина Ляховича, якого 17 березня заарештували чекісти, як «активного члена угодівської партії меншовиків».

9 квітня 1921 року

— Костянтин Ляховича перевезли з в'язниці додому, в будинок Короленка.

11 квітня 1921 року

— отаман Орлик (Артеменко) захопив рідне місто — Гостомель і того ж дня ст. Тетерів.

14 квітня 1921 року

— чотири сотні отамана Кошового (Орлика) розігнали міліцію та охорону Чечельника та чечельницького цукрового заводу;

— повстанці Орлика (Артеменка) наскочили на залогу Городевок.

16 квітня 1921 року

— отаман Орлик (Артеменко) видав наказ, в якому пропонував жи-

вотаман Кийвщини допомагати йому продовольством і фуражем та по-
можити місцезнаходження красних військ;

— газета «Коммунист» повідомила про розгром під Барвенковим
кочової махновської ватаги» Кожина;

— помер лідер полтавських меншовиків Костянтин Ляхович.

17 квітня 1921 року

— повстанці отаманів Хмари і Деркача розгромили волвиконком у
Сандомирській;

— похорон К. І. Ляховича в Полтаві відбувся в могутню протибіль-
шовську демонстрацію робітників, якою керував харківський лідер
меншовиків Сандомирський.

18 квітня 1921 року

— повстанці Кошового (Орлика) налетіли на село Жабокричі й
залишили там совєтських активістів;

— зніч на 19 квітня загін Орлика (Кошового) увійшли у село Бала-
нуку.

19 квітня 1921 року

— отаман Орлик (Артеменко) напав на військове будівництво під
Білозаконним;

— вийшла постанова Совета народних комісарів України про урегу-
лювання діяльності надзвичайних трійок, на які покладалися «безпосе-
редня розправа з бандитами», зберігалось право розстрілу, але вони
не могли тепер створюватися губерньською особливою нарадою по боротьбі
з бандитизмом;

20 квітня 1921 року

— з полтавської тюрми під тиском робітників випустили частину
нарахованих меншовиків, частину — повезли в Харків.

21 квітня 1921 року

— відбувся в Тамбові пленум губкому, який зафіксував ніби то пере-
ступ у ставленні селян до совєтської влади.

22 квітня 1921 року

— вночі повстанці напали в селі Синівка Гадяцького повіту на міліцію
і забили всі документи;

23 квітня 1921 року

— в селі Липова долина неподалік Гадяча повстанці розгромили
міліцію.

24 квітня 1921 року

— за даними чекістів вдень село Синівку пройшов кавалерійський й
отамана Щуса й розгромив волвиконком. Голову волвиконкому
Вовка, порубали;

25 квітня 1921 року

— ЦК РСДРП(б) розіслав усім губкомам телеграму про мобіліза-
цію комуністів на боротьбу з антовщиною.

26 квітня 1921 року

— отаман Орлик (Артеменко) наскочив на млин в селі Сподавіч.

27 квітня 1921 року

— Махно, який після одужання від поранення зібрав знову загін декількох годиннів біл прти Особливої кавбригади красних біля села Бучач.

27 квітня 1921 року

— у Харкові слідчий прийняв рішення про ув'язнення полтавських меншовиків Гольденберга, Ходаса, Володарського, Карлінського, Сизачука, Іллія Могилевського;

— питання ліквідації антоновщини розглядалося на засіданні політбюро ЦК РКП(б).

28 квітня 1921 року

— повстанці розгромили Красносільський виконком;

— під Нехворощою загін Махна знову потрапив під шалі Особливої кавбригади і, втративши 150 білців, відступили на Нарічанку;

— в газеті «Тамбовський пахарь» опубліковано наказ Тухачевського «...Ідти на поміч крестьянству».

29 квітня 1921 року

— розгром повстанцями виконкому в селі Уляніно;

— біля Степанівки під Ніжиним у двогодинному бою з красними поранено Федора Щуся;

— Фрунзе видає наказ притиснути Махна до Дніпра і знищити.

ТРАВЕНЬ 1921 року

— російські чекісти вийшли на слід підпільної організації Борися Савинкова — Народний союз захисту батьківщини й свободи, ще офіційно ним навіть не оформлено.

1 травня 1921 року

— в селі Яровому вбито начальника Кам'янської в'язниці.

2 травня 1921 року

— отаман Струк біля села Толокунь затопив п'ять пароплавів.

4 травня 1921 року

— повстанці отамана Мандика побили білківських міліціонерів, перестрівши їх під лісом.

3 травня 1921 року

— генерал-хорунжий армії УНР Юрій Тютюнник передає сотнику Петру Філоненку наказ організувати 9-й Волгінський повстанський район і очолити його.

5 травня 1921 року

— чотирьохсотенний повстанський загін отамана Хойти з'явився під Обухівкою Миргородського повіту;

— в Гадячі властью здалися два повстанці отамана Христового;

— один з повстанців Христового — Сухар, який добровільно здався властим згодився разом з представником властей поїхати до повстанців отамана Мандика й схилити їх здатися владі.

6 травня 1921 року

— з Зинькова відправлено в Полтаву оперативне донесення про те, що в повіті «оперують 7 банд», йшлося про повстанців отаманів Мандика (Бірки, Ковалівка), Антоненка, Тимошенка (Бірки, Грунь, Ковалівка),

Антоненка (Каміши, Грунь), Без (Більськ), Нестеренка, Гонти (Опошня), Ковалівки (Грунь);

— Фрунзе видає наказ про «остаточну ліквідацію банд Махна і Щуся»;

— утворення красними дєтучих винищувальних загонів проти повстанців;

— Тухачевський став командуючим військами Тамбовської губернії.

7 травня 1921 року

— в кременчуцькій газеті «Незастожиий» надрукована стаття О. Рудника проти повстанців Гоголю;

— в Миргородській повіт з Лохвицького перейшов загін Щуся (300 білців, 19 кулеметів, тачанки);

— в бою з антоновцями бригада Котонського за її звітом зарубала 116 повстанців.

8 травня 1921 року

— червоні карателі підпали в селі Уварівка садиби повстанців, а отамана Журавського забрали в Ємельчп, дорогою повідірвали руки.

— повстанці отамана Філоненка догнали їх, спімати вдалося лише двох.

— в Опошні кинули в палаючі будинки;

— в бою загін Щуся знищив канцелярію волвиконкому й зарубав 5 службовців та кількох красноармейців.

9 травня 1921 року

— Ковалівку Зиньківського повіту захопив загін Щуся.

10 травня 1921 року

— отаман Струк на річці Прип'ять затопив два пароплави, забрали з них багато цукру й зерна, яке роздали селянам.

12 травня 1921 року

— повстанці розгромили Триліський волвиконком;

— отаман Пилип Хмара з 50 повстанцями зробив рейд по селах Бірки, Верещак, Антонівку, Трилісь, Янівку, Мельники;

— за оперативними даними чекістів отаман Мандик підбив наступ отамана Христового, який був махновським отаманом, на Бірки, потім

підняв бою з каральним загонем красних, відступив у ліс;

— загін Щуся перейшов з Полтавської в Харківську губернію;

— Тухачевський видав наказ про здоху селянами Тамбовщини зброю і видати ватажків повстання.

14 травня 1921 року

— в рідний район А. С. Антонова прибув бронезагін ВЧК імені Я. Свердлова.

15 травня 1921 року

— в Єлісаветграді чекісти розстріляли дружину отамана Завгороднього та її батька;

— отаман Філоненко переходить польський кордон і лягає в лікарню на операцію. Йому витягують осколок з під ока;

— Тамбовській губком партії проголосив на воєнному становищі п'ять повітів.

16 травня 1921 року

— постійна нарада по боротьбі з бандитизмом при Совнаркому України визнала хід боротьби проти загону Щуса незадовільним і рекомендувала військовому керівництву передати під трибунал «всіх винних у бездіяльності».

18 травня 1921 року

— повстанці отамана Турчина зарубали в селі Великих Будинців кількох красноармійців;

— махновці несподівано зустрілися з трьома полками 1-ї Кірової армії красних на чолі з Будьоным, розігнали кавалерію й спалили три броньовика, підбили автомобіль командира й Будьоный ледве втік від повстанців на коні ординарія.

19 травня 1921 року

— махновці почали семиденний рейд тилами 30-ї стрілецької дивізії красних.

20 травня 1921 року

— отаман Пилип Хмара видав наказ про мобілізацію;
— погром повстанцями совітів у Медведівці;
— Тахачевськ доповідає про боротьбу з антоновцями на засіданні ЦК РКП(б).

21 травня 1921 року

— отаман Нагорний (Савченко) розповсюдив листівки з наказом «совітським служачим кинути працю й надалі такої не проводити»;

— при поверненні з загону отамана Мандика секретного співробітника ЧК товарища Чернуся застрелив у Гадячі красноармієць, «принняв за бандита»;

22 травня 1921 року

— загін Щуса з Харківщини перейшов на Полтавщину.

23 травня 1921 року

— котовці врубали за їх звітом в бою 700 антоновців.

24 травня 1921 року

— повстанці Загороднього звільнили від більшовиків с. Балаклієв, розгромивши волинковку і комизем.

25 травня 1921 року

— в 17 годин в селі Загрунівка Бірковської волості відбувся бій між повстанцями отамана Христового та 5-ю ротою 488 совітського полку.

26 травня 1921 року

— п'ятисотенний загін отаманів Фоми і Явтушка пройшов Зінківським повітом;

— загін отамана Турчина розмістився в хуторі Довжок Будинцівської волості;

— біля села Перещепино Костянтинівського повіту загони Махна, Куриленка та Кожина об'єдналися (3000 піхотинців, 2000 кавалеристів, 300 тачанок, 12 гармат);

— Махно видав наказ про відновлення армії, під своїм командуван

Г. Калочка. Опер ЧК

Н. І. Махно. 1919 г.

Махновці під час укладання угоди з Радянською владою в період боротьби з Врангелем. Старобільськ. 2.X.1920 року.

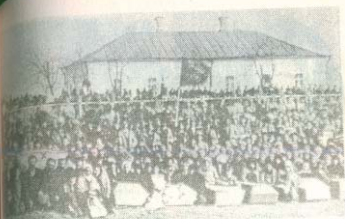
Н. І. Махно в лагері переміщених осіб в Румунії, 1921 р.

В. Ф. Вілаш—начальник штабу повстанської Армії України (махновець)

Дубрівський загін Ф. Шуса (Ф. Шусь сидить в центрі)

Новоселаський загін Т. Вдовиченко ховає повстанців убитих в боях з австрійцями, 1918 р.

Максим Думич

Д. Зіньківський (Задов)

Т. Я. Вдовиченко

П. Е. Дибенко і Н. І. Махно

Н. І. Махно серед командирів повстанців. Зліва направо перший ряд: І. Дятел, П. Білочуб, Н. Махно, В. Куриленко, Ф. Шусь, Я. Озеров, А. Чубенко. Другий ряд: А. Ольховик, П. Пузанов, Новіков. 1919 р. Бердянськ.

Г. А. Кузьменко. Гуляйполе. 20-і роки

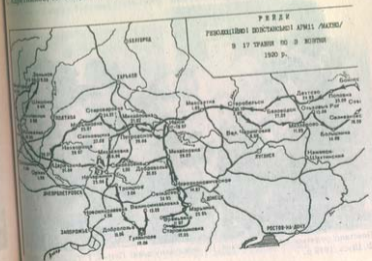
Н. І. Махно. 1920 р.

Г. А. Кузьменко. Джезказган. 70-і роки

Хрещаків, П. Петренко, Н. Махно, В. Куриленко в госпіталі, 1920 р.

Нестор Махно та його дружина Галина Кузьменко (сидять в центрі) серед командирів повстанської армії. Фото 1920 р.

Повстанці радіять з батьком Махно. На передньому плані: Петров, Г. Горев, Н. Махно, Ф. Щусь. 1919 р.

Семен Хмара - Харченко (1886-1926).

Яків Галачевський (1894 — 1943).

Яків Водяний

Н. І. Махно з дочкою. Паризьк.

Антон Волинєць. (1894 — 1941)

Н. І. Махно (Батько) 1919 г.

Іван Космів.

Михайло Павлій-Сидоритський

Сергій Чорний

Юрій Шепель (1897/98? — 1921)

Влас Шаровський. 1919 р.

А. Лепетченко. 1919 р.

Ананій Волинєць із родиною.

Орляки: отаман Орляк коваль Леонтій Веремій із дружиною Ганною.

Помічник отамана Орляк чоботар Кость Сенжук.

М. Маслук

М. Маслук

На знімках: дружина М. Майдика (крайня праворуч) та його донька з онуком.

Молодший брат Дениса Гуцала—Михайло.

Антон Богунський (Шарій)

Отаман Пйвчел Хмара.

Приїзд М. И. Калініна в Першу кінну армію. Злів — С. М. Буденний, К. Е. Ворошилов. Південний фронт. 1920.

Отаман Хмара-Харченко

А. В. Колчак з групою офіцерів англійської військової місії.

Генерет Верховного правителя і Верховного головнокомандуючого генерала А. В. Колчака.

Генерал-лейтенант барон П. Н. Врангель, А. В. Кривошеїн і генерал-лейтенант П. Н. Шатілов. (Севастополь, 22 липня 1920 р.)

К. І. Лешчинський — зять письменника Корольченка, один із засновників і перший директор Центрального історичного архіву Полтавщини (нині Державний архів Полтавської області).

Наступник Верховного правителя Росії адмірала А. В. Катченка головнокомандуючий Збройними силами Півдня Росії генерал-лейтенант А. Н. Деникін.

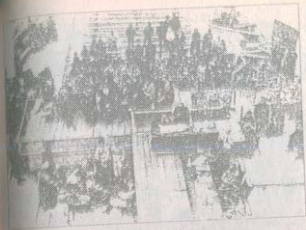
Головнокомандуючий Російською Армією генерал-лейтенант барон Пйотр Ніколаєвич Врангел.

Врангел під час відвідування 5-го авіазагону. Крим. 1920 р.

Японський броненосець у Владивостокському порту.

Члени уряду А. В. Колчака. Омськ, 1920 р.

Зарештовані члени уряду А. В. Колчака. Омськ, 1920 р.

Козаки в горах Сибіру, 1918 — 1920 рр.
Сибір, 1925 — 1920 рр.

Генерал В. О. Каптель

Будинок в Омську, де засідав уряд Колчака. 1918 — 1919 рр.
Командуючий союзними військами в Сибіру генерал М. Жанен.

Закрещення міністри колахаїнського уряду.
1920 р.
Суд над колахаїнськими міністрами. Омськ.
березень 1920 р.

Н. Сталін, А. Ріков, Л. Камєнєв, Г. Зінов'єв. Москва,
Кремль. Фото початку 20-х років.

Полковник
Є. Конвалов

В. І. Ленін серед делегатів X з'їзду РКП(б) — учасників придушення кронштадтського повстання. Москва. Березень 1921 р.

Резиінськград Південно-Західного фронту.
Зліва направо: сидять М. В. Фрунзе,
Х. Г. Раковський, М. К. Володимиров, стоять
С. І. Гусев. 1920 рік.

Котовський після нагородження його Почетною революційною зброєю. 1921 р.

Артилерійська гармата під час бою. 1920 р.

Якоб Христофоронич Петерс, колега М. О. Скрипника на роботі у Всеросійській Надзвичайній Комісії 1918 року.

действительное до 12 Января 1920
ПОСТОЯННЫЙ ПРОПУСК № 8767

Представитель сего есть действительно тов. Мадриш
Сейд Арш. Павел Павлович Кан. 1930
Штаба 1-й Конной Армии, коему разрешается беспрепятствен-
ный вход во всякое время дня и ночи в помещение Штаба,
что подписью и приложением печати удостоверяется.

12. Бразил

1920 r.

Штаба Сирсавост
Урош

P. E. E. 1895-1937

Начальник штабу 45-ї Червонопрапорної дивізії
Гаркавії І. І. (1892 — 1937).

Начальник 45-ї Червонопрапорної дивізії,
пізніше командуючий Українським Кавказьким
військовим округом Яшір Я. Е. (1896 — 1937).

КОНФІДЕНЦІАЛЬНО

ВЕРХОВНИЙ КОМАНДУЮЧИЙ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ

НАБАТ

КОМАНДУЮЧИЙ СЕКРЕТАРЬ

М. М. М.
№ 126

УДОСТОВЕРЕННЯ.

Кредититель сего, тов. *М. М. М.*

дійсно являється членом Етно-
ветеранської організації Асоціованих
груп "Набат", що підтверджується
копием печатки удостоверяється.

Секретарь

Член Сов. Ред.

Комісар 11-ї кавалерійської дивізії К. Н. Озолін виступає на мітингу в 1-й
Кінній армії. На передньому плані (зліва) К. Е. Воронілов, С. М. Будьонний
і М. Н. Калінін.

С. М. Будьонний виступає перед бійцями 1-ї Кінної армії.
Листопад 1920 р.

К. Е. Воршилов і С. М. Будьонний з командним і політичним складом Конарії. Майкоп, березень 1920 р.

Реввоенрада 1-ї кінної армії: К. Е. Воршилов, С. М. Будьонний, Е. А. Шаленко. 1920 р.

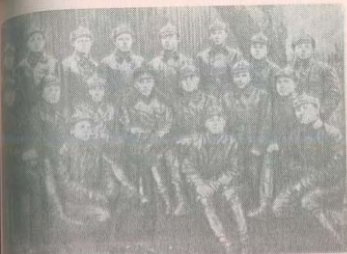
Командири 1-ї Кінної армії С. К. Тьовошенко, О. І. Городовіхов, Н. В. Тюленев, Т. Т. Шапізов, Н. І. Шолоков з С. Г. Будьонним К. Е. Воршиловим.

С. М. Будьонний — старший унтер-офіцер драгунського полку.

С. М. Будьонний — командир 1-ї Кінної.

Бат 12-го автобронедівізіона 3-ї Бессарабської кавалерії. В центрі М. С. Петренко.

Л. І. Лєнсе, А. І. Сєдяхін, А. С. Малиновський (зліва направо) в приміщенні штабу.

Г. К. Орджоникидзе, С. М. Бельозерий, К. Е. Ворошилов і інші несуть труну з тілом В. І. Леніна від Павельського вокзалу до Будинку Союзів. 23 січня 1924 року.

П. Ю. Дибенко і І. Ф. Федько. Березень 1921 року.

Червоні козаки О. Бондалетов і М. Бражнін.

Інші червоноармійців на південному березі Фінської затоки.

Д. Н. Авров — командуючий Петроградським військовим округом, член Надзвичайного Комітету оборони Петрограда.

Пераус — справжнє прізвище Ізраїль Лазаревич Гельфанд.

Група червоноармійців перед наступом на Кронштадт.

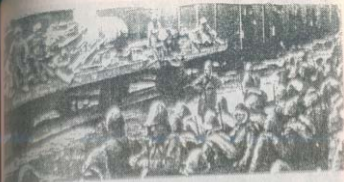

Е. Дзержінський, Я. Я. Мархлівський і Ф. Я. Кон — члени Тимчасового революційного комітету Польщі.
Другий зліва — І. І. Схворцов-Степанов. 1920 р.

Г. Я. Сокольников. Кінець 20-х років

Ф. Ф. Раскольников.

М. В. Фрунзе,
В. В. Куйбішев,
Г. Я. Сокольников біля стін палацу
бухарського еміра. 1920 р.

Під час блогадійців і японських інтервенцій з радянського Далекого Сходу.

В. І. Ленін і Н. К. Крупська в групі селян на святі, присвяченому відкриттю Кашинської електростанції. Село Кашино. 14 листопада 1920 р.

Винченія станкового кулемета.

Облітний продовольчий загін перед відправленням на село.

Командири Північної групи радянських військ перед наступом (в центрі командуючий групою Л. С. Казанський).

В штабі Південної групи радянських військ перед штурмом. В центрі сидять П. Е. Добина (зліва) і А. Н. Седякін.

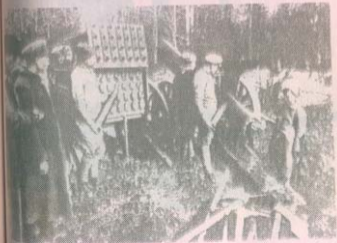
Радянські літаки готуються до вильоту на зимовому аеродромі (південний берег Фінської затоки).

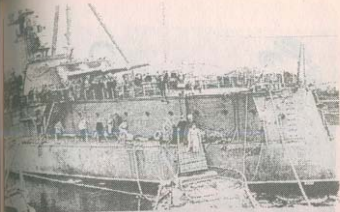

Делегати X з'їзду їдуть на штурм бунтівного Кронштадта. В придушенні кронштадтського бунту приймали участь 300 делегатів з'їзду. Бунт показав: політика військового комунізму вичерпала себе.

Батарея радянської артилерії підготовляється до стрільби на березі Фінської затоки.

Линкор «Севастополь»

Йосип і Станіслав Косіюри у 1920 р.

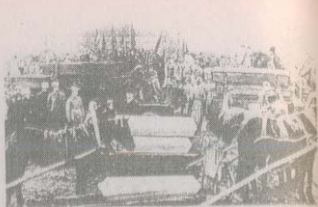
Свідча комісія допитує полонених матросів.

Укріплення на березі острова Котлін. Тепер вони вже подолані.

Вони подавлено. А. І. Седякін на мітингу біля лінійки «Петропавловськ».

Поховання кронштадтських бунтівників.

Траурна процесія. Петроград проводить в останній шлях білців, що подавляли кронштадтських бунтівників.

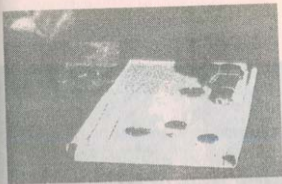
Охорона суду на процесі есерів.

Отман Уварів з дружиною Ульяною.

Нарада членів Установчих зборів в Парижі. Серед учасників — П. Мілюков, А. Керенський, В. Чернов. 1921.

Свід з речовими доказами. Із цього пістолета стріляли в В. І. Леніна.

Захисник Н. К. Меравіов консультує обвинувачених з «першої групи».

«Зустріч» адвокатів від Соціалістичного інтернаціоналу біля Віньківського (Ризького) вокзалу в Москві.

Під вартою підсудний Ф. К. Міронов.

І. Бухарін в групі «послушних» обвинувачуваних.

— заступниками командарма стали Куриленко, Петренко, Щусь, Тарановський (начальник штабу);
— штаб повстанської армії Махна вирішив «іти на Харків і розігнати земних владик із партії комуністів-більшовиків».

26 травня 1921 року

— загін під командуванням Федора Щуся програвши красним бій біля села Дубові Гряди рушив з Полтавщини в рейд на Єкатеринославщину.

29 травня 1921 року

— нарада махновських командирів обрала новий склад штаба, який очолював Тарановський, двохтисячна армія Батька була готова до чергового рейду.

30 травня 1921 року

— повстанці отамана Орлика (Кошового) вступили в бій з красними під Христинівкою, їх розбили, а отамана полонили;

— в Нехворощі нарада махновських командирів прийняла рішення про введення в армії твердої дисципліни;

— в Баварії в містечку-курорті Рейхенгаль почав роботу двотижневий з'їзд делегатів російських монархістських організацій (150 делегатів з різних країн).

ЧЕРВЕНЬ 1921 року

— відбувся з'їзд повстанців, скликаний отаманом Логвином Панченком у Холодному Яру.

1 червня 1921 року

— визначена дата початку перенесеного з 1 травня всеукраїнського повстання, яке мав очолити Тиміш Гулій-Гуленко;

— Ленін отримав листа від секретаря Тамбовського губкому з проханням взяти справу боротьби з антоновщиною під особистий контроль.

2 червня 1921 року

— біля села Єлань бронемашини красних нанесли поразку чотирьом полкам повстанців.

3 червня 1921 року

— отаман Орлик (Кошовий) тікає з під арешту з Болти.

6 червня 1921 року

— Фрунзе направив командуючим Харківським і Київським воєнін округами телеграму, в якій звертав увагу на добре організовану розвідку махновців, вміння маневрувати, наказав розмістити в пунктах підтримки повстанців посилені гарнізони красних.

7 червня 1921 року

— повстанці Орлика (Кошового) в районі села Сіньки (18 км від Голосинівська) розгромлені красними (більшовики повідомили, що загинув і отаман Орлик);

— в районі сіл Варви й Каршівка Прилуцького повіту махновці зіткнулися з сильним опором одного з батальйонів 7-ї Володимирської стрілецької дивізії під командуванням селянина з Полтавщини Леоніда Бабича;

— Махно написав Бабичу листа з пропозицією перейти на службу до нього, інакше він знищить весь батальйон, комбат красних відмовився.

9 червня 1921 року

— Фрунзе та Едєйман перебрали на себе керівництво військами, що діяли проти повстанців на Полтавщині;

— на засіданні політбюро ЦК РКП(б) Тухачевський визнав, що в установлені строки йому не вдалося ліквідувати повстання Антонова.

10 червня 1921 року

— повстанці отамана Струка зупинили пароплав «Вєгу» й забрали напаштак для Чорнобильського उपродкому;

— постійна рада «по боротьбі з бандитизмом» оголосила Пархомівку «контрреволюційним гніздом на підставі того, що в селі зупинявся штаб Нестора Махна; винних «у зв'язку з Махном» розстріляли запліджених — виселили з України, майно забрали.

12 червня 1921 року

— бригада Котовського відвідувала, що вирубала в бою цього дня 200 повстанців-антоновців.

13 червня 1921 року

— у варшавському готелі «Брюль» почався чотириденний з'їзд савінковського Народного союзу захисту батьківщини й свободи, створеного на базі Союзу захисту батьківщини й свободи, в якому брали участь представники польського генштабу Сологуб, англійської, американської, італійської спецслужб, та генерал-хорунжий Юрій Тютюнник від УНР;

— в ніч на 14 червня повстанці Антонова вивалилися з оточення під Михайлівкою й перейшли Дон.

14 червня 1921 року

— на з'їзді російських монархістів у Рейхенгалі обрано Вищий монархічний совет (ВМС) у складі Н. Є. Маркова-другого, князя А. А. Ширинського-Шихматова й А. А. Масленникова, голова — Ніколай Євгеньєвич Марков-2.

15 червня 1921 року

— Біля Решетилівки махновці обстріляли автомобіль Едєймана поранили Фрунзе.

16 червня 1921 року

— у Варшаві обрано керівництво савінківського НСЗБС: Борис Савінков, Виктор Савінков, Анатолій Дикгоф-Деренталь, Дмитро Філософов, Георгій Ельвергрей, Михайло Гилзорібов, Сергій Павловський та інші;

— бронезагін красних доплав повстанську армію Антонова біля Пселова, в бою знищив 140 повстанців.

20 червня 1921 року

— отаман Струк та отаман Галка атакували пароплави «Тенишев», «Зоря» та буксир «Планета».

21 червня 1921 року

— начальник штабу РКК П. П. Лебедев доповів Леніну про хід боротьби з повстанцями Антонова.

24 червня 1921 року

— Махно демонстративно показав, що повертає на схід, до Харківщини; — вночі махновці змінили напрям руху на протилежний знову ж таки до Недригайлівки.

30 червня 1921 року

— біля Недригайлівки під Хорунжівкою махновців чекали два полки красних козаків.

— Махно розділив військо на два загони й ті роз'їхалися в різні боки — на північ і на південь;

— Григор'єв надіслав більшу групу махновців біля містечка Луценків і нав'язав повстанцям бій, в якому вони втратили 110 бійців, озброєні 6 танками;

— сучасника махновців з красними біля села Хорунжівка.

ЛИПЕНЬ 1921 року

Початок липня

— отаман Шепель і Паньковецький повернулися з Польщі в Трибульський ліс для організації повстанського руху;

— на Єлісаветградщині прибув зв'язковий з Холодного Яру запрошений на з'їзд членів Повстанком;

— на з'їзді в районі Гайдамацького швидко вибрали новий Повстанком, командувачем обрали Отаманенка, начштабу Орла (Нестеренка), останній захотів бути головнокомандуючим, і Отаманенко згодився покітись посадам;

— обрано Холодноярівський окружний повстанком, куди увійшли отамани Панченко, Петіско, Нестеренко, Отаманенко та Яковенко;

— на з'їзді повстанкому за вбивство отаманом Бондаруком отамана Терещенка, Бондарука проголосили поза законом;

— вліпні 1921 року Александр Колонтай, гостюючи у відрустці в Колозівці — командуючого Одеським військовим округом Павла Дибенка знаходить у нього записку з признанням у коханні молодій жінці, яку звали Валентина;

— Колонтай розповів Дибенку, що знає про його численні зради і вночі роман з Валентиною, а тому закликає його;

— вночі Дибенко на терасі дачі вистрелив собі в груди;

— командуючий Одеським військовим округом Дибенко з тяжким пораненням легень потрапив у госпіталь.

1 липня 1921 року

- сутічка махновців з красними біля села Шебоддаївка.
- 2 липня 1921 року**
 - Фрунзе у своєму наказі констатує, що знищити махновців не вважаючи на всі зусилля не вдалося.
- 3 липня 1921 року**
 - один з махновських загонів помітили між Гадячем та Зінківцем.
- 4 липня 1920 року**
 - повстанці отамана Хрестового переховувалися в лісі під Зінківцем.
- 7 липня 1921 року**
 - повстанці отамана Нагірного напали на Грушівський цукрозавод;
 - трьохсотенний загін Махна перейшов залізницю на ділянці Лозова — Костянтинівград і біля села Костянтинівки потрапили в оточення;
 - Махно імітував удар на схід, а справжнього завдав у західному напрямку, розбив ескадрон красних і вивірився на оперативний простір;
 - махновці розбилися на декілька груп і роз'їхалися з наказом зібратися в Новомосковському лісі;
 - відхід махновців залишилася прикривати невелика група В. Курilenка;
 - Фрунзе поклав безпосереднє керівництво операцією проти Махна на омичника командуючого військами Харківського військового округу Германовича.
- 8 липня 1921 року**
 - біля хутора Мар'ївка двадцять сім махновців під командуванням В. Курilenка зустріли переслідувачів — красних козаків Примакова, і зав'язали бій, утримуючи красних кілька годин, що дало можливість іншим повстанським групам відірватися від переслідування;
 - залишившись без набоїв у шабельному бої з красними козаками загинула вся невеличка група прикриття махновців на чолі з В. Курilenком — одним з найталановитіших повстанських командирів.
- 9 липня 1921 року**
 - загін Степового з села Павасівка перейшов у село Дубина;
 - за два дні наростивши загін у Новомосковському повіті до 400 шабель і 15 танок, махновці захопили станцію Зайцеве, де випустили роту 262 полку;
 - до Махна приєднався тридесятий загін Хомі Кожина.
- 11 липня 1921 року**
 - біля Гуляйполя махновці вступили в бій з красними йимушені були відступити на Павлівку, потім на Велику Анадоль.
- 12 липня 1921 року**
 - махновців переслідую автобронезагін красних.
- 13 липня 1921 року**

- двоохсотенний загін отамана Хрестового вів бій з 488 полком красних;
- біля села Новотроїцьке броньовики наздогнали махновців і потрапили їх на північний схід.
- 15 липня 1921 року**
 - в районі Великої Загрунівки Зінківського повіту в 9 годин вечора загін полтавської губерніської ЧК Матіяша оточив штаб Хрестового й розгромив його, чекісти доповіли, що в результаті операції отамани Хрестовий і Мандик вбиті, заступили помічник Хрестового Хілаєнко (отаман Хілай) та помічник Мандика — Штабенко, красні втратили командира 3-го ескадрону Шпіка.
- 16 липня 1921 року**
 - автобронезагін затисну махновців у балці під Голодаївкою й протягом трьох днів розстрілював їх з кулеметів;
 - втративши всі 53 тачанки й більше сотні вбитими з оточення втратили лише 60 повстанців;
 - Тухачевській доповів Ленін про «ліквідацію антоновщини».
- 18 липня 1921 року**
 - секретний агент ЧК, якого заслали в загін Хрестового, повідомив, що «...в банді Мандика й Антоценка нет, почему есть предположение, что таковы убиты, а командование принял Коваль».
- 19 липня 1921 року**
 - переслідувана автобронезагоном невелика група махновців на чолі з Батьком переправилася через Донець і виїшла за межі Харківського військового округу.
- 20 липня 1921 року**
 - котовці за їх ділячки зарубали в бою 200 повстанців Антонова.
- 21 липня 1921 року**
 - чекісти оточили повстанців Хрестового в селі Загрунівка, але ті, ушкунувши бою, втекли в болота;
 - в селі Ісаївці Таганрозького округу відбулася нарада командирів і штабу махновців;
 - Нестор Махно запропонував їти до Східної Галичини на допомогу національно-визвольному рухові;
 - начштабу Білан запропонував пробиватися на схід, на допомогу силам турецької революції;
 - загін розділився на прихильників Махна й Білаша й роз'їхався у різні сторони;
 - загін Махна попрямував на Дон, до станції Вишньовської, де сподіювався об'єднатися з повстанцями Пархоменка й Каменєва;
 - початок дводенних боїв махновської армії з красними в районі Ромни — Терни — Недригайлів в якому загинув Федір Щусь.
- 30 липня 1921 року**
 - красні встановили, що загін Антонова переховується на озері Зайціному.

СЕРПЕНЬ 1921 року**2 серпня 1921 року**

— красні взяли на березі річки Ворона в полон кількох автоновців, які підтвердили, що сотня повстанців під командуванням А. С. Антонова переховується на острові Зміїному.

3 серпня 1921 року

— перша невдаха спроба красних курсантів на човнах з кулеметами штурмували острів.

4 серпня 1921 року

— на допомогу карателям прибула артилерія та авіація, обстріл і бомбування Зміїного.

5 серпня 1921 року

— до Києва приїхав Лев Бронштейн (Троцький) з російськими красноармійцями;

— здалися двадцять п'ять повстанців з острова Зміїного.

7 серпня 1921 року

— на засіданні Кременчуцької військової ради вирішувалося питання, як боротися з «бандою» Завгороднього;

— карателі прочесали район, де переховувався Антонов, убито чотирьох повстанців.

8 серпня 1921 року

— не знайшовши підтримки на ДЮу, загін Махна перейшов у Харківську губернію, де мав намір об'єднатися з загонами отаманів Іванюка, Чорного Ворона та Іванова.

10 серпня 1921 року

— закінчилася десятиденна каральна експедиція проти антоновців.

11 серпня 1921 року

— загін отамана Залізняка (Голіка) в Чигиринському повіті з'єднується з відділами Завгороднього та Орла (Нестеренка?).

12 серпня 1921 року

— отаман Нагірний (Савченко) веде бій з карателями між Кам'яною і Чигирином.

13 серпня 1921 року

— Махно з сотнею кавалеристів направився до Дніпра.

16 серпня 1921 року

— на світанку між Орликом і Кременчуком на 17-ти рибальських човнах махновці на чолі з Батьком переправилися через Дніпро;

— в сутичках цього ж дня Махно був 6 разів поранений;

— чекісти заарештували одного з керівників українського підпілля Назара Петренка (Стодолою);

— щоб перешкодити поїзду Троцького проїхати до польського кордону, повстанці отамана Струка зірвали мости на річках Ірпін і Терів;

— в ніч на 17 серпня залишки загону Христового під командуванням отамана Яцуна напали на Лютеньку.

19 серпня 1921 року

— в 12 верстах від Бобринця на річці Інгульці махновці наštовхнулися на одну з бригад 7-ї кавдивізії красних;

— в бою на переправі через Інгул загинуло сорок повстанців і серед них начальник штабу махновців Тарановський.

20 серпня 1921 року

— повстанці загону Майдика вели бій з карателями біля хутора Залуг Бірківської волості.

22 серпня 1921 року

— Махна поранено в голову, це було одинадцятьте поранення селянського командира.

23 серпня 1921 року

— повстанці отаманів Омеляна Дзигара та Шапошника повірили в більшовицьку амністію й здалися.

25 серпня 1921 року

— Єкатерінославською ЧК в Жандармські балці розстріляно 52 повстанців серед яких Віра Бабенко, Параска Бабенко (ан'язкові Бладитного), Марко, Кикоть, Опик (Минапченко), Абрам Огій, Ганна Уманська та інші;

— більшовицькі газети вп'яте повідомили про загибель Нестора Махна.

26 серпня 1921 року

— в бою з красними загинули Петренко (Платонов) та Іванюк;

— влітку 1921 року загинули чи отримали смертельні поранення Куриленко, Кожин, Щусь.

28 серпня 1921 року

— Махно з невеликою групою повстанців переправляється через Дністер і опиняється за кордоном.

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА, ДЖЕРЕЛА, СПОГАДИ

- Аралов С. И. Воспоминания.
 Аршинов П. А. История махновского движения.
 Бабко Ю., Билокобильський І. Микола Олексійович Скрипник.
 Бачинський П. П. Ємануїл Іонович Квиринг.
 Беденкін Б. И. Авантюристы великой смуты.
 Бош Евгения. Год борьбы.
 Булон Алан. Гитлер и Сталин.
 Буніч Ігорь. Золото партії.
 Бійці ленинської гвардії. Спогади.
 Боротьба за владу рад на Єлисаветградщині.
 Великий жовтень і громадянська війна на Україні. Довідник.
 Великая Октябрьская социалистическая революция. Справочник.
 Верстюк В. Ф. Махновщина.
 Верига В. Листопадовий рейд.
 Винниченко Володимир. Щоденники.
 Винниченко Володимир. Спогади.
 Винниченко В. Відродження нації. Т. 1, 2, 3.
 Выстрел в сердце революции. Сборник воспоминаний.
 Волковинський В. Махно і его крах.
 Волковинський В. Християн Раковський.
 Волковинський В. Нестор Махно: звинувачення і політичний авантюризм. УДК. № 7 - 11, 1989.
 Волков Ф. Д. Тайны Уайтхолла и Даунинг-стрит.
 Врангель П. Н. Записки.
 Гальперин Феликс. Революцией призванные.
 Герасименко К. В. Махно.
 Гвардія Октября, т. 1, 2.
 Годы борьбы. Воспоминания старых большевиков Єлисаветградчан.
 Голованов Василь. Батько Махно или оборотень гражданской войны. «Литературная газета», №№ 6 - 8.02.1989 г.
 Грушевський Михайло. Історія України.
 Грушевський Михайло. Спогади.

- Громадянська війна в Україні, т. 1, 2, 3.
 Гражданская война в СССР, т. 1 - 3.
 Гражданская война и военная интервенция в СССР.
 Гунчак Т. Україна: період половина ХХ ст.
 Гусев К. В. Эсеровская богородица.
 Данишев С. О. Великий жовтень на Полтавщині.
 Деникин Антон. Большевицкий переворот.
 Деникин А. И. Воспоминания. Державинский Ф. Э. Биография.
 Донков И. П. Антоновщина: замыслы и действительность.
 Дмитрієв Юрій. Перший чекіст.
 Думич Максим. Я, батько Махно.
 Думич Максим. Я, комбриг Батько Махно.
 Думич Максим. «Чорний вітер з Гуляйполя».
 Дубинський І. В. Червоное казачество.
 Деятели СССР и Октябрьской революции.
 Думова Н. Г. Черчилль и Миллюков против Советской России.
 Дніпропетровська область. Історія міст і сіл УРСР.
 Євселевський Л. І. «Георгій Лавчинський».
 Євселевський Л. І. Кременчуччина у ХІХ на початку ХХ ст.
 Євселевський Л. І. Пустовіт П. М. О. К. Сербіченко О.
 Йоффе Г. З. Колчаковская авантюра.
 Іванів В. Симон Петлюра - президент України.
 Історія українського війська т. 1, 2.
 Історія України в особах ХІХ - ХХ століття.
 Історія української культури.
 Карпов Микола. Тасмична Олена.
 Капельгородський Пилип. Оборона Полтави.
 Капельгородський Пилип. Шурхан.
 Керенский А. Ф. Гатчина.
 Керенский А. Ф. Воспоминания разных лет.
 Курдов Г. П. Гибель императорской России.
 Крушение царизма. Мемуары.
 Коваль та ін. Історія України.
 Кіровоградська область. Історія міст і сіл УРСР.
 Ктаров Юрій. Арестант в'язної камери.
 Карр Э. История советской России.
 Карр Е. Большевицкая революция 1917 - 1923.
 Коломієць П. П., Ермоленко М. К. Переовнена чаша.
 Коломієць П. П., Ермоленко М. К. Діаманти генерала Ломоносова.
 Коломієць П. П., Ермоленко М. К. «Цілком таємно. Тільки голови зубечка».
 Конвест Роберт. Великий терор.
 Кузнецов Е. В. Несостоявшийся альянс.
 Кузьмін М. П. Григорій Котовський.

Кость Блакитний - отаман степової дивізії. Збірник документів і спогадів.

- Ленін В. І. Поніе зібрання творів в 44 т. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Мартусь В. І. П. М. Жарко. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Малевич А. Микола Скрипник. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Махно Нестор. Воспоминания. Кн. 1, 2, 3. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Махно Нестор Іванович. Спогади, документи, матеріали. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Меленевський А. Г. І. Петровський. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Мороз В. В. П. Затонський. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Мушницький П. Т. М. Гуляницький. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Нагорна Л. Л. Й. Карвезішвілі. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Нитченко Д. М. Від Зинькова до Мельбурга. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Октябрьская революция в вопросах и ответах. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Петров В. Комкор червоних козаків. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Погребинський М. С. В. Косіор. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Полупанов А. В. Свобода или смерть. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Подласька петлюріана. Вип. 1, 2, 3. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Подласька область. Історія міст і сіл УРСР. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Первий съезд КП(б) Украины 5 - 12 июля 1918 года. Протоколы. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Провинциальная ЧК. Сборник документов. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Петлюра. Сичов. Статті. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Под красными вымпелами. Сборник воспоминаний. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Протоколы допитів петлюрівців, анархістів, білогвардійців у ЧК. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Ракитин В. А. Антонов-Овсееко. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Революція на Україні (за мемуарами білих). - М.: Госполитиздат, 1960.
- РІД Джон. Десять днів, що потрясли світ. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Резеук В. Подпавши в українській революції 1917 - 1920 рр. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Савченко В. А. Авантютисты гражданской войны. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Семанов С. Н. Махновщина. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Семанов С. Н. 18 марта 1921. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Семанов С. Н. Аноновщина. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Сборник документов по истории СССР. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Соловей Дмитро. Розгром Подтани. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Степаненко Микола. Вибрані праці. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Субельний Орест. Історія України. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Скоронадський Павло. Спогади. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади Д. З. Мануїльського. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади О. І. Соколовської. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади Трифона Гудяницького. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади Й. Е. Якіра. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади Ю. Ю. Княгиничського. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади Г. І. Петровського. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади Віталія Приймакова. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади С. Л. Козюри. - М.: Госполитиздат, 1960.

- Спогади Д. І. Іткінд. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади М. С. Патлаха. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади В. К. Аверіна. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади С. І. Гоннер. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади К. Е. Ворошилова. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади В. М. Спирежнина. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади А. І. Робсман-Вагранської. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади П. А. Кіна. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади А. Блока. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади Н. К. Крупської. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади Івги Бош. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади П. М. Дітяренка. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади махновців. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади петлюрівців. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади есерів-терористів. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади П. Ю. Дибенка. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади Е. Е. Смілги. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади В. П. Затонського. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади М. Д. Бонч-Бруєвича. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади С. А. Меженнинова. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади С. М. Будьонного. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади Р. П. Едеймана. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади М. В. Фрунзе. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади Віктора Білаша. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади Олексія Чубенка. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади А. А. Гольденвейзера. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади Д. І. Дорошенка. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади С. Сумського. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади Н. М. Могиланського. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади А. І. Деникіна. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади В. М. Гурко. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади В. Мякотина. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади І. Черікова. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади А. Марголіна. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади Анатолія Луначарського. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади Митрофана Кальва. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади Віри Маринич. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади Миколи Дюдіші. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади Бориса Шварцбург. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади Івана Верховського. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади А. В. Іванова. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади Е. І. Івірінга. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади Миколи Скрипника. - М.: Госполитиздат, 1960.
- Спогади С. І. Петренка. - М.: Госполитиздат, 1960.

Спогади А. С. Бубнова.
 Спогади М. І. Черевана.
 Спогади Т. Саранчі.
 Спогади Т. Д. Кочерги.
 Спогади Віталія Примакова.
 Троцький Л. Д. Сталін.
 Троцький Л. Д. Моя життя.
 Троцький Л. Д. К історії руської революції.
 Трудящиеся Полтавщини в борьбе за установление и укрепление советской власти. Сборник документов и материалов.
 Удовиченко О. І. Україна у війнах за державність.
 Українська СРСР в період громадянської війни. Т. 1, 2, 3.
 Україна: хронологічний довідник.
 Цюпа Іван. Через терни до зірок.
 Шляхами віків: довідник з історії України.
 Шкаренко Л. К. Агонія бездої еміграції.
 Щусь О. В. О. Антонов-Овсієнко.
 Юренко О. Василь Шахрай, УІЖ, № 1 1995.
 Юрчук В. Діяльність М. В. Фрунзе на Україні.
 Яневський Данило. Перші кроки до національної держави.
 Ярошенко А. Головом республіки.
 Ярошенко А. Д. Юрій Михайлович Коцюбинський.
 Публікації в газетах 1917 - 1929 років.
 Матеріали рукописних фондів історичних архівів Москви, Харкова, Києва, Кіровограду, Полтави, Дніпетровська, Одеси, Херсону, Миколаєва...
 Листи авторів від учасників подій, очевидців.

ПРО АВТОРА

ДМИТРЕНКО Юрій Михайлович (Максим Думич, Георгій Тимошенко, Дмитренко-Думич) народився 4 травня 1951 року в селі Глодош Хмельницького, тепер Новоукраїнського району Кіровоградської області.

Закінчив у 1973 році конструкторський факультет Кіровоградського інституту сільськогосподарського машинобудування та відділення журналістики Вищої партійної школи при ЦК КПУ в 1985 році. До армії працював інженером конструктором на Хмельницькому заводі сільськогосподарського машинобудування у Вінницькій області.

В 1973 — 1974 році служив у Советській армії, в 1974 — 1975 роках працював інженером конструктором на Вінницькому заводі засобів автоматизації.

В 1975 — 1976 роках — кореспондент районної газети «Будинник комунізму» в місті Мала Виска Кіровоградської області, з 1976 по 1980 рік — кореспондент, завідувачий відділом обласної молодіжної газети «Молодий комунар» у Кіровограді.

З травня 1980 року по червень 1984 року — заступник редактора Полтавської районної газети «Ленінським шляхом». Потім два роки навчання у ВПШ. В 1986 році — завідувачий відділом нарисів та публіцистики в газеті «Комсомолец Полтавщини».

1987 — 1990 — консультант-методист з активних форм і методів навчання Будинку політосвіти обкому партії (читав курси логіки, психології, активних форм навчання). В 1990 році вибув з членів КПРС і перейшов на роботу в організоване ним же інформаційно-видавниче агентство правоохоронних органів та судів Полтавської області «Астеря» директором, головним редактором обласних газет «Пригоди, події, факти» та «Цілком відверто».

З 1 жовтня 1992 року — начальник обласного управління у справах преси, поліграфії та книговидавництва Полтавського облвиконкому.

Прозаїк, поет, публіцист.

Член Спідки письменників України з 25 січня 1994 року, організатор і голова Полтавської спілки літераторів з грудня 1991 року. Перший друкований вірш Юрія Дмитренка побачив світ у 1975 році, у районній газеті «Червоний прапор» м. Хмельник Вінницької області. Перша публікація в книжці — оповідання «До стін не відвернувся» (у співавторстві з Сергієм Плачиндою, «Веселка», 1984 рік). Перша книжка — повість «Скарби мовчати» (Київ, «Молодь», 1985).

Твори:

ПУБЛІЦИСТИКА

- 1) «Червоний прапор», художньо-документальні оповіді, «Промінь», Дніпропетровськ, 1988. — 142 стор.
- 2) «Слідчий експеримент», нариси про полтавську міліцію, Харків, «Прапор», 1989. — 182 с.
- 3) «...Я, батько Махно...», нарис, Полтава, «Астрей», 1991. — 64 с.
- 4) «...Я, комбриг батько Махно», нарис, Полтава, «Астрей», 1992. — 150 с.
- 5) «Нестор Махно», нарис, Кобеляки, «Кобеляки», 1998. — 40 с.
- 6) «...Я, голова Гуляйпільського совета, Нестор Махно», нарис, Нові Санжари, 1999. — 174 с.
- 7) «Микола Міхновський. Володимир Винниченко. Симон Петлюра», нарис, видавництво «Кобеляки», 1998. — 67 с.
- 8) «Николай Ленин (Владимир Ульянов)», біографічний нарис, видавництво «Гадяч», 1998. — 200 с.
- 9) «Рибалці про риб України», видавництво «Полтавський літератор», 1994. — 153 с.
- 10) «Все про полтавцеву вудку», видавництво «Полтавський літератор», 1994. — 123 с.
- 11) «Що чіпляти на гачок?», видавництво «Полтавський літератор», 1994. — 161 с.
- 12) «Зимово риболовля», видавництво «Полтавський літератор», 1994. — 125 с.
- 13) «Поради рибалки», видавництво «Полтавський літератор», — 318 с.
- 14) «Яку, де, коли, чим і як ловити рибу?», короткий довідник, Полтава, «Астрей», 1992. — 84 с.

ПОЕЗІЯ:

- 15) «Смолкнувшие струны», інтимна лірика, видавництво «Лубин», 1999. — 74 с.
 - 16) «Усе минає», лірика семидесятих років, видавництво «Лубин», 1999, 86 с.
 - 17) «П'ятдесят», поема. 2001. — «Книгодрук».
- ХУДОЖНЯ ПРОЗА:
- 18) «Скарби мовчати», пригодницька повість, Київ, «Молодь», 1985. — 148 с.

- 19) «Розшук», пригодницька повість, Київ, «Веселка», 1988. — 110 с.
- 20) «Гонимар за злочин», пригодницька повість, Полтава, «Астрей», 1990. — 58 с.
- 21) «Лісолюб», іронічні казки для дорослих, Полтава, «Астрей», 1990. — 76 с.
- 22) «Смерть аноніма», пригодницька повість, Полтава, «Астрей», 1991. — 55 с.
- 23) «Замах на слідчого», пригодницька повість, Полтава, «Астрей», 1991. — 84 с.
- 24) «Абсолютно секретний агент», приключенческая повесть-сказка для дітей, 1991, Полтава, «Астрей», — 38 с.
- 25) «Тивовий слідчий», фантастично-пригодницька повість-пародія, «Астрей», 1991. — 72 с.
- 26) «Рекет», пригодницька повість, Полтава, «Астрей», 1991. — 98 с.
- 27) «Версія комісара міліції», пригодницька повість для дітей, Полтава, «Астрей», 1992. — 124.
- 28) «Таїник у підземеллі», пригодницька повість для дітей, Полтава, «Астрей», 1992. — 97 с.
- 29) «Слідами Чорної відьми», пригодницька повість, Полтава, «Астрей», 1992. — 68 с.
- 30) «Ніхто нічого не бачив», пригодницькі повісті, Полтава, «Полтавський літератор», 1993. — 47 с.
- 31) «Розшук злочинця припинити», пригодницький роман, «Полтавський літератор», 1994. — 199 с.
- 32) «Убиця вбище», пригодницький роман, «Полтавський літератор», 1995. — 301 с.
- 33) «Слідчий Карий проти лтавської мафії», вибрані твори, «Полтавський літератор», 1995. — 543 с.
- 34) «Кримінальне зото», пригодницький роман, «Полтавський літератор», 1996. — 398 с.
- 35) «Пошук секретного агента», пригодницький роман для дітей середнього та старшого шкільного віку, Кобеляки, видавництво «Кобеляки», 1998. — 216.
- 36) «Загибель імперії», документальний роман-хроніка про події 1917 року, видавництво «Кременчук», 1999. — 1002 с.
- 37) «Наместия», роман-«Лубин», 2000. 1350с.
- 38) «Гетьманська держава», «Кобеляки», 2000. — 1310 с.
- 39) «Війна з Росією», «Гадяч», 2000. 750 с.
- 40) «Отаманищина», «Поліграфсервіс», 2000, 1276 с.
- 41) «Повстанські вихори», «Кременчук» 2000, 1373 с.
- 42) «Вогонь Холодного яру», «Кобеляки», 2001. 1208 с.
- 43) «У навутиніні ЧК», видавництво «Гадяч», 2000. — 340 с.

Зміст	
Застів	5
Максим Думич, 22 листопада 1920 року	10
Ельза Грудман* 14 липня 1919 року	12
Марія Фотус* Херсон, грудень 1919 року	14
Всеволод Верховський,* Одеса, травень 1920 року	17
Микола Ермоленко,* травень 1920 року	18
3 документи, Лист в ЧК: травень 1920 року	22
Митрофан Талко, Глодоси, 23 листопад 1920 року	25
Ельза Грудман, кінець серпня 1919 року	27
Микола Ермоленко, травень 1920 року	28
Ілля Струк, Київ, 6 травня 1920 року	32
Йосип Савицький, Вінниця, червень 1920 рік	32
Всеволод Верховський, про червень 1920 року	33
Евген Чуграй, 23 листопада 1920 року	37
Ельза Грудман, вересень 1919 року	38
Микола Ермоленко, Одеса, травень 1920 року	39
Всеволод Верховський, червень 1920 року	41
Микола Ермоленко, червень 1920 року	44
Микола Ермоленко, червень 1920 року	45
Зінків, вересень 1920 року	46
Максим Думич, Хмельове 24 листопада 1920 року	47
Микола Ермоленко, Одеса, травень 1920 року	50
Яків Гальчевський,* 23 вересня 1920 року	53
Митрофан Талко, Глодаси 24 листопада 1920 року	56
Микола Ермоленко, Одеса, про травень 1920 року	58
Роман Коваль, про кінець життя 1920 року	59
Герасим Нестеренко,* червень 1920 року	61
Микола Ермоленко, Одеса про травень 1920 року	63
Юрій Тютюнник, листопад 1920 року	68
Яків Гальчевський, листопад 1920 року	69
Герасим Нестеренко, (Орел), літо 1920 року	70
3 документи, 3 листопада 1920 року	74
Сергій Горгалю, Велике Старосілля, вересень 1920 року	74
Герасим Нестеренко (Орел) червень 1920 року	75
Владислав Верстюк, про середину листопада 1920 року	76
Юрій Тютюнник, листопад 1920 року	78
Герасим Нестеренко, серпень 1920 року	79
Всеволод Верховський, листопад 1920 року	83
Герасим Нестеренко, серпень 1920 року	86
Юрій Тютюнник, листопад 1920 року	90
Микола Ермоленко, про події 28 серпня 1920 року	91
Яків Гальчевський, 10 листопада 1920 року	93

Герасим Нестеренко, серпень 1920 року	93
Юрій Тютюнник, кінець листопада 1920 року	96
Всеволод Верховський, листопад 1920 року	100
Юрій Тютюнник, кінець листопада 1920 року	104
Микола Ермоленко, про 30 серпня 1920 року	105
Симон Петлюра, вересень 1920 року	106
3 документи, листопад 1920 року	108
Микола Ермоленко, вересень 1920 року	109
Всеволод Верховський, 23 листопада 1920 року	111
Микола Ермоленко, після 11 вересня 1920 року	113
3 документи 24 листопада 1920 року	114
Віктор Білаш, Гуляйполе, 24 листопада 1920 року	114
3 документи, кінець листопада 1920 року	115
Микола Ермоленко, вересень 1920 року	118
Микола Ермоленко, вересень 1920 року	121
Всеволод Верховський, листопад 1920 року	122
Микола Ермоленко, вересень 1920 року	127
3 документи	129
Микола Ермоленко, вересень 1920 року	131
Яків Тумаркін, 22 листопада 1920 року	132
Нестор Махно, Гуляйполе, 23 листопада 1920 року	137
Андрій Гулий, 23 листопада 1920 року	139
Владислав Верстюк, про події 23-26 листопада 1920 року	140
Яків Тумаркін, 29 листопада 1920 року	143
Михайло Дорошенко, листопад 1920 року	146
Микола Ермоленко, Мотрин монастир, вересень 1920 року	148
Владислав Верстюк, 24 листопада 1920 року	151
Евген Чуграй, Єлісаветград, 24 листопада	152
Віктор Білаш, 25 листопада 1920 року	153
Віктор Білаш, Гуляйполе, 25 листопада 1920 року	154
3 документи, 24 листопада 1920 року	155
Віктор Білаш, Гуляйполе, 26 листопада 1920 року	157
3 документи, 26 листопада 1920 року	158
Зінків, вересень 1920 року	158
Віктор Білаш, 25 листопада 1920 року	160
3 документи, 27 листопада 1920 року	165
Яків Тумаркін, кінець листопада 1920 року	166
Владислав Верстюк, про 27 листопада 1920 року	169
3 документи, 25 листопада 1920 року	172
3 документи, 24 листопада 1920 року	173
Віктор Білаш, 25 листопада 1920 року	173
3 документи, 25 листопада 1920 року	174
3 документи, 26 листопада	175

Всеволод Верховський, 26 листопада 1920 року	176
Авторський коментар	183
Нестор Махно, Гуляйполе, 26 листопада 1920 року	184
Віктор Білаш, Гуляйполе, 26 листопада 1920 року	185
Віктор Білаш, 27 листопада 1920 року	189
Аполінарій Машевич, про кінець листопада 1920 року	190
Віктор Білаш, 29 листопада 1920 року	193
Михайло Дорошенко, листопад 1920 року	194
Микола Бондаренко (отаман Кібець), листопад 1920 року	195
3 документів, 29 листопада 1920 року	197
3 документів, 29 листопада 1920 року	199
Александр Несвіцький, Полтава, 30 листопада 1920 року	199
Хроніка подій 23 листопада — 29 листопада 1920 року	200
Юрій Горліс, грудень 1920 року	202
Александр Несвіцький, Полтава, 1 грудня 1920 року	204
3 документів, 1 грудня 1920 року	205
Максим Думич, Хмельове, 1 грудня 1920 року	206
Віктор Білаш, 2 грудня 1920 року	207
Михайло Рибаків, 2 грудня 1920 року	208
Юрій Тютюнник, грудень 1920 року	211
3 документів, 3 грудня 1920 року	213
Іван Тривольський, Глодоси, 4 грудня 1920 року	217
3 документів, 5 грудня 1920 року	218
Михайло Рибаків, 5 грудня 1920 року	219
Михайло Дорошенко, грудень 1920 року	221
3 документів, 5 грудня 1920 року	222
Віктор Білаш, Великий Янісоль, 5 грудня 1920 року	223
Пилип Хмара, Мотрин монастир, 5 грудня 1920 року	224
3 документів, 5 грудня 1920 року	226
Митрофан Талько, 5 грудня 1920 року	226
Віктор Білаш, 5 грудня 1920 року	227
Юрій Степовий, грудень 1920 року	229
Михайло Дорошенко, грудень 1920 року	230
3 документів, 6 грудня 1920 року	231
Юхим Коваленко, Хмельове, 6 грудня 1920 року	232
3 документи, грудень 1920 року	233
Нестор Махно, Комар, 3 грудня 1920 року	235
Яков Тумаркін, початок грудня 1920 року	238
Віктор Білаш, Старий Кременчик, 6 грудня 1920 року	238
3 документів 6 грудня 1920 року	239
3 документів, 7 грудня 1920 року	239
Юрій Тютюнник, грудень 1920 року	240
Евген Чуграй, Єлісаветград, 8 грудня 1920 року	

Віктор Білаш, грудень 1920 року	241
3 документів, 8 грудня 1920 року	242
Владислав Верстюк, про грудень 1920 року	243
3 документів, 8 грудня 1920 року	246
Христіан Раковський, грудень 1920 року	248
3 документів, 10 грудня 1920 року	248
3 газети «Известия» (Єлісаветград), 10 грудня 1920 року	249
Максим Думич, Митрофан Талько, 11 грудня 1920 року	250
3 документів, 12 грудня 1920 року	252
Віктор Білаш, 12 грудня 1920 року	253
Овчидиш Бердянськ, 12 грудня 1920 року	255
3 документів, 13 грудня 1920 року	256
Александр Несвіцький, Полтава, 14 грудня 1920 року	257
Марія Фортус, Новоукраїнка, грудень 1920 року	257
Нестор Махно, Андриївка, 14 грудня 1920 року	259
3 документів, 14 грудня 1920 року	260
Віктор Білаш, Бердянськ, 14 грудня 1920 року	261
3 документів, 14 грудня 1920 року	262
Едуард Міхарецький, Андриївка, 14 грудня 1920 року	263
Яків Тумаркін, грудень 1920 року	266
Віктор Білаш, Чубарівка, 15 грудня 1920 року	269
3 документів, 15 грудня 1920 року	269
Михайло Рибаків, Федорівка, 15 грудня 1920 року	270
3 документів, 16 грудня 1920 року	272
3 документів, 16 грудня 1920 року	272
Евген Чуграй, Єлісаветград, 17 квітня 1920 року	273
Василь Федорів, грудень 1920 року	274
Максим Думич, 18 грудня 1920 року	277
Віктор Білаш, хутір Левицький, 19 грудня 1920 року	278
Хмельове, 19 грудня 1920 року	280
Александр Несвіцький, Полтава, 20 грудня 1920 року	281
3 документів	281
Піотр Ашахманов, про грудень 1920 року	283
Нестор Махно, 20 грудня 1920 року	284
Симьон Будьонний, кінець грудня 1920 року	285
Дмитро Соловей, Полтава, грудень 1920 року	286
Евген Чуграй, Єлісаветград, 21 грудня 1920 року	286
Яків Гальчевський, Гута Літинська, 22 грудня 1920 року	287
Роберт Едлейман, про грудень 1920 року	288
Іван Стрельбицький, Федорівка, грудень 1920 року	289
Василь Федорів, кінець грудня 1920 року	289
Віталій Домбровський, Севастополь, грудень 1920 року	290
3 документів, грудень 1920 року	292

Александр Несвічій, Полтава, 23 грудня 1920 року	293
Владислав Верстюк, Полтава, про 24 грудня 1920 року	294
3 документів, 25 грудня 1920 року	295
3 документів, 28 грудня 1920 року	295
Юрій Горліс, грудень 1920 року	297
3 документів, 28 грудня 1920 року	301
Александр Несвічій, Полтава, 28 грудня 1920 року	302
Віктор Білаш, про грудень 1920 року	302
Коментар Владислава Верстюка, про грудень 1920 року	305
Трифон Гуляницький, 1920 року	309
Мелодій Голик, 28 грудня 1920 року	310
Роман Коваль, про 28 грудня 1920 року	311
Юрій Горліс, Хмельове, грудень 1920 року	311
Семьон Будьонин, Новоукраїнка, 28 грудня 1920 року	312
Віктор Білаш, Новоукраїнка, 28 грудня 1920 року	313
Юрій Горліс, грудень 1920 року	313
Андрій Гулий, кінець грудня 1920 року	320
Юхим Коваленко, Хмельове, кінець грудня 1920 року	321
Хроніка подій, 1-31 грудня 1920 року	323
Ілля Струх, січень 1922 року	326
3 документів, 2 січня 1921 року	326
Віктор Білаш, с. Бузівка, 2 січня 1921 року	327
Ілля Дубінський, Пугачівка, січень 1921 року	327
Фока Мелешко, Караказево, 2 січня 1921 року	328
3 документів, 3 січня 1921 року	330
Михайло Дорошенко, 3 січня 1921 року	331
3 документів, 3 січня 1921 року	331
Віктор Білаш, с. Бучки, 3 січня 1921 року	332
Юрій Тютюнник, січень 1921 року	334
Михайло Дорошенко, Надлава, 4 січня 1920 року	335
Митрофан Талько, Димине, 5 січня 1921 року	337
Владислав Верстюк, про початок січня 1921 року	339
Евген Чутрай, Єлісаветград, 7 січня 1921 року	342
3 документів, 8 січня 1921 року	343
3 документів	347
Александр Несвічій, Полтава, 9 січня 1921 року	347
Василь Верига, 9 січня 1921 року	347
3 документів	349
Юрій Горліс, 10 січня 1921 року	349
Нестор Махно, Полтавщина, 10 січня 1921 року	350
3 документів, 7 січня 1921 року	353
3 документів, 11 січня 1921 року	354
Юрій Горліс, січень 1921 року	355

3 документів, 13 січня 1921 року	357
Віктор Білаш, Новоуспенівка, 13 січня 1921 року	357
Нестор Махно, Хорол, 14 січня 1921 року	358
3 виступу Пархоменка на засіданні Штарму про січень 1921 року	359
Роберт Едейман, про січень 1921 року	360
Марія Фоменко, с. Новоспасівка, січень 1921 року	361
3 документів, січень 1921 року	361
Віктор Білаш, 13 січня 1921 року	362
Ілля Дубінський, Хорол, 13 січня 1921 року	362
3 документів, 13 січня 1921 року	363
Юрій Горліс, січень 1921 року	363
Максим Думич, 15 січня 1921 року	365
Александр Несвічій, Полтава, 16 січня 1921 року	367
Віктор Білаш, Курська губернія, 17 січня 1921 року	368
3 документів, 17 січня 1921 року	369
Владислав Верстюк, про середину січня 1921 року	369
3 документів, 19 січня 1921 року	370
Митрофан Талько, Веприк, 17 січня 1921 року	371
Александр Несвічій, Полтава, 20 січня 1921 року	372
Юрій Горліс, січень 1921 року	372
Евген Чутрай, Єлісаветград, 20 січня 1921 року	377
3 документів, 20 січня 1921 року	378
3 протоколу допиту Олександра Савченка	379
3 документів, 23 січня 1921 року	380
Юрій Горліс, січень 1921 року	380
Максим Думич, 25 січня 1921 року	386
3 документів, 25 січня 1921 року	392
Йосип Савицький, Вінниця, січень 1921 року	392
Юрій Горліс, січень 1921 року	393
Александр Несвічій, Полтава, 29 грудня 1921 року	395
Марія Фортус, січень 1921 року	395
3 документів, січень 1921 року	398
Нестор Махно, Пугачівка, 2 січня 1921 року	398
Нестор Махно, Межиріччя, 6 січня 1921 року	399
Костянтин Лихович, Полтава, 13 січня 1921 року	400
Михайло Дорошенко, січень 1921 року	402
3 документів, 29 січня 1921 року	404
Роман Коваль, про кінець січня 1921 року	405
3 документів, 31 січня 1921 року	406
Александр Несвічій, Полтава, 31 січня 1921 року	407
Михайло Дорошенко, січень 1921 року	408
Хроніка подій, січень 1921 року	408
3 документів, 1 лютого 1921 року	410

для Струж, лютий 1921 року	412
Віктор Білаш, Кам'янка, початок лютого 1921 року	413
Юрій Горліс, лютий 1921 року	414
Нестор Махно, Курасовка, 4 лютого 1921 року	416
3 документи, 4 лютого 1921 року	418
3 документи, 6 лютого 1921 року	418
Василь Федорів, лютий 1921 року	419
Евген Чутурій, Єлісаветград, 6 лютого 1921 року	420
3 протоколи допиту в ЧК Григорій Берешенка	421
Віктор Білаш, Баранівка, 9 лютого 1921 року	422
3 документи, 9 лютого 1921 року	422
3 документи, 10 лютого 1921 року	423
3 документи, 10 лютого 1921 року	424
3 доповіді Х Раковського	429
Юрій Горліс, лютий 1921 року	426
Піотр Кропоткін про революцію, владу і партію	428
Ілля Дубинський, 13 лютого 1921 року	429
Іван Тривальський, Глодоси, 14 лютого 1921 року	429
Юрій Горліс, Велика Виска, лютий 1921 року	430
3і зведені ЧК, 14 лютого 1921 року	433
3 документи, 14 лютого 1921 року	433
Віктор Білаш, Новоспасівка, 14 лютого 1921 року	434
Роман Коваль, лютий 1921 року	434
3 документи, 14 лютого 1921 року	436
Юрій Горліс, Рівне, лютий 1921 року	437
Йосип Савицький, Вінниця, лютий 1921 року	442
Нестор Махно, Берестове, 16 лютого 1921 року	443
Юрій Горліс, лютий 1921 року	444
3 газети "Всероссийская кочегарка", 17 лютого 1921 року	445
3 документи, 17 лютого 1921 року	446
Максим Думіч, 17 лютого 1921 року	446
Юрій Горліс, листопад 1921 року	448
Юрій Тютюнік, лютий 1921 року	453
Віктор Білаш, Заливне, 17 лютого 1921 року	456
Юрій Горліс, лютий 1921 року	458
Митрофан Талько, 22 лютого 1921 року	459
Василь Верига, 21 лютого 1921 року	461
Юрій Степовий, 21 лютого 1921 року	463
3 документи, 23 лютого 1921 року	463
Юрій Тютюнік, кінець лютого 1921 року	465
Владислав Верстюк, про 24 лютого 1921 року	466
Евген Чутурій, Єлісаветград, 25 лютого 1921 року	467
Віктор Білаш, 26 лютого 1921 року	468

3 документи, 27 лютого 1921 року	469
Владислав Верстюк, про лютий 1921 року	470
Лейба Бронштейн (Троцький), Москва, 28 лютого 1921 року	471
3 документи, 28 лютого 1921 року	472
Юрій Горліс, кінець лютого 1921 року	473
Хроніка подій, 4 - 6 лютого 1921 року	474
Яків Гальчевський, березень 1921 року	474
3 документи, 1 березня 1921 року	479
Степан Петриченко, Кроциштадт, 1 березня 1921 року	479
3 документи, 2 березня 1921 року	481
Лейба Бронштейн, Москва, 2 березня 1921 року	482
3 документи, 2 березня 1921 року	483
Владислав Верстюк, про березень 1921 року	483
3 документи, 2 березня 1921 року	485
3 документи, 3 березня 1921 року	486
Нестор Махно, початок березня 1921 року	486
Василь Верига, березень 1921 року	487
3 документи, 3 березня 1921 року	488
Александр Несвіжський, Полтава, 4 березня 1921 року	489
3 документи, 5 березня 1921 року	491
Георгій Жуков, Вязова Пошта, 5 березня 1921 року	491
Лейба Бронштейн, Петроград, 5 березня 1921 року	492
3 документи, 5 березня 1921 року	493
Іван Стрельбицький, Новопаівка, 6 березня 1921 року	493
Антон, Тамбовщина, 6 березня 1921 року	496
Юрій Горліс, березень 1921 року	497
Роман Коваль, про березень 1921 року	498
3 документи, 6 березня 1921 року	500
Віктор Білаш, 7 березня 1921 року	501
Лев Бронштейн, Петроград, 8 березня 1921 року	502
3 фінської газети "Карьяла", 8 березня 1921 року	503
3 документи, 8 березня 1921 року	503
3 листівки партії есерів	504
Марія Фортус, Єлісаветград, березень 1921 року	508
3 документи, 8 березня 1921 року	509
Нестор Махно, 8 березня 1921 року	511
3 документи, 9 березня 1921 року	512
Віктор Білаш, Єлісавка, 9 березня 1921 року	513
3 документи, 10 березня 1921 року	513
3 документи, 11 березня 1921 року	514
Борис Козельський, березень 1921 року	514
3 документи, 13 березня 1921 року	514
Марія Фортус, Єлісаветград, березень 1921 року	515

3 документів, 13 березня 1921 року	516
Митрофан Талько, 13 березня 1921 року	516
Василь Верига, про березень 1921 року	517
3 донесень ЧК	518
Юрій Горліс, березень 1921 року	519
3 документів, 5 березня 1921 року	522
Роман Коваль, про події березня 1921 року	523
Владислав Верстюк, Комар, про 14 березня 1921 року	524
Александр Несвіжкий, Полтава, 14 березня 1921 року	525
Максим Думич, 15 березня 1921 року	526
3 документів, 15 березня 1921 року	527
3 документів, 15 березня 1921 року	528
Віктор Білаш, Павлівка, 16 березня 1921 року	528
3 газети «Правда», 16 березня 1921 року	529
Александр Несвіжкий, Полтава, 17 березня 1921 року	531
3 документів 17 березня 1921 року	531
Костянтин Ляхович, Полтава, 17 березня 1921 року	532
Віктор Білаш, 17 березня 1921 року	532
Одесь Грудницький, 18 березня 1921 року	533
Владислав Верстюк, про середину березня 1921 року	534
Павло Дибенко, Кронаштадт, 18 березня 1921 року	535
Яків Гальчевський, 18 березня 1921 року	541
Лев Троцький, Петроград, 18 березня 1921 року	542
3 документів, 20 березня 1921 року	543
Евген Чуграй, Єлісаветград, 20 березня 1921 року	544
Василь Верига, про березень 1921 року	545
Віктор Білаш, після 20 березня 1921 року	546
3 документів, 23 березня 1921 року	547
Коментар Владислава Верстюка	547
Яків Гальчевський, Брусилів, березень 1921 року	550
3 документів, 24 березня 1921 року	552
Сергій Даниленко (Карін), Єлісаветград, березень 1921 року	553
3 документів повстання отамани Хмари	554
Ілля Дубинський, березень 1921 року	555
Максим Думич, 15 березня 1921 року	556
Роман Коваль, про події 22-25 березня 1921 року	557
Коментар Владислава Верстюка	557
Андрій Казаков, про березень 1921 року	559
Юрій Горліс, березень 1921 року	560
Роман Коваль, про події 27-29 березня 1921 року	562
Митрофан Талько, Бердянськ, кінець березня 1921 року	563
Яків Гальчевський, Кипорів Яр, 1 квітня 1921 року	564
Сергій Даниленко, Єлісаветград, квітень 1921 року	567

3 документів, 2 квітня 1921 року	567
Юрій Тютюнник, квітень 1921 року	568
3 документів, 2 квітня 1921 року	569
3 документів, 4 квітня 1921 року	570
Яків Тумаркин, квітень 1921 року	571
3 документів, 4 квітня 1921 року	575
Іван Трипольський, Глодоси, 5 квітня 1921 року	576
Яків Гальчевський, Кипорів Яр, 6 квітня 1921 року	577
3 документів, 7 квітня 1921 року	579
Дмитро Соловей, Харків, квітень 1921 року	580
3 документів, квітень 1921 року	580
3 документів, 6 квітня 1921 року	581
Яків Водиний, квітень 1921 року	581
3 документів, 8 квітня 1921 року	586
Яків Тумаркин, квітень 1921 року	586
Ілля Струк, квітень 1921 року	589
3 документів, 9 квітня 1921 року	589
Марія Фортус, квітень 1921 року	590
Коментар Вячеслава Верстюка	593
Федір Артеменко (отаман Орлик), 13 квітня 1921 року	595
Сергій Даниленко, Київ, квітень 1921 року	596
Александр Несвіжкий, Полтава, 13 квітня 1921 року	598
Евген Чуграй, Єлісаветград, 14 квітня 1921 року	599
Яків Гальчевський, 15 квітня 1921 року	601
3 документів, 16 квітня 1921 року	602
Роман Коваль, про події 16-21 квітня 1921 року	604
Андрій Гулий, квітень 1921 року	605
Костянтин Ляхович, Полтава, 17 квітня 1921 року	606
Марія Фортус, Одеса, квітень 1921 року	607
Василь Верига, про травень 1921 року	609
3 документів, квітень 1921 року	609
Федір Артеменко (Орлик), 15 квітня 1921 року	610
Роман Коваль, про Єлісаветград, квітень 1921 року	613
3 документів, 16 квітня 1921 року	616
Яків Орлик (Кошовий), Баланивка, 18 квітня 1921 року	617
3 документів, 21 квітня 1921 року	617
Митрофан Талько, Бердянськ, 20 квітня 1921 року	618
3 документів, 21 квітня 1921 року	619
Василь Верига, про квітень 1921 року	620
Кость Пестушко, 29 квітня 1921 року	621
3 газети «Коммуніст», Харків, 29 квітня 1921 року	623
Александр Несвіжкий, Полтава, 29 квітня 1921 року	623
Юрій Тютюнник, квітень 1921 року	625
Роман Коваль, про Єлісаветград, квітень 1921 року	625

Віктор Білаш, 30 квітня 1921 року	627
Максим Думич, 30 квітня 1921 року	628
3 документи, про кінець квітня 1921 року	629
Михайло Дорошенко, квітень 1921 року	630
Яків Гальчевський, 30 квітня 1921 року	631
Олена Несіна, 29 квітня 1921 року	634
3 документи, квітень 1921 року	635
Іван Тривольський, Єлісаветград, початок травня 1921 року	635
Яків Гальчевський, Літин, 1 травня 1921 року	636
Яків Тумаркін, травень 1921 року	638
Одесь Грудницький, травень 1921 року	641
Юрій Тютюнік, травень 1921 року	642
Роман Коваль, про події 2-4 травня 1921 року	644
Владислав Верстюк, про весну 1921 року	649
Євдоким Мурашов, Воронеж, 1 травня 1921 року	653
Роман Коваль, Літин, про 1 травня 1921 року	655
Євген Чуграй, Єлісаветград, травень 1921 року	657
Роман Коваль, Літин, про 1 травня 1921 року	659
3 документи, 3 травня 1921 року	659
Яків Тумаркін, травень 1921 року	659
Петро Філоненко, 3 травня 1921 року	662
Дмитро Соловей, травень 1921 року	664
Яків Тумаркін, травень 1921 року	665
Александр Несвіжкий, Полтава, 6 травня 1921 року	668
Михайло Тухачевський, Тамбов, 6 травня 1921 року	668
3 кременчуцької газети «Незалежність» 7 травня 1921 року	670
Віктор Білаш, 10 травня 1921 року	672
Василь Верига, про травень 1921 року	673
Митрофан Талко, Бердянськ, 9 травня 1921 року	675
Яків Тумаркін, Київ, травень 1921 року	676
Ілля Струк, 10 травня 1921 року	680
3 документи, про 12 травня 1921 року	681
Юрій Тютюнік, травень 1921 року	681
3 документи, 15 травня 1921 року	683
Павло Сергєєв, травень 1921 року	684
3 документи, 16 травня 1921 року	686
Александр Несвіжкий, Полтава, 16 травня 1921 року	687
Максим Думич, Попове, 16 травня 1921 року	687
Яків Тумаркін, травень 1921 року	688
3 документи, 17 травня 1921 року	692
Нестор Махно, Ново-Григорівка, 18 травня 1921 року	693
3 документи, 18 травня 1921 року	694
Ілля Струк, травень 1921 року	694
Віктор Білаш, 18 травня 1921 року	695

3 документи, 19 травня 1921 року	695
Іван Тривольський, Єлісаветград, 20 травня 1921 року	695
Яків Тумаркін, травень 1921 року	696
3 документи, 21 травня 1921 року	697
3 документи, про 21 травня 1921 року	698
3 документи, 22 травня 1921 року	698
Євген Ляхович, Жмеринка, травень 1921 року	699
3 документи, кінець травня 1921 року	701
Владислав Верстюк, про травень 1921 року	702
Євдоким Мурашов, 28 травня 1921 року	704
Митрофан Талко, Бердянськ, 28 травня 1921 року	705
Роман Коваль, про травень 1921 року	706
Віктор Білаш, Мачухи, 31 травня 1921 року	709
Максим Думич, Мачухи, 31 травня 1921 року	709
Юрій Тютюнік, кінець травня 1921 року	711
Александр Несвіжкий, Полтава, 31 травня 1921 року	712
Євген Чуграй, Александрія, 1 червня 1921 року	712
Александр Несвіжкий, Полтава, 3 червня 1921 року	714
3 документи, 3 червня 1921 року	714
Сергій Карин (Даниленко), Єлісаветград, червень 1921 року	715
3 документи, 7 червня 1921 року	717
Митрофан Талко, Гладоси, червень 1921 року	717
Ельза Грудман, Москва, 8 червня 1921 року	718
3 документи, 11 червня 1921 року	719
3 документи, червень 1921 року	720
Андрій Тегерашвілі, Аїто 1921 року	720
Нестор Махно, червень 1921 року	721
Сергій Карин (Даниленко), червень 1921 року	722
3 документи, 8 червня 1921 року	722
Микола Макушенко, Нехвороща, 10 червня 1921 року	723
Іван Тривольський, Новоукраїнка, 10 червня 1921 року	724
Ельза Грудман, червень 1921 року	725
Яків Тумаркін, червень 1921 року	727
Максим Думич, 12 червня 1921 року	733
Ельза Грудман, Харків, 12 травня 1921 року	734
Іван Кутяков, Решетилівка, 15 червня 1921 року	738
Яків Тумаркін, про червень 1921 року	740
Юрій Тютюнік, 17 червня 1921 року	744
Євген Чуграй, 16 червня 1921 року	746
Ельза Грудман, Вінниця, червень 1921 року	747
Віктор Білаш, Малий Орчик, 17 червня 1921 року	751
Яків Тумаркін, червень 1921 року	752
Ельза Грудман, Вінниця, червень 1921 року	754
Віктор Білаш, Полтавщина, червень 1921 року	755

Яків Тумаркін, про літо 1921 року	756
Яків Гальчевський, червень 1921 року	757
3 документи, літо 1921 року	760
Максим Думчи, червень 1921 року	760
Яків Тумаркін, літо 1921 року	762
Ельза Грунцман, Вінниця, червень 1921 року	763
Юрій Тютюнник, Львів, червень 1921 року	764
Матвій Недоля, літо 1921 року	767
Василь Федорів, Вінниця, червень 1921 року	770
Ельза Грунцман, Івча, червень 1921 року	772
Александр Антонов, Поспелівка, 16 червня 1921 року	773
Леонід Спрага, про червень 1921 року	775
Василь Верига, 18 червня 1921 року	779
Яків Тумаркін, літо 1921 року	780
Олександр Сербиченко, Кременчук, червень 1921 року	783
Митрофан Талько, Глодоси, червень 1921 року	785
Леонід Спрага, червень 1921 року	786
Василь Федорів, червень 1921 року	790
Коментар Вячеслава Верстюка, про червень 1921 року	791
Яків Тумаркін, червень 1921 року	792
Яків Гальчевський, червень 1921 року	794
3 документи, червень 1921 року	797
Яків Тумаркін, липень 1921 року	798
Юрій Тютюнник, червень 1921 року	801
Александр Несвіцкий, Полтава, 24 червня 1921 року	802
Митрофан Талько, Глодоси, 22 червня 1921 року	802
Яків Тумаркін, червень 1921 року	804
3 газети «Красная армия», 23 червня 1921 року	808
Яків Тумаркін, червень 1921 року	808
3 документи, червень 1921 року	811
Юрій Тютюнник, червень 1921 року	812
Евген Ляхович, перед 14 червня 1921 року	814
Михайло Дорошенко, літо 1921 року	815
Іван Триновський, Новоукраїнка, 24 червня 1921 року	815
Станіслав Косіор, 24 червня 1921 року	817
Яків Тумаркін, червень 1921 року	817
Вячеслав Верстюк, про червень 1921 року	821
3 документи, 25 червня 1921 року	822
Евдоким Муравіов, кінець червня 1921 року	822
Юрій Тютюнник, кінець червня 1921 року	823
Піотр Сергєєв, Полтава, 26 червня 1921 року	825
Вячеслав Верстюк, про 26 червня 1921 року	826
Яков Тумаркін, червень 1921 року	827
Піотр Сергєєв, Полтава, 27 червня 1921 року	830
Ельза Грунцман, кінець червня 1921 року	832
Максим Думчи, 26 червня 1921 року	833
3 документи, 27 червня 1921 року	834
Піотр Сергєєв, Гадяч, 27 червня 1921 року	835
Александр Несвіцкий, Полтава, 27 червня 1921 року	835
Евдоким Муравіов, Москва, 27 червня 1921 року	835

Піотр Сергєєв, Ромни, 28 червня 1921 року	836
Митрофан Талько, Глодоси, 29 червня 1921 року	837
Василь Верига, 30 червня 1921 року	839
Піотр Сергєєв, 30 червня 1921 року	840
Вадим Вітковський, Вінниця, 30 червня 1921 року	841
Максим Думчи, 2 липня 1921 року	843
Яків Тумаркін, липень 1921 року	844
Владислав Верстюк, про 2 липня 1921 року	846
3 документи, 2 липня 1921 року	847
Піотр Сергєєв, 2 липня 1921 року	847
Ельза Грунцман, 2 липня 1921 року	848
Сергій Даниленко, Єлісаветград, липень 1921 року	852
Евген Чуграй, 4 липня 1921 року	852
Піотр Сергєєв, Опішня, 4 липня 1921 року	853
Ельза Грунцман, Вінниця, 4 липня 1921 року	853
Вячеслав Верстюк, про літо 1921 року	855
3 документи, 4 липня 1921 року	856
Яків Гальчевський, початок липня 1921 року	856
Александр Несвіцкий, Полтава, 5 липня 1921 року	858
Григорій Яковенко, липень 1921 року	858
3 документи, 6 липня 1921 року	859
Яків Тумаркін, липень 1921 року	859
3 документи, 7 липня 1921 року	862
Роман Коваль, про липень 1921 року	863
Василь Верига, липень 1921 року	863
Іван Триновський, Новоукраїнка, 7 липня 1921 року	865
Яків Тумаркін, липень 1921 року	866
Михайло Милашко, липень 1921 року	870
Віктор Білаш, 8 липня 1921 року	871
Пилип Харченко, Новоархангельськ, липень 1921 року	872
Віктор Білаш, 8 липня 1921 року	874
3 документи, липень 1921 року	875
Максим Думчи, 9 липня 1921 року	875
Яків Тумаркін, Варшава, липень 1921 року	876
Віктор Білаш, 9 липня 1921 року	878
Сергій Даниленко, Єлісаветград, липень 1921 року	879
Митрофан Талько, 10 липня 1921 року	879
3 документи, липень 1921 року	881
Віктор Білаш, липень 1921 року	882
Сергій Даниленко, Київ, липень 1921 року	883
Яків Тумаркін, Варшава, липень 1921 року	885
Сергій Даниленко, Єлісаветград, липень 1921 року	887
Вадим Вітковський, про липень 1921 року	888
Евген Чуграй, 10 липня 1921 року	890
Яків Тумаркін, Київ, липень 1921 року	891
Яків Гальчевський, липень 1921 року	893
Сергій Даниленко, Умань, липень 1921 року	896
Отаман Семесенко, липень 1921 року	897
Іван Триновський, Глодоси, 11 липня 1921 року	899
Яків Тумаркін, 12 липня 1921 року	900

Вадим Вітковський, Вінниччина, про липень 1921 року	901
Сергій Даниленко, про липень 1921 року	904
Роман Коваль, про літо 1921 року	905
3 документи, 13 липня 1921 року	907
Євген Чуграй, 13 липня 1921 року	907
Яків Тумаркин, липень 1921 року	908
Владислав Верстюк, про липень 1921 року	909
Максим Думич, 14 липня 1921 року	911
Яків Тумаркин, липень 1921 року	912
Ілля Дубинський, 16 липня 1921 року	914
Віктор Білаш, Ісаївка, 17 липня 1921 року	914
3 документи, 17 липня 1921 року	917
Василь Верига, 17 липня 1921 року	918
3 документи, 18 липня 1921 року	918
Євген Чуграй, 19 липня 1921 року	919
Сергій Даниленко, Єлісаветград, липень 1921 року	920
Григорій Котовський, Кобилівка, 20 липня 1921 року	921
3 документи, 24 липня 1921 року	922
Сергій Даниленко, липень 1921 року	935
Кирило Бондарук, Херсонщина, кінець липня 1921 року	936
3 документи, 24 липня 1921 року	938
Ларіон Завгородній, кінець липня 1921 року	939
Александр Несвіжкий, Полтава, 31 липня 1921 року	940
Володимир Новицький, липень 1921 року	941
Максим Думич, 1 серпня 1921 року	942
Пйотр Сергєєв, 1 серпня 1921 року	944
Роман Коваль, про серпень 1921 року	945
3 документи, 3 серпня 1921 року	948
Євген Чуграй, 4 серпня 1921 року	949
Пйотр Сергєєв, Полтавщина, 4 серпня 1921 року	950
Василь Верига, про серпень 1921 року	951
Яків Гальчевський, серпень 1921 року	952
Василь Верига, 4 серпня 1921 року	955
Нестор Махно, початок серпня 1921 року	955
Роман Коваль, про серпень 1921 року	956
Отаман Лихо (Дорошенко), серпень 1921 року	958
Митрофан Талько, 5 серпня 1921 року	959
Василь Верига, 5 серпня 1921 року	961
Яків Гальчевський, серпень 1921 року	961
3 документи, 7 серпня 1921 року	964
Василь Тишанин (отаман Іванов), 7 серпня 1921 року	964
Іван Тривольський, 7 серпня 1921 року	966
Василь Верига, 7 серпня 1921 року	966
3 документи, 7 серпня 1921 року	968
Александр Несвіжкий, Полтава, 8 серпня 1921 року	968
Яків Гальчевський, серпень 1921 року	969
Александр Несвіжкий, Полтава, 9 серпня 1921 року	970
Яків Шириня (Мамай), серпень 1921 року	970
3 документи, 9 серпня 1921 року	971
Трифон Гуляницький, серпень 1921 року	972

Євген Чуграй, 10 серпня 1921 року	972
Ельза Груднман, серпень 1921 року	973
Василь Верига, про серпень 1921 року	974
3 документи, 10 серпня 1921 року	976
Яків Шепель, серпень 1921 року	977
Александр Несвіжкий, Полтава, 10 серпня 1921 року	980
Александр Антонов, 10 серпня, 1921 року	980
Микола Голік, 11 серпня 1921 року	981
Вадим Вітковський, Поділля, серпень 1921 року	982
Іван Матюшин, серпень 1921 року	986
Артем Онисук, серпень 1921 року	987
Іван Савченко (Нагірний), 12 серпня 1921 року	988
Григорій Яковенко, про середину серпня 1921 року	989
3 документи, 15 серпня 1921 року	990
Максим Думич, Хмельове, 16 серпня 1921 року	991
Ельза Груднман, серпень 1921 року	993
Василь Верига, після 16 серпня 1921 року	995
Пилип Хмара, Цвітне, серпень 1921 року	996
3 документи, 16 серпня 1921 року	997
Ельза Груднман, серпень 1921 року	998
Віктор Білаш, 17 серпня 1921 року	998
3 документи, 17 серпня 1921 року	999
Юрій Тютюнник, Львів, серпень 1921 року	1000
Віктор Білаш, серпень 1921 року	1001
Сергій Даниленко, Ровно, серпень 1921 року	1002
3 документи, 19 серпня 1921 року	1003
Віктор Білаш, 20 серпня 1921 року	1004
3 документи, 20 серпня 1921 року	1004
Ельза Груднман, серпень 1921 року	1005
3 документи, 23 серпня 1921 року	1006
3 документи, 23 серпня 1921 року	1009
Григорій Яковенко, про серпень 1921 року	1011
3 документи, 23 серпня 1921 року	1011
3 документи, 24 серпня 1921 року	1012
3 документи, 24 серпня 1921 року	1012
Андрій Гулий, серпень 1921 року	1013
3 документи, серпень 1921 року	1014
3 документи, серпень 1921 року	1017
Михайло Дорошенко, серпень 1921 року	1018
3 документи, 28 серпня 1921 року	1018
Віктор Білаш, Дністер, 28 серпня 1921 року	1019
Нестор Махно, серпень 1921 року	1022
Писання	1025
Короткі біографічні довідки	1055
Хроніка подій роману «Махновці»	1112
Використана література, джерела, спогади	1117
Про автора	1120
Зміст	

Автор-упорядник
Юрій Михайлович Дмитренко-Думич

УКРАЇНСЬКИЙ ВУЗОЛ
Художньо-публіцистичний роман-мозаїка
Книга дев'ята

МАХНОВЦІ

Редактор Ю. Ю. Германенко
Художник Г. Д. Свечнікова
Оператор комп'ютерного набору В. А. Вороніна
Комп'ютерна верстка Н. О. Житник

Підписано до друку 3.05.2001 р. Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Peterburg. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 43.2, Ум. фарб.-відб. 43.3.
Зам. № 761/374. Тираж 2000 прим.

о філію Полтавської спілки видавців за розпорядженням г
Полтавської державної адміністрації Євгена Томіна.

Друкарня видавництва «Гадяч»
м. Гадяч, вул. Драгоманова, 6.